

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2006 рік
Випуск 10

Матеріали VI Всеукраїнського
симпозіуму з проблем аграрної
історії, присвяченого 100-ій
річниці початку земельної
реформи П.А. Столипіна

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Гуржій О.І. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор.
НАН України;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює
щирі подяку
за сприяння
у підготовці випуску
депутату Черкаської обласної
ради, зуступникові голови
Черкаської обласної організації
Народної партії

**Петру Григоровичу
Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
зарєєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №4 від 26.01.2006 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2006
© Черкаський національний університет, 2006
© Автори статей, 2006

ЗМІСТ

Столипінська аграрна реформа

Реснт О.П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки.....	6
Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему.....	16
Малиновський Б.В. Пауль Рорбах, Столипінська аграрна реформа і причини Першої світової війни.....	18
Сокирська В.В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г.Ю.Храбана.....	20
Присяжнюк Ю.П. Ментальні „почування” українського селянства в умовах проведення Столипінської аграрної реформи.....	22
Михайлюк О.В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії.....	25
Коріненко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи.....	29
Власюк І.М. Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906–1914 рр.).....	32
Романюк І.М., Рудь О.М. Вплив Столипінської аграрної реформи на продаж та оренду землі у Подільській губернії в 1906–1914 рр.....	35

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

Марочко В.І. Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження.....	38
Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історія та методологія територіальних досліджень ґрунтів у дзеркалі земельних реформ.....	47
Овсінський Ю.В. Книги господарських інструкцій магнатерії Речі Посполитої 30-70-х років XVIII ст.: джерельна придатність та верифікативна спроможність.....	51
Ігнатенко В.В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття.....	55
Берестовий А.І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст.....	57
Легун Ю.В. Карні політичні справи кінця XIX – початку XX ст. як джерело інформації щодо селянських родин Подільської губернії.....	59
Соловійова В. Українська дипломатія в країнах Центральної Європи у 1917 – 1920 рр.: історіографія проблеми.....	62
Лазуренко В.М. Соціологічне анкетне опитування 1922 року як джерело вивчення взаємовідносин заможного селянства України з іншими групами сільського населення.....	66
Боєчко В.Ф. Колективізація в Україні: історіографія проблеми (публікації кінця 20-х – 50-х рр. XX ст.).....	68
Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському довоєнному селі: історіографія 30 – 40-х рр. XX ст.....	74
Щетников В.П. Сільське господарство в Трансністрії (1941 – 1944 рр.): історіографія та джерельна база проблема.....	76
Ніколаєць Ю.О. Підготовка кадрів для народного господарства в роки хрущовської „відлиги” у висвітленні вітчизняних дослідників.....	80
Мельничук О. А., Мельничук Т. А. Соціальні зміни у складі сільського населення України (1989 – 2001 рр.): короткий історіографічний огляд.....	84
Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках “Українського селянина”.....	87
Стешенко Н.Л. Сучасна українська історіографія заселення Степової України в XVI – XVIII ст.....	90

Аграрна історія в іменах

Чубіна Т.Д. Гендерні аспекти в дослідженні біографій представниць родини Потоцьких (на прикладі Софії та Гелени Потоцьких).....	95
Литвинова Т.Ф. Соціальні проблеми українського села першої половини XIX ст. очима повітового предводителя дворянства.....	97
Венгер Н.В. Йоган Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень півдня Російської імперії (перша половина XIX століття).....	100

Василевич Ю.В. Сільська тематика в діяльності та творчості преосвященного Гавриїла Розанова, архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського (1828-1848).....	104
Хлівнюк О.В. Кримські пам'яткоохоронці та дослідження кримськотатарського землеволодіння в XIX столітті.....	107
Москальов Б.Г., Москальова Н.П. Д.Є.Кудря: нові факти біографії.....	109
Новосад Н.М. Невідомі сторінки з історії ґрунтознавства (академік Олексій Никанорович Соколовський).....	112

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

Корисв А.Ю. Народні уявлення доби Б. Хмельницького в семантичному просторі української пісенної епіки.....	116
Ганницький С.Г. Видання „Кобзаря” Т.Г.Шевченка коштом Платона Смирєнка: маловідомі аспекти.....	118
Кузнець Т.В. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в 60-х – середині 80-х років XIX ст. як основна ланка освіти сільських дітей.....	120
Портнова Т.В. Підбурювати і просвіщати: нелегальні пропагандистські книжки для селянства 1870-х років в Україні.....	124
Петренко І.М. Створення мережі та діяльність сільських церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття.....	126
Савченко О.І. Селянське видання Революційної української партії.....	129
Драч О.О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (II пол. XIX – початок XX ст.): упорядкування, стан, будівництво.....	131
Шамара С.О. Місце сільської інтелігенції в українському традиційному суспільстві другої половини XIX – початку XX ст.....	134
Кривошеєва Л. М. Сільськогосподарські курси часів Першої світової війни в таборах військовополонених українців.....	137
Костюк М.В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.).....	140
Захарченко М.В. Розвиток та діяльність робітничо-селянських театрів в українському селі в 20-х роках XX століття.....	143
Земзюліна Н.І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921-1929 рр.).....	145
Тригуб О.П. Селянство та розкол Російської православної церкви 1920-х рр.....	148
Святець Ю.А. Історія щоденності в селянській епістолярії періоду НЕПу.....	152
Костик Є.П. Книга в українському селі періоду НЕПу.....	157
Бабенко Л. Л. Посилення ролі спецслужб у боротьбі з релігією періоду колективізації.....	160
Рибак І.В. Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929-1940 рр.).....	164
Задунайський В. Військово-кавалерійська підготовка молоді в СРСР та Польщі у міжвоєнні часи та козацька спадщина.....	167
Яшан О.О. Ставлення селян України до приходу німецько-фашистських військ та окупаційного режиму.....	171
Гордієнко В.В. Українське селянство і відродження Православної церкви у перші роки нацистської окупації.....	173
Нікілєв О.Ф. Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держави середини 1950-х – середини 1960-х рр.....	176
Федоренко Я.А. Трансформація традиційної обрядовості в період хрущовської „відлиги”.....	180
Чмільова С.В. Культурний розвиток національних меншин в українському селі в 90-ті роки XX ст.....	181
Худoley О.С. Культурна спадщина в Україні: сучасна філософія збереження та охорони й нові теоретичні підходи дослідження.....	185
Сушко Н.В. Історія розвитку туризму на Черкащині.....	187
Нікітенко С.І. Сучасні тенденції розвитку туристської освіти і підготовки фахівців для цієї галузі.....	189
Морозова С.А. Техногенний пресинг як загроза збереження історико-культурного середовища.....	193
Темченко А.І. Семантика добового часу в традиційних віруваннях українців.....	194

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Івангородський К.В. Землеробство в економіці Кримського ханства (XV – XVII ст.): історична інтерпретація проблеми.....	198
Михайлюк Ю.М. Органи самоврядування у Черкасах і Каневі в кінці XV – 60-х рр. XVI ст.....	204

Священко З.В. Зміни в аграрних відносинах на Уманщині в другій половині XVI – середині XVII ст.....	207
Чорний О.В. Адміралтейські поселення в Україні в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.....	210
Черемісін О.В. Земельна власність міст Новоросії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: історико-правовий контекст.....	212

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Соловійова О.П., Ячменіхін К.М. Особливості сільськогосподарського виробництва у Слобідськоукраїнських військових поселеннях.....	216
Бармак М.В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.).....	219
Дорошенко В.О. Політика російського царату з удосконалення агрокультури Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.).....	222
Лавріненко Н.П. Цегельне виробництво у монастирських господарствах Південної Київщини XIX – поч. XX ст.....	225
Лохматова А.І. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття.....	227
Гуля Н. І. Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія.....	231
Заєць О.В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861–1914 рр.....	234
Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.).....	239
Еткіна І.І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні Лютневої революції 1917 р.....	241
Криськов А.А. Землевлаштування на Правобережній Україні (1870–1890-ті рр.).....	243
Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство.....	246
Вовкотруб Ю.М. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.).....	249
Тучинський В.А. Особливості ткацтва молдаван Півдня України в II половині XIX – на початку XX ст.....	252
Довжук І.В. Сільськогосподарське машинобудування у підросійській Україні в останній чверті XIX ст.....	254
Шевченко А.М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881–1896 рр.....	257
Десятніков І.В. Заробітна плата найманих робітників у поміщицьких господарствах України в кінці XIX – на початку XX століття.....	260
Вовк Ю.І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття: проблеми та наслідки.....	264
Шевченко О.В. Роль Бессарабського земства у підвищенні агрокультури населення (кін. XIX – поч. XX ст.).....	269
Яковчук В.И. Пожарное добровольчество Беларуси в начале XX в.....	271
Доморослий В.І. Діяльність українських депутатів щодо вирішення аграрного питання в Другій Державній Думі Росії.....	276

Аграрна історія періоду Української революції 1917-1920 рр.

Тригуб П.М. Селянство України на виборах до Українських Установчих зборів.....	278
Житков О.А. Аграрне питання у міжпартійних стосунках доби Центральної Ради.....	281
Любовець О.М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році.....	285
Ковальова Н.А. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.: до питання про причини „аграрної революції”.....	287
Лозовий В.С. Ставлення селян до сплати податків у період Тимчасового уряду та Центральної Ради (1917–1918 рр.).....	290
Красносілецький Д. П. Всеукраїнський центральний повстанський комітет: етимологія та діяльність.....	293
Корновенко С.В. Діяльність земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних реформ.....	297
Зарубін В.Г. „Друге видання” Столипінської аграрної реформи П.М. Врангелем (1920 р.).....	299

Українська селянська кооперація

Фареній І.А. Кооперативне життя українського селянства початку ХХ століття.....	302
Морозов А.Г. Особливості політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ століття.....	305
Биченко С.М. Переробка технічних культур сільського господарства в добу НЕПу.....	310
Дулгерова О.М. Поширення кооперативної літератури та преси серед селянства в період НЕПу.....	313
Мойсієнко В.М. Правові засади членства у сільськогосподарських кооперативах в Україні.....	314

Аграрний розвиток України в радянський період

Десятніков О.В. Плани і реалії впровадження у 1921 р. безгрошового товарообміну між містом і селом.....	318
Раку Ю.Г. Експорт української сільськогосподарської продукції в роки НЕПу.....	321
Стадник О.О. Особливості суспільно-політичних процесів у Подільському селі в роки НЕПу.....	322
Степанчук Ю.С. Діяльність робітничо-шефських товариств в українському селі в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.....	326
Ганжа О.І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття.....	328
Капустян Г.Т., Лабунець А.А. Витоки „надзвичайщини”.....	331
Козацька Т.Ю. Самообкладання в УСРР 1928–1932 років: грошова повинність українських селян.....	333
Свистович С.М. Діяльність профспілок УСРР з охорони праці в 20-30-х рр. ХХ століття.....	338
Васильєв В.Ю. Особливості політики керівництва ВКП(б) у сільському господарстві УСРР (кінець 1933–1934 рр.).....	342
Перехрест О.Г. Економічний і соціальний потенціал українського села напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр.....	348
Гончаренко О.М. Майнові правовідносини у сільській місцевості України на початковому етапі нацистської окупації.....	353
Тітіка О.О. Внесок місцевої промисловості України в соціально-економічне відродження села в 1943 – 1945 рр.....	356
Горбуров К.Є. Економічні, етносоціальні та демографічні наслідки голоду 1946-1947 років.....	358
Веселова О.М. Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.).....	360
Горло Н.В. Основні підходи до забудови сіл та житлового будівництва у зоні водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історичний аспект (50-70-ті рр. ХХ ст.).....	363
Заболотна О.В. Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв’язку зі зміцненням матеріально-технічної бази села (60-ті роки ХХ століття).....	366

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

Гриценко З.І. Деякі аспекти аграрної політики в Україні 90-х років ХХ ст.....	369
Манаєв О. Ю. Охорона культурної спадщини в контексті проблем земельної реформи в Україні (на прикладі Автономної Республіки Крим).....	372

Рецензії

Падалка С.С., Андросчук О.В. І. Романюк Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.” – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.....	375
Мельниченко В.М. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2005. – 372 с.....	376
Масненко В.В. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 364 с.....	377
НАШІ АВТОРИ	380

Столипінська аграрна реформа

О.П. Реєнт

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА: ОСНОВНІ ПОДІЇ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

На початку ХХ ст. селянство Російської імперії було налаштоване на вирішення аграрного питання революційним шляхом. Після указу від 9 листопада 1906 р. з'явилися сподівання на еволюційний шлях розвитку. Сам П. Столипін волів мати 20 років спокою для реформування аграрних відносин шляхом зміни форми селянської власності. Комплексний підхід до аналізу різних аспектів процесу землевпорядкування приводить до висновку, що для цього потрібен був період протяжністю в кілька поколінь. Безперечно, що історія нікому й ніде не давала такого шансу в суспільствах, що фатально запізнювалися на шляху історичного розвитку й роздиралися гострими протиріччями. Для справжнього вирішення проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій, що тільки й могло забезпечити створення великої кількості продуктивних одноосібних господарств фермерського типу. Проте тодішня влада дійшла сумного і парадоксального висновку: будь-які поступки громадськості в тій чи іншій сфері суспільно-політичного й соціально-економічного життя – небезпечні для правлячого монархічного режиму. Через це гальмувалося вирішення навіть таких давно Perezрілих питань, як створення волосного земства, широкої мережі кооперативних селянських об'єднань тощо.

У передвоєнні роки настрої в українському селі були тривожними. Зростання врожайності замало перевищувало приріст населення. Селяни вичікували слушного часу, щоб узяти в свої руки поміщицькі землі. Для забезпечення хоча б мінімальних потреб господарств і членів своїх сімей вони мали відправляти в зростаючому обсязі хліб та інші продукти землеробства на внутрішні й зовнішні ринки. Зростали переселення селян в Азіатську Росію. З поваленням династії Романових нові правителі країни після десятилітнього експериментування нищили приватну власність на землю. Примус і насильство над селянами досягли неймовірного масштабу. Через ці та інші причини вказана нами тема знаходить суперечливе відображення в історичній літературі.

Перші її дослідники у своїй більшості негативно оцінювали результати столипінського землевпорядкування. М. Огановський, зокрема, висловлював переконання, що „індивідуалізація землеволодіння швидше затримувала, ніж сприяла розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й не пом'якшувала, а загострювала найбільш пекучі сторони аграрної проблеми”. В. Галянин зробив висновок, що індивідуалізована земельна власність

стала початком усіх господарських і громадських бід” [1, 14]. Більшість земських часописів України наголошувала, що „землевпорядкування ніколи не користувалося значною прихильністю народу, а в нинішній час цілковито втратило кредит довіри” [2, 83]. Цікаво, що подібні погляди висловлювалися в засобах масової інформації ще до 1916 р., починаючи з якого занепад селянських господарств став для всіх очевидним [3, 155-183]. На наше переконання, оцінки й висновки перших дослідників проблеми визначалися в більшості випадків не прихильністю до ліберальних чи народницьких поглядів, а реаліями тогочасного життя.

Представники радянської історичної науки вимушені були рахуватися з постулатами панівної в СРСР марксистсько-ленінської ідеології. Населенню всіляко нав'язувалася теза про абсолютно шкідливий характер приватної власності на землю, що неминуче призводило й до негативного висвітлення столипінського землевпорядкування.

Складніше оцінювати дослідження сучасних істориків. На регіональному рівні з'явилися праці, які надмірно ідеалізують результати столипінської реформи, голосливо перебільшують внаслідок її впровадження врожайність хлібів тощо. В. Бочаров зробив висновок, що на Катеринославщині відбулася „докорінна перебудова традиційного аграрного устрою”. У зв'язку з цим нагадаємо, що соратник П. Столипіна О. Кривошеїн наприкінці 1908 р. з трибуни Державної Думи відкинув тезу, згідно з якою указ від 9 листопада 1906 р. став ледве не вирішенням аграрного питання. За його словами, таке твердження було „далеким від істини” [4, 430]. Окрім цього, необхідно зауважити, що багато дослідників обходять питання якості справи. Однією тільки зміною форми землеволодіння, на що більше всього й орієнтувалася правляча бюрократія, домогтися радикальних зрушень у сільському господарстві було неможливо. Саме катеринославські земські діячі, де частка хугірських і відрубних господарств була чи не найбільшою в Україні, залишили американський павільйон на всеросійській сільськогосподарській виставці в Києві напередодні Першої світової війни „з похиленими головами”. Їх вразила оснащеність фермерів США сільськогосподарською технікою, забезпеченість кредитами, досконалість широкої мережі кооперативних об'єднань та наявність розгалуженої промислової інфраструктури – від місцевих і портових елеваторів до транспортних комунікацій.

Щодо П. Столипіна, то його перевага була в тому, що він займав, окрім голови уряду, ще й ключову посаду „в системі устрою російського життя” – міністра внутрішніх справ, яка давала йому можливість впливати на діяльність губернаторів і взагалі на внутрішню політику. Проте його зірка на владному небосхилі стала гаснути ще до трагічної загибелі. Правляча бюрократія, що зробила ставку на

збереження в недоторканності самодержавного устрою та власних інтересів, готувала йому таку ж перспективу, як і попереднику на посаді голови уряду – С. Вітте.

Зрештою не слід забувати подальшого розвитку подій, які значною мірою відзначалися тим, що аграрні відносини залишилися і далі невпорядкованими. Невирішеність земельного питання дала можливість лідерам радикальних політичних течій (Леніну, Чернову та ін.) на власний розсуд маніпулювати свідомістю селян.

Царським указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової аграрної програми, націленої на створення на общинних землях дрібної селянської власності. Програма голосно славословилася проурядовими засобами масової інформації як „друге розкріпачення селян”. Услід за С. Вітте, одним із її натхненників і реалізаторів був П. Столипін, який займав на той час посаду голови Ради міністрів. Через це реформу стали кваліфікувати як столипінське землевпорядкування. Уряд розраховував на підтримку заможних селян, які повинні були першими покинути общину й зосередити у своїх руках більшу частину общинних, казенних та банківських земель, що були скуплені селянським поземельним банком у поміщиків.

Правляча верхівка імперії намагалася створити між поміщиками і селянами прошарок „міцних і сильних” земельних власників – хуторян і відрубників, котрий став би оплотом монархічного режиму на селі. Певні надії покладалися й на прискорений розвиток продуктивних сил у сільському господарстві за рахунок „хуторизації”.

За такого розвитку подій незаможні селяни втрачали господарську перспективу, але їхня доля мало цікавила правлячі кола імперії. П.А. Столипін заявив з трибуни Державної Думи, що уряд „зробив ставку не на убогих і п’яних, а на міцних і сильних” [4, 546]. На цих хитких підвалинах він мріяв будувати „велику Росію”, здійснюючи рішучі заходи проти „великих потрясінь” [5, 40]. Водночас урядові зусилля були деякою мірою спрямовані на підвищення рівня агрокультури в землевпорядкованих господарствах та переселення селян в Азіатську Росію з метою послаблення земельного голоду в старих землеробських регіонах.

Після оприлюднення нової аграрної програми навколо її положень розпочалася гостра боротьба, що віддзеркалювала інтереси різних станів і прошарків суспільства. З часу селянської реформи 1861 р. приріст сільського населення був колосальним. За 50 років воно зросло принаймні вдвічі, що призвело до загострення земельного голоду. Промисловість царської Росії виявилася неспроможною поглинути величезний надлишок робочої сили з сільської місцевості. Були й інші мотиви, що стимулювали дії урядових кіл у справі землевпорядкування. Від підвищення врожайності сільськогосподарських культур залежав обсяг експорту на зовнішні ринки. Останнє визначало стабільність грошової одиниці, виплату боргів за іноземні кредити на імпорту необхідних товарів. Один із провідних реалізаторів столипінської аграрної програми, головноуправляючий землеустроєм і землеробством (ГУЗіЗ) О. Кривошеїн наголошував, що без

перебудови села Російській імперії „не встояти у великому трудовому змаганні народів” [4, 431].

Однак вирішальне значення для впровадження нової аграрної програми мали інтереси помісного дворянства, що домінувало на політичній сцені імперії і визначало як внутрішню, так і зовнішню політику. За даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20.605 тис. десятин орної і неорної землі або на 476296 десятин (1,16 %) більше, ніж мільйони селянських сімей [2, 116, 119]. Лєвова частка цього земельного фонду належала поміщикам.

Аграрні заворушення під час революції 1905–1907 рр. викликали у помісного дворянства занепокоєння і навіть страх за майбутнє земельної власності. 12-16 лютого 1906 р. відбулися засідання з’їзду Всеросійського союзу землевласників, на якому обговорювалися причини селянських заворушень. Учасники з’їзду пропонували для вирішення аграрної проблеми зробити селян власниками, щоб вони оберігали своє добро і не зазіхали на поміщицьку землю. Зазначалося, що ці та інші заходи дадуть можливість негайно заспокоїти народ, оскільки кожний селянин відчує, що у нього з’явилося майно та земельна власність, яку він може перетворити на гроші й на цьому будувати свій добробут. Вісім місяців по тому і з’явився царський указ про вихід селян із общини та порядок закріплення за ними земель у приватну власність. На переконання членів фракції трудовиків у Державній Думі, що опікувалася інтересами селянства, поява указу від 9 листопада 1906 р. „стала наслідком переляку землевласників, викликаного вимогами селян землі та волі” [6, 1446-1448].

Уряд висунув на перше місце завдання зміни форм земельної власності шляхом створення одноосібних – хутірських і відрубних – господарств. Проурядові засоби масової інформації розпочали пропаганду переваг приватної власності над общинним землеволодінням. Популяризувалася, зокрема, теза апологета дрібної селянської власності в країнах Західної Європи Артура Юнга, який наголошував: „Віддайте людині у повне володіння скелю і вона перетворить її у сад”. Вищі урядовці, серед яких і товариш міністра внутрішніх справ В. Гурко, цитували А. Юнга у своїх промовах у вищих законодавчих установах імперії. Тільки хуторяни й відрубники стануть інтенсивно використовувати добрива, сільськогосподарську техніку та прогресивні сівозміни. У сільській місцевості зникнуть чагарники, заболочені луки та малопродуктивні для випасу худоби вигони. За хутірського землеволодіння розквітне земля, селяни стануть заможними, а разом із ними розквітне й держава. Щоб прискорити процес землевпорядкування, уряд провів царський указ по 87-й статті Основних законів без будь-якого обговорення в парламенті.

Приблизники урядового курсу всіляко вишукували позитивні моменти в такій реформі. „Представник селян” у Державній думі від Харківської губернії Доценко пропагував урядову політику таким чином: „У нас малоземельні селяни мають на одну душу в середньому не більше двох чи трьох десятин, котрі розкидані в семи, а то й десяти місцях. Інколи селянину на вузькій смужці землі ніде коня з возом поставити.

Тепер, завдяки цьому закону, ми получили землю в одному місці [6, 1515-1516].

Не менш колоритними були й аргументи противників столипінського землевпорядкування. Вони обурювалися тим, що указ 9 листопада був брутально протягнутий в обхід Державної Думи. „З селянськими інтересами не церемонилися, – заявив один із провідних діячів партії кадетів О. Шингарьов. – Закон затвердили за статтею 87-ю без будь-яких попередніх переговорів і пояснень, хоча мова йшла про величезну масу населення, але з нею не рахуються” [4, 279]. За висловлюваннями інших членів Державної Думи, указом від 9 листопада „було приставлено ніж до горла селянина” [6, 2073].

Засоби масової інформації України вказували на суттєві відмінності між „общинною Росією” і „подвірною Україною”. В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між селянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині під час селянської реформи 1861 р. кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні ж, відповідно до так званого „Малоросійського положення”, в одному й тому селі зустрічалися „тяглови” або повні наділи, а поряд із ними – „піші”, котрі були за розміром удвічі, а то й утричі менші. До того ж реформа 1861 р. санкціонувала безземелля в особі так званих „городників” і „бездомників”.

Слід також відзначити, що Україна з часів перебування у складі Литовської держави і Речі Посполитої зазнала впливу європейського права і практики землекористування. Зокрема, тут існувало подвірне землеволодіння, що поширювалося на садиби, ниви та частково на луки. У загальному користуванні селян знаходилися ліси, пасовища й водоймища, що не підлягали переділам. Останнє призвело до появи складної і суперечливої сервітутної проблеми. Історія сервітутного користування лісами, сінокосами та іншими пасовищами наповнена гострою боротьбою між поміщиками та селянами, особливо в поліських повітах України.

За даними І. Витановича, общинне землеробство в європейській частині Російської імперії становило на початку ХХ ст. 83,4 %, причому власне Росія була виключно общинною. В губерніях Правобережної і Лівобережної України, навпаки, подвірне землеволодіння, за винятком ряду повітів Харківщини, домінувало. Його питома вага на Поділлі становила 94,6 %, Волині – 77,9 %, Київщині – 83,3 %, Полтавщині – 84,1 %, Чернігівщині – 48,3 %. У південних губерніях України питома вага подвірного землеволодіння була незначною: на Херсонщині – 11,2 %, Катеринославщині – 3,5 %. Тут ще переважала община, але вона була непередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування [7, 10].

Дані І. Витановича підтверджуються й іншими джерелами. Вони свідчать, що на території Полтавської губернії „з давніх часів переважало подвірне землеволодіння”. Ще в часи козацького військового устрою тут набула поширення і хутірська форма землеволодіння. Проте в північних повітах Чернігівщини переважало общинне землеволодіння. У поліських повітах України також були райони хутірського розселення ще до столипінського землевпорядкування. На землях Уманського повіту Київської губернії існувало і общинне, і подвірне землеволодіння [8, 15 зв.].

Напередодні Першої світової війни було обстежено 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківської губернії. Його результати засвідчили наявність общин колишніх державних селян, колишніх поміщицьких селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній у деяких південних повітах губернії. Зрештою, селянські земельні товариства мали общинний характер [9, 73, 95]. Подібні форми землеволодіння були поширені й на території південних губерній України. У 1905 р. площа надільної землі на один двір у колишніх державних селян Катеринославщини становила в середньому 9,7 десятини, у колишніх поміщицьких селян – 6,2, а у німецьких колоністів – 27,5 десятини [10, ХХІХ]. Окрім цього, власністю селян були куплені землі. Широкого розповсюдження набула й оренда, зокрема в районах німецького землеволодіння.

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р., повсюди було створено губернські та повітові землевпорядні комісії, діяльність яких поширювалася на три категорії земель: надільні землі, селянського поземельного банку, казенні.

Найбільш складним і суперечливим було землевпорядкування на надільних землях. Тут доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі. Оскільки ж однакових за якістю ґрунтів і угідь наділів не буває, то для більш-менш справедливої їх розверстки доводилося проводити ретельну оцінку наділу. Попри всі зусилля цей бік справи повсюди викликав масу нарікань з боку населення. Ситуація ще більше ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у череззсмузжі з купленими ділянками. До того ж на надільних селянських землях дії землевпорядників були можливими тільки з ініціативи самих власників землі й відповідно до прав кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахуванням цього нарізалися одноосібні ділянки та велися роботи з групового землевпорядкування. З іншого боку, при розверстці цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта розділювалася між окремими господарями.

В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих моментів.

Результати діяльності землевпорядних комісій багато в чому залежали від наявної земельної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини. Слід враховувати й те, що в трьох губерніях Південної України посіви селян на орендованих землях перевищували 3 млн десятин [11]. Південні губернії України страждали не стільки від малоземелля, як від нестачі робочих рук. Одна тільки Херсонщина щорічно приймала для проведення польових робіт більше 100 тис. відхідників з інших губерній.

За даними О. Кривошеїна, в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадало в середньому близько 5 десятин землі. На його переконання, розмір земельних

ділянок у 4-5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їхні господарства розташовувалися „на найкращому в світі чорноземі” [4, 709].

Якщо ми порівняємо Подільську губернію з Катеринославською, що була не самою багатоземельною в Україні, то й тоді різниця в забезпеченні населення земельними ресурсами за категоріями буде суттєвою.

Цікавими є статистичні обчислення часопису гірничопромисловців, зроблені на основі повідомлень губернаторів у Міністерство внутрішніх справ. Виявилось, що за три роки і три місяці від оприлюднення указу від 9 листопада 1906 р. у Катеринославській губернії 109 тис. домогосподарів, які мали 597683 десятини землі, клопотали про вихід із общини. У Херсонській губернії таких господарів налічувалося в зазначений період 95 375, а їхній земельний ресурс становив 462931 десятину. Отже, з двох південних губерній України понад 1060 тис. десятин общинної землі мали перейти в розряд приватновласницької і роздібитися на окремі ділянки [12, 940]. На одну ділянку припадало в середньому близько 5 десятин землі. Наведені цифри свідчать, що заможна верства південноукраїнського села не кинулася стрімголов у вир землевпорядних перетворень, на що розраховувала влада.

Про хід землевпорядних робіт у Київській губернії у 1907 р. маємо деякі дані зі звіту губернатора, графа Ігнат'єва, до Міністерства внутрішніх справ. За його даними, діяльність землевпорядних комісій спочатку викликала недовіру селян. Проте в Уманському повіті, де громади з общинним землеволодінням знаходилися по сусідству з подвірниками, справа поступово зрушилась у кращий бік. Із 23 322 домогосподарів по 52 селищам Уманського повіту з общин вийшло 17 849 господарів (76 %). За ними було закріплено 83 461 десятину землі, тобто в середньому по 4,7 десятини на один двір. З цієї кількості 6951 домогосподар (39 %) із 34 366 десятин землі обрав відрубну форму господарювання [8, 15 зв.]. На наш погляд, успішний хід землевпорядкування визначався нарізуванням нових ділянок із земель, куплених Селянським банком. У 1907 р. повітовою комісією було відмежовано 4802 десятини, з яких 3613 десятин призначалося для хутірських господарств і 1188 десятин було передано громадам і селищам [8, 15 зв.-16].

Робота землевпорядників надто ускладнювалася через нестачу землемірів, надмірну зламаність ліній навколишнього рельєфу, суперечки під час розміток садіб, левад, ділянок орної землі тощо. Наприклад, протяжність окружної межі с. Королівка Радомишльського повіту сягала 79 верст. на всіх поворотах надто зламаною рельєфу встановлювалися стовпи, визначалися межі хуторів і відрубних ділянок. Проведення робіт ускладнювалося ліистою і болотистою місцевостями [13, 3-4 зв., 60-60 зв.]. Показовим був й інший типовий приклад під час землевпорядних робіт у с. Громи Уманського повіту. За ухвалою сільського сходу, 281 господар отримав відрубну ділянку, а 200 дворів зберегли общинне землеволодіння [13, 4-4зв].

Здавалося, що подвірне володіння землею, як уже зазначалося, мало сприяти переходу селян Полтавщини до одноосібного ведення господарства. Тим більше, що й хутори не були для них новиною.

Незважаючи на це, зростання індивідуальної власності селян було тут украй уповільненим: за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8 % від загальної кількості домогосподарів губернії. Якщо врахувати й тих, що порушили клопотання про укріплення землі, то й у такому випадку частка домогосподарів сягала тільки 15 %. Кількість розверстаної землі на відрубні і хутори становила близько 6,5 % від площі селянського і козачого землеволодіння і не більше 4% усієї земельної площі губернії. Найбільш характерним було й те, що розверстувалися на відрубні переважно цілі селища, тоді як виділення окремих домогосподарів спостерігалось лише іноді. У Костянтиноградському повіті розверстано на відрубні близько 32 % усієї селянської і козачої землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Романському і Миргородському – тільки 0,3 %. Середній розмір відрубів у губернії для окремих домогосподарів дорівнював 10 десятин, а для розверстаних селищ – 4,1 десятини [14].

Ще повільніше створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. За свідченням перших дослідників проблеми, цей процес був ледве помітним до 1911 р. Селяни все ще сподівалися на „прирізки” землі за рахунок поміщицьких земель і „негативно відносилися до указу 9 листопада 1906 р.” [15, 36-37]. Більш-менш успішно велися землевпорядні роботи тільки в північних повітах губернії, де були сприятливіші природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з'явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 десятин, але через кілька років усі вони опинилися через недороди в тяжкому становищі, особливо в Городнянському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявилися тільки нечисленні господарства, які мали від 30 до 40 десятин землі [6, 1159].

На наш погляд, перші роки землевпорядкування не виправдали сподівань правлячих кіл імперії. Особливо ілюзорною виявилася ставка П. Столипіна на створення прошарку „міцних і сильних” господарів. За підрахунками тогочасного знавця цієї проблеми М. Огановського, в жодному регіоні розмір землевпорядкованих господарств не досяг до 1911 р. середнього розміру общинного наділу [16, 25]. За свідченням члена Державної Думи від Полтавської губернії графа І.І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не сталося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припадало в середньому 5 десятин землі, а на одну купівлю – 8 десятин. „Решта губерній, – вказував І. Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі” [4, 674]. Проте навіть на Катеринославщині розмір хутірських і відрубних господарств на 1 січня 1916 р. становив у середньому 9,2 десятини [17, 111].

Це ж засвідчують статистичні дані і в інших регіонах України. На Полтавщині в 1906–1910 рр. общини залишали найперше безземельні та малоземельні сім'ї, що мали менше 6 десятин землі. Такі сім'ї становили 93 % від загальної кількості переселенців. Водночас 39,1 % покупців, що мали менше 3 десятин землі, придбали 25,2 % проданого земельного ресурсу. Ще 38,5 % покупців, що володіли земельними ділянками від 3 до 9 десятин, придбали 40,4 % реалізованої на ринку землі [18; 16, 31]. Близько

половини купленої землі дісталася безземельним і малоземельним селянам.

Те, що ставка на „міцних і сильних” не справджувалася, було ще й наслідком непослідовності помісного дворянства, яке впливало на форми і темпи перетворень в аграрній сфері. Великі землевласники були зацікавлені не просто у збереженні своїх латифундій, а й у тому, щоб малоземельні селяни обробляли їхні землі разом зі своєю тягловою силою та сільськогосподарським інвентарем. У цьому відношенні заслуговує на увагу риторика авторитетного у середовищі правих націоналістичних фракцій Думи В. Пуришкевича, якого посол союзної Франції М. Палеолог, характеризував як одного з „паладинів необмеженого самодержавства” [19, 247]. „В імперії, – казав він, – продовжується загальне полівиння, а від нього – один крок до катастрофи” [6, 293]. Враховуючи ці та інші чинники, В. Пуришкевич вимагав у своїх промовах збереження селянського землеволодіння для „стабілізації внутрішньо-політичного становища”.

Проте життєві реалії брали верх. Ціни на землю щорічно круто піднімалися і помісне дворянство не бажало поступитися хоча б часткою своїх володінь. „Ми хочемо, – виголошував В. Пуришкевич, – укріплення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії і наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися „мало-помалу”, повільним темпом, повільним ходом... Це робота тривала, довголітня” [6, 293, 307-308]. Отже, міркування практичного характеру мали для поміщиків визначальне значення, хоча й суперечили прагненню П. Столипіна реформувати сільське господарство протягом 20 років.

Про справжнє ставлення правлячої верхівки до перетворень у аграрній сфері можна судити на основі таких фактів. За даними бюджетної комісії Думи, темп передачі вільних казенних земель в руки селян падав. У 1909 р. було ліквідовано за формальними угодами 139 тис. десятин, а в 1912 р. – тільки 48 тис. десятин землі. Загалом до червня 1913 р. із 4 млн десятин казенних земель, призначених для переходу в руки селян, за формальними угодами було продано не більше 8 %. „Немає жодного сумніву, – казав член Думи Опочинін, – що в руках селян-власників ці землі були б продуктивніші й значно підняли б економічний добробут, посилили б ресурси державної скарбниці та місцевих самоуправлень”. Аналогічна тенденція спостерігалася й відносно земель, що знаходилися в розпорядженні Селянського банку [6, 1437].

У зв’язку з цим постає питання про ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування. Аналіз документів і матеріалів, оцінок представників широкої громадськості, засобів масової інформації та праць дослідників цієї проблеми дорадянського періоду свідчить про те, що загалом село поставилося до указу від 9 листопада 1906 р. негативно. Причини цього явища були різноманітні.

По-перше, це стало наслідком тодішнього селянського світогляду, твердої упевненості в тому, що земля повинна належати трудящим, які її обробляють. Для цього держава повинна збільшити селянські наділи шляхом конфіскації та викупу поміщицьких земель і угідь й безкоштовної передачі

церковних і казенних земель. Що це було саме так і повсюди, яскраво свідчать рапорти поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. У вересні 1913 р. справник Таращанського повіту Київської губернії повідомляв губернатору про настрої селянського населення: „У його середовищі, існує глухе незадоволення поміщиками та органами державної влади через малоземелля. З давніх часів селяни впевнені, що поміщицька земля кінець кінцем повинна перейти безоплатно до трудового селянства”. До того ж, як наголошував справник, общинники, котрі отримали відрубів від Селянського банку, незадоволені щорічними розмірами платежів за землю, вважають їх обтяжливими [20, 15-15 зв.]. Тоді ж справник Київського повіту звертав увагу губернської адміністрації на те, що ставлення селян „до російських і польських землевласників, як і раніше, вороже” [20, 38]. Васильківський справник зазначив, що через малоземелля селянська маса „схильна і завжди здатна брати участь у яких завгодно заворушеннях” [20, 22 зв.]. Аналогічні настрої переважали в усіх українських губерніях.

По-друге, життєздатність селянських господарств залежала не тільки від розміру земельної площі, а й кількості худоби. В господарствах Київської, Подільської та деяких інших губерній України із розміром землі близько 3 десятин прибуток від тваринництва часто переважав грошові надходження від польових культур у декілька разів [2, 173-175]. Останнє пояснюється регулярним зв’язком із ринком, відсутністю затрат на найману працю і прискореним обігом капіталу. Багато хто з малоземельних господарів Полтавщини, Харківщини, Київщини та інших регіонів тримав волів та коней, щоб мати природне добриво для угноєння поля і побічних заробітків, найперше в панських економіях [21, 33-34]. Гужовий транспорт дрібних господарів широко використовувався й для перевезення запасів сировини, палива та виробленої продукції з цукрових і виноробних заводів, підприємств млинарства тощо. Через ці та інші обставини селяни були вкрай зацікавлені у збереженні права на випас худоби в лісах, вигонах та інших пасовищах. Особливо негативно общинники поставилися до переселення на хутори і відрубів через неминучу втрату давнього сервітутного права, що забезпечувало користування лісами й пасовищами на поміщицьких землях. Як згадувалося вище, інститут сервітутів вів своє походження з часу входження України до Литовської держави і Речі Посполитої. Пізніше сервітутне право було підтвержене російським урядом після польського повстання 1863 р. Сервітути стали джерелом ворожнечі поміщиків і общинників. Траплялися випадки, коли господар продавав корову, щоб найняти адвоката для захисту сервітутних прав у судовому порядку. Протягом багатьох поколінь продовжувалася судова тяганина на ґрунті сервітутного права мешканців с. Качали Бородянської волості Київського повіту з адміністрацією графа Шембека. Навіть після програшу справи в судовій інстанції селяни продовжували випасати худобу й „чинили спротив лісовій варті Бородянської економії” [22, 115-115 зв.]. Доволі типовим був й інший випадок, що трапився 30 січня 1913 р. у с. Бакали Єзерянської волості Васильківського повіту на Київщині. Під час розподілу вигону, що перебував у спільному користуванні

графині Браницької і селян, останні „поводилися вкрай зухвало по відношенню до члена землевпорядної комісії”. Зрештою селяни відмовилися від розподілу вилученого, заявивши, що „ніякого землевпорядкування їм не потрібно, а земля повинна перейти до них” [23, 13 зв.].

По-третє, після указу від 9 листопада земські агрономічні сили в повітах вимушені були переключатися на обслуговування землевпорядних господарств, куди спрямовувалися фінансові засоби держави, що викликало незадоволення і громадськості, і селянства. У 1903 р. витрати на агрокультурні заходи становили 54 % аграрного бюджету, а в 1908–1909 рр. – тільки 15 % [24, 10]. Цікаві факти з цього приводу навів у засобах масової інформації Мінін, котрому довелося працювати дільничним агрономом. У Полтавській губернії із загальної кількості показових полів близько половини було закладено в землевпорядних господарств. Тут же було відкрито 37 % усіх прокатних станцій, організовано 36 % курсів та читань на агрокультурну тематику. Кількість же землевпорядних господарств у губернії напередодні Першої світової війни ледве досягла 12,5 % [21, 30]. Отже, для переважної кількості селян держава була нічим іншим, як мачухою.

По-четверте, селяни стримано поставилися до урядової аграрної програми через нав'язування їм переважно хутірської форми землевпорядкування. У більшості регіонів України остання не відповідала ні природним, ні економічним умовам існування сільського населення, ні історичним традиціям. Ніхто інший, як сам П. Столипін, говорив, що „хутірське розселення цілковито залежить від умов водопостачання”. Без води в степових, а подекуди й лісостепових районах, хутори були нежиттєздатними. За наявності одних тільки криниць вони могли ледве жити. Хуторизація без потужних зрошувальних систем у посушливих степових районах тільки посилювала домінування зернового господарства, що неминуче вело до прискореного виснаження ґрунтів і кризи сільськогосподарського виробництва. До того ж, українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найбільш віддалені поля знаходилися від садів на відстані 15–20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт для тих підвірників, які обирали відрубну форму господарювання, продовжуючи жити в селі.

Як не парадоксально на перший погляд, противниками хутірської форми землевпорядкування були заможні господарі – колишні державні селяни. Їхні поселення в Ізюмському, Валківському та деяких інших повітах Харківщини налічували до тисячі й більше дворів. В їхньому одноосібному володінні перебували просторі садиби, що часто в декілька разів перевищували розміри польової земельної ділянки, й розташовувалися поруч. Їхня загальна земельна площа становила у різних господарів від 2 до 6 десятин. Значна їхня частина створилася з „колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас”. Тут стояли великі хати, а на дворищах різноманітні господарські будови: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це огорожене високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що були другою після хліборобства статтею доходу в бюджеті

селянської сім'ї. Такі господарства створювалися протягом кількох поколінь. Їхні власники навіть слухати не хотіли про переселення на якісь там хутори чи відруби. Їм вигідніше було залишатися в селах і займатися не тільки землеробством, а й реалізацію овочів і фруктів на ринках Донбасу. В Ізюмському повіті, наприклад, на один двір припадало в середньому 5,7 десятини надільної землі. Разом із купленими ділянками це становило 10–15 десятин орної землі [25, 82–83, 84, 87, 91].

Були й інші причини стриманого ставлення селян до хутірської форми господарювання. За твердженням дослідника цієї проблеми О. Вітогова, „дуже слабе хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації у північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної і фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть „психології українця, який не любить поспішати” [15, 49]. Часто заможні селяни не бажали перебиратися на хутори й через інші міркування. Після указу від 9 листопада розпочалася купівля земельних ділянок, укріплених за тими, хто залишив общину й подався у села. Такі наділи скуповували селянські багатії, які не обробляли цю землю, а негайно здавали в оренду й продовжували проживати в селі. До цього варто додати й те, що відрубна форма господарювання багато в чому переважала хутірську. Обстеження урядовцями зразкових землевпорядкованих господарств виявило, що у відрубників краще вирішувалося питання щодо сівозмін, вищою була врожайність зернових культур тощо. Надто великою виявилася й різниця щодо участі в кооперативному русі: у відрубників – 64,1 %, у хуторян з виселенням – 25,8 %, хуторян без виселення – 23,8 % [26].

По-п'яте, реформа призвела до прискореного обезземелення селянства, появи величезного контингенту безробітних, різкого загострення соціальних відносин. Напередодні Першої світової війни засоби масової інформації повідомляли, що ніколи не було такої кількості переселенців до Азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення в селянському середовищі.

Зрештою, для селян України були дуже важливими чинники культурного і духовного характеру. Проживання в селі давало більше шансів для того, щоб діти могли отримати, бодай, початкову освіту. За традицією, селянські сім'ї, як правило, регулярно відвідували церкву, відзначали разом із іншими родичами і близькими святки та урочисті події власного життя тощо. Хутір же порушував усталені віками традиції, котрі, за висловом члена Думи Дзюбинського, за будь-яких обставин надзвичайно вперто і стійко підтримувалися й оберігалися українським селом [6, 636].

Отже, низка чинників економічного, соціального й духовного характеру визначали стримане ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування.

Попри ці та інші явища, що гальмували процес землевпорядкування, кількість тих, хто покидав общину, зростала. Мотиви виходу були різноманітні, а часто й суперечливі. Покидали общину найперше ті, кому стало вигідно закріпити землю в особисту власність. Тут і бажання зберегти за собою наділ, особливо в кого було більше землі, і намір ліквідувати

його невдовзі чи здати в оренду, щоб перебраться в місто, переселитися в Азіатську Росію. Тим більше, що ціни на землю в українських губерніях, як зазначалося вище, були надзвичайно високі. Подвірники Полтавщини й Київщини, наприклад, продавали свої смуги за ціною близько 300 крб за десятину, а в Азіатській Росії могли придбати ділянки на банківських землях за ціною в декілька разів нижчою. Найчастіше укріплювалися середні прошарки села. Малоземельні охочіше залишали общину, щоб вигідніше продати укріплену ділянку або взяти позику [27].

Руйнування общини прискорилося після 14 червня 1910 р., коли набрав чинності новий закон про селянське землеволодіння, який викликав обурення більшої частини громадськості. Згідно з ним, усі селища, в яких не було переділу землі, визнавалися такими, що прийшли від общинного до спадкового (дільничного або подвірного) землеволодіння [28, 504]. За рахунок цієї акції законодавчого характеру кількість землепорядкованих господарств в імперії формально зросла на 3543 тис. „Одним розчерком пера, за шаблоном правлячих кіл, не поцікавившись про ставлення народу до цього заходу, мільйони селян були переведені в розряд індивідуальних власників”, – заявив у Державній Раді С. Вітте [29, 87].

Для стимулювання землепорядної діяльності влада потайки, а інколи й відверто використовувала адміністративний тиск. На Чернігівщині губернатор побував у десятках сіл, збирав селян на сходи й переконував переселятися на хутори, але скрізь йому відповідали відмовою. В ряді повітів губернатор погрожував силою обирати хутірську форму землеволодіння, але й це не дало позитивного результату [6, 1459-1460]. В інших губерніях земські начальники тиснули з цією метою на волосну й сільську адміністрацію. У справі використання адміністративного ресурсу, як зазначав харківський часопис, величезне значення мав циркуляр Міністерства внутрішніх справ „з рекомендаціями земським начальникам звернути необхідну увагу на виконання землепорядних доручень, а губернаторам енергійніше діяти в цих справах” [24, 96].

Бюрократичні методи впровадження нової аграрної програми викликали гостре незадоволення в суспільстві, були піддані осуду з боку багатьох публіцистів, частини членів вищих законодавчих установ. Останні звернули увагу на те, що „уряду для доказу життєвості реформи необхідні вражаючі цифри створених одноосібних господарств”. Для цього використовували відповідні кадри землепорядників, що часто не мали жодного зв'язку з тим чи іншим повітом. Всіляко намагаючись вислужитися перед своїм начальством і заслужити нагороду, ці пани й розгорнули землепорядну роботу. „Поступово, – казав член Думи, історик Мельгунов, – уся місцева адміністрація перетворилася на землепорядників, усякі їхні прямі обов'язки відсуваються на задній план, і вся службова кар'єра ставиться в пряму залежність від обсягу виконаної ними роботи в галузі землепорядкування. Всяка розумна критика, заклик до обережності та скарги населення на беззаконня в цій сфері діяльності або подавляються адміністративним впливом, або розглядаються як крамола” [6, 1457].

Товариш керуючого ГУЗіЗ О. Ріттіх у своїй промові в Думі 9 червня 1913 р. визнав наявність випадків „безладдя” під час землепорядних робіт і характеризував їх як дуже небажані та сумні явища. Водночас він намагався дискредитувати противників руйнування общини й применшити масштаби адміністративного тиску. За його словами, джерелом усяких негараздів було небажання визнати закон, що надавав право одній частині населення на землепорядкування, коли інша частина не давала на це згоди. О. Ріттіх нагадав, що в перші роки землепорядкування йшло переважно на банківських і казенних землях і примусове начало було відсутнє. І тільки в останні чотири роки цей процес активно розгорнувся на селянських надільних землях. За ці роки трапилося, мовляв, усього-на-всього 38 випадків масових заворушень, з них 12 – з тяжкими наслідками. Водночас він вимушений був визнати, що в землепорядних комісіях було оскаржено до червня 1913 р. 10690 справ [6, 1527-1529].

Під тиском масового незадоволення методами землепорядкування уряд був змушений урахувати деякою мірою настрої селян, і 29 травня 1911 р. з'явився новий закон про землепорядкування. По-перше, закон допускав сумісне розверстання так званих „рівноправних” земель, до яких було віднесено і надільні землі, і куплені товариствами селян та сільськими громадами, і придбані окремими господарями. По-друге, стало можливим виділення окремих селищ за клопотанням простої більшості домогосподарів (замість двох третин за старим законом). Зрештою, більш прийнятними для населення були форми землепорядкування, що мали меті усунути зовнішнє черезсмузжя. Внаслідок цих юридичних новел робота з розмежування „однопланних громад” посила перше місце серед інших видів землепорядкування, тоді як до цього попереду були відруби. „Незважаючи на те, що створення одноосібних володінь, – констатував харківський часопис, – як і раніше, становить головне завдання аграрної реформи, життя бере своє, і землепорядному відомству все більше доводиться спрямовувати свою увагу в бік так званого групового землепорядкування” [30].

Слід зазначити, що водночас із реалізацією нової аграрної програми правлячі кола готувалися до великої європейської війни. Для слабкого державного бюджету зростаючі витрати на армію і флот, меліорацію земель у поліських зонах, зрошення посушливих степів та переселення селян в азіатські регіони імперії були непосильними. До 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548404 крб. На одне господарство припадало 109 крб, в основному для перенесення будинку та господарських споруд [14]. У ряді випадків фінансова допомога становила 150-200 крб. Приблизно стільки ж мусив витратити й хуторянин, але таких грошей у нього, як правило, не було. Значна частка селян не отримала жодної допомоги.

Українські обмежені можливості державної казни можна прослідкувати на прикладі безпосереднього межування землепорядних робіт. На аналогічні заходи в інших країнах Європи витрати на одну десятину землі становили кілька десятків карбованців, а в Російській імперії – тільки до 4 крб [6, 734]. Остання

цифра свідчить про формальний, почасти навіть паперовий характер землевпорядкування, що призвело в ряді випадків до появи повітів-рекордсменів. Про це доповідав думцям 9 червня 1913 р. згаданий вище Мельгунов. Розташована в Поволжі Самарська губернія випереджала інших за кількістю общинників, які укріпили свої наділи. Зокрема, в Самарському повіті кількість укріплених досягла, за даними офіційної статистики, на 1 жовтня 1911 р. 39,5 % від загальної кількості общинників. Проте цифри щодо організації одноосібних господарств виявилися переважно паперовими. Центральний статистичний комітет знаходився в структурі Міністерства внутрішніх справ, яке відповідало перед монархом „за спокій у державі”, а тому не мало наміру надавати правдиву інформацію громадськості. Здійснена Самарським земством перевірка виявила, що із 90,6 % укріплених повіту, що володіли землею черезсмужно, на відрубів виділилося 6,5 %, на хутори – 2,9 %, а в абсолютній цифрі – 241 господарство. Решта селян-укріплених зберегла свої зв'язки з общиною, їхні землі залишилися розкиданими смугами й смужками на общинних полях, їхня худоба продовжувала випасатися на общинних вигонах, їхні хати і далі залишалися в селах. Стало навіть набагато гірше, оскільки община втратила можливість регулювати черезсмужжя. „Єдине гарантоване право, – обурювався Мельгунов, – котре указ від 9 листопада 1906 р. дав до цього часу – це право селянина продавати свої наділи та відправлятися на всі чотири сторони світу” [6, 1457-1459].

Не маючи достатніх фінансових і технічних засобів, уряд пішов за принципом найменшого спротиву. Землевпорядна практика в Україні все частіше зверталася до відрубної системи, коли селянин залишився зі своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка версталася у відруб на значній відстані. Користування лісовими пасовищами, сінокосами й вигонами залишалося таким же, як і до землевпорядкування. У кращому випадку зменшувалося черезсмужжя, але віддалені від садиби землі залишалися недоторканими.

За вісім років від початку аграрної реформи, тобто до 1 січня 1915 р., 5 793 540 домогосподарів у 47 губерніях європейської частини Російської імперії порушили клопотання про землевпорядкування. Близько 48,6 % клопотань стосувалося індивідуального землевпорядкування, а 51,4 % – групового. Найбільш численними були клопотання господарів у Харківській губернії – понад 73 %. За зазначений період землевпорядними комісіями було оформлено справи щодо 3 509 500 дворів, а роботи з безпосереднього розмежування було виконано для 2 536 326 дворів на земельній площі майже 22 млн десятин. В остаточному варіанті було облаштовано понад 1966 тис. домогосподарів, що становило близько 34 % усіх порушених клопотань [1, 130].

Дуже важко встановити кількість землевпорядкованих хуторів, оскільки вони свідомо відображалися офіційною статистикою, як правило, разом із відрубамі. В українських губерніях кількість хуторів і відрубів на 1 січня 1915 р. була такою: на Катеринославщині – 74 495, або 26 % від загальної кількості селянських дворів, Харківщині – 71 333 (17,8 %), Херсонщині – 59 689 (18,4 %), Полтавщині – 42 909 (8,7 %), Волині – 35 836 (11,1 %), Київщині – 32 877 (7,8

%) [1, 130]. М. Огановський припускав, що до 1912 р. хуторів загалом було не більше 8 %. За його даними, наприклад, у Новгород-Волинському повіті Волинської губернії на 5,5 тис. відрубів хуторів виявилось тільки 867 [31, 26].

У зв'язку з наведеними аргументами й цифрами постає чи не найголовніше питання: що ж являли собою землевпорядковані хутори і відрубів? У нашому розпорядженні є докладні описи десятків одноосібних господарств на території Подільської, Київської, Полтавської та інших українських губерній. Для більш конкретного уявлення про них наводимо кілька характерних сюжетів.

Господарство А. Шуляка було розташоване поблизу с. Войташівка Радомисльського повіту на Київщині. Земельна ділянка розміром у вісім десятин переважно бідних ґрунтів – піщаних, сулицаних та суглинистих – була куплена за сприяння Селянського поземельного банку. Одна десятина була відведена під хату, господарські будівлі й город; 0,75 десятин – під хмільник; 0,25 десятини – під луг; шість десятин орної землі – під польові культури. На городі вирощувалися овочі й піднявся п'ятирічний сад, де культивувалися яблука, смородина, малина і полуниця. Врожаї фруктів і ягід споживалися сім'єю й реалізовувалися на ринку. Частина врожаю перероблялася на вино, варення, повидло й значною мірою на продаж. У саду була облаштована пасіка.

На шести десятинах орної землі за чотириріпільною сівозміною велося польове господарство: травневий пар, почасти зайнятий кормовими травами, озимина, орна ділянка і яровина. Практикувався якісний обробіток ґрунту за допомогою ґрунтопоглиблювача власної конструкції. Господарство мало досконалий плуг, борони, соломорізку, віялку і молотарку. Гній вносився під орну, а почасти й на парову ділянку. З озимих хлібів культивувалися пшениця і жито, з ярових культур – картопля, кормовий буряк, овес. Для збільшення площі під кормовими рослинами господар почав переходити на п'ятимільну сівозміну з відведенням ділянки під конюшину. Завдяки ретельному обробітку ґрунту, угноєнню поля, своєчасній зміні різних рослин та селекції посівного зерна врожай у господарстві був вищим, ніж на сусідніх селянських полях. Зокрема, з однієї десятини було зібрано в середньому за 1910–1913 рр. таку кількість зернових хлібів: озимої пшениці – 130-160 пудів, жита – 100-110 пудів, вівса – 130-150 пудів. З урахуванням низької якості ґрунту врожайність була солідною.

Найбільше уваги А. Шуляк приділяв тваринництву, котре, внаслідок орієнтації на ринок, „було в цій місцевості дуже прибутковим”. У господарстві було троє робочих коней, чотири молочних корови, десять свиней йоркшарської породи, чотири вівці тощо. Продуктивність корів була набагато вищою, ніж в інших селянських господарствах. На ринок було зорієнтоване й птахівництво. В господарстві виродовувалося щорічно не менше 70 породистих курей і півсотні гусей [32; 33]. Отже, господар докладав найбільших зусиль для розвитку садівництва, тваринництва і домашнього птахівництва, котрі приносили прибуток.

Інший приклад – господарство хуторянина Ф. Савчука, розташоване неподалік с. Романів Липовецького повіту Київської губернії. Під час

розверстання надільних земель у 1910 р. йому було відмежовано ділянку розміром три десятини 1589 кв. сажнів. Окрім цього, сім'я мала 2,5 десятини надільної землі на деякій відстані від хутора, одержаної в якості посагу за дружиною. З часом Ф. Савчук поряд зі своїм господарством купив невеличку земельну ділянку розміром 1317 кв. сажнів.

У наступному році він перебрався на хутір зі своєю сім'єю – дружиною і трьома дітьми від одного до восьми років, отримавши від землевпорядної комісії 150 крб позики. До 1914 р. на хуторі вже були збудовані просторий будинок, два сараї, клуня, вирито криницю, оснащено бетонними кільцями. Господар придбав пару коней, корову та сільськогосподарський інвентар – плуг лейпцизького заводу „Сакка”, віялку, борони місцевого виробництва тощо.

Доволі раціонально використовувалася на хуторі земля: на городі – овочі й сад, в якому налічувалося близько 200 яблунь, груш, вишень, черешень, ягідних кущів; урожай відправлявся на ринок. Решта землі була відведена під польові культури. В господарстві була впроваджена шестипільна сівозна з використанням природного добрива, коренеплодів і якісного посівного зерна. Вчасно і якісно оброблялася земля: пар підтримувався в незасміченому стані, здійснювалося лушчіння стерні після збирання озимини, оранка на зяб, боронування озимих посівів. Все це стало запорукою високого врожаю пшениці, жита, вівса, ячменю та інших культур.

Невелика земельна площа примусила Ф. Савчука звернути увагу на такі елементи господарства, які могли дати найбільший прибуток. Для цього були придбані племінні свині білої англійської породи й продуктивні домашні птахи. Окрім цього, господар облаштував невелику пасіку, вирив став розміром 700 кв. сажнів, у якому розводив королівських коропів і линів. Його спорудження обійшлося близько 800 крб, не рахуючи власної праці. До того ж Ф. Савчук був талановитим винахідником. У 1910 р. на сільськогосподарській виставці в Умані його було премійовано за сконструйовану віялку. Засоби масової інформації повідомляли, що „господарство Савчука стало для селян наочним прикладом того, чого може досягнути господар за умов знання справи і наполегливої праці на невеликій ділянці землі” [32].

Заслугує на увагу й господарство І. Слободяника з с. Розалівка Васильківського повіту на Київщині. Під час розверстання в 1908 р. на відрубі Слободянику нарізали чотири десятини польової землі, а його садиба залишилася в селі. Чотири роки по тому він прикупив у переселенця ще півтори десятини землі поруч із відрубною ділянкою. На садибі розташувалися хата і господарські будівлі вартістю 700 крб, двоє коней та інша домашня худоба вартістю 265 крб. Остання була добре доглянута способом стійлового утримання. Її харчовий раціон складався в основному з конюшини, буряку, моркви, жому та маляси, яка купувалася на цукроварнях. Сільськогосподарський інвентар складався з плуга лейпцизького заводу „Сакка”, п'ятилопатного розорювача, саней, воза, двох німецьких борін вартістю 125 крб. Сіялку і віялку сім'я Слободяника орендувала на земській прокатній станції, а молотилку наймала за плату. Господар упровадив п'ятипільну сівозміну з чередуванням конюшини, коренеплодів, різних кормових трав на ґрунтах деградованого

чорнозему, що переважав на відрубній ділянці. Найбільша увага приділялася кормовим рослинам – вівсу, люцерні й конюшині. Із озимих хлібів переважала пшениця, з ярових – овес, просо, ячмінь, кормовий та цукровий буряки. Земельна ділянка оброблялася старанно, пар утримувався від засмічення бур'янами, практикувалося лушчіння стерні після збирання озимих хлібів та оранка на зяб під ярові культури. Завдяки належному обробітку ґрунту, використанню сортового насіння й дбайливого догляду за рослинами врожаї у господарстві значно переважали збори сільськогосподарських культур на сусідніх селянських ділянках. За 1911–1913 рр. вони виразилися у середньому в таких цифрах: озима пшениця – 150 пудів, овес – 130, просо – 180, ячмінь – 100, кормовий буряк – 3500, цукровий буряк – 2400, конюшине сіно – 250, конюшине насіння – 15 пудів. Річна вартість урожаю становила у середньому 600 руб. Останні роки господар вів облік прибутку і витрат щоденними записами в спеціальних зошитах [34].

Однак сутність справи полягала в тому, що високопродуктивних господарств, власниками яких були одночасно „працездатні, енергійні й тямущі особи”, було замало, а їхній загальний земельний ресурс україні недостатнім. У більшості випадків господарства відрубників і хуторян нічим не відрізнялися від типових селянських.

Вище вже згадувалося, що для селян неабияке значення мали агрокультурні заходи, що підвищували рівень сільськогосподарського виробництва. В останні роки цей аспект проблеми став приваблювати представників історичної науки. На жаль, дехто з них цілковито довільно пов'язує зростання продуктивності селянських господарств тільки із столипінським землевпорядкуванням.

Слід зазначити, що хутірські та відрубні господарства в Україні були різноманітної структури. Їх ефективність визначалася значною мірою відстанню від міст та промислових центрів, зв'язком із ринком, кредитуванням тощо. Харківський часопис наводив дані щодо одноосібних господарств у губернії. Одне з них розміром у десять десятин орної землі було розташоване на відстані 15 км від губерньського центру. Сім'я складалася з трьох дорослих осіб чоловічої статі й трьох – жіночої. У відрубному господарстві – дві пари волів, пара коней, три корови тощо. Сім'я серйозно доглядала і город, і худобу, і польову землю, де була впроваджена п'ятипільна сівозна. Молоко, вершкове масло і свіжі овочі відправлялися на харківські ринки, що приносило солідні прибутки [35].

Господарство в Андріївській сільськогосподарській школі Кобелянського повіту Полтавської губернії нічим не відрізнялося від заможних селянських господарств періоду достолипінського землевпорядкування. Орного поля було трохи більше дев'яти десятин. Перевага віддавалася зерновим культурам. Середні врожаї з однієї десятини були доволі високі: жита – 181,5 пуда, ярої пшениці – 89, ячменю – 131, вівса – 150, проса – 99, кукурудзи – 194 пуди. Худоба складалася з пари робочих коней, двох свиней, корови та п'яти овець. Чистий річний прибуток у передвоєнні роки становив 493 крб 24 коп., а в середньому на одну десятину – 51 крб 92 коп. Валовий прибуток досяг 742 крб [36]. Тогочасний дослідник агрокультурного аспекту землевпорядкування

Косіров після ретельного обстеження багатьох селянських господарств Шиповатівської волості Вовчанського повіту на Харківщині аргументовано довів, що два середніх господарства, котрі відрізняються кількістю землі, повинні мати й різні сівозміни.

У роки, що передували Першій світовій війні, зростав попит українського села на сільськогосподарські машини і реманент, добрива та сортове насіння. Селянське господарство мало-помалу просувалося шляхом раціоналізації й інтенсифікації, що сприяло підвищенню врожайності. Трохи зросли площі засіву під технічними культурами. Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної й особливо Правобережної України намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадженням спеціальних культур, що були прибутковішими за зернові. На Поділлі, Волині, Київщині й в інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну, хмелю й полуниці та бджільництвом. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилося під сад. Такі господарі мали солідний річний прибуток [37, 10].

Трохи іншою була картина в степових районах України, де розміри земельної площі селян були набагато більшими, а їх розвиток задовго до столипінської аграрної реформи стимулювався зв'язками з місцевими й світовим ринками. На Херсонщині, наприклад, господарства заможних селян, які володіли площею від 24 до 45 десятин землі, мали річний прибуток від реалізації хліба ще наприкінці XIX ст. від 232 до 635 крб [38]. Проте це були райони екстенсивного землеробства, що набагато поступалися за врожайністю давнім хліборобським центрам України.

Отже, зростання продуктивності землі й добробуту селян залежало не тільки від форм землеволодіння, але й розвитку товарно-грошових відносин, кооперації, зв'язків із ринком, забезпечення села інвентарем, добривами тощо.

У роки війни загострилася криза урядового курсу „на модернізацію сільського господарства”, що проводився в інтересах великого землеволодіння. Власники хуторів і відрубів, як правило, перебували на фронті, їхні господарства занепадали. Селяни висловлювали незадоволення наслідками землевпорядкування. Якщо до цього додати, що імперський уряд у розпалі війни примусово ліквідував продуктивні господарства німецьких колоністів на Волині й Південній Україні, то слід визнати, що процес землевпорядкування набув трагічної тенденції. Однією рукою влада заохочувала створення одноосібних господарств фермерського типу, а другою – знищувала.

19 квітня 1915 р. німецькі війська прорвали російський фронт між Горлицею і Тарновим, і затяжний характер війни став очевидним. За цих обставин О. Кривошеїн 5 травня 1915 р. розіслав губернаторам циркулярний лист, в якому запропонував призупинити до закінчення війни розверстання і виділення землі в усіх випадках, коли не досягнуто в громадах добровільної згоди всіх господарів, причетних до землевпорядкування. Посилаючись на обставини воєнного часу, О.

Кривошеїн радив органам місцевої влади виявити „надмірну обережність”, щоб не допустити „загострення взаємовідносин селян” [39; 40]. Рік по тому новий міністр землеробства О. Наумов висловив прихильність до мобілізованих на фронт селян – общинників. Звернувшись до підпорядкованих міністру внутрішніх справ губернаторів, наступник О. Кривошеїна вимагав, щоб усі землевпорядники прониклися свідомістю щодо необхідності враховувати „не тільки правову та господарську сторону справи, але й настрої землевпорядкуваного середовища” [41; 42, 81-82]. Звернення О. Наумова до губернаторів було не чим іншим, як визнанням того факту, що продовження попередньої аграрної політики стало ризикованою справою.

Призупинення землевпорядкування в роки війни конститували як засоби масової інформації, так і перші дослідники цієї проблеми. У Берзеньському, Ковалецькому, Остерському й особливо в північних повітах Чернігівської губернії землевпорядні роботи уповільнилися. Старші вікові групи чоловіків, що залишилися поза мобілізацією до діючої армії, не наважувалися вести розверстку надільних земель. Щодо хутірського розселення, то воно припинилося повністю в губернії [15, 41]. За свідченням О. Кривошеїна, селяни інших губерній часто клопотали зупинити землевпорядкування до повернення фронтівиків. Останнє пояснювалося зухвалістю частини общинників, у першу чергу, так званих „багатодушників”, котрі не гребували жодними засобами й, використовуючи „сприятливі для себе обставини”, наполягали на подальшому укріпленні земельних ділянок. Унаслідок цього в деяких місцевостях, зокрема в Сумському повіті Харківської губернії, „на землевпорядному ґрунті” сталися навіть селянські заворушення [43]. Отже, землевпорядкування продовжувалося і в роки війни, хоча його темпи були уповільненими і неоднаковими в різних регіонах України.

Без урахування Волинської губернії на 1 січня 1916 р. було подано клопотань про землевпорядкування від 1280172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їхня загальна кількість в Україні перевищувала 4 млн одиниць. Ще менше було підготовлено землевпорядних проектів – 841 265, а затверджено – тільки 510 310. У 1906–1915 рр. в Україні, також без урахування без Волинської губернії, було землевпорядковано 382668 хуторів і відрубів [17, 98-99], тобто в округлених цифрах близько 11 % від загальної кількості дворів.

Отже, статистичні дані свідчать, що результати десятилітнього періоду землевпорядкування в Україні були доволі скромними.

1. Галянин В. Одноосібне землеволодіння і аграрне питання // *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Выпуск 7-8. – Харьков, 1915.*
2. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Выпуск 5. – Харьков, 1915.*
3. *Резнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.*
4. *Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной думе. – С.Пб., 1913.*
5. *Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина. – Пг., 1916.*

6. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия I. Часть 1.
7. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – № 3-4.
8. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 224. – Спр. 307.
9. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 8. – 1913.*
10. *Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – С.Пб., 1907.*
11. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Харьков. – 1915. – 16 апреля.*
12. *Горнозаводское дело. – 1910. – № 32-33. – С. 940.*
13. ДАКО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 1939.
14. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.*
15. *Витюгов А. Итоги землеустройства в Черниговской губернии // Черниговский отдел Лиги аграрных реформ. Бюллетень № 1. – 1917.*
16. *Огановский Н.П. Революция наоборот (Разрушение общины). – Пг., 1917.*
17. *Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004.*
18. *Черниговская земская неделя. – 1914. – 11 июля.*
19. *Палеолог Морис. Царская Россия накануне революции. – М., 1991.*
20. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 263.
21. *Минин А. Агрономия и землеустройство в их отношении к деревенской бедноте // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 1. – 1914.*
22. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 22.
23. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 58.
24. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 6. – Харьков, 1914.*
25. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 9, 10. – Харьков, 1913.*
26. *Русские ведомости. – 1916. – 27 февраля.*
27. *Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии // Землеустройство и землепользование. – 1910. – № 29.*
28. *Ден В.Э. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – С.Пб., 1912.*
29. *Вопросы экономики. – 1990. – № 10.*
30. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 23 января.*
31. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Книга 3. – 1914.*
32. *Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня*
33. *Киевская земская газета. – 1914. – 4 июля.*
34. *Киевская земская газета. – 1914. – 12 декабря.*
35. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 30 января.*
36. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 4 июня.*
37. *Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.*
38. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.*
39. *Юго-восточный хозяин. – 1915. – № 18-19.*
40. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 21 мая.*
41. *Кооперативная жизнь. – 1916. – № 8.*
42. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Выпуск 1. – 1917.*

В.О. Коваленко

С.Ю. ВІТТЕ Й П.А. СТОЛИПІН: ДВА ПОГЛЯДИ НА ОДНУ ПРОБЛЕМУ

За умов набуття Україною незалежності, інтенсивного проникнення в сільськогосподарське виробництво якісно нових ринкових відносин, формування індивідуального селянського фермерського господарства досить важливим постає питання про детальне вивчення й переоцінку аналогічних процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Це дозволить уникнути минулих помилок і якомога корисніше використати набутий досвід в умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України.

У цьому контексті привертає увагу діяльність двох найвизначніших російських політичних та економічних діячів початку ХХ ст. – С.Ю. Вітте й П.А. Столипіна. Незважаючи на те, що їхнє реформаторство досить широко висвітлене сучасними дослідниками, існують дискусійні моменти. Серед них, зокрема, погляди С. Вітте та П. Столипіна на аграрне питання.

Так, наприклад, П.Н. Зирянов доводить, що головною метою аграрної реформи П.А. Столипіна була ліквідація общини в ім'я порятунку поміщиків [1, 72]. О.О. Фурсенко, характеризуючи економічний розвиток Росії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зазначає, що „проект столипінських перетворень був запозичений із праць „Особливий наради з питань сільського господарства і промисловості” [2, 4], а тому поширене в останні роки розуміння П. Столипіна як великого реформатора, м'яко кажучи, є перебільшенням” [2, 4-5]. І.Д. Ковальченко головну мету урядової реформи 1906–1916 років вбачає в укріпленні та забезпеченні панівного становища поміщиків в аграрному устрої країни і, в кінцевому рахунку, перемозі консервативного типу буржуазної аграрної еволюції [3, 59]. Столипінська аграрна реформа, свідчать Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, передбачала: 1) руйнування общини, котра відіграла активну роль у масових селянських виступах 1905–1907 років, і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк; 3) переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії [4, 277]. Професор В. Сироткін у праці „Великие реформаторы России” підкреслює, що саме С. Вітте ще в 1893 р. розробив програму реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства, яку потім в 1907–1911рр. з розмахом почав здійснювати П. Столипін [5, 16]. В інтерв'ю кореспондентові „АіФ” сутність реформи П. Столипіна вчений звів до активної передачі землі у приватну власність з метою створення широкого прошарку міцних фермерів [6, 4]. Б.В. Ананьїч та Р.Ш. Ганелін стоять на позиції того, що, якби Микола ІІ підтримав проект аграрної реформи С.Ю. Вітте, то це привело б до радикальних змін економічного устрою Росії [7, 96]. А.П. Корелін пише, що розроблена С. Вітте програма із селянського питання відіграла дуже важливу роль у процесі розробки урядом нового курсу аграрної політики,

намітивши в основних рисах наступне столипінське законодавство [8, 23].

Наведений історіографічний огляд обраної нами проблематики свідчить про існування дискусійних моментів при з'ясуванні поглядів С.Вітте та П.Столипіна на аграрне питання та шляхи його вирішення в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Автор статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми ставить за мету розкрити погляди С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна на вирішення земельного питання. Об'єкт вивчення – економічні погляди С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна, предмет – їхні проекти вирішення земельного питання.

С.Ю. Вітте – міністр фінансів 1892–1903 рр. – став широко відомим як творець певної економічної „системи”. Вона була заснована на принципах державного втручання в економіку, державного регулювання та контролю. Ця система передбачала протекціонізм, залучення іноземних капіталів у формі позик та інвестицій, а також мобілізацію капіталу самої Росії за рахунок посилення оподаткування [9, 104–105]. С.Ю. Вітте розумів, що економічний розвиток імперії неможливий без радикальної реформи сільського господарства. Однак у селянському питанні він довгий час залишався палким прихильником консерваторів слов'янофільської закваски [8, 22]. „Коли мене призначили міністром фінансів, я був знайомий з селянським питанням дуже поверхово. В перші роки я блукав і мав деякий потяг до общини за відчуттями, схожими з відчуттями слов'янофілів”, – згадував Вітте [10, 510]. Перелом у його поглядах на общину відбувся, очевидно, в 1896 році [7, 95]. Саме спілкування С.Ю. Вітте з колишнім міністром фінансів М. Бунге вплинуло на зміну орієнтирів першого, він усвідомив хибність свого курсу на збереження общини [10, 510]. „Як може людина правити і розвивати не тільки свою працю, але й ініціативу в своїй праці, коли вона знає, що земля, яку вона обробляє, через деякий час може бути замінена іншою (община), що плоди її праці будуть розподілятися не на основі загальних законів і спадкових прав, а за звичаєм..., коли вона може бути відповідальною за податки, не внесені іншими (кругова порука)..., коли, одним словом, її життя, деякою мірою схоже на життя домашньої тварини... Ось в чому суть селянського питання...” – згодом писав С.Ю. Вітте.

У жовтні 1898 р. С.Ю. Вітте звернувся до Миколи II зі спеціальним листом. Міністр фінансів наполягав на необхідності „завершення того, що почав імператор Олександр II”, переглянути селянське законодавство, звільнити селян „від рабства свавілля” і беззаконня, і кругової поруки, і общинної системи землеволодіння [10, 527–533]. Ця його спроба в кінці 1898 р. порушити проблему проведення селянської реформи не була підтримана в Міністерстві внутрішніх справ.

У 1900 році головою Міністерства був призначений Д.С. Сипягін. Саме за його сприяння і його ініціативи С.Ю. Вітте знову вдалося порушити питання про утворення комісії з вивчення селянського питання [7, 113]. Цьому також „посприяли” неврожаї 1899 й 1901 рр., фінансова й промислова кризи, що примусили Миколу II створити ряд нарад та комісій для перегляду селянського законодавства і вироблення заходів із підтримки розвитку сільського господарства [8, 23]. С.Ю. Вітте очолив один із найважливіших міжвідомчих органів – „Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості” (далі –

нарада), створену в 1902 році. Наслідком поступової розробки селянського питання було визначення стратегічної мети: впровадження особливої, індивідуальної власності на землю на противагу общинній. В той же самий час члени наради висловилися за вільний вихід селян з общини, за ініціювання таких заходів, які б поступово привели селянство до розуміння значних переваг індивідуальної власності перед землевласністю общинною [10, 537–538].

Однак через придворні інтриги, а також поширення у вищих ешелонах влади думки про загрозу діяльності наради існуючому державному устрою 30 березня 1905 року Микола II підписав наказ про припинення її діяльності, а С.Ю. Вітте був усунений від розробки селянського питання.

Незалежно від оцінки можливих результатів діяльності наради під головуванням С.Ю. Вітте, природним є запитання: чому Микола II, закривши цю нараду весною 1905 року, восени 1906 року не перешкодив проведенню столипінської аграрної реформи? Чи варто шукати причину цього в особистому ставленні царя до С.Ю. Вітте і П.А. Столипіна або ж у еволюції поглядів на общину самого Миколи II внаслідок революційних подій на селі 1905–1906 рр.? Радше П.А. Столипін, на відміну від С.Ю. Вітте, зміг завоювати довіру царя саме через те, що був особистістю, яка могла забезпечити порозуміння в середині уряду, і між урядом та Думою, а також володіти ініціативою при проведенні аграрної реформи [11, 12].

П.А. Столипін був призначений Головою Ради міністрів 8 липня 1906 року й подав свою програму вирішення селянського питання. 9 листопада 1906 року було видано указ, який дозволив окремим селянам, групам селян виходити з общини разом із земельним наділом [11, 13]. Звичайно, що сутність цієї програми не була розроблена лише П.А. Столипіним, який, очевидно, був ознайомлений з проектами, розробленими спеціальними комісіями за прем'єрства С.Ю. Вітте. Однак, на нашу думку, П.А. Столипін добре розумів сутність проблеми і вже мав цілком сформовану модель її вирішення. На користь цього свідчать наступні факти.

Починаючи з 1885 року він служив у Міністерстві внутрішніх справ, а з 1887 року – в Міністерстві землеробства. Петро Аркадійович працював і в „Особливій нараді з питань сільського господарства й промисловості”, створеній у 1902 р., яку очолював С.Ю. Вітте. Д.А. Столипін, дядько П.А. Столипіна, був противником існування общини і ще в 70-ті роки XIX ст. експериментував з хуторами у своєму маєтку. Під час служби в Ковенській губернії в 1899 році майбутній голова уряду на практиці познайомився зі стихійним переходом селян до „колоній” на зразок „фермерських господарств” сусідньої Пруссії. Свої враження, висловлені в доповідній записці 1900 року по Ковенській губернії, П.А. Столипін підсумовує необхідністю законодавчої регламентації умов розселення і утворення колоній, компенсації за гірші наділи тощо [12, 34]. Розвиваючи свої ідеї 1900 року, у звіті царю за 1904 рік губернатор пише: „Якби надати можливість роботящому землеробу отримати спочатку тимчасову, у вигляді відрубку, а потім закріпити за ним окрему земельну ділянку..., то поруч із общиною, де вона життєздатна з'явився б

самостійний, заможний селянин, стійкий представник землі” [Цит. за: 13, 40-41]. Таким чином, майбутній реформатор не один рік присвятив вивченню селянського питання, а тому закиди С.Ю. Вітте на адресу П.А. Столипіна щодо запозичення ним проекту аграрної реформи [10, 601], є безпідставними.

Розкриваючи мету урядової реформи у промові в Державній думі від 10 травня 1907 року, прем'єр-міністр говорив: „Уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, заможним, так як де добробут, там, звичайно, й освіта, там і справжня свобода. Потрібно дати йому (селянину – авт.) можливість закріпити за собою плоди своєї праці і передати їх у невід'ємну власність. Хай ця власність буде спільною там, де община ще не віджила, хай вона буде подвірна там, де община ще нежиттєздатна, але хай вона буде міцна, хай вона буде спадкова” [14, 16-17].

Можна виявити і суттєву відмінність у поглядах двох реформаторів. На відміну від С.Ю. Вітте П.А. Столипін не відкидав варіант можливого співіснування поряд із общиною індивідуального селянина-власника, наголошуючи перш за все на зміцненні селянського землеволодіння, а звідси – руйнація общини не була пріоритетною метою його політики.

Отже, за задумом П. Столипіна, селянам надавалось право вибору: або залишатися в общині, або ж виїти з неї. При цьому селянин міг залишитися жити на старому місці. Його землі назавжди без будь-яких переділів зводились у цільний наділ (відруб). Він міг виїхати на нове місце проживання – хутір [6, 4].

Уряд П. Столипіна уповноважив Державний селянський банк скуповувати поміщицькі землі й передавати їх селянам на вигідних умовах. Пропонувався багаторічний кредит, що доходив до 90 % вартості землі при досить низькому відсотку (4,5 %, враховуючи погашення). У 1912 році Селянський банк видав позики на 1 млрд 168 млн крб, коли у 1901 році, під час перебування на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте, таких позик було видано на суму лише 222 млн крб (майже на 600 % менше) [15, 11-12]. Це пояснюється тим, що С.Ю. Вітте був перш за все промисловцем, фінансистом і саме розвитку цих галузей економіки надавав вирішального значення, а аграрна реформа була лише елементом його системи. Навпаки, для П.А. Столипіна аграрне питання було об'єктом і предметом діяльності протягом майже всього життя.

Столипінська аграрна реформа передбачала також переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії, відповідні заходи для полегшення цього процесу: селяни, які переселялися, звільнялися від сплати недоздач; на 5 років вони звільнялися від казенних та земських податків; на 3 роки відстрочувалося відбування військової повинності [16, 7]. Реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Протягом 1906–1912 років виїхало близько 1 млн осіб, тоді як у 1896–1906 роках – біля 0,6 млн чоловік [4, 275-278].

Отже, підсумовуючи все сказане потрібно зазначити, що як С.Ю.Вітте, так і П.А.Столипін відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні соціально-економічної думки в Росії кінця ХІХ – на початку ХХ ст. й зміні суспільної свідомості правлячих кіл того часу. Їхні погляди на вирішення селянського

питання часто збігалися, мали спільні риси, але все ж таки селянська політика С.Ю. Вітте не була пріоритетною в його діяльності. Більш послідовний, системний підхід до вирішення аграрної проблеми дозволили П. Столипіну почати реформу, яка ліквідувала феодально-кріпосницькі пережитки й виводила Росію на якісно новий рівень економічного розвитку.

1. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? // Диалог. – 1990. – №12.
2. Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века // Новая и новейшая история. – 1999. – №6.
3. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. та ін. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів. – К.: Генеза, 1994.
5. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России. – М.: Знание, 1991.
6. Сироткин В. Трагедия Стрльпина // Аргументы и факты. – 1991. – №44.
7. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте и его время. – С.Пб., 1999.
8. Корелин А.П. С.Ю. Витте // Россия на рубеже веков. – М., 1991.
9. Ананьич Б.В. С.Ю. Витте и П.А. Столыпин – российские реформаторы XX ст. // Звезда. – 1995. – №6.
10. С.Ю. Витте Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991.
11. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4.
12. Бородин А.П. Объединенное дворянство и реформа / Вопросы истории. – №9.
13. Корновенко С.В. Столыпинська аграрна реформа // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003.
14. Петр Столыпин: скромный, но верный путь (Из речи об устройстве быта крестьян и о праве собственности, произнесенной в Государственной думе 10 мая 1907 года) // Родина. – 1990. – №11.
15. Бразоль Б.Л. Царствование Николая II 1894–1917 гг. в цифрах и фактах. – Минск: „Польмя”, 1991.
16. Игнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. – 2000. – №4.

Б.В. Малиновський

ПАУЛЬ РОРБАХ, СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Пауль Рорбах (1869–1956 рр.) – один із найвідоміших та найвпливовіших німецьких публіцистів свого часу. Його погляди на роль та місце Німеччини, Росії та України у системі міжнародних відносин висвітлено у роботах В. Могка, Х. Бібера, Г.К. Мейера, П. Боровського та К.Н. Цимбаєва [1-6]. У дослідженнях П. Боровського підкреслено важливість для П. Рорбаха питання про аграрну

реформу в Росії і Україні [3, 443; 7, 41]. Разом з тим доцільно окремо проаналізувати думки П. Рорбаха з цього приводу як складову його концепції в цілому, що і є метою цієї статті. Така спроба дає додаткову інформацію про ідеї і настрої, які визначали ставлення до України і Росії німецького суспільства та політичного керівництва Німеччини напередодні й під час Першої світової війни, а також звертає увагу на зовнішньополітичний аспект столипінської аграрної реформи, яку зазвичай аналізують лише у контексті внутрішніх справ Російської імперії. Об'єкт вивчення – спадщина П. Рорбаха, предмет – його погляди на Німеччину, Росію та Столипінську аграрну реформу.

В основу концепції П. Рорбаха, яка відображена у роботах 1913–1918 рр., покладена теза, що Росія – джерело воєнної загрози для Європи і всього світу. У довоєнних (до 1914 р.) статтях він застерігав, що імперія Романових готує напад на Туреччину та Австро-Угорщину, а відтак – і на Німеччину, оскільки вона не залишить своїх партнерів по коаліції без допомоги. Початок Світової війни П. Рорбах вважав результатом змови Англії, Франції та Росії проти Німеччини; ініціатором „змови” була Англія, але Росія і без сторонніх підбурювань прагнула війни, щоб мати змогу закріпитися на Балканах і у зоні проток [3, 439–440].

Загроза агресії з боку Росії, за П. Рорбахом, була тим більшою, що вона як імперська держава просто не могла відмовитися від політики загарбав. У цьому переконував аналіз її історії. У XVII ст. доволі слабке Московське царство спромоглося приєднати до себе Україну і, завдяки її надзвичайно багатим ресурсам, різко посилило свій військовий потенціал, який у свою чергу протягом XVIII–XIX ст. використало для підкорення Прибалтики, Фінляндії, Бессарабії, Кавказу та Середньої Азії. Отримавши ресурси цих країн, Росія збільшила свою могутність і, відповідно, відчувала себе спроможною на подальші завоювання. При цьому ескалації можливостей відповідала ескалація потреб. До безперервного розширення власної території Росію штовхало, власне, саме це розширення – територіальні придбання давали Росії не лише нові потужності, але і нові проблеми, насамперед національні. Щоб забезпечити внутрішню єдність, етнічно різномірній імперії були потрібні зовнішні тріумфи, ціною яких знову ж таки ставала поява нових ускладнень. Отже, робив висновок П. Рорбах, характер російської держави прирікав її на невпинне здійснення експансії, без завоювань Росія не могла залишатися собою.

З цього випливало, що розширення Росії буде тривати доти, доки не охопить увесь світ. „Великоросійський панславизм”, на думку П. Рорбаха, був ні чим іншим, як прагненням до світового панування. Російська імперія буде намагатися встановити свій контроль над Тихим та Індійським океанами, захопити північну частину Скандинавії, щоб мати вихід до Атлантичного океану, отримати доступ до Егейського та Адріатичного морів, відібрати у Англії Індію [8, 2].

Німеччина, за П. Рорбахом, була для росіян найнебезпечнішим ворогом, оскільки її могутність заважала царю підкорити її саму й інші європейські країни. Дати відсіч зазіханням з боку Росії, припинити нарешті російський „Drang nach Sьden” – ось у чому, за переконанням П. Рорбаха, полягала історична місія

Німеччини, що мала бути здійснена в інтересах європейської цивілізації, європейської демократії і культури. Боротьба з поневолювачем виключала компроміси. Протягом усієї війни 1914–1918 рр. П. Рорбах послідовно вимагав зосередити військові зусилля Центральних держав на Сході, позбавивши уваги Західний фронт, критикував ідею укладання миру з Росією на умовах збереження довоєнного стану або незначних територіальних поступок з її боку [3, 440; 11, 19].

П. Рорбах бачив лише один спосіб зупинити просування „ведмідєподобного” („bdgestarken”) агресора – повернути Росію до кордонів початку XVII століття. Щоб світ почувався у безпеці, Російська імперія мала втратити Польщу, Прибалтику (із західною частиною Білорусі), Фінляндію [8, 5].

Особливого значення П. Рорбах надавав Україні. Саме її входження до складу Росії змінило характер цієї держави. Володіння Україною живило міць Росії, примушувало її продовжувати загарбання. Щоб забезпечити збут свого збіжжя (яке було зібрано переважно в Україні), Росія мусила контролювати протоки, для чого вона, в свою чергу, мала захопити Балкани і Малу Азію, і так до найвіддаленіших від Росії країн світу. Позбувшись України, переконував П. Рорбах, Росія втратить як засоби експансії, так і стимули до неї [8, 3].

Україна, на думку П. Рорбаха, мала все потрібне для самостійного державного буття. Українці – не локальний різновид росіян, а окрема нація з власною мовою, культурою, історією. Україна, власне, і є Росія, спадкоємниця середньовічної Русі, слов'янська країна. Її приборкання дозволило „татарській Москві” (das tatarische Moskau) перетворитися на Росію і претендувати на світове лідерство [3, 442–443]. „Слід також зважити, що на території України зосереджена найбільша кількість заліза і вугілля в Росії, що і Кавказ з його нафтовими і мінеральними багатствами географічно і політично входить до сфери не московської, а української держави, що в Україні знаходиться більша частина чорноземної смуги Росії, що вона виробляє більшу частину російської пшениці, майже весь цукровий буряк і тютюн” [8, 4]. Отже, українська держава економічно буде цілком здатна існувати окремо від інших держав. Що ж до закидів, начебто український самостійницький рух – це полководці без солдат, то цими застереженнями, запевняв П. Рорбах, можна знехтувати. „Справа зовсім не в тому, чи переймаються вже зараз усі 30–35 мільйонів українців закликами до відділення від Москви, а в тому, що якщо Україна буде відділена від Москви, в ній якщо не зараз, то у найближчому майбутньому слід чекати розвитку самостійного і могутнього в національному, економічному і політичному відношеннях українського народу, який щодалі, то більше буде віддалятися від російського народу” [8, 4]. Допомогти Україні віддалитися від Росії, за П. Рорбахом, мала Німеччина.

Зацікавленість Німеччини у розвитку держав, яким вона протегує, не має бути безкорисливою. В одній зі своїх статей, виданих на початку 1900-х рр., П. Рорбах обстоює думку про те, що для Німеччини не обов'язково прагнути приєднання до своїх володінь нових колоній. Досить підкорити ті чи інші країни політичному впливу Німеччини, забезпечити право робити інвестиції та експлуатувати ресурси, право

розселення у цих країнах німецьких колоністів. Відповідно, для Німеччини доречно турбуватися про недоторканність та політичну цілісність цих держав [9, 61].

Аграрну реформу П.А. Столипіна П. Рорбах оцінював дуже високо, порівнював з реформами Олександра II. Перетворення селян на власників давало Росії дуже значні переваги. По-перше, реформа зміцнювала господарство Росії: „З проведенням до кінця аграрної реформи російська промисловість отримає внутрішній ринок, якого до того у належному вигляді вона не мала”. По-друге, селянство нарешті мало навчитись ототожнювати власні інтереси з державними. До початку реформи селяни ставилися до держави як до здирника, віддавали уряду податки і новобранців, не чекаючи у відповідь нічого доброго. Тепер держава надавала право власності й виступала гарантом його збереження, а селяни мали дуже вагомий мотив її підтримувати. Таким чином, в особі селянина російській „ланславизм” отримувал потужну опору і міг тепер вдатися до втілення своїх загарбницьких планів [8, 4]. Аграрна реформа в Росії – поворотна подія в історії світу. Якщо європейські уряди не зрозуміють це, європейська культура може зникнути. Доки реформа не досягла своєї мети, Росія вразлива, „захисники Європи” не повинні зволікати з нанесенням упереджувального удару.

Стабілізуюча роль заходів, спрямованих на створення міцного селянського господарства, за переконанням П. Рорбаха, мала бути усвідомлена керівництвом незалежної України. За даними П. Боровського, П. Рорбах був єдиним з німецьких публіцистів, хто наголошував на важливості вирішення аграрного питання для створення української національної держави [7, 4]. У 1915 р. Рорбах пропонував уряду Німеччини за допомогою українців-військовополонених проголосити розподіл неселянської землі між українськими селянами, щоб відвернути їхні симпатії від Росії [3, 443-444]. На початку травня 1918 р. П. Рорбах за ініціативою німецьких дипломатів відвідав Київ. Він мав на меті як експерт оцінити стан справ в Україні, розробити рекомендації для німецького уряду і водночас налагодити контакти з українськими політичними колами. Грунтуючись на своїх враженнях, П. Рорбах радив прискорити проведення задекларованої урядом П. Скоропадського аграрної реформи. За розрахунками П. Рорбаха, селянське господарство в Україні потребувало не менше 6 десятин орної землі [7, 87, 121].

Крім Пауля Рорбаха, плани послаблення Росії в інтересах Німеччини і створення окремої української держави до і під час Першої світової війни пропагували інші відомі журналісти та науковці [10, 179-216]. Ці ж ідеї містили меморандуми керівників німецької промисловості, подані на розгляд урядовців [11, 17-18]. Крім аграрної реформи Столипіна, якою лякав уряд і суспільство Німеччини П. Рорбах, інші автори виділили ще декілька складових „загрози зі Сходу”: зростання населення Росії, надання Францією величезних кредитів, розширення транспортної мережі, зміцнення фінансів, ефективна програма переозброєння [12, 64-65]. Запропоновані аналітиками аргументи були враховані урядом Німеччини і відіграли свою роль у зростанні напруженості між цією державою і Росією, що зрештою призвело до війни між ними. Отже, намагаючись зобразити

аграрну реформу як елемент загрози з боку Росії, яка потребує від Німеччини відповідного реагування, Пауль Рорбах в свою чергу посприяв тому, щоб реформа дійсно набула такого значення.

1. Mogk W. Paul Rohrbach und das „Grossere Deutschland” *Etnischer Imperialismus im wilhelminischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Kulturprotestantismus.* – Muenchen, 1972.
2. Bieber H. Paul Rohrbach – ein konservativer Publizist und Kritiker der Weimarer Republik // *Dortmunder Beitrage zur Zeitungsforschung* 16. – Muenchen – Pullach, Berlin, 1972.
3. Borowsky P. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitaetsproblem // *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts.* – Duesseldorf, 1973.
4. Meyer H.C. Rohrbach and his Osteuropa // *The Russian Review.* – 1942. – № 2.
5. Meyer H.C. Germans in the Ukraine, 1918. Excerpt from unpublished letters // *American Slavic and East European Review.* – 1950. – № 9.
6. Цимбаев К.Н. „ Великая Германия” Пауля Рорбаха / *Вестник МГУ. Серия 8. История.* – 1998. – № 5.
7. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918, unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Hamburg; Luebeck, 1970.
8. Левин И.О. Германский империалист о будущем России // *Русская мысль.* – 1916. – № 7.
9. Савицкий П. Борьба за империю. Империализм в политике и экономике // *Русская мысль.* – 1915. – № 2.
10. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte deutsch – ukrainischer Beziehungen. – Muenchen, 1994.
11. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // *Український історичний журнал.* – 1968. – № 8.
12. Уткин А.И. Первая мировая война. – М., 2001.

В.В. Сокирська

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УМАНЩИНІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Г.Ю. ХРАБАНА

Одним з маловивчених питань є земельна політика царського уряду в Україні як реакція на революційні події 1905–1907 рр. Безперечно дослідники зверталися до аналізу окремих питань теми. Не залишилася поза увагою ця тема і в науковому доробку історика України, краєзнавця Уманщини Григорія Юхимовича Храбана.

Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особистих фондів відомих людей Черкаського краю. Надзвичайно цікавим і багатим джерельним матеріалом є фонд Г.Ю. Храбана. Державним архівом Черкаської області було опубліковано збірник статей до 100-річчя від дня народження дослідника. Матеріали його особистого архіву також представлені в архіві Інституту археології НАН України. Однак ще й досі вагомість наукової спадщини уманського краєзнавця не поцінована належним чином.

Мета публікації полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних фондів і опублікованих матеріалів

дослідити зокрема внесок Г.Ю. Храбана у вивчення аграрної історії Уманщини.

Григорій Юхимович Храбан народився 9 травня (26 квітня) 1902 р. у селі Великий Молодьків Північної волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (тепер Новоград-Волинський район Житомирської області). У гімназичні роки був активним учасником товариства „Просвіта” [1, 2]. Самостійну роботу Г. Ю. Храбан розпочав як вчитель німецької мови, а згодом працював завідувачем у сільських школах. Роботу поєднував з навчанням у Київському педагогічному інституті [1, 36]. У березні 1934 р. Григорія Храбана за пропозицією Київського обкому партії було призначено директором Уманського педагогічного технікуму [2, 8].

2 липня 1938 р. Г. Храбана було заарештовано органами НКВС [3, 9]. Вісім років покарання провів Григорій Юхимович на засланні, періодично звертаючись до вищих посадових осіб держави з проханням переглянути вирок. Лише 2 липня 1946 р. Г. Ю. Храбана було звільнено і він повернувся до Умані [3, 150]. В січні 1950 р. Григорія Юхимовича знову було заарештовано і відправлено на заслання у Красноярський край. Тільки в квітні 1956 р. було скасовано постанову про його заслання та закрито справу щодо його звинувачення [4, 189].

У вересні 1956 р. Г.Ю. Храбана було призначено директором Уманського краєзнавчого музею [1, 27]. Через два роки він вийшов на пенсію. Краєзнавча діяльність Г. Ю. Храбана була різноманітною: з дозволу інституту археології АН УРСР він брав участь в археологічних розкопках на території Черкаської та Полтавської областей, активно досліджував матеріали архівів та бібліотек Радянського Союзу. Результатом цієї роботи стала велика кількість науково обґрунтованих публікацій з історії краю у спеціальних та періодичних виданнях.

У своїх дослідженнях з теми революційних подій 1905–1907 рр. та впровадження Столипінської аграрної реформи Г.Ю. Храбан зосередив увагу на регіональній історії, а також на деяких аспектах соціально-економічного розвитку краю, на особливостях впровадження згаданої реформи на Уманщині та реакції на неї селянства.

Краєзнавець багато працював з документами Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, зокрема з фондами 274 і 442, а також залучав фонди Державного архіву Черкаської області, матеріали Уманського краєзнавчого музею. Результати цієї копіткої роботи були опубліковані в періодичній пресі, у фахових виданнях, частина у рукописному вигляді залишилася в особистому фонді, що зберігається у Державному архіві Черкаської області.

Так, Г.Ю. Храбан дійшов висновку, що революція 1905–1907 рр. не принесла суттєвих змін в життя Уманщини. З середини 1907 р. царизмом здійснювався курс на обмеження або ліквідацію незадовго до того дозволені політичних свобод. Як відомо, головним натхненником і організатором наступу царизму на демократію був голова Ради міністрів П. Столипін. Він хотів створити сильну централізовану, монолітну імперію, повернути царському самодержавству колишню необмежену владу і вплив у народі. При цьому П. Столипін враховував уроки революції і шукав шляхи виходу з політичної кризи. Було очевидним, що

масова участь селян в загальнонародному бунті була наслідком збереження таких пережитків феодалізму, як поміщицьке землеволодіння і селянська община. Остання показала не тільки свою нездатність ефективно господарювати, але і належно контролювати своїх членів.

У своїй статті „До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською реформою” Г.Ю. Храбан доводить, що більша частина селян і насамперед біднота одразу побачили в столипінському законі велику небезпеку, яка вкрай погіршить життя. За общинного володіння на Уманщині вся селянська земля ділилася на три частини, одна з яких по черзі раз у три роки кожним селянином на своєму полі засівалась озиминою, друга – яриною, а третя – залишалась під толокою. На толоці всім селом випасали свою худобу. В цьому була вигода для малоземельних. Ліквідація спільної громадської толоки позбавляла, в першу чергу, незаможних тримати худобу, бо для них на власному клаптику не буде вже випасу. Коли до реформи земля бідняка чи середняка була розкидана по клаптику в кількох місцях, хоч це утруднювало обробіток, але зате рятувало від стихійного лиха. Коли земля буде нарізана в одному місці, відруб може припасти на таке місце, що погано родить, а на випадок стихії – весь посів зразу загине. Доведеться від голоду тікати з села назавжди, збувати за безцінь землю сільським глитаєм. Саме на це і розраховував столипінський закон: зміцнювати на селі прошарок буржуазії, свою опору. Тому, на думку Г. Храбана, проти хутірської системи виступала більшість селян краю [5, 4].

Формально для здійснення землевпорядкування в селі потрібна була згода селян, але у зв'язку з масовою відмовою останніх, на Уманщині реформу стали впроваджувати насильно, починаючи з 1909 р. [6, 12]. Відстоюючи позиції колективної власності на землю і цілковитої майнової рівності, характерні для епохи, в якій жив дослідник, Григорій Юхимович справедливо засуджував її в тій частині, коли досить було кільком десяткам заможних в селах Уманщини висловити бажання вийти на хутори і їм нарізували найкращу землю на шкоду сотням господарств, які не хотіли ні хуторів, ні відрубів.

Дослідник виявив, що в селі Собківці погодилися вийти на хутори 27 господарств, хоч проти виступило понад 200 селян. У Псярівці (Ятранівці) 72 заможники вирішили пожитися коштом 600 своїх односельчан; подібне відбулося в Бабанці та в Свиначі [5, 4].

З матеріалів, досліджених Г.Ю. Храбаном в ЦДА України, ми дізнаємося, що прихильники общинного користування землею вирішили звернутися зі скаргами до царя. Виділеним двом чи трьом уповноваженим доручили від імені громади підписати телеграму до столиці. В телеграмі з Бабанки просили царя заступитися „за скривджених і зруйнованих уманською землеустрійною комісією”. Комісія вислала землеміра для „виділення 250 господарям відрубних ділянок, надаючи кращу землю, на якій посіяли озимину та ярину, а нам 335 господарям-общинникам, залишає з водоміями, від чого ми матимемо збитки через потрапили хліба й несправедливу нарізку”. Тому уповноважені від імені громади просили царя „припинити незаконну діяльність комісії” [6, 14]. Як і треба було сподіватися, із столиці селянам нічого не відповіли.

Тим часом на місцях пристрасті розпалювалися з новою силою. При дослідженні цього питання Григорій Юхимович встановив, що проект нарізки хуторів і відрубів у Бабанці землеміри закінчили і чекали, коли з полів зберуть врожай, щоб розпочати безпосередньо відводити землю. Радикально налаштовані проти реформи уповноважені громади обходили двори і намовляли селян не погоджуватися на обмін своїх полів з тими, хто хоче вийти на хутір, а зразу збирати з поля хліб, орати і засівати озиминою. Село одразу поділилося на два ворожих табори за майновим станом: в одному вороги общини – багатії, в другому – біднота і маломіцні середняки. Ворожнеча перейшла в бійки. До Бабанки часто наїжджала поліція, складала протоколи. Непокірних селян часто викликали в Умань до мирового посередника. Прихильники общини вперто стояли на своєму. Спокою в селі не було. Общинники погрожували самосудом землемірам, коли вони поткнулися на їхні поля. Однак поліції вдалося вислідити уповноважених Биркуна і Качура, їх було заарештовано. Після цього за участі поліції хутори було нарізано [7, 4].

Як вказує дослідник, не вщухала боротьба проти відводу на хутори і в селі Собківка. В ніч на 9 вересня 1909 р., коли всі в селі заснули, хтось підпалив хату односельця, де жили землеміри. Палій мав намір знищити землеустрійні плани. Хто підпалив хату, так і не дізналися. Однак із села було на два роки вислано в Молдавію декілька селян, які особливо активно виступали проти землевпорядкування [6, 8].

Г.Ю. Храбан виявив, що в селі Гродзеве за землевпорядкування взялися в 1910 р. Ціле літо неспокій огортав село і в першу чергу прихильників общини. Вони шукали способу перешкодити землемірам. Коли вже плани відводу землі були готові, 28 вересня з Умані в Гродзеве приїхав мировий посередник з волосним старшиною. Обидва вони з землемірами, які забрали з собою плани, межові знаки та свої інструменти, а також із селянами, котрим нарізувалися хутори, подалися в поле. Зразу ж на дзвіниці вдарив на сполох дзвін. Понад півтисячі жителів – чоловіків, жінок, парубків і навіть дітей, з'явилися на майдані біля церкви. Озброївшись кілками, тичками й камінням, вони кинулися за землевпорядниками. Вмить було знищено межові знаки та землемірні інструменти. Селяни всіляко ображали мирового посередника й землемірів. Кілки й тички загуляли по спинах ласих вийти на хутори. Хтось пострілом із рушниці поранив у голову волосного старшину. Після цього всі землеустрійники з мировим посередником поспішно залишили це своєрідне поле бою. Звичайно, доводить дослідник, гродзевські общинники свого добилися. В село прибув повітовий справник поліції з двома загонами кінних стражників. Вони вчинили в селі жорстоку розправу. Понад двадцять гродзевців попали за ґрати. В червні 1911 р. відбувся суд і вісімнадцять селян було засуджено на різні строки ув'язнення [7, 4].

Приватне землеволодіння покликане було посилити верству заможних селян, на яких у подальшому уряд збирався спиратися. Г.Ю. Храбан приходиться до висновку, що на території Уманщини реформа мала лише частковий успіх. Вона відкрила широкі можливості для підприємливих селян. Однак при цьому зростало і число бідняків. Збереження

великого поміщицького землеволодіння не дозволяло розв'язати проблему малоземелля та безземелля.

Історик вказує, що стихійні селянські виступи проти Столипінської реформи хоч і не допомогли учасникам цих виступів, але все ж реформа, покликана врятувати поміщицьке землеволодіння і припинити революціонізування селянських мас, була зірвана подальшою революційною боротьбою робітників і селян. Опір царизму, поміщикам і куркулям з боку зубожілого селянства зростає. Боротьба проти реформи домогла також і тим селянам, які ще наївно вірили в заступництво царя, позбутися цієї облудної віри [6, 8].

Завдяки дослідницькій діяльності Григорія Юхимовича Храбана в науковий обіг вперше було введено документи, що розкривають особливості впровадження Столипінської аграрної реформи в окремо взятому регіоні, висвітлюють проблеми аграрної історії України початку ХХ ст. Тому наукова спадщина уманського краєзнавця потребує й надалі поглибленого дослідження.

1. Державний архів Черкаської області (Далі – ДАЧО). – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 152.
2. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 155.
3. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 492.
4. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 493.
5. Храбан Г.Ю. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою // Уманська зоря. – 1970. – 25 вересня.
6. ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 79.
7. Храбан Г.Ю. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою // Уманська зоря. – 1970. – 26 вересня.

Ю.П. Присяжнюк

МЕНТАЛЬНІ „ПОЧУВАННЯ” УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Протягом ХХ ст. „соціальна історія селянської культури” періоду проведення столипінської аграрної реформи або взагалі не потрапляла в поле зору дослідників, або трактувалася в контексті соціально-економічного обґрунтування майбутнього жовтневого перевороту. Така тенденційність доволі чітко простежувалася у працях навіть істориків відомої київської школи М. Грушевського – С. Глушка, С.Шамрая, П. Діхтяра та ін. [1, 79-82].

Радянська історіографія селянського внутрішнього світу періоду, коли на селі „набирали оберти модернізаційні процеси” [2, 59], по суті обмежувалася характеристикою тих конфліктів, які в руслі панівної комуністичної ідеології тлумачилися як основний зміст „епохи імперіалізму”. Зазвичай про хліборобську людину писали, що вона „задихалася від малоземелля”, „розорювалася”, „розшаровувалася на сільську бідноту і куркульство”. При цьому свої щоденні мрії та віковічні помисли начебто спрямовувала виключно на „вирішення класових суперечностей, що невпинно загострювалися” [3, 238].

З початку 1990-х років увага дослідників здебільшого зосереджується на з'ясуванні процесів капіталізації сільськогосподарського виробництва.

Насамперед на заходах російського уряду, що мали за мету приватизацію общинних земель, а також на діяльності Селянського поземельного банку, покляканого „надавати фінансову допомогу всім бажаним розширити своє землеволодіння” [4, 63]. Ці зусилля П. Столипіна та його підопічних у цілому оцінюються позитивно. Так, О. Красникова наголошує на „досить сприятливих для фермерів умовах позичок” і зазначає, що „швидше розорилися ті (домогосподарі. – Ю.П.), хто не звертався з позичками до Селянського поземельного банку, намагаючись вийти з нужди з допомогою продажу дрібної земельної ділянки і переселення на вільні землі східних та південно-східних окраїн імперії (1,2 млн осіб за 1906–1917 рр.), або йдучи в міста і промислові центри” [4, 65]. Стосовно приватизації селянами землі, то тут вплив столипінської реформи в Україні визнається „дещо меншим” ніж у решті регіонів імперії, бо, на думку М. Якименка, для землеробів Лівобережжя і Правобережжя традиційною залишалася „подвірньо-сімейна власність на землю, без систематичних переділів з урахуванням змін” [5, 67].

Очевидним є факт, що кілька поколінь представників фахового цеху українських істориків так і не змогли запропонувати нових ефективних підходів до вивчення самотутньої доленосної налаштованості селянства. Прагнення збагнути його феномен у контексті формаційного редукціонізму („велика кількість феодальних пережитків, які гальмували розвиток продуктивних сил внутрішнього ринку” чи навпаки „швидке втягування в ринок” [6, 61]) – не виправдалося, бо, користуючись філософською термінологією, за формою (соціологічними схемами) дослідникам важко було зрозуміти зміст (людей конкретного соціуму в реальному історичному процесі). Натомість зайве акцентувалося на „малоосвіченості”, „забитості селянської маси”, „неорганізованості”, „безпросвітній споконвічній темноті”, „дикості селянської глухомані”. Однак це лише віддаляло від розуміння суті явища.

Перетворення в системі аграрних відносин, упроваджуваних згідно з царським указом від 9 листопада 1906 р., законами про землеустрій від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р., коли чи не „кожний домогосподар одержував право вийти з общини, виділивши свій земельний пай окремою ділянкою, організувати на ній індивідуальне господарство або продати її за ринковими цінами”, справді мали ринковий характер [5, 67; 7, 5]. У цьому легко переконатися, ознайомившись із наслідками діяльності повітових комітетів у справах сільськогосподарської промисловості та, особливо, роботою повітових землевпорядних комісій. Однак питання, якою мірою українське селянство користувалося цими обставинами й послугами, залишається не з’ясованим. Водночас нагадаємо, що декларований у науковій літературі на різні лади процес трансформації традиційних селян у „капіталізованих фермерів” так і не отримав свого пояснення. Схоже тому, що таким він і не був. Гіпотеза про радикальну фермеризацію українського села не набула концептуального підтвердження.

Мета статті визначається спробою автора відійти від практики дослідження „людини в історії” через політику чи окремі інституції й зрозуміти феномен селянства шляхом з’ясування (чи, принаймні,

врахування) всіх сторін його суспільного життя. Здійснити задум намагатимемося за допомогою „діалогу” з синтезуючим елементом суспільної еволюції хліборобської людності – ментальністю. Об’єкт вивчення – Столипінська аграрна реформа, предмет – соціокультурні уявлення, а у широкому значенні – соціоментальні структури повсякдення пересічних українських хліборобів.

Справді, чому селяни неадекватно сприймали ідею приватизації землі? М. Якименко стверджує, що „головна проблема проявлялася у неможливості справедливого поділу землі, якості якої в різних місцевостях суттєво відрізнялася” [5, 69]. Однак „справедливий поділ землі” – це ще далеко не приватизація. Мав селянин після такої реорганізації господарювати „дідівськими способами” чи за логікою ринкових перетворень – з пропонованого викладу не відомо. На наш погляд, „успішний хід приватизації землі в Україні до революційних потрясінь” [5, 70] варто пояснювати з урахуванням гомогенності його природи. В усякому разі він не означав, точніше не супроводжувався тотожними змінами в історично сформованій психології людей традиційного суспільства. „Безсилями” виявилися переселення в Сибір, на Далекий Схід, в Казахстан, Середню Азію, на Кубань і Поволжя. Такою ж мірою односторонньою була еволюція великого поміщицького землеволодіння до „дрібного селянського господарства фермерського типу”.

Загалом можна погодитися з думкою В. Марочка, що „відрубно-хутірна система землекористування, яку чомусь ототожнюють з основним змістом столипінської реформи, започаткувала фермерське (селянське) господарство в Україні” [8, 76]. Лише уточнимо, що *de facto* фермерським господарство було більше за умовами, аніж за характером мислення селян та способом їхньої організації виробничої діяльності. Підприємницький хист тільки зароджувався. (Ведучи мову про поживлення інтересу селян до „культури сільського господарства”, 1913 року Д. Маркович писав саме про його виникнення, а не становлення або утвердження [9, 67].) Точніше кажучи, селяни були поставлені в умови ринку, але ще не пройшли тієї історичної еволюції, якої свого часу зазнали англійські чи американські фермери. У цьому контексті столипінська аграрна реформа тільки „розчищала шлях” [8, 76] прогресивним формам господарювання – кредитуванню, кооперації, фермерству.

Ринкова кон’юнктура об’єктивно вимагала відповідних манер поведінки. Розширення й поглиблення товарно-грошових відносин зумовлювало зростання потреби у коштах, а відтак у кредитних операціях. Якщо взяти до уваги, що протягом 1906–1914 рр. перехід на хутори та відрубні сягнув значних розмірів, а це в свою чергу потребувало ширшого застосування залізних плугів, упровадження технологій вирощування технічних культур та інших нововведень, то потреба фінансової підтримки виглядає очевидною. Однак необхідність зміцнення організаційного та матеріального забезпечення ще не означала бажання, готовність, уміння селян цим усім користатися.

Про ступінь адаптації українських селян до ринку, що радше нагадувало пристосування архаїчних форм життєдіяльності до модернізаційних процесів, можна

скласти враження за поширеними в селах Наддніпрянської України різними формами кредитування. Селянські надільні землі частенько перебували в розпорядженні кредиторів-лихварів. Інколи аж до того часу, доки не сплачувалися всієї суми позики. Через неспроможність вчасно розрахуватися, боржники нерідко змушені були на невідгідних умовах продавати лихварям свої врожаї. Паралельно функціонували станові заклади дрібного кредиту – мирські позичкові капітали, волосні або сільські банки, кредитні кооперативи (ощадно-позичкові та кредитні товариства). Аналіз їхньої діяльності переконливо засвідчує, що, попри помітний успіх, особливо кредитної кооперації, це були тільки „перші спроби допомогти селянам у наданні швидкого й вигідного кредиту” [10, 123]. Є підстави зайвий раз згадати той загальний рівень культури, з яким селянству випала доля реалізовувати задуми уряду П.Столипіна. Неграмотність, яка сягала 4/5 сільського населення, була лише зовні фіксованою ілюстрацією далекого від модерного характеру устремлень та здібностей, коли бачення можливостей, почуття, прагнення обмежувалися традиційно буденним і звичним. В очах людей, у тому числі окремих селян, які бували за кордоном (скажімо у Моравії, де в 1912–1913 рр. стажувалися вихованці Товариства „Русское зерно”), це „буденно звичне” виглядало „дурістю”, „великими безпорядками”, „невиправданною байдужістю”, „рішучим опором запровадження сівозміни” [11, 4, 11–15, 31–32]. На думку селянина Тимофія Литовченка, „тільки явна перевага (новинки на практиці. – Ю.П.) здатна була змусити їх змінити свої переконання” [11, 12].

Скласти враження про адаптаційні процеси українського селянства допомагають дані про сільських мешканців Полтавської губернії, які в 1910 р. займалися „курячим” промислом. За обсягом сільської торгівлі в цьому регіоні на першому місці був збут яєць, які „скуповувалися у великій кількості”, відправлялися на склади, а звідти – за кордон. На внутрішній ринок цей продукт майже не надходив. У деяких повітах, зокрема Пирятинському, „селяни цілими селами об’єднувалися в артілі” [12, 6]. Самі по собі наведені факти ілюструють процес включення хліборобів у ринкові структури. Водночас впадає у вічі збереження патріархальних устоїв на селі, відсутність в „артільників” спеціальних знань про селекційну роботу та ветеринарію, взагалі будь-якої інформації, необхідної для успішного ведення бізнесу.

„Куряче” підприємництво по-селянськи (а не по-фермерськи) наочно простежувалося в сусідніх Київській та Волинській губерніях. Птиця, яка збувалася на м’ясо, зазвичай була негодованою, а ціни – мінімально низькими. Більшість селян знаходилися в цілковитій залежності від перекупників. У селах „панували євреї-посередники, а селяни через безгосподарність та відсутність підтримки земств неспроможні були налагодити промисловий розвиток яєць, курей, гусей” [12, 6]. Отже, доволі інтенсивне пристосування до нових обставин господарювання ще не означало руйнацію глибинних основ традиційного укладу, відповідної йому внутрішньої доленосній налаштованості.

Окресливши ментальне „почування” українського селянства в умовах радикальної аграрної реформи на початку ХХ ст. у такий спосіб, докладніше звернемо

увагу на їхню справді ще надто велику й поки що непереборну залежність від домодерних психокультурних настанов. Так, із Волинської губернії надлишки польового господарства потрапляли на ринок (переважно у Галичину та Польщу) майже виключно з лісостепової зони. Щодо поліської частини, то „цього сказати було не можна” [13, 72]. Тут давалися взнаки істотна різниця в родючості ґрунтів, характері виробництва, загальній культурі сільських мешканців. Дивуватися нічого. Згадаймо того „неохочого до спілкування, понурого, нерідко за все своє життя нічого не встигаючого побачити далі свого села” поліщука, його „страх перед усім, що нагадувало пана або здавалося начальством” [14, 159–160]. Отже, геоісторичний чинник ще не втратив свого домінуючого місця у всеохоплюючій соціокультурній системі селянства, а продовжував зберігати першість у формуванні його соціально-психологічного портрету.

Тепер прискіпливіше проаналізуємо поведінку сільського простоліуду в тих структурах повсякдення, еволюція яких власне й була пов’язана з столипінською реформою. Цікавим є звернення до досвіду співпраці селян з земствами, землевпорядними комісіями, іншими адміністративними та громадськими структурами. Сутність такого суспільного діалогу частіше всього визначалася „співчутливим ставленням” або, у кращому разі, визнанням користі від сприяння господарській діяльності [13, 186]. Потреба в коштах, яка природним чином зростала, фактично не спонукала до бажання їх шукати, заробляти саме для таких („земських”) витрат. Бо коли гроші з’являлися, то тоді в свідомості виринало інше питання: а навіщо це земство взагалі потрібне? Зрештою, „хто краще працював, відправлявся на заробітки, емігрував”. В окремих місцевостях цей рух був досить масовим. „У деяких селах Волині, – зазначала Н.Полонська-Василенко, – zostалися тільки церкви, школи, крамниці” [15, 427]. Більшість же селян продовжувало трудитися „на клаптиках землі, якби лише не вмерти з голоду” [13, 186]. Про „скам’янілість” господарських прийомів як невідхильний факт життя селян регулярно повідомлялося тими чиновниками, які впроваджували реформу на місцях [16, 64 зв.].

Варто визнати, що уряд докладав багато зусиль для правового забезпечення ринково-капіталістичних процесів на селі. Щоправда, його рішення та заходи не були позбавлені прагнень використати політичну кон’юнктуру для пріоритетного забезпечення фіскальних інтересів, а також потреб та бажань поміщиків („так, як це було вигідно місцевим землевласникам” [17, 57]). Додайте до цього вельми поширені корупцію, хабарництво і причини численних випадків невдоволення стають цілком зрозумілими. Однак й самі селяни не надто дотримувалися норм чинного законодавства. Для них існувало два авторитети: думка „панів” (дідичів, повітових та тутешніх чиновників, земських діячів – агрономів, ветеринарів, землемірів), а також звичаєве право. Оскільки в умовах модерної трансформації суспільних відносин знайти компроміс на таких, дещо неадекватних часу засадах було вкрай проблематично, суперечки часто вирішувалися методом самокерування сторін. Це означало недотримання ключових положень урядової аграрної політики. Принаймні культивоване політико-правове

забезпечення процесу капіталізації села не носило того всеохоплюючого значення, яке передбачало й включало вироблення сталих ментальних структур, оригінального способу мислення, притаманних суб'єктам розвинутих ринкових відносин.

Побіжно з'ясуємо особливості трансформації розумового інструментарію, пов'язані з традицією подвірного землекористування. Згідно з реформою, кожний селянин міг відтепер покінчити з усталеними родинно-господарськими узами й стати власником своєї землі. В українській історіографії існує доволі поширене переконання, що українські селяни-індивідуалісти краще пристосовувалися до ринкових умов за селян російських, які тяжіли до життя общиною. (У І. Власюк ця думка окреслена „психологічною готовністю до закріплення землі в особисту власність” [18, 118].) З такими міркуваннями важко погодитися, зважаючи на наступне. Потяг до подвірного господарювання ґрунтувався на архетипних властивостях, які формувалися десятиками поколінь і були надто мало дотичними до способу життя в ринкових відносинах. Хоча українські хлібороби суттєво відрізнялися від „уніфікативної, тоталітарної, азійської психокультури” російських хліборобів, однак, їхня вдача, „як своєрідна еkleктична суміш східного, західного та американського індивідуалізму” з чітко означеними „природною безпосередністю та біопсихічною орієнтацією” [19, 217], залишалася атрибутом того ступеня суспільного прогресу, який М. Вебер визначив як „традиційний”. Його ще називають „доіндустріальним”. У будь-якому разі мова йде про соціоментальний тип, позбавлений капіталістичного принципу неподільної приватної власності, а відтак і неможливості існування як „вільних осіб”. Через те, що українські селяни не могли вільно розпоряджатися своєю працею за законами ринку, то зачисляти їхню схильність до ведення подвірного господарства до ознак капіталістичної адаптації, на наш погляд, не виправдано.

Насамкінець наведемо приклад, який засвідчує той факт, що уряду П. Столипіна не вдалося переконати селян у життєвій необхідності ринкових змін. 1913 року в селі Мала Михайлівка на Катеринославщині тривало виселення селян на хутори. Однак, коли одного святкового дня місцевий священик закликав у своїй проповіді „триматися разом і не роз'єднуватися” [20, 8], селяни почали масово відмовлятися від виділення з громади.

Таким чином, маємо підстави оцінювати столипінську аграрну реформу у той спосіб, що вона справді створювала умови для початку фермеризації (капіталізації) українського села, майже десятиліття реально „вела” його цим шляхом, забезпечуючи зміни, які в контексті тогочасних тенденцій суспільної еволюції можна вважати прогресивними. Відведеного історією часу не вистачило, щоб українське селянство інноваційно осмислило й адекватно сприйняло сутність приватної (ринково-капіталістичної) власності. Під час впровадження реформи на місяць воно тільки почасти, здебільшого на персоналізовано-емоційному рівні, реагувало на ті зміни, які приходили в село. Однобічно відчуючи на собі їхній вплив, селянство в цілому й надалі залишалося домодерною спільнотою з домінацією архетипів традиційного світобачення.

1. Юркова О.В. Селянське питання у працях істориків київської школи М.Грушевського // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
2. Сулига І.Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ століття // *Український селянин*. – 2002. – Вип. 5.
3. *Історія Української РСР*. – К.: АН УРСР, 1981.
4. Красникова О.М. Роль Селянського поземельного банку в становленні індивідуальних господарств фермерського типу в роки столипінської аграрної реформи // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
5. Якименко М.А. Приватизація землі на Україні у роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
6. Вовк Ю.І. Інтеграція селянських господарств у систему ринкових відносин // *Наукові праці*: Зб. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т. 8: *Історичні науки*.
7. *Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА)*. – Ф. 1284. – Оп. 194. – Спр. 91.
8. Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): соціально-економічний аспект // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
9. Маркович Д. Краткий очерк развития кооперативов на Вольни // *Украинская жизнь*. – 1913. – № 7-8.
10. Двойнінова О.В. Організація дрібного кредитування селянських господарств Волинської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття // *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. – 2001. – № 5.
11. РДІА. – Ф. 403. – Оп. 2. – Спр. 253.
12. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО)*. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 853.
13. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 39.
14. *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии / Сост. А. Забелин*. – К., 1887. – Ч. 1.
15. Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2-х т.* – Т. 2: *Від середини ХVІІ століття до 1923 року*. – К.: Либідь, 1993.
16. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 869.
17. Якименко М.А. Діяльність Полтавського губерньського земства по реалізації переселенської політики царату в роки столипінської аграрної реформи // *Український селянин*. – 2002. – Вип. 5.
18. Власюк І.М. Особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні // *Український селянин*. – 2001. – Вип. 2.
19. Донченко О.А., Романенко Ю.В. *Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. – К.: Либідь, 2001.
20. РДІА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 425.

О.В.Михайлюк

СТОЛИПІНЬСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ РОЗСЕЛЯННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРЕНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історіографія столипінської реформи надзвичайно велика [1; 2]. П.А. Столипіна можна назвати одним з „героїв” „перебудовної” та „пострадянської” історіографії. Інтерес до столипінських реформ пов'язаний з новим витком

„доганяючої” модернізації, яка відбувається в країнах „пострадянського простору”. Звернення до столипінського досвіду виступає в якості свого роду обґрунтування та виправдання сучасних перетворень у сільському господарстві чи, навпаки, їхнього неприйняття. Полеміка навколо столипінської реформи настільки політизована, що в наші дні ставлення до неї стало ледве не питанням віри: її чи приймають, чи відкидають. Можна коротко підсумувати погляди різних авторів. Одні намагаються довести, що реформи П. Столипіна були спрямовані на те, щоб покласти початок модернізації сільського господарства, агротехнологічній революції чи взагалі культурній революції на селі, котра б привела в рух населення, змінила його установки, стимулювала приватну та суспільну заповзятливість, залучала селян до загального громадянського порядку і в такий спосіб створила передумови для громадянського суспільства і справжньої національної самосвідомості, наблизила б Росію до західної моделі. Незважаючи на неминучі при такому масштабі нововведень втрати, реформа П. Столипіна поклала початок радикальним змінам у житті російського села, створила перспективи виходу з глобальної кризи, у якому знаходилося сільське господарство країни. Інші автори намагаються довести, що реформи були насильством над селянством і викликали його опір. Ефект столипінської кампанії був незначним. Селяни, які відокремилися від громади, ставши хуторянами та відрубниками, не стали класом „міцних власників” і не могли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. Столипінська реформа викликала розкол серед селянства, ставка влади на селян-власників неминуче вела до загострення внутрісільських суперечностей. Капіталістична модернізація, яку запропонував П. Столипін, була руйнівною і вела до паузиривації, розселення великої частини селянства тощо.

Дослідники приводять масу аргументів на користь як однієї, так і іншої точок зору. Втім, на мій погляд, вони не стільки заперечують, скільки доповнюють одне одного. Реформа П. Столипіна була спрямована на модернізацію сільського господарства, що об’єктивно означало розселення. Руйнування общини призводить до руйнації селянського способу життя, перетворення селян на фермерів, тобто на дрібну буржуазію, ліквідації селянства „як класу”, хоча й не обов’язково веде до підвищення ефективності сільського господарства. О. Кауфман – відомий економіст-аграрник ліберального напрямку, зауважував: „Дуже багато хто бачать у громаді й в общинному, мирському землеволодінні корінь усіх зол, пережитих нашим селом. Але все, що говориться проти общинного землеволодіння аніскільки не доведено” [3, 146]. Причини аграрної кризи, яку переживала Російська імперія на початку ХХ ст., були складні й різноманітні, не зводилися ні до селянського малоземелля, ні до общинного землеволодіння.

Показово, що в сучасній російській історіографії погляди дослідників розділяються приблизно порівну, а в українській історіографії переважають позитивні оцінки столипінських реформ. Відносний успіх столипінської реформи в українських губерніях дослідники пояснюють схильністю до індивідуальних форм землеволодіння. В негативному ставленні до общини, запереченні ролі общини (громади) в житті селянства України, підкреслюванні його схильностей

до індивідуалістичного землекористування капіталістичного типу сучасних вітчизняних істориків, на мій погляд, позначається як сучасне соціальне замовлення, кон’юнктура, накладання ліберальних мірок до селянського світогляду, так і, як це не парадоксально, радянська спадщина.

Автор статті ставить за мету проаналізувати Столипінську аграрну реформу в контексті резелянення сільського господарства на теренах Російської імперії. Об’єкт вивчення – Столипінська аграрна реформа, предмет – розселення сільського господарства.

Свого часу в радянській історіографії затвердилося квазімарксистське розуміння природи селянства як „дрібно буржуазії”, хоча самому К. Марксу притаманне розуміння природи селянства як представника докапіталістичного укладу, традиційного суспільства, „варварства всередині цивілізації” [4, 42]. Розуміння селянства як дрібно буржуазії утвердилося ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед російської соціал-демократії в суперечках з народництвом і стало свого роду „символом віри”, котрий відрізняв „ортодоксальних марксистів” від народників. Своєрідним продовженням цієї традиції стало розуміння деякими сучасними українськими дослідниками селянського господарства пореформеного періоду як „фермерського” [5]. Таке визначення не можна назвати коректним. При всій їх подібності (праця на землі), селянське господарство має іншу природу, ніж фермерське. Селяни і фермери суттєво різняться між собою за світоглядом, ментальністю, способом життя. Розмежування між традиційним селянином і сучасним фермером пов’язується з відмінностями в організації, функціонуванні і самій суті сімейно-споживчого господарства і господарства ринкового, підприємницького. Фермерів можна назвати підприємцями („буржуазією”) на землі, вони втягнуті в ринкові відносини, в суспільно-політичне життя. В цій ситуації виявляється конфлікт між традиційним селянином, що обробляє землю для того, щоб прокормити родину, і землевласником, що виробляє продукцію для продажу на ринку. Фермерство й виникає внаслідок „розселення” – розорення одних (більшості дрібних натурально-споживчих господарств) та „фермеризації” – перетворення на сільськогосподарські підприємства інших [6, 16-17; 7, 71]. В цьому зв’язку набуває підстави й оцінка селянства як категорії не лише соціально-економічної, але в широкому змісті – антропологічної [8, 113].

Для господарства та суспільного життя докапіталістичних суспільств, наголошував К. Маркс, характерна єдність людської праці з її речовими передумовами. Передумови праці в доіндустріальному суспільстві створює природа, від якої людина ще не відокремилася у своєму соціальному бутті. Завдяки цьому людина традиційного суспільства опиняється в складній мережі архаїчних зв’язків, залишаючись прив’язаною у своїй суспільній сутності до землі як природної передумови своєї діяльності, до природи в цілому, і саме цим пояснюється її несаможиттєвість, її інкорпорованість до більш широкого соціального загалу – сім’ї, роду, общини, корпорації [9, 17-18].

„Модернізація” в широкому значенні слова розуміється як перехід від „традиційного” до

„сучасного” суспільства як в загальносвітовому, так і в регіональному масштабі. Теорія модернізації, котру розробляли такі видатні вчені, як К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ч. Кулі, Т. Парсонс, Р. Редфільд, У. Ростоу, Ф. Тьоніс, Ш. Ейзенштадт та ін., дає теоретичну модель семантичних і аксіологічних трансформацій свідомості й культури, соціальної організації в контексті становлення індустріального суспільства. У різних контекстах різні автори фіксували змістовне зрушення в еволюції соціальності, сполучене з формуванням промислового укладу. Е. Дюркгейм говорить про перехід від суспільства з механічною солідарністю, заснованого на недиференційованому функціонуванні індивіда всередині гомогенної архаїчної громади, до суспільства з органічною солідарністю, яке базується на поділі праці й обміні діяльністю. Ф. Тьоніс – про перехід від аграрної „спільноти”, що припускала суспільне володіння „натуральним багатством” (насамперед – землею) і регульованої „сімейним правом”, до „суспільства”, фундаментом якого виступає приватне володіння „грошовим багатством” і фіксоване торговельне право. Аналогічно Ч. Кулі описує становлення нетрадиційного суспільства як історичне зрушення від „первинних” до „вторинних груп”, критерієм диференціації яких є історично прийнятий в них тип соціалізації особистості: в „первинних групах” соціалізація індивіда проходить у рамках родини (або ширше – сільської громади), що задає безпосередній психологічний контакт між її членами й конкретну явленість структури відносин між ними; соціалізація у „вторинних групах” є соціалізація в рамках абстрактно заданої спільності (державної, національної й т.п.), де структура відносин досягається лише умоглядно.

Розселення сільського господарства, села – об’єктивний соціально-економічний процес, який відбувається в сучасному індустріальному суспільстві, незалежно від втручання політичних структур, яке може бути дуже різним і за напрямом, і за формами, і за результатами. В усьому світі сільське господарство й селянство переживають процеси глибокої трансформації. Відбувається структурна перебудова, скрізь сільське господарство зіштовхується з ринком. Модернізація завжди хвороблива для селян. Досвід показує, що вони найчастіше стають заручниками і жертвами суспільства, яке спрямовується до міської цивілізації. Ринок і капіталізм „убиває” дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом.

Головна подія історії Росії ХХ ст., вважає А.Г. Вишневський, – загибель села [10, 11]. Та, вбачається, що „загибель села” – традиційного суспільства, – це не подія, а процес, що розтягнувся більше, ніж на ціле століття. Криза в Російській імперії настає в ХІХ ст., і реформа 1861 р. кладе початок столітньому періоду активного процесу розселення, цей процес не завершився досі. Трансформація селянського суспільства є результатом не індивідуальних рішень, а тривалого соціального процесу, що задіяв колективні механізми [11, 65]. Тут важливо побачити фактори, які йдуть „згори”, і ті, котрі природно відбуваються в середині селянського суспільства. Не можна вважати історію селянства як історію тільки насильства над ним. Були періоди, коли селянське господарство, що досить

вільно розвивалося, еволюціонувало в бік природного розселення.

У суспільстві з мінімальним обсягом сукупного прибавочного продукту, яким і була Росія, на першому місці, безумовно, стояла проблема збільшення обсягу цього прибавочного продукту. Однак одночасно для пануючого класу не менш важливим було завдання утримання основної маси виробників від розорення і загибелі. Держава повинна була опікуватися селянами і захищати їх, в тому числі й від вторгнення розкладаючих впливів, руйнуючих ринкових відносин, „язви пролетаріату”. Саме після реформи 1861 р., відкриваючи простір для розвитку капіталізму, царський уряд зміцнює селянську общину. Держава повинна була опікуватися тим, щоб селянин залишався землеробом. Разом із тим селянин повинен був бути не тільки землеробом, він повинен був залишатися саме селянином. Недостатньо було забезпечити його матеріальне існування, потрібно було зберегти і духовну селянську сутність [12, 216].

На початку ХХ ст. у правлячих колах Російської імперії посилюється протистояння між консервативними колами, котрі намагалися зберегти традиційне становище селянства, зберегти селянство як стан, але й законсервувати існуючі проблеми, що об’єктивно поглиблювало кризу сільського господарства, і ліберальними, котрі провадили політику модернізації сільського господарства, одночасно спрямовану на руйнацію традиційного селянського укладу. Проводячи модернізацію аграрного сектора, влада переслідувала насамперед власні інтереси. При цьому політика уряду впадала у внутрішню суперечність і в тому чи іншому випадку вела до наростання кризи в сільському господарстві. Як відзначав М. Вебер, той, хто збирається вирішувати аграрну проблему, повинен вибирати: або він відкриває шлях до соціального розшарування на селі, залишає людей голодувати і фактично створює умови для бунту; або не чіпає общини і прирікає село на застій [13, 122]. Перевагу дедалі більше набувала ліберальна тенденція. Держава довгий час опиралася на локальні світи, намагалася багато в чому штучно консервувати їх. Потім почала їх цілеспрямовано і теж штучно руйнувати адміністративними засобами. У цьому відношенні, відзначає А.А. Кауфман, уряд ішов назустріч досить поширеному в інтелігентному суспільстві погляду, котрий мав чимало прихильників і серед селянства [3, 146].

Локальні світи задовго до реформ почали руйнуватися вторгненням ринкових капіталістичних відносин. Дослідники відзначають, що община хоча й продовжувала відігравати роль хранителя справедливості й традиції, але з набагато меншим успіхом, ніж раніше, її роль та соціальні функції послабилися. Багато селян втрачало віру в общину, її роль в житті селян зменшилася. Сама община розвивалася суперечливо, в ній наростали різного роду протиріччя, общинний уклад дедалі більше руйнувався. Столипінська реформа лише прискорила ті процеси на селі, котрі і без неї проходили досить інтенсивно [14, 578-584].

Столипінська реформа активно сприяла становленню капіталізму, яке вже відбувалося в країні. Реформа була покликана зробити розчищення селянських земель від „слабких” на користь „сильних”, вирішити завдання первісного нагромадження

капіталу в селі, причому радикальними способами, прямим руйнуванням общини. Така оцінка столипінської реформи в радянській історіографії, звичайно, пов'язувалася з ленінською позицією.

Погляди інших політичних течій у російській суспільній думці замовчувалися. Проте є певні підстави говорити, що в суспільній думці Росії переважало негативне ставлення до Столипінської аграрної реформи. Столипінська програма була „революцією згори”, яку не підтримував жоден значний суспільний клас, жодна партія чи суспільна організація [15, 386]. В.В. Леонтович відзначає, що носієм ліберальної програми стала не громадськість, а бюрократія. І навіть кадети звинувачували уряд в революційному радикалізмі [12, 265-277]. Неоднозначно ставилися до реформи і в церковних колах: „Новий аграрний закон, руйнуючи общинне землекористування, наносить нашому селянству удари один згубніший іншого”, – писав, наприклад, священник М. Галкін [16, 605]. У загальнополітичній сфері невдача столипінського бонапартизму підсилювала прагнення крайньої реакції протиставити політичним реформам, що нібито не цікавлять основну масу населення країни, „консервативно-народні й національно-російські реформи”, пов'язані з підйомом рівня життя збіднілих мас [17, 164].

Консервативність селянського укладу та традиціоналізм всього суспільства Російської імперії сприяли збереженню общини. Руйнація общинних зв'язків в ході столипінської реформи мала зовнішній, кількісний характер [18, 48]. З іншого боку, наступ ринкових відносин, штучна руйнація общини державою і т. ін. викликали зворотню реакцію локальних світів в їхньому прагненні до самозбереження. Незважаючи на товарно-капіталістичну трансформацію села, підвалини традиційної аграрної економіки, породженням якої була община, зберігалися. Більше того, дослідники відзначають свого роду „общинний ренесанс” за умов зростання товарного виробництва і розвитку капіталістичних відносин [15, 457].

Т. Шанін писав, що два політики в Росії правильно зрозуміли суть революції 1905 р. – П. Столипін і В. Ленін [15, 33]. Як це не парадоксально звучить, але політика більшовиків в роки громадянської війни була свого роду продовженням „навивороті” реформи Столипін, зміст якої полягав у перетворенні стану селян – бази станового суспільства Росії – у два ворогуючих класи, сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Якщо П. Столипін намагався „опертися на сильного й багатого, а не на бідного й п'яного”, то більшовики – навпаки. Саме біднота і батрацтво вважалися природними союзниками радянської влади. Політика держави була спрямована на руйнування традиційних відносин патерналізму всередині громади, роль захисниці бідноти брала на себе влада. Так само як і П. Столипін, більшовики змушені були боротися з общиною, проводячи політику „привнесення класової боротьби на село”. Всупереч цьому община не лише збереглася, але й зміцнила свої позиції. Нове суспільство було результатом масового прагнення селян повернутися до давніх ідеалів життя, відкинути ліберальні нововведення, товарно-грошові відносини і т.д. [19, 397]. Історія радянського періоду – це спроба прориву до модернізації на основі архаїчних соціальних

відносин. Зміни на селі, впроваджені радянською владою, можна розглядати не стільки як „загибель села”, тобто традиційного суспільства, а як його трансформацію, викликану процесами модернізації, спрямовану на самозбереження і пристосування до нових умов. У літературі останнього років з'явилось прагнення звести до розселення сталінську колективізацію селянських господарств на початку 30-х рр. ХХ ст. Вбачається, що колективні форми виробництва виступали не як засіб руйнації, а саме як засіб захисту селянства від тих складнощів, які несе селянину сучасна ринкова дійсність. І наслідком колективізації, незважаючи на її ексцеси, стала трансформація і збереження саме селянської культури. При всіх зовнішніх і поверхових змінах „ядро” селянської культури збереглося. Селянином називали класичного сільського виробника, наприклад, у ХІХ ст. і селянина-колгоспника радянського періоду. Колгоспник, власне, зберігав основні характерні риси селянина. А розмитий селянський тип ментальності починає проникати в інші соціальні верстви, а потім і переважати в Радянському Союзі. Риси селянської общини деякі автори небезпідставно вбачають і в колгоспах на селі, і в „трудових колективах” в місті [20, 24-25].

Сучасні аграрні реформи, які проголошують завдання деколективізації та „оселянення”, насправді перетворюються в знаряддя подальшого і, можливо, дійсно остаточного розселення. При цьому пограбування села продовжується і навіть посилюється. Загальна „фермеризація” за сучасних умов з неминучістю означає одночасно і падіння виробництва, і соціальне розшарування, що супроводжується викиданням із сільського господарства величезної маси трудівників, котрі втрачають одночасно і землю, і роботу. У цьому сутність земельної реформи, підпорядкованої завданням первісного капіталістичного нагромадження і проведеної засобами традиційного бюрократичного радикалізму.

1. Рєснт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття: стан і перспективи розробки // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть: Зб. наукових праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії НАН України. – К., 2000. – Вип. 1.
2. Гоцуляк В.В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
3. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета. – Второе дополненное издание. – М., 1918.
4. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7.
5. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
6. Шанін Т. Понятие крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992.
7. Редфилд Р. Крестьянство как соседство // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992.
8. Гордон А.В. Тип хозяйствования – образ жизни – личность // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М., 1993.
9. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1857–

- 1859 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. 1.
10. Вишневецкий А. „Серп и рубль”. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998.
11. Манора А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984: Реферат // Отечественная история. – 1994. – № 2.
12. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762–1914. – М., 1995.
13. Кустарев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера // Вопросы философии. – 1990. – № 8.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. – С.Пб., 1999. – Т. 1.
15. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. © 1917–1920 гг. – М., 1997.
16. Галкин М., свящ. К чему нас обязывает текущий момент // Приходской священник. – 1913. – Апрель.
17. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьеступенной системы. – Л., 1988.
18. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях „военного коммунизма”. – М., 1988.
19. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): В 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1998. – Т. 1.
20. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы. – М., 2002.

П. С. Кориненко, В. Д. Терещенко

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Відсутність розвиненої системи кредитного забезпечення залишається однією з серйозних перепон для розвитку аграрного сектору української економіки на сучасному етапі. Доступний кредит є необхідною умовою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. З огляду на це, все більшого значення набуває історичний досвід, набутий в період проведення столипінської аграрної реформи. Поширення ринкових відносин у сільському господарстві Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчило високу ролі сільськогосподарського кредиту, у першу чергу іпотечного для розвитку аграрного виробництва. Тому П. Столипін називав кредитне забезпечення селянських господарств одним із головних напрямків аграрної реформи.

В історичній науці проблема кредитного забезпечення сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи висвітлена нерівномірно. Дослідники серйозну увагу приділяли діяльності Селянського банку [1-3], вивчали окремі аспекти розвитку установ сільськогосподарського кредиту в Російській імперії [4-5]. Проте, особливості державного кредитування сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи предметно не вивчалися. Мета цієї публікації – дослідити державну систему кредитування сільгоспвиробників та її вплив на реалізацію завдань столипінської аграрної реформи. Об'єкт вивчення – державна система

кредитування сільгоспвиробників, предмет – її вплив на проведення аграрної реформи П. Столипіна.

В цілому для фінансової системи Російської імперії початку XX ст. характерне широке розповсюдження в сільському господарстві іпотеки на фоні значно меншого розвитку інших видів сільськогосподарського кредиту. Така невідповідність зумовлювалася особливостями пореформеної еволюції поміщицького господарства на шляху від відробіткової системи до вільного найму [6, 3]. Іпотечний кредит у сільському господарстві передбачав видачу довгострокової позики під заставу земельної власності. В Російській імперії діяли державні та приватні іпотечні банки. Державне іпотечне кредитування здійснювали Селянський поземельний та Дворянський земельний банки. В українських губерніях активно діяли п'ять недержавних іпотечних банків: Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки та Земський банк Херсонської губернії.

Робота державних та приватних іпотечних банків мала суттєві відмінності. Державний кредит носив переважно пільговий характер, проте способи надання пільг клієнтам у Дворянському і Селянському банках були різними. Дворянський банк надавав пільги своїм клієнтам через відстрочку або розстрочку платежів, скасування або зменшення розміру пені. Крім того, річні відсотки у Дворянському банку були невисоким. Пільговість кредиту Селянського банку полягала у високому співвідношенні суми позики до оцінки заставленої землі. Селянський банк видавав позики у розмірі 80-95 %, і навіть 100 % вартості застави, тим часом як позики інших земельних банків, у тому числі й Дворянського становили 60-75 % вартості закладеної землі.

Крім іпотеки основними формами сільськогосподарського кредиту були соло-вексельний, продтоварний та меліоративний кредити. Соло-вексельні позики видавалися під підписку позичальником соло-векселя (боргового зобов'язання). При продтоварному сільськогосподарському кредиті сплата позики гарантувалася заставою сільськогосподарських продуктів. Окремо потрібно виділити меліоративний кредит, спрямований на покращення умов землевпорядкування (при цьому малась на увазі не тільки на меліорация, але й придбання позичальником насіння, нових порід худоби і т.п.). Ці форми кредитування використовувалися селянами та поміщиками переважно для оперативного отримання дрібного (у порівнянні з іпотечним) кредиту.

Для короткострокового оперативного кредитування поміщицьких господарств, закладених у приватних банках або у Дворянському земельному банку, уряд підтримував розвиток системи Дворянських кас взаємодопомоги. Статут цих установ було затверджено ще 3 червня 1902 року. Вони засновувалися губернськими дворянськими зборами. Уряд активно сприяв діяльності Дворянських кас: при їхньому заснуванні з казни надавалася одноразова сума на формування статутного фонду, визначена безпосередньо царем. Крім того, щорічно уряд надавав Дворянським касам допомогу, що дорівнювала річній сумі грошових надходжень у касу від губернських дворянських зборів. Всього у 1903–

1911 рр. Дворянські каси отримали з казни в основний капітал 1275 тис. крб а також 228 тис. крб у вигляді щорічної допомоги. З п'яти Дворянських кас, заснованих в Російській імперії у 1903–1911 рр., в Україні діяло дві: в Полтавській та Катеринославській губернії.

Згідно статуту, Дворянські каси взаємодопомоги надавали позики для невідкладних платежів за кредитами, отриманими в іпотечних банках під заставу поміщицьких маєтків, розташованих у цій губернії. Позики Дворянських кас видавалися у розмірі до 20 % від суми всіх боргів позичальника, забезпечених заставою цього маєтку. При цьому загальна заборгованість маєтку не повинна була перевищувати 90 % його оціночної вартості. Термін позики не міг перевищувати 5 років. Позики видавалися спадковим дворянам під заставу маєтку або за поручительства двох платоспроможних землевласників губернії.

Існував також інший вид позик, які видавалися дворянам-землевласникам у випадку різного роду стихійних лих а також хвороби чи смерті голови сім'ї на 2 роки. Їх розмір та відсотки за неї визначалися Дворянськими зборами губернії. При недоїмці у термін 2 строкових платежів, каса починала достроково стягувати борг. Дворянські каси мали право залишати за собою маєтки, закладені в Дворянському земельному банку, з переводом на себе їхнього боргу. Маєток міг залишатися за касою на строк до 5 років [7, 686]. Таким чином, діяльність Дворянських кас спрямовувалася на підтримку дворянського землеволодіння, насамперед на збереження дворянських маєтків, закладених в іпотечних банках.

Поміщики отримували також дрібний кредит у Держбанку під соло-векселі, під заставу сільськогосподарської продукції (майбутнього врожаю). Держбанк видавав пільгові позики на купівлю сільськогосподарських машин. Його діяльність у цьому плані регулювалася „Правилами для видачі установами Держбанку позик під соло-векселі на забезпечення сільського господарства оборотними коштами”, які були затверджені Міністром фінансів 19 липня 1897 року. Цей нормативний акт передбачав можливість надання позики Держбанком під поручительство та під заставу нерухомості (в тому числі сільськогосподарських угідь) [8, 133-140]. Цей напрям роботи Держбанку офіційно не мав станових обмежень, тому заможні селяни також могли скористатися цими видами кредиту. Жорсткі умови видачі позик заважали поширенню цієї сфери діяльності Держбанку. Наприклад, Полтавське відділення Держбанку протягом 1906–1915 рр. уклало з сільськогосподарськими виробниками лише 1126 угод про позики [5, 139].

Діяльність Дворянських кас та Держбанку сприяли кращому кредитному забезпеченню поміщицьких господарств. У селян у цьому плані виникали труднощі, особливо у господарств, закладених у Селянському поземельному банку. Це пов'язано зі слабким розвитком системи дрібного приватного сільськогосподарського кредиту в сільській місцевості.

Дрібне кредитування селянських господарств здійснювали кредитні та позичково-ощадні товариства, громадські позичково-ощадні каси, волосні та сільські банки, громадські запасні капітали,

лікарняні допоміжні капітали. Їхньою метою була мобілізація приватних коштів для потреб переважно селянського господарства, а також видача позик та посередництво в закупівлі товарів для своїх членів та збут їхньої власної продукції [4, 211]. Кількість подібних установ на початку ХХ століття в Україні постійно зростала, але якість їхньої роботи залишалась дуже низькою, унаслідок чого вони часто опинялися на межі банкрутства.

Про недоліки приватних та громадських установ дрібного кредиту говорилося у звіті підкомісії з кредитів на нараді селянських діячів Південно-Західного краю у 1910 році. Зокрема, мова йшла про те, що мирські каси взаємодопомоги працювали взагалі без розробленого статуту й їхня діяльність була не впорядкована.

Дещо кращим було становище сільських банків, проте й їхня робота відрізнялася безсистемністю, кредити часто видавалися „за могоричі” неплатоспроможним позичальникам. Наслідком цього було масове неповернення позик. Для селян небезпечною була інша тенденція. Часто відсотки за позику перевищували розмір самої позики. До цього вдавалися переважно мирські каси. Це явище було зумовлено низьким рівнем освіти серед селян.

Краще кредитна справа була організована у волосних позичкових касах. Вони видавали кредити по довіреності та під заставу інвентарю [9, 8-9]. Недостатній розвиток кредитної справи на селі часто змушував селян брати позики у лихварів на кабальних умовах. Крайня дорожнеча дрібного кредиту, що межувала з лихварством, слабка організація кредитних установ на місцях на фоні розвитку іпотечного кредиту зумовили виникнення ідеї пов'язати організаційно установи іпотечного та дрібного кредиту. Так, Харківський губернський з'їзд кредитних кооперативів у травні 1914 р. запропонував увести іпотечний кредит у практику діяльності установ дрібного кредиту. Передбачалося, що установи дрібного кредиту зможуть видавати позики під заставу надільної землі, в тому числі як агенти Селянського банку або Головного управління землевпорядкування та землеробства [4, 214].

Цей проект не був реалізований. Уряд намагався вирішити проблему кредитного забезпечення селянських господарств іншим шляхом – через розширення кредитної діяльності землевпорядних комісій, які були створені 4 березня 1906 року. Вони сприяли Селянському банку в операціях з купівлі землі, брали участь у продажу удільних земель селянам, сприяли сільським поселенням та окремим господарям у покращенні умов землеробства та землекористування, видавали з особливого фонду позики та грошові допомоги селянам на здійснення найпростіших удосконалень агрокультури [10, 20].

16 червня 1912 року Державна дума прийняла „Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні”. На отримання позики від головного управління землевпорядкування та землеробства могли розраховувати селяни, які не мали коштів на улаштування господарства при переселенні на землі, придбані у Селянського банку або відведені землевпорядними комісіями при приватизації [11, LXIX]. Іншими словами, кредит призначався виключно хуторянам. Він повинен був або видаватися готівкою, або землевпорядні комісії (або земства)

оплачували виконання робіт з покращення господарства на суму позики. У виняткових випадках (коли покращення господарства мало показове або суспільно корисне значення) допускалася замість виплати позик безоплатна допомога.

Заяви селян про допомогу при приватизації (або переселенні на банківські землі) могли подаватися не пізніше 3-х років із моменту оформлення права власності. Розміри допомоги не могли перевищувати 150 крб (в особливих випадках розмір міг бути збільшений до 500 крб). Згідно з новим законом, землевпорядні комісії самі могли визначати термін сплати позики. Максимально можливий термін становив 15 років з 5 річним пільговим терміном [11, LXX].

Держава здійснювала пільгове кредитування селянських господарств також через земства. „Закон про позики та допомогу з коштів казни при землевпорядкуванні” зобов’язував комітет із землевпорядних справ надавати позики (в особливих випадках безоплатну допомогу) губернським та повітовим земствам, іншим громадським установам для організації меліорації, розвитку вогнестійкого будівництва в селянському господарстві [11, LXIX]. В цьому плані земства певною мірою дублювали кредитну діяльність землевпорядних комісій, розглянуту нами вище (кредит видавався на одні цілі й регулювався одним законом). Проте, на відміну від землевпорядних комісій, земства видавали позики та грошову допомогу на переселення і зведення вогнестійких будівель не тільки одноосібникам, але й селянським общинам [11, 200].

Земства використовували також власні кошти для кредитування селянського господарства. У 1904 р. земствам було надано право утворювати земські каси [3, 115]. Вони організовували спеціальні фонди для дрібного сільськогосподарського кредиту селянам. Зокрема, в 1912 р. такі фонди в Україні мали Полтавське (близько 500 тис. крб) та Таврійське (близько 170 тис. крб) земства [12, 447]. В 1915 р. у Херсонському земстві для видачі позик та допомоги на поліпшення системи рільництва було виділено тільки 1114 крб [13, 80]. Як видно, фінансові ресурси земств були обмежені, відповідно обсяги кредитувань сільського господарства були невеликими. За підрахунками О. Опрі, земства з 1 січня по 1 липня 1908 р. видали в Україні на агрономічні зміни лише 85040 крб [3, 114]. Вони намагалися розширити кредитування сільського господарства через створення земських банків, як, наприклад, Полтавське земство, але уряд не дав на це дозволу [5, 138].

Активною була діяльність земств щодо створення сільськогосподарських складів та прокатних станцій. Селяни отримували можливість купити у кредит сільськогосподарську техніку. Показово, що 84 % земських складів та прокатних станцій знаходилося в українських губерніях. Селяни могли купувати у земств сільськогосподарську техніку в кредит, з розстрочкою оплати на 8 років [14, 39-41]. Таким чином, кредитна діяльність земств була зосереджена на допомозі селянам у механізації господарства і організації вогнестійкого будівництва. Недоліком земського кредиту були доволі високі відсотки за короткостроковими позиками. Зокрема, Чернігівське земство видавало позики під 8 %, Волинське – під 9 %, Харківське – під 18 % [3, 116]. Земства вимушені були

встановлювати високі відсотки через постійну нестачу власних коштів.

За умов аграрної кризи деякі українські земства намагалися боротись доступними їм засобами з селянським безземеллям та малоземеллям. Ще у 1881 р. Полтавське земство створило спеціальний Олександрівський фонд для купівлі з торгів земель поміщицьких маєтків із метою перепродажу їх безземельним та малоземельним селянам. Їхньою допомогою могли скористатися полтавські селяни, наділи яких не перевищували 6 десятин. Цей фонд функціонував і в роки столипінської реформи. Діяльність Полтавського земства могла стати суттєвим доповненням чи навіть альтернативою ліквідаційної діяльності Селянського банку в регіоні, проте, на практиці фінансові можливості земства були обмежені. У 1911 р. Олександрівський фонд Полтавського земства становив 675179 крб [5, 138]. При тогочасному рівні цін на землю (у середньому 325 крб за 1 десятину [15, 172]) земство могло купити за ці кошти лише приблизно 2077 дес. землі. Тим часом Селянський банк володів значно більшими можливостями – у попередньому, 1910 р., у Полтавській губернії він продав селянам 36351 дес. землі й видав позики на суму 745290 крб [15, 174]. Кредитна діяльність земств обмежувалася дрібним сільськогосподарським кредитом, тому Полтавське земство не могло видавати селянам іпотечний кредит для купівлі землі. Як наслідок, часто селяни не мали достатньо власних коштів, щоб купити землю у земства навіть на пільгових умовах. Полтавське земство в деяких випадках вимушено було не продавати свої землі, а здавати їх в оренду, також на пільгових умовах [5, 138].

Державний іпотечний кредит в Російській імперії мав становий характер. Тогочасна державна політика була спрямована на збереження земельної власності дворянства та селянства, намагаючись перешкодити переходу сільськогосподарських земель у власність представників інших станів. Відповідно державний іпотечний кредит могли отримати тільки поміщики та селяни.

Дрібний державний кредит доповнював іпотечне кредитування і використовувався для оперативного вирішення поточних господарських проблем, в тому числі для погашення іпотечної заборгованості. Кредитування поміщицьких та селянських господарств уряд здійснював різними шляхами. Поміщики могли скористатися позикою Держбанку при купівлі сільськогосподарської техніки або отримати кредит на сприятливих умовах у губернській Дворянській касі для сплати іпотечного боргу, або у випадку стихійного лиха. Селянський поземельний банк видавав селянам цільові кредити на купівлю землі. Пільговий кредит на купівлю сільськогосподарської техніки, проведення меліоративних робіт, переселення на хутір, спорудження вогнестійких будівель селяни могли отримати зі спеціальних фондів земств та землевпорядних комісій.

Таким чином, незважаючи на свій становий характер, державна система кредитування сільського господарства тією чи іншою мірою могла забезпечити потреби сільгоспвиробників. Проте вона мала серйозні недоліки, що особливо яскраво виявилось в роки столипінської аграрної реформи.

Поширення іпотечного кредиту та слабкий розвиток державного дрібного кредитування сільського господарства сприяли розвитку заборгованості за іпотечними кредитами у сільськогосподарських виробників. Особливо гостро ця проблема поставала перед приватними селянськими господарствами, утвореними в роки столипінської аграрної реформи. Державне фінансування спеціальних фондів землевпорядних комісій та земств здійснювалося в незначних обсягах. За таких умов багато селян вимушено було звертатися до лихварів для отримання коштів на поточні потреби. Непомірно дорогий лихварський кредит ставав однією з причин банкрутств клієнтів Селянського банку.

Іншим суттєвим недоліком була неузгодженість у роботі державних іпотечних банків. Уряд за допомогою операцій Селянського банку із перепродажу землі намагався регулювати скорочення поміщицького землеволодіння та мобілізації земельної власності на користь селянства. Дворянський банк своїми пільговими позиками штучно стримував розпродаж поміщицької землі. Це дозволяло поміщикам утримувати на високому рівні земельні ціни. Отже, діяльність Дворянського банку перешкоджала розширенню та розвитку селянського землеволодіння, у першу чергу приватного, а тому фактично суперечила завданням столипінської аграрної реформи.

Причини такої неузгодженості в роботі двох державних установ лежали не в економічній, а в суто політичній площині. Така суперечність між державними іпотечними установами була продовженням суперечності аграрної політики столипінського уряду. Намагаючись створити новий прошарок заможних селян-власників, уряд не міг не рахуватися з інтересами поміщиків, як головної соціальної опори самодержавства. Проте економічні інтереси селянства і поміщиків часто були протилежними, що заважало уряду П. Столипіна послідовно проводити свою реформу.

Вказані вище недоліки державного кредитування негативно позначилися на розвитку сільського господарства Російської імперії на початку ХХ століття. Проте, саме існування державної системи кредитного забезпечення сільгоспвиробників було необхідною умовою проведення столипінських аграрних перетворень. Пільговий державний кредит, нехай і в обмежених обсягах, дозволив багатьом новоутвореним хутірським та відрубним господарствам подолати труднощі реформаційного періоду. Досвід столипінської аграрної реформи засвідчує, що держава може і повинна за допомогою пільгових кредитів підтримувати розвиток вітчизняного сільського господарства.

1. Дубровский С.М. Столыпинская аграрная реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
2. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980.
3. Опря А. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Днепропетровский гос. ун.-т им. 300-

летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1982.

4. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука 1988.
5. Краснікова О.М. Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць. (Матеріали III Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
6. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России / Сост. Проскурякова Н.А. – М., 1980.
7. Дворянские кассы взаимопомощи // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 15.
8. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК.). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 368.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618.
10. ЦДІАК України. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 345: Краткий обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1909 гг. – 150 арк.
11. Ососов А. Земельный вопрос в 3-й Государственной Думе. – С.Пб.: Труд и польза, 1912.
12. Ипотечный кредит // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 18.
13. Денежный отчет Херсонской земской управы за 1915 г. – Херсон: Типография Н. Ольховникова и С. Ходишина, 1916.
14. Погребинский О. Столыпинська реформа на Україні. – Б.м.: Пролетар, 1931.
15. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов за 1910 г.). – Полтава, 1911. – 215 с.

І. М. Власюк

ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1906–1914 рр.)

Дослідження впливу столипінської аграрної реформи на розвиток сільського господарства, характерних для регіону Правобережної України галузей промисловості, торгівлі і транспорту залишається в історико-економічній літературі актуальною проблемою. Проблема економічних наслідків столипінської аграрної реформи знайшла своє відображення у багатьох працях істориків та економістів дореволюційного, радянського та сучасного періодів, зарубіжній історіографії. Зокрема, необхідно виділити праці І.І. Литвинова, С.М. Дубровського, А.Д. Введенського, Ф.Є. Лося, О.Г. Михайлюка, Б.А. Кругяка, Т.Ф. Измestьевой, М. Кимитаки та інших, аналіз яких був предметом окремого дослідження автора.

Враховуючи велику кількість попередніх наукових праць із цієї проблеми, зазначимо, що ряд питань залишається недостатньо вивченим, зокрема агрономічні заходи земських установ щодо селянських господарств у зазначений період; розвиток заводів сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів під впливом столипінської аграрної реформи; збутових кооперативів; послуг залізниць при перевезенні сільгосппродукції. Автор статті ставить за мету дослідити ці питання. Об'єкт

вивчення – Столипінська аграрна реформа, предмет – її економічні наслідки для Правобережжя.

Важливе значення в роки столипінської аграрної реформи мало надання агрономічної допомоги селянським господарствам з боку земських управ та землевпорядних комісій. До компетенції земств входили господарчі питання на місцевому рівні, визначені ще від часів реформи 1864 р. На Правобережній Україні до 1911 р. роль земств виконували губернські управи.

Наприклад, на агрономічну допомогу одноосібним господарям Волинської губернії на 1910 р. було виділено 113200 крб [1, 151]. У 1912 р. ця сума збільшилась до 226561 крб, в т. ч. на організацію сільгоспскладів – 22400 крб, розвиток тваринництва – 24600 крб, прокатні станції – 44043 крб тощо [2, 31]. У звіті подільського губернатора про стан губернії за 1909 р. підкреслювалося, що на здійснення усіх агрономічних заходів у цьому районі було асигновано 48284 крб [3, 8]. Лише у 1909–1911 рр. ці витрати зросли з 47545 до 88945 крб [4, 20]. Кошторис витрат на агрономічні заходи на 1914 р. у Подільській губернії збільшився до 231 тис. крб [5, 17; 6, 116]. У Київській губернії, де агрономічна діяльність губернської управи (пізніше земств) розпочалася з 1908 р., у 1911 р. було влаштовано 111 показових полів, на яких отримувалися врожаї значно вищі, ніж на сусідських селянських полях. Це, безперечно, зацікавлювало селян у перейнятті досвіду правильного обробітку ґрунту [7, 1309]. За даними Липовецької повітової управи (Київська губернія), наприклад, у селянина Григорія Пилипчука в с. Романів-Хутір було відкрито у 1911 р. показове поле площею 6 дес., на якому були чотирипільна сівозміна, пар, озимина, коренеплоди, ярові та запольна ділянка з посівом кормових трав. У цьому ж селі існували у 1913 р. прокатна станція та зерноочисний пункт, злучний пункт, три показові сади [8, 33].

Нарада повітових представників Подільської губернської управи у березні – квітні 1910 р. визнала бажаним надавати допомогу не тільки одноосібним господарям, але й селянському населенню в цілому, для активізації його прагнень до нових форм господарювання [6, 116].

Серед губерній Правобережної України за обсягами виробництва сільгоспмашин та знарядь вирізнялась Київська, яка на 1911 р. давала продукції на 1,3 млн крб [9, 4]. У 1906–1913 р. тут значно збільшилося виробництво сівалок (в 1,4 разу), машин їх очищення та сортування зерна (приблизно у 4 рази); у Волинській губернії відповідно – знарядь із обробітку ґрунту (в 4,9 разу), молотарок (в 1,6 разу), машин із очищення та сортування зерна (у 2,1 разу), машин із збирання хлібів (в 1,7 разу) [9, 18]. Таким чином, зростали обсяги виробництв, пов'язаних із виготовленням сільгоспмашин, якими користувалися виробники сільськогосподарської продукції.

Цікавими є дані щодо виробництва продукції та прибутків у названі роки акціонерного товариства „Фільверт і Дедіна” (м. Київ). Так, за 1905/6 рр. тут було отримано від продажу сівалок 136,6 тис. крб, загальні ж прибутки становили 89,3 тис. крб [10, 9]; у 1912/13 рр. – 804,9 тис. крб та 285,1 тис. крб [11, 11].

Серед акціонерних товариств Києва з виробництва сільгосптехніки та різних запчастин до неї, що успішно діяли у ці роки, необхідно назвати, наприклад, АТ

„Гретер і Криванек”. Про обсяги його виробництва свідчать книги-списки замовників [12].

Реалізацію продукції сільгоспмашинобудування сконцентрувало Київське товариство західних земств із продажу сільгоспмашин, діяльність якого охоплювала, крім губерній Правобережної України, Херсонську, Бесарабську, Чернігівську, Полтавську, Мінську та Могильовську губернії. У 1911–1912 рр. воно контролювало 156 підприємств із виробництва та ремонту сільгосптехніки [9, 4]. Товариство сприяло прискоренню процесів купівлі-продажу цієї продукції. Про це свідчить листування його правління з різними заводами і установами (управами, спілками), які давали замовлення на ці машини та знаряддя [13].

„Торгово-промислова газета” у 1913 р. писала, що та нова фаза, в яку вступило сільське господарство, вимагала використання машинної праці, що позитивно позначилося на розвитку сільгоспмашинобудування, а зміна одних господарських систем іншими, складнішими, гарантувала успішну діяльність підприємств цієї галузі [14, 1].

Перехід до відрубно-хутірської системи господарювання викликав прагнення селян до поліпшення умов життя, побуту. Це сприяло, в свою чергу, збільшенню попиту на будівельні матеріали: цеглу, черепицю, покрівельне залізо, цвяхи тощо; при цьому особлива увага з боку держави зверталася на випуск вогнетривких матеріалів. Необхідність його для села була очевидною, виходячи насамперед із збільшення кількості пожеж.

На забезпечення села будматеріалами була спрямована діяльність земських складів. У Волинській губернії у 1911 р. існувало 24 такі склади, що мали 77,6 тис. пуд. покрівельного заліза (найбільшу кількість заліза мали Житомирський (9,2 тис. пуд.), Дубинський (8 тис. пуд.) та Чуднівський (7 тис. пуд.)) [15, 27]. З цих повітів найбільша кількість одноосібних господарств нараховувалась у Житомирському повіті [16, 115]. У 1914 р. на Волині існувало вже 36 таких земських складів [17, 69]. Про збільшення попиту з боку селян на покрівельне залізо свідчить і той факт, що у цей період прогнозується і очікуваний попит на залізо: у 1911 р. на Волині прогнозувалося у середньому по 3 тис. пуд. по кожному з повітів [15, 69].

У Подільській губернії у 1910 р. губернською управою було продано покрівельного заліза 126,2 тис. пуд. на суму 304 тис. крб, на цементно-черепичне покриття витрачено 111,8 тис. крб; у 1912 р. було виділено на позики для закупівлі заліза та фарбувальних матеріалів 320 тис. крб, на витрати цементно-черепичного виробництва – 120 тис. крб [18, 49]. Наприклад, Каменецьке повітове земство Подільської губернії планувало у 1912 р. витратити на обладнання показової черепичної майстерні 3,3 тис. крб, на купівлю 45 тис. пуд. цементу – 25 тис. крб, 15 тис. пуд. заліза – 34,5 тис. крб [19, 273].

Оскільки за ціною це було доступним лише заможним верствам селянського населення, основна маса його купувала сіл вогнетривкий матеріал гончарну, азбесто-цементну черепицю, яка обходилась йому значно дешевше. Збільшення попиту на черепицю поставило перед металургійною промисловістю ряд завдань, головним з яких було налагодження випуску відповідного обладнання. Так, у 1911 р. технічне бюро „Симплекс” (м. Київ) пропонувало патентовані верстати для виготовлення

черепиці [15, 196]. Товариство „Ротерт і К^о” (м. Санкт-Петербург), намагаючись розширити збут своєї продукції, повідомляло у Волинську губернську землевпорядну комісію про зниження ціни на черепичний верстат „Росія” [20, 882].

За сприянням Київського губернського земства у різних місцевостях губернії у 1910–1912 рр. діяло 44 кустарні майстерні для виробництва цементної та гончарної черепиці. Лише у 1911 р. тут було виготовлено більше 1 млн шт. черепиці. На Поділлі у зазначений період існували два черепичні заводи (у Вінницькому повіті) з виробництвом 60 тис. шт. черепиці на рік [21, 53]. У Київській губернії у 1906 р. діяло 18 підприємств з виробництва будматеріалів, що випустили разом продукції на 4,9 млн крб [22, 2]; у 1913 р. – відповідно 56 та 2,1 млн крб [23, 4].

Попит на черепицю у цей період на Волині був настільки великим, що задовольнити його було можливо лише при обладнанні 4-5 майстерень пересувного типу на 16-19 черепичних верстатів [15, 140]. У 1913 р. волинському губернському земству була надана позика у 60 тис. крб на залучення приватних підприємців до випуску гончарної черепиці [24, 71]. Кількість земських черепичних майстерень зросла тут з 14 у 1910 р. до 37 у 1914 р. [17, 68].

Для виготовлення черепиці та інших потреб будівництва потрібна була наявність достатнього запасу цементу. Так, у постанові Всеросійського з'їзду техніків із вогнетривкого будівництва (1911 р.), зокрема, наголошувалося на необхідності розширення виробництва цементу, покрівельного шиферу з метою їхнього розповсюдження у сільському та хутірському будівництві [25, 1258].

Цементне виробництво на Правобережній Україні зосереджувалося у Києві (завод АТ „Фор” з щорічним виробництвом цементу у 500 тис. пуд. на 156 тис. крб) та на Волині – при ст. Здолбуново Острозького повіту Волинської губернії (завод АТ „Волинь” з щорічним виробництвом на 383 тис. крб) [21, 53].

Збільшення виробництва цементу у період реалізації нового аграрного курсу можна простежити на прикладі Волинської губернії: якщо у 1907 р. тут діяв один цементний завод, що випускав продукції на суму 285 тис. крб [26, 13], то у 1912 р. їх було два з відповідною сумою у 353 тис. крб [27, 6].

Крім вище названих будматеріалів, селяни також були покупцями цвяхів та інших дротових матеріалів, частка яких серед споживачів в цілому по Російській імперії у грошовому вимірі придбаного товару зросла з 13,2 млн крб у 1900 р. до 16,9 млн крб у 1908 р. [28, 1]. Наприклад, у 1911 р. Волинська губерньська земська каса дрібного кредиту вела переговори з АТ „Дріт” (м. Київ) відносно закупівлі за вигідною ціною дроту для селянських хмільових плантацій, попит на який з боку нових землевласників та кредитних товариств зростав [29, 6]. Акціонерне товариство Київського дротового, цвяхового та механічного заводу у 1905 р. продало цвяхів на суму 154 тис. крб, дроту – 14 тис. пуд. на 38 тис. крб [30, 13]; у 1913 р. – відповідно на суму 369,3 тис. крб та 36,9 тис. пуд. на 74,7 тис. крб [31, 16].

Цікавим був у період реалізації столипінської аграрної реформи досвід створення та діяльності кооперативів, зокрема, зі збуту хмелю на Волині. Так, наприклад, Дубенське товариство хмелярів ставило своїм головним завданням сприяти своїм членам

робити заощадження та полегшувати господарський обіг шляхом видачі позик та посередництва; страхувати посіви від градобою, продавати своїм членам міндобрива, хмільові мішки за вигідними цінами; влаштовувати щорічно хмільову ярмарку, забезпечувати своїх членів бюлетенями про ціни на хміль тощо [32, 4]. Лише за два роки існування товариствами хмелярів та ощадно-позичковими товариствами у Волинській губернії було видано позик більше, ніж на 300 тис. крб [33, 12].

За звітами хмільового ярмарку, у Житомирі було продано таку кількість пудів хмелю за угодами: 1908 р. – 1850, 1909 р. – 3424, 1910 р. – 2000 [34, 224]. Про розширення участі селян у хмільових ярмарках того періоду, зокрема, свідчить той факт, що, наприклад, 1908 р. найбільше було продано хмелю дрібними партіями (від 4 до 20 пуд.) [35, 67].

Цей період характеризувався також значним зростанням чисельності молочарських товариств, що були зацікавлені не лише у збуті, але й у придбанні для своїх членів різних товарів. Приміром, членом Ново-Вороб'ївської маслоробної артілі (Овруцький повіт Волинської губернії) міг стати кожний селянин, який мав хоча б одну корову та проживав на відстані не більше 10 верст від артільного заводу [36, 4]. Про вигідність участі в таких товариствах селян свідчить, наприклад, досвід діяльності селянської молочарської спілки в с. Грушки Житомирського повіту на Волині, організованої за допомогою земського інструктора. Так, продаючи молоко скупникам, селяни отримували за пуд 25–28 коп., а у спілці – 40 коп. Спілка встановила постійні зносини із житомирськими покупцями, а також передбачала у 1913 р. встановити контакти з Києвом для постійного продажу масла [37, 24].

У Київському повіті на 1914 р. було відкрито 18 молочарських товариств, причому за останні попередні роки кількість членів у кожному товаристві зросла з 18 до 23–100, кількість корів – з 80 до 300 голів. Для полегшення товариствам збуту продуктів з молока, земство влаштувало у Києві спеціальні склади-магазини, через посередництво яких за 9 місяців 1913 р. було продано цих продуктів на 43 тис. крб; на обладнання молочного складу у Києві холодильниками та іншим київському повітовому земству у 1914 р. було надано 10 тис. крб (у 1913 р. такі товариства доставили 60 тис. пуд. молока на 63,9 тис. крб, а склад не справлявся з його зберіганням) [38, 4].

Зміни, що відбувалися в роки реформи у розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі, відповідно сприяли інтенсифікації залізничного, морського та річкового транспорту. Збільшення виробництва товарів у промисловості, продукції сільського господарства та зростання на них попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках зумовлювало збільшення перевезень залізницями.

Втягнення селянських господарств у ринкові процеси в період столипінської аграрної реформи, збільшення виробництва ними сільгосппродукції, яка користувалась попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках, особливо зернових, сприяли розвитку будівництва складських приміщень для довгострокового зберігання вантажів на залізничних станціях. Так, у доповіді начальника комерційної служби Південно-Західних залізниць у 1908 р., зокрема, виділялося прохання до управління залізниць дозволити використати 500 тис. крб з прибутків по

комісійно-позичкових операціях 1904 – 1907 рр. на будівництво складів довгострокового зберігання [39, 1].

Важливе значення для прискорення руху хлібних вантажів мало надання позик Південно-Західними залізницями. Так, у 1910 р. їх було видано 20300 на суму 10,6 млн крб, у 1911 р. – 24166 на суму 11,9 млн крб. Надання таких позик та інших послуг під хлібні вантажі було для цих залізниць вигідним, про що свідчить динаміка прибутків Південно-Західних залізниць по комісійно-позичкових операціях у період реалізації столипінської аграрної реформи: 1906 р. – 21,4 тис. крб, 1907 р. – 27,6 тис. крб, 1908 р. – 88,4 тис. крб, 1909 р. – 257,6 тис. крб, 1910 р. – 388,5 тис. крб, 1911 р. – 407,6 тис. крб [40, 17].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що вплив столипінської аграрної реформи на розвиток економіки Правобережної України знайшов свій вияв у багатьох позитивних зрушеннях її окремих галузей: у сільському господарстві – в агрономічних заходах земств, спрямованих на інтенсифікацію розвитку селянських господарств, розширенні цієї допомоги різним прошаркам селян; у промисловості – збільшенні виробництва продукції, зокрема, підприємств сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів на основі попиту селян-замовників; у торгівлі – включення збутових селянських кооперативів до задоволення потреб ринку; у сфері транспорту – розвиток послуг залізниць при перевезеннях сільськогосподарської продукції. Подальші розвідки у цьому напрямі передбачають дослідження діяльності підприємств харчової та переробної промисловості регіону, розвитку підприємств та земських майстерень з виготовлення будівельних матеріалів, змін у розвитку внутрішньої торгівлі, залізниць, річкового та морського транспорту під впливом столипінської аграрної реформи.

17. *Обзор Вольнской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915.*
18. *Сельское огнестойкое строительство. – С.Пб., 1913. – № 6.*
19. *ДАХО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 273.*
20. *ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 241.*
21. *Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. – Вып. 7. – К., 913.*
22. *Обзор Киевской губернии за 1906 г. – К., 1907.*
23. *Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913.*
24. *ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 253.*
25. *Хуторянин. – Полтава, 1911. – № 47.*
26. *Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908.*
27. *Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913.*
28. *Торгово-промышленная газета. – 1913 г. – 19 апреля (2 мая).*
29. *ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 409.*
30. *ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 54.*
31. *ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 10. – Спр. 124.*
32. *Жизнь Волыни. – 29 сентября. – 1912 г.*
33. *Асенков С. П. Хмель. Производство, вывоз и привоз. – С.Пб., 1914.*
34. *ДАЖО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 1.*
35. *Евдокимов А. А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – X., 1911.*
36. *ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 285.*
37. *Наша кооперация. – К., 1913. – № 1.*
38. *ДАКО. – Ф. 1239. – Оп. 7. – Спр. 98.*
39. *ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1321.*
40. *ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1385.*

І.М.Романюк, О.М. Рудь

ВПЛИВ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРОДАЖ ТА ОРЕНДУ ЗЕМЛІ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1906–1914 РР.

Однією з визначальних особливостей сьогодення України є необхідність формування зваженої аграрної політики. В цьому великому роль має відіграти об'єктивне вивчення нашого минулого, зокрема здійснення столипінської аграрної реформи на Поділлі в 1906–1914рр. Сто років відділяє нас від реформи – особливого неоднозначного та суперечливого явища у соціально-економічній історії країни. Тому актуальним є сьогодні дослідження процесів, які відбувались у подільському селі під час здійснення столипінської аграрної реформи.

Аграрне питання було тим каталізатором, що викликало напругу та соціальні вибухи в суспільстві. В умовах сучасної України, як і на початку ХХ століття, аграрна проблема продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного обґрунтування. Це питання актуальне і сьогодні, бо з розпадом колективних господарств та з початком нової віхи в розвитку земельних відносин „рух землі” стає відігравати важливу роль в розвитку сільського господарства. З огляду на це для сучасної вітчизняної історичної науки значну актуальність становить узагальнення багаторічного досвіду вивчення цього питання на Поділлі.

Вдалими спробами підійти до вивчення столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні, зокрема у Подільській губернії, стали статті В. Валовика [1], Ю. Вовка [2], Л. Гайдай [3], І. Десятнікова [4], Н. Кузьмінець [5], Ю. Хоптяра [6] та

1. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.*
2. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 169.*
3. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.*
4. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 710. – Спр. 263.*
5. *Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському (далі – ДАХО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 214.*
6. *ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 305.*
7. *Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – Вып. 13. – Ч. 3. – Пг., 1914.*
8. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 122.*
9. *Прилежаев И. А. Сельскохозяйственное машиностроение и потребление машин в районе деятельности Киевского Товарищества Западных Земств. – К., 1915.*
10. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 71.*
11. *Отчёт акционерного общества „Фильверт и Дедина” за операционный год. – К., 1913.*
12. *Державний архів м. Києва. – Ф. 189. – Оп. 1. – Спр. 351.*
13. *ЦДІАК. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 13.*
14. *Торгово-промышленная газета. – 18 апреля (1 мая). – 1913 г.*
15. *ДАЖО. – Ф. 226. – Оп.1. – Спр. 136.*
16. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.*

ін. Здійснення реформи на Поділлі було проаналізовано у кандидатських дисертаціях І. Власока [7], Л. Ігнатової [8]. Перспективам розвитку історіографії цієї проблеми присвячено статтю професора В. Гоцуляка [9].

Для цих досліджень характерний критичний підхід, що відображає суперечливість та болісність процесу реформування українського села у період, що вивчається. Однак загалом проблема продажу і оренди землі на Поділлі в роки столипінської аграрної реформи ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автори статті ставлять за мету з'ясувати вплив Столипінської реформи на продаж і оренду землі на Поділлі. Об'єкт – регіональні особливості Столипінської аграрної реформи, предмет – її вплив на оренду і продаж землі на Поділлі.

На початок здійснення реформи до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. У такому складі губернія проіснувала до 28 січня 1920 р., коли Всеукраїнський ревком прийняв рішення про виділення з Херсонської ще однієї губернії – Одеської. Тоді ж Балтський повіт, спочатку тимчасово, а з жовтня 1920 р. остаточно відійшов до Одеської губернії [1, 57].

Щодо кількості та щільності населення, Подільська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії. За переписом 1897 р., тут проживало близько 3,1 млн чоловік [10, 98]. За національним складом населення губернії в кінці XIX – на початку XX ст. було досить різноманітним. Однак корінне населення становили українці – близько 80 %. Різного роду поселень у губернії нараховувалось 7207, з яких 17 міст і 120 містечок, а решту становили села і хутори [10, 98].

На кінець XIX – на початку XX ст. Подільська губернія становила переважно аграрний район. Однак від багатьох інших, суто сільськогосподарських зон, звідки вивозилася лише сировина, він відрізнявся добре розвиненою переробною промисловістю. Інші галузі промисловості розвинені були значно слабше.

Переважну частину населення Подільської губернії складали селяни. Їхнє становище визначалося насамперед безземеллям і малоземеллям. Ніде в імперії не було такого великого контрасту між поміщицькими землеволодіннями і селянськими наділами. Для Подільської губернії характерним було велике дворянське землеволодіння. Певна кількість землі на Поділлі належала також купцям, міщанам та священникам.

В середньому на одне селянське господарство на Поділлі припадало 3,8 дес. землі. Мізерність цієї площі стає особливо очевидною, коли звернутися до загальновизнаного положення про те, що 8 десятин землі на двір, а таких дворів було більше половини в Європейській частині Росії, зовсім недостатньо для утримання сім'ї. Середній розмір землі приватного власника становив у губернії 192,8 дес., тобто був у 50 разів більше надільного. Середнє особисте землеволодіння в губернії було в півтора рази більше середньоімперського, а середнє надільне – втриє менше середнє надільного імперського. Таким чином, Поділлі побито рекорд із малоземелля – жодна із губерній колишньої царської Росії не знали такої парцеляції надільної землі [1, 60].

Саме селянство в кінці XIX – на початку XX ст. в Подільській губернії було далеко неоднорідним.

Процес капіталізації сільського господарства, а, отже, класового розшарування на селі набрав значного розмаху. При цьому потрібно мати на увазі, що селяни Поділля були в основному подвірниками, а не общинниками. Згідно статистики землеволодіння 1905 р., у Подільській губернії існували 99,6 % подвірних та лише 0,4 % общинних селянських господарств. Фактично це означало, що більшість селян була психологічно підготовлена до закріплення у власність своєї землі: за роки реформи цей процес охопив 78,9 % селянських господарств Поділля. Це притому, що переважаючим типом селянського господарства на Поділлі було малоземельне – 78,6 % [11, 117]. Це позначилося на результатах реформи у Подільській губернії. Більшість з них купувала або орендувала землю й все необхідне для ведення господарства за допомогою кредитних установ, перш за все селянського поземельного банку.

Так, на Поділлі розпочався „рух землі” – заміна одного чи багатьох власників іншими. Питання продажу і оренди землі вирішувалося не просто. Для цього необхідний був дозвіл високих державних інстанцій. Повітові власті ставили питання перед Подільським губернатором, в його канцелярії заява розглядалася, одержувала позитивне чи негативне рішення і в першому випадку відправлялася на затвердження генерал-губернатору Південно-Західного краю у м. Київ. Тільки з дозволу цієї найвищої інстанції можна було укласти угоду про продаж або оренду землі. Існували певні пільги (для осіб російської національності – „істинно православних”) та негативізм (для поляків, євреїв, політично неблагонадійних та осіб інших вірувань). На пільгових умовах (без дотримання черги, що іноді відбирала кілька місяців) одержала свідоцтво на право купівлі землі від генерал-губернатора Південно-Західного краю дружина колежського радника Катерина Клименко. Вона придбала у Летичівському повіті 300 дес. землі. Одержали дозвіл на купівлю поміщицької землі жителі с. Шершні Вінницького повіту. Про бажання селян Гайсинського повіту придбати землю у 1908 р. довідуємося з матеріалів Гайсинської землевпорядкувальної комісії. За свідченням документів Подільського відділення селянського поземельного банку, в 1905–1911 рр. у губернії продано поміщиками 463 маєтків, 90238 дес. землі [1, 62].

У процесі проведення аграрної реформи в губернії розгорнулася купівля – продаж землі за участю Селянського поземельного банку. В 1907–1915 рр. селянство Подільської губернії купило в банку та за його участю більше 120 тис. дес. землі, що склало 28,2 % всіх куплених земель на Правобережній Україні. За даними звіту селянського земельного банку, в 1908–1911 рр. на Поділлі у складі покупців було тільки 15 % безземельних селян, які закріпили надільну землю у приватну власність. Незаможне селянство, яке не мало реманенту та худоби, продавало її за низкими цінами переважно заможним односельчанам. До 1 липня 1913 р. у Подільській губернії продали землю 23152 господарі, що складало 23 % від загальної кількості селянських господарств [6, 54].

„Рух землі” не міг обійтися без кредитних установ. Звичайно, головну роль на Поділлі, як і в усій Росії, для заможних селян відіграв Селянський поземельний банк і його численні філії. Особливо важливе значення для продажу і оренди землі мали кредитні установи, які за часи реформи П. Столипіна набували все більшого розвитку на Поділлі. Ще у 80 рр. XIX ст. утворилося Літинське ощадно-позичкове

товариство. У 1904 р. у м. Жмеринка почало функціонувати „Товариство взаємного кредиту”. Кілька значних кредитних установ працювало у м. Вінниці. У 1907 р. утворилося „Вінницьке купецьке товариство” та „Вінницьке товариство взаємного кредиту”, в 1912 р. – „Вінницьке землевласницьке товариство взаємного кредиту”. В 1906 році в Подільській губернії було 168 волосних і сільських невеликих банків, 12 кредитних товариств і 3 міських ссудо-зберігальних товариства [1, 63]. Активний розвиток капіталістичних відносин викликав появу багатьох нових таких закладів. Ось лише один із фактів. Газета „Подоліє” за 18 січня 1907 р. повідомляла: „На основі спеціально затвердженого Міністром фінансів Статуту 19 жовтня 1906 р. створюється кредитне товариство в с. Суровці Могилів-Подільського повіту. Основний капітал обсягом 2000 крб як позичку надав Держбанк за умови її повернення протягом 18 років. При цьому банк залишає за собою право негайного повернення йому цієї суми, якщо вбачатиме, що діяльність товариства не отримує належного розвитку або не відповідає вимогам закону і Статуту” [5, 37]. У 1912 р. на Поділлі було вже більше 150 великих кредитних установ [1, 63].

У здійсненні завдань століпінської політики на селі помітну роль для навчання „нових поміщиків” відігравали агрономічні організації. В одному із циркулярів Міністра внутрішніх справ за 1909 р. губернаторам вказувалося, що агрономічні починання повинні давати негайні результати. Витрачати ж кошти на заходи, які б давали користь лише в майбутньому, рекомендувалося лише в окремих випадках, пов’язаних із обмеженістю кредитів [3, 166].

За приклад брався досвід кращих сільських господарств Англії, Франції, Німеччини та інших країн. Активний обмін ним йшов і між місцевими поміщиками. Про це, зокрема, свідчить діяльність „Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості”. Ідея об’єднання сил, знань та капіталу серед землевласників Подільської губернії виникла задовго до утворення товариства. Перші установчі збори відбулися у вересні 1898 р., на них обрали членів ради для постійної роботи. Товариство проіснувало до Першої світової війни. Почесним його головою весь час був Г. Чуйков, а головами, що практично керували справами, в різний час обиралися: князь А. Гагарін, граф Д. Гейден, Д. Лихачов, граф О. Тишкевич. Незмінним секретарем товариства був досвідчений агроном Ф. Любанський. Кількість членів у різні часи коливалася від 500 до 700 чоловік [1, 63-64]. Із заснуванням товариства була створена можливість вільного обговорення різних сільськогосподарських питань, а також запозичення кращого закордонного досвіду. Цілком справедливим є твердження деяких істориків та економістів, що Подільська губернія була тими дверима, через які західноєвропейська агрокультура входила в Україну.

Основна діяльність товариства полягала у дослідній справі. У зерновому господарстві – це організація постійних „дослідних полів” (станцій). Було вирішено створити мережу показових полів, здаючи їх в оренду місцевим селянам з умовою обробітку у відповідності з інструкцією. Орендна плата дорівнювала 15 крб з десятини. Розміри показових полів становили від 3,5 до 8 дес. Окрім полів практикували показові ділянки площею до 1 дес. У Подільській губернії площа ділянок на показових хуторах могла становити до 5 дес. У Подільській

губернії у 1912 р. функціонувало 123 поля і 501 ділянка [3, 166].

Позитивного впливу від діяльності сільськогосподарського товариства зазнало традиційне для губернії садівництво, особливо у Вінницькому, Летичівському, Літинському і Брацлавському повітах. У 1909 р. загальна площа садів у губернії становила майже 40 тис. дес. [3, 167].

Однією з важливих форм роботи товариства була організація різних виставок, зокрема, щорічних губернського масштабу в м. Вінниці. Вони допомагали обмінюватися досвідом, регулювати ринок попиту і пропозицій. У 1906 р. товариство брало участь у Міланській виставці (Італія), на якій демонструвало подільські сорти пивоварного ячменю [1, 64]. Без сумніву, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості принесло велику користь в усіх галузях, якими воно займалося. Особлива роль товариства, звичайно, в забезпеченні продуктивного „руху землі” в Подільській губернії в 1906–1914 рр.

Отже, підводячи підсумки, можемо зазначити, що вплив століпінської аграрної реформи на продаж і оренду землі сприяв подальшій диференціації, процесу становлення найбільш стійких, заможних господарств та занепаду багатьох малоземельних. Аграрна реформа зробила життєво необхідним перебудову психології селянства в умовах створення одноосібного господарства, орієнтації на власні сили та можливості.

1. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000.
2. Вовк Ю. Зміни в соціально-економічному статусі українських селян під впливом революції 1905–1907 рр. і століпінської аграрної реформи // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип. 6.
3. Гайдай Л.І. Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 1.
4. Десятников І. Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип. 5.
5. Кузьмінець Н.П. Проведення століпінської аграрної реформи на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001.
6. Холтяр Ю.А. До питання про проведення аграрної реформи в Подільській губернії (1905–1914) // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991.
7. Власюк І.М. Вплив століпінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000.
8. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Століпін та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2002.
9. Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії історії здійснення століпінської реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7.
10. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – С.Пб., 1989. – Т. XXIV.
11. Власюк І.М. Особливості реалізації століпінської аграрної реформи на Правобережній Україні // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 2.

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В.І. Марочко

Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження

Організаційні та функціональні ознаки селянських господарств в УСРР 20-х рр. були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Їх більшість присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі, проблемам кооперативного руху. Радянська історична наука виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, історією колективізації та політикою розкуркулення, типологізацією селянських господарств у контексті розвитку дрібнотоварного виробництва та з'ясування їх так званої капіталістичної природи.

Дослідження повсякденного життя селян передбачає дещо іншу парадигму наукового пізнання, яка ґрунтується на системному аналізі їхнього соціально-економічного укладу, організаційних формах господарювання, побуту, ментальності. Для цього необхідно виявити концептуальні та фактологічні підвалини наукових розробок стосовно фермерського типу селянських господарств в українському селі 20-х рр. ХХ ст., вивчити його сутнісні ознаки, з'ясувати проблемні пріоритети, характерні функціональні риси, тобто встановити рівень висвітлення в історичній літературі.

Історіографічний аналіз є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці, які безпосередньо стосуються соціально-економічних основ селянського укладу життя, тобто селян-фермерів, а не загалом усієї системи аграрних відносин. Ми орієнтуємось на літературу 20-х рр. ХХ ст., яка зафіксувала сам термін „фермерство” і сучасну історіографію, свідомо уникаючи досліджень у 1930-80-х рр., звертаючись лише до окремих видань.

Історико-економічна література 1920-х рр. вирізнялася наявністю ґрунтовних досліджень соціальних відносин на селі, особливо щодо визначення типу господарств, їх кількості, майнових характеристик, кредитоспроможності. Так, А.І. Хрящева, аналізуючи економічне становище селянських господарств, виокремила дві групи, що мали безпосереднє відношення до фермерського типу: заможні селяни та „велико-експлуататорське господарство” [1, 18]. Характерною ознакою першої групи була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, соціально-організаційна єдність, двос-тросе коней, дві-три корови, дрібної худоби та угідь вище середньої норми по району. Подібні господарства мали тісний контакт з ринком – продавали худобу, торгували сільськогосподарською продукцією. За сприятливої ринкової ситуації вони, на думку А.І. Хрящевої, ставали не лише

високотоварними, а також набували ознак „підприємств капіталістичного типу” (використання найманої робочої сили, наявність промислових закладів) [1, 18-19]. Вірогідність масового „переродження” цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з декількох причин: через їх нестримне економічне дроблення на дрібні господарства, слабкий розвиток промислових підприємств. Селянські господарства подібного типу характеризувалися високою питомою вагою внутрішнього споживання.

Селянські господарства „експлуататорського типу” мали досить виразні економічні ознаки: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренда землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за ознакою А.І. Хрящевої, відбувалося активно, оскільки доходи вилучалися їхніми власниками „з землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств” [1, 20]. Їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла в 1926 р., хоча трьома роками раніше мала іншу оцінку. Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини характеризуються за іншими ознаками (наявність їдоків тощо), наголошувала тоді А.І. Хрящева, відтак немає умов для розвитку куркульства і глибокої диференціації серед селянства [2, 48-50]. З іншого боку, „куркульські операції”, на її думку, міг взяти на себе „торговий капітал”, який не стосувався безпосередньо землеробства, тому капіталістичні тенденції виявляли себе у лихварстві, в торгових оборотах.

Дослідник селянських господарств В. Сараб'янов поділяв їх на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої групи належало дрібно кустарне виробництво, а також господарства селян, що виробляли продукцію „для продажу”, а не для „вилучення прибутку”. До категорії „дрібнотоварних” потрапляли господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-селянська група). Непман, на переконання В. Сараб'янова, це насамперед власник знарядь і засобів виробництва, проте не кожен із них був „експлуататором”. За такою класифікацією до групи „сільських буржуа” він відносив і середняків, тому що вони були власниками, але не експлуататорами, бо у них не створювалася додаткова вартість [3, 8-9].

На думку Г. Раєвича, а він запропонував власне бачення соціально-економічних форм господарювання на селі, вирішальне значення мали суспільні відносини між людьми, відносини суб'єктів господарювання, а не просто відношення між засобами виробництва та робочою силою. Дослідник підкреслював, що для капіталістичних тенденцій у сільському господарстві УСРР замало сприятливих передумов, але значно більше факторів стримування: націоналізація землі, регулювання оренди і найманої праці, податки, низький рівень продуктивних сил у сільському господарстві, несприятлива цінова політика

[4]. Всі підкреслювали дрібнотоварність сільськогосподарського виробництва, але не досліджували самого укладу життя селян. З'ясовуючи соціально-економічний уклад, М. Вольфсон розрізняє дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та „приватнокапіталістичне” (з використанням найманої робочої сили, одержання прибутку, додаткової вартості) [5], тобто ключові ознаки фермерського типу, хоча і не виказує будь-яких покликань стосовно існування подібних організаційно-господарських форм.

Для літератури 1920-х рр. із аграрної тематики характерна прикладна спрямованість праць, а з іншого боку – проникнення відповідних засад більшовицької моделі соціалізму. Політично-ідеологічними ознаками вирізнялася оцінка селянських господарств, запропонована Ю. Ларінім, особливо щодо „існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства” [6].

Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської войовничої соціології 20-х рр. ХХ ст., але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їх підприємницької діяльності. „Куркуль-виробник”, котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом із підприємницькою метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили, „куркуль-скупущик” (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), „куркуль-торговець” (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), „куркуль-лихвар” (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу), маючи з того прибуток [6, 56-57]. Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав „куркулем у динаміці”, тобто в еволюції його до приватнокапіталістичного типу, а перша і третя категорії налічувала близько 800 тисяч господарств [6, 58]. Його тлумачення селянських господарств не завжди відповідали їх реальним соціально-економічним ознакам, а терміни „непмани”, „непманська буржуазія”, використані Ю. Ларінім, мали переважно політико-економічне спрямування. Диференціація селянських господарств розглядалася ним із точки зору формування на селі „капіталістичних підприємців”, а не фермерів. На таких світоглядних і теоретичних позиціях перебували й інші дослідники – Л. Крицман, А. Гайстер, А. Азизян [7].

Фермерський тип селянського господарства в 1920-х рр., як організаційної форми „дрібнокапіталістичного землеробства”, висвітлювали В.М. Качинський та А.І. Хрящева. Вони першими застосували визначення „фермер”, а також обґрунтували соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств в українському селі. Так, В.М. Качинський, аналізуючи розвиток зернового господарства південних регіонів України, дійшов висновку про існування „дрібноселянського фермерського капіталізму”, „фермерських господарств – дрібних і середніх” [8]. Принагідно зазначимо, що його статті і брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він першим звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для сільського господарства. Скасування приватної власності і ліквідація

поміщицьких господарств, на його глибоке переконання, зруйнували усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинили небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання [9]. Основним показником класифікації В.М. Качинський вважав обсяг зернового клину, а також показники забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (воли, коні).

Дотримуючись класового підходу, А.І. Хрящева звернула увагу на економічні обставини переростання „заможного селянства” у „клас фермерів” [1, 18-20]. Фактично вона ототожнювала селянські господарства з фермерським типом, а з іншого боку – висловлювала і певне застереження, підкреслюючи небажаність такого розвитку.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, яку досліджували Л. Крицман, М. Левенятам, Е. Терлецький, О. Подвінський [10], свідчила про функціонування організаційних форм дрібнотоварного виробництва.

Товарне селянське господарство було об'єктом ґрунтового економічного аналізу, проведеного відомими у 1920-х рр. дослідниками О. Подвінським, В. Доброгаєвим, В. Мишкісем, А.Я. Альтерманом, В.М. Соловейчиком [11]. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, орієнтовані на досягнення практичних результатів, у них хоч і зустрічалися визначення „приватний капітал”, але без політичної інтерпретації.

Фермерський тип селянських господарств, але виключно в контексті науково-теоретичного аналізу, досліджували представники відомої у 1920-х рр. „організаційно-виробничої школи” О.В. Чаянов, О.М. Челінцев, Г.А. Студенський, М.П. Макаров, Б.Д. Бруцкус, Л.М. Минін, М.Д. Кондратьєв. Так, наприклад, Г.А. Студенський, вивчаючи походження земельної ренти, валового доходу в сільському господарстві, вказав на концептуальні засади цього наукового напрямку, засновники якого займалися вивченням організаційних форм селянських господарств, обґрунтуванням їх еволюційного шляху функціонування [12]. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на його думку, становили ключові принципи та концептуальні підвалини „організаційно-виробничої школи” вчених-аграрників, які з'ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства [13]. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не користувалося найманою робочою силою, а його виробнича структура була віддзеркаленням трудово-споживчого балансу селянського двору. Фактично вони досліджували основи фермерських селянських господарств.

Авторитетними представниками „організаційно-виробничої школи” були також О.М. Челінцев і М.П. Макаров [14], які активно обстоювали та захищали теорію трудово-споживчого балансу селянського фермерського господарства. Не всі господарства, на їхню думку, були трудовими, тому вчені зосереджувалися на з'ясуванні внутрішніх закономірностей їх організації виробництва, структури споживання, побудови виробничої

діяльності, тобто повсякденного життя селянського двору. Їхня концепція еволюції селянського господарства відрізнялася від інших глибиною науково-теоретичного аналізу та прагматизмом висновків.

Ідейним лідером та засновником організаційно-виробничого напрямку аграрних досліджень 1920-х рр. був О.В. Чайнов. Науковий метод пізнання визнавав Л. Крицман, який був непримиренним опонентом, хоч і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку [15]. Він зазначав, що в книзі марно шукати „марксистського, тобто пролетарського” підходу до економіки сільського господарства, бо вона „знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл” [15, 3]. Десятки праць О.В. Чайнова, які виходили друком в 1920-х рр., стосувались, крім кооперації, виключно проблеми еволюції селянського господарства, автор щиро обстоював організаційно-господарські підвалини селянського „індивідуального підприємництва” [16], тобто фермерства. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О.В. Чайнов називав шість основних типів селянських господарств. Вони, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: „капіталістично-товарного” і „сімейно-товарного” [17, 29]. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання „підприємницького доходу”, а друге діяло за рахунок праці членів родини. Обидва типи були приватними, але „сімейно-товарне”, за оцінкою вченого, не мало „чистого доходу”, а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили [17, 34].

Показником „капіталістичності” господарства О.В. Чайнов вважав не кількість наймитів, тому що їхнє використання могло бути і збитковим для селянина-фермера, а „чистий дохід”. Класичне „куркульське господарство” могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а основним джерелом прибутку могли бути торгові обороти, лихварство, оренда знарядь праці [17, 29-30]. Вчений не використовував визначення фермери, але майже всі його праці з аграрної проблематики свідчать про існування фермерського типу організації селянських господарств.

Наприкінці 80-х та особливо протягом 90-х рр. ХХ ст. чайновські ідеї розвитку селянської кооперації набули теоретичного і прикладного значення, а в історіографії почали з’являтися конструктивні напрями наукового пізнання проблем аграрних відносин у 20-х рр. Упродовж 1980-х рр. історична наука займалася вивченням способу життя суспільства та його соціально-професійних груп, тобто історики вперше застосували методики соціологічної науки, філософії, намагаючись відшукати універсальну методологічну нішу для системного аналізу соціалістичних перетворень [18]. Філософсько-соціологічна категорія „спосіб життя”, якщо вилучити її ідеологічну сутність, дозволяла виявити складові повсякденного життя селян, робітників, інтелігенції. Актуалізація наукового осягнення соціально-класової структури радянського суспільства також припадає на 80-ті рр. ХХ ст.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. з’явилися ґрунтовні монографічні дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських

господарств, а з іншого боку – відбулося подолання методологічної монополії, яку представляла марксистсько-ленінська концепція суспільних відносин та відповідних теоретичних принципів їх висвітлення. Почали виникати різні методики історичних досліджень, які спираються на формаційні, цивілізаційні принципи вивчення системних явищ і процесів, а також застосування функціональних складових соціальних систем, у тому числі й теорії повсякденності, тобто висвітлення соціальної історії класів і груп без ідеології та політики.

На переконання сучасних російських істориків, концептуальні підвалини теорії модернізації та соціальної історії, а також тоталітаризму, як складових наукового пізнання суспільно-політичних та економічних процесів у СРСР 20–30-х рр., були запозичені із зарубіжної політології. Російська дослідниця взаємин влади і суспільства у 30-х рр. І.В. Павлова називає основні підходи її колег до вивчення соціальної історії: відмова від політики та ідеології, заміна історії „згори” історією „знизу”, здійснення історичного аналізу на мікрорівні суспільства, усунення методу пояснень та запровадження форми оповідань про минуле, але на якісно новому рівні [19]. Принципи соціальної історії стосовно 1930-х рр., на її думку, не діють, оскільки тоді не існувало громадянського суспільства. Маловиразно є теорія модернізації щодо з’ясування особливостей соціально-економічних відносин, тому що спостерігалася масова люмпенізація і маргіналізація населення, антимодернізм, бо руйнації зазнали суспільні цінності, які існували до 1917 р. Якщо І.В. Павлова визнає універсальність концепції тоталітарності для виявлення закономірностей політичного розвитку, то її російські колеги В.С. Измозик та Н.Б. Леніна висловлюють з цього приводу сумнів, оскільки вона є недостатньо вичерпною для висвітлення соціальних відносин – „побутової повсякденності” [20]. Відомий історик Росії А.М. Сахаров підкреслює той факт, що на початку 1990-х рр. разом з крахом тоталітарної системи відбувалися перетворення у царині методології історії: розвал марксизму як методу, утвердження антикомунізму, що поступово набував ознак наукової лінії в історичних дослідженнях [21].

На початку ХХІ ст. російська історіографія поповнилася статтями та монографіями з теоретичних та прикладних проблем непу. Історіограф І.Б. Орлов, проаналізувавши наукову літературу, яка з’явилася у 90-х рр. ХХ ст., виокремив наявність цивілізаційного та формаційного підходів до історії здійснення непу, які разом із іншими факторами започаткували проблему альтернативності, тобто перспектив непу, унеможливлення тоталітаризму. Він зазначив, що вивчення побуту, психології широких соціальних груп, тобто елементів повсякденного життя суспільства, лише розпочалося. Вчений порушив питання про соціальну і політичну поведінку людей, про рівень матеріального забезпечення, про „стратифікацію непівського суспільства” [22]. Історики звертають увагу на необхідність формування цілісної концепції непу [23], на „фізіономію непівського ринку” [24], підкреслюючи те, що неп – це не лише поступка або маневр, а також і модернізація економічних відносин. Все-таки російським дослідникам, судячи зі змісту ґрунтовної колективної монографії про неп, яка

вийшла друком у 2002 р. [25], не вдалося подолати інерційних сил радянської історіографії, відтак вони розглядають його дещо традиційно, у тому числі в галузі сільського господарства. Досліджуючи механізми правового регулювання економіки, історики схиляються до необхідності вивчення саме організаційних форм господарської повсякденної діяльності різних соціальних груп населення. Більшість праць із аграрної проблематики 20-х рр. ХХ ст. стосувалася кооперативного руху [26], особливо в Україні [27], але повсякденне життя досліджується опосередковано. Кооперативний уклад, тобто кооперація дрібних товаровиробників, мав організаційні форми (кооператив, селянські господарства) і територію поширення, формуючи функціональні ознаки сільськогосподарської економіки. Сільськогосподарська кооперація сприяла зміцненню селянських господарств фермерського типу.

Сучасна українська історіографія соціального розвитку в УСРР 1920-х рр. поступово зосереджується на організаційних формах приватного підприємництва. Так, у монографії О.О. Сушка йдеться про функціонування селянського фермерського господарства, а також кустарно-ремісничих промислів на селі, приватної торгівлі [28]. Приватнопідприємницьку діяльність на фінансовому ринку періоду непу досліджує Ю.П. Волосник [29], тобто історичні дослідження фактично стосуються повсякденного комерційно-виробничого життя великих груп населення. Обидва згадують неупманів, але в контексті підприємництва, хоча обмежуються економічними характеристиками тих чи інших суб'єктів виробництва.

Грунтовним історико-економічним дослідженням селянського господарства є монографія В.В. Калініченка [30], який розглядає його в контексті сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Він спирається на теоретичну спадщину представників організаційно-виробничої школи – О.В. Чанова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 1920-х рр. фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство. Він вивчає його соціальні підвалини, участь у кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування – громади, тобто виходить на сільську інфраструктуру. Історики С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств [31], але обмежуються критерієм „заможності”, тобто термінологією 1920-х рр., яка згодом стала надбанням всієї радянської історіографії.

Таким чином, підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукової літератури з історії соціально-економічних відносин в аграрному секторі України 1920-х рр., слід визнати зростання кількості праць та пошук нових методологічних підходів. Історики застосовують сучасні політологічні та соціологічні схеми і принципи пізнання історії (теорія модернізації, концепція тоталітаризму, цивілізаційні та формаційні підходи, методи соціальної історії). Історія повсякденного життя особистостей або соціальних

груп розглядається в контексті біографістики та політичної діяльності. Українська історіографія проблем повсякденності лише формується, перебуваючи на стадії концептуальної.

Методологія дослідження. Селянське господарство 20-х рр. ХХ ст. завжди було об'єктом статистично-економічних досліджень прикладного характеру, особливо з метою встановлення ставок грошової або натуральної форми оподаткування. Методики обстеження були відпрацьовані фахівцями, зайнятими в секторі сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР, та застосовані для упорядкування різних досліджень селянських господарств (бюджетних, весняних вибіркового спостережень за наявністю реманенту, розвитком посівних площ тощо). Їх результати опубліковані в статистичних довідниках, відтак є тим вагомим фактологічним матеріалом, який має стати базовим для вивчення. Статистика була прикладною, а методи статистичних досліджень були спрямовані на виявлення соціально-економічного типу селянських господарств із використанням упереджених ознак формаційного підходу (класова структура селянства, його майновий стан, використання найманої праці тощо). Так, А. Гайстер, аналізуючи наявність класів та соціальних груп на селі, вважав „процес розшарування” – капіталістичним, а селян-фермерів – „капіталістичними підприємцями” [32]. Він брав за основу найм робочої сили на термін від 20 до 50 днів або використання орендних відносин, відтак селянські господарства були для нього „дрібно капіталістичними”. На таких формаційно-класових засадах перебував і Л. Крицман, застосовуючи статистичні методи виявлення класової структури радянського села [33]. Вони не розглядали внутрішніх закономірностей функціонування селянських господарств, не з'ясували його повсякденних турбот, організації праці, а лише виявляли соціально-економічний тип для встановлення ставок оподаткування та подальшої уніфікації. Статистичні служби періоду непу займалися типологізацією господарств і приватних підприємців для стягнення суми податку, тому їхні методи мали виключно прикладний, а не науково-пізнавальний характер. Виявлені у такий спосіб соціально-професійні групи свідчили про відповідну структуру суспільства, зумовлену законами радянської влади про легалізацію приватного підприємництва. Для партійно-радянської номенклатури вони були „неупманами”, тобто власниками дрібних фабрик, кустарно-промислових майстерень, сільськогосподарських підприємств.

Соціально-економічна література 1920-х рр. про сільське господарство відзеркалювала методологію висвітлення перспектив його розвитку через кооперацію або колективізацію. Фермерський шлях розглядали також, але з класових позицій, оскільки його вважали деструктивним із точки зору соціалізації суспільних форм життя в українському селі.

Досліджуючи повсякденне життя будь-якої соціальної групи, необхідно мати на увазі той факт, що її життєдіяльність значно ширша, якщо брати об'єкт у часі та просторі, і розмаїтіша, ніж той чи інший метод пізнання. Повсякденність є лише одним із методів вивчення соціальної історії, хоча водночас постає у якості самих соціальних відносин, тобто є об'єктом наукового дослідження. У зв'язку з цим селянство для історика також є теоретичною, узагальнюючою

категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з іншого боку – не просто соціальною групою, а специфічним способом життя. Якщо застосувати методи цивілізаційного підходу, то селянство слід вивчати в контексті загального поступу людства разом з іншими групами.

Повсякденне життя селян має сезонний характер, зумовлене фазами сільськогосподарського виробництва, яке вирізняється від суто календарного принципу, тобто від формального хронологічного підходу, оскільки стосувалося організації праці та облаштування побуту. Висвітлення селянства та його господарської діяльності має бути справді діалектичним, тобто системним. Вся радянська історіографія побудована на класовому тлумаченні селянського господарства як дрібнотоварного, відтак капіталістичного, але така оцінка є теоретично обмеженою і методологічно неповноцінною. Застосовуючи метод науково-історичного пізнання соціальної історії, яким є поняття „повсякденність”, необхідно оперувати реальними фактами, постійно зосереджуючись на складових соціальної організації селянського господарства. Представники „організаційно-виробничої школи”, особливо О.В. Чаєнов, розглядали селянське господарство як сімейно-трудоу організацію. Селянин був дрібним сільськогосподарським виробником, котрий спирався на власний реманент і працю членів сім'ї, діяльність яких стосувалася насамперед задоволення споживчих потреб, а не виконання суспільних функцій чи державних повинностей. Останні вибудовують специфічний тип взаємин, що опосередковано впливає на господарство селян, які історично орієнтувалися на ринковий механізм економічних стосунків.

Форми повсякденної соціальної самоорганізації селян є не статичними, а передусім функціональними, тому що базуються на господарстві, складовою частиною якого був селянський двір. Селянське господарство 1920-х рр. – функціональне сімейно-трудоу об'єднання, а з іншого боку – і своєрідне сільськогосподарське приватне підприємство. Господарство, тобто повсякденні турботи, пов'язані з утриманням худоби, виготовленням реманенту, одягу, взуття, організацією праці на землі, забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату різних податків, тобто зобов'язань перед державою та суспільством. Селянство та селянське господарство можна розглядати в контексті сімейного (селянського) двору, способу господарювання на землі, соціальної культури, виокремлюючи специфіку побуту та вірувань, суспільного статусу.

Селянське сімейне господарство становило основу соціальної організації, хоча його ототожнюють із терміном і водночас історичним явищем – дворі, але господарство могло мати декілька дворів (одружений старший син, двоє братів тощо). Двір був візитною карткою господаря, функціональною адміністративною одиницею в межах земельної громади. Господарство мало все-таки ознаки універсального економічного об'єднання, було об'єктом оподаткування, суб'єктом фінансово-кредитних відносин. Двір – не лише територія діяльності сімейної організації, а також своєрідна соціально-побутова інфраструктура, яка відзеркалювала можливості господарства. Власник

господарства був і головою двору, членами якого виступали дорослі та діти, працездатні та особи похилого віку. Існував розподіл праці та обов'язків, регламентованих громадським ладом села і кожної сім'ї.

Сімейне господарство (двір) в українському селі свідчило про рівень соціалізації селянського суспільства, виокремленого повсякденною організацією праці, традиціями, матеріальною культурою. Воно становило основу виробництва, відносин власності, розподілу і споживання, добробуту і власного, та почасті і суспільно-громадського престижу. Зосередившись на одній з перелічених ознак, ми не вичерпаємо цілого, не висвітливо виробничих та соціально-побутових функцій селянського господарства, яке діяло не лише у замкненому колі громади, вирізняючись сільськогосподарськими циклами, а також було суб'єктом економічного життя суспільства. Отже, враховуючи ці обставини, його необхідно розглядати як об'єкт повсякденного життя селян та їхньої соціальної організації, а також як суб'єкт суспільно-економічних відносин, що засвідчує статус селянства як суспільної групи та її права й обов'язки. Коли ми говоримо про селянське господарство, то насамперед маємо на увазі організацію праці та виробництва продукції, стан землеробства і тваринництва, наявність худоби (робочої і продуктивної), реманенту, тобто демонструємо економічні ознаки, які є базовими для висвітлення решти складових повсякденного життя.

Селян називають господарями землі. Заняття землеробством – не лише засіб існування, а також прадавня культура, яка має глибоку традицію. Двір і сім'я виявилися берегинями землеробської культури, школою підготовки до важкої та виснажливої праці, яка забезпечувала їх засобами існування, соціально-побутового оформлення. Власна праця та біологічно зумовлена необхідність продовження роду, регульовані релігійно-обрядовими факторами, надавали селянському дворові своєрідної келійності, який підкорявся не лише громаді, а також державно-політичним інституціям. Усталені в історіографії та побуті твердження про хуторянство, тобто про ізоляціонізм українських хліборобів, є помилковими, тому що автори подібних концепцій лише абсолютизували одну з функцій селянських господарств – їх сімейно-трудоу організацію. У зв'язку з цим селянське землекористування необхідно висвітлювати з точки зору організації праці на землі, матеріальної агрокультури, а не лише форм (колективне, індивідуальне), тобто важливо з'ясувати елементи повсякденного життя. Ізоляціонізм селян не був зумовлений архаїчністю їхнього укладу життя, повсякденними турботами, а також штучним відокремленням від соціальних джерел формування влади. Взаємини селян і влади були завжди напруженими, тому що їх використовували для зміцнення державних інститутів, унеможливаючи будь-який політичний вплив на них, а тим більше контроль за діями влади.

Повсякденність, зазвичай, ототожнюють із побутовістю, але для селянського господарства вона мала суттєві відмінності, хоча в окремих його галузях важко знайти межу, яка призупиняла суто виробничу діяльність та започатковувала побутові відносини. Підготовка посівного клину для льону або конопель,

догляд за ними та збір врожаю і переробка сировини належали до виробничої галузі рослинництва та землеробства, а виготовлення льоноволокна і згодом білизни, одягу та весільних рушників, яке припадало на зимові місяці, вважалося елементами культури або матеріального побуту. Поєднання організації праці та виробництва з побутовими відносинами в межах селянського двору дозволяє розкрити особливості повсякденного життя основної одиниці – господарства, яке забезпечувало соціальне відтворення.

Селянська культура соціально зумовлена, тобто норми громадської поведінки мали визнавати всі, тому що вони стосувалися традицій обрядовості соціального самоврядування. Засновані на тісних сімейних і сусідських взаєминах, ці норми та вимоги набували своєрідних соціальних цінностей, успадкованих від попередників та культивованих до нових умов. Селянська культура належала до найконсервативнішого укладу духовної самоідентичності, яка оберігала себе від зовнішніх впливів і внутрішнього деструктиву. Культура села і селянська культура не збігалися, тому що співіснували як загальне і специфічне, особливо під час комунікації та радянської суспільної організації життя. Громадський устрій селянського життя стосувався переважно поземельних відносин, але через них впливав і на побут. Релігія об'єднувала всіх, гармонізувала духовне життя селян, була гарантом соціальної стабільності. Поява більшовицьких закладів (клуби, хати-читальні, сільбуду тощо) свідчила про формування культури радянського села, тобто про становлення відповідної політико-ідеологічної інфраструктури влади. Школа для більшості селянської молоді не стала у 1920-х рр. елементом повсякденного життя, але її існування було фактом розвитку культури села. Для повсякденного життя селян організаційною була тоді церква, незважаючи на її відокремлення від держави, але вона залишалася складовою християнської (селянської) сімейно-побутової обрядовості.

Поняття „селянська культура” і „культура села” різнилися, тому що перша належала до традиційної духовної культури, соціально зумовленої, яка мала відповідний обрядовий статус та усталені цінності, що не підлягали мінливим змінам або кардинальним трансформаціям, а друга залежала від низки політичних, ідеологічних, ситуативних факторів. Вони виглядали штучними утвореннями, функціональні цінності яких сповідувало обмежене коло активістів.

Таким чином, досліджуючи повсякденне життя селян-фермерів необхідно зосереджуватися на сімейно-трудовій організації праці та виробництва, тобто селянського двору, який виступав основою виробничою одиницею, головним споживачем. Уклад життя селянського (фермерського) господарства відрізнявся від решти економічними та суто кількісними показниками, тому що селянин-фермер і селянин-середняк мали однотипну соціально-економічну структуру. Диференціація села і селянства, яка спостерігалася у 1920-х рр., стосувалася фінансово-економічних факторів (рівень кредитоспроможності, матеріальне споживання, наявність реманенту тощо), які не руйнували селянської культури, хоча позначилися на весільній обрядовості та сімейно-побутових відносинах.

Українське село 1920-х рр. характеризувалося наявністю декількох суперечливих процесів: штучного стримування фермеризації, надання ідеологічного підручтя соціально-економічній диференціації, одержавлення кооперації та колективізації пролетарських груп (майбутньої соціальної бази активістів-організаторів колгоспного ладу на селі). *Фермеризація* селянських господарств відбувалася шляхом реанімації зернового господарства за умов непу, коли держава частково стимулювала виробництво хлібних культур, надаючи кредити, матеріально-технічне забезпечення безпосередніх виробників сільгосппродукції, пільги в оподаткуванні, організовуючи її легальний збут через кооперативну мережу. Сімейне фермерське господарство, яке спеціалізувалося на виробництві зерна або продукції тваринництва, тісно співпрацювало із заснованими кооперативними товариствами. Їх поєднання було функціональним, а не суто організаційним, крім виробничої кооперації, яка мала ознаки кооперативних об'єднань. Кооперативні товариства виконували функцію реалізації продукції селян, а соціального захисту дуже обмежену – головним чином через цінову політику. Розвиток фермерських сімейних господарств відбувався стихійно. *Соціально-економічна диференціація* селянства, яку досліджують історики з формаційно-класової методології, віддзеркалювала трансформацію селянських господарств у фермерські, тобто процес переростання пролетарсько-натурального укладу виробничої діяльності до виразного товарного виробництва. Ознаки підприємницької діяльності з'являлися тоді, коли сімейне фермерське господарство реалізовувало свою продукцію на ринок, а також використовувало задля її збільшення складну техніку, наймитів тощо. *Колективізація*, тобто одержавлення економічних відносин на селі, коли держава створювала політико-господарський та адміністративно-регулятивний механізм впливу на сільське господарство, стримувала фермеризацію.

Повсякденне життя сімейного (фермерського) господарства у 1920-х рр. – це не хроніка економічної діяльності та сімейно-побутових відносин, не просто функціонування відповідних соціально-культурницьких інфраструктур, які безумовно присутні, а взаємозумовленість форм організації виробництва та побуту, поєднання матеріального і духовного. Фермеризація, яка мала місце тоді в українському селі, має власний об'єкт і предмет дослідження, зумовлений специфікою еволюції організаційних форм селянських господарств, політичною системою влади, тобто витворений у статдодівниках і архівних джерелах за упередженими соціологічними технологіями пізнання. Для вивчення укладу життя селянських господарств необхідно використовувати складові методи повсякденності, тобто системного аналізу конкретних явищ і процесів, критичного перегляду пізнавальних методик за класоутворюючими ознаками.

Соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств. Література та статдодівники зафіксували різні класові та функціональні оцінки селянських господарств: „фермери”, „селяни-власники”, „сільські господарі”, „хазяї”, селянин-капіталіст”, „куркуль”. Їх об'єднували універсальними характеристиками – „дрібні товаровиробники” або

„капіталістичне підприємство” [34]. Переважав формацийний підхід, а також прикладний принцип статистично-економічних методів виявлення суб’єктів оподаткування. Дві якісні ознаки селянських господарств – „товаровиробники” та „підприємці”, крім прямого визначення „фермери”, засвідчували історичний факт існування специфічного сімейно-трудового укладу повсякденного життя в українському селі. За переписом населення 1920 р., здійсненого вибірково, на території УСРР, як зазначав В.В. Калініченко, було 18,2 млн осіб сільської людності, а враховуючи поправки статистів, налічувалося близько 20 млн [30, 77]. Вони уособлювали переважно хліборобське населення, яке вирізнялося за організаційними формами господарювання та укладом життя, але не всі становили фермерські селянські господарства. У 1926 р., судячи зі статдодатків, у сільських районах мешкало 23,6 млн осіб, які нерівномірно розподілялися у 54770 селах [35].

Для з’ясування чисельності фермерського типу селянських господарств важливо знати їхню динаміку протягом 1920-х рр. Вона була такою (табл. 1).

Таблиця 1 [36, 16–17]
Кількість селянських господарств в УСРР (у тис.)

Райони	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Полісся	490,0	504,0	515,5	526,0	532,7	542	544,1
Правобережжя	1177,5	1752,1	1765,2	1782,0	1787,9	1790,5	1801,8
Лівобережжя	1106,9	1116,4	1177,0	1202,5	1217,6	1226,3	1231,7
Степ	1418,3	1460,9	1503,1	1544,9	1576,5	1614,5	1634,2
Разом в Україні	4792,7	4873,4	4690,8	5055,4	5114,7	5173,8	5211,8

Виявляється, що соціально-економічна диференціація, тобто перехід селянських господарств із однієї групи до іншої, відбувався нерівномірно у регіонах України. За сім років на Поліссі їх кількість зросла на 55 тис., на Правобережжі – на 600 тис. з лишком, на Лівобережжі – лише на 125 тис., у Степу – на 200 тис. Для малоземельних поліських районів, пересічених лісами і болотами, зростання чисельності відбувалося шляхом дроблення селянських господарств, тобто там фактично спостерігалось пауперизація: населення зростало, а земельні ресурси залишалися сталими. Меліорація, яку тоді лише започаткували, не дала значного вивільнення земель. Збільшення чисельності селянських господарств на Правобережжі у 1923/24 р. на 400 тис. є загадковим, яке пояснюється, можливо, наслідками адмінреформи, а також наслідками здійснення соціалізації землі.

Статистичні довідники зафіксували форми землекористування в утворених земгромадах, тобто після землевпорядкування. Вони свідчать про своєрідні історичні та соціально-економічні характеристики регіонів, а з іншого боку – підкреслюють пріоритетність господарських форм. За даними Наркомзему УСРР, на січень 1929 р. селяни користувалися землею за обштинною, подвірною, хутірною, відрубною та колективною формами, співвідношення яких виявилось таким (табл. 2).

Таблиця 2 [36, 10]
Форми селянського землекористування (у % до загальної кількості дворів)

Райони	Обштинна	Подвірна	Хутірна	Відрубна	Колективна
Полісся	8,9	63,6	7,7	17,0	2,0
Правобережжя	0,2	84,4	1,3	9,1	4,9
Лівобережжя	23,6	59,6	1,9	12,6	2,2
Степ	32,2	59,4	0,4	1,3	3,9
Разом в Україні	20,7	66,2	1,4	6,7	3,7

Знаходимо пояснення кількісного зростання селянських господарств на Правобережжі, де обшина становила 0,2 %, відтак не існувало перешкод для їх дроблення. Основною формою господарювання все ж таки залишалось сімейно-трудове об’єднання – селянський двір. Разом із обштинною формою вони становили те соціальне середовище, яке трансформувало перехід від однієї групи до іншої. Саме там спостерігалась фермеризація селянських господарств внаслідок сприятливого економічного клімату, створеного непом, а з іншого боку – спеціалізації сільськогосподарського виробництва, спричиненого поступовим розвитком внутрішнього та зовнішнього ринку. До статистичної розробки потрапило 1,3 млн дворів, тобто 25 %, але наявність 1,4 % хутірної та 6,7 % відрубної форм господарювання свідчить про класичний уклад фермерського типу.

Д о с л і д ж е н н я В.М. Качинського, яке він виклав у статті за 1925 р., спиралося на відомчу статистику Наркомзему, а стосувалося виключно зернового господарства. Він вважав, що райони з екстенсивним розвитком зернових культур є сприятливими для „зав’язки дрібноселянського фермерського капіталізму” [37]. Якщо не брати до уваги марксистської риторики, то слід визнати наявність перспектив для розвитку саме селянського фермерського господарства. До умов, які пришвидшували їх розвиток, він зараховував розширення зернового клину, дозвіл оренди, вивільнення земель державного фонду, наявність дешевої робочої сили та ринку збуту. У степових районах існували господарства, які мали понад 30 десятин під зерновими, а за врожайності 40-45 пудів давали 20 % „капіталістичного нагромадження”, тобто прибутку. В окремих селах Херсонщини господарств із посівами за 20 дес. налічувалося до 20 %, тобто кожне п’яте було фермерським. На Катеринославщині подібних господарств було 4,2 %, а до 1917 р. – 10,7 % [37, 98]. Господарства вирізнялися високою товарністю, значними обсягами реалізації зерна саме через ринок. Збут продукції становив у них до 65 % виробленої продукції, а натомість селяни купували промислово-побутові товари. Малопосівні селянські господарства не використовували всієї надільної землі з різних причин (відсутність реманенту, худоби), тому здавали в оренду, яка сприяла зміцненню фермерських господарств. В.М. Качинський вважав позитивною тенденцією розвитку „куркуля виробничого типу”, а не лихварського, тобто „фермера-хлібороба, міцного господаря, який розбудовує сільськогосподарське виробництво

об'єднанням зусиль своєї сім'ї і найманих робітників" [37, 112].

Встановлення питомої ваги саме фермерського типу селянських господарств шляхом виявлення їх зернової спеціалізації (товарність та посівна площа), методикою якої користувався В.М. Качинський, є дещо суб'єктивним і недостатнім показником. У 1925 р. 32,8 % товарної зернової маси реалізовували господарства з посівами 6 дес., а на одне господарство припадало 75 пудів, а решта значно менше [38]. Ми маємо справу з дрібними партіями зерна, які селяни вивозили на ринок, особливо малоземельні та малопосівні. Господарства високотоварні мали від 15 десятин і більше, тому зерновий напрям, який потребував переважно застосування робочої худоби і реманенту, менших капіталовкладень та затрат праці порівняно з технічними культурами, виявився справді перспективним для становлення фермерського селянського підприємництва.

Показники товарності не завжди можна використовувати для соціально-економічних характеристик фермерського сімейного господарства на стадії його формування. У 1920-х рр. товарність зернової продукції не перевищувала 25 %, тваринництва становила 30 %, а технічних культур – до 75 % [38, 31]. Реалізація продукції свідчила загалом про відродження сільськогосподарського виробництва, про становлення елементів розширеного відтворення, про співвідношення споживання та витрат на організацію самого виробництва. Класичні фермерські господарства обов'язково мали бути високотоварними, а в українському селі функціонував сімейний фермерський уклад, організаційну основу якого становив селянський двір. За підрахунками В.М. Качинського, а точніше його особистими спостереженнями, селянське господарство з 15-30 дес. під зерновими культурами вважалося фермерського типу. Для його повноцінного функціонування необхідно було мати відповідний рівень забезпечення робочою худобою, тобто живою тягловою робочою силою. Без робочої худоби протягом 1920-х рр. налічувалося від 39 до 47 % господарств, тобто майже половина, які не могли претендувати на статус фермерських, якщо навіть і мали достатню землю; з однією одиницею робочої худоби була третина селянських дворів, що балансували на межі натурального укладу з високим рівнем внутрішнього споживання виробленої продукції. До категорії фермерських можна віднести ті господарства, у яких було три голови робочої худоби (2,2 %) або більше чотирьох – 1,3 % загальної чисельності селянських дворів [39, 82]. Необхідно також врахувати наявність реманенту, хоча його можна було взяти в оренду, власне як і землю тих селян, які виявилися неспроможними її обробити. Машинопостачанням забезпечували переважно середняцькі господарства, на які припадала половина придбаних машин, що зміцнювало їх технічну базу і сприяло фермеризації, особливо в степових районах. „Заможні” і „багаті” групи індивідуальних господарств – покупців сільгосптехніки – становили у 1927/28 р. 25 %. Вони мали також половину кредитних коштів саме на придбання техніки, хоча держава все-таки

дбала про радгоспно-колгоспний сектор, а не про зміцнення фермерських господарств. Забезпечення тракторами мало виразні ознаки класової політики економічного обмеження селян-фермерів. Наприклад, у 1924/25 р. було завезено 3208 тракторів в Україну, з них „поодиноким селянам” дісталось 45 машин, радгоспам й агробазам – 612, колгоспам – 07, МТТ – 1105, кредитним товариствам – 564, земельним громадам – 114 [39, 109], тобто тенденція зрозуміла. Недостатня кількість тракторів гальмувала трансформацію селянського господарства на шляху до фермерства, особливо на Півдні України, де були важкі чорноземні ґрунти, а використання робочої худоби означало щоденну виснажливу працю хлібороба упродовж весняних та осінніх місяців. Напередодні масової колективізації майже 2 % земельних громад мали від 22 до 27 га ораної землі на один двір [39, 102], тобто сімейно-трудова фермерська господарства справді потребували належного забезпечення технікою. Машинно-тракторні товариства фактично були державними, тому не поспішали надавати допомогу селянам-фермерам, яких вважали куркулями, хоча офіційна радянська статистика називали їх „дрібні товаровиробники” або „дрібнокапіталістичні господарства”.

Висвітлення диференціації селянських господарств органами державної статистики 1920-х рр. відбувалося за класовим принципом з орієнтацією на визначення ставок оподаткування (табл. 3).

Таблиця 3 [39, 85]

**Класовий склад селянства
(за даними динамічного обстеження 1927 р.)**

Райони	Пролетаріат	Напівпролетаріат	Звичайні товаровиробники	Дрібнокапіталістичні
Полісся	4,9	21,6	69,8	3,7
Правобережжя	9,3	25,6	62,5	2,6
Лівобережжя	5,9	16,1	72,3	5,7
Степ	8,0	18,1	69,6	4,4
Разом в Україні	7,5	20,4	68,0	4,1

Соціально-економічна диференціація супроводжувалася не різною поляризацією села на дуже багатих і дуже бідних, а своєрідним підтягуванням напівпролетарських груп селянства до середнього рівня забезпечення. „Звичайні товаровиробники” становили більшість, яка прагнула розширення орних земель за рахунок оренди „маломіцних” господарств, тобто діяв принцип економічної рівноваги, стримуваний радянською владою. Якщо взяти за сто відсотків вартість усіх засобів виробництва у сільському господарстві УСРР 1920-х рр., то дрібним товаровиробникам належало у 1927 р. 82 %, а „дрібнокапіталістичним” – 11,2 % [39, 85]. Вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Так звані, „дрібнокапіталістичні господарства” становили в УСРР 4,1 %, хоча на Лівобережжі – 5,7 %, тобто понад 200 тис. дворів із виразними ознаками сімейно-фермерських господарств. Ця категорія господарств вирізнялася добрим забезпеченням робочою худобою – у 2 рази було менше незабезпечених порівняно з „дрібними товаровиробниками”, а на один двір припадало понад 10 га ріллі та 9 га посівного клину [39, 86]. Вони майже не здавали землю в оренду,

але охоче орендували – 43 % з них обробляли орендні ділянки.

Селянські фермерські господарства створювали економічну базу для навчання своїх дітей і підвищення освіти. У них був значно вищим відсоток відвідування дітьми школи, письменних, учнів, тобто матеріальні статки сприяли навчанню і відповідній профорієнтації, хоча сільська молодь зосереджувалася переважно в педагогічних та сільськогосподарських вищих навчальних закладах.

1. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. – М., 1926.
2. Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. – 1923. – № 10.
3. Севастьянов В. От непа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). – М., 1926.
4. Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни // Вестник статистики. – 1927. – № 1.
5. Вольфон М. Экономические формы СРСР. – 5-е изд. – М., Л., 1926.
6. Ларин Ю. Советская деревня. – М., 1924.
7. Крицман Л. О статистическом изучении классової структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10; Крицман Л. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции // Там само. – № 11–12; Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // Там само. – № 10; Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (К изучению арендных отношений в советской деревне) // Там само. – № 10.
8. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х.: ДВУ, 1923.
9. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины: Сборник второй. – Харьков: Всеукр. Гос. Изд-во, 1921; Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. – 1921. – 6 ноября; Социализация сельского хозяйства на Украине. – К.: Борьба, 1919.
10. Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.; Л.: ГИЗ, 1929.; Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. – 1929. – № 3; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 8; Терлецький Е. Диференціація українського крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. – 1925. – № 2; Подвінський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. – Х., 1929; Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. – М., Л.: Госиздат, 1928.
11. Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хозяйство Украины. – 1926. – № 11–12; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Там само. – 1928. – № 10; Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины // Там само. – 1928.; № 5; Альтерман А.Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения // Там само. – 1928. – № 6; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Там само. – 1928. – № 10.
12. Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы обложения. – М.: Центросоюз, 1925.
13. Студенский Г.А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики: Вып. VIII. – М., 1923.
14. Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. – Харьков: Агрономия, 1919; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). – М.: Книгосоюз, 1928; К методологии сельскохозяйственного микрорайонирования. – М.: Новая деревня, 1928; Русское сельское хозяйство перед революцией. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Новый агроном, 1928; Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. – М.: Экономическая жизнь, 1926, XX; Рыночное молочное хозяйство и кооперация. – М.: Книгосоюз, 1926.
15. Чайнов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). – М.: Новая деревня, 1924.
16. Чайнов А.В., Студенский Г. История бюджетных исследований. – Изд. 2-е, доп. – М.: ЦСУ, 1922. – IX.; Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. – М., Л.: Госиздат, 1925; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий: Из работ научно-исследоват. ин-та сельс.-хоз. экономики при Сельхоз. академии им. К. Тимирязева. – 2-е изд. – М.: Новая Москва, 1924; Организация крестьянского хозяйства: Из работ науч.-исследоват. ин-та сель-хоз. экономики в Москве. – М.: Кооперативное издательство, 1925.
17. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – 2-е изд., заново перераб. и доп. – М.: Книгосоюз, 1927.
18. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988; Социалистический образ жизни / Ред. кол. С.С. Вишневский, М.Н. Руткевич, Ж.Т. Тощенко. – М., 1984; Социальные показатели образа жизни советского общества / Отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1980.
19. Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – № 10.
20. Измозик В.С., Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры 1920–1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – № 4.
21. Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России / Вопросы истории. – 2002. – № 8.
22. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – № 1.
23. Шарапов Ю.П. Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002 // Отечественная история. – 2003. – № 2.
24. Суворова Л.Н. За „фасадом” „военного коммунизма”: политическая и рыночная экономика / Отечественная история. – 1993. – № 4.
25. Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002.
26. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – М.: Наука, 2000.
27. Марочко В.И. Українська селянська кооперация: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
28. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
29. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності в роки непу. – Харків, 2002.
30. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.
31. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2004.

32. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. – № 10.
33. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10; № 11–12.
34. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6; Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М., Л., 1927; Філіповський. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Переклад з рос. Є. Плужника). – Х.: ДВУ, 1926; Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.: Госиздат, 1929.
35. Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. – Х., 1929; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
36. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
37. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
38. Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10.
39. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х., 1930.

Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін

ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ҐРУНТІВ У ДЗЕРКАЛІ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕФОРМ

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в умовах земельної реформи в Україні завдання раціонального використання землі та підвищення родючості ґрунтів, невід’ємної частини БІОСФЕРИ, яка функціонує нині під усе зростаючим впливом людей, започаткувавши у свій час *техногенез* та формування *агросфери* у складі *антропосфери*. Екосоціально все відчутнішими стають масштабні деградаційні явища, започатковані вирубкамі лісів, степовими та лісовими пожежами (сьогодні горять заплавні торф’яники), оранкою схилів, запрудами річок, ненормованим випасом худоби та іншими хижацькими стосовно ґрунтово-ценотичних компонентів ландшафтів акціями. До нинішніх 1,5 млрд га рослинницького цеху приплюсовується така ж площа спустошених за всю історію *планетарного землеробства* земель, через що різко зменшилася чисельність більшості диких видів тварин і рослин, скоротилися площі природних екосистем, повністю зникли цілині степи (збереглася єдина в Європі латка в 200 га класичних лучних степів під Лебедином). Парадоксально, але у багатьох економічно відсталих країнах землеробство не є екоцидним [1-9].

Тут є над чим замислитися, що й роблять не вперше автори аналізом історії адаптування землероба до залежності ґрунтової родючості та потенційної врожайності від агротехнологій, економічних стимулів, екологічних та інших важливих імперативів [10-20]. Потреба врахування історичного досвіду вирішення продовольчої проблеми землеробсько-козацьким етносом на багатих чорнозем в умовах ризикованого землеробства, опанування методологією наповнення світової скарбниці такими звичними для українських селян

словами, як чорнозем, підзол, солонець у латинській транскрипції, загалом накопичення знань про ґрунт як найважливіше з біосферних утворень та основний засіб виробництва в народному (передусім сільському, де він є незамінним) господарстві стає усе більш нагальною. Україна, тривалий час перебуваючи в Російській, Австро-Угорській імперіях та Польщі, не фіксувала історії розвитку ґрунтознавства на рідних теренах, отже, ця сторінка залишається все ще не з’ясованою в освітянських програмах.

Дотримуючись умовного поділу історичного розвитку світового ґрунтознавства на етапи в рамках додокучаєвського, докучаєвського та післядокучаєвського періодів [21, 22], характерних і для України, автори у своїх розвідках роблять спроби синхронізувати їх, окрім беззаперечної ролі видатних науковців, передусім із загальноновизнаними історичними подіями, такими, як політичні реформи (земельні, аграрні тощо), соціально-економічні стимули, фінансовий та інший підтекст тощо.

Проблема дефіциту родючих ґрунтів та продовольства занурюється у сиву глибочинь тисячоліть практичного землеробства разом з вкоріненими там же витокami знань про ґрунти. У додокучаєвський період, ще в енеоліті, було закладено той міцний фундамент, на якому сформувалося у кінці позаминулого століття наукове ґрунтознавство, яке до цього було де-факто *землезнавством*. Вирощуючи 10 (а то й 100) тис. років культурні рослини, люди з давніх часів помітили незамінну роль ґрунту у цьому процесі, а отже, і в їхньому житті. Надбанням же наукової думки ця роль стала лише в епоху еллінів і дещо раніше в Індії та Китаї. Започатковане в суворих умовах гір з їх строкатим фіторозмаїттям, рільництво перетворилося у значно сприятливіше для цього заплавно-долинних ландшафтах Месопотамії та Єгипту з культового дійства на планетарний промисел, який далеко потіснив рибальство, мисливство, збирання ягід, грибів та кочове скотарство. Повенево-річкові води Нілу регулярно приносили навесні багатий поживними речовинами мулистий алювій, запліднюючи, згідно з міфом, богиню родючості Ізиду, яка народжувала восени ясні урожаї Єгипту, який не випадково називають дарунком Нілу (джерела першого в історії зрошуваного землеробства). Аналогічно господарювали халдеї та шумери, осушивши та розоравши у Дворіччі плавні Тигра та Євфрату, запровадивши у такий спосіб меліорацію – найдавнішу зі свідомих дій Соціуму на природу, що беззаперечно сприяла тоді окультурюванню екологічної обстановки у вкрай несприятливому для людей через дефіцит питної води, малярію та інші хвороби регіоні. Тоді ж з’явилися й перші (екологічні) оцінки якості ґрунтів – легкі, важкі (для обробітку), добрі або не зовсім (за врожаєм) тощо.

Сільгоспвикористання заплавлених земель Нілу не припинилося й до нині, бо 96 % території Єгипту – це пустелі й гори. Тисячоліттями тривало й культурне господарювання у Месопотамії, не спричиняючи екоцидної деградації ґрунтів, слугуючи взірцем тривалого окультурюючого впливу людей на ґрунти в процесі культивування корисних рослин. Показово, що впродовж тисячоліть від зорі рільництва інтенсивно використовувалися не ґрунти, а їх *анормальні* (В.В. Докучаєв) деривати і навіть *породи*, екологічною рисою яких було нарощування родючого профілю

доверху за рахунок нових порцій дрібнозему, омолоджуючого алювіальні ґрунти Нілу, Тигру, Євфрату, заплави Янцзи, Хуанхе, Інду, нашого Дніпра та інших річок, що подарували світу великі цивілізації, а з ними й сучасний “цивілізаційний колапс”.

Тисячолітнє розповзання *рослинництва* планетою помарковане слідами варварства у вигляді вирубаних та випалених лісів, особливо на території Греції, Італії, де землеробство заявило про себе у 2–3 тис. до н.е. Попелом поселенці удобрявали ґрунти, отримуючи у перші роки добрі врожаї, а після цього приступали до освоєння нових земель, вільні масиви яких неодмінно стимулювали екоцидність землеробства. Останнім прикладом негативного впливу антропогенезу на природні ландшафти стало освоєння Америки, що закінчилося буревіями, темнобурий пил від яких досягав середини Атлантики, та розорювання останнього острова цілинних степів Євразії в СРСР в 50-ті роки минулого століття, коли пиліві бурі також охопили практично увесь масив піднятої цілини.

Так у БІОСФЕРІ сформувалися сільгоспугіддя та інші якісно нові екосистеми у складі *антропосфери*, яка сьогодні фактично охопила своєю техноагрохемогенною діяльністю усю біосферу, спонукаючи наукову думку моніторити негативні наслідки все зростаючого впливу *людської спільноти* на тендітну, як виявилось, *природу* нашої планети, передусім на ґрунти з їх біосферно важливими екофункціями. Показово, що в Україні їх окультурювання в моделі ефективного землекористування традиційно оцінюється як один з небагатьох перспективних напрямів екологічно орієнтованого господарювання, зважаючи на те, що земля, згідно з Конституцією України та Земельним кодексом, доступна для швидкого рентабельного освоєння. Однак оптимізм згасає на тлі деградаційного зниження родючості ґрунтів.

Історія світового землеробства переконає, що рівень родючості ґрунтів та урожайності вирощуваних сільгоспкультур тісно пов'язаний із окультурюючим впливом добрив. Так, за 1975–85 рр., коли істотно збільшилися обсяги їх виробництва, врожайність зернових культур, а з нею і світові збори зерна, зросли на 30 %. Вплив добрив може бути й сильнішим. Так, у забезпеченому вологою Поліссі, з малородючими від природи кислими ґрунтами вони забезпечують (на тлі вапнування) до 80 % приросту врожаю зернових культур. Нині приблизно 25 % усього продовольства на планеті отримують саме завдяки удобренню ґрунтів, щороку вносячи на 1,2 млрд га світової ріллі близько 60 млн т (50 кг/га) поживних речовин, переважно азоту (значна частина добрив виробляється на українських хімічних заводах, екоенергетично далеко не бездоганих). Проте в багатьох країнах вносять не більше 10 кг/га поживних речовин. В останні роки це стосується й України, яка ще 20 років назад була світовим рекордсменом: у 1985 р. тут було внесено 130 кг/га NPK, а в 1990 р. вироблено 1 т зерна на душу населення. Нинішні збори врожаю зменшилися до мінімуму, часом катастрофічного (сезон 2002–2003 рр.). І це при тому, що потенційна врожайність зернових культур може перевищувати 20 т/га (10 т/га для України), а реальними врожаєм можна вважати 60–80 % від потенційно можливих. Затрати в 1 дол. на застосування

мінеральних добрив окупаються в середньому додатковими 2,2 дол. від приростів фітопродукції. Тому програми раціонального землекористування набувають завершеності лише тоді, коли до них закладено мінімум 15 % (від сумарних затрат рослинництва) затрат на агрохімічне окультурювання та підвищення родючості ґрунтів, оцінки (бонітети) яких при цьому значно зростають.

У Західній Європі інтерес до таких оцінок посилюється із середини XVII, а ще більше у XVIII ст., з бурхливим розвитком промисловості у містах та прогресуючим поглинанням продовольчих і сировинних товарів, що й актуалізувало проблему підвищення родючості ґрунтів. Уільям Петті в 1652 р., за завданням О. Кромвеля провів облік і картографування земель Ірландії, сформулював знаменитий афоризм: “Праця – батько багатства, земля – його мати”, возвеличив ідеєю вартісної оцінки ґрунту, зіставленої з працею землероба. А. Сміт, досліджуючи природу та причину багатства народів, узаконив поряд з працею економічну роль *зростаючої родючості* ґрунтів. А. Тюрго визнав землеробство істинним першоджерелом багатства людини, пов'язав земельну ренту (нетрудовий прибуток) виключно з родючістю ґрунту і вперше сформулював закон *зниження родючості* ґрунтів. Це надихнуло англійського економіста Т.Р. Мальтуса канонізувати постулат про абсолютний надлишок людей як причину їх злиденного існування, чим було започатковано дискусію, що триває до наших днів (прогнози Римського клубу, застереження Т. Мальцева про хитку суперечливу єдність падіння та зростання ґрунтової родючості, запитання “чи затісний світ?” тощо).

Ю. Лібіх (1842 р.) виклав сучасну теорію *мінерального живлення рослин* і запровадив в агрономічну практику внесення *фосфорних* і *калійних* добрив для підвищення врожайності вирощуваних культур (внесення *азоту* він ігнорував). Так виникла *агрокультурхімія*, яка вважала ґрунт інертним субстратом, обмеженим орним шаром. Екологічні закони Ю. Лібіха (мінімуму, оптимуму тощо) підштовхнули Лооза побудувати в Англії перший суперфосфатний завод та заснувати Ротамстедську дослідну станцію з вивчення ефективності добрив у польових умовах, де й було помічено зниження урожайності на удобрюваних штучними солями варіантах. Причиною несподівано виявився *ґрунт*, передусім його “неприємні властивості” (В.Р. Вільямс), не помічені *агрогеологами* та *агрокультурхіміками*, які вивчали ґрунт як землисту сумішку геологічних порід, не допускаючи й думки про його природну самостійність.

Ґрунт вкотре привернув увагу науковців, цього разу в Росії, де його дослідження завжди знаходило підтримку державників ще з часів Київської Русі. Цінні знання про ґрунти й рослинність, зібрані в епоху Ярослава Мудрого, з її високою землеробською культурою, облік земель для оподаткування та військової повинності, мають скіфсько-трипільське походження. Описи монастирських і церковних земельних наділів (IX–XI ст.) вміщували спрощений (без назви ґрунту) якісний облік земель.

Злет наукової думки у Російській імперії, до складу якої входила в той час Україна, синхронізується з фундацією у XVIII ст. Академії наук у Санкт-

Петербурзі, університетів у Москві, Харкові, Києві, Одесі та заснуванням Вільного економічного товариства. Ця епоха залишила історії яскраві агроекономічні рекомендації І.І. Комова, М.І. Афоніна, А.Т. Болотова, В.Н. Татищева та інших агрономів щодо удобрення ґрунтів попелом, гіпсом, вапном, гноєм та перші наукові гіпотези М.В. Ломоносова щодо походження чорноземів та інших ґрунтів.

Поставши на міцному фундаменті прадавніх уявлень про родючий шар, *землезнавство* утвердилося у XII-XVI ст. "Письальними книгами" у молодій Московській державі. Заведений на їх основі "Земельний кадастр" зареєстрував кількість та якість різних земель, подушний податок Петра I ініціював їх облік у межових книгах, а податок із землі (1837 р.) посилив інтерес до її якості. Різнокісні землі почали позначати на картах кадастрові загоны, роботу яких високо оцінив В.В. Докучаєв, підключений до складання ґрунтових карт географом В.І. Чаславським. Рукописний варіант однієї з таких карт експонували на виставці у Відні, а в 1879 р., уже за інших економічних умов, видали з легендою В.В. Докучаєва.

Дослідження ґрунтів періоду реформ XIX-XX ст. синхронізується винятково з *докучаєвським* періодом, який почався після ліквідації *кріпосного права* (1861 р.) та загостренням далеко не екологічного інтересу до агровиробничих властивостей „пшеничних” чорноземів Росії. *Вільне економічне товариство фінансово підтримало* програму вивчення та картографування кращих для пшениці земель. Ними виявилися зосереджені на українських теренах найродючіші у світі чорноземи, де й вирішувалося головне завдання російського землеробства – збільшення виробництва пшениці на експорт. Історична місія їх дослідження випала на долю В.В. Докучаєва (1846-1903), наукова діяльність якого збіглася з *капіталізацією* сільського господарства тодішнього міжнародного лідера в експорті товарного зерна. Цим та *аграрною реформою 1861 р.* пояснюється зацікавленість нових земських інституцій у вивченні ґрунтів зернових регіонів Російської імперії, де й почала працювати у 1876 р. очолена В.В. Докучаєвим спеціальна комісія. Її результатом стала монографія "Русский чернозём" (1883), автор якої багато мандрував степами України, а у 1888-1889 рр. детально обстежив та закартографував ґрунти Полтавської губернії, написав 16 томів пояснювального тексту, наукова значимість якого тепер, коли повністю розорано степи і навіть осушено степові болота, лише зростає [23, 24].

В.В. Докучаєв розкрив закономірності генезису (походження) чорноземів, описав їх властивості, географію, зв'язок із трав'янистою рослинністю, виклав нові погляди на природно-історичну самостійність ґрунтових тіл. Цим було відкрито принципово нову особливість ґрунту – його специфічний, зонально неповторний, представлений генетичними горизонтами **профіль**. Так виникло *генетичне ґрунтознавство*, наповнене зональними способами ведення сільгоспвиробництва, протидією посухам, системою протиерозійних заходів, "докучаєвськими бастионами" у вигляді відомих лісосмуг, створених на вододілах Кам'яного Степу та Донбасу. В.В. Докучаєва увічнено титулом фундатора

генетичного ґрунтознавства, наукової географії, лісової меліорації, співзасновником екології. Його ім'ям називається Харківський Національний аграрний університет, який у 2006 р. відзначає свій 190-річний ювілей.

Полтавська і Нижньгородська експедиції створили *методологічні* передумови подальшим територіальним дослідженням ґрунтів у Росії, які в період 1895-1903 рр. охопили 13, а в 1903-1914 рр. (у тому числі й під час *аграрної реформи П.А. Століпін*) – 28 губерній. Ґрунтознавець докучаєвської школи А.І. Набоких в Україні вперше дослідив ґрунт разом із його глибоким материнським підґрунтям, а його учень В.І. Крокос, продовживши цей напрям, став співзасновником палеогеографії. Паралельно і незалежно від В.В. Докучаєва ґрунт, як джерело живлення рослин, досліджував П.А. Костичев (1845-1895), засновник агробіологічного ґрунтознавства, зосередженого на підвищенні родючості ґрунтів.

М.М. Сибірцев (1860-1900) очолив першу у світі кафедру ґрунтознавства, створену за ініціативою В.В. Докучаєва у стінах Ново-Александрійського інституту лісівництва та сільського господарства (нині Харківський НАУ), видав перший підручник "Почвоведение". К.Д. Глинка (1867-1927), другий завідувач докучаєвською кафедрою, очолив у період *аграрної реформи П.А. Століпін* (1906-1912 рр.) ґрунтові експедиції Переселенського управління, написав підручник з ґрунтознавства, перекладений англійською мовою, став першим академіком-ґрунтознавцем. Його ім'я носить Воронежський агроуніверситет у Росії. К. Гедройць (1872-1932) створив фундаментальне вчення про ґрунтові колоїди та вбирну здатність ґрунту як основу їх хімічної меліорації, розробив класичні методи хімічного аналізу ґрунту. Польові дослідження проводив у Середньому Придніпров'ї (Україна). В.Р. Вільямс (1883-1939) одним із перших дослідив ґрунт як засіб сільгоспвиробництва, наділений родючістю. Її синонімом він вважав зернисту структуру – продукт дернового процесу, що проходить в орних ґрунтах під впливом травопільних сівозмін. Його концепції малого біологічного та великого геологічного кругообігів речовин, єдиного процесу ґрунтогенезу залишили яскравий слід у ґрунтознавстві, землеробстві, геоботаніці та заснованому ним лувіництві.

О.Н. Соколовський (1886-1959), розпочавши наукову діяльність у лабораторіях В.Р. Вільямса та Д.М. Прянишнікова, приїхав із Москви до Харкова, став після Г.Г. Махова завідувачем докучаєвською кафедрою ґрунтознавства (1924-1959), ректором Харківського СГІ, організатором і керівником багатьох наукових досліджень, лабораторій та дослідних установ, опублікував "Курс сільськогосподарського ґрунтознавства" (1935, 1954, 1956 рр.). Національний науковий центр ПА УААН носить його ім'я, його учнями та послідовниками є вивисники Уманського СГІ О.М. Грінченко (теорія та практика окультурювання ґрунтів), Г.С. Гринь, Н.Б. Вернандер, О.М. Можейко, М.К. Крупський, Г.А. Самбур, А.Ф. Яровенко, Н.Д. Дубовська та ін.

Г.М. Висоцький, учень В.В. Докучаєва, чие ім'я носить УкрНДІ лісівництва та агролісомеліорації (Харків), енциклопедист у ґрунтознавстві, геоботаніці, лісознавстві, агролісомеліорації, завідував кафедрою

лісівництва Харківського СГІ, продовжив і поглибив справу степового лісонасадження.

В.І. Вернадський, перший Президент Української Академії наук, започаткував десятку нових наук про Землю, у тому числі біогеохімію та біосферологію. Розпочавши шлях до науки в експедиціях В.В. Докучаєва, він обґрунтував космічний погляд на ґрунт як біосферний (біогеохімічний) феномен, урівняв масштабність антропогенезу з геодинамічною діяльністю, сформулював ідею *ноосферного* майбуття Соціуму.

Територіальні дослідження ґрунтів у Радянській Україні в 20 30-ті рр. ХХ ст. пов'язані із замовчуваним донедавна ім'ям Г.Г. Махова [25], який поєднав докучаєвську традицію польового обстеження ґрунтів з оригінальною програмою зональної „агроінвентаризації” земель, стверджену у книзі „Ґрунти України”. Повоєнне відродження ініціювало дослідження ґрунтів Півдня України, де планувалося будівництво Каховської та інших іригаційних систем, у тому числі й на території майбутніх Каховського водосховища та Південнокримського каналу. Було складено карту ґрунтів Криму, поновлено вивчення ґрунтів Рівненської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської, Дрогобицької, Закарпатської, Чернігівської, Львівської, Ворошиловградської (Луганської), Херсонської областей, а складені при цьому середньомасштабні карти ґрунтів лягли в основу програм раціонального використання земель на тривалу перспективу. Обстеження ґрунтів України логічно вписувалися у масштабні програми з видання в СРСР ґрунтових карт усіх радянських республік.

На такій історико-методологічній основі в Україні були здійснені перші у світі великомасштабні дослідження ґрунтів (1957-1961 рр.), які охопили понад 45 млн га території тодішніх колгоспів і радгоспів. Представники сформованої у той період *харківської школи* залишають усе помітніший слід у розвитку ґрунтознавства багатьох країн на різних континентах, а матеріали тих ґрунтових обстежень стали основним інформаційним блоком державної бази даних про ґрунти. Їх узагальнення на новій інфонологічній (геоінформаційній технології, дистанційне зондування Землі тощо) основі продовжується дотепер, синхронізувавшись з видачею Державних актів на володіння землею в умовах земельної реформи в Україні. Експедиційні роботи того періоду ініціювали подальший пошук колишніми учасниками експедицій та їх послідовниками екологічно орієнтованих моделей окультурювання та підвищення родючості ґрунтів.

Методологічні засади ґрунтових досліджень історично вибудовуються з огляду на граничну ускладненість, мозаїчність та еколого-еволюційну мінливість ґрунтових компонентів природно-антропогенних екосистем. Перед ґрунтознавством несподівано постала дилема вивчення кругообігу всіх активізованих техногенезом хімічних елементів. Через це воно, як і інші науки про Землю та її мешканців, змушене залучати до свого пошукового арсеналу методичний інструментарій багатьох суміжних галузей знань, вмонтовуючи їх у неповторний пакет докучаєвських засобів вивчення четвертого царства природи, з якого нині витісняються експліцитні правила вирішення глобальних проблем підвищення родючості ґрунтів, їх екологічно орієнтованого окультурювання та інших гострих колізій [26-29].

Методологія ґрунтознавства, базуючись на природничо-історичному підході В.В. Докучаєва та відкритих В.І. Вернадським біосферних аспектах ролі ґрунту, вказує на необачливість господарських потуг людей, які ігнорують екологічні імперативи. Від цього погіршення екологічного стану довкілля випереджає вивчення його причин, спонукаючи усвідомити, що біосфера, зорієнтована на збереження ґрунтово-екологічного біорозмаїття всупереч головному завданню сільськогосподарського використання ґрунтів, альтернативно націлена на максимальне продукування біомаси. Так, кінцева мета ґрунтознавства і споріднених з ним наук геоекологічного циклу сфокусувалася в терміні *БІОСФЕРА*, вичерпне уявлення про яку не можна скласти поза синтезуючим зусиллям мислення.

У кризових ґрунтово-екологічних ситуаціях, притаманних практично всій території України, *історія ґрунтознавства* вказує **методологічно** (стратегічно) та **світоглядно** вивірені шляхи виходу на принципово нові обрії *біосфероцентричних* систем ландшафтно-адаптивного, екологічно орієнтованого користування чи володіння землею, допомагаючи отримати знання про ґрунти, конче потрібні для впровадження національних програм не лише з реформування земельних відносин, а й з *екологізації агрощери* як цілісного утворення.

Цим неминуче зміцнюється престиж екоетичного погляду на землю не стільки як на основний незамінний засіб виробництва у сільському господарстві, а як на біосферно значуще “четверте царство природи”, яке в українській етнокультурі завжди мало статус “Землі-Матінки” – вчительки людей і екзистенції у жорсткому ландшафтно-біокліматичному довкіллі. Останнє значно погіршилося з другої половини ХХ ст., зокрема в Чорнобильській зоні, регіонах інтенсивної ерозії, підтоплення, технохемогенного забруднення, оскільки було забуто, що цілісність техносистем конструктогенна, а природних екосистем суттєво інша, більш утаємничена – біоорганогенна.

Тому є всі підстави вважати сценарієм майбутньої екобезпечної коеволюції біосфери з агросферою у складі антропосфери цілком можливий перехід *техносфери* в *ноосферу*, ініційований мудрими знаннями українців та традиційно запитаною тут *економікою знань*. Це й надає реальний шанс наблизитися до таких модельних параметрів ноосфери, як, наприклад, сталий розвиток енергетично завжди залежних культурних агроєкосистем. Природа й *історія* не позбавляють Україну унікальної можливості реалізувати біосфероцентричну адаптивно-ландшафтну стратегію як сучасну (ноосферну) парадигму мудрого визначення шляхів формування біологічно повноцінного продовольчо-сировинного фонду та екологічно комфортних умов для людини, що приречена на постійний пошук конкретних прийомів гармонізації своїх інтересів із законами Природи.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що захоплююча, ще не завершена *історія ґрунтознавства* методологічно орієнтує аграріїв на опанування біосферної стратегії, яка має бути модельною і для окультурювання ґрунтів та екоетичного використання багатств Матері-Землі за сучасних реалій поліваріантного ринкового

господарювання відтепер на власних земельних наділах.

1. Ленькова А. Оскальпированная Земля. – М., 1971.
2. Ковда В.А. Биосфера, тенденции её изменения и проблемы продовольствия // Почвоведение. – 1978. – № 5.
3. Розов Н.Н., Мельников Л.А., Строганова М.Н. Оценка мировых земельных ресурсов и возможностей расширения земледелия в связи с разработкой моделей и стратегий глобального развития // Природные ресурсы и окружающая среда. – Вып.2. – М., 1978.
4. Споры о будущем: Окружающая среда. – М., 1983.
5. Глазовская М.А., Солнцева Н.П., Геннадиев А.Н. Технопедогенез: формы проявления // Успехи почвоведения. – М., 1986.
6. Круть И.В., Забелин И.М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества – М., 1988.
7. Карпачевский Л.О. Актуальные проблемы биосферы и техносферы в условиях земельной реформы // Вісник ХДАУ. – 1999. – № 5.
8. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000.
9. Созінов О.О., Бурда Р.І., Тараріко Ю.А. та ін. Агросфера як провідний фактор сталого розвитку України // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 10.
10. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Повернення забутих імен (роздуми на історичні теми в ґрунтознавстві) // Агрохімія і ґрунтознавство: Спец. випуск до V з'їзду УТГА (Рівне). – Ч. 2. – Харків, 1998.
11. Тихоненко Д.Г. Ноосферологія – наука про виживання та майбутнє людства // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 1999.
12. Історія ґрунтово-картографічних робіт // Картографія ґрунтів / Укл. М.О. Горін. – Харків, 2001.
13. Горін М.О. Класична та екоетична парадигма в ґрунтознавстві через 100 років після В.Докучаєва // Перший національний конгрес з біоетики: Тези доп. – К., 2001.
14. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. та ін. Історія ґрунтово-картографічних досліджень в Україні // Вісник ХДАУ. – № 3. – Харків, 2001.
15. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Величко Л.Л. та ін. Методологія пошуку стратегій землекористування при дослідженні педогенезу та окультурюванні // Агрохімія і ґрунтознавство / Спецвипуск до VI з'їзду УТГА (Умань). – Кн. 1. – Харків, 2002.
16. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. Карти ґрунтів України в історичній ретроспективі // Матер. Міжнародн. конф. до 120-річчя географії у Львів. ун-ті. – Львів, 2003.
17. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічний погляд на класичну спадщину (інформаційне осмислення фундаментальних категорій ґрунтознавства та суміжних наук – до 120-х роковин “Русского чернозёма” та експедиції В.В. Докучаєва): Повідомлення I // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 2003.
18. Горін М.О. На перехрестях агрономії, геології, географії (120 років “Русскому чернозёму”, 110 – першій кафедрі ґрунтознавства) // Каразінські природознавчі студії // Матер. Міжнародн. наук. конф., 14-16 червня 2004 р. – Харків, 2004.
19. Горін М.О. Передмова (Культурний ґрунтогенез і ноосферна перспектива інформаційного суспільства: пам'яті корифеїв – до 100-річчя від дня народження О.М. Грінченка, Г.С. Гриня, М.К. Крупського) // Вісник ХНАУ. – № 6. – Харків – 2004.
20. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічні нариси з ґрунтознавства (Повідомлення 2) // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків – 2005.
21. Ковда В.А. Основы учения о почвах: В 2 кн. – М., 1973.

22. Крупеников И.А. История почвоведения. – М., 1991.
23. Докучаев В.В. Русский чернозем // Отчёт Вольному эконом. обществу. – С.Пб., 1883; Избр. соч. – Т. 1. – М., 1948.
24. Вергунов В. Наукова спадщина професора Г.Г. Махова – повернення із забуття // Наук. зап. Терноп. держ. пед ун-ту. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003.
25. Русский чернозём – 100 лет после Докучаева. – М., 1983.
26. Перельман А.И. Изучая геохимию (о методологии науки). – М., 1987.
27. Стасьев Г.Я. Почвоведение в системе биосферного естествознания (философско-мировозренческий анализ). – Кишинев, 1992.
28. Історія та методологія ґрунтознавства // ґрунтознавство / Ред. Д.Г. Тихоненко. – К., 2005.
29. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. – Вып. 2. – Б.м., 1944.

Ю. В. Овсінський

КНИГИ ГОСПОДАРЬСКИХ ИНСТРУКЦИЙ МАГНАТЕРИИ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ 30-70-х РОКОВ XVIII ст.: ДЖЕРЕЛЬНА ПРИДАТНІСТЬ ТА ВЕРИФІКАТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ

Поодинокі господарські інструкції, подані у письмовій формі, відомі на території Європи ще з раннього середньовіччя [1, XII, XVII], але до початку XVIII ст. вони не мали масового характеру. Лише з 20–30-х років цього століття чимраз частіше великоземельні власники та їхня адміністрація почали послуговуватися такого типу розпорядженнями [2, XV].

Явище це було більш поширене в східних воєводствах (українських землях) Речі Посполитої, оскільки саме тут знаходилися найбільші латифундії. На етнічних польських землях (наприклад, у Великопольщі) писані магнатські інструкції у великій кількості з'являються дещо пізніше – лише на початку XIX ст. [3, 49]. Однак політичні зміни (внаслідок розподілів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр.) призвели до зміни господарської ситуації в краї [4, 85] і вже до середини XIX ст. такого типу інструкції втратили своє первісне значення.

За умов значної розпорошеності магнатських маєтностей поставала нагальна необхідність централізовано ними управляти, здійснювати контроль за діяльністю тамтешньої, призначеної власниками адміністрації [5, 198-199], за надходженням та витратою доходів у маєтках, за виконанням підданим населенням повинностей.

У зв'язку з цим практикувалося ведення книг розпоряджень (меморіалів*), куди заносилися настанови–інструкції власників адміністрації їхніх маєтків. Здебільшого кожна сторінка у цих книгах була розбита на дві колонки: ліва – ширша (приблизно 2/3 площі аркуша) призначалася для вписування пунктів розпоряджень, права – для звітування відповідального за виконання цих пунктів. “Вписи” до книг здійснювалися в хронологічній послідовності, із зазначенням дати й часто місяця здійснення запису [6, 58].

Розпорядження в основному торкалися різноманітних питань фільваркового виробництва – обробітку землі, тваринництва, промислів та ремесел, будівництва, обліку доходів і витрат, організації

контролю за виконанням підданими феодалських повинностей, за діяльністю адміністрації тощо. Ці розпорядження мають здебільшого нормативний характер [2, XV; 7, 273]. У цілому вони належать до типу “звичайних” інструкцій**. Серед матеріалів магнатських архівів відклалося чимало подібних документів [8, 153; 9, 105; 10, 42].

В історіографії думка щодо причин масової появи у 30-40-х роках XVIII ст. книг господарських інструкцій великоземельної шляхти, а також їх джерельної придатності була (й надалі залишається) доволі неоднозначною. З одного боку, має місце певна недооцінка цього виду джерел, а подекуди й упередженість дослідників (як вітчизняних, так і зарубіжних), з іншого – навіть за наявності вибіркового публікацій текстів інструкцій, простежується відсутність у цих публікаціях важливих фактажних компонентів, таких, як звітність маєткової адміністрації про виконання даних їй розпоряджень (що передбачено подібними книгами). З'ясувати причини і довести хибність такого підходу є метою цієї розвідки.

Українська історіографія окремих досліджень з цього приводу не має. Спроби всебічного опрацювання чи опублікування магнатських інструкцій також відсутні. Щоправда загальну оцінку їм як джерелам свого часу побіжно (у річичі аналізу ширшого комплексу джерел) давали О. Баранович [8, 153], В. Маркіна [9, 107–110], Т. Балабушевич [11, 20]. Так, О. Баранович ставив магнатські інструкції поруч із інвентарями та іншою фільварковою документацією, наголошуючи при цьому на односторонньому характері такого типу джерел, “оскільки всі вони виходили від магната” [12, 8]. Критично ставився він й до “відписок” (відповідей на них), твердячи, що їх “нерідко складали особи, зацікавлені в перекручуванні фактів” [12, 9].

У 2000 р. у одній зі своїх статей вперше детальний джерельний та структурний аналіз чотирьох книг розпоряджень з родинного архіву Жевуських*** [13] (котрі з-поміж інших магнатів Правобережної України практикували їх застосування), стосовно маєтків у Подільському (3 книги) та Волинському (1 книга) воеводствах Речі Посполитої 30-70-х років XVIII ст. здійснив і автор цієї публікації [6]. Окрім згаданих книг у фондах Центрального Державного історичного архіву у м. Львові, збереглося ще 7 аналогічних книг-меморіалів для маєтків Жевуських, розташованих у Руському воеводстві. Ці книги хронологічно охоплюють 1737–1775 рр. [14].

Суттєвіший доробок у підході до вирішення цієї проблеми має польська історіографія, для якої магнатські інструкції є джерелом знаним і віддавна публікованим. Зокрема польські дослідники звернули увагу на визначення придатності цього виду джерел [1, XII, XVII; 2, IX–XVIII; 3, 48–49; 15, 87–89; 16, 153; 17, 49–50; 18, 99–100, 135–137; 19, 48; 20, 12].

Так, ще на початку XX ст. відомий польський історик Ф. Буяк, досліджуючи причини занепаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., основну причину постання цього явища вбачав у “небажанні шляхти професійно займатися рільництвом, господарювати по справжньому, а лише адмініструвати своїми маєтками” [23, 112].

Такий підхід видається дещо спрощеним, оскільки він не в змозі пояснити причини масового застосування магнатських інструкцій саме у цей

період. Більш переконливою вважаємо думку деяких польських істориків, зокрема Я. Рутковського [24, 127], В. Кулі [18, 99], В. Серчика [21, 31], які головною причиною вбачали в тому, що у XVIII ст. у Речі Посполитій поширеним було явище, коли магнати, володіючи великими комплексами земель, рідко перебували у власних маєтках, обираючи собі за місце проживання столицю – Варшаву, щоб, використовуючи свою економічну міць, впливати на зовнішньо- і внутрішньополітичні процеси в країні й принагідно влаштовувати свої власні інтереси. Дещо іншої думки з цього приводу були Б. Барановський та Є. Топольський, які вважали, що інструкції видавалися в першу чергу тому, що “власники маєтків хотіли вдосконалити управління ними” [20, 12].

Глибше підійшов до вирішення цього питання З. Ходила, вважаючи, що “інструкції мали на меті не лише вдосконалення організації й техніки продукції, а й нормування суспільно-економічних відносин у феодалських маєтках” [7, 274]. Він зазначає, що “поява інструкцій була спричинена намаганнями переважно великоземельних феодалів подолати кризу фільваркового господарства на шляху до раціонального господарювання”. На його думку, об'єктивним є те, що “процес цей розпочався лише з 30-х років XVIII ст.”. Як на одну з вагомих причин автор вказує на “намагання магнатів збільшити прибутки шляхом розбудови адміністративного апарату маєтків”, однак при цьому акцентується увага на регіональному характері цього явища. Ще однією особливістю інструкцій наприкінці XVIII ст., на думку З. Ходили, було “відображення поступу рільничої та суспільної думки” [7, 274] (таку ж думку зустрічаємо й у В. Русінського [4, 101]).

Найбільш інтегрально підійшов до з'ясування вищевказаних причин В. Куля. Суть явища він вбачав у “зростанні великошляхетської власності, в процесі надмірної концентрації в її руках чимраз більших земельних наділів”, наголошуючи на тому, що “віддаленість шляхти від керування спричинює появу різних способів трансмісії волі власника до управителя маєтку”. Дослідник при цьому уточнював, що “дрібна шляхта ніколи не мала (а середня лише зрідка) потреби видавання таких інструкцій” [18, 100].

Таким чином, на його думку, “інструкції відображають напрями і способи управління, які власник бажає мати у своїх маєтках реалізованими” [18, 99]. Чим більшим був маєток, тим чисельнішим був і персонал, а відтак “ще більш необхідною ставала потреба зрозумілої й письмово викладеної вказівки обов'язків і регуляцій вчинків”. В. Куля вважав, що сюди слід долучити й факт “побюювання власників перед зловживаннями чи перед великими видатками на утримання чимраз більшого адміністративного апарату” (що й знайшло своє відображення у змісті самих цих інструкцій) [18, 135]. Отже, причиною постання й значного росту кількості інструкцій у 30-х роках XVIII ст., на думку автора, була сума всіх вищезгаданих чинників.

Щодо початків публікування аналізованого нами типу джерел, то слід зазначити, що поодинокі з них видавалися ще у XVIII ст. [3, 47–48]. Однак лише з початку XX ст. посилюється інтерес до книг розпоряджень як до джерел, особливо у дослідників аграрної історії Польщі. Систематизатором і дослідником цих матеріалів був професор

Сільськогосподарської Академії (Akademia Rolnicza) в Дублянах С. Павлік. За його редакцією і в його опрацюванні до кінця 1920-х років вийшли два томи інструкцій магнатів окремих регіонів Речі Посполитої [25].

Згодом зацікавлення такими джерелами поступово згасло і тривалий час дослідники більшої уваги приділяли іншим типам джерел: люстраціям королівщин, інвентарним описам маєтків тощо. Значного поштовху цьому процесові надав один із фундаторів дослідження економічної історії Польщі професор Я. Рутковський.

Останній, зокрема, писав: "Інструкції, будучи першорядним матеріалом при дослідженні фільваркового господарства, мають лише другорядне значення, коли йдеться про дослідження в сфері селянської діяльності" [16, 153], й переконував, що "лише інвентарі становлять найповнішу і найціннішу категорію джерел до історії села" [16, 82, 148-150]. В інвентарях він вбачав "джерело, постане при безпосередньому зіткненні з реальними відносинами, що опирається на верифікацію з підгрунтям, котре не є стереотипною формулою, але очевидно відповідає реальним явищам" [18, 122]. Виходячи з цього (зі слів В. Кулі), Я. Рутковський не довіряв інструкціям і взагалі джерелам нормативного характеру, "котрі говорять не про те, як є, а як має бути". З цього приводу В. Куля писав: "Не погоджувався і мав рацію", але одночасно вважав ставлення Я. Рутковського до інвентарів і вірогідності цієї категорії джерел "ентузіастичним" [19, 48].

З таким ставленням до інструкцій частково можемо погодитися, оскільки частина пунктів розпоряджень залишалася без відповіді й дійсно не могла відображати фактичного стану речей, маючи декларативний характер. Проте у цьому випадку знехтувано одним суттєвим аспектом: книги-меморіали містили не лише вказівки чи інформацію, але й мали зворотню дію – містили у правій колонці звіти про їх виконання (значення останніх недооцінювалось і В. Кулею [18, 136]).

На підставі аналізу досліджених нами книг розпоряджень М. Жевуського стверджуємо, що у багатьох випадках відповідь посадової особи про виконання є змістовнішою за сам пункт меморіалу і має значно більшу інформаційну навантаженість, а відтак і верифікативну спроможність. Щоправда, місцями запис про виконання не зовсім відповідає змісту розпорядження, оскільки швидше є формальною відпискою про невиконання, без уточнення причини. До того ж значна кількість пунктів розпоряджень (всього 28,6 % у чотирьох згаданих книгах) залишилися без відповіді [6, 61].

З іншого боку, незаповненість цієї колонки книги не завжди означала, що розпорядження не було виконано. Досить часто відповіді на розпорядження звучать надто лаконічно: "так є", "зроблено", "взято до уваги", "не виконано". Серед відписок на розпорядження деяку частину (6,2 %) займають позначки типу "NB" (nota bene) або "X" (у значенні "виконано") [6, 61].

Звичайно ж магнатерію, що вимагала від адміністрації маєтків "змістовних відповідей на всі без винятку пункти"****, не міг задовольнити такий стан речей. Тому часто після "NB" і "X" книги-меморіали містять пізніші дописки (іншими чорнилами).

Стосовно ж пунктів без відповіді з'являється ряд розпоряджень, наприклад, "Про пункти давніші і теперішні пам'ятати, що на них відписувати треба", "всі вищезгадані пункти, котрі до того часу до результату не приведені, рекомендується, аби виконані були" [6, 62].

Отже, за умови наявності змістовної відповіді, документація такого типу, навпаки, є найбільш наближеною до відображення реального господарського стану того чи іншого маєтку (що мало бути зроблено і що дійсно зробили). В цьому плані вона не поступається інвентарям, сумаріям, звітам та рапортам, хоча також вимагає до себе критичного ставлення. Зауважимо, що історіографією післявоєнного періоду (особливо польською), що багата на критичний аналіз люстрацій та інвентарів як джерел, неодноразово висловлювалася думка про недооцінку Я. Рутковським джерельної придатності магнатських інструкцій [17, 49–50; 18, 130; 26, 363–368; 27, VI; 28, 5–12].

Не слід нехтувати й тією обставиною, що, крім власне розпоряджень, книги-меморіали містять цілий ряд інвентарів, таблиць, даних про розміри оренди тощо. Тексти такого типу становлять з інструкціями єдине ціле, хоча лише їх доповнюють [2, XIII]. Деякі з цих матеріалів подають інформацію, відсутню в інших типах джерел. Таку ж інформацію знаходимо і в самих розпорядженнях. Наприклад, не збереглося жодного оригіналу чи копії контрактів на оренду подільських й волинських ставків М. Жевуського, але в його книгах-меморіалах досить часто вказуються суттєві деталі про неї: дату укладання й терміни її дії, особу орендаря й орендні суми, умови спуску декотрих ставків. Тут також знаходимо відомості про існування суплік (скарг) від громад, жодної з яких в архіві Жевуських не збереглося [6, 62].

Щодо ставлення до інструкцій як до джерел, то воно змінилося лише у 50–60-х роках ХХ ст. Справу С. Павліка продовжили у Лодзі Б. Барановський, а у Варшаві – Ю. Бартис, А. Кецюка та Я. Лескевичова (Інститут історії матеріальної культури Польської Академії наук (ІНКМ РАН)). У їхньому колективному опрацюванні вийшов перший том (якому передувала стаття [15]), а невдовзі (за ред. Б. Барановського, Й. Бартиса, Т. Собчака) і другий том інструкцій [2]. Господарські інструкції для маєтків у Сілезії опрацювали С. Інглот і Л. Вятровський [29].

У наступні десятиліття зацікавленість цією категорією джерел різко зменшилася. Це, насамперед, пов'язано із загальною тенденцією відходу польської (й частково вітчизняної) історіографії від економічної тематики й переходу нею до більшого акцентування питань соціологічних та демографічних.

Подакуди й надалі має місце факт ігнорування книг магнатських господарських інструкцій дослідниками. Так, А. Захорський, аналізуючи у одній зі своїх статей [30, 113-143] польську історіографію XVIII ст., детально перелічує (у розділі "Wydawnictwa i wydowie") всі видання люстрацій, інвентарів та критичний матеріал до них, однак жодним чином не згадує про цілий ряд публікацій інструкцій. Аналогічно чинить і К. Заморський у праці "Фільварок і село. Панське господарство і селянська спільнота Тенчинка у 1705–1845 роках" (Краків, 1987), коли аналізує існуючі типи джерел для свого дослідження [31, 16–25].

Однією з причин цього явища, на наш погляд, можуть бути певні розбіжності, які виникають між дослідниками при визначенні ступеня нормативності такого типу документів. Одні з них, як-от польський історик Я. Фіерх вважали, що “вміщені в інструкціях розпорядження власників маєтків для адміністрації були респектовані й очевидно виконували, а відтак вони стали певними історичними фактами” [3, 47].

Натомість В. Охманський справедливо вважав таку позицію надто оптимістичною, хоча припускав, що ці документи мали нормативний характер, особливо в галузі рільництва. Він доводив, що “інструкції не є збірником думок, що стверджують певний фактичний стан у певному господарстві; якби так було, їх би просто не видавали; це швидше збір розпоряджень, норм, постулатів, наказів, інструкцій і заборон, спрямованих на вдосконалення господарства за задумом власника” [3, 48].

У В. Кулі нормативність інструкцій не викликала жодного сумніву [18, 136]. На думку З. Ходили, якщо навіть і прийняти їх здебільшого нормативний характер, все ж слід відрізнити загальні розпорядження постійної зобов’язуючої дії від одноразових часових розпоряджень чи наказів, які регулюють плінні господарські справи [7, 273].

Так, вже згадуваний нами збірник господарських інструкцій (за ред. Б. Барановського, Ю. Бартиса) хибує тим, що містить швидше розпорядження з організації і техніки фільваркового продукування, аніж типові інструкції, що нормують спосіб виконання обов’язків. Його видавці самі зауважують, що зібрали “матеріали наближеного типу, найчастіше, хоча й не завжди, нормативного характеру” [2, XII], тим самим визнаючи частково нормативний характер цих інструкцій. Далекоглядність виявив щодо цього й Я. Рутковський, вважаючи (попри його надто критичне ставлення до інструкцій), що дослідження в сфері економічної історії “були би бажані при використанні максимально можливо всіх категорій джерел, які мають до цього відношення” [16, 154].

Отже, для відтворення механізму функціонування феодальної економіки книги розпоряджень польської великоземельної шляхти є джерелом ще недостатньо використаним і багатобічним. При використанні інформації, яку вони містять, постає цілісна господарська картина окремого магнатського комплексу, типова для регіону в цілому. Зрозумілими стають мотиви і засади, якими керувалась верства, що тримала в своїх руках більшість виробничих сил і засобів краю. Інструкції є цінним доповненням джерел статистичного виду (інвентарів, люстрацій), оскільки проливають світло на багато моментів, важких для розшифрування на підставі інших джерел. Однак оперувати такими даними слід дуже обережно, бо практика не скрізь і не завжди була адекватною тому, про що вони розповідають.

* Щодо назви книг такого типу (велася польською мовою), то зустрічаємо декілька варіантів: 1) „книги-меморіали” (найчастіше); 2) „книги меморіалів”; 3) „протоколи економічних диспозицій”. У науковій літературі закріпилася загальна назва – „книги інструкцій” або „інструкції”.

** На відміну від „надзвичайних”, які видавалися після здійснення люстраціями, присланими власником маєтку з метою опису майна, оцінки господарського стану, після чого майже завжди виникала потреба внесення суттєвих змін у процес господарювання [21, 33-34].

*** Йдеться, головним чином, про маєтки Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704/1705 – 1.1.1770) – гусарського

полковника (з 1725 р.), коронного польного писаря (1736-1752), підляського (1736-1762) й подільського (1762-1770) воєводи, що знаходилися в Руському, Подільському та Волинському воєводствах Речі Посполитої [22, 134-136]. Після смерті М. Жевуського в наступні сім років (1770-1777) розпорядження видавала його дружина Францішика (з Центнерів) Жевуська.

**** Слід зважати, що деякі з поданих нею пунктів розпоряджень були констативного плану. Тому, формально, вони не потребували відписок.

1. *Inglot S. Wstkp // Anselm Gostomski. Gospodarstwo. – Wroclaw, 1951.*
2. *Instrukcje gospodarcze dla dybr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX wieku. / Wyd. B. Baranowski, J. Bartys, A. Keckowa, J. Leskiewicz. – Wroclaw, 1958. – T. 1; 1963. – T. 2.*
3. *Ochmasci W. Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do poiowy XVIII wieku. – Wroclaw, 1965.*
4. *Rusicki W. Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejow gospodarczych powszechnych. – Warszawa, 1986.*
5. *Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип. 37. – Част. 1. / Відп. ред. М. Мудрий. – Львів, 2001.*
6. *Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – Т. CCXL.*
7. *Chodyia Z. Instrukcje gospodarcze // Encyklopedja historii gospodarczej Polski do 1945 roku. – Warszawa, 1981. – T. 1.*
8. *Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – Вып. V. – М., 1956.*
9. *Маркіна В.О. Документи польських архівів про соціально-економічні відносини на Правобережній Україні в XVIII ст. // Вісник Київського університету. – 1961. – № 3. – Серія історії і філософії. – Вип. 2.*
10. *Smolecska B. Archiwa podworskie w Polsce Ludowej // Archeion. – Warszawa, 1955. –R. XXIV.*
11. *Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – К., 1991.*
12. *Баранович А.И. Магнатское хозяйство на Юге Вольни в XVIII в. – М., 1955.*
13. *Центральний Державний історичний архів України у м. Львові (Далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 181. – Он. 2. – Спр. 1067, 1068, 1072, 1073.*
14. *ЦДІА України у Львові. – Ф. 181. – Он. 2. – Спр. 1066, 1070, 1074, 1080, 1081, 1085, 1086.*
15. *Baranowski B., Keckowa A., Leskiewiczowa J. W sprawie publikacji instrukarzy gospodarczych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Далі – КHKM). – Warszawa, 1956. – R. IV. – №. 1.*
16. *Rutkowski J. Studia z dziejow wsi polskiej XVI-XVIII w. – Warszawa, 1956.*
17. *Podraza A., Rostworowski E. Charakterystyka zrydei // Studia z dziejow wsi maiopolskiej w drugiej poiowie XVIII wieku. / Red. C. Bobickiej. – Warszawa, 1957.*
18. *Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. – Warszawa, 1963.*
19. *Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Pryba modelu. – Warszawa, 1962.*
20. *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego. / Red. B. Baranowskiego, J. Topolskiego. – Warszawa, 1964. – T. II.*
21. *Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej poiowie XVIII wieku. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1965.*
22. *Polski Siownik Biograficzny / Red. S. Kieniewicz. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1992–1993. – T. XXXIV/1. – /1. – Zeszyt 140.*
23. *Bujak F. Czynniki gospodarcze w upadku dawnego*

- pacstwa Polskiego // Studja historyczne i spoieczne.* – Lwyw; Warszawa; Krakow, 1924.
24. Rutkowski J. *Zarys dziejow gospodarczych Polski w czasach przedrozbiorowych.* – Poznac, 1923.
25. *Polskie instruktarze ekonomiczne z kocca XVII i z XVIII wieku.* / Wyd. St. Pawlik. – Krakow, 1915. – T. 1; 1929. – T. 2.
26. Leskewiczowa J. *Znaczenie inwentarzy dybr ziemskich dla badac historii wsi Polskiej w XVIII w.* // *Kwartalnik Historyczny.* – Warszawa, 1953. – R. LX. – №. 4.
27. Arnold S. *Wstkp // Supliki chiopskie XVIII wieku. Z archiwum prymasa Michaia Poniatowskiego.* / Wyd. J. Leskiewicz, J. Michalski. – Warszawa, 1954.
28. *Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.* / За ред. П. Майбороди. – К., 1999.
29. *Instrukcje gospodarze dla dybr pszczyckich od poiowy XVII do poczatku XIX wieku* / Wyd. S. Inglot, L. Wiatrowski. – Wrociaw, 1963.
30. Zahorski A. *Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie swiatowej* // *Kwartalnik Historyczny.* – 1987. – R. XCIV. – № 1.
31. Zamorski K. *Folwark i wies. Gospodarka dworska i spoiecznoszc chiopska Tenczynka w latach 1705-1845 // Prace komisji historycznej. PAN – oddziai w Krakowie.* – 1987. – №. 48.

В.В. Ігнатенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР В ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Друга половина ХІХ століття в історії української нації характеризується як виробничо-економічними зрушеннями, так і якісними змінами парадигм самоусвідомлення. Своєрідним каталізатором суспільної динаміки, безумовно, була реформа 1861 року, яка разом із відомими соціально-економічними наслідками мала й опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки, позначену постатями М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, пізніше – М. Грушевського. Погляди цих учених, які стали тепер класично-хрестоматійними, у другій половині ХІХ ст. сформували два напрями в суспільно-політичній думці України: народницький та еволюційний.

Метою нашої статті є визначення місця селянської проблематики в межах зазначених напрямів. Об'єкт вивчення – еволюція української суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст., предмет – селянський фактор. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що під таким кутом зору окреслена проблематика практично немає історіографії.

Народницький напрям визначався відомими постатями Кирило-Мефодіївського товариства, серед яких незаперечним лідером був М. Костомаров. Суспільно-політична концепція народників будувалася за відповідною логікою. Насамперед, це притаманний Товариству соціологічний підхід, на підставі якого постулювалася думка про особливу роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами. Селянська домінанта в соціологічних поглядах кирило-мефодіївців пояснюється об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Через об'єктивні історичні обставини Україна до середини ХІХ ст. утратила свою еліту [1, 130-131], завдяки цьому селянство, за логікою народників, повинно було репрезентувати націю в

цілому. Побудована на таких засадах соціополітика неминує призвела Товариство до демонстративного протиставлення народу (селянства) й еліти. Останнє і стало однією з визначальних рис народницької ідеології. Селянська тема в народницькому русі мала й соціально-особистісне пояснення, пов'язане з біографією М. Костомарова та Т. Шевченка, де перший був сином кріпачки, а другий кріпаком. Історія, з огляду на соціологічний чинник, розглядається народниками як соціальні антагонізми, що розгортаються в часі та просторі. Зважаючи на це, селянські хвилювання, бунти, повстання, революції детально досліджувалися. Між іншим, саме цей аспект народницької ідеології викликав найбільші симпатії радянських дослідників спадщини кирило-мефодіївців. Абсолютизуючи суспільно-політичну роль народних мас як рушійного чинника історичного процесу, а їхні інтереси як єдиний критерій суспільної оцінки, учені-народники вбачали у державі тільки інструмент насилля. Такий погляд на державу призводив до ігнорування питання про державність українського народу.

Оскільки головним ідеологом Товариства був М. Костомаров, то витоки народницької ідеології потрібно шукати у творчій біографії вченого [2, 8–10]. Відомо, що погляди М. Костомарова, за його особистими свідченнями, формувалися під безпосереднім впливом філософії Ф. Шеллінга, братів Ф. і А. Шлегелів і представників цих шкіл в Україні. Взагалі німецька філософсько-історична школа помітно вплинула на погляди М. Костомарова. Німецька романтична ідеологія, яка розглядала історичну місію нації у здійсненні релігійної ідеї, відбилася у високому напруженні релігійного романтизму, притаманному М. Костомарову та його друзям по Товариству. Пізніше це знайде відображення в положеннях програмних документів кирило-мефодіївців, зокрема: а) про побудову суспільства на християнських засадах; б) про поширення християнського світопорядку слов'янами на весь світ як реалізацію їхнього месіанського призначення; в) про побудову слов'янської держави як спілки саме християнських республік; г) про знищення кріпацтва та царату як явищ аморальних відповідно до християнської етики.

Релігійно-романтичний рефрен М. Костомарова, на наш погляд, варто розглядати як неусвідомлену спробу формування селянської ідеології, яка за своїм змістом і формами політичного вияву за загальними засадами відрізняється від нехліборобських ідеологій. Тут можна погодитися з думкою В. Липинського щодо ролі ірраціоналізму як базової риси цієї ідеології [3, 268]. Селянин-хлібороб, співіснуючи та співпрацюючи із природою, об'єктивно, генетично відчував Всесвіт як ієрархічну побудову присутності невідомих сил, які сприймаються розумом, але не керуються ними. Звідси у селянина віра в Бога, його ірраціональна метафізична релігійність. Ірраціональна віра у вищі сили відзначає вибір хлібороба між особистою свободою та підкоренням себе через свідоме самообмеження та дисципліну. Природа в такому ракурсі є вищою окресленою формою, що визначає умови життя, а не є матерією, здатною до всіляких перетворень.

Селянська домінанта в поглядах кирило-мефодіївців набула радикального спрямування у П.Куліша, для якого щире життя, життя природне,

“життя серця” – це хутір, що дає “природну простоту” буття [4, 163]. Хутору протистоїть місто, від якого П. Куліш радить тікати. Антитеза “хутір – місто” для П. Куліша є не просто літературним засобом, це пропаганда тих цінностей, які можуть бути реалізовані тільки в межах хутірського життя, цінностей вічних і сталих, таких, якими “вони були за тисячу років до нас і залишаться в майбутньому”. П. Куліш не вірить у можливість об’єднання хутора й міста саме тому, що хutorяни, “наче дуби зелені, твердо на своїй землі стоять”. Звідси городяни, за П. Кулішем, повинні залишатися “собі, при своїй городянській філософії”, тоді як хutorяни повинні “селянську філософію проповідувати, взявши її прямисінько із Євангелія”. Така позиція підтверджує спроби евангелізувати народницьку ідеологію. Селянське хutorянське світобачення транспонується П. Кулішем і на відносини українського селянина з Європою, до якої П. Куліш не приховує свого скептично-негативного ставлення. У Європі його вражає “міщанство”, звідси історія Європи “дуже цікава”, а сучасність “нікчемна до відвороту”. Для П. Куліша європейська цивілізація – це насамперед великі міста, де “мало ладу”. Рецепт одужання європейської цивілізації, за П. Кулішем, полягає в розділенні міст на села, на хutorи, яким треба було “з’їздитися лише до контор на засідання на короткий час”, “не розриваючи сусідських зв’язків із селянами”.

Абсолютизація інтересів селянства народницькою українською політичною й історичною наукою була поставлена під сумнів наслідками реформи 1861 р. Науковою рефлексією на це стала концепція М. Драгоманова – практично єдиного опонента українського народництва. Передусім привертає увагу критичне ставлення М. Драгоманова до ідей “народоправства”, “інтересів трудового народу” як до занадто абстрактно суб’єктивних і навіть антинаукових. Наукові погляди М. Драгоманова сприяли критичному ставленню до наріжних ідей народництва.

Науково-методологічна позиція вченого формувалася під впливом тогочасного західноєвропейського суспільствознавства, тобто концепції К. Маркса і Ф. Енгельса, соціально-філософських теорій О. Конта, еволюціоналізму Г. Спенсера. Вплив цих концепцій на погляди М. Драгоманова не був рівнозначним. Ідея прогресу приводила вченого до сприйняття марксизму настільки, наскільки він пропагував соціалізм як прогресивніший суспільний лад, закономірний наслідок еволюції людства. Однак М. Драгоманов поділяв й іншу думку К. Маркса про можливість виникнення соціалізму лише в індустріально розвинутих країнах. Це ставило вченого перед проблемою вибору між двома концепціями еволюції: марксистською та спенсерівською – на користь останньої, про що він і пише в автобіографії [5, 75].

М. Драгоманов відкинув таким чином як засіб досягнення соціальної справедливості селянські повстання, народні бунти, що були поетизовані й

сакралізовані народниками. Звідси еволюція суспільства розглядається ним як отождення ідеї економіко-політичного й морально-духовного прогресу. Останнє свідчить про ідейний вплив ліберально-конституційної домінанти на суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, на ідеологічну спрямованість його еволюційної концепції [6, 107]. Такою домінантою були класично-ліберальні ідеї англійського конституціоналізму Дж. Мілля, які значно посилилися після вбивства царя в 1881 р. Саме після цієї події М. Драгоманов звертається до таких цінностей лібералізму, як права рівності, свобода, гідність людини. Помітний і вплив концепції російського лібералізму на еволюцію поглядів М. Драгоманова, зокрема положень про самоуправління та роль земств у його здійсненні, про роль моральних ідеалів у громадянсько-політичній діяльності, про взаємодію у класичному ліберальному трикутнику “особа – держава – суспільство”. Суттєвим також був вплив ідеї децентралізації правління Ж. Прудона, яка передбачає здійснення демократизації суспільства шляхом створення поряд із центральним законодавчим органом складної системи органів самоврядування для захисту особистості перед державою. М. Драгоманов протиставив народникам популярний у Європі принцип самовизначення нації “скільки народів – стільки держав”.

Селянська реформа 1861 р., яка розпочала структурування селянства і формування ринкових відносин, поставила перед українською суспільно-політичною думкою питання про зміну наукової парадигми. В цьому була об’єктивна необхідність незалежно від того, як вона суб’єктивно сприймалася вченими. Саме тому позитивізм з його критикою апріорного принципу побудови суспільних концепцій мусив замінити довільне теоретизування народників, що спиралося на принципи християнської моралі. Так з’являється концепція М. Драгоманова про конституційно-репрезентативну політичну систему і державу, побудовану на федерально-автономних засадах.

Отже, зміна народницького напрямку еволюційним визначила спрямування української суспільно-політичної думки другої половини XIX ст. на відмову від абсолютизації селянської проблематики, повернення до якої відбудеться значно пізніше, в новій соціально-економічній і політичній ситуації й отримає іншу інтерпретацію в поглядах В. Липинського.

1. *Потульницький В.А. Теорія української політології.* – К., 1993.
2. *Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819 – 1991).* – К., 1994.
3. *Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. Лист до проф. Яворського // В. Липинський Історико-політична спадщина і сучасна Україна. К. – Філадельфія, 1994.*
4. *Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.* – К., 1992.
5. *Драгоманов М. Автобіографія // Вибрані твори.* – Прага – Нью-Йорк, 1937.
6. *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України.* – Мюнхен, 1959.

А.І. Берестовий

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ
УРАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПОРЕФОРМЕННИЙ
ПЕРІОД: ПОГЛЯДИ ВІТЧИЗНЯНИХ
ДОСЛІДНИКІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ
XIX СТ. – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Реформи 60-80-х рр. XIX ст. посилили інтерес науковців до вивчення податкової справи. Не буде перебільшенням твердження про те, що фактично до пореформеного періоду наукові кола лише побічно досліджували питання, пов'язані із сутністю податків, їх видів, змістом податкової політики як взагалі, так і тих, що стосувалися аграрного сектора. Актуальність задекларованої у статті теми полягає у тому, що, по-перше, сучасна податкова політика в українському селі потребує реформування, яке, на нашу думку, неможливе без ґрунтовного вивчення та врахування досвіду попередніх податкових перетворень; по-друге, податкові реформи 1880-х років дали поштовх процесу, в результаті якого на початку XX ст. відбулося закономірне зрівняння різних категорій селян за такими показниками, як забезпечення господарств землею, худобою та інвентарем, сплатою казенних, земських та інших зборів, однак збереження подушного податку для державних селян суттєво погіршило їхнє економічне становище і наблизило їх до колишніх поміщицьких та надільних; по-третє, на сучасному етапі відсутні історіографічні розробки із вказаної теми.

Мета дослідження – проаналізувати погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX – початку XX ст. на податкові перетворення уряду Російської імперії в українському селі. Об'єкт – еволюція поглядів вітчизняних науковців на трансформацію податкової політики в пореформений період. Предмет – вітчизняні історико-економічні дослідження останньої третини XIX – початку XX ст.

Зміна податкових платежів отримала широке висвітлення у тогочасній науковій літературі. Погляди вітчизняних вчених базувалися на відповідних концепціях, розроблених у західноєвропейських країнах. Так, наприклад, В.А. Лебедев проаналізував ті аспекти вчень А. Сміта, К. Арнда, Д. Рікардо, що стосувалися поземельного оподаткування [1]. На основі їхніх досліджень він довів необхідність оподаткування чистого прибутку. При цьому вказав на те, що поняття „чистого прибутку” державою і власником землі розуміється по-різному. Для селянина – це сума, що залишається у нього після сплати всіх податків і повинностей, тоді як для держави – це всі кошти, отримані від сільськогосподарської діяльності до сплати податків [1, 10]. В.А. Лебедев вивчав і способи обрахування розкладки поземельного податку, відзначаючи, що розкладка на основі кількісної характеристики є необґрунтованою, оскільки необхідно враховувати фактори, що безпосередньо впливають на прибутковість землі: розташування, кліматичні умови, якість ґрунтів тощо. Таким чином, автор обґрунтував, що обчислення розкладки поземельного податку залежить від визначення чистого прибутку від землі [1, 63]. Дослідник зазначав, що для забезпечення

максимальної ефективності поземельного податку необхідно, по-перше, встановити його пропорційність по відношенню до інших податків, по-друге, відсоток податку повинен відповідати прибуткам осіб, які його сплачують [1, 65]. Отже, для автора єдиним вірним способом для вирахування розкладки податку був кадастр, тобто безпосередня оцінка чистого прибутку [1, 69].

Порівняльний аналіз податкових перетворень у Російській імперії та Західній Європі зробив і В.П. Воронцов [2]. Він вказував на недоліки податкової політики, що полягали у нерівномірності розподілу податкового тягаря і, ґрунтуючись на досвіді західноєвропейських податкових перетворень, доводив необхідність створення прогресивної системи обкладання, що відповідало європейському досвіду у цій справі. Разом із тим поза увагою автора залишилися роботи західноєвропейських економістів-теоретиків. Дослідник, порівнюючи податкову політику в Російській імперії, Пруссії та Великобританії, лише наводить суми, виплачені населенням цих країн за податками, не посилаючись на джерела інформації, не визначаючи їх достовірність [2, 44].

Теоретичні аспекти становлення податкової системи дослідив І. Янжул [3], який вважав, що революції, війни, міжусобиці за останні два століття дуже часто були викликані ні чим іншим, як надмірним тягарем і нерівномірністю податків; історія демонструє багато випадків, писав дослідник, коли під впливом недосконалої податкової системи одні держави швидко приходили до занепаду своєї промисловості та політичної самостійності, інші численними акцизами гальмували розвиток свого економічного життя, треті нерозсудливою політикою руйнували туземну промислову діяльність і підривали народний добробут [3, 236]. Значну увагу вчений приділив історії утвердження в Російській імперії поземельного податку, зіставивши етапи його еволюції в інших країнах світу [3, 284]. Визначаючи об'єкт поземельного податку, як і більшість його колег, вважав, що ним має бути чистий прибуток із землі. Для визначення середнього земельного прибутку І. Янжул пропонував застосовувати кадастр, тобто детальний опис і оцінку прибутковості всіх земель, що оподатковуються [3, 285].

Цікавим нарисом діючого на той час законодавства стосовно натуральних повинностей є дослідження Н. Бржеського [4], у якому розкрито зміни в структурі селянських общин та норми відбування грошових і натуральних повинностей після скасування кріпосного права. Дослідник вказав на недовершеність і наявність суттєвих недоліків у селянському податковому законодавстві, неспроможність селянських общин власними силами упорядкувати податковий механізм [4, 12]. У роботі розглянуто запровадження з 1865 р. посади податкового інспектора, але водночас проілюстровано їхню незацікавленість у впорядкуванні системи сплати податків селянами [4, 13]. Н. Бржеський також піддав критиці діяльність земських начальників, на яких законом від 12 липня 1889 року було покладено контролюючу функцію щодо оподаткування селянства. Він наголошував на тому, що у згаданому законі чітко не визначено функції земських начальників [4, 14]. Автор відзначав недостатню висвітленість в

офіційних матеріалах і статистичних звітах відбування натуральних повинностей селянами, що суттєво ускладнює дослідження цієї теми. У роботі визначено основні види натуральних повинностей селян: дорожня, відбування поліцейської служби, підводна, гасіння пожеж, відбування варти, винищення шкідливих комах і тварин тощо [4, 23]. Загалом дослідник звертає увагу на економічне значення натуральних повинностей, оскільки вони прагнули використати частину трудової здатності селянина для задоволення тих чи інших державних або суспільних потреб.

Історію формування бюджетної системи та еволюцію податкової політики в Російській імперії висвітлює Т.В. Локоть [5]. Автор зазначав, що формування податкової політики в Росії відбувалося головним чином у XIX ст., коли швидко зростання державних потреб та перехід країни від натурального кріпосного господарства до грошового створили необхідні умови для інтенсивного розвитку податкової системи як засобу поповнення державної казни [5, 150]. Прослідкувавши зміну податкових платежів селянства від правління Петра I, автор констатує, що у другій половині XIX ст. податковий тягар, зокрема подушна податок, зріс [5, 163]. Основну причину цього автор вбачав у збільшенні державних видатків, насамперед на утримання боєздатної армії, потреби якої постійно зростали.

Розвиток податкової системи Російської імперії у 1880–1901 рр. був предметом дослідження П.Х. Шванебаха [6], який відзначав, що збільшення податкових платежів в останній третині XIX ст. є характерною рисою економічного розвитку не лише Російської імперії, а й усіх європейських країн, зумовлене розширенням функцій і завдань держави, колоніальним суперництвом та зростанням обсягів озброєння. Внаслідок чого в Російській імперії за 20 років податки зросли вдвічі: у 1880 р. надійшло податків на суму 565 млн крб., а у 1901 р. – 1 млрд 200 млн крб. [6, 1]. 1880–1886 рр. відзначилися перетвореннями, направленними на полегшення податкового тягаря для селян за допомогою перекладання його на інші класи суспільства, які до цього часу не сплачували прямих податків, для чого було здійснено три заходи: 1) скасування соляного податку; 2) зниження викупних платежів; 3) скасування подушної податі.

Аналіз непрямого оподаткування у бюджетній системі Російської імперії здійснив С. Федорович [7], показавши, що непрямі податки приносили імперській казні мільярдні прибутки. Автор проаналізував складання щорічного розпису (бюджету), висвітливши роль і значення непрямого оподаткування, обґрунтовуючи недосконалість тогочасної податкової політики. Він запропонував, як один із шляхів поліпшення останньої, запровадження прогресивного податку на прибуток [7, 15].

Переваги непрямих податків над прямими доводив А.Н. Гур'єв [8]. Зокрема, він наводить таблицю з показниками надходження коштів до бюджетів 15 європейських країн, де прибутки від непрямих податків значно переважають прибутки від прямих. Автор розкрив сутність непрямих податків і вказав на те, що вони мають властивість зростати, при цьому не збільшуючись за розміром, а внаслідок зростання

кількості населення, поліпшення добробуту тощо [8, 17]. Таким чином, очевидно, що непрямі податки надзвичайно важливі для держав, економіка яких прогресує. Щодо прямих податків, то дослідник виділяє основний, на його думку, їх недолік – незручність обкладання ним народних мас, в першу чергу селянства [8, 110].

Цікавим дослідженням стосовно перебігу перетворень, що призвели до скасування подушного податку, є праця М. Шелгунова [9]. Автор звернув увагу на неефективність подушної податі, роботу спеціальної урядової комісії з її скасування. У проекті постанови цієї комісії йшлося про заміну предмету оподаткування „душі” на „двори”. Цей проект було розіслано земствам для розгляду і внесення відповідних пропозицій з його реалізації. Більшість земств Російської імперії відхилила його, зазначивши, що, зважаючи на економічні умови, в яких перебували платники податків, система оподаткування має бути нерівномірною [9, 53]. Також дослідник, аналізуючи селянські платежі, на основі статистичних даних доводив, що в більшості губерній Російської імперії податок становив 324 % прибутку від землі, тоді як податок із десятини поміщицької землі був у 36 разів менший [9, 60].

Неабиякий інтерес становить збірка пропозицій земських зборів щодо проекту положення про заміну подушних зборів подвірним і поземельним податком, затвердженого 10 червня 1870 р. [10]. Погляди членів губернських земських зборів умовно можна поділити на три групи: 1) ті, що обмежилися заявою про необхідність оподаткування всіх прошарків суспільства і платоспроможних сил держави; 2) ті, що висловилися на користь тієї чи іншої системи обкладання, але ухилилися від розробки нових проектів; 3) ті, що надали детальні проекти стосовно удосконалення способів стягнення податків, що впроваджувалися [10, 3]. Активну участь у розробці зазначеного проекту взяли й українські губернські збори. Наприклад, Харківські земські збори зазначали, що всі економічні сили держави мають бути рівномірно застосовані для сплати прямих податків, але разом із тим наголосили на несвоєчасності впровадження цих змін і зверталися за проханням допустити представників земства Харківської губернії до участі у вирішенні зазначеного питання [10, 11]. У пропозиціях Чернігівських земських зборів відзначено, що податок, який має розповсюджуватися на всі прошарки суспільства, має бути розподілений відповідно до чистого прибутку кожного платника. З прибутків сільського населення необхідно вирахувати викупні та оброчні платежі, сплачувані ними [10, 12]. Полтавські земські збори висловилися за перетворення подушної системи оподаткування на загальнообов'язковий податок на прибуток, який би стягувався як з різного роду майна, так і з різноманітних заробітків, промислів та інших джерел прибутку [10, 19].

Недоліки і прорахунки реформ царського уряду, зокрема податкової, досліджував А.А. Головачов [11]. Він зазначив, що 2/3 надходжень до бюджету забезпечували найбідніші верстви, насамперед селянство. Автор звернув увагу і на несправедливість непрямого оподаткування, оскільки податками

КАРНІ ПОЛІТИЧНІ СПРАВИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

обкладалися в першу чергу предмети повсякденного вжитку, в той час, як на предмети розкоші припадав незначний відсоток оподаткування [11, 55]. Зважаючи на таку несправедливість системи оподаткування, автор довів необхідність впровадження прогресивного податку на прибутки.

Нерівномірності та занадто високим ставкам непрямих податків, якими обкладалися товари повсякденного вжитку, а отже і сплачувалися найнезаможнішими прошарками населення, присвятив свою працю А. Житков [12]. Автор розкрив процес перекладання податків, що мали сплачувати виробники, на споживачів [12, 7]. Проаналізувавши розпис державних прибутків та видатків на 1905 р., дослідник зробив висновок, що непрямі податки є основним джерелом наповнення бюджету: з 2 млрд крб. прибутку близько 1,7 млрд крб. припадає на непрямі і лише 215 млн крб. – частка прямих податків [12, 8]. У дослідженні автор, вказуючи на перевагу в Російській імперії непрямих податків над прямими, порівняв ці показники з аналогами західноєвропейських країн. Так, в Іспанії непрямі податки були вищими за прямі у 1,5 разу, в Англії – у 2,5 разу, у Франції – в 3 рази, в Російській імперії – у 9 разів [12, 15]. За розрахунками А. Житкова, у 1905 р. селянин сплачував у 48 разів більше податків за користування землею, ніж поміщик [12, 16]. При цьому аргументом на користь несправедливості такого оподаткування, на думку автора, є те, що селянам було надано найгіршу землю, відповідно і прибутки з неї були значно меншими, ніж з поміщицької.

Отже, дослідження вітчизняних вчених зазначеного періоду умовно можна поділити на три групи: 1) праці, що базувалися на історії економічних вчень Західної Європи; 2) вітчизняні теорії податкових перетворень; 3) концепції оподаткування царського уряду Російської імперії.

Таким чином, аналіз праць вітчизняних дослідників останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. дає можливість твердити, що в процесі еволюції поглядів в історико-економічних дослідженнях більшість авторів схиляються до ідеї про доцільність реформування сучасної їм податкової системи шляхом впровадження прогресивного податку на прибутки.

Багатогранний напрям вітчизняної історичної науки, окреслений умовним визначенням „аграрна історія”, має давні традиції і є одним із найбагатших на досягнення та опрацювання. У російській дореволюційній історичній школі завжди уважно ставилися до пошуку закономірностей економічного та соціального життя селянської верстви, яка забезпечувала розвиток велетенської аграрної держави. За радянського періоду вченими було багато зроблено щодо дослідження економічних відносин, суспільних метаморфоз та виявів селянського невдоволення й протестів. І в наш час тривають розробки тем, пов’язаних з українським селом, частково продовжуючи інерцію попередніх років, частково ґрунтуючись на значенні цих досліджень для традиційно аграрної української нації.

Відповідно окреслилася і співвідносна джерельна база, яку залучають вчені у своїх працях. Переважно це масові джерела, придатні до статистичного обробітку, які дозволяють прослідкувати глобальні метаморфози у загальнодержавних масштабах або, принаймні, на рівні регіону. Наприклад, опрацювання узагальнюючих документів адміністративного обліку населення – „перечневих” відомостей та генеральних таблиць ревізійних переписів, дозволили В. Кабузану [1], А. Перковському [2] уточнити чисельність різних видів селянського населення, з’ясувати окремі демографічні питання [3, 161-163]. Багаторічна кропітка робота Є. Сташевського над господарськими інвентарями казенних і приватних маєтків Правобережжя привела до появи фундаментальної праці з економіки сільського господарства ХVІІІ – ХІХ ст. [4]. Тією чи іншою мірою автори різних досліджень використовували викупні документи аграрної реформи, масові збірки документів із придушення селянських виступів, матеріали адміністративного обліку тощо [5].

Однак сьогодення ставить перед істориками нові завдання, предметом наукових розвідок все частіше стають не маси, а конкретні особи. Активно розвиваються дослідження на рівні мікрорегіонів, в першу чергу, краєзнавчого характеру. Сучасне суспільство виявляє інтерес до з’ясування власної генеалогії, пошуку свідчень, хай і найскупіших, щодо своїх предків. Все це потребує залучення до наукового обігу нових видів писемних джерел, глибшого опрацювання вже відомих. Виходячи з потреб здійснення генеалогічних реконструкцій, ми можемо виділити з наявної джерельної бази чотири основні архівні групи: джерела церковного походження, документацію державно-адміністративного обліку населення, господарсько-фінансову документацію і матеріали судово-поліцейського характеру.

Кожна з них об’єднує джерела не лише за атрибутами походження та формальної подібності. Значно важливішими є відмінності, приховані в інформативному їхньому наповненні, у змісті відомостей про особу, сконцентрованих у документах

1. Лебедев В.А. О поземельном налоге. – С.Пб., 1868.
2. Воронцов В.П. Государственные доходы России сравнительно с другими странами. – С.Пб., 1907.
3. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – С.Пб., 1890.
4. Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – С.Пб., 1906.
5. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России. – М., 1908.
6. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – С.Пб., 1903.
7. Федорович С. Как собираются и на что расходуются народные деньги. – С.Пб., 1905.
8. Гурьев А.Н. Прямые и косвенные налоги. – С.Пб., 1893.
9. Шелгунов Н. Податной вопрос. – С.Пб., 1872.
10. Краткий свод предположений земских собраний, губернских по крестьянским делам присутствий и губернаторов по вопросу о преобразовании системы подушных сборов. – С.Пб., 1872.
11. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861-1871. Издание „Вестника Европы”. – С.Пб., 1872.
12. Житков А. О налогах. – М.: Труд и воля, 1906.

певної групи. Зокрема, матеріали судово-поліцейського походження, на відміну від інших їх видів, містять характеристики зовнішніх відзнак осіб, рис характеру, цитують вирази суб'єктів, описують побут їхніх родин тощо. Хоча ці джерела не мають ознак загальності, а є швидше індивідуальними (чи стосуються обмеженого кола осіб), фіксація таких процесуальних норм, як опитування свідків, взяття допитів дозволяє отримати інформацію не лише про правопорушників, а й багатьох їхніх земляків.

Нині складність роботи з джерелами судово-поліцейського походження полягає у їх розпорошеності, відсутності територіального групування, „глухих” описах, інколи – великих обсягах фондів. Тут пошук свідчень про конкретних осіб проводити важко, а ймовірність успіху є значно нижчою, ніж при роботі з господарськими інвентарями, метричними книгами, ревізькими та посімейними списками. Зазначимо, що величезна кількість кримінальних справ, припинених за відсутністю складу та ознак злочину, знищувалися ще у судових установах Російської імперії. Наприклад, лише у чотирьох повітах губернії за три роки ліквідовано 2558 карних справ, позбавляючи нас можливості довідатися про обставини життя тисяч селян [6].

Разом із тим, серед різноманітних архівних збірок, породжених діяльністю правоохоронних установ Російської імперії, знаходимо і такі, у яких згруповані однотипні справи про правопорушення селян. Обсяги таких груп інколи доволі масивні. У зв'язку з цим об'єктом вивчення є матеріали судово-поліцейського характеру, предметом – колекції справ про політичні злочини селян Подільської губернії, що відклалися у кількох архівах України і об'єднані під титулами „*О ругани царя...*”, „*О высказывании ... за свержение царя*”, „*О агитации ...*”. Мета публікації – дослідити політичні справи кінця XIX – початку XX ст. як джерело інформації щодо селянських родин Півдня.

Очевидно, прослідкувати зародження практики покарання за образу правителів неможливо. В російській історіографії її переважно починають від особливого виду державних злочинів відомих під назвою „*Слова и дела Государева*” [7, 35-36], яка широкого розповсюдження отримала за Петра I, коли будь-яка словесна образа монарха або незадоволення його діями були підведені під поняття державного злочину, що карався стратою. Продовжувалася вона і після його смерті. Катерина II невдовзі після воцаріння, указом 1762 р. заборонила вживати вираз „Слово і діло, *а если кто отныне оное употребит в пьянстве или в драке или избегая побоев и наказания, таковых тотчас наказывают так, как от полиции наказываются озорники и бесчинники*” [8]. Щоправда, обов'язок доносити про політичні злочини ніхто, звичайно, не скасовував.

Практика покарання канчуком за образи членів імператорської родини тривала і значну частину XIX ст. [9, ст. 217-218]. Установлення про покарання від 1885 р. містило окрему главу „*О преступлениях против Священной Особы Государя Императора и Членов Императорского Дома*”. Найчастіше до селян застосовувалися санкції за образу словом або символічно царя (ст. 246) й членів царствующого дому (ст. 248). Малося на увазі виголошення зухвалих образливих слів або умисне пошкодження чи

знищення виставлених у публічному місці зображень. Найсуворіше покарання – каторга від 6 до 8 років – зменшувалося до ув'язнення в казематі (якщо підсудний не мав наміру до образи) або до тюремного ув'язнення чи арешту (у випадку „*неразумия*”, „*невежества*” чи у стані сп'яніння); переважно такі діяння каралися в адміністративному порядку [10].

У 1880-90-х роках практика адміністративного розгляду справ про образу монархів набула надзвичайного поширення. Лише Закон 4 червня 1904 р. „Про деякі зміни у порядку провадження по державним злочинам і застосуванні до них постанов нового Кримінального установа” скасував подібний порядок вирішення таких справ [11, 99-100].

Політичний характер процесів зумовлював і спеціальну процедуру їх розслідування. Зокрема, вони перебували під пильним прокурорським контролем, аніж кримінальні [12, 102]. Завдяки цьому ми маємо масиви справ та супровідних документів у фонді прокурора Одеської судової палати, який зберігається у Центральному Державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 419) та фондах окружних судів з обласних архівів. Певні справи про політичні злочини подільських селян відклалися і в об'єднаному фонді жандармських установ Подільської губернії (ф. 301 ЦДАК України).

Судові палати були породженням судової реформи 1860-х рр. Округ Одеської судової палати створено в 1869 р. До складу його входили губернії: Бессарабська, Катеринославська (за винятком Бахмутського і Слово-Сербського повітів), Таврійська, Херсонська і Подільська. На території нашої губернії діяли 2 окружних суди – Кам'янець-Подільський і Вінницький. Кам'янець-Подільський окружний суд функціонував у 1880-1920 рр. Його діяльність відображена у колекції документів, яка становить найбільший фонд Державного архіву Хмельницької області, що нараховує 144049 справ (ф. 144). Вінницький окружний суд був створений згідно із законом Державної Ради від 11 квітня 1909 р. Компетенція його поширювалася на Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летицький, Літинський та Ольгопільський повіти. Документи суду становлять 172-й фонд ДАВО, який нараховує 20175 одиниць зберігання. Політичні справи зібрані в описі № 4 (613 од.).

Зупинимося детальніше на змісті документів прокуратури судової палати. Загалом 419-й фонд ЦДАК України нараховує 10913 одиниць зберігання, розбитих на три описи: перший – політичні справи, другий – кримінальні і третій – канцелярія. Справи з різних губерній зібрані у фонді окремими групами за роками. Причорноморські губернії, у яких переважали соціально активніші переселенці, згадуються у титулах значно частіше, аніж Поділля. Наприклад, за нашими підрахунками, подільські селяни були фігурантами лише 154 справ з першого тому першого опису.

Концентрація справ у фонді промовисто демонструє гостроту політичної ситуації загалом у імперії й окремих її частинах зокрема. Селяни пореформеного Поділля починають масово переслідуватися за антиурядові висловлювання з 1880-го року. Загальне загострення ситуації у країні цього періоду поступово доходить і до традиційно інертних посполитих.

Процедура здійснення прокурорського нагляду визначала і зміст документів, які зберігаються у фонді. Чітко окреслений ланцюжок проходження інформації до прокурора Одеської судової палати: йому писав начальник Подільського губерньського жандармського управління, якому, в свою чергу „помощник мой в Брацлавском уезде представил сообщение Пристава 4-го стана Ольгопольского уезда о том, что ... крестьянка Татьяна Шамраева заявила местному полицейскому уряднику...” [13, 1]. Інколи до прокурора зверталися прокурори або їхні заступники (*товарищи*) з округних судів – Кам’янець-Подільського і Вінницького. Подекуди селяни самі доносили відразу приставам [14, 1]. Часом інформація до жандармів потрапляла від повітових справників [15, 2]. У будь-якому випадку ми бачимо тут чітку співпрацю адміністративних, поліцейських і жандармських органів.

Сутність справи, як правило, викладається вже у самому *поданні*, в якому згадуються обставини правопорушення, населений пункт, коротко характеризується особа порушника, інколи вказуються імена свідків, інколи – лише їхня кількість. Часто такі самі свідчення викладаються у *рапортах*. Нерідко тут же занотовані характеристики правопорушників, надані місцевою владою: „Из собранных сведений о личности крестьянина Ксенофонта Мельничука оказалось, что он вероисповедания православного, лет от роду 40, женат на дочери ... Филиппа Шияна, Агафии 39 лет, имеет детей (перелічуються імена і вік чотирьох дітей), умственно не развит, грамоты не знает, ремесла тоже, в политическом отношении за Ксенофонтом Мельником ничего предосудительного не замечалось, пристрастен к пьянству, характера дерзкого” [16, 13 зв.].

У деяких справах ми зустрічаємо „*статистичний листок*”, у якому містяться відповіді правопорушника на 17 запитань [17, 214]. Виходячи з теми нашого пошуку виділимо найцікавіші пункти документа: 1) ім’я, прізвище та по батькові; 2) вік на момент здійснення злочину; 3) місце народження; 4) постійне місце проживання; 5) народження (законне чи незаконне); 6) звання („состояние”, „сословие”); 7) „народность и племя” (як правило – *малоросс.*); 8) релігія; 9) сімейний стан (записувалося не лише одруження, але й кількість дітей, інколи – імена родичів та їхній вік).

Судові досьє ХХ ст., як правило, починаються з *обвинувального акту*, у якому стисло (рідко більше двох сторінок) викладено сутність справи із зазначенням повного імені правопорушника, його віку, свідків. Акти переважно друкувалися на машинці, надсилалися сторонам процесу.

Наступним документом у таких справах є *список осіб, що мають викликатися* (подлежачих вызову) *на судові засідання*. У ньому перелічуються обвинувачений і свідки й вказується місце їхнього проживання. Інколи на цьому ж аркуші окремо дописувався список свідків з боку обвинуваченого.

У багатьох справах зустрічаємо копії *посімейних списків* про сімейний стан селян. Списки містили 11 колонок, серед яких: номери родин за порядком і за ревізькими списками; повні імена чоловіків – членів сімей; вік (за ревізькими списками і метрикою);

відмітки про зміну місця проживання; імена та вік жінок.

Нарешті, найповніші свідчення про життя та особу селянина містять *протоколи* допитів обвинувачених та свідчень (рос. – *свидетельских показаний*) очевидців. Вони долучені до більшості прокурорських справ. На початку кожного протоколу вказуються повні імена, вік, віровизнання, звання, місце проживання. Звідси ми дізнаємося про відносини в середині родини, визначаємо сільські „вуличні” прізвиська, з’ясуємо, хто кому був сусідом, товаришем, отримуємо інформацію про районування села, назви різних його „кутків” тощо. Інколи навіть довідуємося про деякі світоглядні позиції посполитих: так, селянин із Цибулівки Михайло Сорока на докори односельців у крадіжці лісу пана Собанського відповів, „*що ліс власність не Собанського, а їх (тобто селянських) дідів і прадідів, а оскільки цар одружений з полькою, то й віддав їм усю землю і ліси, і води*”, а далі додав: „*антихрист і антихристам дав право*” [13, 1].

Аналіз справ фонду виявляє кілька цікавих закономірностей у політичних справах подільських селян. Досить часто правопорушення відбувалися під впливом алкоголю. Можливо, обвинувачені обирали таке пояснення як спосіб захисту: „Оскільки нічого не пам’ятаю, то й вини своєї не визнаю”. Однак уже самі назви справ говорять, що нерідко дії відбувалися саме у пивних, трактирах, корчмах. Відповідно, годі шукати у таких образах якогось справжнього політичного змісту. Наприклад, Семен Бідюк зі Скибинець Гайсинського повіту 8 травня 1886 року побачивши, як служниця Тростянчицького трактиру закорковує пляшки з горілкою, сказав: „*О! Что с этими шкаликами вышло, сама печатает. Большое добро сделал покойный Государь, а убили его. Дай Бог, чтобы и этого убили!*” [15, 2]. Зрозуміти зв’язок між горілочаними пляшками і особою імператора досить важко, можливо фраза була такою кострубатою ще у момент виголошення, а можливо набула такого вигляду при перекладі на російську мову урядником. Додамо, що свідчення соцького та ще п’яти селян – очевидців події, також долучені до цієї справи.

Як уже зазначалося, одна з форм образи монаршої фамілії полягала у пошкодженні і нищенні їхніх портретів. Тому чимало справ фонду присвячено з’ясуванню обставин саме таких злочинів. Цікаво, що селяни інколи надавали звичайним побутовим суперечкам політичного характеру, сподіваючись таким чином перемогти своїх противників. Наприклад, бійка між рідними братами Прибігами, які не поділили землю і спадок після смерті батька, набула особливого звучання, оскільки один із них намагався звинуватити інших двох у нападі на свій дім і ламанні портрету царя [18]. На думку поліцейського урядника, у такий спосіб брат сподівався спровадити рідню до Сибіру, а сам залишитися на 15-ти десятинах землі.

Царська карна машина була багато років налаштована на одну головну мету – боротьбу з сепаратизмом польської шляхти – і важко переорієнтовувалася на нові цілі. Ця інерція прослідковується і у справах зазначеного фонду. Наприклад, зазнав переслідування дрібний поміщик Рациборівський. У 1886 р. він насварив за невичищені жолоби селянина і обізвав його. Останній виявився відставним солдатом і відповів, що „*служив Богові і Государю, але так його не обзивали*”. На що

розлучений дідич відповів: „*Ти служив такому ж дурню, як і сам*” [19, 30 зв.-31]. Зрозуміло, що селянин скористався нагодою і доповів у поліцію.

Тут виявляється ще один цікавий момент. Досить часто освіту українські селяни отримували не у школі, а в армії. Багато солдатів поверталось на батьківщину грамотними. У цьому випадку ми бачимо, що тим самим каналом до сіл йшла й інформація про свої права. Часте повторення у справах виразів „*Я не дурень (бидло, скотина і т.д.), бо служив Богові і Імператорові*”, свідчить, що, очевидно, солдат навчався таким чином відстоювати свою гідність служилих людей в умовах післякріпосницького села. Не дивно, що багато випадків пов'язано саме з висловлюваннями або діями відставних солдатів та унтер-офіцерів [20;21].

Від початку ХХ ст. все більше з'являється справ, у яких селяни фігурують не як випадкові жертви гіпертрофованої пильності царських „силовиків”, а як свідомі учасники політичної діяльності. Спочатку така поведінка виявлялася у поширенні чуток [22], а далі почала реалізовуватися у розповсюдженні різноманітних „прокламацій” та агітації інших селян до спротиву [24].

Логічним продовженням стала участь хліборобів у політичних виступах 1905 року і пізніших часів. У цей час змінюється і характер справ, з'являються і нові форми протесту – політичні демонстрації, теракти, захоплення панських земель, підпали [14,1].

Завершуючи наш огляд, можемо констатувати, що політичні карні справи пореформених часів є цінним джерелом з історії та генеалогії селянських родин. Вони зберігають усі притаманні судовим та поліцейським документам властивості, включно з винятковою інформативною різнобарвністю і наповненістю. Однак, на відміну від більшості карних справ, політичні містять набагато більше відомостей про світоглядні позиції селян, що робить їх особливо цінним джерелом для вивчення історії селянського побуту, моралі, психології тощо. Залучення широкого кола свідків також посилює інформативне значення цих джерел. Маємо приклади, коли допитувалися десятки односельців з метою з'ясувати обставини правопорушення. Відповідно, до справи заносилися й відомості про цих осіб.

Врешті, концентрація цих досьє у кількох фондах архівів України дозволяє говорити про реальність практичної пошукової роботи серед цих документів. Якщо можливість винайдення імені окремого суб'єкта пошуків і є досить малоюмовірною, то отримання інформації про життя, побут і звичаї жителів конкретного подільського села цілком вірогідне.

1. Кабузан В. М. *Народонаселение России в XVIII первой половине XIX вв. (по материалам ревизий)*. – М.: Изд. АН СССР, 1963.
2. Перковский А.Л. *Народонаселение Украины в XVIII веке: Дис...канд. іст. наук.* – К., 1968.
3. Кабузан В., Махнова Г. *Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг. // История СССР.* – 1965. – № 1; Кабузан В. *Численность украинского населения на территории России за ревизиями 1732 и 1763 годов // Украинский исторический журнал.* – 1960. – № 6.
4. Сташевский Е.Д. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в.* – М., 1968.
5. Антонович В. *Исследование о крестьянах в Юго-*

- Западной России.* – К., 1870; Гуржій І.О. *Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.* – К., 1954; Дружинин Н.М. *Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева.* – Т. 1-2. – М.; Л., 1946-1958; Теплицький В.П. *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.)*. – К., 1959; Маркина В.А. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.* – К., 1961; Лазанская Т.И. *Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы.* – К., 1989; Зінченко А.Л. *Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття.* – К., 1994.
6. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).* – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 157.
 7. Евреинов Н. *История телесных наказаний в России. Репринтне видання.* – Харків, 1994.
 8. Семевский М. *Слово и дело.* – 2 вид. – С.Пб., 1884.; Есилов Г. *Государево дело // Древняя и новая Россия.* – 1880. – № 4.
 9. *Свод Законов 1832 г.* – С.Пб. – Т. XV.
 10. *Відповідно до височайшого повеління від 10 червня 1881 р.*
 11. Ярмыш А. *Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков.* – К., 1992.
 12. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Судебная реформа, судоустройство.*
 13. *Центральный Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України).* – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1578.
 14. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4512.
 15. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1340.
 16. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4512.
 17. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1340.
 18. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 2312.
 19. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1386.
 20. *Наприклад: ЦДІАК України.* – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 2367.
 21. *Спр. 2702 „...Балтського повіту відставного солдата Сандурського З.Н...” 1898 р.*
 22. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 664.
 23. *Очевидно, першою у цьому ряду є спр. 282 „За звинуваченням селянина Корнійчука К.Х. у висловлюванні серед селян с. Карбівки Гайсинського повіту за знищення царського уряду і зберігання народницького журналу „Вперед” 1874-80 рр.*
 24. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1454.
 25. Литвак Б.Г. *Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг. История и методика изучения источников.* – М., 1989.

В. Соловйова

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У 1917–1920 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах пошуку шляхів усамостійнення молодій Українській державі, її утвердження на міжнародній арені, особливої актуальності набувають праці, присвячені історії міждержавних стосунків. Важко переоцінити значення досвіду дипломатичної служби за доби національно-визвольних змагань для визначення зовнішньополітичної концепції сучасної України. Дослідження в цьому напрямі мають як науковий, так і практичну цінність. Вони необхідні для випрацювання зовнішньополітичних пріоритетів, визначення місця України в сучасній політичній світовій мозаїці як в геополітичному, так і в

економічному та соціокультурних планах. Саме цим зумовлений значний інтерес до дипломатичної діяльності українських національних урядів доби національно-визвольних змагань як у діаспорній історіографії, так і у сучасній вітчизняній.

Дипломатична діяльність Центральної ради, Української Держави і Директорії УНР висвітлювалися здебільшого українськими дослідниками в діаспорі, тривалий час їхні праці були недоступними в Україні. Протягом останнього десятиліття доба українських національно-визвольних змагань приваблює все більшу увагу істориків та публіцистів, які частіше звертаються до проблем цього періоду і, зокрема, вивчення історії внутрішнього та зовнішньої політики українських національних урядів. Автор публікації ставить за мету з'ясувати стан наукового вивчення питань, пов'язаних з українською дипломатією у країнах Центральної Європи періоду революції 1917-1920 рр. Об'єкт дослідження – українська дипломатія у країнах Центральної Європи періоду національно-демократичної революції, предмет – історіографія проблеми.

Слід відзначити, що дослідження міжнародної діяльності Центральної ради, Гетьманату та Директорії почалося відразу після поразки національно-визвольних змагань. Це певною мірою можна пояснити спробами проаналізувати позитивний досвід та помилки національних урядів в Україні. У цьому контексті значний інтерес викликають публікації безпосередніх учасників доби національно-визвольних змагань, які були організаторами зовнішньополітичної служби у 1917-1920 рр., керівниками українських дипломатичних представництв за кордоном. Вони містять різноманітний фактичний матеріал, який подається на тлі бурхливих подій тієї історичної епохи. До таких досліджень слід віднести праці С. Петлюри – Головного Отамана військ Директорії УНР, голови Директорії УНР; В. Винниченка – голови Генерального Секретаріату УНР (1917-1918), голови Директорії УНР (1919-1919); О. Шульгіна – генерального секретаря – міністра міжнародних справ УНР; Д. Дорошенка – міністра закордонних справ Української Держави; І. Мазепи – голови Ради Народних міністрів УНР; М. Галагана – голови надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині; А. Марголіна – голови української репрезентації в Англії та ін.

Написані здебільшого у 20-40-х рр. ХХ ст. праці цих авторів, хоч і не позбавлені партійно-політичних упереджень, полемічних випадів на адресу політичних опонентів, але містять чимало важливих спостережень, є цікавим свідченням епохи. Зокрема, праця В. Винниченка “Відродження нації” позначена протиріччями, які існували у керівництві Директорії щодо зовнішньої політики. Автор гостро критикує державний уряд УНР і його політику після своєї відставки, перекладаючи на нього всю відповідальність за поразку у національно-визвольних змаганнях. Одночасно В. Винниченко з'ясовує процес організації окремих дипломатичних інституцій, розкриває проблему партійно-політичного впливу на підбір їхнього кадрового складу. Він скептично оцінює як внутрішню, так і зовнішню політику УНР у 1919–1920 рр., вбачаючи прорахунки у відході керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою від т. зв. соціалістичних принципів.

У монографіях О. Шульгіна “Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи”, “Без території”, його статтях у часописах і збірниках “Початки діяльності міністерства закордонних справ України”, “Симон Петлюра та українська закордонна політика” розкрито процес формування зовнішньої політики УНР, вивчено напрями тієї чи іншої зовнішньополітичної орієнтації, їх причини, проаналізовано наслідки цього процесу. У них показано не лише діяльність державних чинників, пов'язаних із виходом України на міжнародну арену, зокрема створення і діяльність української делегації на мирних переговорах у Бересті-Литовському, з'ясовано структуру і функції дипломатичної служби України протягом усієї доби національно-визвольних змагань. Як історик, О. Шульгіну притаманна виваженість в аналізі історичних подій, що робить його працю “Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині” цінним внеском у дослідження проблеми становлення дипломатичної служби УНР за кордоном.

Особливе місце в дослідженні проблеми займають праці Д. Дорошенка, фахового історика, який досить докладно розкриває становлення міждержавних зв'язків України з Центральними державами, перші кроки дипломатичної служби в добу Української Центральної Ради і Української Держави. Ці дослідження мають неабияку цінність завдяки використанню автором широкого кола архівних джерел, матеріалів періодичної преси і спогадів учасників національно-визвольних змагань. “Мої спомини про недавнє минуле” Д. Дорошенка виходять за межі жанру мемуарної літератури, оскільки автор намагався із властивою йому виваженістю і об'єктивністю дослідника проаналізувати міждержавні стосунки України з центральноевропейським регіоном, формування торговельно-економічних зв'язків, діяльність військово-санітарних місій УНР, узагальнити сукупність прорахунків та помилок у зовнішній політиці Директорії.

Праця відомого українського політичного діяча П. Христюка “Замітки та матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр.”, написана із залученням значної кількості архівних документів і матеріалів преси, безперечно, є цінним джерелом для вивчення теми. Проте характеристика як зовнішньополітичного курсу Директорії, так і дій українських дипломатичних місій подаються крізь призму ідеологічних міркувань автора, провідного діяча УПСР, який намагався перекласти всю відповідальність за вади зовнішньополітичного курсу УНР на соціал-демократичний уряд республіки і його представників у дипломатичних місіях.

Окремому питанню зовнішньополітичної орієнтації УНР на Польщу присвячена праця С. Шелухіна “Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.” [1]. Монографія має безпосереднє відношення до теми дослідження і допомагає з'ясувати міждержавні стосунки між УНР і РПП з правової сторони. На думку вченого, С. Петлюра протиправно підписав угоду, не маючи на те повноважень від інших членів Директорії. Одночасно С. Шелухін показує негативні наслідки Варшавського договору для України, оскільки від

самого початку двосторонні стосунки між обома державами були для України дискримінаційними.

Цієї ж проблеми стосуються і “Спомини” М. Галагана, голови Української надзвичайної місії в Угорщині, який після підписання Варшавської угоди подався до демісії [2]. Праця М. Галагана виходить за межі мемуарної літератури, є цінним джерелом для вивчення створення і діяльності дипломатичних представництв УНР і ЗУНР в Угорщині. Особливо цінними є спостереження автора, пов’язані зі змінами політичної влади в Угорщині в цей період та їх впливом на діяльність українського представництва. Автор також публікує цікаві документи, які стосуються функціонування дипломатичної служби УНР в Угорщині, що значно підвищує інформаційну значимість праці.

Голова уряду УНР (IX.1919 – V.1920) І. Мазепа, який безпосередньо очолював інституції, що відали як внутрішньою, так і зовнішньою політикою Директорії, у своїй праці “Україна в огні і бурі революції” розкривав процес державотворення в Україні в цей період. Автор проаналізував як свої власні прорахунки щодо формування зовнішньополітичної орієнтації країни, так і державного апарату, часто пов’язаних з некомпетентністю і відсутністю професіоналізму серед керівників Міністерства закордонних справ і дипломатичних представництв. За його твердженням, саме за інформацією і звітами голів репрезентацій УНР за кордоном формувалася зовнішня політика Директорії [3].

Певним підсумком дослідження зовнішньополітичної діяльності уряду Директорії взагалі та закордонних репрезентацій УНР можна вважати тематичний збірник альманаху “Червона калина” за 1939 р., що вийшов під загальною назвою “Україна на дипломатичному фронті”. У статтях колишніх працівників дипломатичних представництв висвітлено основні напрями роботи української дипломатії в Європі. Наприклад, статті Д. Антончука, Б. Галайчука, М. Данька, Д. Левицького безпосередньо стосуються теми дослідження і мають наукову цінність не лише як свідчення учасників українсько-польських переговорів про замирення, процесу організації зовнішньополітичної служби тощо, але й як перша спроба узагальнення досвіду дипломатичних представництв УНР в Центральній Європі [4].

Деякі праці співробітників українських дипломатичних представництв за кордоном і насамперед в Центральній Європі з’являються у післявоєнний час, це спогади Є. Лукасевича, А. Жука, М. Славінського та ін. [5]. Серед них слід виділити мемуари і статті Є. Онацького, який протягом 1919-1922 рр. працював на різних посадах в Надзвичайній українській дипломатичній місії в Італії [6]. У своїх статтях “Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності”, “Українська дипломатична місія до Ватикану” та споминах “Похилий пліч: Записки журналіста і дипломата” він розкриває основний перебіг подій навколо створення цих репрезентацій, а також показує їх головні напрями діяльності та кадровий склад українських представництв у цій центральноевропейській країні.

Окрему групу наукових праць становлять дослідження радянських істориків щодо

зовнішньополітичної діяльності Директорії, формування дипломатичної служби УНР. Серед них кілька спеціальних праць, які, однак, позначені крайнім суб’єктивізмом, пов’язаним із ідеологічними настановами КППС щодо оцінки періоду української державності 1917-1920 рр. В дослідженнях О.Е. Карпенка, А.В. Лихолата, І.А. Петерса, Р.Г. Симоненка, А.Д. Скаби, М.І. Супруненка, І.С. Хміля та ін. [7], присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності української радянської республіки, її міжнародним стосункам, повністю замовчується позитивний досвід багатогранної праці українських дипломатичних представництв Директорії або, навпаки оцінюється цілком негативно, як нібито ворожий українському народові. Історики за умов радянської тоталітарної системи були повністю позбавлені можливості адекватно відобразити події періоду національно-визвольних змагань в Україні. Проте кризь призму компартійних ідеологічних настанов, притаманних радянській системі, ряд досліджень часто вміщує значний фактичний матеріал щодо діяльності українських дипломатичних місій і делегацій, який дає можливість краще зрозуміти складність міжнародної ситуації в Європі, умов існування української державності протягом 1919-1920 рр. і розстановку політичних сил в Центральноевропейському регіоні. В цьому ж зв’язку слід згадати дослідження московських авторів В.А. Зоріна, О.І. Пушкаша, Г.А. Язькової та ін. [8], присвячені окремим питанням зовнішньої політики Радянської Росії у Центральній Європі, планам країн цього регіону щодо України в контексті протистояння між РСФРР і державами Заходу.

Вивчення проблеми створення та діяльності дипломатичної служби УНР доби Директорії вченими української діаспори відбувалося в комплексі дослідження історії національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. Це здебільшого узагальнюючі дослідження з історії суспільно-політичних процесів, військової історії. До них, зокрема, належать ґрунтовні праці Д. Донцова, А. Крезуба, П. Мірчука, І. Лисяка-Рудницького, І. Нагаєвського, М. Стахіва, О. Юрченка та ін. [9]. У більшості з них тісно чи іншою мірою вивчено зовнішньополітичні зв’язки Української Народної Республіки з країнами Європи, у тому числі її центрального регіону. Аналізуючи процес державотворення в Україні, його негативні та позитивні наслідки, І. Лисяк-Рудницький схильний бачити причини прорахунків Директорії не в її зовнішній політиці, а насамперед у невирішеності внутрішніх проблем, що стояли перед керівництвом республіки. Кваліфікований аналіз сукупності факторів, які вплинули на формування зовнішньополітичної орієнтації УНР, її подальші зміни, дозволили автору знайти нові підходи у визначенні основних напрямів діяльності дипломатичних представництв у Центральній Європі та їх впливу на формування міждержавних стосунків.

Окремо слід зупинитися на ґрунтовних працях М. Стахіва, в яких автором використано велику кількість матеріалів західних архівів, що суттєво доповнює коло джерел, відомих в Україні. Разом із тим автор висвітлює лише окремі напрями зовнішньої політики Директорії і ЗУНР, зосереджуючи свою увагу в основному на двосторонніх зв’язках з Польщею та

Радянською Росією. Українсько-польським стосункам присвячено також праці П. Мірчука і А. Крезуба. У них виклад перебігу воєнних дій поєднано із висвітленням ряду зовнішньополітичних кроків, до яких вдавалися і провідники ЗУНР, і УНР під час українсько-польської війни.

Правовій характеристиці виходу України на міжнародну арену і становленню її двосторонніх зв'язків з країнами Четверного союзу присвячено статті М. Геца і Б. Галайчука [10].

Серед праць українських істориків діаспори лише деякі безпосередньо стосуються теми дослідження. Це монографії А. Господина, І. Хоми, "Збірник на пошану Олександра Шульгіна, 1889-1960", а також статті Л. Вінара та В. Трембіцького [11].

Окрему групу становлять наукові дослідження, що вийшли друком у сучасний період розвитку української державності. Активізація наукової розробки проблеми наприкінці 1980-1990-х рр. пов'язана з виходом України на міжнародну арену як незалежної держави. З'явився ряд наукових досліджень із історії зовнішньої політики України, її двосторонніх відносин із країнами Європи. Певною мірою це зумовлено необхідністю звернення до історичного досвіду перших кроків зовнішньополітичної діяльності України. Загальним проблемам становлення Міністерства закордонних справ УНР у 1917-1920-х рр. та дипломатичної служби України присвячено наукові розробки Д. Веденєєва та С. Варгатюка [12]. Автори висвітлили та проаналізували діяльність Міністерства закордонних справ як апарату управління зовнішньою політикою УНР, його структуру та напрями діяльності, а також розкрили особливості зовнішньоінформаційної та консульської служби УНР за кордоном. Однак діяльність дипломатичних представництв України в Центральноевропейському регіоні розглянута ними побіжно.

Окремі питання зовнішньої політики Директорії УНР у період, що досліджується, розглянуто у збірнику документів "Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини", узагальнюючих працях Я. Грицака, а також у статтях та монографіях Л. Гентош, Б. Гончара і Н. Городні, М. Держалюка, О. Павлюка та ін. [13].

Дипломатичну діяльність Директорії УНР висвітлено також у праці Г.В. Стрельського. У ній зібрано значну кількість біографій українських дипломатичних представників доби Української Центральної ради, Української Держави і Директорії [14].

Десятилітньому ювілею незалежності України присвячено чимало ґрунтовних досліджень українських істориків. Серед них слід виділити колективну працю "Нариси з історії дипломатії України" [15], яка була підготовлена авторським колективом на чолі з академіком НАН України В.А. Смолієм. Її автори зробили спробу широкого відтворення діяльності української дипломатичної служби в різні історичні епохи, і в тому числі й у добу національно-визвольних змагань. О.В. Павлюк і В.С. Сідак у розділі "Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920 рр.)" висвітлюють дипломатичну діяльність урядів УНР, Української Держави, Директорії УНР та ЗУНР. У розділі з'ясовано структуру, кадровий склад і функції дипломатичної служби; висвітлено основні напрями діяльності

дипломатичних представництв Директорії УНР та розкрито їхню роль у формуванні міждержавних стосунків із країнами Європи, у тому числі й центрального її регіону.

Таким чином, можна констатувати, що протягом останнього десятиліття українським вченим вдалося поглибити дослідження дипломатичної діяльності українських урядів у добу національно-визвольних змагань. Слід також відзначити, що в сучасній вітчизняній історіографії посилюються тенденції переходу від збирання та констатації фактів, яким захоплювалися українські дослідники діаспори та науковці у перше десятиліття незалежності України, до їх переосінки та ґрунтового аналізу. Разом з тим, досі не створено узагальнюючої праці з історії формування і діяльності дипломатичних представництв українських національних урядів у добу національно-визвольних змагань, в якій би було комплексно розкрито весь спектр українських репрезентацій та проаналізовано основні форми і методи їх діяльності, здобутки та прорахунки дипломатів.

1. Шелухин С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага, 1920.
2. Галаган М. З моїх споминів. – Т. 1-IV. – Львів, 1930.
3. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Т. 2. – К., 2002.
4. Антончук Д. Українсько-польські переговори про замирення в травні 1919 р. // Альманах „Червона калина”. – Львів, 1939; Галайчук Б. Дипломатична історія // Там само; Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби // Там само; Данько М. Українська пресова служба у Відні // Там само; Левицький Д. З дипломатичних споминів // Там само.
5. Діяльність українського посольства у Швейцарії у навітленні д-ра медицини Євгена Лукасевича // Сучасність (Мюнхен). – Жовтень, 1970; Жук А. Памяті Миколи Порша // Сучасність. – 1962. – № 1; Славінський М. Спомини // Америка (Філадельфія). – 1960.
6. Онацький Є. По похилій площі: записки журналіста і дипломата. – Ч.1-II. – Мюнхен, 1964; Онацький Є. Творення дипломатичної місії при Ватикані за Карманського і Тишкевича // Матеріали IV Наукової конференції НТШ. – Торонто, 1953; Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах „Відродження”. – Буенос-Айрес, 1956; Онацький Є. Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах „Відродження”. – 1954.
7. Карпенко А.Е. Иностранная военная интервенция на Украине (1918-1920). – Харьков, 1966; Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1949; Чехословацко-советские отношения, 1918-1934. – К., 1965; Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму (II пол. 1919 – березень 1921). – К., 1965; Скаба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов. – К., 1971; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине. – М., 1966; Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни. – К., 1962.
8. Зорин В.А. Основы дипломатической службы. – М., 1964; Пушкаш А.И. Внешняя политика Венгрии, ноябрь 1918 – апрель 1927. – М., 1981; Язькова А.А. Малая Антанта в европейской политике, 1918-1925. – М., 1974.
9. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. – Львів, 1933; Лисяк-Рудницький І. Польсько-

- українські стосунки: тягар історії // *Історичні есе*. – Т.1. – К., 1994; Мірчук П. *Українсько-московська війна, 1917-1919*. – Торонто, 1957; Стахів М. *Західна Україна: Нарис історії державного будівництва і збройної дипломатичної оборони в 1918-1923*: В 7-ми т. – Скрентон, 1959-1961; його ж. *Україна в добі Директорії УНР*: В 7-ми т. – Торонто, 1962-1965; Юрченко О. *Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті: З приводу десятиріччя смерті О. Юрченка*. – Мюнхен, 1971.
10. Галайчук Б. *Берестейський мир і окупація України: Правна і політична оцінка // Український самостійник*. – 1958, – Лютий. – Ч. 6.; Геґ М. *Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації*. – Нью-Йорк, 1955.
11. Вінар Л. *Євген Онацький – чесність з нацією, 1894-1979 // Український історик (Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен)*. – 1980. – Ч.1-4; Господин А. *Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський, барон М. Василько*. – Вінніпег, 1989; *Збірник на пошану Олександра Шульгина, 1889-1960*. – Париж-Мюнхен, 1969; Трембіцький В. *Українська консульська служба, 1918-1934 // Літературна Україна*. – 1990. – 9, 16 серпня; Хома І. *Апостолький Престілі і Україна, 1919-1922*. – Рим, 1987.
12. Варгатюк С. *Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова політика*. – 1996. – № 2; Веденєєв Д. *З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави*. – 1993. – № 3; Веденєєв Д. *Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.): Автореф. кан. іст. наук*. – К., 1994; Веденєєв Д., Гошуляк А. *Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть*. – 1998. – № 1.
13. Вячеслав Липинський: *З епістолярної спадщини*. – К., 1996; Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття*. – К., 1996; *Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз*. – К., 1996; Гентош Л. *Дипломатичні контакти УНР з Апостольською столицєю в 1919-1921 рр. у контексті східної політики Римської курії // Україна модерна*. – 2000. – № 4-5; Гончар Б., Городня Н. *Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал*. – 2000. – № 2; Держало М. *Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр.* – К., 1998; Павлюк О. *Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923 рр.)*. – К., 1996; Павлюк О. *ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому*. – Вип. 7. – К.-Львів, 1995; Павлюк О. *Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська Старовина*. – 1999. – № 1.
14. Стрельський Г.В. *Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.)*. – К., 2000.
15. *Нариси з історії дипломатії України*. – К. 2001.

В.М. Лазуренко

СОЦІОЛОГІЧНЕ АНКЕТНЕ ОПИТУВАННЯ 1922 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ З ІНШИМИ ГРУПАМИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Нововведення в аграрному секторі народного господарства, що мали місце в 20-ті рр. минулого століття, і ті, які впроваджуються нині, мають у своїй основі чимало спільного. Їх об'єктивне вивчення,

врахування досвіду минулого, який мав як позитивні, так і негативні наслідки, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне значення. Проблема соціально-економічних взаємин заможного селянства України в роки нової економічної політики (непу) з іншими соціальними групами села в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників все ще залишається недостатньо з'ясованою, потребує подальшого, суто наукового, скрупульозного підходу у її вивченні.

Вважаємо за доцільне наперед зазначити, що радянська історіографія давала заможному селянському господарству часів непу декілька визначень: “куркульське”, “заможне”, “господарство непманської буржуазії”, “підприємці в землеробстві”, “господарство сільськогосподарської буржуазії”, “глитайське господарство”. В сучасній науковій літературі розрізняють три типи господарств заможних селян (так званих “куркулів”): дореволуційні “куркулі”, “куркулі радянські”, тобто ті, що збагатилися в результаті жовтневого перевороту 1917 р. при сприянні радянської влади; “куркулі” лише за назвою, а в дійсності – середняки і навіть бідняки, що чинили опір насильницькій колективізації [1, 26].

Стан наукового вивчення проблеми специфічних особливостей взаємовідносин заможних груп українського селянства в роки непу з іншими соціальними групами села дозволяє твердити, що ці стосунки стали предметом самостійного наукового вивчення [2]. З іншого боку, при цьому був упущений аналіз соціологічного опитування, яке мало місце в українському селі у 1922 р.

Автор статті ставить за мету дослідити анкетне опитування 1922 р. як джерело з'ясування взаємовідносин заможного селянства з іншими групами селянського середовища. Об'єкт вивчення – українське селянство доби непу, предмет – соціологічне анкетне опитування 1922 р. як джерело з'ясування взаємовідносин заможного селянства з іншими групами селянського середовища.

Соціологічне анкетне опитування 1922 р. відносно соціальних процесів, які мали місце в тогочасному українському селі, дозволяє простежити цікаві соціально-економічні аспекти взаємовідносин заможного селянства (за термінологією 1922 р. – “куркульства”) з іншими тогочасними прошарками селянства.

Розглянемо деякі запитання цього опитування. Так, наприклад, одне із них було сформульоване так: “Якими способами та прийомами куркульство і міцні середняки поневолюють бідноту?” [3, 192]. Результат опитування з приводу цього показав таке. Заможне селянство на початковому етапі непу справді силою власної господарсько-інвентарної переваги ставило бідніші групи селянства в економічну та іншу залежність різноманітними способами. Аналіз вищезгаданого соціологічного обстеження дає змогу виділити такі способи цієї залежності: надання в займи продукції сільськогосподарського виробництва та насіннєвий матеріал (за який бідніше селянство змушене було відпрацювати в господарстві заможного селянина); праця за продукти харчування, за обробіток землі; скупівля майна, худоби тощо. Спостерігався метод поневолення заможним селянством бідних груп села під час голоду 1921-1923 рр. Так, у поданій соціологічній анкеті Григорівської

волості Запорізького губкому КП(б)У із згаданого вище способу прямо звучала відповідь на поставлене питання – “на основі голоду” [4, 104-105]. У цій характеристиці анкетного опитування по Запорізькому повітовому комітеті КП(б)У зазначалося, що заможні селяни “...скуповують майно за безцінь, дають у займи насіння за умови повернення в два рази більше. Крім того, куркульство впливає на психологію бідноти тим, що даючи останнім в борг, цим самим змушує завжди головним чином на зборач рахуватись з їх думкою. Звідси слідує, що матеріальна залежність тягне за собою і до певного ступеня політичну” [4, 112].

Аналізуючи тарифи оплати праці заможним селянством у бідніших груп селянства, є підстави констатувати, що вона в окремих місцях була нижчою за ринкову. Родомишельський повітовий комітет Київського губкому КП(б)У в поданому обстеженні зазначав, що заможні селяни “поневолюють наданням в займи продуктів і допомогою інвентарем за відробіток, при чому вартість робочого дня виходить на 50 % нижче середньої ринкової” [5, 2].

Із понад сорока запитань анкетування близько десяти прямо чи опосередковано стосувалися соціально-економічних та політичних особливостей існування на селі так званого “куркульства”, його взаємостосунків з іншими групами селянства. Виходячи з цього, ми спробуємо узагальнено охарактеризувати те чи інше питання, проаналізувавши дані всієї кількості соціологічних анкет, які вдалось опрацювати у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України).

Без перебільшення вирішення в “правильному руслі” земельного питання найбільше хвилювало радянську владу, а тому особлива її увага зосереджувалася на об’єктивному визначенні розмірів земельних запасів у так званих “ворогів радянської влади” – “куркулів,” а також земельних запасів, які орендувало так зване “куркульство” в інших соціальних групах села. Аналіз запитання поставленого у соціологічному анкетуванні – “Скільки землі орендовано куркулями?” – показує таке. Більшість даних констатує той факт, що на місцях, тобто в сільрадах заможним селянством угоди оренди не реєструвалися з ряду об’єктивних причин, а тому визначити кількість орендованої ним землі протягом 1922 р. було досить складно.

Красилівська волость Роменського губкому КП(б)У так і засвідчувала: “Вести облік неможливо” [4, 22-23]. Аналогічна ситуація спостерігалася у більшості волостей губернії тогочасної України. Сковородецька волость згаданої вище губернії відносно цього констатувала: “Важко вести облік, оскільки договори про це в ради не представляються” [4, 19-20]. На підставі аналізу відповідей анкетування, наприклад, тогочасна Катеринославська губернія подає, хоча і поодинокі, факти реєстрації орендних відносин заможним селянством. “Земля береться на 1 рік, 2, 3 роки”, – свідчить Адамівська волость Верхньо-Дніпровського повітового комітету КП(б)У згаданої губернії. Попельнастівська волость цього ж повітового комітету наводить тогочасні статистичні дані про те, що “офіційних угод на оренду – 2 на 60 дес., а приватним шляхом – до 180 дес.” [4, 37-38]. “200 десятин з середняками” [4, 62] знаходилось, згідно з

даними анкетування, в Ново-Павлівській волості цієї ж губернії.

Картину орендних відносин, які мали місце в тогочасній Київській губернії у 1922 р. подає нам Родомишельський повітовий комітет КП(б)У: “Важко встановити кількість орендуваної куркулем землі, – зазначалося в соцанкеті, – оскільки оренда за взаємним бажанням здійснюється не офіційно; куркуль не хоче виявляти загальну кількість землі, яку він обробляє, а неможливі боїться, що при виявленні неможливості обробити свій наділ, здана в оренду земля буде відібрана. З цієї причини, а також і тому, що оренда короткострокова, навіть не на одну сівозміну, а тільки на один урожай, договори в сільрадах зовсім не регулюються. Великий процент незаможних землю свою в оренду здають переважно куркулю. Випадків оренди біднішими землі не спостерігається. Земля здається в оренду зі снопа (1/3 частина урожаю)” [5, 2]. Аналогічну ситуацію подає і Сквирський повіт Київського губкому КП(б)У: “Ніякої реєстрації орендних договорів ніде не ведеться. Жодний договір ніде не зареєстрований. Загальне враження таке, що оренда куркулями у бідняків розвинута набагато більше, ніж бідняками у куркулів. Оренда досить розвинута і саме вона є причиною зростання куркульства, оскільки після розкуркулення оренда є в сутності, єдиним засобом концентрації господарства” [5, 6].

Встановити об’єктивно реальну кількість земель, яку орендувало заможне селянство за даними 1922 р., проблематично, оскільки орендні відносини перебували у стихійно-прихованому стані. Єдине, що ми можемо з упевненістю твердити, що у результаті революційних подій 1917-1920 рр. розподіл, оренда землі за окремими групами селянських господарств докорінно змінилися. Оренда заможними селянськими господарствами, як засвідчує аналіз соціологічного анкетування 1922 р., зустрічалася лише як виняток. Поясненням цьому є ряд об’єктивних чинників, які криються в наслідках насильницької експропріації земель, що були у приватній власності так званих “дореволюційних куркулів”. “Зате ці сильні селянські групи становлять на цей час головну масу орендарів землі, що намагаються привести до згоди свої чималі засоби виробництва з укороченим землекористуванням” [13, VIII].

Неоднозначною є і ситуація із визначенням реальних розмірів всіх земельних запасів заможних селян у 1922 р. Запитання під номером 18 анкетування, що ми аналізуємо відносно соціальних процесів на селі, було поставлене так: “Скільки десятин орної землі в середньому і максимумі нині є у заможного селянина (з орендою)” [3, 192]. Опрацювання джерел дозволяє твердити, що орні землі (з орендою) у заможного селянства протягом 1922 р. коливалися в межах від 4 десятин (мінімальна межа) до 30 десятин (максимальна межа). У більшості випадків фіксується середньоарифметична кількість земель у заможних селян від 12 до 15 десятин [4, 32, 35, 49, 51, 58, 60, 62, 63, 66, 75, 101, 104; 5, 2, 6]. Так, наприклад, Адамівська волость Катеринославської губернії подає “12 десятин в середньому по всій волості” [4, 32-34]. В Новопокровській, Нікопольській, Ново-Павлівській, Бедетській, Александропольській волостях згаданої губернії відповідно 12; 11; 12; 12; 15 десятин [4, 49, 60, 62, 66, 63]. В окремих волостях все ж таки фіксувалася

досить велика кількість концентрації землі в заможних селян – близько 30 десятин [4, 104; 5, 2,6], а Піщевська волость Роменського повіту подає навіть 50 десятин [4, 12-13].

Слід зазначити, оскільки соціологічне дослідження проводилося не на всій території тогочасної України, а лише у певних відібраних для цього губерніях, то отримані результати через особливості географічно-економічних умов цих територій різняться. Так, наприклад, заможне селянство Катеринославського губкому фіксується в співвідношенні до їхніх земельних запасів і має відповідно: мінімально – 4 десятини [4, 49, 51, 46], маскимально – 28 десятин [4, 37]; Запорізького – мінімально – 3 десятини [4, 92-93], маскимально – 30 десятин [4, 104], Роменського – маскимально – 50 десятин [4, 12] (мінімально не представлено. – В.Л.); Донецька – мінімально – 4500 десятин [4, 25], маскимально – “11/2 десятин на їдка” [4, 30]. З усіх поданих у соціологічному опитуванні губерній, найбільша концентрація землі у заможного селянства фіксується у волостях Київського губкому КП(б)У: “В середньому орна земля куркуля разом з орендованою землею рівняється 15-20 дес., максимум 20-26 дес., як виняток зустрічаються куркулі із засівом до 30 дес., але чим даліші, тим більше буде таких “куркулів”” [5, 6].

Підводячи певні аналітичні підсумки, доходимо таких висновків. Без перебільшення, нова економічна політика у 1922 р. сприймалася заможним селянством, а також певною групою міцного середняцтва як відступ радянської влади від основних завоювань так званої “диктатури пролетаріату”, а тому вони вбачали в дозволеніх ринкових відносинах перспективу подальшого успіху для розвитку власного приватного господарства. Земля для заможних селян була одним із головних факторів їхнього подальшого економічного зростання. Реалії тих років переконують, що не всі селяни мали змогу її обробити, оскільки засобів виробництва в них було недостатньо (а то і зовсім відсутні). Те, що в певній групі заможних селянських господарств кількість всієї землі доходила до 30-50 десятин – це були виключно, на нашу думку, поодинокі господарства міцних “дореволюційних куркулів”, які різними шляхами (ми на цьому не акцентуємо увагу, адже це є питання іншого дослідження) зберегли власний капітал, маючи неконфісковану велику кількість засобів виробництва, мали змогу обробити землю.

Та частина селянських господарств, у яких земельні запаси були в межах 10-15 десятин, це також ті, “дореволюційні куркулі”, але до них слід зарахувати і тих осіб, які скористалися (в силу різних обставин) подіями революції 1917-1920 рр. для збагачення власних господарств, тобто це вже так звані “куркулі радянські”. Селяни, у котрих земельний запас коливався в межах 3-4 – 10 десятин – це ті сім’ї, які ставши на позиції приватного індивідуального господарювання, силами власних сімей (родин) обробляли землю, орендуючи при цьому в заможних груп селян інвентар, а згодом, накопивши необхідний капітал, купували собі власний. Це, на наш погляд, були чесні трударі-селяни, які згодом, у результаті ефективного використання ринкових механізмів непу (і не лише їх) та внаслідок самовідданої праці, землеробського хисту і підприємницького таланту, у фінансово-економічному плані стали вищими

порівняно з іншими групами селянства (у першу чергу, із бідняцьким і нижче середняцьким, якщо брати за встановленою у радянській історіографії термінологічною градацією всіх тогочасних селянських груп). Саме це селянство у розквіт непу стало основним виробником товарної сільськогосподарської продукції, а їхні господарства визначалися високим ступенем науково-технічного прогресу.

1. Лазуренко В.М. *Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія*. – Черкаси, 2005.
2. Богушевський В.О. *О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии* // *Большевик*. – 1925. – № 9-10; Гуревич М.Б. *Питання сучасного селянського господарства України*. – Харків, 1927; Хряцова А. *Группы и классы в крестьянстве*. – М., 1926; Денисовець П.М. *Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921-1929 рр.)* // *Український історичний журнал*. – 1968. – № 1; Мигаль Б.К. *Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.)*. – Харків, 1974; Лях С.Р. *Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу*. – К., 1990; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.)*. – Харків, 1991; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)*. – К., 1995; Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.)*. – К., 1996; Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.)*. – К., 2000; Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах непу*. – Черкаси, 2003; Корноненко С.В., Лазуренко В.М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу*. – Черкаси, 2004.
3. *Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 990.
4. *ЦДАГОУ*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1072.
5. *ЦДАГОУ*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1073.
6. Гуревич М.Б. *Питання сучасного селянського господарства України*. – Харків, 1927.

В.Ф. Боєчко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (ПУБЛІКАЦІЇ КІНЦЯ 20-Х – 50-Х РР. ХХ СТ.)

Питання соціалістичної перебудови села, зокрема, суцільної колективізації привертало увагу дослідників протягом тривалого часу. Інтерес до цієї проблеми зумовлений тим, що події, які розгорталися в економіці, сільському господарстві та суспільстві в цілому в перші радянські десятиріччя були неординарними та унікальними не лише для вітчизняної, але і для світової історії. Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі під час проведення суцільної колективізації, зумовили руйнацію усталених аграрних відносин та небачене до того за масштабами усупільнення селянських господарств. Це на тривалий час визначило як особливості розвитку сільського господарства країни, так і долю мільйонів задіяних у цьому процесі людей, суттєво вплинуло на різні аспекти життя суспільства: формування світоглядних позицій, моралі, ідеології.

Суцільна колективізація сільського господарства як процес, що відбувався в радянському суспільстві, хронологічно окреслена незначним проміжком часу: 1929-1932 рр. Одночасно з цим, саме суцільна колективізація стала завершальним етапом колгоспного руху, який розгортався в перші пореволюційні десятиріччя на теренах радянської держави і сфокусував у собі найважливіші соціально-економічні та господарські проблеми, від вирішення яких значною мірою залежав успіх подальших соціально-економічних змін у суспільстві. З'ясування сутності аграрних перетворень, що відбувалися на селі під час проведення суцільної колективізації, узагальнення їх досвіду та відображення у суспільній свідомості становить значний інтерес.

Актуальність обраної теми зумовлена сучасною парадигмою національної історіографії щодо необхідності переосмислення минулого, яке є ключем для оцінки і розуміння сутності процесів сучасності, оскільки для того, щоб з'ясувати сучасні проблеми, слід неупереджено розібратися в недавньому минулому, позбутися штампів, нав'язаних громадській думці у Радянському Союзі впродовж кількох поколінь [1, 8]. Складність вивчення проблеми зумовлена тим, що кінець 20-х–50-ті роки ХХ ст. характеризувалися цілим рядом особливостей як у соціально-економічному, так і політичному розвитку суспільства. По-перше, насиченість цього періоду подіями, які кардинально змінювали усталені суспільні відносини, робили переворот у свідомості людей, руйнували загальноприйняті норми і поняття моралі, часто наперекір реаліям, створювали ілюзію добробуту. Це, в свою чергу, зумовлювало позитивну оцінку подій з точки зору сучасників, значна частина яких була переконана у правильності обраного курсу, спрямованого на перебудову соціально-економічних відносин у радянському суспільстві. Слід підкреслити, що кінець 20-х–50-ті роки ХХ ст. у працях істориків попередніх років визначений як один з етапів у вітчизняній історіографії колгоспного руху [2; 3, 159; 4, 133-137]. По-друге, окреслений період збігається з утвердженням тоталітарного режиму, ліквідацією інакомудства, масовим терором, становленням командно-адміністративної системи управління економікою. Все це негативно впливало на різні сфери суспільного життя: культуру, мораль, науку, в тому числі й на розвиток історичних досліджень. Починаючи з кінця 20-х років ХХ ст., у суспільній свідомості на тривалий час утвердився постулат, сформульований М. Покровським, що історія – це політика, обернена в минуле, який замінив трактування її французьким істориком-антифашистом М. Блоком про те, що історія – це наука про людей у часі. У зв'язку з цим протягом тривалого часу соціальна історія була підмінена політичною, власне історією КПРС.

На основі огляду історіографії проблеми [5-41] можна дійти висновку, що, незважаючи на значну кількість праць істориків, виданих протягом тривалого часу, в яких вивчалася історіографія суцільної колективізації, окремі аспекти висвітлення цього процесу ще не отримали належної наукової розробки і потребують докладнішого аналізу та узагальнення. Метою статті є з'ясування особливостей висвітлення суцільної колективізації в радянській історіографії кін. 20-х – 50-х рр. ХХ ст. Об'єктом вивчення є праці

істориків, економістів, партійних і державних діячів, господарських працівників, в яких з'ясовувалися різні аспекти соціально-економічних змін на селі під час проведення суцільної колективізації, предметом дослідження – історіографічні надбання з проблем суцільної колективізації сільського господарства періоду кін. 20-х – 50-х рр. ХХ ст.

При аналізі наукових надбань істориків, економістів, державних і партійних працівників, виданих у перші десятиліття радянської влади, звертає на себе увагу той факт, що окремі праці, в яких колективізація розглядається як одна з форм усупільнення та соціалістичної реконструкції аграрного сектора, з'явилися в кінці 20-х років ХХ ст., що збіглося із згортанням непу. Основні дискусії вчених-аграріїв, політиків, економістів розгорталися навколо питань про становище в аграрному секторі та можливі шляхи його розвитку. Наприкінці 1920-х років було видано ряд урядових збірників, в яких наводилися статистичні дані щодо розвитку сільського господарства за десять років радянської влади, опубліковано партійні постанови, стенографічні звіти, законодавчі акти [42; 43; 44]. Значна кількість цих документів і матеріалів публікувалася в республіканських журналах „Більшовик України”, „На аграрному фронті”, „Степове господарство” та ін., внаслідок чого з'явилася можливість їх використання для написання праць узагальнюючого характеру. В цей час опубліковані праці істориків, економістів, господарських працівників, партійних і державних діячів, у яких прослідковувалося певною мірою реальне висвітлення подій, що відбувалися на селі, ряд з них мали дискусійний характер [45]. Однак обсяг документів, опрацьованих у цих працях, був обмежений, а теоретичний і науковий рівень не високий [46; 47; 48].

Слід підкреслити, що тематика праць, виданих у цей час, стосувалася різних аспектів розвитку сільського господарства, в тому числі й колгоспного руху, але без особливого акцентування уваги саме на суцільній колективізації, оскільки цей процес ще не став складовою генерального курсу партії, спрямованого на перебудову села. Разом із тим у багатьох працях, виданих у той час, вже окреслювалася історико-партійна та партійно-пропагандистська тематика, яка формувалася під впливом політики та ідеології влади. Актуальною стає і тема масової, „всеосяжної” колективізації, проголошеної Й. Сталіним у 1927 році при спілкуванні з делегатами зарубіжних робітничих делегацій, які прибули на святкування десятих роковин Жовтня. У формулюванні Й. Сталіна це поняття означало примусове перетворення приватної власності дрібних виробників у колективну власність [49, 223]. Таким чином, можна припустити, що вже наприкінці 1920-х років було визначено насильницький характер усупільнення селянських господарств, а форсовані методи проведення суцільної колективізації були необхідні Й. Сталіну, щоб мати підстави для декларування перемоги соціалізму в одній окремій країні. Обґрунтування необхідності проведення „всеосяжної” колективізації було викладене Й. Сталіним у статті „Год великого перелома” (1929 р.), приуроченій дванадцятим роковинам Жовтня. Наперекір фактам, у ній наголошувалося, що для рішучого повороту селянських мас до суцільної

колективізації вже є необхідні умови: створено важку індустрію та досягнуто високого рівня продуктивних сил. Ці два „переломи” зумовлювали необхідність третього – кардинальних змін у сільському господарстві [50, 119-123].

Поява вказаної статті не залишилася поза увагою дослідників – результатом стало те, що вже наприкінці 1920-х років вийшли праці, в яких популяризувалося питання масової колективізації [51]. Особливо актуальною тематика масової колективізації стала на початку 1930-х років, коли було остаточно визначено курс на її проведення. В Україні поворот на колективізацію селянських господарств був затверджено постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року. В постанові вказувалися чіткі терміни завершення цього процесу – осінь 1931 – весна 1932 року. Враховуючи те, що згодом ці терміни було скорочено, форсованим методам проведення колективізації не було альтернативи, як не було часу і для підготовки до її проведення. Знаковим є те, що на початку 1930-х років з’явилися праці, в яких мова йшла про успішне проведення суцільної колективізації. Тобто, при написанні праць автори керувалися не реальними фактами, а постановами партійних з’їздів, роботи часто були написані у відповідь на певну подію, мали агітаційний, пропагандистський характер [52; 53; 54; 55; 56]. У ряді статей та популярних брошур активно пропагувалися колективні форми господарювання, обґрунтовувалася їх перевага над індивідуальним сільським господарством. Окремі дослідження стосувалися організаційних аспектів колективної форми господарювання, питань оплати праці, доцільності утворення господарських підрозділів та організації їхньої діяльності [57; 58; 59]. В роботах застосовувався сталінський варіант марксистсько-ленінської методології, що характеризувався догматизмом, декларативністю, суб’єктивізмом, відсутністю ґрунтовного наукового аналізу процесів, що відбувалися на селі. Такий підхід до розгляду проблеми був зумовлений наявністю постійного контролю над тематикою праць з боку партійних органів, які не допускали будь-яких відхилень від загальноновизнаної схеми висвітлення суцільної колективізації. Враховуючи це, можна припустити, що наукова цінність ряду виданих праць є сумнівною.

У наукових розробках 1930-х років значна увага приділялася аналізу питань, пов’язаних з організацією суспільного виробництва, механізацією, як радикальним методом технічного переозброєння села, ролі МТС та радгоспів у забезпеченні виробничого, політичного та організаційно-господарського керівництва колгоспним будівництвом [60; 61; 62]. Зокрема, підкреслювалася необхідність розгортання мережі державних МТС в Україні, де, згідно з постановою Ради праці й оборони СРСР від 5 червня 1929 року, було заплановано побудову 34 з них. Також для більшості цих праць була характерна обмеженість тематики, відсутність наукового підходу до висвітлення соціально-економічних змін на селі та аргументованих висновків щодо їх наслідків, аналізу результатів для суспільства проведення суцільної колективізації.

Іншим напрямом досліджень, згідно з генеральною лінією партії, спрямованою на суцільну колективізацію, були праці, в яких аналізувалися питання боротьби з правим ухилом, з’ясовувалися

закономірності розгортання класової боротьби на селі, необхідність ліквідації куркульства як класу, зміцнення союзу робітничого класу і селянства в період соціалістичної перебудови села та проведення суцільної колективізації [63; 64]. Слід підкреслити, що серед робіт, виданих на початку 1930-х років, заслуговує на увагу збірник праць Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економіки та кооперативної секції Комакадемії, в якому узагальнено досвід господарської діяльності колгоспів ряду зернових районів СРСР, охарактеризовано рівень усупільнення, досягнення в їх роботі [65]. У цей період вийшов з друку також ряд праць, у яких вивчалися регіональні особливості колгоспного будівництва, своєрідність соціально-економічного розвитку регіонів ряду союзних республік, в тому числі й України, акцентувалася увага на значенні керівної ролі партії та диктатури пролетаріату в аграрній перебудові села [66].

В цілому, аналіз праць, виданих у цей період, вказує на те, що для більшості з них характерні спільні методологічні підходи та ідеологічне спрямування, яке значною мірою визначалося політичною доктриною партійного керівництва та влади. Зокрема, в них, як правило, відсутній належний аналіз статистичних даних, спостерігаються спроби уникнення висвітлення недоліків та прорахунків партійного керівництва, замовчування фактів, надмірна заполітизованість та заідеологізованість. Причиною цього було те, що на рубежі 1920-30х років внаслідок політичних репресій було усунено ряд відомих істориків та економістів, що призвело до ліквідації цілих наукових шкіл і напрямів. Крім того, дослідники були поставлені в жорсткі ідеологічні рамки, а цінність робіт визначалася їх ідеологічною спрямованістю. Такі тенденції у висвітленні колективізації посилювалися, починаючи з середини 1930-х років, після абсолютного утвердження авторитарного сталінського режиму. Цим, зокрема, зумовлені деформації та перегини аграрної політики, форсовані методи колективізації, „сталінський стрибок у соціалізм” та проголошення побудови соціалізму в одній окремій країні вже наприкінці 1930-х років.

Протягом 1934-1935 рр. було видано ряд статей та статистичних збірників, у яких узагальнено дані стосовно темпів колективізації, технічного переозброєння та реконструкції сільськогосподарського виробництва, реформування аграрного сектора економіки [67]. В 1937 році вченими Інституту економіки АН УРСР було видано працю, в якій узагальнено підсумки розвитку економіки України за двадцять років радянської влади [68]. Враховуючи час видання цих праць, можна припустити, що не всі наведені в них дані відповідають дійсності, оскільки вітчизняна статистика до середини 1930-х років поступово втратила об’єктивність, а на більшості праць, виданих у цей час, позначився вплив партійної ідеології та авторитарного сталінського режиму. Головна увага дослідників була зосереджена на констатації успіхів, підтвердженні правильності курсу партії на селі, необхідності якнайшвидшого проведення суцільної колективізації. В свою чергу, тематика праць не виходила за межі, визначені партійною ідеологією, не допускалося будь-яких відхилень від традиційних поглядів і загальноновизнаних

положень та постулатів. Більше того, ці постулати формувалися безпосередньо на основі партійних рішень та „вказівок згори”, виступів державних діячів і пропонувалися як незаперечні істини для широкого загалу. Частина тем взагалі була під забороною, зокрема голодомори, розкуркулення, демографічні наслідки форсованої колективізації. Аналіз вказаних праць свідчить про те, що в них дублювалися погляди партійного керівництва на сутність окремих назрілих проблем та шляхи їх вирішення, оскільки одержавлена партійна історична наука стала власне виразником ідей правлячого режиму та його ідеології. Приховування дійсного стану речей, відсутність чи недоступність до правдивої інформації, перекручення фактів та їх замовчування або ігнорування всупереч здоровому глузду, дало змогу сталінському режиму переконати суспільство в тому, що наприкінці 1930-х років „соціалізм переміг повністю і безповоротно”. Це було проголошено Й. Сталіним у березні 1939 року на XVIII з'їзді ВКП(б) і знайшло своє вираження та втілення в тематичі праць, виданих наприкінці 1930-х років [69; 70; 71].

Негативно на розвиток історичних досліджень вплинула також праця Й. Сталіна „История ВКП(б). Краткий курс” [72], видана наприкінці 1938 року, яка практично перебрала на себе функції історії суспільства, ототожнивши її з історією партії, на кілька десятиліть не лише визначила концептуальні та методологічні підходи й традиції у висвітленні різних подій, але і стала свого роду еталоном, в якому було чітко окреслено завдання та тематику історичних досліджень. Згідно з концепціями і догмами, сформульованими в „Короткому курсі”, колективізація селянських господарств вважалася найглибшим революційним переворотом, який за своїм значенням прирівнювався до Жовтневої революції, здійсненої при підтримці „мільйонних мас селян” [72]. Тому в працях істориків тих часів історичний процес штучно підлаштовувався до положень сталінського „короткого курсу”. Результатом цього стала цілеспрямована деформація не лише суспільних відносин, але й історичної спадщини, що негативно вплинуло на можливість реального висвітлення подій цілим поколінням істориків, які змушені були працювати за умов ідеологічного тиску і репресій. Оскільки одержавлена історична наука до кінця 1930-х років практично перетворилася на засіб реалізації політики партії, більшість праць цього періоду стосувалася підтвердження правильного курсу партії на шляху соціалістичної перебудови села. В роботах істориків, зокрема, наголошувалося на позитивному впливі на розвиток суспільства заходів, проведених партією на селі в процесі суцільної колективізації [73; 74]. До кінця 1930-х років вивчення проблеми суцільної колективізації не було виокремлено з історико-партійної тематики, а самі історики змушені були пропагувати політику партії і уряду. Це, в свою чергу, зумовило заповлітзованість та поверховість наукових розробок, виданих у ці роки, відсутність у них глибокого аналізу назрілих проблем, що ставить під сумнів їх наукову цінність. Це ж стосується і ряду праць, у яких вивчалися окремі аспекти суцільної колективізації, які були вкрай заповлітзовані. Як виняток із загалу цих праць, слід згадати монографію, яка була підготовлена співробітниками Всесоюзного

науково-дослідного інституту економіки сільського господарства в 1939 році. В роботі на прикладі одного з районів Запорізької області проаналізовано особливості розвитку сільськогосподарського виробництва, починаючи з кінця XIX століття до кінця 1930-х років. Робота базувалася на використанні статистичних даних, архівних матеріалів та документів. У ній проведено науковий аналіз стану проблеми та зроблено узагальнюючі висновки, тобто практично було започатковано науковий підхід у дослідженні ряду аспектів, що стосувалися змін в аграрному секторі економіки [75].

Заслугове на увагу також монографія, видана в 1940 році, в якій на основі архівних даних Наркомфіну СРСР проаналізовано податкову політику на селі в період суцільної колективізації, державну допомогу сільській бідноті та форми оплати праці [76]. На початку 1940-х років у фахових історичних журналах було опубліковано ряд статей, у яких розкривалися окремі питання аграрної перебудови села та проведення суцільної колективізації. Незважаючи на те, що в окремих працях, виданих у цей час, простежувався науковий підхід до аналізу проблеми, тематика, методологічні підходи та традиції їх не виходили за межі загальноновизнаних уявлень і догм. Це стосується як оцінки значення суцільної колективізації для соціалістичної перебудови села, так і ролі партійного керівництва у її проведенні [77; 78]. Свідченням цього є не лише традиційність тематики, але і уникнення питань, які не узгоджувалися із загальноновизнаними уявленнями підлаштовування фактів до вимог політичної кон'юнктури та узгодження їх з доктринами партійних рішень. Поза увагою дослідників залишалася сутність форм та методів усупільнення сільськогосподарського виробництва та розкуркулення, що призвело до занепаду сільського господарства та значного зниження продуктивних сил суспільства.

Слід підкреслити, що на початку 1940-х років з'являються окремі праці історіографічного плану. Це стосується, зокрема, монографії, виданої в 1942 році, в якій було узагальнено результати досягнень історичної науки в СРСР за 25 років радянської влади [79]. Одночасно з цим при характеристиці здобутків історичної науки в роботі не було відзначено жодної праці з історіографії суцільної колективізації, оскільки такої на той час не існувало. Враховуючи це, ряд вчених дотримується думки, що відлік історіографічних напрацювань із проблем суцільної колективізації було започатковано практично з кінця 1940-х років. Так, наприкінці 1940-х років з'явився ряд праць узагальнюючого характеру. Як і в попередні роки, пріоритет надавався науковим розробкам, у яких висвітлювалися уявні успіхи в перебудові сільського господарства та організаційне зміцнення колгоспів [80; 81].

На початку 1950-х років XX ст. вийшов ряд праць, у яких з'ясувалися різні аспекти колгоспного руху, підготовки та проведення суцільної колективізації. Однак у їх змісті не спостерігалося суттєвих змін щодо висвітлення проблеми, яка подається з точки зору загальноприйнятих уявлень марксистсько-ленінської методології. Своєрідною є і тематика цих праць, яка говорить сама за себе [82; 83; 84; 85; 86]. У ряді статей і монографій, виданих у ці роки, досліджувалися й окремі питання регіональних особливостей

проведення колективізації, історії колгоспного руху в Україні, організації господарської діяльності та зміцнення колгоспів [87; 88; 89; 90; 91]. До середини 1950-х років дещо розширилися можливості оцінки подій, які відбувалися на селі з позицій сучасності, з'явилась можливість узагальнення та виокремлення специфічних рис та особливостей процесів, що відбувалися в попередні роки [92; 93; 94; 95]. Одночасно з цим частково почали створюватися передумови для виокремлення історико-громадянської тематики з історико-партійної, оскільки ще не було сформовано наукових засад для становлення нового напрямку історичної науки – соціальної історії, завданням якої повинно було стати висвітлення історії суспільства, а не партії. Причиною цього була політика партії, всеохоплюючий вплив її ідеології на суспільну свідомість і всі сфери життя народу. У зв'язку з цим більшість істориків ще не готова була змінити свої погляди на сутність проблем, що відбувалися в суспільстві, оскільки вони були виразниками політики та ідеології партії. Іншими словами, „...радянська історіографія, вмонтована в тоталітарний механізм науки, переживала всі її труднощі і проблеми, наштовхувалася на ті ж рифи партійної монополії на істину, як і вся наука в умовах радянської влади” [96, 316].

До середини 1950-х років спостерігалось певне поживлення історичних досліджень та розширення тематики, хоч і без суттєвих її змін. В цей час було захищено ряд дисертацій, які стосувалися регіональних особливостей суцільної колективізації. В роботах було використано матеріали архівів та опублікованих джерел [97; 98; 99]. Одночасно з цим, незважаючи на те, що аграрні перетворення періоду суцільної колективізації висвітлювалися узгоджено з партійними постановами, частина цих праць може становити певний науковий інтерес. Недоліком цих праць було те, що всі вони, як і праці, видані в попередні роки, базувалися на марксистсько-ленінській методології, що негативно впливало на можливість об'єктивного підходу до висвітлення подій з позицій науковості та історизму. В 1954 році вийшла з друку праця М. Краєва, що містить науковий підхід до вивчення історії колективізації. В роботі вперше було проведено ґрунтовний аналіз процесів, що відбувалися на селі в період соціалістичної перебудови. Автором з'ясовано історіографію проблеми, виокремлено період підготовки суцільної колективізації, який розпочався після XV з'їзду ВКП(б), охарактеризовано особливості усупільнення селянських господарств напередодні суцільної колективізації [100].

Таким чином, аналіз радянської історіографії кінця 20-х – 50-х років ХХ ст. з проблеми суцільної колективізації дає підстави для таких висновків: 1) методологічні підходи і традиції історіографії суцільної колективізації формувалися одночасно з утвердженням тоталітарного режиму, що зумовило тенденційний підхід до висвітлення проблеми; 2) підґрунтям для цього була, з одного боку, ліквідація інакودумства, у зв'язку з чим всі сфери життя суспільства, в тому числі й історична наука, були підпорядковані партійній ідеології, яка стала ідеологією суспільства, а з другого боку, історичний процес підганявся під цю ідеологію, з позицій якої проводився науковий аналіз подій, фактів і явищ; 3) протягом кінця 20-х – 50-х років історичні дослідження були вкрай

заполітизовані та заідеологізовані, оскільки суспільна історія була замінена політичною, власне історією правлячої партії, яка контролювала і спрямовувала наукові дослідження, підпорядковуючи їх потребам ідеології. Це зумовило переобтяження праць істориків догматичними формулюваннями та партійно-політичною риторикою; 4) відсутність фундаментальних праць з історіографії суцільної колективізації практично до кінця 40-х років ХХ століття зумовлена як неможливістю проведення аналізу та огляду історичних подій у часовому аспекті, так і одержавленням історичної науки, яка реально і безсторонньо не могла підійти до аналізу подій, фактів і суспільних явищ. У зв'язку з цим тема суцільної колективізації, як і багато інших подій, що відбувалися в суспільстві, знаходилася поза межами наукового пошуку; 5) негативно на історіографію кінця 20-х – 50-х років ХХ ст. вплинула відсутність науково обґрунтованої методології та принципово нових концептуальних підходів до розгляду подій періоду суцільної колективізації, що обмежувало можливість неупередженого аналізу.

1. Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)*. – К.: Основа, 1996.
2. Калініченко В., Яценко С. *Історіографія голодомору 1932-1933рр. в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (Київ, 28 листопада 1998 р.)* – К., Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000.
3. Мошков Ю.А. *Основные вопросы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР // Очерки по историографии советского общества / Под. ред. М.Е. Найденова.* – М.: Изд-во Московского университета, 1967.
4. Денисовець П.М. *Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу // Український історичний журнал.* – 1965. – № 9.
5. Ляшенко И.П. *История народного хозяйства СССР.* – М., 1954.
6. Бондаренко В.В. *Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток.* – К., 1957.
7. Ильин А.С. *Коммунистическая партия в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1930-1934).* – М., 1954.
8. Данилов В.П. *Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства СССР.* – М., 1957.
9. Трапезников С.П. *Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства.* – М., 1961.
10. Слинко І.І. *Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 – 1932).* – К., 1961.
11. Шульга З.П. *Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні.* – К., 1960.
12. Погудин В.И. *Некоторые вопросы историографии коллективизации в СССР // Вопросы истории.* – 1958. – № 9.
13. Зеленин И.Е. *Колхозное строительство в СССР 1931 – 1932 гг. (К истории сплошной коллективизации сельского хозяйства) // История СССР.* – 1960. – № 6.
14. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР: В 2-х т.* – К., 1965.
15. *Історія селянства Української РСР: В 2-х т.* – Т.2. – К., 1967.
16. *Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967): Соб. документов за 50 лет.*

- М., 1959.
17. Іваницький Н.Н. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. – М., 1972.
 18. Ткач Н.И. За ленинским кооперативным планом. – К., 1970.
 19. Чигринов Г.А. Борьба КПСС за организационное хозяйственное укрепление колхозов в довоенные годы. – М., 1970.
 20. Петренко В.С. Колхозное крестьянство и сельское хозяйство УССР в советской историографии // Вопросы истории. – 1975. – № 7.
 21. Амінова Р.Х. Висвітлення історії колгоспів і радгоспів у радянській історіографії // Український історичний журнал. – 1972. – № 9.
 22. Чмыга А.Р. Колхозное движение на Украине (1917 – 1929): Очерки истории. – К., 1974.
 23. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседа за круглым столом // История СССР. – 1989. – № 3.
 24. Политическая дискуссия о путях строительства социализма в 1928 – 1929 гг. // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 12.
 25. Данилов В.П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране? // Историки отвечают на вопросы. – М., 1988.
 26. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення. Для нашої країни і для всього світу. – К., 1987.
 27. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
 28. Кульчицький С.В. Суцільна колективізація на Україні // Український історичний журнал. – 1989.
 29. Кульчицький С.В., Шталіна Е.П. Джерело про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДАЖР ЦРСР 1929 – 1933рр) // Архіви України – 1990. – № 6.
 30. Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи // Міжзுவівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995.
 31. Аграрні питання в працях українських істориків. – К., 1994.
 32. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки, перспективи // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-18 листопада 1995 р.) – Харків, 1995.
 33. Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 – 1956) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6.
 34. Історіографія розвитку аграрних відносин на Україні у другій половині ХХ століття / За ред. С.В. Кульчицького. – К., 1999.
 35. Лукашевич О. Джерела та історіографія 20-х – 30-х років про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць – К., 2004. – Вип. 10.
 36. Удод О. Деформація національно – історичної пам'яті народу: 1920 – 1930-ті роки // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 25 листопада 2000 р.). – К., Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2003.
 37. Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
 38. Єфіменко Г.Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
 39. Гриневич Л.В. Сталінська „революція з гори” та голодомор 1933 р. як фактори політизації української суспільності // Український історичний журнал. – 2003. – № 5.
 40. Лехан Л.Б. Зміна чисельності, структури і становища селянства лівобережної України в 1928-1933 роках.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
 41. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічні переломи розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001.
 42. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків, 1929.
 43. Будівництво колгоспів на Україні. – Харків, 1929.
 44. Колхозное движение на Украине. – Харків, 1929.
 45. Гайстер А.И. Достижения и трудности колхозного строительства: Дискуссия в аграрном институте Комакадемии. – М., 1929.
 46. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредитування селянських господарств на Україні. – Харків, 1930.
 47. Вікторов В. Основи земельної політики радянської влади. – Харків, 1930.
 48. Вологодцев І. Селянське господарство за даними сільськогосподарського перепису 1927 р. // Вісник статистики України. – Харків, 1929. – №1.
 49. Сталин Й.В. Сочинения: В 13-ти т. – Т.10. – М., Госполитиздат, 1946–1951.
 50. Сталин Й.В. Сочинения: В 13-ти т. – Т.12. – М., Госполитиздат, 1946–1951.
 51. Батюк І.О. Про шляхи масової реконструкції сільського господарства. – Харків, 1929.
 52. Буров Я. Лицом к колхозам. – М., 1930.
 53. Елизаров Н.В. Ликвидация кулачества как класса. – М., 1930.
 54. Варейкис И.М. О сплошной коллективизации и ликвидации кулачества как класса. – Воронеж, 1931.
 55. Никулихин Я. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. – М., 1931.
 56. Гонтар А. Сільське господарство України до 15-ти річчя Жовтня. – Харків, 1932.
 57. Иванов А. Через инициативные группы – в колхозы. – М.-Л., 1931.
 58. Анисимов Н. Бригадная система организации труда в колхозе. – М.-Л., 1932.
 59. Алексеев А.М. Сельхозартель – основное звено коллективизации. – М.-Л., 1930.
 60. Большаков В. Машино-тракторные станции – рычаги коллективизации. – М., 1930.
 61. Поляковский В. Совхозы – в помощь колхозам. – М.-Л., 1930.
 62. Коваль О.С. Машино-тракторні станції УСРР – передові заводи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – Харків, 1933.
 63. Горин А. Правый уклон и коллективизация сельского хозяйства. – М.-Л., 1930.
 64. Ковалев В.И. Рабочий класс и социалистическое переустройство сельского хозяйства. – М.-Л., 1931.
 65. Колхозы зерновых районов северного Кавказа, Сибири, Поволжья и Украины. – М., 1931.
 66. Абаев В.Д. Соціально-економічні особливості кооперативно-колхозного руху в національних районах. – М., 1930.
 67. Сельское хозяйство в СССР. – М., 1935.
 68. Радянська Україна за 20 років / АНУ РСР, Інститут економіки. – К: Партвидав ЦК КП(б)У, 1937.
 69. Анисимов Н. Победа социалистического сельского хозяйства. – М., 1937.
 70. Хейман С.А. Рост благосостояния колхозной деревни. – М., 1939.
 71. Победа социалистического сельского хозяйства: Сб. трудов. – М., 1939.
 72. История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938.
 73. Котов Г.Г. Сталинское учение о коллективизации сельского хозяйства. – М., 1940.
 74. Тугаринов И.И. Коллективизация сельского хозяйства – глубочайший революционный переворот. – М., 1941.
 75. Арина А.Е., Котов Г.Г., Лосев К.В. Социально-экономические изменения в деревне 1885 – 1938гг. – М., 1939.
 76. Залесский М.Л. Налоговая политика советского государства в деревне. – М., 1940.
 77. Черномордик С. Великое колхозное движение // Исторический журнал. – 1941. – № 5.

78. Вольцева В. *Перемога ленінсько-сталінського плану колективізації на Україні*. – К.: Держполітвидав України, 1944.
79. *Двадцать пять лет исторической науки в СРСР*. – М.: Изд-во АН СССР, 1942.
80. Шарова Л.Н. *Великий перелом в сельском хозяйстве // Вопросы истории*. – 1949. – № 5.
81. Соколов Т. *Организационно-хозяйственное укрепление колхозов*. – М., 1948.
82. Трапезников С. *Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки*. – М., 1951.
83. Смирнов М.С. *Борьба партии Ленина-Сталина за подготовку массового колхозного движения*. – М., 1952.
84. Овсянников Г.М. *Московские большевики в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1930 – 1934)*. – М., 1949.
85. Абрамов Б.Н. *Партия большевиков – организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса*. – М., 1952.
86. Протопов А.Х. *Год великого перелома в колхозном строительстве на Харьковщине // Ученые записки Харьковского государственного университета*. – 1955. – Т. 62.
87. Чмыга А.Ф. *Год великого перелома в колхозном строительстве на Украине // Вестник Московского университета*. – 1952. – № 2. – Т. 4.
88. Богомолова К.А. *Из истории борьбы нашей партии за организационное укрепление колхозов*. – Сталинград, 1954.
89. Бурджалов Э.Н. *СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930 – 1934)*. – М., 1950.
90. Басюк Т.Л. *МТС – решающая сила в развитии колхозного производства*. – М., 1954.
91. Генкина Э.Б. *СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства (1930 – 1939)*. – М., 1952.
92. Шарова П.Н. *Коллективизация и создание социалистических производственных отношений в деревне // Исторические записки*. – 1954. – № 48.
93. Булатов И.Г. *Контракция и ее роль в подготовке сплошной коллективизации // Вопросы истории*. – 1954. – № 4.
94. Зайцев В. *Политика партии большевиков по отношению к крестьянству в период установления и упрочения советской власти*. – М., 1953.
95. Черкасов И. *Совхозы и их роль в социалистическом сельском хозяйстве*. – М., 1952.
96. Коцур В.П., Коцур А.П. *Историкография истории Украины: Курс лекций*. – Чернівці, 1999. – 519 с.
97. Иоффе С.Н. *Борьба коммунистической партии за коллективизацию в сельском хозяйстве (1928 – 1934 гг.): на материалах Черниговской области: Автореф. дис. канд. ист. наук*. – К., 1953.
98. Михайловский И.Н. *Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (по материалах УССР, 1928 – 1929 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук*. – Львов, 1955.
99. Хомич П.А. *Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1927 – 1934 гг.): на материалах Винницкого, Камянец-Подольского, Могилев-Подольского и Тульчинского округов: Автореф. дис... канд. ист. наук*. – К., 1955.
100. Краев М.А. *Победа колхозного строя в СССР*. – М., 1954.

С.А. Міняйло

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОВОЄННОМУ СЕЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ 30–40-х рр. ХХ ст.

Аграрна історія України – невід’ємна складова всієї української минувшини. Її вивчення за сучасних умов є важливим та актуальним з огляду хоча б на ту роль, яку відіграло селянство в українській історії. Серед різних аспектів, що потребують аналізу, не останнє місце належить податковій політиці радянської влади в українському радгоспно-колгоспному селі у 1930-х роках. Так, перспективним напрямом, на наш погляд, є дослідження радянської історіографії 30–40-х рр. ХХ ст., зокрема тих праць, що присвячені висвітленню означеної проблеми. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю робіт, у яких би з’ясувалися ці питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити радянську історіографію 1930–40-х рр., присвячену податковій політиці більшовиків в українському радгоспно-колгоспному селі. Об’єкт вивчення – податкова політика більшовиків в українському радгоспно-колгоспному селі у 1930–1940 рр., предмет – стан наукового вивчення проблеми істориками у 30–40-х роках ХХ ст.

Особливістю історіографії 1930–1940-х рр. є те, що праці цього часу мали агітаційно-пропагандистський характер. Здебільшого це були методичні поради для фінпрацівників (районних та сільських), а також для широкого загалу читачів (тобто, власне платників податків). Серед досліджень податкової політики радянської влади в українському радгоспно-колгоспному селі відзначаються роботи О. Горбенка [1], А. Криштопенка [2], І. Борисенка [3], В. Горецького [4], Й. Рудника [5], В. Копейчикова [6], О. Кушніра [7] та ін.

Проблема диференціації сільського населення відразу після запровадження податкової реформи стала об’єктом наукових пошуків О. Горбенка [1]. Дослідник зауважував, що, відповідно до завдань соціалістичної перебудови, населення поділяється на чотири групи оподаткування: колгоспи, колгоспники, господарства селян-одноосібників, господарства куркулів. О. Горбенко наголошував на співпраці села із владою, що в основному виявлялось у лояльній політиці “заохочення” селян до вступу в колективні господарства шляхом надання пільг. Із-поміж інших дослідників О. Горбенко чи не перший зробив порівняльний аналіз відмінностей в оподаткуванні сільськогосподарським податком. Одним із критеріїв якісного виконання плану вчений вважав планомірне та своєчасне розгортання масової роботи на селі [1, 8].

Проблему мобілізації коштів на селі у 30-х роках ХХ ст. детально висвітлено у праці А. Криштопенка [2]. Дослідник наголошував на важливості ролі районних та сільських рад у процесі мобілізації, зокрема зазначав, що “там, де плановим мобілізаціям приділили належну увагу, там плани виконували своєчасно й з перевищенням...” [2, 4]. У праці вибудовано схему заходів, які необхідно було, на думку історика, вжити для забезпечення виконання

фінансового плану, проведено паралель між запланованими та реальними нормами в системі мобілізації коштів. Логічним є висновок про те, що контрольні числа вилучених у селян коштів слід розподіляти на підставі “докладного вивчення економіки територіальних одиниць” [2, 4]. На жаль, як засвідчила історія, більшість думок лишалися на папері й не застосовувалися на практиці. До того ж А. Криштопенко виділив два види податків: платежі добровільного порядку та обов’язкові платежі. До перших він зарахував самооподаткування, до других – сільгосподаток, місцеві податки й збори, податок з осіб, позбавлених права бути сільвиконавцями, військовий податок, одноразовий збір на культурно-господарське будівництво. До обов’язкових виплат також належали штрафи за заборгованість або несплату податків, до добровільних платежів – самооподаткування [2, 5].

Для податкової політики 1930-х років характерним було застосування самооподаткування. “Культурно-соціальне будівництво села”, як зазначає Р. Філіпов [8, 11], неможливе без залучення додаткового капіталу. Саме на отримання додаткового капіталу й спрямовувалося самооподаткування. Учений зауважував, що самооподаткування тепер є добровільною формою виплат. Цим різновидом стягнення охоплене практично все населення, проте мають місце й окремі винятки: колгоспи й колгоспники, як основна й найголовніша опора радянської влади на селі, не потребують, щоб закон передбачав їхню участь у самооподаткуванні [8, 17]. На наш погляд, така політика “добровільності” й “рівності” серед селян під час оподаткування повністю заперечує ідею рівності, яку пропагували більшовики в період становлення радгоспно-колгоспної системи.

Вивченню податкової історії присвячено доробок С. Гоцуляка [9]. Дослідник з’ясував причини зменшення прибутковості на початку 1930-го року в приватному секторі сільського господарства. Основною, на його думку, був недорід у сільському господарстві, викликаний “не лише впливом стихійних сил, а переходом приватних індивідуальних господарств через колективізацію в усуспільнений сектор...” [9, 26]. Водночас автор проаналізував контрольні цифри, заплановані для УСРР на 1930 р., і на основі цього зробив висновок, що прибуток держави (завдяки податкам) збільшився на 30,2 % порівняно з попередніми роками. Стосовно становища селянства, то очевидним стає той факт, що при плануванні фінансової політики у 1930-му році, як і в наступні роки, враховувалися лише інтереси держави, а селянство перетворилося в зняття, за допомогою якого легко регулювалися принципи будівництва соціалізму.

Проблема податків перебувала у сфері наукових інтересів І. Яцевського [10]. Дослідник визнавав значущість податків на селі для подальшої “соціалістичної перебудови” і вважав, що вони є головним засобом планового регулювання сільського виробництва [10, 15]. Історик наголошував на ідеї усуспільнення власності селян та будівництві колгоспної системи, логічним завершенням чого стала, на його переконання, рівність усього народу. Утопічні гасла про світле майбутнє, що чекає селянство в колгоспно-радгоспному селі, були відображені, на його думку, в податковій політиці

через систему пільг, що надавалися нинішнім та майбутнім колгоспникам [10, 19]. Автор переконував читачів у необхідності подальшого реформування податкового апарату. Він пропонував “на ходу перебудувати та пристосувати до сучасних умов” усю систему оподаткування сільського господарства. З огляду на це ми бачимо, що плановою в політиці радянського уряду в період побудови радгоспно-колгоспного села була лише структура податкової системи, що ґрунтувалася на “пристосуванні”, а не на чіткій плановій реалізації завдань.

Проблемі оподаткування колективних господарств присвячено працю М. Хоріна [11], у якій висвітлено основні напрями та систему податкових стягнень із колгоспів. Автор зазначав, що норми податкових стягнень повинні визначатися не загальносоюзним, а республіканськими, крайовими та обласними виконкомами. Чільне місце у фінансовій роботі, на його думку, необхідно відвести місцевим органам влади, які мали б право змінювати встановлені норми оподаткування [11, 18]. Саме така система регулювання норм прибутковості та планового визначення завдань реально відображала бюрократизм радянського уряду, що не відповідав загальним принципам комунізму. Завдяки такій системі регулювання фінансовою політикою стало можливим виконання та “перевиконання” поставлених урядом завдань щодо збільшення надходжень до бюджету.

У 1940-х роках напрями вивчення аграрної історії України, її інтерпретація були зумовлені політичною кон’юнктурою. Згідно з основними принципами радянської ідеології, головна увага вчених зосереджувалася на висвітленні керівної ролі партії у період колективізації сільського господарства. Серед праць 1940-х років інформаційною насиченістю позначена робота М. Залеського [12]. Авторіві вдалося здійснити комплексний аналіз податкової політики радянської влади на селі. Вивчаючи податки на всесоюзному рівні, дослідник виявив зменшення податкового тиску на середняцькі господарства в період побудови радгоспно-колгоспної системи. З цього приводу він зауважував, що колективізація базується на союзі робітничого класу та селянства [12, 84]. Автор визначив основний принцип проведення колективізації – “принцип добровільності” [12, 85]. Однак аналіз архівних джерел засвідчив, що репресивна фінансова політика, яка регулювала процес переходу від індивідуального до колективного господарювання, діяла всупереч зазначеному “принципу добровільності”, що регулював норми перехідного періоду на селі.

Проблема ролі податків у системі “перевиховання” так званих куркулів, їхнього залучення до колгоспів входила в коло наукових інтересів Н. Анісімова [13]. Дослідник зацентрував увагу на так званих куркульських господарствах, які під впливом податкової політики мали стати, за задумом більшовиків, на рейки соціалістичного господарювання [13, 30]. Історик стверджував, що податкова політика є лише політикою обмеження, а не ліквідації куркульства. Процес колективізації та розкуркулення дослідник називав “глибоким революційним переворотом” на селі [13, 31]. Якщо виходити з логіки більшовицьких урядовців, то процес колективізації та розкуркулення селянських

господарств, як складова аграрної революції, став одним із пріоритетних заходів у новій фінансовій політиці на селі. Ефективність колективізації, на нашу думку, була досягнута не лише за рахунок середняцьких, але й так званих куркульських господарств, адже в процесі “революційного перевороту” ті селяни, які не погодилися прийняти колгоспно-радгоспний устрій на селі, ставали позакласовими елементами (“ворогами народу”), були позбавлені власності, а їхнє майно ставало колективним.

Презентований короткий історіографічний огляд дозволяє зробити висновок про те, що поза увагою дослідників податкової політики радянської влади в умовах становлення радгоспно-колгоспної системи залишилися такі аспекти: по-перше, ставлення селян до процесів, які відбувалися у період з 1930–1940 рр.; по-друге, історики не робили висновків щодо податкової діяльності радянської влади у період колективізації; по-третє, практично не оцінена роль податків у процесі побудови нового аграрного сектора. Праці цього періоду позначені суб’єктивізмом, ідеологічною заангажованістю, наведені в них статистичні матеріали, як правило, не збігаються з реальними показниками. Відсутність комплексного аналізу податкової політики радянської влади в українському селі у 1930–40-х роках визначає перспективу подальших наукових пошуків.

1. Горбенко О. *Про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р.* – Харків, 1931.
2. Криштопенко А. *Про мобілізацію коштів на селі: Практичний поради́ник для фінпрацівників.* – Харків, 1932.
3. Борисов И. *Новый закон о самообложении на 1932 год.* – М., 1932.
4. Горецький В. *Сільськогосподарський податок на 1932р. на Україні: Поради́ник для фінробітників та платників.* – Харків, 1932.
5. Рудник И. *Оподаткування хлібопродуктів.* – К., 1935.
6. Копейчиков В. *Як колгоспівцеві та селянинові вираховувати сільськогосподарський податок.* – Харків, 1930.
7. Кушнір О. *Новий закон про єдиний сільськогосподарський податок.* – Харків, 1930.
8. Філіпов Р. *Соціалістичне будівництво та самообкладання.* – Харків, 1930.
9. Гоцуляк С. *Соціалістичне будівництво 1929–30 року.* – Харків, 1930.
10. Яцевський І. *Про податкову роботу (з переробленої доповіді на Всеукраїнській фінансовій нараді).* – Харків, 1931.
11. Хорин М. *Налоговий и финансовый справочник колхоза.* – М., 1933.
12. Залеский М. *Налоговая политика Советского государства в деревне.* – М., 1940.
13. Анісімов Н. *Радянське селянство.* – К., 1946.

В.П. Щетников

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В ТРАНСІСТРІЇ (1941–1944 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Серед економічних заходів окупаційної влади на українських землях сільському господарству приділялося велике значення. Адже вже в кінці 1938 року, на етапі визначення об’єкта агресії та пріоритетів своєї господарської політики на майбутніх окупованих

землях “сходу”, нацисти вважали можливим розпочати війну за “життєвий простір” саме з війни за Україну (причому підключаючи сюди й “польську карту”) [1, 79]. Рейхсканцлер Альфред Розенберг 20 червня 1941 року у колі своїх однодумців і підлеглих відверто промовляв: “Забезпечення продовольством німецького народу, без сумніву, буде найголовнішою німецькою вимогою на сході...” [2, 150]. Взагалі, стосовно німецького аспекту проблеми слід зазначити, що він достатньо повно знайшов своє висвітлення у наукових працях радянської та пострадянської доби [3, 64]. Щодо румунських зон окупації, зокрема Трансністрії, то це питання вивчено не так ґрунтовно.

На наш погляд, причиною такого положення в історіографії проблеми є кілька моментів. По-перше, керівництво нацистської Німеччини ніколи не розглядало українські причорноморські землі окремо від своїх економічних і політичних інтересів, отже такої підхід рефлексивно позначився і в позиції дослідників (здебільшого без жодних пояснень). По-друге, політичні й економічні інтереси Німеччини ніколи не розглядалися її керівництвом окремо, а лише у тісному взаємозв’язку (зрозуміло, це стосується і їх реалізації), а за умов надмірної політизації процесу історичного пізнання, дослідники, звичайно, віддавали перевагу політичному аспекту. Ілюстрацією тут може прислужитися гасло, яке сформулював ще у 1931 році засновник одного з найпотужніших німецьких концернів “ІГ – Фарбен” К. Дюїсберг: „Головною метою [нашої – В.Щ.] діяльності – є створення під німецьким впливом “замкненого економічного блоку, що простирався б від Бордо до Одеси” [4, 74]. Вже після нападу на Радянський Союз, коли чобіт агресора топтав українську землю, а на території між Дністром та Південним Бугом виникла т. зв. “Трансністрія”, 22 серпня 1941 року А. Гітлер зазначає, що одним із найважливіших його завдань має стати оволодіння районами України і Причорномор’я як важливими сировинними і продовольчими базами для Німеччини [5, 116]. Щодо другого вищезазначеного нами аспекту, то тут досить виразно висловився все той же А. Розенберг: “Якщо господарському керівництву... доведеться виходити з того, щоб якомога більше вилучити з цієї області [йдеться про Україну – В.Щ.], тоді можна буде тільки підтримувати цю політичну позицію і політичне керівництво. Оскільки це велика різниця, чи зможу я залучити і через декілька років 40 мільйонів чоловік до добровільного співробітництва, або змушений буду за кожним селянином приставити по солдату. Я безперечно вважаю, що якщо обидві сторони зрозуміють цю необхідність, тоді політика стане в нагоді господарському керівництву і, навпаки, економічне керівництво отримає можливість дуже добре працювати на здійснення політичної цільової установки” [2, 148]. Отже, південноукраїнські землі, незважаючи на виразну специфіку їх соціально-економічного положення в роки окупації (1941–1944), розглядалися дослідниками, так би мовити, у загальному контексті, що й стало причиною явної недостатності вивчення проблеми як в цілому, так і окремих її аспектів, зокрема зазначеного у назві нашої розвідки. Автор статті ставить за мету з’ясувати стан наукового вивчення обраної для дослідження теми, її джерельну базу. Об’єкт вивчення – сільське

господарство в Трансністрії у 1941-1944 рр., предмет – історіографічний та джерелознавчий аспекти.

Коли мова йде про наявність і стан історіографічного підґрунтя питання, потрібно наголосити ще й ось на чому: незадовільний стан вивчення проблеми має свій прояв не тільки у кількісних параметрах чи у методичній невизначеності вивчення окупаційних зон в Україні взагалі. Справа, на наш погляд, полягає ще й у тому, що вивчення питань, пов'язаних із окупаційною проблематикою, яке мало від початку виразне ідеологічне забарвлення, так і не позуло його практично до нині. Причому до процесу політизації цієї важливої проблеми доклалися науковці практично з усіх ідеологічних таборів. „Радянську схему” розпрацювання проблеми, на наш розсуд, найбільш виразно презентують праці відомого молдавського історика І. Левіта [6]. Безперечно, роботи І.Е. Левіта – найкраще, що напрацювала радянська історіографія як з проблем радянсько-румунських стосунків напередодні та в роки Другої світової війни взагалі, так і з питань окупаційної політики органів румунської влади на радянських (в т.ч. і українських) територіях. Робота спирається на потужне історіографічне підґрунтя, докладний аналіз якого надано на сторінках 3-38 першої частини (дві монографії автора, що вказані у посиланні, можуть вважатися єдиною працею, як він сам про це пише на стор. 6 роботи 1983 року) дослідження. За визначенням самого історика, найбільш значущим його попередником у вивченні проблеми (серед радянських дослідників) є М.І. Лебедев [7]. Втім, І.Е. Левіт справедливо відзначає: “Загальна спрямованість книги [див. примітку № 7 – В.Щ.] не зобов'язувала її автора зупинитися та аналізувати усі аспекти східної політики Румунії в роки Другої світової війни, зокрема розглядати її окупаційну політику на загарбаній радянській території...” [8, 33].

І. Левіт зробив спробу подолати зазначені ним недоліки у своїй праці, але усталена схема радянської історіографії, що неодмінно мала включати в комплексі як військові аспекти теми, так й ідеолого-партійне (методологічне) її забезпечення, вповні не дозволила і йому впоратися із визначеним завданням (хоча він сам критикує авторів за так званий “обласний” підхід, який не дає можливості “раскрытия во всей широте политических и социально-экономических планов оккупантов...” [8, 38]; тут ще раз звертаємо увагу на поєднання автором у сенсі мети дослідження, політичних та соціально-економічних сюжетів). Відтак у першій (умовній) частині праці автора в розділі III маємо параграф 3 “Социально-экономическая политика оккупантов. Ограбление народного хозяйства захваченных территорий”, у якому на 32 сторінках знайшли своє висвітлення питання діяльності органів окупаційної влади не лише в аграрному секторі економіки загарбаних територій, але й у промисловості, торгівлі, в галузі ціноутворення, в сфері податків та грошово-фінансової системи, створенні та використанні трудових ресурсів (в т.ч. і відправки робочої сили у Німеччину), різних аспектів соціальної політики у місті та селі, методів румунізації та колонізації тощо. Крім того, автор показує заходи окупантів в їх еволюції: від перших хвиль масових пограбувань (служби “захоплення трофеїв”, організації “Z-1” тощо) через спроби налагодити господарство в умовах зриву “бліц

– крігу” (в т.ч. і через зміну форми власності на селі) тощо. Безумовним позитивом є те, що І.Е. Левіт в основному оперує джерельною базою Державного архіву Молдавської РСР. В рамках другої своєї монографії “Крах политики агрессии диктатуры Антонеску (19.XI 1942–23.VIII 1944)” автор, здавалось би, більше уваги приділяє зазначеній проблемі, принаймні для неї анонсовано цілий розділ III (с. 164-244). Втім при уважному аналізі розуміємо, що питанням економічної політики тут присвячено трохи більше чверті обсягу матеріалу, поданого виключно в ракурсі пришвидшеного вивозу сировини та матеріальних цінностей з окупованих територій (причому, від зазначеної чверті матеріалу – чверть висвітлює наявність румуно-німецьких суперечностей у справі пограбування українських територій між Прутом та Південним Бугом) [6, 164-170, 184-187, 191- 202, 228-229, 242- 244]. Решту матеріалу присвячено висвітленню питання підпільно-партизанського руху на окупованих землях та актам саботажу щодо вивозу пограбованого у Румунію та Німеччину. Як позитив, знову можна зазначити залучення з приводу економічних сюжетів архівних даних (в основному Державного архіву МРСР). Там же, де мова йде про рух Опору, автор спирається на історіографію проблеми, в основному на збірки матеріалів та авторські монографії. Коли ж взяти до уваги, що об'єктом дослідження автора є всі окуповані Румунією радянські землі, а не лише Трансністрія, то питання щодо подальшого вивчення нашої проблеми лишається актуальним (як це і зазначено у вступі до розвідки). Мабуть, саме тому вже у 1984 році І.Е. Левіт намагається актуалізувати соціально-економічний аспект свого дослідження у розвідці в фаховому часописі “История СССР”, де він торкається і аграрних проявів економічної політики окупантів, але вкрай побіжно [9, 135].

Отже, проблема чекала на своїх дослідників та нові підходи. Практично не використаним лишався і джерельний масив Державного архіву Одеської області. До речі, слабке використання архівних даних було властиве і для найкращих зразків іноземної історіографії проблеми, зокрема, це стосується такої відомої ґрунтовної праці, як дослідження Олександра Даліна “Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule” [10]. Хоча вона вперше вийшла друком у 1957 році, але її автор і пізніше постійно повертався до проблеми. Так, у 1994 році він брав участь у роботі наукової конференції з приводу 200-річчя Одеси і оприлюднив свої тези, що були стислим рефератом (під поновленим кутом бачення) його монографії 1957 року [11]. У 1998 році О. Далін перевидав свою працю, більше ніж через сорок років після її першої появи. Спираючись на дослідження, видані передусім у США і Канаді у перше повоєнне десятиліття, також на спогади безпосередніх учасників тих чи інших подій періоду окупації, що опинилися (і не завжди з своєї волі) у вигнанні, автор створив роботу, повз яку не проходить жоден із дослідників проблеми і до нині. Чітка структура дослідження дозволила авторові підійти до висвітлення обраної ним теми комплексно, системно, без штучного хронологічного членування. Один із найбільших розділів роботи О. Даліна присвячений безпосередньо підокупаційній ситуації в Трансністрії і має назву (у транскрипції видання 1957 року)

“Соціальні та економічні тенденції”. Він має 12 параграфів і складається з двох частин: “The Rural Areas” та “The Urban Areas” з досить відчутною перевагою саме “міської сфери”. І тут у нас виникають деякі питання щодо ставлення автора до підбору джерельної бази, логіки побудови фактажного каркасу дослідження, ідеологічної відчуженості (навіть у випадку із перевиданням праці кінця 90-х рр. ХХ століття). Відтак, не вдаючись у зайву деталізацію і віддаючи належне значущості праці Олександра Даліна в цілому, все ж таки маємо нагоду констатувати дивовижну живучість політичної заангажованості навіть кращих зразків історіографії з проблеми. Втім, позитивні зрушення до кінця 1990-х рр. все ж таки відбулися.

Нові суспільно-політичні умови розвитку історичної науки поруч зі складними проблемами принесли і відчутні зміни: певні “прориви” сталися на джерельному та концептуальному фронтах. Почнемо з другого моменту. Як ми бачили вище, широкопланований підхід до дослідження, під військово-політичним кутом зору, з ігноруванням регіональної специфіки та т. п., зрештою дозволяє зробити деякі ідеологічні узагальнення, не завжди при цьому навіть спираючись на архівні документи. Інша річ, що у такому разі (віддаючи належне таланту, енциклопедичності знань та працьовитості автора) ми все ж таки змушені констатувати недостатність історіографічного доробку проблеми. З іншого боку, не можна сказати, що конкретний регіональний підхід не був притаманний вітчизняним дослідникам. Прикладів тут дуже багато, але щодо окупованих зон південної України, зокрема Одеси і Одещини, можемо назвати роботи відомого одеського дослідника професора С.Я. Борового та професора К.П. Добролюбського [12]. Перша праця була присвячена фактично першому в історіографії аналізу такого прояву політики окупаційної влади, як вирішення „єврейського питання” на території Одеси та таборів знищення на території Трансністрії (не минув історик і досить виразного економічного аспекту проблеми). Автор другої праці докладніше розкрив питання спроб господарської діяльності окупаційної влади на території Одещини (в т.ч. і в аграрному секторі економіки). Втім, перша праця вийшла друком лише 1991 року. Віддрукований наклад другої роботи відразу ж було офіційно знищено і праця існує лише в поодиноких примірниках. Отже, спроба першого концептуального прориву на вітчизняній історіографічній ниві виявилася вкрай невдалою. Звичайно, з роками ситуація значно не покращилася. Західна історіографія торувала свої шляхи розвитку і плідніше могла користуватися регіональним підходом. Втім без надійної джерельної бази і тут значних проривів у сфері конкретно-історичного дослідження не сталося. Прикладом тут можуть бути дві праці, що з’явилися майже водночас: ізраїльської дослідниці Дори Літані “The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents”, що вийшла у студіях Яд-Вашему у 1967 році [13] (докладний аналіз цієї роботи автора цієї розвідки вміщено у монографії “История Холокоста в одесском регионе”, нещодавно видано в Одесі [14, 66-68]), переклад праці Олександра Верта “Россия в войне 1941–1945 гг.” (переклад із англійської 1967 року [15]). У першому випадку слабка обізнаність авторки з

джерелами веде до перекручень або відсутності загальновідомих фактів [14, 67], у другому – там, де автор з’ясовує одеські сюжети, ми бачимо огульні узагальнення на кшталт “победители и побежденные нашли общий язык на почве бизнеса и черного рынка” [15, 599].

Інформаційний прорив початку 1990-х років торкнувся й історіографічного арсеналу дослідників, в будь-якому разі збагачуючи його. З’явилася, наприклад, мемуарна румуномовна література, хоча й апологетичного спрямування, проте така, що вводила у науковий обіг нові джерела, інколи сама стаючи джерелом. Це, наприклад, цілком стосується виданих у Кишиневі у 1993 році спогадів Олівіана Веренки “Administratia civilă română în Transnistria” (“Румунська цивільна адміністрація в Трансністрії”) [16]. Цей автор під час румунської окупації Одещини обіймав посаду директора Кабінету губернатора Трансністрії, відтак був обізнаний у справах і намірах цивільної адміністрації цілого регіону. Отже, його спогади, попри весь можливий суб’єктивізм та велику хронологічну відстань, можуть прислужитися і як історіографічне підґрунтя проблеми (погляд безпосереднього виконавця), і як джерельна база. Щодо аграрної політики уряду губернатора Трансністрії Г. Алексану, то у згаданій роботі цьому аспектові присвячено близько 20 сторінок тексту (зі 135, що їх всього містить дане видання!). Маємо тут і тексти наказів (починаючи з наказу №2 від 28 серпня 1941 року щодо збереження організаційної форми сільськогосподарського виробництва у вигляді колгоспів та радгоспів на території Трансністрії [16, 23]) з посиланням на офіційне періодичне видання “Бюлетень Трансністрії”, і роздуми чиновника щодо їх доцільності тощо. В будь-якому разі ці спогади можуть бути використані й для порівняльного аналізу ситуації, враховуючи наявність великого масиву недосліджених архівних матеріалів у фондах Державного архіву Одеської області (докладніше про це – нижче).

Вітчизняні історики на просторах колишнього СРСР поділялися на табори стосовно сприйняття чи неприйняття нових для них концептуальних засад (досить яскраво це можна простежити на прикладі молдавських істориків [17]). Такий плюралізм думок, за умов справді наукового, неупередженого підходу створював об’єктивні умови для подальшого розвитку історичної науки (хоча замість старих проблем, зрозуміло, з’являлися нові). Так, зокрема, щодо нашої проблеми, то позитивним моментом став факт появи молодих українських дослідників, які почали фахово займатися, наприклад, соціально-економічним життям на окупованих українських територіях тощо. Історики, так би мовити, “з досвідом”, теж отримали можливість більш академічно і вузькопрофесійно підійти до вивчення проблем окупаційного періоду. Як приклад, тут можна навести роботи Ігора Ветрова [18], праці колективу молодих істориків з відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, що ним керує доктор історичних наук, професор Олександр Лисенко [19], роботи відомого київського вченого Олександра Потильчака, харківського історика Анатолія Скоробогатова, відомого черкаського дослідника з проблеми Олександра Перехреста та багатьох інших [20].

Щодо тези про прорив на джерельному фронті, то він, безумовно, стався, хоча його, швидше за все, через ряд причин, відчують іноземні фахівці. Втім, і в такому разі можна казати про досить відчутний позитив. Щодо проблематики окупаційного періоду, пов'язаного з Трансністрією, то безумовний пріоритет останнім часом мають дослідження, пов'язані з вивченням проблем Холокосту. У цьому напрямі зосереджені зусилля більшості іноземних дослідників. Найбільш вагомим серед них можна назвати роботу Жана Анчеля "Transnistria, 1941–1942 The Romanian Mass Murder Campaigns", що містить два з половиною томи документальних додатків (з них два томи матеріалів з Державного архіву Одеської області) [21]. Незважаючи на вузьку концептуальну спрямованість дослідження цього автора, вдумливий дослідник завжди знайде багато корисного в опублікованих джерельних матеріалах.

Переходячи до питання джерельного забезпечення проблеми, слід зазначити, що попри великий масив опублікованих архівних матеріалів, їх більшість ще потребує вивчення. Спробуємо показати це на прикладі фондів Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). Нещодавно вийшов у світ збірник "Архіви окупації. 1941–1944. (Більше не таємно – Т.І).", видання здійснене Державним комітетом архівів України, упорядником його є Наталя Маковська – заступник директора Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Перший розділ цього видання (663 с.) містить перелік фондів усіх обласних державних архівів України, в т.ч. і ДАОО. Перелік фондів періоду окупації ДАОО найпотужніший в Україні [22]. Як приклад наведемо окремі параметри джерельної бази проблеми. Скажімо, ДАОО містить фонд Р–2361 "Префектури Березівського повіту", у якому 667 одиниць збереження за 1941–1944 рр. Справи розподілено за 12 відділами, в т.ч. є відділи "Агрокультури", "Машинний відділ", відділ "Держферм", відділ "Праці" (хоча цей останній переважно зберігає справи із використання примусової праці на території повіту). ДАОО містить кілька сотень фондів примарій окремих населених пунктів 64 районів, 13 повітів, на які окупанти поділили територію Трансністрії. Наведемо зміст справ фонду Р–2514 „Примарія села Саврань, Савранського р-ну, Балтського повіту” – 6 справ (1942–1944 рр.):

- накази примарії щодо виконання повинностей членами трудової громади;
- накази жандармерії щодо явки всього населення (під загрозою розстрілу) для суцільної вирубки лісу;
- розпорядження претури про стягнення податків;
- заяви громадян про вступ у шлюб;
- дати народження жителів тощо.

Є фонди зі справами за примаріями зі списками населення або проведення переписів окупаційною владою, є дані про наявність військовополонених та в'язнів таборів, розташованих на території конкретної адміністративної тощо.

Навіть ці поодинокі приклади дають уявлення про невикористані потенційні можливості наших архівів у вивченні проблеми окупаційного періоду на території України. Відтак, незважаючи на наявність значної кількості літератури та достатню хронологічну відстань від подій, що є об'єктом нашого дослідження, архівні матеріали достатньо вивченими вважатися не

можуть, а отже, вони й досі чекають на свого вдумливого дослідника.

1. Фолькманн Х.-Э. Советский Союз в экономических расчетах „Третьего Рейха” 1933–1941 годы // Отечественная история. – 1997. – № 2.
2. Речь рейхсканцлера А. Розенберга в узком кругу по проблемам Востока 20 июня 1941 года // Віче. – 1995. – № 1.
3. Див. перелік основних праць: Перехрест О.Г. Використання нацистськими окупантами сільськогосподарського потенціалу України для забезпечення потреб вермахту та рейху в період Великої Вітчизняної війни // Велич подвигу народного: Міжнародна наукова конференція присвячена 60-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 квітня 2005 р. – Одеса, 2006.
4. Айхгольц Д. Цели Германии в войне против СССР. Об ответственности германских элит за агрессивную политику и преступления нацизма // Новая и новейшая история. – 2002. – № 6.
5. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.
6. Див.: Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942). – Кишинев, 1981; Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску (19.XI.1942 – 23.VIII.1944). – Кишинев, 1983; Левит И.Э. Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР // История СССР. – 1984. – № 5.
7. Цей дослідник протягом 60-х рр. випустив цілий ряд монографій, зведених ним пізніше у єдине видання: Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. – М., 1976, на яке І.Е. Левіт спирається у роботі, що нами аналізується.
8. Цит. за: Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942). – Кишинев, 1981.
9. Левит И.Э. Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР // История СССР. – 1984. – № 5.
10. Dallin A. Odessa, 1941 – 1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875 – California, 1957.
11. Див. більш докладно аналіз цієї праці: Щетников В.П. Одеса 1941–1944 рр.: історіографічний доробок (проблеми та перспективи) // Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.). Доповіді та повідомлення: Південь України. Одеса. – Одеса, 1999.
12. Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. – К., 1991 // Историчні зошити. – № 4; Одесса: Очерки истории города-героя. (К 150-летию со дня основания). – Одесса, 1947.
13. Litani D. The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents // Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance / Edited by Nathan Eck and Aryeh Leon Kubovy. VI. – Jerusalem, 1967.
14. Щетников В.П. Проблемы изучения истории Холокоста в Одессе и одесском регионе // История Холокоста в одесском регионе: Сборник статей и документов / Еврейск. общин. центр "Мигдаль". Сост. М. Рашковецкий. – Одесса, 2006.
15. Верт. А. Россия в войне 1941–1945 гг.: Перекл. з англ. – М., 1967.
16. Verenca O. Administratia civila româna în Transnistria. – Chişinău, 1993.
17. Див., наприклад, полемічно загострену роботу: Назарія С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины, 1941–1944). – Кишинёв, 2005.
18. Ветров І.Г. "Фінансова війна" третього рейху на

- окупованій території України в 1941–1944 рр. // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 3; *Його ж. Діяльність німецьких монополій та військово-економічного апарату третього рейху на окупованій території України (1941–1942 рр.) // Молода нація*. – 1998. – № 8; *Його ж. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України*. – К., 2006.
19. Лисенко О., Нестеренко В. *Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України*. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006; *Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Там само; Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьюму рейху // Там само та ін.*
20. Див., наприклад: *Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України*. – К., 2006; *Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943)*. – Харків, 2004; *Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних планах нацистської Німеччини // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. – 2003. – Вип. 50; *Його ж. Форми економічного пограбування селян України за нацистської окупації (1941–1944) // Україна Соборна: Зб. наук. статей*. – К., 2004; *Його ж. Організація нацистськими окупантами сільськогосподарського виробництва на території України в 1941 – на початку 1942 року // Вісник Черкаського університету. Серія: Історія. Історичні науки*. – 2004. – Вип. 61; *Його ж. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові Записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. – Вип. IX. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005 та ін.
21. *Ancel J. Transnistria, 1941– 942 The Romanian Mass Murder Campaigns*. – Vol. 1: *History and Document Summaries*; Vol. 2: *Documents 1 – 558*; Vol. 3: *Documents 559 – 1109*. – Tel Aviv, 2003.
22. *Державний архів Одеської області // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України*. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006.

Ю.О. Ніколаєць

ПІДГОТОВКА КАДРІВ ДЛЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Вислів “кадри вирішують все” став своєрідним гаслом підготовки кваліфікованих спеціалістів за роки існування радянської влади. За правління М.С. Хрущова питання підготовки кадрів для народного господарства стояло досить гостро через те, що потрібно було освоювати велику кількість нової техніки у промисловості та сільському господарстві. Така ситуація обумовлювалася вимогами науково-технічної революції та прагненням керівництва країни за короткий термін наздогнати і випередити провідні капіталістичні країни світу за основними економічними показниками. Партія та уряд країни проголосили курс на “круте піднесення сільського господарства”, розуміючи незадовільний стан справ у цій галузі.

Різноманітним питанням підготовки кадрів для народного господарства було присвячено значну кількість публікацій радянських авторів. Переважно у них мова йде про підготовку спеціалістів так званих “масових професій”, які були вкрай необхідними для втілення у життя багатьох хрущовських реформ. У історіографічному плані ця проблематика у роки незалежної України практично не вивчалася. За часів існування СРСР історіографічний аналіз праць, присвячених різним питанням підготовки кадрів для народного господарства, був здійснений А.В. Санцевичем [1, 45-120], І.В. Шульгою [2, 99-115], В.І. Юрчуком [3, 23-130]. Загальною рисою їхніх досліджень є аналіз праць, автори яких возвеличували роль партії у підготовці кваліфікованих працівників. Більшість висновків, запропонованих цими вченими, на сьогодні є застарілими. Тому метою цієї статті є визначення стану дослідження ситуації підготовки кваліфікованих кадрів для народного господарства у період хрущовської “відлиги” вітчизняними науковцями. Об’єкт дослідження – підготовка кадрів для народного господарства в роки „відлиги”, предмет – історіографія проблеми.

Насамперед у працях дослідників радянського періоду багато уваги приділялося вивченню ролі комуністів на виробництві та у справі підготовки кадрів [4]. Адже “зміцнення” кадрів проходило у багатьох випадках саме шляхом призначення комуністів на певні посади або переведення їх на іншу роботу. Значна кількість комуністів у ті часи була переведена на роботу до сільської місцевості у порядку так званої партійної дисципліни. Аналізуючи партійні зусилля із забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, В.П. Шевчук наголошував, що ХХ з’їзд КПРС з усією гостротою поставив питання про те, щоб керівні кадри не відособлювали партійну роботу від господарської. Автор доводив, що участь рядових комуністів у підготовці та вивченні назрілих питань дозволяла партійним організаціям вникати в стан справ на виробництві [5, 71]. Тобто керівники-комуністи, призначені партією на свої посади для зміцнення кадрів, мали спиратися на досвід роботи рядових членів партії. Про це також у своїй статті писав М.Т. Шепета, який вказував, що робітничі збори на підприємствах були справжньою школою колективного господарювання. Вони суттєво впливали на хід усього виробництва і допомагали у виконанні державних планів і поліпшенні всіх техніко-економічних показників [6, 84]. Вивчаючи діяльність Компартії України зі здійснення лєнінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів, Л.Ф. Гайдуков та В.Ф. Гайдуков говорили про необхідність посилення обізнаності керівних партійних кадрів із виробництвом, досягненнями науки і техніки, передовим досвідом у відповідних галузях народного господарства, оскільки велику кількість посад займали практики, що не мали ні достатніх знань, ні спеціальної освіти [7, 103]. Фактично визнавався факт недостатньої підготовки частини комуністів до виконання керівної роботи та висловлювалися критичні зауваження щодо їхньої придатності як керівників на виробництві. Однак автори не ставили під сумнів сам принцип партійності при призначенні на керівні посади. Причому саме партійна дисципліна тривалий час залишалася вагомим фактором у справі виконання народногосподарських планів за будь-яку ціну.

Вказуючи на це, П.С. Федорчак наголошував, що зростання ролі і значення Комуністичної партії, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, завдання щодо створення матеріально-технічної бази комунізму потребують вищого рівня партійного керівництва [8, 98]. Позитивно оцінював роль партійних конференцій, пленумів і зборів у вирішенні завдань господарського будівництва, підготовки кадрів О.І. Неделін, який розцінював їх регулярне скликання як найважливіший показник здійснення ленінського принципу колективності керівництва [9, 104]. Подібної думки дотримувався також А.І. Міцкан, доводячи, що зростання робітничого прошарку в керівних партійних органах давало змогу розширити рамки внутріпартійної демократії [10, 130]. А.Г. Слюсаренко та З.І. Ямкова свого часу пов'язували проблему підвищення кваліфікації працівників народного господарства із піднесенням партійної пропаганди технічних знань [11, 164-176]. Отже, загалом розуміючи необхідність підвищення рівня професійної підготовки комуністів, яких призначали на керівні посади на виробництві, науковці радянського періоду не ставили під сумнів необхідність призначення саме комуністів на ключові керівні посади і відводили важливу роль їм у справі збільшення продуктивності сільського господарства вважаючи, що саме комуністи мають керувати його "крутим піднесенням".

Сучасні вітчизняні науковці дещо по-іншому оцінюють кадрову політику партії тих років. В. Литвин, засуджуючи кадрові перестановки компартійних органів за виробничою ознакою з ініціативи М.С. Хрущова, вказував, що вони стали однією з причин послаблення впливу партійного вождя. Ситуація пояснювалася тим, що більшість комуністів не прийняли такої системи розстановки партійних кадрів. Компартійні чиновники звикли давати директивні вказівки, але не відповідати за них. Розщеплення парткомів на дві частини, здійснене тільки для того, аби домогтися наближення їх до виробництва, зобов'язувало партапаратників компетентніше і на постійній основі втручатися у виробничі справи, а отже, відповідати за результати діяльності промислових і сільськогосподарських підприємств [12, 77-79]. Отже, відповідно до кадрової реформи суттєво мала зрости роль відповідальності партійного апарату за результати його втручання у виробництво. Сам факт такої реформи означав розуміння вищого керівництва країни проблеми професійної некомпетентності частини керівників комуністів. Однак прагнучи зберегти свій вплив на виробництво, багато представників партійного апарату не бажали нести відповідальності за результати свого втручання у виробництво.

Питання участі комуністів у підготовці кваліфікованих кадрів для промисловості УРСР вивчалися у публікаціях, де мова йшла про боротьбу партії за технічний прогрес у різних галузях промисловості. Відзначаючи велику роль партії у підготовці кадрів для народного господарства, автори вказували на те, що цьому сприяли налагоджені завдяки партійним зусиллям контакти робітників та учнів із передовиками виробництва [13]. У дослідженнях О.М. Апанович, П.Є. Рудого, В.В. Скрябіна, О.Г. Мітюкова [14] розкривалися методи залучення робітників до управління

виробництвом. Наводячи приклади успішної праці робітників-новаторів, які взяли на себе певні зобов'язання у рамках соцзмагання, у публікаціях радянських авторів містяться припущення, що успіхи радянської держави на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва могли б бути набагато більшими, якби всі працівники країни підключилися до соцзмагання, взявши на себе підвищені зобов'язання із випуску продукції. Тобто, вчені прагнули підтвердити думку про можливість справді масової самовідданої праці трудящих на користь держави, не враховуючи соціальної стратифікації та їхньої виробничої кваліфікації. Практично пропонувалося всіх трудящих республіки перетворити на новаторів виробництва, що не відповідало їхній виробничій кваліфікації. Роль новаторів виробництва як приклад на шляху підготовки кваліфікованих працівників суттєво переоцінювалася, адже особистий приклад кращих працівників не міг повністю замінити фахової підготовки. Таку позицію вчених, як вважають сучасні українські дослідники, було зумовлено особистим впливом М.С. Хрущова, його характерним стилем роботи, вірою в те, що найскладніші проблеми можна вирішити за два-три роки, лише варто добре попрацювати [15, 86]. Узв'язку із цим у цей період з'явилися роботи, у яких обґрунтовувалася доцільність підготовки кваліфікованих працівників прямо на виробництві. Так, за необхідне вважав існування так званих заводів-втузів А.Д. Рудой, вказуючи, що створення втузів і технікумів на виробництві мало важливе значення не тільки для формування і поповнення рядів виробничо-технічної інтелігенції з робітничого класу, а й для зміцнення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці, поліпшення ідейно-політичного виховання робітників [16, 63]. А К.Ф. Белявін, оцінюючи роль підготовки спеціалістів сільського господарства прямо на виробництві, писав, що важливою формою впровадження досягнень науки і передового досвіду в колгоспне виробництво було навчання колгоспників на трирічних агрозоотехнічних курсах без відриву від виробництва [17, 23].

Високо оцінюючи роль кваліфікованих спеціалістів, радянські дослідники по-різному намагалися вирішити питання щодо їхнього успішного використання. Так, І.Н. Баканов, вважав, що добір кадрів, їхня розстановка та виховання є найважливішою частиною організаційної роботи партії, але головним призначенням кваліфікованих кадрів, на його думку, є забезпечення виконання народногосподарських планів [18, 130].

У значній кількості робіт досліджувалося підвищення рівня освіти саме робітників, оскільки вітався перехід колишніх учнів до роботи за робітничими спеціальностями. Так, М.П. Тітенко, вказуючи на перехід більшості колишніх учнів на роботу у матеріальне виробництво, наголошував, що вихованці шкіл, вливаючись у робітничий клас, стали серйозно змінювати його загальноосвітній рівень. Автор вважав, що у справі піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу неухильно зростало значення шкіл робітничої молоді, а за час свого існування вечірні школи завоювали велику популярність серед молодих виробничників [19, 122-123].

Загалом радянські автори у часи “відлиги” перебільшували значення підготовки майбутніх спеціалістів прямо на виробництві. Наголошуючи, що близько 2/3 кваліфікованих робітників готується безпосередньо на підприємствах, вони применшували значення теоретичної освіти у їх підготовці [19, 125].

У звітній доповіді ЦК ХХ з'їзду партії вказувалось, що в роботі з кадрами мали місце недоліки, які виявлялися в тому, що багато партійних організацій мало висували на керівні посади перевірених на ділі молодих працівників; у повсякденній виховній роботі з кадрами переважали методи адміністрування; кадри не мали достатніх знань із питань конкретної економіки. Засуджуючи ці недоліки, І.Н. Баканов водночас підтримував зміцнення кадрами райкомів, міськкомів, щоб “на керівній роботі знаходилися енергійні, ініціативні організатори мас, які добре знають економіку промисловості”. Таким чином, на перше місце висувалася підготовка нових партійних працівників, які мали керувати всіма галузями життя, а не керівників підприємств, що зобов'язані були однозначно підкорятися всім вказівкам партії [18, 131].

У працях, присвячених вирішенню кадрового питання в Україні, аналізувалися також проблеми оновлення апарату партії і налагодження партійного керівництва всіма сферами життя. Радянські науковці намагалися довести, що партійні лідери різного рівня здатні завдяки своїй комплексній підготовці вміло керувати, не заміщуючи господарників, правильно виховувати та вчити їх, спираючись на них. Така постановка питання приводила до того, що в дослідженнях при вивченні ефективності підготовки працівників насамперед наводилися приклади вдалого керівництва партійними органами діяльністю підприємств [18, 19].

Національні аспекти підготовки кадрів у СРСР з'ясовано у статті М.О. Буцько та В.К. Сульженко. Критикуючи твердження західних вчених про те, що приплив російських робітників призводить до обмеження зростання кваліфікації національних кадрів, а тому більшість кваліфікованих робітників і спеціалістів середньої та вищої кваліфікації є росіянами, радянські автори як контраргумент вказували, що в СРСР характер взаємин між його народами визначається взаємовідносинами співробітництва, братерської дружби і пролетарського інтернаціоналізму [20, 135]. З цього приводу С.В. Кульчицький зазначав, що з перемогою М. Хрущова українська політична еліта отримала перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни, адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув “своїх” [21, 111-112].

Питання підготовки національних кадрів за часів існування СРСР висвітлював В. Лизанчук [22], який розкрив руйнівну силу русифікації в Україні. Автор довів, що КПУ та партійні комітети жорстко контролювали діяльність українських видавництв, друковану продукцію, в результаті чого кількість україномовних книг зменшувалася з року в рік. Разом із тим, автор замало уваги приділив видавництвам, які готували підручники та посібники для вищих навчальних закладів. Істориком засуджується

московський режим, який широко використовував таку форму русифікації, як “обмін спеціалістами”, заохочуючи переїжджати в Україну росіян, а українців – за межі республіки. Таку політику московських відомств розкрив ще у 1970-х роках дисидент Ю. Бадзьо. Він переконував, що партія не випадково справу обміну кадрами вважала програмним принципом, замінивши цим колишню політику націоналізації кадрів. Він наголошував, що “повна свобода” вживання мови в період хрущовської “відлиги” перетворилася для українців на цинічну демагогію [23, 89-90].

Радянські науковці багато зробили у вивченні підготовки кадрів для різних галузей народного господарства. Більшість подібних досліджень пов'язана з підготовкою робітників, меншість – з діяльністю партії з підготовки спеціалістів сільського господарства. Дослідженню діяльності Комуністичної партії України з підготовки спеціалістів сільського господарства через ВНЗі і технікуми присвячено статтю В.К. Караваєва. Насамперед автор звернув увагу на зусилля партії зі збільшення кількості викладачів із вченим ступенем, а також на зростання серед професорсько-викладацького складу питомої ваги комуністів. Аналізуючи проблеми, пов'язані з підготовкою спеціалістів для сільського господарства, В.К. Караваєв наголошував, що до прийняття “Закону про зміцнення зв'язку школи з життям” сільськогосподарські технікуми і ВНЗі закінчували молоді люди, які не мали достатнього життєвого досвіду, а тим більше досвіду роботи на виробництві. Тому сільськогосподарські підприємства неохоче брали, а часто й зовсім відмовлялися приймати на роботу молодих спеціалістів. Така ситуація, на думку автора, виправдовувала рішення про те, що ВНЗі і технікуми мають набирати студентів, які працювали не менше двох років у сільськогосподарському виробництві [24, 134]. Тим самим автор виправдовував загальну ініціативу партійних органів щодо збільшення уваги практичній підготовці кадрів і применшення теоретичної підготовки. Великого значення у підготовці спеціалістів надавалося заочному навчанню. У статті відсутнє зіставлення наявної кількості спеціалістів із потребою сільськогосподарського виробництва у кваліфікованих кадрах. Аналізуючи темпи підготовки спеціалістів, автор нічого не говорить про те, чи відповідали такі темпи вимогам часу. З огляду на це він робить, керуючись загальноприйнятими на той час партійними установками щодо написання наукових робіт, невмотивований висновок, що завдяки зусиллям Комуністичної партії України мережа вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів республіки забезпечувала підготовку необхідної кількості спеціалістів всіх професій для сільського господарства України. Подібної думки притримувався й І.Х. Ткачук, вказуючи, що одним із важливих досягнень Комуністичної партії і радянського народу за 50 років радянської влади було створення достатньої кількості висококваліфікованих кадрів організаторів і спеціалістів сільського господарства [25, 142]. Ролі партії у підготовці кваліфікованих спеціалістів для сільського господарства у роки семирічки та аналізу стану навчання їх окремим передовим методам праці присвячено статті В.Т. Позняка, А.О. Янюка, що охоплюють період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС [26].

Автори безперечно позитивно оцінювали роль комуністів у справі керівництва народним господарством і вітали їхнє призначення на керівні посади в колгоспах, не зважаючи на їхню професійну підготовку. І.Х. Ткачук доводив, що підготовка великої кількості кваліфікованих кадрів масових сільськогосподарських професій може забезпечити перетворення надбань науки у практику, а також буде сприяти зниженню різниці між містом і селом, оскільки масові сільськогосподарські кадри поєднують у собі риси і робітників, і селян [25, 144].

Вивчаючи досвід роботи парторганізації Тернопільщини зі зміцнення колгоспів кадрами сільського господарства між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС, В.П. Столяренко та М.П. Топчій дійшли висновку, що серед керівних кадрів особливу роль відігравав голова колгоспу, як центральна фігура сільськогосподарського виробництва, адже саме від нього у першу чергу залежало успішне виконання завдань, поставлених перед організацією. На прикладі успішної діяльності голів колгоспів вони доводили, що для правильного керівництва великим багатогалузевим господарством голова колгоспу повинен мати не лише організаторські здібності, але й добре розбиратися в технології сільськогосподарського виробництва [27, 5-7]. О.О. Хижук, проаналізувавши недоліки у підготовці спеціалістів для сільського господарства, вказував, що серйозною прогалиною у роботі з керівними кадрами машинно-тракторних станцій УРСР у перші роки п'ятої п'ятирічки була також низька якість їхньої підготовки. Молоді спеціалісти не одержували достатніх навиків у роботі і керівництві складними механізованими господарствами, якими були МТС, погано знали сільськогосподарську техніку. Значна частина спеціалістів сільськогосподарського виробництва з вищою освітою, як правило, осідала в управліннях сільського господарства. Лише незначний відсоток фахівців направлявся безпосередньо у сільськогосподарське виробництво [28].

Таким чином, значна кількість радянських вчених, віддаючи належне професійній фаховій підготовці робітників та селян, висловлювала думку, що завдяки зусиллям та допомозі так званих "практиків", тобто працівників, які отримали професійні знання безпосередньо на виробництві, можна готувати майбутніх професіоналів. Причому така впевненість часто доходила до твердження, що практики можуть допомогти освоїти ази керування підприємством комуністам, призначеним на відповідні посади. Фактично обґрунтовувався принцип, за яким керівництво підприємством мало належати членам партії, що відігравала в радянському суспільстві керівну і спрямовуючу роль. На заводі підготовці спеціалістів став ще один лєнінський принцип їх підбору, який здійснювався у першу чергу за політичними, а вже потім за діловими якостями. Радянські науковці возвеличували врахування насамперед політичних якостей спеціалістів, але не задавалися питанням, чому за такої системи мають місце численні недоліки у підборі, підготовці та розстановці кадрів. Сучасні вітчизняні науковці дещо обережніше ставляться до оцінки доцільності масового призначення комуністів на керівні посади з огляду на низький рівень професійної підготовки частини з них. Подібна проблема залишається

актуальною і у наш час, коли певною мірою стоїть питання: хто має займати керівні посади у державі – набліжені до керівного політика особи, чи професіонали, які вже довели свою компетентність. Досить гострою є кадрова проблема і для сільського господарства за умови масового виїзду молоді на роботу до міст. Вивчення різноманітних питань підготовки кадрів для народного господарства дозволило б пильніше поглянути на подібні проблеми сьогодення. У перспективних історіографічних дослідженнях варто було б звернути увагу на стан дослідження питань підготовки фахівців окремих спеціальностей.

1. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К., 1984.
2. Шульга І.В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951-1965 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 42. – К., 1970.
3. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Український історичний журнал. – 1964. – № 2.
4. Горак В.В. Діяльність партійних організацій Київської області по поширенню передового досвіду в сільськогосподарському виробництві // На новому етапі. – К., 1960; Горак В.В. Мар'янські комуністи в авангарді трудівників села. – К., 1961; Горак В.В. Школи в полі і на фермі (нові форми поширення передового досвіду в колгоспах і радгоспах Київщини). – К., 1961; Горак В.В. Ближче до практики, до життя. – К., 1963; Горак В.В. Університети сільськогосподарської науки і передового досвіду. – К., 1964; Горак В.В. Дорогою перших. – К., 1965; Короед Е.С. Коммунистическая партия Украины – руководитель движения за коммунистический труд в сельском хозяйстве республики (1958-1961 гг.). – К., 1967; Ляшко О.П. На головному напрямі. – К., 1962; Шевченко В.В. У трудовому поході. – К., 1964; Руденко І. По-лєнінському виховувати кадри. – К., 1970; Бачинський В.М. Піклування партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу в навчальних закладах професійно-технічної освіти УРСР (1959-1965 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967; Скринник Ю.Н. Деятельность партийных организаций Украины по внедрению достижений науки и передового опыта в колхозное производство (1959-1962 гг.). (На материалах Винницкой, Тернопольской, Хмельницкой и Черновицкой областей). – К., 1965; Скринник Ю.Н. Діяльність партійних організацій України по пропаганді передового досвіду в сільському господарстві (1959-1962 рр.) // Збірник наукових праць аспірантів кафедри історії КПРС. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964; Хижняк В.П. Передове, прогресивне – масам (з досвіду діяльності сільських парторганізацій України). – К.: Знання, 1963; Федорчук П.С. Партійне керівництво добром, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного виробництва (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1965 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969; Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959-1965 рр.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967.
5. Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959-1965 рр.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967.
6. Шенета М.Т. Роль робітничих зборів в управлінні

- виробництвом (1951-1958 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1975. – № 2.
7. Гайдюков Л.Ф., Гайдюков В.Ф. Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів / // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972.
 8. Федорчак П.С. Здійснення ленінських положень про зміцнення лав партії і розміщення комуністів на виробництві (За матеріалами підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1970 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973.
 9. Недслін О.І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами (З досвіду роботи партійних органів Донбасу в 1956-1961 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973.
 10. Міцкан І.А. Ленінські принципи внутріпартійної демократії в діяльності первинних парторганізацій промислових підприємств України (1961-1966 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 61. – К., 1973.
 11. Слюсаренко А.Г., Ямкова З.І. Керівництво партійних організацій України пропагандою. Та впровадженням у виробництво досягнень науки і техніки // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969.
 12. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004.
 13. Див.: Гарковський Д.А. Боротьба Комуністичної партії України за технічний прогрес у період між ХХ і ХХІ з'їздами КПРС (За матеріалами машинобудівної промисловості Ворошиловградської області) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972; Дельфін І.Т. Партійні організації Донбасу на чолі технічного прогресу на коксохімічних підприємствах (1959-1965 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972.
 14. Апанович О.М. Соціалістичне змагання і розповсюдження досвіду новаторів на промислових підприємствах УРСР. – К., 1958; Рудой П.С. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили. – К., 1958; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю. – К., 1960; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України). – К., 1963.
 15. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.). – К., 1999.
 16. Рудой А.Д. З історії організації заводів-втузів на Україні // УІЖ. – 1961. – № 5.
 17. Белявін К.Ф. КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953-1960 рр.) // УІЖ. – 1961. – № 4.
 18. Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970.
 19. Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970.
 20. Буцько М.О., Сульженко В.К. Ленінська національна політика КПРС та буржуазні фальсифікатори // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969.
 21. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) // УІЖ. – 1998. – № 2.
 22. Лизанчук В.В. Навічно кували кайдани: факти, документи, коментар про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995.
 23. Бадзьо Ю. Право життя. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996.
 24. Караваєв В.К. Діяльність Комуністичної партії України по підготовці спеціалістів сільського господарства через вузи і технікуми // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968.
 25. Ткачук І.Х. Роль масових кадрів у розвитку колгоспного виробництва // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 26. – К., 1968.
 26. Позняк В.Т. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень ХХ з'їзду КПРС (1956-1961 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій України) // Вісник Київського ун-ту. Серія суспільних наук. – 1966. – № 7; Янюк А.О. Перебудова роботи обкомів і райкомів КП України по керівництву сільськими первинними парторганізаціями у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС // Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1963. – № 12.
 27. Столяренко В.П., Топчій М.П. З досвіду роботи парторганізацій Тернопільщини по зміцненню колгоспів кадрами сільського господарства між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972.
 28. Хижук О.О. Партійні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці // УІЖ. – 1960. – № 6.

О. А. Мельничук, Т. А. Мельничук

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989–2001 рр.): КОРОТКИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Дослідження в галузі історичної демографії спрямовані на вивчення, узагальнення, наукове обґрунтування минулої соціально-демографічної ситуації в аграрному секторі та її майбутнє прогнозування. Як зазначають провідні фахівці Інституту Історії НАН України, при проведенні історичних досліджень із проблем соціального складу сільського населення необхідне логічне поєднання декількох наук. Вони повинні передбачати використання методів демографії в історичному розрізі й відповідне історичне дослідження демографічних процесів і явищ [1, 59]. Автори статті ставлять за мету з'ясувати стан наукового вивчення соціальних змін у складі сільського населення України у 1989-2001 рр. Об'єкт вивчення – зміни у складі сільського населення України в окреслений період, предмет – історіографія проблеми.

Враховуючи те, що протягом багатьох років вивченням цієї проблеми займалися представники різних галузей наук, на нашу думку, доцільним буде розділити праці на такі групи.

До першої групи віднесемо роботи історичного характеру, що висвітлюють соціально-економічні процеси в українському селі у період, що вивчається, та у попередні роки, у яких безпосередньо аналізуються демографічні проблеми українського села.

Наступну групу становлять праці демографічного характеру, які ґрунтуються на статистичних джерелах. У центрі уваги їхніх авторів перебувають як проблеми відтворення населення України в цілому, так і сільського населення; природний та механічний рух сільського населення.

Третю групу становлять дослідження економістів, у яких з'ясовуються питання трудового потенціалу в аграрному секторі України, територіального розміщення трудових ресурсів, їх залучення до трудової діяльності в різних галузях сільського господарства.

Умовно напрацювання з теми можна поділити на дві групи. До першої групи належать дослідження, написані до 1990 р., у контексті комуністичних принципів. До другої – праці, що з'явилися після проголошення державного суверенітету в липні 1990 р. та Декларації про незалежність України 24 серпня 1991 р. Від попередніх вони відрізнялися новими висновками щодо соціально-демографічної ситуації у сільській місцевості України, залученням до дослідження нових джерел, достовірнішою інформацією.

До наукових робіт історичного плану можна зарахувати дослідження, у яких соціальні зміни у структурі сільського населення України вивчаються на фоні історичних подій. На жаль, монографій історичного характеру, які б визначали соціальний склад сільського населення України у міжпереписний період 1989–2001 рр., немає. Однак є дослідження, які характеризують соціально-демографічну ситуацію у сільській місцевості у 60-80 рр., використовуючи дані останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р. Соціально-економічні проблеми відродження і розвитку українського села, його пріоритети в нових умовах господарювання, показники сучасної демографічної кризи висвітлюють у своїх працях провідні історики: С.В. Кульчицький, П.П. Панченко, С.М. Тимченко, М.М. Вівчарик, Л.Ю. Беренштейн, С.С. Падалко, В.С. Чижко, А.Г. Стахневич, С.М. Живота та інші [2].

Список основних наукових праць доктора історичних наук, професора Панченка П.П. сягає за 400, не враховуючи більше трьох сотень статей, заміток у різноманітних періодичних виданнях [3]. Вони були одним із перших в українській історіографії комплексним узагальненням вивчення проблем новітньої аграрної історії України. Належне наукове осмислення проблеми, зваженість висновків, постановка багатьох проблем – характерні риси цих напрацювань. Значну частину його досліджень присвячено соціально-економічному становищу українського села у різні періоди, динаміці кількісних і якісних показників населення аграрного сектора, соціальному складу сільського населення. Усі ці аспекти автор вдало пов'язує із загальноісторичними процесами, прагнучи повною мірою розкрити здобутки та недоліки аграрного сектора в різні часи. Саме він чи не вперше констатував наявність демографічної кризи в Україні та в українському селі. У статті, що вийшла у журналі “Трибуна”, наведені дані про депопуляцію в Україні в цілому та за окремими регіонами (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Житомирська, Черкаська, Вінницька, Кіровоградська області). Питання про необхідність прийняття дієвих заходів щодо поліпшення демографічної ситуації в Україні гостро прозвучало з уст П. Панченка ще у 1992 р. [4]

Вперше в українській історіографії у співавторстві із В.П. Славовим, В.А. Марчуком, П.П. Панченко видав посібник, присвячений питанням аграрної історії [5]. Ці автори узагальнили численний статистичний матеріал, ввели до обігу нові факти, знайдені ними як у дореволюційних виданнях, так і у вітчизняних архівах. У виданні є розділи, що інформують читачів про науковий доробок вчених-аграрників. Згодом видано підручник “Аграрна історія України” [6], у якому, на основі аналізу широкого кола

документальних джерел, без ідеологічної заангажованості розкрито аграрні відносини на українських землях у XIX–XX ст. Особливу увагу в підручнику приділено вивченню питань реформування сільського господарства різними урядами впродовж XX ст. Логічним завершенням обох видань є розділ “Проблеми екології сільськогосподарського виробництва”. Як зазначають автори, Україна на сьогодні “пожинає сумний врожай більш ніж 70-річного владарювання тоталітарної політичної системи, основу економіки якої становили неефективна, надмірно милітаризована промисловість, індустріальна гігантomanія і командно-колективізоване сільське господарство” [6, 323].

Проблемам етносоціальних процесів в українському селі присвячено докторську дисертацію С.М. Тимченка. Автор за допомогою різних методів аналізу: порівняльно-історичного, економіко-демографічного, математично-статистичного, проблемно-соціологічного, – на основі статистичних матеріалів, соціологічних обстежень, здійснив синтезований та узагальнений виклад етносоціальних процесів у 60-80-х рр. XX ст. Другий та третій розділи його наукового дослідження присвячено тенденціям кількісних змін у складі сільського населення та особливостям і характеристикам якісних змін у складі трудівників села [7]. Ґрунтовною є і монографія С.М. Тимченка, в якій досліджено динаміку чисельності, міграційні, соціально-демографічні показники, професійно-кваліфікаційний та освітній рівні, національний склад сільського населення України у 60-80-ті роки XX століття. Сільське населення України періоду, що вивчається, автор розділив на п'ять основних соціальних груп: робітників радгоспів, державних підприємств; інтелігенцію; трудівників колгоспів; некооперативних кустарів та осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю; трудівників, зайнятих в особистих підсобних господарствах. Історик наголошує на тому, що в кінці 80-х рр. XX ст. у зв'язку з демократизацією умов праці на селі зростає категорія селян, зайнятих в індивідуальних та особистих підсобних господарствах [8].

Останні роки засвідчують появу багатьох праць з етнонаціональних проблем. М. Вівчарик та С. Падалка, критично осмислюючи загальноісторичний етнонаціональний процес у контексті державотворчого поступу українства, визначили основні завдання державної політики на сучасному етапі. Основну увагу було приділено ролі “російського” чинника та україно-російським відносинам [9]. Автори наступної монографії чи не вперше сміливо, на багатому фактичному матеріалі переконливо доводять, що українська нація – це реальність, яку не потрібно заперечувати, з якою слід рахуватись як з іншими самобутніми світовими етносами [10].

У 90-х рр. XX ст. з'явилися наукові праці В.І. Наулка, присвячені вивченню ареалів розселення, поселенської структури, соціальних відмінностей етнічних груп сільського населення згідно з переписом 1989 р. Вона суттєво доповнила знання щодо етнічних спільнот у регіональному, мовному, конфесійному аспектах [11, 46-49].

Досить широке коло питань із історії аграрних відносин висвітлено в монографії Г.Г. Кривчика [12]. Автор вивчив соціальні аспекти

сільськогосподарського виробництва, суперечності суспільно-політичного життя, деформації у соціально-культурному будівництві на селі за умов панування комуністичної номенклатури. Щодо питання соціальних змін в українському селі на початку ХХІ століття, то цей аспект ним з'ясовано з позиції глибоких соціально-економічних перетворень, переходу агропромислового виробництва до ринкової економіки. За допомогою діалектичного методу, історизму та об'єктивізму в основному висвітлено соціальний розвиток українського села протягом останніх тридцяти років існування тоталітарного режиму. Автором охарактеризовано суспільно-політичні процеси в українському селі, проаналізовано інфраструктуру сільської місцевості у певний відрізок часу, психологію сільських жителів, їхні політичні уподобання, спосіб життя [13, 2-3].

Значний вплив на соціальні зміни у структурі сільського населення України справила трагедія на Чорнобильській атомній електростанції. Наслідки цієї найбільшої екологічної трагедії проаналізовано Н.П. Барановською, Н.Н. Лакиза-Сачуком, Н.І. Омелянцем, С.І. Пирожковим [14; 15]. Дослідивши останні роки перебування України у складі СРСР, коли проблеми, породжені Чорнобилем, тісно пов'язувалися з економічною та політичною кризою Української РСР, автори роблять висновки, що ці питання потребували усвідомлення необхідності залучення до вирішення Чорнобильської проблеми світового науково-технічного досвіду та його фінансового і матеріального потенціалу. Вчені не уникають також питань, які через різні причини не вирішені ще й сьогодні. Разом із тим у праці більше матеріалів, щодо вирішення наслідків, спричинених Чорнобильською катастрофою.

Слід відзначити наукові праці О.А. Малиновської, присвячені саме динаміці кількісного та якісного складу населення міжпереписних періодів, у тому числі й періоду, що нами досліджується [16; 12-17]. У ряді праць висвітлено об'єктивні та суб'єктивні чинники соціальної міграції, особливості міграційних процесів за умов соціальних змін, які відбулися під час розбудови громадянського суспільства в Україні [17].

Отже, проведений нами історіографічний аналіз свідчить, що проблеми зміни соціального складу сільського населення України 1989-2001 рр. були об'єктом вивчення широкого кола науковців – істориків, філософів, економістів, соціологів, екологів, етнографів, демографів. Однак не всі завдання, поставлені дослідниками, вирішено вповні. Відсутнім залишається комплексне дослідження цих питань. Більшість повідомлень має фрагментарний характер. Окремі демографічні характеристики позбавлені науковості та ґрунтовних висновків, зміни у соціальній структурі населення з'ясовані лише загальною, мало приділено уваги саме сільському населенню у період, що досліджується. На основі вищевказаного можемо стверджувати, що в сучасній історичній науці проблема соціальних змін сільського населення України в 1989–2001 р. потребує подальшого вивчення.

1. Беренштейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Панченко П.П., Падалко С.С., Живора С.М. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у II половині ХХ ст. / В.А. Смолій (голова ред.

комісії). – К., 2000.

2. Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80 гг.) / АН УССР. Институт истории. – К.: Наукова думка, 1989; Демографічні процеси в сучасній Україні: Матеріали до лекцій, семінарських занять / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, А.Г. Стахневич, С.М. Живора / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1998; Беренштейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Панченко П.П., Падалко С.С., Живора С.М., Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у II половині ХХ ст. / В.А. Смолій (голова ред. комісії). – К., 2000; Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Джос Ф.Х., Каденюк О.С., Коломієць С.С. Українське село у 20-90 р. ХХ ст. / НАН України. Інститут історії. – К., 1998; Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні / Під ред. В. Смоля, Л. Беренштейна, П. Панченка. – К.: ПУ, УАІН НАНУ, 2000; Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Український історичний журнал. – 1992. – № 1; Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.) // УДК. – 1989. – №8.
3. Панченко П.П. Еволюція і трагізм українського села в 80 – I пол. 90-х років // Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. – К., 1995; Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР 1959–1980 гг. – К.: Наукова думка, 1980; Панченко П.П. Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К.: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1998.
4. Панченко П.П. Терниста дорога депопуляції України // Трибуна. – 1992. – № 8.
5. Панченко П.П., Славов В., Шмарчук В. Аграрна історія України: Навчальний посібник. – К., 1996.
6. Панченко П.П. Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000.
7. Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80 р. ХХ ст.): Дис. д. іст. наук. – Запоріжжя, 1995.
8. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
9. Вівчарик М. Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі / За ред. П. Панченка. – К., 1999.
10. Вівчарик М.М. Капелюшний В.П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: Навчальний посібник. – К.: Олан, 2003.
11. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001.
12. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80 рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001.
13. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст.: Автореферат дис. д. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002.
14. Барановська Н.П. Україна – Чорнобиль – світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі. 1986 – 1999. – К.: Ніка – Центр, 1999; Барановська Н.П. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / С.В. Кульчицький (голова ред.) / НАН України. Інститут історії України. – К., 2001.
15. Лакиза-Сачук Н.Н., Омелянець Н.І., Пирожков С.І. Значення соціально-демографічних наслідків Чорнобильської катастрофи для України: Сучасне становище і перспективи. – К., 1994.
16. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. / Національний інститут стратегічних досліджень – К., 1997; Малиновська О. Міграція: Хто? Куди? Навіщо? // Демократична Україна. – 1994. – 14 травня; Малиновська О. Орієнтири міграції (Повідомлення, коментарі) // Політика і час. – 1994. – №4.
17. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – Вип. 3: Соціальні стратегії.

В. В. Гоцуляк

АГРАРНА ІСТОРІЯ В ІМЕНАХ НА СТОРІНКАХ “УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА”

Від початку виходу журналу він приділив особливу увагу постатям в українській історичній науці, які прислужилися вивченню історії українського села. У третьому випуску журналу за 2001 рік увагу науковців В.М. Ромашенка, В.О. Крота, О.Я. Рахно, О.О. Вінтоніва й О.В. Герасименка привернула аграрна проблематика у науковій спадщині М. Костомарова, М. Грушевського, О. Русова, Д. Похилевича та М. Лещенка [1]. Хоча статті написані про різних істориків і різними авторами, їх об'єднує наскрізна проблематика – аграрна історія України, починаючи від утворення козацької держави до початку ХХ ст. Висвітлюючи в історичному плані ставлення М. Костомарова до українського селянства, В.М. Ромашенко зробив у цілому правильний висновок стосовно того, що наведені у працях вченого теоретичні міркування та факти засвідчили головну роль і важливе місце селянства у процесі державотворення в козацькій Україні.

На думку автора, який розмірковує над спадщиною М. Костомарова, розрив, який стався при вирішенні суспільно-політичних питань між селянством і військом Запорізьким після утворення Гетьманщини, зашкодив козацькій державі, значною мірою сприяв посиленню її внутрішньої дестабілізації. Варто уваги і таке спостереження В.М. Ромашенка, пов'язане із залежністю долі Гетьманщини, яку М. Костомаров тісно пов'язував з вирішенням земельного питання в Україні, від політичної позиції селянства. Однак, на жаль, правляча еліта козацької України не рахувалася з цим [1, 25].

В. О. Крот невеличку, але змістовну публікацію присвятив висвітленню аграрного питання в публіцистиці М. Грушевського [1]. Головним лейтмотивом аналізу і висновку, до якого дійшов автор, є те, що відбулася еволюція поглядів видатного вченого і політика. Спочатку він був прихильником конфіскації землі за викуп і передачі її селянам. Однак під впливом революційних подій 1917 р., особливо більшовицької агітації, М. Грушевський змушений був змінити свої погляди на аграрне питання. На думку В.О. Крота, проголошення соціалізації землі в ІІІ Універсалі стало великою помилкою, оскільки відштовхнуло від Центральної Ради велику кількість заможних селян. М. Грушевський, висуваючи на перше місце проблему національно-територіальної автономії України, поставив у залежність від неї земельне питання. Однак для селян у той час головним завданням було здобуття землі. До такого висновку приходив автор, наголошуючи, що недостатня увага М. Грушевського до аграрного питання призвела до відстороненості від Центральної Ради великої кількості не тільки селянської бідноти, яка пішла за більшовицькими гаслами, але й заможних селян, котрі могли стати надійною опорою Української Народної республіки [1, 33].

Постать О.О. Русова привернула увагу двох дослідників – В.М. Мойсієнка та О.Я. Рахно [1]. У першій статті вчений, подаючи історіографію дослідження, наголошує на необхідності розширення поля вивчення і реконструкції маловідомих та

перегляду відомих подій життя. Зазначене особливо важливе для вивчення наукової й суспільної діяльності О.О. Русова з огляду на сучасний стан розвитку українського суспільства та рівень історичних знань. Саме згідно з наведеними вище настановами та аналізом відповідної літератури, В.М. Мойсієнку вдалося відтворити наукову біографію та громадсько-політичну діяльність О.О. Русова.

Розлога й аналітична, базована на значній кількості архівних матеріалів, присвячена О.О. Русову як досліднику аграрної історії України другої половини ХІХ ст., праця належить О.Я. Рахно. Автор, систематично займаючись вивченням наукової і громадсько-політичної творчості О. Русова, у публікації зосередився на висвітленні в біографічному аспекті діяльності вченого як статистика. Адже відомо, що спираючись на досвід статистичних робіт на Чернігівщині вчений розробив і оприлюднив власну програму дослідження соціально-економічних відносин. Він пізніше її апробував на Херсонщині, Харківщині та Полтавщині. Автор статті звернув увагу та проаналізував фундаментальну двотомну працю О.О. Русова “Описание Черниговской губернии”, основним джерелом якої слугували матеріали, зібрані земськими статистиками наприкінці 70-90-х рр. ХІХ ст. За активну громадсько-політичну діяльність О. Русову на початку ХХ ст. було заборонено проживання в Україні. Однак, як вказує автор, перебуваючи в різних містах, О. Русов продовжував дослідження, в тому числі й статистичні, сільського господарства України [1, 31].

Висвітленню постаті Д.Л. Похилевича (1897-1974), як засновника Львівської школи аграрної історії, присвятив статтю О.О. Вінтонів [1]. Вченому належить ряд монографій з аграрної історії, окремі розділи в колективних працях, навчальні посібники, близько ста статей і рецензій на книги. Аналізуючи спадщину Д.Л. Похилевича, автор показує, що в полі зору науковця була аграрна історія ХVІ-ХVІІІ ст., зокрема „Аграрна реформа Сигізмунда Августа в історичній літературі”, „Державні селяни західних воєводств Великого князівства Литовського в ХVІ-ХVІІІ ст.” та ін. О.О. Вінтонів у своєму аналізі творчості вченого, в тому числі й статей історіографічного плану, спирається на оцінки його спадщини М. Крикуном, В. Пірко та інших дослідників. Вивчаючи дискусійні проблеми історії, маючи організаційний хист, Д.О. Похилевичу вдалося створити школу істориків-аграрників при Львівському університеті, які досліджували історію окремих регіонів: галицької землі – В.В. Грабовецький, Руського і Белзького воєводств – Ю.М. Гроссман, Самбірської економії – В.Ф. Інкін, Сяніцької землі – Я.С. Мельничук, Р.В. Майборода, Черемиської – В.О. Пірко, Львівської – Т.А. Балабушевич, Хомської – А.М. Козій. На думку О.О. Вінтоніва, в основному, названі вчені зосередили свою увагу на проблемах становлення соціальних груп селян та співвідношенні розмірів земельних наділів між цими групами, існування форм виробничої ренти та питаннях правового становища селян і ролі общин в житті села; ролі промислів у житті селян. У цілому автор доходить висновку про те, що постать Д.Л. Похилевича об'єднувала і продовжує згуртовувати навколо аграрних проблем українських і зарубіжних вчених. Останнє засвідчив Міжнародний науковий семінар (1997) із соціально-економічних

проблем Центрально-Східної Європи, який був присвячений 100-річчю від дня народження видатного вченого [1, 39].

Методичні аспекти внеску у вивчення масового селянського руху другої половини XIX – початку XX ст. М.Н. Лещенка привернули увагу О.В. Герасименко [1]. Детально проаналізувавши спадщину вченого з цього питання, автор зазначила, що серед існуючих кількох методичних прийомів статистичного обчислення селянського руху другої половини XIX ст., одним із найгрунтовніших є розроблений М.Н. Лещенком. У статті ґрунтовно проаналізовані наявні методики статистичного обчислення масового селянського руху, які припадають на межу XIX–XX ст. Однак і на сьогодні не існує єдиної методичної системи дослідження селянського руху. У статті особлива увага приділена кількісній характеристиці розмаху, характеру і форм класової боротьби в українському селі, змісту методики М.Н. Лещенка, викладеній ним у доповіді на третій сесії симпозіуму з аграрної історії Східної Європи (1960). О.В. Герасименко особливу увагу звертає на певні неузгодженості, які існують в методиці статистичного підрахунку селянських виступів, актуалізує питання про методичні елементи визначення критеріїв основних видів класової боротьби: заворушення (виступ), страйк, повстання і досліджує погляди вченого на ці та інші питання селянського руху. Проте для об'єктивного наукового вирішення проблеми, безперечно, потрібна єдина, універсальна методика статистичного вивчення аграрних рухів.

З шостого випуску “Українського селянина” (2002) у часописі з’являється окрема рубрика “Аграрна історія в іменах”. Необхідність її появи викликана увагою науковців до вчених, які зробили визначний внесок у дослідження історії українського селянства, розвиток економічної думки, сприяли благодійництву, меценатству, підвищенню освітньо-культурного рівня сільського населення, робітників харчової промисловості та ін.

У першій такій рубриці вміщені статті Н.Р. Темірової “Слово про батька”, П.М. Тригуба “Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот”, М.І. Запари “М.Х. Бунге – почесний член Університету св. Володимира”, В.М. Мойсієнка “Український період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського (1901-1904 рр.)”, Л.Л. Бабенко “Сільські священики як об’єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П. Ковальського) [2]. Як і в попередніх публікаціях, їх об’єднує наскрізна ідея – вивчення історичної творчості видатних вчених крізь призму дослідження ними аграрної історії України. Аналіз публікацій дозволяє зафіксувати особливості висвітлення означених тем. Н.Р. Темірова, як донька Р.Д. Ляха, полум’яним словом та з особливою теплою характеризує батька, який їй у свій час сказав: “Я не можу гарантувати тобі щастя, але я можу забезпечити деякі його складові...” [2, 4]. Донька стала провідним науковцем Донецького регіону.

П.М. Тригуб детально аналізує віхи біографії вченого, наголошуючи на тому, що „Роман Данилович брав активну участь у засіданнях аграрного симпозіуму, який систематично проводить відомий черкаський історик, д.і.н., проф. А.Г. Морозов (ми з ним були на цьому симпозіумі у травні 2001

року), а остання конференція, в якій він брав участь, мабуть, була Всеукраїнська краєзнавча конференція у Донецьку у вересні 2001 р. Ми продовжували зустрічатися на засіданнях спеціалізованої ради... В останнє я зустрівся з ним, живим Ляхом, 15 лютого 2002 р. на черговому захисті. А через місяць, 14 березня його не стало. Не стало видатного історика, патріота, Людини з великої літери, але пам’ять про нього залишиться серед нас, живих” [2, 7].

М.І. Запара доніс до читачів журналу не лише відомості про біографію М.Х. Бунге, але й показав ректора Київського університету 1871-1875 та 1879-1880 рр. як викладача політичної економії на історико-філологічному факультеті, члена комісії з опису губернії Київського округу, спочатку як секретаря (1852-1854), а згодом як віце-голови (1859-1863), члена Редакційної комісії із селянського питання. Автор також навів численні факти його діяльності як ректора, професора, знаного науковця, який активно працював і в сфері практичного вирішення економічних питань та ін.

Ґрунтовністю вирізняється публікація в цьому ж випуску журналу В.М. Мойсієнка, як вже згадувалося вище, присвячена творчості та діяльності М.І. Туган-Барановського (1865-1919). Вчений займає почесне місце в історії світової економічної думки, а “український період” в його творчості складається з трьох етапів: 1865-1889; 1901-1904; 1917-1919 рр. Автор послідовно висвітлює діяльність та творчість вченого протягом вказаних вище років, звернувши увагу на його діяльність повітовим та Полтавським губернським гласним. М.І. Туган-Барановський брав активну участь в обстеженні стану сільського господарства напередодні столипінських перетворень, Лохвицькому комітеті для вивчення проблем сільськогосподарської промисловості. Як зазначає В.М. Мойсієнка, вчений вникав у життя й потреби українського села, прагнув привернути увагу урядових кіл до своєрідності його умов, соціально-економічних та культурних потреб українського селянства, турбувався проблемами земельної реформи, здійснив аналіз її проектів, починаючи з кінця XVIII ст. та ін. В статті проаналізовані основні праці вченого, присвячені історії політичної економії, теоретичним основам марксизму та соціалізму. Останній бачився його європейським, соціал-демократичного спрямування. На думку автора, вчений переконливо довів не тільки неспроможність вихідної теоретичної бази марксизму, але й обмеженість його філософських засад та непродуктивність комуністичної доктрини [2, 11].

У сьомому випуску “Українського селянина” за 2003 рік нашу увагу привернули публікації, тематично пов’язані з меценатством Репніних, діяльністю родини Симиренків зі створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (др. половина XIX ст.), благодійною діяльністю князів Воронових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XIX ст. [3].

У першій статті Т.В. Оніпко, опрацювавши тогочасні періодичні видання та архівні матеріали, узагальнив добродійний внесок полтавського генерал-губернатора М.Г. Репніна, його дружини та доньки у розвиток освіти, культури, допомогу інтелігенції, боротьбу з наслідками голоду 1833 р., особливо в сільській місцевості. На конкретних фактах та

прикладом, розкривши добродійну діяльність родини Репніних, автор відзначає їхню високу жертвовність, яка була і залишається взірцем для наслідування. Він також вказує на те, що узагальнення досвіду про добродійність та поширення знань про неї має велике значення у пробудженні та формуванні таких гуманних якостей, як милосердя, співчуття та взаємодопомога. Можна погодитися з думкою Т.В.Онїпко, що зазначене потрібно з метою привернення уваги до проблем людей похилого віку, ветеранів (зокрема жителів села), хворих, самотніх, студентської молоді, дітей і т.д. Тому і в нинішній період розвитку незалежної держави традиції меценатства можуть і повинні слугувати справі соціальної та духовної реанімації українського суспільства [3, 5].

В такому ж дусі, віддаючи належне своїм попередникам, С.Г. Ганицький проаналізував сукупність основних елементів щодо забезпечення умов праці й побуту робітників на цукроварних підприємствах Смиренків. На підставі опрацьованих джерел і наукової літератури автор проаналізував добродійну діяльність родини Смиренків щодо соціального захисту робітничої верстви на цукроварних підприємствах, внесок родини у становлення більш гуманних рис суспільства в країні другої половини XIX ст. Автор статті констатує той факт, що на підприємствах фірми Яхненків-Смиренків була доведена правова чинність існування цивілізованої співпраці власника й найманого робітника. Вона базувалася перш за все на високій оплаті праці та гарантованому соціальному забезпеченні. Названі чинники дозволяли навіть до того злидаря за короткий термін стати господарем, тобто створити власне підприємство. Значна увага приділялася освіті, навчанням дітей робітників. У статті правильно підкреслено той факт, що члени родини Смиренків спільно зі своїми компаньйонами по підприємницькій справі – Яхненками, оперуючи потужними фінансово-економічними ресурсами, значну частину своїх прибутків виділяли на створення працівникам своїх цукроварних підприємств належних умов праці й побуту [3, 6-7].

У статі Т.М. Курінної [3] розкрито культурно-освітню та благодійницьку діяльність власників Мошногогородишинського маєтку родин Воронових та Балашових, яка позитивно впливала на розвиток освіти культури, охорони здоров'я краю.

Ще в четвертому числі журналу (2002) увагу черкаських науковців М.І. Бушина та Л.М. Товстоп'ят привернула постать вітчизняного вченого – І.Г. Шульги [4]. Поділяючи наукову спадщину І.Г. Шульги на два періоди, автори детально розглянули перший “ужгородський” етап творчості вченого, який охоплює 1954-1972 роки. Саме з середини 50-х років минулого століття І.Г. Шульга активно займається соціально-економічними та політичними питаннями Закарпатського краю і розпочинає вивчати становище закарпатських селян. Результати дослідження виявилися у підготовці докторської дисертації, присвяченій соціально-економічним відносинам і класовій боротьбі в Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодално-кріпосницького ладу (друга половина XVIII – перша половина XIX в.) (1965). Надалі зазначена проблематика стає наскрізною для вченого. На цьому наголошують автори, коли зазначають, що на матеріалах дисертації вчений

публікує ряд нових наукових праць: “Розвиток поміщицького товарного землеробства на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.”; “Селянські повстання в Закарпатті у 1703-1711 рр.”; “Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.”; “З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною в XVIII ст.”; “Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII- першій половині XIX ст.” та ін. У цілому автори позитивно оцінюють наукову творчість І.Г. Шульги.

Змістовністю відрізняються публікації й восьмого випуску “Українського селянина” із зазначеної нами проблематики [5]. Теплою і щирістю проникнуті слова Г.Т. Капустян про свого вчителя – видатного історика сучасності В.П. Данилова, який відійшов у вічність 16 квітня 2004 року. Зусиллями ученого фундавалися Міжнародні конференції і симпозиуми з проблем аграрної історії, створювалися науково-дослідницькі програми і наукові семінари, в тому числі з аграрної історії, що оформилися як окремий науковий напрям – селянознавство. Видатного історика приваблювала Україна. Як зазначає Г.Т. Капустян, нездійсненою мрією вченого залишалася мандрівка в Україну на Черкашину, до Золотоноші. Поспішав завершити наукові проекти, а їх було чимало: багатотомні збірки документів “Трагедія советской деревни (1927-1939 гг.)” (5 т.), “Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918-1939)” (5 т.) [4, 9]. Редакційна колегія “Українського селянина” запропонувала читачеві останню статтю метра вітчизняної історичної науки В.П. Данилова “Сталинизм и советское общество” [4, 9].

Аналітичністю та науковим викладом матеріалу відрізняються спогади С.В. Кульчицького, присвячені місцю Джеймса Мейса в українській історії [4]. Автору вдалося на широкому фоні суспільно-політичних відносин і упередженого ставлення радянського керівництва до голодомору показати, що Дж. Мейс взяв найактивнішу участь, як виконавчий директор комісії у Конгресі США з вивчення українського голоду 1932-1933 рр. Зусилля комісії були спрямовані на те, щоб здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. Остаточний звіт, пізніше опублікований в повному обсязі (524 стор.), майже повністю написаний Дж. Мейсом. На думку вченого, праці американського історика допоможуть у тому, щоб переконати світове наукове співтовариство і всю громадськість в істинності факту, що голод в Україні мав характер геноциду [4, 21].

Постаті М.С. Ліванова (1751-1800), який стояв біля витоків української агрономічної науки і зробив значний внесок у розвиток сільськогосподарської науки, присвятив змістовну статтю П.М. Тригуб [4]. Автор, висвітливши життєвий шлях науковця, значну увагу приділив його діяльності з організації практичної школи землеробства для селян-переселенців, пропаганді поліпшення обробки ґрунтів шляхом застосування машин та знарядь праці, науковій творчості як професора, аналізу низки його праць, серед яких “Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби” (1794), “Про хліборобство, скотарство, і птахівництво (1799)”. Автор наголошує на тому, що М.С. Ліванов був щирим патріотом своєї батьківщини, про що свідчать його слова: “Втішаю

себе у тому, що я скільки-небудь услужив Вітчизні” [4, 24]

І.Б. Василик, звернувшись до вивчення спадщини Костя Левицького, наголосив на тому, що окремої праці, яка б висвітлювала діяльність провідного політичного діяча Східної Галичини, юриста, економіста й кооператора, захисника селянських інтересів немає [4, 27]. У своїй публікації він висвітлює цю проблему. Автору вдалося показати, що, працюючи в різних владних структурах, К. Левицький активно захищав інтереси українського населення. Його невеликі за обсягом та доступні за змістом книги були добрими порадами для селян. Теоретичні розробки К. Левицького були втілені насамперед у ряді проектів, вимог і запитів українських парламентських і сеймових фракцій, більшу частину яких уряд все-таки виконав. Автор статті дійшов до цілком правильного висновку про те, що висвітлення аграрних проектів (а саме цьому приділена значна увага – В.Г.), є однією зі сторінок багатогранної діяльності цього діяча, який плідно працював майже у всіх сферах суспільно-політичного життя [4, 30]. На думку І.Б. Василика, погребує глибшого дослідження його парламентська діяльність і характеристика основних законопроектів, розроблених К. Левицьким для розвитку українського населення краю [4, 30].

Таким чином, аналіз публікацій в “Українському селянині”, присвячених аграрній історії в іменах, засвідчив сталий інтерес дослідників до цієї проблематики. Починаючи з третього випуску в ньому систематично публікуються статті про українських дослідників аграрної історії, які жили і створювали свої праці протягом XIX-XX ст. Діапазон їхніх наукових інтересів охоплював від XIV по XX ст. включно. Сподіваємося, що й надалі редакційна колегія продовжить публікацію біоісторичних матеріалів про дослідників українського села.

1. Романцов В.М. *Українське село у добу утворення козацької держави: висвітлення проблеми у працях М.Костомарова* // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3; Крот В.О. *Аграрне питання в публіцистиці М.С. Грушевського* // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3; Мойсеєнко В.М. *Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність О.О. Русова* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Рахно О.Я. *Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Вінтонів О.О. *Професор Дмитро Леонідович Похилевич – засновник львівської школи аграрної історії* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Герасименко О.В. *Методичні аспекти вивчення селянського руху другої половини XIX – початку XX століття у науковій спадщині М.Н. Леценка* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
2. Темброва Н.Р. *Слово про батька* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Тригуб П.М. *Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Запара М.І. *М.Х. Бунге – почесний член Університету св. Володимира* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Мойсієнко В.М. *Український період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського (1901-1904 рр.)* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Бабенко Л.Л. *Сільські священники як об’єкт радянської репресивної системи 20-30-х рр. XX ст. (на матеріалах справи Г.П. Ковалевського)* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6.

3. Онішко Т.В. *Меценати Репніні* // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7; Ганницький С.Г. *Діяльність родини Симиренків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.)* // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7; Курінна Т.М. *Благодійницька діяльність князів Воронових та родини Балашових у Мошгородищенському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XX ст.* // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.
4. Бушин М.І., Товстоп’ят Л.М. *Наукова спадщина професора І.Г. Шульги (ужгородський період)* // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 4.
5. Капустян Г.Т. *Слово про учителя* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Данилов В.П. *Сталинизм и советское общество* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Кульчицький С.В. *Місце Джеймса Мейса в українській історії* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Тригуб П.М. *М.С. Ліванов – видатний український агроном останньої чверті XVIII ст.* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8; Василик І.Б. *Аграрні проекти Костя Левицького* // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.

Н.Л. Штененко

СУЧАСНА УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVI – XVIII ст.

Умови та хід заселення Степової України в XVI-XVIII ст. стали об’єктом уваги сучасної вітчизняної історіографії. Провідну роль у вивченні окресленої теми відіграють історики науково-дослідних центрів регіону Запорізького університету (А. Бойко, В. Козирев, І. Лиман, Л. Маленко, В. Мільчев, Н. Сурева, Р. Шиян), Донецького (В. Пірко, А. Гедьо, Н. Никифоренко, М. Панф’орова, В. Сусликов), Дніпропетровського (Ю. Мицик, Д. Каюк, О. Посушко), Одеського (О. Бачинська) та ін. Історіографічному оглядові їхнього доробку присвячено цю статтю. Об’єкт вивчення – заселення Степової України в XVI-XVIII ст., предмет – сучасна українська історіографія.

На початковому етапі важливе значення у вивченні обраної теми в дослідженні проблеми мало повернення зі спецвищ праць класиків з української історії, в яких аналізувалося заселення Степової України. Багато з них перевидувалися масовими тиражами. Зокрема, у 1990 р. „Вища школа” оприлюднила факсимільне видання „Історії України-Русі” М. Аркаса. Побачила світ книга О. Єфименко „Історія українського народу” (1990). Вийшов тритомник Д. Яворницького „Історія запорозьких козаків” (1990-1991). Серед документальних видань чільне місце посідає збірник „Архів коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775”.

У кінці 90-х рр. XX ст. з’являється ряд археографічних та джерелознавчих праць, серед яких можна виділити „Джерела з історії Південної України” В. Козирєва (1999), у якій розкрито історію адміністративного устрою регіону другої половини XVIII-першої половини XIX ст. [1]. Крім того, збірка цінна й тим, що в додатках опубліковано малодоступні роботи М. Слабченка „Паланкова організація Запорозьких Вольностей”. До збірки увійшли

переважно документи державних архівів Росії та України.

Автори-упорядники книги „Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст.” О. Бачинська, Л. Маленко, О. Прігарін, Р. Шиян висвітлили етнонаціональні процеси в Степовій Україні за матеріалами тогочасних козацьких формувань [2].

Зважаючи на малодоступність архівних матеріалів для широкого користування, важливою стала поява „Истории Донецкого края в документах и материалах. XVII-начало XX века”, збірника документів, що розкриває процес заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. та інших регіональних публікацій [3].

Винятково важливе місце в процесі залюднення Степової України XVI-XVIII ст. належить українському козацтву. У 1990 р. в рамках „круглого столу”, присвяченому 500-річчю виникнення козацтва, Ю. Мицик підкреслив, що матеріали навіть одного фонду 229 ЦДІА в Києві дають можливість значною мірою відтворити роль запорізького козацтва в освоєнні земель Південної України. Вони містять важливу інформацію про заснування козаками численних населених пунктів на степових просторах від Донбасу до Одещини. Протягом 1990-х рр. ця проблема стала предметом обговорення на конференціях [5].

Разом із загальним визнанням краєзнавства на поч. 90-х рр. XX ст. в публікаціях окреслились розбіжності у вивченні проблеми заселення і освоєння краю після розорення його військом Батия [5]. На цей час припадає поява змістовних статей В. Пірка, присвячених основним етапам заселення Донбасу в XVI-XVIII ст. [6].

Етносоціальні процеси регіону знайшли відображення у 1992 р. на сторінках „Українського історичного журналу” у статті А. Бойка та Н. Данилової [7].

Участі українських козаків у боротьбі проти турецько-татарської експансії (веденню дозорної, сторожової та прикордонної служби, створенню системи оборонних споруд і укріплень, утриманню їх у беззастатності) присвячено статтю В. Сергійчука [8]. Зміни території та кордонів запорозьких земель (1667-1775 рр.) з'ясувала Т. Балабушевич [9]. Авторкою простежено заселеність згаданої території, її адміністративний поділ. Доведено, що ця територія значною мірою була загосподарьована запорожцями задовго до її включення до складу Російської імперії. О. Олійник, аналізуючи насамперед економічні та політичні причини ліквідації Січі, детально розглянув артикули маніфесту і вивів основну тезу цього документу: Запорізька Січ своїми більш прогресивними формами господарювання приваблювала до себе тих переселенців, які вербувалися царським урядом не тільки в центральних районах Росії та України, а й за кордоном [10].

Процес заселення території після ліквідації Січі простежив В. Пірко, використавши матеріали ЦНБ НАН України, РДАДА, він довів, що протягом 1776-1782 рр. на колишніх запорозьких землях було засновано 488 поселень, серед яких 84 % належало приватним власникам, решта – військові й державні поселення [11]. Заслугує на увагу його стаття „Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.)”, в якій простежено зміни територіального устрою краю на основі описів 1775, 1776, 1778 та 1779 рр.

До тих, хто вважає український етнос домінуючим у процесі заселення належить краєзнавець П. Лаврів [12]. У 2000 р. В. Романцов, а в 2004 – В. Сергійчук у своїх монографіях торкнулися цих же питань. Зокрема, В. Сергійчук докладніше зупинився на заселенні Криму [13].

Колонізація Південної України, роздача земель і виникнення нових поселень в останній чверті XVIII ст. розглянуті в ґрунтовній монографії А. Бойка [14]. У 1998 р. луганський краєзнавець В. Подов, використавши документи Державних архівів Москви, Києва, літературні джерела, записки очевидця подій вихідця з Сербії генерала С. Пішчевича, розкрив утворення адміністративно-територіальної одиниці Слов'яносербія (1751-1764 рр.) [15]. У додатках дослідник навів плани і схеми розташування рот. Ним вперше опубліковано поіменні списки та „Изяснення” Бахмутського і Донецького повітів. Того ж року вийшла робота О. Посунько, присвячена проблемам виникнення в другій половині XVIII ст. у регіоні південнослов'янських військово-землеробських колоній, яка стала викладом основних положень її дисертації [16]. На основі численних матеріалів, більшість з яких вперше введено до наукового обігу, проаналізовано національний склад колоній, процес асиміляції поселенців, подано досить точні відомості відносно розміщення рот.

В кінці 90-х рр. XX – на початку XXI ст. виходить ряд ґрунтовних досліджень В. Мільчева з історії болгарського населення Південної України XVIII ст. [17]. Вчений уперше в історіографії за нижню дату початку поселень, спричинених політикою царського уряду, взяв 1724 р. (на чверть століття раніше тієї, яка вказувалася традиційно). Верхньою назвав 1791-й – рік закінчення останньої у XVIII ст. російсько-турецької війни. На цей же період припадає і поява робіт із питань італійської еміграції в Україну наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. К. Бацака [18].

Актуальне питання ролі православної церкви в заселенні Степової України в XVIII ст. репрезентував І. Лиман [19]. У 1996 р. ним вперше здійснено комплексне вивчення питання. Автор ввів до наукового обігу новий фактичний матеріал, який дозволив стверджувати, що церковне будівництво на землях Запорозьких Вольностей було тісно пов'язано з демографічною, зовнішньо- і внутрішньополітичною ситуацією в регіоні. Географія розташування релігійних споруд у цей період майже завжди залежала від щільності населення. Дослідник прослідкував залежність кількості церковних споруд від кількості населення паланок. Зростання чисельності населення Запоріжжя внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду, прагнення російської влади завдяки церковному будівництву посилити свій вплив і змінити вороже ставлення козаків до переселенців на їхні землі, розпорошене розміщення значної кількості населення по зимівниках стали умовами для зведення тут великої кількості церков, каплиць і скитів. У 2004 р. опубліковано монографію автора, яка є спробою комплексно систематизувати історію православної церкви в південноукраїнському краї після ліквідації Січі (1775-1861 рр.). Остання чверть XVIII ст. стала надзвичайно важливим етапом, під час якого відбулись і закріпились знакові трансформації в

чисельності населення. З огляду на це надзвичайно важливим є проведений автором аналіз і реконструкція таких проблем церковного життя, як зміни церковно-адміністративного устрою краю, колонізаційні процеси, переселення до регіону кримських греків, оскільки з цим прямо пов'язано облаштування окремої єпархії. З метою виявлення матеріалів, які стосуються зазначеної теми, автором проведено евристичну роботу в 29 архівних і музейних установах і тим самим спростовано стале уявлення про нібито повну відсутність документів з цього питання.

Друга половина 90-х рр. ХХ ст. позначилася появою узагальнюючих праць із проблеми. Необхідно відзначити ґрунтовну роботу 1998 р. із проблем соціально-економічного розвитку Донбасу в ХVІІІ ст. луганського краєзнавця В. Подова [20]. На основі багатого фактичного матеріалу ним простежена історія заселення краю в ХVІІ-ХVІІІ ст., вперше введено у науковий обіг „Експлікації” Торського повіту і Бахмутської провінції, широко представлений картографічний матеріал.

1998 р. опубліковано монографію В. Пірка „Заселення Степової України в ХVІ-ХVІІІ ст. [21]. Оскільки автори спеціальних досліджень здебільшого вивчали лише період ХVІІІ ст. або окремих регіонів Степової України, то історик вперше простежив хід заселення краю та його результати на всій території, починаючи з початку ХVІ і до кінця ХVІІІ ст., коли край з „Дикого поля” перетворився на обжитий регіон. Для вирішення поставлених завдань автор скористався не лише працями своїх попередників і численними публікаціями джерел, а й матеріалами російських державних архівів: давніх актів, військово-історичного, військово-морського флоту; Центральним державним історичним архівом України та рукописними відділами наукових бібліотек НАН України, Інституту історії Російської АН. Цінною видається авторська карта, яка ілюструє етапи заселення ХVІІІ ст. у рамках адміністративно-територіального поділу регіону. У 2004 р. професор опублікував монографію „Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІ-ХVІІІ ст.”, в якій на базі здебільшого нового фактичного матеріалу простежив заселення та основні види занять місцевого населення.

Певний підсумок результатів студіювання над проблемою Донецької школи авторів за останні 25 років у концентрованому вигляді викладено в дослідженні В. Пірка „Заселення Донеччини у ХVІ-ХVІІІ ст.” [22].

У 2004 р. опубліковано монографію М. Панф'ярової „Південно-Східна Україна наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.” [23]. В книзі з'ясовано зміни кількісних, соціальних, етнічних показників у складі населення, подано обрахунки, зведені в зручні для користування таблиці.

На базі архівних документів у 2005 р. простежено розвиток соляних промислів Донеччини в ХVІІ-ХVІІІ ст. в монографії В. Пірка і М. Литвиновської [24]. Цінними є викладені факти щодо точної появи в цих місцях постійного населення. Нарис супроводжується вміщеними в додатках документами з коментарем до них.

Історія заселення Придунайських земель ХVІІІ ст. в сучасній історіографії репрезентована працями

О. Бачинської [27]. У 2002 р. дослідниця опублікувала монографію „Українське населення Придунайських земель ХVІІІ-початок ХХ ст. (Заселення і економічне освоєння)”, яка стала викладом основних положень її докторської дисертації. Автор вперше комплексно дослідила роль українського населення в процесі народної колонізації Придунав'я, показала роль, яку відіграло українське козацтво в ньому.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. активно вивчається питання формування козацького стану в Україні. В. Смолій, В. Щербак, обстоюючи ухидницьку теорію походження козацтва, на основі документальних матеріалів простежили динаміку зростання чисельності козацтва, починаючи від перших козацьких громад на південному прикордонні. В. Щербак у своїй дисертації висловив тезу, що представники українського етносу в запорозькій громаді в другій половині ХVІ ст. становили близько 80-90 % [26].

В рамках історії Херсонської єпархії (1775–1918 рр.) О. Тригубом висвітлено питання козацького заселення краю, колонізаторської політики російського уряду, зростання кількості населення і чисельності церков краю [27].

На сучасному етапі спостерігається стійкий інтерес до питань формування та функціонування соціальних еліт. Дворянство Південної України стало предметом спеціального наукового дослідження Д. Каюка [28]. На основі нових документальних джерел автор вперше представив динаміку змін чисельності дворянства регіону та вніс уточнення в існуючі в історіографії уявлення щодо цього. Ним встановлено, що, на початок 80-х рр. ХVІІІ ст. із усіх розданих земель на користь поміщиків припадало майже 58 %, а на початок 1790-х рр. тут було передано в приватну власність 75 % землі, в той час як на казенні потреби залишалося лише 25%. На момент закінчення поміщицької колонізації у власності приватних осіб знаходилося майже 63 % землі (початок ХІХ ст.). Таким чином, внаслідок широкомасштабних роздач землі на півдні України в другій половині ХVІІІ ст. утворилося потужне поміщицьке землеволодіння. Інформативні можливості комплексу джерел із історії дворянства останньої чверті ХVІІІ ст. для дослідження напрямів поміщицької колонізації Південної України розкрила Н. Сурева [29].

Зробила спробу провести джерелознавчий аналіз всього комплексу топографічних описів і матеріалів, пов'язаних з ним, у другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. І. Бондаренко [30]. Однак територіальні межі дослідження охоплюють лише територію ліквідованої у 1783 р. Азовської губернії, і, відповідно, розглянуто лише „Опис міст Азовської губернії 1782-1783 рр.”.

Помітний внесок у вивчення проблеми належить Н. Никифорова, яка на основі мандрівних записок Й. Гільденштедта з'ясувала достовірність наданих мандрівником відомостей відносно адміністративної приналежності обстежуваних ним територій у 1760-1770 рр., їх обумовленість процесами заселення і міграціями та централізаторською політикою метрополії [31].

Оцінку рівня повноти та репрезентативності ПЗЗ Російської імперії в контексті історії півдня України 1700-1775 рр. зробив В. Сусликов [32]. Проаналізувавши законодавчі акти, дослідник охарактеризував процес державної колонізації

території в XVIII ст. як неефективну протидію природному освоєнню території краю місцевим населенням. Задекларовані у відповідних указах адміністративні та оборонні схеми, які російська влада намагалася впроваджувати в Причорномор'ї, виявилися малоприматними, оскільки спиралися на традиційні шляхи освоєння прикордонних територій, напрацьовані ще в XVII ст. (розбудова укріплених ліній з переселенням до них державних селян тощо). Автором доведено, що до 1764 р. система управління новими колоніями була вкрай недосконалою, а щодо їх успішного розвитку, то про нього можна говорити лише після реального приєднання конкретних територій до Російської держави.

Панування феодално-кріпосницьких відносин та їх подальше посилення в другій половині XVIII ст. у Росії та Україні позбавляло селян права вільного переходу, чим гальмувало міграційні процеси. Тому царський уряд всіляко стимулював переселення на південь вихідців з інших країн. Дослідження цього аспекту теми представлене дуже широко і по-різному оцінюється в сучасній історіографії, хоча й досі бракує узагальнюючої роботи з питань іноземної колонізації півдня України в XVI–XVIII ст. 1995 р. М. Араджионі вивчила питання, що стосувалися формування мариупольських греків в поліетнічній палітрі Приазов'я з 80-х рр. XVIII ст. до 90-х рр. XX ст. [33]. Перша узагальнююча робота, в якій комплексно досліджено зазначену проблему, належить А. Гедьо [34]. На базі досягнень вітчизняної історіографії, різних видів джерел, багато з яких вперше введені до наукового обігу, автор намагалася об'єктивно підійти до оцінки політики Російської держави наприкінці XVIII ст. В додатках вміщено порівняльні таблиці кількості жителів і земельних угідь в населених пунктах Маріупольського грецького округу з 1781 по 1859 рр. У 2001 р. А. Гедьо опублікувала книгу „Джерела з історії греків Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.», в якій проаналізовано історіографію питання, подано комплексний аналіз основних архівних зібрань, опублікованих джерел із проблеми. Робота автора в московських архівах позитивно вплинула на вивчення історії приазовських греків професором С. Калоєровим, появу історичних нарисів [35].

Процес переселення балканських слов'ян на південь України (XVI – до кінця XVIII ст.) дослідила в 1997 р. О. Поцулко [36]. Вперше представники балканських слов'ян зустрічаються серед козаків Запорозької Січі. З другої половини XVII ст. починається масове переселення південнослов'янських народів: сербів, хорватів, чорногорців і болгар на південь України. В сучасній історіографії знайшли відображення і питання заселення південних районів України німецькими колоністами в 60-ті рр. XVIII–XIX ст. [37].

Важливим здобутком Інституту історії НАН України стало створення праці „Історія України: нове бачення», що вийшла під загальною редакцією В. Смоля. У ній висвітлюється спірне питання встановлення кордонів і залюднення Південної України XVI–XVIII ст. [38]. Двотомник став своєрідним орієнтиром нового осмислення української історії і послужив основою для підготовки фундаментального п'ятнадцяти томника „Україна крізь віки» [39]. Видання побудовано за хронологічно-проблемним

принципом. У 6-му томі містяться відомості заселення території в описах іноземних мандрівників [40]. Особливості залюднення, соціальний та національний склад населення південних областей України проаналізовано у 8-му томі. Проблеми заселення півдня України в XVI–XVIII ст. знайшли відображення в узагальнюючому дослідженні Н. Яковенко, яке ґрунтується на широкому залученні історичних джерел [41].

Таким чином, в сучасних дослідженнях історія заселення Степової України як єдиної регіональної системи висвітлюється у контексті міграційних потоків в основному протягом XVIII ст. і переважно більшістю в Запоріжжі та Південно-Східному регіоні. На сьогодні єдині узагальнюючі праці з зазначеної проблеми належать В. Пірко. Спостерігається помітне погавлення археографічної роботи. На сучасному етапі дослідницьких студій з проблеми чільне місце належить працям А. Бойка, О. Бачинської, А. Гедьо, Д. Каюка, І. Лимана, В. Мицика, В. Мильчева та ін. Актуальним залишається використання результатів цього дослідження при розробці курсу історіографії України для вищих навчальних закладів.

1. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (др. пол. XVIII – пер. пол. XIX ст.). – Запоріжжя, 1999; Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX ст.). – Запоріжжя, 2002.
2. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. / Автори-упоряд. О.Бачинська та ін. – Одеса, 2000.
3. История Донецкого края в документах и материалах. XVII – начало XX века: Материалы для учителей истории. – Донецк, 1995; Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. / Укл. В. Пірко. – Донецьк, 2001.
4. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали „круглого столу”) // УІЖ. – 1990. – № 12; Міжнародна науково-практична конференція „Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури” // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX ст. (далі – ЗЗДУ). – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3 та ін.
5. Пірко В.А. Не про пень и брата – об истории края / Донбасс. – 1990. – № 6.
6. Пірко В.О. Оборонні споруди XVII – XVIII ст. та їх значення в заселенні Південно-Східної України // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К., 1990; Пірко В.О. К вопросу об основных этапах заселения Донбасса в эпоху феодализма // Историческая демография и современность: VII Всесоюз. конф. по ист. демографии: (Донецк, 14-16 мая 1991 г.). – Донецк, 1991. – Ч. 2; Пірко В.О. К вопросу о направлении миграции населения на Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. – Кишинев, 1991; Заселение в XVI – XVIII вв. // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1992. – Кн. 1; Пірко В.О. Козацтво на Донеччині // Рідний край: Іст.-краєзн. альманах. – Донецьк, 1995. – Вип. 1.
7. Бойко А.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9.
8. Сергійчук В. Українське козацтво на службі Московської держави в другій половині XVI – середині XVII ст. / На пошану 80-річчя професора Т. Мацьківа: Зб. наук. пр. – К., 1999.
9. Балабушевич Т.А. Територія та кордони запорозьких земель (1667-1775 рр.) / Историко-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1994.

10. Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // УІЖ. – 1992. – № 2-3.
11. Пірко В.О. Заселення запорізьких земель в 1776-1783 рр. // Матеріали доповідей наукової конференції професорсько-викладацького складу. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – Кн. 1.
12. Лаврів П.А. Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992.
13. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000; Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004.
14. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000; Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. // ЗЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3.
15. Подов В.І. Славяносербія. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы. – Луганск, 1998.
16. Посушко О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
17. Мільчев В.І. Матеріали до історії болгарського населення України. XVIII ст. – Запоріжжя, 1999.; Мільчев В.І. Болгарські переселенці на півдні України 1724-1800 рр. – К. – Запоріжжя, 2001.
18. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. – К., 2004.
19. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 1996.; Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004; Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) – Запоріжжя, 2004; Православна церква на півдні України (1775-1781) // Джерела з історії Південної України. – Т.4. – Запоріжжя, 2004.
20. Подов В.І. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы. – Луганск, 1991; Подов В.І. Донбасс. Век XVIII-й. Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 веке. – Луганск, 1998.
21. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998; Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004.
22. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII с. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк, 2003.
23. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури). – Донецьк, 2004.
24. Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки джерел). – Донецьк, 2005.
25. Бачинська О.А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (Заселення і економічне освоєння). – Одеса, 2002.
26. Смолій В.А. Про нові походи до вивчення історії українського козацтва // Українське козацтво ...; Щербак В.О. Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2-3; Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії НАН України. – К., 1998.
27. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): Дис...канд.іст.наук – Миколаїв, 2000.
28. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Автореф. дис...канд.іст.наук / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002.
29. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: Автореф. дис...канд.іст.наук / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2004.
30. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентованості джерел): Автореф. дис...канд.іст.наук: / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003.
31. Никифоренко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Дис...канд.іст.наук – Донецьк, 2000.
32. Сусликов В.С. Законодавчі акти Росії як джерело до історії півдня України XVIII століття (1700-1775 рр.): Дис...канд.іст.наук – Донецьк, 2005.
33. Араджіоні М.А. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80-ті рр. XVIII ст. – 90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995.
34. Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1775-1875 рр.): Дис...канд.іст.наук – Донецьк, 1997.; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2001.
35. Кузьменков Л.Н. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780 гг. – Мариуполь, 1997; Материалы по истории и культуре греков Украины: Сб. ст. – Донецьк, 1998. – Вып. 1; Калюков С.А. Заселение Приазовья греками // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецьк, 2000.
36. Поцулко О.А. Балканські слов'яни на півдні України (XVI – до кінця 70-х рр. XIX ст.): Дис...канд.іст.наук – Донецьк, 1997.
37. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // УІЖ. – 1990. – № 9; Ісмаїлов М.А. Виникнення німецьких колоній півдня України (кінець XVIII – 30-і рр. XIX ст.): Автореф. дис...канд.іст.наук / Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1993.
38. Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995. – Т. 1.
39. Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1998. – Т. 6.; Т. 8.
40. Стещенко Н.Л. Україна XVI – XVIII ст. у записках іноземців // Вісник Донецького ун-ту. Гуманітарні науки. – Донецьк, 2004. – № 2.
41. Яковенко Н.М. Нарис історії України. – К., 1997.

Аграрна історія в іменах

Т.Д. Чубіна

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В ДОСЛІДЖЕННІ БІОГРАФІЙ ПРЕДСТАВНИЦЬ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ (на прикладі Софії та Гелени Потоцьких)

З кінця 60-х років ХХ ст. в Європі та США в межах багатьох почав розвиватися новий напрям досліджень, який називають „жіночими студіями” (англ. – woman’s studies, фр. – études féministes, пол. – feminologia). Його основні теоретичні та методологічні засади висвітлено у численних публікаціях [1]. Ознакою визнання академічним середовищем наукової „валідності” жіночих студій стала поява колективних праць та спеціальних тематичних випусків фахових періодичних видань, присвячених висвітленню відповідного спектра проблем, а також започаткування спецкурсів у деяких вищих навчальних закладах Європи та США (зокрема, 1971–1975 – у США та англomовній частині Канади, 1975–1978 – в Англії, 1977–1979 – у Франції та Квебеку, 1980–1983 – у Нідерландах, Швеції, Німеччині) [2]. Відмінності у процесах становлення та рівні тематично-проблематичної структурованості жіночих студій в окремих країнах дослідники пов’язують насамперед зі ступенем зростаючого суспільного впливу у них жіночих рухів, а також із розвитком окремих академічних дисциплін (психології, етнології, соціальної антропології, соціології тощо).

Первісно ґрунтуючись на епістемологічній критиці андроцентризму наукової думки (який мав місце у працях описового та теоретичного характеру, на мовленнєвому рівні тощо), „жіночі студії” згодом спрямували свої зусилля на проведення спеціальних досліджень різних форм вияву „жіночого компонента”, його місця, ролі, значення у всіх сферах життєдіяльності: у соціальних структурах та процесах, у світогляді, господарсько-виробничій сфері, мистецтві, літературі і т.д. У межах етнології (культурної антропології) жіночі студії розвивалися на ґрунті дослідження способів культурного конструювання жіночності, аналізу структури сім’ї та статевого розподілу праці [3].

Нині жіночі студії посіли гідне місце у системі наукових знань. Спеціалізовані періодичні видання („Feminist studies”, „Woman’s Studies International Forum”, „Nouvelles Questions Féministes” та ін.) отримали міжнародне визнання завдяки публікуванню серйозних наукових розвідок із різних питань „жіночої” тематики. Свідченням поважного ставлення до всебічного вивчення проблеми „жінка в історії культури” є видання у 1991 р. фундаментального п’ятитомного монографічного дослідження „Історія жінок на Заході” [4].

Жіночі студії в Україні перебувають в ембріональному стані. Хоча ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого О. Пчілкою, Н. Кобринською,

Л. Українкою, О. Кобилянською, Л. Яновською, знайшли свій розвиток у діяльності жіночого „Клубу Русинок” та „Кружка українських дівчат”, у створеній 1906 р. Всеукраїнській організації „Жіноча громада”. Публікації у тогочасному жіночому альманасі „Перший вінок” та жіночому часописі „Лета” засвідчили високий рівень розвитку жіночої свідомості, прихильність освіченої частини українського жіноцтва до тогочасних передових ідей емансипації, продемонстрували значні інтелектуальні та ідейно-теоретичні потенції українського фемінізму початку століття. Штучно перервана на тривалий час традиція жіночих студій в Україні, спотворені комуністичною ідеологією та дискредитовані соціалістичною практикою засадничі ідеї фемінізму – головні чинники занепаду цього напрямку досліджень в Україні. Звична недооцінка значення розробки жіночої тематики в межах академічної науки, зведення досліджень до рівня окремих аматорських публіцистичних розвідок ще більше ускладнюють ситуацію, перетворюючи українців на аутсайдерів світового наукового процесу у цій надзвичайно важливій ділянці.

Упродовж останніх років наукова громадськість дедалі більше починає цікавитись „жіночими студіями”. Розробка навчальних курсів із гендерної проблематики [5] та початок їх викладання у кількох університетах (Києво-Могилянській Академії, Національному Університеті ім. Шевченка та ін.) – важливі, недвозначні та рішучі кроки на шляху до визнання академічним середовищем „жіночих студій” як самостійної галузі гуманітарних досліджень та вагомої ланки повноцінної гуманітарної освіти [6].

Жінка в історії та сьогоденні посідає визначне місце. Гендерні та жіночі дослідження в Україні, проте, все ще мають дещо однобічний та фрагментарний характер, оскільки зосереджені переважно у площині вивчення історії жіночого руху, розвитку феміністичних ідей в Україні, а також ролі української жінки в історії [7]. Жіночий образ переважно зберігається як міфопоетичний. Вона – Єва, що прилучила людство до гріхопадіння, амазонка – жінка-войовиця і навіть відьма – володарка магічних знань. Правда, література і мистецтва докладають чимало зусиль, аби його зруйнувати, надавши йому глумного змісту.

Коли мова заходить про жінку – у нас одразу спрацьовує культурологічний стереотип: берегиня домашнього вогнища, мати, продовжувачка роду. Це святі ролі жінки, вони були такими протягом тисячоліть і такими залишаються. Однак історія ілюструє і дещо інші жіночі образи. Образи жінок, які здійснювали перебіг історичних подій, надихали чоловіків на подвиги, змушували вірити в силу жіночої краси та розуму. Стверджували, що Жінка – це велика сила та дар божий.

Автор статі ставить за мету з’ясувати образи двох жінок, доля яких тісно була переплетена з магнатським родом Потоцьких, з Україною, які уміли кохати і були коханими, які надихали вельможних представників

родини Потоцьких на величні діяння, на потування простих жіночих слабостей. Мова йтиме про добре відому Софію Потоцьку та маловідому Гелену Потоцьку. Вони не тільки були музами своїх чоловіків, а й самі інколи відзначались чоловічою вдачею...

Сучасний польський історик Є. Лоек стверджує, що Софія народилася 12 січня 1760 р. у місті Бурса (Брусса), у турецькій провінції Віфінії (пізніше Софія часто називали „дивовижною віфінянкою”). Її мати, яка залишилась вдовою, повинна була терміново попідкуватись про долю 17-річної доньки і зробила усе, щоб інтернунцій Боскамп взяв Софію на утримання. В його будинку вона отримала освіту (вивчила французьку мову), але прожила там менше одного року – інтернунцій повертався у Варшаву і не взяв дівчину з собою, бо його чекала законна дружина.

Тільки через рік, після смерті дружини, він зміг виписати Софію із Туреччини, але на шляху до Польщі, в Кам'янець-Подільському, юна гречанка зустрілася з 40-річним майором Юзефом Віттом [8, 40-78]. 14 червня 1779 р. Юзеф Вітт обвінчався із Софією де Челіче – так вона сама себе назвала. 19 років потому вона стала дружиною безтямно закоханого в неї графа Потоцького.

У жовтні 1791 р. Потоцький виїхав у Ясси, щоб зустрітись з Потьомкіним. Однак князя на той час уже отруїли. Саме на його похороні він уперше побачить Софію з чоловіком Віттом. На момент зустрічі з Потоцьким Софії вже виповнився 31 рік. Вона була матір'ю десятирічного сина Івана та поховала дворічного сина Юзека Станіслава Корнеля. Навесні 1792 р. Станіслав викликав Софію у свій основний маєток до Тульчина. Закохані поринули у світське життя. Юзеф Вітт важко пережив таку поведінку дружини. Софія вже народжувала Потоцькому дітей, а Вітт усе відмовляв їй у розлученні. Ця тяганина тривала п'ять років.

Софія народила своєму другому чоловікові восьмеро дітей. Троє перших – Костянтин, Миколушка і Хеленка – померли під час епідемії в Умані.

У 1796 р. парк було закладено Станіславом Щенним на честь дружини Софії й подаровано їй у травні 1802 р. Ідея створення парку в романтичному стилі з використанням римської та грецької міфології належала самій Софії. Першим архітектором „Софіївки” був талановитий польський військовий інженер Л. Метцель. За задумом Потоцького, „Софіївка” мала стати не лише найкрасивішим, а й найбільшим парком у Європі. Парк розкинувся на площі 154,7 га і сьогодні залишається зразком пейзажної паркової композиції води, землі, архітектурних споруд і скульптур. Загальна сума витрат на будівництво вказувалась у розмірі 2000250 карбованців сріблом, не враховуючи дармової праці кріпосних селян, яких у середньому працювало по 800 осіб.

Є припущення, що останній син Станіслава від Софії насправді був його онуком! Син Потоцького і Мнішек Єжи був вродливим блондином з блакитними очима – копія батька. Служив камер-юнкером при дворі Павла І. От тільки постійно влаштовував бійки, призначав дуелі, регулярно відвідував будинки розпусти і промотував гроші у карти. Павло І наказав відпровадити Єжи з військовим ескортом до батьківського маєтку в Тульчині на перевиховання [9].

Плітки про його зв'язок з Софією дійшли до Станіслава. Мачуха була старшою від свого пасинка на шістнадцять років. Під старість Станіслав Щенний став скупуватим. Міг дозволити собі з'явитися на бал у домашніх капцях і без перуки, що вважалося вкрай непристойним. Одне слово, він дуже змінився. Може, це і підштовхнуло Софію в обійми його сина? Потоцькому було лише 52 роки, та він хворів на нирки. Перед смертю граф заборонив слугам пускати до свого покою вагітну дружину і старшого сина. Софія плакала під дверима, але хворий залишається незворушним. 14 березня 1805 р. С. Щ. Потоцький передчасно помер.

1822 р. і Софія Потоцька пішла з життя на п'ятдесят восьмому році життя [10, 747]. Після неї залишився не лише великий спадок, не лише славнозвісна „Софіївка”, а і легенда про силу жіночості, що здатна не лише змінювати долі сильних світу, а й впливати на перебіг політичних подій. Однак невідомо, чи запалала би так яскраво зірка її успіху, якби не зустріла на своєму шляху красуня-гречанка польського магната Станіслава Щенного Потоцького...

За часів панування в Україні польських магнатів, Ковалівка, що знаходилася неподалік від Немирова, належала вельможним панам Потоцьким, які славилися любов'ю до розкоші. Володів нею коронний підкоморій Вінцент Потоцький. Двоповерховий будинок – літня резиденція графа – з'єднувався з немирівським маестком підземним тунелем. Вхід до нього ретельно приховувався. Будівлю оточував дивовижний сад із оранжереєю. Поряд – розташовувався ретельно доглянутий парк, який розділяла річка. Посередині водойми потопа в зелені острів. Найбільшим багатством Вінцентія була його третя дружина Гелена Аполлонія. На догоду їй парк доповнили штучними водоймами, природний ландшафт прикрасили скульптурами, клумби засадили рідкісними квітами.

Гелена виховувалася у Паризькому монастирі Обуа, була особисто знайома з багатьма громадськими діячами, політиками і навіть імператорами. Розумна, вродлива графиня цікавилася політикою, намагалася допомагати селянам. Для коханої дружини, щоб не сумувала за вишуканим товариством, Вінцент випишував газети та журнали, завіз зі всієї Європи найкращі сорти фруктів. Терасу будинку прикрашали лимонні та апельсинові дерева. Граф навіть карбував власні монети.

Кілька років безвиїзно прожила Гелена у Ковалівці, що неподалік від Немирова, де, як писала вона в одному з листів, лілії та троянди вищі за неї. Цей острів був улюбленим місцем відпочинку Гелени...

Гелена Потоцька чимало чула про модного тогочасного філантропа Джона Говарда. На початку осені 1789 р. Джон Говард, відомий англійський громадський діяч, приїхавши вдруге до Росії, вирушає до Херсона, де спалахнула епідемія висипного тифу. По дорозі він зупиняється у багатьох селах, допомагає хворим біднякам. Згадка про те, що Говард побував і в Ковалівці є в „Историческом вестнике” за 1893 рік.

Опікувалася ним, звичайно ж, графиня Гелена Потоцька. Непоказний, хирлявий, але надзвичайно працездатний і самовідданий чужоземець полонив серце красуні Гелени. Гордовитий польський магнат на нову забаганку дружини дивився крізь пальці: бідний, як церковна миша, філантроп аж ніяк не

здавався йому небезпечним. Лише кілька днів пробув Джон Говард у Ковалівці, але залишив після себе пам'ять.

Прибувши до Херсону, Говард піклувався про військовополонених, брав участь у ліквідації епідемії тифу. По кілька разів на день відвідував лікарні, тюремний замок, за власні кошти лікував хворих. При цьому сам захворів і помер 20 січня 1790 р.

Звістка про трагічну смерть „лікаря для бідних” дійшла і до Ковалівки. За переказами, на місці, де Гелена дізналася про смерть коханого, спорудили хрест, виготовлений зі столітнього дуба. Екзальтована графиня на цьому не зупинилася. Їй забажалося оплакати тіло Говарда. Вінцент вже звик задовольняти будь-які примхи дружини, послав надвірних козаків, які викрали тіло Джона Говарда для перезахоронення у Ковалівці [11].

Оскільки все робилося таємно, то це породило безліч легенд. За однією з них, на Кемпі покоїться тіло відомого скрипаля, який прибув у графський маєток з Італії, важко захворів і помер. Похований він разом із унікальною скрипкою. Дехто твердить, що у горобину ніч у хащах парку навіть лунає тужлива мелодія. Інші переповідають, що в глибині острова опівночі запалюються свічі, блукають білі силуети, чується тихе зітхання.

Так чи інакше, а Гелена дуже побивалася за Говардом. У день смерті Джона Говарда графиня щедро роздавала милостиню. Для неї він був святим, який і справді сотворив диво у її серці. Тож до маєтку йшли нужденні й хворі з надією на допомогу, і відмови не було нікому.

Цікаві жіночі долі, нестандартне життя, неординарні вчинки... Героїні цього дослідження заслуговують розуміння, об'єктивної оцінки та пам'яті нащадків.

1. *Theories of Women's Studies // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983; Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991; Dagenais H. Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. – 1987. – № 11; Moore H.L. Feminism and anthropology. – Cambridge-Oxford: Polity Press, 1988 ma in.*
2. *Mathieu N.-C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris: Cftü-Femmes, 1991.*
3. *Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993.*
4. *Duby G., Perrot M. Histoire des femmes en Occident. – Paris, 1991. – Vol. 1-5.*
5. *Зленко В. Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей. – К., 1998; Лавриненко Л.В. Гендерні дослідження в соціології: Програма лекційного курсу. – К., 1998; Чухим Н.Д. Вступ до теорії фемінізму: Програма лекційного курсу. – К., 1998.*
6. <http://www.franko.lviv.ua>.
7. *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За заг. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999; Лабур О.В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 1999; Кривошій О.П. Материзна: Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.) – Запоріжжя: Поліграф, 2001; Кривошій О.П. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки. – Запоріжжя: Поліграф – Просвіта, 1998; Борисенко В., Головащенко М., Кривошій О. Українки в історії. – К.: Либідь, 2004 та ін.*

8. *Lojek J. Dzieje piknej Bitynki. – Warszawa, 1982.*

9. *Лань О. Вир кохання Потоцьких // Високий замок. – 2003. – 30 липня.*

10. *Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 112. – 1983.*

11. *Подольн Т., Чекалюк Н. Герой добра і любові до людства // Дзеркало тижня. – 2004. – № 8.*

Т.Ф. Литвинова

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ОЧИМА ПОВІТОВОГО ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА

У вітчизняній історіографії одним із мало досліджених сюжетів все ще залишається соціальна ситуація в українських регіонах дореформеного періоду, яка лише частково, під кутом зору кризи феодално-кріпосницької системи, була предметом вивчення радянської історичної науки, методологічні підходи та інтерпретації якої зараз не можуть вповні задовольнити. Сучасні ж дослідники досить мало уваги приділяють соціальній історії означеного часу, захоплюючись переважно проблемами національного відродження, політичної історії, культури. Тому в історіографії утворився явний проблемно-тематичний дисбаланс, який не сприяє адекватному висвітленню історії України в цілому та дореформеної доби зокрема.

Однією з найважливіших для розуміння періоду можна вважати проблему економічного побуту різних верств населення, яка майже повністю ігнорується фахівцями, станових взаємовідносин, безумовно, в першу чергу між дворянством та кріпосним селянством, що були досить тісно пов'язані між собою. Отже, й досліджувати історію цих двох станів можна лише усвідомлюючи, що „их прошлое, состоя в тесной связи, представляет одну общую картину. Их нельзя разделять. Они тогда только обрисуются рельефно на тусклом фоне своего прошедшего, когда будут стоять рука об руку” [1, 124]. Цей процес соціальної взаємодії потребує детальної історико-емпіричної реконструкції. Історики повинні не лише переглянути традиційні вихідні посилки, які все ще домінують в історіографії, шукати нові концептуальні конструкції, а й вдатися до копінткої емпіричної роботи, застосування ефективних і в евристичному, і в аналітичному плані підходів.

Цілком слушне твердження Л.В. Мілова, що „...всякое обобщение по проблеме отношений „крестьянин – помещик” требует тщательного учета региональных особенностей” [2, 19] підштовхує звернути увагу на локальні території, а збільшення фокусу потребує, в свою чергу, розширення інформаційної бази як через трансплантацію вже відомих джерел, так і шляхом введення до обігу нових. Вважаю, що в контексті проблематики перевага повинна надаватися особовим матеріалам, так званим его-документам, оскільки такі комплекси збільшують можливість персоніфікованого підходу, який дозволяє носити соціальну історію України першої половини ХІХ ст. конкретними проявами людських стосунків, краще зрозуміти все різноманіття взаємодії особистості та мікрогрупи або соціуму в цілому.

В зв'язку з цим, значний інтерес для дослідників становлять документи станових корпоративних установ, зокрема матеріали фонду Чернігівського губернського дворянського зібрання, який відклався в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО). Крім документів офіційного походження, тут містяться численні фрагменти ділового листування, яке може бути включене й до корпусу особових джерел. Їх інформаційні можливості все ще залишаються нерозкритими. Зокрема, в 133 фонді ДАЧО в справі 392 загальним обсягом 45 аркушів збереглися джерела за 1849–1852 роки, які пов'язані з діяльністю на посаді предводителя дворянства Мглинського повіту Олександра Івановича Покорського-Жоравко (1813–1874) [3]. Вони зовсім випали з поля зору дослідників, хоча в контексті історії дворянської спільноти, проблеми соціальної взаємодії на Лівобережжі, проблеми дворянства та селянське питання мають солідний інформаційний потенціал.

Ім'я цього персонажа майже нічого не говорить дослідникам дореформеної доби, хоча козацько-старшинські прізвища Покорських та Жоравко відомі, особливо знавцям української історії XVII–XVIII ст. Така ситуація виявилася зовсім не дивною, адже ще один з перших біографів О.І. Покорського-Жоравко відзначив, що “кипучая разносторонняя деятельность” почала забуватися після його смерті і вже на початку ХХ ст. “о нем почти что ничего не знает” [4, 45].

Його дід, Іван Данилович Покорський, зробив досить типову для козацької старшини кар'єру: почав військовим канцеляристом, у період нобілітації отримав чин надвірного радника, був маршалком дворянства Стародубського повіту. Нашадки додали до батьківського прізвища ще й прізвище матері, Наталії Іванівни Жоравко [5, 106]. Батько Олександра Івановича, Іван Іванович, розпочавши військову службу, завершив її також на виборній ниві й був маршалком дворянства Мглинського повіту Чернігівської губернії, де мав родові маєтності. У 1800 р. він одружився з донькою надвірного радника і відкупщика Омеляна Чеблокова Ганною [5, 108], в будинку якого в Петербурзі 20 червня 1813 р. і народився О.І. Покорський-Жоравко, там же пройшли і перші роки життя [4, 24].

Після курсу Новгород-Сіверської гімназії, де він навчався в 1824–1830 рр., Олександр Іванович за бажанням батька вступив на юридичний факультет Харківського університету, в якому водночас активно відвідував лекції професорів природничого факультету. Закінчивши університет у 1834 р. у званні дійсного студента, він відправився на службу до Петербургу. Біографи розходяться у визначенні першого місця служби О.І. Покорського-Жоравко. Д. Бочков вважав, що у 1835 р. молодий юрист розпочав роботу в Департаменті Міністерства державного майна [4, 26], а Б. Гарський та В. Модзалевський – в Департаменті Міністерства юстиції, звідки звільнився в червні 1839 р., а вже погім, в березні 1840 р., вступив до 3-го Департаменту Міністерства держмайна на посаду помічника редактора, а згодом редактора Статистичного відділення [5, 1104; 6, 276].

Крім того, вже в той час Олександр Іванович став добре відомим теоретиком і практиком бджільництва, почав друкувати свої праці на сторінках різних видань – “Земледельческая газета”, “Посередник, газета

промышленности, хазяйства и реальных наук”, був помічником редактора останньої. За завданням 3-го Департаменту, в 1841 р. він уклав історичний огляд бджільництва, подав опис методу бджільництва в деяких повітах Чернігівської губернії. В цілому він написав близько 30 творів з бджільництва, які перекладалися на німецьку і французьку мови, були відомі у Франції, Англії, Бельгії [7, 230]. У 1840 р. Покорський-Жоравко став членом Вільного Економічного Товариства (далі ВЕТ), у 1841 р. – членом-кореспондентом Паризького Політехнічного Товариства, в цей же рік – членом-кореспондентом вченої Комісії Міністерства держмайна. В 1842–1843 рр. він редагував “Труды” ВЕТ, а в 1841 р. видав на громадських засадах під власною редакцією “Атлас Музеума Императорского Вольного Экономического общества” з описом і кресленнями знарядь та машин, що відносилися до сільськогосподарської промисловості та ремесла, які були в музеї Товариства, а також запозичені з різних журналів та інших праць. Було видано 13 зошитів “Атласу”, які схвально прийняла публіка [7, 126-127]. З від'їздом Олександра Івановича в Україну, в свій родовий маєток та відмовою від редагування “Атласу”, це видання припинилося і всі спроби його відновити виявилися невдалими [4, 38-39].

У 1843 р. Покорський-Жоравко вийшов у відставку і остаточно оселився на хуторі Аннінське, названому його батьком на честь дружини, і повністю віддався господарським справам та громадській діяльності. Крім хутора, він мав маєтності в с. Шулаковка, володів 208 селянами чоловічої статі, дворових не мав, з 73 селянських дворів, які йому належали, всі були тягловими і всі господарства були наділені землею по 8 десятин на тяглову душу. Селяни також забезпечувалися паливом і деревиною для будівництва з панського лісу з дозволу власника [8, 20].

О.І. Покорський-Жоравко був людиною енергійною, діяльною і завжди шукав можливості докласти до чогось свої різноманітні здібності. Він був не лише теоретиком, а й відомим у той час практиком бджільництва. Всі біографи відзначали, що він мав на своєму хуторі, в 20 верстах на південь від м. Мглина, велику і добре облаштовану пасіку. До того ж, імовірно, від батька він одержав винокурню, мав цукровий завод, лакову та політурну фабрики, а в 1872 р. відкрив ще й сургучну, яка, щоправда, проіснувала недовго [4, 28].

Крім господарських справ, Олександр Іванович активно займався громадською діяльністю, співробітничав із різними науковими товариствами та періодичними виданнями. В 1844 р. став дійсним членом московського Товариства дослідників природи, 1846 р. – почесним “соревнователем” Російського географічного Товариства, в 1849 р. – членом Комітету Бджільництва при Московському Товаристві сільського господарства, в 1850 р. – членом цього Товариства, в 1851 р. – членом-співробітником Комісії для опису губернії Київського учбового округу при Київському університеті, в 1862 р. – дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин. Він публікувався в “Трудах” ВЕТ, “Журналах” Міністерства державного майна, “Журнале сельского хазяйства и овцеводства”, “Журнале общепользних сведений”, “Сельском хозяйстве”, “Русском вестнике”.

З 1849 по 1860 рр. О.І. Покорський-Жоравко був предводителем дворянства Мглинського повіту. На жаль, залишилося досить небагато свідчень його діяльності на цій посаді. Тим більше цінність становлять матеріали названої вище справи. Два з них відносяться до 1849 р. і пов'язані зі спробами місцевої адміністрації вирішити досить складну проблему заборгованості поміщицьких маєтків, яка була досить важливою в господарському побуті і стосувалася не тільки дворянства, а й селянства. На неї дещо звертали увагу в українській історіографії, але переважно під кутом зору “жорстокої експлуатації” селян поміщиками [9, 95-96; 10, 149-150], без з'ясування всього комплексу причин та наслідків для обох станів, оскільки за несплачені селянами державні податки повну відповідальність несли їхні власники.

Чернігівський губернатор П.І. Гессе запропонував О.І. Покорському-Жоравко “содействовать предмету прекращения недоимок” в Мглинському повіті, про що останній повідомив листом губернського предводителя М.П. Борозну 14 квітня 1849 р. [3, 39-39 зв.]. Крім того, губернатором було видано розпорядження, згідно з яким всі маєтки повіту, які мали заборгованість більше 86 копійок сріблом на душу, повинні були перейти в опікунське управління. В зв'язку з цим О.І. Покорський-Жоравко виклав свої розгорнуті міркування про причини “накоплення недоимок”, засоби їх подолання та погашення вже існуючих. Ці роздуми базувалися на даних, які він довго збирав та аналізував, а провідним мотивом при укладанні “Представления” [3, 20-28 зв.], направленою губернатору 14 серпня, було прагнення “содействовать сколько-нибудь к облегчению бедственного положения помещиков” повіту [3, 20]. Цей документ є красномовним свідченням ставлення освіченого, успішного господаря, відповідального посадовця до справи, до проблеми дворянство – селянство, а вміщена в ньому статистика справді демонструє досить складне становище основних станів повітового суспільства.

За даними, наведеними О.І. Покорським-Жоравко, в Мглинському повіті проживало 25111 поміщицьких селян, із яких, згідно з відомостями повітового казначейства на 1 січня 1849 р., 16287 мали недоїмки державних податків на суму 67346 крб 83 j коп. або по 4 крб 13 коп. на душу. Ці селяни знаходилися у власності 297 поміщиків, яких повітовий предводитель поділив на три групи. До першої були віднесені 196 власників, які мали менше 20 кріпосних, а загалом 1365, на яких було 23052 крб. 28 коп. недоїмки, тобто по 16 крб. 88 коп. на кожну душу. В деяких володіннях недоїмка становила більше 1000 крб на душу. Друга група з 72 власників мала від 21 до 100 душ, загалом 2917, з недоїмкою 11584 крб 51 j коп. по 3 крб 94 коп. на душу. Лише в одному володінні цієї групи борг доходив до 138 крб сріблом на душу, яких тут було 23 чоловіка. 29 поміщиків третьої групи володіли більш ніж 100 душами, а в цілому 12005 душ, на яких лежало недоїмки 32710 крб 4 коп., по 2 крб 72 коп. сріблом на душу. Тут тільки в одному маєтку власника 104 душ недоїмка доходила до 18 крб за душу. Крім того, 12 маєтків повіту знаходилися під опікою, 240 мали недоїмки більше, ніж 86 коп. на душу, і, таким чином, також підлягали передачі опікунській раді. І лише 45 власників-боржників могли цього не боятися, оскільки у їхніх селян недоїмка була менше визначених

губернатором 86 коп. Підсумовуючи цей сухий виклад цифр, мглинський предводитель констатував: “количество... недоимки и рост ея усиливается по мере уменьшения крестьян у владельцев, или другими словами, что большая часть недоимок лежит именно в дробных числах на мелкопоместных владельцах” [3, 21-21 зв.].

Вся інформація була також оформлена у вигляді “Ведомости, о количестве подлинных и другого сбора недоимок, оставшихся на помещичьих имениях Мглинского уезда к 1 генваря 1849 года”, яка додавалася до “Представления” [3, 29-38 зв.]. Хоча О.І. Покорський-Жоравко обмежився в тексті лише кількісними узагальненнями, які подані вище, “Ведомость” дозволяє домалювати соціальну картинку. Зокрема, до категорії багатих, за прийнятою в літературі схемою класифікації дворян земле- та душевласників, можна віднести лише 4 поміщиків повіту, у яких було більше 500 душ. Причому, розміри їхньої заборгованості значно різняться. Наприклад, генерал-майорша Волинська, маючи 594 д., заборгувала тільки 4 крб 88 коп., а у генерал-майорші Гудович борг становив 7024 крб 89 коп. і розподілявся на її 661 кріпосного. Найбільша кількість кріпаків (4191 д.) належала графу П.А. Клеймніхелю, генералу від інфантерії, члену Державної ради, головноуправляючому шляхів сполучення, який мав відносно кількості власних душ порівняно невелику заборгованість – 2099 крб 47 j коп.

32 особи мали по одному кріпосному і хоча інколи у них були не такі й вже значні боргові суми, наприклад, П. Білозерська повинна була внести всього 2 крб 18 S коп., але й це часто було дуже важко. Майже третину поміщиків-боржників становили жінки (94 особи). Ці дані, разом з інформацією з інших джерел, свідчать наскільки непростою справою для дворянок було управління маєтностями. Цікаво, що О.І. Покорський-Жоравко не мав недоїмочних селян, а от його батько, який володів 291 кріпаком, заборгував 1007 крб 62 s коп.

На думку О.І. Покорського-Жоравко, така ситуація породжувала, з одного боку, негативне враження від повіту, в якому дуже мало дбають про сплату державного боргу, з другого, напрогу та відчай у тих, хто не міг швидко його заплатити. Причини ж таких давніх недоїмок і великих, і дрібних маєтків, писав Олександр Іванович, корінилися в несприятливих обставинах, бідах, “постигших не один наш уезд”, серед яких головні – неврожаї, падіж худоби, постійне зменшення родючості землі при неможливості внесення добрив, занепад промислів, винокуріння, а також відсутність дрібної промисловості у селян через географічне положення повіту, який не мав зручних шляхів сполучення з іншими регіонами, та підприємливих капіталістів, що могли б скільки-небудь пожвавити економіку торгівлею. Причому, заради справедливості, О.І. Покорський-Жоравко звертав увагу на ту обставину, повз якої, зазвичай, проходили історики, пояснюючи бідність кріпосних селян, в першу чергу, поміщицькою експлуатацією. Він навіть дані із заборгованості в своєму повіті інших станів, “платящих подушный оклад”. Виявилось, що на міщанах-християнах недоїмки становлять на 1038 душ 14862 крб 15 коп., або по 14 крб 31 j коп. на душу, на міщанах євреях, яких було 1057 чоловік, борг 46561 крб 30 S коп., по 44 крб 5 коп. на душу, а 16123

державних селян заборгували 166584 крб 68 j коп., по 10 крб 33 коп. на душу [3, 22]. Як бачимо, різниця між недоїмками кріпосних селян в розрахунках на душу та інших податкових груп говорить не на користь останніх, а значить причини майнової ситуації, визначені О.І. Покорським-Жоравко, заслуговують на уважне ставлення дослідників.

Ці ж самі обставини унеможлилювали, за думкою мглинського предводителя, сплату поміщиками податків за своїх селян, оскільки "благосостояние помещиков есть и всегда будет верным сколком в больших размерах благосостояния крестьян" [3, 22 зв.]. Тим же, хто міг би звинуватити поміщиків в "нерадении к уплате недоимок", О.І. Покорський-Жоравко пропонував подивитися на маєтки, передані з різних причин в опікунське управління. Він був переконаний, що майже всяка опіка, в цілому корисний захід, метою якого було "заменить неспособнаго более способным", в його повіті тільки збільшувала розмір недоїмок і звертав увагу на цей факт, окреслюючи шляхи можливого виходу з кризи. До того ж, передача маєтків за борги під опіку ще більше погіршувала становище особливо дрібнопомісного дворянства, більша частина яких у такий спосіб "не могут теперь выбиться из страшного положения своего и не только не могут улучшить своего быта и быта своих крестьян, но неуклонно более и более погрязают в бедность" [3, 23 зв.]. Це було неприйнятним в конкретних умовах ще й тому, що "у Дворянской опеки нет в виду способных людей для назначения их в опекуны" [3, 25 зв.]. До того ж при такій ситуації, в якій опинилося дворянство повіту, необхідно було б передати в опікунське управління 240 маєтків із загальної кількості 297. Якщо ж врахувати, що опікунами не могли бути особи, які самі мають борги, справа ще більше ускладнювалася. Призначення ж опікунів з інших повітів призведе лише до "безполезного разорения многих имений без очищения недоимки". Мглинський предводитель також наголошував, що і опіка, і опікуни могли зіткнутися з проблемою, яка виникла через "безпорядки допущенные издавна в этом Земскою Полициею". Мова йшла про добре відомих з художньої літератури "мертвих душ", які залишилися у дрібнопомісних власників "только в ревизских реестрах".

Накопичення державних недоїмок О.І.Покорський-Жоравко вважав злом, що паралізує господарське життя і породжує незадоволення уряду, але саме на нього він покладав сподівання у вирішенні проблеми, адже традиційні заходи, прописані законом, у цьому випадку неефективні. Продаж "хозяйственной наличности" поміщицьких маєтків-боржників, до якого неодноразово вдавалися в повіті з більшою чи меншою суворістю, був паліативним, мало результативним і тимчасовим засобом. Виручені кошти часто не покривали всієї недоїмочної суми, оскільки швидкий продаж майна в цьому випадку призводив до його надзвичайного здешевлення ("один рубль за десять настоящей стоимости вещи"), а недоїмка, яка залишалася на маєтку, знову зростала своїми звичайними темпами. До того ж, це було зовсім неприйнятним відносно дрібнопомісних власників, які не мали ніякої власності, або власність, "составляющую своею ценностью только микроскопическую часть недоимочной суммы". О.І.

Покорський-Жоравко не міг не згадати "о положении тех владельцев, которые принуждены будут выйти из своих владений, и останутся большею частию без крова и пищи".

Найбільш прийнятним О.І. Покорський-Жоравко вважав "прием хлеба в уплату за недоимку", ініційований урядом по 1845 р. Саме це "при благоразумном, твердом и настойчивом применении" могло б дати в державне казначейство кошти, які навряд чи можна отримати в інший спосіб. Неефективність цього заходу в попередні роки він пояснював лише недбалістю земської поліції, яка не дозволила значній кількості дворян здати вчасно хліб в провіантські магазини і в такий спосіб розрахуватися з боргами.

Уважне ставлення до громадських проблем, турбота про дворянство та залежних від нього кріпосних людей виявилися й під час роботи О.І. Покорського-Жоравко в Чернігівському губернському комітеті з облаштування побуту поміщицьких селян, до якого він був обраний від свого повіту. Детальний аналіз позицій мглинського предводителя, як і всього різноманіття думок, поглядів, концепцій, які пролунали на цьому зібранні 1858–1859 рр. і які ще й досі неправомірно не включені в поле історії української суспільної думки та ідейної аграрної історії, повинен стати предметом окремої розмови.

1. В-цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском побережье // Киевская старина. – 1896. – Июль-Август.
2. Современные концепции аграрного развития. (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1993. – № 2.
3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. – 392.
4. Бочков Д.А. Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813–1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4.
6. Гарский Б. Покорський-Жоравко А.И. // Руський биографический словарь. – С.Пб., 1905. – Т. Плавильщиков-Примо.
7. Ходнев А.И. История Императорского вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года. – С.Пб., 1865.
8. Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – С.Пб., 1860. Т. 4. – Черниговская губерния.
9. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
10. Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – К., 1925. – Т. 1.

Н.В Венгер

ЙОГАН КОРНІС ТА РОЗВИТОК РЕМЕСЛА, ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ АГРАРНИХ МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Вивчаючи причини успішного розвитку менонітських поселень на Півдні Російської імперії,

дослідники неодноразово зверталися до діяльності „Товариства розвитку сільського господарства та промисловості”, що існувало на території Молочанської групи поселень у 1836–1871 рр. Дослідники з питань колонізації (А. Клаус, А. Гакстгаузен) акцентували увагу переважно на тій частині інноваційної діяльності товариства, яка привела до успішного розвитку сільського господарства [1; 2; 3]. Сучасні західні дослідники (Дж. Юррі, Дж. Стейплз) розширили наші уявлення про завдання товариства, звертаючи увагу на вплив його проєктів на внутрішньоконгрегаційне життя поселень, кроскультурні наслідки його діяльності [4, 5]. Найбільшою повнотою з цього приводу вирізняється монографія американського історика Дж. Стейплза „Кроскультурні змагання на південноукраїнському просторі: Заселення Молочанського басейну. 1763–1861 рр.”, у якій вивчено історію „Товариства розвитку сільського господарства та промисловості” через призму особи лідера цього суспільства Й. Корніса (1789–1848) [5]. Ми вважаємо, що саме такий підхід є найбільш виправданим, оскільки Товариство, що вивчається, було створено за ініціативою російського уряду саме під гарантії керівництва конкретного лідера – Й. Корніса. Ініціюючи складання Товариства” влада незабаром відійшла від його керівництва, повністю довіривши це Й. Корнісу, який наповнював проєкт конкретними діями. При його участі Товариство стало додатковим органом адміністративної влади над менонітськими поселеннями. Активна організаторська діяльність Й. Корніса сприяла просуванню менонітського суспільства шляхом процвітання, прогресу і відкритості [5, 105].

Мета цієї публікації полягає у тому, щоб розкрити ті сторони діяльності Й. Корніса, „Товариства розвитку сільського господарства та промисловості”, які прямо чи опосередковано впливали на розвиток ремісничо-підприємницької діяльності на теренах менонітських поселень у першій половині XIX століття. Об’єкт вивчення – менонітські поселення Півдня Росії, предмет – діяльність Й. Корніса, „Товариства розвитку сільського господарства та промисловості”.

Й. Корніс – один із видатних лідерів менонітської спільноти першої половини XIX століття, представник етнічної еліти, яка досягла кар’єрного росту на службі російському уряду. Його активна діяльність, яка, на думку багатьох одноплемінників, суперечила поглядам менонітського віровчення, викликала різні оцінки з боку конгрегацій: від неприйняття до захоплення [6, 9-43]. Позитивно оцінювали діяльність Й. Корніса російські чиновники і дослідники колонізації А.М. Фадєєв (голова Катеринославської контори іноземних поселенців [7, 481]), А. Клаус [2, 168], барон А. Гакстгаузен [1, 474], публіцист П.В. Каменській [8, 100]. Поява феномена Йогана Корніса була характерним для російської дійсності явищем. Одним із важливих принципів національної політики держави було активне співробітництво центрального уряду із неросійськими елітами [9, 30]. Влада не боялася висувати і підтримувати кар’єрне зростання найбільш талановитих представників різних національностей. Етнічні критерії не були визначальними для просування соціальними сходами, і найчастіше господарські функції у регіонах належали

представникам тієї національності, що становила більшість на означеній території [10, 100].

Активне співробітництво Й. Корніса з органами піклування було розпочато з 1817 р., коли за рекомендацією Опікунської контори його було призначено радником і спостерігачем за новими поселеннями Данцигських менонітів на Молочній [4, 111]. У 1820 р. Й. Корнісу було доручено спостерігати за новими поселеннями із Виттенберга [5, 112]. У 1825 р. він досить успішно працював над „ногайським проєктом”, мета якого полягала у тому, щоб цивілізувати найближчих сусідів молочанських менонітів – ногайців [11, 19]. Робота над останньою програмою продемонструвала блискучі адміністративні здібності Й. Корніса і принесла йому важливий досвід – досвід толерантності, уміння координувати та адаптувати вимоги, що висувала російська влада, потребам традиційного суспільства.

Його діяльність, можливість спілкування із представниками інонаціонального населення, російською політичною елітою значно розширили світогляд майбутнього лідера „Сільськогосподарського товариства”. Коло інтересів Й. Корніса не обмежувалося читанням популярних журналів аграрної спрямованості. Він був знайомим із теоріями сучасних йому вчених-економістів (наприклад, теорією власності). Будучи менонітом та глибоко віруючою людиною, він бачив сутність віровчення у збереженні релігійної громади і дотриманні внутриконгрегаційних законів справедливості [12, 97]. По-своєму Йоган розумів перспективи розвитку менонітського суспільства за умов російської модернізації. З 1818 р. Й. Корніс захопився ідеями пієтизму [13, 16]. Саме ця обставина істотно вплинула на його світогляд і напрями діяльності у керуванні колоніями. Консервативні меноніти, серед яких були, наприклад, фламандські громади, розглядали пієтизм як пряму загрозу чистоті менонітської віри. Євангелізм пієтистів докорінно відрізнявся від менонітського. На відміну від проповідованого фламандськими менонітами прагнення до сепаратизму, пієтисти виступали за активну взаємодію із „великим світом” за межами колоній. Дотримуючись ідей пієтизму, Й. Корніс усіляко підтримував у своїх одновірцях прагнення до діяльності та активності. У листі до одного із своїх друзів у 1828 р. він писав: „Зміст любові до Бога є не лише слова, а швидше дії та активність” [13, 17].

Вплив і популярність Й. Корніса на території поселень формувалися насамперед через його участь у внутріконфесійній діяльності. З 1820 р. він був членом Шкільної Асоціації – конгрегаційної організації, що здійснювала нагляд над діяльністю менонітських шкіл. З 1822 р. – одним із керівників Біблійної асоціації [5, 110].

Визнання Й. Корніса як одного з найвпливовіших конгрегаційних діячів ґрунтувалося на його особистих господарських успіхах. У менонітстві, так само, як у анабаптизмі та протестантизмі в цілому, матеріальне становище людини було відображенням божественного благословення та розглядалося як благо. Людина повинна була самоутверджуватися у своїй діяльності [14, 6-7]. Йоган Корніс, виходець із-під Данцига, переїхав до Росії у 1804 р. Будучи старшим сином у родині, Йоган протягом року працював робітником на млині у с. Орлово, а потім протягом

декількох років намагався накопичити кошти, займаючись торгівельною діяльністю [15, 716-718]. У 1809 р. йому вдалося організувати на орендованих землях велику вівчарню. У подальшому Й. Корніс сам випробував себе в організації невеликих підприємств: на своїх землях у Юшанлі він заснував цегельний та черепичний заводи [16, 109-110]. У 1811 р. Йоган придбав невелике стадо непородистих овець, зайнявся їх поліпшенням. На той час тонкорунні вівці були дуже дорогими і не адаптованими до умов звичайного селянського господарства. У 1838 р. Й. Корніс володів ділянкою у 65 дес. у колонії Орлів, а також двома хуторами: Юшанлі (500 дес.) та Ташенак (3 500 дес.). У 1836 р. ці землі йому було даровано урядом [17, 2].

Створюючи сприятливі умови для іноземної і, зокрема, менонітської колонізації, російська влада була зацікавлена в ефективному використанні того соціального ресурсу, який опинився у розпорядженні держави. Запровадивши на території поселень особливий економічний режим, який ми кваліфікуємо як „окрему економічну зону” [18, 31-51], уряд намагався утворити оптимальну систему адміністрування позначених територій. Цю функцію досить успішно виконували органи піклування, а також органи конгрегаційного місцевого самоврядування, які на території поселень мали неформальне значення [19, 16-22]. Для інтенсифікації комплексного економічного освоєння регіону влада ініціювала проведення різних економічних програм, які із різним ступенем успішності розгорталися на території менонітських округів. Відповідно до розвитку російської модернізації і розширення процесів удосконалення цивільного суспільства, у Росії було поширено практику утворення громадських організацій, які мали впливати на хід економічної емансипації суспільства. З 1824 р. Піклувальний комітет виступав із ініціативою утворення на території менонітських колоній організацій господарського характеру: Товариства вівчарства (з 1824 р.), Товариства лісорозведення (1830 р.), Сільськогосподарського тваринства (з 1836 р.) [5, 114]. Керування „Суспільством лісорозведення” було доручено Й. Корнісу. Новоутворена організація була державною, а не конгрегаційною структурою, в обов’язки якої входило запровадження інноваційних господарських проектів, що знаходилися поза сферою уваги місцевих адміністративних органів. Успішно виконуючи свої обов’язки, Й. Корніс вперше зіштовхнувся з опором конгрегаційних лідерів, які у самому факті існування надгромадської організації вбачали небезпеку самоврядуванню і традиційному укладу сепаратного розвитку поселень.

Влітку 1835 р. А. Фадєєв виступив із пропозицією розширити вплив Товариства лісорозведення на інші напрямки господарської діяльності колоній. У 1836 р. було засновано „Товариство поліпшення сільського господарства та торгівлі”. Нова організація, на відміну від попередньої, мала більший економічний і адміністративний вплив. Зіштовхнувшись із непримиренною опозицією з боку конгрегаційних лідерів, Й. Корніс вимушений був діяти авторитарними методами. Згодом рекомендації, що склалися організацією та особисто Й. Корнісом, набули майже директивного характеру. Володіючи досить широкими повноваженнями, голова „Сільськогосподарського союзу” одержав можливість

практичної реалізації багатьох задуманих ним проектів, що відповідали його особистому розумінню прогресу та економічної доцільності. Й. Корніс сфокусував свою діяльність на трьох основних напрямках: 1) ефективному розподілі господарських ресурсів на території поселень; 2) ефективному використанні ресурсів; 3) нарешті, намагався стимулювати аграрну індустріалізацію і переорієнтацію менонітської економіки на ринкові відносини [5, 119].

Посуха 1832–1834 рр. істотно вплинула на уявлення Й. Корніса про можливі напрямки економічного розвитку менонітських колоній та регіону в цілому. А. Фадєєв оцінював посуху початку 30-х рр. XIX в. як подію, що відкинула економіку поселень на кілька років назад. Перед лідерами колоній стало практичне питання про те, як у наступному не допустити повторення подібних криз [5, 118]. Як вважав Й. Корніс, одним із шляхів запобігання кризовим ситуації за умов неминучих у південному регіоні природних катаклізмів може стати орієнтація на комплексний розвиток колоній. У зв’язку з цим він розробив засоби, спрямовані на підтримку розвитку менонітського підприємництва. Важливо підкреслити, що означений проект у практичній діяльності Й. Корніса був тісно пов’язаний із соціальною програмою, головна мета якої полягала у збереженні громади – парадигмального поняття менонітського вівчарства.

Орієнтація на інтенсивне залучення економіки поселень у ринкові процеси, що відбувалися в регіоні, сприяла активізації соціальної диференціації у середині менонітського співтовариства, що створювало умови для формування капіталів і розвитку підприємницької діяльності на території поселень. З початку 30-х рр. XX ст. темпи зростання чисельності безземельного населення пришвидшилися [5, 133]. Якщо до 1839 р. кількість безземельних родин на Молочній складала 47% менонітського населення, то у 1847 р. – 53% [20]. Більшість таких родин складалася із людей молодшого віку, які належали до мобільної групи населення. Для безземельних Й. Корніс ініціював серію соціальних програм спрямованих насамперед, на можливість проявити себе в альтернативних до сільського господарства видах діяльності. Крім утворення додаткових „дочірніх” колоній, куди було переселено частину безземельного менонітського населення, він виступив із ініціативою заснування окремої ремісничої колонії, яку планувалося розмістити біля центрального селища Молочанського менонітського округу – селища Гальбштадт. Менонітські ремісники, за свідченням Й. Корніса, були недостатньо заможними людьми. Вони могли виконувати лише „прямі” замовлення, оскільки не мали достатньо коштів для того, щоб закуповувати великі партії сировини і забезпечувати збереження попередньо виготовлених виробів [5, 126]. Вперше думкою про створення особливої промислово-ремісничої колонії Й. Корніс поділився у 1837 р. зі своїм другом бароном П. Кеппенем. У практиці південної колонізації таких поселень. У 1767 р. у Чернігівській губернії було засновано Біловезьке ремісниче містечко, населення якого становили гуттери – переселенці із Пруссії. На поселення покладалася функція ремісничого обслуговування прилеглих малоросійських поселень. За умов низького економічного розвитку регіону

продукція ремісничої діяльності не користувалася великим попитом і експеримент закономірно зазнав невдачі [21, 10-12]. У 1806 р. у Молочанському басейні було засновано німецьку колонію Пришиб, яка відразу набула рис промислово-ремісничого поселення [5, 126]. Експеримент Й. Корніса, на відміну від попередніх, проводився за досить сприятливих економічних умов, на території регіону, що відрізнявся високим рівнем добробуту, тому проект мав усі можливості виявитися успішним. Для заснування ремісничої колонії було обрано вельми сприятливе, з торговельної точки зору, місце на перехресті торговельних доріг біля селищ Гальштадт та Пришиб. У жовтні 1837 р. надвірний радник господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ П. Кеппен підготував записку „Про стан і головні потреби іноземних поселенців у Таврійській губернії” [22, 9-42]. У ній повідомлялося про бажання менонітів заснувати особливе ремісниче поселення на 200 господарств. У листі інспекторові Пелеху Й. Корніс навів свою мотивацію проекту: 1) створити можливості духовного і фізичного розвитку ремісників, зробити умови для поліпшення їхнього добробуту і передачі навичок; 2) утворення спеціалізованого ремісничого центра, у якому буде вироблятися конкурентоспроможна продукція; 3) більш зручний спосіб забезпечити доступ споживачам до якісних виробів незалежно від дат проведення ярмарок [5, 126]. У грудні 1839 р. із роз’ясненнями з цього питання виступив Піклувальний комітет, який у своїй записці зазначив: „ Не лише немає ніяких перешкод, але й, навпроти, буде досить корисно, тому що ремісники будуть вчитися друг у друга засобом обробки виробів і скоріше досягнуть досконалості” [22, 124]. Надаючи дозвіл на заснування поселення 9 липня 1841 р. [3, 48-49], Міністерство державного майна висувало деякі вимоги стосовно організації поселення: 1) побудувати молитовний будинок; 2) організувати школу; 3) заснувати торговельні крамниці; 4) створити Ремісничий наказ; 5) підкорити Ремісничий наказ Молочанському менонітському окружному наказові; 6) вибрати двох десятицьких; 7) дома будувати за менонітським зразком; 8) заборонити займатися землеробством [22, 124]. Таким чином, нове селище Ной-Гальштадт повинно було відповідати типовому колоністському поселенню і зберігати традиції способу життя, властивого для менонітських громад.

Й. Корніс усвідомлював, що організація одного ремісничого поселення не здатна вирішити глобальну для менонітського соціуму проблему і мав намір поширити експеримент на інші регіони Молочної та Хортиці. На улаштування “колонії нового типу” з особистих коштів Йогана було виділено 100 000 крб – астрономічна на ті часи сума [23]. Плануючи продовжити проект, він залучив до його фінансування інших забезпечених людей [24, 26].

Й. Корніс отримав підтримку Піклувального комітету на виділення на території менонітських селищ окремих ділянок для заселення малозабезпечених молодих безземельних родин. Ця зона, як передбачалося, могла стати невеликим „ремісничим містечком”. Такі ділянки незабаром з’явилися фактично у кожному молочанському селищі й стали центрами формування домашньої промисловості, ремесла і підприємництва. У 1847 р. було

підготовлено “Проект правил про облаштування нових селищ із застосуванням у них господарських установ менонітів: Про ділянки, призначені для поселення безземельних і ремісників” [25, 349 зв.]. Згідно зі змістом цієї постанови, території для ремісників мали відрізатися або на краю селища, або з обох його кінців.

Вирішуючи проблеми розвитку ремесла і підприємництва, Й. Корніс вимагав від керівників окремих конгрегацій виділення коштів для видачі кредитів підприємцям-початківцям, а також організації для них спеціальних житлових програм [26, 92-127]. Однак, як засвідчила подальша практика, у середині 30–40-х рр. ХХ ст. у менонітів усе ще бракувало капіталів, необхідних для організації великих промислових підприємств [27]. До того ж, накопичені кошти більшість із менонітів використовувала насамперед на придбання земельної власності, що відповідало їхнім релігійним уявленням. Підтримуючи підприємництво як один з напрямів господарської діяльності, Й. Корніс сприяв подоланню конфесійного стереотипу про пріоритетність землеробства.

Важливим напрямом діяльності „Сільськогосподарського товариства” була популяризація діяльності й виробів менонітських ремісників. Й. Корніс першим запропонував використовувати молочанських майстрів для навчання хлопчиків із сусідніх слов’янських поселень [26, 92-127]. Йоган мав позитивний досвід передачі навичок раціонального землеробства юнакам із сусідніх сел. Його дружина проводила навчання дівчат домашнім промислам: ткацтву, шиттю, маслоробству [15, 716-718]. У середині 1840-х рр. обговорювався проект про передачу на навчання менонітським ремісникам хлопчиків із болгарських поселень. Як коментував О. Скальковський, „ніякі переконання не допомагали, і болгари рішуче відмовлялися передати своїх дітей у науку німцям” [28, 139]. Використовуючи досвід Йогана Корніса, у 1855 р. Департамент державного майна приступив до реалізації програми з навчання ремеслам сиріт із селянських сімей [29, 39]. Цей проект було завершено у 1859 р. [30, 4].

Й. Корніс не обходив увагою популяризацію виробів менонітських ремісників. У 1837 р. за його рекомендацією один із місцевих землевласників придбав візок, виготовлений ковалем с. Орлово. Вартість фури, яка була здатна перевезти вантаж вагою 150-160 пуд., становила 240 крб [31, 57]. Візок було відправлено покупцеві, а на наступний сезон той самий ремісник одержав нове замовлення, яке цього разу надійшло від сусіда торішнього покупця. Великою популярністю у споживачів користувалися фургони. Це були порівняно дорогі, але міцні вироби, термін експлуатації яких становив не менш 10 років [32, 207-208]. Деякі екземпляри цих виробів було відправлено до Росії, у тому числі й до Москви [33, 110]. Йоган Корніс помер у 1848 р., але засноване за його участі товариство існувало до 1871 р. Після 1871 р., коли Молочанський менонітський округ було розподілено на дві волості, із Товариства було виділено Гальштадтське та Гнаденфельдське товариства, які діяли до 1917 р. [34, 40-41].

Таким чином, у межах діяльності Й. Корніса як голови “Товариства сільського господарства” досить чітко простежується система заходів, спрямована на популяризацію ремісничо-підприємницької

діяльності. Програми на розвиток антрепренерства були пов'язані перш за все із необхідністю підтримки тих груп менонітського суспільства, які мали стати соціальною базою для формування торговельно-промислової еліти на теренах поселень. Світоглядною основою діяльності Йогана Корніса були його уявлення про необхідність ринкової спрямованості розвитку менонітських поселень в умовах російської модернізації. Його впевненість про важливість формування домашньої промисловості, великих та малих підприємств, системи кредитування антрепренерства, заходів соціальної підтримки і запровадження рис ліберальної економіки, вільної від конфесійного контролю, мали вельми прогресивне значення навіть з точки зору сучасних йому західних економічних досліджень. Більшість проектів Й. Корніса була спрямована у майбутнє, їх наслідки показово виявили себе у наступне десятиліття – період становлення менонітської промисловості. У загальній ретроспективі економічного розвитку поселень феномен діяльності Й. Корніса доводить, що менонітське суспільство мало схильність до саморозвитку та самореформування. Ця важлива риса спільноти сприяла динамічному розвитку поселень та була суттєвою причиною успішності розвитку менонітського колонізаційного потоку в умовах російської модернізації.

1. Гакстаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений России. – М., 1870.
2. Клаус А. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – С.Пб., 1869.
3. Epp D.H. Johan Cornies. – Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, 1995.
4. Urry J. None but saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789–1789. – Winnipeg: Windflower Communication, 1989.
5. Staples J.R. Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861. – Toronto, 2003.
6. Dyck H.L. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies // Journal of Mennonite Studies. – 1984. – № 2.
7. Фадеев А.М. Воспоминания: В 2 ч. – Одесса, 1897. – Ч. 1.
8. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение – М.: Т-во Скоропечатника А.А. Левинсона, 1895.
9. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начале XX в.): В 2 т. – С.Пб., 1999. – Т. 1.
10. Каппелер А. Россия – многонациональная империя – М.: Традиция, 2000.
11. Описание менонитских колоний в России // ЖМГИ. – 1842. – Ч. 4.
12. Російський Державний Історичний Архів (далі – РДІА). – Ф.383. – Оп.10. – Спр. 7164.
13. Staples J. Johann Cornies and Pietism in the Molochna / Preservings. – № 24. – 2004.
14. Гарин І.І. Кальвін. – Харків: Фолио, 1994.
15. Cornies Johann (1789–1848) // Mennonite Encyclopedia: In 5 vol. – Vol. 1.
16. Коновалова О. Корніс // Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002.
17. РДІА. – Ф.398. – Оп.2. – Спр.174.
18. Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002.

19. Белікова М. Адміністративне управління менонітських колоній Півдня України (1789 – 1917 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – Київ: Унісерв, 2004.
20. Державний Архів Одеської Области (далі – ДАОО). – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 10063.
21. Державний Архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 152.
22. РДІА. – Ф.383. – Оп. 29. – Спр. 609.
23. ДАДО. – Ф.134. – Оп. 1. – Спр. 310.
24. ДАОО. – Ф.6. – Оп. 4. – Спр. 18 925.
25. РДІА. – Ф.398. – Оп. 9. – Спр. 2765. – Ч.2.
26. РДІА. – Ф. 383. – Оп. 10. – Спр.71-64.
27. Goertz H. Die Molotschnaer Ansiedlung. – Stainbach: Echo Verlag, 1950.
28. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса: тип. Г. Нейман и К^о, 1842.
29. Распоряжение по II-му Департаменту Государственных Имуществ относительно обучения крестьянских сирот ремёслам // ЖМГИ. – 1855. – № 11.
30. ДАОО. – Ф. 6. – Оп.4. – Спр. 18 098.
31. ДАОО – Ф.89. – Оп.1. – Спр. 432.
32. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния – С.Пб., 1862.
33. Urry J. Mennonite economic development in the Russian mirror // Mennonites in Russia. – Winnipeg, Manitoba, 1989.
34. Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1816.

Ю.В. Василевич

СІЛЬСЬКА ТЕМАТИКА В ДІЯЛЬНОСТІ ТА ТВОРЧОСТІ ПРЕОСВЯЩЕНОГО ГАВРІІЛА РОЗАНОВА, АРХІЄПІСКОПА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО, ХЕРСОНСЬКОГО І ТАВРІЙСЬКОГО (1828-1848)

Останнім часом у вітчизняних наукових колах значно активізувалися дослідження з вивчення минулого окремих міст, містечок та сіл України, зокрема південного регіону. Однак в історичній науці залишається ще багато „білих плям”, нерозкритих моментів, у тому числі таких, що стосуються діяльності визначних особистостей минушини, які безпосередньо впливали на формування окремих регіонів.

Одне з провідних місць серед видатних релігійних діячів Півдня України належить архієпископу Гавріїлу Розанову (1781-1858), життєвий і творчий шляхи якого становлять одну з малодосліджених сторінок в історії України. Окремі біографічні відомості про преосвященного знайшли відображення в дореволюційних публікаціях С. Серафімова [1, 919-953], Ф. Макаревського [2, 10-11], М. Мурзакевича [3, 297-302], С. Петровського [4, 1-31], К. Чередуєва [5, 184-211], І. Чистовича [6, 210-227], Ф. Міляновського [7, ХІІІ-ЛІV] та інших працях, що стосуються історії регіонів, де проходила служба архієпископа. До опублікованих матеріалів належить також автобіографія Г. Розанова [8, 388-468]. В радянській історіографії діяльність архієпископа майже не вивчалася. Серед сучасних досліджень, присвячених преосвященному, слід відзначити роботи донецького дослідника О.І. Журби [9], попередні публікації

Ю.В. Василевич [10], напрацювання професора Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова В.М. Хмарського [11, 109-115]. Однак у цих працях діяльність владики Гавриїла в сільських місцевостях Херсонської єпархії, на відміну від міст краю, взагалі не висвітлюється. Саме тому автор запропонованої статті ставить за мету дослідити діяльність преосвященного Гавриїла Розанова у південноукраїнських селах і селищах. Об'єкт вивчення – діяльність і творчість преосвященного Гавриїла Розанова, предмет – сільська тематика.

Росіянин за походженням, архієпископ Гавриїл досягнув значних успіхів у причорноморських землях, залишивши після себе добру пам'ять серед тогочасного населення як релігійно-громадський діяч, богослов і просвітител. Гавриїл (Розанов Василь Федорович) народився 26 січня 1781 року в с. Рождествене Костромської губернії в сім'ї священнослужителя. Початкову освіту він отримав у місцевій семінарії, де згодом викладав поезію, риторику, філософію, математику, грецьку, латинську та німецьку мови. Після прийняття постригу в чернецтво, Гавриїл служив настоятелем Вологодського Спасо-Кам'янського (1811), Санкт-Петербурзького Спасо-Прилуцького (1814), Толзького (1820) монастирів. Деякий час він був ректором Ярославської семінарії. З прийняттям архієрейського сану в 1821 році, Г. Розанов отримав призначення на Орловську кафедру, якою керував близько семи років.

У 1828 році преосвящений Гавриїл отримав призначення на Катеринославську архієпископську кафедру, якою опікувався до 1837 року. У зв'язку з великою територією єпархії і збільшенням у ній церков, виникла ідея розділити її на дві: Катеринославську, що зараховувалася до третього класу, та Херсонську, що переводилася у розряд другокласних. Архієреї останньої іменувалися Херсонськими і Таврійськими, а місцем їхнього перебування визначалась Одеса [12;413]. Першим Херсонським і Таврійським архієреєм став Гавриїл Розанов, котрий керував єпархією до 1848 року [13, 151].

Архієпископ Гавриїл зробив помітний внесок в історію міст Південної України та їх околиць як людина щиро віддана своїй справі, котра сумлінно виконувала свої службові обов'язки. За час його перебування на Півдні України регіон набув нового вигляду, значно поповнився щойно збудованими та реставрованими церквами, соборами, монастирями. На час його прибуття в Україну більшість сільських церков та монастирів знаходилися в поганому стані як щодо організації управління, так і стосовно зовнішнього вигляду. Насамперед йдеться про Пасицельський монастир Ананьєвського повіту, монастир селища Роги і Успенську церкву селища Окоп Тираспольського повіту. В 1840 році тут з'явилася нова кам'яна церква, збудована у візантійському стилі. Отже, поряд з проведенням проповідей, літургій колосальну роботу проводив преосвящений з улаштування православних храмів та надання їм належного вигляду.

В обов'язки преосвященного як управляючого духовними справами входила також турбота про виховання достойних священнослужителів та надання їм місць для проходження служби. Досвідчений та

мудрий пастир, архієпископ завжди цікавився загальним станом справ у ввірених йому паствах, і досить часто з цією метою сам об'їжджав церкви, монастирі, розташовані на околицях, відвідував будинки священників, переймався їхніми проблемами, радів успіхам. Ніколи владику не залишався байдужим до внутрішнього укладу храмів, із чистими намірами намагався покращити їх становище, призначаючи освячених, вмілих керівників. В історії Петропавлівської церкви с. Мігея Катеринославського повіту йдеться про те, що в жовтні 1829 року Гавриїл призначив священником в церкву Миколу Андрійовича Красноставського, а в вересні 1836 року – Якова Івановича Балдинського; священник Яків Данилович Нестеровський 14 березня 1832 року отримав призначення в Симеонівську церкву с. Красносельське, а 25 жовтня – в Петропавлівську церкву с. Мігея [14, 25-26]. Ці духовники своєю працею заслужили довіру та повагу преосвященного і з його легкої руки служили на благо суспільства.

Крім піклування про церковне будівництво, преосвящений турбувався про поліпшення освіти і побуту сільського духовенства та прихожан. Тема виховання та підвищення освітнього рівня серед населення посідала особливо важливе місце у вчинках преосвященного. Від природи наділений високими розумовими здібностями, архієпископ високо цінував освіченість, допитливість, грамотність. Він був прихильником того, щоб кожен священнослужитель володів декількома іноземними мовами, був всебічно освіченим, начитаним. У підборі викладацького контингенту Гавриїл був особливо вимогливим, внаслідок чого за його керівництва в єпархії значно зросла кількість навчальних закладів не тільки в містах, а й селах. Особливого поширення в цей період у сільській місцевості набули приходські та паламарські школи і духовні училища, навчання у яких мало переважно релігійний характер. За своїм основним призначенням приходські школи, що організовувалися при церквах, спрямовували роботу на ліквідацію неграмотності сільського населення. Навчання в селах мало досить примітивний характер порівняно з освітніми програмами в містах. Основна увага тут зосереджувалася на викладанні Закону Божого, церковного співу, письма та начала арифметики, ручної праці. Випускники паламарських шкіл отримували можливість співати в кліросі та прислужувати при богослужіннях. Ширша освіта надавалася в духовних училищах, де до всіх зазначених дисциплін додавалися іноземні мови, церковна та світська історія та релігійні вчення. Так, наприклад, у духовному училищі в селищі Сартан Маріупольського повіту поширення набула нова грецька мова, навіть вчителі підбиралися з греків [15, 471].

Навчанням молоді владику надавав особливого значення, тому при нагоді він завжди відвідував школи, переймався умовами навчання, вникав в навчальний процес, надавав посильну допомогу. До речі, саме в згаданому Сартанському училищі архієпископ познайомився зі своїм майбутнім біографом Серафимом Антоновичем Серафимовим, котрому Гавриїл допоміг отримати вищу освіту в Київській духовній академії й до самої смерті підтримував із ним стосунки.

Таким чином, прагнення архієпископа піднести єпархію на вищий щабель освітнього рівня мало

позитивні результати, адже вдало організований процес надання освіти в сільській місцевості сприяв розповсюдженню знань та навичок серед всіх верств, в тому числі й простого люду.

Робота в селах для Г. Розанова не обмежувалася влаштуванням церков, монастирів. Першочергового значення Гавриїл надавав безпосередньому спілкуванню з селянами, прищепленню морально-етичних законів православної віри. Найяскравіше просвітницько-богословська діяльність преосвященного виявилася у наверненні в лоно православ'я розкольників та сектантів. Справа в тому, що кінець XVIII століття позначений значним впливом у Північне Причорномор'я втікачів з Польщі, Південної Росії та країн Європи, що призвело до великого скупчення тут старообрядницького елементу і жителів нехристиянського віросповідання, сприяло поширенню сектантства. В цей період найбільш численними були секти скопців, хлистів, поповців, беспоповців, молокан і духоборців. Внаслідок чого на території Херсонської єпархії виникла конфліктна ситуація у відносинах православної церкви з представниками цих угруповань.

Протягом першої половини XIX століття царський уряд вів активну боротьбу з розкольниками та іновірцями, важлива роль в цьому процесі відводилася православному духовенству. Таким чином, за часів перебування архієпископа Гавриїла на Півдні України до православ'я були навернуті розкольники і сектанти ряду міст та сіл регіону. Наприклад, жителі с. Рівне Бобринецького повіту, що облаштувалися тут з 1784 року, були розкольниками. Однак деякі з них поступово переходили в православ'я і зводили православні храми. Так, у селі з'явилися Покровська та Миколаївська церкви. В 1841 році розкольники військового поселення Рівне у кількості 3 537 осіб обох статей звернулися до єпархіального керівництва з проханням „опромінити їх світлом істини і приєднати до православ'я” [16, 20]. Крім того, старообрядці висунули урядові прохання дозволити призначити священнослужителів із-поміж них. Імператор Микола I задовольнив їхнє прохання, звісно ж, не без втручання преосвященного, і повелів трьох обраних поселенців відрахувати з військового відомства і доручити їм місію церковнослужителів. Згідно з цим наказом, 28 березня 1842 року селище Рівне отримало православних наставників: священника та двох дяконів [17, 142]. У 1845–1846 роках таким же чином прийняли православ'я розкольники селищ Клинець, Калинівка, Привільне та Червоний Яр.

Значна робота з навернення у православ'я проводилася і серед сектантів та іновірців, вона теж давала помітні результати. В 1844 році духоборці та близько 200 молокан селища Терпіння змінили свої уявлення і прийняли православ'я. В 1838 році така ж доля спіткала духоборців та греко-уніатів селищ Снігурівка та Явкіне в кількості 945 осіб [16, 21].

Просвітницька діяльність преосвященного Гавриїла поширювалася не тільки на автохтонне населення Півдня України, а й на інші народи, які мешкали на території ввіреної йому єпархії (німці, греки, болгар, євреї, татари).

Слід зазначити, що архієпископ Гавриїл не цурався відвідувати селища розкольників, де проповідував православ'я, допомагав пізнавати істину. В одному з і

своїх звернень він говорив: „Заради Христа, браття, схаменіться, облиште вашу гординю ... Якщо ви не бажаєте чужого, виберіть з свого оточення, кого вважаєте вартим священства, я висвечу його. Подумайте, любі, не впирайтесь” [18, 57].

Аналізуючи діяльність преосвященного Гавриїла в сільських місцевостях Півдня України, слід звернути увагу на те, що він відзначився не тільки як релігійний наставник та духовний пастир, а й як історик-дослідник, який особливо плідно працював на теренах церковного краєзнавства і не залишив поза увагою села на південноукраїнських землях, вивчаючи історію церковних храмів. У другому томі „Записок Одеського товариства історії та старожитностей” за 1848 рік була вміщена невелика стаття „Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической” [19, 140-210], що в цьому ж році була видана окремою книгою [20]. Ця праця має важливу наукову цінність для сучасних краєзнавців, адже містить відомості не тільки про міські церкви та монастирі єпархії, а й про сільські храми. Крім вказівки на дату зведення та освячення тієї чи іншої церкви, Гавриїл записував багато особливостей із заснування поселень та їх мешканців, бо, як він сам зазначав у вступі, його дослідження – це не тільки опис церков єпархії, але й хронологічна таблиця, яка допоможе в майбутньому довідатися, коли, ким і як було засноване те чи інше село.

За своїми службовими обов'язками Гавриїл майже щорічно робив об'їзд величезної єпархії, використовуючи ці поїздки для розшуку рукописних та речових пам'яток, що були включені до „Описання”. Прикметним є те, що, працюючи над укладанням праці, архієпископ враховував виключно працюючі храми, що дало йому змогу вивчати церковні архіви та надписи на стінах церков і монастирів і фіксувати свідчення парафіяльних священників.

Методика упорядкування твору досить проста: для кожної з двох губерній (Херсонської і Таврійської) у хронологічній послідовності під кожним роком зазначалися засновані тоді церкви, до опису яких входили такі елементи: а) в якому селі або населеному пункті вони виникли; б) які поселення були на цьому місці раніше; в) матеріал, із якого побудований храм; г) церковні перебудови; д) хто заснував; е) національна належність парафіян; є) основні достопамятні події, пов'язані з цією церквою; ж) церковні святині та історичні раритети, що в них зберігаються [21, 226].

Отже, попри велику зайнятість із поліпшення духовного стану міст Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії, архієпископ Гавриїл Розанов не залишив без уваги і сільські околиці краю. Завдяки його роботі навіть у невеликих селах, з'явилися та відновлювалися церковні храми, налагоджувалося їх управління, велася активна просвітницька робота серед селян неправославного віросповідання, організовувалися навчальні заклади для підвищення загального освітнього рівня в регіоні. Крім того, займаючись краєзнавчими розвідками, Гавриїл уклад хронологічну таблицю, в якій зібрав основні відомості про діючі сільські церкви та монастирі, що є цінним пізнавальним джерелом для дослідників церковної історії Південної України.

І. Серафимов С. Гавриїл, архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврицький // Записки Одеського Общества Истории и Древностей (Далі –

- 300ИД). – Т. 5. – Одесса, 1863.
2. Макаревский Ф. Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и о епископах ея. – Екатеринослав: Печатано в тип. Я.М. Чаусского, 1875.
 3. Мурзакевич Н.Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. – Т. 9. – Одесса, 1875.
 4. Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов. – Одесса: Тип-я Е.И. Фесенко, 1894.
 5. Чередеев Косьма (прот.). Биографии Тверских иерархов от начала существования архиерейской кафедры в г. Твери и донныне. – Тверь: Тип-я Губернского правления, 1859.
 6. Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. – С.Пб.: Синодальная тип-я, 1894.
 7. Миляновский Федор (свящ.) Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса: Тип-я Е.И. Фесенко, 1903.
 8. Гавриил. Некоторые отрывки моей биографии // Херсонские епархиальные ведомости (Далі – ХЕВ). – 1861. – № 23 (1 декабря).
 9. Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) – історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі ХХІ століття. Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків, 1995; Заселення Півдня України та становлення історико-археологічних досліджень у регіоні // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнар. науково-методична конф. – Ч. 1. – Херсон, 1997; Культурна та історико-археологічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997; Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості Гавриїла Розанова // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. тр. – Вып. 2. – К., Симферополь, 2000; Новоросійські археографічні та історичні студії архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанов): Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / А.Г. Болєбрук (наук. ред.). Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. унів-ту, 2003.
 10. Василевич Ю.В. Гавриїл Розанов – історик та релігійний діяч // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 2.: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002; Історичні погляди Гавриїла Розанова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 17. – Вип. 4: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилу, 2002; Джерельна база історичних творів преосвященного Гавриїла Розанова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 26. – Вип. 13: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилу, 2003; Одеський кафедральний Преображенський собор за часів преосвященного Гавриїла Розанова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 27. – Вип. 14: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилу, 2003.
 11. Хмарський В.М. Перші публікації в Одесі з історії християнської церкви // Історія та сучасність християнства. Матеріали наукової конференції, присвяченої 2000-річчю Різдва Христового. – Одеса: Астропринт, 2001.
 12. Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853.
 13. Російський Державний історичний архів м. Санкт-Петербург. – Ф. 834. – Оп. 4. – Спр. 1186.
 14. Филиппович Иоанн (свящ.). Из летописи прихода Петропавловской церкви села Мигеи, Екатеринославского уезда, Херсонской епархии. – Одесса: „Славянская” тип. Е. Хрисогелос, 1900.
 15. Памяти Высокопреосвященного Гавриила Розанова, первого архиепископа Херсонского и Таврического в Одессе // ХЕВ. – 1908. – № 19 (1 октября).
 16. Петровский С.В. Некоторые исправления и дополнения к послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсоно-Таврического // ЗООИД. – Т. 23. – Одесса, 1901.
 17. Смесь // ОВ. – 1842. – № 31 (18 апреля).
 18. Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1859.
 19. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Т. 2. – Отд. 1. – Одесса, 1848.
 20. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. – Одесса: Городская типография, 1848.
 21. Журба О.І. Новоросійські археографічні та історичні студії архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанов): Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / А.Г. Болєбрук (наук. ред.). Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. унів-ту, 2003.

О. В. Хлівнюк

КРИМСЬКІ ПАМ'ЯТКООХОРОНЦІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ХІХ СТОЛІТТІ

Цю наукову статтю присвячено історії вирішення проблеми реконструкції форм та методів пам'яткоохоронної діяльності в Криму у ХІХ ст. У наукових дослідженнях професора А.А. Непомнящого було розглянуто історію краєзнавчого руху у Таврійській губернії, зокрема в Криму, але ним не виокремлювалася пам'яткоохоронна діяльність краєзнавців. Історія розвитку форм і методів діяльності місцевої інтелігенції щодо охорони пам'яток історії і культури різних етносів в Криму досі є нерозробленою. У діяльності Таврійської вченої архівної комісії, яка існувала в Криму наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, провідне місце належало вивченню пам'яток матеріальної культури та архівних джерел усіх народів поліетнічного Криму. Серед активних подвижників пам'яткоохоронної справи Криму ХІХ – початку ХХ століття було чимало яскравих особистостей, наукова спадщина яких, на жаль, недостатньо вивчена. Серед них особливий інтерес становить діяльність Федора Федоровича Лашкова (1858–1917). Біографія краєзнавця докладно розроблена професором А.А. Непомнящим [1, 175-181], тому ми не будемо зупинятися на ній докладно. Автор статті ставить за мету вивчити діяльність вчених наукового осередку Таврії з охорони пам'яток історії кримських татар, які стосувалися історії їхніх аграрних відносин. Об'єкт вивчення – участь інтелігенції Криму в охороні пам'яток історії різних етносів півострова, предмет – спадщина Ф.Ф. Лашкова.

Хоча Ф.Ф. Лашков мріяв залишитися в Одесі для подальшого навчання у Новоросійському університеті, доля розпорядилася інакше. У листопаді 1879 р. його було призначено викладачем історії та географії у Сімферопольську чоловічу гімназію [2, 525-533]. За короткий час Ф.Ф. Лашков створив на новому місці роботи історико-географічний музей, який одержав високу оцінку громадськості. Від

початку його діяльності в Криму вченого захопила багата і яскрава історія Криму, яку він почав ретельно вивчати. Вже з 1881 р. сімферопольська газета „Таврида” надрукувала нарис молодого історика „Несколько слов об исторической судьбе Крыма” [3], який через рік передрукував журнал „Таврические епархиальные ведомости”. Вважаючи, що цей короткий нарис історії Криму може бути корисним його учням, Ф.Ф. Лашков у 1881 р. видав за власні кошти брошуру „Несколько слов об исторической судьбе Крыма”, які пожертвував „Спілці допомоги малозабезпеченим учням гімназії” [4]. Федір Федорович брав активну участь в організації й проведенні традиційних навчальних екскурсій гімназистів Кримом. У виданих після цього історико-краєзнавчих збірниках він опублікував низку ґрунтовних заміток, присвячених середньовічній історії півострова. За його активної участі був підготовлений і виданий друкований окремою брошурою нарис історії Сімферопольської чоловічої гімназії [5].

В цей час історик глибоко та всебічно вивчає історію Криму. Він багато працює в місцевих архівах, ретельно аналізує віднайдені там матеріали. Результатом такої наполегливої праці стала оригінальна робота „Шагин-Гирей – последний крымский хан”, яка була надрукована спочатку в журналі „Киевская старина”, а потім вийшла окремим виданням [6]. Вивчаючи історію Кримського ханства, краєзнавець звернув увагу на те, що були практично не вивчені різноманітні аспекти соціально-економічної історії цієї держави. Краєзнавець енергійно взявся за розробку цієї складної проблеми. Вже в 1886 р. він виступив на VI Археологічному з’їзді в Одесі зі змістовною доповіддю про землеволодіння в Кримському ханстві, зробленою на основі аналізу численних нових, як на той час, архівних документів, виявлених автором. Логічним завершенням роботи Ф.Ф. Лашкова стала монографія „Сельская община в Крымском ханстве”, видана в 1887 році [7].

В січні 1887 р. в Сімферополі була створена Таврійська вчена архівна комісія (далі – ТВАК), котра вважала своїм головним завданням вивчення справ у губернському і повітових архівах та публікацію найбільш цікавих архівних документів. Ф.Ф. Лашков відразу відгукнувся на пропозицію взяти участь у діяльності комісії. Враховуючи його наукові та організаторські здібності, члени комісії одностайно обрали краєзнавця правителем справ. Федір Федорович став першим редактором новостворених „Известий” ТВАК.

Ф.Ф. Лашков доклав чимало зусиль для виявлення цінних архівних документів, їх систематизації та публікації. Крім того, дослідник працював і в Московському головному архіві Міністерства закордонних справ, де копіював шертні грамоти. Про результати цієї роботи історик доповів на VIII Археологічному з’їзді в 1889 р. в Москві, в якому брав участь як депутат від ТВАК. Він виступив з двома доповідями: „Кримські шертні грамоти XVI – XVII ст., які зберігаються у Московському головному архіві МЗС” і „До питання про губернські історичні архіви”. Ці доповіді незабаром були опубліковані [8, 579-580].

Ф.Ф. Лашков залишив багату творчу спадщину. Він виявив, систематизував і підготував до друку численні документи з історії Криму. Крім того,

краєзнавець вивчав різноманітні сюжети історичного минулого Криму. Більш за все його приваблювала соціально-економічна історія Кримського ханства. Дослідженню цієї складної проблеми присвячено дві ґрунтовні праці історика: „Исторический очерк крымскотатарского землевладения” та „Сельская община в Крымском ханстве”. Вони написані на основі аналізу документів сімферопольських архівів. Звичайно, автор використав також і вже опубліковані документи, і наукові дослідження своїх попередників, на які при необхідності посилався. При цьому більш за все Ф.Ф. Лашков звертався до роботи М.Є. Торнау „О праве собственности по мусульманскому законодательству” та „Мусульманское право”. У рецензіях сучасників на монографію Ф.Ф. Лашкова високо були оцінені багата джерельна база нарисів та глибокі наукові висновки. Так, в анонімній рецензії журналу „Русская мысль” відзначалось: „Неможливо не подякувати автору за той метод, яким він доходить своїх висновків: спочатку повністю наводять документи, на яких ґрунтується” [9, 29-61].

Ф.Ф. Лашков у своїй праці показав, що в Кримському ханстві існувало не тільки вакуфне право, як вважалося раніше. На його думку, особливу роль в житті кримськотатарського села мала сільська община „джемаат”. Історик простежив її еволюцію. Дослідник довів, що на час появи татар в Криму у них не існувало землеробської общини, бо кочове скотарство залишалося головним заняттям татар. Пізніше, внаслідок пристосування соціального ладу кочівників до умов пануючого у місцевого населення землеробства, поступово змінювався громадський устрій у татар. Замість пастушо-родової общини кочівників розвивається сільська землеробська община [10]. Такої ж думки дотримувався і відомий радянський історик С.В. Бахрушин [9]. У сучасній історіографії існують й інші точки зору з цього приводу. А. Якобсон, наприклад, вважає, що татари асимілювалися з місцевим населенням Південного Криму і засвоїли вже існуючий у них інститут – територіальну общину „джемаат” [11].

Значне місце в цій науковій спадщині Ф.Ф. Лашкова належить детальному опису кримськотатарської общини другої половини XIX ст. на основі особистих спостережень. Характерно, що еволюцію соціальних структур у кримських татар дослідник тісно пов’язував зі змінами в економічному житті. Це допомогло йому зробити чимало ґрунтовних і точних висновків і спостережень. Один із рецензентів, сучасників Ф.Ф. Лашкова, мав рацію, коли писав, що своїми дослідженнями історик вніс „новый цінний вклад з питань походження нашої общини і в літературу про сільську общину взагалі” [12, 11-16].

Актуальність, для свого часу, досліджень Ф.Ф. Лашкова з соціально-економічної проблематики була пов’язана зі складною ситуацією в аграрних відносинах в Криму в XIX столітті. У зв’язку з цим спостерігався підвищений інтерес до історичних форм кримськотатарського землеволодіння. Про них у загальних рисах йшлося у роботах дослідників політичної історії Кримського ханства В.Д. Смірнова і С. Сестренцевича-Богуша. Юридичні відносини та побут кримських татар висвітлив в своїх роботах Ф. Хартахай. Найбільш ґрунтовним дослідженням з історії кримськотатарського землеволодіння була монографія Г.Ф. Блюменфельда „Крымско-татарское

землевладение: Историко-юридический очерк”. Однак у ній еволюція землеволодіння в Криму після його приєднання до Росії розкривалася лише фрагментарно. Крім того, автор недостатньо використав архівні матеріали, що не дозволило йому переконливо аргументувати деякі висновки [13].

Ф.Ф. Лашков вирішив спеціально всебічно дослідити історію кримськотатарського землеволодіння. Протягом дванадцяти років історик виявляв документи в архівах губернського правління, канцелярії губернатора, дворянських зборів. У результаті в „Известиях” ТВАК у 1895–1896 рр. було опубліковано збірку джерел з історії кримськотатарського землеволодіння. Ці документи, які вперше вводилися до наукового обігу, становили джерельну базу дослідження. Характеризуючи життя кримських татар в період існування Кримського улусу, а потім і ханства, автор проаналізував зміни в житті татар, указавши на їхню інтенсивність, починаючи з другої половини XV ст. Пов’язано це було з тим, що на початку XV ст. землеробство в Кримському улусі отримало право „громадянства”. Розвиток землеробства у татар Ф.Ф. Лашков пов’язував з їхніми контактами в гірському Криму з греками, а на південному березі – з генуезцями. Однак говорити про те, що землеробство виникло у татар тільки під впливом місцевого населення, було б не зовсім правильно. Справа в тому, що скотарське господарство татар в силу примітивності було не в змозі їх прогодувати. Тому татари самі доповнювали скотарство кочовим землеробством, яке поєднувалося з кочовим способом життя [14, 140-149]. Лашков розкрив, як під впливом нової форми суспільної праці поступово землеробська соціальна організація – сільська община джемаат – все глибше пронизувала життя кримськотатарського населення. Історик з’ясував примітивні економічні відносини селянських господарств, довівши, що кочове скотарство з елементами кочового землеробства сприяло зміцненню родового устрою.

У своєму „Историческом очерке крымско-татарского землевладения” Ф.Ф. Лашков проаналізував розмаїття форм землеволодіння як феодального, так і вакуфного. Він охарактеризував домен турецького султана, ханське землеволодіння, землі спадкоємця престолу – кагалик, земельне володіння духовних осіб – ходжалик, мурзинське і вакуфне землеволодіння, а також особливо детально висвітлив селянське землеволодіння – джемаат та бейлик.

Слід відзначити, що в другій половині XIX ст. історики Криму, як правило, не розрізняли такі відтінки у кримськотатарському землеволодінні. Винятком була тільки робота Г.Ф. Блюменфельда, який слушно звертав увагу на те, що одноманітність общинно-родового землеволодіння зміцнювалося різнохарактерними формами земельної власності [13]. Ф.Ф. Лашков детальніше за Блюменфельда розкрив всі особливості кожного виду землеволодіння, зробив свої оригінальні висновки на основі введення до наукового обігу корпусу змістовних документальних матеріалів. Він відзначав, що бейлики започаткували в Криму особливий вид поземельного володіння політичного характеру. Територія, якою володів бей, раніше як родоначальник в часи існування Кримського ханства, переросла в особливий уділ бея.

Історик детально висвітлив політичне значення бейських родів уханстві.

На відміну від багатьох краєзнавців-популяризаторів Ф.Ф. Лашков був активним дослідником численних архівних документів, на основі яких робив глибокі наукові висновки. Він по суті виявився піонером всебічного вивчення складних соціально-економічних проблем історії краю. Його спадщина є видатним внеском в розвиток історичного краєзнавства Криму.

1. Шарана В.Ф., Непомнящий А.А. Лашков Ф.Ф. – краєвед Крима // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* – Симферополь: Таврия, 1993. – Вып. 3.
2. Шарана В.Ф., Непомнящий А.А. Кримський краєзнавець Ф.Ф. Лашков (1858–1917 рр.): За новими архівними документами // *Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острог; Нью-Йорк, 1999.
3. Лашков Ф.Ф. Несколько слов об исторической судьбе Крима // *Таврида.* – 1881. – 18 января, 29 января.
4. *Державний архів в Автономній Республіці Крим.* – Ф. 104.– Оп. 1.– Спр. 263.
5. *Историческая записка о Симферопольской гимназии с основания ея по 1 июля 1881 года.* – Симферополь, 1881.
6. Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. – К., 1886.
7. Лашков Ф. Ф. Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887.
8. Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования на всероссийских Археологических съездах (вторая половина XIX – начало XX века) // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* – Симферополь, 2002. – Вып. 9.
9. Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // *История в школе.* – 1936. – № 3.
10. Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* – Симферополь. – 1895. – № 22.
11. Якобсон А. Л. Средневековый Крым: Очерки истории материальной культуры. – М.; Л.: Наука, 1964.
12. Голубовский П. [Рецензия] // *Киевская старина.* – 1888. – Т. 20. Отд. 2. Рец. на кн.: Лашков Ф.Ф. Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1897.
13. Блюменфельд Г. Ф. Крымско-татарское землевладение. – Одесса, 1888.
14. Секиринский С.А., Секиринский Д.С. Аграрный строй крымских татар в XVI – XVIII вв. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* – Симферополь: Таврия, 1991. – Вып. 2.

Б.Г. Москальов, Н.П. Москальова

Д.Є. КУДРЯ: НОВІ ФАКТИ БІОГРАФІЇ

Д.Є. Кудря відіграв визначну роль у політичних подіях в Україні під час національної революції та громадянської війни, радянського будівництва 1920–30-х років. Він був послідовно членом партії есерів, боротьбистів, КП(б)У і брав участь у революційних подіях на фронтах Першої світової війни, у політичних подіях в Україні у 1918 році, входив до складу радянського уряду України у 1919–1920 рр., працював на різних господарських посадах у 1920–30-х роках. Його діяльність не залишилася поза увагою істориків.

Щоправда, в книзі „Служение Отечеству и долгу. Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2004 гг.)”, підготовленою колективом авторів за загальною редакцією проф. В.І. Астахової, наведено, що про Д.Є. Кудря, який працював директором ХІМЕСГ у 1931–1932 рр., знайти біографічних даних авторам не вдалося [1]. Разом із тим, у книзі із серії „Реабілітовані історією” (видавництво Київ-Полтава), яка вийшла ще у 1992 р., у статті О.П. Юренко „Данило Кудря на тлі свого часу” докладно розповідається про революційну діяльність Д.Є. Кудрі. Проте в цій статті діяльність Д.Є. Кудрі у 1920–30-ті роки майже не висвітлена, більше того, основні віхи його біографії цього періоду наведені не точно [2].

Автори запропонованої публікації ставлять за мету дослідити раніше невідомі факти біографії Д.Є. Кудрі. Об’єкт вивчення – біографія Д.Є. Кудрі, предмет – раніше невідомі факти з неї.

Данило Євменович Кудря народився 9 грудня 1885 р. на хуторі Березівському Полтавського повіту у родині заможного селянина. У 1904 р., після початку російсько-японської війни, він іде добровольцем на фронт, де дослужився до чину прапорщика. Після закінчення у 1908 р. Казанського піхотного училища повертається до армії, де і розпочинає революційну діяльність. Він налагоджує зв’язки з полтавськими есерами, веде роботу серед солдат та селян. У 1910 р. після звільнення в запас Д. Кудря поступає на агрономічний факультет Київського політехнічного інституту. В цей час йому довелося багато працювати, зокрема репортером у київських газетах, для того, щоб оплатити своє навчання, старшого брата та дружини, яка закінчувала медичний університет [3, 13]. З початком Першої світової війни Д. Кудря був мобілізований на фронт і пройшов шлях від командира транспортного загону до командира батальйону, виявив відвагу та уміння воювати. Його було нагороджено орденами Анни 4-го, 3-го та 2-го ступенів, Станіслава 3-го та 2-го ступенів, Володимира 4-го ступеня та солдатським Георгіївським хрестом 4-го ступеня (остання медаль вважалася особливо почесною для офіцерів, оскільки нагородження відбувалося за поданням солдатів). Після Лютневої революції Д. Кудря як член партії есерів брав активну участь у революційних подіях на Південно-Західному фронті: очолював есерівську організацію 41-го стрілецького корпусу, обирався головою корпусного комітету, дотримуючись активної антиоборончеської позиції. Він конфліктував з вищим есерівським керівництвом – Б. Савинковим та О. Керенським, які як представники Тимчасового уряду приїжджали в корпус напередодні липневого наступу [2, 293-294].

У жовтні 1917 р. в Києві він зустрічався з С. Петлюрою та В. Винниченком і підтримував ідею українізації військ. Він повертається на фронт помічником комісара фронту, представником Центральної Ради і Генерального секретаріату. Працюючи у фронтовій раді, Д. Кудря близько зійшовся з представниками українського національного руху в армії, українськими соціал-демократами і есерами. Невдовзі він обирається головнокомандуючим Південно-Західним фронтом і видає наказ про демобілізацію армії. У 1918 р., перебуваючи у підпіллі, Д. Кудря зблизився з боротьбистами – партією, яка була створена на бази

лівого крила українських есерів, а у 1919 р., після встановлення у Києві радянської влади, вступає до партії боротьбистів та разом із більшовиками займається створенням Київського військового округу. Як представник партії боротьбистів, Д. Кудря входив до уряду Радянської України, обіймаючи посаду замісника Наркома продовольства О.Г. Шліхтера. У 1920 р. разом із іншими боротьбистами, Д. Кудря увійшов до КП(б)У і був направлений до Галицького революційного комітету – тимчасового органу радянської влади у Східній Галичині – як голова продовольчого відділу [2, 295-300]. З 1922 р. він живе і працює у Харкові. Як і ряд інших колишніх есерів, боротьбистів, він займається під час непу кооперативним рухом. Працює замісником голови правління Українбанку (Всеукраїнського кооперативного банку), а з 1929 р. його головою, одночасно очолюючи і правління „Коопстраху”. Незважаючи на те, що Д. Кудря обіймає не дуже велику посаду в радянській ієрархії, він відіграв помітну роль у суспільному та культурному житті столиці як член різноманітних українських товариств та організацій. Впродовж двох років він очолював Всеукраїнське театральне товариство і брав активну участь у створенні в Харкові українського оперного та українського драматичного театрів.

Що ж стримувало його кар’єрний ріст? Звичайно, той факт, що він був вихідцем з „ворожого” соціального середовища, штабс-капітаном царської армії, есером-боротьбистом. У 1924 р. під час партчистки його виключають із КП(б)У за те, що він немовби був учасником „григор’євського заклоту”. Проте його скоро відновлюють в партії, оскільки він надає докази, що під час „григор’євщини” він працював в Київському воєнному окрузі [3, 13]. Однак різноманітні нападки на нього та звинувачення продовжувалися і в наступні роки. Значних зусиль довелося докласти йому, щоб пройти партчистку 1929–1930 рр. Про те, наскільки гостро стояло питання про його подальшу роботу та долю взагалі, свідчить фрагмент із протоколу чистки парторганізації Українбанку від 13 січня 1930 р.

Запитання до Д.Є. Кудрі: „... Чи підтримуєте Ви зв’язок із батьком? Чи позбавлений Ваш батько права голосу? Як часто Ви буваєте у нього? Які зв’язки з рідними та кого ще позбавлено права голосу? Чи клопотали Ви за брата – білогвардійця? Чи погрожували Ви племіннику, який видав вашого брата? Чи їздили Ви до своїх рідних на автомобілі Українбанку або може Ваша дружина? Чин у старій армії та в Червоній армії? Де був т. Кудря під час григор’євщини? Як у Вас з вечірками? Чи були такі з приводу іменин Вашої дочки та зустрічі Нового року? Із якої сім’ї дружина т. Кудрі? ...” тощо [3, 12].

Відповідь Д.Є. Кудрі (наводиться частково): „Комплекс запитань, що торкаються мого родинного стану: цілком відверто кажу, що стан господарства мого батька – куркульський. Дома я не живу з 1904 р., досить великий час. Які у мене зв’язки? – Я приблизно через рік-два буваю на селі. Жив позаторік цілий місяць під час моєї відпустки. Що торкається зв’язків з самим селом, то вони досить міцні, до мене приїжджають представники Комнезаму за порадами з різних питань життя села, зв’язок цей з 1917 р. Що торкається моїх родичів молодого покоління. Сестри вийшли за комнезамівців. Племінники по старшому

брату, який помер, активно працюють в комсомолі. Що торкається батька, то йому зараз 78 років, чи позбавлений він виборчих прав, – то гадаю, що він ніколи не брав участі у виборах.

Щодо брата – він мав куркульське господарство, його заарештували, звинуватили в тому, що він брав участь в білій армії. Коли я узнав, в чому його звинувачують, я ні на один лист не відповів і ні перед ким не клопотав, але в Полтавському ДПУ я узнав, і коли мені сказали, в чому його звинувачують, – я сказав – робіть, що хочете, я ні одного слова прохання або захисту не скажу.

Зв'язок з молоддю у мене досить активний. Зв'язку зі старим поколінням останній час немає ніякого. Батько в старі часи досить прихильно відносився до революційної роботи, навіть переховував т. Матрозова, який, він знав це, був революціонером, але пізніше... став вороже відноситися до пролетарської революції – зрозуміло, психологія досить розвиненого куркуля.

Відносно хлібзаготівель, я ні на один лист, що писали мені, не відповів, ні на лист батька, ні на лист жінки брата ...” [3, 13, 14].

Навіть цей наведений уривок свідчить багато про що, і перш за все про те, як радянська система калічила долі та характери людей. Д. Кудря, в минулому революціонер, кавалер 6 бойових орденів та солдатського Георгія, людина стійка та хоробра, змушений був зрікатися своїх рідних, побоюючись за своє життя та долю.

Відносно характеру Данила Євменовича, то його досить точно (якщо відкинути хвалебні вислови про вірність робітничому класу) характеризує колега по банку, завідувач одного із відділів І. Баллон: „...Це думка багатьох товаришів, і моя особиста думка. Незважаючи на те, що він (Кудря Д.С. – Б.М.) – виходець із куркульської сім'ї, незважаючи на те, що він прийшов у партію як чесний інтелігент, його суб'єктивні якості не можуть викликати ніякого сумніву, його ставлення до революції, радянської влади та робітничого класу. Він дихає, живе, як багато інтелігентів жили, з робітничим класом, він відданий робітничому класу та його справі. Але інша сторона, як він виконує політику партії, партійного керівництва, чи дійсно по-більшовицьки, і тут треба сказати, що у Данила Євменовича виявляється м'якість характеру ... В політиці це недопустимо. Він не відділився від минулої інтелігентності та впливу минулих зв'язків з колишніми утопістами, есерами, ставлення яких до Радянської влади ми знаємо ...” [3, 15].

Висновок парткомісії з чистки стосовно Кудрі Д.С. був такий: „За зв'язки з ворожим елементом (з батьком куркулем та братами, позбавленими права голосу), за використання службового становища (іздив на автомобілі Українбанку в тарифну відпустку до батька в Полтавський округ), за організацію вечірки з пияцтвом винести сувору догану з попередженням. Зняти з відповідальної керівної роботи” [3, 12].

З роботи в Українбанку Д.С. Кудря дійсно пішов у липні 1930 р., проте на іншу „відповідальну” роботу. Початок 1930-х років – час крутого повороту в більшовицькій аграрній політиці. Створюється багато нових підрозділів та управлінських структур, які повинні були забезпечити організацію великого механізованого суспільного виробництва на селі. Гострий дефіцит досвідчених, кваліфікованих кадрів

посилювався тими чистками, які проводили органи ДПУ наприкінці 1920-х – на початку 30-х років. Достатньо згадати „справу українських агрономів” у 1930 році, яка знекровила Наркомзем України та ряд підвідомчих йому структур. Тому на висування пішли „боротьбистські” кадри. П. Любченко став у 1929 р. кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, Г. Гринько – заступником Наркомзему СРСР, І. Шапошніков – колега Д. Кудрі по роботі в Українбанку (голова відділення банку в Донбасі) – очолив Укртракторцентр, Д.С. Кудря став головою тресту Дніпроелектросількомбінатів (ДЕСК), який постановою уряду об'єднав кілька електросількомбінатів, що створювалися навколо Дніпрельстану. Цей грандіозний більшовицький проект – про плани його здійснення, цілі та етапи Д. Кудря розповів у статті „Шляхи реконструкції сільського господарства в районі Дніпрельстану” в журналі „Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства” – передбачав створення більше десяти ЕСКі в у районі середнього та нижнього Дніпра. Повністю індустріалізоване колгоспно-радгоспне виробництво на базі електрифікації рослинництва та тваринництва, а також будівництво підприємств із переробки сільськогосподарської продукції: консервних, масло-молочних, беконних заводів повинно було працювати за єдиним планом ДЕСК'а [4, 113].

Для реалізації масштабного проекту будівництва електросількомбінатів в той час не було достатньо коштів, наукових розробок, не вистачало потужностей машинобудування, кадрів. Ідея агроіндустріальних комбінатів була засуджена ще у 1930 р., а відхід більшовицького керівництва від курсу на надспеціалізацію та індустріалізацію сільського господарства почався у 1931–1932 рр., який пізніше було охарактеризовано як лівоухильницький перегин.

Проте є дані, що на короткий термін до свого призначення директором тресту Дніпроелектросількомбінатів, Д. Кудрю було призначено директором відкритого 1 липня 1930 р. Науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства, який зокрема повинен був забезпечити будівництво ДЕСК'ів, а в його структуру входила Запорізька станція електрифікації сільського господарства, створена на о. Хортиця у 1930 р., а також плавневий та рисовий ДЕСК на базі радгоспу Бейкут біля Нікополя. Про те, що Д. Кудря був пов'язаний з початком роботи цього інституту, свідчить журнал „Сільськогосподарська машина” за 1937 р. У ньому розповідається про шкідницьку діяльність директорів УНДІМа з дня його заснування і першим у списку директорів-шкідників інституту стоїть прізвище Д. Кудрі [5, 1]. У 1931 р. Д. Кудря переходить із тресту ДЕСК'ів у вищий навчальний заклад – ХІМЕСГ, який було створено у 1930 р. для підготовки інженерних кадрів для масово створюваних у країні МТС.

Мало збереглося документів про його роботу (майже рік) на посаді директора ХІМЕСГ. Проте ця робота збіглася зі складним періодом у розвитку вищої школи, коли ще здійснювалася більшовицька реформа вищої школи (вона почалася у 1930 р.) з її крайнощами: надмірним перевантаженням студентів виробничою практикою (а фактично, постійними відволіканнями студентів на різноманітні господарські кампанії),

чехардою в навчальних планах і програмах, відсутністю необхідної навчально-лабораторної бази, бригадно-лабораторним методом навчання тощо. Та все ж таки новий інститут ріс і розвивався.

У 1932 р. Д. Кудря повернувся до банківської системи. Він став управляючим сільськогосподарського банку (Соцзембанк). Нам невідомо, що спричинило його залишити роботу у тресті Дніпроелектросількомбінатів та ХІМЕСГ. Проте, мабуть, слід врахувати ті політичні звинувачення, які йому як керівнику висували партійні органи. Пізніше, у 1933 р., бюро РК Держинського району м. Харкова відзначало: „... т. Кудря (агроном) мав у минулій своїй роботі (Трест електрифікації сільського господарства навколо Дніпрельстану, ХІМЕСГ) ряд серйозних політичних проривів, зокрема, наявність в цих організаціях контрреволюційних націоналістичних елементів” [6, 138].

Ці звинувачення скоро висунули йому і на новому місці роботи. Приводом стали виступи Д. Кудрі на кустових партзборах держбанку, на яких обговорювалися рішення листопадового (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У про необхідність боротьби з націоналістичним ухилом. Він, як йшлося в рішенні бюро Держинського РК, „працюючи в Сільгоспбанку в той час, коли група контрреволюціонерів, шкідників протягувала в сільське господарство свої шкідницькі заходи, не розгорнув достатньої критики та самокритики своїх помилок, ідеалізував боротьбизм, говорячи не про ліквідацію боротьбистів, а про злиття їх з КП(б)У, не про розгром та роззброєння боротьбистів, а тільки про визнання ними своїх помилок”. У зв'язку з цим кустові та осередкові збори банку поставили питання про можливість подальшого перебування його на посаді директора Соцзембанку. Довелося Д. Кудрі покаятися вже на засіданні бюро РК КП(б)У і тим самим залишитися на своїй посаді [6, 138, 139, 150].

Проте вже наступного, 1934 р., політична ситуація в країні ще більш загострилася. Нова партійна чистка закінчилася передачею справи Д. Кудрі до районної партійної контрольної комісії [7, 11-12], а 13 грудня 1934 р., незабаром після вбивства С. Кірова, його було заарештовано у Києві у справі „підпільної контрреволюційної боротьбистської організації”, яка начебто хотіла ліквідувати радянську владу в Україні і створити тут незалежну буржуазну республіку. Його було засуджено на 7 років, загинув у сталінських таборах [2, 301].

1. *Служение Отечеству и долгу. Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004 г).* / Под общей редакцией доктора исторических наук, профессора В.И. Астаховой и доктора исторических наук, профессора Е.В. Астаховой. – Харьков, 2004.
2. *Реабілітовані історією.* – Київ-Полтава, 1992.
3. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – ФП. 45. – Оп. 2. – Спр. 25.
4. *Кудря Д. Шляхи реконструкції сільського господарства в районі Дніпрельстану // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства.* – 1930. – № 7-8.
5. *Сільськогосподарська машина.* – 1937. – № 5.
6. *ДАХО.* – ФП. 99. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. *ДАХО.* – ФП. 99. – Оп. 3. – Спр. 33.

Н.М. Новосад

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ҐРУНТОЗНАВСТВА (АКАДЕМІК ОЛЕКСІЙ НИКАНОРОВИЧ СОКОЛОВСЬКИЙ)

Маловідомі сторінки життя і наукової діяльності академіка Олексія Никаноровича Соколовського – засновника агрономічного ґрунтознавства, піонера колоїдної хімії ґрунтів, пропагандиста і популяризатора досягнень науки про ґрунти, пов'язані з „великим терором” в СРСР в кінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Про цю трагічну сторінку з життя нашого народу написано багато Ю.І. Шаповалом, В.І. Пристайком, В.А. Золотарьовим, Г.В. Касьяновим, В.М. Даниленком, С. Підгайним, Р. Конквестом та ін [1-7]. Метою статті є спроба висвітлити лише один з трагічних епізодів з життя видатного українського вченого, вперше залучаючи до наукового матеріалу архівів СБУ Києва та Харкова, які стосуються участі О.Н. Соколовського у процесі СВУ („Спілка визволення України”) (як громадського обвинувача), а згодом, його арешту та позбавлення волі.

Процес СВУ, який відбувся у Харкові в 1930 р., був одним з низки сфабрикованих показових процесів, що проводилися владою з метою „викоренення внутрішнього ворога”. До нього, у першу чергу, відносили представників інтелігенції старої формації, які були найбільш освіченою частиною нації, відчували себе патріотами своєї країни, не могли та й не хотіли миритися з існуючим режимом. Саме цю опозиційну частину інтелігенції влада намагалася ізолювати від народу і всебічно скомпрометувати. Інтелігенцію перетворили на своєрідного внутрішнього ворога, боротися з яким необхідно було всіма відомими засобами. Так з'явився жупел – „вороги народу”. Придушення інтелігенції набуло страхітливих розмірів: не залишилося жодної галузі наукової, культурної, освітньої діяльності без виявлених і викритих ворогів. Жертвами терору ставали передусім люди найбільш духовно й інтелектуально обдаровані. Згодом сталінська система пішла далі – її метою стало знищення інтелігенції як такої. Замість неї вона прагнула виховати нове покоління слухняних виконавців з певною сумою технічних і гуманітарних знань, яке було б зовсім позбавлене якостей, притаманних інтелігенції – почуття гідності, свободи духу і думки, незалежності суджень тощо.

У справі „СВУ” на лаві підсудних опинилися 45 осіб – академіки, професори, лікарі, священники, письменники, студенти, викладачі вузів, учителі, яких звинуватили у створенні ретельно законспірованої шкідницької підривної націоналістичної організації, пов'язаної зі „світовим капіталом” з метою підготовки антирадянського заколоту. Про цей процес писав „з цілковитою моральною відповідальністю” К.Т. Туркало, один з небагатьох підсудних, кому пощастило вижити: „Організації СВУ не було, її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ДПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу” [2, 41-42]. Усі організатори процесу „СВУ” згодом були знищені, „бо провадили цей процес не так, як треба було. Отож, і

була ця справа прошита білими нитками. Та й саме ДПУ до 1940 р. – його склад – оновлено. Для чого тримати живих свідків?” [2, 42].

Згідно з постановою ВУЦВК №37/429 від 25/II.1930 р. „Про затвердження особливого складу Найвищого Суду УСРР для розгляду справи СВУ”, у складі суду з’явилося прізвище й академіка О.Н. Соколовського (як громадського обвинувача) [8, 112, 136, 138 143; 9, 15 36]. Це був дійсно показовий судовий процес і для його організаторів було важливо, щоб рівні „судили” рівних. Тому до складу суду були введені академіки Соколовський, Кравчук, професори Волков, Соколянський та інші [2, 17]. Для того, щоб „залучити” до процесу саме цих „рівних”, у органів НКВС був багатющий набір примусових методів.

Академік О.Н. Соколовський і його дружина походили із сімей „служителів культу”, тобто церкви. Вчений на початку ХХ ст. був членом РУП (Революційна українська партія) і УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія), а „вістря слідчих дій спрямовувалось проти некоммуністичних партій, що діяли в ті часи на Україні” [10, 82]. Молодший брат О.Н. Соколовського Михайло брав участь у громадянській війні на боці білих і у 1919 р. емігрував спочатку до США, а згодом переїхав до Парижу. Вчений зустрічався з ним у 1927 р. під час поїздки з делегацією на Перший конгрес грунтознавців, який проходив у Вашингтоні [11, 146]. І це добре було відомо органам НКВС, які й „запропонували” йому у 1930 р. стати громадським обвинувачем у справі „СВУ”. Відмовитись від такої „честі” О.Н. Соколовський не міг [12, 344 зв.]. Примусовість його участі у зазначеному процесі засвідчують документи з архіву Управління СБУ в Харківській області. У протоколі допиту (13.02.1938 р.) І.А. Соколянського, який брав участь у процесі „СВУ”, як член суду, є рядки: „Во время процесса „СВУ” Соколовский выступал в роли общественного обвинителя судившейся группы „СВУ” вместе с П. Любченко и О. Слисаренко. Он совершенно не верил в виновность членов „СВУ” и все мучился тем, как ему построить свою речь так, чтобы она была „креп кой”. Он жаловался, что какая-то адская рука постаралась, чтобы украинцы должны судить своих же украинцев. Соколовский говорил, что „ловкая политика Москвы сделает так, что украинцы задушат Украину своими же руками” [11, 24 25].

Майже всі з причетних до справи „СВУ” були знищені у 1936–38 рр. Органи ДПУ „прибирали” свідків. Під колеса цієї пекельної машини потрапив 28 квітня 1938 р. і Олексій Никанорович. У автобіографії 1950 р. академік зазначив: „У 1938 р. 28 квітня мене спіткало велике горе – був позбавлений свободи по звинуваченню, у заподіяних злочинах проти держави трудящих...” [13, 3]. Вчений був заарештований за звинуваченням у тому, що був активним учасником антирадянської організації українських есдеків, входив до підпільного обкому УСД і проводив антирадянську та шкідницьку діяльність щодо відбудови українського національного центру, був пов’язаний з націоналістами і „врагами народа” – Шумським, Скрипником, Озерським, „контактировал с видными украинскими эсерами” [11, 1, 3, 20]. Арешт і утримання О.Н. Соколовського в в’язниці, під вартою обґрунтовувалося тим, що його свобода може позначитися на ході слідства [11, 3, 20]. І це незважаючи

на те, що під час обшуку 28.04.1938 р. на його квартирі по вул. Каплуновській № 7 нічого, що засвідчувало б провини вченого, виявлено не було [11, 9, 16].

Змінюючи один одного, слідчі Половецький, Липко, Криц і Сергеев затято „вибивали” із заарештованого визнання „контрреволюційних дій, участі в організації українських есдеків як одного з лідерів організації, шкідництва, антирадянської повстанської діяльності” [11, 1]. Учений рішуче заперечував ці обвинувачення, але це тривало недовго. Атмосфера у в’язниці, камера, переповнена в’язнями так, що лягти було неможливо, вкрай погане харчування, безперервні допити, що психологічно й фізично виснажували підсудних, погрози фізичної розправи не тільки з самим Олексієм Никаноровичем, а й з членами його сім’ї, а також підступність слідчих, які запевняли: досить підписати протокол визнання і все скінчиться, підсудний повернеться на роботу, а сім’ю чіпати не будуть. Все це настільки знесило й виснажило вченого, що він ставить свій підпис під задалегідь підготовленими слідчими протоколами зізнань. У протоколі допиту від 01.10.1939 р. О.Н. Соколовський дає таку розгорнуту картину дій слідчих і свого психо-фізичного стану: „В течение майского допроса на меня был произведен сильнейший нажим со стороны следователя Половецкого (оглушительные крики, площадная брань, угрозы по моему адресу и по адресу моей семьи, угрозы избиением, расстрелом). Допросы шли днем и ночью почти весь май, подчас без выхода из кабинета следователя. Затем после некоторого перерыва начался новый сеанс следствия, продолжавшийся следователем Липко, которому я заявил так же, как пытался доказывать и Половецкому, что все данные мною положительные показания представляют собой сплошную неправду, что я оговорил себя и других людей. Однако гр. Липко мне категорически заявил, что я должен признать своё участие и в организации, и в повстанском, иначе ко мне будут применены „особые” методы следствия. Сидел я в то время уже два месяца совершенно больной. И прошлогодний режим донельзя перегруженной тюрьмы при хроническом недоедании, привели меня к тому, что я не в состоянии был отстаивать свою правоту и поэтому подписание протокола для меня казалось спасением, тем более, что следствием мне было заявлено, что в случае положительных показаний я в скором времени буду на работе, семью не тронут. И только зимой, несколько оправившись, я постарался снять оговор с тех людей, которых я оклеветал (протокол от 25/ХІІ.1938 г.) Это также прошло с борьбой со следователем Криц, работавшим с Липко” [11, 307]. Про важкий стан здоров’я вченого свідчить медична довідка, зроблена в цей час тюремним лікарем: „Жалобы на отдышку, сердцебиение, кровотечение из прямой кишки, боли в пояснице... Границы сердца расширены в диаметре, акцент на втором тоне аорты, небольшая опухоль по линии живота. Выпячивание части прямой кишки. Диагноз: „Кардиосклероз компенсированный, грыжа небольшая по белой линии, выпячивание прямой кишки. Проживать на севере может. К тяжелой физической работе негоден” [11, арк. 380].

Оскільки перекопати слідчого Крица у тому, що весь протокол – плід фантазії попередніх слідчих, не

вдалося, О.Н. Соколовський 25.02.1939 р. пише заяву на ім'я Сталіна, де зазначає, що він оговорив себе та інших, що ні з якими ворогами Радянської держави у відносини не вступав. У відповіді Верховної прокуратури УСРР (травень 1939 р.), яку він отримав уже після суду, що відбувся 22 квітня 1939 р., зазначалося, що його заява переслана до Харківської облпрокуратури.

22 квітня 1939 р. розпочався суд над групою української інтелігенції, що складалася з шести осіб (О.Н. Соколовський, М.Д. Токарєвський, О.К. Тесленко, М.Д. Рогозін, С.Я. Косенко, Т.К. Попов), яким інкримінувалася участь в антирадянській повстансько-терористичній, шпигунській організації українських есдеків, яка ставила своєю метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання і створення „самостійної української фашистської держави”. Для підготовки збройного повстання організація нібито створювала повстанські загони в Харківській та Полтавській областях для боротьби проти Радянської влади, приуроченої на час нападу фашистських держав на СРСР, проводила підривну шпигунську діяльність на користь фашистської розвідки Польщі в усіх галузях народного господарства держави.

Антирадянську організацію українських есдеків звинувачували у тому, що вона готувала здійснення терористичних актів проти керівників партії та уряду, заблокувавшись при цьому з іншими антирадянськими організаціями — УПСР, боротьбістами і укапістами. О.Н. Соколовському інкримінувалось також знищення дослідницьких сільськогосподарських станцій і пропагування теорії мілкої оранки [11, 204, 205, 219, 314]. Закрите судове засідання проводилося без формального звинувачення сторін, без участі звинувачення, захисту і виклику свідків. Однак навіть у таких умовах судове засідання проходило не так, як планував трибунал. Частина підсудних, зокрема Соколовський, Тесленко, Рогозін і Попов, відмовились від своїх попередніх свідчень, пояснюючи це тим, що давали їх під сильним психо-фізичним тиском слідчих. Відмовляючись від своїх попередніх свідчень і сфальсифікованих протоколів допитів, О.Н. Соколовський заявив: „С правильного пути своих показаний я сошел в процессе предварительного следствия. Я был истощен тюремным режимом и у меня не было сил доказать советскому следствию о моей невиновности. Длительный допрос привел к тому, что я отвечал на все вопросы следователя „да, да”. В своих показаниях на предварительном следствии я говорил, что нами преследовалась русская культура, уничтожались опытные станции, что мы проповедовали мелкую вспашку. Все это не так. Антисоветских разговоров в отношении коллективизации я не вел. В 3-х своих учебниках я писал про агротехнические мероприятия. Опытные станции вводились Наркомземом и по его распоряжению ликвидировались... О необходимости опытных станций я писал Наркомзему, но никто никаких мер не принимал. Все воспитанные мною кадры работают на ответственных участках работы и никто не может утверждать о моем вредительском воспитании” [11, 219].

Незважаючи на непідтвердженість усіх пунктів обвинувачення, військовий трибунал проштампував жорстокий вирок: „Соколовского А. Н.,

Токарєвского М.Д. и Косенко С.Е. подвергнуть высшей мере уголовного наказания — расстрелу с конфискацией лично им принадлежащего имущества” [11, 236].

Не погодившись з вироком Суду, підсудні Косенко, Тесленко, Рогозін і Попов подали касаційну скаргу до Военної колегії Верховного Суду СРСР [11, 227], яка переглянула матеріали слідства та зробила висновок, що вирок військового трибуналу не може бути залишений в силі та підлягає скасуванню, зважаючи на таке: 1) шкідництво обвинувачених не документоване, зокрема у справі відсутні висновки відповідної експертизи, а також рецензії радянської преси на наукові праці Соколовського і Токарєвського; 2) звинувачення в значній частині базується на свідченнях самих же обвинувачених, від яких Соколовський і Тесленко відмовилися на суді, Рогозін і Попов взагалі не визнали себе винними ні на слідстві, ні на суді, а Токарєвський і Косенко у своїх скаргах на ім'я президії Верховної Ради СРСР і Верховного Суду СРСР категорично відмовилися від своїх свідчень на попередньому слідстві та суді, як і Соколовський, пояснюючи це порушеннями ст. 134* УПК з боку слідчих, що вели справу.

Тому, керуючись ст. 348 149* УПК УРСР, Военна колегія Верховного Суду СРСР вирішила вирок по відношенню до усіх засуджених у справі скасувати, а справу направити на додаткове дослідження, починаючи зі стадії попереднього слідства [11, 227, 227 зв.].

Оскільки вченому, поряд з іншими обвинуваченнями, інкримінувалося проведення шкідницької діяльності в його наукових працях, О.Н. Соколовський неодноразово вимагав провести судову експертизу своїх наукових і публіцистичних творів. Тільки 21 жовтня 1939 р. було прийнято рішення про проведення експертизи та створення комісії [11, 244], яка б визначила: чи проводив Соколовський у своїх наукових працях шкідницьку діяльність, зокрема по затримці хімізації сільського господарства та через підтримку теорії мілкої оранки в чорноземній смузі; чи створював він шкідницьку теорію щодо недоцільності заселення Азово-Чорноморського узбережжя через неможливість культивування на ґрунтах півдня України сільськогосподарських культур.

Експертна комісія у складі проф. Муравлянського, кандидата с.-г. наук Р.М. Шапіро, асистента С.Ф. Кочерги [11, 289, 297-299] на підставі аналізу 42 праць О.Н. Соколовського зробила такі висновки:

Соколовський у своїх працях: 1) не висловлював думку про непридатність для нового соціалістичного господарства досягнень старої дореволюційної агрономії; 2) не проводив думку, спрямовану проти колективізації, за капіталістичний розвиток сільського господарства в СРСР, а, навпаки, у його працях було багато вказівок на переваги соціалізації фермерського господарства; 3) не проводив шкідницьку діяльність, зокрема у галузі затримки хімізації сільського господарства; щодо питання підтримки мілкої оранки чорноземів — однозначної відповіді тут дати неможливо: усе залежить від погодних умов — засушливого чи дощового літа. У роботах 1934—1935 рр. О.Н. Соколовський засуджував „теорію мілкої оранки в умовах чорноземної смуги”, пояснюючи, що „в забур'яненних полях мілка оранка взагалі неприпустима”. У підручнику з ґрунтознавства

(1934 р.) Соколовський зазначав: „На чорноземах глибока оранка – це гарантія боротьби з бур’янами і шкідниками та запорука успішної боротьби з посухою”. Комісія дійшла висновку, що Соколовський у наукових працях не заперечував доцільності заселення узбережжя Чорного і Азовського морів, а закликав до обережного розвитку землеробства в засушливих районах СРСР. На базі своїх наукових досліджень він висунув і пропагував питання про доцільність у деяких випадків штучного засолення (солонцювання) ґрунтів для будівництва зрошувальних каналів, силосних ям, ґрунтових доріг і відкритих штучних сховищ [11, 289-296].

Акт судекспертизи підтвердив невинність Соколовського за усіма пунктами звинувачення. 3.01.1940 р. його звільнили за відсутністю складу злочину та поновили в усіх правах і наукових званнях [11, 382-390; 13, 3].

Отже, у другій половині 30-х років ХХ ст. репресивна машина НКВС працювала на повну потужність, підминаючи, знищуючи мільйони громадян. З великої кількості репресованих у цей період вдалося врятуватися лише одиницям, серед них і академіку О.Н. Соколовському. Можливо це сталося тому, що вчений у 1930 р. був одним із співзасновників Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (пізніше ВАСГНІЛ) [14, 51], а доля таких діячів науки була під ретельним наглядом з боку органів влади. Не виключена також і версія заступництва когось „впливового” з діячів ВАСГНІЛ.

Багато з тих, хто врятувалися, були морально і фізично зламані. О.Н. Соколовський, незважаючи на зло, заповідяне йому безпідставним арештом і тортурі, які довелося витримати, зміг піднятися, зберегти гідність, жагу до життя і найголовніше – продовжити плідну наукову й освітню роботу на благо Вітчизни,

яку він ніколи не ототожнював зі сталінським режимом.

1. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. *Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти.* Науково-документальне видання. – К., 1995.
2. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. *Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі „Спілки визволення України”) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.* – 1995. – № 1/2.
3. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. *ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та доля. 1919 – 1941.* – Харків, 2003.
4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.* – К., 1991.
5. Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади. 1933–1941.* – Т., 1999.
6. Конквест Р. *Жива скорботи // Дніпро.* – 1992. – № 2.
7. *Державний архів СБ України (Далі – ДА СБУ).* – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 67098 – ФП. – Т. 174.
8. Солженицын А.И. *Малое собрание сочинений.* – М., 1991. – Т. 1-7.
9. *ДА СБУ.* – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 67098 – ФП. – Т. 185.
10. Пристайко В.І. *Жертви терору. Як ДПУ боролось з академічною наукою // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1994. – № 1.
11. *Архів Управління СБ України в Харківській області. Справа № 09639.* – Т. 1.
12. *Архів Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва // Особиста справа О.Н. Соколовського.* – Фонд Р-1148. – Оп. 1. – Од. зб. № 130.
13. Киричок Р.І., Лактіонов М.І., Галь М.Х. *Олексій Никанорович Соколовський – ректор післявоєнного відбудовчого періоду. // „Знання”.* – Х. – 6 лютого 2001 р. – № 1.
14. *150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту имени В.В. Докучаева (1816–1966) / Труды ХСХИ.* – К., 1966. – Т. LIX (XCVI).

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

А.Ю. Корнєв

НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ ДОБИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СЕМАНТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСЕННОЇ ЕПІКИ

Актуальність теми зумовлена необхідністю всебічного аналізу творів національної пісенної епіки, яка складалася в період формування етнічної самосвідомості українців, отже містила в собі важливі ментальні структури. Саме вони довгий час залишалися на периферії наукового доробку. Подібна ситуація залежала від цілого ряду причин.

Українська пісенна епіка не залишилася поза увагою українських дослідників і збирачів фольклору, починаючи з видатних культурних діячів XIX – початку XX ст., таких, як І Срезневський, М Максимович, М.Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко та ін. Зібрані та опрацьовані тексти дум та історичних пісень ретельно досліджувалися вже протягом першої половини XX ст. У 20-ті роки XX ст. значний внесок у вивчення пісенного фольклору зробили науковці під керівництвом К. Грушевської. На превеликий жаль, їхню діяльність припинили політичні репресії, а результати наукового пошуку тільки відносно недавно стали надбанням широкого кола вчених. Можна сказати, що справжнє повернення до наукових студій з національного фольклору в Радянській Україні відбулося тільки в період так званої „відлиги”. Роботи Л. Гомона та Б. Кирдана [1; 2] стали значним внеском у вітчизняну науку. З того часу і до сучасності у дослідженні української пісенної епіки, зокрема текстів, що стосувалися Хмельниччини, переважав історико-порівняльний метод. Цей факт вже наприкінці 80-х рр. XX ст. дозволив констатувати відомому фольклористу С. Мишаничу: „Ми не маємо повної картини становлення та розвитку українського героїчного епосу, характеру сюжетного та стильового розмаїття дум на тому чи іншому етапі їх еволюції, зв'язку дум із давньою епічною традицією та всією системою фольклорних жанрів...” [6, 42].

Із здобуттям Україною незалежності історична наука почала заповнювати чисельні лакуни у вивченні „картини світу” української спільноти в добу козаччини [3; 9; 10], однак ситуація з пісенною епікою залишилася практично без змін. Суміжні дослідження і публікації, присвячені ментальній традиції, закладеній в українській пісенній традиції у цілому, не стосувалися пісенної епіки козацької доби. Отже, метою цієї статті є висвітлення народної свідомості часів Хмельниччини у семантичному просторі народних дум та історичних пісень. Це своєрідний підсумок роботи, проведеної автором і частково представленої в ряді публікацій [4]. Об'єктом дослідження є семантичний простір пісенної епіки, предметом – народні уявлення, що формувались у конкретний історичний період.

Отже, виходячи з аналізу пісенних текстів, що висвітлюють події Хмельниччини, автор публікації вважає, що народні уявлення часів національної революції XVII ст. перш за все відображають складні взаємовідносини між категоріями „чужі” та „свої”.

Категорія „чужі” завжди існує у конкретних історичних обставинах. У нашому випадку вона є монолітною тільки на перший погляд. Навіть негативні характеристики дозволяють розрізнити нюанси у ставленні до представників різних етносів і, певною мірою, культур: євреїв, поляків, татар, росіян. Спроба визначення цих відмінностей на матеріалі пісенної епіки, також не має аналогів у сучасній науці.

Історична ситуація склалася перш за все не на користь єврейського етносу на теренах України. Опинившись між поляками та українським населенням, займаючись діяльністю, значною мірою несумісною з релігійними поглядами християн, євреї потрапили в категорію „безумовно чужих”, отже, витіснення євреїв з „козацьких”, тобто українських територій, вважалося однією з чеснот „своїх”. Залишитися на православних християнських землях євреї могли тільки змінивши віру, а разом із цим, як вважалося, і рід занять, і сам життєвий уклад. У той же час слід звернути увагу, що у сатирично-загрозливому зверненні до євреїв, в цьому „викривленому дзеркалі”, проступають контури тривалого і досить мирного спільного життя, знання звичаїв та культурного середовища сусідів-їудеїв.

Звичайно, що „чужими” були і поляки, однак на війні вони представляли бойового супротивника, який, хоча і поступається моральними якостями, та все ж таки є воїном, отже, заслуговує якщо не на повагу, то на увагу. В цьому випадку „чужі” та „свої” зустрічаються на „бранному полі”, їхнє протистояння непримириме, але має свої нюанси. Частіше за все зустрічаються варіанти „військової гри” із дошкульними закличками та бойовим герцем. Особливо підкреслена зневага й ненависть до тієї частини гонорової шляхти, яка вважала українців нижчою кастою. Ці „чужинці” могли бути небезпечними ворогами і навіть отримати тимчасову перемогу, завдяки підступності та чисельній перевазі, тоді „своїм” загрожувала смертельна небезпека, навіть загибель. Подібне протистояння також передбачало вигнання „чужих” за межу „дідизни”, рідної землі, позначеної в пісенній епіці річними кордонами Случ-Вісла.

Татари („татари-турки”) в українській свідомості проходять складний генезис, що вкладається у схему: „чужі – свої – чужі”. Так само, як і у випадку з євреями, через недовіру до „чужих” проглядає спільний досвід не тільки ворожнечі, а й мирного співіснування. З ними можлива навіть домовленість, однак тільки за умов керівництва з боку „своїх” над норавливим та непевним союзником. В думках та піснях таке під силу тільки „батьку-Богдану”, за плечима якого час від часу постає загрозлива для інших „чужих” союзна орда. У

всіх інших випадках татари вкладаються в ту ж саму схему військового протистояння, що і поляки.

З образами росіян, згідно з темою статті, зустрічаємося подекуди, переважно у зв'язку з постаттю гетьмана Богдана чи у вигляді своєрідного історичного тла, отже вони належать до непевної категорії не зовсім „чужих”, але й не „своїх”. Така непевність відображає конкретні історичні реалії, коли у широких мас населення козацької України не склалося чіткого враження про „союз із Московією” за життя Б. Хмельницького. Єдиним виключно позитивним моментом вбачалася спільна віра, як запорука встановлення мирного життя.

На відміну від „чужих” постаті Б. Хмельницького та полковників у пісенній епіці постають уособленнями ідеальних образів „своїх”, але перше місце, безумовно, посідає харизматична фігура гетьмана Богдана. Саме тому серед усього корпусу дум та пісень відповідного періоду, тексти присвячені Б. Хмельницькому, збереглися найкраще. В окремих дослідженнях зверталася увага і на головні семіотичні коди (символи, за термінологією радянської науки) постаті гетьмана Богдана, хоча і викладені схематично та безсистемно [1; 5].

Очевидний зв'язок почесного прізвиська гетьмана з рослиною „хміль”, що є популярним в народі символом бурного зростання й захоплення оточуючого простору, відзначали майже всі, хто мав справу з гетьманом ще за його життя [8, 416]. Пізніше до цього додалися символи гульгійства, колотнечі, бродіння, що також дозволяли вбачати перенесення ознак, властивих рослині „хміль”, на носія подібного прізвиська. Однак у „народній ботаніці” кожна рослина має, щонайменше, кілька символічних рис і хміль не є винятком із правила. Більше того, в цьому випадку укладачі дум та пісень задіяли весь спектр символів, щоб описати неординарність натури гетьмана й складність його постаті, в той час як дослідники зупинялися лише на загальному констатуванні найпоширеніших асоціацій з властивостями популярної рослини.

З попередніх досліджень зовсім випав еротичний аспект символіки хмелю, задіяний у шлюбній обрядовості. Відносно гетьмана, то еротичний підтекст був закладений у його родинно-шлюбних відносинах, як свідцтво чоловічої сили та моці. Як відомо, у багатьох міфологічних системах світу сексуальна потенція була невід'ємною частиною володаря, свідцтвом його державної сили, особливої „аури влади”. Крім того, в житті Хмельницького його особисті родинні стосунки виходили на велику політичну арену, потрапляючи у свідомість широкого народного загалу, породжуючи чутки й легенди. Нарешті, патріархальне суспільство вважало гетьмана Богдана загальним „батьком”, вдало поєднуючи в цій назві козацьке й загальнонародне світосприйняття. Цей та інші аспекти символіки хмелю становили схему утворення міфологізованої постаті гетьмана. Кожний елемент цієї схеми підкріплений документальними свідченнями, що дозволяє прослідкувати історичну відповідність характеристик Хмельницького фольклорним пісенним аналогам.

За таким же принципом побудований розгляд впливу імені гетьмана на побутування його постаті у народній свідомості. Як і в попередньому випадку, найпростіший семіотичний ряд, побудований за

принципом „богоданості”, залишив значний простір для подальших інтерпретацій іменного семіотичного коду гетьмана. Аналіз текстів дозволив зробити автору такі висновки.

Ім'я Богдан у пісенній епіці частіше за все зустрічається в парі з найменуванням „батько”. За козацькою традицією товариства як родини, символ „батька-Богдана” поширюється на всю українську спільноту. Ця надзвичайна подія, з одного боку, знайшла підтримку у бароковій свідомості, внаслідок реформаційних релігійних процесів, як принцип союзу між Богом та людиною. З іншого, поширення в українській спільноті майже язичницького синкретичного світосприйняття, характерного для селянської громади, дозволяло вбачати в Богдані земного „деміурга”, який хоча і не рівний селянському „Богу-батьку”, але є другим після нього і відповідає перед вищими силами за всю спільноту, як батько патріархальної родини відповідає за членів своєї сім'ї перед громадою.

Своєрідними „апостолами”, відповідно „деміурга” Богдана, виступають його полковники. Звичайно, не всі постаті козацьких полковників, що знайшли відображення у фольклорі, подані рівнозначно. Частина фігурує тільки на рівні згадування імен, але важливий принцип їхнього добору й збереження у народній пам'яті. Всі вони уславилися як захисники прав і свобод українського населення, втілюючи ідею незалежності й самостійності у ворожому оточенні „чужих”. Серед найпопулярніших фігурують Іван Богун, Станіслав Морозенко, Максим Кривоніс, Данило Нечай. Їхні „міфологізовані” постаті також стали об'єктом дослідження. Подібна спроба немає аналогів у вітчизняній та зарубіжній науці, отже цілком самостійна, хоча і спирається на окремі аналізи в плані народної символіки, притаманної для українського пісенного фольклору в цілому.

Іван Богун репрезентує образ намісника Хмельницького, такого, як і гетьман, обдарованого розумом і спритністю. Він ніби завершує формування образу своєрідної „трійці” у фольклорно-християнському контексті епічного простору: селянський „Бог-батько” – „батько Богдан” – Богун. Навіть ім'я славетного героя повинно нагадувати про божественну підтримку його справи і спорідненість із діями гетьмана Хмельницького.

Станіслав Морозенко, Максим Кривоніс та Данило Нечай в народній свідомості посідають місце мучеників за „правду-справедливість”, важливою складовою частиною якої є належність до православія. Феномен народної двовіри полягає в тому, що борці за християнську віру можуть бути характерниками, як М. Кривоніс чи

Д. Нечай. Відповідно і семантичні шари наповнені символами, що трактуються однаково і в християнській, і в язичницькій традиції.

До того ж, через постать Нечая проводиться традиція родинного голосіння за покійним. В громадському плані важливо, що тужіння за Нечаем та Морозенком переростає межі козацького стану, за ними тужить вся Україна, що свідчить про наявність розуміння боротьби за волю як усенародної справи, вищої за соціальні обмеження. Таким чином, через постаті полковників український народ виявляє свої

патріотичні або „протопатріотичні” [7] відчуття – свідчення важливої віхи становлення української нації.

Отже, народна свідомість найшла відображення у семантичному просторі пісенної епіки, в якій висвітлюється доба Хмельниччини. По-перше, це розподіл світу на полярні категорії „своїх” та „чужих”. В умовах жорстокого військового та ідейного протистояння, перші є носіями найкращих людських якостей, в той час як категорія „чужих” містить протилежні характеристики, хоча і вирізняє деякі відмінності у ставленні до представників різних етносів та культур. По-друге, наявність взаємозв’язку між історичними постатями народних ватажків та їхньою „міфологічною проекцією”. У випадках з гетьманом Богданом та Богуном на міфологізацію їхніх постатей впливає навіть народне осмислення імен та прізвиськ цих видатних діячів. Значну роль у своєрідному народному „пантеоні” Хмельниччини відіграють образи мучеників, зокрема до них належать постаті Д. Нечая, М. Кривоноса, С. Морозенка. Їхня люта смерть повинна слугувати символом мучеництва заради православної віри та свободи, заснованої на ідеалах народної „правди-справедливості”.

Результати роботи мають практичну цінність для подальших досліджень культурологічного напрямку на рівні виявлення ментальних засад українського суспільства та створення автентичної „картини світу” відповідної історичної епохи.

1. Гомін Л. (Королевич Л.Д.) *Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості*. – К.: Радянська школа, 1960.
2. Кирдан Б. П. *Украинские народные думы*. – М.: Наука, 1962; Кирдан Б.П. *Украинский народный эпос*. – М.: Наука, 1965.
3. Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*. – К.: Основа, 1996.
4. Корнев А.Ю. *Образи народних ватажків доби Хмельниччини в народній пісенній епіці // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр.* – К.: ІМФЕ, 2002. – В. 215; Корнев А.Ю. *Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці // Культура і сучасність: Альманах*. – К.: ДАКККіМ, 2003. – № 2; Корнев А.Ю. *Постаті Івана Богуна та Морозенка (Станіслава Мрозовицького) в семантичному просторі української пісенної епіки // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство*. – 2004. – № 2; Корнев А.Ю. *Народні ватажки доби Хмельниччини в українській пісенній епіці: семіотичний аспект // Традиція і культура: Матеріали міжнародної наукової конференції (16-17 грудня 2005)*. – К.: Асоціація „Новий Акрополь”. – Частина 2.
5. Крип’якевич І. *Богдан Хмельницький*. – Львів: Світ, 1990.
6. Мишанич С.В. *Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // Народна творчість та етнографія*. – 1989. – № 5.
7. Мірошніченко П.Я. *Т. Г. Шевченко і селянська правда*. – К.: НМК ВО, 1992.
8. *Путевые записки Павла Халебского (Алепского) // Чтоб вовек едины были*. – М.: Молодая гвардия, 1987.
9. Сас П.М. *Політична культура запорізького козацтва (кін. XVI – поч. XVII ст.): Автореферат на зд. наук. ступ. доктора іст. наук*. – К., 1998.
10. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості*. – К.: Інститут іст. України НАН України, 2001.

С.Г. Ганницький

ВИДАННЯ „КОБЗАРЯ” Т.Г. ШЕВЧЕНКА КОШТОМ ПЛАТОНА СИМИРЕНКА: МАЛОВІДОМІ АСПЕКТИ

Родина Симиренків посідає особливе місце в історії України. Її представники зробили вагомий внесок не тільки у розвиток вітчизняного підприємництва, а й справили помітний вплив на громадське та духовне життя українського суспільства.

Одним із національно свідомих членів родини Симиренків був старший син засновника торгового дому „Яхненків і Симиренка” Федора Степановича Симиренка – Платон. Він за своє 43-річне життя зумів стати висококласним фахівцем цукрової галузі і талановитим конструктором, побудувавши потужну мережу промислових підприємств. Маючи значні прибутки від підприємницької діяльності, він всіляко підтримував український національний рух, в тому числі й фінансово. Приклад цього – сприяння виданню першого шевченківського „Кобзаря”.

Окремі фрагменти обраної нами для вивчення теми знайшли відображення в історіографії [1-9]. Разом з тим перспективним залишається вивчення участі Симиренків у національно-культурному відродженні українців у другій половині XIX ст., що і є метою цієї статті. Об’єкт вивчення – внесок родини Симиренків у національно-культурне життя українців другої половини XIX ст., предмет – їхня фінансова підтримка діячів українського відродження.

1859 рік був знаменним для української інтелігенції, бо відбулося повернення на Батьківщину, як зазначав Борис Олійник, „духовного батька нації, фігури, якій, по суті, немає аналогів у світовій історії – і не тому, що він українець, а тому, що про це говорять світоці світового рівня – Тараса Григоровича Шевченка” [11, 31]. Шевченко відвідав багато місць в Україні, передусім рідну йому Черкащину.

Перебування поета у краї викликало великий інтерес серед земляків, особливо в тих колах, з якими у нього були ще давні знайомства і дружні зв’язки. Серед таких можна виділити А. Козачковського та М. Максимовича [1, 459; 12, 157]. „У кінці червня 1859 року Шевченко переплив на правий берег Дніпра, щоб їхати до рідної Кирилівки, – пише Павло Зайцев, – по дорозі заїхав до Городища, щоб оглянути велику цукроварню колишніх кріпаків Яхненків і Симиренків і познайомитися з їх власниками” [12, 287-290]. Як зазначав М. Чалий, „в то время дела фирмы Яхненка и Симиренка находились в самом цветущем состоянии...” [1, 459].

Перший раз Т. Шевченко пробув у Городищі лише один день, зробив, так би мовити, побіжні оглядини. Другий приїзд був більш тривалим. Управитель заводу О.І. Хропаль влаштував поета в своєму помешканні з необхідними зручностями [2, 75-79]. Платон Симиренко запросив поета на обід. Опісля відбулося ознайомлення з заводськими приміщеннями та промисловим містечком, збудованим спеціально для робітників [14, 6-7]. За свідченням М. Чалого, поет, глянувши на Кіндрата Яхненка, розчулено вимовив: „Батьку! Що ты тут наробыв! и на глазах его показались слезы” [1, 461]. На думку М. Чалого, Тарас Шевченко приїхав до Млієва (міста-Сонця, як ще його називали) за порадою М. Максимовича, який був добре знайомий з Платоном Симиренком та з його

найближчим помічником Олексієм Івановичем Хропалем. Поет хотів на власні очі побачити оте диво, познайомитися з Платоном Смиренком, який, за словами М. Максимовича, „був інтелектуальним мозком фірми, її керівником і натхненником” [8, 126].

Під час відвідин відбулася подія, що навечно поєднала дві визначні постаті і яка мала велике культурне й політичне значення в історії України, Росії та й усієї слов'янщини – вихід у 1860 році „Кобзаря”, останнього прижиттєвого.

Перебуваючи у Городищі, Т. Шевченко журився, що дуже важко надрукувати нову збірку його творів. По-перше, через цензурні перепони в особі головного управління у справах друку і, по-друге, через нестачу коштів [4,2]; мовляв „звертався до москалів, та вони не теє”. Платон Смиренко одразу ж пообіцяв дати необхідну суму. Чекав лише остаточного рішення Тараса Шевченка. Незабаром воно прийшло – одне до Хроपालя, друге безпосередньо до П.Ф. Смиренка. Обидва листи позначені датою 26 листопада 1859 року: „...сегодня получил я мои сочинения из Цензурного комитета, сильно пострадавшие от долговременной пытки. Пострадавшие так, что издатель соглашается их напечатать на условии, но я не могу и не должен соглашаться. Ваше благородное предложение приму я теперь, как благоденствие с глубочайшей благодарностью. Издание будет стоить 1100 рублей. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче. Если деньгами, то я не обещаю вам уплатить ближе к году с десятым процентом. Делайте как вам Бог на мысль положит. Книга выйдет на типографии к Новому году. ... примите мое глубокое почтение. Ваш покорный слуга Т. Шевченко” [9, 425-426]. Фінансова підтримка Смиренка дозволила відмовитися Шевченкові від кабальних умов, запропонованих йому петербурзьким книговидавцем Д. Кожанчиковим [15, 227].

Платон Смиренко сприйняв це прохання не як позикодавця, а як українець, який хоче прислужитися Шевченкові рідній натурі. Це, вважав він, велика честь для будь-кого, не зволікаючи, переказати необхідну суму. Він писав: „Большое вам спасибо за ваше письмо, а еще больше за то, что не забыли нас и обратились к нам по делу издания ваших песен”.

Коли справи з виданням помітно зрушилися, поет з великим задоволенням і вдячністю писав 3 січня 1860 року: „С Новим годом поздравляю вас и весь завод с механическими мастерскими, с паровыми мельницами, с садом и со всей имением, сущим вокруг вас. А в особенности поздравляю с Новым годом Кондрата Михайловича, Федора Степановича и Настасию Михайловну ... Спасибо вам за ваше письмо, дважды спасибо вам за 1100 рублей. Я получил их от г. Гротина 31 декабря уже минувшего года. Искренне благодарю вас 15 или 20 января выпускают книгу из типографии и в тот же день пошлю экземпляр Саве Дмитриевичу Пурлевскому, а цензурный экземпляр вам доставит Брат Варфоломей ... Искренне ваш Т. Шевченко” [9, 428-429].

Цікавими видаються нецензурні екземпляри „Кобзаря”. Про те, як були надруковані ці екземпляри, інформує спогад сучасника тих подій: „Бывши в 1860 году в Петербурге, я зашел в типографию Кулиша, через некоторое время быстро вошел туда Шевченко

и торопливо спрашивал: „А что готово? Готово? – Готово, – отвечали ему и подали несколько листов с напечатанными стихами. На вопрос мой „Что это такое?” покойный Каменский ... объяснил, что это не пропущенные цензурой места из Катерины для наклейки в экземпляры, предназначенные для поднесения некоторым высокопоставленным лицам, между прочим, бывшему министру народного просвещения Ковалевскому” [16, 521-522].

Минув час і, нарешті, Смиренко, його родина, друзі тримають у руках безцінний скарб – примірник „Кобзаря”, надісланий автором. На титульний сторінці значилося, що видано його „коштом Платона Смиренка”. У листі до Тараса Григоровича Варфоломій оповідав: „Платон Смиренко, коли побачив „Кобзар”, то дуже зрадів, а коли подивився, що надруковано „коштом Платона Смиренка”, то так розсердився, що навіть зблід: „Оце не по-нашому зробив. Нашо він це написав? Діло було просто між нами, навіть моя жінка не знала ... нащо це мені здалося?” Я й кажу: „Може, то значить дяка перед людьми за ту поміч, що ви йому зробили?” – „Покровительства його талант не потребує: я дав гроші і одбираю книжками...” [10, 180].

Дехто пояснював таку реакцію тим, що, мовляв, Смиренко не хотів, щоб влада знала про його вчинок. М. Чалий пояснював незадоволення Смиренка його скромністю: „Не желая, чтобы левая рука знала о том, что делает правая, – черта, редкая в наше меркантильное время в кругу меценатствующих богачей” [1, 464].

Сергій Єфремов, приймаючи це пояснення, додав до нього ще і свій аргумент: „Не уймаючи Смиренкової скромності, думаємо, що для його невдоволення могла бути й ще одна причина. Ключ до якої подає оте не раз з притиском вимовлене „не по-нашому”, що переказує Варфоломій Шевченко. Можливо, що розмова про видання „Кобзаря” була не тільки при одному Смиренкові. А й при його спільниках; можливо, що й позику зробив не особисто Платон Смиренко, а фірма Яхненків-Смиренків. Якщо так, то можна зрозуміти деякою мірою досаду Смиренка, коли він побачив тільки своє ім'я як видавця „Кобзаря” [7, 141]. В усякому разі цей інцидент ліг поміж поетом і його видавцем: „Я йому, – сповіщав Шевченко Варфоломія, уже двічі писав, а він мені ані телень. Хай собі сердиться, коли в нього така сердита натура”.

Шевченко робить ще одну спробу налагодити листування. В останньому листі, датованому 4 і 12 січня 1861 року, він докладно розповідає про свої творчі плани, задуми. Зокрема, повідомляв, що вже склав і видав „Буквар” для сільських шкіл України, гадає скласти лічбу або арифметику, а потім каліграфію й географію рідного краю, коротку історію українського народу, і коли все сотворить, то тоді назве себе майже щасливим. „Та не діждався бедага до конца своего желания”, – писав Платон Федорович своєму зятю Олексію Хропалю 5 травня 1861 року [5, 2]. Отримані примірники Шевченкового „Кобзаря” Смиренко безкоштовно поширював серед селян, робітників та службовців цукрозаводів Київщини.

Як сімейну реліквію нецензурний „Кобзар” ще довго по смерті Платона Федоровича Смиренка (1863 р.) берегли в будинку Тетяни Іванівни Смиренко. Та під час обшуку й арешту Льва Платоновича в 1879

році „Кобзар” втрапив до рук поліції як „доказ” його „злочинної” діяльності [3, 6; 183].

Таким чином, фінансування Платоном Федоровичем Смирненком видання шевченківського „Кобзаря” є ще одним вагомим свідченням не тільки його меценатства, а й підтримки українського національного руху в особі Т.Г. Шевченка, прагнення поширювати демократичні ідеї свого видатного земляка серед широких верств населення.

1. Чалый М. Посещение Т.Г. Шевченкою сахарного завода Яхненко и Смирненком // Киевская старина. – 1889. – № 4.
2. Жур П. Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т.Г. Шевченка на Україну. – К.: Дніпро, 1970.
3. Кекух О.М. Сад Смирненків. – К.: Товариство „Знання” Української РСР, 1970.
4. Артеменко М. Коштом Платона Смирненка // Смирненківець. – 1988. – 22 травня.
5. Артеменко М. Щастя // Смирненківець. – 1988. – 16 червня.
6. Глуценко І. Доли книг: доли людей // Вітчизна. – 1986. – № 7.
7. Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси: „Брама”, 2002.
8. Матвеев А. Поет і мільйонер // Київ. – 1995. – № 6.
9. Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М.: Гос. изд. худ. лит., 1956. – Т. 5: Автобиография. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги.
10. Листи до Шевченка 1840–1861. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1962.
11. Литовченко Т. Довгий шлях до Кобзаря // ПіК. – 2002. – № 9.
12. Олександрів О. Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників // Україна. – 1925. – № 1-2.
13. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К, 1994.
14. Ганницький С. Діяльність родини Смирненків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.) // Український селянин. – 2003. – № 7.
15. Неділько Г. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Радянська школа, 1998.
16. Каминський О. Еще щепотка на могилу Шевченка // Киевская старина. – 1885. – № 3.

Т.В.Кузнець

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ В 60-х – СЕРЕДИНІ 80-х РОКІВ XIX СТ. ЯК ОСНОВНА ЛАНКА ОСВІТИ СІЛЬСЬКИХ ДІТЕЙ

В оновлюваній історичній науці формується нова концепція історії України, переосмислюється чимало сторінок минулого, в тому числі й роль церкви в нашій історії. Оскільки однією з важливих сфер діяльності церковних інституцій було духовне просвітництво, то і актуальною є потреба вивчення досвіду організації церковнопарафіальної освіти. Саме церковнопарафіальні школи вписали помітну сторінку в історію освіти та виховання, бо впродовж досить тривалого часу вони були єдиним джерелом долучення сільської молоді до знань. Тому за умов оновлення державного життя, налагодження взаємоповажних стосунків між державою і церквою та формування якісно нової національної системи освіти, закономірним є звернення до минулого досвіду, який до того ж потребує як узагальнення, так і якісно нового осмислення.

Проблема церковнопарафіальної освіти в Україні вже має свою історіографію. Вона почала досліджуватися з кінця XIX ст. і дотепер нагромадилося чимало публікацій з різних аспектів функціонування цієї ланки системи освіти. Вони розподіляються і за характером, і за хронологічним, і за регіональним принципами. На монографічному рівні помітне місце займає дослідження В.Й. Борисенка [1], в якому детально охарактеризовано діяльність церковнопарафіальних шкіл на Лівобережній Україні. На дисертаційному рівні проблему церковнопарафіальної освіти досліджували С.П. Стельмах [2], О.О. Драч [3], Г.В. Степаненко [4] та інші. В останні роки з'явилися ще вужчі регіональні дослідження означеної теми, серед яких, наприклад, напрацювання М.Г. Вороліса [5] чи О.М. Кошель [6]. У них узагальнено досвід функціонування церковнопарафіальних шкіл на Поділлі. Однак з усіх опублікованих наукових розвідок із означеної проблеми, жодна не була присвячена такому регіональному зрізу, як Уманський повіт Київської губернії.

Між тим Уманський повіт XIX – початку XX ст. був досить значним регіоном і вивчення його потребує ще чимало дослідницької уваги. За площею він був третім, а за чисельністю населення – другим серед 12-ти повітів Київської губернії. До того ж, на його території було найбільше православних церков порівняно з іншими повітами губернії. Отже, регіональні межі дослідження можна вважати цілком виправданими, а щодо хронологічних, то їх означенню передували такі міркування. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що найперші відомості про діяльність церковнопарафіальних шкіл в Уманському повіті датуються саме 60-ми роками XIX ст., а верхня межа зумовлена початком якісно нового етапу в розвитку церковнопарафіальної освіти в Російській імперії. Він розпочався в 1884 році із затвердженням „Правил про церковнопарафіальні школи”, згідно з якими заклади такого типу набули нового статусу, і це має бути окремою сторінкою дослідження.

Метою публікації є узагальнення різнопланових відомостей та статистичних даних про церковнопарафіальну освіту в Уманському повіті упродовж 60-х – середині 80-х років XIX ст.: визначення завдань церковнопарафіальної освіти, ілюстрація на конкретних прикладах ролі парафіального духовенства у залученні сільських дітей до освіти, з'ясування питань фінансування парафіальних шкіл до зміни їх статусу в 1884 році, а також вивчення змісту навчальної програми церковнопарафіальних шкіл. Об'єкт вивчення – церковна освіта Наддніпрянської України в 60-х рр. XIX ст., предмет – церковнопарафіальні школи Уманського повіту в окреслений період.

Відразу ж після ліквідації кріпацтва уряд почав фундувати народні школи з метою поширення освіти серед населення. Преосвященний Арсеній, Митрополит Київський і Галицький, взявся за справу народної освіти з усією активністю своєї архієпископської діяльності: він зробив розпорядження по єпархії про те, щоб всі священники у своїх парафіях відкривали школи і переконували парафіян віддавати своїх дітей до них. Окрім цього, з повітових протоієреїв, місцевих благочинних і з самих благонадійних священників він призначив так званих спостерігачів за церковнопарафіальними школами. Вони

зобов'язувались об'їжджати ці школи як ревізори, заводити об'їзні журнали і подавати їх на розгляд Митрополиту. Все духовенство Київської єпархії під керівництвом свого архієпископа активно взялося до цієї справи. Хоча церковнопарафіяльні школи в окремих парафіях існували ще в першій половині XIX століття, однак увага уряду до поширення грамотності в 60-х роках спонукала православне духовенство до більш активної діяльності.

Церковнопарафіяльні школи мали своїм завданням поширення грамотності серед простого народу на моральних та церковно-релігійних засадах. Потреба грамотності для простої людини визначалася суто практичними мотивами, як-то: необхідність почитати Псалтир за померлим родичем чи знайомим, прочитати і написати листа, написати доручення чи заяву в процесі економічно-життєвих проблем і т.д. Простолюдин звик дивитися на грамотність, як на опанування богопізнання, релігії і моральності, а тому він сам купує своєму сину, що починає вивчати азбуку, Псалтир, Часослов чи молитовник, а не яку-небудь світську книгу. Йому дуже приємно бачити і чути, як син співає або читає на кліросі в церкві, він любить слухати читання Життя святих в святковий час або розповіді про те чи інше свято. І саме такого роду грамотність, за уявленнями організаторів парафіяльної освіти, мала поширюватися серед простого народу [7, 103]. Звісно, що таку грамотність найкраще могло впроваджувати тільки духовенство.

Отримавши волю від кріпацької залежності, народ здобув і право на освіту. Створюючи мережу народних шкіл, уряд в той же час не обмежував духовенство в здійсненні релігійно-моральної освіти народних мас. І навіть більше того, духовенство отримало право самостійно засновувати і вести церковнопарафіяльні школи, незалежно від світських шкіл, а в останніх бути законовчителями, тобто контролювати і вести моральне виховання учнів. Тобто, православне духовенство взяло на себе більшу частину роботи з ліквідації неграмотності населення та морального виховання молоді. Саме в стінах початкової церковної школи відбувалося виховання в релігійному дусі великої кількості дітей, здобуття ними елементарної грамотності.

Церковнопарафіяльні школи в Київській єпархії почали відкриватися раніше, ніж Міністерство народної освіти звернуло увагу на поширення освіти серед народу. В 40-х роках XIX ст. вони вже існували в Сквирському повіті, а згодом з'явилися в Київському та Бердичівському. В Уманському ж повіті школи з'являються в 1858 році. Є відомості про відкриття церковнопарафіяльної школи в цьому році в с. Тальянках, 1 травня 1858 року відкрита школа для тридцяти селянських хлопчиків та дівчаток містечка Торговиці. В 1859 році в Уманському повіті з'явилися три нові церковні школи – в м. Умані, в с. Старих Бабанах та в с. Погорілій. Всього в парафіях повіту в цьому році їх було 9. Та найбільш вдалим в плані появи церковнопарафіяльних шкіл були 1860 і 1861 роки. В Уманському повіті тоді вже діяло 104 школи. В них навчалось 1805 учнів, серед яких були 304 дівчинки і 1501 хлопчик [8, 265].

Парафіяльні священики, користуючись довірою мирян, фондували церковнопарафіяльні школи коштом самих парафіян, впливаючи на них частково

своїм пастирським словом, а частково через волосні правління за допомогою приговорів сільських громад. В 1864 році Уманський повітовий протоієрей Аполоній Стаховський при рапорті про розвиток церковної шкільної освіти представив єпархіальному начальству 17 текстів приговорів, якими сільські громади зобов'язувалися щорічно виділяти на утримання церковнопарафіяльних шкіл певні кошти. Так, православні мешканці сіл Лебединки та Полонистого мали збирати по 30 крб на шкільні потреби, мешканці с. Нерубайки зобов'язувалися платити 74 крб 28 коп. у рік і від батьків за кожного учня по 15 коп у місяць, а от селяни Росохватки, Острівця і Давидівки вирішили на школу жертвувати 20 крб у рік і від батьків за кожну дитину по 1 крб у рік. В селах Рогова, Левківка і Покотилове сільські громади платили по 30 крб у рік на школу і батьки по 1 крб за кожну дитину, що вчиться. В Копенковатій на школу платили 40 крб у рік, в Перегонівці і Небелівці – по 60 крб і від батьків по 1 крб, ус. Левківці сільська громада зобов'язалася збирати 100 крб у рік на школу і по 50 коп від батьків. В с. Сушківці сільське товариство вирішило на утримання школи збирати 40 крб 90 коп., а в Степківці – 44 крб 26 коп. сріблом. Мешканці Бабанки на сільському сході вирішили на потреби школи віддавати по 2 коп. з десятини землі, а жителі Гродзевої присудили на розвиток школи сплачувати по 3 коп. з десятини. При цьому А. Стаховський пояснював, що в Уманському повіті не лишається більше шкіл, незабезпечених посильними пожертвуваннями від сільських громад [9, 97-98].

Селяни в основному співчутливо ставилися до церковнопарафіяльних шкіл і при фінансовій підтримці сільських товариств та при наявності діяльного священнослужителя шкільна мережа церковної освіти ставала реальним явищем суспільного життя. За даними на 1 липня 1862 року, в церковнопарафіяльних школах Уманського повіту навчалось 2068 учнів [10, 687-690]. Наповненість цих шкіл була різною і визначали її різні чинники. Серед них і чисельність прихожан та їх матеріальне становище, і педагогічні та організаторські здібності учителя-священника, і взаємовідносини селян та священика з поміщиком і т.д. В с. Оксанина, наприклад, де священиком був о. Олександр Крижанівський, учнів у 1862 році було 146 осіб, в с. Романівка (о. Георгій Бавульський) – 61 дитина, в с. Підвисокому (о. Олексій Сливницький) – 58 дітей, в с. Нерубайка (о. Онуфрій Радецький) – 50 дітей, в с. Мошурові (о. Симеон Антепович) – 40 дітей були учнями церковнопарафіяльної школи. Тридцять і більше учнів нараховувалося в селах Попівка, Синиця, Вишнопіль, Небелівка, Кузьмина Гребля, Тальянки, Верхнячка, Русалівка, Перегонівка. В 27 школах навчалось від 20 до 30 учнів, але були і такі, що мали менше 10 школярів. Очевидно, все-таки особа вчителя, його авторитет та суспільна значущість відігравали вирішальну роль в становленні школи. Відомі випадки, коли і не під керівництвом парафіяльного священика школа досягала успіхів. Так, коли в 1864 році Митрополит Київський і Галицький Арсеній представив на затвердження Святійшого Синоду список осіб для нагородження за особливі заслуги в справі народної освіти в Київській єпархії, то з Уманського повіту був представлений псаломник Іоанно-Богословської церкви с. Папуженець Єфрем

Пршесмицький, який чотири роки сумлінно та успішно навчав 44-х парафіяльних дітей і школа була дуже популярною серед селян [11, 183].

За наступне десятиріччя, до 1870 року включно, в Уманському повіті було відкрито ще 24 церковнопарафіяльні школи. Це найбільше з усіх повітів Київської губернії (для порівняння: в Київському – 15, в Канівському – 19, в Сквирському – 6, в Звенигородському – 13, в Липовецькому – 7 і т.д.). В усіх церковних школах повіту (існуючих раніше і заново відкритих) на 1871 рік учнями було 3419 хлопчиків і 1046 дівчаток. Тобто, всього 4465 дітей навчалось у церковнопарафіяльних школах [12, 126]. Скільки ж дітей регулярно відвідувало школи, визначити важко, бо часто за різними обставинами вони то переставали ходити до школи, то знову починали. Такими обставинами були домашні роботи, відсутність взуття і одягу в холодну пору року, далека відстань від школи, сильні морози і т.п. Однак, незважаючи на відсутність точної статистики щодо учнів і випускників церковнопарафіяльних шкіл, не можна не підкреслити того, що більша частина грамотних людей своєю початковою освітою зобов'язана духовенству. Та при цьому саме собою постає питання: чому вчили в церковнопарафіяльних школах?

Програма церковнопарафіяльних шкіл була не дуже великою за обсягом, вона мала на меті дати найелементарніші знання дітям мирян. Навчальними предметами в школах були такі: читання слов'янською і російською мовами, Закон Божий, арифметика, російська історія, російська мова та церковний спів [13, 384]. За розкладом уроки починались о 8 год. ранку і навчання тривало до 17 години. Урок тривав 2 години, між першим і другим уроком була перерва у 30 хв., а після другого уроку з 12-ї до 14 години – обідня перерва. Єдиний для всіх шкіл розклад передбачав у понеділок вивчення Закону Божого і арифметики, у вівторок – російської історії і російської мови, у середу – російської мови і арифметики, у четвер – Закону Божого і арифметики, у п'ятницю – російської історії і російської мови і в суботу – Закону Божого і російської мови. Після обідньої перерви учні читали та писали і ці післяобідні заняття закінчувалися вечірніми молитвами.

Як видно з програми церковнопарафіяльної школи, там навчали власне грамоти, тобто читати і писати слов'янською і російською мовами. Причому останнє робилося виключно для того, щоб учні могли читати в церкві на кліросі при богослужінні і розуміти, що читають. Вивчення Закону Божого полягало в запам'ятовуванні найголовніших молитов, в переказі священної історії Старого та Нового завіту і в катехизисному поясненні символу віри, молитви Божої і десяти заповідей. Учням, що вже навчилися читати і писати, давались загальні поняття про російську граматику, а з арифметики – перші чотири дії. Всі учні привчалися до церковного співу, зокрема співали молитви „Царю Небесний”, „Достойно єсть”, а в деяких школах – і „Слава в вишніх Богу” та інші. Найбільш здібні учні співали в церквах під час вранішньої служби та обідні, а чимало шкіл мали і власні хори. Взагалі ж все навчання в церковнопарафіяльних школах мало характер церковно-релігійний. Це визначалося метою створення цих шкіл, бо діти, навчаючись в них,

вносили в сім'ї, а отже і в життя народу, морально-релігійні основи.

Організація навчання в церковнопарафіяльних школах лежала на церковних причтах, а вся справа їхнього забезпечення – переважно на священиках. Саме священик, як пастир своєї парафії, мав потурбуватися про влаштування школи в своїй парафії, проповідувати в церкві і по домівках про користь грамотності, переконувати прихожан віддавати своїх дітей до школи. Він був і першим учителем в школі чи, принаймні, заоновчителем (викладав Закон Божий), він же подавав приклад повсякденної турботи про школу іншим членам причту. Часто через зайнятість священиків викладали в школах їхні дружини, доньки, інші члени кліру. Однак, усвідомлюючи необхідність того, що окрім згаданих осіб в школі необхідно мати постійного вчителя, священик із парафіянами в більшості сіл повіту наймали спеціального учителя чи з випускників духовної семінарії, чи з духовного училища, чи просто думаючого грамотного чоловіка. Наприклад, у листопаді 1866 року в школи Уманського повіту учителями були направлені випускники Київської духовної семінарії: Ферапонт Яновський в с.Тальянки, Олександр Ніколаєвич в с. Мошурів, Микола Крижанівський в с. Оксанину, Віктор Ільшевич в с. Нерубайку [14, 8]. 29 вересня того ж року в с. Малу Паланку учителем церковнопарафіяльної школи був направлений випускник Києво-Софіївського духовного училища Григорій Барвінський [15, 167].

Творчі, енергійні вчителі при допомозі церковного причту вправно налагоджували шкільні справи, як то було в Новогребельській церковнопарафіяльній школі. З розповіді священика села Нової Греблі Сави Богдановича відомо, що до його призначення на цю парафію школа ледве животіла, не маючи підтримки ні з боку селян, ні від сільського старости [16, 560-562]. Її маленьке тісне приміщення, темне і вкрай неакуратне, справляло гнітюче враження. На початок навчання вдалося зібрати не більше десяти учнів і при перевірці їхніх знань виявилось, що лише кілька з них читали Часослов, двоє-троє читали Псалтир, один вивчав коротку історію Старого Завіту з катехизисом, а інші знайомі лише з букварем. Тому Саві Богдановичу довелося починати майже заново. Перш за все він знайшов грамотного учителя, який закінчив Уманське училище садівництва та землеробства і вже десять років вчителював. Перші два-три місяці новому учителю доводилося працювати „голими руками”, оскільки ніяких книг і посібників у школі не було. Тому учитель разом зі священиком на власний кошт обзавелися кількома книжками, папером, чорнилом і разом взяли за налагодження шкільного життя. Невдовзі з'явилися перші успіхи: всі учні почали читати, співати, рахувати, писати цифри і т.д. Батьки, побачивши це, прихильніше почали ставитись і до священика, і до учителя, і до школи в цілому, що підносило її авторитет серед сільської громади.

Часто священики, окрім церковних, вкладали і власні кошти в шкільну справу, як-от Іоанн Прісовський в селі Копенковата [17, 255-262]. В сільській церковнопарафіяльній школі, що була відкрита в листопаді 1859 року, навчалось 12 хлопчиків і 3 дівчинки. Та з кожним роком кількість учнів збільшувалась (в 1862 році їх вже було 26), а власного приміщення школа не мала. Щорічно доводилося

наймати звичайну сільську хату, що становило певні незручності через тісноту, погане освітлення, наявність господарів і т.д. Так тривало 10 років, впродовж яких священник, він же і учитель, неодноразово просив парафіян побудувати окреме приміщення для школи. Однак селянам це було не під силу, оскільки до 4 тис. крб вони зібрали і витратили на будівництво нової церкви з дзвіницею і до 400 крб – на дощану огорожу цвинтаря. До того ж ряд неврожайних років довів їх до крайньої бідності. Тоді о. Іоанн Прісовський за власні та церковні кошти вирішив побудувати школу.

Навесні 1869 р. на найкращому місці, неподалік від церкви, розпочалося будівництво і вже до жовтня шкільне приміщення було побудоване. Новий будинок мав довжину 19 аршин, ширину 9 аршин і висоту 4 аршина. Він поділявся на дві половини: в першій була шкільна кімната на 5 вікон, в якій могло розміститися до 60 учнів, а друга була поділена ще навпіл. В одній половині навчалось 20 дівчаток, а друга слугувала квартирою для вчителя. 12 жовтня повітовим протоієреєм Дмитрієм Сльчуковим, священником сусідньої парафії с. Острівця Марчевським та місцевим священником було освячене нове приміщення школи. Так парафіяльний священник реальною справою продемонстрував піклування церкви про поширення освіти серед народу, утвердження морально-релігійного світогляду та виховання на основі загальнолюдських християнських цінностей.

Упродовж 70-х – першої половини 80-х років XIX ст. тривало збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл повіту та наповнюваності їх учнями. За даними 1884 року, в 5-ти благочинницьких округах Уманського повіту діяло 128 шкіл, у яких навчалось 3813 учнів [18, 254-256]. Коштів на їх утримання бракувало. Так, 74 школи отримували від 10 до 50 крб у рік, 48 шкіл – від 50 до 100 крб і лише 6 шкіл отримували від 100 до 200 крб з громадських і церковних коштів. Щодо благоустрою та стану шкільних приміщень, то дані офіційної статистики унаочнюють таку картину: 63 школи називалися „зручними”, стан 33-х бажав бути кращим, а 32 школи були наповнину „зручними”, а наповнину ні. Ставлення селянства до навчання своїх дітей у церковнопарафіяльних школах теж покращувалося. Наприклад, інформуючи про розвиток церковнопарафіяльних шкіл в Уманському та Липовецькому повітах, священник с. Нової Греблі Сава Богданович повідомляв, що „в 15 селах Русалівської волості селяни погодилися з тим, що школи для них стають все потрібнішими і потрібнішими. Батьки відсилають дітей до школи з більшим бажанням, ніж раніше, а вчителі ні в одному із цих сіл не отримують менше 110 крб річної платні” [19, 129-131].

Таким чином, починаючи з 60-х років XIX ст., йшов процес розбудови системи освіти. Церковнопарафіяльні школи були майже єдиним навчальним закладом, у якому діти із селянських родин могли отримати початкову освіту. Майже всі питання щодо відкриття шкіл, їх облаштування лежали на плечах православних священників. Саме вони іноді з власної ініціативи та й за власні кошти відкривали школи у своїх парафіях, переконували парафіян у необхідності навчання дітей, а за відсутності учителя і самі їх навчали. І хоч у цих школах домінували релігійні

дисципліни, все ж користь від них була великою. Сільські діти навчалися читати і писати, іноді знайомилися з історією та й виховання у цих школах зручності було на християнських принципах. В Уманському повіті мережа церковнопарафіяльних шкіл сформувалася ще до посилення уваги уряду щодо організації початкової освіти народу. До 1884 року, коли церковнопарафіяльні школи отримали державну підтримку і стали основним типом початкових шкіл, завдяки подвижницькій діяльності православного духовенства до освіти долучилося чимало сільської молоді. Для детальнішої характеристики системи початкової освіти необхідно дослідити такі питання, як матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл, учнівський контингент та кадрове забезпечення цих осередків освіти.

1. Борисенко В.І. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60- 90-х роках XIX ст.* – Н.: Наукова думка, 1980.
2. Стельмах С.П. *Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.:* Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1999.
3. Драч О.О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861– 917 рр.):* Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001.
4. Степаненко Г.В. *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.):* Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
5. Вороліс М.Г. *Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст.* // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* – Вінниця, 2003. – Вип. 5.
6. Кошель О.М. *Православна церква і освіта на Поділлі (др. половина XIX – початок XX ст.)* // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* – Вінниця, 2004. – Вип. 7.
7. *Несколько слов о народном образовании и церковно-приходских школах Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1872. – №5.
8. *Ведомость о числе училищ и учащихся при сельских церквах Киевской епархии за 1859–1861 годы* // *Прибавление к „Киевским Епархиальным Ведомостям” за 1861 год.* – 1861.
9. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – №12.
10. *Ведомость о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии к 1 июля 1862 года, по Уманскому уезду* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1862. – № 21.
11. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – № 21.
12. *Историко-статистические сведения о церковно-приходских школах в Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1872. – № 6.
13. *Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – № 12.
14. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1866. – № 2.
15. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1866. – № 22.
16. *Новогребельская церковно-приходская школа* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1886. – № 12.
17. *Построение нового дома для церковно-приходской школы в с. Копенковатом Уманского уезда* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1870. – № 8.
18. *Ведомость статистическая о числе церковно-приходских школ в Киевской епархии за 1884 год* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1885. – № 6-7.
19. *О церковно-приходских школах в Уманском и Липовецком уездах* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1886. – № 3.

Т.В. Портнова

**ПІДБУРЮВАТИ І ПРОСВІЩАТИ:
НЕЛЕГАЛЬНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ КНИЖКИ
ДЛЯ СЕЛЯНСТВА 1870-х РОКІВ В УКРАЇНІ**

У другій половині XIX ст. проблема „книжок для народу”, активно дискутована в інтелігентських колах і раніше, набуває нового значення. Завдання елементарної просвіти за умов боротьби за симпатії селянства відходить на другий план, поступаючись ідейній пропаганді.

Пропагандистській народницькій літературі не бракувало уваги радянської історіографії. Розвідка В. Захаріної [6] та передмова В. Базанова до збірки перевиданих народницьких пропагандистських творів [2] присвячені вивченню опублікованих і неопублікованих пропагандистських текстів російського народництва, а також інтелектуальному контексту їх створення та специфіці змістового наповнення. Без згадок або опису україномовних пропагандистських творів не обходилася і не обходиться зараз жодна розвідка з історії українського народництва [8; 15; 17]. Втім, зосередження на змісті творів залишає в тіні ряд інших важливих питань, на які, не претендуючи на їх повне розкриття, хотілося б вказати у цій статті. Об'єкт вивчення – нелегальні пропагандистські книжки для селянства України 70-х рр. XIX ст.; предмет – їх текстуальні особливості, функції.

Пропагандистські тексти зазвичай досліджують у контексті народницького руху, з переважною увагою до їхніх авторів. При цьому іноді відходить на другий план те, що ці тексти є зразками адресної літератури – літератури, створеної з конкретною метою для конкретної аудиторії, у нашому випадку – селянської. Підпадаючи під незмінні закономірності пропагандистської діяльності, яка для власної успішності потребує врахування особливостей своєї аудиторії, їхні автори мусили узгоджувати свої переконання з уявленнями селян або, принаймні, із власними уявленнями про ці уявлення. Тому доцільно розглянути, які специфічні прийоми вживали автори пропагандистських текстів, прагнучи привнести до традиційного селянського світу власні ідеї. Окрім цього, питання функціонування народницьких пропагандистських творів на селі є складовою великої проблеми – проблеми взаємодії письмової та усної культур. Ці книжки, написані спеціально для селян, переважно неписьменного, стали одними з перших ластівок потоку різноманітної друкованої продукції, що в кінці XIX ст. рушить на село.

Радикальна молодь Російської імперії 1870-х років у своєму ставленні до селянства перебувала на ідейному роздоріжжі, обираючи між завданнями вчити народ, вчитися у народу або просто ближче познайомитися з його побутом, часто чітко не зупиняючись на якомусь одному варіанті. Втім, у кожному випадку „народу”, під яким розуміли переважно селянство, надавалося виняткове значення. У народницьких проектах майбутньої соціальної революції в Російській імперії, які передбачали, оминаючи капіталізм, заснування нової соціальної організації на основі федерації вільних громад, „народу” відводилася роль її провідної рушійної сили. Ознайомлення селянства з його історичною роллю і

стало головною метою радикальної молоді. Як писав С. Подолинський: „Едва ли крестьянин станет хорошим социалистом от пропаганды, от нашей или от своего брата, это все равно... но познакомить с идеалами настоящего социализма, социализма, на основании которого крестьяне смогут со временем устроить свою жизнь, пока можем только мы, и мы должны сделать это в возможно полном и обширном объеме” [14, 127]. Донести до селян такі далекі від нього ідеї мали не менш далекі від селян друковані тексти.

Слід стисло охарактеризувати ту ниву, на яку пропагандисти збиралися сіяти зерно незгоди з існуючим ладом. Поширення „книжок для народу” у державі, абсолютна більшість населення якої була неписьменна, потребувало виняткових зусиль. Покоління майбутніх грамотних селян лише пішло до відкритих 1864 року шкіл і не досягло дорослого віку. Знайомство багатьох селян з друкованим словом і письмовою культурою обмежувалося спогляданням книжок у церквах та зіткненнями з борговими та судовими записами, прослуховуванням урядових розпоряджень. Великий авторитет друкованого слова, як атрибуту справ виняткової значущості, поєднується з поганим його розумінням. Відсутність практики самостійного читання надзвичайно ускладнювала розуміння селянами читаних у голос складних текстів, що наочно продемонструвало несприйняття маніфесту 1861 року*. Єдині книжки, що читають на селі, окрім сакральних текстів, це таврований просвітниками народу лубок, що відповідає рівню своєї цільової аудиторії та сприймається селянами як ледь не єдиний різновид „непанської” книжки [3, 21].

Можливо, багато учасників „ходіння в народ”, захоплені вірою у силу друкованого слова, не усвідомлювали повною мірою парадоксів привнесення канонів письмової культури до традиційного світу села. Проте вони добре розуміли, що мають зважати на специфіку читачів і слухачів своїх творів і по можливості прилаштовуватися під їхні звички і смаки.

Прагнення зробити тексти максимально зрозумілими і доступними для селянства потребувало в першу чергу відповідних форм подачі текстів. Оскільки ці книжки призначалися не лише для самостійного читання селянами, але й для коментованого їх читання вголос, для зручності вони часто набували форми бесіди або розповіді, написаної, для більшої переконливості, від імені „бувалої людини”. Початок на кшталт: „Послушайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештався по тих Петенбургах, то може що й не тее...” [11, 356], – був типовим і мав задати розмові правильного тону.

Пропагандні твори прагнули писати мовою, зрозумілою селянству і наближеною до його розмовної мови. Звідси і вправління авторів у простонародному красномовстві – від широкого використання приказок (особливо в назвах, наприклад, „Бог – то бог, да и сам не будь плох”, „За богом молитва, а за царем служба не пропадет”) до повної стилізації текстів під народну мову. Цим завданням відповідав і зовнішній вигляд пропагандистських брошур – їх дизайн найчастіше був схожий на обгортки лубочних видань, дозволених духовною та світською цензурою [7, 178]. Окрім міркувань

конспірації, це дозволяло прилаштуватися до популярної і звичної серед селян літератури. Наслідуючи звичним для селянства зразкам йшло і далі, народивши дивну стильову форму – народницьку казку, своєрідний виклад соціалістичних ідей у фольклорному стилі [2, 42] („Сказка о Мудрице Наумовне”, „Сказка о четырех братьях” тощо). Позичений від казки фантастичний сюжет доповнювався екскурсами в російську історію, популярними переповідками про селянські та робітничі рухи за кордоном, тезами з „Капіталу” К. Маркса.

Стилістичні особливості пропагандистських творів зумовлювалися і усвідомленням їхніми авторами великого авторитету для селянства сакральних текстів. Враховуючи народні уявлення про поділ літератури на „божественну” (серйозну) і „розважальну” [13, 133], пропагандисти широко застосовували християнську символіку і релігійну фразеологію, цитати з євангельських текстів, особливо при зображенні прийдешнього ідеального суспільства, що набував рис раю на землі, царства правди та істини. Широко вживалися і поклики на авторитет біблійних текстів при обґрунтуванні однієї з підставових ідей народництва – загальної рівності: „Поэтому все люди равны; этому учил и божественный учитель Иисус Христос” [16, 75].

Усі експерименти з формою подання творів підпорядковувалися одній меті – аби селянин, приваблений виглядом книги та звичною мовою і стилістикою, зацікавився її змістом. Зміст же майже усіх пропагандистських творів узгоджувався із загальною логікою викладу – гнівний опис соціальної нерівності, тяжкого становища селян і робітників та здирництва царя, поміщиків і церкви, підводить до ідеї необхідності зміни наявного ладу (як влучно зазначила В. Захаріна, говорячи про революцію, пропагандисти жодного разу не вживали це невідоме селянству слово – його аналогом стало слово „бунт” [6, 158]). Трохи спростивши, можна сказати, що читачам цих творів були запропоновані три базові ідеї: антимоноархізм, безжальність нового економічного ладу (навіть гіршого за кріпацтво: „Перше з нас брали багатими, а тепер голодухою” [11, 361]) та необхідність переоблаштування життя згідно із соціалістичним ідеалам.

Пропаганда простує за народними чутками, активно інтегруючи їх до себе. При описі тогочасного незадовільного становища села згадуються ті факти, на які воліло жалітися саме селянство – безземелля, непомірний податковий тиск, судові безправ’я. Особливе значення відводилося інтерпретації поняття „волі”, яку селянство отримало за реформою 1861 р.: „Замість волі дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на ній повіситися” [11, 360].

Обґрутовуючи власні ідеї, пропагандисти прагнули знайти їм підтримку у властивим селянству прагненнях і надіях, спертися на їхню неприязнь до заможних, мрію про справжню волю, новий переділ земель, „Нове положення”, давнє бажання стати самостійним господарем і власником земельної ділянки. Зі знання про виняткову болючість земельного питання та уявлення селян про належність землі тому, хто її обробляє, неодмінно виводився додатковий аргумент: „Ту землю, що з діда з прадіда

потом та кров’ю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам деякі шматочки дали, та ще й викуп плати... Хіба землю цар з панами зробили, хіба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злее серце та нікчемний глузд каже?” [11, 361].

Критику тогочасного ладу неодмінно доповнювало змалювання майбутнього ідеального суспільства. Спільнота рівних, у якій немає бідних і багатих, суспільство, де всі освічені, рівною мірою забезпечені й готові колективно працювати у своїх громадах – найзагальніший його еталон. У „Паровій машині”, якій припала виняткова увага як першій україномовній брошурі утопічно-соціалістичного характеру, скалічений машиною Андрій бачить у маренні власне село, де всі „такі гарні і здорові, і одежа на них не така обірвана... а нова і чиста”, де на обід подають „жарене м’ясо, і вареники з сметаною, і пироги з вишнями”, а на колишньому панському будинку написано „громадська школа” [9, 72-74]. У новому суспільстві вся земля громадська і обробляється спільно, немає злодіїв і злочинів („бо усі люди мають своє по своїх громадах”), а також грошей – діє натуральний обмін.

Загальнотиражований образ майбутнього ідеального суспільства поєднував враховані селянські очікування й соціалістичні теорії – де поруч зі знищенням оброку, загальним переорідом землі („мати земля повинна бути для всіх, людська”) та скасуванням рекрутчини знаходимо розвиток освіти, з відкритими для всіх університетами включно, та вільні спілки селян і робітників із усуспільненою власністю. Політичному устрою майбутнього суспільства великої уваги не надавалося. Покоління, що було „виховане на літературі робітничого питання й на зневазі до лібералізму і політики” [12, 222], державний устрій здавався менш важливим за економічне звільнення. Для пропагандистів актуальнішим видавалося на тлі помітної корозії пореформеної селянської общини переконати селян у помилковості індивідуалістичних настанов та невірності бажання вести власне окреме господарство.

Окрім спонукання до переоцінки власного становища, пропагандистська література виконувала і просвітницьку функцію, популярно пояснюючи сутність ринкових механізмів. „Хитрая механика” – популярний виклад теорії прямих і непрямих податків та можливих висновків з нього: „Только платишь ты это и сам того не ведаешь... Ну и что же, скажи, из этого всего мужику достается? - Мужику? Ну куда ж ему с его суконным рылом да в калашный ряд! Его дело – платить...” [18, 157, 169], – дала поштовх численним наслідуванням. Так, наприклад, у роботі С. Подолинського „Про багатство та бідність”, яку сам автор називав „першим розділом народної політичної економії”, так спрощено викладалася теорія доданої вартості [10, 82-92].

Г. Плеханов влучно охарактеризував народницьку пропагандистську літературу як літературу „ряжену”, засновану на перевдяганні утопічно-соціалістичних ідей у простонародні строї [7, 178]. Її авторам не можна відмовити у старанності стилізації й чутливості до запитів своєї потенційної аудиторії, яка визначила форму подачі матеріалу і частково її зміст. Вони вірно зауважили особливі уявлення селян про належність землі тому, хто її обробляє, специфічне уявлення про

правду і справедливість, особливий сентимент селянства до релігійної фразеології. При цьому не можна не помітити у цьому перевдяганні значної маніпуляційної складової – усі популяризаторські й стилістичні зусилля були зрештою спрямовані на інструментальне використання селянського невдоволення, хоча б і з мотивів любові до того ж самого селянства та прагнення покращити його життя. Втім, зображення картин важкого життя вдавалося радикальним авторам краще, ніж розділи з прямою соціальною дидактикою, що малювали кращі перспективи та визначити шляхи їх досягнення. Надмірне захоплення народників власними теоретичними побудовами зрештою зіграло злий жарт – селянство виявилось значно менш революційним та невдоволеним, ніж вони сподівалися.

Наприкінці зауважимо, що проблема сприйняття селянством запропонованих йому ідей є окремою темою. Проте можна ствердити, що народницькі утопії були радше витвором прагнень їхніх творців, ніж відбиттям сподівань й ідеалів простолюду. Наївно було б розраховувати, що неписьменний або ледь письменний селянин серйозно зацікавиться літературою, яку йому пропонували заходжі пропагандисти. Він переважно залишався байдужим до змальованих райдужних перспектив суспільства загальної рівності або тлумачив їх по-своєму, як той селянин, що після прослуховування оповіді про майбутню спільноту рівних вимовив: „От тоді буде добре, піднайму двох робітників і заживу” [1, 48]. У спогадах учасників „ходіння в народ” часто зустрічаємо описи випадків небажання селян брати запропоновані книжки або використання їх на цигарки*. Не виявило селянство і великої довіри до тих своїх численних „друзів”, що раптом з’явилися в середовищі освіченого панства. Перефразуючи відомий вислів, „народ” був надзвичайно далеким від пропагандистів і, не розуміючи прагнень інтелігенції, не збирався відповідати її очікуванням.

1. Аптекман О.В. Общество „Земля и Воля” 70-х гг. по личным воспоминаниям. – М., 1928.
2. Базанов В.Г. Хождение в народ и книги для народа (1873–75) // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.
3. Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.). – М., 1969.
4. Богданович Т. Хождение в народ. – Петербург, б. г.
5. Демерт Н. Новая воля (Из записок служившего кордато по крестьянскому делу) // Отечественные записки. – 1869. – № 9.
6. Захарина В.Ф. Голос революционной России. Литература революционного подполья 70-х годов XIX в.: „Издания для народа”. – М., 1971.
7. Книга в России. 1861–1881 / Под ред. И.И. Фроловой. – М., 1988.
8. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К., 1971.
9. Подолинський С. Парова машина // Подолинський С.А. Вибрані твори. – К., 2000.
10. Подолинський С. Про багатство та бідність // Подолинський С.А. Вибрані твори. – К., 2000.
11. Правдиве слово лібороба, брошура д. Волховського // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895. – Львів, 1908.
12. Революционное народничество 70-х годов XIX в. – Т.1: 1870–1875. / Под. ред. Б.С. Итенберга. – М., 1964.
13. Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту. Очерки по

истории чтения в России во второй половине XIX в. – М., 1991.

14. Рудько М.П. С.А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 7.
15. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К., 1973.
16. Русскому народу // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.
17. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.
18. Хитрая механика (правдивый рассказ, откуда и куда идут деньги) // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.

І.М. Петренко

СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКІЛ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Національна освіта є вагомим фактором соціально-економічного розвитку суспільства, засобом збереження його цілісності та стабільності. На сучасному етапі розвитку України відбувається процес реформування системи вищої школи. Входячи у європейський освітній простір, ми не повинні втратити власну культурну, етнічну, релігійну, національну ідентичність. Саме тому дослідження питань історії української освіти набувають актуальності.

Останнім часом в Україні популярності набули недільні школи, спостерігається зближення освіти з християнськими духовними цінностями. Українське православне духовенство виступає силою, яка підтримує та відроджує освітні традиції. За цих умов зростає інтерес до вивчення історії церковнопарафіальних шкіл у минулому, адже вони вивалили помітну сторінку в історію освіти. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади і тепер потребує нового переосмислення.

Створення мережі та діяльність церковнопарафіальних шкіл належить до маловивчених проблем, хоча окремі фрагменти відображено у роботах В.Й. Борисенка, С.П. Стельмаха, О.О. Драч, Г.В. Степаненко [1-4]. У зазначених працях автори аналізують проблеми історії освіти в Україні, просвітницьку діяльність духовенства, політику уряду Російської імперії щодо початкових шкіл духовного відомства. Однак, незважаючи на це, в цілому слід відзначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти проблеми, як організація та діяльність церковнопарафіальних шкіл, особливості мережі їх поширення та функціонування у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття.

У зв’язку із цим автор статті ставить за мету з’ясувати особливості створення мережі та функціонування церковнопарафіальних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття – періоду найвищого розквіту шкіл такого типу. Об’єкт вивчення – церковнопарафіальні школи Лівобережжя наприкінці XIX ст., предмет – особливості створення мережі та функціонування сільських

церковнопарафіяльних шкіл окреслених періоду і регіону.

Урядова політика Російської імперії у сфері початкової освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в кожному регіоні (на Правобережжі, Лівобережжі, Півдні) мала свої особливості, які залежали від рівня їх соціально-економічного розвитку і політичних обставин. На Лівобережжі (у Полтавській та Чернігівській губерніях) капіталістичні відносини розвивалися приблизно однаковими темпами, тому й вплив соціально-економічних факторів на освіту тут був рівнозначним. До того ж на них поширювалися всі закони зі сфери народної освіти, характерні для земських губерній Росії. Південні й Правобережні українські землі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували у дещо інших умовах. Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, тому й шкільна система там була іншою. Саме від таких обставин залежала мережа поширення церковнопарафіяльних шкіл у різних регіонах імперії. Зокрема, на Правобережжі та Півдні України, царський уряд покладав на церковнопарафіяльні школи не лише освітні, але й виховні завдання, а деякою мірою й політичні. Особливі політичні обставини, які склалися на Правобережній Україні, де царизм вів боротьбу з польським національно-визвольним рухом, сприяли діяльності тут православного духовенства в галузі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи у цьому регіоні були своєрідним бар'єром між православним населенням і польськими поміщиками з католицьким духовенством, які відкривали свої школи і залучали до них українське населення. До того ж через відсутність земств і земських шкіл на Правобережжі до 1910–1911 років початкові навчальні заклади духовного відомства тут були найчисленнішими. Вони стояли на першому місці серед усіх інших типів початкових шкіл. На Півдні України проживало багато розкольників і старообрядців, тому на церковнопарафіяльні школи тут покладалося перш за все місіонерське завдання і вони використовувалися царським урядом як засіб боротьби з інакочерцями. Тому мережа поширення початкових шкіл духовного відомства була значною у цьому регіоні.

На території Лівобережної України навчальні заклади церковного відомства співіснували із школами міністерства народної освіти, земськими, приватними тощо. У різні роки вони мали свою специфіку, законодавчу базу, яка регламентувала їхню діяльність. Окрім того, на Лівобережжі православне парафіяльне духовенство мало давні традиції в освітній сфері та вело боротьбу за збереження пріоритету в цій справі.

Мережа церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні почала зростати після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” від 13 червня 1884 року, які створили для розвитку останніх сприятливі умови. Саме з цього часу почався новий етап їх розвитку. Церковному відомству було надано пріоритет у системі початкової народної освіти. Церковнопарафіяльні школи були вилучені з підпорядкування училищних рад і передані єпархіальним училищним радам, а через них – архієрею і Святійшому Синоду. Єпархії поділялися на училищні округи, в кожному з яких нагляд за школами покладался на священників, призначених архієреєм. Питання про відкриття і управління школами,

підготовку навчальних планів, програм і посібників стали прерогативою духовного відомства.

До моменту затвердження „Правил” кількість цих шкіл у Російській імперії, за даним Синоду, становила 4640, у яких навчалось 112114 чоловік. У наступному, 1885 році, ця цифра збільшилася відповідно до 8 351 і 202 350, а на початок 1894 року Синод нараховував у своєму віданні вже 31 835 шкіл, де навчалось 981 076 учнів [5, 82 - 83].

До 1884 року у Полтавській єпархії було 66 шкіл із 1000 учнів. Освіта в основному зосереджувалась у земських і міністерських школах. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” від 13 червня 1884 року у другій половині цього року в єпархії було відкрито 29 шкіл, у яких навчалось разом із попередніми 66 школами 1723 учнів [6, 592-593].

На початок 1884 року у Чернігівській єпархії було лише 6 церковнопарафіяльних шкіл, але вони діяли безперервно уже десятки років. Ці школи відкривалися причетниками або їх вдовами за власним почином, без допомоги держави чи місцевої влади. Наприклад, у селі Шибаринівці псаломщик Висоцький навчав дітей на своїй квартирі протягом 20 років; дружина псаломщика Матусевича безперервно утримувала школу вже 30 років [7, 64]. Після видання „Правил про церковнопарафіяльні школи”, у другій половині 1884 року, в Чернігівській єпархії нараховувалося вже 97 шкіл із 2 258 учнями. Лише протягом жовтня – грудня 1884 року в єпархії було відкрито 48 шкіл, 1885-го року вже діяло 118 із 2 353 учнями, 1886-го – 123, із – 2 545 учнями [8, 341; 9, 5]. Ці приклади наочно підтверджують динаміку зростання церковнопарафіяльних шкіл у губерніях Лівобережної України після видання „Правил...”. Однак, слід наголосити на тому, що на час видання цього документу серед губерній Лівобережної України найбільше церковнопарафіяльних шкіл було на Полтавщині.

Щороку кількість церковнопарафіяльних шкіл збільшувалася. Зокрема, протягом 1885/86 навчального року у Полтавській губернії до 141 початкової школи духовного відомства додалося ще нововідкритих 48 церковнопарафіяльних шкіл. На початку 1887/88 навчального року у єпархії діяло вже 190 церковнопарафіяльних шкіл. У середньому на одну церковнопарафіяльну школу припадало 30 учнів, а в земських – 72 [10, 58]. Протягом 1890-91 рр. до існуючих шкіл додалося ще 37 [6, 594-598]. Розподіл церковнопарафіяльних шкіл за повітами Полтавської єпархії характеризувався нерівномірністю. Їх кількість переважала у тих повітах, де було мало земських шкіл.

Значення початкових шкіл духовного відомства полягало у тому, що вони охоплювали навчанням і дівчаток, а це було досить важливо на той час, адже неграмотність серед жінок становила значно вищий відсоток, ніж серед чоловіків. Зокрема, офіційно перша жіноча церковнопарафіяльна школа виникла у Полтавській єпархії у 1885/86 навчальному році. Щороку їх кількість зростала. Якщо у цьому році така школа тут була лише 1, то у 1889/90 – 10, 1891/92 – 47, 1892/93 – 69, 1894/95 вже 122 (2 двокласних, 71 однокласних, 49 шкіл грамоти) [6, 604]. У Полтавській губернії особливим піклуванням про церковнопарафіяльні школи для дівчаток відзначався єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон.

Швидке зростання кількості церковних шкіл у Чернігівській єпархії можна простежити за такими даними: якщо у 1889 році шкіл було 195, то у 1890 році вже – 378, а 1895-го року – 567 (з 16 520 учнями). Із них близько 2/3 були школами грамоти, інші – однокласні церковнопарафіяльні. Протягом 1892–1895 років у губернії було відкрито 5 двокласних шкіл. Розташування церковнопарафіяльних шкіл у Чернігівській губернії характеризувалося нерівномірністю, як і в інших губерніях Лівобережної України. Так, на 1894/95 навчальний рік у Борзненському повіті у поселеннях, які мали від 140 дворів і більше, нараховувалося 5 церковнопарафіяльних шкіл, а ті поселення, де було від 100 до 140 дворів, не мали жодної. У Глухівському повіті у населених пунктах із 140 дворами і більше було 3 церковнопарафіяльні школи, а поселення, що мали від 100 до 140 дворів не мали жодної школи, відповідно від 70 до 100 дворів мали 1 [11, 564-566]. Наявність церковнопарафіяльних шкіл залежала великою мірою від парафіяльних священиків, настільки вони переконували селян у необхідності віддавати на навчання своїх дітей та матеріального забезпечення шкіл.

У 1894/95 навчальному році у Полтавській єпархії церковнопарафіяльних шкіл діяло 339 і 466 шкіл грамоти [12, 13], їх кількість зростала з року в рік. Так, на початку 1895 р. церковнопарафіяльних шкіл було 339, протягом року їх кількість збільшилася на 37. Таким чином, до початку 1896/97 навчального року в єпархії працювало 376 церковнопарафіяльних шкіл, народних училищ інших відомств – 734 [13, 37]. Причому 306 церковних парафій не мали церковних шкіл. Їх відсутність пояснювалася: 1) малочисельністю і бідністю парафій, які не мали достатньо коштів для того, щоб побудувати школу; 2) частою зміною у парафії священика; 3) існуванням у поселеннях шкіл міністерських чи земських; 4) відсутністю іноді серед членів причту здібних до учительства осіб.

Отже, наприкінці XIX ст. відбувався процес інтенсивного розвитку шкіл духовного відомства. Такі темпи зростання шкіл Святейшого Синоду були пов'язані зі значними збільшеннями державних витрат на ці заклади. За підрахунками відомого дослідника М.В. Чехова, за той же період вони зросли в Росії з 55 000 до 3 000 000 крб, що вдвічі перевищувало витрати на народні училища інших відомств. Держава, яка розраховувала на швидке створення народних шкіл у кожній парафії за рахунок місцевих матеріальних ресурсів, змушена була виділяти значні кошти на їх утримання, які досягли 10 000 000 крб в 1902 році (на народні училища міністерства народної освіти – лише 5 000 000 крб) [14, 101-102].

Таким чином, за джерелами фінансових надходжень церковнопарафіяльні школи були більш державними, ніж початкові народні училища. Причиною того, що кількість церковнопарафіяльних шкіл зростала з року в рік, було передусім збільшення на них видатків із казни. Зокрема, 1899 року в розпорядження Полтавської єпархіальної училищної ради надійшло 84 560 крб 56 коп., що було більше на 4 810 крб 26 коп. порівняно з попереднім роком [15, 912].

У пореформений період земства, широко розпочавши освітню діяльність, іноді непримиренно ставилися до церковних початкових народних шкіл,

звинувачуючи їх у нездатності вести справу народної освіти на раціональних засадах. На погляд автора, частково такі звинувачення були справедливими. Православне парафіяльне духовенство іноді прагнуло до співпраці із земствами. Останні брали участь у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл, хоча часто під тиском єпархіального начальства. У тих губерніях, де земства виділяли кошти на допомогу церковнопарафіяльним школам, їх мережа поширення була значно вищою, ніж в інших губерніях. Незважаючи на це, загалом церковнопарафіяльні школи посідали чільне місце у системі початкової народної освіти Лівобережної України поряд із земськими. Зокрема, якщо до початку 1896/97 навчального року в Чернігівській єпархії було 155 церковнопарафіяльних шкіл, то наприкінці року вже 192 та 656 шкіл інших відомств [16, 203-204]. У середині 90-х років XIX ст. у селах Лівобережної України діяло 2 673 початкових школи різних відомств. Одна школа припадала на мешканців більше 5 населених пунктів. У Полтавській губернії відстань від хуторів і сіл до найближчої школи становила від 1 до 8 верст. Розташовувалися школи нерівномірно. За деякими даними, 200 великих поселень Чернігівської губернії зовсім не мали шкіл. Тому питання набуття початкової народної освіти жителями Лівобережної України стояло гостро.

Селянство чисельно домінувало у структурі населення Російської імперії. За даними 1897 р. воно становило 86,6 %. Тому рівень грамотності сільських жителів визначав грамотність населення держави в цілому [17, 33]. За даними перепису 1897 р., рівень грамотності селян Лівобережної України був таким: у Чернігівській губернії 16,5 % (з 2 298 854 жителів тільки 418 897 було грамотних), Полтавської – 14,4 %. Решта сільського населення (85,5 %) не могла здобути освіти [18, 106]. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття. Церковнопарафіяльні школи були поширені в основному на селі, у віддалених хуторах, для жителів яких навчальні заклади інших типів були недоступними. Вони відкривалися при місцевих парафіях, діяли під наглядом священика або інших членів причту. Там вони виконували свою історичну місію, ліквідуючи безграмотність і навчаючи нормам моралі тисячі селянських дітей.

Кульмінацією розвитку церковнопарафіяльних шкіл були 1890–1900-ті роки, саме на цей час припадає найвищий етап їх розвитку. У 1897 році в Чернігівській губернії налічувалося 208 церковнопарафіяльних шкіл. До кінця 1900 року їх кількість збільшилася до 248 [19, 709]. На початок 1900 року у Полтавській губернії діяло 1096 початкових шкіл духовного відомства (із них 481 церковнопарафіяльних), шкіл інших відомств – 894 [20, 698, 708]. На 1900 рік у Чернігівській єпархії поряд із 274 церковнопарафіяльними школами налічувалося 729 початкових народних шкіл інших відомств [21, 709, 726]. Школи духовного відомства посідали значне місце серед шкіл інших типів.

Таким чином, церковнопарафіяльні школи у Лівобережній Україні наприкінці XIX ст. становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Початок 1884 року пов'язаний із тим, що церковнопарафіяльні школи стали основним типом початкових шкіл. Вони набули право на самостійне

існування під керівництвом православного парафіяльного духовенства та єпархіальних органів влади. З того часу мережа їх поширення почала швидко збільшуватися. Найвищий розквіт початкових шкіл духовного відомства на Лівобережжі припав на 1890-ті роки і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням витрат на них із боку держави, адже до цього головними джерелами фінансування церковнопарафіяльних шкіл були місцеві органи влади, благодійники і самі селяни.

Серед губерній Лівобережної України Полтавська посідала першість за густотою мережі церковнопарафіяльних шкіл. Завдяки впливу місцевого первосвященника і парафіяльних попечителів початкові школи духовного відомства тут набули значного розвитку, займаючи помітне місце серед навчальних закладів інших типів.

Запропонована стаття стосується лише періоду другої половини XIX століття і охоплює межі Лівобережної України. Тому подальші публікації будуть спрямовані на розширення хронологічних і географічних меж дослідження та з'ясування того, яке місце займала початкова церковна школа порівняно з іншими видами шкіл, як вона забезпечувалась учительськими кадрами та яку роль відіграло православне парафіяльне духовенство в охопленні навчанням дітей українських губерній.

- епархии за 1899 год // *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1900. – № 34.
16. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1896/97 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1898. – № 9.
 17. *Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки.* – М.: АН СССР – Наука, 1951. – Т. 37.
 18. *Борисенко В.И. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період // Український історичний журнал.* – 1975. – № 8.
 19. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1901. – № 22.
 20. *Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1900 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1901. – № 25.
 21. *Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* – 1901. – № 22.

О.І. Савченко

СЕЛЯНСЬКЕ ВИДАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ

У лютому 1900 р. націонал-радикальна та соціалістично налаштована українська молодь об'єдналася в першу на Наддніпрянщині політичну організацію – Революційну українську партію (РУП). Заснували її відомі представники соціалістичної течії українського громадського руху, члени київської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, В. Камінський, О. Коваленко, яких не влаштували безпартійні форми суспільної діяльності. Зважаючи на складні політичні обставини, а також на те, що РУП була першою політичною партією на Наддніпрянщині, бажання вступити до її лав виявили усі невдоволені російським самодержавством представники як соціалістичної, так і націонал-радикальної течій.

Діючи в підпіллі, члени партії прагнули розширити агітаційну роботу за допомогою власних періодичних видань. Відсутність свободи слова у Росії не давала їм змоги розгорнути легальну видавничу діяльність, а тому вони вирішили видавати часописи партії за кордоном. Керівництво РУП зупинило свій вибір на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії. Це пояснювалося декількома причинами. По-перше, Австро-Угорщина була конституційною країною, громадяни якої мали свободу слова та друку. По-друге, вона мала спільний кордон з Росією, що полегшувало доставку нелегальних часописів до Наддніпрянської України. По-третє, у Західній Україні на початку XX ст. друкувалося чимало українських періодичних видань, а отже, існувала розгалужена поліграфічна база.

У грудні 1902 р. у Києві відбувся I з'їзд РУП, делегати якого прийняли рішення про створення друкованого органу партії, розрахованого на українських селян. Відповідно до ухвали з'їзду 1 січня 1903 р. у Чернівцях побачило світ партійне видання – газета „Селянин”, яка виходила на 8 сторінках.

Видання РУП, розраховане на українське селянство, в історичній науці практично ніколи не

1. *Борисенко В.И. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.* – К.: Наукова думка, 1980.
2. *Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.: Дис...канд. ист. наук: 07.00.02.* – К., 1991.
3. *Драч О.О. Развитие начатковой освіти в Україні (1861–1917 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01.* – Харків, 2001.
4. *Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01.* – К., 2002.
5. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов.* – М.: Педагогика, 1976.
6. *Церковно-приходские школы и школы грамоты в Полтавской епархии за последние 11 лет (1884–1895 гг.) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.* – 1896. – № 19–20.
7. *Корреспонденции церковно-приходской школы // Церковно-приходская школа.* – 1887. – Книга 3.
8. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886 год // Черниговские епархиальные известия.* – Часть официальная. – 1887. – № 8.
9. *Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах.* – С.Пб., 1909.
10. *Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии.* – Полтава, 1894.
11. *Журналы Черниговского губернского земства XXXII очередной сессии 1896 года.* – Чернигов, 1897.
12. *Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г.* – Полтава, 1897.
13. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* – 1897. – № 3.
14. *Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в.* – М., 1912.
15. *Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской*

вивчалось цілісно, а лише фрагментарно і, як правило, в контексті інших проблем. Одним із перших згадує газету „Селянин” у своїй праці В. Ігнатенко [4]. Стислий опис цього видання подав А. Животко у курсі лекції „Історія української преси”, виданому циклостилєвим способом у Регенсбурзі 1946 р. Машинопис цієї лекції був згодом перевиданий у Мюнхені [2] та Києві [3].

Автор статті ставить за мету дослідити селянське видання РУП на початку ХХ ст. Об'єктом аналізу є газета Революційної української партії „Селянин”, а предметом – проблематика матеріалів, опублікованих на її сторінках. Окреслена тема складна для дослідження через відсутність повних комплектів газети „Селянин”, яка на території Наддніпрянської України поширювалася нелегально.

Видавцем і укладачем перших чисел часопису був Л. Когут. Випуск ще одного періодичного органу РУП став можливим завдяки матеріальній допомозі Є. Чикаленка, який передав до її фонду тисячу карбованців [3, 175].

Провідною темою нового часопису РУП став аналіз умов життя та праці українських селян та їхнє організування для боротьби за економічне й політичне визволення. Другий номер „Селянина” розпочинався редакційною статтею під назвою „Про тяжке становище селян-хліборобів”. У ній зазначалося, що малоземелля та безземелля селян стали головними причинами їхніх виступів на початку ХХ ст. Однак неорганізованість і стихійність селянських заворушень не мали бажаних наслідків. Тому головне завдання часопису його видавці вбачали у тому, „щоб показати шлях усім нашим селянам кудю йти, що саме робити, з чого починати боротьбу” [4].

Заклик до рішучих дій містився у передовій статті третього номера „Селянина”. Редакція дійшла висновку, що „грізні змари збираються над Україною”, а тому незабаром варто чекати загальнонародного повстання. Свою місію за умов, що склалися, видавці „Селянина” вбачали у тому, щоб „об'єднати усіх скривджених та ограбованих робітників у лавах Революційної української партії для штурму російського самодержавства” [5].

Автори „Селянина”, вміщуючи у численних публікаціях відкриті заклики до повалення монархії в Росії, також вказували співвітчизникам на тих, хто, на їхню думку, були ворогами українського народу. Насамперед, це поміщики, яким належали великі земельні угіддя, а більшість українських селян була приречена на малоземелля та безземелля. Ще одним ворогом селянства часопис називав царських чиновників та земських начальників, підкреслюючи, що їхній необмеженій владі потрібно негайно покласти край. Як зазначалося на сторінках газети, це стане можливим „тільки тоді, коли селяни усі зрозуміють, що царські чиновники з царем не можуть дати ладу нам ніколи”. Тому українському народові потрібна така організація суспільного життя, щоб він сам обирав чиновників зі свого середовища [5]. Для підтвердження правильності власних поглядів автори „Селянина” зверталися до авторитетної думки Т. Шевченка. Зокрема, у статті, присвяченій Кобзареві, наголошувалося, що до самої смерті він „лишався таким самим завзятим ворогом панів і царів” [5].

Численні публікації часопису містили пояснення читачам, що їм не варто сподіватися на сторонню

допомогу у боротьбі за кращу долю, а потрібно розраховувати лише на власні сили. Реалізацію подібних планів „Селянин” пов'язував винятково з поваленням самодержавства та переходом політичної влади до рук народу [6]. У 1903 р., напередодні першотравневих свят, друкований орган РУП закликав українців залишити 1 травня роботу, „зібратися до купи, бо недалеко той день, коли треба всім разом повстати по всій Україні за правду, за долю, за щастя своє” [7].

Із початком російсько-японської війни провідне місце на сторінках „Селянина” посіли публікації антивоєнної тематики. Часопис радив українським призовникам бойкотувати мобілізацію до війська, оскільки не існує іншого способу, щоб врятувати найкращі національні сили [8]. Редакція також уважно стежила за перебігом подій на українських землях у складі Росії. Починаючи з перших чисел „Селянина”, на його шпальтах з'явилася рубрика „Що діється на Україні”, яка інформувала читачів про життя на Наддніпрянщині. У часописі надруковано програму українських соціалістів у сфері національної освіти, витриману в демократичному дусі, зокрема, щоб „школи були в кожному селі, щоб вони утримувалися за рахунок казни, щоб навчали в них якісно і безкоштовно” [4].

На початку 1904 р. видання „Селянина” переноситься до Львова, де його редактором стає А. Зеліб, а згодом газету очолив М. Ганкевич [9, 354]. Після цього часопис набуває радикально революційного змісту, а його девізом стає відоме гасло „Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”. У центрі уваги видання продовжувала залишатися антимонархічна тематика, адже війна Росії з Японією продовжувала вбивати та калічити тисячі українців. Восени 1904 р. у „Селянині” була вміщена редакційна стаття „Ані жодного запасного, ані жодного рекрута”. Засуджуючи криваву бійню, яка велася в інтересах царату, друкований орган РУП заявляв, що соціал-демократи ще від початку війни докладали максимальних зусиль, аби її зупинити, адже ця війна „крім безмежного горя, втрат наших близьких людей, зруйнування господарств нашого краю, нічого не принесла” [10].

Розгортання революційних подій 1905–1907 рр. у Росії прискорило радикалізацію політичної платформи друкованого органу Революційної української партії. Влітку 1905 р. у статті „Чого і як домагатися” було викладено основні завдання партії на етапі демократичної революції. Вони зводилися до втілення в життя чотирьох основних стратегічних вимог. По-перше, скликання парламенту, обраного усім народом, та переходу від монархії до демократичної республіки. По-друге, надання автономії Україні. По-третє, проголошення загального, прямого і рівного виборчого права для всього українського народу і, по-четверте, надання свободи слова і друку [8]. У матеріалах часопису підкреслювалося, що реалізація запропонованої програми стане можливою лише у разі „скинення самого ката-царя та скликання установчої ради, а також скасування дотеперішніх царських законів і заведення народного правління” [11]. За умов піднесення революції видавці „Селянина” не обмежували тематику друкованого органу суспільно-політичними й соціально-економічними проблемами. Поза їхньою увагою не залишалося і

злободенне для українців національне питання. Нагадавши читачам, що в Росії продовжував діяти царський указ 1876 р., який забороняв видавати пресу українською мовою, редакція наголошувала на тому, що „Селянин” друкується рідною мовою. Вона пояснювала це тим, що „партія хоче, щоб український робітничий люд пізнав своє лихо та своїх ворогів” [11].

Таким чином, аналіз матеріалів, опублікованих у газеті, дає підстави дійти висновку, що їх проблематика торкалася різноманітних аспектів життя українського селянства. Проте основну увагу видавці „Селянина” приділяли антимонархічній тематиці. Саме з поваленням російського царату вони пов’язували можливість проведення в Україні демократичних перетворень у політичній, соціально-економічній та національно-духовній сферах.

1. Ігнатенко В. *Бібліографія української преси 1816–1916*. – Х.-К., 1930.
2. Животко А. *Історія Української преси*. – Мюнхен, 1989–1900.
3. Животко А. *Історія української журналістики: Навч. посіб. для студ. вузів / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарису та прим. М.С. Тимошик*. – К., 1999.
4. *Селянин*. – 1903. – лют.
5. *Селянин*. – 1903. – берез.
6. *Селянин*. – 1904. – липн.
7. *Селянин*. – 1903. – квіт.
8. *Селянин*. – 1904. – лют.-берез.
9. *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович*. – Львів, 1993. – Т. 1.
10. *Селянин*. – 1904. – верес.-жовт.
11. *Селянин (додаток)*. – 1905. – черв.

О.О. Драч

ПРИМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (II пол. XIX – початок XX ст.): УПОРЯДКУВАННЯ, СТАН, БУДІВНИЦТВО

Сучасна Українська держава вже п’ятнадцять років активно упроваджує ринкові реформи, спрямовані на становлення нової економічної і соціальної моделі суспільства. Цей процес стосується всіх сфер життя соціуму, у тому числі й освітньої. Становлення національної системи освіти відбувається в гострих дискусіях щодо ролі, місця загальноосвітньої школи у системі підготовки нової молодшої української генерації. Саме тому вирішення проблем фінансової підтримки і зміцнення матеріально-технічного забезпечення навчального процесу української школи ХХІ ст. тісно пов’язано з вивченням і переосмисленням найкращих надбань національного шкільництва в історичній ретроспективі. Пріоритетного значення набуває дослідження досвіду упорядкування і створення шкільних приміщень на Наддніпрянщині періоду побудови основ ринкового суспільства (другої половини XIX – початку XX ст.).

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук із питань історії української освіти дорядяньського періоду, що знайшло вияв у зростанні кількості публікацій, у яких узагальнюється досвід національної шкільної системи освіти, серед яких дослідження В.С. Шандри, Н.А. Шип, О.П. Удада, В. Курило, Л. Дровозюка, Л. Корж [1]. У них із застосуванням нових методологічних підходів

проаналізовано просвітницьку діяльність земських установ, урядову політику у сфері народної освіти в Україні, склад учителів початкових шкіл. Однак, оцінюючи стан вивчення проблеми народної освіти в Україні у 1861–1917 рр. в цілому, відзначимо, що багато питань так і не знайшло поки що свого висвітлення. Зокрема, недостатньо вивченим залишається організації господарського забезпечення початкової школи, різні аспекти цієї теми аналізуються в основному на регіональному рівні.

Саме тому автор статті ставить за мету дослідити окремі аспекти організації шкільної справи: розбудову і упорядкування приміщень початкових училищ, що дозволить вивчити досвід органів місцевого самоврядування з удосконалення побудови системи початкової освіти в Україні періоду ринкових трансформацій. Об’єкт вивчення – сільські школи в Україні у II пол. XIX – на поч. XX ст., предмет – їх упорядкування, стан, будівництво.

У період суспільно-громадського піднесення кінця 50-х рр. XIX ст., коли з особливою гостротою постала проблема збільшення кількості початкових шкіл для широких верств населення, певну активність у цій справі виявило духовне відомство – Священний Синод, який зобов’язав місцеве духовенство всіма засобами сприяти успіху цієї важливої державної справи. У відповідь на це єпархії українських губерній розгорнули активну роботу. Так, пропозиції Київської духовної консисторії були спрямовані на негайну організацію шкіл у селах і містечках єпархії на кошти церкви і в церковних приміщеннях [2, 8].

Проте духовенство, зобов’язане суворими приписами відкривати школи, не завжди мало для цього необхідні засоби. Як указували самі священники (наприклад, І. Матвеев у Харківській губернії), заважала розвитку шкільної справи нестача необхідних приміщень, оскільки при церквах їх, окрім сторожок, не було, а власні житлові умови церковнослужителів часто були досить складними [3, 1–4]. Священник А. Котелевський із с. Штеповки Лебединського повіту цієї губернії повідомляв про неможливість подальшого утримання церковнопарафіяльної школи за свій рахунок через те, що місцева громада ніякої участі в її забезпеченні не брала. Церковнопарафіяльні училища часто існували тільки на папері, а якщо і діяли, то у непристосованих темних і вологих церковних сторожках [4, 904]. У Подільській губернії школи духовного відомства головним чином розташовувались у будинках священників, церковнослужителів чи селянських хатах [5, 51]. Наставниками у них були виключно місцеві священники, але через численність своїх прямих обов’язків по парафії вони часто доручали навчання пономарям і солдатам у відставці, які часто залучали дітей до виконання різних робіт [6, 13].

Новим поштовхом до розвитку шкільної справи стає земська реформа. Згідно з „Положенням про губернські та повітові земські установи” від 1 січня 1864 р., новим органам було дозволено „піклуватися про розвиток заходів народної освіти переважно в господарському напрямку”. Основою земської шкільної системи стали училища, які відкрили в попередні роки селяни. Школи ці відкривалися за власною ініціативою населення, виключно на його кошти. Стан земських шкіл до 70-х рр. XIX ст., як свідчать вивчені нами матеріали, був досить

жалюгідним. Всі вони розміщувались у селянських хатах, які часто зимою не опалювались. З метою зміцнення матеріальної бази шкіл було запроваджено посаду попечителя народних училищ. Він повинен був опікуватися всіма шкільними проблемами. Як правило, на цю посаду обирали найповажніших місцевих мешканців. До речі, в Полтавському повіті земські діячі неодноразово констатували, що в разі прихильності попечителя шкільній справі, училища набували гідного вигляду.

Найголовнішою перешкодою для розвитку шкільної справи в пореформений період залишалася непристосованість усіх училищних приміщень. Обумовлюється це тим, що обов'язок надавати приміщення для школи покладався на сільські громади. Ця справа просувалася досить повільно, бо останнім не завжди було під силу будувати спеціальні приміщення для шкіл за свій рахунок. Саме тому більшість із них розташовувалася чи у церковних сторожках, чи у зовсім непристосованих хатах, які орендувалися [7, 526]. Це було характерно для всіх українських губерній.

Наприклад, більшість приміщень початкових училищ в Одеському повіті на початку 70-х рр. XIX ст., за матеріалами комісії з народної освіти, не відповідали ні педагогічним, ні гігієнічним нормам [8, 63]. Досить безрадісну картину виявив у 1886 р. огляд початкових шкіл Херсонської губернії. Звіти вчителів, а також надіслані ними плани шкільних приміщень свідчили, що більшість із них, окрім сирості, холоду, земляної підлоги, тісноти, страждали ще й від незручного розташування кімнат [9, 33]. Шкільні меблі не були пристосованими до занять. На це вказують матеріали земських досліджень шкільних приміщень у різних губерніях. Так, у Харківській губернії в середині 1880-х рр. спеціально збудованих приміщень для початкових шкіл було обмаль. Більшість із них розташовувалася у громадських будинках, решта – в найманих приміщеннях, тісних, темних, без коридорів і віталень, тому одяг учні складали в самих класних кімнатах [10, 180; 10, 127; 10, 133]. У Кобеляцькому та Константиноградському повітах Полтавської губернії лише 15 % всіх шкільних приміщень відповідали необхідним вимогам, решта являла собою досить непривабливу картину [11, 11].

Міністерство народної освіти в кінці XIX ст. визнало, що нестача коштів на початкову народну освіту негативно позначалася і на училищних приміщеннях: багато з них розташовувалися у холодних, тісних та старих спорудах, а частина взагалі не мала власних приміщень [12, 480]. У відсутності нормальних шкільних приміщень місцеві повітові управи вбачали основну перешкоду для зміцнення справи народної освіти та зростання чисельності учнів у школах.

На стан справ зі шкільними приміщеннями звернули увагу і земські лікарі українських губерній. Так, на VII з'їзді земських лікарів Харківщини підкреслювалося, що більшість народних шкіл у губернії перебували в антисанітарійних умовах [13, 21]. Вказувалося, що в початкових училищах бракувало повітря та нормальної вентиляції. Траплялися випадки, коли учні в напівсвідомому стані залишали клас, як це було при дослідженні санітарного стану початкових шкіл Кременчуцького повіту [14, 13]. У Полтавській

губернії 12 % земських шкіл взагалі не мали ніякої вентиляції в класних кімнатах [15, 154].

Щодо неземських губерній (Київської, Волинської і Подільської), то за відсутності земських установ справа зі шкільними приміщеннями була ще гіршою. У Подільській губернії в цей період санітарно-гігієнічним нормам не відповідало жодне з початкових училищ [11, 17]. В окремих повітах цієї губернії до кінця XIX ст. шкільних приміщень взагалі не було: невеликий контингент учнів не заважав господарям жити власним життям у хаті чи сторожці [16, 5].

Поліпшення шкільних приміщень досягалося різними шляхами. Наприклад, у Бердянському повіті земство відкривало школи тільки в тому разі, якщо приміщення було збудоване сільськими громадами за планами земської управи, тобто пристосовано для народних училищ [17, 127]. Перші спроби розробити плани шкільних приміщень були здійснені земствами ще в перші роки своєї діяльності. У 1870 р. М.О. Корфом та Одеською повітовою управою були створені відповідні проекти [18, 79]. Ставилась мета, щоб шкільні приміщення відповідали всім навчальним і гігієнічним вимогам [19, 3]. Забезпечення зручними шкільними меблями та вентиляцією в класних кімнатах стало обов'язковою вимогою при відкритті школи. Починаючи з 90-х рр. XIX ст., майже всі земські управи розробили плани шкільних приміщень для різних типів народних шкіл, які, в основному, відповідали вимогам шкільної гігієни. Зокрема, Одеська земська управа з метою поліпшення системи класних меблів у початкових народних училищах звернулася за рекомендаціями до провідних місцевих педагогів та лікарів [20, 1]. Спільними зусиллями було розроблено типові проекти приміщень народних училищ як однокімнатних, так і багатокімнатних.

У зв'язку з цим виникла проблема пошуку коштів на будівництво шкіл. Вперше питання про надання селянам позик на побудову шкіл було поставлене у 1874 р. Чернігівським земством, яке асигнувало на цю справу 5 тис. крб [7, 527]. Харківське губернське земство на будівництво та ремонт училищних приміщень відкрило кредит повітовим управам на суму 10 тис. крб [21, 49]. Комісія Херсонського губернського земства констатувала, що будівництво приміщень для шкіл та їх впорядкування мають входити в обов'язок земства при посильній допомозі сільських громад [22, 45]. Необхідною умовою відкриття кожного нового народного училища визнавалося укомплектування класними меблями відповідно до зразків, які мала управа. Завдяки активній роботі земств, місцевих громад, приватних осіб, попечителів училищ поступово почали будуватися шкільні приміщення, які були досить непогано впорядковані.

На початку XX ст. земська діяльність із розвитку шкільної справи значно активізувалася. Головними статтями витрат повітових земств стало, по-перше, утримання шкіл і забезпечення їх навчальним приладдям, по-друге, будівництво та ремонт шкільних приміщень. Наприклад, у Херсонській губернії з 1906 по 1909 рр. кошти повітових земств на утримання земських шкіл зросли на 30,3 %, на навчальні посібники – на 104,9 %, а витрати на ремонт і будівництво шкільних приміщень – до 309,1 % [23, 22]. У зв'язку з упровадженням планів про введення загальної початкової освіти, на баланс земських

повітових управ перейшли шкільні приміщення, збудовані на кошти місцевих громад [24, 305].

Саме тому на 1910 р. велика кількість початкових народних училищ мала власні приміщення. По губерніях це виглядало так: у Волинській губернії – 37,3 % у містах і 86,3 % у селах, у Подільській відповідно – 40 і 80,2 %, у Полтавській – 55,6 і 81,2 %, у Чернігівській 66,7 і 83,2 %, у Катеринославській – 51,7 і 88 %, у Таврійській – 52 і 77,3 %, у Херсонській – 48,2 і 80,9 % [25, 9; 12]. У Харківській губернії в 1909 р. 87,6 % початкових шкіл були розміщені в спеціально збудованих приміщеннях [26, 16].

Шкільний перепис 1911 р. виявив, що 68,9 % початкових шкіл Київського навчального округу мали в своєму розпорядженні лише одну класну кімнату [27, 79]. Більше всього шкіл з однією класною кімнатою було у Подільській губернії – 86,1 %, у Волинській – 85,7 %, у Київській – 62,8 %, у Чернігівській – 56 %. Найменша кількість шкіл із однією класною кімнатою була у Полтавській губернії – 51,1 %. У земських губерніях (Полтавська та Чернігівська) відсоток шкіл, які мали більше однієї класної кімнати, був значно вищим, ніж у трьох неземських губерніях. У 1910 р. в Одеському навчальному окрузі народних училищ з однією класною кімнатою було 57,8 %, у Херсонській – 47,9 %, у Таврійській – 58,3 %, у Катеринославській – 50,6 % [25, 10]. Найкращі показники мала Херсонська губернія, в якій більше половини шкіл мали дві класні кімнати.

Важливо підкреслити, що в земських губерніях початкові школи мали просторіші приміщення. За об'ємом повітря та площею підлоги на одного учня школи Чернігівської та Полтавської губерній випереджали народні училища неземських губерній. Саме тому й кількість шкіл, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам, у земських губерніях була значно меншою. У Волинській губернії шкіл, у яких не дотримувалися гігієнічних вимог за об'ємом повітря, діяло 73 %, в Подільській – 79,3 %, в Київській – 62,1 %, в Полтавській – 59,9 %, в Чернігівській – 57,6 % [27, 80]. У Харківській губернії таких шкіл було 61,7 % [26, 24]. У губерніях Одеського навчального округу ситуація була значно кращою. Частина шкіл, які не відповідали цим вимогам, становила: у Катеринославській – 41,2 % від загальної кількості народних училищ, у Таврійській – 28,7 %, у Херсонській – 48 % [25, 10]. Таким чином, Таврійська губернія мала на 1910 р. найбільш просторі шкільні приміщення в Україні.

Аналізуючи питання про освітлення початкових шкіл, потрібно враховувати, що, з точки зору шкільної гігієни, площа підлоги мала не більше, ніж як у п'ять разів перевищувати площу віконного скла. Щодо освітлення початкових народних училищ у губерніях Київського навчального округу, то в містах середня цифра цього співвідношення становила 8, а в сільській місцевості – майже 10 [27, 81]. Тому незаперечним є факт, що освітлення в початкових школах цього округу було недостатнім. Особливо страждали в цьому плані школи Волинської та Подільської губерній, де світлова площа майже вдвічі була нижчою від вимог гігієнічних норм. В Одеському навчальному окрузі в містах це співвідношення становило 8, а в сільській місцевості – 9 [25, 11]. Можна зробити висновок, що в південних українських губерніях приміщення народних училищ були світлішими.

Вивчення наведених даних свідчить, що значна кількість класів у школах українських губерній не повністю відповідали своєму призначенню. Це, безумовно, негативно впливало на здоров'я учнів та вчителів і на успішність у навчанні. Дослідження постанов повітових земських зборів Полтавської губернії початку ХХ ст. дає можливість зробити висновок, що необхідні вимоги щодо утримання шкільних приміщень не завжди регулярно виконувалися сільськими громадами. Шкільна хроніка переконливо засвідчує неодноразові випадки занять учнів у верхньому одязі через низьку температуру в школах [28, 30]. Мабуть, саме тому в 1913 р. в українських губерніях на ремонт та будівлю шкільних приміщень витрачалося 38 % всіх земських видатків. Наприклад, у Полтавській губернії на це було асигновано близько 2,5 млн крб, або 45 % всіх губернських земських витрат на народну освіту [29, 27-33].

Таким чином, буржуазні реформи 60-70х рр. ХІХ ст. на Наддніпрянщині створили сприятливі умови для розвитку шкільної справи. Енергійна робота новостворених органів місцевого самоврядування у сфері народної освіти як на Лівобережжі, так і Правобережжі знайшла своє виявлення в піклуванні про будівництво училищних приміщень, матеріально-технічне забезпечення навчального процесу шляхом збільшення витрат на діяльність початкових шкіл. Основними вимогами губернських та повітових українських земств до організації шкільної справи стає наявність спеціально збудованих достатньо просторих шкільних приміщень, які б відповідали основним санітарно-гігієнічним нормам, упорядкування класними меблями останніх зразків. Значне зростання земських витрат на будівництво і ремонт шкільних приміщень сприяли швидкому зростанню мережі початкових шкіл в Україні на початку ХХ ст. Діяльність українських земств із питань будівництва шкільних приміщень була настільки ґрунтовною, що окремі збудовані у той час школи можна і досі побачити в українських селах.

Історія українського шкільництва періоду ринкових трансформацій на Наддніпрянщині є досить широкомасштабною проблемою, тому подальші наукові пошуки автора будуть спрямовані на вивчення питань ролі жіноцтва у кадровому забезпеченні української початкової школи.

1. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIXв.). – К., 1991; Культурно-національне питання на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 3; Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в ХІХ – початок ХХ ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Удод О.П. Початкова освіта на Слобожанщині // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – Ч. І; Дровозюк Л. Земська школа в Україні: (друга половина 19 століття) // Рідна школа. – 1997. – № 12; Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Початкова школа. – 1999. – № 4; Корж Л. Земська школа на Харківщині // Шлях освіти. – 1999. – № 1.
2. Благovidов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. – Казань, 1891.
3. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 40. – Оп. 45. – Спр. 671.
4. Корф Н. Итоги общественной деятельности на пользу народного образования в России // Вестник

- Європы. – 1876. – № 6.
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К.–ПМДА). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4867.
 6. К.–ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4760.
 7. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – С.Пб., 1909. – Т. 1.
 8. Доклад председателя одесского уездного училищного совета о состоянии начальных народных училищ. – Одесса, 1874.
 9. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885-86 гг. – Херсон, 1889.
 10. ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.; Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 68.
 11. Отчет попечителя Киевского учебного округа С.П. Голубцова о народных училищах за 1886 год. – Киев, 1887.
 12. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1897 год. – С.Пб., 1900.
 13. ДАХО. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 2.
 14. Несвицкий А.А. Исследование гигиенической обстановки народных школ Кременчугского уезда. – Полтава, 1899.
 15. Очерк состояния народного образования в Полтавской губернии. – Полтава, 1897.
 16. Левицкий В.А. Санитарное состояние сельских школ Подольского земства. – М., 1904.
 17. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. – С.Пб., 1889.
 18. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. – С.Пб., 1910. – Ч. 1.
 19. Указания к рациональному устройству зданий для сельских школ. – С.Пб., 1882.
 20. Протоколы заседаний комиссии по вопросу об улучшении системы класной мебели. – Одесса, 1893.
 21. Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865–1889. – Харьков, 1890. – Кн. 1.
 22. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. – Одесса, 1888. – Т. 1.
 23. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1907, 1908, 1909 годы. – Херсон, 1910.
 24. Державний архів Полтавської області. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 123.
 25. Однодневная перепись начальных школ в Империи. – Пг., 1914. – Вып. IV; Вып. V.
 26. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков, 1912.
 27. Андреев Н. Начальные школы Киевского учебного округа // Русская школа. – 1914. – № 4.
 28. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава, 1907.
 29. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту // Світло. – 1914. – Кн. 7–8.

С.О. Шамара

МІСЦЕ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія української інтелігенції становить значне тематичне поле для вітчизняних учених-супільствознавців. Особливої уваги заслуговує її структурна складова – сільська інтелігенція – на різних історичних етапах. Нині з'явилося вже чимало досліджень (у тому числі дисертаційних), присвячених окремим питанням порушеної проблеми. Однак залишаються не з'ясованими багато сюжетів

професійної, соціокультурної, економічної та політичної діяльності сільської інтелігенції в цілому, ставлення до неї українського селянства, її самоощинка, участь у національному русі тощо. Поряд із ними на окрему увагу заслуговує питання стосунків сільської інтелігенції з українським селянством в умовах ринкових трансформацій та політизації суспільного життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При чому, на наш погляд, за достатньо самостійний просторовий терен для дослідження місця сільської інтелігенції в українському традиційному суспільстві (представленого насамперед хліборобською верствою села) може слугувати тогочасна Наддніпрянина.

Окремого дослідження стосунків сільської інтелігенції з українським селянством окресленого періоду в сучасній історичній науці немає. Однак існує ряд робіт дослідників, у яких разом із основною проблемою висвітлюються і деякі сюжети, що стосуються нашої теми. Серед них праці І. Лисяка-Рудницького [1], Б. Кравченка [2], Г. Касьянова [3], І. Фаренія [4–6], Ю. Присяжнюка [7–11], О. Драч [12–13] інших учених.

Варто погодитися з І. Фаренієм у тому, що соціальні та морально-психологічні характеристики інтелігенції, задіяної в кооперації (а це значною мірою сільська інтелігенція), становлять маловідому проблему. Дослідник, безумовно, правий, коли стверджує, що „з'ясування деталей діяльності видатних кооператорів не може дати загальне уявлення про основну масу інтелігентів, що пов'язали своє життя з кооперативним рухом” [4, 40]. Від себе зазначимо: в ситуації з сільською інтелігенцією в цілому коло номінальних об'єктів дослідження буде значно ширшим навіть за весь загаль інтелігентів від української кооперації.

Отже, метою статті є спроба визначити місце сільської інтелігенції Наддніпрянини в українському традиційному суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (до 1917 р.), з'ясувати здатність цієї верстви адекватно реагувати на модернізаційні виклики, що несла з собою ця епоха. Об'єктом вивчення є сільська інтелігенція зазначеного періоду, а предметом – її місце в традиційному суспільстві.

Принагідно зазначимо, що загальний портрет сільської інтелігенції – лише умовна єдність. Не викликає сумніву соціально-професійна диференціація серед сільської інтелігенції, її поділ на різні спеціальності та посадова стратифікація (до неї входять учителі, агрономи, лікарі, священники, кооператори, юристи, місцеві урядовці, земські діячі, меценати-благодійники, музейні працівники, бібліотекарі, митці-різничинці, редактори й кореспонденти сільських газет та інші люди розумової праці на селі).

Напередодні реформ 1860–1870-х рр. чисельність інтелігенції на селі була незначною. Основну її масу становили урядовці, священники і вчителі. Реформи ж дещо змінили соціальну структуру села, у зв'язку з чим чисельність сільської інтелігенції неупинно збільшувалась. І хоча деякі її групи залишалися малочисельними навіть на початку ХХ ст., у цілому слід відзначити, що до 1917 р. у структурі інтелігенції українського наддніпрянського села вже були достатньо помітними кардинальні зміни у напрямі її зростання як кількісно, так і якісно. Стосовно загальної

чисельності сільської інтелігенції Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст., деякі відомості подають дослідники. Зокрема, Б. Кравченко стверджує, що у 1897 р. три чверті українців, які мали професії, пов'язані з розумовою працею, проживали в сільських районах [2, 58], а це близько 100 тис. осіб. Г. Касьянов, аналізуючи той же перепис населення від 1897 р., вважає, що на селі фактично мешкало 42 % всієї інтелігенції Наддніпрянщини [3, 32], тобто не більше 55 тис. осіб. Якщо ж зважити, що Б. Кравченко вів мову про питомо український склад сільської інтелігенції Наддніпрянської України (у зв'язку з чим для повної картини у його випадку необхідно взяти також до уваги інонаціональних інтелігентів сільської місцевості), то загальна кількість цієї верстви, подана ним, є завищеною. Г. Касьянов не бере в обрахунок сільське духовенство, яке, на наш погляд, належить до інтелігенції, тож його дані є, навпаки, дещо заниженими. Очевидним є, принаймні, одне: загальна кількість сільської інтелігенції Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. коливалася від 55 до 100 тис. осіб.

Упродовж наступних двадцяти років простежується інтенсивне збільшення чисельності сільської інтелігенції. За даними, які наводить Г. Турченко, напередодні 1917 р. в українському селі проживало 411,2 тис. інтелігентів і службовців (поміщики і дрібні підприємці („куркулі”) класифікуються нею окремо – відповідно 274,9 та 4035,1 тис. осіб), що становило 1,6 % мешканців української сільської місцевості [14, 83]. На початку 1920-х рр. С. Рудницький наголошував на тому, що „інтелігентного людського матеріалу, придатного для державного будівництва й культурної роботи, рахують наддніпрянці в себе на 1 мільон...” [15, 382]. Якщо взяти за орієнтир те, що порівняно з 1897 р. частка сільської інтелігенції в загальній її структурі до 1917 р., безумовно, зросла (вона вже перевищувала ті 42 %, про які казав Г. Касьянов стосовно 1897 р.), а в період 1917–1920 рр. внаслідок освітньої політики національних урядів можливості формування кадрів української інтелігенції суттєво розширилися, то, умовно кажучи, 500 тис. осіб (беручи до уваги твердження С. Рудницького і Г. Турченко) – цілком реальна статистика сільської інтелігенції Наддніпрянщини станом на початок 1920-х рр.

Джерела формування інтелігенції українського села були різними. У XIX ст. вона формувалася, за слушним спостереженням І. Лисяка-Рудницького, „з деклясованих нащадків інших суспільних верств” [1, 363]. Принагідно зазначимо, що не варто перебільшувати ролі селянства в цьому процесі, адже, принаймні до кінця XIX ст., ті можливості, які надав їм ряд „великих” реформ 1860–1870-х рр., не були ними використані для здобуття освіти (необхідної умови формування інтелігенції) тією мірою, якою, можливо, декому з них хотілося б. Доречною є думка Ю. Присяжнюка, який вважає, що „пересічний український хлібороб зустрів „епоху капіталізму”, зберігши в своїй психології усталений упродовж століть стереотип – пріоритетність фізичної праці людини над її інтелектом та над здатністю економічно ефективно мислити” [8, 9]. На початку XX ст., особливо після революційних подій 1905–1907 рр., можливості для „вибиття селян у люди”, здобуття ними освіти та посад, здавалося б, зросли, проте, загальна картина залучення селян до формування сільської

інтелігенції зокрема і всієї інтелігенції в цілому, порівняно з XIX ст., практично не зазнала змін. В основному кадри сільської інтелігенції формувалися за рахунок декласованого і збіднілого дворянства та інших різночинських кіл. Окрім того, варто враховувати, на наш погляд, ще й ту обставину, що на рубежі XIX-XX ст. інтелігенція, яка жила і працювала на селі, вже досить плідно сама себе відтворювала (яскравий приклад – доньки сільських священників, які з отриманням певного освітнього цензу практично всі працювали в місцевих початкових школах).

Дослідженню стосунків сільської інтелігенції з українським селянством чималу увагу приділяє Ю. Присяжнюк. Вказуючи на один зі стереотипів українського селянина, який полягав у „пріоритетності фізичної роботи над здатністю творчо, економічно доцільно мислити, над інтелектуальною працею в життєзабезпечуючому циклі людини”, він цілком справедливо бачить у цьому основну причину „зневажливого ставлення селян до „панів”, до яких вони часто відносили не тільки поміщиків, а й підприємців, комерсантів, чиновників, представників інтелігенції; життя ж у містах, зазвичай, взагалі уявлялося мешканцями українського села як суцільна бездіяльність, „галабурда та розпушта” [10, 43]. Стосовно взаємин селян із духовенством, які деякі дослідники надто ідеалізують, Ю. Присяжнюк підкреслює, що „з часів сумно пам'ятної Руїни духовенство та селянство поволі втрачали колишню соціальну та ідейну монолітність” [11, 126]. І справді, часом непорозуміння, які виникали між селянами і сільськими священниками під дією різних обставин, призводили до побиття першими других, зведення на сільський клір наклепів, пограбування і розорення духовенства. Необхідно відзначити, що часто на таке ставлення з боку українських селян міг очікувати взагалі будь-який місцевий інтелігент, особливо новоспечений, адже на селі „нуворишів” не любили і зустрічали з підозрою.

Умови традиційного суспільства, збережені насамперед ментальністю українського селянства, та ринкові трансформації другої половини XIX – початку XX ст. поставили наддніпрянську сільську інтелігенцію в двозначне становище. З одного боку, вона була змушена жити і працювати в середовищі, яке з великими труднощами і дуже повільно пристосовувалося до викликів модерної доби, а з іншого – задовольняти свої меркантильні потреби, прагнення за ринкових умов жити краще. Прикладом останніх рис інтелігентської верстви можуть бути такі слова з революційної відозви чернігівської групи есерів „До інтелігенції”: „Інтелігенції треба до них [селян, робітників] приєднатися, хоча б тому, що їй політична свобода принесе більше, ніж пролетаріату й соромно купувати власне благо кров'ю трударів” [16, 8 зв.]. Єдине, що об'єднувало і українських селян, і сільських інтелігентів уже на початку XX ст. – це їхнє різне за походженням, однак, спільне за напрямом опозиціонування себе правлячому режимові.

Саме тоді своєрідною відповіддю всієї української інтелігенції на модернізацію суспільства стало поширення в її середовищі політичної ідеології різних течій. Зміна влади видавалася їй найкращим шляхом вирішення багатьох проблем, головними серед яких було встановлення демократичного ладу та надання українцям автономії або ж і здобуття ними

незалежності. Поліпшення політичного клімату, безумовно, сприяло б створенню адекватної йому соціокультурної та економічної атмосфери. Ідеї революційного руху вироблялися насамперед інтелектуалами міста. Сільська ж інтелігенція, за слушним спостереженням Б. Кравченка, подібно до інших націй Східної Європи, „непевна і спантеличена пристала до того руху лише тоді, коли він набув певного престижу”. Тим не менше, справедливим є й інше його зауваження: „Майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців” [2, 59]. У такому разі цілком очевидно, що сільська інтелігенція Наддніпрянської України стала одним із найактивніших агітаторів революційного руху.

Принагідно зазначимо, що „модерна ідеологія” сільської інтелігенції не завжди адекватно сприймалася у традиційному середовищі. С. Єфремов у „Раді” з цього приводу писав: „Добре відомо, що на першому слуханні або читанні української книжки наш селянин часто дивився на це, як на панську вигадку і навіть як на спробу з нього насміятися” [2, 49]. Особливо це стосувалося політичної агітації.

Наголошуючи на ролі українського селянина у збереженні власної етнічності, Ю. Присяжнюк, разом із тим, відзначає, що „суб’єктивно він був неспроможний осмислити й реалізувати національно-державну справу” [9, 80]. Однак така характеристика сприйняття селянами політичних вимог буде справедливою лише стосовно більшості дореволюційного селянства. Натомість його активна меншість, організована до 1917 р. сільською інтелігенцією у кооперативи, просвіти і навіть регіональні осередки перших національних партій вже становила цілком реальну силу для власного державотворення. Пізніше М. Грушевський, оповідаючи у своїх спогадах про засідання 14 березня 1917 р. у Києві кооперативного з’їзду, на наш погляд, абсолютно справедливо наголошував на надзвичайній ролі цього зібрання. Порівнюючи його з „українським мікрокосмом” Центральної Ради, вчений дав йому характеристику „показного”, „величної маніфестації”. Саме на цьому з’їзді вперше широко обговорювалися питання державного будівництва та українізації [17, 136-137].

Безумовно, селянство по-різному реагувало на політичні заклики сільської інтелігенції. Як свідчать документи, іноді вони видавали „революційну інтелігенцію” владі [18, 72-73]. Утім періодично їхні інтереси збігалися. Принагідно зазначимо, що у цій площині результати „ходіння інтелігенції в народ” у 1850–1870-х рр. були малопродуктивними, однак у 1902–1903 та 1905–1907 рр. ідейна спільність сільської інтелігенції та українського селянства виявилася уже цілком реально. Із поразкою Першої російської революції одна частина селянства розчарувалася у співпраці з різночинцями, а інша – продовжувала довіряти їм свої інтереси і провід.

У зв’язку з невизначеністю селянства ставлення до нього інтелігенції теж було специфічним і неоднозначним. Як слушно підмітив Б. Кравченко: „У десятиліття, що передувало революції [1917 р.], частина інтелігенції звернулася до селянства, решта не переставала шукати суспільного ґрунту, що був би більшим за власне неї, але в дійсності так ніколи його й не знайшла” [2, 62]. Попри труднощі, які постали

перед сільською інтелігенцією після поразки революції 1905–1907 рр., вона не припинила своєї політичної діяльності.

До революційних подій 1917 р. більшість сільських інтелігентів підходила із власним переконанням у необхідності зміни політичного ладу, модернізації суспільства і його справедливої націоналізації. Тому не дивно, що типовими на початку Української революції були заяви на зразок тієї, що подав до освітнього відомства сільський вчитель Федір Лисенко: „В часи, коли на рідній вільній Україні будеться нове життя, відроджується рідна мова і проводиться націоналізація школи, кожний громадянин повинен допомогать цьому руху. На підставі чого прохаю Золотоношську Повітову Земську Управу призначити мене на шкільну посаду якого нибудь села Золотоношського повіту, в котрім я родився і мову котрого добре розумію. До цих часів я працював учителем 9 років на Київщині, а тепер, як щирий українець, бажаю попрацювати на користь рідного громадянства” [19, 177].

Така самооцінка сільської інтелігенції підкріплювалася ставленням (іноді доволі критичним) щодо неї з боку інших верств. Наприклад, людей, які здобували освіту ще за часів Російської імперії, український козак (читай селянин) із Підмосков’я Івженко у квітні 1917 р. охарактеризував так: „Коли на останню батьківську копійку вони получали що освіту, то забували і батьків, котрі їх вчили, і свій Рідний Край, свою Україну святую, та ще й сміялись над тим, хто, на їхній погляд, зостався мужиком, та не хотів цуратись своєї мови та всього свого рідного, бо думали, що забувши свою мову та інше рідне, вони стануть панством. Правда вони знали й руську і німецьку, та ще й інші мови, а своєї не знали, та й знати не хотіли, бо не потрібна вона їм була і соромились говорити на своїй рідній мові, та не тільки соромились говорити, але й вчити цю мову соромились... Чи не вони ж перші, оті освічені відщепенці, повинні стати на сторожі святих Українських ідеалів?” [20, 97-97 зв.]. Отже, можна зробити висновок, що впродовж епохи ринкових трансформацій в українському суспільстві (в тому числі серед селянства) склалося враження про інтелігента як про людину, що повинна стояти в авангарді людського прогресу. Мабуть, саме тому провідна роль інтелігенції в революційних подіях 1917–1920-х рр. сприймалася сучасниками як явище очевидне і тривіальне (хоча, варто визнати, що в ті часи були й інші суспільні оцінки діяльності інтелігенції).

Отже, сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., незважаючи на часом складні умови, в яких їй доводилося працювати, через власне професійне самоствердження і активну суспільну позицію зробила достатньо вагомий внесок у формування соціально-політичних, культурних та економічних підвалин модерної української нації. Почасти складне соціальне становище та ізольованість від міської, а часом і від „хліборобської” цивілізації, не зупинили її представників на шляху до вироблення власного соціально-політичного ідеалу, усвідомлення своєї суспільної ролі. Починаючи з рубежу XIX–XX ст., сільська інтелігенція все частіше виступала модератором і транслятором суспільних ідеалів та політичних вимог українського селянства, знайомила

з ними інші верстви, апелювала до офіційних органів, що в умовах загальної неграмотності представників традиційного суспільства мало надзвичайно важливе значення.

Пріоритетним напрямом подальших досліджень із порушеної проблеми може бути предметніший розгляд соціально-побутового становища сільської інтелігенції.

1. Лисяк-Рудницький І. *Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2.*
2. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.*
3. Касьянов Г. *Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.*
4. Фареній І. *Православне духовенство в кооперативному русі початку ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
5. Фареній І. *Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. 8.*
6. Фареній І. *Земські агрономи та селянська кооперація на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2005. – Вип. 66.*
7. Присяжнюк Ю. *Ментальні особливості соціальної активності українських хліборобів (60-90 рр. ХІХ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 1999. – Вип. 12.*
8. Присяжнюк Ю. *Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині ХІХ ст. // Історія України. – 2000. – № 3.*
9. Присяжнюк Ю. *До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український селянин. – 2000. – № 1.*
10. Присяжнюк Ю. *Українське селянство ХІХ–ХХ ст.: еволюція, ментальність традиціоналізм. – Черкаси, 2002.*
11. Присяжнюк Ю. *Історико-ментальні чинники формування релігійного ідеалу українського селянства Наддніпрянської України в середині – другій половині ХІХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
12. Драч О. *Навчальний процес у початкових школах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2000. – Вип. 21.*
13. Драч О. *Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
14. Турченко Г. *Соціальний потенціал українського державотворення напередодні першої світової війни / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. ХІV.*
15. Рудницький С. *Галичина та Соборна Україна // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Л., 1994.*
16. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 30.*
17. *Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8.*
18. *ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 8.*
19. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 476. – Оп. 2. – Спр. 128.*
20. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 14.*

Л.М. Кривошеєва

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУРСИ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТАБОРАХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

З початком Першої світової війни, в серпні 1914 р., у Львові було засновано Головну Українську Раду (ГУР) – міжпартійний блок за участю радикальної соціал-демократичної та національно-демократичної партій. Одночасно зі створенням ГУР, за ініціативою Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та інших у Львові постав Союз визволення України (СВУ). 5 жовтня 1914 р. його друкований орган, що видавався у Відні, – „Вістник СВУ” – надрукував політичну програму організації. Вона передбачала створення самостійної Української держави з конституційною монархією, демократичним устроєм, свободою для всіх національностей та самостійною українською церквою. Для досягнення цієї мети Союз вважав за доцільне співробітництво з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Оскільки на території цих держав у таборах військовополонених опинилися десятки тисяч українців, СВУ приступила до проведення національно-просвітницької роботи серед них. Для поліпшення умов знаходження полонених і просвітньої роботи СВУ отримала дозвіл на організацію окремих таборів для українців Російської імперії. Таким чином, на кінець 1914 р. були організовані українські табори в Австро-Угорщині – Фрайштадт, в Німеччині – Рашгат, Зальцведель та Вецляр. Одночасно у них утримувалося до ста тисяч вихідців із українських земель.

Для проведення культурно-просвітньої роботи серед них керівники СВУ запросили фахівців – наддніпрянських політемігрантів, галицьких та буковинських інтелігентів, а також освічених полонених. Кінцеву мету подібної роботи вони вбачали у формуванні серед співвітчизників національної свідомості, щоб після повернення до дому вони включилися у визвольний рух.

Питання організації сільськогосподарської освіти в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни ще не знайшло належного висвітлення. Сучасна наукова література тільки згадує про проведення подібної роботи в таборах, але лише у зв'язку з висвітленням політичної діяльності СВУ [1]. Мета цієї статті полягає у тому, щоб дослідити різноманітні аспекти, пов'язані з функціонуванням сільськогосподарських курсів у таборах військовополонених як складової частини культурно-просвітньої роботи СВУ. Об'єкт вивчення – табори військовополонених українців під час Першої світової війни, предмет – діяльність сільськогосподарських курсів.

Відбір українців у табори німецьке та австрійське командування проводило за двома ознаками: територіальною – звідки людину мобілізували до армії, етнічною – чи визнає вона своє українське походження. Таким чином, у таборах опинилися полонені різних національностей, більшість яких становили українці – селяни.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в аграрному секторі України з'явилися нові форми

господарювання. Так, зокрема, зародилася і розвивалась сільськогосподарська кооперація, різноманітні сільськогосподарські курси та кредитні товариства. У Східній Україні до 1908 р. налічувалося 572 товариства споживчої кооперації, а в 1914 р. – 3052. У кооперативному русі початку ХХ ст. Україна посідала перше місце у Російській імперії, на території якої налічувалося усього близько 10 500 кооперативів. На західноукраїнських землях кооперативний рух набув значно більшого поширення, ніж у Наддніпрянській. Активну участь у його організації взяли на себе народівці та „Просвіта”. Вони прагнули розвивати освіту серед дорослих через створення в українських селах читалень, видання популярних книжок із народного господарства, а також відомих творів красивого письменства тощо [2, 185-196].

Взявши за основу отриманий досвід, СВУ починає свою роботу в таборах не з політичної пропаганди, а з поширення освіти, знань з української мови, літератури та історії. Для цього створювалися народні школи, різноманітні освітні курси, бібліотеки, музично-театральні товариства, спортивні та ужиткові гуртки.

Майбутню Україну просвітяни СВУ бачили з розвинутим у капіталістичному напрямі сільськогосподарським виробництвом. Для досягнення цієї мети необхідно було навчити майбутніх громадян новим технологіям сільськогосподарської праці, формам об'єднання в різноманітних кооперативах. Взірцем культурно-просвітньої праці став табір в Австрії – Фрайштадт, у якому 5 квітня 1915 р. розпочали роботу кооперативні курси. Їх основне завдання фундатори вбачали у тому, щоб допомогти співвітчизникам з'ясувати історію і головні засади кооперації, а також познайомити їх з ідеєю сучасного кооперативного руху та його розвитком в Україні, Росії й деяких інших країнах.

Програма курсів передбачала вивчення таких головних тем:

1) поняття кооперації та її економічне значення. Капіталізм, концентрація капіталу і пролетаризація мас. Завдання кооперації;

2) історичний розвій кооперації: а) кооперація як свідоме суспільне явище; б) типи кооперативних спілок;

3) консультаційна кооперація: а) ідея, історія, головні засади, цілі; б) консультаційні спілки в Англії, Росії та ін. країнах;

4) кредитна кооперація: а) історичний розвій; б) кредитні спілки в Німеччині і Росії;

5) виробнича кооперація: а) ідея, надії і результати; б) виробничі спілки в Англії, Франції і Німеччині;

6) сільськогосподарські спілки: а) заготівельні спілки (закупка насіння, добрив, машин, господарського знаряддя); б) спілки зі збуту сільськогосподарських товарів (без переробки);

7) історія кооперативного руху в Галичині та на Україні [3, 1-2].

Практичним результатом навчання на кооперативних курсах слухачі скористалися ще в таборах. За їхньої ініціативи були організовані кооперативні чайні, що дозволило не тільки покращити харчування полонених, а й залучити значні кошти на утримання таборових культурно-освітніх установ: театру, бібліотеки, оркестру та ін.

За ухвалою Просвітнього Відділу СВУ, 28 червня 1915 р. у таборі Фрайштадт розпочали роботу курси сільського господарства. Вони склалися з теоретичної й практичної частини з хліборобства, годівлі сільськогосподарських тварин та садівництва. На курси записалося: з першого табору – 105 чоловік, з другого табору – 146. Заняття на курсах розпочиналися з оглядової лекції [3, 64]. Фахівці з полонених – колишній студент агрономічного факультету Київської Політехніки Володимир Степанович та агроном Кость Даниленко – розробили програми з різних сільськогосподарських курсів. Оскільки всю просвітницьку роботу в таборах як Австро-Угорщини, так і Німеччини очолював Просвітній відділ СВУ, то програми для всіх таборів були однакові. Усі форми навчальних занять та спілкування на курсах здійснювалися українською мовою. Про зміст та структуру навчальних дисциплін, що вивчалися на курсах, можна зробити висновки на основі навчальних програм. Так, перша частина програми з хліборобства передбачала вивчення таких тем: ґрунт, типи ґрунтів, чорнозем України, осіння і весняна оранка, глибина оранки, оранка назяб, підорювання стерні, толока, чорний і занятий пар, збереження гною в гноярнях і під худобою в яслах, добрива: фосфорові, азотові й поташеве (калійне), їх суміші, вапно, застосування мінерального угноєння в польовому господарстві, дикі рослини, культурні сільськогосподарських рослини, походження сортів, способи виховання сортів – шляхом добору і селекції, дослідні стації у Швеції, зокрема Свалєфська селекційна дослідна станція, проект подібної дослідної станції в Києві, організаційна мережа дослідних станцій в Україні [4, 137].

Фрайштадтський табір складався з двох таборів, заняття в яких провадилися одночасно. Навчання відбувалося регулярно двічі на тиждень. У першому таборі в понеділок і четвер, а в другому – у вівторок і п'ятницю. На обох курсах занять з хліборобства відбулося 76, а з годівлі сільськогосподарських тварин – 64, їх відвідало 247 осіб. Для слухачів курсів було проведено дві екскурсії для огляду німецьких господарств, під час яких вони мали можливість порівняти господарювання в Україні з німецьким.

Із садівництва було проведено 58 годин лекцій. Серед слухачів курсів переважали селяни-хлібороби, які з цікавістю відвідували заняття й намагалися не пропускати їх. Робота курсів завершилася 18 грудня 1915 р.

12 серпня 1915 р. просвітня секція табору організувала курси бджолярства. Навчання відбувалося одно-часно в першому й другому таборах двічі на тиждень, у вівторок і четвер – до обіду в першому таборі, а ввечері – у другому. Курси працювали до кінця листопада 1915 р. Занять у обох таборах відбулося 48. Кількість слухачів у першому таборі становила 56 осіб, у другому – 72, значну їхню частину становила інтелігенція, переважно учителі. За бажаннями полонених, 5 липня 1916 р. розпочав роботу ще один курс, на який записалося 90 осіб. Навчання відбувалося двічі на тиждень. Курси тривали до жовтня 1916 р. За цей час відбулося 28 занять [4, 139]. Таким чином, всіх курсів пасічництва відбулося 3, на яких було прочитано 76 лекцій, а загальна кількість слухачів, що їх відвідали становила – 238 осіб. Більшість

занять на цих курсах проводив полонений Кулинич – учитель за фахом, аматор-бджоляр.

Для допомоги курсантам в оволодінні теоретичними знаннями при курсах була організована власна бібліотечка, яка складалася з спеціальної літератури. Через таборову пресу слухачі могли ознайомитися й замовити в особисту власність або для бібліотеки товариства новинки сільськогосподарської літератури, яку анонсувала „Технічна комісія” Львівського товариства „Сільський господар” [5, 8].

11 листопада 1915 р. у таборі Зальцведель (Німеччина) розпочав свою діяльність „Національно-просвітній гурток”. Заходами його членів впродовж 1916 р. у таборі виникли секції гуртка. Однією з них стала агрономічна (сільськогосподарська), що згодом відокремилася в товариство „Хлібороб”. Секція влаштовувала виклади з різних галузей сільського господарства (садівництва, рільництва, вибору насіння та ін.), причому практичні вправи проводилися на спеціальній ділянці, отриманій від комендатури табору. Заняття регулярно відвідували 20-30 чол. [6, 124]. Цікавим є той факт, що заходами німців 30 липня 1917 р. для групи полонених було влаштовано відвідування розсадника у м. Зальцведель; ще через місяць – кооперативного молокопереробного комплексу; а у вересні трьох полонених направили до Дрездена на птахоферму. У таборовій газеті „Вільне слово” регулярно звітувалося про роботу секції. У статті „З подорожі на пташню” аналізувався досвід „спількової пташні” біля м. Дрездена [7, 4].

У таборі Вецляр (Німеччина) з практичною роботою в полі, городі й саду полонених знайомило товариство „Сільський господар”. Початки його діяльності припадають на кінець 1915 р., коли провід української громади у Вецлярі вирішив заснувати курси з сільського господарства. У таборі перебувало кілька агрономів за фахом. Полонені (переважно колишні селяни) прагнули отримати хоча б початкові знання з агрономічних наук. Без зволікань у програму зимових (1915/1916 рр.) занять для полонених були внесені необхідні зміни, які уможливили читання лекцій з садівництва, городництва, кооперації та ін. Однак ці лекції відбувалися не часто і не регулярно. Тільки навесні 1916 р., коли заходами „Просвітнього Відділу СВУ” від німецької комендатури було отримано окремих барак для занять, виклади набули більш систематичного характеру. Дякуючи сприянню комендатури табору та школи господарства м. Вецляр, агрономічні курси отримали зразки добрив та необхідні таблиці й карти. Після цього лекції почали читатися за такими темами: сільське господарство, скотарство, бджільництво, господарська хімія, природознавство. Також щотижнево проводився загальний семінар, на якому виступали з рефератами полонені з різних губерній України. На лекції та семінари приходило від 50 до 300 слухачів, що залежало, головним чином, від наявності полонених у таборі. Успіх занять привів до того, що за ініціативою полонених було засноване товариство „Сільський господар”. 1 липня 1916 р. перші збори товариства (у кількості 65 чол.) прийняли статут організації. Впродовж кількох місяців товариство збільшилося до 246 чол. [6, 103].

За допомогою різних картин з господарства та наочностей протягом щоденних занять, на які

приходили 100-200 слухачів, вони могли навчитися варити конфітур, мармелад, робити вино з овочів, обробляти землю тощо. Наприкінці 1916 р. товариство отримало дослідне поле, яке самі полонені обробили й засіяли збіжжям, городиною та садовоиною. При тому вчилися, коли і які вживати штучні добрива до одного чи іншого збіжжя [8, 118].

Управа товариства своїм головним завданням вбачала подальше проведення господарських курсів для теоретичної підготовки слухачів, але разом із цим готувалася започаткувати і практичні заняття. Наприкінці 1917 р. майно товариства складалося з бібліотеки агрономічної літератури (250 книг українською і російською мовами), надісланої СВУ і „Руським Комітетом Червоного Хреста”; всіляких приладів для обробітки овочів і фруктів; необхідного обладнання для класів та ін. Це дозволяло товариству успішно проводити курс теоретичного і практичного навчання, даючи полоненим основи агрономічних знань [6, 103].

У середині 1917 р. лекції відбувалися щодня, їх відвідувало від 100 до 120 чоловік. З весни почалася робота на дослідному полі. Крім того, товариство зайнялося бджільництвом та годівлею кроликів [9, 217].

Члени товариства на основі спільних інтересів мали не тільки теоретичні та практичні заняття, а також якісне спілкування та відпочинок. Таборова газета „Громадська думка” дає звіт з вечірки товариства. Програма складалася з промови „Про вагу сільськогосподарської освіти” та виступу професіонала-скрипаля. В меню: гарбузова каша, борщ з кролятиною, – всі продукти власного виробництва. На закінчення вечірки, на якій було присутні 100 чоловік, всі гуртом співали „Ще не вмерла Україна” та „Заповіт” [10, 4].

Таким чином, практичним доробком курсів в усіх таборах стало як отримання полоненими теоретичних та практичних знань із агрономічної науки, так і поліпшення харчування у зв’язку з тим, що врожай безкоштовно передавався до таборових їдалень. „Український клуб” табору Зальцведель через газету висловив подяку „Сільському господарю” за можливість пригощати своїх членів борщем та капусняком [8, 133].

Аналіз діяльності різноманітних сільськогосподарських курсів дозволяє зробити висновок, що вона позитивно позначилася на культурно-освітній праці організацій наших співвітчизників у таборах військовополонених у роки Першої світової війни. Незважаючи на перешкоди в організації систематичних занять, вони мали велике виховне значення для полонених й багатьом із них дали змогу теоретично та практично познайомитися з новими технологіями організації сільськогосподарської праці.

1. Патер І. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. – Львів, 2000; Срібняк І.В., Васильчук В.М. *Союз визволення України в 1914–1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині*. – К., 1997; Сидоренко Н.М. *Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. – Ч.1. Українська таборова періодика в першій світовій війні*. – К., 2000.
2. Верига В. *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)*. – Львів, 1996.
3. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ)*. – Ф. 4404. –

- Оп. 1. – Спр. 16.
 4. Дубрівний П. Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт // Союз визволення України 1914–1918. – Нью-Йорк, 1979.
 5. Розвага. – 1917. – Ч. 29 (84).
 6. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999.
 7. Вільне слово. – 1917. – Ч. 78 (137).
 8. Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 3-9.
 9. ЦДАВОУ. – Ф. 4418. – Оп. 1. – Спр.3.
 10. Громадська думка. – 1917. – Ч. 83 (130).

Розподіл сільськогосподарських товариств за окремими губерніями поданий у табл. 1.

Таблиця 1 [9, 4].

Губернії	Загаломні с/г	Садівн., плод., вино-град.	Птахівниц.	Бджільн.	Шовківн.	Рибальство	З інших галузей	Разом	Разом у Російській імперії
Київська	2	2	2	1	1	1	1	10	1056
Полтавська	72	-	1	-	-	-	-	73	

(Частково території цих губерній були землями Черкащини)

Важливе значення для розповсюдження сільськогосподарських знань і піднесення сільського господарства на Черкащині мало Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, засноване 2 грудня 1901 року на перших загальних зборах. До його керівного складу були вибрані: почесним головою ради – Київський губернський предводитель дворянства князь М.В. Рєпнін, головою – Липовецький повітовий предводитель дворянства граф П.М. Ігнатов, товаришем голови – граф В.С. Тишкевич. Секретарем ради був Г.В. Високінський, а скарбником – В.Л. Гавліковський. Всього рада нараховувала 48 осіб [8, 11].

11 червня 1901 року був затверджений Статут Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, яким визначалася мета – сприяти в районі своїх дій об'єднаними силами своїх членів розвитку і вдосконаленню сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Для досягнення своєї мети товариство мало:

1) вивчати стан різноманітних галузей сільського господарства і з'ясувати господарські потреби шляхом обговорення питань на членських зборах, сільськогосподарських бесідах і з'їздах, що скликалися й проводилися регулярно; споряджати експедиції й екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і для різноманітних сільськогосподарських досліджень;

2) розповсюджувати теоретичні та практичні знання з сільського господарства шляхом влаштування публічних читань, друкування і розповсюдження своїх праць, а якщо буде можливість, то й власного періодичного журналу і заснування сільськогосподарських училищ, бібліотеки і музею;

3) турбуватися про вироблення раціональних способів ведення господарства, здійснюючи випробування прийомів культур, прийнятих в інших місцевостях як в Росії, так і за кордоном, для розповсюдження тих із них, які будуть корисними для місцевих господарств, упряжі і т.д., засновуючи дослідні станції і поля, ферми, сади і розплідники;

4) сприяти господарям у правильному облаштуванні їхніх сільськогосподарських підприємств корисними вказівками і рекомендаціями, займатися посередництвом у постачанні потрібних господарству предметів і збуту їхніх виробів, відкриваючи з цією метою довідково-комісійні бюро, сільськогосподарські склади і т.д.;

5) влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати господарів присудженням медалей та інших почесних нагород [8, 12].

Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство було засноване місцевими російськими і польськими землевласниками. До 1905 р. непорозуміння між ними не виникало. Проте згодом російські представники ігноруються, з їх думками перестають рахуватися. На засіданнях ради посилено

М.В. Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКО-ЛИПОВЕЦЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА З ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ ПОЗАШКІЛЬНИМ ШЛЯХОМ (початок ХХ ст.)

Висвітлення становища позашкільної освіти на Черкащині становить певний науковий інтерес і деякою мірою заповнює прогалину в історії культури українського народу. Ця проблема залишилася поза увагою дослідників. Мета публікації – вивчити становлення та розвиток сільськогосподарської освіти на Черкащині. Об'єкт вивчення – позашкільна освіта на Черкащині на початку ХХ ст., предмет – діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань.

Утворенню громадських професійних організацій сприяв розвиток капіталізму в імперській Росії. До 1906 року в Російській імперії не існувало юридичної загальнодержавної концепції з правового регулювання діяльності громадських об'єднань. Їх стрімке зростання розпочалося з прийняття „Тимчасових правил про товариства та союзи”. Так, до 1905 року було створено 682 українських товариства різнопланового характеру, а у 1905–1916 рр. – 1961 [4, 8]. У більшості губернських та крайових сільськогосподарських товариствах ставилися питання про створення розгалуженої системи сільськогосподарських освітніх закладів.

Сільськогосподарські товариства мали завдання – сприяти розвитку сільського господарства просвітницькими й економічними заходами. Держава вважала їх важливим засобом піднесення сільського господарства та регулювала їх діяльність Положенням 1866 р., Нормальним Статутом 1898 р. і Тимчасовими правилами 1906 р.

Згідно зі списком даних, складених під наглядом начальника І-го відділу Департаменту землеробства І.І. Мамонтова, молодшим спеціалістом з сільськогосподарської частини В.М. Воронцовим, найбільша кількість сільськогосподарських товариств в Російській імперії припадала на Ліфляндську губернію (127 товариств, що становило 11 % загальної кількості товариств імперії). За нею йшли Полтавська (73 товариства – 7 %), Курляндська (61 товариство – 6 %), Самарська (49 товариств – 5 %), Вятська (42 товариства – 4 %), Пермська (39 товариств – 4 %), Саратовська й Санкт-Петербурзька (по 32 товариства – 3 %), Київська (10 товариств – 0,9 %) [9, 5].

підтримувалася польська мова, створювалися умови, за яких росіянам було важко працювати. Голова ради П.М. Ігнатов змушений був скласти свої повноваження. З 1907 р. назване товариство за характером своєї діяльності, за складом вищої та нижчої адміністрації стало польським [10, 53].

З початку своєї діяльності в товаристві були відкриті такі відділи: комерційний; садівничий (голова Т.Г. Гончарук); лісовий (голова Д.С. Леванда). Вони діяли в Уманському, Липовецькому, Таращанському, Звенигородському повітах Київської губернії та Ольгопольському і Гайсинському повітах Подільської губернії [9, 38].

Діяльність товариства і ради виявлялася в багатьох нових починаннях, були засновані: постійна комісія з демонстрації сільськогосподарських машин і знарядь, ощадна каса для службовців сільського господарства, запроваджено посаду об'їзного садівника і ветеринарного лікаря.

Дуже непросто вирішувалося питання стосовно власного друкованого органу, за допомогою якого мали поширюватися сільськогосподарські знання. Так, на загальних зборах товариства було розглянуто пропозицію уманського типографа Тарадаша і комісією зроблено висновок про те, що Тарадаш не дає достатніх гарантій на те, що буде друкувати на відповідних умовах, тому було вирішено звернутися до Подільського сільськогосподарського товариства з проханням друкувати разом зі своїми звітами і звіти Умансько-Липовецького товариства в „Листку Подільського общества”. Згодом питання видавництва власного щотижневика було вирішене, хоча його видання потребувало суми в 2000 крб. Для зацікавленості дописувачів перший рік газету розсилали членам товариства безкоштовно, а для сторонніх підписників було призначено 3 крб за підписку. Всі статті в перший рік друкувалися без винагороди. Була затверджена назва „Сообщения Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества” [1, 83, 210].

Товариство організувало систему позашкільної освіти, від бесід агітаційного характеру перейшло до систематичних лекцій. Так, на засіданні загальної зборів товариства 18 березня 1904 р. було заслухано доповідь голови відділу садівництва Т.Г. Гончарука „Організація допомоги по садівництву в Германії”. Доповідач вказав на обставини, які гальмували розвиток садівництва в Німеччині, та описав ті фактори, що сприяють там правильному розвитку продукції плодів, зокрема: 1) посадковий матеріал, тобто розведення розплідників і продаж плодкових дерев населенню в округах, повітах і приватним особам; 2) встановлення місцевих сортиментів і скорочення числа сортів; (автор описує прекрасно влаштований сад в Диміці поблизу Галле, в основу діяльності якого необхідно скласти сортимент із кращих сортів для даної місцевості; 3) поширення знань з садівництва, короткочасні курси і мандрівні садівники; 4) організація плодоторгівлі: плодкові ярмарки, власні склади і лавки садівників у містах, довідкове бюро з продажу плодів, утворення дрібних товариств зі збуту плодів і купівлі-продажу садових інструментів, добрив і т.д., і врешті – організація боротьби зі шкідниками садів і хворобами. Даючи корисні поради з піднесення садівництва, Т.Г. Гончарук рекомендував членам товариства

приступити до організації об'їзних садівників, садового музею, встановленню місцевого сортименту і організації збуту плодів з метою підняття прибутковості садів і кращого догляду за ними [1, 115].

Для поширення сільськогосподарських знань серед населення товариством проводилися періодичні демонстрації сільськогосподарських машин. Так, наприклад, 11 серпня 1903 р. на полях ферми Уманського училища садівництва і землеробства за дорученням ради Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства сільськогосподарською комісією влаштовано конкурс плугів. Мета конкурсу – випробувати однолемехові плуги для середніх і дрібних селянських господарств. Була винесена подяка учням Уманського землеробського училища, які допомагали у проведенні конкурсу, голові садівничого училища, директору Уманського училища Д.С. Леванді [1, 75, 135].

За сприянням товариства 15 травня 1904 р. відбулася демонстрація знарядь для обробітку цукрового буряка на полях Христинівського маєтку Терещенка. На демонстрації було 35 машин. З усіх демонстрованих знарядь рекомендовано лише три: однорядний полільник Черновського, однорядний полільник Држевецького, багаторядну мотилу Лааса [1, 195]. Комісія вказала на недоліки машин і висловила побажання щодо їх вдосконалення.

Розширюючи свою діяльність, товариство утворювало в своєму середовищі спеціальні комітети і відкривало в районі своїх дій місцеві відділи. Вже в 1906 р. при Умансько-Липовецькому сільськогосподарському товаристві існувало 11 відділів: 1) комерційний; 2) садівничий; 3) лісовничий; 4) полівничий; 5) тваринництва; 6) науково-агрономічний; 7) технічно-промисловий; 8) економічно-статистичний; 9) страховий; 10) селянський; 11) домашнього сільського господарства [9, 8].

6 липня 1906 р. затверджені Правила відділу домашнього сільського господарства при Умансько-Липовецькому товаристві. Відділ заснований з метою надання допомоги сільським домашнім господаркам в районі діяльності товариства. Завдання відділу такі: 1) розбір всіх питань, що мали зв'язок з домашнім сільським господарством; 2) вирішення цих самих питань за допомогою спеціальних доповідей, демонстрацій, дослідів та виставок; 3) організація збуту продукції домашнього господарства за допомогою лавок, складів; 4) влаштування практичних курсів для підготовки спеціальної домашньої прислуги з усіх галузей домашнього сільського господарства [8, 67].

6 липня 1906 р. затверджені правила селянського відділу при Умансько-Липовецькому товаристві. Цей відділ заснований для розвитку і заохочення дрібних селянських господарств району та інтересів селян. До кола його діяльності входили: 1) питання підняття врожайності дрібноземельних господарств і полегшення купівлі-продажу сільськогосподарських предметів; 2) широка організація селянської справи; 3) довгостроковий кредит, підняття продуктивності селянської праці.

Умансько-Липовецьким сільськогосподарським товариством з 26 серпня по 31 серпня 1910 р. була влаштована в м. Умані сільськогосподарська і промислова виставка. Нею опікувалася спеціально

вибрана радою товариства розпорядча комісія, що складалася з 11 осіб. На виставку приймалися сільськогосподарські та промислові вироби заводського виробництва Київської та інших губерній. Нагороди з галузей сільського господарства присуджувалися тільки за експонати Київської губернії. Експонати з селянського відділу приймалися безкоштовно. З селян, шкіл, притулків, які бажали виставити свої вироби, плата не бралася. Десять тисяч вхідних білетів було запропоновано селянам безкоштовно. Під час виставки відбувалися демонстраційні читання і пояснення виставлених предметів, а також випробування землеробських знарядь і машин [11, 88].

На виставці також експонувалися: фрукти і овочі зі шкільних садів і городів, зразки вирощених у шкільних садових розплідниках саджанців; колекції з шовківництва і бджільництва; фотокартки шкільних приміщень та їх плани; вироби училищних майстерень із дерева і металу; зразки рукоділля; зразки письмових учнівських робіт [11, 145].

Золотою медаллю було нагороджене ремісничє відділення при Уманському двокласному міському училищі за розповсюдження ремісничих знань серед населення і за виставлені, зразково виконані предмети зі слюсарно-ковальського ремесла. Бронзову медаль отримало Уманське двокласне жіноче міське приходське училище ім. М.В. Гоголя за рукодільні роботи. Похвальними листами нагороджені: Дзенгелівське двокласне приходське училище за вироби столярної майстерні та Уманське міське двокласне жіноче училище за рукодільні роботи [11, 289].

Всі сільськогосподарські виставки, влаштовані за ініціативою Умансько-Липовецького товариства, сприяли піднесенню сільського господарства та поліпшенню агротехнічної культури села.

Організація товариства повністю встановилась і його заходи набрали визначеного характеру з 1912 р.

Видавнича діяльність товариства продовжувалась виданням щомісячника „Сообщенія Уманско-Липовецькаго сельскохозяйственного общества”. На 1914 р. вийшло десять його номерів. Причому два подвійних (№ 11-12, (№ 13-14)). Журнал видавався головою товариства Т.В. Флорковським за редакцією А.Д. Яблоновського. Він відображав поточне офіційне життя товариства, вияви громадського агрономічного життя, інформував про назрілі питання сільського господарства, вміщував статті на господарські теми, новини з різних ділянок знань. Журнал друкувався накладом в 500 екземплярів, обсягом 1-3 друківаних аркуші, виходив 15-го числа щомісяця і розсилався всім членам товариства, урядовим і земським установам та агентам, які мали відношення до сільськогосподарського регіону, сусіднім сільськогосподарським товариствам і деяким бібліотекам.

У № 5 за 1913 р. містився звіт про короткочасні курси з сільського господарства І.І. Макаревича [5, 12-30]; у № 11-12 – звіт про двогіжневі курси з садівництва і бджільництва [6, 51-78]; у № 15 – звіт про надання агрономічної допомоги населенню в районах землевпорядкування в Уманському повіті за 1914 р. [7, 20-27]; у № 11-12 – повідомлення про сільськогосподарську виставку в м. Тальному [6, 38].

Дбаючи про сільськогосподарську освіту для молоді, товариство утримувало стипендіатів. У його розпорядженні була стипендія імені Яна Ліпковського для учнів-синів сільськогосподарських службовців. Вона складалася з відсотку від залишку капіталу після ліквідації товариства сільськогосподарських службовців Південно-Західного краю. Так, рішенням ради була внесена плата за навчання в другому півріччі 1914 р. за учня VII класу Журосинського і за перше півріччя 1915 р. за Пашковського, учня IV класу місцевої гімназії [3, 60].

Поширенню сільськогосподарських знань сприяли різноманітні екскурсії, що влаштовувались Умансько-Липовецьким товариством в різні приватні маєтки для ознайомлення з передовими господарствами. Так, наприклад, 8 червня 1914 р. товариством організована екскурсія в маєток Рижавку А.А. Іванського, Затишок і Городницю В.В. Ліпковського. Екскурсанти ознайомилися з рахівництвом маєтку Рижавки А.А. Іванського по доповіді бухгалтера В. Іздебського. Рахівництво дало можливість господарю і адміністрації точно орієнтуватися в усіх дрібницях сільськогосподарського виробництва. Були знайдені деякі дефекти рахівництва, але відразу вжиті заходи, щоб погодити вимоги подвійної бухгалтерії з інтересами господарства. Також А.А. Іванський познайомив екскурсантів з основами ведення ним лісового господарства і самостійною експлуатацією лісу. Маєток – один із небагатьох в краї, що здійснював експлуатацію лісу на власний ризик. Першокласний матеріал експортувався. В маєтку працював лісопильний завод. За двигуни використовувалися локомотиви від молотилок. Управляючий маєтком Ю.М. Жолкевський знайомив екскурсантів з основами польового господарства маєтку. Маєток був тісно пов'язаний з буряково-цукровим заводом при с. Колодисте. Завод оснащений всіма найновішими машинами – електродвигуном-турбіною. Директор заводу Гржибовський ознайомив екскурсантів з основами парового господарства заводу.

В маєтку вирощували робочих коней – напіварденів – для власного ремонту. При об'їзді полів був відзначений добрий їх обробіток [3, 58]. 10 червня 1914 р. екскурсанти оглянули майстерні маєтку Затишок В.В. Ліпковського, будівлі, завод сімменталів і польове господарство. Учасники екскурсії дали високу оцінку першокласного заводу сімменталів із гігієнічним вирощуванням молодняка і літнім утриманням худоби в лісі на відкритому повітрі. Було підкреслено доцільність поділу майна на економію. В названих маєтках працювала передова техніка – трактори І.Н.С., Титан Д [3, 59].

Виятково важливу роль у розповсюдженні сільськогосподарських знань мала дослідницька діяльність, яка здійснювалася під керівництвом Умансько-Липовецького товариства. 25 вересня 1911 р. товариство ухвалило і затвердило програму дослідницької діяльності і колективних дослідів. До правління входили старші спеціалісти з сільського господарства А.Д. Яблоновський, Я.А. Кржижановський, Ю.М. Жолкевський. До дослідної справи було долучено 16 маєтків [3, 72]. У 1912 р. відділом полівництва були влаштовані дощомірні станції, а учасникам були розіслані дощомірні прилади. Спостереження посилалися в Варшавську

метеорологічну станцію і Київське губернське земське метеорологічне бюро. Для закладання дослідів були запрошені практиканти-студенти Варшавських вищих сільськогосподарських курсів: Недзельський, Свинарський, Мединський і Шахно.

У 1913 р. було закладено 129 дослідів. Постійні клопотання з приводу посібників для дослідної організації та на облаштування лабораторій, направлені в департамент землеробства та в земства, дали добрі результати – загальна сума приходу становила 10283 крб 10 коп.

У 1914 р. досліди проводились уже в 19 маєтках. а їх кількість зросла до 144. Метеорологічні спостереження записувались уже в 10 маєтках [3, 75].

Хімічна лабораторія була відкрита 15 листопада 1913 р. Голова відділу полівиництва О.Б. Бидловський у звіті за 1912–1915 рр. відзначав, що аналізів проведено дуже мало, проте лабораторія у Дублянах в перший рік свого існування зробила 76 дослідів, а лабораторія Київського сільськогосподарського товариства – 36. Прихід за 1914 р. становив 17593 крб 64 коп. [3, 77]

Колективні досліди мали на меті вирішення окремих питань застосування додаткових добрив і відбору сортів сільськогосподарських рослин, відповідних місцевим умовам.

Таким чином, робота Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, спрямована на влаштування дослідницьких установ та їхню успішну діяльність, безперечно, відіграла значну роль у прогресі сільського господарства. Товариство зробило перші спроби організувати практичну агрономічну допомогу сільському населенню краю, здійснювало різнопланові заходи, спрямовані на піднесення економічного становища і добробуту українських селян, сприяло широкому розповсюдженню сільськогосподарських знань і сільськогосподарської освіти.

1. *Отчетъ о дѣтельности Уманско-Липовецкаго сельско-хозяйственнаго общества за периодъ отъ 5 мая 1903 г. по 1 января 1904 г. и его коммерческаго отдѣла за время съ 1 января 1903 г. по 1 января 1904 г. / Составленъ секретаремъ общества Г.Ф. Высокинскимъ. – Типографія Тарадаша и Перельштейна въ Умані, 1904.*
2. *Отчетъ о дѣтельности Уманско-Липовецкаго сельско-хозяйственнаго общества за 1910 годъ. / Составилъ секретарь общества Р.И. Свенцицкій. – Умань: Типографія. Порядокъ М.А. Тарадаша, 1911.*
3. *Отчетъ о дѣтельности Уманско-Липовецкаго сельско-хозяйственнаго общества за 1914 годъ. / Составили: А.Д. Яблоновскій, Ф.Ф. Гилевскій, В.В. Букраба, Я.В. Кулинскій, В.И. Голеничъ. Подъ редакціей старшаго спеціалиста Департамента Земледѣлія А.Д. Яблоновскаго. – Умань: Типографія Порядокъ М.А. Тарадаша, 1915.*
4. *Пашков М.Ю. Россійское законодательство и формирование гражданскаго общества на Украине XIX-XX Св.-Рукоп., 1989.*
5. *Сообщенія Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества. Ежемесячное издание Уманско-Липовецкаго общества сельскаго хазайства. – 1913. – № 5.*
6. *Сообщенія Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества. Ежемесячное издание Уманско-Липовецкаго общества сельскаго хазайства. – 1914. – № 11-12.*
7. *Сообщенія Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества. Ежемесячное издание Уманско-Липовецкаго общества сельскаго хазайства. – 1914. – № 15.*
8. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 631. –*

Спр.196.

9. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 325.

10. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545.

11. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 126.ч.1.

М.В. Захарченко

РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИХ ТЕАТРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Театр у всі часи був для культурних народів великою цінністю, яка мала надзвичайне моральне, культурне і громадське значення. 20-ті роки ХХ століття позначились інтенсивним розвитком театрального мистецтва, у тому числі сільського театру. Основне завдання театру полягало у тому, щоб прищепити театральну культуру селу. Театр найкраще й найлегше в художній передачі впливає на маси, виховує їх політично, піднімає їхній культурний рівень.

Театральна справа в сучасному українському селі перебуває в складному становищі. Тому актуальними є дослідження діяльності сільського театрального мистецтва в 20-х роках ХХ століття. Слід зазначити, що ця проблема в певних її аспектах привертала до себе увагу дослідників [1-9], проте, в цілому це питання залишається маловивченим. Автор статті ставить за мету дослідити становлення та діяльність робітничо-селянських театрів в українському селі у 20-х роках ХХ століття. Об'єкт вивчення – театральна справа в УСРР, предмет – функціонування робітничо-селянського театру окресленого періоду.

У 1920 році при Наркомосвіті УСРР був створений державний орган – Головополітосвіта УСРР, що з 1921 року почав організувати та контролювати ідеологічні та художні засади новостворених професійних театрів і художньої самодіяльності [10, 81].

Мета радянської влади полягала в тому, щоб привести українське театральне життя у відповідність із комуністичною ідеологією, утворити новий робітничо-селянський театр (далі – РСТ), розрахований на масового глядача. Цьому мало слугувати поширення на театр інституту комісарів. Український театр мав стати насамперед радянським за змістом. У перші роки свого існування радянській владі, однак, ще не вдалося взяти під тотальний контроль загальнонаціональне піднесення в культурному житті. Було встановлено лише таємну цензуру за репертуаром усіх театрів у центрі та регіонах. Професійне театральне мистецтво досить повільно переходило на службу радянській ідеології, його соціальну функцію частково перебрала на себе радянська театральна самодіяльність. За сприяння партійних комітетів та освітніх органів аматорські театри стали масовим явищем [8, 74].

Разом із тим ідеологічні, зокрема цензурні, обмеження в перші роки радянської влади поступово ставали жорсткішими. Творам класичної драматургії, історичної та науково-побутової драми на вимогу влади надавалося соціально-класове або героїко-романтичне звучання. Основними принципами культурної політики більшовиків, на думку дослідника з діаспори С. Николишина, було „переведення культурної революції, тобто знищення всіх старих культур на терені колишньої Росії, культур

національних, класових, релігійних”. Він підкреслює, що партія прагнула створити „єдину для всіх, спільну культуру пролетарську, яку згодом перейменували на соціалістичну”, тому „нову культуру було дозволено творити національною за формою, а соціалістичною за змістом” [1, 98]. Як наймасовіший засіб мистецтва, театр опинився під пильною увагою нової політичної влади в Україні.

Для села потрібен був пересувний зразковий театр, високої кваліфікації та якості. Ним стали робсельтеатри, що являли собою вищу організаційну форму робітничо-селянського руху. Пересувні театри широко пропагували новий радянський репертуар, поширювали театральну культуру, були осередками методичної роботи з аматорами. Характерною в цьому плані є діяльність одного з найсильніших робітничо-селянських театрів України – Одеського робсельтеатру, що заявив про себе авторитетно й послідовно як ідейно-художньо, так і організаційно-творчо. Робітничо-селянський – це назва, але в одеських умовах це не вповні так. Швидше його можна назвати тільки селянським, бо, утворившись восени, роботу на селі він провадив взимку, а на весні припиняв. Аргумент Одеського робсельтеатру В. Істомін зазначав: „Самі селяни вимагають існування театру, село бачить, що РСТ „бере в штики” віковичного їхнього ворога – темряву. Під час подорожі з РСТ я сам бачив цілком сивих дідів, що вперше за все своє довге життя бачили „справжній театр” [11, 43]. У грудні 1925 року при Одеській окрполітосвіті організовано пересувний робітничо-селянський театр на чолі з інструктором художньої освіти Л. Предславичем й режисерами Р. Єфіменком та Д. Козачківським. Репертуар театру складався як із творів класичної української літератури, так і радянських. Його особливості полягала у тому, що всі п’єси було підготовлено спеціально для села, деякі зі значними текстуальними змінами [12, 36].

Творча діяльність цього робсельтеатру передбачала систематичні виступи на сільській клубній сцені з репертуаром (не менш 2-3 п’єс) такого характеру і змісту, що відповідав суспільно-політичним і соціально-економічним потребам часу. З цією метою активно використовувалися „малі форми” театральної практики: „жива газета”, інсценівка „на злобу дня”, „суди” місцевого змісту. Робсельтеатр активно пропагував нові масові пісні, місцевий пісенний фольклор, художнє читання, розповіді тощо.

Важливим завданням політико-освітньої роботи на селі було висвітлення засобами мистецтва живих зв’язків між минулим і сучасним. Залучення селян до культурних цінностей минулого досяга-лося також за допомогою лекційної роботи і виступів перед ви-ставами. Лише після ознайомлення селян із п’єсами історичної тематики, колектив театру переходив до показу драматичних творів, у яких відображалися події революції та громадянської війни, становлення радянської влади на селі. До репертуару Одеського робсельтеатру були включені „Шторм” В. Білль-Білоцерковського, „97” і „Комуна в степах” М. Куліша, „Іду” І. Микитенка. Репертуарна практика театру була цілком обґрунтованою і яскраво свідчила про глибоке розуміння психології, смаків і потреб нового глядача [6, 126].

Потреби і смаки сільського глядача, а також учасників художньої самодіяльності уважно

аналізувалися колективом театру, що сприяло цілеспрямованому формуванню нового репертуару для села. Найбільшою популярністю користувалися п’єси „Шторм” та „Сава Чалий”.

Цілковито зумовлена і популярність драми „97” у постановці Одеського робсельтеатру, яку історики театру назвали „яскравим злетом” української оригінальної драматургії. Драма М. Куліша була своєрідною віхою у розвитку української радянської дра-матургії, цілком заслужено зайняла провідне місце в репертуарі різних театрів „аж до драматичних гуртків у найглухіших куточках України” [5, 72]. Сільському глядачеві була близькою тема боротьби за радянську владу на селі, зображена у зрозумілих і живих образах та картинах.

1 жовтня 1927 року розпочалося створення Харківського пересувного робітничо-селянського театру. Воно проходило у кращих, як порівняти з іншими РСТ, умовах. Насамперед театр мав сталу матеріальну базу (дотація окрвиконкому – 26 тисяч карбованців на рік). Другий важливий фактор – акторський склад, який був підібраний ретельно. 11-го листопада 1927 року робсельтеатр вирушив у подорож округом. Театр мав власні декорації, костюми, перуки. Всі п’єси ставилися без суфлера. У його розпорядженні була пересувна книгозбірня, укомплектована матеріалами з питань театрального мистецтва, суспільствознавства й художньої літератури. Разом із тим, мали місце і труднощі, як правило, технічного характеру: пересування взимку, недосконале устаткування сільських театральних приміщень і таке інше [13, 34].

15 липня 1927 року Прилуцький робітничий театр переіменовано в Прилуцький робсельтеатр, який складався з 30 осіб. Найбільшою винагородою для його працівників була схвальна реакція вдячних глядачів. Зокрема, „актор Орленко зазначає: „Закінчилась вистава. Тихо спускають завісу. Хвиля мовчання. А потім здіймається буря оплесків і вигуки: „молодця братці... молодця...”. А коли довелося запитати одного дядюшку, чого ви не ляпали й не кричали зразу, як завісу дали, так він відповів, „зразу не прийшов, брат, до пам’яті” [14, 36].

Охоплюючи дедалі ширші кола робітничо-селянського глядача, робсельтеатри виховували мистецький смак і сприяли культурно-мистецькій роботі клубів та сельбудів. Із таким завданням і організувала Шепетівська окрполітосвіта в 1929 році свій РСТ, що після підготовчої роботи вирушив у першу планову подорож. Театр пробув у подорожі 40 днів і дав 35 вистав, які переглянули 10145 глядачів. У складі театру на той час було 14 акторів і 3 стажисти. Репертуар Шепетівського робсельтеатру становили такі п’єси: „Республіка на колесах”, „Іржа”, „Родини щіткарів”, „Вир”, „Суєта”, „Сто тисяч”. Незважаючи на тяжкі умови пересування по селах в часи негоди, непридатність помешкань, в яких довелося грати театрові, робота йшла з ентузіазмом. „В першу нашу мандрівку побували ми в тих селах, куди ще ніякі театри не заскакували. Драмгуртки там слабкі або зовсім їх нема, грають, що бог на душу послав. Декорацій по сельбудах також нема, а коли й є, то дуже примітивні. Незважаючи на морози, нам довелося не раз робити вистави в клунях, а коли десь і були які помешкання, то вони зовсім не опалювалися” [15, 29].

Пересувний робсельтеатр у Зінов'ївську було організовано в середині травня 1926 року при окупації. До складу театру входило 28 акторів. Репертуар театру на 1926 рік був такий: „Наталка Полтавка”, „Запорожець за Дунаєм”, „Маруся Богуславка”, „Мірандолина”, „Ревізор”, „Овеча криниця”. Театр розвивав роботу зі збору матеріалів про новий побут села та вивчення мистецьких впадобань глядача. Пересувався робсельтеатр по селах всіма видами транспорту: підводами, човнами, залізницею, а часом і пішки. За 5 місяців своєї роботи робсельтеатр пробув лише один місяць у м. Зінов'ївську, а решту – їздив периферією. За травень-червень актори об'їздили п'ять районів Зінов'ївщини. „З 17 травня по 12 жовтня 1926 року робсельтеатр поставив 100 вистав, із них у м. Зінов'ївську 13. Загального прибутку ці вистави дали 8188 карбованців 45 копійок. Безплатні глядачі становлять в Зінов'ївському окрузі 30 %, в м. Зінов'ївську – 20 %. Всього за 100 вистав пропущено 30.556 глядачів; з них на круг 16 % безплатних: біднішого селянства, батрацтва та шахтарів. Найбільше глядачам подобались „Гайдамаки”, які переглянуло 6720 глядачів (платних). Праця в інших округах викликала зацікавлення організацій та широкого глядача і безкінечні бажання й вимоги трудового населення про організацію пересувних робсельтеатрів в усіх округах” [16, 28].

Отже, тоталітарна система, підкоривши мистецтво сцени засобами політичного тиску, відкинула головне – його власне естетичне призначення, перетворивши театр у знаряддя реалізації своїх політичних цілей. Підпорядкувавши театральну справу, як галузь культури, радянська влада обмежила свободу творчості у театральному мистецтві. Останнє мало функціонувати лише в тих межах, які відповідали ідеологічним засадам Комуністичної партії. Новим мистецьким явищем у період радянської влади став радянський самодіяльний театр, який виконував функції театралізованої агітації та пропаганди. Цей театр був повністю підпорядкований ідеологічним потребам влади, в ньому політика завжди домінувала над мистецтвом.

1. Николишин С. *Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії.* – Б. м., 1947.
2. Шевчук Г.М. *Культурне будівництво в Україні в 1921–1925 роках.* – К.: ВУАН, 1963.
3. Золотоверхий І.Д. *Історія радянської культури.* – К., 1966.
4. Афанасьєв В.В. *Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.).* – Харків, 1968.
5. Рулін П.І. *На шляхах революційного театру.* – К., 1972.
6. Васильєва І.Р. *З історії робітничо-селянського руху на Україні (творча практика Одеського робсельтеатру ім. В.М. Блакитного в 1924–1926 рр.) // Культурно-освітня робота.* – 1984. – № 9.
7. Кокошко Ф. *Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-ті рр. (на матеріалах Півдня України).* – Миколаїв, 1998.
8. Дутчак Г.О. *Державна політика в Україні у галузі театального мистецтва (1917–2000 рр.): Дис.... канд. іст. наук.* – К., 2004.
9. Кукса Н.Г. *Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: Дис.... канд. іст. наук.* – Черкаси, 2005.
10. *Культурне будівництво в Українській РСР: У 2-х т.*

- Т.1. – 1917 – червень 1941. – К., 1959.
11. Істомін В. *В захист Робсельтеатрів // Сільський театр.* – 1927. – № 9.
12. Предславич Л. *Пересувний робсельтеатр в Одесі // Сільський театр.* – 1926. – № 2.
13. Каневський І. *Пересувний робітничо-селянський театр Харківщини // Сільський театр.* – 1927. – № 11.
14. Орленко. *Прилуцький робсельтеатр // Сільський театр.* – 1927. – № 11.
15. Іванченко. *Робсельтеатр Шепетівщини // Сільський театр.* – 1929. – № 2.
16. Предславич Л. *Пересувний робсельтеатр імені Ів. Франка в Зінов'ївську // Сільський театр.* – 1926. – № 9.

Н.І. Земзюліна

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬБУДУ З ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (1921–1929 рр.)

Однією з характерних рис життя суспільства України на сучасному етапі є підвищений інтерес до історичного минулого. Довготривалий період бездержавності, нищення всього національного призвели до того, що багато поколінь українського народу було відчужено від своєї історії та культури, сприймало її як неповноцінну, провінційну. Культурно-освітня робота є важливою складовою в структурі суспільної самоорганізації. Нині, враховуючи історичний досвід 1920-х рр., необхідно створити належні умови для культурно-освітньої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, активним процесам соціалізації всіх членів суспільства, формуванню національної еліти.

Історіографія з обраної теми надзвичайно багата та різноманітна. Певні аспекти культурно-освітньої діяльності громадських організацій на селі були досліджені радянськими істориками, але на жаль, в основному з ідеологічно вигідних позицій. Улюбленим штампом радянської історіографії була теза про неухильне підвищення політичної активності громадськості, виявом чого вважалася зростаюча, з року в рік, активність виборців, збільшення представництва жінок. У 20-ті роки ХХ ст. висвітлення окремих сюжетів цієї теми в основному займалися партійні та державні діячі, публіцисти, працівники органів народної освіти, які аналізували культурно-освітній розвиток українського селянства в добу українізації [1]. Середина 30-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. – період, коли за умов культу особи Сталіна фактично припиняється об'єктивне вивчення культурно-освітнього розвитку українського селянства, з'являються поодинокі дослідження, здебільшого заангажованого змісту [2]. Під впливом широкомасштабної десталінізації суспільства окреслилися певні зрушення у вивченні культурно-освітнього рівня селянства періоду непу. Автори роблять спроби відійти від стереотипів, аналізують розвиток народної освіти, українізацію книговидавництва та ін. [3]. Зміна суспільно-політичних орієнтирів, започаткована перебудовою, позначилася і на розвитку історіографії обраної теми дослідження. Історики, оперуючи відкритими архівними матеріалами, раніше невідомою

мемуарною літературою, відходять від уставлених радянською історичною наукою методологічних принципів, стереотипів [4]. Отже, в наш час існує необхідність і можливість об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Необхідно дослідити систему адміністративно-партійного контролю за суспільним життям, показати процес ідеологізації та політизації культурного життя в умовах становлення тоталітарної системи. Розбудовуючи громадянське суспільство, ми маємо чітко уявляти межу між громадянським та державним. Мета статті – вивчити принципи і механізми створення та діяльності сільбудів, їх ідеологічну і культурно-освітню роль у період непу на селі. Об'єкт дослідження – українське селянство періоду непу, предмет – діяльність сільбуду із формування комуністичної свідомості українських селян.

У травні 1923 р. постановою РНК УСРР вся мережа сільбудів республіки, що перебувала у відомстві Наркомзему, була передана Народному комісаріату освіти. Майже одночасно Всеукраїнський ЦВК прийняв постанову „Політична освіта й виховання дорослих”, у якій визначив систему політичної освіти. Згідно з постановою, всі організації робітничо-селянської громадськості, культурно-освітні установи були зобов'язані свою роботу координувати з Головополітосвітою. Документом визначалася і структура всієї мережі установ політосвіти. Народні будинки і Просвіти перетворювалися в клуби і сільбуду. При окружних і районних сільбуддах створювалися бібліотеки. При багатьох із них почали працювати прокатні, зерноочисні пункти, майстерні, курси тощо. Окружні й районні сільбуду стали організаційними і методичними центрами політосвітньої роботи на селі [5, 118].

Оскільки клуби і сільбуду в основному орієнтувалися на молодь, то вони й мали забезпечувати як її виховання в комуністичному дусі, так і контроль за її дозвіллям. Організаційним центром політико-освітньої роботи для міста став клуб, а для села – селянський будинок. До їх складу входили ряд політико-освітніх закладів: бібліотеки, екскурсійні та виставочні пункти, музеї, курси, школи ліквідації неписьменності, театри.

За характером і змістом роботи клуби поділялися на 4 категорії: а) клуби-осередки при невеликих виробничих підприємствах, військових частинах, значних радянських установах та ін.; у селах відповідно – хати-читальні; б) місцеві клуби – при великих підприємствах і військових частинах; в) районні клуби – у промислових центрах, загальні для всіх клубів-осередків і місцевих клубів даного району; у селах відповідно – волосні будинки; г) центральні клуби – по одному на повітове або губерньське місто й округ [6, 59].

У зв'язку з новою економічною політикою Всеукраїнське управління сільбудами розіслало затверджений Наркомземом і Наркомпросом циркуляр від 30.07.1921 р. № 2765 Губземвідділам, Губнаробразам і Губуправлінням селянськими будинками про переведення їх на самозабезпечення. Тому їм надавалося право брати плату за використання приміщень (утримувати чайні, їдальні тощо); використовувати приписані до сільбудів радгоспні майстерні, різні сільськогосподарські пункти;

використовувати політпросвітні заклади для самозабезпечення, беручи плату за вистави, концерти, незалежачи при цьому головну мету сільбудів – служити селянству і сільськогосподарському пролетаріату. Окрім цього, селянським будинкам надавалися земельні ділянки для ведення господарства (виращування польових, городніх культур), цим саме залучалося жіноцтво, яке брало активну участь у громадському житті села. Організаційно-інструкторський апарат управління сільбудами залишався на утриманні держави, але Всеукраїнське управління селянськими будинками зробило розпорядження за № 4882 про скорочення штатів службовців на 60 % [7, 117].

З метою централізації керівництва культурно-освітніми установами, у РНК був внесений затверджений Наркомпросом і Наркомземом проект декрету, а 7.12.1925 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про переорганізацію Народних Будинків у селянські будинки з метою створення єдиного центру політпросвітрова в селах та про організацію Наркомземом при реорганізованих Народних Будинках закладів економічного характеру з метою створення єдиного центру, який би регулював сільське господарство і вів його „шляхом колективізації”.

Таким чином, різноманітність типів політустанов села (хати-читальні, народні будинки, просвіти, лікнепи), що спостерігалася в перші роки непу, у 1925–1926 роках зникла і політосвітні установи перейшли на однотипову струнку мережу сільбудів. Система сільбудів починає займати провідне місце в цілій системі органів радянської влади, відіграючи роль великого культурного чинника та сприяючи комуністичному вихованню мас. Незважаючи на те, що початок суцільної колективізації зумовив появу нових типів культурно-освітніх установ – колбудів – будинків колективіста, саме вони організовували і проводили консультаційну довідкову роботу з питань колективізації. Сільбуду продовжують відігравати надзвичайно велику роль в ідеологічному вихованні мас. Їх кількість швидко зростає: з 42 у 1921р. до 4000 у 1928р.

Сільбуду вважався широкою масовою самодіяльною громадською організацією, що відіграла роль організатора мас і повинна була скеровувати їх „під проводом партії по шляху комуністичного виховання”. Основною метою Товариства „Сільбуду” було піднесення загальної грамотності та загального культурного рівня сільського населення [8, 1]. Однак частина сільбудів перетворювалася фактично в комсомольські клуби, відокремивши молодь від дорослого населення. В основному активісти „Сільбуду” були „відірваними” від селянських мас. Велике зростання кошторисної сітки політосвітустанов уряді випадків призводило до утворення мертвих одиниць, перетворення сільбудів у суто державні організації, відсутності широкого членства, планової роботи, що проводилася б населенням самодіяльно.

У середині 20-х рр. ХХ ст. на селі спостерігалися значні соціальні зрушення, пов'язані з його радянізацією. Тому сільбуду, ретельно враховуючи обставини села, повинні були сприяти розвитку колективних форм господарства. Для здійснення цих завдань сільбуду повинні були: а) цілковито перевести всю роботу на плановість; б) збільшити членство за

рахунок дорослого селянства та жінок; в) будувати свою роботу на принципах самодіяльності, маючи на увазі, що політосвітня робота є, по суті, самодіяльною роботою певного суспільства; г) залучати широке кола населення в різні галузі роботи сільбуду взагалі й зокрема в роботу гуртків, скеровуючи останніх, з одного боку, до глибокого вивчення своєї галузі знань, з другого – до пропагування цих знань власним прикладом; д) відмовитися від господарчого „обростання”, а особливо від комерційної діяльності; е) будувати всю роботу на основі розвитку громадської ініціативи [9, 3]. Після постанови ВУЦВК 1925 року сільбуд стає центром політосвітньої роботи на селі.

З 1927 року вносяться деякі зміни до мережі культурно-освітніх установ села. Було скасовано райсільбуду та запроваджено районну інспектуру. Культурно-освітні установи розподілялися на три категорії: 1) червоний куток; 2) хата-читальня, у роботі якої було взято напрямки на реорганізацію її в сільбуд; 3) опорні сільбуду, до складу яких повинні були увійти сільбуду райцентру.

Оскільки сільбуд вважався широкою громадською організацією села, він повинен був мати міцний зв'язок з усіма сільськими організаціями: погоджувати свій план з планами різних громадських організацій; скликати періодичні наради сільбудів з представниками різних громадських організацій з питань чергової практичної роботи, а також притягувати до роботи культкомісії профспілок та кооперації.

Отже, хоча сільбуду в умовах непу й були переведені на самозабезпечення, однак культурно-освітня діяльність, яка в ті часи не відмежовувалася від політико-освітньої роботи, повністю контролювалася урядом, партією. Сільбуду, перебуваючи під ідейним впливом Комуністичної партії, повинні були виховувати селянські маси в дусі комуністичних ідей. Провідне місце в культурно-освітній діяльності сільбудів посідала пропаганда марксизму-ленінізму. Вони повинні були протиставити дрібнобуржуазній суспільній свідомості радянську. „Наші досягнення в галузі роботи серед селянської молоді дуже низькопробні. Нам не вдається проникнути в потаємні надра українського села... Марксистсько-ленінські ідеї – явище чужерідне для відсталого сільської маси...” – визнавав у 1921 р. один із керівників держави [10, 37]. У цій діяльності запозичався досвід Просвіт, що були громадськими культурно-освітніми організаціями. Перед сільбудами ставилося завдання – з політосвітньої установи перетворитися на громадсько-культурну організацію з добровільним індивідуальним членством.

Була упорядкована структура бібліотек. В окружних містах бібліотеки переводилися на положення окружних, що були методичними центрами бібліотечної роботи в межах округу. Бібліотеки в районних центрах переводилися на положення районних при сільбуду. У масштабах району вони стають організаційними і методичними центрами бібліотечної роботи. Особливо активно до цього залучалося жіноцтво.

Спиряючись на господарське пожвавлення, викликане новою економічною політикою, партійні організації припинили стихійне скорочення мережі установ політосвіти, добилися деякого поліпшення їх

матеріальної бази. У країні зростали асигнування на народну освіту і політосвітню роботу з державного та місцевого бюджетів, а також з бюджетів профспілок і кооперації. В Україні в 1926–1927 рр. для цього з державного і місцевого бюджетів було виділено 166 мільйонів карбованців [11, 63].

За умов непу, особливо в перші роки, на політичну та суспільну арену вийшов цілий ряд громадських організацій різних напрямів та спрямувань, що займалися культурно-освітньою діяльністю. Наймасовішими з них були профспілки „Просвіта”. Помітно пожвавилася діяльність небільшовицьких молодіжних організацій [12, 4]. Усі ці громадські організації у своїй практичній діяльності значну увагу приділяли культурно-освітньому аспекту як дієвому й ефективному засобу впливу на широкий загал.

Саме у сфері громадського життя влада активно намагалася об'єднати і зорганізувати суспільну активність у потрібному та вигідному їй руслі. У першу чергу це стосувалося спорту і надзвичайно популярного в той час захоплення авіацією, радіо та кіно. Так виникли товариства допомоги ліквідації неписьменності, сприяння повітряному флоту, радіо, кіно, культурного єднання із селом, спілки безвірників та інші організації. За кількісним складом і масштабами охоплення населення вони стали масовими. Ці організації посідали особливе місце в системі громадських установ, наділялися високим правовим статусом, користувалися підтримкою з боку держави. Не забувала влада наглядати й за інтелігенцією, почали діяти творчі, наукові організації. Активізація невідконтрольних більшовикам громадських організацій не могла залишатися поза увагою влади [13, 125]. Відчувши реальну небезпеку поступитися позиціями в боротьбі за вплив на маси, більшовики почали всіляко фінансово та організаційно допомагати „своїм” і боротися, часто жорстко, з їх конкурентами.

Таким чином, після втілення постанови ВУЦВК в Україні у 1925 році утвердилася і закріпилася чітка структура і типи культурно-освітніх установ. На селі центром культурно-освітньої роботи став сільбуд. Там, де його не було, це завдання виконувала хата-читальня. Щодо народних будинків, то вони, згідно з постановою РНК УРСР від 12 грудня 1921 року „Про народні будинки,” були реорганізовані в сільбуду. У містах центрами культурно-освітньої роботи були клуби [14, 37]. Цим досягалася економія матеріальних ресурсів і концентрація політичного керівництва з боку партії та радянських органів. Безумовно, ми не відкидаємо великого просвітницького впливу цих структур, особливо на жіноцтво. Селянки отримали можливість активно долучитися до культурних надбань цивілізації. З темних сільських клунь вони ступили у світ науки, культури, мистецтва, але, на жаль, все це подавалось їм з присмаком марксистсько-ленінської ідеології. Жінка розумілася як дешевий, трудовий ресурс у будівництві комуністичного суспільства.

1. Квірінг Е. Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи // Червоний шлях. – 1923. – № 4-5; Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У // Більшовик України. – 1929. – № 1; Авдієнко М.І. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927.
2. Затонський В.П. Рішуче піднесення грамоти в школі. – Харків: Радянська школа, 1936; Слуцький О.Б.

- Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). – К., 1957.
3. Алексеева Н.Л. *Культура нового села*. – Львів: Каменяр, 1974; Даниленко В.М. *Рабочий класс и культурная революция на Украине*. – К.: Наукова думка, 1986.
 4. Бондарчук П.М. *Національно-культурна політика більшовиків на Україні на початку 20-х років*. – К., 1998; Ващенко І.В. *Політика українізації 20-х початку 30-х рр. в Україні: проблеми історіографії*. – Харків, 2001.
 5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 631.
 6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 747.
 7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 632.
 8. *Статут Товариства „Сельбуд”*. – К.: Вид. Київського Окрсельбуду, 1926.
 9. *Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі. 3 матеріалів куцокових семінарів Харківської округи 1925–1926 рр.* – Харків, 1927.
 10. *Доповідь народного комісара освіти т. Затонського на IV-й сесії ВУЦВК 3.11.23 р. про ліквідацію неписьменності // Порадник ліквідатора не- та малописьменності.* / Під ред. Ц.М. Підгірненської та А.С. Ліберман. – Харків, 1924.
 11. *Афанасьєв В.В., Ветров В.О., Канавенко С.А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.)*. – Харків, 1968.
 12. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 11.
 13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 437.
 14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 15.

О.П. Тригуб

СЕЛЯНСТВО ТА РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 1920-х рр.

Значний інтерес сучасних дослідників викликають процеси та зміни, що відбувалися у перші десятиліття становлення радянської влади, т.зв. „міжвоєнний період”. Історики, філософи, етнографи все частіше звертаються не лише до розгляду фактологічного матеріалу, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, політичної ситуації і т.д., а й намагаються проникнути в глиб тих складних процесів, що відбувалися в соціумі Радянської України. Одним із таких питань є зміна ментальності українського селянина, звичаїв, уявлень, вірувань, які зазнали значних трансформацій протягом 20–30-х років ХХ ст. під впливом формування всеохоплюючої тоталітарної системи, що не сприймала ніяких ідей, крім ідеї побудови соціалізму.

Певний інтерес стали викликати зміни рівня релігійності українського села того часу, ставлення селян до складних процесів у середовищі православної церкви, зокрема розколу Російської православної церкви (РПЦ), що мав широкий розмах упродовж 1922–30-х років. На жаль, цьому питанню у наукових публікаціях не приділяється належної уваги ні новітніми дослідниками-аграрниками [1; 27; 29 та інші], ні істориками-релігієзнавцями [25; 30 та інші]. Винятком є хіба що новітнє дослідження відомого українського дослідника історії православ'я 1920–30-х рр. Олександра Ігнатуші [26], але у цій роботі автор майже не торкується питання ставлення селянства до розколу РПЦ, зробивши акценти на рівні релігійності, вікових, соціальних та майнових характеристик віруючого українського селянства [26, 373–408].

Автор запропонованої статті ставить за мету дослідити ставлення селянства УСРР до розколу РПЦ у 20-х рр. ХХ ст. Об'єкт вивчення – релігійна ситуація в УСРР, предмет – розкол РПЦ і ставлення до нього селян.

За переписом 1926 року, чисельність сільського населення в Україні, що становило основну масу віруючих, – 23,6 млн осіб. За віковим цензом сільське населення розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн чол. – 36,4 %), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн чол. – 10,6 %), працездатних 18–60 років (11,3 млн чол. – 47,9 %), серед яких переважали жінки – 53 %, і селян віком понад 60 років (1,2 млн чол. – 5,1 %). Культурний рівень українського селянства був украй низьким: 1926 року неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2 % чоловіків, 66,6 % жінок) [28; 242–243]. Саме ця частина селянства становила основну масу віруючих, що відстоювала свої релігійні переконання.

Звернемося до характеристики процесів, що відбувалися у православної церкві на початку 1920-х років, які призвели до виникнення розколу РПЦ у 1922 р. та його поглиблення і поширення у подальшому.

Влітку 1922 р. до української церкви (Українського екзархату РПЦ) потрапляють реформаційні вітри у вигляді так званого „обновленського” руху, що на той момент був представлений групою „Жива Церква” („Ж.Ц.”). У той час, коли у Москві та Петрограді у середовищі РПЦ вирували революційні події: арешт та усунення Патріарха Тихона, захоплення церковної влади групою „Ж.Ц.”, розкол духовенства та віруючих українське духовенство зайняло вичікувальну позицію: або уважно спостерігаючи за подіями у Москві, або ж, узагалі, не будучи в курсі вищезазначених подій. Події літа 1922 року в середовищі РПЦ якої-небудь реакції з боку віруючого селянства не викликали. Як правило, вирішення цього питання продовжувало залишатися у компетенції духовенства, яке, перебуваючи на сільських парафіях, було малообізнаним у тих процесах, що відбувалися в столиці та губернських містах. Наприклад, у Миколаївській губернії восени 1922 року провели анкетування духовенства, одним із питань якого було таке: „Ставлення до останніх подій в житті православної церкви і взагалі релігійних культів (тихоновство, обновленство, „Жива церква”, „Вільна церква”, автокефалія, українізація)”. Досить яскравою і типовою для сільського духовенства була відповідь священника Свято-Миколаївського храму с. Касперо-Миколаєвки Антона Пігульського, який відповів, що „про існування рухів, поіменованих у цьому пункті, довідаюся лише із анкети (і це через півроку після подій у Москві та Харкові. – *О.Т.*). Життя в глухому селищі, відсутність газет, періодичної преси, відсутність зв'язку з культурними й освіченими пунктами позбавляють можливості знати чим живе Росія, які в ній течії й рухи, як у релігійному, так і в інших відношеннях. Ідуть чутки про новий рух під назвою „Жива Церква”, але в чому полягає він, точно мені невідомо, хоча уривчасті відомості кажуть на користь цього руху. Більш докладне знайомство з рухом „Жива Церква” прилічить імовірно й мене до цього угруповання, тим більше, що мені відомо про прихильне ставлення деяких авторитетних духовних осіб та ієрархів до цього руху” [8, 91–92].

Відповідно, маса малограмотного селянства тим більше не могла знати про те, що відбувається у православній церкві. Так, у листопадовому звіті ДПУ Ново-Московського повіту Катеринославської губернії повідомлялося, що „населення ставиться до церкви пасивно, головним чином тому, що не розуміє, що відбувається у церкві” [6, 35-зв.]. Така ситуація у сільській місцевості, незважаючи на досить потужну агітаційну кампанію в радянській пресі протягом другої половини 1922 року, спостерігалася на всій території України та в Криму. Навіть на початку 1923 р. Євпаторійський благочинний протоієрей Сербінов повідомляв місцевий адмінвідділ: „З програмами новоутворених обновленських груп в церкві ні наше духовенство, ні миряни повного знайомства не мають... [але] завдяки неприродності розповсюдження цих ідей, віруючі до обновленського руху відносяться негативно, і навіть злобно” [2, 48]. Це призвело до того, що протягом часу так званого „інформаційного вакууму” селяни автоматично, разом зі своїм духовенством, увійшли до складу групи „Ж.Ц.”. Про це із певним задоволенням повідомляла Катеринославська губернська газета: „Майже у всіх селах селяни приєдналися до „Живої Церкви” [24, 2].

На відміну від селян, міщани були краще проінформовані з цих питань, що у подальшому, на нашу думку, вплинуло на ставлення широких кіл селянства через мирян-депутатів. 29 вересня 1922 р. на загальному зібранні духовенства та представників парафіяльних громад Одеського повіту під час обговорення питання про ставлення до Вищого Церковного управління (у Москві) та групи „Жива Церква” віруючі-депутати рішуче повстали проти оновлення „Ж.Ц.” та ВЦУ, докоряючи духовенству за малодушність, слабкість та розкол у його середовищі, наголошуючи: „Ви отці боїтеся, так ми будемо захищати церкву”. При цьому пригрозили: „Якщо духовенство примкне до „Ж.Ц.”, то вони (віруючі – *О.Т.*) привезуть духовенство із Болгарії та Греції” [10, 302-303].

Пасивність провінційного духовенства, і отже мирян, не могла продовжуватися тривалий час. Активна позиція віруючих у містах привела до появи опозиції церковним реформаторам, що стало ширитися і на сільські громади. Станом на кінець листопада 1922 р. працівники ДПУ на місцях у своїх звітах відзначали, що „загальна маса віруючих виявляє значний інтерес до обновленського руху і вимагає від духовенства роз’яснення програми „Ж.Ц.” і це „хвилює уми багатьох мирян-віруючих” [3, 165; 14, 116-зв.]. У результаті інколи селяни відмовлялися сліпо йти за своїми пастирями, як це відбулося 27 листопада 1922 р. на Балтському окружному з’їзді духовенства та мирян у м. Красно-Ноябрську. Духовенство підписало Статут „Ж.Ц.”, а селянство відмовилося, мотивуючи це тим, що йому не зовсім зрозуміло, що таке „Жива Церква” і необхідне роз’яснення парафіянам. Лише за такої умови сільські депутати погоджувалися підписати Статут [9, 105].

Це змушувало духовенство бути обережним із віруючими. Як приклад, можна навести рішення з’їзду духовенства та мирян п’ятого округу Катеринославського повіту, що відбувся 1 грудня 1922 р. у м. Камінське про те, щоб „широким верствам віруючих про розкол серед духовенства, про церковні рухи нічого не говорити, а на всі питання відповідати,

що розколу, як такого, немає, а були незначні суперечки серед вищого духовенства із-за „теплих місць” і що вони вже зжиті” [3, 166]. Результатом такої політики з боку духовенства була майже повна дезорієнтація віруючого селянства про внутрішні розколи, що відбувалися в середовищі РПЦ, провідну роль у формуванні відношення селянства до „Ж.Ц.” стали грати „окремі, більш активні миряни, головним чином куркулі, що співчують тихоновцям, які стали провідниками тихоновської агітації на селі” (відзначало у своєму звіті Катеринославське ДПУ) [4, 100].

На початку 1923 року ситуація щодо ставлення селян до розколу, починає кардинально змінюватися. На селі з’являється опозиційно налаштоване духовенство, бродячі ченці та черниці, що активно закликали не схилитися до „Живої Церкви”, називаючи її неканонічним угрупованням, що захопило владу в церкві. Це дало досить вагомі результати у ставленні селянства до розколу. Наприклад, у Ново-Миколаївському районі Запорізької округи весною 1922 р. священник „Ж.Ц.”, пропагуючи ідеї нового руху, „зазнав невдачі, хоча й мав багато прихильників, ... бо за греко-російську церкву тримається темне відстале населення – переважно жінки і старі, і при виникненні якого-небудь питання про „Живу Церкву” ці фанатичні жінки, підбурювані попами, влаштовують ледве не бійку, усі прихильники „Ж.Ц.” у той час поводити себе спокійно, не бажаючи із-за жінок створювати скандалу” [32, 134-зв.]. На Донеччині такі спроби дуже часто блокувалися віруючими за допомогою улаштування протестів-демонстрацій, які „доходили інколи до безчинств та погроз на адресу „Ж.Ц.”, ДПУ тощо” [31, 4]. В Єлисаветградській окрузі селяни за уподобаннями розділилися за майновою ознакою: куркулі та духовенство виступали проти обновленців, що інколи доходило до бійок, а незаможники добре сприймали нові ідеї в середовищі РПЦ [11, 4].

Навесні 1923 р. церковна смута та настрої викликали все більшу заклопотаність, обурення віруючих. Це яскраво виявилось в „наказах” делегатам майбутнього Собору, прийнятих на передвибірних парафіяльних зборах. Більшість із них містила вимоги віруючого селянства: не змінювати православне вірочення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити після рішень Собору тощо.

Собор відкрився у Москві 29 квітня 1923 р. Надії значної частини духовенства і віруючих на те, що він примирить, нівелює суперечності, укаже майбутній шлях, не здійснилися. 3 травня на ньому була прийнята постанова, яку з обуренням сприйняла більшість мирян, що у підсумку негативно позначилася на обновленстві: був позбавлений сану й чернецтва Патріарх Тихон. Зважаючи на існуючі настрої у церковному суспільстві, Собор значно обмежив розміри реформаторства, залишивши непорушними і догмати, і таїнства, і богослужбовий чин. Собор узаконив рівнозначність одруженого і безшлюбного єпископату, а після деяких коливань і другошлюбність кліриків, увів новий Григоріанський календар [37, 29-30].

Постанови, прийняті Собором, були гарним матеріалом для агітації проти „Ж.Ц.”. З огляду на фанатизм більшої частини віруючого населення, тихоновці у своїй агітації особливо наголошували на постанові про введення нового стилю у церковному житті, на неканонічність осуду патріарха Тихона, а

також на тому, що Собор взагалі немає права судити Тихона за цивільні злочини. Наприклад, на Черніговщині тихоновці протягом літа 1923 р. активно використовували у своїй агітації постанови обновленського Собору: новий стиль, подвійний шлюб, білий єпископат, перегляд обрядовості тощо, що „зустрічало незаперечне співчуття серед широких релігійних мас, незадоволених нововведеннями обновленців” [23, 101].

Необразлива сутність зміни стилю була, однак сприймалася селянством, навіть і без агітації тихоновців, як зазіхання на одну з основ православної церкви, тим більше, що це мало характер підроблення під бажання радянської влади. „У цілому ряді сіл, – відзначало Катеринославське ДПУ, – де священники намагалися видозмінити час служби й переносили дні свят, згідно з новим розпорядженням, отриманим з обновленського єпархіального управління, баби-крикливиці й „групи реакційних церковних воротил” силоміць змушували священників повертатися до старого стилю” [4, 101-102].

Неприйняття нового стилю спостерігалось серед селянства усіх губерній без винятку. В огляді про стан Одеської губернії за січень-вересень 1923 р. відзначалося: „Введення нового стилю майже всюди було зустрінуте недоброзичливо; на минулих церковних святах за новим стилем віруючі в більшості були відсутні й навпаки, у свята за старим стилем церкви були переповнені. **Особливо противилося введенню нового стилю селянство** (виділення наше – О.Т.)” [13, 112]. На Харківщині спостерігалася така ж ситуація: у Валківському районі Харківської округи траплялися випадки, коли священники відслужили свято за новим стилем, а із селян ніхто не з’явився, і тоді відбувалася служба повторно, але за старим стилем. У с. Водолага, коли в церкві почали служити священники „Живої Церкви”, селяни заявили, що „ми в цю церкву ходити не будемо, а якщо бажаєте, то беріть її під клуб...” [34, 105]. Подібну заяву зробили селяни с. Зелений Гай (передмістя Харкова) [34, 138].

На Сумщині це нововведення інколи призводило до сумних наслідків: в окремих селах за проведення служб за новим стилем віруючі били своїх пастирів. Це було пов’язано, як відзначає Сумський округ КП(б)У, з тим, що „селянство, яке значною мірою відносить початок і закінчення тих чи інших польових робіт до певного церковного свята, тримається консервативно і за звичкою розраховує за старим стилем” [19, 26]. Подібний випадок агресивного ставлення віруючого селянства стався у с. Бобровиці Чернігівської губернії: коли священник вирішив відсвяткувати свято Петра та Павла за новим стилем „баби-парафіянки розлютовившись, хотіли його побити, зірвати з нього рясу тощо” [22, 86]. У с. Проходи Липецького району Харківської округи після того, як священник почав провадити служби за новим стилем, віруючі закрили церкву і не пускали до неї свого священика [17, 26-зв.].

У багатьох селах почали проводити службу на церковні свята двічі. Павлоградське ДПУ у липні 1923 р. із цього приводу відзначало: „Виходить те, що перше свято [священик] служить за розпорядженням, а друге – за бажанням, внаслідок чого у селянства, що не зовсім розбирається у питаннях церкви, а тупо наполягає на невтручанні у справи церкви [з боку] влади, склалася думка, що влада наказує духовенству,

даючи розпорядження на місця. Цей момент трохи загострює ставлення до влади, й селянство часто вказує на втручання влади, якого не повинно бути за декретом „Про відокремлення церкви від держави”. Характерно відзначити, що чим більше виходить непорозуміння у середовищі духовенства, тим більше селянство зацікавлюється становищем і завжди доходить висновку, що церква утискується владою і це змушує його ревніше ставитися до церкви” [5, 5-6]. На Старобільщині (Донецька губернія) селяни за введення нового стилю почали називати обновленських священиків „агентами комуністів” [33, 265], а „Живу Церкву” – „радянською церквою”, яка утримується на кошти радянської держави [34, 105]. Такої ж думки притримувалися віруючі на Полтавщині, стверджуючи, що „живі” діють на гроші комуністів”, а їхні керівники – провокатори, таємні агенти радянської влади, ДПУ [16, 124, 115 зв.].

Потрібно відзначити, що не можна говорити про повне неприйняття обновленських ідей селянською масою. Незважаючи на те, що переважна маса віруючих виступила проти церковних реформ і, зокрема, як зазначалося вище, проти введення нового стилю, зустрічалися парафії, які або повністю переходили до нової церкви, або ж розколювалися на два ворогуючі табори. Останні або захоплювали храм, або ж розподіляли його на дві частини і орендували потижднево: тиждень храмом користується група одного напрямку, тиждень – другого. Про неоднозначність ставлення селянства до реформування церкви повідомляло ДПУ Одеської округи у своєму інформаційному звіті від 25 листопада 1923 р.: „Відношення селянства до усіх нових реформ, що проводяться у церковному житті, не завжди однаково: одні – прибічники обновленської, інші – тихоновської течії... Переважна більшість останніх селяни літні, і переважно жінки, забиті з давніх-давен релігійним дурманом” [12, 46]. На Єлизаветградщині у травні 1923 р. багато сільських парафій виносили резолюції, в яких звинувачували політиканство у церкві, злочинні діяння Патріарха Тихона стосовно радянської влади [11, 23]. На Харківщині „селяни ряду волостей вказали, що раз [Патріарх] Тихон є ворогом радянської влади і захищав інтереси іноземного капіталу, то він повинен був бути наказаний за свій злочин” [34, 71]. Такі факти можна назвати швидше винятком, аніж правилом, хоча вони свідчать про неоднозначне ставлення селянства до розколу РПЦ.

II Всеросійський Помісний Собор став кульмінаційним у розвитку обновленства. Незабаром після завершення його роботи відбулися події, що до основ потрясли обновленську церкву. Після місячного перебування у в’язниці ОДПУ 16 червня 1923 р. Патріарх Тихон подав заяву до Верховного Суду РСФРР із каяттям про свою колишню „антирадянську діяльність”, із проханням звільнити його з-під варти. 27 червня 1923 р. його заява була задоволена.

Відразу ж після звільнення Патріарха починається катастрофічний спад впливу обновленців і широкомасштабне повернення віруючих і духовенства під його окормлення. Влітку 1923 р. виник безпрецедентно потужний стихійний народно-релігійний рух, так звана „тихоновщина”. Він прокотився всією країною.

Над обновленством нависла загроза краху, щоб уникнути цього, було обрано курс на згортання реформаторства. У першому ж зверненні Синоду до православного народу говорилось: „Ми свято, твердо і непохитно дотримуємо і будемо дотримувати до закінчення нашого життя чистоту вчення православної віри, її таїнства і догмати”. Щоб позбутися репутації „руйнівників церковної старовини”, обновленці стали зводити до мінімуму нововведення, що вже практикувалися. Різко скоротилося зведення в архієрейський сан одружених священників, перестав формуватися перехід богослужіння на живу російську мову, поступово почали відмовлятися від нового стилю [37, 32-34].

Незважаючи на згортання реформаторських тенденцій, створити позитивний імідж обновленству не вдалося. У другій половині 1923 – першій половині 1924 рр. в Україні розгорнулася агітація духовенства усіх гатунків на захист течії Патріарха Тихона. Таємний відділ ДПУ у своїй доповіді „Про стан церкви на Україні” для ЦК КП(б)У відзначав: „Завдяки звільненню Патріарха Тихона, елементи духовенства, що стоять на його платформі, підняли голову і почали проводити свою реакційну роботу. Щоб розбудити в народних масах марновірство і фанатизм, тихоновці починають вести роботу з „оновлення” куполів, ікон, хрестів, проводять у церквах нічні моління, які набирають характеру епідемії серед наелектризованої маси, нерідко з’являються крикливиці і різні темні особи, що ведуть розмови про швидке рятування від антихристов, жидів тощо; по селах починається ходіння ченців й особливо черниць, що сіяли серед селян, які є найбільше віруючим елементом, контрреволюцій й замасковану словами про „істинно-православне” християнство” [35, 27]. Теж спостерігаємо на Полтавщині: „У зв’язку зі звільненням Патріарха Тихона констатуємо загальний підйом духу та нелегальну агітацію серед віруючих мас, особливо серед селянства, за тихоновське управління” [15, 120].

На Богодуховщині (Херсонська губернія) „тихоновці ведуть жорстку кампанію проти „Ж.Ц.”, називаючи останніх загарбниками, боговідступниками, еретиками”, „христопродавцями”, „невірними”, комуністами тощо, а їх послідовників – заблудлими [18, 65; 20, 32-33]. На Ізюмському окружному з’їзді духовенства та мирян 2 червня 1924 р. єпископ Йосиф (Кречетович) у своєму виступі наголошував, що „тихоновці доводять віруючим, що наші єпископи носять на грудях не восьмикінцеві, а п’ятикінцеві хрести, подібні до комуністичної зірки; що на ризах замість хрестів нашиті серп та молот тощо” [21, 20]. Така агітація, незважаючи на її глибокий фанатизм та безглуздість, мала досить значний результат, бо в більшості губерній перевага на селі була саме на боці прихильників патріарха.

Однак така агітація не завжди завершувалася перемогою тихоновського духовенства. Так, у с. Мостки Старобільської округи Донецької губернії священник тихоновського напрямку Марсов вступив у дискусію із обновленцями на тему „Тихоновщина та обновленці” при значному скупченні віруючих селян.

Під час неї виступ отця Марсова заглушали вигуками: „Геть зрадників, кровопивць... Ми не забули того, що зробив Тихон для робочих та селян”. У результаті Марсов зазнав поразки і змушений був залишити парафію [7, 90-91].

Цікавим є те, що прихильники різних течій РПЦ на селі порівняно чітко диференціювалися за соціальним складом або майновим станом. Для порівняння візьмемо дані по Полтавській губернії станом на 1 січня 1925 р. та Коростенської округи (колишня Волинська губернія) станом на 1 січня 1926 р. (табл. 1).

Таблиця 1 [36, арк. 93-зв.; 26, С. 385].

Майновий склад віруючого селянства в середині 20-х рр. ХХ ст. за течіями РПЦ

Майновий стан	Полтавська губернія		Коростенська округа	
	оновленці (%)	тихоновці (%)	оновленці (%)	тихоновці (%)
Заможні	6,8	15,5	0,5	2,5
Середняки	51,2	42,1	57,2	50,3
Бідняки	40,3	37,7	42,3	46,3
Батраки	1,7	4,7	-	-

Як бачимо, склад віруючого селянства різних конфесій РПЦ деякою мірою підтверджує дані інформативної частини ДПУ, яке постійно наголошувало на тому, що опорою тихоновщини є куркульський елемент, який переважно і підтримував матеріально духовенство.

Розкол і пов’язана з ним міжконфесійна боротьба пустили глибоке коріння в селянському середовищі. „У кожній парафії є 2-3 течії. Хвилювання великі... В парафіях розбрат. Деякі селяни у свої церкви не ходять (с. В[ищий] Булатець), а ходять до собору в Лубни”, – малював досить типову картину голова Соборно-єпископської церкви єпископ Феofil (Булдовський) перед зібранням духовенства й мирян 1-ї благочинницької округи на Лубенщині 16 січня 1927 р. [26, 406].

Сучасний український дослідник О. Ігнатуша стверджує, що „йдучи за духовними провідниками, а нерідко й більше того – ведучи за собою духовенство, українське село до середини 1920-х рр. в основному зробило свій конфесійний вибір. Він зводився до підтримки такої української церкви, яка була б традиційною і, водночас, якнайближчою до народного життя. Але розуміння цих понять у селянському середовищі виявилось різним. Вибір орієнтації залежав від рівня релігійної та національної свідомості населення, етнонаціональної структури регіону, змісту ідеології конкретних конфесій, сили місцевих побутових традицій, авторитету провідників церкви і, не в останню чергу від загального спрямування церковної та національної політики влади” [26, 406-407].

Однак своєї мети радянська влада все-таки досягла: авторитет духовенства було підірвано. Катеринославське ДПУ на початку 1925 р. відзначало такі результати розколу РПЦ: „Авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виокремити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священника, як керівника

мирян, як особи, до якого звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, що так чи інакше імпонують їм, але на духовенство в цілому дивляться як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на справжніх духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання самим ганебним чином священика із церкви зробилося самим звичайним явищем, що в цей час образити й навіть побити священика, незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається річчю досить допущеною. Дуже значно вплинув на втрату духовенством свого авторитету той факт, що багато церковників кілька разів переходили від обновленців до тихоновців, супроводжуючи це принизливою церемонією каяття, де найчастіше сиволосий старець-священик стає перед повною народом церквою на коліна й просить простити йому його оману в ересі, здійснену по молодості років, а такі випадки зафіксовані” [4, 130].

Отже, селянство намаглося зберегти віру своїх батьків. Незважаючи на консервативність селянства, на його світогляд та сприйняття розкольницьких ідей вплинули агітаційні матеріали різних угруповань, схвальність цих ідей радянською владою (особливо фактор невторчання радянської влади у справи церкви), збереження віри їхніх батьків тощо. В той же час, розкол РПЦ посилив антиклерикальні настрої українського селянства, що дозволило більшовикам провести кампанію знищення церков 1929–1930 років, а у подальшому здійснити справжню атеїзацію сільського населення, коли значна частина сільського населення ставилася до церкви якщо не вороже, то байдуже.

1. Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000.
2. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Р-663. – Оп. 10. – Спр. 812.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 635.
4. ДАДнО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1602.
5. ДАДнО. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр. 29.
6. ДАДнО. – Ф. П-73. – Оп. 1. – Спр. 15.
7. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2375. – Оп. 2. – Спр. 41.
8. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-156. – Оп. 1. – Спр. 109.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 102.
10. ДАОО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 393.
11. ДАОО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 652.
12. ДАОО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 15.
13. ДАОО. – Ф. Р-1915. – Оп. 1. – Спр. 19.
14. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 49.
15. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 80.
16. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 81.
17. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 911.
18. ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 922.
19. ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 963.
20. ДАХО. – Ф. Р-519. – Оп. 1. – Спр. 53.
21. ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1975.
22. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 13.
23. ДАЧО. – Ф. П-8477. – Оп. 1. – Спр. 885.

24. *Живая Церковь на Екатеринославщине // Звезда (Екатеринослав)*. – 1922. – 6 октября (№66).
25. Жилюк С.І. *Обновленська церква в Україні (1922–1928)*. – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002.
26. Ігнатуша О.М. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. – Запоріжжя: Поліграф, 2004.
27. Капустян Г.Т. *Дві „правди”, або українське село в двадцяті роки двадцятого століття*. – Кременчук, 2003.
28. Киридон А. *Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. – К., 2004. – Вип.12. – С. 234–256.
29. Котляр Ю.В. *Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.)*. – Одеса: ТОВ ВІД, 2004.
30. Пащенко В., Киридон А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917–1930-ті роки*. – Полтава: „АСМІ”, 2004.
31. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2187.
32. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 186.
33. *Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1692.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1706.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.
37. Шкаровский М.В. *Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века*. – С.Пб.: НЕСТОР, 1999.

Ю.А. Святець

ІСТОРІЯ ЩОДЕННОСТІ В СЕЛЯНСЬКІЙ ЕПІСТОЛЯРІЇ ПЕРІОДУ НЕПУ

Громадська свідомість селян була однією з ключових проблем піклування радянського уряду та партії більшовиків. В стенографічному звіті XII з'їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.) читаємо: „Для кожної основної верстви читачів необхідно створити особливий (курсив наш – Ю.С.) тип газети. Маючи цілу систему газет (курсив наш – Ю.С.), партія повинна більш-менш точно розподілити між ними сферу діяльності, щоб кожна газета орієнтувалася здебільшого на певну верству маси читачів” [1, 711]. Тобто, більшо-ви-ки відверто заявили про необхідність тотального захоплення інформаційного простору суспільства з метою пропаганди своїх ідей та роз'яснення суті обраного курсу. У постанові Оргбюро ЦК РКП(б) від 1 грудня 1924 р. „Про тип робітничих та селянських газет” визначені основні засади системи газет: „а) в промислових центрах та губерніях з наявністю робітничого населення повинна видаватися робітнича щоденна газета та селянський щотижневик; б) в суто селянських губерніях місцеві керівні газети необхідно перетворити переважно в селянські, пристосовавши їх до читача селянина-передовика, причому в цих же губерніях слід для обслуговування масового селянського читача (курсив наш. – Ю.С.) видавати щоденну газету або організувати мережу (курсив наш – Ю.С.) повітових (окружних) газет там, де це можливо...” [2, 118]. При цьому одним із провідних завдань перед редакціями селянських газет ставилося обов'язкове ознайомлення селян „з міжнародним та внутрішнім становищем в СРСР, діяльністю партії, культурно-господарським

будівництвом Радянської влади” [2, 118]. Створення тотально контрольованого простору масової комунікації через мережу видань було не що інше як формування ідеологічного тиску з боку державних інституцій. І це не тільки особливність радянського суспільства. Представник „молодого покоління” редакторів „Анналів”, спеціаліст з історії новітнього часу, Марк Ферро в монографії „Історія під наглядом” (Париж, 1985) переконливо довів, що суспільство в усі часи та епохи прагнуло встановити контроль за пам’яттю про минуле, зробити її вигідно вибірковою, акцентуючи увагу на одних аспектах історії, та водночас прагнути замовчувати інші, невідповідні для поточних інтересів [3, 16–17].

Однак засоби масової інформації відіграють ще й роль авторитету у вирішенні проблем сьогодення для населення. Усвідомлюючи цю роль газет, „Крестьянская газета” вирізнялася серед інших видань для селян порівняно низькою ціною, адаптованою мовою, великим шрифтом тощо. Популярність газети посилювала можливість звернутися до цього авторитетного в очах селян видання листом. Для цього регулярно „Крестьянская газета” залишала чисту газетну шпальту із редакційною адресою, а також передбаченими додатковими рядками для адреси та імені автора, дати відправлення. За умов гострого дефіциту паперу та нагальної потреби висловити своє бачення справ у селі, викласти свої проблеми чи спостереження, доповіді про досягнення тощо такий широкий жест редакції відігравав часто-густо спонукальну роль у написанні селянами листів у „рідну” газету.

Серед комплексу листів, які зберігаються в фонді 396 „Крестьянская газета” Російського державного архіву економіки (м. Москва), чимало таких, що надійшли з українських сел. Про те, що нагальна потреба висловитися у селян існувала, а також було прагнення до інтелектуальної творчості свідчать типові прохання та коментарі селян: „Изъявляю свое полное согласие вступить[ь] в ряды добровольных Селькоров” [4, 1] або „Извиняюс[ь], полевья работы оторвали немного от пера и кроме того все праздничные дни уходят на Сов[етскую] работу: по КНС культсекции, стенгазеты и др.” [5, 69 зв.]. Цікаво, що дехто з селян настільки гостро потребував підтримки від преси, що не шкодував навіть коштів на те, щоб зобов’язати редакцію дати відповідь на наріжне питання: „Товарищ редактор, покорно прошу, вышлите мне ответ, Газету и впишите мою речь // Товарищ редактор, я вкладываю в письмо семикопеечную марку на обратный от[вет]” [6, 6–6 зв.]. Чимало селян були постійними дописувачами й вимагали уваги: „Тов[арищи], прошу от вас ответ об этом, и еще об лесе, я вам писал, и о Заднепровскому Ник[олае] Троф[имовиче] и о деньгах кредите и др[угом]. Давайте все ответы, а то вже и вы забываете мою бедность. Не надо забывать, я вас тоже не забуду, как заботегатею” [7, 231]. Можна зустріти й розпачливе „Наша пресса, помоги!” [8, 247]. „Просим свою Заступницу „Крестьянскую Газету”: „Дайте ответ на наш вопрос!!!” [9, 90]. Як бачимо, селяни достатньо відверто покладалися на газету як на розрадилицю та авторитетного представника влади.

У цілому епістолярний корпус до редакції „Крестьянской газеты” становить численний комплекс листів та кореспонденцій. Протягом тільки 1925 р. до

редакції надійшло 269 тис., а за перші три роки свого існування (1924–1926 рр.) – понад 1 млн 300 тис. листів [10, 158]. Зрозуміло, що контингент дописувачів формували не тільки селяни УСРР, але й інших республік.

Слід зауважити, що селянські листи вже були об’єктом досліджень істориків. Ще в роки непу була опублікована окремою книгою „Село за непу (Кого вважати за куркуля, кого за трудяра). Що кажуть про це селяни?” добірка листів селян до газети „Беднота” [11], які взяли участь у всесоюзній дискусії 1924 р., спричиненій низькою лінійкою радянських чиновників середньої ланки, які пропонували зовнішні ознаки (кількість голів корів чи коней тощо) для визначення куркульського господарства. Селяни рішуче не погоджувалися з такою суто формальною ознакою куркуля, звертаючи увагу на той факт, що куркуль – це громадська позиція та стиль життя, які після позбавлення владою заможного селянина майнових переваг перед односельцями виокремлювали його з сільської громади. Щоправда, думки українського селянства не знайшли належного місця в цій збірці. До того ж звертає на себе увагу суцільна заангажованість видання, яке покликане було сформулювати певну громадську думку селян й посягти зерно ненависті не просто до сусіда, а вкоренити нетерпимість до „інакомыслия”.

Того ж 1924 р. вийшла друком книга М. Анчарової „Листи селян про кооперацію”, в якій сконцентровані думки селян щодо кооперативної політики держави. Особливо ретельно проаналізовано процес „усвідомлення” селянами переваг кооперативного господарювання, умов для кількісного зростання артілей, а також шляхи формування пролетарських класових інтересів у членів кооперації [12]. Отже, радянська влада заздалегідь опікувалася формуванням належного ставлення селян до майбутньої колективізації.

На підтвердження цієї думки слід назвати видання Я. Шафіра „Газета в селі”, в якій подано результати ретельного обстеження читачів деяких місцевих селянських газет Європейської Росії [13]. Автор провів соціологічне опитування на основі власноруч розробленої анкети. В результаті він одержав матеріал для вивчення елементів повсякденного життя, культурного рівня та свідомості мешканців села, у т.ч. й їхні політичні погляди, соціально-класове ставлення до економічних реформ в аграрному секторі, до діяльності центральних та місцевих органів влади.

Не вдаючись до детального аналізу всієї радянської історіографії щодо вивчення селянської епістолярії, можна зауважити, що цей комплекс джерел цікавив істориків здебільшого в площині оцінки громадської думки та політичних настроїв селян. Водночас проблема трансплантації ідей в масову свідомість цієї частини населення розроблялася ніби окремо. Робота щодо „соціалістичного перевиховання селянства” поставала як незалежна від її наслідків тема [14]. Цікаві у цьому плані результати аналізу бюджетних обстежень селянських господарств 1920-х рр. подав 1983 р. у своїй книзі В. Козлов, розкривши зростання „соціальної активності” селянства у показниках витрат бюджету часу на участь у зборах, безкоштовну громадську службу, роботи в кооперативному русі [15]. І хоча дослідження проводилося на даних для Європейської частини Росії, його результати в цілому

показові й для українського села, про що може свідчити епістолярний комплекс, вміщений у додатку до цієї статті.

Детальний аналіз історіографії щодо вивчення масової свідомості селянства доби непу й радянського періоду історії в цілому подано в монографії Д.Х. Ібрагімової „неп та Перебудова. Масова свідомість сільського населення в умовах переходу до ринку” [16]. Ця праця цікава тим, що авторка присвятила значну увагу вивченню комплексу листів (обсяг вибірки – 376 документів) за допомогою такого екстенсивного метода історичного (джерелознавчого) дослідження, як контент-аналіз [16, 47-105]. Вибірка охоплювала хронологічний період з листопада 1923 р. по червень 1924 р. Дослідниця стверджує, що сформована нею вибірка є репрезентативною, оскільки в ній збережені пропорції дописувачів, які відповідають питомій вазі селян різних територіально-адміністративних одиниць СРСР в означений період [16, 51–52]. Щоправда, між питомою вагою соціальних верств селянства в цілому та контингентом дописувачів зафіксована істотна невідповідність. Так, частка членів виробничих кооперативів (ТСОЗів, артіль, комун) становила лише 0,6 %, тоді як з числа авторів кореспонденцій до редакції вони давали 15,3 %. Аналогічно службовці, інтелігенція та звільнені працівники громадських організацій налічували тільки 0,4 %, а серед дописувачів – 17,8% [16, 53]. Отже, до вибірки потрапили лише поодинокі листи найманих робітників радгоспів, приватних та державних підприємств, а також підприємців (осіб, що наймали робітників). Дослідниця визначила 10 факторів структури свідомості селян, серед яких тільки два були пов’язані з ринковими механізмами функціонування ринкової сфери. Решта факторів стосувалася переважно відносин влади та селянства, серед яких невдоволення селян державними заходами захисту їхніх господарств, традиція віри в справедливість дій вищої влади й констатація посилення централізації державного керівництва економікою, прагнення селянства до простих форм кооперації на тлі посилення споживацької психології та люмпенізації свідомості, водночас пропаганда переваг організації побуту, дозвілля та праці в комунах і радгоспах з обговоренням заходів щодо найбільшого сприяння влади кооперативним формам організації сільськогосподарського виробництва. Все це висловлювалося на тлі констатації таких негативних явищ, як стагнація сільського господарства, спричинена системою оподаткування, антиселянська спрямованість соціальної політики диктатури пролетаріату, загострення протиріч між містом і селом, післяреволюційний культурний вакуум. Таким чином, дослідження Д.Х. Ібрагімової показало доволі суперечливу систему оцінок стану суспільства доби непу. Водночас не можна не звернути увагу на одновимірний дискурс епістолярії, сформований комуністичною ідеологією, – патерналізм і споживацтво.

Д.Х. Ібрагімова виділила також за допомогою кластер-аналізу 4 макротипи масової свідомості, кожний з яких репрезентує відповідну соціальну верству селянства. Перший макротип охоплював представників усіх соціальних категорій села, яких за системою поглядів авторка визначила як „соціальних екологів” і яких хвилювала низка проблем у

навколишньому середовищі – від динаміки цін на місцевому ринку до відвертого сприяння влади неефективним комунам та радгоспам, від ставлених конфліктів унаслідок трудової дискримінації до варварського ставлення односельців до природних багатств, від пияцтва та самогоноваріння до руйнації культурних традицій тощо [16, 9-98]. Другий макротип дослідниця визначила як *прибічників соціально зорієнтованої ринкової економіки*, які стояли на позиціях необхідності регулювання її фінансово-кредитними важелями, податковою системою та стабільністю законодавства. Цей макротип думок репрезентували переважно селяни-одноосібники (82,4 %) та кустарі-ремісники (6,0 %), яким імпував стимулятивний дух ринкової економіки непу [16, 98, 100]. Третій тип думок висловлювали здебільшого декласовані елементи села (88 %) та дрібні радянські службовці (12 %), яких авторка назвала *прибічниками централізованого адміністративного управління соціально-аграрною сферою* [16, 100-101]. Представники четвертого макротипу виокремлювалися своєю прокомуністичною активною позицією. Цю групу сільського населення репрезентували члени виробничих кооперативів та робітники радгоспів (57,9%), звільнені радянські, компартійні та комсомольські працівники (21,1 %), сільська інтелігенція (15,7 %) і незначна частка селян-одноосібників (5,3 %). Їх Д.Х. Ібрагімова називає *активістами соціалістичних форм землеробства* [16, 101-102]. На жаль, дослідниця не визначила питомої ваги селянства, що формували кожний з макротипів, тому важко сказати, який з них був панівним, але подане розшарування думок не може не свідчити про інформаційну та соціальну ізоляваність окремих верств сільського населення.

Листи селян як історичне джерело дослідники використовували для вивчення різних аспектів соціальної та ментальної історії радянського села. Т.П. Миронова проаналізувала соціально-психологічний стан сільського мешканця у 20-х рр. ХХ ст. [17, 238-260]. Авторка з’ясувала, що селяни поділяли своє суспільство на сім груп: куркулів, заможних, середняків, незаможників-паразитів та незаможників-трударів, безкінних та батраків. Кожна з цих верств характеризувалася відповідними рисами соціальної психології. Дослідниця зробила висновок про те, що стосунки селян у роки непу визначалися під впливом трьох основних чинників: особистих (насамперед господарчих) інтересів, громадських традицій та політики радянської влади.

Питання відображення селянської думки в пресі щодо реалій свого життя, проблем, спричинених різними природними та соціальними обставинами, бачення та пропозиції стосовно шляхів їх вирішення неодноразово розглядали українські історики-аграрники на Всеукраїнських симпозіумах з проблем аграрної історії, які протягом 2001–2004 рр. проводив Науково-дослідний інститут селянства (м. Черкаси) [18].

Автор статті ставить за мету проаналізувати комунікативну функцію епістолярії за умов окресленого хронологічного періоду. Об’єкт вивчення – суспільна свідомість селянства як складова соціальної історії 20-х рр. ХХ ст., предмет – селянська щоденність в епістолярії.

Добірка проаналізованих у цьому дослідженні листів формувалася з метою висвітлити основні проблеми, що хвилювали українських селян, а також забезпечити представництво селян усіх губерній радянської України та АМСРР. Хронологічно листи датовані 1924–1928 рр. Написані на газетному папері, як правило, олівцем, переважно російською мовою. Майже всі документи містять як суттєву інформацію, що висвітлює щоденні проблеми та комплекс суджень, оцінок, вимог, пропозицій мешканців села щодо аграрної політики, місцевих негараздів, спірних питань, так і особистих даних (прізвище, ім'я, по батькові, адреса автора, рід занять, громадська робота тощо).

Через листи розгортається ціла драма повсякденного життя селян Радянської України. Сільські мешканці надзвичайно чуйно реагували на різного роду несправедливість. Здебільшого проблеми були викликані недбалістю представників влади різних рівнів, внаслідок бездіяльності або за сприяння яких чинилися неподобства в селянському мікросвіті. У листах можна зустріти обурення тим, що „радянські працівники, й навіть відповідальні працівники, зловживають і навіть не бажають визнати свою провину й ... ведуть ворожу політику щодо середняцького населення ... і з цією метою сіють між незаможником та середняком ... глибоку ворожнечу” [19, 2], „голкомнезама ... почав проводити розкуркулювання судом, і взяв відсудив ... землі кількістю від 2 до 4 десятин. ... Земля, відсуджена ... лежить тепер не задіяною. Нема користі ні господарству, ні комнезаму, ні державі” [20, 3], „надісланий був з повіту землемір ... (родич одного із куркулів), який зробив переділ так, як цього зажадали куркулі” [21, 180], „а наші представники влади полобляють, щоб із ними говорити трохи схилившись, заппадливо” [22, 263]. Колишній червоноармієць з с. Преслава Романовського району навесні 1926 р. бідкався: „Ось наші органи не дивляться згори на низ, а лишень за жалування собі борються, якби побільше здобути. ... А ви як дивитися вищі органи на це? Де ваші почуття до незаможників? Ви його, мабуть, заховали до кишені” [23, 16].

Дуже часто дописувачів ображала незаслужена, на їхній погляд, опіка одних верств й відвертий наступ на права інших. Так, у листі батрака А. Перев'язки з с. Куцеволовка Катеринославської губернії висловлювалася думка про те, що „багато є таких батраків, яким через їхню розбещеність потрібна не поблажка, а потрібні „ежеви рукавиці”, бо не так калічить молодь праця, як неробство, бо відпочивають вони і на свій збиток, і на державний” [24, 19]. Селянин с. Любо-Михайлівка Долинського району Катеринославської губернії О.І. Нечитайло, який обіймав на громадських засадах посаду завідувача хатичитальні й не ховався за псевдо, ставив питання щодо слухності вживання поняття „куркуль”. За його спостереженнями, такий термін не коректний, оскільки часто-густо є засобом виправдати власну асоціальну поведінку. Зокрема, він писав: „Тепер візьмемо тих громадян, котрі вимовляють це кляте слово „куркуль”! Хто це так каже на тих громадян? Та той же винищувач самогонки (й спиртних напоїв) за допомогою горлянки та його співробітника рота” [24, 89]. І далі: „Коли цей „куркуль” засіває йому хліб та бере із собою дітлахів на допомогу, а цей громадянин,

озброївши себе рядном та подушкою й робить обсаду довкола власної хати у перегонах з сонячною тінню, й вигукне: „Я є захисник Радянської влади, я її підтримую, тому що то є влада трудящих!” А поглянь, який це трудар? Та ж то – „трутень” Радянської влади, як трутень у бджолиній сім'ї” [24, 89 зв.].

Поряд із цим цілком зрозуміле обурення середняка Докладчука з с. Миру-гіна Шепетівського округу Волинської губернії недбалістю незаможників. Селянин глибоко переймався долею односельців, які, одержавши від радянської влади землю, живий та мертвий реманент, зловживали становищем й не піклувалися про майбутнє свого господарства. Дописувач констатував: „Легко нажито, легко й прожито. Біднота, одержавши хліб ніби подарований ім, легко його розпускає, шие ладні чоботи, гарні стріи та частіше варить самогонку, так що доводиться платити податок, а в нього й хліба катма, а місцева влада податок знімає й перекладає на колишнього куркуля та середняка” [25, 4]. Й зрозумілий розпач трударя: „Отак робить біднота, яка здобула такі значні подарунки від радянського уряду. А, на мою думку, це не добре, якщо тобі подали руку на допомогу, якщо тебе витягли з багнуки, в яку ти був втоптаний, й поставили тебе на ноги, й наділили землею, то ти мусиш докласти всіх зусиль й покращити свій побут й дати користь державі, бо ти його фундамент, вона на тебе спирається, і якщо ми будемо та недбало ставитися до господарства, то воно не існуватиме саме й занепаде, а якщо занепаде сільське господарство, то за ним обов'язково й держава. Й тоді буржуазія мовить, що справдився сон фараона, що тощі корови гладких поїли й самі не розповніли” [25, 5 зв.]. Цей фрагмент листа свідчить про достатній рівень освіченості й поінформованості дописувача – він спростовує традиційне уявлення про невігластво селян у роки непу. Автор доволі логічно розмірковує й до того ж з державницьких позицій, а не суто з інтересів власного господарства. Й доречно використано біблійний образ, який переконує не тільки в побожності кореспондента, але й у наявності певної філософської системи світобачення селянина.

Дуже цікавий сюжет із селянського життя непівської доби подано в листі І.С. Червоіванова з с. Сороковка Харківського округу, який, будучи членом КНС, виклав і суть діяльності цієї організації, і кримінальні наслідки „відповідальних” осіб села. Так звана „класова боротьба” на селі зумовлювалася свавіллям та невіглаством новоявлених представників влади, про яких кажуть: „Якщо з хама пан – то хам”, або в російській інтерпретації – „Из грязи в князи”. Дописувач розповів таку історію. Куркуль Самофалов, незважаючи на те, що було оголошення, щоб ніхто не виїздив у поле на роботу 1 травня, подався до своїх угідь. Голова КНС вирушив слідом й намагався перешкодити Самофалову стати до роботи в пролетарське свято. Мотивація була вельми показова: „Щоб не давати приводу іншим взятися до роботи!” І це під час відповідального весняного періоду, коли погодні умови, а не голова КНС диктує вимоги догляду за посівами та проведенням польових робіт. Таке розуміння господарського підходу не могло не викликати адекватну реакцію з боку Самофалова. Провокація голови КНС, ім'я якого, до речі, в листі не назване, викликала обурення в людини, яка не могла стерпіти наруги над природним правом

особистості вирішувати, в який спосіб проводити свято. Тому наслідки були неприємними для голови КНС. Селянин, зістрибнувши з воза, „хапає з воза мотню й навертає нею голову КНС з усієї сили”. В результаті провокатор врятувався втечею та погрозами в бік селянина [26, 133].

Колоритно сприймається селянський незлобивий гумор, який також є елементом буття сільського мешканця. Селянин Д.Д. Сікорський з с. Павлівки Чаплинського району Херсонського округу описуючи життя мешканців свого села пересипає оповідь народними приказками: „Той бідний – безкінний, що нема в нього ні коняки, ні хвостяки, трошки хліба в засіки й перебивається з куля в рогожку, у котрого сім дітей голих та голодних. І ось вже весна надходить, треба наймати, зняти ярицю. То що ж ви думаєте, треба сплачувати за 1 десятину 7 руб. і де ж їх у чорта взяти, коли нічого продати, хоч і є хліба трошки і той за безцінь. ... а більше нічого продати, доводиться за половину віддати, більше нічим. Так і зробив, віддав. А хто узяв? Ясно, що не бідняк. І виходить теж, що із моєї землі припадає мені тільки половина. І цю землю мені треба відробити в того, кому я віддав за половину, одним словом, виходить, що той на жерсть ходить та сміється, а у бідняка серце б'ється” [27, 137]. Ну, чим не Остап Вишня! Й псевдонім Д.Д. Сікорський взяв – І. Сільва. Очевидно дуже активний був дописувач „недоужинного літературного таланта”, бо на тому ж аркуші подав й оповідь про сільського секретаря В. Пошупаленку, який прибув у те ж село з дружиною. „Голий, босий, він і вона, й хліба нема. ... І живуть не горюють, хліба не купують, бо ні за що, на солоні сплять й зубами чухаються. А як прийде він в совет, робе, щось пише й чогось тяжко дихає. Якось він влаштував фокуса такого ... побився із жінкою та вигнав її. Вона подивилася на дурня, та й узялася в боки, ха, ха, ха. ... Ось так інтелігенція з кислого кисенця..” [27, 137]. Як бачимо, селянин доволі відверто глузує з новоявленої влади – що то за робота така, що людина в злиднях, що то за влада така, що лупцює жінку? Звісно такі представники влади аж ніяк не могли сформувати авторитетного та поважного ставлення до неї. Найголовніше для селянина залишається незрозумілим, що воно та влада робить, якщо вона сама по собі, а селяни самі по собі.

Ось у чому програвала радянська влада революцію „дрібнобуржуазно-му” селянству – не відбулося принципових змін до кращого у житті основного мешканця України та й СРСР в цілому. Владе геть не переймалася проблемами селян. Головна проблема була – податки й хліб, а якою ціною – не важливо. Не могло бути й мови про істотне піднесення сільськогосподарського виробництва, бо селянство не відчувало себе соціально й економічно захищеним від природної стихії чи сваволі. З одного боку, підйом господарства означав збільшення податкового тиску й посилення політичного контролю за таким „непорядним” громадянином. З другого, природна стихія (заморозки та посухи), які щороку давала про себе знати в українському селі, за браком державного резерву та ефективного механізму його застосування сприяла інтенсивному розшаруванню селянства й захопленню влади в селах заможними верствами, які, звісно, лобювали свої інтереси й організували всіма засобами їх захист (корупція,

економічний тиск, використання службового становища тощо). Бракувало демократичних інститутів місцевого самоуправління. А точніше, спостерігався хаотичний процес самоорганізації різних таких інститутів залежно від місцевих умов, але вони зовсім не набували стандартного радянського варіанта. В наведених листах не можна побачити присутності в українських селах якоїсь системи громадського життя чи державного управління.

1. XII съезд РКП(б). 17-25 апр. 1923 г.: Стеногр. отчет. – М.: Политиздат, 1968.
2. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: Сб. документов и материалов. – М., 1972.
3. Див.: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія ХХ століття / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Адауров. – Л., 2001.
4. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240.
5. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 417.
6. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198.
7. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23.
8. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23.
9. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252.
10. Кузнецов И.В. Газетный мир Советского Союза, 1917–1970 / И.В. Кузнецов, Е.М. Фин-герит. – М., 1972.
11. Деревня при нэпе (Кого считать кулаком, кого труженником). Что говорят об этом крестьяне? – М., 1924.
12. Анчарова М. Письма крестьян о кооперации. – М., 1924.
13. Шафир Я. Газета и деревня. – М., 1924.
14. Див. напр.: Абросенко К. О социалистическом перевоспитании крестьянства. – М., 1934; Мамай Н. Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы нэпа. – М., 1954.
15. Козлов В.А. Культурная революция и крестьянство. 1921–1927 (по материалам Европейской части РСФСР). – М., 1983.
16. Ибрагимов Д.Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М., 1997.
17. Миронова Т.П. НЭП и крестьянство (Социально-психологический аспект) // НЭП в контексте исторического развития России XX века: Сб. ст. / Редкол.: А.К. Соколов (отв. ред.) и др. – М., 2001.
18. Див.: Капустян Г. Часопис „Радянський селянин” як історичне джерело для дослідження суспільно-політичного життя українського села 1920-х рр. // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3; Коляструк О.А. Селянська преса в контексті політики коренізації (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6; Георгізов Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів непу // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7; Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу: історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3; Дровозюк С.І. Політична культура українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст. (до історіографії питання) // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 5; Дровозюк С.І. Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х рр.: історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2002. – Вип. 6.
19. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 240.
20. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198.
21. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16.
22. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16.
23. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23.
24. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 252.
25. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 3. – Спр. 198.
26. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 16.
27. РДАЕ. – Ф. 396. – Оп. 4. – Спр. 23.

Є.П. Костик

КНИГА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕПУ

Українське село завжди було і залишається предметом дослідження науковців, тому що є не тільки виробником матеріальних благ і основою достатку, а й невичерпним джерелом та надійним хранителем духовних і культурних цінностей нашого народу [1, 1]. На сьогодні актуальною є проблема дослідження культурно-освітніх процесів, які проходили в українському селі непівської доби. Особлива роль відводиться поширенню книжки серед селян, адже вона була невід'ємною складовою частиною у їхньому культурно-освітньому і духовному розвитку. В історіографії з'явилися статті, монографічні дослідження, збірники документів і матеріалів, які тією чи іншою мірою висвітлюють це питання [2, 1], але досі відсутні конкретні дослідження, які б розкривали умови забезпечення та споживчі інтереси селян на книжкову продукцію. Виходячи з цього, автор статті ставить за мету дослідити особливості попиту та пропозиції на книги в українському селі періоду непу. Об'єкт вивчення – книга в українському селі 1921–1928 рр., предмет – попит і пропозиція на неї.

Нова економічна політика, що прийшла на зміну військовому комунізму, стала поворотним моментом у видавничій справі. На той час як місто, так і село мали потребу у друкованій продукції, це було пов'язано із дестабілізацією видавничої галузі та її матеріально-технічної бази внаслідок воєнних подій попередніх років, браком висококваліфікованих кадрів та інших причин, які з'явилися зі встановленням радянської влади. Це питання керівництво країни розпочало вирішувати шляхом упровадження законодавчих актів. Основні правила розподілу друкованих видань зосереджувались у положенні РНК УСРР від 14 жовтня 1921 р. „Про порядок розподілу друкованих видань”. Згідно з цією постановою, всі твори друку можна було придбати тільки за відповідну плату, а їх розподіл і розповсюдження здійснював виключно Всеукрдержвидав [3, 177]. Наприкінці 1921 р. Всеукрдержвидав був по-збавлений свого монопольного становища в галузі книгодрукування [4, 52]. Формально перехід на нові принципи роботи у видавничій галузі розпочався з видання декрету РКП(б) від 28 листопада 1921 р. „О платности книг”, який давав змогу видавництвам здійснювати видавничий процес, використовуючи принципи ринкової економіки [5, 2], а також зміцнити матеріальну базу українських книговидавництв, звернути їхню увагу на необхідність серйознішого вивчення запитів читачів, зменшення відомчих видань [4, 53]. Була дозволена діяльність видавництвам усіх форм власності. Однак, якщо, з одного боку, держава робила позитивні зрушення щодо розвитку видавничої галузі, то з іншого – втілювала в життя її тотальний контроль та нагляд, особливо це стосувалося приватних та кооперативних видавництв.

У 1920-х рр. книжкову продукцію для українського читача випускали два книговидавничі центри – Харків (Державне видавництво України (ДВУ), „Книгоспілка”, „Космос”, „Наукова думка”, „Плужанин”, „Пролетарій”, „Радянський селянин”, „Рух”, „Труд”, „Універсальне наукове видавництво”, видавництво Народного комісаріату юстиції УСРР,

„Український робітник”, Центрвидав та ін.) та Київ (видавництво Всеукраїнської академії наук, видавництво Спілки революційних письменників „Західна Україна”, „Культур-Ліга”, „Слово”, „Сяйво”, „Час” та ін.) [4, 75]. Поряд із українськими видавництвами розгалужену мережу книжкових магазинів в Україні мали й видавництва РРФСР (Державне видавництво РСФРР „ГІЗ”, видавництва „Красная новь”, „Земля и фабрика”, „Работник просвещения”, „Молодая гвардия”, „Гостехиздат”, „Новая деревня”, „При-бой”, „Московский рабочий”, „Новая Москва”, „Центроиздат”, „Транспечать”, „Комкадемия”, видавництво АН СРСР та ряд ін-ших). Усі зазначені вище видавництва тією чи іншою мірою забезпечували друкованою продукцією українське село непівської доби.

Серед цих видавництв були й такі, що орієнтувалися виключно на сільського споживача. Першою спробою була постанова Раднаркому УСРР від 29 березня 1922 р. про створення акціонерного товариства „Село-книга” [6, 251–252]. За статутом акціонерне товариство повинно було організувати книжкові склади в усіх губернських і великих повітових містах; йому надавалося монопольне право розповсюджувати ряд жур-налів Наркомосвіти, укладати договори зі школами на поста-чання їм підручників і шкільного приладдя. Торгівля книгою мала відбуватися у селянських будинках – осередках політосвітньої роботи на селі. Однак спроба ця не вдалася, бо сільбуді не були пристосовані до проведення господарської діяльності. Вже в 1923 р. товариство „Село-книга” було ліквідо-вано [7, 10].

Іншим шляхом пішла Всеукраїнська коопе-ративна книготорговельна і видавнича спілка „Книгоспілка”, яка відновила роботу у 1922 р. Вона зробила ставку на сільські споживчі товариства. Її завдання полягало у забезпеченні спеціальною літературою усіх видів коопе-рації [8, 26]. Для видання сільськогосподарської літератури також організували видавництво Наркомзему УСРР „Радянський селянин”.

Випуск книг у республіці зростає швидко і послідовно. Як приклад, загальні показники Української книжкової палати з видавничої продукції становили: у 1923–1924 рр. – кількість назв 2757, др. арк. 12420,32 тис., накладом 14,7 млн; у 1924–1925 рр. відповідно – 4508; 21387,17; 33,8; у 1925–1926 рр. – 4970; 24071,36; 30,2 [9, 25], у 1927–1928 рр. – 5 413 назв; 1929 р. – 6 480; 1930 р. – 8 079; 1931 р. – 8 086 [10, 842]. Усього за період з 1922 по 1932 рр. в УСРР було видано 65 068 назв [11, 8]. Однак ці цифри не можуть бути показником культурного рівня України цієї доби, адже головним критерієм є не кількість, а якість [10, 843].

Цікаво простежити склад покупців українського села 1920-х рр. та його динаміку щодо кількості спожитої літератури. Нами було досліджено такі групи покупців: дорослі селяни, службовці, організації, робітники, жінки, діти, молодь.

Найбільшу групу щодо кількості спожитих книжок на селі становили діти й молодь, у місті – організації. Питома вага дітей та молоді в сільських районах у 1924–25 р. становила 30,4 %, у 1925–26 р. – 35,6 %, у 1926–28 рр. – 42,5 %, та 29,9 % у нерайонних селах. Селяни купували в сільських районах 32,3–35,1 % загальної кількості книжок. У нерайонному селі попит підвищується до 54,6 %. Попит службовців на книжку

був від 8,5 до 11 %. Характерно, що у 1924–25 р. роль службовців була значно більшою і дорівнювала 22,7 %, а в нерайонному селі службовці купували лише 4,5 % книжок. Організація велику роль відігравали у місті, де вони закуповували 42,2 % усіх книжок, у той час, як у районному селі цей відсоток знижувався до 11,1 %, у нерайонному селі – 11 %, а у 1925–27 р. – 14 %. Жінки та робітники становили незначний відсоток. Роль жінок була вагомішою у міських книгарнях, де вона дорівнювала 7,9 %, а у районному селі – 3,5 %. Вражає досить незначна питома вага робітників у міських книгарнях – 1,3 %, на селі цей відсоток ще нижчий – 0,7 % [12, 21]. Розподіляючи покупців щодо суми, витраченої на купівлю книг, ми побачимо, що на селі районному і нерайонному головне місце посідають селяни, організації, діти, молодь, службовці. В районному місті половину обігу займали організації – 49,4 % [12, 22].

Щодо попиту селян, потрібно зауважити, що головною роль купівельних інтересів селянина становила література з сільського господарств – від 18,8 % до 56,7 % загальної кількості куплених селянином книжок, від 25,9 % до 58,2 % витраченої суми. Купували селяни книжки з соціально-економічного відділу, які становили у 1924–26 рр. – 16,69 %, у свою чергу, художня література – 8,5–16,7 % кількості та лише 8,2–11,9 % суми. Проте, у 1927–28 р. селяни купували соціально-економічної книжки в районному селі лише 9,9 % від їх кількості та 13,8 % суми, тоді, як художня література становила в районному місті 23,4 % кількості і 32,8 % суми, а у районному селі – 21,2 % та 22,8 % (в порайонному селі 21,5 % та 18,9 %). В місті селяни купували дитячу книжку – 22,2 %, в селі цей відсоток знижується до 5,5 %. У 1926–28 рр. підручник становив у місті – 16,8 % попиту від загальної суми, а на селі – 21,6 %. Інші відділи посідали незначне місце, окрім юридично-довідкового, що становив на районному селі 8,1 % суми купівлі й у місті – 10,8 % купівлі. У нерайонному селі велику роль відігравали прикладні знання – 23,6 % кількості і 28,2 % суми. Отже, купівельні інтереси селянина обмежувалися відділами сільського господарства, підручниками, соціально-економічною, дитячою, художньою та довідковою книжкою.

Слід зазначити, що селяни купували книжку дорожчу від її середньої вартості. Проте, за окремими відділами ціна книжки не однакова. Найдешевше селянин купував дитячу літературу – від 4,5 до 10,1 коп., а кооперативну – 6,6–10,4 коп. Сільськогосподарську книжку селянин у нерайонному селі купував за ціною від 10,3 коп., в районному селі – від 16,5 коп. У свою чергу, ціна соціально-економічної книжки підвищується від 17,8 до 34 коп. Вражає дуже висока ціна довідкової книжки, що її купували селяни в районному місті (2 крб 31 коп.), але питома вага цього видання лише 1,8 % щодо загальної кількості проданих книжок [12, 24].

Наступна категорія споживачів друкованої продукції на селі – робітники, які найбільш кількісно купували дитячу літературу – 44,0 %, але щодо витраченої суми, цей відділ становив лише 5 %. Художня література посідала 24,0 % кількісно й 32,6 % сумою, а сільськогосподарчий відділ – 16,0 % кількісно, тоді як соціально-економічний – 60,5 %, на літературу з сільського господарства робітник витрачав лише 1,8 %. Щодо суми, яку витрачав

робітник на книжку, то слід відзначити, що з двох відділів – дитячого та сільського гос-подарства – робітник купував книжки середньої або нижче середньої ціни, тоді як соціально-економічну книжку (3 крб 60 коп.) та художню (1 крб 29 коп.) купував за високу ціну. Ці два відділи й становили 93,1 % усього книжково купівельного фонду робітників. У районному селі купівельні інтереси робітників в основному були зосереджені навколо художньої книжки – 61,9 % кількості й 69,2 % суми, з інших відділів відзначається дитяча книжка – 19% та довідково-юридична – 9,5 % [12, 24].

Службовці купували книжки з усіх основних відділів – дитячого, соціально-економічного, художнього, сільсько-господарського, кооперативного, та ін. Проте, роль цих відділів протягом років не була однаковою. Більш-менш певний і досить значний попит спостерігаємо на дитячу книжку, яка склала 31,4 % в місті та 16,8 % в районному селі. За сумою на дитячу книжку припадає не-значний відсоток загальних витрат службовця, проте, він поступово збільшувався з 3 % до 7,5 %. Досить значну роль відігравала соціально-економічна книжка. Так у 1924–25 р. – 35,2 %, у 1925–26 – 28,7% кількісно та 34,0 % всієї суми, у 1926–28 р. у місті – 9,8 %, поступаючись місцем художній книжці, яка зростає цього року до 25,0 %, замість 8,4 % та 4,5 % попередніх років. У районному селі відсо-ток соціально-економічної книжки кількісно зменшується і становить 20,3 %, а художньої – 22,4 % [12, 26].

Купівельні інтереси дітей зосереджувалися головним чином на художньому та дитячому відділах. Причому роль художнього відділу зростала. Щодо кількості, діти купували у 1924–25 р. – 20,9 %, у 1925–26 р. – 30,8 %, у 1926–28 р. у селі – 31,2 %, у місті – 65,9 %; щодо суми, художня книжка значно зростає, починаючи з 14,5 % у 1924–25 р., а у 1926–28 р. вже 64 %. Як бачимо, й кількісно, і сумою художня книжка посіла по-важне місце у дітей. Дитяча книжка становила від 25 % до 42,4 % за кількістю й від 16,6 %, до 33,6 % за сумою. Відрізнити дитячу книжку від художньої досить важко і обидва ці відділи дорівнюють в місті 90,9 %, на районному селі – 80,6%. Окрім цих двох головних відділів, діти купували підручник, який у цій групі становив від 6,2 % до 29,4 % за кількістю та від 13,5 % до 66,2% за сумою. Щодо інших відділів, то цікаво відзначити, що діти купували незначну кількість складної для дитячого віку книги – соціально-економічну 13,8% кількісно та 22,3 % щодо суми, тобто діти купували книжку для батьків. У 1926–28 р. діти багато купували кооперативної деше-вої книжки – 12,5 % кількісно та 1,5 % щодо суми – ціною переважно 1,3 коп. Інші відділи цікавили дітей незначною мірою, окрім природознав-ства та прикладних знань, які становили 14,8 % кількісно та 6,6 % щодо суми. У районному селі витрати дітей сконцентрувалися навколо художньої та майже таку ж сам роль (46,48 %) відігравала сільськогосподарська книжка. Це теж є показником прусунення книжки до батьків через їхніх дітей.

Молодь переважно цікавилася соціально-економічною книжкою – 49,5 % в місті, а у районному селі найбільш-ший відсоток припадав на художню – 42,5 % кількісно, що ж до суми – соціально-економічна книжка становила 25,5 % у місті, а художня у районному селі посідала 35,4 %, що свідчить про

недо-рогу ціну книжок із цих відділів, у середньому 13,1 % та 15,5 коп. У районному селі дитяча книжка становила 25,4 % кількісно та 11,2 % щодо суми. Підручник також цікавив молодь районного села значною мірою – 20,5% кількісно і 43,9% за сумою, середня ціна підручника – 32,9 коп. У місті підручник був більш дорогий – 93,9 коп. та з усієї книжкової продукції, що її споживала міська молодь, цей відділ посідав значно менше місце аніж у районному селі – 10,4 % кількісно та 37,6 % суми. Художня та дитяча книжка мали в місті однаковий відсоток: 18,0 % кількісно, 18,5 % щодо суми, дитяча – нижче від середньої ціни, а саме 15,9 %. Інші відділи мали незначний відсоток як щодо кількості, так і щодо суми.

Купівельні інтереси жінок дуже виразно виявляють тенденцію до звуження свого обсягу. У 1924–25 р. вони зосереджувалися на семи відділах, при чому з художнього, соціально-економічного, сільсько-господарчого, природознавства та прикладних знань як кількісно, так і сумою книжка посідала від 14,8 % до 27,6 %. Значний відсоток мала дитяча книжка – 13,5 % кількісно та 1,9 % суми (пересічної ціни 2,3 коп.), кооперативний – 11,4 % кількісно, підручник – 10,3 %. У 1925–26 р. інтереси жінок зосереджувалися навколо п'яти відділів. Зменшуються інтереси до природознавства та прикладних знань, відсоток яких упав із 16,0 % до 3,3 %, зовсім випав кооперативний відділ, значно зменшився художній. За рахунок цих трьох відділів зростає попит на сільськогосподарську книжку майже – з 17,2 % до 34,1 % та на дитячу – 13,6 % у 1924–25 р. та 26,6 % у 1926–26 р. Постійно зростає попит на підручники – з 10,3 % до 15,2 %. Деяке значення мали соціально-економічний відділ – 11,5 % та художній – 8,2 % за кількістю, щодо суми 13,4 % та 9,9 %. У 1926–28 р. читацькі інтереси жінок зосереджуються у місті на трьох відділах: дитячому, який щодо кількості мав 47,6 % та суми 29,7 %, соціально-економічному – 31,2 % кількісно та 25,4 % щодо суми й художньому – 10,9 % та 12,7 %. У районному селі інтереси жінок зосереджувалися навколо художнього – 47,3 % за кількістю й 64,1 % щодо суми, та дитячого відділів – 21,5 % та 10,0 %. Щодо інших відділів, то жінки купували незначну кількість книжок за ці роки [12, 32].

Організації, як колективний покупець книжок, не виявляли постійності своїх читацьких інтересів через свою різноманітність. Проте певні закономірності простежуються і у цій групі. В 1924–25 р. організації зосереджують свої інтереси навколо дитячої книжки – 46,8 % кількісно та 33,7 % щодо суми, кооперативної – 25,2 % і 16,8 %, художньої 10,4 % і 13,0 %, соціально-економічної – 6,0 % і 11,4 %. Інші відділи мали невеликий відсоток. Середня ціна книжки цього року була нижче загальної пересічної – 7,9 коп. замість 12,6 коп. Це стало наслідком великого відсотку дитячої книжки, яка взагалі дешева. Споживали книжку переважно бідні організації та з обмеженим колом читацьких інтересів – шкількоопи. Відсутність підручників у 1924–25 р., які мусили б купувати шкількоопи, пояснюється тим, що кооперація у ті часи підручниками на селі майже не торгувала.

У 1925–26 р. організації розпочали купувати підручник – 57,8 % щодо кількості та 14,3 % за сумою. На дитячу літературу припадало 10,7 % кількісно та 3,0 % за сумою. Повільно йшла книжка з сільського господарства – 9,1 % кількісно, але щодо суми цей

відділ посідав значне місце – 57,7 %. Інші відділи посідали незначне місце. Пересічна ціна книжки у 1925–26 р. коштувала трохи вище загальної пересічної ціни – 19,6 коп. за-мість 18,9 коп. Зменшується кількісно дитяча книжка, але зростає попит на підручник та сільське господарство. У 1926–28 рр. помічаємо іншу картину – у місті головну роль щодо кількості й щодо суми відігравала художня книжка (36,1 % та 40,1 %), далі соціально-економічна – 26,8 % та 25,8 %. Дитяча книжка залишилася на тому самому рівні, що й попереднього року – 11,0 %. Дещо знизився попит на підручник – 10,5 % кількісно та 20,1 % за сумою. У районному селі мали попит: підручник – 42,1 % кількісно та 37,1 % щодо суми, кооперативний відділ – 28,3 % та 37,7 %. У нерайонному селі підручник поступається плакатові, який дорівнює 68,9 % кількісно й 87,0 % щодо суми, а кооперативна книжка – художній (20,6 % та 8,7 %). Художню книжку купували дешевої ціни – 8,8 коп. за примірник, плакат – 26,6 коп. Середня ціна у нерайонному селі була вищою загальної пересічної ціни (21,1 коп. замість 11,4 коп.) [12, 34].

Аналізуючи продану видавництвами для села книжку за тематикою, було виявлено: щодо художньої літератури у районному містечку попитом користувалися переважно класики – С. Васильченко (пер. ціна 12,5 коп.), В. Короленко (5,5 коп.), Ю. Стефанік (5,5 коп.), А. Слісаренко (6,25 коп.). Популярними були твори В. Винниченка.

Найбільшим попитом у соціально-економічному відділі користувалися книжки з ленінізму – 75,5 % кількісно та 28,7 % щодо суми, але ця книжка була обов'язковою для кожного споживача, чим і пояснюється їх така кількість. Ці книжки замовляли переважно бібліотеки. Партійна література становила 10,1 % кількості та 59,3 % щодо суми. Серед партійної літератури найбільшою була частка стенографічних звітів XV партз'їзду (56,7%). Певне місце у цьому відділі посідала релігійна книжки – 4,0 % кількісно та 2,4 % щодо суми. Інші теми – жіноче питання, військова справа, побут, тощо – не привертали великої уваги покупців. Щодо української книжки – попитом користувалися: антирелігійна – 21,7 %, з жіночого питання – 8,7 %, з педагогіки – 6,5 %, військова – 4,3 %, ленінська – 50 %. Найвищої ціни купували стенографічні звіти та проробки цих звітів – 2,87 коп., антирелігійну книжку продавали у середньому по 20 коп., ленінську – 12,4 коп.

З відділу сільське господарство питому вагу (щодо суми) мали: бджільництво, садівництво, рільництво, переробка сільськогосподарських продуктів, городництво та ін. Значне місце посідала кооперативна книжка – ста-тутти (52,9 %), з питань практики кооперативного будівництва. Середня ціна кооперативної нестатутної книжки становила 31,5 коп.

Попит на дитячу українську книжку становив 58 %. На першому місці серед постачальників дитячої книжки був російський приватник Міріманов, книжки його видавництва продавали 25,6 %, на другому місці – кооперативне видавництво „Книгоспілка”, хоч її книжка коштувала трохи дорожче за пересічну ціну, на третьому – кооперативне видавництво „Культура”, книжка якого продавалася за високою ціною, але вона була переважно україномовною. Друковану продукцію видавництва „Радуга” купували за дешевою ціною – від 22 коп. Незначну роль посідала

книжка ДВУ, до того ж з його продукції споживалася пере-важно дешева книжка, якої в ДВУ не вистачало.

Щодо літератури з техніки, медицини, природознавства, її споживали у незначній кількості. Найбільшим був попит на медичну та технічну книжку – 40 %, а з природознавства, біології та астрономії – 30 %. Найдешевша книжка була з астрономії (14 коп.), медична (25,4 коп.), з біології (68,3 коп.), технічна (1 крб 30 коп.), з рільництва (2 крб). Довідково-юридичну книжку становила три головні підвідділи: кодекси, словники та календарі. Найбільшу роль відігравали календарі, далі йшли словники та кодекси. Щодо плакатів та портретів, то купували та селі переважно портрети – 62 % (виключно російські) від загальної кількості продажу, ціною 14,6 коп. Друге місце посідали картини – 20 % (теж російські), ціною 10 коп., мапи (українські й російські) та плакати (українські) займали незначне місце – 18 %. Середня вартість мап 1 крб 90 коп., плакатів – 25 коп. [12, 48].

Дослідивши попит, ми простежили пропозиції й зауваження селян та книгарів стосовно друкованої продукції, що пропонувалась споживачеві. Про попит на книжку у селі бібліотекарі зауважували, що потребу в літературі більшою мірою мало доросле населення, якому не вистачало популярно-наукової та сільськогосподарської книгопродукції. Інтереси молоді зосереджувалися в основному навколо белетристики, творів сучасних письменників (оповідання, романи), книг із питань культури й побуту, соціально-економічних та гуманітарних знань. У свою чергу, середньостатистичний селянин потребував книжок про скотарство, птахівництво, рільництво, садівництво, городництва, лісовпорядкування, про боротьбу зі шкідниками та ін. Багато скарг від селян надходило з приводу ціни на книжки, яка була не доступною, хоча сама книжка була корисною. Особливо дорогою була українська книжка.

Розповсюдженням книжкової продукції на селі займалися самі видавництва, але, починаючи з другої половини 20-х рр., держава ліквідує приватні та майже всі кооперативні, залишивши пріоритетне право продажу друкованої продукції лише за „Книгоспілкою” та державними видавництвами [13, 266]. Розуміючи, що це може призвести до ажіотажу з боку споживача, держава наділила певними книготорговельними функціями установи, організації, заклади, які були не пов’язані та й не компетентні у цій справі. Прикладом цього є випадок, який описав С. Сірополько: „Даремно стара бабуся не хотіла брати книж-ки Левітіна – „Правила гри в футбол” ... Уперті робітники крамниці такі „умовили” її взяти: може, мовляв, і справді перед смертю дове-деться пограти в футбол. Мені ж особисто, – продовжує дописувач, – до 2 пачок махорки навернулася книжка Бондаренка „Як розводити свиней” за 20 коп., хоч її вже давненько переоцінено на 5 коп. Я зауважив продавцеві, що так розповсюджувати літературу не можна, але дістав таку відповідь: „Мое яке діло? Мені наказа-но”...” [10, 836]. Наслідки від продажу книжок „в нагрузку” до дефіцитного краму були жахливими. Селяни більшість книжок, які йшли як додаток до товару, не читали, вони використовувалися на цигарки та накривання глечиків, а скільки затрачено було коштів і праці.

Таким чином, дослідивши особливості попиту та пропозиції книжки в українському селі періоду непу ми дійшли таких висновків: по-перше, забезпечення селянина друкованою продукцією проходило за умов внутрішньополітичних процесів становлення та утвердження радянської влади в УСРР з її контрольно-наглядними функціями у книговидавничій та книготоргівельній сфері, що не могло не вплинути на якість книжкової продукції; по-друге, дослідження показало, що село 1920-х рр. із його соціальною строкатістю мало свого індивідуального споживача, інтереси якого щодо друкованого слова були різнобічні, часто не збігалися із державним замовленням.

1. Литвин В. Учасникам і гостям П'ятого Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2004. – Вип. 8.
2. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху: Львівська комерційна академія. – Львів, Інститут українознавства НАН України, 1996; Жатько В.О. Основи журналістики та редакційно-видавничої справи. – К.: СПД В.О. Жатько, 2005; Тимошик М.С. Історія видавничої справи. – К.: Наша культура і наука, 2003; Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: Дис. ... канд. іст. наук / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка: 07.00.06. – К., 1994.
3. Ківишар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К.: Логос, 1996.
4. Молодчиков О.В. Книга Радянської України. – К.: Політвидав України, 1974.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 77.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 15.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1665.
8. Азуф М., Коваль М. Книгу в маси. – Харків: Книжкова палата УРСР, 1965.
9. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923–1926) // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2.
10. Сірополько Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001.
11. Скачков В.М. Видавнича справа, поліграфія та книготоргівля на Україні (1917–1963). Бібліографічний покажчик. – Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1964.
12. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929.
13. Книга и книжное дело в СССР: Сб. док. и мат. (1917–1941). – К.: „Наукова думка”, 1965.

Л.Л. Бабенко

ПОСИЛЕННЯ РОЛІ СПЕЦСЛУЖБ У БОРОТЬБІ З РЕЛІГІЄЮ ПЕРІОДУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Органи Державного політичного управління в Україні жорстко і неухильно контролювали проведення єдиної загальнодержавної політики. Їхня діяльність як структурного підрозділу ОДПУ СРСР була спрямована на забезпечення реалізації найближчих та перспективних завдань державних і господарських органів, боротьбу з політичним інакомисленням тощо. Одним із пріоритетних напрямів органів державної

безпеки стала боротьба з впливом релігії та церкви, які сприймалися ідеологічною альтернативою радянській владі. В Україні цей вплив становив особливу небезпеку в поєднанні з селянським фактором, якому були властиві відсутність довіри до перетворень на селі та високий рівень релігійності. У кінці 1920-х років більшовицьке керівництво країни на хвилі кризи хлібозаготівель узяло курс на здійснення колективізації селянських господарств. До ескалації насилля, що стало невід'ємною її рисою, інтенсивно інтегрувалися спецслужби.

Зазначена проблема останнім часом частково знайшла висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних істориків, хоча більшість із них зосереджує увагу лише на окремих аспектах репресивної діяльності органів з надзвичайними повноваженнями. Так, московські історики О. Мозохін і Т. Гладков у контексті дослідження діяльності В. Менжинського на посаді голови ОДПУ досліджують боротьбу з куркульством [1]. Новий погляд на проблему пропонує Р. Подкур, акцентуючи увагу на з'ясуванні механізму інформування органів влади в центрі і на місцях співробітниками органів ДПУ в період колективізації [2]. Регіональний аспект репресивної політики держави щодо селянства знайшов відображення у публікації О. Бажана [3]. Загальні проблеми формування атеїстичної політики радянської держави досліджує В. Пашенко [4]. До вивчення особливостей здійснення антирелігійної політики на селі у 1920–1930-х роках зверталася й автор цієї статті [5].

Незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, присвячених темі колективізації в Україні, досі відсутні студії, котрі б реконструювали таємний механізм подолання впливу релігії на свідомість селянства у системі радянських перетворень. Передусім же вивченню питання сприяє залучення до наукового обігу архівних джерел Державного архіву Служби безпеки України. Метою пропонованого дослідження є з'ясування змісту і конкретних методів діяльності спецслужб стосовно духовенства у контексті здійснення колективізації в Україні.

Напередодні колективізації політична ситуація в українському селі була надзвичайно складною, а так звані соціалістичні перетворення, за визнанням самих радянських функціонерів, відбувалися дуже повільно. Причини перманентного конфлікту з „сільською дрібнобуржуазною масою” вони наївно шукали поза площиною власної політики. Між тим сваволя радянських люмпенізованих чиновників, які уособлювали владу, викликала антирадянські настрої населення. Про численні факти беззаконня найвищим партійним інстанціям ставало відомо не тільки із скарг, листів і матеріалів перевірок, але й зі спецповідомлень та доповідних записок органів ДПУ на місцях. Наприклад, у доповідній записці в ЦК ВКП(б) йшлося про відмову сільської бідноти Леонтіївської сільради Кочкарівського району на Херсонщині вступати до колгоспу та брати участь у перевиборах до рад. Причиною стало те, що з 1922 по 1928 рр. місцеві комуністи займалися катуванням селян: „...відшмагали 100 осіб. Дітям випікали очі, жінок за волосся прив'язували до кінських хвостів, били. Про це заявляли представникам окружних і районних органів влади, але ніяких заходів [вжито] не було”. Під час

перевірки комісією ЦК ВКП(б) ці факти підтвердилися [6, 1-1 зв.].

У повідомленнях про конфронтацію на селі чекісти іноді об'єктивно вказували й на її природу: „Дуже часто можна спостерігати недоброзичливе ставлення селян до своїх сільських комуністів з тієї причини, що комуністи села відриваються від маси, селянство звикло дивитися на комуністів як на адміністраторів, що стягують з них ті чи інші повинності. Останні грубо поводяться з населенням, своєю поведінкою і роботою дискредитують всю партію” [7, 8].

Органи ДПУ інформували владу і про кризові наслідки продовольчої політики на селі. Наголошуємо, що стан напівголодного існування став перманентним, а ознаки голоду супроводжували Україну задовго до 1933 р. Ще у 1926 р. у доповіді керівництва ДПУ УСРР констатувалося „погіршення матеріального стану бідняцьких селянських господарств”, особливо в Одеському та Миколаївському округах. Тут спостерігалися висока захворюваність дітей через недоїдання, два смертних випадки з тієї ж причини, а на Миколаївщині в окремих районах голодувало до 50 % населення, що посилювало політичну напругу в аграрному секторі [8, 79-80].

У загальні антибільшовицькі настрої селянства був міцно інтегрований і релігійний фактор. Керівництву КП(б)У довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів” [9, 85]. Відтак це шкодило „змицці з селянством” і потребувало від агітаторів розуміння того, що „для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості та побуту”, пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси”, „допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста” [10, 99-100].

Однак держава не тільки не відмовилася від репресивної політики щодо духовенства, але й посилила її з початком колективізації. Через пресу та інші пропагандистські засоби акцентувалася увага на зростанні політичної активності духовенства, його шкідливого впливу на селянство. Істотну роль у збереженні хибного ортодоксального курсу антирелігійної політики та активізації й удосконаленні оперативної, агентурної, репресивної форм діяльності чекістських органів відіграло кілька чинників. По-перше, здійснення колективізації потребувало ідейно-політичної монолітності у сільському середовищі. Оскільки релігія розглядалася як альтернативна ідеологія, що користувалася величезним впливом на свідомість селянина, її слід було нейтралізувати або знищити. Застосування пропагандистських і адміністративних методів у попередні роки не дало бажаних наслідків, тому держава націлює спецслужби на „активізацію роботи по церковниках”. По-друге, репресії і адміністрування стосовно духовенства викликали небезпечну реакцію, а саме: збільшення числа скарг у центральні органи влади від релігійних громад, співчуття до становища духовенства, причому навіть серед атеїстів, „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси”. Останнє було вкрай небажаним для концентрації агітаційних і організаційних зусиль комуністів на проведенні колективізації. По-третє, реально мала місце критика заходів радянської влади на селі, котрі призводили до

погіршення соціально-економічного становища селян, з боку духовенства та ототожнення її з „владою антихриста”. Нерозуміння або ігнорування представниками влади гносеології такої критики посилювало існуючий антагонізм, слугувало компрометуючим матеріалом, що давав підстави до розгортання репресій. По-четверте, теза Сталіна про загострення класової боротьби в період будівництва соціалізму призвела до тенденційного трактування соціально-класової структури села напередодні й у період колективізації. Всіляко підкреслювалася спільність класових інтересів духовенства і куркульства, їх непримиренна ворожість до колективізації та інших заходів радянської влади на селі. Оскільки куркульство підлягало знищенню як клас, духовенство мало розділити аналогічну перспективу.

Постанови і директиви закритих засідань ЦК і політбюро більшовицької партії націлювали органи ОДПУ–ДПУ на „вилучення антирадянського елемента з села”. У травні 1928 р. постановою ЦК КП(б)У рекомендувалося „посилити роботу з активно виступаючими антирадянськими елементами”, застосовуючи до них репресії. Конкретизувалися й категорії – колишні поміщики, поліцейські, попи, куркулі. Спеціальним рішенням ЦК зобов’язував керівника відомства В. Балицького „негайно вжити всіх заходів до посилення апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечити достатню гнучкість його щодо своєчасного інформування про всі настрої і вияви антирадянської діяльності на селі” та „триматися в рамках вказівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів” [11, 50-51]. На одному із засідань колегії ДПУ УСРР цього ж року була поставлена вимога в процесі інформування вищих органів влади республіки про політичні настрої на селі „чітко і точно вказувати, до якого прошарку належить особа”, яка висловлює антирадянські погляди та які прошарки сільського населення їх поділяють [12, б/н].

Нарком В. Балицький, володіючи численними фактами протистояння на релігійному ґрунті, в 1928 р. націлював органи ДПУ та відділи культів НКВС проводити на місцях гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі, де релігійні громади „здебільшого склалися з незаможного та середнього селянства”, а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення” [13, 102]. Отже, спецслужби розглядали посилення боротьби з церковниками як важливу ланку успішного проведення колективізації, а духовенство і релігійні громади як чинник її стримування.

Уже в 1928 р. у оперативних матеріалах одеських чекістів відзначається „реакційний вплив духовенства, яке затушовує класові суперечності та прагне підкорити бідному куркульському впливу”. Зокрема католицький ксьондз Енгельського району Вольф закликав селян не зазіхати на чуже добро, не заздрити заможнішому господарю: „Якщо заможнішого обберуть, то й бідняку ніякої користі не буде”, що було виглумачено як заклик до саботажу хлібозаготівельної кампанії [14, 53]. Про оперативно-агентурні розробки та реалізацію заведених за їх матеріалами справ йдеться також у щотижневих зведеннях секретно-оперативного відділу ДПУ за 1928 р. Так, повідомлялося, що в селі Петриківка Дніпропетровського округу ліквідована „попівська

антирадянська організація, яка складалася з священників Аврамова і Федосова, колишнього ченця, а нині куркуля Стативого, які вели антихлібозаготівельну та антиколгоспну агітацію [15, 14зв.].

Динаміка навантаження на територіальні підрозділи ДПУ в Україні настільки зросла, що на це змушений був реагувати ЦК КП(б)У. В циркулярному листі за підписом П. Любченка від 24 квітня 1929 р. звертається увага партійних організацій на надмірне „використання в кампаніях перевиборів до рад, хлібозаготівель та ін. співробітників ДПУ, особливо начальників місцевих органів ДПУ”, що негативно відбивається на безпосередній оперативній роботі, тоді як „оперативне обслуговування цих кампаній потребує більш впертої роботи апарату ДПУ” [16, 187].

У період проведення суцільної колективізації керівництво органів ОДПУ–ДПУ розробило цілий ряд оперативних заходів з ліквідації „церковної контрреволюції”. Вони були викладені у низці циркулярних листів і директив. Оскільки документи призначалися винятково для службового користування і друкувалися у суворій відповідності з кількістю адресатів, механізм реалізації запланованих заходів подавався гранично відверто. На засіданні колегії ОДПУ 31 січня 1930 р., наступного дня після виходу постанови ЦК ВКП(б) „Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації”, у виступі начальника секретно-оперативного управління Є. Євдокимова йшлося про забезпечення виконання репресивних заходів стосовно антирадянських і куркульських елементів, які ділилися на дві категорії. До першої, поряд з „ідеологами” і „натхненниками” контрреволюційних виступів, „активними куркулями з махровим бандитським минулим”, заховувався й „антирадянський актив церковників і сектантів”, справи яких мали розглядатися в позасудовому порядку „трійками”, затверджених колегією ОДПУ. Учасники засідання звернулися до В. Молотова з проханням розтлумачити деякі аспекти політики партії. Однак останній передав лише думку Й. Сталіна про недоцільність перетворення конкретної директиви ЦК про куркуля „з предмету проведення в житті в предмет широкої агітації серед активу чекістів” [1, 259-260].

Конкретні шляхи і методи ліквідації „церковної контрреволюції” визначалися у циркулярному листі за № 37 „Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ” від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Євдокимова, його заступника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення Полянського. Квінтесенцією документу, яка визначила перспективу духовенства у зв’язку з колективізацією, є констатація того, що „церковні організації перетворилися у суто антирадянські... Цей процес особливо різко виявляється на селі, де церковники нерідко є керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів. Церква є, по суті, контрреволюційною організацією і виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі” [17, 1]. При цьому підкреслювалося, що в районах суцільної колективізації, де було визнано за доцільне масове закриття церков, „всі попи, незалежно

від течії, є тут озлобленими і активними ворогами соціалістичного будівництва”, вони становлять „своєрідний єдиний фронт проти нас”. Таким чином, у свідомості співробітника органів ДПУ створювався образ запеклого ворога як об’єкт його фахової діяльності.

Чекісти наголошують, що в 1929 р. спостерігалася „висока контрреволюційна активність на релігійному ґрунті”. Ці виступи і демонстрації, на їхню думку, були спричинені не тільки „незаконними” методами закриття церков і храмів, що мали місце, а й „цілком законними з боку держави”, якщо їх так можна, звісно, кваліфікувати, з погляду загальнолюдських принципів моралі, – використання під культурно-освітні потреби помешкань священників, позбавлення їх права голосу, обкладання надмірними податками, зняття церковних дзвонів, встановлення радіоантен на дзвіницях тощо. Керівництво ОДПУ тенденційно визначає соціальну базу таких виступів: „Оскільки церква в більшості спирається на куркулів, то такі демонстрації часто набувають антирадянського характеру... Зараз уже цілком сформувався блок куркульства з церквою” [17, 5]. Деморалізованому і жорстко контрольованому на той час духовенству чекісти приписують роль провідників антиколгоспного руху: „В тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні главари банд, есери та ін.), там, як правило, їх замінюють церковники”. Відтак головним завданням поточного моменту територіальних підрозділів ОДПУ висувалося таке: „Соціалістична перебудова села і ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції” [17, 6]. Для їх виявлення (а на практиці – фабрикування) чекістам слід було сконцентрувати увагу на найбільш вразливих моментах становища духовенства. Зокрема при закритті церков органи ДПУ орієнтувалися на „серйозну і велику чекістську підготовку”, з метою недопущення „ексцесів і проволок”. Оперативними засобами вони мали виявляти всіх неблагонадійних, котрі могли ініціювати протестні акції, та нейтралізувати їх. Вкотре легалізувалося й диференційоване ставлення держави до різних церковних течій, що вказує на ступінь досягнутого між ними компромісу: „При закритті церков слід виходити з того, щоб у першу чергу були закриті іосифівські та сергіївські церкви, потім ВВЦСівські і лише в останню чергу – обновленські” [17, 6 зв.].

Духовенство, яке залишилося без парафій, продовжувало перебувати під контролем спецслужб. Воно підлягало виселенню з районів суцільної колективізації, причому в першу чергу виселялися ті священники, на яких був зібраний компрометуючий матеріал. Інші категорії також „поступово необхідно буде виселити: і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ОДПУ не матимуть достатньо компрометуючих матеріалів, і тих, чий церкви просто виявилися закритими”.

Циркуляр вимагав зайняти „особливу лінію” стосовно такої специфічної категорії, як священники-освідомлювачі. Цінну агентуру слід було „зберегти для подальшої роботи по церковниках”; „менш цінні освідомлювачі, котрі можуть бути виселені з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв’язок з органами ОДПУ. Їх треба використати як освідомлювачів і на новому місці проживання,

повідомивши про їх переїзд у відповідні територіальні органи”. У тексті документу підкреслено, що до агентури „абсолютно некорисної в сенсі їх працездатності” та „дворушників” необхідно застосовувати „суворі репресії” [17, 7].

Політика суцільної колективізації внесла певні корективи у питання добровільного зречення духовного сану. Якщо раніше „з тактичних міркувань не завжди владі було вигідно заохочення духовенства до зняття сану”, то нині „ОДПУ рекомендує не перешкоджати духовенству знімати сан”. Водночас керівництво застерігає не допускати передчасного зречення обновленського духовенства, а священниками-спецагентами лише в тому випадку, якщо „цей акт може зіграти велику позитивну політичну роль у справі розвалу і дискредитації церкви або в тих випадках, коли наші агенти провалені, або втратили всяку цінність в роботі по церковниках” [17, 7 зв.].

Циркулярний лист також націлював чекістів республіки на оперативно-організаційні заходи по остаточній ліквідації монастирів і висланню їх насельників через Особливу нараду при колегії ОДПУ, а на їх базі – створення сільськогосподарських артіль і товариств. Та найголовніша увага зверталася „на рішучі заходи щодо посилення спецагентури серед церковників, виявлення та ліквідації церковно-монархічних легальних і напівлегальних організацій”. Інформаційно-освідомлювальну мережу рекомендувалося ретельно перевірити та активізувати її роботу. На цю ділянку звертають увагу і циркуляри від 31 серпня 1930 р. та від 28 січня 1931 р. Останній, за підписом Менжинського, стосується так званої церковної лінії гучної кримінальної справи „Весна”. Голова ОДПУ вимагає всі наявні агентурні розробки, що мають схожість з ліквідованою організацією, „опрацювати якнайретельніше шляхом включення в них спецагентів із церковників”, а також скористатися ліквідованою організацією для придбання нової агентури, мотивуючи це тим, що „об’єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, котрі відігравали велику роль у контрреволюційній діяльності церковників” [18, пункт б/н].

Результати виконання директивних вказівок з’явилися майже відразу після їх надходження. Кримінальні справи цього періоду набули широкого пропагандистського резонансу, характеризувалися чималою кількістю фігурантів і наявністю так званих філій у різних місцевостях СРСР. Наприклад, справи „Самосвятців” та „Іоанітів” у провадженні белгородських чекістів охоплювали більше 300 осіб та зв’язки з Києвом, Путивлем, Кременчуком [19, 1-6]. У січні 1931 р. справу під аналогічною назвою „Самосвятці” завершив Воронежський відділ ОДПУ, зазначивши, що „ця контрреволюційна повстанська організація” діяла на території Центрального чорноземного округу і України [20, 1-122]. Ще більшого розголосу набула справа „Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації церковників „Істинно-православна церква” [21, 1-92].

Не відставали показники репресій і в округах. Зокрема в селі Кочубеївка на Поділлі „антирадянським угрупованням” з 6-ти осіб став церковний актив села. Усі вони кваліфікувалися як куркулі, а їхня агітація

полягала у критиці політики розкуркулення та недопущенні представника Живой церкви до виконання культових обов'язків [22, 7]. В інформаційному зведенні вінницьких чекістів повідомлялося, що ними „обліковані і проробляються” члени релігійної громади старообрядців села Жуківці, які перешкоджають зростанню колгоспу [23, 57]. Поряд з цим продовжувалася практика адміністрування та утисків духовенства. Уповноважений ДПУ Бершадського району Маркелов повідомляв секретареві райкому про факти надмірного обкладання податками священнослужителів, проведення повного опису та вилучення всього домашнього майна, інші зловживання. А священник села Богущівка Барського району П. Сирота особисто подав скаргу секретареві райкому, яка починається словами (орфографія збережена – Л.Б.): „Я є службовцем культу при релігійній громаді, виконую свої обов'язки і ні до чого не торкаюся. Податки, що з мене причитаються, виплачую”. Сільські активісти на чолі з головою комітету незаможників конфіскували у нього мізерні запаси хліба, майже щодня викликають до сільради і вимагають взяти державну позику на 150 карбованців, за відсутності необхідної суми грошей періодично саджають під арешт, відверто вимагають: „Поп, очисти нам село” тощо. Священик просить захистити його від „утисків сільської ради”, яких він „уже не в силі переживати” [24, 40].

Таким чином, радянська влада не відмовилася від ортодоксального курсу, спрямованого на ліквідацію релігії і церковних організацій. Якщо впродовж 1920-х рр. вона змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства й на рівні директивних документів партійно-радянських органів корегувати окремі напрями антирелігійної пропаганди, то з початком колективізації й зміною соціально-структурного балансу на селі, перейшла у відкритий наступ на православну церкву і духовенство. Останнє кваліфікувалося як контрреволюційна сила, що становить загрозу соціалістичним перетворенням. Одним із найголовніших інструментів реалізації державної політики стали спецслужби, на які покладалися інформаційно-аналітична, оперативно-агентурна та репресивна функції.

1. Мозохин О., Гладков Т. *Менжинский. Интеллигент с Лубянки.* – М., 2005.
2. Подкур Р. *Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 30.* – К., 2005.
3. Бажан О. *Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 – початку 1930-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 30.* – К., 2005.
4. Пащенко В., Киридон А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки.* – Полтава, 2004.
5. Бабенко Л. *Сільські священники як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П.Ковалевського) // Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2002.* – Вип. 6; Бабенко Л. *Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння / Український селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2004.* – Вип. 8.
6. *Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі – РДАСПІ).* – Ф. 1. – Оп. 85. – Спр. 363.

7. *Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО).* – Ф. Р. – 15. – Оп. 5. – Спр. 10.
8. *РДАСПІ.* – Ф. 17. – Оп. 85. – Спр. 169.
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757.
10. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749.
11. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6.
12. *Державний архів Служби безпеки України (Далі – ДАСБУ).* – Ф. 13. – Спр. 195.
13. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34.
14. *Державний архів Одеської області.* – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1608.
15. *ДА СБУ.* – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 7.
16. *Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО).* – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 470.
17. *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 383.
18. *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 385.
19. *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 388.
20. *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 389.
21. *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 1037.
22. *Архів Управління Служби безпеки в Хмельницькій області.* – Спр. П – 13746.
23. *ДАВО.* – Ф. П-51. – Оп. 1. – Спр. 497.
24. *ДАВО.* – Ф. П-41. – Оп. 1. – Спр. 121.

І.В. Рибак

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ У СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІЙ ІНФРАСТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1929–1940 рр.)

Задекларована у назві тема знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, яка значно перебільшувала піднесення культурного розвитку українського села в період передвоєнних п'ятирічок [1]. У сучасній історичній науці зроблено спробу переосмислити досягнення радянського колгоспного села в царині культури [2]. У цій статті автор акцентує увагу на невирішених проблемах і труднощах роботи сільських культурно-освітніх закладах з метою з'ясувати їх реальний стан та вплив на підвищення культури сільських трудівників. Об'єкт вивчення – соціально-побутова інфраструктура українського села у 1929–1940 рр., предмет – культурно-освітні заклади, їх вплив на підвищення культури сільських трудівників.

У 1929 році на селі діяло 13320 закладів культури, 82% становили хати-читальні [3, 132]. Центральним напрямом їх роботи була не організація змістовного дозвілля, а агітація за колгоспний лад, антирелігійна та антицерковна діяльність. Саме цим були просякнуті концерти та виступи художньої самодіяльності, пропагування нових радянських обрядів. Все це різко знижувало їх культурно-освітню роль, відштовхувало від них значну частину населення. До того ж, на зниження їх можливостей в організації дозвілля впливала примітивна матеріальна база багатьох хат-читальень. Більше половини з них не мали окремих приміщень або розташовувалися в хатах розкуркулених селян, закритих церквах, костьолах, синагогах [4, 1930]. Сучасники досить критично оцінювали стан культурно-освітніх закладів на селі: „У колгоспах на культурно-побутову ділянку не звертають ніякої уваги, відносяться формально. В деяких колгоспах дещо зроблено, дивисься, якусь комірчину для хати-читальні відвели, а в ній зачитаний до дірок давній журнал і декілька почесного віку газет,

вкритих пилюкою. Подивиться колгоспник на таке несмачне читиво, зітхне і відвернеться, і більше не загляне у комірчину” [5, 5]. Жалюгідний вигляд багатьох сільських хат-читалень негативно впливав на організацію дозвілля жителів, особливо молоді. Про це йшлося в численних селянських листах до редакцій місцевих та центральних газет. Селяни Пlosки Бердичівського району скаржились на те, що „в єдиному культурному центрі села – хаті-читальні взимку холодніше, ніж надворі. У приміщенні є тільки стіл та шафа. Молодь до хати-читальні навіть не заходить, а проводить час на вечорницях та гульбищах” [6]. Зрозуміло, такий рівень „культурно-освітньої роботи” не міг задовольнити запити сільського населення. „Колгоспне село жадібно тягнеться до культури, – писала газета „Комуніст”, – нинішнє селянство не задовольняє вже тільки хата-читальня. Село потребує клубу, де можна пограти в шахмати, взяти участь у художній самодіяльності” [7]. На необхідності якісного перелому в роботі сільських закладів культури наголошувалося і в промові секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Андрєєва. „Культурну роботу колгоспного села в хату-читальню тепер помістити не можна, – говорив він, – хата-читальня для цього занадто тісна. Культурно-освітня робота все більше відтепер буде будуватися за міським зразком” [8, 51].

У роки другої п’ятирічки розпочинається перетворення хат-читалень у клуби, які б мали представляти вищий тип культурно-освітніх закладів на селі. З 17900 закладів культури на селі у 1937 році 15492 становили клуби [9, 119]. Зростання кількості клубів відбувалося значною мірою за рахунок механічного перетворення хат-читалень у клуби, без зміни у більшості випадків змісту їх роботи. Слабкою і примітивною продовжувала залишатися матеріальна база сільських закладів культури. Як показало обстеження сільських клубів у 1940 році, більшість із них не мала залів для глядачів, належних меблів. Під час кіносеансів та вистав глядачі через відсутність лавок, стільців змушені були стояти. Більше половини клубів не мали у своєму розпорядженні будь-яких музичних інструментів, а також не були укомплектовані спеціалістами [10].

Ще в гіршому становищі перебували колгоспні клуби і хати-читальні. Більшість економічно слабких колгоспів не мала змоги їх утримувати. До того ж біля третини приміщень колгоспних хат-читалень, клубів в кінці 30-х років ХХ ст. використовувалися у виробничих цілях, в основному для збереження сільськогосподарської продукції в осінньо-зимовий період [11]. Лише четверту частину колгоспних клубів та хат-читалень було радіофіковано [12]. Культурне життя завмирало на селі у зимовий період. За даними Наркомату освіти, у 1938 році сільські клуби, хати-читальні, були забезпечені паливом лише на 25-30 % [13]. Таким чином, в осінньо-зимовий період колгоспники, які мали значно більше вільного від роботи часу, залишалися поза впливом сільських закладів культури. Крім того, в республіці нараховувалося 3372 колгоспів, в яких взагалі не було культурно-освітніх закладів [14, 109].

У тридцяті роки широкого поширення набуває кіно. Перегляд кінофільмів став популярною та

привабливою формою змістовного проведення вільного від роботи часу. За розрахунками культурно-побутової комісії ВУЦВК, у 1932 році для суцільної кінофікації українського села необхідно було встановити стаціонарні кіноустановки у 7620 великих селах з населенням 800 і більше душ і пересувні в 8392 селах, в яких проживало від 300 до 800 осіб, тобто мати 15 962 стаціонарні і пересувні кіноустановки [15, 7]. У 1932 році в селах України нараховувалося 3247 кіноустановок [16, 102]. Через таку мізерну їх кількість перегляд кінофільмів в українських селах продовжував залишатися великою рідкістю.

26 серпня 1933 року прийнято постанову ВУЦВК та РНК УСРР про будівництво у великих селах із населенням не менше 3-х тисяч осіб 150-200 кінотеатрів на 500-800 глядачів. Окрім зали для глядачів, кінотеатр повинен був мати радіовузлу, спортзал, танцювальний майданчик. Навколо кінотеатру слід було закласти парк, площею не менше 5-10 гектарів [44, 512]. Оскільки навіть таке завдання виявилось непосильним, секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев запропонував у 1934 році обмежитися будівництвом 101 зразкового кінотеатру, які мали, на його думку, стати „центром кваліфікованої культурно-художньої роботи серед населення” [18]. Проте і це рішення не було виконано. У 1936 році в селах діяло близько 50 примітивних кінотеатрів [19]. У 1937 році на селі функціонувало 3388 стаціонарних та пересувних кіноустановок [16, 102], а у 1940 році відповідно 1747 та 2137 кіноустановок [20, 462]. На початку 1941 року кіноустановки мали лише 40,7 % районних будинків культури, 9 % сільських клубів, 5,8 % колгоспних клубів, 1,8 % хат-читалень [112, 245]. Через відсутність розвиненої мережі кіноустановок перегляд кінофільмів на селі здійснювався нерегулярно, у непросторованих приміщеннях. Так, під час обстеження Управлінням кінофікації УРСР у селах Ворошиловградської області у 1940 році з’ясувалося, що „стан більшості приміщень сільських театрів та клубів, де демонструються кінофільми, незадовільний. Рідко де на кіно не дивляться як на прибуткову статтю і дбають про глядача. Йому часто доводиться сидіти на поламаний лаві або стояти протягом двогодинного сеансу. У обстежених клубах непривітно, брудно, холодно” [21].

Не меншого значення для задоволення культурних запитів тогочасного селянства владою відводилося бібліотекам. Форми і методи їх роботи визначалися постановами ЦК ВКП(б) „Про обслуговування книгами масового читача”, „Про поліпшення бібліотечної роботи”, „Про хати-читальні” [17, 157]. Вдалося дещо збільшити мережу бібліотек загального користування на селі. Якщо у 1933 році діяло 8044 бібліотеки з книжковим фондом 7848,9 тис. примірників, то у 1937 році відповідно 11070 і 9517,0 тис. Про роль сільських бібліотек у задоволенні культурних запитів колгоспників свідчать соціологічні обстеження 1936 року, відображені у табл. 1.

Таблиця 1 [16, 120]

Категорія населення	У відсотках до загальної кількості опитаних		
	Читають газети	Читають книги	Читають журнали
Чоловіки від 16 до 59 років	87,4	50,6	15,2
Жінки від 16 до 59 років	38,4	21,0	3,3

У 1938 році в 46 колгоспах Курської, Ростовської, Московської, Свердловської, Гомельської, а також Полтавської та Харківської областей здійснено анкетування для вивчення рівня просування книги у село. Анкету заповнили 6000 колгоспників віком від 16 до 25 років. Підсумки анкетування виявились такими: 54,3 % опитаних колгоспників та колгоспниць були постійними читачами бібліотек. Проте книжковий фонд сільських книгозбірень був недостатнім і значно поступався перед міськими бібліотеками, які у 1933 році мали у користуванні 13546,5, а у 1937 році – 14879,6 тис. примірників книг [22, 120]. Не вплинули істотно на просування книги у сільській місцевості колгоспні бібліотеки. Вони комплектувалися книгами та журналами за рахунок коштів колгоспів, шефської допомоги міст. Більшість із них були невеликими, як правило, мали 200-300 книг та брошур і не сприяли істотному поліпшенню бібліотечного обслуговування колгоспників [23, 125].

У проведених дозволила значну роль відігравали спортивні споруди (стадіони, фізкультурні майданчики). Спортивно-масова робота розумілася владою як частина культурної роботи. У рішенні Всеукраїнського з'їзду молодих колгоспників, який відбувся у 1930 році, відзначалося: „Фізична культура на фронті загальної культурної революції на селі є найбільш міцним засобом перебудови соціально-побутових умов життя, відпочинку сільської молоді. З'їзд колгоспної молоді вважає, що фізкультура повинна посісти почесне місце в системі культурно-побутової роботи в колгоспах” [24, 9]. Реалізація наміченого наштовхнулася на відсутність спортивних споруд на селі, необхідного обладнання для занять фізкультурою і спортом. У 1932 році в селах України було всього 312 найпростіших фізкультурних та спортивних майданчиків. Наприклад, у Синельниківському районі Дніпропетровської області був лише один фізкультурний майданчик, а спортивний інвентар сільських фізкультурних колективів Чернігівського округу складався з єдиного футбольного м'яча [25, 14]. У зв'язку із цим постановою ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1933 року „Про стан фізкультури на Україні” ще раз констатувала надзвичайно слабку матеріальну базу для занять фізкультурою і спортом на селі [25, 26]. У постанові ВУЦВК „Про відзначення десятиріччя радянської фізичної культури на Україні” було поставлено завдання до 1 травня 1934 року збудувати в найбільших радгоспах і колгоспах 55 зразкових стадіонів, які б відповідали вимогам масової фізичної культури. У решті радгоспів, МТС, колгоспів пропонувалося обладнати найпростіші фізкультурні майданчики і організувати гуртки з різних видів спорту [26]. Наслідком стала поява сільських стадіонів, які становили складніші та досконаліші спортивні споруди. Перший такий стадіон збудовано в селі Хабне Хабнянського району Київської області в 1935 році. На його відкриття жителі відгукнулися листом до редакції газети „Комуніст”. „В бідних польських селах від минулого не залишилось звичаю грати, розважатись. Серед боліт проходило сіре нужденне життя. Сьогодні в побут нашої молоді, у зв'язку зі спорудженням в селі великого стадіону з футбольним полем, двома волейбольними площадками, гімнастичним містечком, міцно увійшов спорт і фізкультура” [27]. У 1936 році збудовано стадіон в селі

Чапаївка Золотоніського району Київської області. Йому судилося стати найбільшим та найкраще обладнаним серед аналогічних сільських спортивних споруд в Україні довоєнного періоду [28].

Деякому зростанню чисельності спортивних споруд сприяла організація спортивно-масових заходів на селі. Для їх проведення обладнувалися спортивні майданчики, стадіони. У 1934 році проведено 1915 колгоспно-радгоспних та 227 районних спартакіад [25, 28]. У 1936 році відбулася перша спартакіада колгоспників України [29]. У привітанні Всеукраїнського центрального виконавчого комітету учасникам спартакіади говорилося: „Колгоспна молодь все частіше виходить на арену фізкультурного руху. Діти колишніх бідняків, а нині колгоспників змогли оволодіти не тільки колгоспним виробництвом, але все частіше виявляють здібності до спортивних справ, виступаючи на українських та всесоюзних спартакіадах” [29]. Все ж, незважаючи на ряд гучних спортивно-масових заходів, у роки другої п'ятирічки не вдалося створити на селі достатню мережу спортивних майданчиків, стадіонів. У 1937 році в селах України функціонувало лише 12 стадіонів та 2361 спортмайданчиків [29]. У середньому одна спортивна споруда припадала на 18-20 сіл. У 1939 році на заклик депутата Верховної Ради СРСР Г.П. Олексішина розпочинається рух за спорудження в кожному колгоспі стадіону або спортмайданчика методом народної будови [30]. Проте через економічні труднощі тогочасних колгоспів цей почин не дав бажаних результатів. У багатьох селах республіки були відсутні елементарні умови для занять фізкультурою і спортом. „Молодь колгоспу „Червона Україна” Гребінківського району Полтавської області, – скаржилась група молодих колгоспників, – позбавлена можливості займатися фізичною культурою. Колгоспники бажають оволодівати стрільковою справою, але немає навіть гвинтівки. Окремі фізкультурники захопились волейболом, але їм не можуть виділити місця для тренувань. Дійшло навіть до того, що в колгоспі ніяк не можуть вирішити питання: хто повинен забезпечувати гравців м'ячем чи іншим спортивним приладдям” [31]. Таке становище спостерігалось у більшості сіл. У передовій статті „Спартакіади колгоспників” газета „Радянський спорт” констатувала: „По-старому, незважаючи на безліч слів, запевнень керівників фізкультурних організацій, товариств, ця найважливіша ділянка роботи залишається занедбаною, багатющі можливості не використовуються. Внаслідок такого керівництва фізкультурний рух на селі досі ще не став масовим, не набув потрібного розмаху. В багатьох селах немає кваліфікованих інструкторів, придатного інвентарю, обладнання майданчиків” [31]. Негаразди у спорудженні спортивних майданчиків та стадіонів у черговий раз списали на міфічних „ворогів народу”. Є. Ратнер у статті „Фізкультура в колгоспному селі” пояснював: „Вороги народу, що довгий час орудували в Комітеті фізкультури, робили все можливе, щоб загальмувати розвиток фізкультурного руху на селі. Вони вибрали на Україні 12 так званих „зразкових колгоспних точок” і, створюючи навколо них шумиху, розвалювали і не дали розгорнутись фізкультурній роботі на селі” [32]. Отже, на селі так і не вдалося створити широкої мережі спортивно-масових споруд, а тому у сільській молоді було значно менше

можливостей для занять фізкультурою і спортом, ніж у місті, яке мало розвинену спортивну інфраструктуру, реманент, досвідчених тренерів.

Таким чином, аналіз соціально-побутового розвитку села в роки передвоєнних п'ятирічок показує, що його рівень продовжував істотно відставати від потреб жителів. Наведені факти переконливо свідчать, що створення колгоспів і радгоспів не супроводжувалося модернізацією та прискореним розвитком сільської соціально-побутової сфери, зокрема культурно-освітніх закладів.

1. Денисовець П.М. Культосвітня робота в колгоспах України і формування нового побуту на селі // Питання історії СРСР. Збірник наукових праць. – Харків, 1982. – Вип. 27; Коновалов М.А. Культурне будівництво на селі (1930–1936 рр.) // Український історичний журнал. – 1960. – № 6; Ткачова Л.І. Розвиток культури українського села у передвоєнні роки (1938–1941рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Збірник наукових праць. – К., 1984. – Вип.10.
2. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000.
3. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 34. – Спр.245.
4. Вісті. – Орган Всеукраїнського виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – 1930. – 22 травня.
5. Поляновський О. Культура і побут в колгоспах. – Харків, 1930.
6. Вісті. – Орган Всеукраїнського виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – 1931. – 26 березня.
7. Коммунист. – Орган Центрального і Харківського комітетів Компартії України. – 1935. – 7 листопада.
8. Партеец. – Орган ЦК ВКП(б). – 1934. – № 2.
9. История советского крестьянства СССР: В 5 томах. – Т. 3. – М., 1987.
10. Коммунист. – Орган Центрального і Харківського комітетів Компартії України. – 1940. – 25 грудня.
11. Комсомольський робітник. Орган ЦК ВЛКСМ. – 1939. – № 20-21.
12. Островський В.В. Колхозное крестьянство СССР. – М., 1967.
13. Коммунист... – 1938. – 20 листопада.
14. Михайлов О.О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929–1941рр.). – К., 1963.
15. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 1765.
16. Ермак Е.П. Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926–1937 гг.) // Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: Сборник статей. – Воронеж, 1982.
17. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – 1933. – № 40.
18. Коммунист... – 1938. – 20 листопада.
19. Вісті... – 1936. – 22 грудня.
20. Народне господарство Української РСР у 1956 році: Статистичний збірник. – К., 1957.
21. Коммунист... – 1938. – 20 листопада.
22. Соціалістична Україна: Статистичний збірник. 1937р. – К., 1938.
23. Андреева М.С., Виноградова А.П., Пинасов С.А., Чернелський Г.И. История культурно-просветительной работы в СССР. – Ч. 2. – Харьков, 1970.
24. Вісник фізкультури. Орган комітету в справах фізкультури і спорту РНК УРСР. – К., 1938.
25. Фізкультурник України. – Орган Всеукраїнської ради фізичної культури при ЦК ЛКСМУ. – 1933. – № 3-4; 1932. – № 5.
26. Вісті... – 1934. – 18 лютого.
27. Коммунист... – 1933. – 9 травня.
28. Коммунист... – 1935. – 18 лютого.
29. Вісті... – 1936. – 8 вересня.
30. Вісті... – 1939. – 15 серпня.
31. Радянський спорт. – Орган Ради союзу спортивних товариств і організацій УРСР. – 1938. – 22 грудня.
32. Вісті... – 1938. – 22 квітня.

В. Задунайський

ВІЙСЬКОВО-КАВАЛЕРІЙСЬКА ПІДГОТОВКА МОЛОДІ В СРСР ТА ПОЛЬЦІ У МІЖВОЄННІ ЧАСИ ТА КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА

Функціонування будь-якої армії залежить від багатьох факторів, у тому числі й від рівня підготовленості до військової служби тих, хто вступає до лав Збройних Сил. Особливо актуальним це було за умов визрівання II світової війни, коли реальною була потреба поширення військових знань серед ймовірного військового поповнення. Все це в першу чергу стосується СРСР та Польщі, котрі вважали один одного можливими противниками та мусили бути наготові.

Підготовка молоді до військової служби мала профільний характер, що обумовлювалося існуванням окремих родів військ зі своєю специфікою. Все це стосувалося і військово-кавалерійської підготовки, що здійснювалася у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст., поки ще існував відповідний рід військ у військах провідних країн Європи. Цікавість до цієї діяльності обумовлюється не лише важливістю з'ясування різноманітних аспектів бойової підготовки європейських армій, а і можливістю зіставити її зміст із досягненнями у цій царині в козацьких військах, що проіснували до початку 20-х рр. ХХ ст., та мали вплив на розвиток сусідніх армій.

Видається доречним проаналізувати і рівень запозичення відповідного козацького досвіду радянською військовою системою у контексті розгортання військово-кавалерійської підготовки. Увага до кавалерійської підготовки козаків обумовлена ще й тим, що серед їхніх формувань домінували кавалерійські частини. Окрім цього, в козацькій кавалерії повно зберігалися засади специфічного бойового вишколу, що був основою відповідного козацького бойового мистецтва. Зацікавлення козацьким вишколом є важливим для української історичної науки з огляду на те, що серед козацьких формувань початку ХХ ст. значне місце посідали нащадки українських козаків (домінували в Кубанському Козацькому війську та мали значний відсоток серед донських і терських козаків). Саме тому аналіз відповідної спадщини сприятиме комплексному вияву українських військово-козацьких традицій, що заслуговують на відповідне вивчення та зіставлення з аналогічними заходами сусідніх країн Європи.

Отже, дослідження змісту військово-кавалерійської підготовки молоді у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. в СРСР та Польщі у порівнянні із відповідною козацькою спадщиною є досить важливим аспектом як вітчизняної, так і загальноєвропейської історії (в першу чергу стосовно військової справи), а тому потребує ґрунтовних наукових досліджень. На жаль, ця проблематика досі не набула належної уваги з боку українських та зарубіжних істориків. В першу чергу необхідно підкреслити, що серед зарубіжних істориків значну увагу питанням військового життя та розвитку кавалерії Європи міжвоєнної доби приділяють польські вчені [1]. Проте, питання військово-кавалерійської підготовки молоді не досліджували. Це ж стосується і тих науковців, котрі торкалися військової діяльності козацьких формувань у 1918–20 рр. або за козацької доби (стосовно особистого бойового

вишколу молодиків інформація відсутня) [2]. Серед російської історіографії слід виділити військово-фахові розробки, у яких проаналізовано розвиток європейської кавалерії у 20-ті рр. ХХ ст. [3]. На жаль, питання військово-кавалерійської підготовки не розглядалося. Серед російських дослідників історії козацтва дедалі більше з'являється тих, які вивчають історію козацьких формувань після подій громадянської війни 1918–20 рр. [4], але їм також бракує уваги питанню вияву підготовки до військової служби козацької молоді. У роботах сучасних науковців, що стосуються розвитку козацької військової системи дореволюційної доби, також не приділено уваги питанню військової підготовки молоді [5]. Вітчизняна історіографія, на жаль, теж не досліджує засади бойового вишколу українських козацьких формувань дореволюційної доби та аспекти допризовної військово-кавалерійської підготовки молоді в європейських країнах напередодні II світової війни [6]. Натомість зосереджує свою увагу на загальних аспектах становлення Збройних Сил України.

Автор цієї статті досліджує зміст козацької військової спадщини та засади бойового вишколу військових формувань провідних країн Європи, проте досі не аналізував допризовну військово-кавалерійську підготовку молоді у 20–30-ті рр. ХХ ст., ще й у порівнянні із досягненнями козацького середовища передреволюційної доби [7].

Такий стан речей ілюструє брак фахових досліджень з військово-кавалерійського вишколу молоді міжвоєнної доби в СРСР та Польщі, ще й у порівнянні із відповідною підготовкою козацької спільноти на початку ХХ ст. Отже, ця тематика не була опрацьована вітчизняною та зарубіжною історіографією, що і обумовило появу цієї розробки.

Автор публікації ставить за мету виявити значення та місце військово-кавалерійської підготовки молоді у контексті розвитку військових систем СРСР та Польщі у 20–30-ті рр. ХХ ст. і його зіставлення між собою та відповідними аналогами козацького середовища (пов'язаного з українською військово-козацькою спадщиною). Об'єкт вивчення – військово-кавалерійська підготовка молоді в СРСР та Польщі у міжвоєнний період, предмет – козацька спадщина у цьому процесі.

Наукова новизна цієї роботи зумовлена тим, що автор уперше на ґрунті доступних джерел і аналізу існуючої літератури намагається дослідити зміст та місце військово-кавалерійської допризовної підготовки молоді у провідних країнах Європи у міжвоєнні часи в контексті загальновійськового розвитку та одночасно порівняти ці досягнення з відповідною спадщиною козацької спільноти попередніх часів. Широке залучення практично невідомих історичних фактів із військово-кавалерійського бойового вишколу молоді в СРСР та Польщі і порівняння його змісту між ними та з досягненнями козацької спільноти, вочевидь, сприятиме більш об'єктивному та комплексному дослідженню вітчизняної історії та історії передвоєнного військового розвитку європейських країн.

Джерельною основою цієї статті стали статuti, директиви, настанови та звіти військового керівництва (центрального та місцевого рівнів) провідних країн

Європи з військово-кавалерійського вишколу молоді. Зазначені матеріали почерпнуто з архівних фондів України (ЦДАВО України, Державного архіву Харківської області (ДАХО) і Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО)), Росії (Державного архіву Краснодарського Краю – РДАКК) та Польщі (Центральний Архів Військовий – САВ). Зазначена сукупність джерельних матеріалів забезпечує наукову достовірність цієї статті.

Розпочнемо розгляд проблеми військово-кавалерійського вишколу допризовної молоді з розвитку цієї справи в Польщі. З огляду на необхідність такої підготовки, Рада Міністрів 25 квітня 1925 р. видала Розпорядження № 85 [8, 1]. В цьому документі йшлося про утворення воєводських та повітових комітетів із фізичного виховання (WF) і військової підготовки (PW) та призначення керівництва цих спеціальних державних підрозділів. Варто підкреслити, що з метою координації цього руху було передбачено утворення „Керівної Ради”, до котрої мали входити по 2 представника від Міністерства військових справ, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства праці та Опіки суспільної і Міністерства релігійних визнань і освіти [8, 1-3]. Отже, допризовна військова підготовка була визнана на найвищому державному рівні та отримала необхідну системність і чіткість.

У ній важливе місце відводилося і військово-кавалерійській підготовці допризовної молоді. Слід підкреслити, що безпосередню опіку над центрами допризовного вишколу здійснювали стройові військові частини, котрі несли відповідальність і за функціонування літніх вишкільних таборів. Так, у межах Львівського окружного управління військової підготовки та фізичного виховання мусили діяти 4 літніх табори (по 100 юнаків у кожному) на основі 5, 11, 12 піхотних дивізій [9, 1-2]. Активізація військово-кавалерійського вишколу молоді почалася після циркулярного розпорядження Міністра Військових Справ 10.05.1930 р., метою якого було забезпечення ґрунтового навчання допризовників для служби у кавалерійських частинах (при цьому вважалося за можливе завдяки допризовній підготовці скоротити подальшу службу в стройових частинах регулярної кавалерії) [16, 1-5]. Навчання мало відбуватися в літніх таборах та в повітових комендатурах. При цьому на місцевому рівні передбачалося навчання щонеділі та у святкові дні впродовж 9,5 місяців (за винятком 4 головних католицьких та 3 державних свят) по 4 години на день, що загалом становило 144 години на рік [10, 5]. Вишкіл мусив тривати 2 роки.

Слід звернути увагу на його безпосередній зміст, котрий чітко регламентувався відповідно до значимості військових дисциплін. Так, упродовж першого року 43 % часу приділялося кінному вишколу (кінна їзда, володіння холодною зброєю та кінний бій), 41 % – навчанню в пішому строю (стрільби, маскування тощо) та 16 % – загальновійськовому вишколу [10, 5]. Визначене співвідношення часу на різні види військової підготовки засвідчує перевагу кінного вишколу, що для польської кавалерії було традиційним. Про таку спрямованість свідчить і вимога – виховувати у майбутніх кавалеристів переконання в тому, що холодна зброя для кінноти є основною як під час атаки, так і в умовах оборони кінно. Такі підходи закріплювалися і впродовж другого року вишколу, коли на кінний вишкіл відводилося вже до 50 % часу

за рахунок скорочення загальновійськової підготовки до 8 % (кінний вишкіл не змінювався) [10, 6-8].

Отже, польський допризовник готувався до строкової служби відповідно до пріоритетів загальновійськового кінного вишколу, що видається цілком доцільним. При цьому слід підкреслити, що вишкіл як допризовної молоді, так і стройового кіннотника зберігав засадничі пріоритети класичної кавалерії (націленість на ведення бою кінно із застосуванням „табельної” холодної зброї) [11, 3, 8; 12, 1] та водночас, відповідно до нових обставин військових зіткнень, значну увагу приділяв вишколу в піхотному строю [11, 14; 13, 14].

Окремо слід згадати про матеріальне забезпечення літніх таборів для допризовників. Відповідно до нормативних актів, на початку 30-х рр. XX ст. у кожній військовій окрузі відбувалися 4 окружні табори (3 – для юнаків та 1 – для комендантів), у котрих харчування і матеріальне забезпечення здійснювалося Міністерством військових справ та відділами фізичного виховання і військової підготовки. Цікавим було те, що харчування передбачало 20 % надбавку порівняно із загальновійськовим раціоном та щоденні кишенькові гроші для юнаків [14, 17].

У контексті військової підготовки молоді на початку 30-х рр. XX ст. проводилася і спортивна робота. Про це свідчить контроль за нею з боку регіональних управлінь із військової підготовки та фізичного виховання. Так, згідно з підсумками виборення державного спортивного знаку „POS” влітку 1932 р. та відповідно до „Настанови” по роботі спортивних спілок на 1937–1938 рр. виявляються військові пріоритети спортивної підготовки молоді (серед 5 пріоритетів на 1 місце поставлена вимога підготовки до оборони країни) [15, 1-3; 16, 2].

Таким чином, у 20–30-ті рр. XX ст. у Польщі значну увагу було приділено загальновійськовій підготовці молоді як у відповідних структурах, покликаних до здійснення цієї мети, так і у загально-спортивних об’єднаннях. При цьому безпосередню опіку та оцінку цієї підготовки здійснювали структури Збройних сил та міжвідомче утворення з фізичного виховання та бойової підготовки. У цьому контексті військово-кавалерійська підготовка відіграла помітну роль у вишколі допризовної молоді й була покликана належно підготувати до служби у стройових кавалерійських частинах польську молодь. Зміст та форми цього вишколу відповідали пріоритетам розвитку польської кінноти та можливостям держави і здійснювалися на належному рівні, що дає підстави позитивно оцінити цю складову загальновійськової підготовки молоді в Польській державі напередодні II світової війни.

Стосовно Радянського Союзу слід зазначити, що потребу в підготовці якомога більшої кількості бійців початкового рівня вишколу намагалися досягнути різними способами. Певним початком військової підготовки цивільного населення були заходи, пов’язані із роботою „ВСЕОБУЧА” влітку 1918 р. [17, 24]. Більше уваги підготовці молоді було приділено у Декреті ЦВК РНК СРСР від 8 серпня 1923 р., в котрому йшлося про обов’язковий військовий вишкіл із 16-річного віку [18, 9]. Ця підготовка повинна була тривати 160 годин (або чотири тижні) і мала початковий характер. Завершував цей процес вишкіл з безпосередньо військової підготовки для молоді

старше 19-ти років, який мав тривати до 10 ти тижнів [18, 10]. Ще більш зорієнтованим на розгортання військово-кавалерійського вишколу допризовної молоді було запровадження центрів „Ворошилівських вершників” [19, 8]. При цьому необхідно зауважити, що кавалерійська підготовка була і раніше [20]. Початок ворошилівському рухові було покладено на теренах колишньої Облaсті Війська Донського з ініціативи керівництва місцевих колгоспників після зняття низки обмежень із колишньої козацької спільноти. Офіційний початок поклав відкритий лист „молодих козаків” колгоспу „Донський скакун” у січні 1936 р. у газеті „Комсомольська Правда” (Тарасовський р-н Ростовської області) [19, 8-9]. Розгортання цього руху проводилося під керівництвом місцевих партійних та комсомольських комітетів і ширилося по всьому Радянському Союзу.

Стан володіння навичками кавалерійської їзди на той час серед молоді (у тому числі в колишніх козацьких регіонах) був дуже низький, що планувалося надолужити за рахунок тривалої допризовної підготовки. Слід підкреслити, що навчання у центрах „Ворошилівських вершників” здійснювалося в рамках союзного „Осоавиахима” і мало чітке військово-прикладне спрямування. Існувала низка нормативів, котрими слід було оволодіти, щоб здобути почесне звання „Ворошилівського вершника” [21, 13-16]. Цікавим є і те, що для отримання цього престижного звання визначалися офіційні вимоги ідеологічного характеру: ударник на виробництві та відмінний радянський громадянин [19, 29].

Слід наголосити на тому, що на вишкіл кавалеристів-допризовників виділялося 190 годин, з яких політична підготовка займала 32 години, а на володіння холодною зброєю і стрільцью підготовку – 10 годин [19, 31]. Такий принцип підтверджував той факт, що радянська система більше уваги приділяла ідеологічній обробці („зомбуванню”) молоді, ніж її військовій підготовці. Це було звичною практикою радянського режиму не лише у допризовній підготовці молоді, але і під час стройової військової підготовки (суттєва перевага в 3 рази за обсягом часу ідеологічно-пропагандистської обробки над вишколом із практичної військової підготовки кавалеристів) [22, 14-15, 60-61, 68].

Повертаючись до аналізу прикладного військово-кавалерійського вишколу допризовної молоді, слід зазначити, що з метою уніфікувати його зміст та співвіднести його із вимогами вишколу кавалеристів у стройових частинах Червоної Армії, з’явилися чіткі програми, нормативи та навчальні посібники. Так, у 1931 р. було видано „Підручник для кавалерійських гуртків військових знань I і II ступеня”, де містилися основні вимоги з вишколу у кінному та пішому ладах допризовної молоді, відповідно до стандартів регулярних кавалерійських частин [20, 56, 61-63; 23, 146-155, 84-87]. Саме тому більше уваги приділялося діям кінно, що обумовлювалося необхідністю використання холодної зброї. Поряд із цим визнавалося необхідним вміти діяти і пішо, як за допомогою вогневого бою, так і використовуючи багнет.

Зазначена спрямованість простежувалася і у матеріалах „Учебний посібник для гуртків та клубів ворошилівських кавалеристів”. Слід наголосити на тому, що цей посібник також орієнтувався на основні

вимоги відповідних військових статутів та настанов із вишколу червоної кавалерії [21, 83-87].

Отже, військово-кавалерійська підготовка допризовної молоді в СРСР здійснювалася чітко і досить ґрунтовно та була вповні інтегрована у військову систему Червоної Армії (відповідність вимогам нормативних актів та постійний зв'язок і контроль з боку Народного Комітету Оборони та відповідних військових відомств). При цьому зміст бойового вишколу передбачав здатність майбутніх червоноармійців-кіннотників діяти як пішо, так кінно (за умови більшої спрямованості на ведення бою кінно із використанням холодної зброї, що було притаманним для кінноти Червоної Армії в той час). Слід наголосити і на тому, що до кавалерійського вишколу в II п. 30-х рр. XX ст. радянське керівництво намагалося залучити мешканців колишніх козацьких регіонів (в першу чергу, Дону і Кубані), щоб використати їхню традицію на кавалерійській військовій службі. Проте, все це мало лише зовнішній вигляд, бо реального відродження козацького військового стану не відбувалося. Більше того, до „козаків” зараховували будь-якого мешканця зазначених регіонів без проходження тривалого вишколу як бойового, так і морально-етичного. До того ж, у військово-кавалерійській підготовці допризовної молоді, як і у вишколі червоноармійців-кіннотників у стройових частинах Червоної Армії, більше уваги зверталось на ідеологічну обробку, а не на профільне бойове навчання. Поясненням цього була першочергова мета радянського режиму – ідеологічно опанувати молодь за умов проведення масових репресій 30-х рр. XX ст.

Переходячи до зіставлення допризовної військово-кавалерійської підготовки молоді в Польщі та Радянському Союзі, слід зазначити, що вони мали багато спільного: контролювали цей вишкіл найвищі державні структури за участю військових відомств, утворилося та діяло окреме відомство з військово-фізичної підготовки допризовної молоді, вишкіл майбутніх воїнів-кіннотників відповідав вимогам стройових кавалерійських частин та відповідним статутам і настановам, існували загальнодержавні стандарти і рівні майстерності з вишколу. Відмінності стосувалися такого: перевагою польського вишколу було додаткове харчуванням і грошове забезпечення для кращих „курсантів”. Слід звернути увагу і на те, що під час навчання в польських установах головну увагу звертали на профільний кавалерійський вишкіл, а в СРСР ідеологічна пропаганда за обсягом часу суттєво переважала визначені аспекти особистого бойового вишколу кіннотника.

Отже, за умов значної подібності військово-кавалерійського вишколу допризовної молоді в Польщі та Радянському Союзі, деяка перевага була на боці польської сторони через зосередженість на профільному військово-кавалерійському вишколі, на відміну від надмірної заідеологізованості радянського навчання. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що потенційні можливості успішного розвитку цього виду вишколу в СРСР були значно більшими. Мова іде про традиційну підготовку молодих козаків (більшість готувалася до служби в козацькій кавалерії) до багаторічної військової служби. Так, напередодні революційних потрясінь 1917–1920 рр., згідно з військовим статутом, молоді козаки „підготовчого

розряду” впродовж 1-го року посилено вишколювались з профільного військового спрямування [24, 139-143]. Поряд із цим, до 1909 р. молоді козаки вишколювалися на місцевому рівні (у власній станиці та хуторі), а пізніше – поруч зі „служивими” козаками (після строкової служби обов'язково щорічно відбували таборовий бойовий та військовий вишкіл) проходили навчання впродовж 3-4 тижнів у військовому козацькому таборі [25, 272-273]. Такий принцип забезпечував максимальну адаптацію молодих козаків до специфічного військового середовища і, водночас, опанування основних вмінь і навичок козака-воїна.

Поряд із цим вишкіл у таборі передбачав підтвердження або оволодіння молодими козаками початковим рівнем козацького бойового мистецтва (володіння профільною холодною зброєю в пішому та кінному ладах) та основами військово-тактичних вмінь [25, 2465]. Окремо варто звернути увагу на те, що профільний військовий вишкіл козаків починався ще з дитячих років і виявлявся в отриманні специфічних військово-козацьких вмінь від батька чи родичів (часто сусідів) та стимулювався військово-корпоративним спрямуванням у привілейованій козацькій громаді. До речі, держава чітко зафіксувала права та обов'язки військової козацької верстви як у цивільному житті, так і у військовій системі. Отже, дореволюційні засади функціонування козацької військової верстви забезпечували традиційний військовий вишкіл молодих козаків, що був природним та мав глибоке коріння серед родових козаків. Завдяки цьому військова (у тому числі військово-кавалерійська) підготовка молодих козаків перед вступом до стройових козацьких частин була на дуже високому рівні й переважала всі відомі європейські аналоги. Цей висновок вочевидь відповідає і стану справ із допризовною підготовкою молоді в 20–30-ті рр. XX ст., бо лише представники військової спільноти, зорієнтовані на тривале виконання специфічних обов'язків, ще й з урахуванням давніх традицій, могли найбільш ґрунтовно опанувати відповідні бойові навички та військові вміння. Найвдаліші вже в дитячому віці володіли певними навичками. Так, у 1904 р. під час козацьких змагань у Таманському відділі серед юнаків перемогу у перегонах здобули 10 річні Г. Лузгань та І. Гарбуз [26, 48-49]. Тобто, козацька спільнота (в якій помітну роль відігравали українські козаки, що домінували на Кубані та мали помітний відсоток на Терекі і Доні) мала усталені засади змістовного військово-кавалерійського вишколу.

Отже, Радянський Союз міг би використати досягнення козацької військової системи, але через вороже ставлення до козацького стану (більшість козаків боролася зі зброєю в руках проти радянської влади), навіть, зруйнувавши козацьку військову корпорацію та фізично винищивши найбільш активних ворогів радянського режиму, не наважувався „реабілітувати” козацьку верству. У середині 30-х рр. XX ст., піднявши на „прапор” червоне козацтво, все одне реального відновлення традиційного козацького вишколу молоді не було здійснено, бо він був невід'ємною складовою військово-козацької верстви, котрій не було місця в радянському суспільстві.

Таким чином, можемо зазначити, що військово-кавалерійський вишкіл допризовної молоді в Радянському Союзі попри використання в II пол. 30-х

рр. ХХ ст. козацької термінології, але за умов функціонування радянської системи, не набув змісту відповідної підготовки за часів існування козацької верстви. Саме тому, маючи кращі можливості та значний досвід козаків, радянський вишкіл майбутніх кавалеристів не лише не випереджав відповідну підготовку в Польщі, але дещо їй поступався. Причиною цього була ідеологічна природа радянської системи та репресивні методи встановлення і підтримки радянського режиму.

Наприкінці слід підкреслити, що проблематика, порушена в цій статті, не є вичерпаною і потребує подальших узагальнюючих досліджень вітчизняної історіографії.

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ ДО ПРИХОДУ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ВІЙСЬК ТА ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.), як складова Другої світової, – найболючіша сторінка історії нашої держави, оскільки Україна протягом тривалого часу була театром військових дій, зоною окупації. Український народ зазнав величезних людських втрат, точну кількість яких і досі не можна назвати впевнено. Найбільше страждань Україні принесли роки окупації: масові розстріли як цивільних, так і військовополонених, вивезення молоді на роботу до Німеччини, голод, холери, хвороби, руйнування міст і сіл. Усе це було наслідком політики нацистської Німеччини, спрямованої на досягнення світового панування й домінанті однієї нації над усіма іншими. У планах фашистів Україні відводилась роль території, що підлягала колонізації німців, а українському народові – робочої сили для задоволення потреб рейху.

Серед широкого кола питань, пов'язаних з історією в цілому періоду Другої світової, на особливу увагу, на нашу думку, заслуговує ще до кінця не розкрита проблема ставлення селянства України до нацистського окупаційного режиму. Вона стала предметом наукової, а деякою мірою політичної дискусії між радянською та західною історіографією протягом усіх повоєнних десятиліть, по-різному вона трактується й сучасними українськими дослідниками [1-18].

Автор статті ставить за мету з'ясувати ставлення селян України до приходу німецько-фашистських сил та специфіки встановлення окупаційного режиму. Об'єкт вивчення – німецько-фашистський окупаційний режим в УРСР, предмет – ставлення до нього українського селянства.

Значна частина українців у перші дні Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) ще не знала, що з собою несе фашизм. Також ще жевріла в свідомості людей пам'ять про німецьку окупацію України 1918 р., під час якої німці поводитися відносно цивілізовано. Тому не дивно, що ми в цілому ряді наявних у нашому розпорядженні документів радянського, оунівського і німецького походження знаходимо підтвердження вітання приходу німців. Секретар Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У М. Скирда в одному зі своїх звітів свідчив, що мешканці деяких сіл Кіровоградської області організовано зустрічали німців із хлібом-сіллю [19, 23]. Професор Грюнберг, який очолював групу відділу політики рейхскомісаріату України, здійснивши поїздку окупованими територіями України, у своїй доповіді також підтвердив лояльне ставлення населення України до німецької влади [20, 3-25]. Невідомий автор оунівського огляду суспільно-політичного життя доповідав своєму керівництву в травні 1942 р.: „З початком війни були між селянством Південної України подекуди навіть немалі симпатії до німців” [21, 38].

У тих місцевостях, де нацисти рахувалися з інтересами селян, настрої останніх різнилися від пануючих по всій Україні. У документі за 1941 р. „Діяльність партизанських загонів у тилу ворога та

1. Smoliczki A. *Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12.X.1918 do 25.IV.1920*. Toruń, 2000; *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923) / Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*. – Toruń, 2003.
2. Karpus Z. *Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku*. – Toruń, 1994.
3. Антолюк В. *Польская конница / Конница иностранных армий*. – Москва–Ленинград, 1929.
4. Крикунов П. *Козаки между Гитлером и Сталиным*. – М., 2005; Бугай Н. *Казачество России: отторжение, признание, возрождение*. – М., 2000.
5. Матвеев О. *Военное дело / Очерки традиционной культуры казачества России*. – Москва–Краснодар, 2002. – Т. 1; Тараторин В. *Конница на войне*. – Минск, 1999.
6. *Історія українського війська*. – К., 1993; *Історія українського війська*. – Львів, 1996.
7. Задунайський В. *Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917–1919рр.)* // *Схід*. – 2001. – № 3; Його ж. *Вплив козацьких військових традицій на становлення Збройних Сил Української Держави Гетьмана П. Скоропадського* // *Історичні і політологічні дослідження (Донецький Національний Університет. Історичний факультет)*. – 2003. – № 3/4; Його ж. *Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX ст. – початок XX ст.)* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2004. – Вип. 8.
8. ДАІФО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 47.
10. ДАІФО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 15.
11. САВ. MSW. ДК. – № 5777.
12. САВ. MSW. ДК. – № 2365.
13. САВ. MSW. ДК. – № 5773. – С. 14.
14. ДАІФО. – Ф. 24. – Оп. 13. – Спр. 401.
15. ДАІФО. – Ф. 24. – Оп. 13. – Спр. 396.
16. ДАІФО. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 1.
17. ДАХО. – Ф. – Р. 2550. – Оп. 1. – Спр. 158.
18. ДАХО. – Ф. – Р. 2550. – Оп. 1. – Спр. 617.
19. Хайк М., Левин Я. *Ворошиловские всадники*. – Ростов-на-Дону, 1938.
20. *Учебник для кавалерийских кружков военных знаний I и II ступеня*. – М., 1931.
21. *Ворошиловский кавалерист: Учебное пособие для кружков и клубов „Ворошиловский кавалерист”*. – М., 1936.
22. *Руководство по боевой подготовке конницы РККА*. – М., 1930.
23. *Строевой устав конницы РККА*. – М., 1933. – С. 146-155, 84-87.
24. *Устав о воинской повинности*. – Петроград, 1915.
25. Задунайський В. *Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва* // *Український історичний збірник*. – К., 2004. – Вип. 7.
26. РДАКК. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 5893.

якої допомоги вони потребують” в частині „Відношення німців до населення” зазначалось: „На передовій лінії фронту, тобто на тільки що зайнятій території, розправу над населенням не здійснюють, якщо воно само не здійснює опору, тільки грабують усю тварину” [22, 90]. На території приблизно 100 км від лінії фронту, що називалася „військовою зоною”, застосовувався значно м’якший окупаційний режим. Тут були меншими кількість і розмір податків, легшими умови праці та кращою її оплата, кращим ставленням німецької влади до місцевих жителів. Наслідком такої політики стало лояльне ставлення місцевого селянства до окупантів і ворожість до повернення Червоної Армії. У повідомленні Наркома внутрішніх справ УРСР Савченка від 24 січня 1943 р. на ім’я М. Хрущова йдеться: „...Значна частина населення так званої „військової зони” надає активну допомогу окупантам, ускладнюючи прохід по цій зоні нашої агентури, військовослужбовців Червоної Армії, що втекли з полону..., допомагаючи німцям виловлювати партизанів і радянських патріотів...” [23, 17-19]. Мотивацію такої поведінки, знаходимо в словах самих селян: „Дасть Господь, що незабаром Червону Армію відгонять, розіб’ють, тоді-то нам добре заживеться, ми звільнимся від цих більшовиків, заберемо землю й будемо на ній господарювати. Нас німці позбавили від більшовицьких податків... і ми зітхнули вільніше. Нас лякали, що німці будуть грабувати та кривдити нас, а в дійсності вони нас не кривдять і не грабують” [23, 20].

На відміну від прифронтової смуги, у внутрішніх районах України настрої населення ставали дедалі більш ворожими до окупантів [23, 20; 24, 133]. Причиною цього була політика окупаційної влади, яка за максимального короткого строк відштовхнула від себе майже всіх своїх потенційних союзників. Не останню роль у цьому відіграла політика нацистів на селі. Із суспільно-політичного огляду за квітень-травень 1942 р., який було зроблено представниками українського націоналістичного руху, стає зрозуміло, що відбувається жорстоке знуцання над українським населенням, з’являється велика кількість обмежень і заборон, збільшується кількість і розміри податків, примусова праця, фізичні розправи [21, 37, 40]. Самі німці стверджували, що на кінець 1942 р. уже тільки 40 % населення довіряло їм [20, 8].

Таким чином, на початку окупації німці намагалися загравати із селянами: пограбувань майже не було, колгоспи працювали, як і при радянській владі, селянству повернули частину хліба, худоби. Німці не вживали жодних заходів із заготівлі хліба, м’яса, не стягували податків, відпускали військовополонених української національності, поновлювали діяльність церкви. Проте, як свідчать наявні архівні неспростовні факти, із часом їхня політика змінюється на повне поневолення й пограбування населення, перетворення українського народу в рабів Німеччини, знищення народів України [25, 29-36].

Серед селян, які прихильно або, принаймні, без ворожості зустріли прихід німців, можна виділити дві категорії. Для одних визначальними були економічні мотиви, для інших – політичні. Перші були в основному незадоволені своїм економічним становищем за радянської влади й сподівалися тепер на краще, насамперед на те, що нова влада скасує колгоспну систему та поверне їм землю. В документах

Центрального державного архіву громадських об’єднань України знаходимо підтвердження цьому: „... в 1941 р., внаслідок провокаційної агітації німців обіцянками необмеженої кількості землі при спроможності її обробітку та передачі її у власність, селяни, особливо заможні, сприйняли агітацію за дійсність і почали приєднуватись до німців” [26, 152].

До другої соціальної категорії належали ті, хто постраждав від радянської влади, та члени їх сімей: репресовані або переслідувані за „антирадянську діяльність”, релігійні переконання, розкуркулені, націоналістично налаштовані особи, а також фольксдойче. „Куркулі належать до запеклих ворогів Радянської влади. З приходом німців вони забирають будинки, які колись їм належали, грабують колгоспне майно”, – інформував в 1941 р. М. Биков, колишній співробітник НКДБ по Житомирській області [24, 202]. У документах німецького штаба 17-ої армії „Вербування та використання агентів” від 2 грудня 1941 р. та „Загальні положення” зафіксовано, що найкращими агентами на окупованій території, що співпрацюють із німецькою владою, є німці, які мешкають на цій території, а також сім’ї постраждалих від радянської влади [27, 92-93]. У документі мова йде про фольксдойче, які були незадоволені Указом Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. про ліквідацію автономної республіки німців Поволжя. Цим документом передбачалася депортація німецького населення вглиб радянської території не лише з Поволжя, а й з усіх районів можливих бойових дій, у тому числі з України [28, 16]. Таким чином, Указ фактично оголошував усіх етнічних німців „ворогами народу” і штовхав тих, хто ще залишився на окупованій території, в обійми гітлерівців. Підтвердження цьому ми знаходимо в документах. У звіті командира партизанського з’єднання ім. Ворошилова І. Діброва, яке діяло на Кіровоградщині, говориться про фольксдойчів як опору фашистського ладу в окупованих районах [25, 34]. Із них окупанти формували адміністративний апарат (лише в окрузі Дніпропетровськ налічувалося 40 бургомістрів-фольксдойче) [28, 25], перекладачів, поліцаїв. За даними Наркома внутрішніх справ УРСР Савченка від 10 січня 1942 р., українська поліція в селах Запорізької області була укомплектована місцевими німцями, дезертирами Червоної Армії та розкуркуленими [29, 80].

Однак, і це визнавали самі німці, не всі фольксдойче, а лише невелика їхня кількість, співпрацювала з окупаційними військами [30, 21-24]. Відсоток різного роду репресованих та розкуркулених, переслідуваних за свої політичні, національні чи релігійні переконання, фольксдойчів, селян, які були незадоволені своїм економічним становищем за радянської влади, був, вочевидь, чималим. Проте зробити більш-менш точні підрахунки неможливо через відсутність потрібної статистики. Крім того, звісно, не всі репресовані або фольксдойче стали в опозицію до радянської влади, натомість багато з них брали участь в антифашистській боротьбі, виявивши себе справжніми героями.

Не було однозначного ставлення до „нової влади” у населення й за віковою ознакою. Селянська молодь, вихована в комуністичному дусі, здебільшого твердо стояла за радянську владу. Серед старшого покоління противників радянської влади було значно більше. З

доповіді професора фон Грюнберга від 10 січня 1942 р.: „...Ще сьогодні багато таких, особливо серед молоді, хто розуміє, що ніхто у світі кращого не може дати, чим, те, що зробили більшовики. Якби ми зачекали ще 10 років, ми ніколи більше не перемогли більшовиків” [20, 21].

Отже, сприйняття селянами України приходу німецьких військ та нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Факт залишається фактом: чимало людей свідомо співпрацювало з німецькою владою. Ще більша частина населення, виходячи з документів, у душі підтримувала боротьбу з окупантами, але виявилася попросту заляканою [24, 202]. Надзвичайна жорстокість гітлерівців наводила жах і паралізувала волю більшості населення. Згідно з доповіддю начальника СС і поліції ст. П'ятихатки Дніпропетровської області від 3 січня 1943 р., 60-70 % місцевого населення вичікували подальшого розвитку подій, 20-30 % були активістами різних течій руху Опору, здебільшого радянського, 10 % населення вважалося благонадійним до німецької влади [31, 289].

Таким чином, є всі підстави вважати, що серед українського селянства не було одностайності стосовно ставлення до приходу німецько-фашистських військ та нацистського окупаційного режиму. Нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з другого – до зростання пасивного опору по відношенню до „нового порядку” і з боку населення України.

Подальшої розробки потребують питання висвітлення встановлення зв'язків між проявами невдоволення радянською владою з розгортанням бойових дій та причин, масштабу, характеру добровільної економічної співпраці населення з окупаційною владою.

13. Перишина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944 – К.: Наукова думка, 1985.
14. Лисенко О.Є. Идеологичні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т Історії України.* – Вип. 6, Ч. 2. – К., 2002.
15. Потильчак О. „Новий порядок” в окупованій Україні (1941–1944) // *Пам'ять століть.* – 1999. – № 1.
16. Гриневиц В.А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т Історії України.* – Вип. 7, Ч. 2. – К., 2003.
17. Ніколаєв Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) – Вінниця: Тезис, 1999.
18. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) // *Київська старовина.* – 2000. – № 2.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 88.
20. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 106.
21. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 347.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 685.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.
25. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 232.
26. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 208.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100.
28. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1992. – № 5.
29. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 182.
30. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 481.
31. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 28.

В.В. Гордієнко

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПЕРШІ РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Життєдіяльність православної церкви в новітній історії України вивчена недостатньо. Це гальмує розробку ефективної державної релігійно-церковної політики. Яскравим підтвердженням цього є розкол у сучасному українському православ'ї. Отже, дослідження недавнього минулого нашої церкви є необхідним і актуальним.

Більшість істориків, які вивчали життєдіяльність церкви в період нацистської окупації [1], сходяться на думці, що мав місце унікальний феномен відродження церкви з небуття. За нетривалий проміжок часу було відбудовано і заново відкрито кілька тисяч храмів і молитовних будинків, висвячено багато священнослужителів, створено ієрархію. І це за умови, що напередодні Другої світової війни повноцінне релігійно-церковне життя в Радянському Союзі і в Україні фактично зупинилось.

Слід зазначити, що дослідники більше уваги приділяли інституційним аспектам відновлення православної церкви – створенню ієрархії, становленню відносин з окупаційною владою. Поза увагою залишилась соціальна складова цього процесу. Відбудову церковного життя забезпечували прості

1. Галаджев С. Что происходит на оккупированных областях Украины. – Б.М., 1942.
2. Гриднев В.М. Историография борьбы советского крестьянства против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. // *Историография Великой Отечественной войны: Сб. ст.* – М., 1980.
3. Дишлевий П.С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944рр.) // *Український історичний журнал.* – 1971. – № 6.
4. Дубина К.К. 778 трагічних днів Києва. – Уфа., 1945.
5. Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. – К.: Знання, 1967.
6. Загорюлько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана „Ольденбург”. – М. 1980.
7. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: *Историографический очерк.* – К., 1978.
8. Коваль М.В. Історія пам'ятає (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Політвидав України, 1965.
9. Коваль М.В. Україна у Другій Світовій та Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К.: Інститут історії АН України, 1994.
10. Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видавництво Київського ун-ту, 1965.
11. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн. – Кн. 1. – К., 1985.
12. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – К.: Госполитиздат УССР, 1956.

люди, в основному селяни. Автор статті ставить за мету з'ясувати відродження українським селянством православної церкви у перші роки нацистської окупації. Об'єкт вивчення – релігійне життя в Україні у перші роки нацистської окупації, предмет – відродження українським селянством православної церкви в окреслений період.

Відродження церковного життя на початку нацистської окупації зумовлювалося рядом обставин. Двадцятиліття більшовицьких гонінь на церкву, безбожницької пропаганди не викоринили релігійних почуттів українського народу, насамперед українського селянства. В складних умовах радянської дійсності більшість людей змушена була приховувати релігійні настрої і як тільки з'явилась нагода, ці почуття були виявлені з небувалою силою. Побутова релігійність селян була настільки значною, що, як свідчать німецькі джерела, подекуди люди похилого віку навіть хрестилися на зображення хрестів на німецьких танках [2, 84].

Потяг людей до релігії та рідної церкви був зумовлений також трагічними і небезпечними реаліями війни. Багато громадян України мали своїх рідних і близьких в діючій Червоній Армії і сподівань на їх щасливе повернення було небагато. Швидкому відродженню церкви всіляко сприяла місцева українська адміністрація. Окупанти ж з корисливих міркувань, задля отримання прихильності населення, задля антирадянської пропаганди дозволили відновити релігійно-церковне життя. Тим більше, що це їм нічого не коштувало.

Церковне відродження розпочалося на Волині, оскільки вона першою була окупована нацистами. Волинь з-поміж інших регіонів України найменше постраждала від безбожницької політики радянського режиму. Тут перебував майже весь єпископат православної церкви в Україні. Активісти націоналістичного руху сприяли створенню церковних рад – органів самоврядування, які брали справу відбудови церковного життя в свої руки.

По всій Україні, в кожному селі, в кожному містечку, де колись був діючий православний храм, відразу після евакуації радянської адміністрації спонтанно виникали ініціативні групи, куди входили колишні церковні старости, диякони, псаломщики, члени „двадцятки”, півчі, регенти або рядові віруючі. Вони шукали священика, організували збір коштів серед селян на ремонт і відкриття храмів, встановлювали контакти з місцевою українською та німецькою адміністрацією, а також з церковними радами інших громад.

Ініціативним групам доводилося діяти в неймовірно скрутних умовах. Живих священиків залишилося небагато, храми та молитовні будинки перебували у зруйнованому або напівзруйнованому стані. Бракувало богослужбових книг, а необхідне церковне начиння за радянської влади було або знищене, або ж розграбоване. Після двадцяти років систематичного плундрування збереглося зовсім мало ікон, церковного одягу, свічок, ладану, мира.

У Києві, згідно зі свідченнями М. Рибачука (церковно-громадського активіста, голови Всеукраїнської Православної Церковної Ради), після окупації міста німцями у відділі віросповідань міської управи спостерігалась така картина: „...Щодня повно делегацій – кожна просить призначити священика, дати дозвіл на відкриття церкви й всі... просять Українських Богослужбових книжок, запевняючи, що служби Божі будуть відправлятися лише в мові Українській, бо вони Українці. (Належить підкреслити,

що майже всі делегації, за малим винятком, говорили по-російськи)” [3, 2].

Практично з моменту свого заснування українськомовні газети в окупованій Україні стали повідомляти про відбудову православної церкви на місцях. Так, газета „Голос Полтавщини” за 26 жовтня 1941 року інформувала, що в Полтаві відкрито Свято-Макарівську церкву [4, 4]. Такого ж змісту матеріал помістило харківське видання „Нова Україна” за 23 грудня 1941 року. В замітці йшлося про відбудову Покровського монастиря і про те, що ще 3 грудня було освячено храм Воздвиження. У Борисполі силами громади вже за кілька днів після вступу гітлерівців вдалося відновити церкву святого Миколая і 31 жовтня відбулось її урочисте освячення. Ініціативна група встановила в цій церкві іконостас і обладнала храм відповідним церковним начинням [5, 2]. 25 жовтня 1941 р. відбулась перша відправа в православному соборі в Білій Церкві [6, 3]. Житомирський „Голос Волині” за 27 грудня 1941 року підбив попередні підсумки, згідно з якими в селах і містечках області вже відкрито 300 храмів, де здійснюються богослужіння. В публікації наголошувалося, що й цього було недостатньо для потреб віруючих [7, 4].

Вже на цьому етапі відродження православної церкви подекуди виразно виявлялася прихильність віруючих до певного церковного напрямку. У Бориспільській газеті „Українське життя” за 3 листопада 1941 року була поміщена стаття без підпису „Відродження української церкви”. У ній автор, очевидно добре поінформований в церковних справах, зазначав: „...у нашій праці мусимо відразу відмежуватися від московського центру, щоб знову не утруднити собі шлях відбудови давньої, зовсім незалежної церкви. На допомогу повинна нам прийти єдина тепер в Європі Українська Православна Церква Західної Волині, Холмщини та Лемківщини” [8, 4]. Однак варто зазначити, що головним для віруючих на перших порах все ж було вирішення суто матеріальних проблем церкви. Скрізь в Україні селяни приносили до щойно відкритих храмів ретельно заховані за радянської влади церковні на престольні хрести, священний посуд (чаші, дискоси та ін.), покривці, воздушки, богослужбові ікони, обруси і навіть антимінси [9, 5]. На базарах з'явилися для продажу хрестики, ікони та інші предмети релігійного культу [10, 79].

Невдовзі справа забезпечення церков відповідним начинням налагодилася. Наприклад, у грудні 1941 року в Кривому Розі було відкрито художню майстерню, де приймалися замовлення на написання ікон, виговлення іконостасів [11, 3]. Така ж майстерня розпочала свою роботу і в Полтаві. У ній, зокрема, реставрували церковне начиння, дотримуючись українського церковного стилю [12, 3]. Художні майстерні працювали і в інших містах України.

У перші тижні окупації стали відкриватися і монастирі. З'явилися ченці, черниці, послушники і послушниця. У Києві почали функціонувати такі відомі монастирі, як Покровський та Флорівський жіночі і Києво-Печерський чоловічий. До кінця окупації в Києві діяло вісім монастирів. Наприкінці листопада 1941 року прийняв перших черниць Троїцький жіночий монастир у Чернігові [13, 2]. Загалом до кінця окупації в Україні діяло 47 монастирів [14, 3].

Майже безнадійною на початку окупації постала проблема забезпечення віруючих і православного духовенства необхідною літературою. Нечисленні архівні матеріали свідчать нам яким чином, наприклад, церковна рада м. Чернігова в той непростий час

робила спроби її вирішити. 13 жовтня 1941 року рада звернулася із проханням до цивільного керівництва міста за дозволом вивезти з містечка Ріпок для потреб єпархіальної типографії друкарську машину. Згодом, у грудні, вже новостворене єпархіальне управління подало клопотання в міську управу зареєструвати шойно споруджену власну типографію, яка знаходилась у садибі Слеського монастиря. Крім цього, вищезначена церковна рада добивалася дозволу скористатися залишками майна колишньої типографії „Друкар”, яка згоріла в результаті бойових дій, для потреб єпархіального управління [15, 2]. Однак відомостей про те, чи була єпархіальна типографія використана за призначенням, ми не маємо.

У зв'язку з різким зростанням кількості відкритих храмів, у перші місяці окупації ініціативні групи селян, церковні ради вирішували і проблему нестачі священників. Незначна кількість священнослужителів, котрі вижили в умовах радянського терору, не могла забезпечити потреби віруючих. До того ж, більшість із них була вже людьми похилого віку, про що зазначали навіть окупанти [16, 68]. Іноді деякі пастирські функції виконували обрані громадою люди, про що, зокрема, йдеться в доповідній записці в ЦК КП(б)У від інформатора з окупованих територій: „...В деяких селах, особливо в Чернігівській області, священниками стають місцеві старики, колишні церковні старости, білогвардійці, котрі не проводять ніякого богослуження, а обмежуються читанням Євангелія, Біблії і закликами до населення знищувати комуністів, євреїв і партизан” [17, 26]. Деяка кількість священників з емігрантів встигла прибути в Україну з-за кордону – Угорщини, Німеччини, Румунії та Болгарії – ще до того, як німці заборонили це робити. Так, радянські розвідники з окупованої України повідомляли, що в одній з відкритих православних церков у Сталінській області перше богослужіння здійснив священник-уніат [17, 117].

Щоб забезпечити парафії священно- і церковнослужителями, церковні ради, а згодом єпархіальні управління організували пастирські курси, на яких готували кандидатів на священників. Такі курси відкрилися протягом 1942 року в Луцьку, Дніпропетровську, Миколаєві, Кам'янець-Подільському, Полтаві, Харкові, Кременці. Пастирські курси, однак, не могли остаточно вирішити проблему нестачі священників. До того ж, окупанти з підозрою ставилися до таких навчальних закладів. Наприклад, генерал-комісар генеральної округи „Миколаїв” заборонив приймати на курси чоловіків молодше 50 років, а термін навчання скоротив з шести місяців до одного [18, 238].

Гостра потреба у священниках подекуди спонукала єпископів висвячувати пастирів цілими групами за одну літургію, а не поодиночі, як до цього зобов'язує канонічне право. Часто цим способом послуговувалися єпископи автокефальної церкви. Так, згідно з даними радянської розвідки, в Кіровограді під час святкування 130-річчя з дня освячення міського собору єпископ Михаїл висвятив під час однієї літургії десять священників [19, 116]. Завдяки енергійній діяльності єпископів та церковно-громадських активістів відкриті храми до кінця 1942 року були в основному забезпечені відповідною кількістю пастирів. Поступово налагоджувалася і справа матеріального утримання духовенства. Праця священників, дияконів, псаломщиків оплачувалася, як правило, продуктами, які зі свого скромного достатку виділяли селяни. Згідно з радянськими архівними джерелами, в Запорізькій області в період окупації

священикові належало дати: за обряд вінчання – три пуди муки, за хрещення – дві буханки хліба і гроші. Крім того, в рахунок оплати праці пастиря селяни здавали по пуду зерна з двору [17, 183]. Хоча тут варто зазначити, що вже в 1942 році окупанти стали контролювати цей процес, а подекуди й конфіскувати продовольство у православного духовенства [18, 225]. В містах священники і церковнослужителі не завжди були забезпечені продуктами харчування навіть у мінімальній кількості. Протодиякон Головань з Києва в грудні 1941 року подав заяву до Всеукраїнської Православної Церковної Ради, в якій вимагав, щоб Рада домоглася від окупаційної влади рішення, згідно з яким би священники української церкви отримували нарівні з усіма працюючими додаткових 1,5 кг хліба [20, 105]. Централізоване мінімальне забезпечення духовенства хлібом мало місце і в інших обласних центрах. Наприклад, у список працівників Вінницького кафедрального собору на отримання карток на хліб включалися і священники з сім'ями [21, 12].

Розглядаючи питання відродження церковно-релігійного життя в окупованій нацистами Україні, не можна не відзначити роль, яку відіграли в цьому процесі представники української цивільної адміністрації. Церковне життя було однією з небагатьох ділянок громадського життя, де окупанти дозволяли, щоправда під своїм контролем, діяти місцевій адміністрації. Міські управи, районні управи, сільські старости надавали кошти, виділяли будівельні матеріали для ремонту та відбудови храмів, сприяли облаштуванню монастирів. Селяни скрізь добровільно допомагали в побутових питаннях духовенству та архієреям православної церкви. Як приклад активної допомоги церкві місцевої влади, варто навести постанову № 229 голови міста Києва Багазія від 8 грудня 1941 р. Згідно з цією постановою, церковній раді Троїцької церкви передавався галантерейний крам на суму 17375 крб, який можна було продати, а гроші використати для відбудови церкви [22, 33]. Однак матеріальну основу відродження православної церкви в період окупації забезпечили українські селяни. В результаті спільних зусиль сільських віруючих, української цивільної адміністрації, духовенства та архієреїв вже до кінця 1941 року було відкрито 1892 православних храмів в усій Україні. Найбільше було відкрито церков у Вінницькій області – 373, Київській – 245, Житомирській – 197 і Кам'янець-Подільській – 159 [23, 3]. На завершення слід зазначити, що такий бурхливий процес відновлення православної церкви в Україні в умовах окупації незабаром змусив радянське керівництво кардинально змінити релігійно-церковну політику держави після звільнення українських земель від нацистських окупантів.

1. Волошин Ю. „У самій суті своїй пов'язана з самостійним державництвом” (Відродження Української Автокефальної Церкви на Полтавщині в 1941–1943 рр. // Полтавські Єпархіальні Відомості. – 1995. – №3; Воронин О. Відроджена у вирі війни (Українська Православна Церква під час Другої світової війни) // Український Православний Календар. – 1988; Дублянський А. Митрополит Діонісій і Українська Православна Церква // Рідна Церква. – 1960. – Ч. 6; Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К.: Знання, 1991; Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – № 3; Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і

- управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 299.
3. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 199.
 4. Голос Полтавщини. – 1941. – 26 жовтня.
 5. Нова Україна. – 1941 – 23 грудня.
 6. Українське життя. – 1941. – 5 листопада.
 7. Голос Волині. – 1941. – 27 грудня.
 8. Українське життя. – 1941. – 3 листопада.
 9. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках // Рідна Церква. – 1963. – Ч.56.
 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.124.
 11. Дзвін. – 1941. – 12 грудня
 12. Голос Полтавщини. – 1942. – 18 липня.
 13. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф. 5166. – Оп. 1. – Спр.1.
 14. ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр.1.
 15. ДАЧО. – Ф. 3001. – Оп. 1. – Спр.41.
 16. ЦДАВОВУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.332.
 17. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр.183.
 18. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х томах. – Т. 4, Ч. 2 (XX ст.). – Нью-Йорк.–Бавди-Брук, 1976.
 19. ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 186.
 20. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 199.
 21. Державний архів Волинської області. – Ф. 1312. – Оп. 1. – Спр. 1298.
 22. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 2.
 23. ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 2, 3.

О.Ф. Нікілєв

ВИЩА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ШКОЛА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.

Аграрна політика держави середини 50-х – середини 60-х рр. ХХ ст. останнім часом стає предметом дедалі більшої уваги вітчизняних дослідників. В. Баран, В. Даниленко, С. Кульчицький розглядають її в контексті соціально-еко-номічної і суспільно-політичної ситуації цього періоду [1]. Зміни в системі управління галуззю республіки та в її організаційно-виробничій структурі проаналізовано П. Панченком [2]. Заходи держави у сфері присадибного селянського господарства дослідили В.Марчук і С. Тимченко [3]. Вплив аграрних перетворень середини 50-х – середини 60-х рр. на українське село вивчала І. Лубко [4].

Проте свій інтерес історики зосереджують, в основному, на питаннях матеріально-технічного та господарсько-організаційного характеру. Через це не знайшов свого відображення цілий ряд сюжетів, зокрема процес інтелектуалізації матеріального виробництва колгоспного села, залучення до нього навчальних закладів, перш за все вищих. Хоча є дослідження, присвячені цьому аспекту, однак вони виконані в радянські часи і позначені особливостями історичної науки того часу [5]. У них висвітлено лише кількісний бік справи і взагалі не з'ясовані питання щодо прилучення навчальних закладів до потреб матеріального виробництва села у відповідності з політикою держави, пошуку державою найбільш оптимальної роботи вищих навчальних закладів за умов нових вимог щодо аграрної галузі.

Певною мірою заповнити існуючу прогалину власне й покликане це повідомлення. Об'єкт вивчення

– аграрна політика держави в середині 1950-х – середині 1960-х рр., предмет – вища сільськогосподарська школа України в контексті цієї політики.

Сільське господарство країни повоєнного періоду через політику, здійснювану щодо нього партійно-державним керівництвом на чолі з Й. Сталінін, знаходилося в дуже скрутному становищі. Безкомпромісне вилучення виробленого ним продукту на тлі обмеженого асигнування і матеріально-технічного забезпечення призвело до того, що село з багатьох показників не змогло вийти навіть на довоєнний рівень, що негативно позначилося на всіх сферах внутрішнього життя країни. У такій ситуації перед новим партійно-державним керівництвом, яке після смерті попереднього лідера очолив М. Хрущов, як пріоритетне постало завдання швидкого виведення з кризи аграрного виробництва. З цією метою була розроблена спеціальна програма ліквідації відставання галузі, потужного її підвищення в найкоротші строки, яку було прийнято на скликаному для цього у вересні 1953 р. пленумі ЦК КПРС.

У комплексі заходів фінансового, матеріально-технічного, організаційно-господарського, пропагандистсько-агітаційного характеру, задіяних для підйому сільського господарства, важливе місце відводилося і такому складнику, як підвищення інтелектуального потенціалу керівної та технологічної ланок його виробничої сфери. Проте у прийнятій програмі „класичним” формам – вузам і технікумам, призначення яких власне і полягає у формуванні інтелектуальної верстви працівників виробництва, належного місця не знайшлося. Лише наступного 1954 р. цю похибку виправили, прийнявши дві партійно-урядові постанови, у березні – „О недостатках в деле подготовки специалистов с высшим образованием и мерах устранения этих недостатков” та у вересні – „Об улучшении подготовки, распределении и использовании специалистов с высшим и средним специальным образованием”. Вони фактично визначили напрям трансформацій у сфері діяльності вищих навчальних закладів упродовж десятиліття.

Для реалізації розроблених у них положень було визнано за необхідне зосередити всі сільськогосподарські вузи в одному відомстві, власне – у Міністерстві вищої освіти СРСР, яке для цього було спеціально відтворене після своєї ліквідації в 1953 р. Проте такий крок стосовно сільськогосподарських вищих навчальних закладів не мав необхідної ефективності. Він лише закріпив ситуацію, що існувала в країні з 1946 р. – підготовкою фахівців аграрного профілю опікувалося одне міністерство (спочатку це було Міністерство вищої освіти, потім культури і знову – Мінвуз), а використовувало їх інше – Мінсільгосп. До того ж відомства були союзного рівня, що значно обмежувало можливості регіонів країни впливати на кількісні параметри для підготовки фахівців відповідно до своїх потреб.

Улітку 1956 р. сільгоспінститути передали Міністерству сільського господарства СРСР. Це певним чином сприяло вирішенню ряду їхніх потреб. У першу чергу зросли обсяги фінансування порівняно з часом перебування їх у віданні МВО. Однак питання кадрового забезпечення колгоспного виробництва

республіки залишалися віддаленими від його конкретних потреб, оскільки, як і раніше, підготовка спеціалістів сільського господарства продовжувала перебувати в компетенції загальнодержавних структур, які на свій розсуд визначали потреби аграрного виробництва республіки у фахівців тих чи інших спеціальностей.

У складі союзного міністерства сільгоспвузи республіки перебували до березня 1959 р. Потім у межах програми децентралізації управління економікою їх передали МСГ України. Чотирирічне перебування у сфері інтересів „рідного” відомства позитивно позначилося на ряді параметрів діяльності інститутів. Так, ще більше зросли обсяги їхнього фінансування, значно оперативнішим стало реагування на потреби галузі щодо тих чи інших категорій спеціалістів, помітно зросли й масштаби їхньої підготовки, дещо зменшився відсоток випускників, що направлялися на роботу за межі республіки.

Проте у 1963 р. цей позитивний процес обірвався. На вищому партійно-державному рівні було визнано за доцільне знову зосередити всі вищі сільськогосподарські навчальні заклади в руках Міністерства сільського господарства, де вони й перебували до 1991 р. За період з 1953 р. по 1991 р. аграрні інститути республіки шість разів передавали з одного відомства до іншого. І щоразу такий перехід супроводжувався зміною орієнтирів щодо вирішення завдань навчальних закладів, методів та шляхів їх досягнення. Усе це негативно позначилося на діяльності вузів, а в кінцевому підсумку – на забезпеченні кадрових потреб сільськогосподарської галузі республіки. Ситуація з підготовкою цієї категорії фахівців фактично була відображенням всієї аграрної політики державно-партійного керівництва того часу, яка відзначалася спонтанністю, непослідовністю, недостатнім осмисленням намічених заходів та непередбаченістю їх наслідків, а через це – частою зміною напрямів реалізації поставлених завдань.

Нечіткість позиції керівництва країни щодо вузів виявилася вже на початку виконання прийнятих у 1954 р. партійно-урядових постанов через відсутність механізму втілення їх у життя відповідними союзними структурами, єдності поглядів Центру та регіонів щодо шляхів і методів реалізації наміченого. Серйозні розбіжності, зокрема, мали місце щодо розуміння поняття „оптимізація мережі навчальних закладів”. Союзними органами це трактували не як відкриття вузів у районах з недостатнім рівнем забезпеченості навчальними закладами, а як механічне скорочення їх у благополучних щодо цього регіонах. До таких належала й Україна, на яку припадало 20 із 98 сільгоспвузів СРСР і яка за насиченістю ними поступалася лише Російській Федерації. Однак у республіці мережа інститутів цього профілю складалася в основному у передвоєнний період відповідно до тогочасних потреб країни. У повоєнні роки відродження її відбувалося у тому ж самому форматі, проте без урахування демографічних і територіальних змін, що сталися в першій половині 1940-х рр. З дев’яти областей, утворених на територіях, що відійшли до Радянського Союзу і ввійшли до складу України, лише в одній – Львівській – було організовано два вузи сільськогосподарського профілю. Із 18 інститутів східної частини республіки

10 розташовувалося в Київській та Харківській облас-тях. Тобто, непропорційність щодо розміщення вузів мала місце ще в довоєнний період, однак деякою мірою її пом’якшували менші розміри республіки та переважне використання випускників в управлінських, плануючих і контролюючих структурах та науково-дослідних установах. Унаслідок збільшення території республіки на третину, станом на 1954 р., в сільському господарстві України не вистачало більше 50 000 спеціалістів вищої кваліфікації. За існуючих на той час масштабів їхньої підготовки, задоволення потреб виробничої сфери мало відбутися: щодо інженерів-механіків – у 1968 р., агрономів – у 1970 р., зоотехніків – у 1982 р. [6, 16].

Українське керівництво, керуючись інтересами республіканської аграрної галузі, які полягали у прискоренні кількісного та якісного формування інтелектуального потенціалу всіх ланок виробничої сфери, пропонувало здійснити вдосконалення мережі навчальних закладів без порушення чинної географії їх розташування через об’єднання функціонуючих у межах одного міста вузів сільськогосподарського профілю, створивши таким чином потужніші навчальні заклади, що дозволило б, по-перше, економніше й ефективніше використовувати їх науковий потенціал, по-друге, збільшити обсяги підготовки спеціалістів відповідно до потреб галузі, по-третє, значно знизити вартість підготовки фахівців. Проте запропонований республіканським керівництвом підхід щодо вирішення проблеми не був узятий до уваги відповідними союзними органами, які пішли шляхом вдосконалення мережі сільгоспвузів у напрямку механічного скорочення їхньої кількості, виходячи з власного розуміння доцільності такого кроку. В результаті відбувалася не оптимізація кількості навчальних закладів в областях з найбільшою їх насиченістю, а навпаки, планувалася ліквідація їх там, де в цьо-му необхідності не було. Так, за пропозицією союзних органів, у 1955 р. було намічено об’єднати Кам’янець-Подільський сільськогосподарський інститут із Житомирським, Київський із Білоцерківським, наполовину зменшити кількість вузів у південній частині України, оскільки, як вони вважали, у цьому регіоні їх було забагато. Планувалося об’єднати Одеський сільськогосподарський інститут із Кримським, Дніпропетровський із Мелітопольським механізації сільського господарства. Такий підхід викликав обурення як колективів вузів, так і органів сільського господарства республіки, яке підтримали партійні, господарські та наукові структури найвищого республіканського рівня.

Від запланованої оптимізації у такий спосіб союзному керівництву довелося втриматися. Проте намічений курс почав реалізовуватися у м’якшій формі, через скорочення набору на одні спеціальності й припинення його на інші під приводом того, що Україна не потребує такої кількості фахівців того чи іншого профілю. Ці кроки пояснювалися також об’єктивною ситуацією. По-перше, необхідністю приведення до потреб повоєнного села номенклатури спеціальностей у вузах, яка значною мірою відображала довоєнну спрямованість на підготовку спеціалістів для керівних органів, науково-дослідницької та викладацької діяльності. У першу чергу це стосувалося так званих вузьких спеціальностей і спеціалізацій, в яких виробнича

сфера не відчувала гострої потреби. Було скорочено, а в ряді вузів закрито взагалі, підготовку фахівців за такими спеціальностями, як „грунтознавство”, „агрохімія”, „лісіводство”, „агромеліорація”, „овочівництво”, „виноградарство”, „плодівництво” та ін. У Дніпропетровському, Одеському та Херсонському сільськогосподарських інститутах припинили підготовку агрономів-бавовнярів (вузи забезпечували бавовнярські господарства південних областей України такими спеціалістами). Цей захід загострив потребу республіки щодо фахівців цієї галузі, яка й без того була складною через направлення у значній кількості випускників цієї категорії в інші регіони СРСР.

Паралельно зі скороченням спеціальностей і спеціалізацій почала здійснюватися так звана оптимізація прийому до вузів. Вона полягала у перерозподілі прийомів у навчальні заклади в межах встановленої для республіки норми. Згідно з планами союзних органів, було зменшено набір у так звані „центральні” вузи і збільшено за їх рахунок – у „периферійні”. Хоча стосовно сільськогосподарських вузів таке визначення було досить умовним. Лише чотири з них: Уманський, Кам’янець-Подільський, Білоцерківський сільсько-господарські та Мелітопольський механізації сільського господарства інститути, – були розташовані в містах обласного підпорядкування. Решта – 16 – функціонували в обласних і столичному центрах.

Такий підхід не враховував регіональної специфіки, ступеню насиченості території навчальними закладами, їх спеціалізації, наявності в регіоні підготовки цього профілю. В результаті такі дії ставали додатковим ускладнюючим фактором у діяльності вузів республіки і загострювали ситуацію з забезпечення регіону потрібними кваліфікованими кадрами.

Наприклад, у 1956 р. у „центральної” львівських сільськогосподарському і зоотехнічному інститутах, які переважно готували кадри для 10 західних і південно-західних областей, при щорічному загальному випуску 450 спеціалістів, прийом був загалом скорочений на 75 чол.; Дніпропетровському, Одеському, Кримському і Херсонському сільськогосподарських інститутах, що обслуговували області південної частини республіки, було скорочено по 50 чол. у кожному [8, 108]. До того ж, 1956 р. союзне міністерство визнало підготовку зоотехніків у масштабах України більшою за потреби її виробництва і скоротило їх прийом на 150 чол. (з 650 до 500), водночас у республіці було запропоновано ліквідувати три спеціалізовані вузи і два факультети, що здійснювали підготовку ветеринарів, створивши на їх основі три факультети [9, 137].

У межах обраного курсу на „оптимізацію” діяльності сільгоспвузів союзний центр почав реалізовувати ще один захід – перегляд мережі факультетів, який полягав або в їх ліквідації, або переведенні з одного навчального закладу до іншого. Мотивувалося це відсутністю необхідної матеріально-технічної бази для підготовки фахівців відповідного профілю. При цьому не враховувалися наслідки таких дій для колективів вузів, де відбувалося закриття факультету. До того ж, як правило, інформація про прийняте рішення надавалася не заздалегідь, а напередодні зазначеної дати, зазвичай, перед початком

навчального року. Цим і керівники вузів, і викладацькі колективи ставилися у складну морально-етичну, кадрову тощо ситуацію, страждали серйозно й інтереси вже зарахованих студентів. Так, у 1956 р. Мінвуз СРСР довів до відома керівництва Одеського сільськогосподарського інституту про припинення діяльності зоотехнічного факультету і переведення його до Кам’янець-Подільського інституту за 14 днів до початку занять. Ректорат Київського ветеринарного інституту отримав аналогічне повідомлення 30 липня. У Кримському сільськогосподарському інституті довідалися про скорочення плану прийому у вуз на третину 26 липня, коли вступна кампанія майже завершилася [10, 160].

Зневажання інтересами вузів, викладачів, студентів набуло значного розмаху. Навчальні заклади позбавлялися перспектив щодо підготовки спеціалістів, змінювалася навіть їх первинна профільність. Це ускладнювало в республіці процес формування виробничих і керівних ланок матеріальної сфери села для прискореного піднесення сільського господарства. Наприклад, до 1955/56 навчального року Дніпропетровський СГІ мав три факультети: зоотехнічний, агрономічний і гідромеліоративний (останній було відкрито в 1951 р.). У результаті переведення першого з них до Кам’янець-Подільського СГІ, третього – до Київського гідромеліоративного інституту, вуз мав лише один факультет – агрономічний, до того ж прийом на який скорочувався на 50 чоловік, з перспективою його закриття взагалі. Того ж року на базу ДСГІ з Кримського СГІ було переведено факультет механізації сільського господарства [11, 6]. Практично інститут біологічного профілю став інженерним і вся його навчальна і науково-виробнича інфраструктура, зорієнтована на підготовку агрономів і зоотехніків, опинилася перед загрозою руйнації.

Водночас поява нових факультетів у вузах, куди вони передавалися, призводила до ускладнення їх як виробничої, так і навчальної діяльності через необхідність вирішення значного кола проблем, пов’язаних з формуванням викладацького складу, створенням необхідної матеріально-технічної навчальної бази. Щоб увійти в нормальний робочий ритм, їм було потрібно декілька років. Так, Дніпропетровський СГІ, який не мав викладачів дисциплін з підготовки інженерів-механіків, змушений був звернутися до союзного Міністерства вищої освіти з проханням направити для нього спеціалістів із Кримського СГІ та інших вузів [11, 28]. Аналогічною була ситуація і з матеріально-технічною базою нового факультету. Для його нормального функціонування з КрСГІ мало надійти обладнання для 11 лабораторій та 5 навчальних майстерень, однак було передано лише для однієї майстерні та й то застаріле і зношене. Керівництво ДСГІ вимушене було порушити клопотання перед МВО про виділення необхідних коштів для закупівлі відсутнього устаткування [11, 284; 12, 4]. Проте і те обладнання, яке надійшло з переведеним факультетом, ніде було розмістити через брак навчальних площ для підготовки спеціалістів саме такого профілю. Інституту знадобилося декілька років, аби пристосуватися до нової спеціальності. Однак і через чотири роки, тобто у 1960 р., лабораторії факультету та їхнє обладнання ще не відповідали вимогам вищої школи. Більшість машин стояло просто

неба. Їх вивчали методом простого спостереження, а в дощову погоду – по плакатах [13, 12].

Здійснювана центром „оптимізація” мережі факультетів призвела до збільшення в республіці малопрофільних вузів, що загрожувало їх подальшому функціонуванню. Так, у 1954–1958 рр. кількість однофакультетних навчальних закладів зросла до п’яти (при тому, що два таких вузи вже припинили своє існування), а для дев’яти двофакультетних актуальною була перспектива звуження профільності. Унаслідок такої „оптимізації” діяльності вузів, незважаючи навіть на появу в республіканському реєстрі додатково ще двох інститутів – Кам’янець-Подільського та Кримського (перейшов у відання України після включення до її складу Кримської області РРФСР), кількість вищих навчальних закладів скоротилася до 17, що супроводжувалося зменшенням випуску дипломованих спеціалістів. За період з 1954 р. по 1959 р. на денну форму навчання прийомів на І курс скоротилися з 5500 до 3170 чол. [14, 153]. Виправити негативну ситуацію намагалися за рахунок збільшення прийомів на заочні відділення. Саме цю форму підготовки фахівців для сільськогосподарського виробництва союзні структури вважали найбільш вигідною, однак не розвивали її відповідно до потреб республіки. У 1958 р. прийом на перший курс заочних відділень становив 4900 чол., а на 1959 р. союзне керівництво запланувало збільшення його лише на 50 чол., хоча, за даними республіканського Міністерства сільського господарства, необхідно було прийняти щонайменше 7200 першокурсників [14, 190].

Погіршення показників роботи вузів поставило питання про необхідність зміни негативних тенденцій. Для цього у березні 1959 р. постановою Ради Міністрів СРСР вищі сільськогосподарські навчальні заклади республіки переводилися у підпорядкування Мінсільгоспу України. Їх фінансування перекладалося на республіканський бюджет. З переходом до „свого” міністерства ситуація у вищій сільськогосподарській школі значно поліпшилася. Збільшилося асигнування вузів, активніше зміцнювалася матеріальна база, збільшувалися набори, що відповідало потребам сільського господарства республіки. Так, уже в 1963 р. у сільгоспвузах діяло 54 факультети, порівняно з 32 у 1958 р. [15, 35]. Саме більша самостійність надала можливість республіці зайнятися зміцненням бухгалтерсько-облікової ланки в колгоспах. Було відкрито 6 економічних факультетів, де готували бухгалтерів і економістів сільськогосподарських артілей. Водночас було збільшено і прийоми на всі інші спеціальності. У цілому ж у республіці за час підпорядкування їй вузів набори порівняно з 1959 р. зросли на 1329 чол. [8, 135].

Проте, незважаючи на перебування вузів у республіканському віданні, союзне керівництво продовжувало політику подальшої їх оптимізації. На рубежі 1950-х – 1960-х рр., визначивши курс на наближення навчальних закладів до виробництва, центр запропонував перемістити їх у сільську місцевість, на виробничу базу власних навчальних господарств. Україні було запропоновано за 1960–1965 рр. змінити у такий спосіб дислокацію восьми вузів. Для повноцінного функціонування навчальних закладів знадобилася відповідна соціально-побутова й навчально-виробнича інфраструктура, для

створення якої необхідно було, як мінімум, 328 млн крб. Через недостатнє економічне обрахування прийнятого рішення, реалізація його відбувалася вкрай повільно. Не вистачало коштів. Наприклад, із заявлених на 1960 р. 70 млн крб для початку будівництва, Мінсільгосп України зміг виділити сільгоспвузам лише 20 млн, оскільки замість обіцяної для аграрної галузі республіки суми, отримав від центру лише третину [16, 34].

Після звільнення з посади у 1964 р. головного генератора трансформацій у сільському господарстві М. Хрущова, реалізація ідеї переміщення навчальних закладів у сільську місцевість була припинена. За цей час у свої учгоспи встигли перебазуватися лише два вузи – Львівський сільськогосподарський та Харківський зооветеринарний інститути, що було найлегше зробити, оскільки їх господарства знаходилися на околицях міст.

Таким чином, за умов аграрної політики держави, що здійснювалася впродовж першої половини 50-х – першої половини 60-х рр., спрямованої на потужне піднесення сільського господарства, вища сільськогосподарська школа не була задіяна належним чином. Застосування її можливостей щодо підвищення інтелектуального потенціалу керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села відбувалося непослідовно і суперечливо, супроводжувалося перманентними організаційними і структурними трансформаціями. В основі цього факту лежала невизначеність вищого партійно-державного керівництва, очолюваного М. Хрущовим, щодо неї як до не важливого чинника у виробленні сільськогосподарської продукції. Проте кінцевим результатом експериментів з вузами стало остаточне усвідомлення на всіх рівнях владної вертикалі призначення саме вищої сільськогосподарської школи як важливого джерела інтелектуального забезпечення керівних і технологічних ланок аграрного виробництва, що було з усією повнотою реалізовано у наступному періоді.

1. Баран В.К. *Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.* – Л., 1992; Баран В.К., Даниленко В.М. *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)*. – К., 1999; Кульчицький С.В. *Спроби реформ (1956–1964 рр.) // Історія України.* – 1997. – № 8.
2. Гонченко П.П. *Тенденції трансформації сільського господарства України та управління 50-х – 60-х рр. ХХ ст.* // *Український селянин.* – 2001. – № 2.
3. Марчук В.В., Тимченко С.М. *До проблеми визначення етапів державної політики щодо підсобних особистих господарств сільського населення в 1955–1965 рр.* // *Український селянин.* – 2001. – № 3.
4. Лубко І.В. *Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1955–1965): Автореф. дис. ...канд. іст. наук.* – Донецьк, 2002.
5. Бабий В.С. *Партійное руководство развитием сельскохозяйственного образования на Украине (1959–1965 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук.* – К., 1967; Бабич Д.И. *Деятельность партийных организаций Украины по подготовке для сельского хозяйства руководящих кадров (1959–1965): Автореф. дис. ...канд. ист. наук.* – К., 1978; Петренко С.О. *О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946–1965) // История СССР.* – 1969. – № 4.
6. *Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 828.
7. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 924.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і*

- управління (далі – ЦДАВОВУ).– Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 235.
9. ЦДАВОВУ.– Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 237.
10. ЦДАГОУ.– Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2441.
11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4419. – Оп. 1. – Спр. 283.
12. ДАДО.– Ф. 4419. – Оп. 1. – Спр. 283.
13. ДАДО.– Ф. 4419. – Оп. 1. – Спр. 545.
14. ЦДАВОВУ.– Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 991.
15. Російський державний архів економіки.– Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 3184.
16. ЦДАГОУ.– Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 924.

Я.А. Федоренко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ „ВІДЛИГИ”

Традиційна обрядовість – складова української духовної культури. Її вивчення є актуальним, зважаючи на сучасний національний ренесанс. Крім того, звернення до цієї теми має і об'єктивно-науковий характер. Як відомо, більшовики негативно ставилися до всього того, що уособлювало „старий світ”. Не стала винятком і традиційна обрядовість українців, яка, незважаючи на чисельні експерименти, змогла зберегтися, пристосувавшись до тих чи інших умов, зазнавши трансформації. Відбулося формування і радянської обрядовості, найцікавішим етапом її становлення та існування є період „відлиги”. Огляд історіографії засвідчує, що спеціально обрана нами тема не вивчалася. Окремі фрагменти відображено у роботах Т.Д. Гірника, О.Ф. Кувеньової, Е.В. Нагірняка. Автор статті ставить за мету розкрити трансформацію традиційної обрядовості у період хрущовської „відлиги”. Об'єкт вивчення – традиційна обрядовість, предмет – її трансформація в окреслений період.

На початку 60-х років радянські владні структури дійшли висновку, що з релігією можна боротися не лише шляхом закриття храмів, утисками духовенства, високими податками, а і запровадженням у побуті людей безрелігійних громадських обрядів. Як вважали партійні чиновники, багато релігійних обрядів розраховані на молодь, дітей. Дитячу уяву, їхню психіку вражала, на їхню думку, ефектна обстановка церкви або молільного дому [1,38].

На проведеній за ініціативи ЦК КПРС у лютому 1962 року Всесоюзній конференції з проблем науково-атеїстичної пропаганди окреслилася думка, що релігійні звичаї та традиції слід витіснити новими святами і ритуалами для задоволення естетичних та емоційних потреб віруючих. Незабаром з'явилися відповідні партійні документи. Так, у постанові ЦК КП України „Про стан та заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР” від 9 жовтня 1962 року партійним та радянським органам пропонувалося створити у містах та селах будинки для урочистої реєстрації шлюбів, систематично займатися питанням запровадження нових обрядів [2, 52]. Саме на них покладалася відповідальність за узагальнення досвіду впровадження в побут нових обрядів.

У багатьох областях республіки до справи місцеве керівництво підійшло неформально, що дозволяло людям урочисто відзначати пам'ятні для них події. В той же час це викликало непорозуміння, різке

протиставлення релігійної та громадянської обрядовості, утиски за місцем роботи чи навчання тих, хто брав участь у релігійних обрядах. Свободи, як такої, практично не було.

Введення нових обрядів торкнулося і українського села. Так, владою було схвалено рішення не відзначати так званих храмових свят – дня вшанування певного святого, на честь якого побудована церква чи її престоли і який вважався „небесним покровителем села”. Замість „храмів” почали відзначатися місцеві колгоспні свята: механізатора, дата заснування колгоспу, день колективного відпочинку тощо [3, 6].

Досить популярними стали трудові свята, проведенням яких влада намагалася зменшити вплив релігійних або взагалі замінити їх. Це насамперед свято посвячення у хлібороби, вшанування передовиків виробництва, врожаю, серпа і молота [4, 30]. Останнє вважалося святом взаємодії робітників і селян. У Донбасі та Львівсько-Волинському вугільних басейнах урочистою формою цього свята стало вручення сільським працівникам шахтарської лампочки, а робітникам – снопа пшениці або каравая хліба [5,41].

Обов'язковими для святкування залишалися Перше травня, річниці Великого Жовтня, День Радянської Конституції та Радянської Армії, День Перемоги, 8 березня та інші.

На селі найстійкішими виявились обряди, пов'язані з весіллям, хоча їх система спростилася і скоротилася [6, 687]. В цей час у селах широко побутує народне весілля. Для нього характерне переплетіння старих народних традицій з новими. Як відомо, традиційне весілля складалося з декількох частин, кожна з яких мала певний зміст і значення: сватання, заручини, дівич вечір, гільце, коровай, власне весілля, перезва.

На початку 1960-х років став популярним ритуал комсомольського весілля. Оформлювався шлюб у палаці одруження, клубі чи сільській раді, в так званій кімнаті щастя. Приміщення клубу прикрашалося гаслами „Ласкаво просимо, дорогі друзі”, „Міцна сім'я – міцна держава”. Зал клубу вбиралася по-святковому, на сцені стіл для реєстрації, стільці для молодят та їхніх родичів, стіл із шампанським і фруктами. Біля клубу весільний поїзд зустрічав голова колгоспу чи голова селищної ради [8,29].

Після реєстрації молодих зустрічали батьки з хлібом та сіллю на вишиваному рушникові. Потім молодий заводив молоду за святково накритий стіл. Біля них сідали батьки, представники комсомолу, керівники підприємства, установи чи колгоспу.

Ще однією традиційною церемонією на весіллі стало дарування молодим. Подарунки вручали від підприємства, колгоспу, рідних, знайомих і друзів, розкладаючи їх на розгляд всіх присутніх. Часто подарунками ставали виготовлені друзями власноруч побутові речі. В цей час стало вже популярною традицією фотографуватися під час реєстрації шлюбу, за весільним столом, при даруванні та під час інших весільних заходів. Наприкінці весілля молодого і молоду з „комсомольським приданним” у супроводі батьків відвозили до їхнього майбутнього місця проживання [7, 37].

По-новому стали відзначати день новонародженого або родини. Так, наприклад, у селі Веснянки Хмельницької області реєстрація народження відбувалася у святковій обстановці в клубі

в присутності партійних структур села. На Хмельниччині зберігся обряд ожитнювання після того, як дитині давали ім'я, на сцену виходив хоро-вод дівчат, в центрі якого – мати новонародженого. Вона тримала в руках тарілку, на якій лежали пучечки з жита та квітів – символ життя, добробуту, радощів, потім вона роздавала їх присутнім, а ті висловлювали свої побажання новонародженій дитині та її батькам, обдаровуючи їх.

На Житомирщині також існував цей звичай, але в іншій формі. Батькам вручали символічні букети квітів: якщо народилась дівчинка – калину (краса), якщо хлопчик – дубові листочки (міць), а також жито [9,16].

Досить поширеними стали іменини – річниця з дня народження дитини, а також круглі дати дорослих: двадцятип'ятиріччя, п'ятдесятиріччя тощо.

Влада популяризувала і урочисте відзначення проведів у армію, священного обов'язку кожного юнака. У них збереглися традиційні риси: влаштування проведів сім'єю, певне розміщення гостей за столом, звичай дарування (подарунок вручався після частування вином, поставленим на миску з зерном), перев'язування новобранця червоною стрічкою тощо. До традиційної частини тепер додавалася неодмінна громадська: у сільському клубі влаштовувався концерт, для якого були характерними виступи представників громадських організацій [7,40].

Шкільні свята також набули нового значення. Особливо популярними стали перший і останній дзвінок, день букваря, шкільний день урожаю, відкриття піонерського літа, свято дружби, день повноліття, випускний вечір та інші.

Відбулася адаптація і календарних народних звичаїв. Саме в цей період в Україні стали популярними календарні народні звичаї, що найменше перебували під впливом християнської ідеології. У статусі вторинних форм фольклору вони увійшли в систему радянської обрядовості та за кілька років перетворились у багатьох місцевостях на сталу традицію.

Найулюбленишим зимовим святом продовжував залишатися Новий Рік. До нього в кожній сім'ї, в кожному колективі готували-ся заздалегідь, намагаючись відзначити цю подію по-особливому. Доповненням до новорічного свята стали традиційні календарні пісні українського народу – колядки та щедрівки [10, 139].

Продовжував існувати звичай ставити і прикрашати новорічну ялинку, що символізувала вічну молодість і довголіття. Під нарядно прибраною і освітленою різнокольоровими вогнями лі-совою красунею у кожній сім'ї для дітей розкладалися новорічні подарунки, влаштовувалися веселі ігри, дитячі розваги. У палацах, клубах, театрах, на площах міст і сіл повсюдно встановлювалися великі громадські ялинки, навколо яких проходили народні гуляння дорослих і дітей, кар-навали ряжених, театралізовані видовища, концерти. В цей час традицією новорічної ночі стало також збиратися сім'єю у товаристві родичів і друзів за святковим столом, рівно о 12-й годині слухати пере-дзвін кремлівських курантів із Москви [11,5].

У 1950-х –1960-х роках в Україні неодноразово робилися спроби відродити Масляну – стародавнє народне свято. Воно увійшло в побут під назвою

„Проводи зими” та увібрало в себе дуже багато рис ще язичницьких часів [12, 186]. Розважальну частину свята становили народні звичаї та традиції, такі, як спалення опудала Зими, ряження, календарні пісні-веснянки, театралізовані сценки.

Також досить популярним народним святом залишилося свято Івана Купала, якому були властиві театралізовані ігри, купальські пісні та обряди. Купальські вогонь, вода, рослини стали поетичними символами, а квітка папороті сприймалася як казковий образ, що втілював вічне прагнення людини до пізнання самого себе і таємниць природи.

Таким чином, у період „відлиги” було розгорнуто широку роботу зі створення системи нової позарелігійної обрядовості. З'явилося дуже багато нових свят, присвячених трудовій тематиці, які відповідали радянським будням, прославляючи існуючий на той час спосіб життя, пропагуючи ідеали комунізму.

Проте, незважаючи на старання партійної номенклатури, календарно-побутова обрядовість змогла пристосуватися до нових умов, адаптувавши давні українські традиції до реалій радянського способу життя.

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 4283.
2. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 2. – Полтава.
3. Новий побут і атеїстичне виховання трудящих // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 3.
4. Бражник І.І. Радянська святковість – дійова форма боротьби з релігійними пережитками // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 3.
5. ЦДАГОУ – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 4283.
6. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: Арт Ек, 1998.
7. Кравець О.М. Сучасні сімейно-побутові звичаї та обряди // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 3.
8. ЦДАГОУ – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 4283.
9. Грник Т.Д. Шляхи становлення нової святковості та обрядовості. – К.: Наукова думка, 1967.
10. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.
11. Кувеньова О.Ф. Свята колгоспної України. – К.: Т-во Знання, 1963.
12. Гаврилюк О. Побут і релігія. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1968.

С.В. Чмільова

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Україна є багатонаціональною державою. За уточненими даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в країні проживає понад 130 національностей і народностей [1, 11]. У період радикальних змін кінця ХХ ст., коли виникло чимало економічних, соціальних, політичних, екологічних та інших проблем, постала і проблема міжнаціональних взаємин. Причина цього відома: десятиріччями ігнорувалися суто національні інтереси, проводилася тотальна русифікація, уніфіковувалися всі сторони життя в різних регіонах. Про культуру будь-якої нації в колишньому Союзі

мова не йшла – культура була одна, загальна – радянська. Етнічність як основа духовності людства, самоусвідомлення, самовираження також не розглядалась. Та, незважаючи на все це, в Україні, особливо в селі, збереглися традиційні риси національної культури, звичаї, обряди, моральні норми поведінки. Оскільки українське село є поліетнічним середовищем, в якому представники окремої нації проживають більш компактно, порівняно з містом, то зазначена вище проблема тут набуває особливої актуальності.

Національні проблеми, різні аспекти міжнаціональних стосунків, життя етноменшин у 90-ті роки ХХ ст., можна сказати, знайшли висвітлення у наукових розробках дослідників [2; 3; 4; 9], у часописах „Державність”, „Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України”, альманасі „Етнос України” та ін. Питання вивчалися на загальному тлі України або ж стосувалися певного її регіону, наприклад Криму [5]. Однак такому питанню, як специфіка життя нацменшин у сільській місцевості, їхня асиміляція з місцевим населенням, приділялась незначна увага (можемо назвати хіба що одне ґрунтовне дослідження у цьому напрямі – праця М.М. Вівчарика [6]).

У пропонованій статті автор ставить за мету на основі аналізу фактичного матеріалу простежити особливості відродження і розвитку культури національних меншин в українському селі. Об'єкт дослідження – українське село 90-х років ХХ ст., предмет – культурний розвиток нацменшин в українському селі окресленого періоду.

Крім українців у нашій державі живуть представники багатьох інших народів, які належать до різних етнолінгвістичних сімей. Значними національними групами в Україні є молдавани, які мешкають переважно в Одеській та Чернівецькій областях; румуни – у Чернівецькій та Закарпатській; поляки – у Житомирській, Хмельницькій та Львівській; німці – у Запорізькій; гагаузи – в Одеській; болгары – в Одеській та Запорізькій; греки – в Донецькій, Одеській та Криму; вірмени – у Донецькій, Харківській і Криму; цигани – в Закарпатській; кримські татари – у Криму та Херсонській області та ін. [1, 12]. Крім того, в Україні проживають і представники зовсім невеликих народностей. Так, у Донецькій області, а також у с. Новомлинівці Куйбишевського району Запорізької області живуть уруми, раніше відомі під назвою „маріупольські греки” [7, 20].

Більшість представників національних меншин, які обрали для постійного проживання Україну, компактно проживають саме в сільській місцевості. Окремі села можуть бути виключно моноетнічними (наприклад, на Закарпатті румунські села Діброва Рахівського і Топчине Тячівського району, словацькі села Сторожниця і Анталовці Ужгородського району, німецьке Нове Село Мукачівського району (до речі, це одне з перших німецьких поселень, які утворилися на Закарпатті на початку 20-х років ХVІІІ ст. і збереглися дотепер) [8, 94].

Загалом на території України на початку 90-х років ХХ ст. в селах мешкало понад 50 етнічних спільнот, нараховувалося вісім районів, близько сотні сільських рад і 150 сіл, в яких більшість становили громадяни однієї національності [6, 16].

Історія і культура нацменшин розвиваються у тісному взаємозв'язку з культурою українців. Процес національного відродження, який розпочався в Україні, охопив практично всі народи, національні групи, що проживають у її межах, зросло прагнення різномовних етносів до збереження своєї культурної і духовної самобутності.

Права національних меншин, у тому числі і культурні, в Українській державі затверджені законодавством („Декларація прав національностей України”, Закон „Про національні меншини України”, Закон України „Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин” та ін.). Всім національностям гарантовано збереження їхнього традиційного розселення і забезпечення існування національно-територіальних одиниць. У 90-х роках ХХ ст. постійно збільшувалася кількість національно-культурних товариств меншин, з'являлися регіональні центри з вирішення різноманітних проблем національних меншин. У травні 1999 р. було офіційно зареєстровано 25 всеукраїнських і 175 регіональних громадських організацій меншин, а також 6 об'єднань таких організацій. Крім того, в лютому 2000 р. понад 100 національних громадських організацій створили Міжнародний форум України [9, 254]. За представниками меншин визнано право вільного розвитку їхніх мов (у загальноосвітніх закладах викладання здійснюється, окрім українською, також російською, польською, румунською, угорською, болгарською, кримськотатарською та іншими мовами). В Україні налагоджено видавництво літератури мовами національних меншин, зокрема перекладних підручників.

Багатонаціональність характерна окремим регіонам. Так, у Криму мешкають представники понад 100 націй, народностей і національних груп загальною чисельністю 2,5 млн чол. [3, 72]. Однією з актуальних соціальних проблем є проблема, пов'язана з поверненням татар, які зіткнулися з такими труднощами, як відсутність житла, безробіття. Якщо в довоєнний період у сільській місцевості Криму проживало 82 %, а в містах – 18 % кримських татар, то в зазначений період соціально-професійний склад кримськотатарського населення під впливом урбанізаційних процесів радикально змінився. Результати опитування засвідчили, що близько 63 % репатріантів побажали оселитися в міській місцевості і лише 37 % – у сільській, що ускладнює проблему регіонального розселення [5, 27].

В Автономній Республіці Крим тривалий час проблемним було також питання мови навчання дітей: у 1980-ті роки функціонували навчально-виховні заклади лише з російською мовою навчання, і лише з 1990 р. почали відкриватися заклади з іншими мовами навчання – кримськотатарською та українською [10, 6].

Етнічною строкатістю населення характеризується також Закарпатська область. Цьому сприяло, зокрема, вигідне географічне розташування Закарпаття: через його територію здавна проходять важливі шляхи сполучення між Східною і Західною Європою. Внаслідок цього в різні історичні періоди на Закарпатті селилися угорці, румуни, чехи, словаки, поляки, болгары, цигани, євреї та ін. Після Великої Вітчизняної війни тут з'явилася значна частина росіян та білорусів,

а під кінець XX ст. – певна кількість переселенців із кавказьких країн (Вірменії, Чечні, Осетії). На початку 1990-х років в області проживало понад 75 національностей, зокрема угорців – 160 тис., росіян – 50,9 тис., румун – 30,3 тис., циган – 12,9 тис., словаків – 7,5 тис., чехів – 516 чол., німців – 3,6 тис., євреїв – 2,4 тис. чол. [11, 26].

На сучасному етапі управління культури та його установи на місцях проводять помітну спільну з громадськими організаціями роботу у справі національного відродження всіх національних груп області, задоволення їхніх культурних запитів. Із цією метою створено розгорнуту мережу установ культури й мистецтва. Так, у середині 1990-х років в області діяло 137 клубних установ, із яких в угорських селах – 115, словацьких – 7, німецьких – 5, румунських – 10 [11, 27]. У цих закладах працюють аматорські колективи, які багато роблять для відродження і популяризації народних свят і обрядів, ігор, ремесел, характерних для національних меншин Закарпаття. Так, наприклад, діють об'єднання любителів фольклору російського – „Красная калина”, грецького – „Витоки”, клуб німецької національної культури „Відродження” і клуб національної культури чехів „Богемія” [12, 7].

У Виноградському районі в 1996 р. нараховувалося 15 населених пунктів, у яких компактно проживало майже 27 відсотків угорців від загальної кількості населення району. В цих селах функціонувало 17 любительських об'єднань і клубів за інтересами. Це, зокрема, клуб молодих художників „Веселка”, який діє при Будинку культури с. Шаланки, любительське об'єднання „Чарівний клубок” – при клубі с. Дівичне, клуб любителів музики „Гармонія” – при Центру дозвілля с. Петрово [11, 27]. Центри румунської культури створено в с. Біла Церква Рахівського району та с. Глибокий Потік Тячівського району [3, 74].

Позитивні зміни в житті етнічних груп прослідковуються на прикладі болгарської спільноти, що змогла зберегти свою самобутність. Яскравим прикладом може бути населення с. Кринички в Бессарабії, що становить одну з найбільш типових і численних етнографічних груп болгар, які переселилися сюди в 1828–1830 роках [3, 27]. Болгари переважно розселені в сільській місцевості Одеської області (165 тис. чол.), що становить 70 % усього болгарського населення України, але також є болгарські поселення в Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях [2, 162]. Оскільки цей народ проживає компактно і в основному в сільській місцевості України, то й зберіг свою рідну мову та опанував російську для спілкування з іншими народами. Болгарська мова в навчальних закладах вивчається як предмет. Товариства болгар організовано не лише в містах, а й у селах, зокрема „Алфатар” у с. Вільшанка Вільшанського району Кіровоградської області, а також із 1989 р. в с. Тернівка Миколаївської області. Активно розвинута серед болгар художня самодіяльність і належно ведеться культурно-просвітницька робота. Зокрема, тільки в Одеській області в кінці 1990-х років працювало 292 болгарські самодіяльні художні колективи, 30 музеїв історії болгарських сіл [2, 163].

Як переконливо свідчать сучасні спостереження дослідників, реалії духовної культури, перенесені

переселенською общиною з основної етнічної території, часто зберігаються краще, ніж на місці попереднього побутування. Прикладом цього може бути такий факт. Понад 200 років тому за царським указом (1793 р.) селяни казенної мануфактури з білоруського містечка Дубровно Могилівської губернії були переведені до міста Катеринослава (сучасний Дніпропетровськ). Вони оселилися в довколишніх селах, у т. ч. і в с. Сурське-Литовське. Фольклорист М. Чабан записав зразки фольклору білорусів цього села, пісні, збережені народною пам'яттю впродовж двох століть. Вони увійшли до видання [13] разом із деякими піснями, записаними у селах біля м. Дубровно, звідки свого часу білоруси були переселені в Україну.

У 90-ті роки XX ст. постала проблема національної освіти і виховання підростаючого покоління. Загалом склалася така ситуація, коли одні мови потрібно було буквально рятувати, оскільки не залишилося їхніх носіїв, щодо інших організувати вивчення і пропаганду. Так, наприклад, у 1989 р. відновилося вивчення рідної мови гагаузів, що було ліквідовано у 1961 р. Однак відсутність сфери застосування гагаузької мови не могла не позначитися на ставленні батьків до освоєння їхніми дітьми рідної мови. Принаймні в гагаузькому с. Дмитрівка, що на Одещині, довго довелося вчителю проводити роз'яснювальну роботу серед населення, щоб у 1989 р. залучити перших 87 дітей до вивчення рідної мови. З часом ця кількість зростає [2, 193]. Гагаузи – один із самобутніх народів у складі населення України, що стійко зберігає етнічну самосвідомість, рідну мову та релігію.

Основна проблема циганського населення – низький рівень освіти, розрив у рівні культури між невеликою групою циганської інтелігенції та основною масою циган, які через силу традицій не мають бажання здобувати освіту. Головним у культурі циган є закритість від усього чужого й ворожого, наявність свого світу і свого відчуття спорідненості з оточуючою їх природою і близькими людьми, потяг до волі та опір посяганням на їхню свободу. Завдяки цій духовній традиції цигани зберегли себе як один народ, незалежно від країни проживання, від поділу на етнічні групи та касти, роду занять. Циганські компактні поселення розміщені у Джанкойському районі Криму, південно-західних районах Одещини, на півдні Поділля та у Свалявському районі Закарпатської області [3, 87]. Як і в минулому, цигани займаються переважно ковальством, ювелірною справою, рибальством.

Понад 92 % сільських жителів молдавської національності зберегли рідну мову, міських понад – 51 %. Станом на вересень 1999 р. в дошкільних закладах Одеської області, де проживає майже половина молдован, рідною мовою виховувалося 1900 дітей, крім того, функціонувало 11 денних загальноосвітніх шкіл молдовськомовного навчання, разом наприкінці 1990-х років в Україні діяло 18 шкіл із молдовською мовою навчання [2, 161].

В цілому на відродження та розвиток культур меншин у зазначений період негативно вплинула загальна криза культурної сфери села. Як школи, так і установи культури в сільській місцевості зіткнулися із серйозними труднощами: слабким матеріально-технічним забезпеченням, проблемою виживання в

умовах ринку, комерціалізацією культури, закриттям закладів, недостаткою висококваліфікованих кадрів, впливом молодих людей. Скорочення шкіл у сільській місцевості (наприклад, із 1995 по 2000 рр. – на 246 одиниць [14, 4]) порушує виконання ст. 53 Конституції України, а також „Закону про загальну середню освіту” щодо права кожного громадянина на здобуття повної загальної середньої освіти. Разом із тим існує проблема і відкриття нових загальноосвітніх навчальних закладів для дітей та молоді кримськотатарської, німецької національностей, які прибувають до Автономної Республіки Крим та деяких південних областей. Це завдання ускладнюється ще й тим, що згадане населення не проживає компактно. Тому частково ці проблеми можна вирішити тільки шляхом організації навчання в спеціалізованих інтернатних закладах за місцем проживання чи створивши спеціальні класи при загальноосвітніх закладах.

Через слабку матеріально-технічну базу, невідповідність діяльності запитам населення також відбувається процес згорання клубної мережі (якщо в 1990 р. налічувалось 21,0 тис. клубних одиниць, то в 1995 р. – 19,8 тис., а в 2000 р. ще менше – 17,7 тис.) [15, 502]. Через те, що робота більшості клубних установ зводиться до навчально-репетиційної діяльності художніх колективів та підготовки масових закладів (раніше – радянських, нині – релігійних), скорочується кількість відвідувачів і знижується масовість художньої самодіяльності.

Поряд зі школами, клубами, будинками культури, бібліотеками значну роль у збереженні національних традицій відіграють сільські музеї. Яскравим прикладом є музей у болгарському с. Зоря, що на Одещині, в якому експонується національний одяг та різні побутові речі селянина-болгарина. Особливістю музейної справи є те, що тривалий час на формуванні експозицій сільських музеїв негативно позначалася ідеологічна регламентація з боку партійних структур, які вбачали в музеях провідників своєї ідеології. Це зумовлювало надмірне зосередження в музеях експонатів агітаційно-пропагандистського характеру, замовчування ідеологічно „невигідних” сторінок місцевої історії. І лише з проголошенням незалежності України перед сільськими музеями відкрилися можливості об’єктивного дослідження, висвітлення маловідомих і замовчуваних подій минулого, збереження історико-культурної спадщини.

У зв’язку з полінаціональністю населення, значним спектром регіональних відмінностей у політичному, культурному, релігійному аспектах необхідно розвиток духовної сфери спрямовувати у плюралістичному руслі. Суто українська національна культура тісно пов’язана з величезною кількістю інших культурних явищ, наявних в Україні: відбувається взаємовплив між українською культурою і культурами національних меншин. Цей фактор необхідно враховувати при накресленні подальшого шляху розвитку духовної сфери нашого суспільства. Якщо „очистити” культуру від іноетнічних здобутків, то, швидше за все, вона відсторонить від себе людей інших національностей, збідніє. Ми ніяк не зменшуємо значення етнічного елементу в духовному житті країни, а лише, услід за дослідником І. Дзюбою [16], пропонуємо розглядати культуру як державну, тобто таку, що акумулювала в собі всі явища, витворені у

межах держави. Необхідно шукати форми співжиття різних культур, щоб не допустити втрату цілісності, унікальності кожної з них. Лише такий демократичний підхід може гарантувати особистості свободу політичного, релігійного вибору, духовного розвитку, задоволення своїх культурних потреб, а державі забезпечить активне входження до світового співтовариства.

На нашу думку, історикам, філософам, соціологам, економістам та ін. насамперед необхідно зрозуміти місце і роль селянства в минулому і сучасності; з’ясувати, що таке сучасна селянська культура і яке її майбутнє; теоретично узагальнити світовий і вітчизняний досвід модернізації села, науково обґрунтувати цілеспрямовані зміни, пов’язані з досягненням задовільної якості сільського життя. Ці питання, а також проблема самобутності етнічних спільнот країни, їх взаємодії і злагоди є складними і багатограними, що, без сумніву, потребують ґрунтовного дослідження.

1. Статистика [Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року] // Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 груд. (№244).
2. Українська нація: Шлях до самовизначення: Монографія / М.М. Вівчарик, П.П. Панченко, В.І. Чмихова. – К.: Вища школа, 2001.
3. Україна в етнопізнальному вимірі: Рекомендованій бібліографічний покажчик. – Вип. 4 / Автор-уклад. С.М. Остапенко. – К., 2001.
4. Національні меншини України в ХХ столітті: Політико-правовий аспект / Редкол.: Курас І.Ф. (голов. ред.), Войналович В.А., Левенець Ю.А. та ін.; НАН України. Ін-т політ і етнонац. дослідж. – К., 2000.
5. Зінич В. Інтеграція кримських татар в українське суспільство // Вісник НАНУ. – 2000. – № 9.
6. Вівчарик М.М. Українське село: етнопізнальний вимір (70-ті – середина 90-х років). – К.: Інститут історії України, 1998.
7. Оглух Ф. Уруми Приазов’я // Берегиня. – 1996. – Чис. 1/2.
8. Малець О.О. Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945–1990 роках // Carpatika – Карпатика. – Вип. 6. – Ужгород: Патент, 1999.
9. Міжнародні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / Упоряд.: Р.Ш. Чілачава, Т.І. Пилипенко; За ред. Р.Ш. Чілачави. – 2004.
10. Аблятипов А. Плануємо своє майбутнє // Дошкільне виховання. – 2001. – № 3.
11. Сможаник В. Окремі питання розвитку культури національних меншин на Закарпатті // Посвіт. – 1996. – № 1 (22).
12. Пергамент Д. Нотатки з республіканського семінару // Посвіт. – 1995. – № 2 (19).
13. Чабан М. „Заспявай мне матчыной мове”: Фольклор. – Д.: УкОІМА-прес, 2000.
14. Олушкина В. Мечта – компьютерный класс // Киевские ведомости. – 2001. – 1 сентября.
15. Статистичний щорічник України за 2001 р. / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2002.
16. Дзюба І. Між культурою і політикою. – К.: Сфера, 1998.

О.С. Худолей

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В УКРАЇНІ: СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ Й НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Здобуття Україною незалежності поставило на порядок денний проблему збереження та охорони її національного спадку. Йдеться про дбайливе ставлення не тільки до суто економічних ресурсів держави, а й про правонаступництво її історико-культурних надбань. Питання культурної спадщини в такому разі набувають особливого значення, стають предметом наукових та навколо наукових дискусій, політичних спекуляцій, жертвою необережного ставлення та злочинних посягань. Очевидною стає потреба перегляду українського законодавства щодо збереження та охорони історико-культурної спадщини, а також у новій філософії та історіософії її трактування.

Після серії постанов та законів із збереження та охорони культурної спадщини, основні положення яких було закріплено в Конституції 1996 р., зрештою 8 червня 2000 р. було прийнято новий закон „Про охорону культурної спадщини”, відповідно до якого в Україні вступили в дію нові правові, організаційні, соціальні та економічні механізми регулювання охорони вітчизняного спадку культури [1]. Згідно зі ст. 1 цього закону під культурною спадщиною слід розуміти „сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів культурної спадщини, до яких належать – місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі, їх частини), пов’язані з ними території чи водні об’єкти), інші природно-антропогенні або створені людиною об’єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність” [1, 9]. Змінами до закону об’єктами культурної спадщини визнаються і рухомі предмети. До „культурної спадщини” не входять речові та писемні рухомі пам’ятки, зберігання та охорона яких регулюються законодавством про музейну та архівну справу в Україні. 30 березня 2002 р. прем’єр-міністр України підписав постанову, згідно з якою було затверджено „Положення про Державну службу охорони культурної спадщини”, що створювалася як урядовий орган у підпорядкуванні Міністерства культури і мистецтв [2]. У цьому документі міститься рекомендація Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, районним, Київській і Севастопольській міським державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування погоджувати питання утворення відповідних органів охорони культурної спадщини з Державною службою охорони культурної спадщини [2, 74].

Вже з огляду на прийняття цих законоположень у роки незалежності стали помітними величезні зрушення в українському законодавстві щодо охорони історико-культурної спадщини та культурних цінностей, змінилися концептуальні підходи до проблеми охорони та збереження нерухомих та рухомих пам’яток. Аналіз сучасної юридичної бази у галузі охорони культурної спадщини дає підстави

стверджувати, що вона є оптимальною. Однак не бракує і проблем, які пов’язані насамперед із відомчими розмежуваннями, а також конкретними механізмами реалізації положень законодавства про охорону та використання пам’яток культурної спадщини в Україні. Тут владним структурам варто було б звернутися до науковців, адже за роки незалежності у них накопичився чималий теоретичний багаж і досвід вирішення таких проблем.

У 1990-х рр. вітчизняна наука поповнилася ґрунтовними роботами, присвяченими збереженню та охороні культурної спадщини в Україні [4-10]. На початку XXI ст. вийшла друком серія монографій і статей, автори яких значно розширили тематично-теоретичне поле досліджень культурної спадщини України [11-16]. Автор статті ставить за мету дослідити нові теоретичні підходи збереження та охорони культурної спадщини в Україні. Об’єкт вивчення – культурна спадщина в Україні, предмет – її збереження та охорона.

Поза всякими сумнівами, здобутком останніх років у вітчизняній пам’яткоохоронній справі є узгодження її термінологічного ряду. Так, учені прийшли до найбільш оптимальних понять і категорій, які задовольняють і нове законодавство, і нову методологію досліджень культурної спадщини. Більшість фахівців (С. Кот, Д. Гринишин, Я. Дашкевич, В. Русанівський, Я. Верменич) сходяться на тому, що поняття „пам’ятка” є родовим, а тому ширшим за поняття „пам’ятник”. Певного погодження знайшла в наукових колах і дефініція „культурна спадщина”. Під нею розуміються всі нерухомі пам’ятки, тоді як до рухомих пам’яток застосовують термін „культурні цінності”. Прописку в законодавстві серед учених та громадськості отримав і термін „пам’ятка історії та культури” як такий, що оптимально відображає характерні ознаки більшості пам’яток [16, 34].

У контексті теоретичного обґрунтування збереження та охорони нерухомих пам’яток в Україні цікавими є нові підходи, запропоновані Я. Верменич до вивчення проблем історичної урбаністики, адже незаперечним сьгодні залишається те, що значна кількість нерухомих об’єктів старовини розташована у містах. Із виховної точки зору дослідниця безумовно права, коли стверджує, що в історичних містах „закодовано секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев’яучої у віках краси”, а „пропаганда їхніх безцінних надбань – це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній” [16, 36].

Нині до категорії історичних відносяться всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. було затверджено список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401. Великий позитив учені вбачають у тому, що цей документ, зрештою, офіційно закріпив визнані дати заснування українських історичних міст або перші писемні згадки про них [16, 28, 29, 33].

Я. Верменич подає перелік українських наукових установ, в яких проводиться робота з дослідного освоєння, охорони та використання містобудівної спадщини. Серед них Інститут історії України та Інститут археології НАН України, Центр пам’яткознавства НАН України й Українське

товариство охорони пам'яток історії та культури, Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, Український державний інститут проектування міст, Державний науково-дослідний інститут будівельних конструкцій Інституту архітектури, Львівський інститут „Укрзахідпроектреставрація”, Національний університет „Львівська політехніка”, інші не менш авторитетні інституції. Проте термінологічний інструментарій вітчизняного містознавства, схоже, не задовольняє дослідниці сповна, оскільки залишається не досить унормованим [16, 24]. Поряд стоять проблеми практично-прикладного порядку. На сьогодні, як стверджує Я. Верменич, „відсутні методики розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску на старовину, що підлягає збереженню й оновленню” [16, 22].

Переходячи до інших проблем збереження та охорони культурної спадщини, окремо варто наголосити на тих, що для законодавця, дослідників та громадськості залишаються достатньо суперечливими, неоднозначними і навіть болючими. Більшість із них пов'язана з культурними набутками воєнної доби. У зв'язку з цим сьогодні, безсумнівно, існує потреба звернути увагу на той факт, що після закінчення Другої світової війни в УРСР, при збільшенні питомої ваги пам'яток воєнного лихоліття та революційної доби, було значно скорочено фонд пам'яток, що репрезентували дорадянські часи в історії України. Так, на початку 50-х рр. ХХ ст. із 47 тис. пам'яток історії, археології та мистецтва, внесених до республіканського реєстру, 90 % становили пам'ятки, пов'язані з подіями Другої світової війни [15, 133]. Цілоком можна зрозуміти здивування канадського професора Р. Сербина величезною кількістю пам'ятників, присвячених цій трагічній війні в Україні, адже їх було значно більше, ніж усіх уцілілих пам'яток довговікової української історії. „З'явилися, – пише історик, – гігантські непривітні споруди, присвячені Матері-Росії та Матері-Вітчизні, від яких не випромінювала ані материнської теплоти, ані жіночої ніжності. Одну таку споруду Брежнев відкрив у столиці України, і ця фігура до сьогодні знухається над ніжним профілем Київських гір” [17, 83].

В. Горбик і Г. Денисенко справедливо, на наш погляд, відзначають, що дослідження пам'яток радянського періоду зазнають сьогодні найбільших концептуальних змін [15, 138]. Ризька Хартія „Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини” 2000 р., яку цитують дослідники, передбачає реконструкцію насамперед тих пам'яток, що становлять надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону. Вчені підтримують цей принцип [15, 141]. І тут, в ситуації з пам'ятками радянської доби, виникає певна розбіжність між загальною концепцією у пам'яткоохоронній справі України (яка, здавалося б, цілоком справедливо направлена на максимальне збереження якомога більшої кількості вцілілих пам'яток, у тому числі радянського періоду її історії) та принципом високої художньої цінності й автентичності пам'яток культурної спадщини. Більшість пам'ятників, як і назв вулиць, що були в свій час встановлені на честь революційних більшовицьких вождів, „народних месників” та фронтових героїв, не завжди вписуються в загальнонаціональний контекст української історії.

Іноді, навпаки, деякі з них нагадують українцям про жахливі моменти у їхньому житті, викликають обурення громадськості. У зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно провести виявленню і копітку практичну роботу з виявлення пам'яток радянської доби, які не становлять надзвичайної історичної й художньої цінності для культури України та її окремих регіонів, а державним установам та громадським організаціям фінансувати реставрацію тільки тих пам'яток, які є предметом естетичного поцінування та національної пам'яті. Такий підхід буде виправданий і законодавчо, і з громадського погляду, і, зрештою, зекономить кошти на збереження та охорону більш цінних пам'яток культурної спадщини.

У зв'язку з цим доцільно буде, на наш погляд, навести думку В. Литвина, який вважає, що „культура і держава – взаємозв'язані, взаємозалежні і взаємозобов'язуючі системи”. „В ідеалі, – зазначає вчений, – держава повинна бути культурною системою, здатною до самоорганізації та самооновлення. Відповідно належить утвердити такі механізми саморегулювання, які забезпечували б нерозривність національних традицій, органічне функціонування сфер культури, моралі, всього комплексу ціннісних орієнтацій, консолідували націю і відкривали їй перспективу самореалізації” [13, 12]. Навряд чи наша нація і кожен її представник реалізує себе, якщо в українській культурній спадщині будуть збережені і законсервовані „найкращі зразки” радянського тоталітарного пролеткульту. Втім теоретична відмова від деяких культурних „здобутків” радянської України, мабуть, ще не скоро підтвердиться практичними кроками.

Підсумовуючи, відзначимо, що нова філософія пам'яткоохоронної справи, що ґрунтується насамперед на законодавстві незалежної України та сучасних підходах вітчизняних учених, перебуває у стані свого теоретико-методологічного переосмислення й оновлення, а в деяких випадках знаходиться лише на стадії формування. „Залізну завісу”, що довгі роки відділяла українських дослідників від світових стандартів культурного поцінування, нарешті, скинуто, попереду стоять нові теоретичні та практичні завдання.

1. Закон України „Про охорону культурної спадщини” / Урядовий кур'єр. – 2000. – № 124. – 12 липня.
2. Постанова Кабінету Міністрів України „Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини” // Офіційний вісник України. – 2002. – № 14.
3. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні 1917–1990 рр. – К.: 1991.
4. Заремба С. Пам'яткознавство України історія і сучасність // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1.
5. Заремба С. Пам'яткознавство України: історія, теорія, сучасність. – К., 1995.
6. Кот С. Термін „пам'ятка” і „пам'ятник” у пам'яткознавстві // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1.
7. Попик В. Історико-культурне середовище: роздуми над проблемою // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1.
8. Алексєєв Ю., Кравченко Н. Пам'ятки історії і культури в сучасному суспільстві: проблеми охорони, збереження, вивчення і використання // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993.
9. Горбик В., Денисенко Г., Скрипник П. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.

10. Горбик В. *Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження*. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998.
11. Литвин В. *Україна: досвід та проблеми державотворення: 90-ті рр. ХХ ст.* – К.: Наукова думка, 2001.
12. Литвин В. *На шляху державного самоствердження України. 11 років незалежності – історія і сьогодення* // Віче. – 2002. – № 9.
13. Литвин В. *Самоствердження України: нелегкий поступ* // Український історичний журнал. – 2003. – № 1.
14. Горбик В., Денисенко Г. *Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні (початок)* // Український історичний журнал. – 2003. – № 3.
15. Горбик В., Денисенко Г. *Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні (закінчення)* // Український історичний журнал. – 2004. – № 2.
16. Верменич Я. *Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики* // Український історичний журнал. – 2004. – № 3.
17. Сербин Р. *„Велика Вітчизняна війна”: советський міт в українських шатах* // Сучасність. – 2001. – № 6.

Н.В. Сушко

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ЧЕРКАЩИНІ

Звертаючись до історії світового туризму слід зазначити, що ще в Англії у 1841 р. Томас Кук відкрив епоху організованого туризму. Він організував першу подорож залізницею, в якій взяло участь більше п'ятисот англійців. Кук створив туристичне товариство та почав розвивати масовий туризм. Він організував екскурсії і відкрив світ подорожей для людей середнього класу. Саме з цього часу почалася ера розвитку туристичної індустрії [1, 6]. Розвиток масового туризму в світі дав поштовх для розвитку індустрії туризму і суміжних галузей.

Туризм в Україні став одним із пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури. Тому для розбудови туристичної галузі виникла необхідність постійно вдосконалювати правову базу, забезпечувати раціональне використання та збереження туристичних ресурсів, створювати ефективну систему туристичної діяльності для задоволення потреб внутрішнього та іноземного туризму, залучати громадян до раціонального використання вільного часу та до проведення змістовного дозвілля, ознайомлення з історико-культурною спадщиною, природним середовищем та організацією оздоровлення населення [2, 8].

У проблемі дослідження розвитку туристичної галузі, розробка цікавих туристичних маршрутів завжди посідала важливе місце. Багато науковців, таких, як А. Гончарук, А. Михайлова, Л. Гончаренко, Т. Клименко, у своїх працях висвітлювали цю проблему. Не можна не відзначити й того, що в науковій літературі мали місце поодинокі дослідження, в яких досліджувалася історія розвитку туристських маршрутів, пов'язаних з історичними місцями Черкащини.

У цій статті автор ставить за мету з'ясувати етапи розвитку екскурсійних маршрутів на Черкащині та аналізує нові тенденції щодо їх впровадження. Об'єкт

вивчення – туризм Черкащини, предмет – історія екскурсійних маршрутів краю.

Для знайомства з історичними місцями Черкащини організовано туристичні маршрути. Історію розвитку екскурсійної та туристської роботи можна дослідити на основі архівних документів, які зберігаються в фондах державних архівів та згадуються в наукових працях істориків та краєзнавців.

В архівних документах Черкаського держархіву області є відомості про утворення в 1923 році Черкаського окружного комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи [4, 3]. В цей час розпочалася робота з обліку та охорони археологічних і культурних пам'яток мистецтва, а також розробка туристсько-екскурсійних заходів [5, 227]. Зі створенням у 1926 році Шевченківської (Черкаської) окружної комісії з охорони пам'яток культури і природи при окрінспектурі народної освіти робота в цьому напрямі активізувалася. Ця комісія розробила перші туристські маршрути Черкащиною.

Першим маршрутом були охоплені Черкаси, Канів, Шевченківський заповідник „Могила Т.Г. Шевченка”. Другий маршрут охоплював Черкаси, Бужин, Чигирин, Суботів, Медведівку, Кам'янку, Смілу [5, 228].

Для вивчення історичних місць області та проведення екскурсійно-туристичної діяльності в 1954 році була створена Черкаська обласна екскурсійно-туристська станція. Нею розроблялися маршрути, пов'язані з історичними місцями Черкащини [6, 3].

У 1957 році методист обласної екскурсійно-туристської станції А.І. Гончарук розробив для школярів маршрут подорожей шевченківськими місцями. Його було рекомендовано розпочати з міста Шполи. Тут юні туристи-краєзнавці знайомилися з життям учнів школи-інтернату і відпочивали, а потім направлялися до міста Ватутіне, звідки берегами річки Шполки прямували до села Шевченкове. Від села Шевченкове за 5 кілометрів розташоване село Будище, у якому колись була літня дача пана Енгельгарда, де за козачка служив Тарас Шевченко. Тут зберігся дуб-велетень, в дуплі якого Тарас ховав свої перші малюнки і папери з творами. Від села Будище до села Моринці сім кілометрів. Тут народився Т.Г. Шевченко, якому в 1956 році відкрито пам'ятник – бронзове погруддя. Від села Моринці маршрут проходить до міста Корсунь-Шевченківський. Це давнє історичне місто, засноване Ярославом Мудрим як фортеця. У травні 1648 року в районі Корсуня Богдан Хмельницький оточив і знищив військо польської шляхти. У Корсуні в 1859 році 9 днів прожив Т.Г. Шевченко. По дорозі до Канева великий поет не раз навідувався до села Гарбузин. Місто Канів відоме ще з XI століття. На Чернечій горі похований великий український поет Т.Г. Шевченко. У парку міста Канева похований дитячий письменник А.П. Гайдар і російський артист О.П. Ленський. Неподальок від Канева знаходиться садиба відомого українського вченого-фольклориста М.О. Максимовича. У свій час у нього гостювали М.В. Гоголь і Т.Г. Шевченко. Закінчувався маршрут у місті Черкаси [7, 5-13].

У 1958 році було створено „Супутник”, який до початку дев'яностих років обслуговував тільки дітей і молодь. Ця організація намагалася зробити туризм масовим та залучати різні категорії населення до вивчення рідного краю [8].

З березня 1965 року працює Черкаська обласна рада з туризму і екскурсій, як попередник нинішнього підприємства „Черкаситурист”.

Тільки за 1965 рік в районах області було створено 14 клубів туристичного профілю, 198 секцій для дорослих і 505 гуртків для юнацтва. Для виховання у молоді патріотичних почуттів та любові до рідного краю проводилися екскурсії історичними місцями Умані, Кам’янки, Канева, Моринців, Корсунь-Шевченківського, Києва, Одеси та ін. [9, 12].

На той час добре себе зарекомендували туристичні клуби, які спільно з профспілками організували відпочинок у вихідні та святкові дні.

Обласною радою з туризму, туристичними клубами та секціями було розроблено 80 цікавих піших, велосипедних, водних та автомобільних маршрутів історичними місцями. Поширеною формою відпочинку стали подорожі до міст-героїв [9, 16-17].

У 1968 році при обласній раді з туризму те екскурсій було створено екскурсійне бюро з метою поліпшення туристичної роботи, розширення її масштабів та якісного обслуговування маршрутів. Працювали дві туристичні бази (Канівська та Сокирянська), які обслуговували 1-2 денні туристичні маршрути.

У 70-х роках ХХ ст. створюються маршрути шляхами бойової слави, до заповідних місць Черкащини: Черкаси – Мошногір’я – Сокирно; Черкаси – Суботів – Чигирин – Медведівка – Мельники – Холодний Яр – Партизанський табір – Долина лісника; Умань – Бузівка – Буки – Тальне; Черкаси – Кременчуцька ГЕС – Кременчук та інші.

В цей же час цікавою формою організації відпочинку населення стають подорожі туристичними поїздами. Черкаське екскурсійне бюро спільно з річковим портом організували туристичний маршрут по Дніпру. Він охоплював не тільки місця, які були розташовані біля портів, але й Канів із Тарасовою горою, Шевченків дуб та садибу М. Максимовича в селі Прохорівка [9, 20].

На маршруті Черкаси-Умань туристи могли ознайомитися з короткою історією багатьох міст і сіл, розташованих на цьому шляху.

У 80-х роках ХХ ст. багато уваги приділялося розробці кінних туристичних маршрутів Шевченківськими місцями та місцями, пов’язаними з життям і творчістю В. Симоненка.

Підприємство „Черкаситурист” брало активну участь у національній системі туристсько-екскурсійних маршрутів „Намісто Славутича”. До цього маршруту включено 122 історико-культурні пам’ятки Черкащини [9,40].

Створювалися також маршрути місцями козацької слави: Чигирин – Суботів – Мотронинський монастир.

У 90-ті роки ХХ ст. популярними стають пішохідні та велосипедні маршрути. Узимку можна було подорожувати на лижах. При створенні таких маршрутів до уваги бралися швидкість руху пішохода (середній денний перехід для пішохода 15-20 кілометрів при швидкості 3-5 кілометрів за годину).

Для вивчення рідного краю були організовані маршрути вихідного дня поблизу м. Черкаси. Одним із таких маршрутів був „Дахнівська природна пізнавальна стежка”. Це пішохідний маршрут довжиною 10,5 км.

Маршрут Черкаси – Мошногори – Сокирно – Черкаси знайомив із природними умовами та багатством Мошногір’я і місцями форсування Дніпра під час визволення Черкащини від німецько-фашистських загарбників. Загальний кілометраж – 70 км.

Маршрут Черкаси – Геронимівка – Руська Поляна – Дубівка – Черкаси знайомить з історичними місцями Черкащини і мальовничою природою рідного краю. Загальний кілометраж – 60 км.

Маршрут Черкаси – Медведівка – Мельники (автобусом) – Креселецьке лісництво (4 км пішки) – Холодний Яр (3 км пішки) знайомить з визначними історичними місцями та подіями на Черкащині, які пов’язані з національно-визвольним рухом у ХVІІІ століття і боротьбою партизан у Холодному Яру під час Великої Вітчизняної війни. Загальний кілометраж – 150 км.

Маршрут Черкаси – Санаторій „Світанок” знайомить з мальовничими краєвидами м. Черкас та місцями форсування Дніпра в 1943 році 52-ю армією 2-го Українського фронту [10, 85-87].

У дев’яностих роках ХХ ст. тисячі українців і гостей з ближнього і дальнього зарубіжжя прагнули побувати в місцях, де жив і творив Т.Г. Шевченко, взяти участь у Шевченківських ювілеях і святах. Для цього були розроблені цікаві туристичні маршрути Шевченківськими місцями.

Маршрут 1 – На Батьківщині Кобзаря: Моринці – Шевченкове – Городище – Звенигородка.

Маршрут 2 – До „перлини України”: Жашків – Монастирище – Христинівка – Умань.

Маршрут 3 – Черкаси і околиці.

Маршрут 4 – Тясмином: Чигирин – Кам’янка – Сміла.

Маршрут 5 – Землею безсмертної слави: Канів – Корсунь-Шевченківський – Стеблів [11, 361-374].

Отже, можна зробити висновок, що на Черкащині з розвитком масового туризму якість наданих туристських послуг і стан історико-культурних пам’яток не завжди відповідали потребам туристів.

Для відродження та розвитку історичних та культурних центрів Черкащини створена обласна комплексна історико-культурологічна програма „Золота підкова Черкащини”. Серед основних завдань програми: збереження культурної спадщини, модернізація культурної інфраструктури. Насамперед передбачається відновлення історичних та культурних об’єктів. Саме на це спрямована низка заходів для виконання цієї програми:

- створення в області Державного історико-туристичного центру як основи об’єднання у єдиний зв’язок Національного історико-культурного заповідника „Чигирин”, історико-культурного заповідника „Батьківщина Тараса Шевченка”, Шевченківського національного заповідника у місті Каневі, історико-культурного заповідника „Трипільська культура”;

- створення в Черкасах Інформаційно-культурного та економічного консолідуючого центру світового українства „Українська світлиця”;

- оновлення матеріально-технічної бази закладів культурні мистецтва області;

- сприяння створенню Інтернет-центру в обласній бібліотеці для юнацтва ім. Василя Симоненка,

бібліотечної комп'ютерної мережі у масштабах області;

- реставраційне відтворення об'єктів історико-архітектурного комплексу „Резиденція Б. Хмельницького” в Чигиринському районі;

- ремонт та реставрація пам'ятки архітектури XII ст. Успенського Собору в Каневі, реконструкція автодороги від Успенського Собору до підніжжя Тарасової гори;

- будівництво господарчо-житлового комплексу трипільців з гончарною майстернею (на основі розкопок на поселенні Веселий Кут Тальнівського району) з подальшим використанням її як гончарного центру з випуску сувенірної продукції на трипільську тематику, двоповерхової житлової будівлі, яка стане першою в Україні повномасштабною реконструкцією трипільського житла;

- будівництво готельних комплексів та створення структури громадського харчування і торгівлі для туристів у містах Каневі, Чигирині, Тальному, Умані та селах Шевченковому, Моринцях, Будищі Звенигородського району;

- будівництво храмів у селах Шевченковому, Моринцях, Будищі;

- сприяння створенню мережі молодіжних готелів [12,1].

Також одним із основних заходів щодо виконання програми є сприяння розвитку різних видів туризму, таких, як сільський (зелений), оздоровчо-спортивний, релігійний, культурно-пізнавальний, діловий туризм та ін. Потенціал області дозволяє розвивати на її території майже всі види сучасного туризму – автомобільного (особливо в зв'язку зі створенням міжнародних транспортних коридорів), пізнавального, наукового, спортивного (кінного, пішохідного, водного, велосипедного) і сільського з проживанням у місцевого населення.

Туризм на Черкащині поступово стає однією з тих сфер, що динамічно розвивається і дедалі більше привертає інвесторів. Туризм створює нові робочі місця, позитивно впливає на інші галузі економіки. Він надає всі можливості для ознайомлення з історією, культурою, звичаями, з духовними та релігійними цінностями, стає джерело фінансування місцевого бюджету.

Основними принципами розвитку туристичної індустрії на Черкащині є створення нових і розвиток існуючих туристських послуг, широке залучення населення до участі в розбудові туристської діяльності, зростання добробуту сільського населення, усунення податкових і митних труднощів, які перешкоджають розвитку туризму, розробка заходів щодо захисту навколишнього середовища, впровадження маркетингових досліджень для просування туристських продуктів, підвищення професійного рівня працівників індустрії туризму.

Першочергову увагу слід звернути на розвиток сільського (зеленого) туризму. Враховуючи складну економічну ситуацію, він не потребує значних капіталовкладень та передбачає використання інфраструктури сільської місцевості та сприяє розвитку малого бізнесу в аграрних регіонах та добробуту населення Черкащини.

1. Белєнко Л.Б. *Tourism Industry*. – К.: Видавничий Дім „Слово”. – 2005.

2. *Туристична діяльність. Нормативна база* / Роїна О.М.

– К.: КНТ, 2005.

3. <http://iskra.kiev.ua>.

4. *Держархів Черкаської обл.* – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр.18.

5. *Клименко Т. До історії розвитку туризму на Черкащині // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД.* – К., 2005.

6. *Держархів Черкаської обл.* – Ф. Р-2565. – Оп. 1. – Спр.16.

7. *Гончарук А.І. По шевченківських місцях Черкаської області.* – Черкаси, 1957.

8. <http://sputnik.cu.ua>

9. *Гончаренко Л. Туристичні шляхи Черкащини. Черкаситурист.* – Черкаси: „Інлес”, 2000.

10. *Михайлова А. Туризм – це чудовий відпочинок: Туристичні маршрути поблизу м. Черкас // Краєзнавець Черк.* – Черкаси, 1991.

11. *Природа Черкащини.* – Миколаїв: АТ „СІМАО”; Одеса: ОКВА, 1996.

12. *Дорошко С. Викуємо „Золоту підкову” разом // Діловий партнер.* – 2005. – № 3 (30).

С.І. Нікітенко

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТУРИСТСЬКОЇ ОСВІТИ І ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ЦЬОЇ ГАЛУЗІ

Світовий туризм у ХХ – на початку ХХІ століття набув надзвичайно стрімкого розвитку. Тільки за другу половину минулого століття кількість жителів планети, які подорожували, зросла з 25 до 700 млн чоловік. У 2020 році у світі прогнозується 1,5 млрд туристів. ООН, Всесвітня туристська організація і ЮНЕСКО визначили ХХІ століття століттям туризму [1, 10].

Нині розвиток туристичної галузі є надзвичайно актуальними для України, оскільки туризм є одним із важливих чинників виходу нашої економіки з кризи та стабільного і динамічного збільшення надходжень до бюджету. На сучасному етапі туризм посідає незначне місце в економіці нашої держави порівняно з країнами розвинутої економіки. При цьому Україна має вагомні об'єктивні передумови, щоб увійти до найрозвинутіших у туристичному відношенні країн світу: вигідне геополітичне розташування, сприятливі кліматичні умови та чисельні культурно-історичні пам'ятки. В умовах розбудови української держави туризм стає дієвим засобом формування ринкового механізму господарювання, однією з форм раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення до пізнання історико-культурної спадщини [2, 106-107]. Держава проголошує туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки і створює сприятливі умови для туристичної діяльності [3, 6].

Протягом останніх років в Україні проведено велику роботу в галузі законодавчого регулювання діяльності туристичних закладів. Результатом чого стало прийняття законів України „Про туризм” (1995 р., внесено зміни у 2003 р.), „Про курорти” (2000 р.). Видано також Указ Президента України „Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року” (1999 р.), Постанову Кабінету Міністрів України „Про заходи подальшого розвитку туризму” (1999 р.); нормативні акти регіональних органів влади [1, 248].

Широкий спектр зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначають нинішній і майбутній розвиток туристської галузі в нашій державі, потребує глибокого наукового аналізу. Підготовка кадрів у туризмі традиційно була пов'язана лише з підвищенням кваліфікації працівників, що, за відсутності базової освіти, не вирішувало кадрової проблеми. Розвиток туризму в Україні, як чинник формування економіки держави, зумовлює необхідність створення галузевої системи підготовки та підвищення кваліфікації туристських кадрів, яка б виховувала фахівців, здатних в умовах конкуренції працювати індивідуально і продуктивно. У жодній галузі немає такої кількості працівників, які безпосередньо контактують з покупцями їхньої продукції, як у туризмі. Одночасно туризм є однією з найбільш працевдатних галузей виробництва. Середній показник зайнятості у туризмі становить 3 працівники на 10 туристів [2, 142].

Питання розвитку туристської освіти в Україні вивчене недостатньо. За часів існування СРСР окремі відомості про туристську освіту в Україні містилися у дослідженнях загальносоюзного значення, а вітчизняне „туризмознавство” почало формуватися лише після 1991 року. За роки незалежності з'явилися перші наукові публікації з цієї тематики. Розвитку українського туризму присвячено праці Т.А. Дьорової [2], В.І. Цибуха, В.В. Худо, М.П. Мальської [11] та ін. Саме ці науковці вперше в Україні частково узагальнили та систематизували матеріал із історії українського туризму. Особливо необхідно відзначити наукові дослідження В.К. Федорченка [5], який висвітлює окремі аспекти теоретичних та методичних засад підготовки фахівців для української туристської галузі. Водночас комплексні історичні дослідження з проблем туристської освіти в незалежній Україні не здійснювалися.

Мета статті – проаналізувати сучасні тенденції розвитку туристської освіти в Україні, запропонувати напрямки вдосконалення підготовки фахівців для сфери туризму з метою забезпечення їх конкурентоспроможності на державному та світовому ринку туристських послуг. Об'єкт дослідження – туристська освіта в Україні, предмет – основні тенденції розвитку.

У соціально-економічних умовах, що склалися після проголошення незалежності України, серед важливих завдань постала необхідність створення національної системи туристської освіти, яка б інтегрувалася в загальнодержавну освітню систему як важлива складова суспільства та туристичної галузі. Встановлено, що ступінь економічного та технічного розвитку будь – якої країни, добробут суспільства пропорційні середньому рівню навичок, знань і кваліфікації її активного населення [4, 7]. Суспільний прогрес безпосередньо зумовлюється рівнем впровадження та використання сучасних технологій та ступенем фахової підготовки кадрів. Міжнародні стандарти вимагають від спеціалістів туристичної галузі глибоких професійних знань, зокрема іноземної мови, правової підготовки, володіння новітніми технологіями організації і обслуговування. Вже сьогодні, потреби інноваційного професійного мислення та нові форми туристичної діяльності спричинили необхідність впровадження нових таких професій, як організатор туризму, соціальний

аніматор, туроператор, маркетолог, менеджер туристського сервісу. На жаль, в Україні формування професійної кваліфікаційної структури туристського ринку праці проходить стихійно, відсутній чітка класифікація персоналу готелів, турфірм, інших підприємств галузі, на сьогодні вона не оформлена будь-яким нормативним класифікатором [4, 8].

Принципово нова політична, економічна й соціальна ситуація, що склалася в Україні, її вихід як самостійного суб'єкта на міжнародну туристичну арену підносить на вищій щабель підготовку майбутніх фахівців для сфери туризму. Вирішення цього завдання в нашій державі гальмується низкою суперечностей між:

- вимогами ринку праці до професійної підготовки майбутніх фахівців сфери туризму та рівнем їхньої кваліфікації, що не відповідає світовим тенденціям і потребам в умовах інформаційно-технічного розвитку;

- необхідністю підвищення рівня фундаментальності туристської освіти та недосконалістю професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів у навчальних закладах;

- потребами культурологічної підготовки фахівців для сфери туризму з урахуванням етнонаціональних, соціально-культурних та інших особливостей різних регіонів й недооцінкою цього чинника, що є наслідком відомих ідеологічних причин;

- необхідністю врахування особливостей становлення і розвитку вітчизняної системи туристської освіти, прогресивних ідей і зарубіжного досвіду професійної підготовки фахівців для сфери туризму та недостатньою дослідженістю їх у вітчизняній педагогічній науці, що призводить до ігнорування у педагогічній практиці;

- нагальною потребою науково-методичного забезпечення розвитку туристської освіти і відсутністю в Україні спеціалізованих науково-методичних центрів, лабораторій, здатних виконувати це завдання [5, 11].

Вирішення означених суперечностей можливе за умови розробки і обґрунтування змісту, форм і методів підготовки фахівців для сфери туризму відповідно до міжнародних стандартів, сучасних і перспективних завдань забезпечення конкурентоспроможності українських фахівців на світовому ринку туристських послуг.

Упродовж тривалого часу вищі та середні навчальні заклади України не готували спеціалістів для туристичної галузі. Тому фундаментальна туристична освіта в Україні – нова справа. Коли в 1991 році Україна стала незалежною державою, фактично у нас було тільки чотири осередки підготовки кадрів для туризму: Київський та Сімферопольський університети, Інститут туризму профспілок і Технікум готельного господарства [6].

Сьогодні підготовкою кадрів для туризму та готельного господарства займаються 146 вищих навчальних закладів України різних форм власності та рівнів акредитації. Класичних навчальних закладів туристичного напрямку небагато: два в Києві, по одному в Донецьку, Івано-Франківську, Львові і Ялті [7]. Багато це чи мало? До речі, у Китаї їх налічується 845 [8, 9]. Справа не у кількості закладів, а в якості освіти, яку вони пропонують. Поки що певна кількість навчальних закладів, що готують фахівців туризму, не мають необхідної для цього матеріально-

технічної бази, навчально-виробничих лабораторій, підручників і посібників, а головне – викладачів-професіоналів.

Перший в Україні навчальний заклад нового типу – навчально-науково-виробничий комплекс „Туризм, готельне господарство, економіка і право” був створений у 1995 р. [9]. До його складу ввійшли навчальні та наукові заклади, підприємства і установи: Київський інститут туризму, економіки і права; Київський технікум готельного господарства; Економіко-юридичне училище; Державна льотна академія України; Курси підвищення кваліфікації; Науковий центр розвитку туризму; Українська нотаріальна палата; Управління юстиції м. Києва; готельні комплекси „Дніпро”, „Братислава – Десна”, „Русь”; туристичний комплекс „Пролісок”; Державна судноплавна компанія „Чорноморське морське пароплавство”; Бориспільська митниця та ін. Головними завданнями комплексу „Туризм, готельне господарство, економіка і право” є:

- координація спільної діяльності навчально-виховних закладів, організацій, установ з реалізації Закону України „Про освіту”;

- впровадження системи ступеневої підготовки фахівців за наскрізними навчальними планами та програмами;

- ефективне використання науково-педагогічних кадрів, навчально-лабораторної та виробничої баз, спеціальної інфраструктури;

- організація підвищення кваліфікації викладачів навчальних закладів та працівників підприємств;

- спільне проведення науково-дослідних робіт, апробація та використання їх результатів; підготовка наукових кадрів;

- розробка навчально-методичного забезпечення тощо [2, 142].

Навчальний процес у комплексі забезпечує висококваліфікований професорсько-викладацький колектив. Заняття проводяться на сучасній навчально-матеріальній базі. Спеціалісти, яких готують навчальні заклади комплексу, мають високий рівень знань і практичних навичок, відмінно зарекомендовують себе під час роботи на підприємствах і установах сфери туризму. За рекомендацією Уряду України, у 1998 році Київський інститут туризму, економіки і права було прийнято до складу Всесвітньої туристської організації (ВТО). Участь у ВТО дає комплексу можливість отримувати необхідну методичну допомогу, вивчати міжнародний туристичний досвід, брати участь у семінарах та стажуванні в межах ВТО. З лютого 2002 р. Київський інститут туризму, економіки і права набув статусу університету [2, 143]. Сьогодні Київський університет туризму, економіки і права є провідним навчальним центром із підготовки фахівців туристичної галузі України. Він готує бакалаврів, спеціалістів і магістрів зі спеціальностей: менеджмент організацій (спеціалізація – менеджмент туризму і готельного господарства); маркетинг (спеціалізація – маркетинг туризму і готельного господарства); економіка підприємства (спеціалізація – економіка туризму і готельного господарства); міжнародні економічні відносини; облік і аудит; правознавство.

Виникнення комплексу „Туризм, готельне господарство, економіка і право”, набутий досвід у підготовці фахівців і встановлення широких зв'язків зі спорідненими навчальними закладами в Україні та за

її межами мало своїм закономірним підсумком створення за його ініціативою і на його науково-практичній базі Асоціації навчальних закладів України туристичного й готельного профілю. Метою діяльності Асоціації є сприяння у створенні ефективної системи правового й професійного захисту її членів, розвитку національної освітньої діяльності, системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів туристичної галузі України, участь у співробітництві з національними освітніми об'єднаннями, асоціаціями, навчальними закладами інших держав та міжнародними організаціями туристсько – рекреаційного профілю.

Основними завданнями Асоціації є: сприяння розвитку бази освітньої діяльності, вдосконаленню системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів туристичної галузі; сприяння проведенню науково-дослідної роботи, видавничої діяльності в сфері туризму; широкий обмін інформаційними, нормативними, методичними та іншими матеріалами як засобами навчально-виховного процесу; сприяння обміну викладачами, навчальними планами, навчальними програмами, виданню навчально-методичних матеріалів, навчальних посібників та підручників, уніфікації відповідно до державних стандартів навчальних планів і програм; участь у розробці та реалізації програм і проектів загальної, туристсько-рекреаційної, фахової вищої безперервної освіти.

За роки свого існування Асоціація утвердила себе як ефективний механізм об'єднання інтелектуальних зусиль навчальних закладів різних рівнів акредитації в справі підготовки кадрів індустрії туризму і гостинності. До речі, значно збільшилась кількість членів Асоціації: 1997 рік – 27 членів; 1998 рік – 33 члени; 1999 рік – 36 членів; 2000 рік – 46 членів; 2001 рік – 53 члени; 2002 рік – 64 члени; 2003 рік – 71 член; 2004 рік – 75 членів [5, 349].

Комплекс „Туризм, готельне господарство, економіка і право” має міжнародні договори про співпрацю із закладами освіти Бельгії, Німеччини, Польщі, Болгарії, Італії, Канади, Китаю, Франції, Чехії, Словаччини, Білорусі, Росії. На базі Комплексу 11 листопада 2001 р. вперше в Україні створено Академію туризму [2, 145-146], яка є добровільною всеукраїнською громадською організацією і об'єднує осіб, що займаються науковою, навчальною та практичною роботою в галузі туризму. Академія діє на основі Конституції України, чинного законодавства, на принципах демократії, самоврядування та рівноправності її членів. Метою діяльності Академії як об'єднання фахівців у галузі туризму є: реалізація їхнього прагнення сприяти подальшому якісному вдосконаленню та розвитку туристичної сфери України. Основними своїми завданнями Академія визначає:

- розробка науково-теоретичних засад туризму, сприяння становленню та розвитку нового напрямку наукового знання – „теорії туризму”(„туризмології”);

- консолідація фахівців туристичної галузі у справі підготовки науково обґрунтованих пропозицій щодо розвитку туризму;

- удосконалення внутрішньої та зовнішньої політики України в галузі туризму;

- участь у підготовці проектів нових нормативних актів з питань туристичної діяльності;

- консультування державних органів, громадських організацій та рухів з питань туристської проблематики;

- координація розробок і досліджень у туристичній галузі;

- сприяння підготовці, публікації та розповсюдженню наукових, навчальних і методичних матеріалів з проблем туризму;

- визначення пріоритетів у проведенні наукових досліджень, сприяння формуванню актуальних напрямів для проведення дисертаційних досліджень у зазначеній галузі та ін.

Своїми науковими дослідженнями і діяльністю Академія активно сприяє входженню України як самостійної держави у світову співдружність, утвердженню гуманістичних відносин між країнами, зміцненню миру між народами, розвитку міжнародної дипломатії тощо.

Міністерством освіти і науки України разом із Держтурадміністрацією України та Асоціацією навчальних закладів України туристичного і готельного профілю вперше в Україні було ініційовано і у 2002 р. введено окремий напрям підготовки фахівців – „Туризм” та розроблений і зареєстрований у Мініюсті галузевий стандарт вищої освіти за цим напрямом [10, 221-425].

Сьогодні в нашій державі вже склалася ситуація, коли далі нарощувати кількість освітніх закладів, які готують спеціалістів для туристичної галузі, неактуально – нині потрібно серйозно говорити про підвищення якості освіти. Зокрема, вдосконалення науково-інформаційної бази навчання, розвиток методичного забезпечення навчального процесу, впровадження прогресивних педагогічних технологій, створення освітніх професійних стандартів, розробку кваліфікованих вимог до працівників сфери туризму. Випускник навчального закладу – дипломований фахівець сфери туризму – повинен бути адміністратором, уміти керувати колективом туристичної фірми; знати процес створення турпродукту і забезпечувати його; знати іноземну мову, комп'ютерну справу, маркетинг, менеджмент, бухгалтерію, економіку, історію культури; пройти кваліфіковану виробничу практику у туристичній фірмі чи готельному господарстві. За приблизними підрахунками, освітні заклади туристичного спрямування щорічно випускають близько двох тисяч дипломованих спеціалістів [6]. До речі, працевлаштувати таких спеціалістів нині не є проблемою – для обслуговування туристів в Україні працюють понад 3000 закладів оздоровлення й відпочинку, майже 1400 готелів, мотелів, кемпінгів різних форм власності, 3500 транспортних засобів, туристичною діяльністю займаються 2,5 тисячі підприємств [11, 19].

Поступово змінюється державне розуміння необхідності регулювання та підвищення конкурентоспроможності вітчизняного туризму, підтримка туризму стає пріоритетним напрямком розвитку економіки [12, 18]. Державною програмою розвитку туризму на 2002 – 2010 роки, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 583, зазначено про необхідність здійснення заходів щодо удосконалення і подальшого розвитку системи освіти для підготовки спеціалістів туристичної галузі [10, 37-38]. Важливим пріоритетним напрямом

державної політики щодо розвитку освіти загалом і туристської зокрема є розвиток системи неперервної освіти та навчання впродовж життя. Неперервність туристської освіти в Україні має реалізуватися шляхом забезпечення наступності змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, оптимізації системи перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників галузі, модернізації системи післядипломної освіти, запровадження та розвиток дистанційної освіти.

Таким чином, професійній українській туристичній освіті доводиться одночасно взаємодіяти із взаємопов'язаними процесами глобалізації та стрімким технологічним розвитком. Вони змінюють характер трудової діяльності, умінь та навичок, необхідних фахівцям в туристській діяльності. Професійну туристську освіту в нашій державі сьогодні необхідно розглядати в контексті міжгалузевої системи неперервної освіти. Підготовка спеціалістів для сфери туризму потребує створення розгалуженої багатоступеневої мережі навчальних закладів, які мають такі рівні: професійний (училище); технологічний (технікум); організаторський (коледж); управлінський (інститут); науково-дослідний (магістратура, аспірантура, докторантура), – спрямовані на формування всебічно розвинутого фахівця конкурентоспроможного на державному та світовому ринку туристських послуг. Головним завданням професійної освіти в туризмі стає необхідність розширення переліку спеціальностей та спеціалізацій освітньої системи, підвищення якості навчання, вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів туристичної галузі, виховання особистостей, які своєю діяльністю сприятимуть перетворенню туризму у високоприбуткову галузь української економіки і розвитку демократичного, соціально орієнтованого українського суспільства.

1. Стафійчук В.І. Рекреація. Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2006.
2. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2002.
3. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник нормативно-правових актів. / Під заг. ред. проф. В.К. Федорченка; Київ. університет туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
4. Наукові записки КІТЕП: Щорічник / Редкол.: Пазенок В.С. (голова) та ін. – К.: Знання України, 2002.
5. Федорченко В.К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму: Монографія / За ред. Н.Г. Никало. – К.: Видавничий Дім „Слово”, 2004.
6. Бажал І., Винниченко І. Не носити рибу, а вчити її ловити. Про те, чого можна чекати від популярної нині освіти / <http://www.zn.kiev.ua>
7. Бажал І. Проблеми кадрів для гостиничного господарства / <http://www.turnovosti.com.ua>
8. Федорченко В.К. Україна і світ туризму / Урядовий кур'єр. – 2005. – № 136.
9. Туризмологія та туризмознавство: становлення науки / <http://www.kitep.infocomsc.net>
10. Туристична діяльність. Нормативна база / Роїна О.М. – К.: КНТ, 2005.
11. Мальська М.П., Худо В.В., Цибух В.І. Основи туристичного бізнесу: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004.
12. Проблеми якості у громадському харчуванні, готельному господарстві і туризмі: Зб. наук. праць – Київ: Київський державний торг.-екон. університет, 2000.

С.А. Морозова

ТЕХНОГЕННИЙ ПРЕСИНГ ЯК ЗАГРОЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

На сучасному етапі розвитку цивілізації техногенний прогрес набув небаченого рівня, його швидкість зростає експоненційно, а загальна потужність набула колосальної сили, здатної за десятки років безповоротно змінити хід розвитку біосфери Землі. Людство не встигає осмислювати можливі наслідки використання промислових технологій і виробництв. В ситуації, коли локальні екологічні кризи, викликані науково-технічним прогресом, набувають все більшого розмаху, надзвичайно важливим є осмислення загальної спрямованості процесів трансформації біосфери, виявлення непрямих наслідків людської діяльності, усвідомлення меж стійкості природного середовища.

У цьому зв'язку корисно поглянути на історію людства як на поступову еволюцію від дуже вразливих суспільств мисливців і збирачів через етап існування менш вразливих і в той же час більш продуктивних аграрно-міських суспільств, яким притаманна достатня стійкість, до світу з регіонами надзвичайної перенаселеності й перенапруження системами життєзабезпечення. Такі суспільства попри вражаючий рівень техногенного розвитку знову стають надзвичайно вразливими, в тому числі з боку природних факторів. Урбанізовані території давно перевищили природні можливості підтримання нормального існування людського суспільства. Чисельність населення в них підтримується тільки завдяки штучним системам життєзабезпечення, які все більше і більше ускладнюються, узалежнюючись від все чисельнішої кількості факторів. Це призводить до все частішого виникнення збоїв і ненадійності їхнього функціонування. Екстремальність буття знову підвищилась.

Тому дослідження фундаментальних змін у взаємозв'язках між природними процесами та процесами, спричиненими людською діяльністю, привертає увагу все більшої кількості науковців, чільне місце серед яких належить, зокрема, таким вченим, як Х. Ламб, А. Горе, Б. Мессерлі, М. Гросяну, Т. Хоферу, Л. Нунезу, Х. Пфістеру [1, 2, 3]. Мета публікації – з'ясувати загрозу техногенного пресингу для збереження історико-культурного середовища. Об'єкт вивчення – техногенний пресинг, предмет – його загроза історико-культурному середовищу.

Про колосальну потужність антропогенного фактора, який загрожує докорінним перетворенням біосфери вже до кінця нинішнього сторіччя свідчить немало більше, ніж переконливих історичних фактів. Так, Середземноморська Європа ще за часів Античності швидко втратила свій природний вигляд. Тотальне вирубування ліванського кедру, яке розпочалося ще коли афіняни, в угоду своїм амбіціям стати морською супердержавою, розпочали побудову потужного флоту, що налічував 400 трієр, швидко призвело до майже повного знищення його лісів [4, 250]. Нині безплідні й безводні пустелі центральної Іспанії ще за часів царювання Філіппа IV були вкриті цінними лісами. Вони були знову ж таки досить швидко щент знищені для побудови

„Непереможної армади”, яка по суті будувалася двічі, оскільки перший раз вона була майже повністю знищена англійським піратом Френсісом Дрейком ще в гавані Кадісу, а вдруге вона безславно загинула біля берегів північної Франції [5, 340]. Випасання кіз остаточно перетворило колись квітучий край на пустелю.

Густі ліси росли також біля північно-східних берегів Адріатичного моря. Вони пішли на будівництво венеціанського флоту у XV-XVI ст. В південній частині Балкан ліси вирубувалися турками. Вапнякові породи, на яких росли Середземноморські ліси, нестійкі до процесів вимивання. Ерозія, підсилена перевипасом худоби, унеможливила їхнє відновлення. Отже, оголені скелі на півдні Європи прийшли на зміну розкішним лісам середземноморського дубу та ліванського кедру виключно завдяки людині.

Україну також не обійшли осторонь процеси руйнування біосфери. Нинішній стан природи Середнього Подніпров'я відрізняється до невпізнаності від тих картин, які спостерігали наші пращури ще декілька сторіч тому. Вже важко уявити якою різноманітною була б природа Лісостепової України, аби не надмірний тягар антропогенного пресингу.

Характер флористичного і фауністичного різноманіття Середнього Подніпров'я багато в чому обумовлювався близькістю великого азійського степу. В проблемі біорізноманіття, тобто видового насичення певної території, велике значення має розташування місцевості стосовно природних шляхів міграції видів. Поняття міграції виправдане не лише по відношенню до перелітних птахів чи великих антилоп, які здійснюють щорічні міграції, але і по відношенню до будь-яких тваринних і навіть рослинних видів. На просторі Північного Причорномор'я і далі на рівнини Середнього Подніпров'я виходить одна з найпотужніших трансконтинентальних природних „магістралей”. Сформований на неосяжних просторах монгольських, північнокитайських та середньоазійських степів, цей шлях проходить по вододілах Єнісею, Обі, Іртишу, звужуючись у „коридор” між Каспійським морем і Уральськими горами, виплескується на простори Прикаспійської і Волзької низовин, а далі прямує у Північночорноморські степи. Докладно ідея трансконтинентальних магістралей викладена Ю. Ємельяновим [6].

Незаперечним фактом дієвості трансконтинентальних міграційних шляхів є наявність у фауні Європейського Лісостепу значної кількості суто азійських степових видів. Так, на просторі Середнього Подніпров'я поширювалися характерні середньоазійські ковилово-типчаккові флористичні угруповання. Не дивно, що їх заселяли такі характерні степові мешканці, як тарпан, кулан, сайгак, байбак. Більше того, „азійські риси” притаманні усій фауні Європи. Вони прослідковуються виразніше ніж риси, географічно значно ближчої для Західної Європи африканської фауни. На це звернув увагу, зокрема, американський дослідник І. Сіммонс [7].

Фактором, який кардинально змінив вигляд сучасного Середнього Подніпров'я, є сільське господарство. Масштабність негативних екологічних наслідків сучасного сільськогосподарського виробництва, на нашу думку, небезпечно

недооцінюється. Особливість цієї галузі полягає в тому, що вона розосереджено впливає на величезні площі, але за своїм забруднюючим ефектом вона безсумнівно, посідає чільне місце поряд із найнебезпечнішими виробництвами, негативно позначаючись на біоті, виступаючи найагресивнішим антропогенним чинником в цього регіону. Так, зокрема до сільськогосподарського обігу залучено 80-90 % загальної площі областей, що лежать в ареалі Середнього Подніпров'я [8]. Додавши до цього території, зайняті забудовою та комунікаціями, виявимо, що природна рослинність та тварини на сьогодні фактично позбавлені місць існування. Небезпечність інтенсифікованих агроєкосистем для природних екосистем полягає в їхній спорідненості. За влучним висловом Ю. Одума, „агроєкосистема є ні чим іншим як „одомашненою” екосистемою” [9, 186]. Сільське господарство конкурує з природними екосистемами, використовуючи ті ж самі ресурси (територію, сонячне світло, вологу, поживні елементи). Людина генетично змінила деякі корисні для себе види рослин (головним чином, злакові) та тварин і спрямувала ресурсні потоки природних екосистем для їхнього вирощування і розведення. Власне, ця технологія переспрямування природних потоків і є сільським господарством.

Його негативний вплив, що перш за все позначився на дедалі виразнішому збідненні біорізноманіття, виявляється ще задовго до того, як воно охоплює більшість території вказаного регіону. Для сільського господарства найбільш зручними є пойми рік і долини, тобто ті самі території, що найбільш сприятливі для розвитку рослинності та існування тварин. Саме з найродючіших ділянок в першу чергу витісняється дика природа на периферію оптимуму. Поступово, розширюючи територію сільськогосподарських земель, людина лишає для природних угруповань найбільш безплідні ділянки.

Осередки землеробства спочатку повільно, потім все швидше розростались, захоплюючи насамперед найбільш зручні і плодючі місцевості. На сучасний момент вони майже повністю охопили територію Середнього Подніпров'я. Мошногірський та Канівський кряжі, Холодноярський, Знаменський та деякі інші ліси лишилися поодинокими островами на монотонній канві земель, що обробляються. Їхній видовий склад як флористичний, так і фауністичний вкрай збіднений; вони не здатні утримувати популяції великих ссавців. Але ці збіднені ліси єдині притулки для останніх диких тварин і рослин.

Ніскільки не применшуючи масштабів людської трагедії Чорнобилю, не можна заперечити той факт, що за своїм руйнівним впливом на біосферу навіть жорстка радіація не може порівнятися зі згубністю антропогенного руйнування. Підтвердження тому – несподіване зростання видового різноманіття і чисельності видів у зоні відчуження.

Як свідчить сучасна дійсність, реалізуючи масштабні проекти, людина перш за все отримує той результат, на який розраховує, але наслідки другого і третього порядків досі лишаються погано передбачуваними. Це особливо небезпечно, коли їхній вплив із часом стає домінуючим. Так, розорювання додаткових території перш за все розширює площі посівних земель і зумовлює збільшення сільськогосподарської продукції, але далі знижує

рівень ґрунтових вод, який підтримується завдяки лісовим ділянкам та неораним землям. Це веде до обміління криниць, зниження вологості ґрунту, врожайності культур і ерозії родючого шару.

За нинішніх масштабів антропогенного впливу збереження природи можливе лише за жорсткого розмежування природних і антропогенних, а точніше техногенних ділянок. Причому розмежування повинне бути спрямованим на ізоляцію не природних ділянок, а виробничих. Логіка природоохоронних заходів повинна бути спрямована на якомога щільнішу ізоляцію будь-яких виробництв через жорсткі обмеження допустимих викидів і скидів забруднюючих речовин, територіальне розширення і ресурсоспоживання. Загальна стратегія повинна полягати у поступовому розширенні осередків дикої природи і дедалі більшій локалізації техногенних територій.

Особливо гостро ця проблема постала сьогодні на Черкащині. Земля Богдана і Тараса є духовним осередком України, коліскою її державності. Вона відіграла унікальну роль в українській історії. Зберегти для нащадків всю красу і багатство її природи: ланів, річок, лісів, – а тим забезпечити здорову основу подальшого існування українського народу є одним із найважливіших завдань.

1. Lamb H. *Climate, History and the Modern World*. – London: Methuen, 1982.
2. Gore A. *Earth in the Balance – Ecology and Human spirit*. – Boston: Houghton Mifflin, 1992.
3. Messerli B., Grosjean M., Hofer T., Nunez L., Pfister C. *From nature-dominated to human-dominated environmental changes // Quaternary Science Reviews*. – 19. – 2000.
4. Микель П. *Древняя Греция / Пер. с франц.* – М.: Из-во „ОЛМА-ПРЕСС”, 1999.
5. Маховский Я. *История морского пиратства / Пер. с польск.* – М.: Мир, 1991.
6. Смелянов Ю.В. *Рождение и гибель цивилизаций*. – М.: Вече, 1999.
7. Simms I.G. *Changing the face of the earth: culture, environment, history*. – L.: Blackwell, 1996.
8. *Національна доповідь України // Спеціальне видання до V всеєвропейської конференції міністрів навколишнього природного середовища „Довкілля для Європи”*. – К.: Новий друк, 2003.
9. Одум Ю. *Экология: В 2-х т. / Пер. с англ.* – М.: Мир, 1986. – Т.1.

А.І. Темченко

СЕМАНТИКА ДОБОВОГО ЧАСУ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ

Дослідження семантики обрядового часу, запропонованого у попередніх випусках „Українського селянина” [1], потребує певного доповнення. У зв'язку з цим виникла потреба детальнішого вивчення моти як ритуального часового циклу, що і визначило мету публікації, об'єктом якої є українські традиційні вірування, а предметом – добові часові проміжки.

Традиційно виділяються чотири часові добові парадигми, що співвідносять її з роком, де весні відповідає ранок, літу – день, осені – вечір, зимі – ніч. Чотирьохкратний вимір часу зіставляється також із чотирма річними сонячними фазами (весіннім/осіннім рівноденням, літнім/зимовим сонцестоянням)

і основними просторовими координатами, тому в обрядовому сенсі слугує добовими/річними часовими проєкціями „абсолютного початку”. Розглянемо докладніше кожну з чотирьох добових парадигм.

Ранок. Сприйняття ранку в традиційній культурі завжди позитивне, оскільки він знаменує початок нової доби. У лікувальних текстах ранок ототожнюється з „білим світом”: „Ти вода вечірня, случилась з вечора, до півночі, до білого світа” [2, 120]. Фразеологізм „білий світ” має досить широке семантичне поле. Так, іменники „світ” / „свет” позначають видиму частину доби і стосуються не лише часу, але й простору, тому є ключовими у текстах, які знищують (відсилають у темряву) або відроджують (надають видимості). Наприклад, хижі тварини відсилаються зі „світу”: „Ія тебе заговараю губу, зубу ишчари і пашчари, штоб ти по свету не ходіла, і з людьмі не говорила” [3, № 786]; втрачена здатність худоби до жування, відтворюється шляхом надання їй видимості: „Жуйко, жуйко, гдзе ти забаріласа, гдзе ти заўаліласа. Ці за лесом високім, ці за морем глибокім <...> ўуйдзі ти на белий свет” [3, № 840].

У давньоруській мові „світ”/„свет” також є полісемантичними і вживаються у тотожних значеннях [4, 295-297]. Такі семантичні взаємодії підтверджуються зворотним зв’язком. Наприклад, д.р. велий – „великий” має паралельне значення – „світлий”, „благий” (грецьк. велфйщн; лат. velox) [5, 146]. Пор.: з укр. добрий – „великий” (роздобріти – „потовщати”, добро – „багатство”), а також фразеологізмами біла кость / біле тіло у значенні „здорове”, „благородне”, „чисте”, „світле”; білий світ – „хороший”, „сонячний”, „світлий” тощо. Подібні форми асоціюються з часовими вегетативними циклами і стосуються не лише доби, але й року в цілому, що пояснює порівняння ранку зі здоров’ям / багатством (пор.: з приказкою „Хто рано встає, тому Бог щастя дає”). У зв’язку з цим існує чимало описів лікування хвороб на світанку: „Вийти вранці, чуть стане сонце сходить, і тоді, як не буде хмарки на дворі стать перед сонцем і казати: „Добрідень, пропасниці! Стєь вас сімдесять сім, я принесла вам снідання всім!” [2, 102, 126-в]. В такому випадку стає зрозумілим, чому після сходу сонця / „третіх півнів” припиняється дія нечистої сили: „Вечерная зорка заступала, поўночная забараняла, святовая ўсіх вельмоў атганяла” [3, № 863].

Згадування образу роси є закономірним для традиційної культури, що підтверджується застосуванням у повсякденному мовленні фразеологізмів „ранішня роса”, „умитись росюю”, а також семантичними взаємозв’язками типу „роса / рості”. Відповідна мовна ситуація пояснюється тим, що роса вважається цілющою і використовується у лікувальних обрядах: „Святий Ян стречник Божий, приступай доброю порою ранею росюю до білої кості, до чирвоної крові, врече одверни, а спір (удачу – прим. авт.) приспори” [3, № 29]. Рекомендується також умиватися ранішньою росюю, яка має антисептичні властивості й очищує шкіру, тому освіжає обличчя і надає йому природного рум’янцю. Збивання ранішньої роси, особливо на Юрія, розцінюється як навмисна шкода, оскільки це свято позначає початок випасу худоби та моделює наступний часовий цикл від Юрія до Михайла/Дмитра.

На світанку здійснюються також шлюбні „чарування”, смисл яких полягає у калькуванні природної невідворотності (зміна ночі на день), яка має спровокувати зміни у стосунках між хлопцем і дівчиною: „Поставить відро з водою до котирьох часов ранку (до світанку, перед тим, як сонце сходить) у глухий кут. Потім на світанку роздягтися і обмитися нею, потім процідити ту воду, щоб залишився бруд з тіла. Водю напоїти того, кого приворожують, а бруд закопати під порогом [6, 5].

Сакралізація часових проміжків, які позначають принцип початку, дає можливість простежити існування єдиного семантичного ряду, де ранній / перший / правий взаємодоповнюють і взаємозамінюють одне одного. Так, у коментарі до тексту „від зміїної отрути” перший / правий мають тотожне значення: „Три рази прочитати „Отче наш”, потім наступити правою ногою на перший поріг і говорити замовляння” [7, 44]. Аналогічні відомості зустрічаються в родильних обрядах. Перед тим, як вперше винести первістка на двір треба стати на першому порозі правою ногою, правою рукою триматися за клямку і казати: „Сонцем освічуся, місяцім городжуся, а зорькамі засиплюся, та ніяких болезней ізносу не боюся” [3, № 1081]. Звідси ставлення до першого як до особливого, найсильнішого. Перше начебто слугує взірцем, моделлю, до якої прирівнюється все, що йде за ним, тому воно має бути найкращим. Цим можна пояснити традиції надання первісткам переваги у спадкуванні майна (пор. із сюжетами казок про трьох братів, де останньому не дістається нічого), звичаї використання весільного одягу „в перший і останній раз” (на весіллі і похорон), а також архаїчні звичаї першої шлюбної ночі з представниками племінної аристократії як осіб, наближених до верховного божества тощо.

Південь/північ сприймаються як кульмінаційні астрономічні періоди, час максимальної концентрації світла/темряви, у міфології – земного/потойбічного, чистого/нечистого, корисного/шкідливого. Прикладом може слугувати ставлення до тіні, яка традиційно вважається двійником людини, оскільки повторює її силуєт, з чим пов’язані заборони ставати чи пловати на чужу тінь. Опівдні вона майже відсутня, тому рекомендувалося не стояти довго під відкритим небом, а сонячному удару надавали міфічного значення, що додатково вказує на обрядове значення півдня як перехідного часу. В цьому контексті цікаво виглядає образ чорта, тінь якого відсутня постійно, за чим він і впізнається. Звідси походження західноєвропейських легенд про те, що нечистий краде чужу тінь, яка в цьому контексті співвідноситься з людською душею. Сприйняття півдня як лімінального часу пояснює, чому деякі події, що відбуваються у цей проміжок часу, є знаковими. Наприклад, на Багату Кутно спостерігали за поведінкою корови, якщо опівдні вона лежить, то отелюватиметься до заходу сонця і навпаки [3, № 850]. Прикметним тут виглядає зіставлення найкоротшого дня і найдовшої ночі, де перше є більш значущим, оскільки моделює події, пов’язані з народженням. Аналогічні співвідношення спостерігаються на Івана Купала, коли у найкоротшу ніч відбуваються дівочі ворожіння на майбутнє заміжжя. В такому випадку простежується дублювання річних і добових лімінальних станів

(макрокосмів), які провокують подібне у житті людини (мікрокосми).

Поряд із півднем часто вживається образ півночі, що розцінюється як час виникнення хвороби: „І ти, лукавий <...> чи ти в часу, чи ти в полчасу, чи ти в дні, чи в полудні, чи ти в ночі, чи ти в півночі” [2, 120]. У цьому контексті зрозумілими стають легендарні дванадцять годин ночі, що є модернізованим еквівалентом фольклорної півночі. До недавнього часу на Поліссі опівночі лікували „крикси”. Для цього о дванадцятій годині ночі виходили з дитиною на поріг і кричали три рази: „Лесовіс дзеде і баби, ого! Баба-яга угу, угу, угу! Беріце крикси і несіце в лес, а моеї Каце сон принесе” [3, № 49]. Стоячи на порозі (межі), відбувається звернення до Баби-яги – лісового духа, пов’язаного із семантикою смерті, що підтверджується мовним матеріалом: польськ. – jkdzi-baba, словацк. – jezi-baba, чеськ. – jezinka, галичанськ. – Язя [8, 591]. Пор. з подібними лексичними формами: болг. езб – „мука, тортури”; сербохорв. јџа – „жах”; јизив – „небезпечний”; словен. јџа – „гнів”; давн.-чеськ. јмзм – „відьма” [9, 542]. В цьому сенсі поріг відіграє роль ритуального захисту, своєрідної перепони від зовнішніх небезпек. Це пояснює, чому в народних переказах під ним розташовують домовика, а також існування цілого комплексу обрядів, пов’язаних із його семантикою. Аналогічне ставлення до порогу зустрічається у Давній Русі. У Повісті минулих літ розповідається про те, як якийсь новгородець „оборонись від злих чар язичницького волхва на порозі” [10, 1362]. Таке розуміння семантики цього образу підтверджується формою слова – поріг. Ймовірно, в архаїчні часи над входом до житла розміщували роги, як форму ритуального захисту.

Ніч. В традиційних лікувальних практиках особлива увага приділяється ночі – темній, прихованій частині доби, яка співвідноситься з невидимими, таємними силами, з тим, що не сприймається „денними” органами чуття. Ніч у міфології – це інший часовий вимір, який репрезентує не виявлений аспект людської свідомості: сон, марення, видіння. У зв’язку з цим, ніч вважається найбільш міфологізованим добовим періодом. Як правило, найінтимніші магичні ритуали відбуваються саме вночі – наслання або знешкодження туги, печалі, хвороби: „Рабе Божьей ляков не знаці ні в коще, ні в кровє, ні в руках, ні в ногах, ні в палчіках, ні в суставчіках, ні в старом, ні в молодом, ні в перекрое, ні всякою порою” [3, № 183]; „Колтун зрізали у глуху ніч (коли був відсутній місяць – прим. авт.) і пускали за водою” [3, № 621]. Пор. з текстом „від пропастиць”, де рух за течією асоціюється з відсиленням, абсолютним відторгненням хвороби: „Пливи, раче, за водою та бери трісцю за собою” [7, 91]. В цьому контексті лікувальні тексти співвідносяться з календарними обрядами. За свідченнями С. Килимника у Велику Суботу побутовав звичай пускати за течією шкаралупи великодніх крашанок, які „припливають до Рахманів через три з половиною – чотири неділі (на Преполовеніє), і тоді Рахмани вже знають, що Христос воскрес, і святкують свій Великдень. А покіль ті шкаралупи припливуть до Рахманів, то кожна стає яйцем. Одне яйце припливає на кожних дванадцять Рахманів, і їдять вони це яйце до другого Великодня” [11, 222]. Міфологічні Рахмани порівнюються з

архаїчними пращурами, яким на Великдень приносили жертви у вигляді крашанок.

Зіставлення ночі з „тим” світом пов’язано також з процесом засипання, що асоціюється у традиційній культурі з тимчасовим вмиранням. Під час сну людина могла бачити алегоричні картини минулого і майбутнього, спілкуватися з покійними, переміщуватися на значні відстані, володіти чарівними предметами тощо. Впродовж найближчих днів відшукувались аналогії між дійсним і побаченим уві сні. Часто різні події розумілись як підтвердження побаченого вночі, тому розцінювались як своєрідні знамення. Звідси символічне трактування поведінки тварин, які мають чорний колір.

Відомо, що фізіологічні ритми людського організму залежать від світла місяця. В такому випадку видається логічним застосування в обрядовій лікувальній практиці „непчатот”/„зоряної” води, як засобу ритуального лікування/очищення і слугує поясненням, чому найчастіше образ місяця фігурує в замовляннях, пов’язаних із стихією води. Наприклад у текстах: „від кровотечі”; „Я сей крові не пускаю, также я греблю гачу, і денно, і полуденно, і ночью, і зірчною, і місячною, чоловік з духом, а Бог з помоччю” [2, 132]. Докладне перерахування всіх місячних фаз створює замкнений часовий цикл, закритий від проникнення хвороби: „Збирайте свою кроў, сисайте і йопуху не пускайте ні ў молодяку, ні ў тритяку, ні ў подпоўню, ні схода, ні перекроя, ні ўсяко часу” [3, № 687]; „Косцяни зуби заговоряла <...> на подпопovní і на молодзіку, і на гнілих днях” [3, № 505]. „Гнілі дні” можуть позначати відсутність місяця, іноді це поняття застосовується для опису несприятливого часового періоду [12, 498]. Така обрядова модель часу порівнюється з мотивами просторової локалізації хвороби у „лісах/болотах”. В окремих замовляннях моделюється власна часова парадигма, яка є сталою і не залежить від дійсного розташування місяця: „На старой меже стоїць старий дуб, а ў том дубе удар з звіхціком, з місяца, і с перекройа, штоб рижей короўці споминку не було” [3, № 838]. Згадування лише останньої фази начебто фіксує у часі саме таку форму місяця, що дає можливість відтворити її у будь-який необхідний для замовляння період. Така текстова часова автономність пояснюється тим, що східні слов’яни пов’язували виникнення/знищення хвороби з фазами місяця (пор. з віруваннями, що „удар” минає тоді, коли зникає старик). Це стосувалось також життєвих циклів людини і природи. Наприклад, народженому „на молодик” віщували гарне здоров’я, довгий вік, веселу і доброзичливу вдачу; відповідно тому, хто з’явився „на старик” – протилежні якості, що пояснює звичай молитовних звернень до Бога, коли на небі з’являється „нова чверть” [2, 18-19], а також ритуали зустрічі нового місяця у південних слов’ян [13, 148]. Перспектива зростання є основою для творення замовлянь „до худоби”: „Прибувай, молоко, прибувай, молоко з поўного місяца” [3, № 864]; „на красу”: „Тобі, місяцю з повні, а мені на здоров’ї подивитись і хороше надивитись” [2, 132-п].

Життєдайна символіка молодого місяця пояснюється також тим, що його образ співвідноситься з архаїчними пращурами, вшанування яких тривалий час було поширене у середовищі слов’ян. Рудименти архаїчних культів простежуються

на початку ХХ ст. у білорусів, які молились на місяць за недавно померлих [13, 144].

Отже, періодична поява і зникнення місяця розцінюється як його народження / вмирання, тому кожен новий цикл моделює обрядову ситуацію зростання і розвитку, а його завершення – занепаду і смерті. Наявність астрономічної закономірності передбачає створення ментального стереотипу, необхідного для створення й існування самого обряду.

Вечір є точкою переходу, межовим станом, завершенням одного часового циклу і початком іншого (пор. з прокльonomом: „А щобсь не дожив до вечора” [2, 98]). Часовою перспективою вечора виступає ніч, тому з ним співвідносяться недуги, що загострюються наприкінці дня. Мова йде про курячу сліпоту і нервові захворювання: „Ти вода вечерня <...> над тобою хрест умочали, над тобою Євангелію читали, біси-дияволи заклинали, із християнської віри висилали” [2, 126-е]. Увечері здійснювались ритуали, спрямовані на обмеження дій потойбічних істот – „відьмів”, „хортів”, „ворогів”, які асоціювались з нічним часом: „Добри вечер, коровка моя рябая. Іду я к тібе, не сподівайся на мене, оберегай сина себе от ліхих духов і чародейних врагов. Ногами топай, рогами бодай і голосом покрикай, хазяйку на помощь прізывай” [3, № 795].

Наявними є також аналогії „вечірніх” замовлянь з поховальними кульгами. Наприклад, після заходу сонця заклинали горобців, місцем проведення обряду було родове кладовище – „щоб знав, хто лежить” [2, 66]. У лікувальних текстах сила хвороби співвідноситься з поминальними трьома днями і роковинами: „пристріт <...> ранній, денний, сутковий, триденний, годовий” [2, 138], а її початок припадає на перехідні часові стани: „Кури, курятніци, ідіть, возьміте у Івана Іваника нашніци, ношніє, полуношніє, дянніє, полудьонніє, часовіє, получасовіє” [3, № 54]. Схожі тенденції спостерігаються в річному циклі, де основні поминальні дні припадають на періоди сонячних сонцестоянь і рівнодень. Вечір у такому випадку порівнюється з осіннім рівноденням і співвідноситься з білоруськими „дзядами”. Зіставлення лікувальних, поховальних і календарних обрядів пояснюється тим, що в тому чи іншому випадку порушується межа „того” і „цього” світів. У зв’язку із цим мета виголошення замовлянь полягає в обмеженні зворотного впливу потойбічного: „Сохрани мене, Господи, і в часі, і в получасі, повсякчас, на усяке время Христове” [2, 97]. Подібну функцію виконують графічні обереги – хрести, розетки, волоти, меандри, ромби, ритуальне нанесення яких застосовується для охорони простору: „У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках,

спасителі в головах” [6, 3]. На противагу вечору ранок сприймається як початок нового часового / життєвого циклу, що пояснює символічне тлумачення першого слова і семантику ранкових прикмет: „Пречіста Божья Матерь пріступала раннімі зорамі, раннімі словами помощь давала” [3, № 594].

Насамкінець слід зазначити, що вивчення семантики окремих вірувань, пов’язаних із добовим часом, видається можливим за допомогою порівняння цих культурних явищ з архаїчними обрядами і мовною етимологією. Чотириохмірний поділ доби є традиційним, тому пропонується стаття є лише спробою дослідити пов’язані з цим ментальні й психічні стереотипи, розкрити їх первинне значення.

1. Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. – 2003. – № 7; Ковальков О.Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців // Український селянин. – 2004. – № 8; Темченко А.І. Семантика днів тижня в українській лікувальній традиції // Український селянин. – 2005. – № 9.
2. Чубинський П.П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 1.
3. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Азапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. – М., 2003.
4. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т. – С.Пб., 1903. – Т. 3.
5. Хомяков А.С. Записки о всемирной истории. Часть первая // Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова. – М., 1904. – Т. 5.
6. Темченко А.І. Замовляння, повір’я, записані на Черкащині // Рукописні фонди ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. – Ф. 1-Ц / 15.
7. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П. Новицьким, П.С. Єфименком, В.П. Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О.М. Таланчук. – К., 1992.
8. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Б. Андреевского. – С.Пб., 1891. – Т. 2.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. Б.А. Ларина. – М., 1987. – Т. 4.
10. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т. – С.Пб., 1895. – Т. 2.
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. Б.А. Ларина. – М., 1986. – Т. 1.
13. Белова О.В., Толстая С.М. Луна // Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 2004. – Т. 3.

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К.В. Івангородський

ЗЕМЛЕРОБСТВО В ЕКОНОМІЦІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVII ст.): ІСТОРИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

В історіографії, й передусім українській, майже прописною істиною стало твердження, що „агресивність” Кримського ханства, репрезентована постійними набігами на сусідні країни, чи не в першу чергу обумовлювалася екстенсивним розвитком господарства. Однак слід відразу зауважити, що цей досить популярний і водночас поверховий стереотип, породжений слабкою, а до того ж ще й заангажованою дослідженістю проблеми, не може не тільки претендувати на істинність, а є хибним. Насправді ж, забігаючи дещо наперед, можна твердити, що специфіка такого державного організму, як Кримське ханство в XV–XVII ст., і зокрема землеробський сектор його економіки, як це не видається дивним на перший погляд, навпаки сприяли зменшенню динаміки набігів татар і зростанню цивілізованості населення півострова, яке і без того не було „дикими варварами”.

Ще одним міцним історіографічним стереотипом у контексті задекларованої теми є домінування тези про тотальне кочівництво кримських татар, що також не зовсім вірно. Остання обставина визначає і мету нашого дослідження – проаналізувати, яке місце та значення мало землеробство в економіці Кримського ханства впродовж XV–XVII ст. Такі хронологічні межі визначено саме для вивчення еволюції цього виду господарювання в Криму, оскільки значний розвиток тут землеробства у XVIII ст. ні в кого не викликає сумнівів. З іншого боку, виникає запитання: на основі чого у XVIII ст. у ханстві землеробство досягає такого злету? Вважаємо, на основі розвитку цієї галузі в попередні часи.

У межах цієї статті ми не будемо детально зупинятися на розвінчанні вище означених історіографічних міфів, витворених імперською етносоціальною свідомістю (адже не секрет, що від кінця XVIII ст. „історичне значення” Кримського ханства перебувало під контролем істориків у межах Російської імперії; етносоціальне забарвлення зумовлювалося інтерпретацією антагонізму як релігійного – християнсько-мусульманського [1]), що без критичного підходу перекочували в історичну науку радянської доби, з її прагненням героїзації минулого, для якого невисипуща боротьба Русі з „кочовим наступом” підходила якнайкраще. Як усталена традиція вони були сприйняті вже сучасними істориками, в тому числі й українськими. Для них ці стереотипи є цілком прийнятними, з огляду на „історіографічну романтику” щодо визвольних прагнень українців у ранньомодерну добу, де поряд

із боротьбою проти Литви, Польщі, Московії, досить непогано вписувалася боротьба з Кримом, незважаючи на те, що причини боротьби з цими сусідами, як і геополітичні розрахунки всіх цих тогочасних держав щодо України, були діаметрально протилежними.

Разом із тим не викликає сумнівів і та обставина, що, як правило, більшість істориків і минулого, і сучасного були заручниками недослідженості власне всієї історії Кримського ханства. Така ж ситуація спостерігається й щодо вивчення розвитку соціально-економічної сфери цієї держави, в тому числі мало уваги приділено вченими становленню та еволюції в ній саме землеробської галузі. Проте не можна сказати, що дослідники зовсім не зверталися до цієї тематики. Так, уже в 1784 р. німецький учений Тунманн опублікував нарис „Кримське ханство”, в якому частково описував економічну специфіку країни [2]. Окремі зауваження з цього приводу містять і праці дослідників політичної історії ханства Ф. Хартаха, С. Сестренцевича-Богуща, В. Смірнова [3, 4], зокрема поверхово ними вивчаються поземельні відносини в Криму у XV–XVII ст.

Першим дослідником з історії кримсько-татарського землеволодіння можна назвати Г. Блюменфельда, котрий, залучивши досить широку джерельну базу, дослідив проблему з погляду юридичного [5]. Однак першою спробою ґрунтовного аналізу безпосередньо аграрних відносин у Кримському ханстві, в тому числі розвитку землеробства, стали праці Ф. Лашкова й передусім „Історичний нарис кримськотатарського землеволодіння” (1894–1896), над яким автор працював дванадцять років. Опрацювання великої кількості архівних матеріалів, спонукало його опублікувати виявлені документи окремою збіркою [6]. На жаль, починання цих істориків у радянську епоху були фактично перекреслені та забуті, хоча дехто з дослідників намагався вивчати цю тему. Зокрема, заслуговують на увагу розробки С. Бахрушина, О. Новосельського, А. Якобсона, С. Секеринського, В. Панашенко та ін. [7-12].

Після розпаду Радянського Союзу проблеми соціально-економічного розвитку Кримського ханства увага майже не приділяється і відзначити можна лише працю В. Возгріна, що вийшла друком ще у 1992 р. [13]. Зокрема, дослідник одним з перших спробував спростувати тезу щодо зумовленості татарських набігів розвитком землеробства. „Вказуючи на невисоку товарність і залежність сільського господарства татар від примх природи як на основну причину набігів, – підкреслює автор, – прибічники такого роду пояснень начебто абстрагуються від предмету дослідження, адже мова йде про благодатний Крим, чий знамениті степові чорноземи... у поєднанні з поміркованим кліматом, здатні

прогудувати в десятки разів більше, ніж у середні віки, населення... Природа ж Криму, на яку посилаються деякі автори, – продовжує далі В. Возгрін, – основний фактор, який сприяв тому, що багатоплеменне населення його вважало вижило в століття турецької доцасності, зберігши за собою історичну батьківщину. І не розійшлося, як інші племена, по вільнішим від заморського іга краям, а консолідувалося в єдину націю” [13, 163-164].

Добре відомо, що держава Кримське ханство сягає своїми витокami першої половини XV ст., коли Кримський улус остаточно ввійшов зі складу Золотої Орди. Незаперечним є і те, що домінуючим видом господарства татар і в цій державі, і в Криму було кочове скотарство, яке не втрачало свого значення впродовж усієї історії ханства. Литовський дипломат XVI ст. Михалон Литвин, будучи свідком подій, відзначав із цього приводу: „Життя татар первісне, пастуше..., вони не мають ні загорож, ні будинків, лише пересувні палатки з жердин і очерету, вкриті товстим войлоком...” [14, 14]. Проте переважання відгінного тваринництва зовсім не заперечувало й існування землеробства. З іншого боку, цього потребував і непинний процес осідання татар на землю, причому така ситуація спостерігалася й серед татар Золотої Орди, а отже, цілком закономірно могла наслідуватися й населенням безпосередньо Криму.

Що це так, не викликає сумнівів. Промовистим свідченням розвитку землеробства в Дешт-і-Кипчаку (так називався Великий Євразійський Степ, де містилася й Золота Орда) є епізод, описаний мандрівником Іософато Барбаро, який особисто побував у межах Джучієва улуса в 30-х рр. XIV ст. „Наприкінці лютого, – писав він, – по всій Орді голосно повідомляють бажаним [татарам] робити посів, щоб вони завчасно приготували все для того потрібне, бо у певний день березня запропоновано відправитися до певного місця, обраного для посіву; внаслідок цього оголошення всі бажані негайно роблять свої приготування, запасують насіння хлібу на вози та вирушають із робочою худобою... до призначеного місця, яке звичайно буває далі двох днів шляху від пункту, де знаходиться Орда під час оповіщення наказу про посів. Тут залишаються вони до тих пір, поки не виорють землю, посіють хліб і закінчать польові роботи, а потім повертаються назад в Орду..., коли ж хліб дозріє, то всі... відправляються на жнива” [15, 345].

На середину XIV ст. Золота Орда досягла найбільшого розквіту. З’явилося багато міст, у різних частинах держави окреслилися райони осілости не лише з міським, але й сільським населенням, хоча й надалі основна маса населення продовжувала вести традиційний, кочовий образ життя. Симбіоз двох основних аграрних сфер у цьому регіоні не був чимось екзотичним, що змусило ще К. Маркса визнати, що „в усіх східних племен можна прослідкувати від початку історії спільне співвідношення між осілістю однієї частини їх і кочівництвом, що продовжувалося, іншої частини” [16, 214]. На думку В. Єгорова, саме цей симбіоз забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов. У тих же обставинах, що склалися в регіоні Дешт-і-Кипчака, ці компоненти доповнювали та взаємно підтримували один одного [17, 140].

Схожу ситуацію спостерігаємо і в Кримському ханстві. Причому джерела фіксують татарське

феодалне землеволодіння з примусом місцевого населення в передгірському Криму вже в XIV ст. У цей же час починають формуватися бейлики (форма татарського вотчинного землеволодіння) наймогутніших кримськотатарських родів – Сулешевих, Ширинів, Баринів, Аргинів. З одного боку, утворення цих бейликів стало виявом загальних тенденцій емірів до емансипації внаслідок ослаблення Золотої Орди. З другого – цей процес осідання татарських феодалів у Криму стимулювався наявністю старого місцевого землеробського населення, експлуатація якого, згідно з твердженням А. Якобсона, „судячи за тарханними ярликами, набула досить важливого значення в татарському феодалному господарстві” [10, 133].

Помітний процес осідання татар на землю у Криму був водночас і потужним етноконсолідаційним чинником для всієї кримської спільноти, передусім її кочової та напівкочової частин. Це знайшло відображення і в історичній пам’яті кримських татар, яку фрагментарно занотував у середині XVII ст. турецький мандрівник Евлія Челебі. Він оповідає, що коли татари підкорили Крим, то невдовзі так намножилися в Саладжицькій ущелині, що вже не поміщалися там усі, а тому заснували Бахчисарай [18, 134], який став притягальним центром для татар і змушував їх осідати поблизу нього. На думку В. Панашенко, саме забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [12, 64].

Не останню (якщо не головну) роль у процесі осідання кримських татар на землю та переході до землеробської діяльності відіграли контакти з місцевим, осілим землеробським населенням. Знову ж таки, аналогічний процес можна простежити й у золотоординському суспільстві [19, 82-85]. Кочівники Золотої Орди хоча й повільно, все ж таки почали поступово переймати від своїх сусідів землеробство. Якщо, судячи з нотаток Рубрука, на початку XIII ст. вони знали тільки просо, то наприкінці того ж століття вони знали й інші види хлібних злаків. Зокрема, у половецькому словнику (Codex Cumanicus), складеному в 1303 р. у Криму як довідник для італійських (генуезьких) купців, крім проса, згадується ячмінь (арпа), горох (бурчак) і мак. У джерелах є згадки і про культивування населенням Дешт-і-Кипчака пшениці: „Посівів у них мало, – писав Ель-Омарі в 1340-х рр., – і найменше пшениці та жита, бобів же майже не можна знайти. Найчастіше зустрічається у них просо; ним вони харчуються й серед витворів землі в ньому полягає головна їхня їжа” [20, 230].

У тому ж таки Codex Cumanicus поряд із назвами хлібних культур, зустрічається й назва плуга (сабан) і низка слів, пов’язаних з його використанням, тобто з рільництвом як родом занять: орач (сабанчі), орати ралом (сабан сурмак), залізне рало (сабан тімер), орна земля (сабан ері) тощо. Крім рала, в Золотій Орді були обізнані й із сохою. На переконання ж М. Сафаргалієва, „поява плуга (сабан), сохи (сука) в Золотій Орді як землеробського знаряддя сам собою факт, який заслуговує на увагу, тим не менше немає необхідності переоцінювати їх роль” [15, 344]. Погоджуючись із цим застереженням, все ж таки варто відзначити помітний вплив осілої землеробської

культури Євразії на кочовиків, в тому числі й на кримських татар.

На специфіку кримськотатарського землеробства мали вплив не лише традиції агрокультури золотоордїнської доби, а й традиції класичного візантійського землеробства, що зберігалися в культурі місцевого населення Криму часів середньовіччя. З цього приводу досить влучно висловлюється А. Якобсон: „Думка про те, що землеробські поселення південно-східної Таврики VIII–IX ст., як і східної, являли собою сусідські (територіальні) общини зі ще незалежним, незакріпаченим населенням, виходить перш за все з глибокої традиційності в Криму общинного ладу. На цю традиційність, – продовжує вчений, – вказує хоча б той факт, що вже в пізнє середньовіччя до общинної організації, поступово осідаючи, долучилися й татари. Весь лад кримськотатарської общини XVII–XVIII ст. ясно показує, що вона виникла в середовищі осілого землеробського населення й, очевидно, задовго до появи в Криму татар, які застали її там у сформованому вигляді” [9, 168].

Осідаючи на землі, асимілюючись і змішуючись із місцевим землеробським населенням, кримські татари неминує включалися в його соціальну матрицю, переймаючи з неї агрокультурні надбання та долучалися до її організаційної (общинної) структури. При цьому дивують не риси общини, котрі внесли в неї татари – недавні скотарі (переважно значення пасовиськ і сіножатей), а її архаїчні риси – форма розподілу землі за паями (долями), поруч із цим общинна оранка, право переважної купівлі землі общиною, кругова порука тощо. Між тим, на думку того ж таки А. Якобсона, саме ці риси нагадують особливості старої візантійської землеробської общини [9, 168]. Аналіз останньої дозволяє розглядати татарську общину (джемаат) не як привнесений із Дешт-і-Кипчаку соціальний інститут, а як приклад наслідування саме місцевої традиції землеробства і поземельних відносин.

Помітну роль у цьому відіграла й та обставина, що культура місцевих мешканців Криму „перемогла” культуру татар не в силу якоїсь винятковості, прогресивності чи, навпаки, відсталості прибульців, а тому що була краще пристосована до екосистеми Кримського півострова. З процесом осідання на землю татари починають і більше її цінувати, в них розвивається почуття прив’язаності до „малої батьківщини”, з’являється смак і прагнення до плодів її багаторічного господарського поліпшення. На думку В. Возгріна, „це був колосальний переворот у свідомості маси, що не можна порівняти навіть зі зміною релігії, а коли він завершився, оволодіння технологічними та іншими методами веденням традиційного кримського господарства пішло цілком успішно” [13, 140].

Більшість дослідників проблеми погоджуються з тим, що досить помітним процес осідання татар у Криму стає в XVI ст., що викликало й зміцнення землеробського сектору економіки ханства. Крім вище згаданих причин, які зумовили цей процес, можна відзначити ще й такі. Скотарство не могло прогодувати все населення півострова, де досить часті посухи та епідемії істотно скорочували поголів’я худоби, а отже, й кількість продукції кочового тваринництва. Важливим фактором став і природний приріст

населення, що зумовлював необхідність інтенсивного шляху розвитку економіки, а отже, й рільництва. Попри апокаліптичні цифри, якими оперує історіографія щодо кількості ясиру, виведеного татарами з сусідніх земель, грабіжницькі походи за живим товаром не приносили татарам величезних прибутків (але це тема окремої розмови). З іншого боку, татарські землевласники поступово усвідомлювали більшу прибутковість осілого землеробства, до якого все більше примушував переходити й попит на хліб. Адже розгром османами генуезьких торгівельних факторій Кафи, Сугдеї, Чембало наприкінці XV ст. призвів до дефіциту зернової продукції в колишньому Константинополі, тому й самі турки мали б зпочувати кримських татар більше уваги приділяти хліборобству.

Тому зовсім не безпідставно турецькі історики приписують уже хану Сахіб-Гірею (1532 – 1551) проведення енергійних заходів щодо спонукання своїх підданих відмовитися від кочового побуту та перейти до землеробства. „Сахіб-Гірей, досягнувши повновладдя, – стверджують вони, – звернув усю свою увагу на облаштування свого народу, чим набув безсмертну славу. Мешканці Криму не мали до нього жител, а вели життя кочове, переходячи з місця на місце. Сахіб-Гірей наказав поламати вози... та призначив їм постійні місця помешкання, надавши кожному достатню кількість землі та наказав будувати будинки та села на півострові Кримському” [Цит. за: 7, 326].

Показниками зростання значення землеробства в Криму впродовж XVI – XVII ст. можуть бути й приватні пожалування кримськими ханами земель із оранкою, сінокосами, пасовиськами, садками, млинами тощо. Причому ці жалувані грамоти зобов’язували нових власників обробляти та засівати землі. Характерним у цьому контексті слід визнати такого роду ярлик хана Саадат-Гірея, яким у 1530 р. пожалував Ібрагіму Ефенді землю з тим, щоб „він оволодів названою землею, сів і обробляв її без будь-яких перешкод” [6, № 22, 85]. Схожий ярлик у 1551 р. видав і хан Девлет-Гірей бею Ямгурчи-Хаджі. Ним володар ханства, „який приносить щастя”, „надав... країну і слуг... і щоб ні султани, ні інші бей та мурзи не зазіхали на зміни і не чинили перепон щодо володіння [цими] землями, які їм, Аргінським (до роду яких належав і вище згаданий Ямгурчи-Хаджі. – К. І.), при ханах, батьках і старших братах наших слугували для хліборобства, сіножаті, зимівлі, випасання та утримання овець, – даний йому цей ярлик...” [21, 99–100]. При цьому, як правило, роздаючи землі мурзам таким чином, хан зобов’язував їх заселяти нові володіння передусім землеробським населенням [12, 55].

Не оминали увагою розвиток кримськотатарського землеробства й сучасники подій. Так, польський посол до хана Мартин Броневський, який був у Криму в 70-х рр. XVI ст., відзначав: „...хоч земля їхня (татар. – К. І.) дуже родюча, але... небагато займаються землеробством і вирощуванням хліба...” [22, 356]. Дортеллі Д’Асколлі, перебуваючи досить довго в Криму на початку XVII ст., переважно в Кафі, згадував „близько понад [цим] містом пагорби щільно заставлені млинами” [23, 118]. Такий переробний комплекс продуктів рільництва навряд чи був потрібен кочовикам. Не дивно, що й Гійом де Боплан

у середині XVII ст. стверджував: „Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого, улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса” [24, 55].

У свою чергу Евлія Челебі говорить з цього приводу ще красномовніше: „Окрім газавату (священної війни з невірними; маються на увазі набіги татар-мусульман на християнські землі. – К. І.), вони (тобто, кримські татари. – К. І.) займаються ще й землеробством, тобто – *вони селяни (!)* (курсив наш. – К. І.). Вирощують вони більше за все просо...” [18, 55]. Він же згадує і такий промовистий епізод: „Коли хани виступають у похід..., у цей час 6 разів по 100 тисяч полонених... блукає по горах, садах і полях... Коли військо уходить у похід із ханом, то дружини (тут жінки. – К. І.) кримських ногайців і бадраків сідають верхи, оперізуються мечами і пов’язуються саадаками, йдуть із козаками (так у Криму в той час інколи іменували всіх полонених. – К. І.) в сади, гори та поля і *займаються там землеробством* (курсив наш. – К. І.). Коли ж люди повертаються [з походу], вони знаходять готовий урожай. [Це вигідно і] тому кримські люди погодилися сплачувати податок на козаків...” [18, 177 – 178]. Оскільки значну кількість полонених у Криму становили українці, можна стверджувати, що й наші предки мали вплив на розвиток агрокультури кримських татар. Промовистим є і той факт, що впродовж XVII ст. на території ханства зафіксовано близько 50 козацьких зимівників та інших козацьких (отже, українських) поселень, що відобразилося й у кримській топоніміці [25].

Доречним буде також зауважити, що показником зростання значення землеробства в Кримському ханстві можуть слугувати й поширені у його межах у XVII ст. деякі податки та повинності. Наприклад, у ярлику хана Селім-Гірея перераховуються наступні пільги: звільнення від „тижневої” та „земельної” повинностей, від десятини з врожаю та від податку „із сохи” [26, 175 – 176]. Існував і окремий податок на землеробство незалежно від віросповідання – херодж мексімет [5, 30; 27, 43]. До стародавніх звичаїв на початку XIX ст. кримські татари відносили й „толоку”, пояснюючи її таким чином: „Два дні на рік виходимо всім селом на допомогу поміщику: день на косовицю, інший – на жнива; і за це поміщики влаштовували нам пригощання”. Якщо ж такий мурза (бей) користувався доброю „славою”, то на толоку прибували й селяни із сусідніх сіл [28, 37].

Як традиційне землеробське населення, кримських татар характеризує у XVIII ст. і Тунманн. Дивуючись тому, що татари не „грубий, брудний, розбійний народ, як колись описували [його] такими брудними фарбами”, німецький дослідник натомість зауважує: „Вони живуть усі, за винятком деяких ногайців..., осіло, в будинках... і містах. Вони займаються хліборобством, виноградарством і садівництвом... Але при цьому... задушевність сяє в їхніх рисах...” [2, 20]. Стосовно розвитку землеробства в Кримському ханстві, той таки Тунманн висловлюється далі ще чіткіше: „Кримчаки культивують самі й за допомогою своїх невільників майже всі сорти хлібу, головним же чином пшеницю, ячмінь і просо, особливо великонасіневе, червоне й жовте, а також трішки жита, вівсу, тарі й чечевичі. У садах вони вирощують чудові фрукти й серед інших чудових рослин – кавуни (карпус)... Вони харчуються

хлібом – як пшеничним, так і просяним, просяною кашею, рисом і фініками...” [2, 22].

Свідченням широкого поширення осілого землеробства в Криму в XVII ст. є і заповіті заможних татар, в яких одним із найцінніших видів майна виступають саме „орні землі”, а також сади та млини. Так, наприклад, в описі нерухомого майна якогось Ахмет-аги, котрий помер 1681 р., фігурують орні землі для хлібу, фруктові садки, землі для посіву льону й млин [6, № 24, 126]. Цінування кримськими татарами землі виявлялося в цей час і не у зовсім цивілізованому вигляді (проте, досить характерному для всього феодального суспільства Європи) – захопленні земель. Так, у 1668 – 1671 рр. тривав судовий розгляд справи, згідно з якою, Монайська община скаржилася, що Аський джемаат захопив у неї частину землі та зорав її. Спільне ж володіння орними землями двох общин підтверджує і судове рішення 1665 р. [6, № 24, 95 – 99].

Досліджуючи аграрний лад кримських татар у XVI – XVII ст., С. Секиринський доходить висновку, що вже з XVI ст. у них досить інтенсивно, поруч із скотарством, розвивалося зернове господарство, садівництво, городництво, певною мірою і виноградарство. Тому у XVIII ст. більшість кримських татар веде вже осілий спосіб життя [29, 149]. Технічні прийоми обробітку полів у кримських татар були ще не високими, зокрема, широко використовували плуги в які запрягали 8 – 10 волів, борони з колючого хмизу, в степу хліб косили косами, а на півдні жали серпами, обмолочували кінями, інколи до 180 снопів на день, зерно зберігали в спеціальних ямах. З іншого боку, родючість кримських ґрунтів, попри всю недосконалість їхнього обробітку, приносила істотні надлишки, котрі йшли на експорт до Стамбулу. З цього приводу С. Бахрушин писав: „Цікаво відзначити, що вже в XVI – XVII ст. татарська знать, очевидно, з метою комерційною заводить порівняно велике землеробське господарство” [7, 326 – 327]. Про надлишок хлібного збіжжя в Криму на цьому етапі говорить і ціна на хліб, яка була досить дешевою, згідно з тогочасними джерелами.

Крім зернових, поширення набуває й культивування технічних культур, насамперед тютюну та льону. Кліматичні умови південного Криму та оригінальна система зрошування полів позначилися на якості та досить високій ціні на „кримський льон”, який цінувався далеко поза межами півострова. Все більшого значення набувало й садівництво. Доречно пригадати, що й сама столиця Кримського ханства – Бахчисарай (фактично „місто-сад”) – мала у назві землеробський контекст. Серед садових культур, які розводилися татарами, були яблука, сливи, вишні, черешні, волоські (грецькі) горіхи, кавуни, дині, гарбузи. Виноградні сади відомі в Криму також уже з XVII ст. Перебуваючи на півострові, Пейсонель дивувався „неймовірній кількості вина” для експорту [30; Цит. за: 7]. Причому, „зростаючий попит на продукти землеробства іноземних ринків викликав з боку татарських феодалів прагнення підвищити прибутковість своїх земель і розширити експлуатацію підвладного їм населення” [7, 327].

Аналізуючи розвиток землеробської сфери економіки Кримського ханства в XV – XVII ст., потрібно звернути увагу на ще одну досить істотну обставину. Більшість істориків схильні підносити цю державу у внутрішньо- та зовнішньополітичному

вимірах як єдиний геополітичний суб'єкт, що не є слушним. Скажімо, Я. Дашкевич відзначає: „Я хочу застерегти від дуже поширеної в наш час помилки, коли Крим у минулому розглядають як одну політичну цілість – Кримське ханство. Насправді, Крим поділявся на дві майже рівнозначні частини: ханство зі столицею в Бахчисараї і турецький еялет із центром у Кафі” [31, 25 – 26]. Солідаризуючись із такою думкою, потрібно, однак, дещо її уточнити. Річ у тім, що існувала ще й третя частина, котра охоплювала Північне Причорномор'я та Приазов'я поза Перекопом – Буджацька орда ногайців із центром у Білгороді (Аккерман).

Етнополітичний феномен ногайців також становить окрему тему для дослідження й характеризується розлогою палітрою аспектів взаємин всередині Кримського ханства. Разом із тим, можна відзначити, що, будучи „класичними” кочовиками та мігрувавши в Північне Причорномор'я досить пізно (XVI ст.), ногайці стали відчутним фактором нестабільності в цьому регіоні. Потрапивши під владу кримського хана, вони, проте, й надалі вважали себе незалежними, що спричинило низку конфліктів з Бахчисараєм. З іншого боку, саме ногайці Буджаку, а не татари півострова (їх джерела називають ще „перекопськими”), були переважно учасниками та ініціаторами набігів на сусідні землі, хоч це зовсім не означає, що й вони були „дикими варварами”. Порівнюючи їх із ногайцями Поволжя, можна констатувати куди більшу „цивілізованість” буджакців.

Коли почалося зростання кількості ногайців (затиснених осілими спільнотами (Буджак – дослівно „кут”), за рахунок природного приросту населення та нових хвиль міграцій із-за Волги, соціальна напруга в Буджаку помітно зростає, адже починає відчуватися суттєвий брак пасовиськ. Перші спроби безконфліктного розв'язання цієї проблеми намагалися зробити вже перші кримські хани – Хаджі-Гірей і його син Менглі-Гірей, сподіваючись осадити своїх кочових підданих на землю і змусити їх займатися землеробством [4, 339]. Очевидно, ці зусилля не минули безслідно, хоча у ногайців заняття рільництвом досить довго залишалося на низькому рівні. І якщо кримські татари вже у XVIII ст. у більшості перейшли до осілого способу життя і землеробство набуло у них першорядного значення, то ногайські татари в Причорноморських степах продовжували займатися переважно напівкочовим скотарством. У цьому контексті слід зважувати також на те, що більшість мандрівників і дипломатів, які залишили спогади про татар XV – XVII ст., не розрізняли власне кримчан і ногайців, екстраполюючи до того ж свої „негативні” характеристики щодо останніх і на перших.

Тому не дивно, що й татари в Криму виявилися „дикими” кочівниками, які не знають землеробства, вже безпосередньо в науковій історіографії. Однак ситуація, як ми бачили вище, була кардинально іншою. В Криму обробіток ґрунту впродовж XVI – XVII ст. набуває все більшого значення. І саме ця обставина істотно впливає на динаміку так званих „татарських набігів”. Адже на півострові з його переважно сільським уже населенням ханам було не просто знайти охочих до походу, особливо в літню пору. Тому кримські володарі, коли у них з'являлося бажання сідати на коня, „головним чином брали з собою

ногайських татар”. Стосовно „мешканців півострова, особливо його південної частини”, то хани „задовольнялися лише накладанням данини за право не виїжджати”, – відзначає Ф. Хартахай [3, 207]. Це свідчення зайвий раз підкреслює „неагресивність” кримських татар і ту обставину, що в походи вирушали переважно напівкочові ногайці.

Визначення способу життя буджацьких ногайців як „напівкочового” має також важливе значення, оскільки якраз землеробство, присутнє в заняттях цієї спільноти, зумовлювало цей симбіотичний і перехідний стан їхнього суспільно-економічного розвитку. Малопродуктивне з багатьох причин скотарське господарство татар не могло прогнати їх. Тому вони здавна доповнювали його так би мовити „кочовим землеробством”: вони орали в степу певні ділянки землі, пов'язані, як правило, з місяцями їхніх зимівель, сіяли там хліб, потім відходили на кочів'я та поверталися для збору врожаю. Причому такий спосіб землеробства простежується у населення Дешт-і-Кіпчака ще з часів існування Золотої Орди. Вище ми вже наводили характерний у цьому відношенні приклад, записаний мандрівником XIV ст. Іософато Барбаро.

Така форма рільництва, пов'язана з обробітком землі „наїздами”, ще не відділена від основної форми господарства кочівників – скотарства, – мала другорядне значення в економіці кочовиків Золотої Орди. Порівнюючи повідомлення П'єтро Карпіні, котрий писав про цілковиту відсутність хлібної їжі у золотоординців, з пізнішими даними Іософато Барбаро, М. Сафаргалієв дійшов „незаперечного висновку щодо певних економічних зрушень, які відбулися в побуті кочовиків на останній період існування Джучієва улуса” [15, 345]. Схожу ситуацію ми спостерігаємо й у середовищі ногайців Північного Причорномор'я впродовж XVI – XVII ст. І саме таким шляхом у них „виник зв'язок із землею, що вело до появи власності на землю не лише общинної, а й феодальної” [10, 140]. Коли ж на початку XVII ст. у Буджак прикотилася нова хвиля масової міграції ногайців з Поволжя, виявилось, що раніше прибулі ногайці Буджацької (Білгородської) Орди, вже істотно відрізняються від співплемінників саме внаслідок посилення в ній традицій землеробства. Зокрема білгородці вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо [12, 63]. Слід думати, що й безпосереднє сусідство із хуторами та зимівниками запорозьких (українських) козаків мало відповідний вплив на опанування місцевими кочовиками осілої агрокультури.

Досліджуючи розвиток землеробства в Кримському ханстві в XV – XVII ст., не варто помітити, й передусім у записах очевидців, домінування тези про те, що для обробітку ґрунту кримські татари залучали переважно невольників, полонених у сусідніх країнах [18, 177 – 178; 22, 357]. Без належного критичного аналізу ця думка перейшла і до наукової історіографії. Проте це не зовсім відповідає дійсності, адже в Кримському ханстві всі піддані місцевих землевласників несли звичайну повинність у формі панщини. Так, піддані князя з роду Аргинів „усі старі та молоді... слухалися та підкорялися йому повністю” і, „як у часи предків, були зобов'язані косити, орати, йти з ним, куди він накаже” [32, 102]. Можна пригадати й вище описаний випадок із загальною для всіх кримських селян толокою.

Крім цього, історичний аналіз дозволяє стверджувати, що праця невольників (рабів) в умовах кочового господарства була цілком не вигідною. Низка випадків натомість засвідчує надання татарськими землевласниками своїм невольникам худоби, щоб вони могли самостійно себе утримувати [15, 364]. То що тоді говорити про натуральний, слабо розвинений товарно, звичайний кримський селянський хутір чи сільський двір, у якому поява економічно не зацікавленого раба становила передусім появу нового, безсумнівно зайвого, ідола за й так небагатим селянським столом. І хоча працю невольників могли собі дозволити заможні феодалі, все ж таки вони теж не досить охоче погоджувалися на неї, про що свідчить усталена в Кримському ханстві традиція відпускати з неволі через 5 – 6 років „ясирян”, які „відробилися”, на що існує величезна кількість вказівок у тогочасних документах [13, 175]. Отже, навряд чи можна погодитись із твердженням про те, що лише невольники в Кримському ханстві обробляли землі, а татари займалися суто кочівництвом і набігами на сусідів.

До того ж, якщо праця рабів у землеробстві кримських татар і була присутня, то очевидним є і наступний процес осадження „ясирян” на землю кримськими землевласниками в статусі вже кріпосних селян, що було набагато вигіднішим для феодалів з економічного погляду. Так, у володіннях мансурського бєя, звільнені „від ясирства” люди, працювали на нього три дні. Вільне татарське населення, що перебувало на землях мурз, сплачувало власнику десятину „з хліба по його збиранню” [7, 327] та відбували панщину, причому набагато легшу, порівняно із сусідніми Річчю Посполитою та Московською державою.

Зростання значення землеробства в Кримському ханстві простежується і на специфіці поземельних відносин, які тут склалися в XV – XVII ст. Спочатку, згідно із звичаєм тюрків-кочовиків, у XIII – XIV ст. земля вважалася власністю всієї спільноти, а хану Кримського улусу належало первинне право розпоряджатися родовими землями. Спроби переходу до спадкового землеволодіння починаються лише з формуванням у кримських татар централізованої держави й під впливом місцевого осілого населення [5, 8 – 9]. При цьому, на думку Г. Блюменфельда, розподіл ханом земель відбувається в залежності від потреб і ступеня старшинства роду, що являє собою фактично не реалізацію ханом монопольної власності, а регулювання общинного, родового землекористування.

Набувши з часом значних земельних володінь (бєйлики), бєї наділяють ними своїх васалів, якими виступали татарські мурзи (своєрідне дворянство). Від XVII ст. можна вже вести мову й про наявність у Криму відносно розвинутої форми приватної власності на землю. Найбільшим власником був безпосередньо кримський хан, домен якого – ерз міріє – включав також значну кількість оброблюваних земель: оранки, сади, сіножаті [33, № 23, 71 – 74].

Іншим видом кримськотатарського землеволодіння, що склався під впливом ісламу на основі шаріату, був вакуф, тобто договір, завдяки якому власник передає своє майно на благочинних підставах, на користь духовних установ. Зокрема прибутки з вакуфу передавалися на утримання мечетей, медресе тощо. На думку В. Халілової, можна

припустити, що цей вид володіння виник в часи посилення світської влади та мав на меті охороняти майнові інтереси приватних осіб від незаконних зазіхань із боку світських володарів, ставлячи їх під протекторат духовенства [34, 158].

Нарешті, поруч із цими видами, можна відзначити ще й общинне землеволодіння, про що ми не раз уже згадували вище. Землеробська сільська община – джемаат – формується у кримських татар після поселення їх на півострові, передусім під впливом традицій землеробства місцевого населення. Характеризуючи побут кримських татар, Ф. Лашков вказує на зміни, які відбулися в їхньому житті впродовж другої половини XV – XVI ст., оскільки вже „від початку XV ст. землеробство набуло в Кримському улусі права громадянства” [33, № 22, 41].

Поступово землеробська соціальна організація – сільська община джемаат, як підкреслює цей дослідник, під впливом нової форми суспільної праці, все глибше проймає життя кримськотатарського населення. Крім цього, він виділяє ще й такі види землеволодіння в Кримському ханстві, як домен турецького султана, калгали – частина спадкоємця престолу в Криму (калги-султана), ходжалик – володіння духовних осіб. У свою чергу Г. Блюменфельд відзначав, що одноманітність общинно-родового землеволодіння перемежовувалася різноманітними формами земельної власності [5, 38].

У суспільстві кримських татар джемаат визнавався центральною владою і як суспільно-економічна, і як адміністративно-територіальна одиниця Кримського ханства, а земля общини вважалася спільною власністю всіх її членів. Специфіка джемаата зі спільними землями, криницями, шляхами, колективним обробітком землі яскраво відображена в актовому матеріалі, опублікованому Ф. Лашковим [6]. Номінально джемаат володів і розпоряджався всією землею певного поселення, але фактично орна общинна земля розподілялася за паями між сім’ями – членами общини, до яких вона переходила на правах особистої власності [9, 168].

Відносна складність поземельних відносин у Кримському ханстві, що сформувалися в XV – XVII ст. засвідчує достатньо високий рівень суспільно-економічної організації кримських татар, зростання у них цінності земельних володінь, а отже, й першорядне значення їх обробітку, що істотно феодалізувало країну вже на початок XVIII ст. Таким чином, немає підстав говорити про відсталість, примітивність і цілковиту незначущість для кримських татар землеробства. Безперечно, достатньо пізній початок процесу осідання кочових татар у Криму (кінець XIV – початок XV ст.) не міг привести в XVII і навіть у XVIII ст. до тих результатів у галузі землеробської агрокультури, які спостерігалися серед сусідніх осілих спільнот, у тому числі й української. Однак і заперечення суттєвого прогресування в цьому напрямі спільноти ханства є нелогічним і хибним.

Говорячи про соціально-економічний розвиток Кримського ханства в XV – XVII ст., слід враховувати й проаналізовану вище специфіку етносоціальної структури цієї держави, з її міцним напівкочовим конгломератом, який на півночі становили ногайці. Хоча й для останніх, як ми могли переконатися, традиції рільництва не були зовсім чужими. Розвиток землеробства в Криму значно поменшував і динаміку

татарських набігів на сусідні країни. Основу ж цих „виправ” здебільшого становили не кримці, а ті ж таки напівкочові угруповання Північного Причорномор’я. Хоча феномен цих татарських походів потребує глибшого дослідження, з виявленням і аналізом усіх причин, які зумовлювали таку ситуацію на Великому Кордоні. Проте, одна із причин, які поверхово залучаються істориками, – рівень землеробства кримських татар, – має бути вилучена з інтерпретації цього історичного явища, оскільки це не сприяє встановленню історичної істини та об’єктивному усвідомленню в історичному контексті діалектики взаємин кримськотатарської спільноти насамперед з українцями.

1. Дет. про це див.: Івангородський К.В. Ісламський Крим і православна українська народність: міжспільнотні взаємини в контексті етносоціальних трансформацій XV–XVII століть // *Іслам і Україна / Упор. М.І. Кірюшко.* – К., 2005.
2. Тунманн. *Крымское ханство.* – Симферополь, 1990.
3. Хартахай Ф. *Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы.* – 1866. – № 2.
4. Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в.* – С.Пб., 1887.
5. Блюменфельд Г.Ф. *Крымскотатарское землевладение (историко-юридический очерк).* – Одесса, 1888.
6. Лашков Ф.Ф. *Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической учёной археографической комиссии (Далі – ИТУАК).* – 1895. – № 23, 24; 1896. – № 24, 25.
7. Бахрушин С.В. *Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе.* – 1936. – № 3; Цитується за вид.: Бахрушин С.В. *Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Далі – МАИЭТ).* – Вып. 3. – Симферополь, 1993.
8. Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* – М.; Л., 1948.
9. Яковсон А.Л. *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР.* – Вып. 168. – Л., 1970.
10. Яковсон А.Л. *Крым в средние века.* – М., 1973.
11. Секиринский С.А. *Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма.* – Дис. ... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1984.
12. Панащенко В.В. *Крымское ханство у XV – XVIII ст. // Украинский исторический журнал.* – 1989. – № 1.
13. Возгрин В.Е. *Исторические судьбы крымских татар.* – М., 1992.
14. Литвин Михалон. *О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – Вып. 1. – К., 1890.
15. Сафаргаліев М.Г. *Распад Золотой Орды // Учёные записки Мордовского государственного университета.* – Саранск, 1960. – Вып. 9; Цитується за вид.: Сафаргаліев М.Г. *Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций.* – М., 1996.
16. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения.* – 2-е изд. – Т. 28.
17. Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – М., 1985.
18. Челеби Эвлия. *Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму.* – Симферополь, 1996.
19. Фёдоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды.* – М., 1973.
20. Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* – С.Пб., 1884. – Т. 1.
21. Андреев А.Р. *История Крыма.* – М., 1997.
22. Броневский Мартин. *Описание Таврии // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД).* – Т. VI. – Одесса, 1867.
23. Д’Асколли Эмидио Дортелли. *Описание Черного моря*

- и Таврии // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902.
24. Боплан Гийом Левассер де. *Опис України.* – Львів, 1990.
25. Регушевський С. *Українські топоніми в Криму // Культура народів Причорномор’я.* – 1997. – № 1.
26. Гидалевич А. *Два ханских ярлыка, принадлежавшие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // ИТУАК.* – 1918. – № 5.
27. Герасимова В.С., Тур В.Г. *Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник.* – К.; Судаг, 2004.
28. Лашков Ф.Ф. *Сельская община в Крымском ханстве.* – Симферополь, 1887.
29. Секиринский С.А., Секиринский Д.С. *Аграрный строй крымских татар в XVI–XVIII вв. // МАИЭТ.* – Вып. 2. – Симферополь, 1991.
30. Peyssonel M. de. *Traité sur le commerce de la Mer Noire.* – Paris, 1787.
31. Дашкевич Я.Р. *Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія.* – 2003. – № 4.
32. Лашков Ф.Ф. *Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве.* – Одесса, 1884.
33. Лашков Ф.Ф. *Исторический опыт крымскотатарского землевладения // ИТУАК.* – 1895. – № 22, 23.
34. Халилова Д.Э. *Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. / Под ред. И.Ф. Кураса.* – Симферополь, 1999.

Ю.М. Михайлюк

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕРКАСАХ І КАНЕВІ В КІНЦІ XV – 60-х рр. XVI ст.

Система життєдіяльності міських громад Черкас і Канева в литовську добу була насиченою і досить розгалуженою, що об’єктивно і закономірно потребувало внутрішньої саморегуляції, яку здійснювали інститути самоврядування. В цьому випадку нас цікавить персональний посадовий склад керівництва міськими громадами. Одного із таких представників уособлювала посада міського отамана, що сформувалася в період монгольської зверхності в регіоні. На певному етапі еволюції самоврядної організації в обох містах з’являються війтівства. Через відсутність відповідних документів точний час їх виникнення з’ясувати неможливо. Принаймні в Черкасах це простежується не пізніше межі XV–XVI ст., оскільки на цьому етапі міську громаду тут вже очолював війт. Найдавніша звітка про нього датується 1507 р. і міститься в одному із розпоряджень Сигізмунда I до черкаського старости О. Дашковича: „А не будетъ его самого, ино его наместнику Черкасскому и отаману и войту и всемъ мещанамъ Черкасскимъ” [1, 242].

Водночас це звернення великого князя литовського наводить на думку про тимчасове співіснування обох посад із вірогідним розмежуванням між ними управлінських функцій. Це був певний перехідний етап у визначенні статусу війта як повноцінного очільника міської громади. Згодом власне інститут отаманів, як лідерів громади, остаточно поступається своїм місцем війтівству. Проте впродовж певного часу отамани функціонували у міському середовищі як старійшини

громади в оточенні війта. Це видно, зокрема, із судового акту, складеного київським воєводою у справі конфлікту черкаських міщан із боярином І. Зубриком, в якому фігурують „атамань черкаскихъ и войт Сава” [2, 2].

Стосовно канівського війта маємо найдавнішу звістку від 1552 р., що знаходиться в описі Канівського замку [3, 104]. Незважаючи на це, запровадження тут посади війта, слід гадати, було синхронним у часі із Черкасами. Це аргументується сусіднім розташуванням міст, їх аналогічним статусом, спільністю специфіки соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку тощо. Безперечно спосіб запровадження війтівства мав вигляд королівського розпорядження про підпорядкування міщан юрисдикції війта, як це було у випадку із іншими містами (як у руському, так і магдебурзькому праві) [4, 166; 5, 1-3].

Стосовно способу введення на цю посаду у Черкасах і Каневі до кінця 60-х років XVI ст. джерела не подають жодної інформації. Єдине повідомлення міститься у матеріалах ревізії Черкаського і Канівського замків 1570 р., де вказується, що в обох випадках війтів призначали королівські ревізори [6, 12, 14; 7, 18, 20].

З огляду на це можливими вбачаються дві версії здійснення процедури заповнення вакансії війта. За першою з них можна припустити, що черкаські та канівці мали право вільного вибору голови міської громади так, як перед цим отамана. Про це можемо судити з прикладу Вінниці, котра теж входила до числа непривілейованих міст. Вінницькі міщани свого часу отримали можливість самостійного вибору війта, що було задекларовано жалуваною грамотою великого князя литовського Олександра (кінець XV – початок XVI ст.). У середині XVI ст. війта там уже призначав місцевий староста на підставі королівського розпорядження [8, 95]. У Черкасах і Каневі події могли розгортатися за аналогічною схемою, оскільки мають місце й інші приклади узурпації державною владою функції вибору особи війта [9, 52]. Разом із тим можемо зробити й інше припущення – останнє сталося, зокрема, в Черкасах не пізніше початку 40-х рр. XVI ст., що аргументується наступним судженням. Є певні підстави вважати, що тут посада війта на певному етапі була спадковою. На жаль, прямих доказів з цього приводу немає. Натомість є деякі матеріали, що дають змогу таке припустити. Йдеться про двох війтів, котрі, можливо, перебували у родинних зв'язках на рівні батька й сина. Джерела лише одного разу називають їхні імена: під 1544 р. згадується Чигас [10, 1], а під 1552 р. – Яцко Чигаса [3, 88]. Ім'я останнього, вважаємо, слід розуміти, як Яцко – син Чигаса, чим пояснюється розбіжність відмінків у цих іменах. Як бачимо, різниця у часі між згадками про їхнє війтівство становить 8 років. Крім того, про перебування у цьому проміжку на чолі міської громади іншої особи відомостей немає. Якщо це був не збіг обставин, а дійсно спадкове війтівство, як це подекуди мало місце у Великому князівстві Литовському [11, 116], то такого статусу воно набувало лише внаслідок призначення на цю посаду главою держави із відповідними розпорядженнями про право передачі її у спадок.

За другою версією способу введення на війтівство цілком прийнято вважати, що, з моменту

започаткування цієї посади, кандидат на неї призначався главою держави чи урядовцями за їхніми розпорядженнями. Ця посада, можливо, і запроваджувалася з метою заміни виборного очільника громади на призначуваного, котрий буде зацікавлений більше в опікуванні державними інтересами, аніж громадськими. Показово, що наведені вище документальні свідчення і судження про призначання війтів абсолютно узгоджуються із другою версією.

Надати перевагу тій чи іншій версії досить складно через суперечливість ситуації. В обох випадках при обранні війта закономірно мала враховуватись думка і протекція місцевих урядовців, котрі були зацікавлені у перебуванні на цій посаді вигідної для себе особи. Однак таке, схоже, було нечасто, принаймні в Черкасах. Це підтверджує ціла низка тягб черкаських міщан зі старостами, де війти виступають найініціативнішими фігурантами з боку громади. Для гіпотетичних протезе такі дії виглядають досить нелогічними. Разом із тим, враховуючи, що навіть у Києві від часу надання йому магдебурзького права до 1570 р. існувала практика надання великим князем привілеїв на війтівство [12, 10], факт виборності війта у Черкасах і Каневі вбачається досить сумнівним.

У справі персонального переліку черкаських і канівських війтів через фрагментарність джерел також маємо поодинокі відомості. У Черкасах війтівську посаду обіймали: Сава (1540 р.) [2, 1-2], Чигас (1544 р.) [10, 1; 13, 402], Яцко Чигаса (1552 р.) [3, 88], Степан Челюстинський (1569 р.) [14, 179-180]. На чолі канівської громади відомі Панко Бородович (1542 р.) [14, 39], Яків Павлович (1552 р.) [3, 104]. За соціальним походженням всі вони були міщанами, принаймні будь-які відомості про причетність їх до категорії шляхти відсутні.

Будучи очільниками міських громад, війти виконували ряд функцій, котрі за характером можна класифікувати як зовнішні та внутрішні. Зовнішні функції передбачали репрезентацію громади у взаєминах із місцевими старостами, а також із представниками вищих рівнів влади, перед різного рівня судовими інстанціями із правом виступати свідками міської громади у судових справах зі старостою, шляхтою, монастирями тощо. У більшості перелічених випадків війти виступали на чолі делегованого представництва від громади [2, 1; 3, 94; 10, 1].

Фрагментарність джерел не дає змоги цілковитого виявлення і конкретизації змісту внутрішніх функцій уряду війта. Проте доступні прямі та опосередковані щодо проблеми документальні матеріали дають змогу певним чином реконструювати сферу його компетенції у цій ланці.

Епізоди з внутрішнього та зовнішнього життя міських громад дають змогу стверджувати, що війти були безпосередньо відповідальними за організацію виконання міських повинностей (ремонт замків, мостів, будівництво і підтримування у належному стані міських острогів, забезпечення підводами і стацією послів, відали організацією міщан для військових експедицій та патрулювання околиць), а також опікувалися збором коштів на утримання сторожі та інші потреби. До їхньої компетенції певно входили і судові повноваження, а також інші справи щоденного життя громади.

Суттєві зміни у статусі та функціях війтів спостерігаються після судово-адміністративної реформи 60-х рр. XVI ст. З цього часу вони виступають не стільки представникам міської громади, як органом старостівської адміністрації. Щодо цього у ревізії Черкаського і Канівського староств 1570 р. було чітко зафіксовано, що війти перебувають під юрисдикцією старости. Ревізори не лише призначали війтів, але й у своїх інструкціях обумовлювали і функції цієї посади. За їхнім визначенням, вони призначалися для поліпшення у Черкасах і Каневі порядку („dla porzadku lerszego w mieście”). Обов’язком війтів було контролювати вартову службу у замках, а також пильнувати, щоб без дозволу замкового уряду нікого ні впускали, ні випускали з міста [6, 12, 14; 7, 18, 20].

Така напружена діяльність війтів супроводжувалася чималими затратами зусиль та ресурсів, що потребувало відповідної компенсації. На прикладі Черкас і Канева джерела майже не містять про це конкретних відомостей. Виняток становить згадка на початку 50-х рр. XVI ст. у переліку приписаних до Канівського замку промислових угідь землі під назвою „Войтовщина”, що потрапила під контроль місцевого старости [3, 102]. На цій підставі можемо гадати про існування свого часу у володінні війтами своєрідного рангового землеволодіння. Описуючи забезпечення місцевих війтівських посад доходними статтями та прибутками, вдамося до використання аналогій, що стосуються міст такого ж статусу. Як правило, війт був звільнений від виконання всіляких замкових повинностей та міських податків. Статтю його доходів була частина від судових штрафів, що сплачувало населення [16, 77; 17, 97 зв.]. Можливо, мали місце і маєтні пожалування від короля, як це було у випадку із вінницьким війтом (1504 р.) [18, 1], а також інші джерела прибутків.

Поряд із війтом діяльну участь у виконанні управлінських функцій справами громади здійснювала група місцевих старійшин, іменованих у джерелах „атаманы черкаские”, „люди добрые старые”, „тубилцы старшии” [2, 1; 3, 81, 94; 10, 1]. Характерно, що в їх числі зазвичай фігурувала й особа війта, що чітко зафіксовано в документах. Так, при розгляді одного з поземельних конфліктів черкаський і канівський староста О. Горностай зазначав: „А так я о томъ людей добрыхъ старыхъ черкаскихъ, войта черкаского Чигаса... и иншихъ мещанъ, старыхъ людей...опитываль” [10, 1]. Аналогічною була ситуація й у Каневі [3, 94]. Таким чином, разом з війтом старійшини становили керівний орган міської самоуправи, спільно вирішували належні до їх компетенції поточні міські справи, представляли громаду перед урядовцями під час ревізій місцевих замків, у судових тяжбах зі старостами, шляхтою та монастирями тощо. Зокрема, в середині XVI ст. перед королівськими ревізорами черкаську громаду репрезентували „старшии черкасцы” Іван Савинич, Іван Налістен, Денис Налістен, Семен Кокис; в Каневі „тубилцы старые” – війт Яків Павлович, Омелян Жос, Микита Сенькевич, Левко Бобровник [3, 81, 94].

Не пізніше другої третини XVI ст. серед помічників війта та представників державної влади як у Черкасах, так і в Каневі з’являються по два присяжних старости і державці повіту із категорії зем’ян – „людей достойних, які заслуговують на довіру”, після чого

привести їх до присяги [19, 242]. У люстрації староств Київського воєводства 1570 р. повідомляється, що вони разом з війтом обиралися урядовими ревізорами з числа міщан Черкас і Канева й перебували під замковою юрисдикцією [6, 12, 14]. На присяжних покладалися судові повноваження. „Якщо пан воєвода, староста або державця наш, будучи зайняті нашими або державними справами, самі не встигнуть розглянути справи, то ті два землянина разом із намісниками і маршалками цих наших панів врядників мають розглянути справи і вирішити їх у відповідності до тих прав писаних, які ми дали всій державі”, – зазначалося від імені короля у Статуті 1529 р. Слід вважати, що їхня роль у тогочасному судівництві була великою, оскільки намісникам заборонялося проводити суд без них. Хоча б один із присяжних мав бути при них постійно [19, 242-243]. Разом із тим, на них покладалися й деякі інші функції, пов’язані з поліпшенням „порядку в містах”, оскільки саме для цього, за визначенням ревізоров, вони й призначалися на ці посади [6, 12, 14].

Таким чином, управління міськими громадами Черкас і Канева досліджуваного періоду здійснювалося не однією особою, а своєрідним апаратом на чолі з війтом. Такий управлінський апарат не був сталим, а переживав об’єктивний процес видозміни.

1. Любавский М. К. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки.* – М., 1892.
2. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК).* – Ф. 223 – Оп. 1. – Спр. 330.
3. *Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР).* – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1.
4. Сас П. М. *Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* – К., 1989.
5. ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 1. – Спр. 398.
6. *Архив ЮЗР.*, 1905. – Ч. 7. – Т. 3.
7. *Zrodla dziejowe.* – Т. XX. – Warszawa, 1897.
8. Довнар-Запольский М.Ф. *Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР.* – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5.
9. Марочкін В.П. *Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело.* – Торонто, 1999.
10. ЦДІАУК. – Ф. 131. – Оп. 33. – Спр. 1-а.
11. Гошко Т.Д. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – поч. XVII ст.).* – Львів, 2002.
12. Білоус Н.О. *Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2003.
13. *Акты, относящиеся к истории Западной России.* – СПб., 1848. – Т. 2.
14. *Архив ЮЗР.* – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4.
15. *Архив ЮЗР.* – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2.
16. Білоус Н. *Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // Київська старовина.* – 2001. – № 3.
17. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.* – Ф. 2. – Спр. 1387.
18. ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 639.
19. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статуты Великого князівства Литовського: В 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса, 2002. – Т. 1.

З.В. Священко

ЗМІНИ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА УМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII ст.

Входження українських земель до складу іноземних держав в другій половині XVI – середині XVII ст. привело до змін у поземельних відносинах. Аграрні відносини в цей час визначалися передусім наближеністю українських земель до країн Центральної та Західної Європи, в яких формувалися нові індустріальні суспільства. Для суспільно-економічного розвитку Західної Європи потрібні були сировина і готові товари. Західноєвропейський попит породжував відповідну пропозицію, стимулював розвиток відповідних галузей виробництва, так само, як і прагнення панівних верств Польщі та Литви користуватися престижними західноєвропейськими промисловими товарами, предметами розкоші, книгами, напоями тощо. Це спонукало до збільшення виробництва продукції і, отже, до посилення експлуатації основних аграрно-сировинних ресурсів європейської цивілізації, до яких належали й українські землі в польсько-литовську добу.

Дослідження змін в аграрних відносинах значного регіону Правобережної України – Уманщини – має велике значення. В першу чергу тому, що регіональні дослідження дають змогу глибше проаналізувати загальні тенденції, характерні для всієї України. Крім цього, саме зміни в поземельних відносинах були однією з основних причин великих революційних потрясінь XVII ст. Дослідники зазначають, що “сама економічна специфіка порубіжних земель стала одним із головних факторів, який зумовлював відчутні етносоціальні трансформації спільноти українців” [1, 88]. Незважаючи на актуальність запропонованої проблеми, остання поки що не дістала всебічного висвітлення в історичних дослідженнях.

Метою цієї розвідки є спроба аналізу змін в аграрних відносинах на Уманщині, яка являла собою південне порубіжжя, в другій половині XIV – середині XVII ст. Об'єктом дослідження – аграрні відносини в Україні на цьому етапі. Предмет дослідження – процес еволюції аграрних відносин на Уманщині.

Для вивчення поземельних відносин на Уманщині в другій половині XIV – середині XVII ст. важливими є праці таких дослідників, як М. Грушевський, М. Владимирський-Буданов, О. Яблоновський, О. Баранович, І. Бойко, В. Голобуцький. Серед надбань сучасної історичної науки на особливу увагу заслуговують дослідження В. Смоля, В. Степанкова, А. Гурбика, Н. Яковенко та ін. Однак історіографія проблеми практично не має розробок у регіональному контексті.

Земельна власність у Великому князівстві Литовському була умовною, тимчасовою, пов'язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів наприкінці XIV ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені в землі-воєводства. У свою чергу вони розподіляли землі між місцевими князями і боярами, воєводами і старостами. Так встановлювалася ієрархія васальних відносин [2, 62].

Впродовж другої половини XIV–XV ст. на землях Уманщини почало встановлюватися магнатське і шляхетське землеволодіння. Одним із наймогутніших магнатів тут був Василь-Костянтин Острозький, якому на початку XVI ст. належало на Волині 59 міст і містечок, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів землями на Київщині, Брацлавщині, Поділлі. Землі Уманщини теж перейшли до К. Острозького, який повернувся із московського полону і був титулований у 1500 р. намісником Брацлавським, Вінницьким і Звенигородським [3, 90]. Під час його полону, який стався за московсько-литовської війни, цією територією володів О. Сангушкович та М. Збаразький. Коли повернувся К. Острозький з полону, він знову одержав свої старі володіння. В 1516 р. на прохання К. Острозького утримання замків було передано князеві Романові Сангушку [4, 9].

В аграрному господарстві значного розвитку набуло шляхетське землеволодіння. Військово-службовий стан – шляхта – склався із земських бояр, військових слуг магнатів, заможних міщан і селян, які бажали служити у війську князя і могли утримувати себе під час походів. Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулося законодавче закріплення прав магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі закріплювалися в довічне володіння (“до живота”) [2, 63].

Особливо швидко зросло феодальне землеволодіння після Люблінської унії 1569 р., коли почалася широка колонізація наддніпрянських земель. У цьому ж році була проведена ревізія земель у нових воєводствах. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необмежене право роздавати “пустелі, що лежали за Білою Церквою”. Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Проте силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. В Україні з'явилися латифундії “королев'ят” – українських і польських магнатів.

Деякі польські історики надають великої ваги цьому переселенню шляхти та магнатів, приписуючи їм головну роль в освоєнні та залюдненні цих земель. Говорячи про польську колонізацію, О. Яблоновський писав про “колонізаційний похід”, під яким розумів насамперед не підданські маси, а хвилю шляхетської колонізації [5, 113-116]. М.Ф. Владимирський-Буданов аргументовано доводив, що склад підданських мас населення Південної Київщини і Брацлавщини лишався в основному стабільним і до, і після унії, і що практично колонізація здійснювалася переважно завдяки їхнім зусиллям [6, 209-210].

Економічні мотиви в зв'язку з потребами ринку примушували шляхту захоплювати нові землі для їх експлуатації та власного збагачення, але саме ці економічні та соціальні умови гнали людей, які тікали від панщини та безземелля в неосвоєні місця. І саме це населення, а не шляхта відіграло головну роль в колонізації краю. Зем'яни, козаки, ухадники, селяни освоювали неосвоєні землі, а шляхта та магнати одержували тут володіння пізніше на підставі королівських грамот та сеймових ухвал.

Великі земельні простори захопили польські й українські магнати на Брацлавщині. В 1629 р. в Брацлавському воєводстві 18 магнатам належало майже 80 % всіх селянських і міщанських дворів [7,

269]. Середня частка прийшлого землеволодіння, порівняно з місцевим, коливається, охоплюючи приблизно чверть-третину всього поземельного фонду [3, 208], тобто, аж ніяк не становить більшості. Згідно з підрахунками Н. Яковенко, магнатські латифундії займали на Брацлавщині ледь більше чверті поземельного фонду, середнє володіння прийшлої шляхти – близько 4,4 %, а дрібне і взагалі мізерне – 1,6 %. Таким чином, факти не дають підстави говорити про всеохоплюючий колонізаційний наступ.

Основний відсоток серед прийшлих землевласників, які почали з'являтися на українських землях наприкінці XVI – початку XVII ст., становили особи польського походження: Замойські, Любомірські, Калиновські, Потоцькі, дещо пізніше – Конецпольські. Н. Яковенко відзначає три шляхи, якими створювалися латифундії польських магнатів: 1) завдяки королівським данинам; 2) як наслідок шлюбних контактів з волинськими князями та, меншою мірою, з великими українським панством; 3) через встановлення адміністративного контролю над південними околицями України – Брацлавщиною і Південною Київщиною [3, 209], до складу яких входила й Уманщина.

На території останньої спостерігається інтенсивна скупівля маєтків дрібного і середнього місцевого панства, здійснювана польськими магнатами – представниками королівської адміністрації. Встановлення польського адміністративного контролю над Уманщиною дозволяло зосередити в своїх руках контроль за мобілізацією земель місцевої шляхти і при зубожінні чи згасанні останньої скуповувати ці землі.

На Брацлавщині першою тріщиною в щільному князівському контролі стала втрата Вінницького староства. Напередодні Люблінської унії Сигізмунд-Август, потребуючи коштів на військові видатки, заставив його у 5 тис. кіп грошів тодішньому брацлавському і вінницькому наміснику князю Богущу Корецькому. Заставна сума, неповернена королівським двором князю Богущу, була відкуплена у його спадкоємців галицьким каштеляном Юрієм Струсем. Останній, у свою чергу, в 1604 р. переписав її на свого зятя Валентина-Олександра Калиновського. Таким чином, уже з кінця 70-х рр. XVI ст. над Вінницьким і Брацлавським староствами (а отже, і над Уманщиною) встановлюється контроль могутніх польських магнатів, що з незначними перервами тривав до початків Хмельниччини.

Паралельно утвердженню Юрія Струся і його спадкоємців на Уманщині зростає їхнє землеволодіння за рахунок скупівлі маєтків місцевих зем'ян. Так, у 1592 р. Струсь купує у Федора Базановича чимале володіння із селищами Вороне, Соколівка і Буки [3, 214]. У Буках Струсь будує замок, а саме місто за тодішнім звичаєм називає Струсьград [4, 14]. Тоді ж була відкуплена у брацлавських зем'ян Золотарів південна частина Звенигородщини з селищем Мушуровим [3, 215].

Юрій Струсь посад в той час помітне місце, будучи старостою брацлавським, вінницьким та звенигородським, що безсумнівно, сприяло розширенню його володінь. 1594 р. зафіксовано скаргу Юрія Струся про те, що С. Клішовський завдав збитків Д. Шеремету, бо на його землях – ґрунтах Звенигородських та на річках Бабанах, Івані, Гірському

Тікичу ловив бобрів та різного звіра – лося, оленів, диких кабанів, диких кобил та ін. [8, 207]. Володіннями Юрія Струся зацікавився Януш Острозький. У 1603 р. він з 2000 душ „конка з возами, з розним оружєм” заїхавши з Липовця і Тетієва, пограбував паски біля Буків; забрав 850 вуликів та інше майно у підданих міщан вінницьких і цим учинив тим підданам чималу шкоду [9, 385-388]. Зафіксовано також тяжбу між білоцерківським старостою та Струсями за право володіння містечками: Буками, Шаулихою та Чорною Кам'янкою [8, 184-210].

Ці суперечки із сусідами не зашкодили Струсеві зберегти свої володіння за собою й надалі. Видавши у 1604 р. заміж дочку Олену за Олександра-Валентина Калиновського, що був подільським генералом (1614) та старостою брацлавським і вінницьким (1599–1613), а під кінець життя – старостою кам'янецьким і літинським [10, 125], Юрій Струсь відписав дочці в посаг Буки, а згодом до Калиновського переходять й інші володіння.

Визначний воєначальник свого часу Валентин-Олександр у 1609 р. домігся від сейму підтвердження спадкового володіння „Гуманською пустелею”. У сеймовій ухвалі це надання описано приблизно так: „Внесли до нас земські послы, щоб ми за великі та криваві заслуги Валентія Олександра Калиновського, старости Вінницького та Брацлавського пожалували йому на правах власности пустиню, що зветься Гумань та лежить у Брацлавському старостві в тих межах її, в яких вона знаходиться по її врочищах, на що ми погодились” [4, 15]. За обрахунками О.І. Барановича, ця „пустеля” охоплювала близько 4 тис., а за обрахунками В. Чаплінського – понад 1 тис. кв. км [3, 215]. До цієї території були приєднані також володіння Калиновського на Брацлавщині, Вінничині, Звенигородщині.

Сейми гостро противилися таким поземельним данинам, які порушували принцип невідчужуваності земель королівського столу, але О. Калиновський користувався особливою прихильністю короля, адже в шляхетському рокоші 1607 р. він привів на підтримку Сигізмунда III власний 1,5-тисячний загін воїнів.

Спадщину і королівську данину Калиновський доповнив купівлями угідь місцевих зем'ян. Так, у 1598 р. були відкуплені у Чечелів Щурівці, близько 1611–1615 рр. – Клебань (Славгород), Тульчин (Нестервар) і Тростянець (Адамгород) від останнього представника прадавнього роду подільських бояр Слупиць – Тихона Слупиці [3, 215].

У 1629 р. Калиновському вже належала значна територія з великими поселеннями та містами. „У Вінницькому повіті володів Калиновський Гулівцями, Брацлавському – Тульчиним, Клебанню, Кірнасівкою, Тростянцем, Кошичами та Козинцем; на Гуманщині – Гумань, Городецьке, Бабани були в його володінню; на Звенигородщині – Вороне, Соколівка, Маньківка, Мушурів, Буки” [4, 16].

Контроль над королівщинами Брацлавщини Калиновські утримували до Визвольної війни. Оскільки згадана заставна сума, заборгована королівським двором, лишалася невідшкодованою, то на її покриття кожному черговому Калиновському-старості надавалися в умовне держання певні села з Вінницького чи Брацлавського повітів. Так, Адаму Калиновському, старшому синові Валентина-Олександра, вінницькому і брацлавському старості

(1620–1638), належали пожиттєво, окрім Брацлава і Мачохи, села Щурівці, Городниця, Самчинці і Зятьків, з 1633 р. – село Кропивниця. [10, 125]. До його брата і наступника на старостві (1638–1643) – Мартина перейшли і згадані, і новонадані села – Великі та Малі Хруслинці, Амбросівка [10, 126]. Взагалі латифундії такого “мішаного” типу, де нарівні зі спадковими фігурують умовні і пожиттєві володіння, є характерними для досліджуваного регіону. Наприклад, Адам Калиновський, згідно з подимним тарифом 1629 р., сплачував податок за 7053 дими, в тому числі з власних маєтків, враховуючи пожиттєві держання, – за 5030, а з королівщин – за 2023 дими [3, 215].

Іншим прикладом поступового нагромадження земель є історія витворення латифундій Потоцьких. Завдяки записній сумі в 12 тис. злотих, позичених королю під заставу Літинського староства, Потоцькі щільно утвердилися на уряді брацлавських воєвод, котрий належав різним представникам цієї родини від часу смерті останнього брацлавського воєводи – князя Януша Збарзького (1607) до Хмельниччини. Те саме можна сказати про формування землеволодінь Станіслава Конецпольського [3, 215].

Крім володінь Калиновського на Уманщині, в першій половині XVII ст. згадуються володіння Каляіяна Свирського, якому належала Христинівка. Кожухівка в 1629 р. належала Олені Кожухівській. Буки та Вороне згадуються як володіння дружини Кам'янецького старости Потоцького [8, 207]. Володінням волинського каштеляна кн. Корецького був Цибулів, Лисянка належала Даниловичам, Гранів – Синявському, Жашків – Острозьким [4, 16], Верхнячка – І. Лещинському [8, 459]. Були, можливо, інші дрібні володіння, але всі вони – незначні, порівняно з володіннями Калиновського.

Зростанню шляхетського землеволодіння, як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель. Часто шляхта орендувала землю у магнатів. Так, в 1646 р. с. Городецьке було віддане Калиновськими в заставу Ф. Юшковському, Верхнячка – Лещинському за 1500 злотих; в 1647–1650 рр. Соколівка за 7500 злотих орендувалась О. Горлиновим [4, 17]. Як видно, оренда сіл давала чималі прибутки їх власнику.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів внаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Поширилися захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Господарювання Калиновських на Уманщині теж відбувалося “в дусі часу”. Воно відзначалося набігами на землі менш заможних шляхтичів, невиконанням ухвал уряду, що надавав право володіти землями іншим особам або забороняв робити напади тощо. Так, у 1638 р. король надав Янові Одрживольському, старості Вінницькому, села Мошурів, Папужинці, Романівку, але володіти цими поселеннями перешкодив Калиновський. Названо також кілька справ, які торкаються підданих. У 1622 р. Богдан Красносельський позивався до Калиновського за підданими, що повтікали з села Красного до Буків та Гуманя. Такі справи були з Калиновським у 1622 р. в Яна Кліщівського за підданих, що повтікали з Кліщєва до Маньківки, у Якуба Пясочинського також за підданих, що з Жорниць утекли до Маньківки, у

Черленківського за підданих, що втекли до Маньківки з Кришинець [4, 17].

Зміни в поземельних відносинах на українських землях, зростання магнатсько-шляхетської власності привели до скорочення землеволодіння селян. “Це був повний перестрій зверху і донизу, який не зівставив каменя на камені в українському житті”, – писав М. Грушевський. Українських селян зробили безправною масою, по суті, перетворили їх на невільників, позбавивши будь яких прав, “не тільки політичних, а й горожанських, людських, і для виходу з цього невимовно тяжкого становища йому не зівставалося ніякої законної дороги: не було йому ніякого виходу з цього життя, крім повстання і втікачки...” [11, 194-195].

Впродовж XVI ст., із розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства, насамперед на збіжжя, відбулося обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Вже Литовський статут 1529 р. заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати у заставу землю. За Литовським статутом 1566 р. за селянами визнавалося лише обмежене право на рухомих власність, а продаж землі дозволявся тільки селянами одного маєтку. Значно посилила залежність селян від феодалів “Устава на волюки” [2, 67-68]. Волочний переділ у свою чергу створив найсприятливіші умови для розвитку фільварків.

У другій половині XVI ст. обов’язковими для відпрацювання стали 2 дні, а в деяких місцях робили і по 3 дні на тиждень на поміщика або щоденно по півдня. Окрім постійних днів панщини, селяни мали ще додаткові роботи на оранці, жнивах, косовиці тощо [12, 48]. Хоча такий наступ на українські землі був далеко не однаковий на різних територіях. Найжорстокіших утисків зазнавало населення західних земель. Значно вільніше почувало себе населення порубіжних територій, яке в той же час було під постійною загрозою нападів кримських татар [13, 27].

На відміну від західних територій, на Уманщині не застосовувалися фільваркова панщина та волочна поміра. Тут в основному діяла натуральна рента – продуктами або грішми. В результаті місцеве населення почувало себе значно вільніше. Коли на решті українських земель наприкінці XV – початку XVI ст. виявилися ознаки застою або й спаду господарського життя, то на Уманщині в цей час спостерігається зростання економічного та культурного життя, розвиваються ремесло та торгівля.

Отже, в другій половині XVI – середині XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Зростання магнатсько-шляхетської власності призвело до поступової втрати права селян на землю. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, на Волині й Поділлі, у північно-західних районах Київщини. На Уманщині, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння [14] як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби

українського народу, найвищою точкою якої стала революція середини XVII ст.

Без сумніву деякі інші аспекти проблеми поземельних відносин у регіоні, що досліджується, потребують досконалішого вивчення, зокрема специфіка тут церковного землеволодіння, особливості еволюції фільваркового господарства тощо. Подальше дослідження дозволить глибше й об'єктивніше розкрити інші важливі аспекти, пов'язані з еволюцією земельних відносин часів середньовіччя на Уманщині.

1. Івангородський К.В. *Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в Південних староствах Київського воєводства (до середини XVII ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9.*
2. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. *Економічна історія України. – К., 2004.*
3. Яковенко Н. М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.*
4. Ткаченко М. *Гуманиця в XVI–XVIII вв. – К., 1927.*
5. Jablonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Bracaw) // Źródła dziejowe. – 1897. – Т. 22.*
6. Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.*
7. *История Украинской ССР: В 10 т. / За ред. Ю.Ю. Кондуфора – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.). – К., 1981.*
8. *Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.*
9. *Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.*
10. Кривошея В.В., Орел В.М. *Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000.*
11. Грушевський М. С. *Люстрована історія України. – К., 1990.*
12. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С.Пб., 1889. – Вып. 1.*
13. Чабан А. Ю. *Середнє Подніпров'я. – Кн. 2. – Черкаси, 1999.*
14. Священко З.В. *Соціальна природа козацтва та становлення козацького землеволодіння на Уманщині (XV – середина XVII ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9.*

О.В. Чорний

АДМІРАЛТЕЙСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Історія українського села тісно пов'язана з історією українського селянства. Процеси і явища, що протягом всієї української історії відбувалися на селі, завжди перебували і перебувають у центрі уваги не тільки професійних істориків, а й усього суспільства. Специфіка більшості наукових досліджень, що стосуються історії українського селянства, полягає в тому, що мешканці сіл та їхня історія вивчаються кризь призму класової боротьби. Така тенденція прослідковується як у радянській, так і в сучасній

українській історіографії. На жаль, нині маловивченими, а тому і маловідомими залишаються питання культурно-освітніх процесів на селі, специфіки аграрних відносин, соціально-економічного розвитку тощо.

Соціально-економічній історії українського села останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. присвячено чимало наукових праць, але, якщо не у всіх, то у більшості із них, нічого немає про так звані адміралтейські поселення в Україні зазначеного періоду, хоча історія цих поселень нараховує майже 80 років. Такий стан речей цілком закономірний. Про адміралтейські поселення України майже нічого не написано і в російській історіографії XIX – початку XX ст. Окремі уривчасті факти можна зустріти в „Повному зібранні законів Російської імперії” та в збірниках зі статистики. Інформація до останніх збиралася офіцерами генерального штабу, а тому була не досить доступною. Це пояснюється тим, що адміралтейські поселенці виконували повинності на користь Чорноморського адміралтейства, зокрема доправляли на верфі будівельні матеріали, зводили кораблі від закладення до спуску на воду, а оскільки це розвінчувало міф про побудову флоту на Чорному морі росіянами, то ця інформація була не те щоб секретною, але й не широко вживаною. Автор публікації ставить за мету з'ясувати історію появи і діяльності адміралтейських поселень в Україні в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Об'єкт вивчення – адміралтейські поселення в Україні окресленого періоду, предмет – їх заснування та діяльність.

З приєднанням півдня України до складу Російської імперії було здобуто вихід до Чорного моря. Росії, щоб утримати свої позиції в Причорномор'ї, потрібен був флот. Козацька флотилія, що значно постраждала в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., не могла самотужки нести варту на Чорному морі. Мало того, аби приборкати українське козацтво, було зруйновано Січ, а з тим знищено і більшу частину козацького флоту, що складався із чайок і дубельчовнів. Його залишки були поставлені на службу новосформованих Азовської та Дніпровської флотилій, що мали захищати новозакладені міста на Чорноморському узбережжі. В цей же час розпочинається будівництво Чорноморського флоту. Перший військовий корабель на півдні України було закладено 21 липня 1779 р. на Херсонській верфі [2, 108], який став на воду в 1783 році [19, 71]. У 1783–1786 рр. на Херсонській верфі будувалося по одному лінійному кораблю в рік, а з 1787 – по два. Процесом керував корабельний майстер, обер-інтендант Афанасьєв [12, 293]. У середині 1880-х років з'являються суднобудівні верфі в Севастополі, Таганрозі та на Збур'ївському лимані Дніпра [6, 22], а в 1785 році імператриця Катерина II затверджує перші штати Чорноморського військового флоту [5, 440].

На початку побудови Чорноморського флоту, великі суднобудівні верфі обслуговували майстри корабельної справи, що приїздили з півночі Російської імперії, зокрема, із Охтина, Олонця і Тули [16, 74], але послуги цих майстрів для Чорноморського адміралтейського управління обходилися дуже дорого, оскільки всі спеціалісти корабельного будівництва перебували на повному утриманні управління. Виходячи з цього, Г.Потьомкін розпочав

пошук майстрів в Україні. Перш за все його увагу привертало корабелі Кременчука, селяни, що проживали в урочищі Чута (нині Знам'янський р-н Кіровоградської обл.) та села Мошни (нині Черкаська обл.), які займалися будівництвом невеликих суден, на зразок запорізьких чайок [13, 366-367]. За наказом Г. Потьомкіна майстрів вище зазначених населених пунктів почали запрошувати працювати на верфях Чорноморського адміралтейства. Разом із цим Г. Потьомкін у 1784 році домігся збільшення набору рекрутів для флоту, частину яких було направлено навчатися морському кораблебудуванню під рукою досвідчених майстрів [16, 74].

Втілюючи ці заходи в життя, Г. Потьомкін зібрав при Чорноморському адміралтействі значну кількість людей, яких приписав до адміралтейської верфі. У 1789 році він, за згодою Катерини II, прийняв рішення розселити всіх майстрів, що були приписані до адміралтейства, в селах поблизу новозакладеного міста Миколаєва [18, 497]. Перших майстрів корабельної справи було поселено в населених пунктах Вітовка (Богоявленськ), Воскресенське та Покровське. Саме вони першими отримали статус адміралтейських [15, 162]. Згодом до них зарахували с. Калинівку, яке теж розташовувалося неподалік Миколаєва. Окрім вище зазначених поселень, Г. Потьомкін ще в 1788 р. передав у відомство Чорноморського адміралтейського управління 552 своїх селян із Красносільських маєтностей, яких було поселено в слободах Знам'янка, Богданівна та Водяне (нині села Знам'янського р-ну Кіровоградської обл.) [11, 816]. В цей же час на користь Чорноморського адміралтейства продовжували працювати корабельні майстри с. Мошни, Кременчука та окремі замовлення виконували робітники комплексу адміралтейських поселень в урочищі Чута.

Згідно з розпорядженнями Г. Потьомкіна адміралтейські села заселялися позаштатними церковнослужителями, пристарілими матросами, демобілізованими солдатами-інвалідами, одруженими рекрутами, учнями корабельних майстрів, що мали сім'ї, корабельними теслями і столярами, що добровільно переселялися на південь України, йому ж підпорядковувалися і Чорноморський флот із адміралтейством і верфями. За розпорядженням фельдмаршала, всі поселенці адміралтейських сіл отримували землю, що привертало увагу багатьох втікачів і безземельних селян. До 1796 року адміралтейські поселення в адміністративному відношенні були підпорядковані Чорноморському адміралтейському управлінню та намісникам півдня України – спочатку Г. Потьомкіну, а з його смертю П. Зубову. В 1796 р. новим імператором Росії став Павло I, який одним із перших своїх наказів підпорядкував централізованому управлінню Адміралтейств-Колегії Чорноморське адміралтейське управління і флот, що раніше були самостійними у вирішенні більшості питань [4, 3]. Разом із тим, під контроль Адміралтейств-Колегії

перейшли і адміралтейські поселення. На місцевому рівні ці села продовжували перебувати у відомстві Чорноморського адміралтейського управління та обер-інтенданта морської будівельної частини, що керував всіма роботами майстрів на верфях.

Для мешканців поселень ще Г. Потьомкіним було визначено ціле коло завдань, необхідних для виконання. Обов'язки поселенців визначали становище поселень. По-перше, адміралтейські села були основою для набору робітників на кораблебудівні верфі. На роботи в адміралтейство запрошувалися всі мешканці віком від 6 до 60 років. Наймолодші виконували посильні для свого віку роботи – носили майстрам воду, замітали та прибирали територію, юнаки працювали помічниками майстрів, таким чином здобуваючи необхідні знання корабельного майстра, всі ж інші виконували роботи відповідно до того, майстрами якого профілю вони були. По-друге, поселення були основою для набору рекрутів на флот. По-третє, до 1811 року поселенці змушені були платити грошовий оброк – у випадку відстрочки рекрутської повинності або невиходу на роботи. Жінки, а також ті поселенці, що не йшли на роботу, працювали по господарству вдома або на полі. В їхні обов'язки входило: заготівля кормів для флотського скоту, розведення домашньої худоби, м'ясо якої вони засолювали та маринували для потреб флоту, а також вони повинні були вирощувати, висаджувати і доглядати за дубовим саджанцями. Частина саджанців висаджувалася навколо адміралтейських сіл, а частина доправлялася для висадки в Чорному та Чутянському лісах. Тяжчі роботи припадали на долю адміралтейських селян слобід Знам'янки та Богданівки. Їм, окрім вирощування корабельних дубів, потрібно було постійно заготовляти будівельні матеріали для флоту в корабельних лісах адміралтейського відомства і самотужки доправляти на верфі півдня України. Цю ж повинність протягом 1796–1797 рр. змушені були виконувати і бузькі козаки Красносільських станиць, що після розформування Бузького козачого війська в зазначений період перебували у відомстві Чорноморського адміралтейства [9, 49].

Згідно з розпорядженнями Г. Потьомкіна всі адміралтейські поселенці мали за досить короткий термін оволодіти навичками тієї чи іншої професії, яка б давала змогу працювати в майстернях адміралтейства та на верфі [18, 503]. Адміралтейські села і слободи стають центрами підготовки теслярів, столярів, ковалів, слюсарів, конопатників і т.д. Необхідні знання всі бажачі отримували на практиці, працюючи разом із досвідченими майстрами.

Для навчання поселенців, що не працювали при адміралтействі, за наказом Г. Потьомкіна, в 1790 р. у Богоявленську було відкрито училище практичного землеробства, яке існувало до 1797 року [8, 132]. Це була перша сільськогосподарська школа в Російській імперії. Її діяльність спрямовувалася на підготовку кваліфікованих агрономів і садівників. Очолював її професор Михайло Георгійович Ліванов, а викладали ад'юнкти Гребницький, Козлов, Саланкевич [15, 163] та англійський вчений Вільям Гульд. Останній створив при школі ботанічний сад, у якому вирощували аптекарські трави. В 1792 р. командувач Чорноморського флоту Н. Мордвінов запропонував Катерині II приєднати училище практичного

землеробства до Херсонського морського кадетського корпусу [1, 305], але імператриця її не підтримала.

У 1798 р. у Миколаєві було засноване училище корабельної архітектури, розраховане на 50 вихованців, яких набирали в адміралтейських селах. У кінці 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. у Вітовці (Богоявленську) діяв шпиталь, а при ньому невеличка медична школа, яка готувала фельдшерів і підлікарів. Керівником цієї школи був Данило Самойлович [7, 109]. У 1806 р. було видано царський указ „Правила прийому і утримання молодих рекрутів в портах” [14, 432], відповідно до якого дозволялося відкривати флотські училища для малолітніх рекрутів в портах. На основі цього розпорядження в 1807 р. Миколаївський військовий губернатор І. де Траверсе відкрив при Миколаївському військовому порту флотське училище юнг [10, 96], яке довгий час комплектувалося учнями із адміралтейських поселень. Воно готувало матросів, фельдшерів і писарів для флоту.

В 1820 році адміралтейські поселення Знамянка і Богданівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, разом із лісами Чутою і Чорним, були передані у відомство військового міністра і перетворені на військові поселення кавалерії, а замість них до адміралтейських поселень Чорноморського відомства були передані казенні села Херсонського повіту – Березнегувате та Висунськ [11, 368].

З переведенням слобід Знамянка та Богданівки на становище військових поселенців, вони були приписані до 8-го поселеного округу Новоросійських військових поселень кавалерії, мешканці якого спеціалізувалися на розведенні лісу, заготівлі будматеріалів і доставці їх на південь України. Посадковий матеріал поселенці отримували з лісового господарства „Трикраті,” що знаходилося поблизу Вознесенська і належало лісоводу Віктору Петровичу Скаржинському [17, 86].

Після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр., за умовами Паризького трактату, Росії заборонялося мати флот на Чорному морі, його штати були визначені необхідною кількістю кораблів лише для несення охорони узбережжя від Одеси до Сухума. Було припинено будівництво суден на півдні України, а з тим стали непотрібними адміралтейські поселення. В 1860 році було створено спеціальну комісію на чолі з генерал-лейтенантом Кумані, яка мала вирішити подальшу долю адміралтейських сіл. Комісія, вивчивши стан справ, рекомендувала звільнити селян від повинностей на користь Чорноморського адміралтейства [18, 530-531]. У 1861 році імператор Олександр II звільнив адміралтейських поселенців від обов’язку працювати або платити податок на користь адміралтейства. Села Богоявленське, Покровське та Воскрисенське стали частиною м. Миколаєва. Із усіх інших поселень було утворено містечка або села і підпорядковано Херсонському губернському управлінню [3, 159].

Отже, говорячи про соціально-економічну історію українського селянства кінця XVIII – першої половини XIX ст., можна виділити окремий прошарок – адміралтейських селян, які забезпечували Чорноморське адміралтейство всім необхідним для флоту: продуктами, будівельними матеріалами та робочою силою. Окрім цього села, підпорядковані адміралтейству, були центрами підготовки

кваліфікованих корабельних майстрів для верфей Чорноморського адміралтейського управління.

1. *Архив графов Мордвиновых.* – С.Пб., 1901. – Т. 1.
2. *Веселаго Ф. Краткая история русского флота.* – М., 1939.
3. *Военная энциклопедия.* – С.Пб., 1911.
4. *Именной, данный Адмиралтейств-Коллегии.* – Об обращении Черноморского флота, Черноморского морского правления и верфей под ведомство Адмиралтейств-Коллегии // ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXIV. – № 17545.
5. *Именной указ данный князю Потемкину.* – О распоряжениях по заведению и управлению Черноморским флотом и Адмиралтейством // ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXII.
6. *Именной указ Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину.* – Об устройстве новых укреплений по границам Екатеринославской губернии / ПСЗРИ. – С.Пб., 1830. – Т. XXII.
7. *Киселев А. Деятельность Д.С. Самойловича на Николаевщине // Врачебное дело.* – 1967. – № 10.
8. *Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья.* – Николаев, 2000. – Т. 1.
9. *Коцацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. / Автори-упорядники: О.А. Бачинська та ін. Гол. ред. В.А. Смолій.* – Одеса, 2000.
10. *Левченко Л.Л. Миколаївський військовий губернатор І.І. де Траверсе // УІЖ.* – 2000. – № 6.
11. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Херсонская губерния (Составитель А. Шмидт).* – С.Пб.: Главное управление Генштаба, 1863. – Ч. II.
12. *Материалы для истории русского флота.* – С.Пб.: В типографии Морского министерства, 1895. – Ч. 15.
13. *Ордера князя Потемкина-Таврического // ЗООИД.* – Т. 4. – Одесса. – 1860.
14. *Правила о приеме и содержании молодых рекрутов в портах // ПСЗРИ.* – С.Пб., 1830. – Т. XXIX.
15. *Рапорт М.Л. Фалеева Н.С. Мордвинову об устройстве вблизи Николаева адмиралтейских поселений // Морской сборник.* – 1855. – № 11.
16. *Смирнов А.А. Во главе строительства Черноморского флота // Военно-исторический журнал.* – 1994. – № 7.
17. *Дубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії 1817–1857 рр.: Дисертація кандидата історичних наук.* – Одеса, 2003.
18. *Черноморские адмиралтейские селения. Отчет генерал-лейтенанта Кумані – председателя особой комиссии в Николаеве // Морской сборник.* – 1860. – № 4.
19. *Ястребов В.І. З історії морського суднобудування в Росії і на Україні в дореволюційний період // Історія народного господарства та економічної думки УРСР.* – Вип. 9. – К., 1975.

О.В. Черемісін

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ МІСТ НОВОРОСІЇ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Актуальність містознавчих сюжетів в історіографії зумовлює роль міст у соціальному, культурному і політичному розвитку, їх вплив на генезис і розвиток капіталізму в Україні. Метою дослідження є аналіз сутності права державної та міської власності на землю. Це важливо з огляду на те, що визначений

період містить унікальний досвід земельних відносин, що взагалі не має дотепер ґрунтового висвітлення.

Питання міської земельної власності та управління органами міського самоврядування почали досліджувати в XIX ст. Першими спробували розв'язати цю проблему С. Яхненко [1, 234], А. Веліканова [2, 236], А. Львова [3, 126], у працях яких, на основі багатьох документів, визначався сучасний їм стан земельної міської власності. На юридичні тонкощі земельних відносин звертали увагу у своїх працях Г. Шершеневич [4, 91] та Д. Мейер [5, 105]. В радянській історіографії цю проблему вважали неактуальною. З розвитком незалежної України до питання знову почав збільшуватись інтерес. Зокрема в 2003 р. захищена дисертація О. Цибуленко [6, 180], де один з розділів присвячений земельній власності міст Новоросії кінця XIX – початку XX ст., та участі органів місцевого самоврядування в управлінні. Дослідник П. Павлов [7, 1-7] робить акцент на дослідженні зв'язків права власності державного та муніципального.

У дореволюційній Росії законодавство і юридична наука не виділяли форм власності на землю. Ця економічна конструкція почала активно використовуватися тільки в радянському праві, коли в юридичній сфері виникла традиція заміни правових понять соціально-економічними поняттями. У Зводі Законів Російської імперії мова йшла не про форму, а про право власності [7, 1-7].

Дореволюційний законодавець вимагав розрізняти між собою право приватної і державної власності. Про інші відомі сучасному законодавству права власності, у тому числі право міської власності, закони Російської імперії нічого не говорили [11, 487-505]. У законодавстві Російської імперії вказувалося, що право державної власності складалося у верховному володінні, використанні державним майном. Ґрунтуючись на цій юридичній формулі, можна виявити, які землі в Новоросії були державною власністю. Інакше кажучи, визначитися у питаннях про об'єкт, суб'єкт і зміст права державної власності на землю.

У законодавстві Російської імперії багато з того, що зараз вважається „землею”, позначалося іншими поняттями. У цьому зв'язку певний інтерес викликає правове визначення поняття „нерухоме майно”, що, крім землі, відносило до нерухомості різні угіддя і порожні двірські місця [11, 1434-1435].

Стосовно суб'єкта права державної власності на землю, то це питання зважувалося в законодавстві Російської імперії не настільки однозначно, як може видатись на перший погляд. Істотною відмінністю від сучасних уявлень про державу як особливу учасницю відносин, регульованих цивільним законодавством, є те, що скарбниця (держава) визнавалася юридичною особою. Відомі російські цивілісти Г. Шершеневич [4, 91], Мейер Д. [5, 105] та інші науковці характеризували скарбницю (державу) як публічну юридичну особу. Скарбниця, хоч і була суб'єктом права державної власності на землю, але діяла несамотійно, а через представників. Найближчим і верховним представником скарбниці називався російський імператор. Безпосередньо справами скарбниці завідували різні органи державної влади, основним серед них можна визнати Міністерство державного майна. Здійснювалося право державної власності на землю в царській Росії в особливому

порядку. У примітці до статті 421 Зводу законів цивільних [11, 1435] передбачалося, що порядок управління державним майном й усі права, з'єднані з їх володінням, містяться у Зводах Установ і Статутів про Казенне Управління [7, 3]. До Зводів установ відносять Звід установ державних і Звід губерських установ (т. I і II Зводу законів Російської Імперії [13, 405]). Статутами про Казенне управління є Статут про казенні оброчні статті й Статут про управління казенними маєтками в Західних і Прибалтійських губерніях (т. VIII Зводу законів Російської імперії [9, 42]).

У Зводах установ в основному містяться норми, що регламентують діяльність різних органів державної влади. Статути про Казенне Управління визначали повноваження відомств, що здійснюють управління відповідним казенним нерухомим майном, порядок його опису і межування, складання необхідних планів та інших пропозицій з поліпшення використання казенної нерухомості, порядок проведення публічних торгів і інші питання, що стосувалися надання в користування казенного нерухомого майна [9, 135].

Необхідно підкреслити, що в згаданих законах є багато норм, безпосередньо присвячених землям. Так, у частині четвертій Статуту про казенні оброчні статті [9, 42], зокрема, встановлювався порядок віддачі ділянок казенних земель в оброчне утримання для устрою дач, тобто, говорячи сучасною правовою мовою, надання у термінове користування за встановлену плату земельних ділянок для визначених господарських нестатків. Аналіз змісту Зводу законів Російської Імперії дозволяє сказати, що здійснення права державної власності регламентувалося також у Законах про стани, Статут Міського і Сільського Господарства [10, 38-58] й інших законодавчих актах Російської імперії. У досліджуваній період в управлінні державною земельною власністю включалося рішення усіх питань щодо державного майна. Ці питання стосувалися як до предмета регулювання адміністративного, так і цивільного права. Дореволюційний законодавець виходив з того, що скарбниця (держава) при здійсненні права державної власності реалізує як верховне панування держави над усіма землями, так і панування приватної особи над своєю власністю. Зазначена особливість і викликала потребу регулювання відносин, що стосувалися державної власності, не тільки в Зводі законів цивільних, але й адміністративних [7, 5].

Звід законів Російської Імперії не знав інших прав власності на землю, крім права приватної і державної власності. Однак з цього не виходить, що дореволюційний законодавець не бачив специфічних особливостей права власності на землю місцевих публічних утворень. У містах Новоросії визнавався особливий характер такої власності. Особливий характер відповідної власності визначався у нормах про об'єкт, суб'єкт та здійснення права власності на майно цивільних публічних утворень. У статтях Зводу законів цивільних спеціально виділялося майно суспільне, до якого відносилося майно, що належить дворянським суспільствам, містам і міським співтовариствам, громадам сільських обивателів. Стосовно міст і міських співтовариств дореволюційний законодавець визнав за необхідне спеціально сказати про можливість приналежності їм

міських земель, вигонів, лісів і угідь, причому як усередині міста, так і за його межами [10, 1940].

Таким чином, демонструвалося, що право власності на майно суспільне не можна ототожнювати з майном, яке знаходиться у власності скарбниці (держави), приватних осіб, палацевого відомства, доль і різних управлінь. Майно суспільне призначалося для здійснення публічних функцій. Говорячи словами дореволюційного законодавства – для місцевих нестатків. Суб'єктами права власності на майно суспільне виступали дворянські суспільства, міста, міські і сільські суспільства. Дореволюційна юридична література характеризувала власників майна суспільного як публічних юридичних осіб. Такі особи поряд зі скарбницею (державою) виділилися в особливий вид юридичних осіб, оскільки вони встановлювалися проти волі приватних осіб. На відміну від акціонерних товариств, художніх суспільств та інших приватних юридичних осіб не було потрібне здійснення будь-якої угоди цивільно-правового характеру.

Публічні особи в досліджуваній період виступали не тільки суб'єктами цивільних прав, але і носіями публічної влади. У силу цього вони реалізовували належне їм право в особливому порядку. Не дивно, що питання про порядок реалізації права власності на майно суспільне регулювалися не тільки в законах цивільних, але й в адміністративних (поліцейських). У Міському положенні [8, 21-42], Положенні про губернські установи [13, 3907] і Статуті про міське та сільське господарство [10, 1-75] встановлювалися такі особливості реалізації права власності міських поселень і органів місцевого управління.

По-перше, від імені міських поселень у майнових відносинах могло брати участь міське суспільне управління.

По-друге, участь у цивільному обігу повинна була здійснюватися на підставі загальних цивільних законів, Міського положення, Положенні про губернські установи і Статуті про міське та сільське господарство з дотриманням правил, встановлених для казенних управлінь.

Зводу законів Російської імперії були не чужі норми про заборону цивільного обігу ряду земель, що належали до суспільного майна. У Міському положенні вказувалося [8, 39], що приналежні міському поселенню землі, призначені за міським планом під площі, вулиці, провулки, тротуари, проходи, пристані, набережні, що дорівнюють міській земельній власності перебувають у загальному для всіх користуванні. Це означало не що інше, як заборону цивільного обігу землі. Учасники цивільних правовідносин, яких можна назвати муніципалітетами, реалізували в містах Новоросії права розпорядника на основі застосування як норм публічного, так і приватного права.

Таким чином, згідно з законодавством кінця XVIII – першої половини XIX ст. місто було великим землевласником, що не вело власного господарства, а тому муніципальна влада повинна була здавати землі в користування з метою отримання фіксованого прибутку шляхом платежів податків та повинностей, надаючи кожному орендарю повну волю у встановленні системи господарства.

Весь земельний фонд поділявся на кілька категорій:

- а) ділянки;
- б) хутори, дачі з замиськими будинками;
- в) слободи, мешканці яких вважалися міськими міщанами.

„Хуторами” називалися землі, відведені мешканцям, які володіли будинками у містах. На міський вигін призначалася кількість землі, визначена в штатних розписах за законами, іншу частину роздавали на господарські нестатки міським мешканцям. Міська влада зобов'язана була спостерігати, щоб одному власнику призначалося не більше 50 десятин. Вони були зобов'язані й проводити роздачу. Керуючись законами, міські думи відводили ділянки міської землі до 50 десятин за журнальних визначеннями. Власники землі не могли продавати ділянки, крім купців і міщан, інакше землі відчужувалися. Однак більшість ділянок були заселені шляхом самозахоплення [1, 34].

Усі правила вимагали певного облаштування та погрожували за невиконання відчуженням землі. Однак значна частина хуторів залишалася необлаштованою. З 1830 р. зустрічаються кількаразові випадки відчуження хуторів, але рішучих розпоряджень із цього приводу немає. Такі розпорядження супроводжувалися для мешканців значними втратами, що робило негативним вплив на розвиток міст. І органи самоврядування завжди уникали радикальних заходів, навіть у необхідних випадках [2, 54].

У 1847 р. була організована комісія для перевірки ділянок, але чим вона займалася і який був результат невідомо. Нічого не відомо і про діяльність комісії 1857 р. Напрошується висновок, що вони були тільки формальністю.

У 1850-х р. деякі міські суспільства звернулися з клопотаннями про видання нових, більш відповідних правил. Вирішення цього питання було відкладено до 1857 р. Проект полягав у наданні не більше 1 десятини одній особі, не зобов'язувати робити облаштування, підвищити поземельний збір. У результаті пропозицій з міської реформи питання це у досліджуваній період не було вирішено [1, 36].

Земля, відведена під „ділянки”, розподілялася під господарські нестатки. Стягувалася плата від 2 крб 50 коп. до 12 крб на рік [3, 121]. Уся зайнята земля володілась ними на праві користування, без документів, причому ділянки, облаштовані спорудами чи садівництвом, могли переходити без перешкод в інші руки, без укладання приватно-правових угод і навіть за кріпацьким порядком. За клопотанням власників без перешкод видавалися відкриті аркуші на право повного володіння. Відносно надання землі з документами, то міськими думами не робилося ніякого розходження між міськими і не міськими мешканцями, розподіляючи землі по 25 десятин.

Важко сказати, чим саме керувалися органи місцевого самоврядування з нагляду за ділянками. Міські думи чимало зловживали: дорівнювали ділянки до хуторів із усіма юридичними наслідками, видавали відкриті аркуші на ділянки тощо. У 1860 р. почався процес відчуження ділянок, що віддавалися в оброчне утримання [1, 49].

Надання ділянок під „садиби” забезпечувалося органами місцевого самоврядування. До 1830 р. порядок надання дотримувався не зовсім точно. Всі зміни до 1830-х р. не торкнулися цієї категорії міської

землі. Правила мали невизначений і неточний характер. Кожний бажачий, відшукавши вільну ділянку і одержавши згоду місцевих мешканців, заявляв про це в міські думи, що доводили до відома міських землемірів і просили їх відвести ділянку, також видавати фасад на будівлю будинку. Паралельно існував порядок самозахоплення землі, іноді супроводжуючись насильницькими діями проти землемірів. Відносно видачі документів, то й тут існували суперечності та відсутність керівних правил. Міські думи до 1830-х р. не знали „садиб” як особливого роду володінь на міських землях, видавали документи на садиби як на хутори, згідно з хутірським положенням. Поняття „садиба” з’явилося в 1830-х р. і спочатку застосовувалося тільки до ділянок, що відводилися під осілість, причому ці ділянки набували статусу хуторів. Майже всі клопотання власників садиб, обладнаних спорудами чи садівництвом, після огляду засвідчувалися видачею відкритих аркушів, що виходили взагалі хуторовласниками й обкладалися поземельним збором – 1 крб з десятини. Органи місцевого самоврядування, переводячи ділянки в розряд хуторів, не робили розпоряджень про їх виключення з розряду садиб. Ділянки вважалися одночасно і садибами, і хуторами, підлягали подвійному збору. На практиці ділянки оплачувалися садибним збором, а за книгами хуторів на них нагромаджувалася недоїмка. Відмова у видачі документів мотивувалися не поданням документа на приналежність садиби прохачу, а видачею плану, що був доказом легітимного володіння побудованим будинком.

У 1853 р. міністр внутрішніх справ затвердив положення про надання садибних земель, з умовами облаштування ділянки і платою на користь міст у розмірі 30 коп. з десятини [12, 618]. Виконуючи положення, органи місцевого самоврядування почали видавати посвідчення, в яких прописувалися умови. У такий спосіб садиби переходили у розряд ділянок, що могли перебувати у володінні приватних осіб на праві умовної власності, аналогічно до хуторів, хоча мешканці й надалі продовжували розпоряджатися ділянками без дозволу органів місцевого самоврядування [2, 89].

Таким чином, учасники цивільних прововідносин, які можна назвати муніципалітетами, реалізували в містах Новоросії права розпорядника на основі застосування як норм публічного, так і приватного права. Вся земля, відведена містам, становила власність міста, а власникам належало право тільки користування, котре вони могли втратити, якщо не дотримувалися визначених умов. Негативні риси такого процесу виявилися в такому: не було зацікавленості вкладати значні капітали у розвиток земельних ділянок, не було необхідних матеріальних ресурсів, тому що кредити без застави не надавалися, міста отримували в бюджет мінімальний прибуток. Ці проблеми були усвідомлюваними, тому міські адміністрації ждали від уряду через губернське правління стати на шлях реформ.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть допомогти з’ясувати сутність процесу муніципалізації міської земельної власності.

1. Яхненко С. *О необходимости изменить отношение города к владельцам хуторов, делянок и усадеб, расположенных на городской земле, с приложением исторической записки об этих имуществвах.* – Одеса, 1877.
2. Великанов А. *О хуторах, расположенных на Одесской городской земле.* – Одеса, 1864.
3. Львов А. *О земле как элементе богатства.* – М., 1853.
4. Шершеневич Г. Ф. *Учебник русского гражданского права.* – М., 1995.
5. Мейер Д. *Русское гражданское право.* – М., 2000.
6. Цыбуленко Л. А. *Деятельность органов местного самоуправления в формировании и развитии муниципальной собственности в конце XIX – начале XX вв.* – Херсон, 2003.
7. Павлов П. Н. *Разграничение государственной собственности на землю // Недвижимость и инвестиции. Правовое регулирование.* – 2000.
8. *История самоуправления в России: Хрестоматия / Составитель Ю. Кириллов.* – М., 1996.
9. *Устав казенных оброчных статей: Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ).* – С.Пб., 1845. – Т. 8.
10. *Устав городского и сельского хозяйства // СЗРИ.* – С.Пб., 1845. – Т. 12.
11. *Закон гражданский // СЗРИ.* – С.Пб., 1845. – Т. 10.
12. *Закон состояний // СЗРИ.* – С.Пб., 1845. – Т. 9.
13. *Общие губернские учреждения // СЗРИ.* – С.Пб., 1845. – Т. 2.

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

О. П. Соловйова, К. М. Ячменіхін

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА У СЛОБІДСЬКОУКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ

Різноманітні аспекти економічної історії військових поселень почали досліджуватися тільки в останнє двадцятиріччя [1-3]. Військові поселенці – господарі представляли специфічну категорію населення країни, в особі яких влада намагалася поєднати виконання двох соціальних функцій: військову службу та сільськогосподарське виробництво і, таким чином, забезпечити армію надійним джерелом постачання продовольства та рекрутів. Уряд Олександра I у такий спосіб намагався скоротити витрати на утримання збройних сил, які становили 50 % держбюджету і не відривати від виробничої сфери значну кількість робочих рук. Створення заможного військово-поселенського стану мало стабілізувати у країні соціальні відносини.

Автори статті ставлять за мету дослідити особливості сільськогосподарського виробництва у військових поселеннях Слобожанщини. Об'єкт вивчення – військові поселення Слобідської України, предмет – особливості сільськогосподарського виробництва у них.

Масове заснування військових поселень почалося у 1816–1817 рр., в тому числі й у Слобідськоукраїнській губернії. Цей вибір був не випадковим. Обґрунтовуючи його, Олександр I в листі до начальника Головного штабу генерал – ад'ютанта П.М. Волконського писав: „Места, лежащие по бывшей Украинской линии, начиная от г. Изюма и реки Донца, и простираясь через Константиноград и местечко Царицинку до реки Днепра и Алексополя, представляют нарочитую удобность для военного поселения. На всём этом пространстве жители составляли некогда сами ландмилицкие полки, сохранили ещё дух воинский и мало имеют в землеустройствах своих чересполосных помещичьих владений” [4, 511]. Наявність фонду державних земель, а отже, і великої кількості державних селян та козаків, стали вирішальними факторами у виборі місця поселення. В регіоні були добре розвинуті землеробство, скотарство, торгівля та промисли, територія розташовувалася в помірній кліматичній зоні, якість ґрунту оцінювалася як добра, інколи – середня.

У другій половині 1817 р. почали формуватися округи 3-ї (пізніше була перейменована у 2-у) уланської дивізії у Зміївському, Волчанському та Ізюмському повітах Слобідськоукраїнської губернії у складі чотирьох полків [5]. Основу поселення склали Чугуєвське козацьке військо і державні селяни

перелічених повітів. Командиром поселеної дивізії був призначений генерал – лейтенант Г.І. Лісаневич, який відзначився своєю жорстокістю під час придушення повстання Чугуєвського уланського полку 1819 р. Під час організації кавалерійських округів О.А. Аракчєєв запропонував використовувати ті ж форми і методи, які були започатковані в округах піхоти: на території округу розквартирувалася половина складу ескадрону і за рахунок корінних жителів його чисельність доводилася до штатного складу, а потім він приймав на постій „діючі ескадрони”. В цьому питанні він знайшов серйозного опонента в особі генерал – майора І.О. Вітта, якому була доручена організація поселень у Херсонській губернії. Однак, за наполяганням імператора, О.А. Аракчєєв був змушений залучити його, а також Г.І. Лісаневича та отамана Бугського козацького війська князя М.Р. Кантакузіна до створення „Положень” про поселення кавалерії. Під час їхнього складання знову виникли суперечки між О.А. Аракчєєвим та І.О. Віттом із приводу структури округу поселеного кавалерійського полку. Імператор дозволив І.О. Вітту не тільки подавати зауваження з приводу проекту поселення кавалерії, але і звертатися з подібними пропозиціями до нього особисто [6, 2-3].

Врешті-решт, було прийнято рішення про те, що поселений кавалерійський полк повинен складатися з 3 поселених, 3 резервних і 6 діючих ескадронів. Сьомі запасні ескадрони були ліквідовані [7]. На територію поселень не вводилися „кадровані” ескадрони, поселені ж ескадрони формувалися майже повністю з місцевих жителів. У трьох поселених ескадронах налічувалось 573 поселенців-господарів (в кожному по 191), така ж кількість помічників господарів мала бути в резервних ескадронах. Поселені й резервні брали на постій 6 діючих ескадронів і, таким чином, кожне поселенське господарство, що складалося з господаря і його помічника, повинно було забезпечувати продовольством і фуражем двох солдатів із діючих ескадронів та їхніх коней. Укрупнення господарств в кавалерійських округах за рахунок інституту помічників обумовлювалося дорожчим утриманням кавалериста, ніж піхотинця.

Принципи створення кавалерійських поселень, запропоновані І.О. Віттом, дозволяли прискорити переведення кавалерійського полку на самозабезпечення продовольством і фуражем, оскільки його господарська база у такому випадку була вже сформована за рахунок поселенців-господарів із місцевих жителів. Саме ці фактори зумовили достатньо швидке (протягом 2-3 років) облаштування кавалерійського округу, однак, при цьому значною мірою втрачалася боєдатність поселених і резервних ескадронів, оскільки навчання кавалериста вимагало значних затрат часу.

В лютому 1825 р. був підписаний указ про поселення 2-ї кірасирської дивізії в Куп'янському, Ізюмському (Слобідськоукраїнська губернія) і Старобільському (Воронезька губернія) повітах. Для забезпечення зручності формування округів цієї дивізії Старобільській повіт передали до складу Слобідськоукраїнської губернії. Після коронації Миколи I військові поселення значною мірою реформували [8]. Військові поселенці-господарів та їхні помічники звільнялися від стройової служби і зобов'язувалися утримувати лише одного постояльця з діючих підрозділів. Згідно з указом від 8 серпня 1836 р., поселення в Харківській (раніше Слобідськоукраїнській) губернії дістали назву „українські” і склалися з 8 округів [9, 15].

Після реформи в округах кавалерії поселенців-господарів поділили на два розряди: до першого належали господарі, у яких було не менше двох пар волів, решта – другий розряд. Категорію помічників замінили на категорію негосподарів, куди зараховували всіх осіб чоловічої статі, які досягли 18-річного віку і не мали власного господарства. За нашими підрахунками, в українських військових поселеннях поселенці-господарі першого розряду складали 75 %, а у 5-8 округах – 94,5 % [10, 67].

Території Слобідськоукраїнської губернії, які ввійшли до складу військових поселень, були добре освоєні. Статистичні дані, зібрані напередодні їхнього переведення у військові поселення, свідчать про досить високий рівень забезпечення селянських і козацьких господарств наділеними земельними угіддями та худобою, що при родючих ґрунтах давало можливість регулярно отримувати високі врожаї [11, 726]. Середній наділ на душу складав близько 15 десятин. Тут також було розвинуте дрібнотоварне господарство, зумовлене тим, що неподалік знаходилися великі ярмарки, продукція тваринництва мала великий попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У селянсько-козацькому оточенні мала місце значна майнова диференціація [12]. Запровадження військових поселень значною мірою змінило структуру господарства, яка склалася в цих регіонах. Тепер майже вся увага зосереджувалася на землеробстві, а скотарство та інші галузі вважалися допоміжними.

Одним із ключових питань розвитку сільського господарства було питання про землекористування. У зв'язку із запровадженням військових поселень общинне землекористування (там, де воно існувало) ліквідувалося, а „вся пахотная земля округов военного поселения должна быть разделена на равные участки; сенокосная и пастбищная, во внимание неодинакового всегда урожая травы, предоставляется в общее их (хазяев – Авт.) пользование” [13, 70]. Значні труднощі виникли при вирішенні питання приватної власності поселенців, а оскільки „частное владение военных поселян землей несовместимо с их званием и препятствует достижению цели военных поселений”, то, за наказом О.А. Аракчеева, визначилися розміри таких володінь для подальшого їхнього викупу. В округах 2-ї уланської дивізії таких земель налічувалось близько 12,5 тисяч десятин. Г.І. Лісаневич запропонував викупити 7,5 тисяч десятин, по 13 крб за десятину (ринкова ціна – 40 крб за десятину), а решту конфіскувати, оскільки купці на них були відсутні. За нашими підрахунками, розмір

ріллі на одне господарство в 1830-ті рр. стабілізувався на рівні 20 десятин (тобто, на душу населення в середньому припадало десь близько 5-6 десятин).

Виходячи з цього, можна стверджувати, що поселенці-господарі українських військових поселень були краще забезпечені земельними наділами, ніж державні селяни Харківської губернії (3,49 дес. на душу населення) [14, 214]. За даними О. Тройницького, у поміщицьких селян вказаної губернії ці показники були ще меншими – 2,77 дес. [15, 26]. За підрахунками Ю. Янсона, для задоволення власних потреб у продовольстві в чорноземних районах необхідно було при врожайності сам – 5 мати не менше 5 дес. наділу на душу [16, 70-71]. Дослідники виходили із того, що значна частина зібраного хліба йшла на годівлю худобі (через недостатню кількість сінокосів), а також на поповнення запасних хлібних магазинів. В округах кавалерії поселенці-господарі при бажанні могли отримати і більші наділи, однак, недостатня кількість худоби, необхідної для обробітку землі, була цьому на заваді.

Наприкінці 1820-х рр. в округах кавалерії почалося масове запровадження „суспільної запашки”, яка займала від 20 % до 50 % всіх площ під наділи. В окремих кірасирських полках цей досвід використовувався, починаючи з 1820 р. Виходячи з того, що землі не вистачало, практика запровадження посівів та земельних наділів для спільного використання не була застосована у 1-й уланській дивізії (округи № 5-8 українських поселень), а відрізати земельні наділи у поселенців-господарів командування не наважилося. У 1836 р. були запроваджені „суспільні посіви” у перших чотирьох округах (1-а кірасирська дивізія) Українських військових поселень, під які відводилися великі площі, обробіток яких потребував значних затрат часу. Як правило, на „суспільній запашці” поселенці працювали протягом двох днів на тиждень. Врожаї, отримані на цих землях, йшли на утримання діючих ескадронів.

Малоземелля змушувало поселенців орендувати землю, особливо луки та випаси, як правило, на не вигідних для них умовах. В округах кавалерії, де земельний голод був дещо меншим, ніж в округах піхоти, запроваджувалася підприємницька форма оренди. Після 1829 р. спостерігалися випадки купівлі землі заможними поселенцями в приватну власність. У господарствах такого типу використовувалася наймана праця, як правило, односельців. Однак така практика не знайшла широкого запровадження і використовувалася лише не в багатьох випадках.

Відомо, що структура земельних угідь значною мірою впливає на спосіб ведення господарства та на рівень сільськогосподарського виробництва в цілому. За даними відомого російського агронома О.В. Советова, зернове трьохпільля може успішно розвиватися за умови, якщо площі, відведені під луки, в середньому вдвічі перевищують площі, відведені під орні землі [17, 337]. В округах поселень кавалерії сінокосів було в 2-2,5 разу менше, ніж пахотних земель, що, у свою чергу, змушувало поселенців орендувати або купувати саме цей вид угідь. Більшість дослідників пов'язує купівлю земель різними категоріями селян у приватну власність з бажанням досягти економічної незалежності. Цей висновок може бути розповсюджений і на військово-землеробський стан.

Відсутність оподаткування та переділів призвела до підвищення продуктивності праці на цих землях, що стало причиною збільшення прибутковості господарств такого типу. [18, 36]. Судячи зі співвідношення загального, групового та індивідуального володінь, купівля земель військовими поселенцями носила, як правило, підприємницький характер, що свідчило про втягнення навіть такого замкнутого військово-землеробського стану в ринкові відносини, оскільки на цих землях вироблявся значний відсоток всієї товарної продукції як зернового, так і технічного характеру.

За нашими підрахунками, маючи такий розмір посівних площ можна було забезпечити продуктами харчування сім'ю із 6-7 чоловік та одного постояльца при врожаях не менше сам – 5,5 озимих і сам – 3,5 ярових. При цьому враховувалося, що поселенці-господарі повинні були продавати кожного року не менше 10-12 чвертей хліба для купівлі худоби, інвентарю та предметів домашнього вжитку. З даними Т.Н. Кандаурової, яка застосувала при дослідженні військових поселень кавалерії в Херсонській губернії декілька адекватних методів (дискриптивна статистика, кореляційний аналіз і аналіз динамічних рядів), у середньому на кожне господарство в кінці 1820-х років припадало близько 6-7 душ чоловічої статі, в тому числі 3-4 робітника; 7,5 волів, 3 коней, 13 голів продуктивної худоби, 42 вівці [19, 321]. В слобідськоукраїнських військових поселеннях ці показники були дещо меншими.

Динаміку посівів і зборів в округах кавалерії ми можемо прослідкувати, починаючи лише з 1825 р., коли стали складатися звіти по всім військовим поселенням. У дослідницькій літературі прийнято показники, які характеризують цю сферу сільськогосподарського виробництва, групувати за п'ятирічними циклами, оскільки саме за цей час, як правило, відбувається циклічна зміна врожайних, середньоврожайних та неурожайних років. Протягом зазначеного тридцятиріччя (див. табл. 1) спостерігається зростання посівів на душу населення. У 1840–1844 рр. були зафіксовані максимальні показники, а пізніше – спад. Особливо чітко ця тенденція виявилася по відношенню до подушних зборів. Дані І.Д. Ковальченко про розвиток зернового виробництва в поміщицькому селі свідчать про аналогічні факти [25, 121]. У цьому випадку, швидше за все, можна вести мову про граничні можливості екстенсивного способу ведення господарства. О.С. Ніфонтов має рацію, вважаючи зміни в структурі хлібних посівів одним із основних показників стану землеробського виробництва [21, 89]. Переважання посівів ярових над озимими, яке було характерним для всієї країни, в округах українських військових поселень обумовлювалося високими врожаями ярової пшениці на цілих землях. Показники подушних посівів в округах українських військових поселень були у середньому, в півтора рази більше, ніж в державному і вдвічі більше, ніж у поміщицькому селі [12, 156; 22, 131].

Середні показники врожайності озимих фіксувалися на рівні сам – 4,8, а ярових – сам – 5. Ці цифри перевищували аналогічні показники у державному та поміщицькому селі. За даними О.І. Дружиніної, у період 1842–1853 рр. у державних селян вони становили сам – 2,5 озимих і сам – 3 ярових, а у

поміщицьких – сам – 3,3 озимих та сам – 3,2 ярових [23, 61, 70].

Три основні показники – розмір земельних наділів, кількість посівів на одиницю площі та врожайність – визначають обсяги чистого збору хліба у розрахунку на душу населення, яка, у свою чергу, найбільш повно характеризує рівень розвитку виробничих сил. В українських військових поселеннях цей показник складав 5,53 четв. За даними І.Д. Ковальченко, у 1840–1850 рр. чистий збір хліба (без картоплі) у поміщицькому селі Лівобережжя складав від 2,12 до 2,18 четв. [20, 77-78]. Цей факт можна пояснити лише запровадженням нових, передових на той час методів ведення господарства, високим рівнем адміністративного контролю і попечительства, а також високими відправними можливостями регіонів, які ввійшли до складу військових поселень. Хоча врожайність зернових значною мірою залежала від погодних умов конкретного сільськогосподарського року, було б помилковим корелювати її тільки з природними, об'єктивними факторами. В цьому випадку необхідно також враховувати вплив інших, у тому числі, й соціальних, суб'єктивних явищ.

У цілому ж зернове виробництво в округах слобідськоукраїнських військових поселень не відзначалося стабільністю. Його динаміка залежала не стільки від величини посівів, скільки від рівня врожайності. Деяке його зростання на початку 1840-х рр. змінюється невпинним падінням продуктивності зернового господарства. При цьому слід зазначити, що було зафіксовано не тільки відносне, а й абсолютне зменшення збору основних сільськогосподарських культур. Зазначене зростання рівня зернового виробництва пояснюється перш за все наслідками реформування військових поселень у другій половині 1830-х рр. Враховуючи все вище сказане, слід зазначити, що рівень виробництва, а відповідно і рівень життя в округах поселень кавалерії був значно вищим, ніж у інших категорій селян.

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселен на Украине 1817–1857 гг. – Днепропетровск, 1982.
2. Кандаурова Т.Н. Системы землепользования в округах военных поселений кавалерии в XIX в. // Землеведение и землепользование в России (социально – правовые аспекты). Материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003.
3. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2.
4. Російський державний військово – історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 4.
5. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). – Т. XXXIV. – № 26772, № 26803, № 27190.
6. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 509.
7. ПЗЗ. – Т. XXXIV. – № 27083.
8. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 12-20.
9. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 54.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 631.
11. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 10.
12. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59.
14. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и

- реформа П.Д.Киселєва. – М., 1958. – Т. II.
15. Тройницький А. Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – С.Пб., 1861.
 16. Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – Изд. 2-е. – С.Пб., 1881.
 17. Советов А.В. Избранные сочинения. – М., 1950.
 18. Федоров В.А. Помещичьи крестьяне Центрально-промышленного района России конца XVIII – первой половины XIX вв. – М., 1974.
 19. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817–1832 гг. (Административно – хозяйственная структура): Дисс... канд. ист. наук. – М., 1989.
 20. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967.
 21. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974.
 22. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодално-крепостнической системы. – К., 1989.
 23. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1826–1860 гг. – М., 1981.

М.В. Бармак

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Компактні етнічні групи німців склали значний відсоток загальної кількості мешканців південно-західних губерній Російської імперії. Внаслідок специфічних умов розселення й традицій ведення господарства у себе на батьківщині вони значною мірою визначали характер і структуру економіки Правобережжя у XIX – на початку XX ст., впливали на культурні процеси регіону. Історія німців України в цілому і Волині, зокрема, давно цікавила вчених. Однак у багатьох загальних роботах з питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII – на початку XX ст., їхнє господарське, культурне життя не знаходили достатнього відображення. В XIX – на початку XX ст. з'явилося багато праць, які в контексті загальноімперських проблем висвітлювали історію появи німців у різних регіонах Росії [1-7]. Значно ширше розроблялася ця проблема зарубіжними авторами, зокрема німецькими. Найбільший вклад у вивчення історії німців Волині внесли колишні вихідці з її теренів, які виїхали до Німеччини, США, Канади, а також і ті, що залишилися проживати в колишньому СРСР. Довгий період часу з кінця 30-х і до другої половини 80-х рр. XX ст. проблеми виникнення німецьких колоній в Україні та її регіонах знаходили фрагментарне зображення в роботах з етнографії, народонаселення тощо. Лише з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. українські вчені почали звертатися до проблем історії німців в Україні [8].

Автор статті ставить за мету дослідити господарське життя німецьких колоній Волині у XIX – на початку XX ст. Об'єкт вивчення – німецькі колонії Волині зазначеного періоду, предмет – їхнє господарське життя.

На відміну від німців, що проживали в Польщі та були зайняті у промисловості, волинські німці всі свої зусилля спрямували на аграрну колонізацію краю.

Різні причини змусили їх спинити свій вибір на землеробстві як на основному занятті: це і наявність вільних земель у Південно-Західному краї Російської імперії, які на початках віддавались в оренду за мізерну плату; можливість швидко розбагатіти: родючі та різноманітні за складом ґрунти при застосуванні прогресивної передової технології давали значні врожаї, швидко повертали вкладені в них кошти. Крім того, на Волині були відсутні умови для активного промислового розвитку. Ці території російський уряд розглядав як аграрний придаток. Тому законодавство не заохочувало іноземців у розвитку промисловості. Хоча не можна не згадати, що однією з причин активного сприяння німецькій колонізації з боку Російського уряду було бажання розбудувати власну промисловість, використовуючи знання, кваліфікацію, устаткування іноземних майстрів. Пільги, запропоновані царськими чиновниками, повинні були сприяти пожевлісню переселенського руху ремісників-умільців.

У 30-х роках XIX ст. через значні труднощі у збуті продукції, частина ткачів Лодзі емігрувала до Москви, Білостоку, на Волинь і Поділля. Їх звільнили від податків, дозволили безмитно ввозити з-за кордону весь домашній скарб, а в деяких випадках навіть пропонували державну допомогу для обжиття нових місць [9, 109, 358-368]. Перше поселення ремісників цієї професії на північно-західних українських землях виникло в 1832 р. у Волинянці. До середини XIX ст. громади німецьких ткачів засновують свої поселення в Дубно і Торчині.

На жаль, переселенці-умільці були позбавлені можливості використовувати нові верстати та технічні удосконалення засобів виробництва, які особливо активно почали з'являтися і запроваджуватися в Європі в останній чверті XIX ст. – тому примітивне устаткування німецьких ткачів на Волині не могло дати необхідної кількості продукції достатньо високої якості. Використовуючи в основному ручну працю, не маючи можливості застосовувати у виробництві нові види енергії, ткачі не змогли витримати конкуренції. Багато з них почали займатися іншими ремеслами і лише окремі родини в Торчині і Волинянці виготовляли невеликі партії сукна і за безцінь продавали його місцевим торговцям-євреям [10, 16]. Ті невеличкі групки дрібних промисловців, які осіли у волинських містах, не змогли відіграти яку-небудь помітну роль у їхньому економічному житті.

Ось так невдало закінчилася спроба створити легку промисловість Волині за допомогою іноземних колоністів. З іншого боку, на нашу думку, не дивлячись на те, що в цілому спроба розбудувати легку промисловість краю увінчалася невдачею, німецькі переселенці-ткачі одними з перших заклали підвалини для майбутнього розвитку цієї галузі на Волині, зробили спробу встановити торговельні зв'язки з європейськими державами.

Щодо землеволодіння та землекористування німецьких емігрантів на Волині, то треба зазначити, що тільки незначна частина колоністів, яка приїжджала на Волинь із певним капіталом, могла придбати землю у приватну власність. Іноді лише після кількох років господарювання на умовах оренди німецька громада викупувала оброблювану землю. Купували землю, як правило, гуртом, а потім ділили між собою, згідно з грошовим вкладом.

Нерідко місцеві поміщики, продавши землю колоністам і, взявши гроші, відмовлялися підписувати купівельні угоди таким чином намагаючись отримати додаткову плату. Так, протягом семи років, із 1873 р. до 1880 р., поміщик Вітославський “ухилився” від оформлення купівельних документів на продані землі поселенцям колонії Митніці [11, 1-10]. Траплялися й випадки, коли поміщики намагалися повернути вже продану німецьким громадам землю. Зокрема, у 1888 р. княгиня Абамяк відібрала 21 десятину землі, які раніше продала 24 жителям німецького поселення Краснорічки: Ф. Реслеру, Я. Штейнбаху, А. Шульцу та іншим [12, 79].

У 70-х роках XIX ст. ціна землі коливалася від 11 до 16 крб за десятину [10, 31]. Однак, незважаючи на порівняно низькі ціни, все ж придбання у приватну власність землі залишалося недосяжною мрією для багатьох емігрантів. Основна маса колоністів навіть за допомогою банківської позики купувала лише право на обробіток землі, стаючи орендарями. Згодом, наприкінці XIX ст., із зміною ставлення російського уряду до іноземних переселенців, значна їх частина жалкувала, що не змогла купити землю у приватну власність.

Найпоширенішою формою землеволодіння серед колоністів була тимчасова, без права власності оренда державної або приватної землі. Німецькі поселенці за користування орними та іншими земельними угіддями платили державі або поміщику регулярний грошовий оброк – чинш, розмір якого визначався на основі заключених контрактів. Угоди укладалися на тривалий термін, найчастіше на 30 років. Указом від 27 грудня 1884 р. цей строк був зменшений до 12 років. Спочатку громада підписувала контракт із власником землі, а потім поселенці укладали між собою угоди на користування окремими ділянками. Як правило, кожна родина брала стільки, скільки могла обробити й оплатити – переважно по 15 десятин. Величина орендної плати не була сталою.

Наприклад, у Зеланці в 1864 р. поселенці платили по 60 коп. з родини за десятину землі; в Гараджі перші 12 років, з 1880 до 1892 р., німці платили по 2 крб 30 коп., а за другим контрактом (12 років) – 3 крб за десятину, а за третім (12 років) – уже 6 крб за десятину. В Ямках у 1889 р. колоністи підписали контракт на 12 років і платили по 2 крб за десятину [10, 31].

Розмір сплати чиншу був неоднаковим не тільки в різний час і в різних місцевостях, але й в одному і тому самому маєтку, бо залежав від якості й кількості землі, що її обробляли орендарі, чисельності працівників у сім'ї, наявності худоби тощо. У приватних маєтках розмір чиншу, як правило, був значно вищий, ніж у державних.

Не завжди місцеві землевласники вели себе коректно у ставленні до німецьких переселенців. Після укладання контракту на оренду землі з колоністами, поміщики нерідко порушували угоди, підвищуючи плату. Це, звичайно, викликало обурення німецьких громад.

Колоністи також брали в оренду з правом викупу в майбутньому необроблену цілину, часто порослу лісом землю і докладали величезних зусиль для її обробітку. Тому не дивно, що через деякий час у них виникала думка, що ця земля є їхньою власністю, і вони боляче сприймали будь-які дії, які обмежували їхні права господарювання на ній. Різка зміна політики

царського уряду щодо іноземних поселенців у бік погіршення, викликала хвилю обурення й протидії з боку німецьких емігрантів.

На початку 1880-х років закінчувалися терміни контрактів на оренду землі і її власники, прагнучи отримати щонайбільше прибутків, значно підвищили орендну плату. Німецькі громади, не бажаючи покидати вже обжиті місця і не заперечуючи проти підписання нових угод у цілому, відмовлялися лише змінювати умови про розмір плати, які існували в старих договорах. Тому нерідко власники землі починали довготривалі судові справи проти колоній і, як правило, за допомогою хабарів вигравали процеси. Проте, виконати вирок органів “правосуддя” було непросто. Після від'їзду судового виконавця, який, виконуючи рішення влади, виганяв орендарів, вони поверталися знову до своїх домівок. Під час наступного приїзду власника землі у колонію його вже супроводжували війська або поліція. Часто це викликало хвилювання “пруських підданих”. Такі заворушення в 1880–1881 рр. відбулися у с. Копачівка Луцького повіту в зв'язку з виселенням одного із колоністів та в маєтку Семіонтковського через вигнання кількох німецьких сімей [13, 1-49].

Інколи справа доходила навіть до збройного опору поселенців судовим виконавцям. Така сутичка сталася у 1884 р.: німці із с. Мар'янівки Житомирського повіту погрожували судовому приставу зброєю при виселенні Вільгельма Лавренца з маєтку графа Тишкевича [14, 1-42].

Часто на захист колоністів, яких примушували покидати обжиті місця, збиралися їхні співвітчизники з усієї округи. Сутичка між ними та поліцією чи військовими загонами часто закінчувалася руйнуванням як окремих жител, так і цілих поселень. Колоністи не визнавали місцеві суди, обґрунтовуючи неправильність їхніх рішень тим, що вони мають свій суд у колоніях.

Навіть після знесення домівок поселенці не залишали тих місць, де вони прожили кілька десятків років. Вони викопували землянки і надалі продовжували обробляти землю. Дехто з них подавав скарги на місцевих чиновників у вищі інстанції й чекав декілька років розгляду своєї справи, який, як правило, закінчувався не на користь колоністів. Переважно всі ці процеси закінчувалися невдачею для німців. Часто, щоб вирішити справи на свою користь, поміщики підкуповували суддів. Найбільше судових процесів між колоністами і власниками землі припадає на 1885–1890-ті роки, бо в цей час закінчувався строк дії перших контрактів.

Пізніше поселенці намагалися не вступати в конфлікт із місцевою владою. Колоністи, навчені сумним “досвідом зруйнованих осель”, підписували контракти на нових умовах, згоджуючись на підвищення орендної плати, або шукали щастя на вільних землях в основному за межами Волині.

Серед німецьких поселенців поступово відбувався процес диференціації: одні колоністи зорозарилися, інші збагачувалися, скуповуючи або свавільно захоплюючи земельні ділянки як у своїх співвітчизників, так і в російських чи українських поміщиків і селян. Інколи більш заможні колоністи привласнювали громадські угіддя, які надавалися кожному німецькому поселенню для спільного користування.

Часто місцеві поміщики з великою вигодою для себе віддавали громадські селянські землі під поселення німців-емігрантів. Це стало однією з головних причин виникнення неприязні українських селян до німецьких переселенців. На цьому ґрунті нерідко спалахували конфлікти між ними. Іноді справа доходила до суду, а деколи відбувався і самосуд.

У XIX ст. склалася структура занять колоністів-німців на Волині, які приїжджали сюди з власними традиціями ведення сільського господарства. Одним із основних джерел добробуту німців було землеробство. На початку XX ст. у середньому 84 % від загальної кількості всіх колоністів займалося рільництвом. Значне місце займало і садівництво, і городництво, і вирощування хмелю.

Розподіл ґрунтів за господарським призначенням, які були в користуванні чи володінні німецьких поселенців на початок XX ст., був такий: основна частина – 71,5 % всіх земель – була орною. Друге місце займали луки й пасовища для худоби. Лише 5,5 % всіх земель, що знаходились у користуванні німців, були невживаними землями.

У німецьких господарствах найбільші площі посівів займала озима та яра пшениця. Значно менше сіяли жита, гречки, проса, конюшини. Другою найбільш вживаною культурою була картопля.

Дослідники сільськогосподарського виробництва у Південно-Західному краї зазначали типову для волинських селян сівозмину: на місці, де торік росла пшениця, сіяли жито, а після картоплі – овес. Німецькі колоністи перейняли у місцевих жителів основні методи обробітки землі, вироблені на основі досвіду праці українських хліборобів упродовж багатьох десятиків років. Порівняно високим врожайм зернових та інших культур у господарствах переселенців сприяло використання кращих європейських сортів сільськогосподарських рослин.

Іноземні колоністи німецького походження, на відміну від місцевого українського населення, багато уваги приділяли удобрюванню ґрунтів. Активно використовували природні добрива, яких було достатньо в будь-яких селянських господарствах, а тим більше в колоніях німців, які спеціалізувалися на скотарстві. Гній і компости вивозилися навесні безпосередньо перед глибинною оранкою. Тому врожаї на землях, які обробляли німецькі колоністи, були дещо вищими, ніж у цілому по Україні.

Сьогодні досить важко визначити більш-менш точні цифри врожайності сільськогосподарських культур у німецьких колоніях, але, очевидно, вони не на багато відрізнялися від тих, які наведені С. Ціцхоцькою-Петражицькою за 1921 р. [10].

У більшості господарств поселенців широко використовувалися традиційні й для українців знаряддя праці – серпи, плуги, коси, ціпи та інші напівзалізні або дерев'яні знаряддя праці.

У німецьких господарствах на Волині було достатньо розвинуте тваринництво. Нові жителі волинського краю привезли сильних породистих коней-ваговозів, яких розводили для потреб власних господарств і дуже рідко продавали. Як і у чеських господарствах, німці не використовували волів як робочу силу. Чимало господарств німецьких колоністів займалося виключно тваринництвом. Вирощування великої рогатої худоби мало молочну спрямованість. Породисті корови симентальської й

швейцарської порід давали багато молока, що дозволяло німцям виробляти широкий асортимент доброякісних молочних продуктів, особливо масла та твердих сирів, які користувалися попитом на волинському ринку. В основному на потреби ринку було спрямоване і розведення свиней. В той же час поголів'я дрібної рогатої худоби було малочисельним: овець та кіз вирощували рідко, переважно заради вовни та овчини.

У господарствах усіх жителів Південно-Західного краю німецького походження обов'язково були городи і сади. Однак лише ті, які знаходилися поблизу міст, постачали овочі й фрукти на продаж, а решта задовольняли потреби лише своїх власників. Німецькі господарі робили різні харчові запаси на зиму: повидла, варення, соління, а також сушили деякі плоди.

У колоніях іноземців російський уряд дозволяв відкривати промислові підприємства, займатися різними ремеслами. Надавалося також право влаштовувати ярмарки і базари, торгувати, відкривати шинки, імпортувати й експортувати різні товари. Німецькі поселення існували відокремлено. Майже в кожному з них були свої теслі, ковалі, працювали ремісники інших професій, які виконували замовлення своїх земляків.

У другій половині XIX ст. у колоніях німецьких емігрантів виникають невеликі промислові підприємства. Поміщики, позбавлені при скасуванні кріпосного права в 1861 р. значних прибутків, змушені були шукати альтернативи для поповнення своїх бюджетів. Основним багатством Південно-Західного краю імперії, крім родючої землі, були ліси, а промислової деревини потребували в багатьох країнах Європи. Тому, коли німецькі колоністи запропонували свої послуги у доставці лісу на європейський ринок, волинські поміщики радо пішли з ними на укладання угод. Хижацьке вирубування дерев призвело до зникнення цілих лісових масивів. Деревина відправлялася на підводах до залізниць, а далі – до Німеччини, де ціни на неї були досить високими. У багатьох селах німці засновували різні за розміром підприємства з переробки лісу, на яких працювали як місцеві безземельні селяни, так і колоністи.

Дещо іншою була структура занять німецьких емігрантів у містах Волині. Основними джерелами надходжень засобів до існування в сім'ях поселенців були промисли та різні заробітки і лише 8,1 % німецького населення міст краю на початку XX ст. займалося рільництвом. Невеликі ділянки землі, до 2 га (64,86 %) становили основну масу земельних наділів німців у містах і приміських зонах Волинської губернії.

Як піддані Російської імперії, колоністи виконували такі головні повинності: брали участь у будівництві і ремонті доріг, мостів, гребель та утриманні перевозів через річки; виконували квартирну повинність; зобов'язані були надавати військовим вози за вимогою; утримували школи; відбували інші мирські і грошові повинності.

Таким чином, на Волині в XIX ст. німецькі поселенці отримували засоби для існування, працюючи в основному в аграрному секторі. Наявність вільних поміщицьких та державних земель, які могли б давати значні прибутки, змушували державних чиновників заохочувати іноземців до активної аграрної колонізації краю. Крім того, не секрет, що уряд заохочував іноземців до переселення

в Російську імперію ще й через бажання “навчити” місцевих селян, як потрібно “працювати”, хоча елементарні умови для господарського розвитку українських селян не були створені.

Специфікою економічного розвитку німецьких колоній в Україні взагалі й у Волинській губернії в тому числі був замкнений (общинний) характер ведення господарства. Протягом XIX ст. – початку XX ст. склалася незмінна структура занять німців на Волині. Вони оселялися на нових землях із власними традиціями ведення господарства, а також переймали цінний досвід українців, надбаний упродовж століть. Німецькі поселенці займалися хліборобством, скотарством, городництвом, садівництвом, розведенням “мануфактурних і торгових” рослин, лісництвом, виноробством і пивоварінням, полюванням і рибальством.

1. Братченков А. Матеріали для дослідження Волинської губернії в статистическом, етнографическом и других отношениях. – Житомир, 1868.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – К., 1887.
3. Велицин А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – С.Пб., 1893.
4. Липранди А.П. Как остановить мирное завоевание наших окраин (немецкий вопрос, сущность и значение его в Юго-Западной России). – К., 1890.
5. Палтов А.А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – С.Пб., 1906.
6. Шелухин С. Немецкая колонизация. – Одесса, 1915.
7. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. – Ростов-на-Дону, 1917.
8. Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 9; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – № 1-2, 3-12; 1994 – № 1-2, 5-12; Чирко Б.В., Белаішова К.О. Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження. – 1993. – № 3-4; Біченков В.Г., Гром В.Н. З історії виникнення німецьких колоній на Волині у XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994; Костюк М.П. Фонди Державного архіву Житомирської області як джерело до історії німецької колонізації на Волині // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994; Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999.
9. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 1050.
10. Cichoska-Petrzyska S. Zywiol niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933.
11. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДАУ). – Ф. 442. – Оп. 518. – Спр. 156.
12. ЦДАУ. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 1.
13. ЦДАУ. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 222.
14. ЦДАУ. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 71.

В. О. Дорошенко

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ З УДОСКОНАЛЕННЯ АГРОКУЛЬТУРИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Питання про поліпшення агрокультури за умов кризи сучасного сільськогосподарського виробництва потребує негайного вирішення. Важливо було б у цьому процесі врахувати досвід попередніх епох,

зокрема, політику царату з організації меліоративного кредиту для сільськогосподарських виробників у XIX – на початку XX ст.

Як свідчить аналіз історіографії, задекларована тема висвітлена у науковій дореволюційній літературі. Радянські та сучасні вітчизняні дослідники практично не зверталися до її вивчення [1-7].

Джерельна база представлена законодавчими актами, протоколами меліоративних з'їздів, звітами губернаторів тощо [8-10]. Комплексний аналіз становища меліоративного кредиту на початку XX ст. дають „Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности” [11-19].

Автор статті ставить за мету з'ясувати заходи царату із удосконалення агрокультури Наддніпрянщини. Об'єкт вивчення – політика царату із удосконалення агрокультури в українському селі (XIX – поч. XX ст.), предмет – меліоративний кредит як один із методів поліпшення агрокультури.

Меліоративний кредит – це один із видів сільськогосподарського (далі – с/г) кредиту, який носить суто цільовий характер і передбачає якісні покращення ґрунтів під сільськогосподарське використання [20, 310]. Саме так він розумівся у період, що нами вивчається, в провідних західноєвропейських державах. У Російській імперії меліоративний кредит мав свої особливості, бо призначався не лише для якісних змін природних умов (осушування, зрошування, лісорозведення, водозабезпечення тощо), а й для суто господарських потреб (придбання необхідного інвентарю, зведення господарських споруд тощо) [2, 2-3].

Після проведення селянської реформи 1861 р. зросла потреба у меліоративному кредиті, адже перерозподіл землі й капіталістичні умови виробництва ставили нові вимоги перед поміщицькими та селянськими господарствами як основними суб'єктами сільськогосподарського виробництва. Їхнє становище було однаково складним, мало хто звертав увагу на важливість с/г покращень.

Якщо поміщики, отримавши викупні платежі та маючи доступ до всіх банків довготермінового кредиту, не переймалися питанням с/г покращень, то селянські господарства не мали змоги їх провести. Селяни, обтяжені викупними платежами, якщо і мали якісь додаткові кошти, то витрачали їх для оренди землі на невіддільних, з економічної точки зору, умовах [21, 228]. Не завжди велика кількість десятин землі в одного господаря давала відповідно високі прибутки господарству. Причиною цього було стрімке погіршення якості ґрунтів, їхнє виснаження, заболочення, тобто розширення територій, які ставали непридатними для використання. Всі вище перераховані негаразди були тісно пов'язані між собою. Заболочення, наприклад, призводило до зменшення луків, а зменшення останніх позначалося на скороченні поголів'я худоби. Відсутність умов для розвитку тваринництва супроводжувалося тривалими удобрення ґрунтів органічними добривами, адже переважна кількість господарств не мала змоги використовувати інші їх види. Якщо взяти південні українські губернії, то тут питання удобрення ґрунтів стояло особливо гостро. Піщані поля потребували щорічного удобрення, а оскільки перегній використовувався переважно для опалення осель (адже в умовах степу іншої альтернативи не

було), то лише мізерна частка його використовувалась як добриво. Заболоченість не давала змоги розвиватися ні хліборобству, ні скотарству, оскільки виникали постійні труднощі зі збором зернових та сіна. Особливим лихом у заболочених районах було поширення епізоотій [22, 635–636].

На кінець XIX ст. значно зростає кількість населення і зменшується середній наділ землі через постійні сімейні переділи, а малоземельність при постійних недородах ставила господарів у тяжкі економічні умови [23, 1–15]. Незважаючи на постійне обговорення питання про відсутність державного меліоративного кредиту, уряд не поспішав із заходами щодо його вирішення. Не можна твердити, що причиною зволікань була новизна такого виду кредиту для імперії, адже вже були прецеденти його створення. До таких спроб належить створення місцевих меліоративних фондів.

Перший місцевий меліоративний фонд був створений у 1815 року, коли герцог А.Е. Ришельє продав 840 тис. десятин казенних земель у Мелітопольському і Дніпровському повітах Таврійської губернії. З отриманих коштів, які склали 895 тис. крб асигнаціями, було створено особливий „Капітал сільської промисловості Південної Росії”, що перейменувався пізніше в „Новоросійський капітал”. Він призначався для поліпшення агрокультури в Таврійській, Херсонській, Катеринославській губерніях. У 1849 році цей капітал розширив свій вплив і на Бессарабську губернію [6, 35]. Капіталом до 1839 р. розпоряджалося Міністерство внутрішніх справ. Із нього видавалися позики під 5 % річних на покращення різних галузей сільського господарства. Відсотки за позиками перераховувалися до основного капіталу, який таким чином на 1839 рік значно зріс, досягнувши 1 млн 774 тис. крб асигнаціями або 500 тис. крб сріблом [2, 333]. Ці кошти були розподілені між губерніями наступним чином: Таврійська губернія отримала 235 тис. крб, Херсонська – 150 тис. крб, Катеринославська – 90 тис. крб, Бессарабська – 25 тис. крб [7, 35].

У 1839 році „Новоросійський капітал” перейшов у розпорядження новоствореного Міністерства державного майна. В цьому ж році було видано Положення „О капиталах сельской промышленности южной России”, яке визначило структуру, функції та завдання цього фонду. Положення діяло без будь-яких змін до 1903 року, коли „Новоросійський капітал” злився із загальноімперським меліоративним фондом [2, 333].

Коштами у кожній губернії розпоряджалися попечителі: губернатор, губернський предводитель дворянства, голова казенної палати і управляючий державним майном. Їхні обов’язки були наступними: видавати дозволи на отримання позик, відстрочок платежів; розгляд надійності закладів; спостерігати за правильними надходженнями платежів і виплат відсотків. Позики видавалися не більше, ніж на п’ять років і при цьому вони були двох видів: звичайна – до 1 500 крб, за постановою попечителів, і надзвичайна – до 5 000 крб, із дозволу Міністерства державного майна. Вони надавалися, якщо позичальник зобов’язувався провести поліпшення свого господарства. Нагляд за виконанням цих зобов’язань було покладено на попечителів і на інспектора сільського господарства Південної Росії [2, 334].

Положення перераховувало і головні сільськогосподарські покращення, на які слід було видавати позики. До таких належали: покращення землеробства шляхом упровадження техніки; розведення штучних луків; розвиток садівництва і приготування сухофруктів; покращення і поширення виготовлення вина; розведення мануфактурних рослин; розведення гаїв та лісів у степових районах; бджільництво; розведення нових порід рогатої худоби влаштування млинів і очищення річкових потоків; створення каналів і криниць; створення фабрик; рибальство на морських берегах (особливо там, де риба готувалася для експорту) [2, 334].

Перелік робіт, на які видавалися позики, не обмежувався положенням і, в разі необхідності, міг бути розширеним. Позики видавалися і на влаштування фабрик, що було лише побічно пов’язано з сільським господарством. Положенням 1839 р. встановлювався контроль за правильним проведенням робіт. Інспектори сільського господарства стали прискіпливіше контролювати проведення робіт. Це, безперечно, позначилося на скороченні розвитку операцій „Новоросійського капіталу”. На думку С.В. Кореліна, мінусом цього проекту було те, що і територіально, і в кількісному відношенні послуга була обмеженою [7, 33].

Іншим прикладом організації меліоративного фонду було створення „Таврійського водозабезпечувального капіталу”. У 1870 році були затверджені, а у 1876 р. зазнали змін правила видачі позик із капіталу на проведення водозабезпечувальних робіт у Криму. Уряд і земство на них асигнувало по 30 тис. крб. Позики із нього видавалися губернською земською управою як фізичним особам, так і товариствам власників, земствам і сільським громадам, містам, виключно для забезпечення водою. Розмір позики не перевищував 5 тис. крб під 4 % терміном від 1 до 10 років. Приватні особи отримували позики під заставу маєтків, земства та міста – зобов’язувалися вносити в свої кошториси певні суми на виплату відсотків із капіталу; сільські общини забезпечували позику „мирськими приговорами” і круговою порукою. Спеціального контролю за роботами не передбачалось, але губернська управа повинна була звітуватися про стан капіталу, видачу позик і проведення водозабезпечувальних робіт губернському земському зібранню і Міністерству державного майна [6, 35]. „Таврійським водозабезпечувальним капіталом” із 1876 р. по 1 січня 1894 року було видано 25 позик на 75,5 тис. крб, більшість з яких витрачалася на буріння артезіанських свердловин [24, 185].

Перші кроки з упровадження меліоративних заходів були невдалими і відчутно не вплинули на покращення агрокультури. Уряд зволікав із створенням загальноімперського меліоративного кредиту. Можливо, що меліоративний кредит і зовсім залишився б поза увагою влади, але до внутрішньодержавної потреби в кредиті додалося ще й світова аграрна криза. Вже з 80-х рр. XIX ст. експортне зерно з Російської імперії було неконкурентне на світовому ринку. У зв’язку з тим, що ситуація на хлібному ринку була нестабільною досить тривалий період, зменшення ціни на хліб позначилося на прибутках сільськогосподарських виробників [10, 4].

Падіння цін на зерно, висока його собівартість сприяли актуалізації необхідності покращення агрокультури. До перших заходів, спрямованих на покращення с/г виробництва, належить організація комісії та експедицій по губерніях для з'ясування причин погіршення якості зернової продукції. Одна із них, організована у 1888 р., серед причин падіння цін на зернову продукцію визнала технічну відсталість землеробської техніки і вказала на необхідність організації меліоративного кредиту, який би сприяв піднесенню сільськогосподарського виробництва [25, 10-15].

На складність ситуації в аграрному секторі вказував М.М. Герсеванов. Він охарактеризував становище в українських губерніях як досить складне, адже посуха була однією з причин неврожаїв, особливо в тих районах де відчувалась потреба у воді. „Той, хто влітку 1890 р. відвідав Південь Росії, – писав дослідник, – залишився під враженнями побаченого”. Автор зауважував, що така ситуація тривала близько двадцяти років. За цей період спостерігалися великі неврожаї хлібів та сіна. Величезні кошти затрачалися господарями на закупівлю посівних матеріалів пшениці, льону, жита. Наприклад, у Катеринославській губернії на десятину купувалося насіння на суму від 10 до 15 крб, які фактично викидалися на вітер, адже такі витрати не були виправдані. В результаті неврожаю на сіно господарі змушені були скорочувати поголів'я худоби. Ставали мілкими та висихали річки, особливо степові, у зв'язку з чим обезводнювалися криниці, що супроводжувалося поширенням епідемій і епізоотій” [26, 3-4]. Це одним лихом південних районів, поряд із посухами, було розорювання берегів степових річок, з яких потім весняні повені зносили ґрунт, замулюючи найбільш глибокі місця водоймищ [25, 5].

Умови господарювання як на заболочених територіях, так і в недостатньо зволжених районах були складними. Самотужки вирішити ці складні проблеми господарі не могли, тому лише державна підтримка могла сприяти піднесенню сільськогосподарського виробництва.

8 грудня 1890 р. Міністр державного майна М.М. Островський звернувся до міністра фінансів І.О. Вишемірського з офіційним листом, в якому виклав необхідність надання меліоративного кредиту, а також пропонував створити спеціальну комісію для вирішення цього питання. І. О. Вишемірський підтримав цю ініціативу. 23 лютого 1891 р. комісія провела своє перше засідання, відкриваючи його, М.М. Островський висловив сподівання, що вона через 2-3 місяці завершить свою роботу, проте, не так сталося, як думалося. Вона проіснувала до 7 січня 1895 р. Причинами такої тривалості була не тільки бюрократична повільність, але й надзвичайно великі обсяги роботи, виконані нею. До переліку основних, опрацьованих нею питань входили наступні: яким повинен бути меліоративний кредит; чи однакові потреби в різних регіонах імперії; чи можна організовувати акціонерний меліоративний кредит без нагляду держави; чи необхідно для його контролю створити спеціальні установи, чи ці функції будуть виконувати Державний, Дворянський та Селянський банки; чи можна за допомогою земств організувати меліоративний кредит; які ще місцеві органи можуть бути залучені до цієї справи; яким чином слід його відпускати грошима чи натурою; яким шляхом

потрібно формувати основний фонд для меліоративного кредиту [2, 339-340].

Після тривалих бюрократичних зволікань 6 травня 1896 р. були схвалені „Временные правила о ссудах на сельскохозяйственные улучшения” [2, 333]. Програма проведення меліоративних робіт фінансувалася із спеціального фонду, відрахування до якого надходили із державної скарбниці. Повноваження із реалізації цього положення утілення самого положення покладалося на відділ сільськогосподарської економії і сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства і державного майна (після 1905 року – Головне управління земельного влаштування і землеробства, з 1915 р. – Міністерство землеробства) [7, 35].

Чинність „Правил” обмежувалася трьома роками. За цей час виявилось, що кредит не мав особливого попиту, навіть передбачені асигнування не були використані.

29 травня 1900 року було прийнято новий закон, згідно з яким позики видавалися на наступні сільськогосподарські покращення: 1) осушення, водозабезпечення, зрошувальні роботи, а також на укріплення берегів річок та ярів, сипучих пісків; 2) лісорозведення, 3) розведення садів, виноградників і хмільників; 4) розчистку незручних земель; 5) влаштування хутірських господарств; 6) на будівництво підвалів для збереження вина, влаштування винокурень і купівлю з цією метою спеціального інвентарю, а також пристроїв для вогняної сушки плодів; 7) влаштування хлібних комор, хлівів для худоби; 8) різного роду пристосувань для переробки продукції власного сільськогосподарського виробництва, придбання племінної худоби. Згідно з новим законодавством суб'єктами позик були земства, землевласники, сільські громади [8, 557-561; 1, 119-122].

Нова хвиля інтересу до меліоративного кредиту розпочалася в період реалізації Столипінської аграрної реформи, адже переселення селян на хутори ускладнювалося відсутністю коштів для облаштування на новому місці. Активізувався процес обговорення проблем кредитування сільськогосподарського виробництва на якісно новому рівні, через проведення ряду місцевих та регіональних меліоративних з'їздів. Перший великий з'їзд відкрився у 1909 р. в Одесі [9], другий – в 1912 р. у Києві, третій – в 1913 р. у Москві [7, 42]. Законами від 27 травня 1910 і 13 квітня 1911 р. позики дозволялися також на розвиток травосіяння, покращення луків, на створення артільного маслоробства і сироваріння та на риборозведення. З переліку робіт на які видавався кредит, були виключені витрати на купівлю інвентарю [7, 36].

Щодо темпів меліоративного кредитування, то на перших порах операція проходила досить мляво, що пояснюється складністю оформлення кредиту, його надмірною централізацією. Лише у 1903 році були створені губернські комітети, які мали покращити ситуацію. Однак і після цього, до 1908 року, фактично нічого не змінилося. Це пов'язано з недосконалістю законодавства про меліоративний кредит. Згідно із законом, користувалися кредитом землевласники, земства та сільські громади. Поміщики не дуже поспішали брати кредит на сільськогосподарські покращення, а якщо і брали їх, то переважно на технічне оснащення. Основними ж ініціаторами

проведення меліорацій були селянські господарства, але надмірна централізація кредитної послуги робила кредит недоступним для широкого загалу дрібних власників. Це не було так важливо допоки не почала розпадатися громада. Однак із початком цього процесу потрібно було вносити зміни до законодавства. Адже трансформація меліоративного кредиту вимагала перенесення центру уваги у сферу обслуговування кредитом із поміщицьких господарств на селянські. Потрібно було змінювати і процедуру отримання кредиту. У зв'язку з тим, що меліоративним фондом розпоряджалося Міністерство землеробства, отримання кредиту було обтяжливим і супроводжувалося масою витрат навіть для окремих поміщиків, не кажучи вже про селян-власників.

Таким чином, зволікання у створенні загальноімперського меліоративного кредиту в пореформений період загальмувало процес інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. До революції 1917 р. так і не було створено загальноімперського Меліоративного банку, проекти якого неодноразово обговорювалися на меліоративних з'їздах.

1. Бородаевский С.В. Кредит. – С.Пб., 1904.
2. Каценеленбаум З.С. Мелиорации, мелиоративные товарищества и мелиоративный кредит в России. – М., 1914.
3. Блиох И.С. Мелиорационный кредит и состояние сельского хозяйства в России и иностранных государствах. – С.Пб., 1890.
4. Морачевский В. Сельскохозяйственный кредит в России. – С.Пб., 1910.
5. Никольский Б.А. Мелиоративный кредит в России. – С.Пб., 1914.
6. Миклашевский И. Н. Мелиорации сельскохозяйственные / Энциклопедический словарь изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. – 1896. – Т.ХІХ.
7. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988.
8. Высочайше утвержденное положение о судах на сельскохозяйственные улучшения от 29 мая 1900 г. / Полное Собрание Законов Российской империи. – III. – Т.ХХ. № 18695.
9. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДАК України). – КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. №244.
10. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. № 100.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – III. – Бессарабская губерния. – С.Пб., 1903.
12. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – VII. – Вольнская губерния. – С.Пб., 1903.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XV. – Киевская губерния. – С.Пб., 1903.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XXXI. – Подольская губерния. – С.пб., 1903.
15. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XXXII. – Полтавская губерния. – С.пб., 1903.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XL. – Таврическая губерния. – С.Пб., 1903.
17. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLV. – Харьковская губерния. – С.Пб., 1903.
18. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLVI. – Херсонская губерния. – С.Пб., 1903.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – XLVII. –

- Черниговская губерния. – С.Пб., 1903.
20. Словарь иностранных слов. – 7-е изд. – М.: Русский язык, 1979.
21. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904 гг. – М.: Наука, 1980.
22. Земский В.Г. Обзор сельскохозяйственной деятельности земства // Хозяин. – 1895. – № 32.
23. Долгоруков П. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения // Аграрный вопрос. Сборник статей. – Часть 1. – М., 1906.
24. Проект „положения о судах на сельскохозяйственные улучшения” // Хозяин. – 1895. – № 10.
25. Доклад председателя высочайше утвержденной комиссии в 1888 г. по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения в пятилетие (1883–1887). – С.Пб., 1892.
26. Герсеванов М.Н. Об обводнении южной степной полосы России / Записки Императорского русского технического общества и свод привилегий выданных по департаменту торговли и мануфактур. – С.Пб., 1893.

Н.П. Лавріненко

ЦЕГЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО У МОНАСТІРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПІВДЕННІЙ КІЇВЩИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Останнє десятиліття минулого століття стало поворотним для всього православ'я, швидко було відновлено діяльність закритих радянською владою парафій. У той же час поступово, мов фенікси з попелу, почали відроджуватися православні монастирі. Відновлення чернецтва у ХХІ ст. робить актуальним дослідження господарської діяльності монастирів ХІХ ст., яке полегшить пошук шляхів економічного підґрунтя для благочинної діяльності обителів.

Одним із різноманітних напрямів господарської діяльності провінційних православних монастирів Київщини ХІХ ст. було цегельне виробництво, підтвердженням якого є згадки в монастирських архівах, свідчення жителів монастирських околиць та маса артефактів – цегли із маркуванням монастирських цегельн. Одночасно ми робимо спробу визначити особливості та значення монастирських цегельних заводів для економіки регіону та самих чернечих обителів.

Історіографія, присвячена господарській діяльності монастирів, обмежена загальноцерковними економічними дослідженнями дореволюційного періоду та розвідками ряду вчених, проведеними останніми десятиліттями. Питання діяльності цегельних виробництв при монастирях у них вивчаються дотично, та й то переважно при відомих монастирях імперії (Соловецькому, Валаамському і т.д.). Так, короткі відомості про цегельне виробництво при монастирях зустрічаються у працях відомих російських дослідників Д.І. Ростиславова [1] та В.А. Федорова [2, 75-76] та ін. Згадки про цегельні при монастирях Київщини зустрічаємо у роботах О.П. Крижанівського [3] та Ю.Ю. Маринівського [4]. Господарська діяльність монастирів як складової мікро- та макроекономічних систем варта уваги науковців і потребує ретельного дослідження.

Метою пропонованої статті є розкриття одного із напрямів господарської діяльності монастирів – цегельного виробництва. Об'єкт вивчення становлять

православні монастирі Київської єпархії, предмет – діяльність монастирських цегельних заводів.

Фіксуючи в монастирях регіону виробництво цегли, ми постаємо перед питанням класифікації такої діяльності. Під терміном “промисловість” у широкому розумінні маємо на увазі господарську діяльність людини, спрямовану на вироблення, перетворення та переміщення матеріальних предметів. Дореволюційні джерела розподіляють промисловість на три галузі: сільськогосподарську, добувну, переробну та гірничу. У вузькому значенні термін “промисловість” вживається на позначення обробної промисловості, тобто перероблення сировини в предмети, готові до вжитку [5, 440]. Виходячи з вищесказаного та аналізуючи господарську діяльність монастирів, ми можемо говорити про наявність у монастирських господарствах як сільськогосподарської, так і переробної промисловості. Виявом останньої саме слугували цегельні заводи при ряді монастирів регіону.

Виробництво товарної продукції у монастирських стінах мало стало традицією. Воно обумовлювалось історичними передумовами, внутрішніми традиціями та організаторськими здібностями настоятеля. У XVIII - на початку XIX ст. основним будівельним матеріалом Південної Київщини лишалася деревина. Саме тому виробництво цегли не набувало значного розмаху. Перші згадки про виробництво цегли при монастирях пов'язані з будівництвом цегляних, “кам'яних” храмів і датуються початком XIX ст. Так, у 1803 році Мотронинський Троїцький монастир для будівництва нової церкви підписав договір з майстром А. Чеменком про виготовлення 93 тис. штук цегли за 372 крб асигнаціями [4, 170; 6, 19].

Подібне цегельне виробництво діяло впродовж 1839 - 1844 рр. при Лебединському Миколаївському монастирі і було пов'язане з будівництвом “кам'яного” храму, дзвіниці та загорожі [7, 716]. Очевидно, ці виробництва мали тимчасовий характер, оскільки у джерелах наступних років вони не згадуються. Регулярні згадки про діяльність цегельень зустрічаються у справах останньої чверті XIX століття. Саме у цей час починається розбудова монастирських культових та господарських споруд. У той же час у регіоні поступово зростає й попит на цеглу. Хоча у більшості випадків виробництво цегли стимулювалося власними потребами в будівельному матеріалі, продукція цегельних заводів поступово ставала товаром.

Схема будівництва цегельного заводу зводилася до укладання контракту з майстром, де зазначалися умови будівництва горна та накриття для виробництва цегли-сирцю. Визначалися умови найму робітників, права та обов'язки майстра-підрядчика і вимоги щодо якості цегли. Після підписання контракту майстер зі своїми робітниками розпочинав будівництво необхідних споруд на задалегідь визначених монастирських глинищах. Тобто, монастирські цегельні повністю обслуговувалися найманими, за посередництва майстра, робітниками – жителями навколишніх сіл [11, 86].

Як правило, цегельні заводи будували якнайближче до обителі, щоб максимально зменшити витрати на транспортування цегли. Про його вартість свідчить приклад Жаботинського монастиря, який для будівництва “просфорні” у 1870 р. платив за доставку

з власного заводу випаленої цегли на відстань близько 1 км по 70 коп. сріблом за кожну тисячу [8, 1].

У разі недотримання підрядчиком умов контракту, монастир шукав іншого майстра. Пошук майстра був у край відповідальною справою, оскільки від його кваліфікації залежало річне виробництво будівельного матеріалу для обителі. Некваліфікований підрядчик позбавляв монастир частини запланованих прибутків, що іноді траплялося. Так, біля Жаботинського монастиря черкаський міщанин Г. Задувайло у 1872 р. зобов'язався побудувати піч і виробити 200 тис. штук цегли. Однак ні кількість, ні якість цегли не відповідали вимогам монастиря [9, 1-2].

Власні цегельні були в п'яти із десяти православних монастирів регіону: Мотронинському Троїцькому, Жаботинському Онуфріївському, Мошногірському Вознесенському, Корсунському Онуфріївському, та Лебединському Миколаївському монастирях.

У Мошногірському монастирі цегельний завод почав діяти у 1872 році, він складався з англійської випалювальної печі на 42 тис. штук, сараю для вироблення цегли-сирцю завдовжки в 25 сажень. Крім того, на заводі був будинок для управляючого та бараки для робітників. Подібний цегляний завод було запущено у 1875 р. на монастирському “шполянському хуторі”. Тут теж була англійська піч, хоча і трохи меншої потужності – на 27 тис. штук [10, 4-5 зв.].

Вимоги до розмірів цегли та її якісних пропорцій визначались у кожному окремому випадку. Скажімо, згаданий вище майстер Г. Задувайло у 1872 р. виготовляв цеглу розміром 1,5 x 3 x 6 вершків (1 вершок = 44,449 мм), а вже наступного року там само, але інший майстер виробляв цеглу розміром 1 x 1,5 x 3,125 вершка [9, 8].

На початку XX ст. у Жаботинському монастирі виробляли цеглу усталеного розміру – 6,3/4x3,1/8x6/8 вершка й відхилень не спостерігається. Практика цегельного виробництва у цьому монастирі мала глибокі традиції. Згадки про монастирську цегельню зустрічаються серед монастирських документів із 70-х рр. XIX ст. Так, у 1870 році цей монастир найняв для виготовлення 100000 цегли на монастирські потреби жителя с. Плескачівка Ілька Яковича Бездітного. Наведемо частину контракту, підписаного майстром І.Я. Бездітним та настоятелем Жаботинського монастиря ігуменом Афанасієм:

1. Виготовити 100000 цегли з монастирської глини “близь прежде бывшего кирпичного завода” на вказаному мені місці.

3. Зобов'язуюсь збудувати найнятими мною людьми з монастирського лісу на вказаному мені місці сарай для роботи, піч для випалення цегли з виробленого мною сирцю. Також вимішування глини, підвезення піску та води, завантаження та вивантаження цегли повинні виконуватись моїми людьми...

5. За всю роботу я маю отримати від монастиря по 2 крб сріблом із кожної тисячі цегли відданої монастиреві [8, 1].

У контрактах обов'язково визначалися права підрядчика на продаж виробленої продукції. Причому монастирі не дозволяли без згоди настоятеля продавати цеглу з заводу (ретельно дотримувалось). Усі операції проводилися через монастирську канцелярію, тобто цегельні заводи були не окремими

структурними одиницями, а невід'ємною частиною монастирського господарства.

З'ясовуючи собівартість виготовлення цегли для монастиря, варто враховувати інфляційні процеси, які виявлялися як у зростанні вартості виготовлення товару, так і у зростанні ціни на цеглу. Якщо у 1870 р. вартість робіт становила 2 крб, то у 1873 р. – 3 крб за кожну тисячу випаленої та по 1,5 крб за тисячу сирцю. Станом на 1911–1912 рр. вартість виготовлення сирцю на монастирських заводах зросла до 4 крб, а випаленої цегли – до 5,5 крб за тисячу [11, 155; 12, 26–27; 9, 3–4].

Ринкова ціна цегли на початок XX ст. по Російській імперії становила 14–15 крб за тисячу, а вартість виготовлення – 7–8 крб, що давало прибуток близько 100 % [13, 129–144]. Як ми зазначили вище, в монастирських цегельних заводах виробництво цегли коштувало 5,5 крб. Водночас вартість тисячі становила 18 крб сріблом, тобто прибуток становив 325 % [8, 155]. Причиною такої прибутковості монастирських цегельнь була висока якість продукції та дешевизна робочої сили в регіоні.

Робітники чоловічої статі отримували за день роботи (виготовлення від 1000 до 1500 цеглин) 1 крб, а жінки – 80 коп. Машинне виробництво здешевлювало собівартість виготовлення тисячі до 52 коп., хоча вимагало вкладання близько 10000 крб для закупівлі машини і постійних амортизаційних витрат. У результаті собівартість незначно відрізнялась, а це, у свою чергу, сповільнювало впровадження машин [13, 129–144].

Цеглу із монастирських цегельнь легко визначити за оригінальним маркуванням. Скажімо, цеглу із Жаботинського монастиря легко визначити за наявністю на одній зі сторін літер, які позначають монастир – „О” та „М” (Онуфрївський монастир). Цегла, вироблена у славнозвісному Мотронинському монастирі, мала маркування „ММ” та „МТМ” (МоТронинський Монастир). Цікаво, що клеймо „МТМ” зустрічається на більш пізніх зразках цегли, що пояснюється появою цегли Мошногірської обителі з однаковим маркуванням „ММ”. Цеглу, яку ми знаходимо не лише на подвір'ях монастирів, а й в навколишніх селах та м. Черкаси ми й через сто років із певністю можемо охарактеризувати як високоякісну. Порівняно висока добротність продукції (будівельної цегли мало бути – 50 %, „залізняку” та „напівзалізняку” – по 25 %) була наслідком наявності високоякісної сировини і кваліфікації майстрів. Добра слава про репутацію монастирських цегельнь збереглася до сьогодення.

Існування цегельних заводів при монастирях свідчить про потужність монастирських господарств у цілому. Якщо врахувати, що цегельні постійно діяли лише при двох із дев'яти заштатних монастирів Київської єпархії, то порівняно з губернськими показниками такі цифри мали пристойний вигляд. За статистичними даними 1900 р., в Україні в цілому діяло 197 цегельних заводів, з яких 45 розміщувалися в Київській губернії [14, 39]. Тобто 11,1 % цегельного виробництва припадало на монастирські господарства.

Аналіз джерельної бази свідчить, що виробництво цегли у монастирських господарствах уже в останній чверті XIX ст. набуло рис промислового, товарного виробництва, що, безумовно, пов'язано з соціально-економічними змінами в державі. На початку XX ст.

цегельні заводи через зростання попиту на свою продукцію стають високорентабельними. Таким чином, цегельне виробництво в монастирях Південної Київщини повністю забезпечувало власні потреби та працювало на ринок і становило одну зі статей монастирського прибутку.

Монастирські господарства, завдячуючи колективному господарюванню та використанню найманої праці, швидко орієнтувалися в нових капіталістичних умовах. Монастирські господарства, а разом із ними й цегельні заводи, були місцем постійних чи тимчасових заробітків для навколишнього населення.

1. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. – С.Пб., 1876.
2. Федоров В.А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период (1700–1917). – М.: Русская панорама, 2003.
3. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному житті Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.). – К., 1991.
4. Мариновський Ю.Ю. Черкаська минушина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997.
5. Свєшніков М.І. Промышленность // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1898. – Т. 25. – Кн. 49.
6. Центральний Державний Історичний архів України у м. Києві. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 22.
7. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864.
8. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 149. – Оп. 1 – Спр. 134.
9. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 233.
10. ДАЧО. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 134.
11. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 138.
12. ДАЧО. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 135.
13. Крупкий А.К. Кирпичное производство // Энциклопедический словарь / Под ред. Брокгауза и Ефрона. – С.Пб., 1895. – Т. 15. – Кн. 29.
14. Несторенко А.А. Очерк истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. – М.: Госиздат. политической литературы, 1959.

А.І. Лохматова

ЗЕМЕЛЬНО-РОЗПОДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКИХ ГРОМАД ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Серед безлічі проблем, пов'язаних з історією селянської громади, питання про регулювання нею поземельних відносин становить безсумнівний науковий інтерес. Земельно-розподільна функція була однією з основних серед інших функцій, що виконувала селянська громада. Для регулювання поземельних відносин між селянами громада застосовувала переділи землі, які стосувалися не тільки економічних, але й соціальних відносин. З'ясування впливу громади на характер і особливості поземельних відносин допомагає визначити її місце в системі післяреформеного селянського самоврядування.

Общинна земельно-розподільна практика постійно вивчалася дослідниками сільського господарства післяреформеного періоду. Народники В.С. Пругавін, К.Р. Качоровський [1] трактували громаду як земельний союз, головна мета якого –

„зрівняльний розділ землі між усіма її членами” [2,4]. Саме переділи рятували, на їхню думку, общинне ведення господарства від застою. Протилежна поглядам народників позиція представлена в дослідженнях ряду авторів консервативного й офіційного напрямків [3]. У радянській історіографії проблемі регулювання поземельних відносин у громаді приділена увага в узагальнюючих монографіях П.Г. Риндзюньського й А.М. Анфімова [4], у яких дослідники розкривали причини збереження передільної практики, загалом охарактеризували її зміст, тенденції розвитку. Конкретніше питання про переділи в пореформеній громаді проаналізовано в статтях А.М. Анфімова і П.Н. Зирянова, Ю.В. Лебедева [5]. Пострадянський період характеризується значною увагою російських істориків до земельно-розподільної діяльності громад. Докладний опис складного механізму земельних переділів у післяреформеній громаді подано в монографії П.Н. Зирянова „Селянська громада Європейської Росії в 1907–1914 р.” (М., 1992). Поземельні відносини в громаді на рубежі XIX–XX ст. досліджено в роботах О.Г. Вронського, який акцентує увагу на негативних сторонах передільної практики і доводить, що „общинне землеволодіння не відповідало ані інтересам особистості, ані інтересам держави” [6,140]. Подібну позицію поділяє В.Г. Тюкавкин, який переконаний у безперспективності подібної системи землекористування [7,177]. Регіональні дослідження істориків Росії на конкретному матеріалі земської статистики прослідковують особливості передільної діяльності громади в окремих губерніях [8]. Останнім часом ними захищено дисертації з історії післяреформеної селянської громади різних губерній Російської імперії [9]. Однак питання, пов’язані зі з’ясуванням реального місця і значення передільної практики в житті громади, її характеру й основних тенденцій розвитку залишаються, як і раніше, актуальними.

У сучасній українській історичній літературі практично немає досліджень з окресленої теми [10]. Тим часом, в Україні, як відзначається в „Енциклопедії українознавства”, „у степових районах і на Харківщині панувала на російській лад так звана громада”. Наприкінці 70-х рр. XIX в. 45 % дворів в Україні були в общинному землеволодінні. При цьому на Катеринославщині общинне землеволодіння складало 95 % усієї надільної землі, на Харківщині – 95,3 %, на Херсонщині – 88,8 % [11, 785].

Автор статті ставить за мету вивчити поземельні відносини в другій половині XIX ст. за матеріалами сільських громад Катеринославської й Таврійської губерній, регулювання общинного землекористування за допомогою земельних переділів. Об’єкт дослідження – селянські громади Півдня України другої половини XIX ст., предмет – їхня земельно-розподільна діяльність.

Селянська громада в Україні в післяреформеній період, як і в цілому в Російській імперії, була поземельною сільською організацією дрібних безпосередніх виробників. За своїм економічним типом вона поділялася на передільну і безпередільну. Від общинного землекористування до подвірного, тобто безпередільного, сільське суспільство, згідно зі статтею 163 „Положення про викуп”, могло перейти, якщо на те була воля двох третин домогосподарів

[12,155]. До безпередільних належали і ті громади, що, володіючи землею на общинному праві, протягом тривалого часу не проводили ані корінних, ані часткових переділів. Точне кількісне співвідношення передільних і безпередільних громад, на думку П.Н. Зирянова, установити неможливо [13, 154]. Однак він визначає співвідношення общинного і подвірнос-падкового селянського землеволодіння таким чином. Відповідно до статистики, в 46 губерніях Європейської Росії, за винятком козачих земель, у 1905 р. на общинному праві землею володіли 135315 громад, 8680796 дворів. У їхньому користуванні перебувало 91220973 дес. надільної землі. Показники подвірного селянського землеволодіння, за перерахованими параметрами, становили відповідно в 4,3 і 4,5 разу менше. Таким чином, у 46 губерніях Європейської Росії громад, у яких існувало подвірне землеволодіння, було 31858, нараховувалося в цих громадах 273559 дворів і 20446189 дес. землі [13, 154].

Отже, значна частина післяреформеного селянства володіла землею на правах общинної власності і час від часу брала участь у такому „священнодійстві” як переділ. У зазначеному регіоні переділи землі були „найбільш характерною ознакою общинної форми володіння”, що „логічно впливають із самої сутності общинного землеволодіння” [14,122]. Переділи були двох видів: загальні та часткові. При загальному відбувалася нова нарізка смуг та їхній розподіл між усіма членами громади. За часткових переділів селянам надходила лише частина общинної землі, що поділялася між невеликим числом домогосподарів. Корінні переділи в громаді відбувалися рідко, як правило, у роки ревізії, часткові ж – майже щорічно, тому що вони викликалися зміною сімейного складу, а отже, платіжної спроможності окремих дворів. Писаних законів для розподілу селяни не знали, та їх фактично і не було. Земля поділялася за нормами так званого „звичаєвого права”, що трималося на вікових традиціях і передавалося мирському сходу кожного села з покоління в покоління. Безліч різновидів переділу знаходилася в залежності від місцевих природних і економічних умов. Незважаючи на місцеві відмінності в організації переділу, головне його правило полягало в тім, щоб розподіл землі здійснювався „по рівнянню” і задовольняв усіх членів громади.

Вироки сільських сходів про общинні переділи дають відповіді на питання: чому селяни здійснювали переділи, за якими принципами, через скільки років передбачався наступний переділ. Так, 17 квітня 1890 р. селяни однієї із громад Таврійської губернії на сході своєму „имели суждение относительно передела полевой мирской земли принадлежащей целому обществу на 561 ревизскую душу, так как передел полевой земли был в 1882 году и многие из нас получили плохую землю, а некоторые хорошую, поэтому для нас, пользующихся плохой землей, от неурожая на ей хлеба ... убытки”. Тому селяни ухвалили „сделать в текущем году передел полевой земли на 561 ревизскую душу на 5 разрядов, так, чтобы каждый домохозяин мог получить часть хорошей и часть плохой земли” [15, 45 зв.]. Через 12 років, 6 серпня 1902 р., селяни цієї ж громади на сході своєму „имели суждение о том, чтобы в сем 1902 году произвести обмер и передел земли принадлежащей крестьянам нашего села”. Селяни ухвалили: „Произвести передел

всей мирской земли, принадлежащей крестьянам нашего села, как-то пахотной и выгонной”. У рішенні сходу підкреслювалося, що переділ відбувається раз на 12 років, наступний відбудеться „не раніше 1914 р.”. Сход вирішив „землею розпорядитися по ревізьких душах”, на які „распределяются 561 душевой надел в количестве каждый по 6,5 десятин, считая в том числе усадьбу и толочную землю” [16, 120-121].

У післяреформеному селі відбувався швидкий приріст населення. Якщо у 1860 р. чисельність сільського населення в 50 губерніях Європейської Росії складала 50,3 млн чоловік, то у 1900 р. – 86,1 млн. Площа ж надільної землі залишалася незмінною. Отже, середній розмір наділу на наявну душу чоловічої статі, що дорівнював у 1860 році 4,8 десятини, у 1900 році понизився до 2,6 десятини [17, 76-79]. Тому, якщо в перші післяреформені роки переділів практично не було, то вже, починаючи з кінця 1860-х років переділи все частіше стають предметом обговорення сільських громад.

Про те, як відбувалися переділи в Олександрівському повіті Катеринославської губернії знаходимо відомості у земського агронома А. Логинова [18]. Загальна площа Олександрівського повіту становила 896125 дес. [19, 5]. Селянам фактично належало більше половини земельних угідь повіту (474867,1 дес. чи 52,9 %). При цьому в селян-общинників, за даними на 1903–1904 р., було 370338,5 дес. чи 94,3 % загального надільного землеволодіння повіту. По окремих групах селян-общинників земля розподілялася в такий спосіб. Колишні державні селяни (всього 49 громад) уволоділи 335972,8 дес. (91,2 % всієї общинної землі). У середньому на кожну громаду припадало 6856,6 дес., на кожну ревізьку душу – у наділ 5-13 дес. Середній наділ становив 8,2 дес. На кожен наявний двір припадало 12,3 дес. із 40 громад колишніх поміщицьких селян, що одержали землю за викуп, 39 отримали повний наділ і один половинний. Тут переважав 4-десятичний наділ. Усього колишніми поміщицькими селянами було отримано в наділ 10227,3 дес. У середньому на кожну громаду припадало по 321,5 дес. Домінували громади із середнім розміром землеволодіння. 68 громад колишніх поміщицьких селян у повіті одержали дарчі наділи. Наділ їм був відведений переважно в розмірі однієї дарчої десятини на ревізьку душу. Лише одна громада в 45 душ одержала повний 4-десятичний наділ. Середній наділ тут становив 1,3 дес. Усього дарствениками було отримано 7205,4 дес. За розмірами володінь ці громади були дуже дрібними [18, 8-11].

У колишніх державних селян, тобто в 49 громадах, загальні корінні переділи після X ревізії були в усіх без винятку общинах, а у 39 із них були і повторні переділи. Принципом переділу в більшості випадків служив ґрунт разом із рельєфом місцевості. Іноді розраховувалася відстань полів від садиби. Одиницею розподілу, звичайно, була наявна чоловіча душа і тільки у двох громадах принцип був інший. Так, у селі Санжарівці Туркенівської волості землю поділяли одночасно і на ревізькі, і на наявні чоловічі душі, а в Степанівці тієї ж волості одиницею розподілу був двір і наявна чоловіча душа. У Санжарівці на 268 старі ревізькі душі було нарізано 1474 дес., тобто по 5,5 дес. на душу. Інша земля (1845 дес.) була розділена на наявні чоловічі душі – по 3 дес. Очевидно, власники

ревізьких душ на общинному сході становили опозицію прихильникам загального зрівняльного переділу і не давали своєї згоди на перехід до розподілу землі за наявними, а не за ревізькими, досить часто фіктивними померлими душами. Тому з метою примирення протилежних інтересів общиною зрештою було вироблено компромісне рішення: у володінні ревізьких душ залишено менше 5 наділу, а більша частина земельного фонду розподілена за наявними душами. У Степанівці за основним розподілом було виділено по 4 дес. на кожен двір, а землі, що залишилися, розділили за додатковим розподілом на наявні чоловічі душі в тих же дворах, але з розрахунком, що, якщо в окремо взятому дворі є тільки одна чоловіча душа, то він додаткового наділу не одержує, додатково землею наділялися тільки ті двори, у яких було більше однієї чоловічої душі.

В Олександрівському повіті переділи, здебільшого, відбувалися через 12 років. Йому підлягали, зазвичай, тільки польові землі, садиби ж у більшості випадків зрівнювалися кращою орною землею, тобто надлишок садиби віднімався в тій же кількості з кращого паю орної землі чи ж, навпаки, – прирізувався. У деяких громадах порядок цей трохи ускладнився: громадою для досягнення більшої зрівняльності встановлювався подібний до прибуткового податку. Чисто общинна форма володіння збереглася в 43 громадах, а в 6 вона перетворилася на змішану: подвірно-спадкову з общинною [18, 29].

З усіх 40 громад колишніх поміщицьких селян, що були на викупі, загальні корінні переділи відбулися тільки в 4-х. У селі Любимівському після X ревізії був 1 загальний переділ, у селі Павлівці – два. Одиниця розподілу – наявна чоловіча душа. Принципи переділу – якість ґрунту. Відбувалися переділи раз на 12 років. У 2-х громадах, що залишилися, переділ був викликаний купівлею землі. Що ж стосується часткових переділів і жеребкувань, то вони були в 22-х громадах. Їхньою причиною була якість землі і відбувалися вони раз на три роки. Одиницею розподілу була ревізька душа. Виморочні наділи надходили в громаду і відводилися під суспільну запашку чи здавалися в оренду своїм же однообщинникам. У 14 дрібних громадах не було ні часткових, ні загальних переділів. Фактично тут установилася подвірно-спадкова форма володіння.

368 громад дарствеників тільки в 9-ти були загальні переділи землі за різними випадковими обставинами: у 4-х – у зв'язку з переселенням декількох родин у Маріупольський повіт на казенні землі, в одній розділили толоку і ще в 4-х переділ був у зв'язку з купівлею землі. У 17 громадах були часткові переділи і жеребкування. Таким чином, з 68 громад дарствеників до 1904 р. переділи були тільки в 26 громадах, а в 42-х громадах ніяких переділів не було. І це зрозуміло. Адже 34 громади (50 %) мали лише 864 дес. землі, тобто по 25,4 дес. на кожну громаду. У 35 громадах зовсім не було толоки, а в 16 з них не було навіть орної землі, тобто в 35 випадках ділити було нічого [18, 31].

Таким чином, общинна форма володіння в чистому виді збереглася в 43 громадах державних селян (91,8 %), у 26 громадах викупних селян (65,0 %) і в 26 громадах дарствеників (38,2 %), тобто в 95 громадах з 157 (60,5 %). В інших 62 громадах існували

різноманітні форми землеволодіння. Загальні переділи були в 62 громадах, часткові переділи і жеребкування – у 33-х [18, 31-32]. У більшості випадків одиниця розподілу – ревізька душа, рідше – наявна й у виняткових випадках – і та, й інша.

Що являла собою змішана обшинна з подвірною форма землеволодіння? 6 громад колишніх державних селян володіли землею за такою змішаною системою. Ця форма землеволодіння становить певний інтерес. За приклад візьмемо села Жеребецької волості. Село Преображенське. Перехід до подвірного володіння тут відбувся в 1870 р. Толока залишалася в обшинному користуванні. На кожну ревізьку душу приходилося 7 дес. (з них 1,5 дес. під толокою). Оскільки землю розподілили нерівномірно, то вирішили перейти до обшинного володіння, але Сенат приговор сходу скасував, оскільки питання общиною не було вирішено одногосно. Новий приговор говорив, що всі бажачі могли влаштувати товариства обшинників. У таке товариство побажало вступити 90 домогосподарів, переважно дуже бідних. Тому товариство не відбулося, земля, як і раніше, залишилася в подвірньо-спадковому володінні. Згодом у громаді утворилася велика група безнадільних селян, що почали дуже енергійно вимагати від общини земельних наділів. У 1898 р. був складений список усіх безнадільних, між якими розділили толочну землю, а оскільки її не вистачило, то розділили і виморочні землі. У кінцевому рахунку в громаді утворилася змішана форма володіння.

По-іншому ситуація склалася в с. Жеребець, але в остаточному підсумку в громаді також утворилася змішана форма володіння. Як зауважує А. Логинов, „переважна більшість селян усе-таки дуже сильно тяжіє до обшинного володіння, як більш справедливого.., але 3 подвірньо-спадкові господарі проти і тому приговору все-таки скласти не можна”. Громада запропонувала їм „виділити їхні наділи на вічні часи”, для того, щоб іншу землю поділити між обшинниками, але „3 двори на це згоду не дають” [18, 34].

Змішана форма землеволодіння існувала також у селах Камішових, Копани, Новотроїцькому, селищі Новоселівське. В усіх них поряд із подвірним володінням завжди була деяка частина землі обшинного володіння, що призначалося для тих чи інших цілей громади. Подвірна форма володіння також не була такою у повному сенсі цього слова, тому що подвірні ділянки в більшості громад не були відведені в натурі і не знаходилися в одному визначеному місці для кожного власника, а час від часу піддавалися переділам.

З вище наведених даних видно, що у 1884–1903 рр. у 157 громадах повіту було зроблено 140 часткових і загальних переділів землі. При цьому, якщо за першу половину виділеного двадцятиліття було зроблено 12 переділів (з них один повторно), то друге десятиліття позначене 128 переділами, з яких 46 були повторними переділами. Тобто, кількість переділів мала визначену тенденцію до щорічного зростання, як і площі землі, що перерозподілялися. Причини, з яких одні громади переділяли землю, а інші ні, – різноманітні. Важливу роль відігравали розміри тієї чи іншої сільської громади, інтенсивність промислового відходу, якість ґрунту, прибутковість землеробства, розмір податкового тягара, ступінь земельного утискання. Як

не можна однозначно говорити про причини переділів чи відсутність таких, також не можна однозначно говорити і про очевидність наслідків переділів. Стверджують, що часто безпередільні громади були в руках заможного селянства [13, 182]. Однак вище ми бачили, що безпередільними найчастіше були громади селян-дарствеників, які землею практично не володіли і яким „ділити було нічого”.

Переділи землі були однією з найважливіших функцій громади, її особливістю, що мала мало аналогів у світовій історії. Еволюція форм розподілу землі в післяреформеній громаді свідчила, з одного боку, про складність соціальних процесів, що протікали в ній, а з іншого боку – про її кризу, викликану необхідністю пристосування до ринкових відносин за умов збереження кріпосницьких пережитків і зростаючого селянського малоземелля. Домінанта в селянському землекористуванні, як і раніше, належала традиційній трипільній передільній громаді, що за умов податкового гніту і поміщицької кабали забезпечувала хоча б мінімальне застосування трудових сил своїх членів і утримувала масу селянських господарств від швидкого руйнування.

1. Пругавин В.С. Русская поземельная община в трудах ее местных исследователей. – М., 1888; 1892; Качоровский К.Р. Русская община. – М., 1906.
2. Вениаминов П. Крестьянская община. – М., 1908.
3. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – С.Пб., 1903; Брежский Н.К. Крестьянская земельная община по новым данным // Русское экономическое обозрение. – 1893. – № 4.
4. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М., 1978; Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 гг. – М., 1980.
5. Анфимов А.М., Зырянова П.Н. Некоторые черты эволюции крестьянской общины в пореформенный период (1861–1914 гг.) // История СССР. – 1980. – № 4; Лебедев Ю.В. Исторические судьбы крестьянской общины // Волга. – 1990. – № 4.
6. Вронский О.Г. Крестьянская община на рубеже XIX–XX вв.: структура управления, поземельные отношения, правопорядок. – М., 1999.
7. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столытинская аграрная реформа. – М., 2001.
8. Будаев Д.И. Смоленская деревня в конце XIX–начале XX вв. – Смоленск, 1972; Куркова Ю.В. Земельно-распределительная деятельность крестьянской общины на рубеже XIX–XX веков (по материалам Богородского уезда Московской губ.) // Отечественная история. – 2003. – № 1.
9. См., например: Силин А.В. Крестьянская община Воронежской губернии в 1861–1900 гг. – Воронеж, 1998; Бирюков А.В. Крестьянская община Самарской губернии в пореформенный период. – Самара, 1999.
10. Як виняток можна назвати статтю А.І. Карагодіна, в якій проаналізовано специфіку землекористування в окресленому регіоні (Карагодін А.І. Форми землекористування на Юге України в першій половині XIX в. // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999).
11. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2.
12. Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими крестьянами в собственность полевых угодий // Российское законодательство X–XX веков. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – Т. 7.
13. Зырянов П.Н. Поземельные отношения в русской крестьянской общине во второй половине XIX–XX века // Собственность на землю в России. – М., 2002.
14. Материалы для оценки земель. Екатеринославская губерния. – Катеринослав, 1899. – Т. 1.
15. Государственный архив Запорожской области (далее – ГАЗО). – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 4.

16. ГАЗО – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 30.
 17. Материали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – С.Пб., 1903. – Ч. 1.
 18. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. – Александровск, 1905.
 19. Краткий очерк экономического положения Александровского уезда. Отчет Александровской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию сессии 1888 г. за 1887 г. – Александровск, 1888.

Н. І. Гуля

СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО З СЕЛЯНСЬКИХ СПРАВ ПРИСУТСТВІЯ

У середині XIX ст. у Російській імперії стара система господарювання, яка базувалася на насильницькій праці та пануванні неринкових механізмів, віджила свій вік і була приречена. Переворот відбувся “згори” і розпочався з відміни кріпосного права. Характер змін багато в чому залежав від механізму проведення реформи, тому питання про те, в чій руки віддати проведення реформи на місцях, було одним із найважливіших і викликало немало дискусій [1, 166]. До комплексу документів, виданих у 1861 р. у зв'язку зі скасуванням кріпосного права, ввійшли і “Положення про губернські з селянських справ присутствія”. У ньому детально були розроблені структура та функції державних установ, на які покладалося втілення реформи на місцях. Згідно цього „Положення...”, губернські з селянських справ присутствія мали виступати вищою держустановою в губернії, яка юридично затверджувала, у касаційному порядку оскаржувала рішення та постанови попередніх місцевих інстанцій (мирових посередників, з’їздів мирових посередників) із проблемних питань, які могли виникнути під час проведення реформи (непорозуміння, спори, скарги), між селянами та поміщиками, селянами та органами громадського управління тощо. Загалом реформа 1861 р. стала предметом вивчення як вітчизняними, так і зарубіжними вченими.

Дореволюційні історики А. Корнілов [2], Ю. Самарін [3], Г. Джаншиєв [4], І.М. Страховський [5] зображували чиновників установ у селянських справах „живою людиною” – посередниками не тільки між власниками землі і тими, хто нею користується, а загалом між народом; а інституції вважали такими, що створені для правильного і об’єктивного вирішення всіх питань реформи. Щодо радянської історіографії, то, звичайно, переважна частина праць була підготовлена відповідно до політичної кон’юнктури [6-9]. Методологічною базою для них слугували праці В.І. Леніна, в яких селянські установи характеризувалися негативно: “За своєю класовою сутністю носили відверто поміщицький характер, будучи одним із засобів самодержавно-дворянського тиску, які покликані були реалізувати грабіжницьку реформу” [10, 206]. Крім того, іншою причиною такого ставлення вітчизняних радянських істориків до роботи

цих установ було те, що до їхнього складу призначалися (або ж обиралися) особи дворянського походження, із значними матеріальними статками [11, 15].

Тим самим історія губернських із селянських справ присутствія випала з поля наукової уваги дослідників. У зв’язку із цим автор статті ставить за мету на основі наявних друківаних видань, законодавчих актів, статистичних збірників, архівних документів об’єктивно дослідити історію створення Київського губернського з селянських справ присутствія, його склад, посадові обов’язки членів цієї установи, проаналізувати основні напрямки роботи в перші роки діяльності та їхню роль у проведенні реформи 1861 р. у Київській губернії. Об’єкт вивчення – Київське губернське з селянських справ присутствіє, предмет – його створення та початковий етап діяльності.

Необхідність створення окремих мирових установ під час проведення селянської реформи була продиктована самим життям та тією суспільно-політичною ситуацією, що склалася у другій половині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входили землі Київської губернії, переживала глибоку кризу. В результаті інвентарної реформи 1847–1848 р., земля залишилася у власності поміщика, що лише посилювало обезземелення селян. Так, наприклад, на Правобережжі Черкащини 236 поміщиків володіли 399827 дес. землі, а 73811 селянських дворів користувалися 410462 дес. надільної землі, яка теж була власністю поміщиків, котрі, користуючись безправ’ям селян, продовжували зменшувати їхні наділи. У Звенигородському, Канівському, Уманському, Черкаському й Чигиринському повітах поміщики у 1847–1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27208 дес. або на 10,3% [12, 31].

Реформування потребувала не лише аграрна, а всі сфери суспільно-політичного життя імперії, в тому числі й судова система. Судові слідчі, в повному розумінні цього слова, були „завалені” невіршеними справами, катастрофічно не вистачало слідчих зі спеціальною освітою, тому на ці посади призначалися особи, які мали (в кращому випадку) лише примітивну судову практику, або навіть не мали і такої [13, 300]. У руках поміщиків була сконцентрована вся повнота влади відносно селян: законодавча, виконавча, судова. Звільнені селяни мали виходити з-під юрисдикції експропріаторів, тому виникала проблема швидкого прийняття законних рішень: життя вимагало суду „чесного і скорого”, якими і мали стати мирові установи на чолі з губернським у селянських справах присутствіями. Вони й мали зняти з поміщиків обов’язки суду й прискорити розгляд селянських справ на місцях.

Історія створення цього інституту бере початок із 1856 р., коли імператор висловив бажання, щоб дворянство першим сказало своє слово про звільнення селян та взяло ініціативу в свої руки: підготовку документації, вивчення та обговорення пропозицій в губерніях тощо. Спочатку розробка проведення реформи проходила в Таємному комітеті, який був створений у січні 1857 р., потайки від селян і без підтримки поміщиків [14, 72].

У Таємному комітеті опрацьовувався механізм створення губернських комітетів із виборних дворян для обговорення методів звільнення селян. 08.01.1858

р. комітет був перейменований в Головний комітет з селянських справ. Очолив його князь А.Ф. Орлов, а згодом великий князь, брат Олександра II – Костянтин Миколайович. Членами комітету стали генерал Ростовцев, Граф Блудов, граф Адлерберг, барон Корф, Міністр внутрішніх справ Ланський. Таким чином були створені губернські дворянські комітети, які діяли з 1857 до початку 1861 р.

21.04.1857р. царем була затверджена програма діяльності губкомітетів з покращення побуту селян. Основним їхнім завданням було визначення розміру наділів, повинностей за землею та визначення меж поміщицької влади. Плани звільнення селян розроблялися індивідуально в кожній губернії. При цьому більшість комітетів висловила думку про зменшення селянських наділів. Як зазначав А. Лазаревський, діяльність губкомітетів хоча і не мала практичних результатів, але важливим для історії є те, що саме тут виразно простежується відношення поміщиків до питання звільнення селян [15, 5].

Київський губкомітет розпочав свою роботу 24.07. 1858 р., а завершив 24. 12. 1858 р. [16, 118]. Більшість поміщиків Правобережної України відкрито заявила про бажання звільнити селян без землі. Показовими є інформації Київському генерал-губернатору від Волинського губернатора: „Думки про звільнення селян дуже різноманітні, але видно, що більшість схильна до звільнення селян без землі”. Аналогічну позицію висловлював предводитель черкаського дворянства, який в листі від 24.05.1858 р. говорив, що „в повіті є значна кількість промислових підприємств, де селяни можуть заробляти на життя – їх можна було б звільнити і без землі” [8, 13].

Проекти, які були розроблені на місцях, направлялися на розгляд створених у Петербурзі двох спеціальних редакційних комісій, які мали систематизувати пропозиції місцевого дворянства. Спочатку планувалося, що одна з комісій буде вивчати загальні питання реформи, а інша – розробляти місцеві положення. Згодом ці комісії були об'єднані в одну (хоча назва залишалась в множині „комісії”), яка мала 4 відділення: юридичне, адміністративне, господарче та фінансове. 10. 10. 1860 р. комісії завершили свою роботу і матеріали були передані в Головний комітет по селянських справах. З 28. 01 по 17.02 1861 р. проект обговорювався в Державній раді. Про значення, яке надавалось затвердженню „Положень”, говорить той факт, що вперше за всю історію на засіданні головною була сама цар, коли раніше він лише числився її очільником [10, 14].

Ще 07. 12. 1860 р. на ім'я Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора князя І.І. Васильчикова, а також всіх губернаторів та генерал-губернаторів імперії від міністра внутрішніх справ С.С. Ланського надійшов циркуляр (№161), в якому останній був стурбований тим, що „ходять чутки, про обнародування законоположень до нового року, що немає під собою відповідного підґрунтя. У випадку, коли на місцях будуть отримані „Положення”, аби не відбулося ніяких зупинок в їх роздрукуванні і в подальших розпорядженнях, необхідно відкрити Тимчасові комісії, запросивши до участі в них 6 осіб дворянського стану: губернського предводителя дворянства, управляючого палатою держмайна, 2 членів від місцевих дворян-поміщиків (запрошених за згодою губернатора) та 2 членів від місцевих дворян,

вибраних губернськими та повітовими дворянськими зборами, бажано із членів губернського дворянського комітету з облаштування побуту селян, які були задіяні при підготовці проектів звільнення селян. Згідно цього циркуляру, „імператор зазначав, бажано, щоб для користі справи, до їх складу ввійшли люди повністю самостійні, які були б досвідчені та неупереджені й щиро співчували селянам та реформі імператора, всі питання мають вирішувати колегіально, більшістю голосів” [17, 3].

13.12. 1860 р. із МВС надійшла чергова вказівка (№ 55), відповідно до якої у відомство Тимчасової комісії необхідно передати всі справи губернського дворянського комітету. До її обов'язків входило обговорення деяких питань відносно „Положень” 19.02.1861р. та процедура їх оголошення на місцях. З моменту оголошення Маніфесту Тимчасова комісія набувала статусу губернського з селянських справ присутствія і саме на них покладався обов'язок втілення реформи в життя. Цим установам надавалися надзвичайні повноваження: гласний нагляд над усіма повітовими установами з селянських справ, а й вирішення переважної частини (у кінцевій інстанції) спорів та непорозумінь, які могли виникнути в питаннях облаштування селянського побуту, самоуправління, наділу землі, повинностей селян та викупу. С.С. Ланський зазначав, що місцевим установам ще ніколи не надавалися такі відповідальні повноваження і в таких широких масштабах. Від вдалого вибору членів цих установ буде залежати добробут інших станів, а також спокій цілого краю. Уряд очікує від них живого й щирого співчуття у справі покращення селянського побуту, „яке вже проявилось за останні роки з боку багатьох дворян-поміщиків як у сфері діяльності губкомітетів, так і в інших сферах” [17, 161] (йдеться про роботу Дворянського комітету при підготовці Положень).

20.12.1861 р. членом від уряду в Київське губприсутствіє був призначений Н.А. Рігельман. Крім того, С.С. Ланський наголошував губернаторам на прискоренні процесу вибору осіб, які б посіли гідне місце в установах із покращення побуту селян. Усі матеріальні витрати, необхідні для організації роботи Тимчасової комісії, держава брала на себе, за умови, що вони не перевищуватимуть 1000 крб. Члени губприсутствія звільнялися від будь-яких сторонніх справ та посадових навантажень, аби не відволікати своєї уваги від основної справи – вирішення проблем, пов'язаних із впровадженням „Положень”, їм призначалося грошове утримання в розмірі 2000 крб на рік [17, 12].

У вступі до „Положень” про губернські з селянських справ присутствія говорилося, що уряд надавав їм великого значення: на них покладені обов'язки з проведення селянської реформи на місцях. Цим було продиктовано видання спеціального законодавчого акту, в якому детально були розроблені їхні структура та функції. Першою ланкою в цій системі були мирові посередники; другою – установи, які затверджували рішення мирових посередників та розглядали скарги, що поступили на дії перших; третьою – затвердження рішення мирових з'їздів, розгляд скарг на дії двох попередніх ланок, а також вирішення всіх інших питань. Нагляд за їхньою роботою мав здійснювати головний комітет з облаштування селян, створений одночасно з

запровадженням „Положень” під безпосереднім наглядом імператора. До його складу призначалися (за особистим вибором імператора) керівники відомств, які мали безпосереднє відношення до підготовки та проведення реформи: міністри внутрішніх справ, юстиції, фінансів, державного майна, імператорського двору, начальники II та III відділень канцелярії. „Положення” поширювалося як на внутрішні губернії Росії, а також на Віленську, Вітебську, Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську губернії [18].

Обнародування Маніфесту в Київській губернії відбулося 10.03.1861. Тимчасова комісія набувала статусу „Київського губернського з селянських справ присутствія”. Перше засідання цієї установи відбулося 10.03. 1861 р. У цей день до Києва були запрошені члени колишньої в селянських справах комісії, у такому складі: губернатор – найвища урядова особа в губернії – генерал-лейтенант П.І. Гессе; управляючий палатою держмайна, колезький радник – Р.С. Нордштейн; губпрокурор, статський радник – Н.П. Давидов; губернський предводитель дворянства, титулярний радник О.О. Горват; два члени із місцевих дворян, які призначалися МВС за рекомендацією губернатора: губсекретар – граф Б.М. Моценський та колезький регистратор – К.І. Трипольський; 2 члени від уряду – полковник Д.Є. Луценко та надвірний радник – М.А. Рігельман [19, 52].

В урядовому розпорядженні „Про порядок вирішення справ в селянських установах” надавалися коментарі щодо „виробничої необхідності” присутності тієї чи іншої посадової особи у складі губернських установ із селянських справ: губернатор очолював присутствіє, підпорядковувався лише імператору та Сенату; йому належала вся повнота влади в губернії; очолював губканцелярію (основний орган губправління). До його прямих обов’язків входило бути присутнім на всіх засіданнях під час розгляду „державних” справ [17, 142]. У випадку його відсутності (згідно зі ст. 750), його мав замінити віце-губернатор, хоча членом присутствія він і не був, але мав право бути присутнім на засіданнях губустанови (навіть за наявності губернатора), але права голосу в цьому випадку не мав [17, 295].

Наявність управляючого палатою держмайна пояснювалася тим, що саме йому були відомі всі умови місцевого селянського побуту: „Його присутність є надзвичайно корисною і справедливою, загалом в багатьох випадках, а по селянсько-господарчих питаннях – особливо”.

Губпрокурор мав контролювати сутність та форми діловодства, адже саме йому направляли свої журнали на затвердження всі губустанови. Це інколи призводило до зволікання у вирішенні тих чи інших питань. У губернських із селянських справах установах цього не могло бути, оскільки прокурор всі питання мав вирішувати на місці, на законодавчому рівні, а в дискусійних питаннях „при голосі прокурора рішення набувало сили закону”.

Необхідність участі губернського предводителя дворянства заключалась в тому, що його посада в губернії (повіті) була виборною (3 роки): „Особа, яка силою закону вирізнялася загальною довірою, а також повагою серед дворянського стану”. Про важливість посади губернських предводителів дворянства

переконливо свідчить той факт, що буквально напередодні оголошення Маніфесту (18.02.1861 р.) Сенат видав закон №36649, яким регламентував порядок заміщення їхніх посад на 1861–1862 роки, та чітко означив їхні права та порядок їхнього обрання.

Крім зазначених вище осіб, до складу губприсутствія входило ще 4 поміщики, які „зможуть пояснити потреби та інтереси місцевих землевласників, а також урівноважити своїми голосами переваги поміщиків з розпорядженнями уряду” (оскільки поміщики були невдоволені як діями уряду, так і установ, які вирішували спірні питання). Разом із цим, зверталася увага на недосконалість виборчого права у ці установи. Зазначалося, що бажано було б (хоча б на перших порах), аби у складі селянських установ були представлені й селяни, присутність яких була б в нагоді в тому плані, що саме вони знають всі дрібниці і тонкощі селянського побуту, саме їм відомо, в чому криється суть тієї чи іншої спірної справи, яка надходить на вирішення губприсутствія. Селяни могли б вказувати на селянські звичаї, які в силу некомпетентності авторів „Положень”, (відносно селянського побуту), можливо, відсутні в законі [20, 142].

Комплектація мирових установ проходила в регіонах за різних умов, які залежали від переваги в губернії чи повіті реакційного чи ліберального дворянства; від міри їхнього впливу, ролі губернатора та його поглядів на реформу. Київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков відзначався прогресивними ліберальними поглядами в справі втілення реформи в життя (у квітні 1861 р. він був нагороджений Золотою медаллю за працю по звільненню селян із першого дня оголошення імператорського рескрипту і до закриття в Київському генерал-губернаторстві дворянських комітетів) [19, 266]. Саме тому в Київській губернії були підібрані відповідно налаштовані представники селянських установ.

Як зазначено вище, Київське губприсутствіє розпочало роботу 10. 03. 1861 р. Цього ж дня була складена програма невідкладних заходів, пов’язаних з проведенням реформи. Про відповідальність членів Київського губприсутствія, а також масштабність проблем, які доводилось вирішувати уже на першому засіданні, свідчать архівні матеріали. Вже на 14.03. були запрошені повітові предводители дворянства, а ті в свою чергу мали запросити власників маєтків для організації відкриття сільських управ (до 1-го травня); обговорити необхідну кількість мирових учасників (за урядовою постановою до 14.04); скласти списки дворян-поміщиків для призначення на посади мирових посередників; відкрити повітові присутствія для поділу на волості; скласти кошторис управління; на 6 травня призначалися збори для затвердження мирових посередників; зроблено розпорядження поміщикам про зняття планів своїх помість із інформацією про наявність в кожному повіті практикуючих землемірів, так як їхні послуги будуть необхідні при складанні уставних грамот тощо [19, 204]. Згідно розпорядження Київського губернатора в газеті „Губернские ведомости” мали друкуватися (в подальшому і друкувалися) постанови Київського губприсутствія, обнародування яких могло бути корисним для широкого загалу.

На наступних засіданнях розглядалися такі питання та приймалися відповідні рішення: 13.03 1861 р. – про розподіл робочих днів на літні (24.03 – 24.09) та зимові (24.09 – 24.03.), про друк та забезпечення бланками уставних грамот; 17.04. – про розміри забезпечення при звільненні дворових людей; про оцінку поміщицької та селянської земель; 15.05 – про владу сільських старост відносно селян; 16.05. – про оброки дворових селян; 18.05. – про оплату за підводну повинність більше добової відстані, про посади, на які, зазвичай, призначаються селян в поміщицьких володіннях, мали вважатися господарчими; 26.05. – про розподіл на ділянки поміщицьких земель [20, 309-310]; 05.06. – про відкриття мирових з'їздів, забезпечення їх книгами обліку запровадження такими ж книгами мирових посередників, волосних сільських управлінь; 08.07. – про зарахування селян до громадян за місцем їхнього проживання, про відмову селян с. Вільшанки створити на базі цього села окрему волость, про хутори, левади тощо [21, 322]. Крім того, на адресу Київського губернського присутствія надходили різноманітні запити: чи повинен вимагатися відробіток від вільної жінки, яка вступила в шлюб з тимчасовозобов'язаним селянином, який перебуває на панщині; чи мають право дворові люди, які перебувають на оброці, вимагати до себе дружину, яка перебуває на службі в поміщика і т.д. [21, 396].

12.08. 1861 р. Київський губернатор П.І. Гессе інформував І.І. Васильчикова про те, що при сприянні Київського губернського з селянських справ присутствія уже на початку травня 1861 року по всій губернії відбулося відкриття волосних, сільських громад та мирових з'їздів. У середині травня мирові посередники приступили до виконання своїх функціональних обов'язків, які вони успішно виконують, а селяни „якщо не скрізь, то в переважній частині повітів починають звертатися до мирових посередників з повною довірою. Більш складні питання успішно вирішуються губприсутствієм. Розподіл на волості завершився на початку липня [19, 25]. У 1861–1863 рр. складання та введення в дію уставних грамот повністю було покладено на селянські установи: „Зі створенням органів селянського управління та інституту мирових посередників уряд безпосередньо приступив до реалізації Положень” [14, 189].

Отже, Київське губернське з селянських справ присутствіє було створене 10.03.1861 р. з метою запровадження в Київській губернії „Положень” від 19.02. 1861 р. та законного вирішення проблемних питань між поміщиками та селянами, які виникали в ході реалізації реформи. До їхньої компетенції входили такі питання: розгляд скарг селян та поміщиків (останніх була більшість) на дії мирових посередників та повітових з'їздів; розгляд та затвердження поданих мировими посередниками добровільних угод, укладених між поміщиками і селянами про зменшення чи збільшення наділів; керівництво проведенням реформи на території губернії; затвердження проектів з утворення сільських та волосних установ, мирових дільниць, повітових з'їздів; поділ місцевостей за розміром селянських наділів (відповідно до місцевих положень); затвердження умов, за якими селяни отримували право на рибну ловлю; питання про звільнення дворових людей; затвердження постанов сходов про виселення селян та багато інших справ щодо селянських наділів, розгляд

численних скарг селян на утиски поміщиків, службових осіб волосного і сільського управління, в тому числі й волосних судів; перевірка діяльності установ, які управляли селянами на території Київської губернії.

1. Устьянцева Н.Ф. *Институт мировых посредников в крестьянской реформе // Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Экфола, Дж. Бушнелла. – М., 1992.*
2. Корнилов А.А. *Деятельность мировых посредников / Великая реформа. – М., 1911. – Т. V.*
3. Самарин Ю.Ф. *Соч. – М., 1911. – Т. IV.*
4. Джанишев Г. *Эпоха великих реформ. – М., 1907.*
5. Страховский И.М. *Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. // Крестьянский строй. – С.Пб., 1905. – Т. 1.*
6. Зайончковский П.А. *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958.*
7. Дружинин Н.М. *Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. – М., 1978.*
8. Леценко Н.Н. *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959.*
9. Бондаревський А.В. *Волосне управління і становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961.*
10. *Российское законодательство X – XX вв.: В 9 т. – М., 1989. – Т. 7: Документы крестьянской реформы.*
11. Лотман М. *Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – С.Пб., 1999.*
12. Мельниченко В.М. *Аграрна реформа 1861 року на Черкащині // Діловий партнер. – 2005. – № 1.*
13. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 715.*
14. Зайончковский П.А. *Отмена крепостного права в России. – М., 1960.*
15. Лазаревський А.О. *О собрании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа. – К., 1901.*
16. *Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961.*
17. *Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДАУ). – Ф. 442. – Оп.810. – Спр.191.*
18. *Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXVI. – Отд. 1, № 36660.*
19. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.300. – Спр.2. – Ч. 5.
20. *Мировой посредник. – 1862. – № 8.*
21. *Київские губернские ведомости. – 1861. – №№ 19, 24, 27, 33.*

О. В. Заєць

ЕВОЛЮЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1861–1914 рр.

Сучасні соціальні проблеми підприємництва пов'язані з тим, що під час розпаду Радянського Союзу почався процес швидкого накопичення капіталу, часто за рахунок громадської власності. Після економічної кризи 90-х років ХХ ст. населення розколося на багатих і бідних, серед широкої громадськості оформилося негативне ставлення до підприємців. Схожі за змістом події відбувалися й у 60–70 рр. ХІХ ст. Проведені у цей час реформи зумовили потужний імпульс для розвитку економіки і господарського життя країни. У новому економічному середовищі йшло формування торгово-промислової верстви, утворювалася українська буржуазія. Щодо сільського господарства в кінці ХІХ ст., то в Наддніпрянській Україні заможні господарі становили близько чверті сільського

населення. Серед них були і ті, яких сучасники називали „куркулями” або „глитаями”. Негативна оцінка соціально-економічної ролі куркулів потребують прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і соціологічних методів обробки статистичних матеріалів для об’єктивної оцінки їх сприяння розвитку економіки, а найголовніше – вироблення нового бачення заможного власника на селі [1, 16]. Також, враховуючи, що наша держава рухається знову шляхом ринкових відносин, цікаво було б знати попередній досвід формування економічної еліти держави.

Тема сільськогосподарських підприємців у вітчизняній історичній літературі є мало висвітленою за винятком роботи Н.Р. Темірової [2, 320] та поодиноких статей, що розглядають конкретні постаті поміщиків чи окрему галузь господарства [3, 50-61; 4, 48-50; 5, 49-55]. Однак не всі питання, пов’язані з еволюцією сільськогосподарських підприємців, достатньо повно вивчено. На основі сукупності зазначених вище робіт та інших ще не використаних раніше джерел автор ставить собі за мету з’ясувати, як поміщики Лівобережної України пристосовувались до ведення господарства за відсутності кріпосного права, за рахунок яких соціальних верств розвивався стан поміщиків в період 1861–1914 рр. Адже відомо, що селянський стан на Лівобережжі був сильним. Тут переважала приватна селянська власність на землю. За іншими даними, залежних селян і приватних власників було порівну. Об’єктом вивчення статті є сільське господарство Лівобережної України, предметом – сільськогосподарська верства регіону, її еволюція.

Зміни у виробництві сільськогосподарської продукції можна простежити за виставками, які періодично проводилися у Чернігівській губернії. У 1860 р. була проведена Чернігівська губернська виставка сільськогосподарських та фабричних виробів. Описуючи результати її роботи, „Черниговские губернские ведомости” подають величезний список представленого на ній дбайливими господарями – поміщиками, козаками та селянами – від пучечків кропу і добірної пшениці до ювелірних виробів, хатнього начиння, нових порід корів, овець, коней, одягу, знярядь [6, 4]. Великої золотої медалі на виставці був удостоєний поміщик В.В. Дунін-Борковський із Городнянського повіту за розведення корів холмогорської породи; срібної медалі – поміщик з Бігача М.І. Кейкуатов за продукцію свого заводу по сухій перегонці деревини: скипидару, дьогтю, селітри, деревного вугілля, тощо; бронзової – поміщиця з Ніжинського повіту І.В. д’Оконор за представлених корів тірольської породи та поміщик І.І. Лизогуб за овець іспанської породи. Відзначено грошовими преміями цукор власного виробництва поміщика Чернігівського повіту І.А. Дурново, столярні вироби селянина цього ж повіту П.П. Ісаєва та поміщика з Городнянського району Ф.П. Свічина за вирощені зразки гавайського тютюну [6, 4]. Як бачимо, лідерами і новаторами були поміщики.

У додатку до звіту Чернігівського губернатора за 1877 р. йдеться про те, що сільське господарство перебуває в непевному становищі. Величезна маса землі, що належить власникам, обробляється самостійно селянами, які беруть в оренду землю на

різних умовах. На гірших ґрунтах на користь власника вони сплачують 1/4 або 1/5 частину врожаю, на кращих – 1/2. Ця система набула широкого поширення, замінивши самостійний обробіток землі господарями [7, 15-18]. Відсутність фабричних заробітків, попит на землю створювали умови, за яких дольова система для власників майже всюди приносила більше користі, бо така праця селян оплачувалася дешевше, ніж поденна. Великі власники все частіше віддавали угіддя в оренду. Значна частина маєтків була обтяжена боргами як тими, що залишилися у спадок від колишніх часів, так і новими [7, 19–21].

У 1883 р. відбулася ще одна сільськогосподарська виставка в Чернігові. За кількістю виставлених зразків вона була досить великою. Усіх експонентів – 650, з них 2/3 селянські. Ініціатором виставки виступило земство, яке надало 1500 крб на організацію, 1200 крб виділило міністерство фінансів, 1000 – міністерство державного майна [8, 66]. Найширше було представлене тютюнництво. Були представлені всі повіти. У павільйоні “хутір Кониського” також був виставлений тютюн, де на невеликій ділянці він увів 5–пільну систему. За останній рік тютюнництво принесло Кониському 3000 крб прибутку. За свої експонати він отримав малу срібну медаль. Велику срібну медаль отримав І.Г. Єсимонтовський (Суразький повіт), ще одну малу срібну медаль здобув поміщик П.В. Барановський, бронзову – поміщик П.В. Псіол, ще одну бронзову – козак Пушкар, за раціональну організацію великої економії – Ф.О. Лизогуб. Золоту медаль отримала Корюківська економія цукрово–рафінадного заводу [8, 73-88].

У жовтні 1897 р. відбулася сільськогосподарська виставка-ярмарок у селі Крапивному Конотопського повіту Чернігівської губернії. Організаторами виступили Конотопський предводитель дворянства Кулябка, Міністерство землеробства і губернське земство. У ній узяли участь 86 експонентів із 248 експонатами, з них 14 поміщиків та 72 селян. За кількістю виставлених зразків перше місце посіло насіння хлібних злаків – 48%; тютюн, махорка – 17%; насіння кормових культур і трав – 8%; все інше – 19%. Особливу увагу відвідувачів привернули гарний чорний овес, представлений козаком Іваном Шевченком, новозеландське ярове жито, надане козаком Іваном Калиниченком. Овес І. Шевченка відразу в кількості 350 пудів купив місцевий оптовий зерновий торговець Петро Шахін по 60 коп. за пуд, незважаючи на те, що його ринкова ціна становила близько 45 коп. за пуд. Увесь овес він роздав місцевим жителям у безвідсоткову позику для посіву [9, 6–12]. На виставці в селі Крапивному статистики земства зібрали деяку інформацію. У 1897 р. тут робили закупки тютюну прикажчики відомих тютюнових фірм. Усього було закуплено 11200 пудів. Середня ціна – 1 крб 50 коп. або 34 крб прибутку на кожне селянське господарство в селі Крапивному. Коней на виставці представляли переважно поміщики, а також селяни-колоністи, але першу срібну медаль за коней упряжних отримав козак Чеботько. У відділі шовківництва і бджільництва більшість експонентів були селяни із своїми системами вуликів: дуплянки, Додана, Джерсона, Левицького. За премії слугувала в основному сільськогосподарська техніка [9, 12-32]. Як бачимо, перевага вже за селянами у всіх галузях господарства.

Виставки у Чернігові 1883 р. і в селі Крапивному 1897 р., звичайно, важко порівнювати і за часом, і за місцем проведення, якщо на першій за участь і відвідання потрібно було платити, то друга була безкоштовною. Однак з виставки в селі Крапивному вже можна зробити висновок про те, що в кінці століття, на відміну від 60-х рр. XIX ст., на Чернігівщині виробниками сільськогосподарської продукції стали представники різних прошарків суспільства: селяни, торговці, колоністи, поміщики, при безперечній перевазі селян. Традиційно поміщики-дворяни ще утримували за собою провідні позиції в економічному житті Лівобережної України і велика їхня заслуга в тому, що вони розводили нові сорти, культури, запроваджували нові технології вирощування та ін., але економічне життя змінилось, стара система обробітку землі відійшла в минуле і провідне місце в сільському господарстві зайняли ті поміщики, що бралися за ризиковані, нові галузі, утримували багатопрофільне господарство, будували заводи з переробки власної сировини і т. ін.

Прикладом нетрадиційного підходу до сільського господарства може слугувати досвід В.П. Кочубея, що мав маєтності у Чернігівській та Полтавській губерніях. Загальна площа його земель дорівнювала 19108 дес., що поділялися на чотири маєтки: Варваровсько-Безбородьківський – 1680 дес., Богдани – 1523 дес., Бобровиця – 433 дес., Згуровка – 15472 дес. Орні землі займали не більше 6,5 тис. дес. У 80-х роках XIX ст. було велике поголів'я овець – до 10000 голів породи „рамбуле“, але у 1892 р. їх було продано, бо розведення через низькі ціни на вовну стало збитковим. Та власник знайшов іншу прибуткову справу – ведення лісового господарства. У Чернігівській губернії В.П. Кочубею належало близько 12000 дес. лісу, у своїй більшості старого, у Полтавській – 888 дес., посадженого штучно самим власником та його батьком. Старогутська дача розташовувалася на північному сході Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в 30 верстах від сплавної р. Десни і в 25 верстах від залізничної станції Середина Буда. Грунт у цій місцевості піщаний, супіщаний, іноді суглинисто-піщаний. Загальна площа дачі – 7016 дес., з них під лісом – 4826. Домінуюча порода – сосна, продажна ціна якої невелика, тому що в основному це останній клас. Дрова збувалися на цукрові заводи та місцевим жителям, які робили з неї смолу. Прибуток із десятини лісу становив близько 8 крб 60 коп. По Десні ліс сплавливали до Одеси або по Прип'яті до Мемеля. Саджанці висаджували в поперечні борозни на відстані 5 вершків один від одного. Потім для захисту від посух і заростання ґрунту травами щойно засаджену територію вкривали тирсою, штучного зрошення не було. Таке залісення піщаної землі, малопродатної до обробітку, було започатковане ще батьком В.П. Кочубея – П.А. Кочубеєм на початку 50-х рр. XIX ст. Перші кроки були важкими, тому що саджанці завозилися здалеку і коштували дорого, але так було засаджено у 1860–1876 рр. 136 дес. Через велику собівартість такого методу згодом було застосовано інший – тростянецький. Висадка здійснювалася наступним чином: робітник із дівчиною протягували шнур з вузлами, зав'язаними через кожні 1,5 аршина. Потім декілька чоловік йшло вздовж шнура і біля кожного вузла заступом розпушували землю, в яку потім і висаджували

саджанці. Інший шнур йшов паралельно першому на відстані 3 аршина, але вузли були зсунуті відносно першого на половину проміжку. Усього В.П. Кочубеєм було засаджено 434,5 дес. Він також подав ідею обсаджувати поля своїх степових маєтків смугами лісу, так званими вітрозахисними лісосмугами, з метою зменшення посушливої дії вітру і накопичення снігу на полях [10, 85–89]. Його приклад заслуговує на увагу і нині, адже користь від лісу доведена, до того ж на піщаних ґрунтах прибуток від лісу більш постійний, на відміну від оранки.

Ще більшим за обсягом було лісове господарство Л.Є. Кеніга в Богодухівському повіті Харківської губернії. Він лише в 1881 р. придбав маєток. Штучна посадка лісу розпочалася у 1886 р. За 11 років було засаджено 1102 дес., у тому числі 407 дес. піщаних ґрунтів [10, 89-93]. Спочатку надавалися ділянки селянам під вирубку, тобто повне очищення площі. Посадка проводилася під кілок або під заступ. Іноді за рік до висадки саджанців площу засівали житом для укріплення пісків. Прибуток від продажу лісу Л.Є. Кенігом становив близько 56270 крб на рік [10, 93].

Ще один приклад прибуткової спеціалізації – господарство графа К.П. Клейнміхеля з м. Почеп Чернігівської губернії. У нього під хмелем було 60 дес. і 30 дес. під цикорієм. Це було найбільше господарство імперії з тих, що займалися вирощуванням названих культур. Його було описано в „Землеробській газеті“ [10, 95].

До другої половини XIX ст. розведення коней на Лівобережній Україні як селянське, так і поміщицьке занепало через часті конфіскації для державних потреб. У результаті припинення активних воєнних дій і економічного пожвавлення у другій половині XIX ст. поступово виник попит на коней. У 80-х роках XIX ст. почали з'являтися кінні заводи В.Н. Калиновського (Остерський повіт Чернігівської губернії), В.В. Оболонського (с. Петрівка Городнянського повіту Чернігівської губернії), П.Г. Харитоненка (Харківська губернія), Є.М. Трифоновської (Лубенський повіт Полтавської губернії), Л.І. Руссо-де-Жівона (Ніжинський повіт Чернігівської губернії) [11, 167]. Отже, часто поміщики вкладали гроші в престижні, але малоприбуткові галузі господарства, однією з яких є розведення коней.

Одним із найбільших земельних власників, пов'язаних із царською сім'єю, була родина Мекленбург-Стрелицьких (123780 дес.). Їх Карловський маєток (57000 дес.) на Полтавщині був одним із найбільших капіталістичних господарств Росії на поч. XX ст. Уся площа оранки тут цілковито оброблялася капіталістичним способом [12, 60-65]. Їм належали винокурний, крохмально-паточний, цегельний заводи, лісопилка, олійниця, млин і механічні майстерні. Лише у Карловському маєтку їхня нерухомість оцінювалася у 4 млн крб. Не меншими були маєтки князів Баратинських (14270 дес.), графа О.І. Мусіна-Пушкіна (13618 дес. у Полтавській і 24054 дес. у Чернігівській губерніях), П.П. Дурново (15270 дес.), Терешенків (13990 дес. у Чернігівській та 1608 дес. у Харківській губерніях), Харитоненків (66430 дес.) з великою кількістю переробних підприємств. Держава надавала таку допомогу поміщикам, як надання соло-вексельного кредиту під заставу великих, особливо промислового типу підприємств. Він призначався для розвитку сільського господарства в маєтках. Цією

формою підтримки користувалися переважно найбільші за розмірами наділів поміщики. Перше місце серед таких кредиторів займав П.І. Харитоненко – 6 млн крб, граф Клейнміхель – 223 тис. крб. Не можна не звернути увагу на те, що вже в кінці XIX ст. – на початку XX ст. серед найбільших земельних власників з'явилися такі, в господарствах яких концентрувалася велика кількість знарядь і машин. В Угроїдському маєтку П.І. Харитоненка було 370 плугів, 183 екстірпатора, 401 залізна борона, 118 сіялок, 31 розпашник, 313 катків і шлейферів, 56 сортувалень, 53 культиватора, 53 зернозбиральні машини, 8 молотарок, а всього близько 2 тис. машин і знарядь. В його ж Пархомівському маєтку було близько тисячі знарядь. В маєтку Рибушка В.С. Кочубєя в 1890–х роках працювало 2 парові плуги, 48 збиральних машин, 330 знарядь обробітку ґрунту. Немало було мертвого реманенту в маєтках Терещенків, загальна вартість якого становила 1,8 млн крб. [11, 118]. На основі цього можна зробити висновок про ефективне ведення господарства в пореформений період в великих економіях, однак це стосувалося переважно підприємців, які володіли добре технічно оснащеними заводами і фабриками. Старі ж дворянські роди, що мали менші маєтки в більшості ще довго використовували відробіткову систему навіть при наявності переробних підприємств.

У цілому ж сільськогосподарська галузь за ринкових умов і за погано організованого збуту продукції була малоприбуткова. Однак не варто вважати, що поміщики не прагнули щось змінити. Землевласники майже відразу після реформи 1861 року стали об'єднуватися в сільськогосподарські товариства з метою організації оптового збуту, заведення нових культур, раціоналізації господарства. Першим 4 січня 1865 р. було утворене Полтавське товариство сільських господарів. У 1894 р. було відкрито його повітові відділи: Зеньківський, Золотоніський, Кременчуцький. У 1877 р. було утворено Кобеляцьке сільськогосподарське товариство, у 1886 – Лохвицьке, у 1892 – Хорольське, у 1893 – Прилуцьке, у 1895 – Роменське, у 1898 – Костянтиноградське, у 1902 – Золотоніське, Подольське селянське волосне сільськогосподарське товариство Гадяцького повіту, Решетилівське селянське сільськогосподарське товариство Полтавського повіту [12, 65-71].

13 лютого 1898 р. було видано Височайше затверджений „Нормальний статут сільгосптовариств”. Крім того, з 1902 р. почав діяти Полтавський відділ Російського товариства сільськогосподарського птахівництва. Крім нього Полтавській губернії існувало „Товариство сільських господарів” Полтавської губернії у м. Кременчуці, „Товариство Роменських бджоларів”. Вони ставили собі за мету підвищити прибутковість окремих галузей сільського господарства. Та далеко не все, що робили ці товариства, приносило користь. Наприкінці 1901 р. Полтавське товариство сільських господарів організувало поїздку кількох своїх членів до Англії. На думку більшості тих, хто їздив, українська худоба поки що до експорту була не придатна ні в живому, ні в різаному вигляді, оскільки погано відгодована. Делегація сподівалася лише спробувати організувати збут до Англії свинини та м'яса птиці [12, 73]. Другою спробою налагодження торгівельних стосунків із

зовнішнім світом в інтересах розвитку місцевого тваринництва була експедиція Полтавського товариства в Бухару з метою купівлі каракулевих овець для розведення вдома. Керівником експедиції був уповноважений товариства В.С. Рибаків, але в дорозі він помер від хвороби, також загинула велика частина овець, решта була розподілена між господарями, які за них внесли передплату. Полтавське товариство мало своє дослідне поле і агрономічну лабораторію.

На засіданні винокурних заводчиків Полтавської губернії 7 грудня 1901 р. було вирішено порушити клопотання про збільшення призначеної міністерством ціни на спирт, оскільки 65 коп. за відро 40¹⁹% спирту майже не перевищувало собівартості виробництва за тогочасної дорожнечі сировини (жита, картоплі та палива). 18 січня 1902 р. правління Полтавського товариства сільських господарів отримало повідомлення Міністерства фінансів, що клопотання задоволено і ціна на відправлений до держави спирт 40¹⁹% тепер становить 70 коп. за відро [12, 77].

У 1902 р. Полтавське товариство сільських господарів, спираючись на постанову з'їзду кінних заводчиків Полтавської губернії, порушило клопотання перед Міністерством землеробства про відміну тимчасової заборони на вивіз коней за межі Полтавської губернії. Правда, Міністерство визнало таку відміну недоцільною [12, 83].

Зеньківський відділ Полтавського товариства (Голова І.Н. Присецький) мав власний склад сільгоспзнарядь і насіння, наданий повітовим земством, та власний розсадник плодкових і декоративних дерев. Кременчуцький відділ Полтавського товариства сільських господарів був по суті сільськогосподарським відділом повітової земської управи. На чолі відділу стояв Д.Н. Милорадович, програмою якого було „не ганятися за зовнішніми ринками збуту, а краще вивчати попит власного регіону”.

Прилуцьке товариство очолював А.Р. Милорадович. Серед його заходів варто відзначити організацію у вересні 1902 р. сільськогосподарського з'їзду господарів, що вирощували тютюн. Головою Роменського товариства був Г.Я. Шахов-Корчинський. Воно відкрило кілька злучних конюшень і сім злучних пунктів для великої рогатої худоби. Члени товариства домоглися того, щоб Департамент землеробства вислав їм безкоштовно насіння кормових рослин для розвитку травосіяння в повіті. Товариство мало також склад сільськогосподарських знарядь, машин і насіння.

Головою Костянтиноградського сільськогосподарського товариства був С.І. Гриневич. Воно було найбільш чисельним – 158 членів дійсних і 4 почесних (на 1902 р.). Товариство видавало журнал із цікавими матеріалами і розсилало його своїм членам. Серед комерційної діяльності товариства варто відзначити його експерименти з постачання жита Віленському та Одеському інтендантствам. У 1902 р. воно виступило посередником у поставці 200000 пудів жита на станціях по 56 коп. за пуд. Перша поставка 15000 пудів призначалась Одеському округу, друга – 105750 пудів – Віленському інтендантству. До постачання залучалися навіть селяни за умови авансування цілими вагонами [13, 2].

У Хорольському товаристві в основному обмінювалися знаннями. Його головою був Н.Н.

Сахно-Устимович. На чолі Золотоніського стояв С.В. Лукашевич. Усіх членів було 31. Подолковське волосне сільгосптовариство вирізнялось тим, що мало серед своїх членів 4 селян, головою його був В.С. Куніцин [12, 83].

Поява цих товариств була викликана потребами часу. Сільське господарство на Лівобережжі України почало набувати ринкового характеру. Поміщики втрачали монопольне право в товарному виробництві. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., земельні угіддя Полтавщини склали 4366,6 тис. десятин, що розподілялись наступним чином: дворянам належало 18,15 % земель, козакам – 41,83 %, селянам – 26,64 %, іншим станам – 5,83 %. Решта 8 % належала духовенству, купцям, міщанам, різночинцям, іноземцям [14, 68].

Не потрібно забувати, що розвиток ринкових відносин у сільському господарстві зумовив і соціальне розшарування селян. Заможні селяни (колишні козаки) відігравали дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві, включалися в товарне сільське господарство. Так, впродовж 1861–1918 рр. полтавські дворяни продали 1029039 дес. землі, духовенство – 8743 дес., водночас селяни купили у різних фізичних і юридичних осіб 1408320 дес., купці – 68650 дес., міщани – 54871 дес. [15, 39]. Взагалі у лівобережних губерніях було проведено найбільше одноосібних закупок землі за час 1861–1905 рр. Звичайно власники-селяни з мастками у 1000 десятин були винятком. У 1905 р. таких у Полтавській губернії налічувалося 5 з 382, у Харківській – 17 з 192. А от у групі власників землі від 100 до 1000 десятин кількість селян зросла. У Полтавській таких селян було 434, а дворян – 1450. У Харківській губернії – 465 і 767 відповідно [16, 235].

У другій половині XIX ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів України по виробництву продуктів сільського господарства. Чернігівська і Полтавська губернії відзначалися виробництвом тютюну нижчого гатунку (40 % виробництва махорки в імперії) [17, 235]. Тютюн сіяли поміщики і селяни, причому у 80–х роках XIX ст. у Чернігівській губернії поміщикам належало 27 % посівних площ під тютюном, а селянам – 68 %. У Ніжинському повіті на селянські господарства припадало 77,6 % посівів тютюну [17, 236]. На базарах і ярмарках продавався здеюльшого панський тютюн і збірний (різного достигання з селянських полів). В кінці XIX ст. прибутковою справою стало вирощування конопель, оскільки на них значно підвищилися ціни. Товарне виробництво конопель все більше зростало у той час у північних повітах Чернігівської губернії та Харківщині. Цей вид промислового виробництва давав у середньому на одне селянське господарство від 92 до 100 крб кожного року [18, 336]. Крім того, конопля була сировиною для виробництва олії. У Чернігівській губернії олійниці були в Ніжині, Чернігові, Новгород-Сіверському. Однак виробництво конопляної олії було в руках численних селянських олійниць північно-східних повітів [19, 33]. Хоч у кінці XIX ст. в губернії нараховувалося 40 заводів із виробництва олії, конкуренція з селянськими олійницями не завжди була успішною. Господарство Лівобережної України було засноване, в основному, на приватній власності, а не власності держави чи поміщика як в Росії чи

Правобережній Україні. На цій території і до реформи 1861 року спостерігаємо малу частку кріпацького населення і велику частку вільних селян, а після неї – збільшення чисельності більш заможного селянства за рахунок розорення дрібних поміщиків і селян. Завдяки Столипінській аграрній реформі селяни (колишні кріпаки) отримали землю у власність і продавши її, масово переселялись на вільні землі за межами України, оскільки розміри надільної землі були дуже малі навіть для того, щоб прогодувати родину. Докупити собі землі такі селяни не мали змоги, зате на їхню землю швидко знайшовся покупець в особі селян, які вже мали зв'язок з ринком.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок, що впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Лівобережної України відбувалася поступова заміна натурального сільського господарства товарним. Це стало можливим завдяки будівництву залізниць та розвитку переробної промисловості. В той час розвивалися і виявилися міцними великі та середні селянські господарства. Подібні господарства, в яких власник іще сам, своєю працею брав участь у виробництві, але користувався хоч і потроху, найманою працею, найкраще уміли використовувати сприятливі умови сільського господарства і енергійно розросталися, якщо власник обмежував свої потреби, а прибутки використовував на придбання землі, реманенту, насіння. Велике дворянське землеволодіння виникло давно і хоча вести в ньому господарство після реформи 1861 року було важко, однак, великі мастки збереглися завдяки тому, що під заклад землі їхні власники змогли одержати кредити на будівництво підприємств із переробки власної сировини.

Враховуючи попередній досвід, розвиток сільського господарства в Україні в теперішній час можливий за умов вільного продажу землі, поширення кредитування під заставу землі і розвитку сільгоспмашинобудування. Цікавим питанням для подальшого дослідження є історія заводів із виробництва сільгосптехніки, їхнього менеджменту в 1861 – 1914 рр.

1. Ресет О.П. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. // Український історичний журнал – 2000. – №2.
2. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1864–1917 рр. Соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
3. Лимар А. М.Т. Симонов (Номис): погляди поміщика на проблеми пореформеного сільського господарства в Полтавській губернії // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6.
4. Барило Н. Л.І. Руссо-де-Живон та його роль у реформуванні сільського господарства Ніжинського повіту // Сіверянський літопис. – 2005. – № 5.
5. Литвинова Т. Господарські проекти М.П. Миклашевського // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3.
6. Скільки нас було в Чернігові? // Деснянська правда. – 1993. – 20 січня.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 2015.
8. Сельскохозяйственная выставка в Чернигове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1883. – № 7-12.
9. Краткий обзор с/х выставки-ярмарки, устроенной в с. Крапивном Конотопского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1.
10. Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка. – К.: Издание редакции "Киевлянин". 1898.
11. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников XIX – нач. XX

- в. – М., 1971.
12. Отчет Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. – Лохвица, 1903.
 13. Хуторянин. – 1902. – № 50.
 14. Якименко М.А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. III.
 15. Статистический справочник по Полтавской губернии за 1918–1919 гг. – Полтава, 1919.
 16. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
 17. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.
 18. Петлин Н.С. Опыт описания Черниговской области в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Госбанка и частных кредитовых учреждений. – С.Пб., 1892. – Ч. II.
 19. Кривченко Г.А. Производство масляных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919.

Я.В. Бойко

МИГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1861–1917 рр.)

Перехід країн до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний з формуванням ринку праці, який покликаний забезпечувати розвиток продуктивних сил суспільства. На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування значного за обсягом ринку праці у Південній Україні, що складала майже третину території підросійської України. Активний процес формування ринку праці після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих приватновласницьких господарствах півдня України, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території краю [1, 144–148].

Проблема формування ринку праці на цій території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку краю, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких вивчали її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6;]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Певне висвітлення отримала тільки одна із її складових – сезонна міграція, яка, як правило, не пов'язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території краю [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням указаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки, автор статті ставить за мету висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили на півдні України, визначити їх розмах та вплив на соціально-економічний розвиток краю. Об'єкт вивчення – ринок праці на півдні України у 1861 – 1917 рр., предмет – міграційні джерела його формування.

Слід зазначити, що з кожним роком указана наукова проблема набуває у сучасному українському суспільстві, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогоднішньої елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку сільського господарства та промисловості сучасної України.

В умовах малонаселеності Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. формування ринку робочої сили на території краю відбувалося в основному за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130]. Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував на південь України, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей. Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а таких була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що Південна Україна протягом 60–90-х років XIX ст. прийняла майже 950 тис. переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. чол., у Таврійській – 238 тис. і в Херсонській – 391 тис. чол. [16, 130]. Приблизно третина з них поселилася в містах та на приміських землях, решта – у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 1890-х років у повітах краю, сягала 200 тис. чол. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 420 тис. чол. [17, 130; 18, 130–131].

У 1897–1917 рр. на південь України переселилося 1,2 млн переселенців. Зокрема, у Катеринославській губернії оселилося 826 тис. чол., у Таврійській – 236 тис. і в Херсонській – 165 тис. чол. [19, 1–4]. Цей період характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості тих, що оселялись у містах та на прилеглий до них території. Ці зміни були пов'язані з бурхливим розвитком промисловості, різноманітних промислів, торгівлі, будівництвом залізниць та зростаючим попитом на робочі руки. Найбільшою мірою ці процеси позначились на розвитку Катеринославської губернії.

За період з 1861 по 1917 рік Південна Україна прийняла більше 2 млн переселенців. Більша частина мігрантів заселяла територію краю самовільно, без дозволу властей.

В умовах малонаселеності Південної України та урядового стримування селянських переселень, потреби великих товарних господарств краю у робочих руках задовольнялись, крім переселенського потоку, ще за рахунок сезонних мігрантів, що приходили на заробітки із губерній основних районів виходу та дозволяли оперативно вирішувати нагальні господарські проблеми, пов'язані з вчасним обробітком землі та збором врожаю.

За даними міністерства сільського господарства Росії, надлишок робочих рук, із розрахунку потреби в них для обробітку посівних і придатних земель, складав у 80-х роках XIX ст. у Центральному чорноземному районі 1,2 млн чол., на Лівобережжі України – 850 тис., на Правобережжі – 1,3 млн чол. Усього ж у трьох

основних районах виходу надлишок робочих рук коливався від 2,8 млн до 3,4 млн чол. [20, 94].

На відміну від цих районів у сільському господарстві малонаселеного півдня України відчувався гострий дефіцит робочої сили. За даними міністерства, кількість робочих рук, необхідних для обробітку приватновласницьких земель, що знаходилися під посівами, складала: у Катеринославській губернії 138 тис. чол., у Херсонській 358 тис., у Таврійській губернії 241 тис. чол., усього 737 тис. чол. Для обробітку придатних земель, задіяних у сільськогосподарському виробництві, було потрібно ще більше робочих рук. Так, наприклад, у Катеринославській губернії, за розрахунковими даними того ж міністерства, не вистачало 386 тис. чол., у Херсонській – 447 тис., у Таврійській губернії – 515 тис. чол., усього – 1348 тис. чол. [20, 95].

У 60-х роках XIX ст. на південь України приходили щорічно десятки тисяч заробітчан. У 1870-х роках їхня кількість, за різними даними, перевищувала щорічно 200 тис. чол., у 1880-х роках – в середньому 400-500 тис., а в 1890-х роках – 700 тис. чол. [21, 5-7; 20, 95; 11, 116]. На початку XX ст., за даними губернаторських звітів та соціально-економічних додатків до них, чисельність сезонних мігрантів коливалась щорічно від 700 тис. до 1 млн чол. Основними факторами, що впливали на розміри притоку сезонних мігрантів на південь України протягом другої половини XIX – початку XX ст., були: попит на ринках зерна, розміри посівних площ, урожайність зернових, впровадження у сільськогосподарське виробництво машин та застосування нових агротехнічних прийомів обробітку землі і т. ін.

У 60-70-х роках XIX ст. у складі заробітчан домінували дорослі чоловіки. Починаючи з 1880-х років, у зв'язку з широким впровадженням у сільськогосподарське виробництво машин, питома вага праці жінок та підлітків, які працювали за півціни, збільшилася на кінець 1890-х років до 25 % [8, 34]. Застосування дешевої робочої сили вело до зниження собівартості сільськогосподарської продукції та отримання великими землевласниками, при певних обставинах, значних прибутків, підвищувало конкурентоспроможність товарних господарств.

Протягом 60-80-х років XIX ст. приблизно 90 % сезонних мігрантів приходили на південь України для виконання сільськогосподарських робіт, 10 % заробітчан займалися роботами, не пов'язаними з сільськогосподарським виробництвом. Починаючи з 1890-х років це співвідношення почало суттєво змінюватись у бік збільшення чисельності заробітчан, що працювали за межами сільськогосподарського виробництва [21, 5-7]. На початку XX ст. ця тенденція посилилась у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості та супутньої інфраструктури, що потребувала значної кількості робочих рук.

Залежно від ситуації, що складалася на ринку праці, частина заробітчан нерідко переходила від землеробських робіт до не землеробських і навпаки. Слід зазначити також, що значна частка мігрантів поєднувала роботу у промисловості з тимчасовими заробітками у сільськогосподарському виробництві.

Підводячи підсумки, зазначимо, що основними джерелами формування ринку праці на півдні України були селянські переселення та сезонна міграція. Переселенці поділялись за потоками, в умовах

урядової заборони на вільну міграцію, на легальних та самовільних переселенців. Останні відіграли вирішальну роль у заселенні та соціально-економічному розвитку південноукраїнських губерній. Серед сезонних мігрантів, що також поділялись на легальних та самовольців, домінували легальні мігранти.

Міграція відіграла провідну роль у розбудові ринку праці на півдні України, прискорила формування ринкових відносин та розвиток продуктивних сил на території краю. Мігранти забезпечили Південній Україні провідні позиції у товарному виробництві зерна, справили значний вплив на прискорення розвитку промисловості та інфраструктури краю.

1. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993.
2. Теплицкий В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – Київ, 1959.
3. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х роках XIX ст. – К., 1968.
4. Телчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
5. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. – М., 1974.
6. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. (Свердловск, 24-27 сентября 1991 г.) – М., 1991.
7. Шаховской Н. Сельско-хозяйственные промыслы. – М., 1896.
8. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России. – С.Пб., 1902.
9. Сельскохозяйственный промысел в России. – С.Пб., 1914.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
12. Рындзюнский П.Г. Крестьянский отход и численность сельского населения в 80-х годах XIX в. // Проблемы генезиса капитализма. – М., 1970.
13. Десятников І.В. Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50.
14. Бойко Я.В. Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – К.: Наук. думка, 1991.
15. Бойко Я.В. Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) // XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы „Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование”. (Москва, 27-30 сентября 1994 г.): Тезисы докладов и сообщений. – М., 1994.
16. Бойко Я.В. Заселения Південної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 1996. – Випуск 1.
17. Бойко Я.В. Самовільні переселення селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX століття) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 1996. – Випуск 2.
18. Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга

- половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61.
19. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 58.
20. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX - начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2002.
21. РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.

І.І. Еткіна

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Дослідження становища в аграрному секторі напередодні революційних подій дає змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і доцільність різновекторних економічних моделей аграрних відносин, запропонованих політичними режимами в період Української революції 1917–1921 рр. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку XX ст. сприяє адекватному відображенню історичної дійсності, допомагає уникнути спрощення при визначенні необхідних напрямків реформування сільського господарства.

Проблеми дореволюційного села в Україні досліджували вчені-аграрники М.А. Рубач [1] та В.В. Калініченко [2], звернувши увагу на такі аспекти, як майнова диференціація селянства та форми селянського землекористування. Вагомим внеском у дослідження проблеми став перший том двотомної монографії під редакцією М.І. Супруненка, М.А. Рубача, С.М. Королівського [3]. Окремі аспекти поставленої проблеми у регіональному розрізі вивчалися як дореволюційними істориками та економістами, зокрема А.Н. Дядиченком [4], Д.М. Кондаковим [5], так і радянськими істориками А.М. Іриніним [6], Г. Баром [7], В.К. Щербаковим [8], П.Д. Кудлаєм [9], А.І. Левенком, В.У. Черноусом [10] та ін. Однак такі аспекти, як розмір, структура та форми селянського землекористування на Чернігівщині розглядалися вкрай суперечливо, а отже, потребують детального дослідження та переосмислення.

Мета статті – визначити особливості економічного становища селянства напередодні Лютневої революції на території Північного Лівобережжя, яка ідентифікується з тодішньою Чернігівською губернією. Для дослідження залучені матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО). Зокрема, вперше використовуються рукописні матеріали „Землеволодіння” та „Селянське господарство” економіста, члена партії боротьбистів Г. Клунного [11, 3-4], які проливають світло на питання співвідношення общинної та подвірної-ділянкової форм селянського землекористування на Чернігівщині.

Особливу цінність становлять результати сільськогосподарського перепису 1917 р. в Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Ці матеріали не використовувались дослідниками з різних причин. Нам вдалося знайти

оригінал цього документа в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) [12, 35-36]. Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Не зважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – 2 місяці – виявився занадто обмеженим, під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялись свідчити цілими селами та волостями, багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення, порівняно з обліками 1913–1915 та 1916 років, особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодіння. В цьому відношенні підсумки перепису 1917 року більш репрезентативне джерело. Якщо, наприклад, за переписом 1916 р. пересічно на одне селянське господарство припадало 3,5 дес. землі [13, 35], то авторські підрахунки даних перепису 1917 р. дають вже показник в 6,7 дес. землі [розраховано за: 12, 36]. Окрім архівних даних, в статті використано періодичні видання революційної доби.

Напередодні революції територія Чернігівської губернії площею 52 398 км кв (10,2 % території України) поділялась на 15 повітів (187 волостей) [14, 11-13]. На 1 січня 1914 р. населення губернії становило 3131,5 тис. осіб [14, 18-20], з них 85 % населення – сільські жителі. Отже, Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації.

За переписом 1917 року загальний розмір земельного фонду губернії становив 3 509 628 дес. Селянське землеволодіння займало 75,7 % земельного фонду губернії, 19 % земель належало поміщикам. Дрібним приватним власникам належало 1,8 % земель (очевидно, цифра занижена через недоліки перепису). У державній власності перебувало 2,7 %, у власності церков та монастирів – 1,1 %, торгово-промислових товариств та установ – 1,5 % земель [розраховано за: 12, 36].

Структура селянського землеволодіння була строкатою. Зокрема, присадибні ділянки займали 8,1 % селянського землеволодіння, орні землі – 63 %, сіножаті – 19,6 %, а лісові площі – лише 7,2 % [розраховано за: 12, 36]. Таким чином, селянське сільськогосподарське виробництво базувалося на натуральних потребах селянського двора, тому його основою були рілля та сінокоси. В умовах селянського господарства значну питому вагу мали присадибні посіви, оскільки становили інтенсивний тип господарювання.

Еволюція землеволодіння на Чернігівщині зазнала помітних змін протягом останніх 40 років перед революцією 1917 р. Зокрема, питома вага селянського землеволодіння за період з 1877 до 1917 р. зросла у 1,5 разу (з 49,3 % земельного фонду до 75,7 %). Зростання відбулося, в основному, за рахунок приватновласницьких земель, адже поміщицьке землеволодіння за цей період зменшилось удвічі. Ще більше знизилась питома вага державних земель. В 1877 р. казні належало 7,45 %, а в 1917 р. – 2,7 % земель, переважно лісових масивів. Церковне та монастирське землеволодіння в цей період майже не змінилось, охоплюючи близько 1 % всіх земель. Значно зросла власність торгово-промислових підприємств та установ, але в масштабі загального земельного фонду

великого значення вона не мала [розраховано за: 7, 8; 12, 36].

Логічно, при значному збільшенні селянського землеволодіння повинна була збільшитися і середня землезабезпеченість на господарство, але так не сталося, адже в цей час відбувався значний приріст населення, і, як наслідок, утворення нових господарств. Якщо у 1877 р. існувало 188 111 селянських господарств [7, 9], то в 1917 р. їх було вже 384052. Отже, кількість селянських господарств зросла більше ніж у двічі. При цьому середній розмір землеволодіння селянського двора не змінився: в 1877 р. він становив 6,82 дес. [7, 9], в 1917 р. – 6,87 дес. [розраховано за: 12, 36].

На початку ХХ ст. на Чернігівщині відбувався процес подрібнення середняцьких господарств. З їхнього середовища, найчастіше через розділи, виділялась величезна кількість малоземельних та безземельних наймитських господарств. Лише чверть колишніх середняків змогла перейти до більш заможної, куркульської групи селянства. На 1916 р. майже 40 % господарств мали менше 3 дес. (в т. ч. безземельних – 18,3 %), 42 % – від 3 до 10 дес. і лише 18 % – понад 10 дес. землі [7, 9]. На Чернігівщині основна маса селянства страждала від малоземелля. Ця проблема не могла бути вирішена і за рахунок оренди селянами поміщицьких земель. В 1917 р. із загальної посівної площі губернії (без врахування 4 північних повітів Чернігівщини) на долю поміщиків припадало лише 7,4 % земель [розраховано за: 7, 5], в той час як в Україні питомо вага цих господарств становила 18,5 % [1, 18-19].

Особливістю Чернігівщини була значна строкатість орних земель. При цьому на території губернії домінували малородючі ґрунти, а чорноземи були бідними на гумус [15, 13-14]. Чорноземні ґрунти знаходились переважно в південних та південно-східних повітах (Ніжинському, Конотопському, Борзнянському, Козелецькому) [5, 26]. Як правило, землі з родючими ґрунтами на півдні губернії залишали у власному користуванні поміщики та заможні селяни, землі ж на малородючих ґрунтах у центральних та північних повітах здавалися в оренду селянам. Найбідніші верстви села змушені були орендувати поміщицькі землі за відробітки чи частину врожаю, більш заможні селяни – за гроші.

На Чернігівщині на той час існували дві форми селянського землекористування: общинна та подвірньо-ділянкова (у вигляді черезсмузжя, відрубів та хуторів). В історичній літературі немає уніфікованих даних про питому вагу общинного землекористування. Так, В.В. Калініченко вказує на 2,6 % общинних земель з переважанням їх у північних повітах (середній показник по Україні – 24 %) [2, 70-72]. Натомість дані, наведені Г. Клунним, показують, що на Чернігівщині, на відміну від інших губерній, община охопила близько 50 % селянських господарств [11, 3-4]. Родючі ґрунти південних повітів та наявність великої кількості сіножатей і вигонів впливали на менталітет кожного селянина: у таких умовах він поступово відривався від товариства, виходив на хутір або відруб. За висновками одного з радянських губернських керівників Т. Коржикова, хуторяни перетворювались на дрібних поміщиків, “кумів королю, сватів Терещенку”, що наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченнями, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожайами хуторянських поселень і “селян-дворянчиків” не було,

а невелика купка заможного селянства різко із загальної селянської маси не виділялась. Саме тому, на його думку, північні райони були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування – общинного. [16, 1-3]. Як бачимо, столипінська реформа не змогла остаточно зруйнувати селянську общину на Чернігівщині. Кількість селянських господарств, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хутори чи відруби, була зовсім незначною. За розрахунками В.В. Калініченка, їхні землі становили 1,5 % від подвірньо-ділянкового селянського землекористування [2, 70 - 72]. За розрахунками Г. Клунного цей показник мав 7,1 % [11, 3-4].

Надзвичайно гострою в сільському господарстві залишалась проблема забезпеченості реманентом та тяглом. У селянських господарствах губернії найбільш поширеними сільськогосподарськими знаряддями були плуги та сохи (так зване „рало”) та борони з дерев’яними, зрідка залізними зубцями. Засоби обробітку землі майже не змінилися протягом століття [6, 89-91].

Основною тягловою силою в сільському господарстві залишалась робоча худоба, тобто коні та воли, що засвідчувало вкрай низький рівень виробництва. Селяни утримували якомога більшу кількість робочої худоби, при цьому низькоякісної. Чернігівська губернія разом з Могилівською мали найгірших коней в усій Росії. Однією з причин такого становища були погані корми [6, 95]. На 1917 р. 28,2 % селянських господарств були безкінними [8, 31]. Перголів’я коней значно зменшилося з початком Першої світової війни через реквізиції для потреб армії.

Важливим показником рівня продуктивності рослинництва та його зв’язку з ринком є структура посівів. Особливістю селянського господарства Чернігівщини було незначне поширення посівів пшениці, яка вирощувалась переважно в приватновласницьких господарствах. Головною ж селянською монокультурою було жито, яке традиційно вважалося натурально-споживчою культурою. Іншою особливістю структури посівів було вирощення технічних культур: картоплі, цукрових буряків, льону, конопель, тютюну. Поміщицькі посівні площі структурувалися на вищому рівні: замість селянського трьохпільля застосовувалось багатопільля, переважну питому вагу складали незернові культури (цукрові буряки, трави тощо). Структура посівів у селянському господарстві зумовлювалася насамперед натурально-споживчими потребами, а також відсталістю агрокультури [17, 8; 15, 35]. При цьому поміщицькі господарства давали більш високі врожаї, ніж селянські, особливо у південних повітах. Так, у середньому в 1904 – 1917 рр. поміщики збирали 57 пуд. жита з дес., а селянські господарства – 44 пуд., вівса відповідно – 56 і 44, гречки – 35 і 30, картоплі – 704 і 651 пуд з дес. [17, 11]. Через незначну чисельність поміщицьких господарств за валовим збором зернових Чернігівщина посідала останнє місце серед 9-ти губерній України [18, 15]. Губернія була єдиною в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці [18, 27].

Внаслідок малоземелля, неродючості ґрунтів, низької агрокультури частина селянства не могла задовольнити свої натурально-споживчі потреби за рахунок землеробства і вимушена була шукати додаткові заробітки, займаючись кустарними промислами. За кількістю кустарів у 1916 – 1917 рр. Чернігівщина посідала четверте місце серед усіх

губерній Росії. Кількість кустарів сягала 80 тис. осіб, а разом з родинами – майже півмільйона осіб [19, 36]. Але нерідко вони змушені були продавати свій товар за безцінь перекупщикам. Наприклад, за плетіння сітей кустарі Остерського та Кролевецького повітів заробляли 6-7 коп. за добу [6, 101]. Значна кількість селян працювала в поміщицьких економіях та на цукрових заводах губернії. Селянин з власним конем за день отримував в середньому 1 крб 15 коп., працівник без коня – 35-50 коп., працівниця-селянка – 25-35 коп. При цьому ціна фунта білого хліба сягала 25 коп., а пуд пшеничного борошна коштував 10 крб [8, 32-33]. Проте далеко не всі селяни могли знайти й таку роботу, тому змушені були шукати тимчасових заробітків на землеробських роботах в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, на фабриках та цукрових заводах Київської та Подільської губерній. Надлишок робочих рук напередодні Першої світової війни становив більше 140 тис. осіб [10, 183]. Найбільше відхідників давали Стародубський, Новозибківський, Суразький та Городнянський повіти. Нерідко працювати йшли не лише чоловіки, а й жінки з дітьми [6, 106-107]. Як правило, заробітчанин за півроку виснажливої роботи отримував не більше 30 крб [2, 2]. Для придбання 1 дес. землі в Чернігівській губернії треба було віддати близько 143 крб [21, 11]. Становище дещо змінилося з початком Першої світової війни, коли на початку 1917 р. ціни на робочі руки зросли у 4-5 разів [22, 7].

Отже, на початку XX ст. Чернігівщина залишалась типовою аграрною губернією імперії. Аграрне перенаселення посилювало еміграцію сільського населення, що зумовлювало особливості демографічної ситуації на Чернігівщині. Наприкінці XIX – на початку XX ст. збільшувалися площі селянського землеволодіння за рахунок поміщицьких та державних земель, про що свідчать матеріали сільськогосподарського перепису 1917 р. Внаслідок приросту населення та парцеляції середня землезабезпеченість селянського господарства не змінювалась, а 40 % господарств залишались малоземельними або зовсім не мали наділів. Низький рівень агрокультури напередодні 1917 р. став на заваді зростанню продуктивності праці та врожайності сільськогосподарських культур. Подальший розвиток сільського господарства потребував докорінних реформ аграрних відносин, насамперед вирішення земельного питання. Однак розв'язання земельного питання за рахунок ліквідації поміщицького землеволодіння було неможливим через його низьку питому вагу (всього 14,4 % орних земель). Для продовження дослідження земельного питання на Чернігівщині, необхідно з'ясувати, якими методами воно розв'язувалось під час Української революції 1919-1921 рр.

1. Рубач М.А. *Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.* – К., 1956.
2. Калиниченко В.В. *Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917 – 1929)* // *Вопросы истории СССР.* – 1985. – Вып. 30.
3. *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.* – К., 1967. – Т. 1.
4. Дядиченко А.Н. *Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении* // *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1914. – Вып. 1. – Ч. 2.
5. Кондаков Д.М. *Черниговская губерния в естественно-*

- историческом отношении* // *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1914. – Вып. 1.
6. Иринин А.М. *Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края.* – Чернигов, 1919.
7. Бар Г. *Эволюция землевладения Черниговщины* // *Бюллетень Губстатбюро.* – 1923. – № 3-6.
8. Щербаков В.К. *Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г.* // *Летопись революции.* – 1927. – № 2.
9. Кудлай П.Д. *Аграрні відносини на Чернігівщині напередодні першої буржуазно-демократичної революції в Росії* // *Вісник Київського Університету.* – 1958. – № 1. – Вип. 2.
10. Левенко А.І., Чорноус В.У. *Трудящі Чернігівські губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції* // *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.* – К., 1867. – Т. 2.
11. *Центральный державный архив громадських об'єднань України.* – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 42.
12. *Державний архів Чернігівської області.* – Ф. Р-503. – Оп. 5. – Спр. 1а.
13. *Центральный державный архив вищих органів влади та управління України.* – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.
14. *Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник.* – С.Пб., 1995.
15. Костров Н.И. *Районы Черниговщины.* – Н.К.З. *Носовская сельскохозяйственная опытная станция.* – 1924. – Вып. 30.
16. Коржиков Т.М. *Юг и север Черниговщины и Советская власть* // *Вестник Черниговского губернского земельного отдела.* – 1919. – № 15-16.
17. Королев А. *Полевая продукция Черниговщины* // *Бюллетень Губстатбюро.* – 1923. – № 1-2.
18. Дзенькевич Б.М. *Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк.* – Вып. 1: *Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи.* – К., 1917.
19. *Народное хозяйство Черниговщины.* – 1919. – № 2-3.
20. Лобода І. *Селяни Чернігівщини напередодні Жовтня* // *Деснянська правда.* – 1958. – 25 січня.
21. Холтяр Ю.А. *Крестьянское движение на Левобережной Украине (март 1917 – январь 1918 гг.): Автореферат диссертации.* – К., 1990.
22. *Черниговская земская газета.* – 1917. – № 18.

А. А. Криськов

ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870–1890-ті рр.)

Друга половина XIX ст. для Правобережної України (Волинська, Київська та Подільська губернії) пройшла під знаком перманентних реформ аграрного сектора економіки. Розпочавши реформування поземельних відносин в регіоні, царський уряд зіштовхнувся з цілим рядом явищ, які були невідомими російській юридичній науці, але їхнє регламентування було нагальним. Реформи 1861, 1863 та 1867 років були спрямовані на вирішення аграрного питання в краї, проте наявність тут різних за соціально-правовим статусом категорій землеробського населення унеможливила застосування їхніх приписів для всього аграрного сектора.

Вказане питання не було предметом спеціального дослідження у вітчизняній історіографії і характеризується недостатнім ступенем розробки, хоча з'ясування його було започатковане ще в останній третині XIX ст. не фаховими істориками, а чиновниками І. Рудченком [1] та М. Тарановським

[2], які подали ряд статистичних даних. Спробу ж наукового дослідження здійснив П.Лященко [3], проте у контексті загального викладу процесу реформування. Історіографія радянського часу, більше заклопотана дослідженням проявів класової боротьби, теж не приділила належної уваги цьому питанню. Побіжно та епізодично його торкнулися А. Анфімов [4] та М. Лещенко [5], певні аспекти розглянув В. Рибинський [6]. Сучасна історіографія є недостатньою. Відомі лише ряд невеликих за обсягом публікацій вітчизняних дослідників [7] та праця французького історика Д. Бовуа [8], в якій ряд сюжетних ліній стосуються цієї проблематики.

Метою публікації є аналіз законодавства з досліджуваної проблеми та встановлення фактичної кількості осіб, які отримали землю у власність на Правобережній Україні вже після реформ 1861, 1863 та 1867 років. Об'єкт вивчення – спроби уряду в 1861, 1863, 1867 рр. вирішити аграрне питання на Правобережжі, предмет – землевлаштування в регіоні.

Правобережна Україна в еволюції свого аграрного сектору суттєво різнилася від інших частин імперії. Характерною рисою землеволодіння в краї була майже повна відсутність общини та подвірний його характер. Крім того, репресії після польського повстання 1831 р. перманентно збільшували кількість особисто вільного землеробського населення, а повстання 1863 р. призвело до радикальних змін в аграрній політиці уряду в регіоні, яка виразилася у негайному переведенні кріпосних зобов'язаних селян у розряд селян-власників, пониженні для них викупних платежів на 20 % тощо. 1867 року була реалізована реформа державних селян. Проте залишився ряд категорій землеробського населення, які не підпали під дію законодавства про землевлаштування.

Хронологічно першою групою особисто вільного землеробського населення Правобережжя, яка отримала землевлаштування у пореформений період, стали так звані „зобов'язані селяни”. До них за дореформним законодавством відносилися поміщицькі селяни, яких перевели в звання зобов'язаних селян на підставі указу від 2 квітня 1842 р. [9, 261-262]. Оскільки вони належали до розряду вільних сільських жителів і перебували у вільно-договірних відносинах із власниками землі, то реформа 19 лютого 1861 р. безпосередньо на них не поширювалася. На час цієї реформи на Правобережній Україні нараховувалося 25,7 тисяч чоловік [3, 125-126], причому 15 тисяч із них проживало у маєтках М. Погоцького у Подільській губернії, користуючись 6,7 тис. дес. землі [10, 7]. Оскільки за законом перевід до зобов'язаних відбувався за договорами, які затверджувалися на найвищому рівні, то ці договори мали залишатися в силі і за нових умов. 13 жовтня 1861 р. Головний Комітет поширив дію „Положень” 19 лютого 1861 р. на цю категорію селянства, зберігши за ними всі надані їм пільги як стосовно більших наділів, так і нижчих повинностей, якщо вони відрізнялися від встановлених розмірів.

У 1866 р. законодавчо було врегульовано питання землевлаштування селян так званої „Острозької ординації”, до складу якої входило 602 населених пункти Волинської та Подільської губерній [11, 412]. Особливість ординацьких маєтків у порівнянні із звичайними поміщицькими полягала у тому, що

податки збиралися не за кількістю душ, а фіксовано з кожного маєтку. При проведенні реформи 1863 р. власники ординації не вдало клопотали проти введення тут уставних грамот, пропонуючи залишити місцевих селян на чиншовому праві із сплатою особливої ординацької повинності. Законом від 11 жовтня 1866 р., власникам було дозволено одночасно з переходом селян на обов'язковий викуп капіталізувати ординацький збір з 6 % з утриманням цієї суми та викупних позик [12, 119]. Всього на 1860 р. в ординацьких маєтках проживало 183,7 тис. осіб [3, 217].

Крім перелічених вище категорій землеробського населення, на Правобережній Україні існували й інші, яких об'єднувало те, що вони орендували землі на чиншовому праві. До них відносилися сільські „вічні чиншовики”, „вільні люди” та старообрядці. Слід зазначити, що чиншове право володіння землею було особливою формою землеволодіння. Воно передбачало право володіння, користування та розпорядження нерухомою власністю, в той час як оренда – тільки право користування. Чиншовик обмежувався лише обов'язком платити за користування землею на вічні часи встановлений чинш, в той час, як орендна плата могла змінюватися. Чиншове володіння було спадковим. Варто зауважити, що визначити кількісні параметри землеробського населення, яке перебувало на чиншовому праві, досить складно. Наприклад, М. Тарановський вказував, що всіх старообрядців на Правобережжі у 1882 р. було 40 тис. осіб [2, 30], тоді як І. Рудченко заявляв про 139191 особу старообрядців, які були на чиншовому праві [1, 153]. Загальну кількість чиншовиків Правобережної України І. Рудченко визначав у 267 тис. осіб, які користувалися 207 дес. землі [1, 153], П. Лященко вказує на 46,4 тисячі дворів чиншовиків (244 тис. осіб) [3, 259], Д. Бовуа нараховує 46598 дворів, які користувалися 214046 дес. [8, 180].

Найраніше розпочалися заходи із землевлаштування „вільних людей”. Законом від 25 липня 1864 р. [13, 649-652] ліквідовувався особливий розряд „вільних людей”, які злилися з селянством і були розділені на два розряди. До першого були причислені ті, яких поміщики перевели у „вільні люди” з кріпосних чи тимчасово зобов'язаних селян після 20 листопада 1857 року, а до другого – всі, які стали „вільними людьми” до 20 листопада 1857 року. До першого розряду увійшли ті, кого поміщики перетворили на „вільних людей” через небажання наділяти їм землю при майбутній реформі 1861 року. Вони були зрівняні з іншими селянами у всіх особистих та майнових правах та обов'язках.

Дещо інакше вирішувалося питання землеустрою „вільних людей” другого розряду. Їхні поземельні відносини ґрунтувалися на вільно-договірних відносинах на основі формальних строкових терміном до 12 років контрактах виключно за грошову оплату, із зменшенням орендної платні на 10 %. При цьому ділянці орендованої „вільними людьми 2-го розряду” землі не могли бути у них ні відібрані, ні зменшені, ні обмінені на інші землі до закінчення 12 річного терміну дії контракту. Якщо орендарі доходили згоди із землевласником стосовно купівлі орендованої землі у власність, то вони мали право на фінансову допомогу від уряду у відповідності до загальних правил про викуп за „Положенням” від 19 лютого 1861 року.

Після закінчення 12 річного строку оренди землевласник мав право відмовити орендарям з „вільних людей 2-го розряду” в її продовженні, але був зобов’язаний виплатити як компенсацію дворічну орендну плату колишнім орендарям [13, 649-651]. Таким чином, поземельні відносини „вільних людей 2-го розряду” були визначені як договірно-орендні, проте це вважалося тимчасовим явищем, оскільки разом з цим надавалося право на викуп за сприяння уряду. Загалом, правила 1864 р. не задовольнили жодну з сторін. Відносини між землевласниками, які прагнули до мобілізації земельної власності, та орендарями, яких вони мусли терпіти на своїй землі під тиском уряду, а у перспективі і наділяти землею, загрожували загостренням після закінчення строків 12 річних контрактів.

Вже у 1868 році Міністерства фінансів та внутрішніх справ спільно розробили правила про викуп орендованих земельних ділянок „вільними людьми 2-го розряду”. Вони передбачали викуп землі на основі добровільних угод між „вільними людьми” і землевласниками. Викупна сума визначалася по капіталізації орендної платні із знижкою на 10 %. Однак розгляд проекту затягнувся аж до 1888 року, коли Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) імперії внесло його на розгляд Державної Ради. Передбачалася можливість для „вільних людей 2-го розряду”, які після закінчення 12 річних контрактів вступили у нові орендні відносини, викупу орендованих ділянок. Викупна сума зменшувалася на 35 %. З цієї суми 85 % „вільні люди 2-го розряду” могли отримати від уряду. Однак Державна Рада виступила проти проекту, оскільки зауважила, що це викличе невдоволення з боку поміщиків [3, 248-250]. Лише 21 березня 1888 р. „вільним людям 2-го розряду” законодавчо було надано право викупляти орендовані ділянки, офіційно повідомивши про це губернські органи влади не пізніше 1 січня 1891 року. Законом від 27 грудня 1893 р. цій категорії землеробського населення було дозволено отримувати позики на однакових із селянами підставах [14, 698]. Не доводиться говорити про ефективність застосування наведених правових актів, оскільки за період 1892–1894 рр. їх було застосовано лише до 507 осіб (332 у Подільській та 175 у Волинській губерніях) [15, 5, 96-96 зв]. Проте, з виданням названих законів землевлаштування „вільних людей” на Правобережжі України було завершено.

Землевлаштування інших груп чиншовиків відбувалося дещо інакше. Ще 22 травня 1876 р. були видані спеціальні „Положення о поземельном устройстве единоверцев и старообрядцев, проживающих на владельческих землях в губерниях Северозападных и Белорусских”, які дозволяли викупляти землі за сприяння уряду. Викупу підлягали землі, які старообрядці орендували на постійній основі до 17 червня 1863 р. Викупна позика визначалася шляхом капіталізації з 6 % орендної плати [16, 741]. Однак цей закон не знайшов практичного застосування на Правобережній Україні, бо більшість старообрядців тут були приписані до міщан.

В цей же час соціальна напруга на Правобережжі, викликана масовим згоном чиншовиків з поміщицьких земель, змусила уряд здійснити певні кроки для вирішення питання. У 1877 р. у МВС було утворено чиншову комісію під головуванням Ф.В.

Готовцева, якій доручили розробити законопроект землевлаштування чиншовиків. 9 червня 1886 р. було прийнято „Высочайше утвержденное Положение о поземельном устройстве сельских вечных чиншовиков в губерниях Западных и Белорусских” [17, 275- 283]. Згідно з цим законом, земельне володіння визнавалося чиншовим, якщо воно розпочалося раніше 21 серпня 1840 р. і було доведене письмовою угодою (грамоти, письмові привілеї, контракти та ін.) або свідками. Земельні володіння визнавалися чиншовими і після 21 серпня 1840 р., але не пізніше, як за 10 років до видання зазначеного Положення при дотриманні наступних умов: а) письмові докази чиншових прав; б) якщо їх не існувало, то чиншовий наділ мав знаходитися у складі всього населеного пункту або його частини, на якій мешкали претенденти на чиншові права [17, 276-277]. Оцінка землі, яку викупляли чиншовики, була досить високою – до 150 крб сріблом за десятину присадибної землі і до 82,5 крб сріблом – за десятину орної землі [4, 40]. Тобто, розмір річного оброку для присадибного наділу чиншовика складав 9 крб, а для орного – 4,95 крб, тоді як колишнім поміщицьким селянам Правобережної України викупні платежі нараховувалися виходячи з розмірів річного оброку: для присадибної землі – 5,1 крб сріблом, а за польову землю – від 1,35 крб до 3,3 крб [18, 154-155].

Після скасування кріпосного права постало питання щодо подальшої долі єврейських землеробських колоній, які урядовими зусиллями створювалися на державних землях Правобережної України впродовж всього XIX ст. 30 травня 1866 року з’явився закон, який скасовував всі попередні законодавчі акти стосовно цих колоній. При Міністерстві держмайна було створено комісію для підготовки нового положення. Планувалося зрівняння у правах та помешканні євреїв-хліборобів з загальним селянським станом [19, 296]. Проте положення так і не з’явилося, хоча у 1872 і 1874 роках запасні, зайві і вільні землі, які числилися при колоніях, були у них відібрані [20, 16].

Отже, процес землевлаштування з наближенням його основ до загальних засад, тобто з викупом земельних ділянок і перетворенням орендних відносин на право власності, тривав до кінця XIX ст.

1. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К.: Типография штаба КВО, 1882.
2. Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевской, Подольской и Волынской губерний). – К.: Типография штаба КВО, 1882.
3. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – С.Пб., 1913. – Ч. 1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности.
4. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881–1904). – М.: Наука, 1980; Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России, 1881–1904. – М.: Наука, 1984.
5. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1970.; Леценко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К.: АН УССР, 1959.
6. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в половині XIX ст. // Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії /

- Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – Т. II.
7. Борисевич С.О. Чиншова реформа 1886 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 2; Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999; Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник, присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. – Кам'янець-Подільський: Доля, 1995; Сосно В.А. "Вільні" люди Західних губерній // Проблеми етнографії, фольклору, мовознавства Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992; Таранец С. Старообрядчество Подолши. – К., 2000.
 8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – К.: Інтел, 1996.
 9. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗРІ). – Збір. II. – Т. XVII, відділення перше. – 1842. – № 15462. – С.Пб., 1843.
 10. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах ЦДІАУ, м. Київ // Історія України. – 1997. – № 18 (34).
 11. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский.
 12. ПЗЗРІ. – Збір. II. – Т. XLI, відд. друге. – 1866. – № 43728. – С.Пб., 1868.
 13. ПЗЗРІ. – Збір. II. – Т. XXXIX, відд. перше. – 1864. – № 41109. – С.Пб., 1867.
 14. ПЗЗРІ. – Збір. III. – Т. XIII. – 1893. – № 10213. – С.Пб., 1897.
 15. Хмельницький обласний державний архів. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 3492.
 16. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. – С.Пб.: Типография МВД, 1910.
 17. ПЗЗРІ. – Збір. III. – Т. VI. – 1886. – С.Пб., 1888.
 18. Козиренко М.К. Введення положень 19 лютого 1861 року на Правобережній Україні // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К.: Наукова думка, 1963.
 19. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9).
 20. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолши. – 1913. – № 7.

В.М. Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ДВОРЯНСТВО

Скасування кріпосного права у 1861 році стало епохальною подією в житті народів, які проживали в межах Російської імперії. Стосувалося це й

українських земель (Правобережжя, Лівобережжя, Південь). Юридичне звільнення особи селянина та наступні демократичні реформи 60–70-х років XIX ст. створили необхідні умови для бурхливого розвитку промислового і фінансового капіталізму. Це дозволило царизму досить швидко повернути собі політичний авторитет у Європі, втрачений за часів невдалої для Росії Кримської війни. Навпаки, село і після скасування кріпацтва залишалося оплотом пережитків кріпосництва, уособленням яких було збереження феодального поміщицького землеволодіння. Не дивно, що остаточне утвердження тут нового, капіталістичного укладу сталося лише наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Та й то лише після деяких поступок уряду у вигляді обов'язкового викупу землі селянами й ліквідації їхнього тимчасовозобов'язаного стану та суттєвого пониження розміру викупних платежів. „Поступки, вирвані у самодержавства...”, – писав корифей радянської історико-аграрної науки академік М.М. Дружинін, – при всій їх обмеженості, послужили межею між першим пореформним двадцятиліттям, цим найтяжчим періодом в житті російського села, і періодом подальшого розвитку нової соціально-економічної формації” [1, 265]. Тим не менше, і це є незаперечним фактом, проникнення капіталістичних відносин у аграрний сектор як російської, так і української економіки почалося задовго до реформи 1861 року і неухильно продовжувалося у перше післяреформне двадцятиріччя. Головним його підсумком в історії села Микола Михайлович саме і вбачав прилучення його до нової, капіталістичної формації [1, 274]. Одним із важливих проявів цього процесу стало порушення одвічної становості феодального землеволодіння і перехід землі до рук інших як особистих, так і колективних її власників. У численних статистичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. до перших найчастіше віднесено дворян, чиновників, офіцерів, духовенство, міщан, селян-власників, іноземних підданих та інших фізичних осіб. Серед юридичних осіб або колективних власників найчастіше згадуються сільські громади, селянські, селянсько-міщанські, торгово-промислові товариства тощо. На жаль, в історичній літературі до цього часу практично відсутня соціально-економічна характеристика більшості з вищеназваних фізичних та юридичних осіб, які в тій чи іншій мірі брали участь у перерозподілі земельної власності в другій половині XIX – на початку XX ст. Без такої ж характеристики наші уявлення про стан і динаміку землеволодіння у визначений період ніколи не стануть повними і вичерпними. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, автор статті ставить за мету охарактеризувати земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. Об'єктом нашої уваги є група земельних власників, предметом – дворянство. Незважаючи на те, що проблема дворянства взагалі у загальноросійському масштабі в історичній літературі не нова [2 – 14], нижче спробуємо зупинитися на деяких цікавих, з нашої точки зору, її аспектах стосовно України.

Сам термін „дворянин” відомий на Русі ще з XII століття. Спочатку так називали тих князівських та боярських дворових слуг, яким на час служби надавалися невеликі земельні ділянки для власного користування. Ближче до кінця XV ст. дворянами

стали називати посаджених на основі помісної системи на землю військових слуг великих князів московських. Українське дворянство, зародившись на зламі XVII – XVIII століть, надалі формувалося головним чином за рахунок українсько-польської шляхти на Правобережній Україні [15] та української і козацької верхівки в межах колишньої козацької держави – Гетьманщини [16, XVI]. Наприкінці XVIII ст., коли вицезгадані землі, а також південний регіон з Кримом остаточно перейшли під владу Російської імперії, тут швидко зростає чисельність і землеволодіння російського дворянства. У 1785 р. „Жалувана грамота” Катерини II зрівняла у правах російське та українське дворянство, яке наприкінці XVIII ст. налічувало близько 100 тисяч чоловік [17, 34]. У першій половині XIX ст., з поглибленням кризи феодально-кріпосницьких відносин, починається економічний занепад дворянства. Близько 24 % поміщицьких маєтків у межах України опиняються під заставою в різноманітних кредитних установах [17, 34]. Незважаючи на це, в руках дворянства напередодні скасування кріпацтва перебувало близько 70 % усього земельного фонду України [17, 34].

Реформа 1861 року порушила одвічну становість феодального землеволодіння, поклавши початок переходу значної кількості поміщицької (читай дворянської) землі в руки інших верств населення і перш за все – в руки селянства. За даними В.П. Теплицького, в ході її реалізації поміщики втратили понад 6,7 млн десятин, або 26,7 % усієї землі, яка перебувала до реформи у їхньому спільному з кріпосними селянами вжитку, залишивши при цьому у своєму володінні понад 18,5 млн десятин [18, 112]. За іншими даними, наведеними творчим колективом під керівництвом Б.Д. Лановика [19, 271], внаслідок земельної реформи із 48,1 млн га земельного фонду (тут же наведено співвідношення: 1 дес.=1,09 га [19, 366], а отже у десятинах земельний фонд України становив: 48,1 га : 1,09 = 44,1 дес., що підтверджується іншими матеріалами [20, 9]) у дев'яти українських губерніях селяни отримали 21,9 млн га (20,1 млн дес.) землі або 45,7 %. За поміщиками залишалося 22,5 млн га (20,6 млн дес.) землі або 46,6 %. Нарешті, у власності церкви та держави продовжувало перебувати 3,7 млн га (3,4 млн дес.) або 7,7 % усього земельного фонду України. Як бачимо, показники, наведені різними авторами, дещо різняться, але не заперечують того факту, що і після реформи 1861 року саме дворяни продовжували залишатися найбільшими землевласниками. Щоправда, саме реформа 1861 року різко підірвала економічний потенціал дворянства. По-перше, у 1859 р. було закрито державні кредитні установи, які видавали позики під заставу нерухомості. По-друге, із отриманих від держави упродовж 1862–1893 рр. майже 896 млн крб викупних сум за селянські наділи близько 316 млн крб пішло на погашення дворянських боргів кредитним установам. Лише 580 млн крб були видані поміщикам Європейській Росії упродовж майже 30-ти років у вигляді процентних бумаг [21, 3-4]. Як наслідок, у висновках спеціальної урядової комісії з вивчення причин глибокої аграрної кризи, що охопила сільське господарство на початку 70-х років XIX ст., було відзначено, що „частные землевладельцы не были приготовлены к реформе, она застала их внезапно” [22, 5-6]. Подібні загальноросійські проблеми були

актуальними і для більшості дворянських господарств у межах України [23, 293]. Про це, зокрема, сповідав чернігівський губернатор С.В. Шаховський у звіті Міністру внутрішніх справ від 6 вересня 1884 року. „Во всей губернии, – писав Сергій Володимирович, – и ныне имеется не более нескольких десятков помещиков, которые, обладая приличным капиталом, имели возможность нести расходы по ведению хозяйства” [24, 2 зв. - 3]. За таких обставин більшість дворян в межах України виявились неспроможними повноцінно вести власні господарства і змушені були повністю або частково позбавлятися власних земельних угідь, продаючи їх, або закладаючи у кредитні установи, головним чином – у Селянський та Дворянський банки. За даними російських дослідників І.Д. Ковальченка та Л.В. Мілова, протягом 1863–1910 рр. у 9-ти українських губерніях у ринковий обіг поступило понад 38,2 млн дес. землі (південноукраїнські губернії об'єднанні під назвою Південний степовий район з Бесарабською губернією) [25, 225]. Про те, що її більшість належала дворянству, свідчать підрахунки українського вченого-аграрника М.Н. Лещенка. За його даними, лише протягом 1877–1905 рр. землеволодіння дворян південноукраїнських губерній (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) скоротилося на 49,4 %, лівобережних (Полтавська, Харківська, Чернігівська) – на 39,5 %, правобережних (Волинська, Київська, Подільська) – на 16,2 % [26, 17]. Всі ці обставини зрештою привели до того, що приблизно на початку 80-х років XIX ст. дворянство почало різко втрачати свою соціальну значимість у суспільстві, не знаходячи собі місця серед нових соціально-економічних і суспільно-політичних відносин [10, 165-166]. До честі царського уряду, він вчасно зреагував на реальну небезпеку втрати тієї соціальної опори, на якій власне і трималося самодержавство, як пережиток феодального суспільства. Низка реформ, здійснених Олександром III у 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. [27-28], відомих під назвою контрреформ, помітно зміцнила становище дворянства у суспільстві й у державі. У будь-якому разі, на рубежі XIX – XX ст. воно знову являло собою досить міцний прошарок привілейованого населення. В цей час його чисельність в Україні становила близько 54-х тисяч чоловік [17, 34]. За даними земельного перепису 1905 року, приватна земельна власність дворян у межах України становила майже 10,9 млн десятин [29, 12-13] (за даними статистики Міністерства фінансів – 13,7 млн дес. [30, XXXIII]). Різні автори і масові статистичні джерела підтверджують неухильне й суттєве скорочення дворянського землеволодіння, що постійно відповідало характеру післяреформеного перетворення станового землеволодіння на багатостанове. Проте, як зазначає дослідник дворянства А.Б. Корелін, аж до початку XX ст. останнє все ще залишалось як найбільшим продавцем землі, так і найбільшим її покупцем [13, 55]. Іншими словами, торгові угоди типу „дворянин-дворянин” були дуже поширеними і, як вважає дослідник, сприяли інтенсивному перерозподілу земельної власності всередині дворянського стану [13, 57]. Хоча скорочення дворянського землеволодіння за 1863–1905 рр. майже наполовину говорить саме за себе. Цей же процес тривав і надалі. Особливо показовими у цьому відношенні є 1905–1907 роки – роки першої

російської революції. Тоді під тиском масового селянського руху дворянство починає різко позбавлятися значних, переважно спірних із селянами, земельних ділянок. За нашими підрахунками, в одній лише Катеринославській губернії дворяни продали з листопада 1905 по грудень 1907 років близько 100 тисяч десятин землі, тоді як придбали усього 9,2 тис. дес. [31, 74-719; 32, 11-883; 33, 41-1058]. Загалом же протягом 1906–1914 рр. дворянство України продало понад 3,6 млн дес., а придбало майже удвічі менше – усього 1,7 млн десятин землі [30, 23-29; 34, 23-29; 35, 23-29; 36, 23-29; 37, 23-29; 38, 32-34]. Та, незважаючи на неухильне скорочення площі дворянського землеволодіння, саме серед дворян було найбільше індивідуальних великих земельних власників. Свого часу в радянській історіографії було визначено критерії дрібних (50-100 дес.), середніх (100-500 дес.) та великих (понад 500 дес.) господарств [7, 21]. Виходячи з цього, навіть у лівобережних губерніях, відомих переважанням тут дрібних та середніх поміщицьких

господарств, із 1124-х маєтків у 1905 році 515 (45,8 %) були розміром від 1 до 10 тисяч десятин [39, 30]. Величезними продовжували залишатися земельні володіння найвідоміших у імперії дворянських та графських родин. За підрахунками А.М. Анфімова, 155 найбільших земельних магнатів мали загалом 16,1 млн дес. землі [7, 31]. Значна частина цих володінь знаходилась у межах України. За нашими підрахунками, тут мали земельну власність близько 30-ти найзаможніших магнатів Російської імперії (не рахуючи іноземних підданих). Їхні загальні володіння становили близько 5,7 млн десятин, в тому числі майже 1,2 млн дес. (21 % усіх земельних володінь) – в українських губерніях [8, 13-19, 43-74]. Уявлення про те, кому і де належали ці землі, має дати наведена нижче табл. 1.

Таблиця 1

Володіння найбільших земельних власників Російської імперії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)

№ п/п	Прізвище, ім'я, по-батькові	Титули, службові і соціальні становище	Площа земельних володінь (у дес.)	
			Всіх	В Україні (губернії)
1	2	3	4	5
1.	Абамелен-Лазарев Семен Семенович, дружина – Марія Павлівна, уродж. Демидова.	Князь. Горний інженер, член ради гірничопромисловців Уралу.	869714	3295 – Подільська губ. 3000 – Херсонська губ.
2.	Балашови Іван Петрович та Микола Петрович; дружина М.П. – Катерина Андріївна, уродж. Шувалова.	Дворяни. І.П. – член імператорської канцелярії; М.П. – член Державної Ради	521838	11788 – Подільська губ. 43583 – Київська губ.
3.	Бяртинський Олександр Володимирович; дружина – Надія Олександрівна, уродж. Стенбок-Фермор	Князь. Член головного штабу Військового міністерства.	186587	14270 – Полтавська губ. 36255 – Волинська губ. м. Дубно
4.	Бобринський Олександр Олександрович; дружина – Софія Андріївна, уродж. Шувалова; діти – Андрій, Георгій, Олексій („смілянські“)	Графи. Олексій – сенатор, Георгій – член Військового міністерства, Андрій – член ради Міністерства народної освіти.	71930	52000 – Полтавська губ.
5.	Браніцький Владислав Олександрович	Дворянин. Член Військового міністерства	75700	75651 – Київська губ.
6.	Браніцькі Марія Свєтафівна	Графиня.	97900	96966 – Київська губ.
7.	Волконський Михайл Сергійович; дружина – Слісавета Григоріївна, уродж. Волконська.	Князь. Статс-секретар, член Державної Ради, сенатор.	54660	6300 – Херсонська губ.
8.	Воронцов-Дашков Іларіон Іванович; дружина – Слісавета Андріївна, уродж. Шувалова.	Граф. Член Державної Ради, головного штабу Військового міністерства, член Головного управління держ. кіннозаводства.	298720	782 – Таврійська губ. 33786 – Волинська губ. 19600 – Київська губ.
9.	Фон-Дервіз Сергій Павлович	Дворянин. Статський радник.	88584	9442 – Київська губ.
10.	Демидови Сан-Дonato Павло, Елім, Олександр Павловичі, дружина – Аврора Павлівна	Князі. Е.П. – чиновник особливих доручень при Міністерстві закордонних справ.	739937	5277 – Київська губ.
11.	Долгорукий Олександр Сергійович; дружина – Ольга Петрівна, уродж. Шувалова.	Князь. Член Державної Ради у відомстві іноземних справ, член ради мануфактур і торгівлі.	63409	13021 – Таврійська губ. 5915 – Катеринославська 5062 – Чернігівська губ.
12.	Дурново Павло Петрович; дружина – Софія Петрівна, уродж. Волконська.	Дворянин. Член Військового міністерства.	123600	15270 – Полтавська губ.
13.	Канкрін Іван Вікторович; дружина – Віра Олександрівна, уродж. Плаутіна.	Граф. Бесарабський губернатор, член Державної канцелярії.	59890	26603 – Катеринославська Таврійська губ. 30825 – Волинська губ. 2466 – Київська губ.
14.	Клейнміхель Костянтин Петрович.	Граф. Член Міністерства внутрішніх справ.	64182	34721 – Чернігівська губ. 6615 – Харківська губ. 14208 – Катеринославська 12845 – Полтавська губ.
15.	Кочубей Віктор Сергійович.	Князь. Начальник Головного управління уділів.	67034	3169 – Катеринославська 5800 – Полтавська губ.
16.	Кривошеїн Аполлон Костянтинович; дружина – Марія Петрівна, уродж. Струкова.	Дворянин. Чиновник особливих доручень, при Міністерстві землеробства.	66920	14938 – Харківська губ. 7430 – Таврійська губ. 5910 – Катеринославська
17.	Мордвінов Олександр Олександрович.	Граф.	164800	75811 – Таврійська губ.
18.	Мусін-Пушкін Олексій Іванович; дружина – Любов Олександрівна, уродж. Кушельова-Безбородько.	Граф. Член Державної канцелярії і головного штабу Військового міністерства	131761	13618 – Полтавська губ. 20777 – Херсонська губ. 17433 – Чернігівська губ.
19.	Орлов Володимир Миколайович.	Світліший князь. Начальник Військово-похідної канцелярії імператора.	67914	18856 – Подільська губ.
20.	Рибоп'єр Георгій Іванович.	Граф. Член військового міністерства.	52479	17424 – Харківська губ.
21.	Сангушко Роман Владиславович.	Князь. Член Головного управління держ. кіннозаводства.	63000	Латифундія у Волинській губернії
22.	Строганов Павло Сергійович; дружина – Ганна Дмитрівна, уродж. Бутурліна.	Граф. У відомстві міністерства іноземних справ.	53080	14938 – Харківська губ. 7430 – Таврійська губ. 5910 – Катеринославська
23.	Струков Ананій Петрович.	Дворянин. Член Державної ради, губернський маршалок.	67273	11538 – Полтавська губ. 16000 – Катеринославська

З наведеного вище можна зробити висновок про те, що дворянство України, незважаючи на численні й стабільні земельні втрати, продовжувало і на початку XX ст. залишатися серйозним земельним власником. Водночас дрібне дворянство розорювалося під впливом капіталістичного розвитку. Внаслідок такого розшарування дворянства його земельна власність зосереджувалася, головним чином, в руках дворянської верхівки.

1. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861–1880 гг. – М., 1978.
2. Кашкаров И.Д. Дворянское дело. – С.Пб., 1888.
3. Современные дворянские вопросы. – С.Пб., 1897.
4. Елишев А.И. Дворянское дело. – М., 1898.
5. Семёнов Н.П. Наше дворянство. – С.Пб., 1899.
6. Терпигорьев С.Н. Оскуднение. Очерки помещичьего разорения. – С.Пб., 1881.
7. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: Конец XIX – начало XX века. – М., 1969.
8. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начало XX века. – М., 1971.
9. Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. – Л., 1971.
10. Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л., 1973.
11. Проскуракова Н.А. Размещение и структура дворянского землеустройства Европейской России в конце XIX – начале XX века //

- История СССР. – 1973. – №1.
12. Дьякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Л., 1978.
 13. Корелин А.Б. Дворянство в пореформенной России 1861–1901 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.
 14. Водарский Я.В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. – М., 1988.
 15. Жуковський А. Шляхта // Енциклопедія українознавства. – Том 10. / Перевидано в Україні. – Львів, 2000.
 16. Лукомский В.Н., Модзалевский В.П. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута / Репринтное издание. – К., 1993.
 17. Українська радянська енциклопедія. – Том 4: Данте-Ешелон. – К., 1961.
 18. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
 19. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За загальною ред. проф. Б.Д. Лановика. – К., 1994.
 20. Історія селянства Української РСР: У двох томах. – Том 2. – К., 1967.
 21. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк 1883–1910. – М., 1911.
 22. Доклад Высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельскохозяйственной производительности в России. – С.Пб., 1873.
 23. Історія народного господарства Української РСР: У трьох томах, чотирьох книгах. – Том 1.: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983.
 24. Російський державний історичний архів. – Ф. 1291. – 1884. – Оп. 53. – Спр.10.
 25. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – М., 1974.
 26. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968.
 27. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968.
 28. Ващенко А.В. Інститут земських начальників російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2002.
 29. Статистика землевладения 1905 года: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – С.Пб., 1907.
 30. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – С.Пб., 1912.
 31. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1906.
 32. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1907.
 33. Санки-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – С.Пб., 1908.
 34. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXII. – С.Пб., 1913.
 35. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXIII. – С.Пб., 1914.
 36. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXIV. – С.Пб., 1915.
 37. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Выпуск XXXV. – С.Пб., 1917.
 38. Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М. 1988.
 39. Авраменко А.М. Дворянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Вестник Харьковского университета. – № 238: История и культура досоциалистических формаций. – Харьков, 1983.

Ю.М. Вовкотруб

Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.)

Аграрна проблематика традиційно популярна серед вітчизняних науковців-істориків. Проте і на сьогодні залишається чимало нерозв'язаних питань. Одним із них є дослідження та застосування сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні в II половині XIX – початку XX ст. У сучасній історіографії окреслена тема побіжно аналізується у наукових працях Д.Г. Войтюка, В.І. Кравчука, Г.І. Живолупа та Г.В. Лупаренка [1], В.М. Литвина [2].

Автор статті ставить за мету дослідити виробництво сільськогосподарських машин та їхнє застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Об'єкт вивчення – аграрний сектор Наддніпрянщини окресленого періоду, предмет – виробництво та застосування сільськогосподарських машин.

Виробництво сільськогосподарських машин та зняряд зародилось в Україні ще в першій половині XIX ст. Так, наприклад, на українських землях в цьому технічному руслі досить помітно працювало машинобудівне підприємство Ріхтера, яке виникло у 1835 р. в м. Ромни (нині місто Сумської області). У 1841 р. аналогічно попередньому було відкрито велику майстерню за активного клопотання підприємця Кандиби в Чернігівській губернії. В 1841–1842 рр. в м. Кременчук князь Г. Потьомкін побудував підприємство з виготовлення сільськогосподарських машин, обладнань до цукрових, винокурних та інших переробних заводів [3, 7-9].

З розвитком промисловості України у другій половині XIX ст. виникають майстерні, склади та невеликі заводи з виробництва і ремонту нескладних сільськогосподарських машин. Нова удосконалена техніка, яка з'явилась у другій половині XIX ст. на підприємствах тогочасної України, сприяла підвищенню продуктивності праці селян. Все це передувало процесу розхитування вікової відсталості сільського господарства. В 50-ті роки XIX ст. виникли нові підприємства сільськогосподарського машинобудування в Олександрівську Катеринославської губернії, в містах Одесі та Карловіцях Полтавської губернії [4, 82].

Відносно розгалужена залізнична мережа, а також наявність стійкого ринку збуту для сільськогосподарських машин і можливість отримання на місці різноманітних сортів металу від металургійної промисловості сприяли швидкому росту виробництва сільськогосподарських машин в Україні. В 80-х роках XIX ст. з'являється ряд відносно великих заводів, як правило, поблизу металургійних заводів і в районах стійкого збуту сільськогосподарських машин, тобто на півдні України, зокрема в Одесі, Олександрівську (Запоріжжя), Миколаєві, Токмаку, Бердянську [2, 247-248].

Вони мали більш вигідні умови, ніж заводи Наддніпрянської України, але все ж вимушені були використовувати залізничні відходи, наприклад, виготовляти лемеші із відрізків стрічок ресор, а інколи

навіть із старих, які відслужили свій термін ресор [5, 208].

Після скасування кріпосного права економіка України, у тому числі й аграрний сектор, швидко переорієнтувалися на капіталістичні рейки. Уже в перші пореформені роки майже в усіх поміщицьких маєтках Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній були кінні, а в окремих великих економіях і парові молотарки. Ці сільськогосподарські машини дістали значне поширення і на Правобережній Україні. З розвитком цукрового виробництва тут повсюдно почали використовувати на цукрових плантаціях сямки, кінні граблі, багатолемішні плуги та інші удосконалені знаряддя, які купувалися власниками економій в Одесі, на заводі сільськогосподарського машинобудування поміщиків Маньковських в с. Боровці Подільської губернії та на підприємствах князя Сангушка в м. Славути Волинської губернії. У наступні роки оснащення сільського господарства Наддніпрянської України новітніми машинами та іншими знаряддями праці неухильно зростало. Протягом 70-90-х років XIX ст. імпорт сільськогосподарської техніки зріс майже в 16 разів, а виробництво її лише на Півдні України – в 12 разів. Уже наприкінці 1870-х років у сільському господарстві України налічувалося близько 700 парових двигунів, кілька тисяч молотарок, жниварок, віялок та інших удосконалених землеробських знарядь [6, 314].

Більшість машин та інших удосконалених знарядь праці надходили в поміщицькі та заможні селянські господарства. Так, наприклад, на кожне поміщицьке господарство в Слов'яноробському повіті Катеринославської губернії в середньому припадало: молотарок – 0,6, сівалок – 2, букерів – 4, залізних плугів – 11. У цілому на Півдні України з 379 поміщицьких маєтків, що вели господарство за допомогою власного реманенту, майже дві третини були забезпечені різними машинами. У Подільській губернії наприкінці XIX ст. з 100 поміщицьких маєтків машини та інші удосконалені знаряддя праці використовувалися у 94. Сільськогосподарська техніка поступово впроваджувалась і в заможних селянських господарствах, зокрема на фермах колоністів і заможних селян, найбільш поширених в південних губерніях та ряді інших місцевостей України. Так, наприклад, майже 92,8 % жниварок і косарок у Дніпровському повіті Таврійської губернії належали заможним селянам, господарства яких становили 1/5 всіх дворів [6, 314-315].

В кінці 1870-х років в Російській імперії вже працювало 340 підприємств, які виготовляли сільськогосподарські машини і знаряддя. За даними міністерства землеробства, річний об'єм їхнього виробництва становив біля 3 млн крб.. Центрами розвитку сільськогосподарського машинобудування були Польща, Прибалтика, Московська губернія і Україна [4, 82].

Проте, починаючи з 1880-х років швидкий розвиток внутрішнього виробництва землеробських машин уповільнюється [7]. В цей час скасовуються пільги, надані в 1861 р. механічним заводам з безмитного ввезення іноземних металів, а з 1885 р. і

сільськогосподарських машин [2, 248]. Ріст імпорту на ціле десятиліття призупиняється.

Повільне зростання потреби в машинах за останнє 20-ліття XIX ст. і різке збільшення на початку XX ст. видно з таблиці 1. Таке явище пояснюється тодішньою митною політикою царської Росії.

Таблиця 1

Забезпечення сільськогосподарською технікою

Роки	Внутрішнє виробництво, тис. руб.	Ввезення з-за кордону, тис. руб.	Загальна сума, тис. руб.	% збільшення
1878	3204	2957	6161	100
1888	5170	2448	7618	123
1894	9607	4728	14336	232
1908	28348	25348	54184	879

Одним із наслідків митного обкладання металів було зміщення центрів машинобудівної промисловості для села в південні губернії Росії, тобто до України, тут були менші витрати на перевезення через близькість розташування постачальників сировини (таблиця 2).

Таблиця 2

Виробництво сільськогосподарських машин

Роки	Польща, %	Прибалтійські губернії, %	Центральні губернії, %	Південні губернії, %
1878	32	14	-	-
1888	7	4	39	32
1894	4	3	15	70

Цьому також сприяли розвиток металургії на Півдні, будівництво залізниць, широкий місцевий ринок сільськогосподарської техніки. На початку 1890-х років тут сконцентрувалося вже більше половини загальноросійського виробництва сільськогосподарських машин [8].

Наприкінці XIX ст. значна частина сільськогосподарських робіт у поміщицьких і заможних господарствах українських губерній, зокрема Наддніпрянської України, уже виконувалась за допомогою різних машин, причому рівень механізації робіт перевищував аналогічні показники в інших губерніях імперії на сівбі у 3-4, на збиранні врожаю – в 2-3, на обмолоті й віянні – в 1,5 разу [6, 315].

Інтенсивний розвиток сільського господарства в Російській імперії на початку XX ст. викликав необхідність збільшення виробництва сільськогосподарської техніки на заводах та фабриках. Зростання оброблюваних площ та капіталовкладень в сільське господарство призвело до впровадження й поширення сільськогосподарських машин на селі. Україна стає головним регіоном сільськогосподарського машинобудування всієї Російської імперії. Так, в 1913 р. було випущено на російській ринку землеробських машин на суму 60508 тис. крб., з яких частка Україна дорівнювала 52,9 %. У цьому ж році на 177 заводах України вироблялося 61,3 % загального випуску сільськогосподарських машин в Росії, в тому числі 85 % сівалок, 60 % жаток, 57 % плугів [4, 83-84; 5, 208-209].

Центрами сільськогосподарського машинобудування імперії на початку XX ст. стають заводи

Надніпрянської України, більше того, вони поступово починають займати провідні позиції у виробництві сільськогосподарських машин: Олександрівськ Катеринославської губернії (завод Леппа і Вельмана – річна сума виробництва 1,5 млн крб), Коппа (1 млн крб), Бадовського (400 тис. крб), Гільдебрандта (350 тис. крб), Кашена (220 тис. крб); заводи в Бердянську і Токмаку Таврійської губернії: Дж. Грієвза і К^о (1,7 млн крб), акціонерне товариство В. Клейнера і К. Фукса (959 тис. крб), Матіаса вдови і синів (800 тис. крб); заводи в Одесі акціонерного товариства І. Гена (2 млн крб) і В. Гена (250 тис. крб), в Єлисаветграді – Ельворті (5 млн крб), А. і В. Якульських – (300 тис. крб), Бургарда (410 тис. крб), в Херсоні – Гуревича (200 тис. крб), в Миколаєві – братів Донських (120 тис. крб) [4, 84; 9, 111].

Десять найбільших акціонерних товариств у 1913 р. створили Всеросійське монополістичне об'єднання заводів сільськогосподарських машин – синдикат, до складу якого ввійшли 7 представників українського сільськогосподарського машинобудування. В 1913 р. в Росії було вироблено понад 1700 двигунів внутрішнього згорання, призначених для сільського господарства. У їх виробництві брали участь до 49 різних заводів. Найбільше двигунів випущено 18-ма заводами Південних губерній (1103 шт., або 61,5%). З України в Середню Азію в 1913 р. було вивезено 503,8 тис. пудів сільськогосподарських машин і знарядь, а з центральної Росії – лише 333,6 тис. пудів [4, 84].

Разом із цим слід також відзначити, що технічний рівень більшості машинобудівних підприємств був досить низьким. Питома вага ручної праці на заводах була занадто високою, якість матеріалів низька, ціни високі, такі ж транспортні витрати, низький коефіцієнт використання двигунів, верстатів та іншого обладнання, не вистачало кваліфікованих технічних кадрів. Випускалась досить обмежена номенклатура сільськогосподарських машин і знарядь: 30-40 найменувань. Так, у 1913 р. плуги випускалися на 266 підприємствах, віялки – на 250, соломорізки – на 320, молотарки – на 54 і т.д. Сільськогосподарські машини випускав навіть Харківський паровозобудівний завод [10].

Як зазначалося вище, в 1913 р. підприємства сільськогосподарського машинобудування в Україні виготовляли 61,3% всіх сільськогосподарських машин царської Росії, хоча за кількістю підприємств склали всього 35,6% [5, 208-209]. Ці цифри говорять про те, що в Україні розташовувалися найбільші заводи. Наприклад, завод Ельворті (в Єлисаветграді), який спеціалізувався головним чином на виготовленні сівалок, був одним із найпотужніших підприємств із виробництва сільськогосподарських машин не тільки на теренах Надніпрянщини, а й в Україні [5, 209; 11, 447]. Сівалки цього заводу, удосконалені заводськими конструкторами, відрізнялися простотою, рівномірністю сіяння і порівняно легким ходом.

Популярністю користувалися також бурякові сівалки київського заводу Фільверта і Дедіна. Широку популярність набули передкові кінні плуги, які випускалися на заводі Гена в Одесі. Робочі органи цих плугів мали різну форму в залежності від типів конструкцій. Основні типи полиць дозволяли застосовувати ці плуги, як на оранці цілини та перелогу (гвинтові і півгвинтові полиці), так і на оранці

культурних ґрунтів (полиці циліндричної форми). Слід відзначити добру якість і надійність букерів і жниварок, які випускалися заводами сільськогосподарських машин в Олександрівську і Бердянську.

Для умов українського сільського господарства була створена жниварка-лобогрійка, розроблена на базі жниварки-самоскидки Вуда. Установлене замість грабельного скидаючого механізму звичайне мотовило і заміна механічного скидання хлібної маси ручним, дозволило значно спростити машину і надати їй більшу надійність. При знятті поля лобогрійка з успіхом використовувалася при збиранні трави замість сінокосарки. Універсальність і надійність цих машин сприяли збільшенню їхнього випуску. Виробництвом жниварок-лобогрійок були зайняті декілька заводів України.

Слід також відзначити удосконалений в Україні лущильник з висівним пристроєм – букер, якому судилося зіграти велику роль у районах, які зазнавали періодичні посухи.

Відносна нескладність конструкцій сільськогосподарських машин того часу, розрахованих на кінну тягу, дозволяла організовувати в Україні випуск великої кількості машин і знарядь різноманітних марок. Близько третини всіх підприємств України в 1913 р. виготовляли плуги, сівалки, сортувалки, січкарні та корморізки; близько половини – кінні молотарки та приводи [5, 209]. Поряд з цим на селі продовжували користуватися примітивними дерев'яними сільськогосподарськими знаряддями праці. Так, наприклад, в 1910 р. на Правобережжі України було 762,1 тис. одиниць рілничих знарядь, з них 98,8 тис. сох, 2,3 тис. косуль, 212,2 тис. дерев'яних плугів. Майже половина сільськогосподарського реманенту була примітивною. На Лівобережжі велика частина селян також користувалася примітивними сільськогосподарськими знаряддями праці. Тут в 1910 р. налічувалося 109,3 тис. сох, 4,2 тис. косуль і 92,9 тис. дерев'яних плугів. У тому ж році в трьох степових губерніях України було 21,8 тис. сох, 34,8 тис. косуль, 27,8 тис. дерев'яних плугів [12, 203].

В роки Першої світової війни виробництво сільськогосподарських машин в Україні різко скоротилось. Частина заводів виконувала військові замовлення, а багато підприємств декілька років не працювали.

Завершуючи дослідження, слід відзначити, що Надніпрянщина на початку XX ст. мала потужний сільськогосподарський машинобудівний потенціал, але скористатися ним протягом цілого століття вповні так і не змогла. Підтвердженням цьому – сучасний стан сільськогосподарського машинобудування в нашій незалежній Україні.

1. Войтюк Д.Г., Кравчук В.І., Живолуп Г.І. *Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні. Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / За ред. Л.О. Гріффена. – К., 2003. – Вип. 2; Лупаренко Г.В. *Первісток вітчизняного тракторобудування // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / За ред. Л.О. Гріффена. – К., 2004. – Вип. 5.**
2. Литвин В.М. *Історія України: В 3-х томах. – Том II. Кінець XVIII – початок XX ст. – К., 2005.*
3. Василенко П.М. *и др. Развитие механизации и электрификации с.х. Украинской ССР. – К., 1988.*
4. Войтюк Д.Г., Кравчук В.І., Живолуп Г.І.

- Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні. Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / За ред. Л.О. Гріфена. – К., 2003. – Вип. 2.
5. Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917–1967 гг. – К., 1967.
 6. Історія Української РСР. Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – Том 3.
 7. Измайловская Е.И. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – М., 1920 – С. 5-7.
 8. Минин П.И. Отечественные сельскохозяйственные машины и орудия на выставках в России (Труды Института истории естествознания и техники). – М., 1956. – Вып. 8.
 9. Лупаренко Г.В. Первісток вітчизняного тракторобудування // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / За ред. Л.О. Гріфена. – К., 2004. – Вип. 5.
 10. Войда А.Н. Техника сельского хозяйства (Очерки истории техники в России 1861–1917 гг.). – М., 1972.
 11. Історія Української РСР: У 2-х томах. – К., 1967. – Том 1.
 12. Історія Української РСР. Україна в період імперіалізму (190–1917). – К., 1978. – Том 4.

В.А. Тучинський

ОСОБЛИВОСТІ ТКАЦТВА МОЛДАВАН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія та культура кожного народу – унікальне, неповторне та багатогранне явище. Це повній мірою стосується і етнічних спільнот України. Згідно із постулатом, поширеним серед істориків та етнографів, той, хто знає лише один народ, не знає жодного. І справді, пізнання минулого та сучасного народів, особливо споріднених територіально, дозволяє краще визначити місце і роль власного народу в колі інших.

Вибір теми публікації зумовлюється тим, що молдавська національна меншина, одна із найчисельніших в Україні, мало привертала увагу дослідників як України так і Молдови. Існує невелика кількість наукових праць присвячених цій проблемі. В них дано загальну характеристику господарської діяльності молдавського народу Півдня України. Окремі проблеми господарського життя молдаван знайшли свої відображення в працях відомих російських істориків О. Дружініної та В. Кабузана [1;2]. У ґрунтовній монографії В. Шишмарьова [3] зроблено спробу комплексного дослідження історії молдаван України. В 1980 р. побачило світ цікаве дослідження історії українсько-молдавських взаємин [4]. В дисертаційному дослідженні М. Демченка [5] дано характеристику різних галузей господарського життя молдавського населення України. Із доробку істориків Молдови найбільшу цінність складає дослідження І. Жаркуцького [6]. Автор, на основі широкої джерельної бази характеризує соціально-економічний розвиток молдавського населення лівобережного Придністров'я. У роботі В.Зеленчука [7] дано загальну характеристику ремесел та народних промислів молдаван Півдня України.

Автор публікації ставить за мету дослідити особливості та характерні риси ткацтва як найпоширенішого виду ремесла молдавської національної меншини Півдня України ІІ половини

XIX – на початку ХХ ст. Об'єкт – ремесла молдавської національної меншини України ІІ половини ХІХ – початку ХХ ст., предмет – особливості та характерні риси ткацтва.

В досліджуваний період молдавське населення України територіально розмішувалося в трьох її південних губерніях: Херсонській, Подільській та Катеринославській. Загальна чисельність молдаван Півдня України в кінці ХІХ ст. складала 183 тис. чоловік із них 147 тис. проживали в Херсонській губернії [8, 54]. Головними господарськими заняттями молдаван було тваринництво, землеробство, виноградарство та виноробство. Поряд з сільськогосподарським виробництвом у молдавського населення неабияке значення мали народні промисли та ремесла. Спочатку вони відігравали другорядне значення. Ріст товарних відносин в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. призвів до зростання чисельності як ремісників, так і галузевої ремісничого виробництва.

Перші згадки про молдаван-ремісників знаходимо у праці А. Клауса. Дослідивши 83 молдавських поселення Півдня України у 1856 р., він виявив у них 7963 майстри різних професій. У тому числі: ткачів – 6694, кравців – 384, шевців – 186, чимбарів – 178 та 52 представники інших професій [9, 337-338]. Із наведеного цифрового матеріалу видно, що найпоширенішим видом ремесла в середині ХІХ ст. у молдаван України було ткацтво, тобто виготовлення полотна. Цим промислом займалося 84,1 % всіх ремісників. Значну кількість серед них становили кравці, шевці та теслярі.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. внесли суттєві зміни у ремісниче виробництво молдавської меншини України, проте і тоді головною його галуззю продовжувало залишатися ткацтво. Візьмемо для прикладу Тираспольський повіт Херсонської губернії станом на 1904 р., де проживала більшість молдаван губернії, та відобразимо це у таблиці [10, 113].

Таблиця 1

<i>Вид ремесла</i>	<i>Кількість поселень з даним видом промислу</i>	<i>Кількість майстрів-господарів</i>	<i>При них робітників</i>
Бондарі	57	109	15
Гончарі	11	47	6
Ковалі	137	361	129
Корзинники	12	629	1
Портяжники	62	233	59
Кравці	117	393	66
Столяри	102	302	74
Ткалі	55	8455	—
Чимбарі	12	17	5
Шорники	26	39	13
Колесники	18	48	22
Бляхарі	5	9	1
Слюсарі	4	5	—
Шапочники	2	3	—
Малярі	3	3	2
Вугільники	1	2	—
Разом	624	10655	393

Отже, на початку ХХ ст., як і у середині ХІХ ст., найпоширенішим ремеслом у місцях проживання молдавського населення було ткацтво, ним займалися 79,3 % всіх ремісників повіту, 5,9 % – плетінням кошиків. Значну кількість серед ремісників

Тираспольського повіту складали кравці, теслі та портяжники.

Розвиток ткацтва, найпоширенішого виду домашнього ремесла, розглянемо на прикладі повітів Подільської губернії у 1912 р. та відобразимо це у таблиці [11,174-175].

Таблиця №2

Назви повітів	Чисельність населених пунктів зайнятих промислом		Чисельність селянських господарств зайнятих промислом		Число осіб зайнятих промислом	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Кам'янецький	134	60,6	1180	2,7	1506	0,6
Балтський	169	58,3	5585	7,1	7138	1,7
Брацлавський Вінницький	146 128	78,5 73,6	2003 1455	4,6	2565 1779	1,1 0,9
Гайсинський	119	82,1	2428	4,9	3236	1,3
Летичівський	99	66,4	1172	3,9	1475	0,9
Літинський	145	73,6	1672	4,7	1859	0,9
Могилівський	109	66,5	1132	2,8	1407	0,7
Ольгопільський	79	57,7	4616	8,2	6232	2,3
Проскурівський Ушицький	143 153	74,9 70,5	2568 1212	6,6 3,0	3663 1443	1,3 0,7
Ямпільський	164	65,9	5688	10,1	9600	3,5

Таким чином, ткацтво, як вид ремесла, в Подільській губернії було найбільш поширене у Ямпільському повіті, де ним було охоплено 5688 селянських господарств, що становило 10,1 %, кількість осіб, які займалися ткацтвом, – 9600, що становило 3,5 % населення повіту. Друге місце в губернії за цим показником займав Ольгопільський повіт, де ткацтвом займалися 8,2 % селянських господарств та 2,3 % населення повіту. На третій позиції був Балтський повіт, де такі показники були відповідно 7,1 % та 1,7 %.

При цьому слід мати на увазі, що в цій статистиці враховано лише ті селянські господарства та ткачі, для яких цей промисел був основним господарським заняттям. Ткацтвом як допоміжним господарським заняттям займалися більшість молдавських родин Подільської губернії.

Воно було найбільш поширеним видом ремесла і серед молдаван Херсонської губернії. „Повсюди в губернії поширене прядильно-ткацьке виробництво, - писав у своєму дослідженні виданому у 1907р., Херсонський губернський статистичний комітет, - ним займалися молдаванки та болгарки, які пряли шерсть переважно веретеном, але на початку XX ст. стали з'являтися самопрялки з ножним приводом” [12,35].

Із цього джерела також дізнаємося: „Майже в кожній молдавській сім'ї є ткацькі станки. Незважаючи на те, що у селян на цей час вже з'являються тканини фабричного виробництва, вони не змогли скласти конкуренції виробленим в домашніх умовах скатеркам, рушникам та полотну тому, що власне виробництво економило селянські гроші. Прядильно-ткацький промисел був спрямований, переважно для задоволення власних потреб, а не для продажу, хоча і є свідчення, що на щорічних ярмарках у Придністров'ї майстрині продавали свої оригінальні вироби: вишиті плаття, сорочки, предмети домашнього вжитку. Досить часто молдавські жінки із вироблених вдома

тканин самі шили собі одяг, лише найбільш складні зразки верхнього одягу шили на замовлення у кравців”.

В кінці XIX – на початку XX ст. вдосконалюється техніка ткацького ремесла. Шерсть стали чесати металевими щітками, замість веретена ширше стала використовуватися прялка. Значного вдосконалення зазнав ткацький верстат. „Тепер стали рідкістю громіздкі ткацькі верстати, які не тільки вкопувалися в землю, але і прикріплювалися до стін та стелі. Проте, незважаючи на поліпшення техніки, кількість видів ткацьких виробів зменшується, як наслідок конкуренції з фабричною промисловістю” [13,21-22].

Про майстерність молдавських ткаль писав на початку XX ст. відомий дослідник ремесел та промислів Росії В. Грацанов. Він зокрема відзначав: „Більшість молдавських жінок досить інтенсивно займаються ткацтвом, переважно з шерсті, з якої виготовляють вироби досить доброї якості – килими, доріжки та інші предмети, які служать їм для домашніх потреб. В ткацтві вони досягають високої ступені досконалості. Нерідко в тканини додають шовкові нитки, особливо люблять виготовляти шовкові кінці у рушників. В місцевостях, де виробляється більше шовку, тчуть повністю шовкові тканини, проте таких зустрічається мало” [14,16].

У кінці XIX ст. у Придністров'ї серед молдаван Херсонської губернії з'явилися тканини з крученого шовку, їх виготовляли вручну з товстих ниток місцеві кустарі. Вироби з крученого шовку – рушники, серветки та занавіски – відрізнялися красою та оригінальністю. На Всеросійській виставці 1882 р. в Москві був нагороджений медаллю шовк з молдавського села Кошниця Тираспольського повіту [6,124].

В кінці XIX – на початку XX століття кількість шовкових тканин у молдаван Півдня України зростає. Свідчення про це знаходимо у доповідній записці, складеній чиновником Херсонської губернської управи. Там, зокрема, вказується: „Вживання шовку у молдаван губернії збільшується, вони виробляють з нього особливі покривала „нафрами”, або продають його” [15,12].

Значне місце займало виготовлення килимів. Так, зокрема, відомий дослідник проблем національних меншин України II половині XIX ст. П. Чубинський стверджував, що молдавани започаткували килимарство в Україні і своє вміння виготовляти килими передали українцям [16, 306]. Високу оцінку молдавським ткалям та килимарям було дано на Херсонській земській сільськогосподарській та промисловій виставці 1890 р. В описі цієї виставки зокрема знаходимо: „Молдаванки відомі як найкращі килимарі, продукція яких характеризується високою якістю та різноманітністю малюнку.” За результатами виставки експонати, що були представлені молдавськими ткалями Тираспольського повіту, були відзначені різноманітними нагородами [17, 186, 202].

У Подільській губернії килимарство було поширено лише у трьох південних повітах: Балтському,

Ольгопільському та Ямпільському, тобто там, де проживало молдавське населення губернії. Опираючись на дослідження цієї галузі ремесла Подільської губернії в 1912р., можна стверджувати, що виготовлення килимів відбувалося переважно для задоволення власних потреб і лише в деяких населених пунктах – Балті, Круте та Крикливець – килимари продавали свої товари на ринку і завжди знаходили покупців [11, 298].

Для виробництва килимів молдаван використовували лише овечу шерсть. Стрижка овець проводилась, як правило, в травні місяці. Шерсть мили та сушили, а потім віддавали для розчісування в найближчі містечка, там же її і фарбували. Виробляли килими на спеціальному верстаті – „кросні”. Килими використовувалися в селянському побуті головним чином для прикрасення хат, крім того в храмах вони служили для покриття підлоги, купували їх також і міські жителі для тих же цілей [18, 81-82].

Поширеним видом ремесла молдаван Півдня України була вишивка. Свідчення про це знаходимо у звіті Подільського губернатора за 1886 р. У ньому зокрема вказувалось: „В с. Клембівка та Яланець Ямпільського повіту здавна займаються вишивкою. Місцеве населення сформувалося із волохів, що змішалися з українцями. В узорах та способах вишивання золотом та сріблом тут здавна сформувався особливий стиль, що полягає в поєднанні мотивів волоських та українських. В 1884р. клембівським вишивальницям було замовлено вишивку для імператриці, а в 1885 р. вони знову отримали замовлення на вишивку плаття для неї. Таким чином, за клембівськими вишивальницями закріпився авторитет найкращих вишивальниць мішурою Росії [19, 39]. Після першої Всеросійської кустарної виставки в Петербурзі 1902 р., вироби клембівських вишивальниць були представлені на виставках в Великобританії та Данії, а в Турині та Берліні вони отримали премії [11, 313]. Вишивкою займалися жінки та дівчата у вільний від польових та інших робіт час, у листопаді – березні.

На початку ХХ ст. руйнуються народні промисли молдаван. Фабричні тканини і готові вироби проникають у молдавське село і успішно конкурують з домотканним одягом. Приходить в занепад і така стара галузь молдавського ремесла, як килимарство. У килимовий малюнок проникають мотиви, запозичені селянами із дешевої друкованої продукції, особливо з листівок та етикеток. Натуральні фарбники замінюються штучними, спрощується малюнок узору. Однак і за таких умов молдавська національна меншина Півдня України зуміла зберегти свої національні традиції.

У подальших дослідженнях цієї проблеми перспективним видається вивчення взаємовпливів українського та молдавських етносів у ткацтві та інших ремеслах та промислах у місцях їхнього спільного проживання на Півдні України.

1. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825–1860 гг.). – М., 1981.
2. Кабузан В.М. Народы России в I половине XIX века. Численность и этнический состав. – М., 1972.
3. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. АН СССР. Труды архива. – Л., 1975. – Вып. 26.
4. Исторические корни связи и дружбы украинского и молдавского народов. – К., 1980.
5. Демченко М.А. Сельское хозяйство молдаван

- Бесарабии и левобережного Поднестровья в XIX – начале XX вв.: Дис. канд. ист. наук. – К., 1991.
6. Жаркуцкий И.И. Развитие мелкотоварной промышленности и торговли в левобережных районах нижнего Поднестровья во второй половине XIX – начале XX вв. – Кишинев, 1982.
7. Зеленчук В.С. Население Бесарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев, 1979.
8. Тучинський В.А. Молдаване Півдня України в другій половині XIX – поч. XX ст., їх чисельність та розселення // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2000. – Випуск 2.
9. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – С.Пб., 1869. – Вып. 1.
10. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905.
11. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916.
12. Список населенных мест и некоторые справочные данные по Тираспольскому уезду Херсонской губернии. – Одесса, 1907.
13. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1970.
14. Грацианов В. Некоторые данные по шелководству в Юго-Западной России. – М., 1908.
15. Державний архів Херсонської області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 38.
16. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования собраны П.П. Чубинским. – С.Пб., 1872. – Т. 7.
17. Описание Херсонской земельной сельскохозяйственной и промышленной выставки 1880г. – Херсон, 1881.
18. Державний архів Вінницької області. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 20.
19. Камянець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 6372.

І.В.Довжук

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ МАШИНОБУДУВАННЯ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Надніпрянська Україна, починаючи з 80-х рр. ХІХ ст., посідає перше місце в імперії з виробництва сільськогосподарських машин. Найважливішими центрами цього виробництва були Київ, Харків, Одеса, Єлисаветград, Олександрівськ, Херсон, Миколаїв, а також Катеринославщина. Це був час створення в українських губерніях великого сільськогосподарського машинобудування як самостійної галузі промисловості й перетворення Надніпрянщини на один із центрів цього виробництва всеросійського значення.

Автор статті ставить за мету дослідити виробництво сільськогосподарських машин в українських губерніях Російської імперії в останній чверті ХІХ ст. та довести, що підросійська Україна на початку ХХ ст. перетворилася на осередок сільськогосподарського машинобудування загальноімперського значення. Об'єкт вивчення – промисловий розвиток Надніпрянщини в останній чверті ХІХ ст., предмет – сільськогосподарське машинобудування.

Цій проблемі у своїх працях так чи інакше приділяли увагу Є.І. Ізмайлівська, Л.Г. Мельник, І.О. Гуржій та інші дослідники.

Особливість українського сільськогосподарського машинобудування полягала в тому, що воно створювалося переважно за рахунок іноземного капіталу, а типовим шляхом його розвитку було

переростання механічних майстерень при складах іноземних машин у великі заводи сільськогосподарського машинобудування. Так утворилися найбільші на той час заводи – Гельферіх-Саде і Мельгозе в Харкові, Фільверта і Дедіна в Києві, Гена в Одесі, Ельворті в Єлисаветграді, Леппа і Вальмана в Олександрівську, Грієвза в Бердянську тощо [1, 31].

Іноземний капітал посів міцні позиції в сільськогосподарському машинобудуванні в підросійській Україні та успішно завойовував місцевий ринок. Так, завод плугів Гена в Одесі швидко розширив своє виробництво, незважаючи на наявність шести складів іноземних машин, що знаходилися в місті. Уже в 1880 р. це підприємство виготовило 563 металевих плуги, у 1881 р. – 976. Завод Е. Мельгозе в Харкові розгорнув широке виробництво двокорпусних плугів власної конструкції. Завод Ельворті налагодив масовий випуск кінних молотарок, віялок, які, унаслідок високої якості, користувалися значним попитом. У 1894 р. в Харківській губернії діяло 6 заводів такого профілю, на яких працювало 568 робітників і вироблялося продукції на 550,8 тис. крб. У 1898 р. тут діяло 5 заводів із кількістю робітників 657 і виробництвом продукції у вартісному еквіваленті на 724 тис. крб. [2, 145-146].

Особливого розмаху набуває сільськогосподарське машинобудування на Півдні України, зокрема в с. Хортиці (під Олександрівськом), де функціонують 5 машинобудівних заводів. Серед них виділявся завод Леппа і Вальмана, що перетворився з майстерні в одне з найбільших підприємств країни. У 1874 р. завод випустив першу, власної конструкції, жатку-“лобогрійку”, яка простотою свого устаткування і відносно дешевиною забезпечила собі протягом 1870-80-х років широкий збут; у 1879 р. назване підприємство виготовило вже 370 жаток. Заводи Хортиці випускали в ці роки також кінні молотарки, віялки, соломорізки. Уже в 1880 р. вартість виробництва сільськогосподарських машин тут досягала 300 тис. крб., тобто перевищувала виробництво цих машин у Харкові й дорівнювала вартості сільськогосподарського машинобудування в Москві. На 1880 р. заводи Хортиці виробили: жаток – 817, віялок – 250, молотарок – 89, кінних грабелів – 30, сівалок – 43, соломорізків – 55. Машини збувалися в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Харківській губерніях та деяких інших регіонах імперії [3, 198].

На Катеринославщині в 1896 р. діяло 11 чавуноливарних і механічних заводів, які виплавляли метал і з нього ж виробляли сільськогосподарські машини, і 13 заводів сільськогосподарського машинобудування, що працювали на привізному металі. Отже, у Катеринославській губернії в названому році діяло 24 підприємства, які виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя. У 1896 р. на них було вироблено відповідної продукції на 1,7 млн. крб. Найбільшими підприємствами тут були наступні. Уже названий завод фірми “Лепп і Вальман”, на якому в 1896 р. працювало 85 робітників, а продукції було вироблено на 96,8 тис. крб. Завод купців Г.Н.Класена і Г.Д.Нейфельда, розташований на ст. Софіївка Олександрівського повіту. За 1896 р. підприємство виробило продукції на 116 тис. крб. (лише жниварах тут було вироблено на 58 тис. крб.), а кількість

робітників становила 101 особу. Завод купця І.А. Фріцена діяв у с. Кічкас Катеринославського повіту. Робітників на ньому працювало 80, а обсяг виробництва за 1896 р. становив у вартісному еквіваленті 136 тис. крб. На хуторі Борисівському Олександрівського повіту діяв завод купця Б. Кернера. Кількість робітників у 1896 р. становила 45, а продукції було виготовлено на 57 тис. крб. У с. Павлівці Катеринославського повіту працював завод Б.В. Ремпеля з кількістю робітників 18 та обсягом виробництва на 20 тис. крб. [4, 97-99]. Завод Я.Г. Нібура, розташований у с. Нью-Йорк Бахмутського повіту, з кількістю робітників 40 і виробництвом різних сільськогосподарських машин і знарядь на 112 тис. крб. У м. Катеринославі діяв завод сільськогосподарських машин і знарядь, що належав Б. Заславському і А. Євсевичу. Підприємство, на якому працювало 38 робітників, виробило в 1896 р. відповідної продукції майже на 47 тис. крб. У вже названому с. Кічкас діяв завод, що належав землевласнику Я.Д. Козловському. Кількість робітників тут становила 42. За 1896 р. було виготовлено жниварах на 40,2 тис. крб., молотарок – на 3,1 тис. крб., плугів – на 1,4 тис. крб. і соломорізків – на 300 крб., усього – на 45 тис. крб. У с. Скелюватому Олександрівського повіту діяв завод М.Я. Янца. Тут у 1896 р. було виготовлено 400 жниварах, 28 молотарок, 65 плугів, 10 сівалок та інших виробів, усього – на 62,7 тис. крб. [2, 26, 40-42].

До великих підприємств сільськогосподарського машинобудування на Катеринославщині належали також заводи купця Я. Бадовського й машинобудівної компанії Мензиса і Маршалла. Так, у м. Олександрівську діяв завод із виробництва сільськогосподарських машин, на якому працювало майже 90 робітників. Загальний обсяг виробництва дорівнював у вартісному еквіваленті 233,2 тис. крб. [4, 50]. Отже, у Катеринославській губернії наприкінці XIX ст. діяли дрібні та середні заводи сільськогосподарського машинобудування. Також тут треба сказати, що дрібні підприємства не витримували конкуренції з боку великих, а особливо з боку привізних з-за кордону машин.

Значимо, що в 1880 р. в українських губерніях було 58 заводів (як дрібних, так і великих) із виробництва сільськогосподарських машин (у Росії – 340). Усього підприємств фабричного типу налічувалося – 29 (50% від загальної кількості заводів), на них діяла 31 парова машина потужністю в 372 к. с., було зайнято 1693 робітники (81% усіх робітників, зайнятих у цій галузі).

В Україні виробництво сільськогосподарських машин зростало достатньо швидкими темпами. Так, лише за чотири роки (1876 – 1879 рр.) воно збільшилося на 79,3% (з 520,1 до 932,4 тис. крб. відповідно). Особливо зростає питома вага Півдня (за винятком Таврії), який дає в 1879 р. 56,4% (526,2 тис. крб.) всієї продукції. Тут перше місце посідає Катеринославська губернія, де в 1879 р. вартість виробництва становила 420 тис. крб., або 79,8% продукції Півдня і 45% загальноукраїнської. Швидко зростає виробництво сільськогосподарських машин у Харківській губернії. Так, якщо в 1876 р. тут було вироблено продукції на 53,4 тис. крб., то в 1879 р. – на 129,5 тис. крб. На Правобережжі головним районом сільськогосподарського машинобудування

залишається Київщина, де в 1879 р. було вироблено відповідної продукції на 144,7 тис. крб., або 15,5% загальноукраїнського виробництва [5, 158-160].

У Наддніпрянській Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. було розвинуте виробництво як поліпшених знарядь (залізних плугів, запашників тощо), так і сільськогосподарських машин та кінних приводів. Із сільськогосподарських машин особливо було розвинуте виробництво сівалок, жаток (52% загальноімперського виробництва), кінних молотарок, віялок і “млинків”-сортувальників (29% загальноімперського виробництва), соломорізок, просорушок (98% загальноімперського виробництва). Головним районом виробництва металевих плугів і знарядь було Правобережжя. Заводи Півдня України (зокрема, Катеринославщини) виробляли більшу частину сільськогосподарських машин та кінних приводів [5, 106-110]. Проте всі машини, що вироблялися в цей період, були розраховані на силу тяги людини або тварин; парових локомотивів і сільськогосподарських машин, розрахованих на використання як рушійної сили парових двигунів, в Україні (а почасти і в Росії) не вироблялося. Також відчувався брак кваліфікованої робочої сили.

Зазначимо, що із середини 80-х і до початку 90-х рр. XIX ст. довіз машин у Російську імперію значно зменшується внаслідок тарифу 1885 р., що встановив мито на довіз машин у розмірі 50 коп. золотом з пуда, а з 1887 р. розмір мита підвищено до 70 коп. з пуда. Однак розвиток внутрішнього сільськогосподарського машинобудування відбувається поволі внаслідок сільськогосподарської кризи, що починається саме в цей час. Крім того, імперський уряд перейшов до політики протекціонізму щодо вітчизняної металургії, встановлювалися високі мита на довізний метал, а машинобудівні підприємства були позбавлені пільг довозити метал безмитно для своїх потреб. Отже, сільськогосподарське машинобудування перейшло до споживання в основному вітчизняного металу [1, 32].

Унаслідок розвитку металургійної промисловості на Півдні України, центр сільськогосподарського машинобудування з Польщі й Прибалтики поступово переміщується в Наддніпрянську Україну, яка на початку 1890-х років дає більше половини (52%) загальноімперського виробництва сільськогосподарських машин [6, 10]. Прискоренню цього процесу сприяли виникнення і розвиток металургійної промисловості в Донецькому басейні та Придніпров’ї. Близькість власної металургійної бази, розвиток залізниць, наявність широкого місцевого ринку в Південній Україні – усе це сприяло розвитку сільськогосподарського машинобудування. Вироблені українськими підприємствами деякі типи машин (сівалки, жатки-“лобогрійки”) і металеві плуги виявилися настільки зручними для місцевих умов, що на них був постійний попит. У 1886 р. механічні підприємства Півдня України реалізували понад 2 тис. жаток-“лобогрійок”, а загальна кількість жаток, що виготовлялися тут у другій половині 80-х років, значно перевищила кількість довізних.

Якщо порівняти стан розвитку сільськогосподарського машинобудування в Україні на 1890 р. зі станом цієї галузі на 1879 р., то побачимо явища концентрації виробництва, особливо за рахунок ліквідації дрібних підприємств Правобережжя. Чіткіше

виділяється Південь як за темпами розвитку виробництва (зростання в 4 рази), так і питомою вагою в загальноукраїнському виробництві (відповідно 56% у 1879 р. і 76% у 1890 році). Причому на Півдні, поряд із Катеринославською губернією, з’являється новий район сільськогосподарського машинобудування – Таврія. Розвиток капіталістичних (ринкових) відносин у сільському господарстві збільшував попит на машини вітчизняного виробництва, до того ж цьому сприяло зниження цін на них у 90-х рр. XIX ст. унаслідок подальшої механізації виробництва на заводах та здешевлення металу. Про темпи зростання сільськогосподарського машинобудування в підросійській Україні в останньому десятиріччі XIX ст. свідчать наступні дані. Так, якщо в 1891 р. вартість виробництва відповідної продукції в дев’яти українських губерніях становила 2,6 млн. крб., то в 1894 р. – 6,6 млн. крб., тобто збільшилась у 2,5 рази.

Слід підкреслити, що протягом 90-х рр. XIX ст. відбувалося як подальше зменшення виробництва і ліквідація дрібних підприємств (зокрема, на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині), так і швидке – у незрівнянно більших масштабах – зростання виробництва сільськогосподарських машин і кількості нових великих підприємств у Харківській губернії, а також на Півдні України. Унаслідок цього питома вага Півдня в загальноукраїнському виробництві сільськогосподарських машин на середину 90-х років досягала 90%. У 1894 р. в Україні діяло 82 заводи сільськогосподарського машинобудування, з яких 70 припадало на Південь, тобто на Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії [1, 32].

Південь України був головним районом виробництва плугів і основних сільськогосподарських машин. Херсонська й Катеринославська губернії давали більшу частину плугів, Катеринославщина й Таврія – основну масу жаток, майже всі молотарки виготовлялися на Харківщині та у трьох південних губерніях. У 1894-1895 рр., порівняно з 1879 р., виробництво плугів зросло майже в 16 разів, жаток – у 66, молотарок – у 3,2 рази. Однак нестача технічних кадрів, відносна дорожнеча металу, брак деталей з литої сталі та ковкого чавуну, відсутність власного верстатобудування були перешкодою до налагодження масового випуску складних сільськогосподарських машин. Тому локомотиви, парові молотарки, універсальні рядові сівалки, снопов’язалки, дискові борони, парові преси тощо надходили з-за кордону [1, 33].

Наддніпрянська Україна на кінець XIX ст. перетворилася на головний район сільськогосподарського машинобудування загальноімперського значення, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1 [7, 206].

Виробництво сільськогосподарських машин

Роки	Російська імперія		Україна	
	тис. крб.	%	тис. крб.	%
1890	5080	100	2654	52
1892	5762	100	3510	61
1893	8067	100	5444	67
1894	9607	100	6746	70

Отже, на середину 90-х рр. XIX ст. частка України в загальноімперському виробництві сільськогосподарських машин становила 70%.

Сільськогосподарські машини в значній кількості реалізовувалися на українських ярмарках, особливо на Півдні. Однак із кінця 1880-х – на початку 90-х років широких масштабів набуває постійна торгівля через мережу комерційних складів сільськогосподарських машин. Деякі з них розташовувалися при машинобудівних підприємствах. У 1890-х рр. лише на Півдні України було 123 торговельних склади сільськогосподарських машин. У другій половині 90-х років щорічний обіг приватних комерційних складів сільськогосподарських машин в українських губерніях становив приблизно 4-5 млн. крб. Проте, склади обслуговували переважно великі закордонні машинобудівні фірми; машини ж вітчизняного виробництва приймалися лише на комісію. Крім того, невеликі місцеві заводи не спроможні були сплачувати за зберігання машин на складах великі суми.

У вказаний період на Лівобережжі та Півдні України розпочали свою діяльність земські склади. Перший з них був відкритий у Золотоніському повіті Полтавської губернії в 1887 р., у 1889 р. відкрилися земські склади в Полтавському і Кременчуцькому повітах, у 1890 р. – у Прилуцькому. У 1892 р. в губернії вже діяло 9 складів. У 90-х роках відкриваються земські склади в Херсонській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській губерніях. Земства могли значно знизити ринкову вартість машин (від 15 до 40%), тому що були оптовим покупцем і мали безпосередній зв'язок як з вітчизняними, так із іноземними підприємствами. Також вони мали можливість продавати знаряддя і машини в кредит, а головне – звільняли споживачів від численних посередників. Тому можемо зазначити, що земські склади відігравали позитивну роль в українській торгівлі сільськогосподарськими машинами [3, 207].

У 1900 р. в Наддніпрянській Україні діяло 65 заводів із виробництва сільськогосподарських машин і знарядь, на яких працювало понад 5,6 тис. робітників і було вироблено продукції майже на 7 млн. крб. [8, 142-147]. У цілому на цей час кількість машинобудівних і металообробних заводів досягає 299, а виробництво їхньої продукції – 57,2 млн. крб. [9, 32].

Таким чином, виробництво сільськогосподарських машин перетворило вже на початок XX ст. Наддніпрянську Україну на осередок сільськогосподарського машинобудування загальноімперського значення. Цьому активно сприяв розвиток металургійної промисловості в Донецькому басейні та Придніпров'ї.

Т.Довжук І.В. Виробництво сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2001. – Вип.2.

2. *Російський державний історичний архів, м. С.-Петербург (далі - РДА). – Ф.20.- Оп.12. - Спр.51.*
3. *Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во КДУ, 1972.*
4. *Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.2. – К.: Наукова думка, 1962.*
5. *Сборник сведений по департаменту земледелия и сельской промышленности. – Вып. III. – СПб., 1881.*
6. *Измайловская Е.И. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – М.: ВСНХ, 1920.*
7. *Гуров А.В. Открытие нового месторождения*

каменного угля в Изюмском уезде // Южно-русский горный листок. - № 69. – С.649-650.

8. *Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не обложенным акцизом, за 1900 год / Под ред. В.Е.Варзара. – СПб., 1903.*
9. *Гуржий І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191с.*

А.М. Шевченко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРАРНОЇ КРИЗИ 1881–1896 рр.

Проблема розвитку сільського господарства України в кінці XIX – на початку XX століття завжди привертала увагу як дореволюційних так і сучасних істориків. Актуальним набуло вивчення економічних особливостей окремих регіонів, до яких все частіше звертаються фахівці різного рівня. В наш час, ряд дослідників починає приділяти більше уваги аграрній історії Південної України в XIX ст. Серед них значної уваги набуло дослідження ролі світової аграрної кризи 1875–1896 рр. в перетворенні Південної України на район товарного хліборобства. Зокрема, З. Конішина досліджувала вплив світової кризи на сільськогосподарське виробництво Південної Росії, П. Шацький висвітлює занепад тваринництва внаслідок розвитку зернового виробництва, В. Золотов проаналізував зміни в південноукраїнському господарстві в 1880–1890-х рр. та визначив роль зернового виробництва у піднесенні південноросійської зовнішньої торгівлі. Частково вплив світової кризи на сільське господарство новоросійських губерній досліджено у працях І. Десятнікова, В. Теплицького, Л. Мельника, Я. Бойко та ін.

Оцінюючи стан вивчення даної теми, слід зазначити, що окремі питання потребують подальшого висвітлення. Актуальними залишаються проблеми визначення наслідків аграрної кризи для селянського та поміщицького господарства краю, шляхи виходу з аграрної кризи, які здійснювали землевласники, вивчення умов формування нового центра зернового виробництва в Росії тощо. Виходячи з вище зазначеного, автор статті ставить за мету розкрити наслідки зернової кризи та проаналізувати її роль для сільського господарства Південної України в кінці XIX ст. Об'єкт – аграрна криза 1881–1896 рр., предмет сільське господарство Півдня України за умов аграрної кризи.

В 1880–1890-ті рр. становлення товарного землеробства на Півдні України відбувалося в умовах світової аграрної кризи, яка тривала з перервами з 1875 по 1896 рр. Головною причиною перенасичення зернового ринку став прискорений розвиток капіталізму в сільському господарстві США, Австралії та Канади. Це одразу позначилося на вартості хлібу: якщо у 1876–1880 рр. пуд пшениці в Лондоні коштував 107,8 золотих коп., то в 1886–1890 рр. – 71,5 коп.; в Нью-Йорку, за 1882–1883 рр. вартість пуда пшениці скоротилася з 160 до 124 коп. [1, 52].

У 1881 р. світова криза досягла Росії, що одразу позначилося в падінні експортних цін в хліборобських районах країни до яких традиційно відносився північно-чорноморський регіон. В комерційних

портах, зокрема в Одесі, середня осіння вартість пуда пшениці знизилися з 81,7 золоті коп. у 1876–1880-х рр. до 64 коп. у 1886–1890 рр. [2, 31]. Падіння попиту на зерно примушувало виробників продавати товар за найнижчими цінами. Збереження господарств від розорення вимагало від землевласників збільшення вартості оренди та натуральної ренти. Так, в Таврійській губернії натуральна рента збільшилася з 2 до 4-5 кіп сіна з кожного десятка [3, 137]. За 1870–1888 рр. у Катеринославській губернії орендна плата збільшилася з 2-3,5 крб за дес. на рік до 6 крб; у Херсонській губернії в 1881р. орендна плата піднялася з 2-3 крб за дес. землі до 4,53 крб, Таврійській 0,5-1 крб до 3,37 крб [4, 647]. Збільшення оренди та падіння світових цін на зерно призвели до розорення багатьох селянських господарств: тільки у Єлисаветградському повіті Катеринославської губернії в 1885 р. розорилося 2/3 господарств [3, 147].

Аграрна криза зачепила більшість поміщицьких маєтків, які не зуміли пристосуватися до нових ринкових відносин. За 1859–1888 рр. заборгованість землевласників збільшилася з 6,6 до 8,7 млн крб. Зокрема на Одещині, в 1874–1879 рр. було закладено у банках біля 3000 дворянських маєтків, з яких тільки в 1876 р. з аукціону було продано 167 економій [5, 11].

Зростання збанкрутілих господарств сприяло активізації купівлі-продажу землі. За даними В. Теплицького з 1863 по 1902 рр. на Україні було куплено та продано 25616400 дес. землі. З цієї кількості 11766100 дес. (46 %) приходилося на долю степового району [6, 149]. Більшість дворянських та селянських земель було куплено німцями-колоністами, польськими поміщиками південно-західних губерній та фермерами, які з'явилися внаслідок масової колонізації. Аграрна криза прискорила комерціалізацію сільського землеробства та сприяла утвердженню фермерських господарств, які стали головними постачальниками зерна на зовнішні та внутрішні ринки.

Господарства заможних селян відразу почали відігравати значну роль у виробництві сільськогосподарської продукції. За даними В. Касперова, у 1880-х рр. частка селянської пшениці у валовому зборі цієї культури, у відсотковому відношенні, становила: в Таврійській губернії – 81; в Катеринославській – 59; в Херсонській – 42; Бессарабській – 46 %, тоді як в Київській – лише 32 %, а в Подільській – 42 %, що є значно нижче ніж на Півдні України [7, 7]. Збільшення селянської частки відбулося через зростання посівної площі за рахунок купівлі та частково оренди землі. За період з 1877 по 1905 рр. в землеволодінні селянських господарств удільна частка купленої землі збільшилася з 6,8 до 24,8 %, орендованої з 16,1 до 20,1 % [2, 27]. Загалом, на думку Л. Мельника, на 1905 р. заможні селяни Новоросійських губерній мали у власності 68 % всіх селянських земель в регіоні [8, 208]. Г. Губенко стверджує, що в Таврійській губернії на долю куркульських господарств приходилося 97 % всієї селянської землі; в Херсонській – 98,8 %; в Катеринославській 97,8 %. В середньому, у трьох південноукраїнських губерніях, заможні господарства (47 % всіх селянських хазяйств) володіли 97,8 % селянської землі [9, 39]. За свідченнями В. Постнікова, який розрахував розмір прибуткового селянського господарства (від 16 дес.), в Таврійській губернії тільки

40 % селян не мали господарств потрібного розміру [10, 28]. Загалом, доля середняцьких та куркульських господарств складала 56 % всіх селянських хазяйств, які володіла 98,2 % всієї селянської землі, причому на середняцькі господарства (9 % всієї кількості) припадало лише 1,8 % землі [9, 39]. Зазначені факти доводять: на відміну від інших російських та українських регіонів в південній Україні більше половини селянських господарств мали достатньо великі наділи, що дозволило їм брати активну участь в торговельних операціях.

Висока прибутковість фермерських господарств відбувалася за рахунок низьких витрат на виробництво зерна. Фермерські та поміщицькі господарства на Півдні України, в умовах жорсткої конкуренції з вітчизняними та іноземними виробниками, намагалися збільшити посівні площі та зменшити свої видатки за рахунок сільськогосподарського інвентарю. У Катеринославському повіті, у кінці 1880-х – на поч. 1890-х рр. на кожні 100 господарств куркулів приходилося 151-251 плугів, 35-97 жнивирок, 85-232 сівалок, віялок, молотарок. В малоземельних господарствах також поступово стали впроваджуватися букери та залізні плуги. У Херсонській губернії, особливо в південних повітах, протягом 1880-х рр. у селянських господарствах теж починають застосовуватися букери, кінні молотарки, жатки (хоча збирання хліба все ще здійснювалося вручну). В. Постніков зазначає, що під час його подорожі у 1890 р. Херсонською губернією в селах її північно-східної частини в селах молотарки обмолочували більшу частину хліба. Запровадження машин сприяло зменшенню витрат на робочі руки та зниженню платні з 3 до 1,5 крб [8, 217]. Впровадження сільськогосподарської техніки супроводжувалося зменшенням використання найманої праці. Каховський ринок праці в Таврійській губернії в 1860–1870 рр. збирав до 40 000 робітників, у 1890-х рр. – не більше 30 тис. чол.

В тенденції до машинізації виробництва південноукраїнські фермери наближалися до англійських, серед яких 68,1 % фермерів мали не більше 2 робочих, а 82 % не більше 4 робітників [11, 69].

Значний вплив на становлення товарного землеробства справили німецькі переселенці. Користуючись пільгами від уряду, вони зосередили в своїх руках велику кількість плодючих земель. Наприкінці 1880-х рр. тільки у Таврійській губернії з 354 тис. дес. купленої землі 271 тис. придбали німці [8, 213]. У порівнянні з німецькими колоністами фермерські господарства українських селян були менше за площею та інвентарем. Типовим для німецького колоніста було господарство з посівною площею 225 дес., де працювало не більше 6 батраків. Інвентар складався з плугу, трьох букерів, п'яти борін, косарки, двох жаток, кінних грабель, віялки, соломорізки, кінної молотарки, що здатна обробляти 700-800 дес. посіву. Зазначені факти підтверджують кращу оснащеність німецьких господарств інвентарем, а звідси і вищу врожайність зернових [8, 214]. Таким чином, господарства німецьких колоністів являли собою значні капіталістичні господарства з високим рівнем машинізації праці.

Позитивним явищем аграрної кризи була капіталізація поміщицьких господарств, які зуміли пристосуватися до нових реалій світового ринку.

Зросла їх роль у збільшенні посівних площ, машинізації господарства та підвищенні виробництва зерна. На Півдні України товарне виробництво характеризується наявністю великих за розміром господарств, що зросли за рахунок селянських та поміщицьких. Деякі з цих землеволодінь досягли значних розмірів: у Таврійській губернії родині німецьких поміщиків Фальц-Фейнів належало 200 тис. дес. землі, графу Мордві нову – 60 тис. дес., поміщику Дурново – 50 тис. дес.; в Херсонській губернії маєтки великого князя Романова, князів Трубецького, Гагаріна, поміщика Сухомлінова відповідно мали 74 тис., 26 тис., 13 тис. та 21 тис. дес. землі; в Катинославщині можемо відзначити маєтки графині Ігнатівної та колоністів Шредера – 40 тис. дес. Загалом, в південних губерніях 3152 власники, які володіли господарством більше 500 дес. землі, мали 5383852 дес. (72,9% всієї оброблюваної площі) [9, 35]. Наявність великого товарного землеволодіння позитивно позначалася на розвитку торгівлі, надаючи їй оптовий характер, що полегшало закупівлю продукції та її транспортування до ринків збуту.

Зосередивши в своїх руках значну частину посівних земель (в 1890-х рр. в Херсонській губернії з 3,3 млн дес. посіву 1,3 млн належала поміщикам) великі землевласники збільшують застосування сільськогосподарських машин та дешевої робочої сили, остаточно перейшовши на ринкові капіталістичні форми господарювання. У 1890 р. в 526 приватних господарствах Херсонської губернії працювало 35514 робітників, в середньому 67 чоловік на одне господарство. В 1893 р. у 100 великих господарствах Єлисаветградського повіту в середньому 112 працівників на одне господарство [3, 145]. В 1880–1890-ті рр. майже всі економії були повністю забезпечені сільськогосподарським інвентарем. Так, в Катеринославській губернії з 455 приватних господарств 232 (51%) мали власний живий інвентар, 220 (48,3%) мали власний реманент, з яких – 141 (64,5%) користувалися власними машинами; в Херсонській губернії з 242 маєтків 52,8% мали живий інвентар, 48,7% – свій реманент, з них 80,5% – машини; в Таврійській губернії нараховувалося 41 велике приватне господарство, де живий інвентар мали 35 господарств, а 10 – машини. Всього з 738 маєтків 395 (53,5%) мали свій живий інвентар, 379 (51,3%) власний реманент, з яких 246 (64,8%) мали машини. Масове використання машин дозволило поміщикам значно збільшити посів пшениці: у 1880-х рр. в поміщицьких економіях пшеницею засівали 1,1 млн дес. землі, наприкінці 1890-х рр. – 4,34 млн дес. землі [8, 212].

Таким чином, поміщицькі та заможні господарства, які постійно розширювали посіви для вирощування хлібу, потребували зростання посівних площ. В Херсонській, Таврійській, Катеринославській губернії посівна площа зернових збільшилася з 5529 тис. дес. землі в 1883–1887 рр. до 8423 тис. дес. у 1898–1902 рр. У 1881–1893 рр. тільки на надільних землях посівна площа виросла з 4,5 до 6,1 млн дес. [9, 40]. Дослідник З. Конишина стверджує, що зростання посівних в новоросійських губерніях було ще більш значним: з 9964 тис. дес. у 1881 р. до 12583 тис. дес. в 1894 р. і до 13944 тис. дес. в 1899 р., тобто в 1,3 разу. Більшість посівних площ віддавалося під зернові

культури, зокрема пшениці, жита та ячменю, які в 1881 р. займали 92,8% всієї посівної площі [12, 16].

Збільшення посівних відбувалося за рахунок зменшення площі під сінокоси. У Херсонській губернії в 1852 р. землі під сінокіс становила 39,6% придатної землі., у 1899 р. вона зменшилася до 7,1%, в Таврійській губернії за 1870–1901 рр. – сінокоосу у 7 разів (з 59,7 до 7,2%). Зменшення сінокісних угідь призвело до скорочення випасу худоби та засіву кормових культур, що негативно позначилося на стані тваринництва південних районів. У 1896 р. дослідник вівчарства Н. Червінський писав: „Хліборобська гвардія за 15–20 років привела до того, що вся місцевість була перетворена на поля, де не можливо виганяти на пасовища овець. Це знищення південно-руського скотарства зерновим експортом”. Підтвердженням цього є загальні дані про зменшення поголів'я овець в Степовій Україні. З 1866 по 1908 рр. поголів'я овець скоротилося у 3,9 разу [4, 646].

Результатом розорювання посівних площ, широкого використання сільськогосподарських машин та найманої праці стає збільшення врожайності зернових культур. У 1860-х рр. з 1 дес. збиралося 18,2 пуда врожаю, в 1883–1887 рр. збір зернових з дес. досяг 29,4 пуда, що стало найвищим показником в імперії. Таким чином, відбулося переміщення центру товарного землеробства з центральних до південних губерній Російської імперії. На початку 1890-х рр. в новоросійських губерніях продовжувала зростати врожайність, яка досягла 43 пудів з дес., а в 1898–1902 рр. – 47 пудів. Порівняно з 1860 рр. врожайність зернових в Південній Україні виросла у 2,56 разу [3, 245].

Важливим показником рівня товарного землеробства є загальні дані про врожайність зернових. За 1860–1880-ті рр. в селянських господарствах врожайність зросла з 52192 тис. до 88514 тис. пудів. Абсолютний показник приросту хліба становив 69,6%. У поміщицьких економіях врожайність була ще вище – з 14910 тис. до 64767 тис. пудів, по відношенню до 1860-х рр. врожай збільшився на 334% [3, 147]. Загальні середньорічні врожаї на новоросійських губерніях в 1883–1887 рр. сягали 146835,1 тис. пудів зерна, у 1894–1898 рр. середньорічні збори хлібів в усьому Степовому краї (з урахуванням Донської області) досягли 428898,5 тис. пудів зерна, тоді як по всій Європейській Росії було зібрано 2166788,3 тис. пудів зерна. Таким чином, на долю Степового краю приходилося біля 20% загальноросійського врожаю. У 1898–1902 рр. середньорічний врожай в Новоросії (без Бессарабії) досяг 314075,7 тис. пудів зерна [2, 15]. Загалом, з 1883–1887 рр. по 1898–1902 рр. середньорічні збори хлібів зросли на 113,9%, тоді як в пореформений період населення регіону зросло на 60%. Таким чином, відбувалося збільшення не тільки валових зборів, але і виробництва його на душу населення, що дозволяло продавати надлишки за кордон. За даними В. Жукова, у 1900 р. в Катеринославській, Херсонській губерніях надлишок складав 10 пудів, в Таврійській – 31 пуд, тоді як в 50 європейських губерніях Росії надлишку взагалі не було, а нестача становила 3,4 пуда. Чистий збір зерна на душу населення за 11 років (1884–1895 рр.) зростає по відношенню до 1883 р. на 39,1% в Херсонській, на 48,9% в Таврійській та на 109,9% в Катеринославській губерніях [13, 215]. Наявність значної кількості

надлишків дозволила південноукраїнським губерніям продавати 60-64 % врожаю за кордон та 30-33 % на внутрішні ринки.

Негативною стороною бурхливого росту товарного хліборобства був засів на одній території тільки зернових культур. Це призводило до виснаження чорнозему та до порушення структури ґрунту. В результаті перевищення норм розпашки порушився водний режим ґрунту, що з роками приводило до посух та неврожайів. Неврожай на початку 1872–1873 рр. було викликано посухою, що призвело до скорочення вивозу зерна. Посуха 1885 р., неврожайі 1891, 1892 та 1897 рр. знищили майже весь врожай. Навіть царський уряд визнав головними причинами занепаду хліборобства в цей період надмірну розпашку земель, нестачу худоби, зменшення сінокошу, порушення водного балансу регіону. Проте, в умовах міжнародної конкуренції з США та Канадою російський уряд не міг дозволити собі зменшити кількість експорту, навіть через довготривалі неврожайі. В неврожайні роки експорт не тільки не зменшився, а навпаки значно зріс: у 1885 р. з Одеси було вивезено 73 млн пудів зерна, в 1902 р. – 124,5 млн пудів [2, 173]. Торгівля зерном перетворювала південні райони в сировинну базу імперії, які повинні були постійно забезпечувати ринок хлібом.

Світова аграрна криза 1880–1890-х рр. прискорила перетворення південноукраїнських губерній на район товарного хліборобства. Машинізація та капіталізація виробництва позитивно вплинули на збільшення врожайності зернових до 47 пудів з десятини, що стало найвищим показником в Росії. Важливим наслідком зернової спеціалізації регіону стало переміщення центру торгівельного хліборобства з центрально-чорноземного регіону Росії до південно-степових районів України. Негативним наслідком розорювання зернових було виснаження ґрунту та порушення водного балансу, що невдовзі привело до неврожайів та посух в степових губерніях України.

1. Ануцов И.А. *Сельскохозяйственный рынок Бессарабии XIX ст.* – Кишинев, 1981.
2. Золотов В.А. *Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей.* – Ростов-на-Дону.
3. Бойко Я.В. *Заселение Южной Украины 1860–1900: Историко-экономическое исследование.* – Черкассы, 1993.
4. Шацкий П.А. *Перемещение центра торгового скотоводства с России на территорию Предкавказья // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* – Кишинев, 1966.
5. Загоруйко В.А. *По страницам Одессы и Одесщины (1861–1895).* – Одесса, 1960.
6. Теплицький В.П. *Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті рр. XIX ст.).* – К., 1959.
7. Касперов В. *Очерк южной хлебной торговли в связи с вопросом об элеваторах.* – С.Пб., 1889.
8. Мельник Л.Г. *Технічний переворот на Україні у XIX ст.* – К., 1972.
9. Губенко Г.Н. *Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве на юге Украины.* К., 1976.
10. Постников В.Е. *Южнорусское крестьянское хозяйство.* – М., 1891.
11. Ленин В.И. *Развитие капитализма в России.* – М., 1979.
12. Концишина З.П. *Влияние мирового аграрного кризиса конца XIX ст. на сельскохозяйственное производство Южной России: Автореф. дисс. канд. ист. наук.* – Ростов-на-Дону, 1991.
13. Жуков В.И. *Города Бессарабии 1861–1900 (социально-экономический очерк).* – Кишинев, 1961.

І.В. Десятніков

ЗАРОБІТНА ПЛАТА НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Однією з визначальних рис умов найму-продажу робочої сили в усіх галузях економіки є рівень заробітної плати найманих робітників. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. цей аспект набув особливої актуальності у сільському господарстві України, де після селянської реформи 1861 р. широкого поширення знайшло застосування найманої робочої сили. За умов складного соціально-економічного становища українського селянства цього періоду розмір заробітної плати став не стільки економічною, скільки соціальною проблемою села. Питання оплати праці сільськогосподарських робітників є не менш актуальним і сьогодні. Оскільки від того, наскільки будуть задоволені потреби безпосереднього виробника, залежить добробут та соціальна злагода у державі. Тому вивчення періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., що має багато спільних рис із сьогоденням, є актуальним задля уникнення прорахунків при ринкових перетвореннях у аграрному секторі.

Питання заробітної плати найманих робітників у поміщицьких господарствах як найбільших виробників сільськогосподарської продукції привертало велику увагу сучасників. Тогочасні економісти (М.Ф. Анненський [1-2], Я.Я. Полферов [3], М.Ф. Шаховський [4-5] та інші) досліджували динаміку коливання реальної та номінальної заробітної плати наймитів. У 20-ті роки активізація вивчення теми заробітної плати сільськогосподарських наймитів була значною мірою викликана відновленням найму-продажу робочої сили у роки непу. Головна увага тогочасних дослідників (І.Г. Дроздова [6], А.В. Шестакова [7], М.О. Дубенецького [8], С.Г. Струмиліна [9] та інших) зосереджувалась переважно на співставленні номінальної та реальної зарплати та її порівнянні з існуючими у їхній час. У повоєнний період радянською історіографією заробітна плата сільськогосподарських робітників вивчалася як складова економічної характеристики поміщицьких господарств [10-12]. Значна увага при цьому зверталася на соціальні наслідки низького рівня оплати праці наймитів. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, не відкидаючи минулих напрацювань, необхідно систематизувати дані щодо заробітної плати робітників поміщицьких господарств кінця ХІХ – початку ХХ ст., неупереджено проаналізувати її реальну величину. З'ясування цих питань і є статті. Об'єкт – відносини найму-продажу в українському селі у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., предмет – заробітна плата найманих робітників.

Для селянських та поміщицьких господарств, що використовували найману робочу силу, були притаманними як грошова, так і натуральна форми оплати праці. Крім Чернігівської губернії, в Україні грошова форма оплати праці переважала натуральну [1, Картограма II]. Розмір заробітної плати сільськогосподарських робітників значно різнився залежно від місцевості, виду виконуваних робіт, строку найму, статі та віку робітника.

За умов стихійності ринку праці у сільському господарстві, розмір заробітної плати визначався перш

за все кількістю вільних робочих рук у регіоні. Тому в Південній Україні, де спостерігалася їх недостача, оплата праці сільськогосподарських робітників була вищою, ніж у Лісостепу, де мав місце значний надлишок робочої сили. Середньорічна поденна заробітна плата на Півдні перевищувала плату на Лівобережжі на 10-25 %, на Правобережжі – на 45-50 %. Різниця між рівнем оплати праці на Лівобережжі та Правобережжі становила 20-30 % [6, 12-15]. Підтвердженням цього можуть слугувати заробітні плати під час ярової сівби, які по усіх губерніях були майже однакові [2, 526], оскільки ці роботи, порівняно з іншими, не вимагали значного поспіху та великої кількості робітників.

Аналізуючи абсолютну величину заробітної плати сільськогосподарських робітників, слід враховувати її коливання залежно від місцевості та періоду року. Так, у Південній Україні середньорічна поденна плата за 1886–1910 рр. у Херсонській губернії складала 1,08 крб, у Таврійській – 1,11 крб і у Катеринославській – 1,19 крб [13, 91]. Таким чином, при поденному наймі у Херсонській губернії в середньому платили найменше і у Катеринославській – найбільше.

Проте, у 1890 р. під час ярової сівби у Херсонській губернії поденна плата складала 35 коп., у Катеринославській – 30 коп. і у Таврійській – 40 коп. У період сінокошу цього року вона становила відповідно 50, 40 та 50 коп., а під час жнив – 1 крб, 65 та 75 коп. відповідно. Аналогічна картина спостерігалася й по інших українських губерніях [2, 526]. Таким чином, мала місце невідповідність співвідношення оплати в різні періоди сільськогосподарських робіт та співвідношення середньорічних оплат. Тому, говорячи про величину поденної заробітної плати, можемо порівнювати географічні райони, а не губернії всередині них, оскільки абсолютна середньорічна величина заробітної плати не відображає реального стану оплати праці. Те ж саме можна сказати і про місячні заробітні плати.

У цьому контексті ми можемо говорити про річні заробітні плати. Так, за 1882–1891 рр. по Південній Україні середні плати річним робітникам становили: Херсонська губернія – 80 крб, Катеринославська – 84 крб, Таврійська – 104 крб; по Лівобережжю: Чернігівська – 50 крб, Полтавська – 60, Харківська – 63 крб; по Правобережжю: Волинська – 30 крб, Подільська – 44 крб, Київська – 51 крб [1, 176].

Слід відзначити, що величина заробітної плати коливалася як всередині самих губерній, так і всередині повітів і навіть волостей. Наприклад, по Подільській губернії 1890 р. спостерігалися коливання від 80 крб на рік у Кам'янецькому та Проскурівському повітах до 120 крб у Брацлавському та Ушицькому, під час сінокошу – від 35 коп. у Ямпільському до 85 коп. у Балтському і т. п. [14, 72, 77]. 1902 р. у Корсунській волості Канівського повіту Київської губернії у селі Самгородня річна плата складала 80 крб, у селі Ситники – 50 крб, а у селі Моринці – 40 крб [15, 6 зв., 8 зв., 27 зв.].

Навіть у сусідніх економіях, що становили один маєток і належали одному власнику, існували різні заробітні плати. Так, по Байбузькій ділянці Мошгородищенського маєтку (Чигиринський повіт Київської губернії) протягом 1890–1894 рр. середня вартість робочого дня у Байбузькій економії

становила 30,9 коп., у Білозірській і Мошенській – 30,2 коп., у Єлизаветинській – 29,6 коп. [16, 342].

Проте у місцевостях з найвищими річними заробітними платами не завжди спостерігалися найвищі місячні і поденні плати, а іноді тут відмічались і найнижчі поденні та місячні плати. Наприклад, у Подільській губернії 1890 р. у Брацлавському повіті була найвища річна заробітна плата – 120 крб та найвища плата „в літо” – 90 крб Проте під час збирання врожаю найвища місячна заробітна плата становила 9 крб у Балтському повіті, а у Брацлавському вона досягала лише 5 крб, що було найменшою місячною платою в губернії. Так само цієї пори року у Брацлавському повіті спостерігалась одна з найнижчих поденних плат [14, 72, 77].

Пояснити це можна тим, що річні плати звичайно встановлювалися з урахуванням минулорічних, місячні ж, а особливо поденні, визначались з огляду на цьогорічний врожай та пропозицію робочих рук, що передбачити на рік вперед було дуже складно. Разом з цим, на прикладі табл. 1 можна прослідкувати загальну тенденцію до збільшення поденної та місячної оплати протягом року з максимумом при збиранні врожаю.

Таблиця 1 [2, 526-527]

Заробітна плата пішого робітника протягом 1892 р., коп.

Губернії	Яровий посів	Сінокіс	Жнива
Херсонська	25	40	65
Катеринославська	25	60	110
Таврійська	30	60	100
Київська	30	35	40
Подільська	30	40	40
Волинська	30	45	45
Харківська	30	45	65
Полтавська	30	40	50
Чернігівська	30	50	55

Дані таблиці свідчать, що на Півдні спостерігалися значні – 40-50 % – різниці між трьома сезонами сільськогосподарських робіт (ярової сівби, сінокошу та жнив), у Лісостепу ж при значній перевазі величини оплати праці протягом останніх двох періодів над заробітною платою під час ярового посіву, різниця між ними була незначною, а у Подільській та Київській губерніях поденна плата у сінокіс та жнива була однаковою.

Пояснити це можна розвитком цукробурякового виробництва у Лісостепу, що підтримував постійний попит на робочі руки протягом літнього періоду. На Півдні ж – районі зернового виробництва – підвищений попит на робочі руки спостерігався лише під час жнив – наприкінці літа – на початку осені.

Потребу землевласника у робочій силі саме у період збирання врожаю можна прослідкувати і на прикладі залежності величини оплати праці від строків найму. Наприкінці XIX століття у Єлизаветградському повіті Херсонської губернії заробіток при наймі з 1 травня по 15 листопада становив у середньому 50 крб, з 15 травня по 15 листопада – 55 крб, з 15 травня по 1 вересня – 60 крб, з 1 липня по 1 жовтня – 55 крб, з 1 жовтня по 15 травня – 30 крб [4, 119]. Таким чином,

робітник, що наймався на 6 місяців і працював у жнива нарівні з робітником, що наймався на 3 місяці, тобто лише на період жнив, решту 3 місяці працював у хазяїна лише за „харчі”. Існування таких строкових заробітних плат можна пояснити тим, що при значній конкуренції на ринку праці робітник, що наймався на довший термін, навіть за нижчу плату, не ризикував залишитися взагалі без заробітку.

Поряд з цим слід вказати і на випадки рівномірного розподілу заробітної плати протягом терміну найму. Аби попередити залишення строковими робітниками господарства до закінчення терміну найму у період зростання цін на робочі руки під час жнив, наймачі практикували за домовленістю із наймитами розподіл заробітної плати відповідно коливань поденної плати – зменшення на 2-3 крб весною та збільшення на цю ж різницю заробітної плати восени [17, 374; 16, 344].

На рівень заробітної плати значно впливала врожайність. При великому врожаї ціни на робочі руки підвищувались і при низькому, навпаки, знижувались. У Степовій Україні цей чинник, поєднуючись з кількістю прийшлих робітників, приводив до особливо значних коливань заробітної плати. Так, хороший врожай при великому напливі робітників міг знизити ціни на робочі руки до рівня неврожайних років, а у неврожайний рік при недостатній кількості прийшлих робітників ціни підіймалися до рівня найкращих врожаїв [7, 83-84]. Крім цього, стихійні переміщення прийшлих робітників по Південній Україні призводили до того, що велика їхня кількість у одній місцевості різко знижувала заробітну плату, в той час, як у сусідній відчувалася гостра недостача робочих рук і, відповідно, тримався високий рівень зарплати [18, 611-612].

На величину заробітної плати робітників впливав також спосіб харчування під час роботи за наймом. Зокрема, існував найм на харчах робітника та найм на харчах роботодавця. На останній умові наймалися переважно прийшли робітники. У Лісостепу та Поліссі заробітна плата „на хазяїнських харчах” пересічно становила 70-80 % плати „на своїх харчах”, у Степу – 60-70 % [8, 320-327]. Зіставлення заробітної плати на харчах робітника та на харчах наймача дає можливість зробити висновок, що на Правобережжі та Лівобережжі ці зарплати за вирахуванням харчів були приблизно однакові, на Півдні ж плата на своїх харчах перевищувала суму заробітної плати на харчах хазяїна та вартості харчування. Справа в тому, що в Степовій Україні наймачі навмисне завищували вартість харчування, користуючись віддаленістю економії від ринків та поселень, де робітники могли б придбати продукти харчування самостійно.

Аналізуючи дані про величину заробітної плати залежно від статі та віку наймитів, можна дійти висновку, що жіноча праця протягом досліджуваного періоду розцінювалася у 60-80 % чоловічої. Оплата праці напівробітників становила 50-70 % оплати праці дорослого чоловіка [19, 40]. Якщо врахувати, що при нескладності польових робіт на перший план при оплаті праці наймитів виступає різниця у їх фізичній силі та витривалості, то вказане співвідношення слід рахувати нормальним.

При середніх цінах на робочі руки існувала велика різноманітність у оплаті праці залежно від виконуваних робіт. Наприклад, у Єлизаветградському повіті

наприкінці XIX століття середня поденна плата плугаря становила 33,3 коп. весною і 39,1 коп. восени; погонича – 19,1 коп. весною і 20 коп. осінню; сівача – 50 коп.; сапальника – 25 коп.; косаря – 55 коп. під час сінокосу та 87,5 коп. у жнива; гребця – 27,5 коп.; в’язальника – 42,5 коп. за косарем та 70 коп. за жаткою; барабанщик при машині отримував 1,10 крб [4, 108].

Робітник із конем залежно від пори року пересічно оплачувався у 2-2,5 разу дорожче пішого [20, 7; 21, 7 зв.], з двома кінями – утричі дорожче [22, 14-15]. Робітник із парою волів залежно від періоду року оплачувався або нарівні з кінним, або на 50 % дорожче [20, 7; 22, 14-15]. Звичайно, що у цьому випадку тягло мало бути власністю робітника, а не роботодавця.

Оплата праці робітників, зайнятих у тваринництві та на дворових роботах при економії, значно не відрізнялася від оплати праці робітників на польових роботах. Зокрема, 1908 р. у Чигиринському повіті робітник на конюшні отримував 8-10 крб на місяць, при великій рогатій худобі – 6-10 крб, сторож – 6-9 крб, кухар – 10 крб, поштар – 9-10 крб, водовоз – 4 крб на місяць [23, 1 зв., 2 зв., 3 зв.].

Інкони заробітна плата різнилася залежно від спеціальних вмінь та досвіду робітника. Так, на Півдні України наймачі вирізняли „кращих” та „гірших” робітників. Кращим – „чигиринцям” та „полтавцям” – вихідцям відповідно з Правобережної та Лівобережної України – завжди платили більше, ніж гіршим – „литвинам” та „кацапам” – робітникам відповідно з білоруських та російських губерній, оскільки останні не вміли правити волами. На тютюнових плантаціях у Криму „першоучки” – робітниці, що вперше працювали на подібних роботах, отримували 4-6 крб, а жінки, що працювали понад 2 роки – 8-11 крб, а іноді й 15 крб [4, 289].

Розбіжності у величині заробітної плати спостерігалися і при здільному наймі. Наприклад, у Чигиринському повіті в кінці XIX століття були встановлені наступні здільні плати: зібрати та скласти у копи з однієї десятини вівса – 3-4 крб; зжати та скласти у копи – за копу в 60 снопів – за озимий хліб – 35-40 коп., за яровий – 20-25 коп.; зв’язати копу озимини за жнивгаркою – 15-20 коп.; накопати 15-17 пуд. картоплі та віднести у бурти – 25-30 коп.; обмолотити копу озимого жита ціпами з приготуванням „жулів” – 30-35 коп.; розкидати на десятині 120 куп гною – 90 коп. [16, 344]. На проривці буряку за кожен рядок, що мав 160 погонних сажнів, платили 10 коп., на повірці за такий рядок платили 5 коп., а на підгортанні та полці – 2,5-3 коп. Копка буряку проводилася по 30 коп. від міри у 30 пуд. [24, 60]. Оранка десятини у Київській губернії 1906 р. в середньому оцінювалася в 3,64 крб, боронування – 68 коп., посів – 48 коп. [22, 16].

Здільна оплата праці переважала і при перевезеннях. У 1909 р. Стеблівський цукровий завод платив по 3,5 коп. за кожен зданий на станції Корсунь пуд цукру та по 2,5 коп. за кожен зданий на завод пуд вугілля [25, 1 зв.]. 1916 р. у Полтавській губернії цукрові заводи платили від 9 до 18 коп. за перевезення на версту одного берківця буряку [26, 173-185].

Якщо зіставити дані про те, що на проривці, повірці, підгортанні та прополці у Чигиринському повіті робітниця заробляла біля 50 коп. на день, та поденні ціни на жіночі робочі руки цього періоду, то виявиться, що здільні плати відповідали поденним [24, 60-61]. Так само у Звенигородському повіті Київської

губернії викопаний пуд картоплі оплачувався близько 1 коп. Один робітник міг викопати за день 40 пудів. Поденна ж ціна чоловікові цього періоду року становила 40 коп. [27, 15].

З 1890 по 1914 р. ціни на робочі руки в середньому по Лівобережжю зросли на 78 % “ з 52,8 коп. пішому дорослому чоловіку до 94,5 коп., по Правобережжю – на 61 % “ з 42,9 до 69,4 коп., і по Півдню – на 49 % “ з 69,5 до 103,8 коп. [6, 44]. Проте за цей же період реальна заробітна плата, виражена у пудах жита за місцевими річними цінами, дала значно менший приріст: 33 % по Лівобережжю, 31 % по Правобережжю та лише 11 % по Півдню України [6, 49.]. Таким чином, приріст реальної заробітної плати протягом 24 років становив від 0,5 до 1,4 % на рік, що складає надто незначну величину, а тому про суттєве покращення становища найманих сільськогосподарських робітників говорити не доводиться.

Зіставляючи заробітки сільськогосподарських робітників з їхніми видатками, можна зробити висновок, що вони ледь задовольняли свій прожитковий мінімум. Так, на Правобережжі наприкінці XIX століття чоловік та жінка, працюючи рік поденно, могли заробити разом до 80 крб [28, 89-90.]. При середній чисельності тогочасної української селянської сім’ї у 5-6 осіб, що вимагала витрат у 170 крб [29, 364.], такий заробіток був надто недостатнім. Він міг задовольнити лише мінімальні витрати сім’ї з двох чоловік [30, 73 зв.-74]. Заробітки відхідників на Південь наприкінці XIX століття склали від 10 до 75 крб [31, 19-20]. Така сума була слабкою підтримкою селянського господарства. Навіть за умови праці у відхожих сільськогосподарських промислах 2-3 членів сім’ї, ці заробітки служили в основному допомогою у сплаті податків, після чого селянам майже нічого не залишалося [32, 53 зв.].

Про низький рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників свідчить також його порівняння з заробітною платою адміністрації маєтків. Напередодні Першої світової війни, зокрема, управляючий маєтку на Харківщині отримував 4000 крб на рік, економ – 800 крб, його помічник – 320 крб, бухгалтер – 1200 крб, помічник бухгалтера – 500 крб, касир – 900 крб Крім цього, їм надавалося продовольство на суму від 80 до 300 крб залежно від посади. Службовцям маєтку надавалася безкоштовна квартира, опалення, освітлення, право роз’їзду на економічних конях, а також сад та город [27, 6-7].

Значно більше рядових робітників отримували і спеціалісти: механік, наприклад, – 1200 крб, помічник механіка – 420 крб, гуменний – 180 крб, садівник – 600 крб на рік. Вони отримували також те саме утримання, що й правління маєтку [27, 6-7]. Відставала оплата праці у сільському господарстві і від заробітної плати робітників промисловості. Так, на початку XX століття на цукрових заводах робітник міг заробити до 20-25 крб на місяць [33, 1-20]. Середньорічний заробіток робітників на фабриках та заводах 1905 р. становив 205 крб, 1908 р. – 242 крб, 1910 р. – 251 крб [34, 118].

Поряд з цим ріст заробітної плати найманих сільськогосподарських робітників відставав від зростання прибутків землевласників. По Полтавській губернії протягом 1901–1910 рр. витрати землевласників на робочі руки порівняно з 1891–1900 рр. зросли на 37 %, тоді як дохідність землеробства

зросла на 56 % у великих господарствах та на 43 % у дрібних. Якщо у перше десятиріччя для оплати праці річного робітника необхідно було віддати йому дохід з 3 дес., то у другому – лише з 2,5 дес. [35, 37-38]. Тому низький рівень заробітної плати сільськогосподарських наймитів можна лише частково пояснити кризовими явищами у аграрному секторі економіки Російської імперії.

Основною причиною низького рівня заробітної плати у сільському господарстві, на нашу думку, була значна перевага пропозиції над попитом на ринку робочих рук, що постійно зростала внаслідок аграрного перенаселення та відносно слабого розвитку промисловості.

Таким чином, сільськогосподарські найми були найгіршим видом заробітків для українського селянина кінця XIX – початку XX століття. „Йому (сільськогосподарському найманому робітнику – І. Д.), – писав М. Каблуков, – найменше платять, він має менш забезпечений, менш постійний та певний заробіток, він гірше інших проживає, гірше харчується, хліб дорогий – робітник дешевий; робітник не потрібен – і для нього дешевий хліб не краще дорогого” [36, 66].

1. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – С.Пб., 1897.
2. Анненский Н.Ф. Цены на сельскохозяйственный труд в связи с урожаями и хлебными ценами // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – С.Пб., 1897.
3. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк). – С.Пб., 1913.
4. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896.
5. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. – С.Пб., 1903.
6. Дроздов И.Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – М.-Л., 1930.
7. Шестаков А.В. Очерки по истории наёмного труда в сельском хозяйстве России. – Т. 1. – М., 1924.
8. Дубенецкий М.О. Поденные цены на рабочие руки во время производства различных сельскохозяйственных (полевых) работ в 1910, 1915 и 1924 гг. // Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г. Струмилина. – К., 1926.
9. Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве // На аграрном фронте. – 1926. – № 1. – С. 41-52.
10. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
11. Телічук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.
12. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
13. Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая): Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях. – С.Пб., 1911.
14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 628.
15. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 239.
16. Филіпченко М.Е. Мошиногородиченское имене Екатерины Андреевны Балаишевой, Киевской губернии,

- Черкаського уезду, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896.
17. Самойлов П.О. О найме сельскохозяйственных рабочих // Сельский хозяин. – 1905. – № 18.
 18. Корреспонденция: Из Новороссии / Ф. Д. // Сельский хозяин. – 1897. – № 38.
 19. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
 20. Центральный державный архив Украины у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 263.
 21. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.
 22. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губ. в 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906.
 23. ЦДАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 946.
 24. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
 25. ДАЧО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 4.
 26. ЦДАК України. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 244.
 27. Имение Козацкое княгини Татьяны Георгиевны Куракиной, Киевской губернии, Звенигородского уезда. – К., 1913.
 28. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
 29. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI. Подольская губерния. – С.Пб., 1903.
 30. ДАЧО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 114.
 31. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 4365.
 32. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 226.
 33. ДАВО. – Ф. Д-6. – Оп. 1. – Спр. 10.
 34. Лось Ф.С. Робітничий клас України в 1907–1913 роках. – К., 1962.
 35. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
 36. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896.

Ю.І. Вовк

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ

У загальному контексті історії України однією з важливих є проблема місця та ролі селянства у соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття. Інтерес науковців має об'єктивний характер, оскільки нововведення, що мали місце на початку ХХ ст. і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільного.

Аналіз історіографії дозволяє твердити, що окреслені аспекти задекларованої нами теми знайшли належне наукове висвітлення у роботах вітчизняних істориків [1-5]. Однак перспективним, на наш погляд, залишається вивчення питань, що стосуються аграрного перенаселення Наддніпрянщини, міграції селян тощо. У зв'язку з цим автор пропонованої статті й ставить за мету розкрити ці маловідомі сторінки з аграрної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Об'єкт вивчення – українське селянство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., предмет – аграрне перенаселення міграції селян.

Чисельність селянських міграцій різко зросла у 90-ті роки ХІХ століття. Так, якщо за 21 рік (1863-1884 рр.)

кількість жителів у південних губерніях України зростала швидше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі тільки у півтора рази, то за 12 наступних років (1885-1895 рр.) – у 3,5 рази [6, 44-46]. Відбувався відтік населення з сільської місцевості у міста [7, 307]. З 1863 по 1897 рр. чисельність міських жителів в Україні зросла з 1 461,6 тис. до 2 988,1 тис. чол. Наприкінці ХІХ століття в Києві уродженці сільської місцевості складали понад 39 % від загальної чисельності жителів [8, 120].

У сільському господарстві йшов посилений відтік значної маси селянства на заробітки внаслідок відокремлення виробників від засобів виробництва і зосередження їх в руках чисельно незначної, але економічно міцної сільської буржуазії. Особливості найму на Півдні України сприяли притоку сюди значної кількості розореного селянства на заробітки. Як зазначав В.І.Ленін, у Таврійській губернії заробітна плата була вища, ніж у Херсонській, тому “перекочування” руйнувало “кабальні форми наймання та відробітків” [9, 223]. Навіть багато місцевих робітників із Херсонської губернії йшло в Таврійську. Хоча у першій бракувало місцевих робітників, наймачі користувалися свободою конкуренції. Головними районами виходу землеробських робітників були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

Збідніла частина селян перебувала в нестерпних умовах. Земельна тіснота серед них була така, що селяни в Полтавському повіті казали: “Із стріхи на чуже капає”. Якщо в 70-х роках ХІХ ст. майже третина селян не мала робочої худоби, то на початок 80-х років ХІХ ст. її не мали вже 59 % селянських дворів Полтавщини, 51,4 % Поділля, 58,2 % Київщини. Приблизно такими показниками визначались і південні губернії України [10, 449].

Напередодні революції 1905-1907 рр. в Україні налічувалося 4 млн. 221 тис. селянських господарств, з яких бідняцьких – 2 млн. 431 тис. (57,1 %), середняцьких – 1 млн. 273 тис. (29,9 %), заможних – 517 тис. (12,2 %) [11, 21]. Як зазначав М.І. Тезяков, “обезземелення швидко йде вперед і, разом із тим, збільшує кількість сільського пролетаріату” [12, 77].

Багато збіднілих селян з Київської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії, з Подільської і Волинської – в Бессарабію. Більшість мігрувала у південні губернії, де навіть наприкінці ХІХ століття густота населення на 1 кв. версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережжі й Правобережжі [13, 69]. У південних губерніях значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренди та купівлі землі [14, 324]. Проте умови праці селян-заробітчан на Півдні України були тяжкими. В кінці ХІХ століття щороку йшли на заробітки з Полтавської губернії близько 150 тисяч, з Київської – понад 85 тисяч, з Подільської – близько 40 тисяч чоловік. Більшість йшла в південні губернії України, багато – в Донецький басейн [15, 53]. У 1901 р. на польових роботах у Київській губернії було зайнято 45 % відхідників, у промисловості – 26 %, на службі – 26 %, на богомілля ходило 3 %. У 1903 р. селянам-відхідникам Київської губернії було видано 160 617 паспортів [16, 53]. Особливо високий відсоток сільськогосподарських робітників давали губернії

Лівобережжя, в яких мало місце найбільш високе аграрне перенаселення. Так, у 1891–1900 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в середньому на 100 душ населення брала паспорти на відхожі промисли 41 особа, у той час як на Правобережжі України їх брали 33 особи [13, 62]. У Київській губернії в 1900 р. було видано 149 695 паспортів селянам, що йшли на заробітки, з них 65 791 чол. (44 %) йшли на літні заробітки переважно до Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній; 41 740 чол. (27,5 %) – у Київ та інші міста для найму в прислугу та в пошуках міських заробітків; 2 453 чол. (16,5 %) – на земельні роботи на залізниці й пароплави як нижчі службовці; 13 080 чол. (9 %) – на різні інші роботи, на фабрики і заводи; 4 545 чол. (3 %) – на богомілья. З цих даних видно, що більшість селян йшла на південь; з трьох повітів – Черкаського, Чигиринського і Канівського – туди пішло 42 713 чол., тобто більше половини від загальної кількості [17, 114].

У деяких губерніях України були свої особливості, пов'язані з міграцією. Так, надалекі заробітки з сіл Солобковецької волості Подільської губернії в 1904 р., судячи за кількістю виданих паспортів, пішло 403 чоловіки, що склало лише 3 % від всього населення волості. Це пояснюється тим, що в цій місцевості було заведено синів відокремлювати відразу після їх одруження, тому сім'ї за робочим складом були малочисельними. З таких сімей в далекі краї на відхожі промисли ходити було нікому, і коли вони зверталися за роботою до ближніх поміщиків, то зустрічалися із суворим економічним законом попиту і пропозиції робочої сили [18, 494]. Часто селяни були неспроможні розрахуватися з податками і недоїмками, що посилювало відхідництво, у першу чергу це стосувалося грабарів. Так, грабарів із с. Леської Черкаського повіту Київської губернії наймали в Києві, Полтаві, на Кавказі і навіть у Сибіру та поблизу Мурманська [19, 2-3].

Отже, звичаєве право і пережитки кріпацтва у формі прикріплення селянина до наділу, до поміщицької економії стримували процес міграції й поглинання надлишку робочої сили у промисловості й на сільськогосподарських роботах, посилюючи аграрне перенаселення. Однак важке матеріальне становище і малоземелля зумовлювали міграцію, яка мала у кожному регіоні України свої особливості, що свідчило про подальше погіршення соціально-економічного становища селянства, його розшарування, що позначалося на зростанні кількості відхідників. Селяни формували постійні кадри сільськогосподарських робітників. Про це свідчить зростання кількості тих, хто прибув удруге найматися на ринки праці південних губерній. Так, із Київської губернії прибуло 75,9% робітників, із Полтавської – 76,3%, із Чернігівської – 71,2% [19, 394].

Селянська міграція стала інтенсивнішою в кінці XIX століття. Серед причин можна виділити такі: 1) аграрна криза, під час якої збідніли тисячі селян; 2) посилення у центральній землеробській смузі методів напівфеодальної експлуатації; 3) пошук додаткових заробітків; 4) політично-релігійні мотиви [20, 18]. Збанкрутіле селянство стало найважливішим джерелом поповнення робітничого класу. Крім 387 тис. робітників, зайнятих на промислових підприємствах [21, 2-3], в Україні наприкінці XIX століття налічувалось 975 397 сільськогосподарських

робітників, які працювали за наймом у місцевих поміщиків і куркульських господарствах, розташованих на території їхнього проживання [22, 216]. З них на Південь України припадало 366 573 осіб, на Правобережжя – 307 600 осіб і на Лівобережжя – 301 224 осіб. Таким чином, міграції сприяли формуванню міського пролетаріату за рахунок найбіднішого селянства. Йшов процес формування якісно нової генерації покоління селян.

З 90-х років XIX ст. царський уряд починає повільний відхід від політики заборони міграції [23, 454]. Переселення з Київської губернії до Південно-Уссурійського краю розпочалося тільки у 1896 р., а в 1897 році за чисельністю виходить на перше місце [24, 68]. Прагнення селян освоїти нові землі зумовлювалось, як правило, економічним фактором. У 1896 р. уряд припинив відведення казенних земель під переселенські ділянки на півдні України, тому посилювся міграційний рух селянства на окраїни імперії [25, 66]. За матеріалами перепису 1897 р., головним колонізаційним районом для українського селянства були Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія. Сюди переселилося близько 360 тис. українців, що становило 41,5 % усіх новоселів. Іншими районами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська і Єнисейська губернії), Середня Азія (Акмолінська, Семиреченська губернії) [26, 166]. Тільки в 1883–1905 рр. на Далекий Схід із України мігрувало 109 510 осіб: з Лівобережжя – 65 957 осіб, Правобережжя (переважно Київщина) – 30 470 осіб, Півдня України – 13 083 осіб [24, 67]. Вищевказані дані дозволяють стверджувати, що в кінці XIX – на початку XX століття найбільше переселенців на Далекий Схід були вихідцями з Лівобережної України.

Переселенський рух перебував у тісному взаємозв'язку з тією чи іншою формою феодално-кріпосницьких пережитків, які мали місце на селі. Там, де питома вага відробіткової системи (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) була високою, аграрні міграції вже в перші пореформені роки охопили широкі маси селянства. Всього у 1885–1900 рр. із України до Сибіру переселилося понад 367 тис. осіб, у своїй більшості з Лівобережжя. Вихідці з цього регіону становили 84 % від загальної чисельності мігрантів. Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послабили негативні наслідки малоземелля, зменшуючи в окремих районах розміри переселень. Так, на Правобережжі налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX століття застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи тим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут була більшою, ніж на Лівобережній Україні. За гостротою малоземелля ці губернії навіть переважали Лівобережжя, але вони не належали до основних районів виходу переселенців, вихідці з них прямували здебільшого на Південь України [25, 70].

Характерно, що у 1883–1892 рр. Україна давала 68,25 % усіх переселенців, в 1893–1902 рр. – 63,09 %, а в 1903–1905 рр. – 80,85 % [24, 67]. На початку XX століття більшість селян переселялася на Далекий Схід із Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини, що становило 78,4 % вихідців із України. Першість належала Чернігівській губернії, котра дала

24,97 % (68 992 осіб), за нею йшла Київська – 24,14 % (66 709 осіб), далі Полтавська – 24,15 % (66 703 осіб), а потім Харківська – 5,2 % (14 381 осіб) [27, 32]. Приамур'я і Примор'я найбільш приваблювали селян Київщини: в 1890-1914 рр. із губернії виїхало 209 тис. переселенців, з яких на Далекому Сході оселилося 66 709 осіб, або 31,97 % [28, 70].

Починаючи з 90-х років XIX ст., у переселенський потік втягнулись і селяни Півдня України, де в процесі розвитку капіталізму і застосування у сільському господарстві машин і механізмів виник надлишок робочої сили. У 1896-1905 рр. звідси у східні райони імперії переселилося 88 526 осіб (21,3 %), причому з Правобережжя – лише 50 817 осіб (12,2 %), а з Лівобережжя – 276 353 осіб (66,6 %). Всього за цей період з України виїхало 415 636 переселенців, з них самовольців – 216 783, що становило 52,1 % усіх мігрантів країни [27, 413] (див. таб. 1). У 1895-1899 рр. активізувалося переселення селян із Херсонської губернії. З неї виїхало 3 000 сімей, або 15 тис. осіб. Переселялись, як правило, до Сибіру (88,5 % сімей), значно менше у місцевості Європейської Росії – 8,1 %, у середньоазіатський регіон – 3,4 %. Найбільшу кількість переселенців давали Олександрійський і Єлисаветградський повіти, менше Тираспільський. Найактивніше міграція проходила у неврожайні роки (1896, 1899) [29, 169].

Таблиця 1 [30, 256]

Переселенський рух в Україні у 1896-1905 рр.

Регіон України	Кількість переселенців в 1896-1905 рр.	З них самовольців	% самовольців
Правобережна Україна	50 817	26 349	51,8
Лівобережна Україна	276 353	136 912	49,6
Південна Україна	88 526	54 072	61,0
Всього в Україні	415 696	216 733	52,1
Всього по 50 губерніям Європейської Росії	1 075 932	432 476	40,2

Царат намагався штучно перешкодити переселенському рухові. Так, у 1892 р. О.С. Єрмолов видав книгу “Неурожай и народное бедствие”, у якій вказував: “Не треба мужику переселятися, коли на місці панам поміщикам робочі руки потрібні” [31, 170]. Це стверджувала людина, яка була Міністром землеробства і державного майна, членом Державної Ради.

Дозвіл на переселення одержували, як правило, ті сім'ї, які після продажу власності могли виручити не менше 600-700 крб. [32, 5]. Підрахунки О. Шкапського засвідчили, що до 1880 р. серед селян, що переселялися до Сибіру, переважали середняки. Однак, у 1890 рр. серед селян стали переважати малоземельні [33, 115]. Так, О.О. Кауфман підрахував, що серед чернігівських переселенців 22,2 % не мали робочої худоби, а серед полтавських таких було ще більше – 34,2 % [34, 209].

Переселенцям уряд надавав пільги. В Європейській частині Росії вони звільнялися від орендних платежів на 2 роки, в азійській – на 3 роки, причому чоловікам надавалася відстрочка від військової повинності при досягненні 21 року на 3 роки, а в європейській частині – на 2 роки. Ділянки землі мігрантам відводилися за орендним правом на строк від 6 до 12 років, по закінченню цього терміну

переходили в їхнє надільне користування. В азійському регіоні імперії земля відводилася прямо в наділ, на загальних із сибірськими старожилами підставах і з видачею відповідного акту [35, 270]. У 1895-1896 рр. переселенцям до Сибіру видавалися позики до 100 крб. на сім'ю, більше відпускали безкоштовного лісу на будівництво [35, 273]. З відкриттям у 1901 р. руху по Забайкальській залізниці на Далекий Схід стало переселятися дедалі більше бідноти, що врешті спричинило її переважання серед інших категорій переселенців цього краю. Співвідношення переселенців з України складалося так: 63,3 % бідняків, 23,39 % середняків і 13,28 % заможних селян [36, 56].

Отже, у міграціях українського селянства можна виявити динаміку та закономірність. Так, до 1900 р. переселялися переважно селяни середнього достатку, але на початку XX століття відбулося зростання чисельності переселенців-бідняків, що зумовило зміни у розміщенні селянства в Україні. Все більше невдоволених малоземельних селян переселялися на окраїни Росії, здаючи в оренду або продаючи свої наділи на батьківщині заможній верхівці села.

Помітні обмеження в переселенні політичного характеру проводилися урядом на Лівобережній Україні. Вона за кількістю безземельних у 90-х роках XIX століття вийшла на I місце не тільки в Україні, а й по всій Російській імперії. Так, із 167 156 селян, що переселились у 1891-1895 рр. до Сибіру, на три губернії Правобережної України припадало тільки 423 особи, або 0,3 % загальної кількості переселенців. Царат боявся зменшення чисельності корінного населення, що, на думку державних чиновників, сприяло б зростанню польського національно-визвольного руху [37, 419]. У 1894 році чиновник із особливих доручень Міністерства внутрішніх справ, що вивчав умови селянських переселень на Правобережжі України, зазначав, що, незважаючи на заборону, частина селян таємно здає в оренду свої наділи і, отримавши гроші, вночі вирушає в далеку дорогу. Л. Личаков підкреслював, що протидіяти переселенню – справа нелегка, оскільки селяни інколи йдуть для посадки в поїзд більше, ніж як за 100 верст, обминаючи найближчі до їхнього села станції [38, 3].

У селянському русі простежувалися тенденції звичаєвого права – “як воно повинно бути по правді”. Законодавчі перешкоди переселенню зумовлювали зростання кількості самовольців із бідняків, малоземельних селян. Тому 8 червня 1901 року вийшов закон про відведення приватним особам казенних земель у Сибіру. Згідно з цим законом, землі продавались і здавались в оренду приватним особам під одноосібні господарства. Тільки 6 червня 1904 року уряд змушений був піти на поступки і видати новий переселенський закон.

Активізація переселенського руху навесні 1898 р. у Волинській губернії переросла у боротьбу селян із місцевими чиновниками і поміщиками. Селяни багатьох сіл Старокостянтинівського, Заславського, Острозького, Володимирського і Житомирського повітів групами в 100-200 осіб кожного дня приходили до мирових посередників у повітах і в Житомир із вимогою оголосити їм царський указ про переселення, “записати їх в число переселенців” [39, 2]. Вони вірили в наявність такого наказу про переселення до Сибіру “на казенні землі і за казенний рахунок, який казною буде віднесений за рахунок

місцевих поміщиків, що володіли землею не по правді”. Селяни казали, що місцеві поміщики “з небажання сплати цих витрат, а також побоювання залишитись без робітників ... підкупили посередників і взагалі все начальство, причому останні ховають від селян царську грамоту” про переселення. Справа дійшла до того, що селяни Красилівської волості Старокостянтинівського повіту Волині послали 3 березня 1898 року телеграму Міністру внутрішніх справ: “Дозвольте переселитися в Уссурійський край на казенні землі: місцева влада не дозволяє” [39, 5].

Селянський рух за переселення почав охоплювати повіти Подільської губернії. В Острозькому повіті навіть довелося надрукувати масовим тиражем “оголошення” за підписом двох мирових посередників і повітового справника, в якому закликали селян не вірити чуткам про переселення до Сибіру і Амуру, оскільки таких урядових указів немає, а є лише розпорядження про те, що якщо хтось із селян бажає туди переселитися і має для цього кошти у розмірі 475 крб. і сім’ю, яка складається з 4 душ, то повинні звертатися з “прошенієм” до “подлежащего” мирового посередника. І робилося застереження, що винних в розповсюдженні подібних чуток будуть притягувати до карної відповідальності [39, 67].

З 1886 р. казеннокоштне переселення було скасоване і замінено на переселення за свій кошт. Дозвіл на переселення давався тільки порівняно забезпеченим селянам, щоб вони могли придбати на новому місці все необхідне [40, 69]. 22 червня 1900 р. уряд затвердив нові “Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській та Приморській областях”. На їх основі 1 січня 1901 р. замість десятичного родинного наділу переселенці одержували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 дес. придатної землі. Нові правила ставили переселенців кінця XIX століття у привілейовані умови порівняно з новоселами початку XX століття [41, 126].

У 1901 р. урядовою комісією з вивчення економічного становища селянства було підраховано, що 23 млн. осіб в Європейській частині Росії не мали постійного джерела існування [42, 16], третина з них припадала на Україну [43, 152]. Це було причиною того, що в 1900 р. поліція затримала на Транссибірській залізниці близько 100 тис. самовольців-переселенців [44, 136]. У 1898-1904 рр. безземельні та малоземельні селяни (до 4 дес.), що переселилися з Харківщини, становили 52 % [45, 220].

Серед політично-релігійних мотивів переселення не останню роль відіграло Положення Кабінету міністрів від 4 липня 1899 р. про заборону молитовних зібрань штундистів, “які розповсюдженням штундистського лжевчення серед православних вносили смуту в життя місцевих парафій”. З вересня того ж року Міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр, в якому назвав секту штундистів “однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні” і наказав закрити всі штундистські молитовні заклади” [46, 115].

У 1892-1893 рр., згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, за неповними даними, в Катеринославській губернії проживало 8 862 розкольників і 6 871 сектантів; у Полтавській губернії – біля 1 тис. сектантів і розкольників; у Таврійській – 12 112 розкольників і сектантів (сектантів – 10 022, з них молокан – 9 356 чол.), у Харківській губернії –

5 479 безпововців, 377 штундистів, 635 поповців. У Київській губернії штундисти склали значну частину населення деяких сіл, але їхня точна чисельність невідома (з розкольниками 8 000); у Чернігівській губернії – біля 7 000 розкольників, штундистів явних – 50 [47, 329]. Таврійська губернія була центром штундомолоканства, а взагалі в другій половині XIX століття серед українських селян вірування секти штундистів було дуже поширеним [47, 147]. На переслідування сектантів в Росії, їхнє інквізиторське цькування звертає увагу навіть тогочасна преса. Штундистам залишалося або привселюдно зректися свого віросповідання, або переселитися на окраїни, де тиск на них був менший. Так, 5 червня 1897 р. 1 238 сектантів з Канівського повіту Київської губернії почала переселення до Середньої Азії [48, 50, 52]. Під час своїх поневірянь близько 110 дітей і кілька дорослих померли від злиднів і зміни клімату, 15 найбільш заможних повернулися на Батьківщину [49, 2].

На початку XX століття у Туркестанський край переселилися з України сектанти-хлисти, а під час Столипінської аграрної реформи до Середньої Азії – чимало баптистів і єговістів з Херсонської губернії [48, 54].

Україна була головним регіоном міграційних відтоків населення. Міграція з українських губерній становила 36 % від загальноросійської міграції за 1891-1900 рр., за 1901-1910 рр. – 49 %, за 1911-1914 – 60 % [50, 82]. Еміграція кінця XIX – початку XX століття стала основою формування української етнічної групи Канади [51, 65].

За статистикою американської еміграційної служби, у 1899-1914 рр. 98 % всіх українців, які переїхали до США, становили представники трьох категорій: селяни (44 %), особи наймані праці (37 %), прислуга (17 %) [52, 81]. Деякі селянські родини з Поділля, Полісся, Київщини і Слобожанщини переселялись до Канади. Анкета агроекономічного відділу Київської губернії відзначала переїзд селян до Америки, в тому числі й у Канаду, Аргентину і Бразилію. Мова, зокрема, йшла про селян Тарашанського повіту (Бузівська, Жашківська, П’ятигорська, Стрижавська волості), Уманського (Маньківська, Посуховецька, Хижняцька волості), а також частково Канівського і Васильківського повітів [53, 55].

Отже, в пошуках кращої долі, заробітків деякі селянські родини спромоглися переселитися на американський континент. Як писала одна з канадських газет того часу, оцінюючи ситуацію у Бородянській волості: “Це й закономірно: тут тіснота, голоднеча та безправ’я, а Америка – “блаженна країна” [54, 120].

Селянський рух за переселення був стихійним і локальним, проте сама його поява стала цілком новим явищем. Так, на Правобережній Україні у 1896-1900 рр. з 212 сіл, охоплених боротьбою селян за землю, у 54 (25,5 %) з них домагалися переселення, чого не було у попередні роки [37, 429].

Переселення з України відбувалося як з економічних, так і з політичних та релігійних причин. Воно зумовлювалося розшаруванням селян. Розвивалося головним чином за рахунок селян середнього достатку, посилюючи диференціацію селянства на місцях виходу і переносячи елементи розкладу на місця вселення. Кругова порука сільської общини, що була скасована лише в 1906 р., як і форма

закабалення селян, що збереглась і після скасування кріпосного права разом із кріпосницькими пережитками та існуючими законами, стримували процеси переселення. Певну роль в цьому відігравали і особливості різних регіонів України. Відбувалась активна міграція селянства з малоземельних губерній у багатоземельні. Поряд із губерніями Південної України місцями заселення ставали райони Середньої Азії, Сибіру, Кавказу, Далекого Сходу. Ці процеси відіграли значну роль у розвитку міжетнічних зв'язків, прискорили розвиток капіталістичних відносин.

1. Лазанська Т. І. Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки // *Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах. - Від найдавніших часів до кінця XIX століття.* - Київ, 1991. - Кн. 1.
2. Якименко М. А. Становлення селянського фермерського господарства в Україні після скасування кріпосного права 1861-1916 років // *Український історичний журнал.* - 1991. - № 2.
3. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // *Український історичний журнал.* - 1991. - № 2.
4. Щербак В. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Автореферат дис.... к.і.н. - Київ, 1995.
5. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах російської імперії // *Український історичний журнал.* - 1995. - № 3.
6. Ращин А. Г. Население России за 100 лет. - Москва, 1956.
7. *Історія Української РСР.* - Т. 3. - Київ, 1978.
8. *Історія міст і сіл Української РСР: Т. 24.* - Київ, 1979.
9. Крестовников Г. А. Могут ли быть пределы надельной земли крестьянам после окончания выкупной операции? - Москва, 1908.
10. Павлюк С. П. Горинь Г. Й. Кірчева Р. Ф. Українське народознавство. - Львів, 1994.
11. Мельник Л. Г. Соціально-економічний розвиток України (1900-1917 рр.) / *Історія України XX століття.* - Т. 2. - Київ, 1992.
12. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. - Херсон, 1896.
13. Лось Ф. С. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века. - Киев, 1955.
14. Ковальченко И. Д. Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII - начало XX века. - Москва, 1974.
15. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
16. Хуторские хозяйства Киевской губернии в 1912 г. - Т. 2. - Киев, 1914.
17. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. - Киев, 1901.
18. 1905 рік на Україні. Хроніка та матеріали. - Харків, 1926.
19. Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф. 804 - Оп. 3. - Спр. 76.
20. Жданов А. В. Изучение условий сельскохозяйственного производства в Европейской России под влиянием аграрного кризиса. - Л., 1976.
21. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. - Т. 1. Приложения. - СПб., 1905.
22. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднелегальных губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - Т. 1 -2. - СПб., 1903.
23. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. - Киев, 1959.
24. Кабузан В. М. Переселения украинцев в Далекосхідний край 1850-1861 рр. // *Український історичний журнал.* - 1971. - № 2.
25. Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861-1905 рр. // *Український історичний журнал.* - 1982 - № 9.
26. Тихонов В. Переселение в России во второй половине XIX в. (По материалам переписи 1897 года и паспортной статистики). - Москва, 1978.
27. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 июля 1900. - Вып. I-II. - Полтава, 1905.
28. Кізченко В. І. Розвиток культури на Україні // *Історія Української РСР.* - Т. 4. - Київ, 1978.
29. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* - Т. 73. - Спб, 1903.
30. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. - СПб., 1910.
31. Ленин В. И. К деревенской бедноте / Полное собрание сочинений. - Т. 7. К., 1971.
32. ДАКО. - Ф. 4. - Оп. 133. - Спр. 81.
33. Шканський О. На рубеже переселенческого дела // *Вопросы колонизации.* - СПб., 1907. - № 1.
34. Кауфман А. А. Переселение и колонизация. - СПб., 1905.
35. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* - Т. 45. - СПб., 1898.
36. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - Київ, 1970.
37. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период (1866-1900 гг.) - Днепропетровск, 1960.
38. Личаков Л. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае. - Киев, 1894.
39. Центральний державний історичний архів у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 697. - Спр. 70.
40. Головачев П. Россия на Дальнем Востоке. - СПб., 1904.
41. Обзор земледельческой колонизации Амурской области. - Благовещенск, 1913.
42. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднелегальных губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - Т. 1 -2. - СПб., 1903.
43. Телинчук П. П. Економічна основа аграрної революції на Україні. - Київ, 1973. - 532 с.
44. Белявская Л. Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / Особенности аграрного строя России в период империализма. - Москва, 1962.
45. Трапезников С. П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях. - Москва, 1963.
46. *История евангельских христиан-баптистов в СРСР.* - Москва, 1985.
47. Арсеньев К. К. Свобода совести и веротерпимости. - СПб., 1905.
48. Литвинов П. П. Переселения украинцев сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX на початку XX ст. // *Український історичний журнал.* - 1996 - № 2.
49. Туркестанские ведомости. - 1904 - № 25 (29 февраля).
50. Заставний Ф. Д. Географія України. - Львів, 1990.
51. Ленін В. І. Уроки кризи / Повне зібрання творів. - Т. 5. К., 1971.
52. Черняховський С. В. Американці українського походження і демографічна соціально-економічна характеристика // *Український історичний журнал.* - 1991 - № 4.
53. Хуторские хозяйства Киевской губернии. В 2-х томах. - Т. 1. - Киев, 1911.
54. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. Збірник. - Київ, 1990.

О.В. Шевченко

РОЛЬ БЕССАРАБЬСЬКОГО ЗЕМСТВА У ПІДВИЩЕННІ АГРОКУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ (кін. XIX – поч. XX ст.)

Проблеми земського самоврядування на землях України та її окремих регіонів завжди привертала увагу дослідників. Історію та діяльність Бессарабського земства досліджували А. Гуз, Д.Н. Шипов, В.Ю. Скалон, І.Г. Будак. Дослідженням ролі земств у вдосконаленні сільського господарства займалися Б.Б. Веселовський, В.І. Жуков, В.А. Андрієвський, Я.С. Гросул. Оцінюючи стан вивчення теми, слід зазначити, що окремі питання потребують подальшого висвітлення. Актуальними залишаються проблеми реорганізації сільськогосподарського виробництва, заохочення з боку земських органів самоврядування сільгоспвиробників до впровадження новітніх технологій, підвищення агрокультури селян Бессарабії. Потребують дослідження питання взаємин між селянами і великими землевласниками на етапі розкладу кріпосницьких відносин та розвитку сільського господарства Бессарабії після реформи 1861р.

Виходячи з цього, автор статті ставить за мету проаналізувати: роль земського самоврядування у підвищенні агрокультури сільгоспвиробників, покращення матеріально-технічної бази бессарабських селянських господарств, відкриття сільськогосподарських шкіл, місце селян у земських органах. Об'єкт – Бессарабські земства кін. XIX – поч. XX ст., предмет – їхня роль у підвищенні агрокультури населення.

Впровадження земств у Бессарабії справило значний вплив на розвиток соціально-економічного та політичного життя краю. Одним з важливих питань їхньої діяльності було покращення стану аграрного сектору шляхом впровадження спеціальних шкіл та технічного вдосконалення селянських господарств. Бессарабські земські установи особливу турботу виявляли у питаннях підняття культури землеробства шляхом застосування новітніх агротехнічних засобів, впровадження сільськогосподарських машин, організації найму сільськогосподарських робітників, будівництва шосейних доріг та залізниць для організації торгівлі, спорудження елеваторів, зернових складів тощо.

Розвитку сільського господарства сприяли створені земськими органами економічні і сільськогосподарські ради і бюро, сільськогосподарські виставки тощо. У 1885 р. Бессарабське земство підняло питання про відкриття сільськогосподарської виставки. Після проведення великої підготовчої роботи в 1889 р. у Кишиневі вона розпочала свою діяльність [1, 357], а по її закриттю всі експонати поступили у розпорядження губернської земської управи. На основі цих експонатів у 1890 р. був відкритий музей природознавства, при якому в 1891 році почало функціонувати сільськогосподарське бюро. Його першим керівником став губернський агроном, кандидат природознавчих наук А.П. Забарінський [2, 48]. Використавши приміщення виставки як склади для землеробських знарядь і насіння, бюро розпочало велику роботу, націлену на забезпечення сільськогосподарських виробників,

більшою мірою поміщиків, сільськогосподарськими машинами і сортовим насінням. За кілька місяців діяльність бюро настільки розширилася, що на XXIII чергових земських зборах (1891 р.) було ухвалено рішення, згідно з яким бюро відділялося від музею і ставало самостійною установою, підвідомчою губернській земській управі [3, 5]. У земських звітах наголошувалося, що воно приносить виробникам великі вигоди.

Бюро займалося оптовою закупівлею сільськогосподарських знарядь, сортового насіння, саджанців винограду, фруктових дерев і їх перепродажем. З цією метою у Кишиневі був створений центральний склад сільськогосподарських машин і насіння. Подібні склади створювалися в багатьох повітах. Під час оптової закупівлі сільськогосподарським бюро машин і насіння ціни на них були значно нижчими, ніж під час роздрібною торгівлі, тому придбання продукції через земські склади було вигідним для покупців. Керівник бюро, агроном Славінський, в одній із своїх доповідей губернській земській управі відзначав, що поширення знарядь праці через бюро мало потрійну мету: наблизити склади з сільськогосподарськими знаряддями до господарств, полегшити купівлю знарядь за рахунок надання кредитів на суму, що дорівнювала 1/3 їхньої вартості, та здешевити вартість сільськогосподарської продукції, гарантуючи її якість [4, 56].

Згодом з'ясувалося, що від діяльності сільськогосподарського бюро залежало лише здешевлення продукції та забезпечення її якості, відкриття ж складів і установ кредитування знаходилося у компетенції повітових управ. Сільськогосподарські машини на цих складах купувалися, в основному, поміщиками і заможними селянами.

Земські установи надавали селянам кредити. Згідно з „Положенням про установи дрібного кредитування” від 7 червня 1904 р., у Бессарабії почали діяти кредитні товариства [5, 78]. До 1910 р., за сприяння земських установ, у Бессарабській губернії було створено 26 таких товариств, в тому числі у Аккерманському, Бельцькому та Сороцькому повітах – по 1, у Кишинівському – 9, у Оргеєвському – 14 [6, 183]. Однак кредити відпускалися тільки „надійним” селянам, прибутковим господарям. Основна ж маса селян, що сплачувала нарівні з куркулями земський податок, не могла скористатися кредитами.

Губернські й повітові земства велику увагу приділяли найму сільськогосподарських робітників. Проте надмірна їхня експлуатація та низька заробітна платня сприяли міграції робітників, яка носила масовий характер, особливо під час польових робіт. У 1874 р. від колишніх господарів пішло близько 50 % робітників, в окремі роки частка біглих робітників доходила до 80 % [7, 479]. Це завдавало великих збитків поміщицьким господарствам.

У зв'язку з цим земство розробило низку заходів, спрямованих на запобігання самовільному відходу робітників від господарів і забезпечення поміщицьких господарств робочою силою. Губернські й повітові земські збори неодноразово ставили питання про необхідність створення у Бессарабії бюро з найму сільськогосподарських робітників. Головною метою

його було запрошення робітників для господарств поміщиків та заможних селян Бессарабської губернії з інших регіонів Росії. Крім того планувалося розробити правила, за якими б ці робітники наймалися і працювали.

Земство розраховувало на те, що створення резерву робітників у Бессарабії сприятиме зниженню цін на робочі руки та підвищенню кваліфікації батраків. Проте таке бюро у Бессарабській губернії так і не було створено. У кожному з повітів сільськогосподарські питання вирішувалися самостійно. Так, на чергових земських зборах у Бельцькому повіті серед інших затверджених правил найму батраків було таке: „Кожен з наймачів, до якого звертається робітник, не має права найняти його на роботу, якщо робітник узяв у когось гроші і не відпрацював їх. Внески державних податків повинні надходити до належних установ... „ [8, 350]. Деякі учасники зборів ставили питання перед урядовцями про введення робочих книжок для вільнонайманих робітників, однак далі обговорень справа не пішла.

Поміщики та заможні селяни практикували завчасне наймання батраків. Земство теж відстоювало такий спосіб найму, доводячи, що він гарантуватиме стабільну роботу для батраків на весь сезон. Проте, такий найм був вигідним лише для поміщиків. Взимку або навесні наймачі, користуючись крайньою потребою робітників, брали їх за мізерну платню на літні й осінні польові роботи. Найманці потрапляли в кабалу до поміщиків, що негативно позначалося на становищі перших.

З метою підвищення культури землеробства, до роботи в земських установах залучалися агрономи. Так, у 1889 р. було введено посади двох губернських агрономів. З 1898 р. агрономи та їхні помічники працювали у Аккерманському і Бендерському повітових земствах, а з 1902 р. – у всіх інших земствах Бессарабії [9, 202].

Губернські агрономи консультували земську управу з питань сільського господарства, розробляли і подавали на розгляд управи заходи, спрямовані на вдосконалення сільськогосподарського виробництва, керували діяльністю повітових агрономів, а також намагалися сприяти розвитку невеликих селянських господарств.

Агрономи у повітах консультували як земські управи загалом, так і окремих поміщиків, вносили на розгляд доповіді з планами проведення різних сільськогосподарських заходів, створювали показові ділянки з вирощування різних культур, завідували складами сільськогосподарських машин тощо. У 1892 році губернськими агрономами були Спаський і Кодрян. Перший з них опублікував брошуру „Нарис селянського господарства в Аккерманському повіті”. Другий вивчав умови краю для розвитку бджільництва, результати його роботи були опубліковані у звітах губернської управи XXIV сесії губернських земських зборів [4, 53]. На початку XX ст. агроном П. С. Боканча організував перше у Бессарабії селянське сільськогосподарське товариство у Бендерському повіті (с. Ферাপонтівка) [2, 52].

Бессарабське земство приділяло велику увагу розвитку виноградарства. На кінець XIX ст. за площею, зайнятою під виноградниками, Бессарабська губернія посідала першість в імперії, на її долю припадало 50 % усіх вироблених вин [2, 47]. Одним з найбільших за

площею виноградних насаджень був Аккерманський повіт – у кін. XIX – поч. XX ст. під виноградники було відведено більше 8900 дес. землі [10, 547]. Важливе місце у діяльності земств займали заходи з метою обстеження виноградників та виявлення осередків зараження рослин філоксерою, яка була причиною загибелі великих площ насаджень. До 1895 р. цими питаннями займалася одеська філоксерна комісія, що поширювала свою діяльність і на Бессарабію [7, 494]. Бессарабське земство надавало комісії всіляку допомогу і брало активну участь в обстеженні виноградників, у боротьбі з філоксерою.

У 1895 році одеська філоксерна комісія була перетворена у філоксерний комітет, а в Бессарабії була створена комісія, підпорядкована цьому комітету. Комісія щорічно, перед початком сільгоспробіт, розробляла заходи щодо боротьби з філоксерою на поточний рік, стежила за їх виконанням, визначала межі заражених філоксерою та підозрілих ділянок, окреслювала і розробляла заходи щодо наукових досліджень, що стосуються захисту виноградників від філоксери і інших шкідників, піклувалася про поширення серед населення відомостей про рослинні хвороби з метою недопущення заражень великих площ тощо [1, 376].

У 1895 році бессарабська філоксерна комісія приступила до суцільного огляду виноградників і розіслала у повіти циркуляри, в яких населення закликалося до надання їй допомоги. Протягом 1894–1895 року були оглянуті всі найбільші райони виноградарства – майже 46 836 дес., що становила близько 3/4 всієї площі виноградників. Біля чверті цієї площі виявилася зараженою філоксерою [4, 54]. Після цього земства стали активніше проводити заходи щодо боротьби з цією хворобою.

Важлива роль у розвитку сільського господарства відводилася сільськогосподарським школам, які готували агрономів середньої кваліфікації. До запровадження земських установ у Бессарабській губернії існував лише один навчальний заклад відповідного профілю – Кишинівське училище садівництва та виноробства, відкрите у 1842 р. [2, 64]. Питання про відкриття в Бессарабії нижчих сільськогосподарських шкіл ставилося у 1879 р., але лише три школи почали функціонувати у 1893 р.: у с. Гріноуці для обслуговування Хотинського, Сорокського і Бельцького повітів, у с. Кокорозепи – для Кишинівського й Оргеєвського повітів, у с. Цуркари – для Бендерського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів [1, 364].

Зазначені заклади були школами першого розряду з чотирирічним курсом навчання. За статутом, мета організації Бессарабським земством сільськогосподарських шкіл полягала у поширенні серед селян ґрунтовних практичних знань із сільського господарства. До школи мали змогу вступати особи, що закінчили курс навчання в одно- і двокласних народних училищах, не молодше 14 і не старше 15 років. Навчання у сільськогосподарських школах тривало 4 роки. Вихованці цих шкіл повинні були набувати знання і досвід на земельних ділянках і у майстернях за відповідними галузями господарства, властивими певній місцевості. При кожній школі існувала рада, що складалася з директора, викладачів та представників земства. Школи були передані у відання Міністерства державної власності, але право

на обрання директора і викладачів надавалося губернській земській управі [4, 60].

У власність кожної з шкіл відводилося по 500 дес. землі для проведення практичних занять. Ця земля повинна була використовуватися для створення зразкових фруктових садів, виноградників, тваринницьких ферм з племінними тваринами, насінневих ділянок тощо. Передбачалося, що школи забезпечуватимуть селян із своїх ділянок сортовим насінням, саджанцями фруктових дерев і винограду. Однак цих надій школи не виправдали. Зразкових господарств при них створено не було, посіви, сади і виноградники були звичайними, селекційна робота не проводилася.

У 1907 р. губернською земською управою були зібрані відомості про кількість учнів, які закінчили сільськогосподарські школи, а також про характер їхніх подальших занять. Так, до 1907 року школи закінчили 445 чол., з 962 жі поступали до них з часу заснування. 271 особа працювала за спеціальністю, 68 – у своїх господарствах, а 203 – на службі у різних приватних господарствах, головним чином у поміщиків [2, 68]. Частина випускників, які могли б використати знання на власних ділянках, була мізерною. Тому представники земських установ, зацікавлені у пропагуванні сільськогосподарської науки якнайбільшій частині селян, практикували організацію бесід, читань, видання популярних брошур з питань сільського господарства. Однак таких ентузіастів було недостатньо. Школи утримувалися за рахунок державних і земських коштів. Значну частину грошей відпускали монастирські маєтки. Проте їх було недостатньо для повноцінного існування навчальних закладів. Губернське і частина повітових земств не асигнували гроші на утримання агрошкіл та на проведення наукової роботи у них. Ті ж, що фінансували їх, відпускали на поч. XX ст. лише 1,5-2 тис. крб на рік [9, 281].

На цьому тлі особливо вирізнялася Гріноуцька школа в Оргеєвському повіті. Практичною роботою там керував відомий агроном П. С. Боканча. У кожного учня, починаючи з другого року навчання, була власна земельна ділянка, на якій вони займалися селекційною та експериментальною роботою, спостереженнями, кращі учні заохочувалися. Фактично там пропагувався фермерський тип господарств, який не лише вважався прогресивним, а й приносив комерційний успіх. Завдяки цьому школа майже не потребувала фінансування з боку земських установ і навіть одержувала прибутки, частина яких витрачалася на виплату премій найкращим учням [1, 381].

Отже, підвищення агрокультури за умов формування капіталістичних відносин займало важливе місце серед інших проблем, які вирішували земські органи самоврядування у Бессарабії. Сільське господарство потребувало докорінних перетворень, які були неможливими без технічної, селекційної, освітньої допомоги селянам. У зв'язку з цим губернське та повітові земства сприяли відкриттю у різних містах Бессарабії сільськогосподарських виставок, товариств, бюро, які надавали селянам необхідну інформаційну, сировинну, технічну допомогу, займалися наймом робітників. Проте проведення цих заходів гальмувалося недостатнім фінансуванням з боку земств і держави.

У краї відкривалися кредитні товариства, які покликані були фінансово допомагати усім бажаючим займатися сільським господарством. Проте вони обслуговували, в першу чергу, поміщиків та селян із прибутковими господарствами. Дрібні селяни, як і раніше, вимушені були у складних умовах економічних перетворень розраховувати лише на себе.

Подальше дослідження проблеми, на погляд автора, може вестися за такими напрямками: аналіз вкладу земських установ у створення системного уявлення про комплексну агро науку в умовах модернізації економіки на зламі XIX – XX ст.; узагальнення регіонального досвіду роботи у галузі сільського господарства з метою виокремлення загального та особливого.

1. *Систематический свод постановлений Аккерманского уездного земского собрания за 1869–1904 гг.* – Аккерман, 1906.
2. *Андреевский В. А. Бессарабское земство (1890–1914): Дисс. канд. ист. наук.* – Кишинев, 1984.
3. *Приложение к отчету о действиях губернской земской управы с 1 октября 1891 г. по 1 октября 1892 г.* – Кишинев, 1893.
4. *Будак И. Г. Буржуазные реформы 60-70-х гг. XIX ст.* – Кишинев, 1961.
5. *Одесский обласний відділ державного архіву Ізмаїла (далі – ООВДАІ).* – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 46.
6. *ООВДАІ – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 10.*
7. *История Молдавской ССР: В 2-х т.* – Кишинев, 1965. – Т. 1.
8. *Бельцкая уездная земская управа. Отчеты и доклады уездного земского собрания за 1873 г.* – Бельцы, 1874.
9. *Веселовский Б. Б. История земств за 40 лет: В 4-х т.* – С.Пб., 1909. – Т. II.
10. *ООВДАІ – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 56.*

В.И. Яковчук

ПОЖАРНОЕ ДОБРОВОЛЬЧЕСТВО БЕЛАРУСИ В НАЧАЛЕ XX в.

Нормативным основанием для создания в Российской империи пожарного добровольчества явился Указ Александра II от 18 августа 1860 г. „О создании в городах общественных пожарных команд из обывателей”, в соответствии с которым уже в 1861 г. в городах Российской империи начали возникать добровольные или, как их называли, вольно пожарные общества (ВПО, ДПО), как одна из форм общественной взаимопомощи в борьбе с пожарами [1, 432].

В Беларуси процесс создания ДПО начался только десять лет спустя. По мнению автора, это связано с восстанием 1863 г. и боязнью царского правительства создавать какие-то ни было общественные организации, где могут „собираться вредные элементы”. 17 декабря 1872 г. образовано Витебское ДПО, в том же году ДПО образовано в Динабурге, в 1876 г. – в Велиже, Минске и т.д. [2, 1-22].

Существенно активизировало образование в Беларуси новых и совершенствование деятельности существовавших ДПО создание на I съезде русских пожарных деятелей в 1892 г. Соединенного Российского Пожарного Общества, которое с 1898 г. стало носить название Императорского Российского Пожарного Общества (ИРПО). Концептуальные

вопросы развития пожарного дела на территории империи, вопросы стратегического развития ИРПО решались на съездах общества, которые состоялись: II съезд – в 1896 г. в Нижнем Новгороде (на съезде было решено учредить общество взаимопомощи пожарных деятелей – общество Голубого Креста, школу брандмейстеров, организовать технический комитет, в который входили видные деятели науки, известные архитекторы, строители, механики который и задачей которого было всяческое содействие развитию пожарной науки); III съезд – в 1899 г. в Орле (инициировал реформу страхового дела); IV съезд – в 1902 г. в Москве (принял меры к развитию огнестойкого строительства); V съезд – в 1906 г. в Пскове (принял решение о принципиально важных рекомендациях правительству по основным вопросам пожарного дела); VI съезд – в 1910 г. в Риге (признал „права женщин на ниве борьбы с огнем” и учреждение ученических (детских) отрядов при пожарных обществах); VII съезд – в 1913 г. в Киеве (рассмотрел вопросы противопожарной защиты империи); VIII съезд – в 1917 г. в Петрограде (рассмотрел труды комиссии под председательством М.А.Остроградского, подготовившей законопроекты по пересмотру пожарного законодательства и проведению реформы пожарного дела в России) [1, 340-341, 367].

Каждое пожарное общество действовало на основании устава. Уставы пожарных обществ разрабатывались на основании Нормального устава городских пожарных обществ, утвержденного министром внутренних дел 23 января 1896 г. А 8 июня 1901 г. Император утверждает новый Устав Российского пожарного общества, а также образцы отличительного и наградного знаков 3-х степеней. На основании типового устава каждое общество разрабатывает и утверждает свой устав. Так, например, Устав Слуцкого пожарного общества был утвержден исполняющим дела Минского губернатора вице-губернатором А.Вельяминовым 20 сентября 1901 г. Уставом определялись: цель, права и обязанности общества; его состав; порядок вступления и выбытия членов и награждения их за особые заслуги; управление делами общества; порядок проведения общих собраний; средства общества; отчетность; создание и деятельность пожарной команды. В 1 параграфе Устава говорилось, что „общество учреждается с целью тушения пожаров и вообще противодействия пожарным бедствиям в пределах г. Слуцка и его окрестностей”. Исходя из обозначенной цели обществу разрешалось содержать пожарную команду, отдел трубочистов, осуществлять надзор за соблюдением обывателями установленных пожарных и строительных правил, при чем „при усмотрении нарушений обращаться к местной полицейской власти для привлечения виновных к ответственности в соответствии с законом”, приобретение недвижимого имущества для содержания пожарной команды и сдачи в наем, устраивать гулянья, балы, концерты, спектакли и т.п. „с надлежащего каждый раз разрешения” [3, 2].

Пожарные общества состояли из почетных и действительных членов, охотников и жертвователей. В члены общества разрешалось вступать мужчинам с 17 лет, но для 17-21-летних юношей требовалось разрешение родителей. Так, 14 июля 1903 г.

Копыльское ВПО избрало Минского губернатора почетным членом общества [4, 197].

Организацией работы общества занималось правление, члены которого избирались на общем собрании общества. С 1900 г. председатель и члены правления утверждались губернатором.

Каждое пожарное общество имело свое знамя, образец которого был разработан Главным Советом ИРПО по поручению его V съезда. При этом образец предполагал: середина знамени из красной материи, с углами из голубой, кайма из белой материи, с оторочью из красной. Вышивка – золотом или желтым шелком. На правой стороне знамени, в середине – герб губернии; по углам – отличительные знаки И.Р.П.О.; по борту – надпись (такое-то пожарное общество), год основания. На левой стороне: в середине – отличительный знак И.Р.П.О.; по углам – начальные буквы наименования общества и по борту – надпись: „БОГУ ХВАЛА, ЦАРЮ СЛАВА, БЛИЖНЕМУ ЗАЩИТА” и год основания знамени. При знамени – древко с золотым навершием и двумя лентами, красной и синей. Следует отметить, что в геральдике эти цвета испокон веку означают: красный – мужество и преданность долгу; синий – водную и (или) воздушную стихии; белый (цвет серебра) – чистоту помыслов, золотой (желтый) символ справедливости и великодушия. Пожарным обществам рекомендовалось заказывать знамена в местных золотошвейных мастерских или же в женских монастырях.

Сохранилось описание знамени Мирского ВПО: „Знамя состоит из двухличной шелковой материи длиною и шириною в 2 аршина, прибитой к древку, длиною 4 аршина и окрашенному в красны цвет, верхний конец которого увенчан на яблоке ажурным золотым концом с российским гербом внутри. На лицевой стороне полотна по красному полю герб вышит сукном и шелками. Посредине венки из дубовой и лавровой ветвей, сверху увенчанный золотую короною, внутри которого, а также по углам и краям полотна вышиты части пожарных инструментов (топоры, багры, каски и лестницы), в середине перекрещиваются топоры и багры, перевязанные шелковой желтой лентой. На другой стороне по светло-розовому полю в середине вышит из черного сукна российский герб, кругом которого вышита надпись „Мирское Пожарное общество, 1894” [5, 38-39].

На сегодняшний день единственным из сохранившихся в Беларуси дореволюционных знамен является знамя Пинского ВПО, которое в соответствии с уставом хранилось на квартире начальника охотников в металлическом футляре и было найдено в 1973 г. при сносе дома, принадлежавшем ранее одному из членов Пинского ВПО В.А. Ковалевскому. Зато от знамени Добрушской фабрично-заводской команды, основанной в 1890 г., сохранилось навершие, древко и два накладных знака, полученных в 1913 и 1925 гг.

В 1907 г., к моменту утверждения „знамени нормального образца” в Беларуси существовало более 110 пожарных обществ, команд и дружин. В 1911 г. в состав ИРПО входило 1300 отдельных пожарных обществ, команд и дружин, действовавших на территории огромной Российской империи,

членство в которых поддерживали около 200 тыс. человек [6, с. 48].

Так, в Гомельском ВПО в 1909 г. состояли 6 почетных, 22 полизненных, 64 правомочных члена и 71 пожарный, а в 1911 году общество имело два отделения пожарной команды: Центральное (на Базарной площади) и Ново-Белицкое. В начале 1911 г. Гомельское ВПО возвел на территории, которую в настоящее время занимает стадион „Гомсельмаш”, большое здание пожарного депо с высокой каланчой, казармы для пожарных и заложило чудесный сад, который по имени председателя общества назывался Максимовским. Район выезда составлял 5 верст. При пожарном депо имелись: театр, клуб, велосипедный трек. Главными источниками доходов были: деньги, выделяемые городской властью – 300 руб., от общества взаимного страхования – 100 руб., сбор от гуляний в саду князя Паскевича составил 1372 руб. На тот момент в Гомеле кроме дружины имелась городская пожарная команда, распологавшаяся в замке княгини Паскевич. В состав пожарной дружины входили 24 лазальщика, 18 трубников, 6 водоснабжателей, 12 охранников. Имелся также свой оркестр, состоящий из 21 человека. Все дружинники были застрахованы в Обществе Голубого Креста [7, 101].

Активную работу по совершенствованию деятельности Пинского ВПО в 1909 г. проводили члены правления В.П. Чайковский, Б.И. Гальнерп, В.Ш. Рендель, Д.Л. Боярский, С.В. Георгиевский, И.И. Ланперт, И.Я. Каж, Б.Ю. Мосдорф, И.Р. Черкашин и др. [8, 11].

В 1910 г. в Могилевской губернии насчитывалось 45 пожарных дружин численностью до 4 тыс. человек, на вооружении которых имелись насосы, бочки, ведра и гужевой транспорт.

В 1911 г. в состав Минской ДПД входило 13 человек администрации, 2 брандмейстера и 150 добровольцев. Отчаянные добровольцы-пожарные не раз спасали город от огня, а в 1906, 1909 и 1915 гг. приходили на помощь тем, кто оказался в кварталах, затопленных Свислочью.

Борисовское ВПО в 1911 г. имело каменное депо, каланчу, казарму, конюшню и землю. Главным источником доходов были: пособия от города – 1000 руб., за доставку воды – 981 руб. 85 коп., доход от гуляний – 2482 руб., лотереи – 1519 руб. Время выезда по тревоге составляло: днем – 1,5 мин., ночью – 2,5-3,5 мин. В состав пожарного общества входили: лазальщики – 25 человек, трубники – 20 человек, музыканты – 24 человека. Материальные ценности оценивались в 15415 руб., содержание служащих и лошадей обходилось 2841 руб. 97 коп. Все члены общества были застрахованы в Голубом Кресте [9, 147].

Главными источниками доходов Ошмянского ВПО были: субсидия от города – 382 руб., от увеселений – 83 руб. 83 коп., за аренду помещений – 375 руб. В состав общества входили: 24 члена правления, 86 действительных членов. Начальником пожарной дружины был К.Л. Потоцкий. Дружинники не были застрахованы [10, 81].

Сморгонское ВПО, основанное в 1897 г., имело район выезда в черте города. Водоснабжение осуществлялось чанами из колодцев, сигнализация – рожками. В черте города проживало 12 тыс. жителей.

В 1911 г. было 1050 построек, 50 фабрик и заводов. Наибольшая высота зданий – 7 сажень. Личный состав: 4 почетных члена, 6 соревнователей, 110 действительных. В команде было 34 лазальщика и трубника, 23 качальщика, 3 водоснабжателя. Внутри депо установлен бак емкостью 2200 ведер. Пожарная команда выезжала в 1911 г. на 11 пожаров, проводилось 2 осмотра, 7 учений и один парад. На пожарах работали 36 часов. Пожарный инвентарь оценивался в 5440 руб. Источниками доходов были: членские взносы – 234 руб., коробочный сбор от еврейского общества – 500 руб., пособие от города – 1200 руб., прибыль от проведения танцевальных вечеров – 130 руб., займы – 1154 руб. На содержание лошадей израсходовалось 500 руб., водоснабжение обходилось в 758 руб. Остаток по окончанию года составил 14 руб. 43 коп.

Стародорожское ВПО, основанное 15 августа 1903 г., в районе выезда имело 12 селений и лесопильные заводы. Весь бюджет выражался в 78 руб. 74 коп. В состав пожарной команды входила женщина Р.М.Вейсбрем. Команда состояла из 3 отрядов: 20 лазальщиков, 20 трубников и 10 водоснабжателей. Личный состав: 50 охотников и 3 почетных члена. Инвентарь оценивался в 2800 руб. [11, 277].

Мирское ВПО имело пожарную команду, в состав которой входили: лазальщики – 18 человек, трубники – 17 человек, водоснабжатели – 11 человек. Инвентарь оценивался в 11035 руб. На территории ВПО находился плац. Средства пополнялись из членских взносов – 71 руб. 97 коп., пожертвований – 75 руб., сумм коробочного сбора – 120 руб., пособий страховых обществ – 110 руб., чистого сбора от увеселений – 376 руб. 38 коп. [12, 557].

Как видно, средства пожарных обществ складывались из взносов действительных и почетных членов и жертвователей, доходов с денежных капиталов и недвижимого имущества, сборов от публичных мероприятий, трубочистных работ и т.д. Расходовались средства на приобретение и содержание пожарного обоза, на обмундирование членов пожарной команды, содержание зданий и помещений общества, оплату должностных лиц, принимаемых на работу по найму, изготовление знаков отличия, выдачу денежных наград и на другие расходы, имеющие непосредственное отношение к задачам общества.

Размер членского взноса, дающего право голоса на общих собраниях, в Слуцке, например, был определен не менее 25 коп. в год, а для жертвователей – не менее 3 руб.

В поисках дополнительных средств добровольцам приходилось заниматься самодеятельностью: они устраивали ледяной каток, организовывали вечера и народные гулянья, лотереи, сдавали в аренду имевшиеся площадки под цирки, содержали театры, собирали пожертвования и т.д., что позволяло ежегодно зарабатывать дополнительно до 5 тыс. руб. Например, Минская городская дума своим постановлением от 27 августа 1901 г. ассигновала Минскому ВПО 500 руб. на празднование 25-летнего юбилея общества. В НИАБ сохранилась афиша о проведении 8 декабря 1912 г. вечера „Гранд-кабаре” для сбора средств в пользу Минского ВПО. Согласно отчету Борисовского ВПО по лотереи состоявшейся 20-24 января 1910 г. было выручено 1519 руб. 01 коп.,

а расходы на ее проведение составили 478 руб. 47 коп. т.е. чистая прибыль общества составила 1040 руб. 54 коп. Согласно прошению товарища председателя Бобруйского ВПО доктора медицины Файертага Минский губернатор разрешил (письмо от 18.03.1910 г. № 1331) проведение в мае лоторей-аллегри на сумму 1500 руб. в пользу общества [13, 3; 14, 78-82].

Обязательной составной частью общества была пожарная команда, которая состояла из начальника, одного или нескольких помощников, начальника отрядов, заведующего имуществом общества и пожарных служителей, строевых и нестроевых. Должностные лица команды избирались на общем собрании общества. Личный состав команды по роду служебных обязанностей подразделялся на отряды (лазальщиков, трубников, водоснабжателей, охранителей и др.).

Члены команды обязаны были по сигналу тревоги немедленно являться на пожар или место сбора в установленной форме одежды или с установленным знаком, безусловно подчиняться всем распоряжениям начальника команды и начальника отряда, не уходить с места пожара или учений без разрешения, при временном убытии из города заблаговременно извещать начальника команды.

Общества вводили для членов пожарной команды особую форму одежды по утвержденному МВД 8 июня 1895 г. образцу для ношения во время действий на пожарах, учениях и при исполнении других служебных обязанностей. „Описание нормальной формы обмундирования членов добровольных пожарных обществ, дружин и команд” предусматривало для трубников и лазальщиков: „полукафтан серого солдатского сукна (отсюда и выражение „серые герои”) с 12-ю, в два ряда, пуговицами двумя карманами по бокам и отложным воротником того же сукна, с красною суконною выпушкою и красными же суконными петлицами, у воротника крючок для застешки. Брюки суконные черного цвета, с красною выпушкою. Сапоги высокие, солдатского образца. Каска металлическая, желтого цвета с низким гребнем и ремешками”.

Для водоснабжателей вместо каски предусматривалось черное суконное кепи с красным околышем, а на левом рукаве синяя повязка с нашитую буквой „В”. Для охранителей устанавливалась такая же форма с буквой „О”. Начальники отрядов носили такие же повязки с буквами „Л” - для начальника отряда лазальщиков и „Т” - для начальника отряда трубников.

Для начальников пожарной команды и их помощников, начальников отрядов были установлены плечевые знаки: мишурные желтого цвета жгуты шириной в дюйм (для начальника отряда) и полтора дюйма (для начальника пожарной команды и его помощников. При этом у начальника пожарной команды на жгуте был пожарный знак [15, 16-18].

Роль пожарных охотников не сводилась только к тушению пожаров, они участвовали в спасательных операциях во время наводнений, занимались обслуживанием кареты скорой помощи, приобретенной минской общиной Красного Креста в 1910 г.

Пожарные добровольцы были личностями незаурядными, полными энергии и энтузиазма. Служба в городских добровольных пожарных командах считалась делом почетным и безвозмездным. Этим делом занимались только люди, которые не могли оставаться в стороне от чужой беды.

Таким был минский фотограф и пожарный Григорий Миранский, который в 1894 г. девятнадцатилетним юношей вступил в ряды Минского ВПО, а через 6 лет был единогласно избран начальником отряда трубников. Трубниками назначались наиболее смелые, даже отчаянные пожарные. Людей с такими качествами в подчинении у Григория Миранского было 65.

Необходимо отметить, что для поощрения мужественных пожарных в Российской империи существовали награды. В 1807, 1818 и 1828 гг. были учреждены медали за человеколюбивые подвиги. Серебряная медаль „За спасение погибавших” выдавалась за спасение людей в различных чрезвычайных ситуациях: при пожаре, стихийном бедствии, за спасение на водах. Золотая медаль вручалась за особые подвиги при спасении нескольких лиц с большим риском для собственной жизни. Право на получение ордена Святой Анны 3-й степени получал тот, „кто во время пожара, наводнения и тому подобных случаях, подвергая себя личной опасности, спасет жизнь более, нежели десяти человек, хотя бы и в разное время”. Орден Святого Станислава 3-й степени вручался за совершение „какого-либо подвига на пользу человечества”. А 8 июня 1901 г. императором утверждены Наградной и Отличительный знаки ИРПО. Право ношения отличительных знаков предоставлялось: золотого – „членом почетным и членом благотворителям” ИРПО (первым – пожизненно, вторым – во время членства в обществе), серебряного – начальникам пожарных команд, председателям и членам правлений обществ и дружин (в том числе сельских), бронзового – всем членам ИРПО. 27 января 1912 г. рисунок наградного знака был изменен добавлением „инициала Имени Ея Императорского Высочества” (МП – Мария Павловна) [1, 384-386].

Представлявшиеся к награждению должны были иметь: подробное постановление правлений по соглашению с ревизионной комиссией пожарных учреждений относительно заслуг, за которые вручается награда; наградной лист по форме с включением всех сведений; удостоверение местного губернского начальства о том, что представляемое к награде лицо не состоит под следствием или судимостью. Пожарным организациям разрешалось представлять к наградам в течение года не более 5 % числа членов общества.

К награждению медалью за подвиги представлялись те, кто подвергал свою жизнь опасности. Так, в 1911 г. в список членов охотников Минского ВПО, представляемых к Высочайшим наградам и наградам ИРПО были включены: В.А. Белорецкий, агент Либаво-Роменской железной дороги, к Потомственному почетному гражданству; В.А. Лиходиевский, канцелярский служитель Минского окружного суда, к ордену Святого Станислава 3-й степени; В.Г. Стржалковский, И.М. Тонис, М.Я. Фундлер, мешане, к серебряной нагрудной медали „За усердие”; М.Г. Парфиянович, дворянин, к серебряному нагрудному знаку ИРПО. Всего представлялось 16 человек, но кандидатура мешанина А.И. Верковича, представлявшегося к похвальному отзыву ИРПО, жандармами была отвергнута, так как он „ведет нетрезвый образ жизни и за содержание револьвера без разрешения подвергался административному наказанию” [8, 130].

За время пожарной службы Г. Миранский был награжден: в 1904 г. бронзовым наградным знаком

ИРПО, в 1908 г. – Серебряной медалью „За усердие” для ношения на Станиславовской ленте, в 1909 г. – серебряным орлом на каску (знак отличия, вручаемый за 15-летнюю службу в обществе), в 1912 г. – серебряным наградным знаком ИРПО, в 1913 г. – званием „Почетный потомственный гражданин” (за особые труды и заслуги в пожарном обществе), в 1914 г. – золотым орлом на каску (знак отличия, вручаемый за 20-летнюю службу в обществе), в 1916 г. – золотой медалью „За усердие”, в 1926 г. – серебряной каской и званием „Герой труда” [16, 40].

Забота органов власти о пожарных добровольцах проявляется в оказании помощи в развитии их материальной базы, учреждении для них наград, введении социальных льгот. Так, в 1900 г. Строительным отделением минского губернского правления утверждаются типовые проекты постройки зданий для пожарных обществ. 12 октября 1909 г. Минская городская дума принимает постановление, разрешающее служащим по найму Минского ВПО и охотникам пользоваться бесплатной медицинской помощью и лекарствами из городской амбулатории [17, 11].

6 августа 1911 г. В Минске в торжественной обстановке по утвержденной программе проходило празднование 35-летнего юбилея общества. Программа предусматривала участие губернатора и других высокопоставленных гостей, выступление пожарных охотников с демонстрацией приемов работы и показ технического вооружения, выступление оркестра и т.д. Минская городская дума в ознаменование 35-летнего юбилея общества подарила огнеборцам двух лошадей для пожарного обоза. Начальником охотников Минского ВПО было издано два приказа (от 2.08.1911 г. № 12 и от 6.08.1911 г. № 13) о праздновании 35-летнего юбилея МВПО и о награждении наиболее отличившихся охотников. В том же 1911 г. Минская городская дума разрешила обществу провести надстройку 2 этажа над зданием депо [18, 61-66].

В январе 1912 г. Совет ИРПО принимает решение о проведении, впервые в России, Международного пожарного конгресса, который был „настоятельно необходим для дальнейшего развития и объединения творческих сил всех пожарных организаций и деятелей”. Первый конгресс Международного пожарного совета (ассоциации пожарных организаций европейских стран, членом которой являлось и ИРПО) состоялся в 1900 г. в Париже. VI Международный пожарный конгресс проходил с 20 по 24 мая 1912 г. в Санкт-Петербурге. На нем присутствовали 150 иностранных делегатов из Англии, Австро-Венгрии, Бельгии, Болгарии, Германии, Дании, Италии, Франции, Турции, Японии. Россию представляли 885 делегатов. От Минского ВПО в работе конгресса принимали участие начальник охотников П.В.Глинка, его помощник В.М. Брауде, член правления О.М. Поляк, флаг-юнкер Лукашевич, начальник отряда лазальщиков А. Лиходзиевский, помощник цехмейстера Ботвинник, в качестве знаменосца – старейший охотник И.М. Левитан, охотники Лейбман, Вайн и др. На конгрессе было представлено 150 докладов по пожарному и страховому делу. В частности, член минской делегации Штулькерц выступил с докладом „Трубочистный вопрос и его значение”. Минское ВПО Советом ИРПО было награждено дипломом первой степени за образцовую постановку трубочистного

дела в городе, а также за состояние пожарного обоза и организацию кассы взаимопомощи для пожарных.

Делегация из Минска со знаменем общества приняла участие в смотре обозов пожарных команд и в параде на Марсовом поле. „Присутствовавший при сем Его Императорское Величество Великий князь Андрей Владимирович оказал высокое внимание МВПО подробным расспросом начальника охотников, при обозрении на выставке экрана с фотографическими снимками постановки пожарной части в городе Минске, а также удостоил беседы охотника Левитана, расспросив о его наградах. А 26 мая команда и обоз представлены были иностранным представителям конгресса во время их проезда через Минск. Проведенный смотр и парад выявили полный порядок, вполне достойный высокой репутации, которую заслужило МПО” [19, 8].

К началу Первой мировой войны под эгидой ИРПО находилось 3600 различных организаций, команд и дружин, в рядах которых состояло более 400 тыс. пожарных охотников, готовых по первому зову оказать бескорыстную помощь ближнему в огненной беде.

Таким образом, в дореволюционный период XX в. на территории Беларуси добровольные пожарные общества и дружины получили значительное развитие, сопоставимое с профессиональной пожарной службой, а в некоторых городах добровольные пожарные дружины превосходили профессиональные пожарные команды по количеству огнеборцев, количеству и качеству пожарной техники и вооружения. Они стали серьезным подспорьем профессиональной пожарной службе в деле противопожарной защиты городов и сельских населенных пунктов. Добровольные пожарные общества значительно расширили возможность профилактической работы по предупреждению пожаров, наладив надзор за печами и дымоходами, источниками водоснабжения, установив контроль за местами с массовым пребыванием людей, проводя компании по усилению мер пожарной безопасности, расширяя противопожарную пропаганду и агитацию.

1. *Противопожарная служба России. Документы и материалы.* – М.: ООО „Изд-во ГРИО”, 2002. – Том 1.
2. НИАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. – Д. 35268.
3. *Устав Слуцкого пожарного общества.* – Писк: Типо-Литограф. Бр. Б. и А. Валлерь, 1904.
4. НИАБ. – Ф. 295. – Оп. 1. – Д. 7297.
5. Готин А. *Символы службы спасения // Служба спасения 01.* – Мн., 2004. – № 8.
6. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 2.
7. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 4.
8. НИАБ. – Ф. 295. – Оп. 1. – Д. 7933.
9. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 6.
10. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 3.
11. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 11.
12. *Пожарное дело.* – С.Пб., 1911. – № 21.
13. НИАБ. – Ф. 503. – Оп. 1. – Д. 59.
14. НИАБ. – Ф. 295. – Оп. 1. – Д. 7950.
15. НИАБ. – Ф. 295. – Оп. 1. – Д. 6012.
16. *Служба спасения 01.* – Мн., 2000. – № 3.
17. НИАБ. – Ф. 503. – Оп. 1. – Д. 71.
18. НИАБ. – Ф. 503. – Оп. 1. – Д.33.
19. Бородин Д.Н. *Итоги VI Международного Пожарного Конгресса и Международной выставки противопожарных мер и страхования.* – С.Пб., 1912.

В.І. Доморослий**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ЩОДО ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ**

Реформування аграрного сектора економіки сучасної України потребує не лише чіткої програми дій, а й звернення до попереднього історичного досвіду. У цьому плані, на думку автора, доцільним є вивчення діяльності Другої Державної Думи Росії, зокрема, позиції українських депутатів щодо вирішення аграрного питання.

Тим більше, що аграрна історія України тривалий час залишалася поза увагою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталася на класову боротьбу на селі, встановлення радянської влади, що суттєво обмежувало коло наукових пошуків. На думку автора, попри кардинальні зрушення в сучасній українській історіографії, задекларовану тему з'ясовують побіжно [1, 12]. Автор статті ставить за мету проаналізувати діяльність українських депутатів щодо вирішення аграрного питання в другій Державній Думі Росії. Об'єкт – друга Державна Дума Росії, предмет – діяльність у ній українських депутатів.

Депутати від українських губерній на своєму засіданні від 20 лютого 1907 року вирішили створити фракцію – українську парламентську громаду, що складалася з 40 осіб для вирішення нагальних питань політичного та соціально-економічного характеру. Серед найактивніших її членів були А. Гриневич, Н. Довгополов, М. Рубіс, В. Хвіст. Головою громади було обрано чернігівського лікаря М. Рубіса.

Діяльність другої Думи, так само як і першої, проходила під знаком земельної реформи. В першій буржуазно-демократичній революції в Росії селянство боролось за земельно-революційним шляхом. Впродовж 1906 року селянським рухом було охоплено 8 від загальної кількості повітів України. Для боротьби за свої права селяни застосовували й таку форму боротьби, як страйк. Страйки селян і сільськогосподарських робітників відбувалися в повітах Волинської, Київської, Подільської, Херсонської, Харківської, Чернігівської губерній [2, 248].

Поряд із економічними вимогами найбільш свідомою частиною селянства, що звільнилася в ході боротьби від багатьох ілюзій, висувувала і політичні: скликання Установчих Зборів на підставі загального, прямого, рівного і таємного голосування для прийняття основних законів для всієї країни.

Для приборкання селянського руху в 49 губерніях європейської Росії, в тому числі й України, було мобілізовано на кінець 1906 року 550 батальйонів, 449 ескадронів і сотень, 217 батареїв військ [3, 197].

На 1907 рік Росія так само залишалася аграрною країною, де 100 млн чоловік були селянами-хліборобами. І коли ще у російських губерніях сільські жителі мали побічні заробітки на фабриках та заводах, або ж з іншого ремесла, то в Україні мало не весь народ жив переважно з землі. Щоб запобігти подальшому розвитку революції і створити міцне селянство, Голова Ради Міністрів Росії П. Столипін 1906 року провів аграрну реформу. Вона давала можливість усій сільській громаді виходити з общин і переходити на хутори. Кожен селянин міг стати власником землі. Тільки угіддя – ліс, сіножаті залишалися у спільному володінні.

Аграрна реформа викликала вороже ставлення з боку великих землевласників, які боялися втратити робітників, та соціалістів, які розуміли, що ця реформа

ліквідує сільський пролетаріат. В Україні лише поодинокі землевласники, такі як С. Журавський, С. Харитоненко, Є. Чикаленко поставилися до неї прихильно [4, 427].

Великою хвиною реформи П. Столипіна були високі ціни, за які передавалися поміщицькі землі селянам через банк. Це робило купівлю землі для переважної селянської маси недоступними.

Аграрне питання в Думі було поставлене на порядок денний на шостому засіданні і тривало з перервами до сорок сьомого. З цього питання виступило 89 ораторів. Деякі виступали двічі. Висловилися представники всіх партій. В дебатах взяли участь також депутати-землероби, які майже не виступали з інших питань. Як в першій, так і в другій Думі було два проекти: від трудовиків його представляв Ф. Родічев, від кадетів – І. Кутлер. Вони мали як спільні, так і відмінні риси. Спільність полягала в тому, що вони прагнули розширити селянські землі, але в способах досягнення мети між ними були суттєві розбіжності.

Трудовики вимагали націоналізації землі, кагети вважали цю ідею утопічною. Вони виступали за те, щоб надільна і приватна земля, якщо вона не перевищує трудової норми, повинна залишатися за її господарями. Трудовики виступали за те, щоб давати землю всім, кагети – лише тим селянам-землеробам, які жили і працювали на цій землі.

В питанні про плату за землю трудовики допускали грошову компенсацію скоріше як виняток, кагети ж виступали за справедливості і для цього вони пропонували, щоб половину витрат за відчужену землю покласти на державу, а іншу – на селян.

Депутати-громадівці активно готувалися до обговорення на пленарних засіданнях аграрного питання. На другому засіданні, яке відбулося 11 березня 1907 року, в Декларації громади про земельне питання було записано: „Для задоволення економічних потреб трудящих мас в Україні фракція буде невідступно боротися за перехід усіх земель в руки трудящих, за те, щоб вони стали власністю всього українського народу, щоб землею міг користуватися всякий, хто захоче її власноручно обробляти”. Це можливо буде здійснити „на підставі примусового відторгнення землі від поодиноких власників в руки трудящих” [5]. Для розподілу землі передбачалося створити виборні аграрні комітети, на які покладалася б справа контролю кількості землі в кожних руках. На жаль, що до аграрного розділу Декларації, автор статті змушений констатувати факт, що роботу громадівців над вищезазначеним документом знайти не вдалося.

Обговорюючи проект трудовиків, члени парламентської громади І. Краселюк, О. Семенов наполягали, щоб землю при відчуженні передавали лише тим, хто її обробляє власною працею і щоб на кожну душу припадало 3-4 десятини землі [6].

Наступним за значимістю було питання викупу землі. А. Гриневич, М. Наумчик, С. Нечитайло, М. Рубіс виступали за те, щоб селяни за землю сплачували, хоча й незначну ціну. Вони доводили, що при викупі треба акцентувати увагу не на справедливості, а на практичності: без такого викупу може більше пролитися крові, ніж грошей при викупі. Громада з цього питання прийняла рішення про те, що сам народ має вирішувати на місцях про необхідність оплати взагалі, про суму зокрема.

Після бурхливих і напружених дебатів було прийнято рішення підтримати законопроект трудовиків із доповненнями. У них зазначалося, що для вирішення земельного питання необхідно закласти не всенародний, а „крайовий національний земельний фонд до складу якого повинні входити всі державні, надільні, монастирські та церковні землі”. Стосовно

плати, то громада з цього питання прийняла рішення про те, що сам народ має вирішувати на місцях про необхідність оплати взагалі, і про суму окрема.

З такими вимогами було прийнято рішення йти на пленарні засідання з обговорення аграрного питання. Вони розпочалися 26 березня 1907 р. Українських депутатів, які брали у них участь, можна поділити на три групи:

- великі землевласники, які намагалися закріпити за собою всі свої землі;
- депутати, які хотіли з багатого столу виділити декілька шматків і бідному селянинові;
- депутати-захисники трудового народу.

Спочатку розглянемо аргументи тих, хто намагався закріпити за собою існуючі землі. Депутати В. Стенбок-Фермер та В. Шульгін виступали проти скасування приватної власності на землю, роблячи акцент на тому, що це право має священне забарвлення, і ця авантюра, тобто насильницьке відторгнення, дорого коштуватиме державі.

Наступна група будь за що намагалася випросити в існуючого режиму хоча б мінімальних поступків. З українських депутатів жл неї належав лише один І. Михайлик, який виступав проти конфіскації, називаючи її грабунком, натомість, пропонував розширити деяким категоріям селян земельні наділи [7, 1492].

Далі настала черга членів української громади, які міцно стояли на засадах захисту інтересів трудового селянства. Першим слово взяв В. Вовк-Крачевський. Він наголосив, що аграрне питання – це державна справа про переустрій всіх відносин між різними класами населення і держава має подбати щоб земля належала тільки тим, хто її обробляє.

29 березня на пленарному засіданні виступив від фракції Ю. Сайко. Він вніс пропозицію до 2 параграфу проекту трудовиків: замість „загальнодержавного фонду” записати „крайовий національний”. Відносно викупних платежів, від імені громади заявив, що це питання має вирішуватися на місцях. Самі трудовики не прислухалися до цих доповнень, що й призвело до розриву з ними громадівців.

Розгляд земельного питання на пленарних засіданнях набував все більшої гостроти. 12 член фракції П. Мороз заявив: „Панове, віддайте землю по-доброму, і тоді буде воля, свобода, і вам буде добре і нам” [7, 1955].

Ситуація в Думі виходила з-під контролю уряду і необхідним стало втручання перших осіб держави. 10 травня 1907 року перед депутатами Думи виступив Голова Ради Міністрів П. Столипін. Він категорично не погодився з тими депутатами, які стояли на принципах трудовиків щодо конфіскації земель. На його думку це порушило б рівність між селянами різних регіонів Росії: „В Архангельській губернії припало б на кожен двір по 1000 десятин, в 14 губерніях не вистачило б і по 15 десятин, в Полтавщині тільки по 9, Поділля – 8. На закінчення своєї доповіді П. Столипін заявив: „Отже, бачите, що хоч би й забрати та поділити землі, що належать приватним господарям, то земельне питання все одно не буде вирішене” [8].

Далі Голова Ради Міністрів охарактеризував проєкт кадетів. Він висловив свою принципову незгоду з тим, що кадети хочуть вирішити земельне питання за рахунок поміщиків. На його думку, націоналізація – це загибель держави. Після цих заяв він запропонував власний план дій. Допомога селянам мала бути однозначно як теоретична – розповсюдження між ними агротехнічних знань, так і практична – надання кредиту. Малоземельні селяни мали забезпечуватися наділами з резервного фонду, за низькими цінами. Передбачалося, що уряд візьме на себе відсоток процентів, які стягуються з селян за ту землю, що вони

купають. Це, на думку міністра, було б справедливо, бо в противному разі страждало б тільки 130 тисяч поміщиків. П. Столипін допускав часткову конфіскацію як „примусове відчуження угідь загального користування: водопоїв, вигонів, пасовищ, щоб позбутися черезполосся” [7, 84].

Після подібних заяв прем’єр-міністра про те, що уряд більше переймається інтересами 130 тисяч поміщиків, аніж проблемами 100 мільйонів селян, не бажаючи далі загострювати проблему, Дума на своєму засіданні 26 березня 1907 року створила комісію для розгляду законопроектів, внесених кадетами та трудовиками. До її складу входило 99 чоловік на чолі з Н. Кутлером. У свою чергу, комісія складалася з трьох підкомісій: з розгляду внесених законопроектів; по розгляду кореспонденції; з питання організації місцевих земельних комітетів. Зважаючи на активність українців під час обговорення земельного питання, до складу комісії було включено 16 депутатів, 5 із них – члени громади (П. Зубченко, К. Маляренко, Ю. Сайко, О. Семенов, Є. Чигирик) [7, 27-54]. Активного громадівця В. Вовка-Крачевського було обрано головою підкомісії з розгляду законопроектів.

Розпочинаючи з 11 квітня комісія засідала 12 разів. Основним питанням, що обговорювалося, було розширення землекористування для трудового народу. Під час дебатов виявилось, що з цього приводу в комісії існують два напрямки: одні підтримували примусовий розподіл, інші – заперечували. Під час голосування виявилось, що противників відторгнення було більше.

Далі комісія перейшла до обговорення питання про земельний надільний фонд. З цього питання думки членів комісії розділилися: одні стверджували, що фонд необхідний; другі це заперечували; треті – виступали за створення муніципального фонду для національного використання землі. Після бурхливих дебатов комісія ухвалила рішення про те, що „земельний фонд потрібен взагалі” [7, 80]. Наступне питання, які ж саме землі повинні відійти в земельний фонд, також обговорювалося бурхливо, але у зв’язку з розпуском другої Державної Думи, 3 червня 1907 року, до кінця доведено не було.

З останніх двох питань, на жаль, ми не маємо інформації про виступи представників громади, проте, судячи з їх виступів у Думі, вони носили радикальний характер.

Незважаючи на передчасний розпуск другої Державної Думи Росії, українські депутати зробили дуже багато. Насамперед ними було поставлено питання про радикальну реформу і окреслено її основи. Одним із шляхів розподілу землі вважалася плата за землю, але, на думку українських обранців, вона мала бути поміркованою. Наступна вимога полягала у переході землі не до загальнодержавного фонду, а до національно-крайового. Однак умови для реалізації цих вимог були мінімальними через спад революції. Попри це боротьба за землю не припинялася ні на хвилину, чекаючи кращих часів.

1. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. *Економічна історія*. – К.: „Вікар”, 2001.
2. Леценко М. Н. *Українське село в революції 1905–1907 рр.* – К.: Наукова думка, 1977.
3. *Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі*. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 12.
4. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2.
5. Піснячевський В. В. *Державній Думі. Другі збори українських послів // Рада*. – 1906. – 15 березня.
6. Сіваченко В. В. *Українській Думській Громаді // Рідна справа*. – 1907. – 18 травня.
7. *Государственная Дума. Второго созыва. Стенографический отчет*. – С.Пб., 1907. – Т. 2.
8. *Що сказав про землю найстарший міністр? // Рідна справа*. – 1907. – 10 травня.

Аграрна історія періоду Української революції 1917-1920 рр.

П.М. Тригуб

СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ НА ВИБОРАХ ДО УКРАЇНСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ

Українська революція 1917–1920 рр. завжди привертала увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних істориків. На цю тему написані, без перебільшення, десятки тисяч наукових, науково-популярних, публіцистичних праць та художніх творів. Однак виникають десятки і сотні невисвітлених чи недостатньо висвітлених питань, і науковці знову і знову повертаються до цієї невичерпної проблеми, надзвичайно актуальної в наші часи. Одним із слабо висвітлених питань є організація Центральною Радою виборів до Українських Установчих зборів. Навіть найновіші узагальнюючі праці, посібники лише побіжно згадують про них або зовсім нічого не говорять [1; 8; 11]. Дещо більше цьому питанню приділяли дослідники радянської пори, однак, стаття І.К.Рибалки [10] є чи не єдиною спробою висвітлити цю тему. Далеко не претендуючи на повноту, автор ставить за мету показати участь селянства у виборах до Українських Установчих зборів у кінці грудня 1917 - на початку 1918 року. Об'єкт вивчення – українське селянство, предмет – його участь у виборах до Українських Установчих зборів.

Вибір селянства як учасника виборчого процесу не випадковий. Саме воно, як найбільш численна соціальна верства населення в часи української революції, могло серйозно вплинути на кінцеві результати виборів, пославши до українського парламенту найбільшу за кількістю депутатську когорту, яка б виражала його інтереси.

Питання про організацію виборів до Українських Установчих зборів було вперше поставлено на сесії Центральної Ради 9 серпня 1917 р. [11, 324], однак, далі декларативних заяв справа не пішла. 10 жовтня 1917 р. Рада приймає рішення про створення організаційного комітету для вироблення законопроекту про скликання Всеукраїнських Установчих зборів [11, 325]. Ця ухвала викликала негативну реакцію Тимчасового уряду, що зумовило серйозний конфлікт саме напередодні Жовтневого збройного повстання в Петрограді.

Незабаром, після утворення влади Центральної Ради в Україні, 11 листопада 1917 р. нею було затверджено „Закон про вибори до Українських Установчих зборів”. Вся робота була покладена на окружні, повітові та міські комісії у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів, які були вже сформовані й проводили виборчу кампанію 14-16 листопада. Загальне керівництво мала здійснювати Головна комісія у справах виборів до Установчих зборів УНР. Губернські, повітові й міські народні управи та судові установи повинні були надіслати своїх представників до виборчих комісій. Генеральні секретаріати внутрішніх та військових справ мусили технічно налагодити виборчу кампанію. Фінансування

її здійснювалось за рахунок державних коштів: 26 листопада було авансовано 1,5 млн крб [2, 7]. На засіданні 15 грудня Головна комісія визначила загальну суму на проведення виборів – 5 млн крб [3, 19]. Органи місцевого самоврядування на виборчу справу могли використовувати будь-які кошти, що знаходились у їхньому розпорядженні.

До складу Головної комісії увійшли: Михайло Мороз, голова Київської окружної комісії – голова; Микола Радченко, голова Київської міської комісії, член Київського окружного суду; Григорій Кириченко, член Київської окружної комісії, секретар Київської губернської народної управи; Олександр Щербак та Олександр Бутівський, члени Київської судової палати [2, 7-8]. Члени виборчих комісій мали право позачергового проїзду. Було затверджено і склад окружних виборчих комісій. Так, до Київської окружної комісії входили М.П. Мороз, голова; П.В. Стефанович, товариш голови; М.П. Єйшинський, секретар; члени комісії – М.М. Стасюк, Г.І. Кириченко і М.Є. Балабанов [2, 21].

Для складання списків виборців були використані в примусовому порядку конверти, папір, друкарські машинки установ та окремих осіб за плату. В разі відмови ці речі підлягали ревізії при допомозі Генерального секретаріату внутрішніх справ та його органів на місцях, а після завершення виборчої кампанії поверталися власникові. Установи зв'язку мусили поза чергою приймати, відправляти і доставляти виборчу кореспонденцію і телеграми. Військові частини повинні були направляти у розпорядження комісій писарів, наряди солдатів і транспортні засоби.

Місцеві органи до 1 грудня повинні були скласти списки виборців [2, 9-12]. До них включалися мешканці України, які народилися не пізніше 27 грудня 1897 р., а військові – не пізніше 27 грудня 1899 р. Списки мали бути оприлюднені до 19 грудня. Особи, які прибували з іншої місцевості, подавали заяви про занесення їх до списку при умові виключення їх із списків за попереднім місцем проживання. Скарги з цього приводу приймалися до 19 грудня. Особи, не включені до списків хоча б з недогляду, до участі у виборах не допускалися [2, 14-16]. Військові мали право голосувати лише у тому випадку, коли їхня частина розташовувалася на території України. Виникло питання про участь у виборах біженців. Після тривалих суперечок Головна комісія прийшла до висновку, що цивільним біженцям слід дозволити, а військовим – відмовити [4, 1-2].

Головна комісія розпочала свою роботу 14 листопада. Вже на першому засіданні були утворені виборчі округи та дільниці: Волинський (1100 дільниць), Катеринославський (1212), Полтавський (1416), Подільський (1055), Харківський (945), Київський¹, Херсонський (1131), Чернігівський (996), крім того, Острогозький (на частині території Воронізької губернії з українським населенням), Таврійський (без Криму) і Таганрозький*. До

Острогозького округу мали увійти Острогозький, Валуйський, Бірюцький та Богучарський повіти (156 дільниць), до Таврійського – Бердичівський, Мелітопольський і Дніпровський*. 15 грудня був виділений окремих Одеський округ* [3, 11-12; 5, 4]. 24 листопада комісія розглянула питання про утворення виборчих комісій і дільниць в армійських частинах [4, 1-2].

7 грудня 1917 р. Головна комісія встановила кількість депутатів по виборчих округах: Київському – 45, Подільському – 39, Волинському – 30, Катеринославському – 36, Полтавському – 30, Херсонському – 34, Харківському – 35, Чернігівському – 28, Таврійському – 9, Острогозькому – 15 [2, 16]. До 26 грудня планувалося затвердження кандидатських списків, 27-29 грудня 1917 р. – голосування на виборчих дільницях.

Вибори проходили за пропорційною системою, за партійними списками. Одна й та сама кандидатура могла бути виставлена не більше, ніж у трьох округах, в межах одного округу – лише в одному партійному списку. Партіям дозволялося створювати блоки для реєстраційного списку кандидатів у депутати. Тому політичні партії відразу ж розгорнули активну роботу, зокрема партія українських есерів, яка вважалася селянською партією. Комітет Конотопської організації УСДРП Чернігівської губернії ухвалив скликати на 6 грудня губернську конференцію [2, 21]. 10 грудня Кролевецький селянський з'їзд Чернігівської губернії вітав Українську Центральну Раду і закликав селянство, робітництво і воєцтво Кролевеччини взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів [3, 16].

12 грудня Новозибківське земське зібрання ухвалило: „З огляду на яскраву ясно висловлену волю населення Новозибківського повіту приєднатися до України, Новозибківське повітове земське зібрання, будучи висловником думки населення всього повіту, санкціонує сю волю окремих волостей, городу і посадів і постанову в сій справі уповноважує негайно сповістити Чернігівському губернському комісару, Українській і Білоруській Радам, а також і решті земських управ чотирьох північних повітів Чернігівщини; уповноважити управу негайно організувати комісію для проведення виборів до Українських Установчих зборів у зазначеному законом складі” [6, 6].

Земське зібрання Путивльського повіту 16 грудня 1917 р. також ухвалило приєднатися до України і провести вибори до Українських Установчих зборів [6, 8-9].

До Головної комісії поступали прохання від українських громад, розташованих у Росії, з проханням дати дозвіл на участь у виборах до Всеукраїнських Установчих зборів: Красноярської, Маньчжурської (Харбін), Тифліської, Саратовської, Пензенської, шести волостей (Буринської, Неклюдовської, Попово-Слобідської, Козачанської, Миколаївської і Пригородньої) Путивльського повіту Курської губернії та ін. [3, 15-16].

В той же час Богучарська повітова виборча комісія Воронежської губернії повідомила Головну комісію, що вона не може провести вибори, бо від „Російського Тимчасового уряду (якого вже не існувало. – П. Т.) не одержано ніяких розпоряджень” [5, 6-7]. На засіданні Української Центральної Ради голова Головної комісії

М.П.Мороз повідомив, що у Новозибківському повіті Чернігівської губернії вибори взагалі не відбудуться, в Острогозькому окрузі виборча кампанія зовсім не розпочалася, Валуйська і Богучарська повітові виборчі комісії Воронежської губернії відмовляються проводити вибори, а в Бірючі цієї ж губернії ще відбудеться з'їзд, який і вирішить питання про вибори. Незадовільно йде підготовка до виборів у Таврійському окрузі [2, 9-10].

На засіданні Головної комісії 10 грудня у відповідь на відмову Новозибківської повітової комісії розпочати виборчу кампанію без дозволу російського Тимчасового уряду було запропоновано Чернігівській окружній комісії негайно замінити склад Новозибківської повітової комісії [7, 5].

Виявилось неможливим провести вибори і у Таганрозькому виборчому окрузі, бо „органи місцевого самоврядування дуже вороже відносяться до виборів до Українських Установчих зборів УНР”. Голова Таврійської окружної комісії по виборам до Всеросійських Установчих зборів на засіданні Головної комісії 15 грудня заявив, що вона була організована тільки для організації виборів до Всеросійських зборів і не може взяти на себе обов'язки проведення виборів до Українських Установчих зборів, бо відсоток населення українців у Сімферополі незначний, але, коли Головна комісія доручить Таврійській проведення виборів, то вона хоче візьметься за цю справу. Ставлення до виборів у Дніпровському, Бердянському й Мелітопольському повітах залежатиме від рішень з'їзду представників місцевого самоврядування, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також національних меншин, який призначено на 17 грудня [6, 2-3].

6 грудня 1917 р. Бердянська повітова комісія повідомила, що вона може приступити до роботи після одержання директив від Таврійської Ради народних представників. Головна комісія порадила їй негайно розпочати роботу і дати їй відомості про склад зазначеної ради та її правомочність давати директиви [7, 1-2].

Наскільки ж активними були мешканці України, зокрема селяни, у підготовці й проведенні виборів до Всеукраїнських Установчих зборів? За даними І.К.Рибалки, у виборах взяли участь 4,5 млн чол., або 60,3 % від тих, що брали участь у виборчій кампанії до Всеросійських Установчих зборів. Зокрема в Катеринославській губернії – 52,3 %, на Волині – 49,1 %, на Чернігівщині – 39,2 %, в робітничих районах Донецького і Криворізького басейнів – 31,1 %. Вибори не відбулися в Харківській губернії, Одеському, Таврійському, Валуйському, Острогозькому і Путивльському виборчих округах [9, 362].

Напередодні виборів Бердичівська повітова комісія Київської губернії в зв'язку з тим, що багато мешканців волостей і сіл відмовлялися від участі у виборчій кампанії, надрукувала у газеті „Селянська думка” звернення до населення всього повіту з проханням взяти участь у виборах: „Надії на те, що відбудуться Всеросійські Установчі збори, мало. Більшовицький рух загрожує втопити їх в анархії, насильстві та братній крові. Всі надії чесної, свідомої української демократії покладаються на Установчі збори УНР” [4, 6]. Однак, незважаючи на подібні відозви, явка селян на виборчі дільниці була низькою.

Таблиця 1 [20; 21; 22; 24; 25; 26; 15; 16; 17; 18; 14; 29; 30; 13; 28; 32]
**Участь сільського населення України у
голосуванні під час виборів до
Всеукраїнських Установчих зборів
(грудень 1917 – січень 1918 рр.)**

Повіт, губернія	Всього виборців	Взяли участь у голосуванні
<i>Київська губернія</i>		
Звенигородський	114784	88459 (77 %)
Канівський	100065	81664 (81,6 %)
<i>Катеринославська губернія</i>		
Бахмутський	188244*	58580 (31 %)
Верхньодніпровський	138272*	78815 (57 %)
Павлоградський	154607*	59314 (38,3 %)
Слов'яносербський	122023*	55280 (45,3 %)
<i>Волинська губернія</i>		
Житомирський	107502*	64283 (59,8)
Дубнівський	50252	21651 (43 %)
Рівненський	58969	27261 (46,2 %)
<i>Подільська губернія</i>		
Вінницький	128688	37914 (29,5 %)
Проскурівський	132143	57751 (43,7 %)
Полтавська губернія (повіти)		60 %

Сільське населення не виділене. – П.Т.

Таким чином, дані по 11 повітам України свідчать, що найвища явка до виборчих дільниць спостерігалася на Київщині, найнижча – в Донецькому регіоні та на Вінниччині. Документи виборчих комісій містять численні факти відмови селян від участі у голосуванні.

Інколи вибори на селі проходили під прямим тиском політичних організацій та збройних загонів. Зокрема, у с. Михайлівка Маріупольського повіту Катеринославської губернії на вимогу солдатів-більшовиків комісія 27 грудня 1917 р. закрила дільницю, але 30 грудня її робота відновилася – всі мешканці села проголосували за більшовиків [15, 67]. Повністю відмовилось голосувати населення Слов'янської волості Павлоградського повіту [15, 104], Камишевської сільської громади Олександрійського повіту, яке надіслало Катеринославській губернській виборчій комісії протокол загальних зборів від 21 грудня 1917 р., в якому висловили протест проти відокремлення України від Росії, що привело, на їх думку, до братовбивчої війни [15, 10]. Київський повітовий комісар доповідав губернському, що червоногвардійці чинять тиск на населення, примушуючи його голосувати „замість українського списку за більшовицький” [12, 189зв].

З 1264 виборців с. Рудня-Городище Житомирського повіту Волинської губ. До урн з'явилося лише 17. У протоколі дільничної комісії сказано: „Багато з виборців завили комісії, що вони не можуть взяти участь у голосуванні, бо не знайомі з програмами різних партій, які виставляють списки кандидатів. Сільський комітет слабо сповіщає населення про поточні події. Населення ставиться з недовір'ям до всіх, хто намагається щось роз'яснити” [17, 110зв].

У Вінницькому повіті Подільської губернії під час виборів 14 січня 1918 р. мешканці сіл Кустова, Селище, Мітка, Слобідка, Шкуринець, Мерлінків, Тетек, Мала Жмеринка, Кудіївці, Воротилівка, Кривошеїнець, Михайлівка, Лаврівка, Медведка і Мизякове відмовились голосувати. У Василівці, В.Крушинцях вибори не відбулися під впливом

агітації більшовиків, а населення села Барське - суціль російське, й жоден мешканець до виборчих урн не з'явився. У Могилівці юрба солдатів під керівництвом Йосипа Очеретяного і Омеляна Федотова чисельністю в 30 осіб захопили урни і викинули бюлетені [13, 17, 47, 75, 101-103, 123, 140, 142, 151, 169, 171, 195, 198].

Населення Кирило-Ганнівської, Грунської, Кузьмінської, Романівської і Ковалівської волостей Зінківського повіту Полтавської губернії вимагало припинити діяльність дільничних комісій [31, 14]. У Проскурівському повіті Подільської губернії не відбулися вибори у 43 селах [28, 1-9]. В селах Лишня, Демидівка, Коцюбник, Мар'янівка під впливом матроса Павла Гурського мешканці не голосували, зажадавши пред'явлення програм всіх 18 кандидатів [14, 185]. В с. Малятин Рівненського повіту Волинської губернії група солдатів на чолі зі Степаном Рябим вдерлася до будинку, де проводились вибори, схопила кандидатські списки, розірвала їх, лаючи Центральну Раду і українських соціалістів [30, 192].

Які ж були причини неяви селян на виборчі дільниці чи відмови від голосування? По-перше, час був надзвичайно складний, йшла громадянська війна, відбулася інтервенція Радянської Росії, село вирувало, часто змінювалась влада – все це змушувало більшість українських селян стояти осторонь від таких подій, як вибори до Установчих зборів, дотримуючись принципу „моя хата скраю”. По-друге, велика кількість політичних партій, блоків та організація, які полювали за голосами виборців, просто лякала мешканців села. Вони губились: за кого ж віддати свій голос? По-третє, вибори в багатьох випадках супроводжувалося насильством з боку владних структур, військових установ, окремих груп, що примушували селян віддавати свої голоси за бажані для них кандидатури.

Які же партії користувалися підтримкою селян? Про це свідчить табл. 2.

Таблиця 2 [23, 11; 27, 8; 15, 4, 6; 13, 1-236; 28, 1-9; 19, 1-236; 14, 1-147; 29; 30; 32, 1-3]

Кількість голосів, відданих селянами на підтримку партійних списків під час виборів до Всеукраїнських Установчих зборів у грудні 1917 – січні 1918 р.

Повіт, губернія	Укр. нац. партії	Більшовики	Інші партії
<i>Київська губернія</i>			
Звенигородський	83473 (86,2 %)	1346 (1,4 %)	12065 (12,4 %)
Канівський	88810 (94,5 %)	1288 (1,4 %)	3930 (4,1 %)
<i>Катеринославська губернія [10, оп.1, стр.2, арк. 4-6]</i>			
Олександрівський	48445 (56,5 %)	19513 (22,8 %)	17780 (28,7 %)
Бахмутський	24986 (43,1 %)	17612 (30,4 %)	15324 (26,5 %)
Верхньодніпровський	44984 (52,4 %)	29138 (33,9 %)	11796 (13,7 %)
Катеринославський	70274 (71,5 %)	15974 (16,3 %)	11974 (12,2 %)
Новомосковський	73814 (82,8 %)	7570 (8,5 %)	7784 (8,7 %)
Маріупольський	29848 (56,9 %)	8718 (16,6 %)	13877 (26,5 %)
Павлоградський	28863 (49,8 %)	21754 (37,5 %)	7321 (12,7 %)
Слов'яносербський	20067 (27,6 %)	41516 (57,1 %)	11124 (15,3 %)
<i>Подільська губернія</i>			
Вінницький	31285 (82,5 %)	1243 (3,3 %)	5386 (14,2 %)
Проскурівський	39303 (68,1 %)	6999 (12,1 %)	11449 (19,8)
<i>Волинська губ.</i>			
Житомирський	44053 (68,5 %)	7967 (12,4 %)	12263 (19,1 %)
Дубнівський	13869 (64,1 %)	1687 (7,8 %)	6095 (28,1 %)
Рівненський	19394 (71,1 %)	2013 (7,4 %)	5854 (21,5 %)
Повіти Полтавської губернії (без Полтави і Кременчука)	519965 (58,1 %)	273868 (30,6 %)	101446 (11,3 %)

Таким чином, з табл. 2 видно, що в результаті виборів до Всеукраїнських Установчих зборів перемогу здобули українські партії есерів та есдеків: на Правобережжі, у п'яти повітах Катеринославщини та на Полтавщині з абсолютною перевагою (від 52,4 % у Верхньодніпровському повіті до 94,5 % у Канівському), а у Павлоградському та Бахмутському повітах – з відносною. Лише у Слов'яносербському повіті вони зазнали поразки. Їх головні опоненти – більшовики – опинилися на першому місці, інші (близько 20) партії та об'єднання зібрали незначну кількість голосів кожна.

Під час виборів свої симпатії чи антипатії до тієї чи іншої партії мешканці села висловлювали написами на бюлетенях для голосування. Більше всього схвальних написів знаходимо на адресу українських есерів: „Геть буржуазію! Хай живе мир і земля трудовому народу без викупу!”, – так писали в одному із сіл Вінниччини [13, 182]. Мешканці сіл Другів та Делеші Житомирського повіту висловили думку селян, чому вони голосують за українських есерів та есдеків: „Мій номер такий: земля і свобода мають перейти до рук народу, як панська, так і казенна і церковна. Я за те голосую”. „Роздати землю робочому народу, хто буде на ній працювати” [17, 74; 18, 94].

Лайки на адресу українських партій зустрічаємо на бюлетенях, написаних, вірогідно, прихильниками більшовиків. Один із мешканців Козина Дубнівського повіту на Волині писав: „Скажіть, пани-буржуї, чому ви лаєте більшовиків? Я сам сидів три роки в окопах... Навіщо ви нашим товаришам очі закриваєте? Ідіть ви зі своїм Петлюрою піл три чорти” [14, 10]. У с. Красносілля Житомирського повіту писали: „Я голосую за більшовицьку партію. Чому нас розділяють? Триматися разом – Україна і більшовики сильнішими будуть” [17, 145]. А мешканець с. Тюткевичі на Рівненщині написав: „Не бажаю свободи. Ми згодні більше на старий режим... Немає порядку. Переведуть Росію” [29, 14]. Антиукраїнські настрої частини населення відображає така записка: „України не бажаємо, Раду України розіб'ємо” [17, 154].

Отже, проведення виборчої кампанії до Всеукраїнських Установчих зборів засвідчило насамперед розстановку сил в українській народно-демократичній революції, роль українського селянства в ній. Документи виборчих комісій свідчать, що селян України турбували у першу чергу соціально-економічні питання. Українських есерів та есдеків вони підтримали саме тому, що в програмах цих партій було чітко зафіксовано: поміщицьке, удільне, церковне, монастирське землеволодіння має бути скасованим, земля переходить трудовому народу без викупу. Підтримуючи есерівську програму, селяни тим самим підтримували й українську державність, оскільки українські есери та есдеки домінували на той час у Центральній Раді. Більшовицька агітація мала успіх лише в тих населених пунктах, де були промислові підприємства, групи солдатів, які прибули з фронту. Інші партії та групи не мали істотної підтримки з боку селянства.

З іншого боку, більша частина українського селянства не брала участі у виборах, зокрема жінки, бо обстановка в країні була надзвичайно складною, йшла війна Росії з УНР, Центральна Рада зазнавала

поразки, на місцях в багатьох випадках панувала анархія, демократичні норми виборчого права часто-густо не діяли, окремі політичні сили, зокрема більшовики, червоногвардійські частини, чинили тиск на виборців, діяльність багатьох виборчих комісій була паралізована. Скликати Всеукраїнські Установчі збори з участю обраних депутатів не пощастило. Однак їх значення полягало а тому, прагнучи здійснити вибори до вищого законодавчого органу України, Центральна Рада засвідчила перед усім світом бажання слідувати ідеалам демократії, народовладдя.

1. Вісті Головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917 – № 1.
2. ДАКО. – Ф. 1716, Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду.
3. ЦДАВОВУ. – Ф. 1141, Вінницька повітова по виборам до Українських Установчих зборів комісія Подільської губернії.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 1145, Дубнівська повітова по виборам до Українських Установчих зборів комісія Волинської губернії.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1146, Катеринославська губерньська по виборам до Українських Установчих зборів комісія.
6. Вісті Головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917 – № 7.
7. Вісті Головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1917 – № 5.
8. Новітня історія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Вища школа, 2002.
9. Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – Т. 4.
10. Рыбалка И.К. Рабочий класс Украины на выборах во Всероссийское и Всеукраинское Учредительные собрания // История СССР. – 1965. – № 1.
11. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999.
12. Державний архів Київської області. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 64.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1141. – Оп. 1. – Спр. 8.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1145. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1146. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1147. – Оп. 1. – Спр. 1.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 1147. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 1147. – Оп. 1. – Спр. 3.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1147. – Оп. 1. – Спр. 8.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 1150. – Оп. 1. – Спр. 1.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 1150. – Оп. 1. – Спр. 2.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 1150. – Оп. 1. – Спр. 3.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 1150. – Оп. 1. – Спр. 4.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 1155. – Оп. 1. – Спр. 1.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 1155. – Оп. 1. – Спр. 2.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 1155. – Оп. 1. – Спр. 3.
27. ЦДАВОВУ. – Ф. 1155. – Оп. 1. – Спр. 4.
28. ЦДАВОВУ. – Ф. 1174. – Оп. 1. – Спр. 1.
29. ЦДАВОВУ. – Ф. 1177. – Оп. 1. – Спр. 1.
30. ЦДАВОВУ. – Ф. 1177. – Оп. 1. – Спр. 2.
31. ЦДАВОВУ. – Ф. 2070. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. ЦДАВОВУ. – Ф. 3261. – Оп. 1. – Спр. 4.

О.А. Житков

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У МІЖПАРТІЙНИХ СТОСУНКАХ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція відродила надії українського селянства на справедливе вирішення аграрного питання. Розгортання національно-визвольної боротьби спонукало до пошуків виходу із аграрної кризи національні партії, провідна роль серед яких у 1917 році належала Українській соціал-демократичній партії та Українській партії соціалістів-революціонерів.

В сучасній українській історіографії проблема соціально орієнтованої аграрної політики УСДРП та УПСР знайшла висвітлення у комплексних працях, дисертаційних дослідженнях та спеціальних розвідках науковців [1]. Зокрема, дослідники звернули увагу на відсутність ґрунтового викладу аграрної частини програми УСДРП, зазначаючи, що есдеки у переоблаштуванні земельних відносин виходили із принципів загальноєвропейської соціал-демократії та інтересів селянства і міських робітників. У працях істориків висловлювалися думки про спільність традицій боротьби національних партій, які „впродовж багатьох років йшли в одній шерензі, боролися проти спільного, однаково ненависного царського режиму, виборювали право на людське життя одних і тих самих соціальних верств” [2, 205]. У сучасних дослідженнях історії становлення та діяльності УПСР переконливо доведено домінування у підходах до вирішення аграрного питання принципу трудової демократії, який знайшов практичне втілення у законовотворчій діяльності парламентського центру партії в Раді, реалізації на програмовому рівні народницьких ідей соціалізації землі [3].

Водночас, брак наукових розвідок на рівні аналізу програмних основ, фракційної діяльності УСДРП і УПСР в Центральній Раді, її уряді, спонукає до спеціального вивчення цього важливого аспекту діяльності партій. У свій час, переймаючись складністю осягнення ролі української демократії у національно-визвольному русі, один з лідерів УСДРП Володимир Винниченко закликав вивчати історію „в істотній ґрунтовній дійсності, а не тільки в словесних виявах” [4, 28]. Опіраючись на цю авторитетну думку, нами зроблено спробу, так би мовити, „de facto”, у практичній площині дослідити специфіку міжпартійних відносин УСДРП та УПСР у боротьбі за вирішення аграрного питання в українському селі у 1917 році. Об’єкт вивчення – міжпартійні стосунки УСДРП та УПСР доби Центральної Ради, предмет – аграрна складова цих відносин.

Слід зазначити, що УСДРП на початку 1917 року не була багаточисленною партією. Значний вплив соціал-демократів на хід революційних процесів, на думку багатьох дослідників обумовлювався радше структурованістю місцевих осередків, наявністю у їх лавах таких досвідчених політиків та талановитих публіцистів, як В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Б. Мартос та ін. З початку літа 1917 р. багато хто з названих вище членів партії обіймав керівні урядові посади у Генеральному секретаріаті Центральної ради, відігравав помітну роль у парламентській роботі.

Міцними були загальні представницькі позиції партії. Згідно постанови п’ятих Загальних зборів Центральної Ради від 23 червня 1917 р., квота українських есдеків у головному загальнонаціональному об’єднанні складала 5 мандатів. Таку кількість місць було виділено лише УПСР, УПСФ та фракції трудовиків. Вплив Української соціал-демократичної робітничої партії на політичне життя України здійснювався також через активну організаторську діяльність в межах підготовки і проведення селянських, військових, робітничих з’їздів, які в 1917 році відбивали багатобарвну палітру настроїв та політичних симпатій населення.

В нових умовах розвитку революції переоцінка окремих програмових положень УСДРП була

неминучою. Саме тому у рішеннях Всеукраїнської конференції есдеків (квітень 1917 р.) містилося положення, згідно з яким, партійцям дозволялося „підтримувати принцип Федеративного устрою Російської Демократичної Республіки” та пропонувалося розгорнути на місцях творення демократичного ладу „шляхом громадської і народної (національної) ініціативи і самодіяльності” [5, 137–138]. Підтверджуючи пункти партійної програми, що стосувалися аграрного питання, прийняті на Другому з’їзді УСДРП, конференція доручила Бюро ЦК поставити на найближчому партійному з’їзді „аграрну програму у всій її широті” [5, 141]. До того часу головними вимогами соціал-демократів залишалися: „1. передача всіх земель-казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних землевласників крайовим автономним одиницям; 2. знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах; 3. знищення законів, які обмежують право селян вільно розпоряджатися своєю землею; права розподілу громадської землі, права виділу” [6, 11] та ін. У провідних колах есдеків не існувало упередженості щодо соціальної спрямованості аграрної програми. Певне уявлення про відношення робітничої партії до „селянського питання” складають роздуми Б. Мартоса над проблемами соціальної політики УСДРП, які він оприлюднив в своїй відомій праці „Визвольний здвиґ України”. Аналізуючи характер її програмових вимог на момент організаційного становлення УСДРП, він звернув увагу на майнове становище українського селянства, яке „на 30 % складалося з сільського пролетаріату, а ще стільки було т. зв. полупролетаріату” [7, 32]. Українська земля, зауважував автор, наполовину була в руках невеликої групи землевласників (менше 10 % населення) – представників зденационалізованої буржуазії. Звідси широка соціальна спрямованість аграрних вимог УСДРП. „При чому, словом „робітничої”, – наголошує Б. Мартос, – „підкреслюється інтенція партії заступати інтереси робітництва як фабричного, так і сільськогосподарського” [7, 33].

Четвертий з’їзд УСДРП, який відбувся в період з 30.09 по 03.10.1917 року у м. Києві (у його роботі взяли участь 58 делегатів), прийняв нову аграрну програму партії. Вона передбачала виключення всіх земель сільськогосподарського значення з товарообороту; конфіскацію земель приватних власників, розміри яких перевищуватимуть норми, встановлені Всеукраїнськими Установчими зборами; конфіскацію казенного, царського, князівського, церковного та монастирського землеволодіння. Конфісковані землі мали передаватися до Українського земельного фонду з правом користування цими землями Земельними комітетами України: Центральними, губернiальними, повітовими та волосними. З державного земельного фонду в першу чергу задовольнялися потреби в землі безземельного та малоземельного селянства, при чому перевага надавалася хліборобам, організованим „в товариства гуртового господарювання”. Великі зразкові господарства, а також ті господарства, які мали особливе значення для народу України, передбачалося оберігати від поділу на дрібні господарські одиниці. Право розпорядження такими господарствами передавалося органам місцевого самоврядування, кооперативам та професійним робітничим спілкам.

Аграрна програма УСДРП відводила велику роль державним органам та органам самоврядування в дотриманні економічних інтересів держави. Параграф дев'ятий програми застерігав, що „господарювання окремих хазяйств мусить провадитися під контролем українських державних властей і органів самоврядування згідно з планом економічної політики України” [5, 809].

Суттєвим недоліком аграрної частини програми УСДРП в очах пересічного селянина того часу залишалися: невизначеність норми приватного землеволодіння, яке не підпадало під конфіскацію, задекларований державно-муніципальний принцип нової форми землеволодіння, (п.п. 2, 3 зазначеного документу), збереження у державно-кооперативній власності великих зразкових господарств, монетарний контроль держави щодо „окремих хазяйств” та „сільськогосподарської кооперації у всіх її формах” (п.п. 9, 10 документу) [5, 809-810].

Вивчення практичної діяльності соціал-демократів у середовищі українського селянства на початку революційних зрушень свідчить про те, що вони, поряд із представниками УПСР, займали помітне місце в представницьких зібраннях, місцевих організаціях українського селянства. Зокрема, у квітні-травні 1917 р. відбулися численні повітові та губернські селянські з'їзди, на яких приймалися резолюції щодо майбутнього землевлаштування. Щоправда, вони проходили переважно під керівництвом українських есерів, які намагалися максимально впливати на прийняття підсумкових рішень на цих зібраннях. У зазначеному ключі типовим є зібрання селянського з'їзду Полтавської губернії, який відбувся на початку травня 1917 р. під головуванням відомого громадського діяча, керівника УПСР та Селянської спілки М.М. Ковалевського. Робота з'їзду фактично звелася до обговорення програми „Українського селянського союзу”. „Щодо земельного питання, – зазначалося у викладі документу, – союз повинен визнавати як ідеал соціалізацію землі” [5, 216]. Знаковим видається той факт, що у постановчій частині протоколу губернського селянського з'їзду аграрна тематика не знайшла очікуваного широкого відображення. Вочевидь, на цей момент на перше місце було поставлено організаційно-пропагандистську роботу серед селянства Полтавщини.

У той же час, інформація про роботу Харківського губернського селянського з'їзду (03–07.05.1917 р.), яка розлого подавалася кореспондентами на сторінках газети „Народна воля”, дозволяє зробити висновки про характер впливу на селянство й інших партій. Зокрема, під час проведення зазначеного з'їзду депутатам вільно роздавали „Робітничу газету”, „Рідне слово”, „Землю і Волю”, роздруковану відозву до делегатів Харківської організації УСДРП та відозви інших громадських організацій. З'їзд прийняв численні вітання від місцевих керівних органів багатьох національних партій. Знаменним, на наш погляд, є пункт четвертий резолюції означеного зібрання, у якому проголошувалося „об'єднання цілої трудової демократії в цілях установа основ революції і здобуття широкої народної управи” та пропонувалося „організуватись разом з Радами робітничих і солдатських депутатів, помагаючи фабричному

пролетаріатові досягнути його класові бажання, а армії широко демократизацію” [5, 276].

На хвилі революційного підйому УПСР не лише легалізувала свою діяльність у березні 1917 року, але й змогла відновити партійні осередки. Влітку-восени 1917 року міжпартійна боротьба за вплив на селянство загострюється. Активізували оргроботу на селі центральний провід та місцеві комітети УПСР. Якщо у попередній період ця робота зосереджувалася переважно у просвітах, то восени розпочалося масове створення місцевих осередків, селянських спілок. За звітном уповноважених організаторів від УПСР, в таких селах Єлисаветградського повіту Херсонщини, як Нечаєво, Софіївка, Безводне, Дар'ївка, Ерделівка, Акимівка у жовтні 1917 р. вже діяли сільські та волосні організації українських соціалістів-революціонерів [8, 90]. Проте, кількісні показники членства в партії не завжди втілювалися в організаційні переваги есерів. Зокрема, сумніви щодо бойовитості новостворених структур викликає вивчення звіту представника однієї з крайових організацій УПСР про заснування в с. Аджамка Олександрійського повіту Херсонської губернії 20 листопада 1917 року численного первинного осередку Просвіти у кількості 317 осіб та первинного осередку УПСР чисельністю 76 чоловік [8, 72]. Не випадково зростання потужності УПСР пояснюється значною мірою „українізацією” села, на що свій час звертав увагу І.П. Мазепа. Так, у листопаді 1917 р. у ході виборів до Всеросійських установчих Зборів есери разом із Селянською Спілкою й українськими соціал-демократами зібрали на цій хвилі 75 % всіх голосів. Серед них більшість належала українським есерам разом із Селянською Спілкою [9, 55]. Керівництво УСДРП, яке розглядало діяльність українських есерів у площині конкурентної боротьби за селянство, закидало їм своєрідну „хворобу росту” та акцентувало увагу на тому, що „на відміну від УСДРП протягом революції партія українських есерів, фактично не мала політично вироблених провідників” [9, 56].

Із осені 1917 року боротьба за аграрну реформу переноситься до Центральної ради та урядових кіл Генерального секретаріату. У сучасних дослідженнях зазначається, що тривалий час спрямованість реформ визначалася політикою Тимчасового уряду. В Генеральному Секретаріаті переважали „аграрно-економісти” (перший генеральний секретар земельних справ, кооперативний діяч, у.с.-д. Б. Маргос, його заступники-агрономи з дореволюційною практикою – у.с.-ф. К. Мацієвич, М. Савченко-Більський, у.с.-р. О. Мицюк), які намагалися переважно узгодити земельні інтереси селян із фінансовими можливостями держави [10, 213]. Разом із тим, варто акцентувати увагу на руйнівних діях Тимчасового уряду щодо української влади. Так, на засіданні Малої Ради 5 жовтня 1917 р. Генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський зробив докладне повідомлення про стосунки секретарства з тими установами, котрі мають йому підпорядковуватися. Він зауважив, що деякі з них „зовсім не зносяться з секретарством, посилаючись на те, що вони не мають про це розпорядження Тимчасового правительства”, а багато маєностей розташованих на Україні, котрі б мали перейти до завідування Секретаріату земельних справ „перебувають у розпорядженні російського міністерства” [11, 332]. З метою усунення зазначених

перешкод українська сторона виробила детальну інструкцію, яка визначала субординацію управлінських структур. У поданому на розгляд Ради проекті інструкції повноваження Секретаріату земельних справ окреслювалися в межах всієї України. Він мав відати „сільським господарством та зв'язаною з ним народною працею, підготовляти земельну реформу, завідувати державними маєтностями, дбати про поліпшення сільського господарства, промисловості та промислів, порядкувати переселенням, лісами водами, а також рибними та промисловими ловами”. На проект документу помітний вплив УСДРП, особливо в останніх пунктах. Як відомо, співдоповідачем Генерального секретаря земельних справ з питання організації крайового земельного комітету був соціал-демократ Б. Мартос, який запропонував поширити повноваження цього комітету не лише на територію п'яти губерній „теперішньої автономної України, а також в інших українських губерніях, коли місцеві земельні комітети забажають цього” [11, 333].

Спроба затвердити законодавчі напрацювання Секретаріату земельних справ Тимчасовим урядом ніяких наслідків не дала. Це з'ясувалося на засіданні Малої Ради 24 жовтня 1917 р. під час обговорення поїздки заступника генерального секретаря К. Мацієвича до Петербургу у зазначеній справі. Про гостроту ситуації свідчить різка критика позицій російських есерів, які пропонували „не проводити земельного закону доки його не затвердить російське правительство”. М. Ткаченко, від УСДРП, закликав у Малій Раді перебрати ініціативу у вирішенні земельної справи до своїх рук. „Крайовий земельний комітет є такою установою, котру може утворити і затвердити законодавчим шляхом сама Центральна Рада як автономний орган, бо такі справи цілком належать до компетенції автономних органів” – наголошував він” [11, 357].

Після жовтневого більшовицького перевороту в Петербурзі громадський рух в Україні радикалізувався. Селянські заворушення змусили керівництво Генерального секретаріату та Секретарства земельних справ діяти більш рішуче у напрямку практичного вирішення земельного питання. 3 (16) листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат оголосив відозву, поширюючи свої компетенції на ті землі, які за Тимчасовою інструкцією залишалися поза межами України. Громадянам повідомлялося про завершення роботи над законопроектом землевпорядкування, який передасть „нетрудові” землі в розпорядження земельних комітетів. До того часу заборонялося самовільне захоплення угідь [12, 450]. Сьомого листопада Українська Центральна Рада проголошує Третій Універсал, згідно якого скасовувалося право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також удільні, кабінетські та монастирські землі. Вони без права викупу переходили в власність усього трудового народу [11, 400].

Підготовлений урядовою комісією „Тимчасовий аграрний закон” розглядався на восьмій сесії Центральної Ради 12–17 грудня 1917 р. Він був проголошений заступником Генерального секретаря земельних справ Б. Мартосом. Протягом кількох сесійних засідань тривало обговорення цього проекту.

У багатьох виступах знайшли відображення принципові моменти постанов Всукраїнського селянського з'їзду про утворення Національного земельного фонду, недопущення анархії на селі та інші. Разом з тим, законопроект викликав хвилю емоцій та різноманітні оцінки його слабких і сильних сторін. Більшість представників селянства стояли на позиціях УПСР, хоча й визнавали необхідність прийняття закону із врахуванням тих чи інших поправок. Головний удар критики спрямовувався проти збереження приватної форми землеволодіння у розмірі 40 десятин землі [13, 27-28].

Розкіл парламенту за партійною належністю оформився у перший же день обговорення аграрного законопроекту і ледь не призвів до урядової кризи. Партійні позиції УСДРП та УПСР підтримувалися російськими есеками та відповідно російськими есерами. „Деякі із промовців, критикуючи законопроект, – писав кореспондент газети „Наш голос”, – обвинувачують Мартоса як с.-д., [за] поганий закон” [13, 28]. Запропоновану формулу переходу до вирішення аграрного питання від українських та російських есерів через „цілковите скасування власності на землю та її соціалізацію” у новому варіанті законопроекту, було відкинуто УСДРП. Пропозиція еседеків прийняти „Тимчасовий аграрний закон” за основу з тим, щоб після доопрацювання в парламентській комісії винести його повторно на обговорення Центральної Ради (власне аграрний закон мав бути прийнятий Установчими зборами), не сприймалася представниками інших політичних партій. Погрози з боку еседеків вийти у разі неприйняття законопроекту зі складу Генерального секретаріату знайшли в протилежному таборі аналогічну реакцію.

Врешті 17 грудня було прийнято відповідну постанову у земельній справі за результати голосування „за” формулу соціалістів-революціонерів - 131 голос, „проти” – 101 і утрималося 13 (за іншими даними 11), соціал-демократів відповідно: 103, 139, 10 [13, 35]. Центральна Рада постановила відхилити „Тимчасовий аграрний закон”; доручити вироблення уряду нового проекту аграрного закону на принципах „скасування власності на землю та соціалізації її, згідно з постановами сьомої сесії Центральної Ради” [13, 35].

Отже, в своїй основі парламентське голосування засвідчило популярність есерівського гасла соціалізації землі як основного принципу переходу до нових аграрних відносин.

Таким чином, боротьба партій соціалістичного спектру (УСДРП та УПСР) за реформування аграрного сектору відображала не лише особливості реалізації ними стратегічної мети відповідно до партійних програм за умов дії на одному політичному полі, а, що не менш важливо, ілюструвала кореляцію складних процесів зміни тактики цієї боротьби, перехід із плином часу до відкритих революційних форм її здійснення.

Аналіз програмних матеріалів, вивчення фракційної боротьби, окремих форм і методів партійної роботи УСДРП та УПСР серед селянства дозволяє зробити певні висновки. Вони стосуються в першу чергу використання УСДРП інтелектуального ресурсу партії в парламентській роботі, пропаганді програмних ідей серед робітників та селян у партійній пресі, широкого використання трибуни громадських

форумів. Гнучкою, за формами, виглядає організаційна діяльність УПСР. Чітка спрямованість аграрної політики, широка соціальна опора партії дозволяли ефективно маневрувати парламентським ресурсом, формувати коаліційні зв'язки в Українській Центральній Раді.

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.; Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999.; Бевз Т.А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2005.; Кутаїшев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003.; Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття // Український селянин. – 2001. – Вип. 3; Ігнатова Л.Р. Аграрне питання в програмах загальноросійських та українських партій // Вісник Київського університету. Історія. – 2001. – Вип. 56; Ігнатова Л.Р. Аграрне питання в програмах загальноросійських та українських партій // Вісник Київського університету. Історія. – 2001. – Вип. 56; Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні): Монографія. – Дніпропетровськ, 2001.
2. Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.
3. Бевз Т.А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 2005.
4. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч. 2.
5. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003.
6. Багатонаціональна українська держава на початку ХХ століття. Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992.
7. Мартос Борис. Визвольний зовиг України. – Нью-Йорк-Сідней-Торонто – 1989.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44.
9. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Дніпропетровськ, 2001.
10. Див. Ковальова Н.А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917–1921 рр. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.
11. Див. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 1.
12. Див. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У двох частинах. – К., 1997. – Частина 1.
13. Див. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 2.

О.М. Любовець

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ СОЮЗУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ В 1917 РОЦІ

Невирішеність аграрного питання в Російській імперії стало однією з основних причин революційного вибуху 1917 р. Гострота соціальних проблем на селі, посилена тяготами Першої світової війни, зумовила граничну полярність інтересів різних верств так званого „хліборобського класу”. Гасла Центральної Ради щодо потреби перерозподілу поміщицьких і державних земель активізували

селянський рух, сприяли згуртуванню біднішого та середнього селянства навколо Української партії соціалістів-революціонерів і практично підконтрольній їй Селянської Спілки. Ці організації виступали за скасування приватної власності на землю та соціалізацію, чим приваблювали велику частину селянства. З іншого боку, з метою захисту приватновласницьких інтересів, поміщики та заможне селянство почали створювати свої представницькі організації, зокрема, Союз земельних власників.

Аграрні відносини революційної доби 1917–1920 рр. завжди були в центрі уваги як радянських, так і сучасних вітчизняних дослідників. Разом із тим, вивчення цієї проблеми на зрізі „партійної історії” потребує подальшого розвитку. На сьогодні накопичено значний теоретичний і фактологічний матеріал про діяльність провідних українських соціалістичних партій щодо розв'язання аграрної проблеми в Україні [1]. Що ж стосується правих політичних сил і, насамперед, Союзу земельних власників, то маємо набагато скромніші набутки. Радянська історіографія традиційно вивчала Союз тільки з позиції класової ідеології, однобічно трактуючи його діяльність як суто антинародну та контрреволюційну [2]. Сучасні вітчизняні дослідники намагаються підійти до висвітлення діяльності Союзу з об'єктивної позиції, характеризуючи його як репрезентанта інтересів не лише поміщицьких кіл, а й заможних прошарків селянства [3]. Водночас, слід констатувати, що подальшого вивчення потребують такі аспекти проблеми, як політична доктрина Союзу, керівний склад партійних структур, діяльність місцевих осередків та ін.

Метою статті є вивчення організаційного оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 р., його соціальної і національної склад, регіональне розгалуження. Об'єкт дослідження – Союз земельних власників, предмет – його організаційне оформлення, склад учасників.

Навесні 1917 р. поміщики України почали організовуватися в Союзи земельних власників. Спочатку ці місцеві організації були регіональними осередками Всеросійського союзу земельних власників. Ця організація вперше виникла в роки Першої російської революції у 1905 р. Її основу склали великі землевласники та поміщики, які прагнули залучити до своїх лав селян, що володіли землею на правах приватної власності. Однак, проіснувавши п'ять років, Союз так і залишився нечисленною поміщицькою організацією, не набувши популярності серед селянських мас. Основною причиною цього було небажання керівництва Союзу піти на суттєві поступки в питаннях аграрної реформи, що не відповідало реальній політичній і соціальній ситуації в країні. Тому Союз змушений був припинити своє існування.

Наприкінці 1916 р. Союз поновив свою діяльність. Його засновниками стали великі землевласники М.Л. Оболенський, Н.Б. Щербатов, В.П. Орлов-Денісов, О.В. Кривошеїн, П.Н. Балашов та ін. У його статуті, затвердженому 10 листопада 1916 р., говорилося, що метою організації є об'єднання земельних власників для зміцнення начал особистої земельної власності та для захисту інтересів землеволодіння і сільського господарства. Членами організації мали право бути землевласники, які володіли наділами, не менше 50

дес. землі. Поновлений статут мало чим відрізнявся від старого, у ньому так само обходилося питання наділення селян землею, а поміщицька та будь-яка інша приватна власність на землю залишалася недоторканою. На основі цього статуту вдалося створити лише п'ять осередків на терені всієї Росії [2, 116]. З початком революції та розгортанням селянського руху Союз активізував свою діяльність щодо заснування нових організацій. Так, вже у березні-квітні 1917 р. поряд із іншими російськими губерніями його осередки виникають у Полтавській, Херсонській, Катеринославській.

На початку травня 1917 р. у Москві відбувся установчий з'їзд Союзу, на якому були представлені поміщики, хуторяни, орендарі, заможні селяни від 31 губернії. З'їзд ухвалив новий статут, що визначив його основні завдання та поставив головну мету – захист приватної власності на землю. Для того, щоб повернути до Союзу якомога більше селян, які приватно володіли землею, з статуту вилучалося положення про 50 дес. землі та підкреслювалося, що його членами могли бути: „а) все земельные собственники, как-то: хуторяне, отрубники, владельцы имений, независимо от размера их владений, без различия пола, сословия, вероисповедания, национальности и политических воззрений; б) арендаторы и все лица, разделяющие основные положения настоящего устава, все учреждения, общества и союзы, преследующие однородные цели” [2, 117]. Були зроблені також й інші поступки – в деяких випадках визнавалася можливість відчуження земель. За рахунок таких послаблень щодо членства, лідери Союзу сподівалися значно розширити свої лави.

Союз розгорнув досить активну діяльність й в Україні. В українській пресі розміщувалися заклики до об'єднання „всіх землевласників як: хуторян отрубників, власників маєтностей незалежно від розміру їх володіння, а також орендарів та осіб, сприяючих меті союзу без ріжниць віри, національності та політичних поглядів” [4]. По селах їздили агітатори Союзу, розповсюджувалися листівки з закликами відстоювати права приватної власності на землю. По деяких місцевостях, судячи з преси, ця агітація мала позитивні наслідки.

Згодом, з ініціативи М. Коваленка був створений Всеукраїнський союз земельних власників. На середину літа місцеві організації Союзу існували по всіх дев'яти губерніях України. Одними з перших такі союзи оформилися в лівобережній та степовій Україні, зокрема, на Полтавщині, Катеринославщині, Таврії та ін. [5]. Крім губернських організацій, існували повітові, а також окремі осередки по селах. У кожній губернії було по декілька повітових організацій. Наприклад, у Харківській та Чернігівській губерніях було по сім повітових організацій. На місцях з метою поширення своєї програми та залучення заможного селянства до лав Союзу проводилися повітові, губернські та обласні з'їзди, останні об'єднували ряд суміжних губерній (наприклад, з'їзд землевласників Півдня тощо).

Зараз важко визначити точну чисельність Союзу, а приблизно це можна розрахувати на основі відомостей про кількісний склад місцевих губернських і повітових з'їздів. Так, на губернській Полтавській з'їзд землевласників прибуло 1200 делегатів, у роботі з'їзду земельних власників Зіньківського повіту на Полтавщині взяло участь 3000 землевласників [6]. На Катеринославському губернському з'їзді були

присутніми 1273 депутати, які представляли 3470 землевласників [7]. Значна кількість присутніх на з'їздах делегатів дає підставу твердити, що не існувало чітко визначених представницьких квот посилки делегатів від певної кількості членів Союзу. Також є підстави думати, що в роботі цих з'їздів брали участь не тільки члени Союзу, а й просто зацікавлені селяни-землевласники. Крім того, дані преси свідчать, що чисельність повітових землевласницьких з'їздів фактично співпадала з чисельністю повітових осередків Союзу. У деяких регіонах членами Союзу ставали всі без винятку місцеві поміщики та селяни-землевласники.

Існують конкретні цифри кількості членів деяких повітових організацій. Наприклад, Новгород-Сіверський повітовий осередок Чернігівської губернії нараховував 5500 членів [8]. Основу повітових організацій становили осередки по селах. Запис до цих осередків певною мірою можна порівняти з практикою „відкритих дверей” УПСР, коли агітатори масово записували загітованих ними селян (інколи цілими селами), які навряд до кінця усвідомлювали політичну платформу Союзу. Чисельність таких новозаписаних селян по деяких селах була значною. Наприклад, у селі Нерясі Сосницького повіту Чернігівської губернії до організації записалося 150 селян [9], у Миколаїці, Стрільниках Борзенського повіту – по 100-200 чол. [10].

На основі вище наведених даних можна припустити, що в середньому повітова організація нараховувала біля 2-3 тисяч членів, тоді по всій Україні біля 100-150 тис. Безумовно, так само як й інші партії, Союз мав значний баласт малоактивних елементів. Аморфністю своєї організаційної структури він багато в чому нагадував УПСР, що навесні-влітку 1917 р. стала наймасовішою партією України. Відсутність чіткого членства в обох партіях приводила до того, що часто-густо одній й ті ж самі селяни брали участь у заходах, організованих цими ідейно протилежними партіями. Водночас, незважаючи на ці організаційні хиби, Союз поступово перетворився на потужну політичну силу, яка репрезентувала інтереси приватних землевласників.

Соціальну основу Союзу склали заможні селяни, хоча на чолі організацій стояли переважно поміщики та великі землевласники. В цьому відношенні показовими є дані про керівників деяких повітових осередків. Так, у Сквирському повіті на Київщині місцеву організацію очолювали Павловський та Хоєцький, які володіли більше 1000 дес. землі. В Олександрійському повіті Херсонської губернії ініціаторами заснування організації Союзу і її керівниками стали великі землевласники Гайдак (1200 дес.), Мазуркевич (біля 2000 дес.), Закржевський (1500 дес.) [10]. Однак у цілому в 1917 р. загальна питома вага поміщиків порівняно з роками Першої російської революції суттєво зменшилася. Постійні розмови про скасування приватної власності на землю, про необхідність соціалізації землі насторожували селян-землевласників і штовхали їх до Союзу. Тому ця організація виступила як серйозна противага УПСР, яка також змагалася за симпатії селян.

За національним складом ці організації не були однорідні, туди входили представники різних національностей: українці, росіяни, поляки та інші, – при чому часто-густо українці не становили більшості. З огляду на це значна частина членів Союзу

Н.А.Ковальова

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ВИСТУПИ В УКРАЇНІ ВОСЕНИ 1917 – НАВЕСНІ 1918 рр.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ „АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

байдуже, а інколи навіть і по-ворожому ставилася до гасел українського національно-визвольного руху. Ігнорування національного питання цими представницькими організаціями не могло задовольнити національно налаштованих українських поміщиків і заможних селян. Характеристику тогочасних настроїв українських поміщиків дав відомий політичний діяч Євген Чикаленко, який, будучи сам великим землевласником, добре їх знав. За його свідченням, Українська революція сприяла росту їхньої національної свідомості, з огляду на що значна частина великих землевласників, раніше зовсім байдужа до національної справи, почала відкрито заявляти про своє українське походження і бажання брати участь у національно-державному будівництві [11, 82]. Тому значна частина національно налаштованих поміщиків не ввійшла до складу Союзу, а згодом у червні 1917 р. організувала окрему партію – Українську демократично-хліборобську партію.

Серед українців-членів Союзу на початковому етапі спостерігалася прагнення співробітничати з Центральною Радою. Так, М.Коваленко ще навесні 1917 р. звернувся до керівництва Центральної Ради з проханням включити до її складу членів „поважної і сильної вже своїм капіталом організації”, щоб „не відпихнути від себе в московські обійми як-неяк, а на загальний погляд – могутню верству українського суспільства” [12, 64-65]. Однак лідери ЦР навіть не прийняли М.Коваленка, вважаючи його класовим ворогом. Таке ставлення поряд із ідеологічними розбіжностями зумовило перехід Союзу у відкриту опозицію до Центральної Ради.

В цілому слід констатувати, що протягом доби Центральної Ради Союзу земельних власників не вдалося розгорнути широкої політичної роботи, його діяльність не мала жодного впливу на прийняття урядових рішень, насамперед, в аграрному питанні. Політичної впливовості Союзу вдалося досягти лише за часів Української Держави П.Скоропадського, однак ця проблема є вже предметом іншої статті.

Історія революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. містить багато аспектів, присвячених селянській тематиці, які тривалий час знаходилися у центрі уваги дослідників, однак, протягом десятиріч висвітлювалися однобічно або замовчувалися [1, 30]. Такої долі у радянській історичній науці, на наш погляд, зазнала проблема аграрних перетворень в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.

Проведені селянством зміни в аграрній сфері восени 1917 – навесні 1918 р. в історичній літературі отримали назву „аграрної революції” (у працях західних та російських дослідників зустрічається також трактування селянської поведінки зазначеного періоду як „общинна революція” [2, 207; 3, 51-54; 4, 37]). Складовими селянської поведінки у багатьох регіонах були: розгром маєтків, захоплення і поділ поміщицького майна (землі, реманенту, худоби, господарських будівель, домашнього скарбу), взяття на облік поміщицьких економій і культурних господарств, утворення хліборобських товариств. Досить часто центром аграрних перетворень виступала община, а погромницькі й передільницькі дії селян, їхня поведінка регулювалися общинними традиціями. Висвітлення причин, характеру та наслідків селянських погромницьких дій в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр. становить значний науковий інтерес для дослідження багатьох аспектів аграрно-селянської проблеми періоду Української революції та громадянської війни, що вимагає критичного переосмислення здобутків радянської історичної науки, залучення ширшого кола джерел, пошуку нових методологічних засад.

Основні нароби радянської історичної науки стосуються історії аграрних перетворень радянської влади в Україні. Проблемам націоналізації землі, ліквідації великого поміщицького землеволодіння, розподілу серед селян конфіскованої землі та засобів виробництва, боротьбі більшовиків за селянські маси присвячено значну кількість ґрунтовних досліджень [напр.: 5-10]. Праці діаспорних вчених через відсутність у них джерельної бази з історії аграрних перетворень та селянських рухів в Україні не становлять суттєвої наукової цінності з цієї проблеми. Сучасний стан наукового вивчення питання аграрних перетворень восени 1917 – навесні 1918 рр. свідчить про переважну увагу дослідників до проблем аграрної політики та відносин із селянством Центральної Ради [11-14], більшовиків [15; 16] і селянських рухів в Україні [17; 18]. Менш вивченими залишаються аграрна політика Тимчасового уряду та робота Головного земельного комітету, додаткових досліджень потребують практична діяльність земельних комітетів в регіонах, причини і характер селянських виступів. Враховуючи багатоглибкість та складність зазначеної проблеми, метою пропонованої статті є висвітлення взаємозв'язку урядових програм соціалізації землі та селянських погромів як наслідків цієї політики. Об'єктом дослідження є аграрна політика в Україні

1. Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К.: ІПІЕНД, 1999; Борисов В.І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій): Автореферат ... докт. іст. наук. – К., 1993; Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995 та ін.
2. Осипова Т.В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) // История СССР. – 1976. – № 3.
3. Кривоший Г.Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997; Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К.: Основа, 2005.
4. Нова Рада (Київ). – 1917. – 21 липня.
5. Робітнича газета (Київ). – 1917. – 2 серпня.
6. Полтавський день (Полтава). – 1917. – 17 липня.
7. Придніпровський край (Катеринослав). – 1917. – 7 серпня.
8. Черниговская земская газета (Чернігів). – 1917. – 25 липня.
9. Нова Рада. – 1917. – 24 серпня.
10. Народня воля (Київ). – 1917. – 7 вересня.
11. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність: 1861–1929. – Прага, 1934.
12. Андрієвський В. (Ліберець). До характеристики українських правих партій. – Берлін, 1921.

восени 1917 – навесні 1918 рр., предметом – концепція соціалізації землі та причини селянських виступів.

Ідея соціалізації – зрівняльного та безкоштовного наділення землею безземельного і малоземельного селянства – після Лютневої революції 1917 р. знайшла в українському суспільстві прийнятний ґрунт. Прихильниками цього шляху вирішення аграрного питання виступали партії українських і російських соціалістів-революціонерів (далі – УПСР та ПСР), радикальні елементи Центральної Ради та саме селянство. Ідея соціалізації землі, допускаючи певні розбіжності у її трактуванні, стала спільною для аграрної політики всіх трьох державних утворень в Україні: Тимчасового уряду, Української Народної Республіки періоду Центральної Ради та більшовицької УНР.

Тимчасовий уряд до вирішення аграрного питання у пореволюційній країні підходив досить ґрунтовно, розуміючи його як „проведення великої земельної реформи”. Міністр землеробства В.М.Чернов, який за своїми політичними переконаннями був прихильником соціалізації землі, у виступі на загальному зібранні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 13 травня 1917 р. основними завданнями Міністерства визначив: підготовку законопроектів для Установчих зборів (вони вирішать питання про власність) та збір статистичних матеріалів (з цією метою оголошувався всеросійський земельний перепис) [19, 65-66]. За допомогою матеріалів перепису Міністр сподівався довести неправоту скептиків, які стверджували, що для вирішення аграрного питання в інтересах народу землі не вистачає [19, 71]. Заперечуючи власність на землю, В.Чернов визнавав існування таких форм землекористування, як одноосібна, товариська, кооперативна тощо [19, 79].

Для проведення заходів аграрної реформи було засновано Головний земельний комітет та місцеві земельні комітети, до компетенції яких належали питання розподілу між селянами орендної землі, полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, а також збір статистичних матеріалів для потреб реформи [20]. Однак Тимчасовий уряд через опозицію представників партії конституційних демократів відхилив усі три законопроекти стосовно надання земельним комітетам права стежити за порядком землекористування та нові шляхи аграрної реформи, які виносилися Міністром землеробства В.Черновим на обговорення 9, 10 і 24 серпня [21, 12 і 26 серпня]. 26 серпня 1917 р. В.Чернов подав у відставку.

Ситуація на місцях у серпні 1917 р., за свідченням керівника Головного земельного комітету О.С. Постнікова, складалася таким чином, що формально продовжувало діяти дореволюційне земельне законодавство, а населення революційним шляхом вимагало „прав на всю землю”. За перевищення офіційних повноважень „продовольчі і земельні управи отдаються під суд, поміщики загрожують селянству козаками та жандармами, козаки ... починають заводити „тверду владу” нагаями” [21, 15 серпня]. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. селяни побачили „безсилля поміщиків і уряду” та перейшли від примусової оренди до відкритого захоплення земель поміщиків і заможних селян, а аграрний рух 1917 р. перетворився на аграрну революцію [22, 51]. Тимчасовий уряд, проігнорувавши влітку 1917 р. розроблену есерами

програму соціалізації землі, тим самим спрямував селян на шлях стихійного вирішення аграрного питання.

Серед українських політичних діячів ідею соціалізації землі послідовно відстоювали діячі УПСР. Зокрема, М. Ковалевський, один із керівників Всеукраїнської селянської спілки, виступаючи на засіданні I Всеукраїнського селянського з’їзду 1 червня 1917 р., висловив думку, що „соціалізація – єсть скасування власності” і проводити реформу Українські Установчі збори будуть через трудові волосні або повітові общини, розподіляючи землю по кількості населення [21, 2 червня]. Досить детально свої погляди на проблему соціалізації землі та шляхи її реалізації в Україні М. Ковалевський висвітлював на сторінках „Народної Волі” [23]. Підстави проведення соціалізації землі визначила у резолюції з аграрного питання конференція УПСР 3-6 червня 1917 р. [21, 7 червня]. Однак у Центральній Раді прихильники соціалізації землі до кінця 1917 р. підтримки і розуміння не знаходили. Бездіяльність у сфері аграрного законодавства восени 1917 р. стала однією з причин стрімкої втрати Центральною Радою популярності серед селянства і підтримки ним більшовицького законодавства.

25 жовтня 1917 р. із рішучим закликком вирішити земельне питання на загальному зібранні Петроградської Ради виступив В. Ленін: „...досить гри з капіталістами. Необхідно негайно заявити про повну передачу всіх земель селянам. У цьому – порятунк селян” [24, 592]. 26 жовтня 1917 р. II Всеросійський з’їзд Рад прийняв „Декрет про землю”, який проголошував передачу всієї землі в користування селян та її зрівняльний поділ за трудовою або споживчою нормою. Цей документ став швидко широко відомим в Україні [15, 41-42].

Рада Головного земельного комітету 28 жовтня 1917 р. проголосила більшовицький декрет незаконним і недійсним, закликавши земельні комітети і громадян не виконувати його і чекати вирішення земельного питання Установчими зборами [25, 54-55]. 28 листопада Рада Головного земельного комітету ухвалила завершити до середини грудня у загальних рисах підготовку проекту загального закону про земельну реформу для внесення його до порядку денного Установчих зборів [25, 53]. 5 січня 1918 р. Всеросійські Установчі збори ухвалили „Загальні положення” розробленого діячами ПСР проекту „Основного закону про землю”. Інші частини проекту і заходи щодо реалізації закону передали до комісії, але більшовики розпустили Установчі збори [26, 155].

Український уряд під впливом більшовицького аграрного законодавства змушений був визначитися з власною земельною політикою. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила III Універсал, який декларував скасування приватної власності на „поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі” [27, I, 400]. Однак радикальні положення III Універсалу були зведені нанівець подальшими поясненнями Генерального Секретаріату. Офіційною політикою соціалізації стала після приходу до влади у січні 1918 р. кабінету В. Голубовича, більшість якого становили діячі УПСР. 18 січня 1918 р. IX сесія Центральної Ради ухвалила земельний закон, який скасував приватну власність не лише на нетрудові землі, а й на селянські (громадські, подвірні, індивідуальні), деякі надільні та

куплені ділянки. Тенденції соціалізації послідовно проводилися в 13-15 і 29 статтях, в яких мова йшла про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за контроль над умовами і термінами користування і господарюванням у приватно-трудовах господарствах та про урівнення в певних випадках [27, II, 128-130].

Сам термін „соціалізація” у законі не вживався. Основні положення земельного закону, за оцінкою одного з провідних діячів УПСР М.Шаповала, більше відповідали націоналізації, концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності [28, 141-144].

Приступити до реалізації земельного закону Центральна Рада змогла лише на початку березня 1918 р. Очоловане М.Ковалевським Народне міністерство земельних справ зіткнулося з цілою низкою складних проблем: відсутністю адміністрації на місцях, занедбанням роботи земельних комітетів та селянських спілок, пограбуванням селянами маєтків, загрозою зриву посівної кампанії, недосконалістю земельного закону тощо.

У цей же час у Катеринославі більшовики приймають свій земельний закон: 19 березня 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив „Тимчасове положення про соціалізацію землі”. Ним визначалися: право користування землею, споживча та трудова норми, порядок надання землі та форми землеволодіння [15, 55]. Таким чином, уже кілька місяців на території України одночасно діяли два державних утворення з власним аграрним законодавством. Наслідками такої політичної ситуації, на наш погляд, і стала „аграрна революція”.

Політичні погляди самих селян, зважаючи на специфіку джерельної бази (її характерними рисами є суперечливість, фрагментарність і тенденційність), охарактеризувати досить складно. Іншою особливістю джерел є опосередкованість відображення селянських поглядів та настроїв через документацію органів влади або свідчення представників інших суспільних верств. Досить часто джерела, як відзначає російський дослідник С. Яров, фіксують не політичні погляди селян, а їхні політичні дії [29, 5]. У нашому випадку – це погромницькі дії селянських мас наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Селянські вимоги та погляди на шляхи вирішення аграрної проблеми, як свідчать матеріали селянських з'їздів 1917 р., презентували політичні діячі, а не самі селяни. Розуміння селянами соціалізації землі зводилося до ліквідації великого поміщицького землеволодіння та безкоштовного розподілу землі [30, 376; 17, 55]. Найбільших масштабів погромницький рух у багатьох губерніях набуває у грудні 1917 – січні 1918 р. Відсоткові дані масштабів погромів поміщицьких маєтків наводить М.А. Рубач: „Найбільш інтенсивних погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній (розгромлено 50-60 % від загальної кількості маєтків), у Київській губернії чисельність погромів зменшується до 20-25 %, а серед лівобережних губерній найбільш постраждала Чернігівська губернія, де було розгромлено 15-20 %” [6, 184].

За оцінкою М. Левіна, аграрна революція, „з точки зору її безпосередніх результатів”, була драматичною подією з величезними наслідками, „безплідною, а то й взагалі безмістовною” [31, 49-50]. Вона ліквідувала капіталістичні паростки на селі, сприяла відновленню та розширенню прав общини, призвела до

натуралізації господарства, відкинувши сільське населення у своєму розвитку далеко у минуле.

Аналізуючи причини селянських виступів та погромів, варто відзначити невдоволення селян зволіканням Тимчасового уряду та Центральної Ради з вирішенням аграрного питання, появу радикального більшовицького аграрного законодавства, зубожіння селянських господарств у роки Першої світової війни (не маючи можливості купувати одяг, майже всі селяни одягалися у військове вбрання, яке продавали фронтовики [30, 372]), протести проти реквізицій продовольства (і загалом несправедливого характеру відносин між селом і містом), а також психологічні чинники, зумовлені деформацією селянської психології за умов воєнного часу. На думку І.К. Рибача, саме „хвора психіка селянства”, надломленого війною та революційними потрясіннями, стала причиною ліквідації селянами навесні – влітку 1917 р. сільської хлібозаготівельної системи. Засобом виживання для селян перед загрозою голоду став врожай поміщицьких економік, боротьба за який і спровокувала загострення класової боротьби на селі восени 1917 р. [32, 8-9].

Серед організаторів погромів поміщицьких маєтків досить часто виступали солдати-фронтовики, молодь. Учасниками погромів та поділу майна, як свідчать документи, у багатьох місцевостях ставало все село, у першу чергу заможні селяни, які мали чим перевозити награбоване. При цьому становище заможних селян у ході „аграрної революції” було теж не досить привабливим, оскільки за відсутності поміщицьких маєтків, жертвами селянських нападів ставали їхні господарства. Пояснення самими селянами погромницької поведінки, а спроби повернення поміщицького майна робилися земельними комітетами, самими землевласниками у 1918 р., було досить типовим виправданням своїх вчинків колективною, масовою поведінкою. Загалом проблема мотивації селянської діяльності у ході „аграрної революції” включає багато різних аспектів, висвітлити які не дозволяє обмежений обсяг статті.

Спроби проведення соціалізації землі наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. виявилися невдалими для України. Економічна та суспільна шкода цієї програми, її непродуманість та суперечливість [33, 21; 17, 55] призвели до розчарування селянства в ідеях соціалізму та політиці національно-демократичних сил і означали дійсно крах „великої аграрної реформи”, започаткованої Тимчасовим Урядом. Ситуація на місцях восени 1917 – навесні 1918 рр. свідчила про розв'язання аграрного питання самими селянами, загострення відносин у суспільстві та формування нових соціально-економічних протиріч на селі. Вивчення „аграрної революції” на регіональному рівні та її наслідків є важливими напрямками дослідницької роботи на сучасному етапі.

1. Ганжа О.І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.)*. – К., 2000.
2. Корчагова М.Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // *Отечественная история*. – 1994. – № 4-5.
3. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // *Отечественная история*. – 1997. – № 1.
4. Куренных А.А. „Революционная война” и крестьянство // *Отечественная история*. – 2001. –

№ 6.

5. Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. – К., 1940.
6. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1956.
7. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.–Донецьк, 1975.
8. Хміль І.В. Боротьба селян України за здійснення Декрету про землю (жовтень–грудень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1971. – № 5.
9. Історія Української РСР.: У 8-ми т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.
10. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.: Одесса, 1987.
11. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
12. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
13. Хорошун Б.І. Центральна Рада і селянство // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5.
14. Кривоший Г.Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – поч. 1918 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 4.
15. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. – К., 2000.
16. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі: Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996.
17. Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) / / Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К., 2002.
18. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003.
19. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции и постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнительного комитета, Бюро Исполнительного комитета и фракций (27 февраля – 25 октября 1917 года). – М., 2002. – Т. 3.
20. Вестник Временного Правительства. – (Пг). – 1917. – 23 квітня.
21. Народна Воля. – 1917.
22. Рубач М.А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. // Літопис революції. – 1928. – № 1.
23. Ковалевський М. Земельна справа // Народна Воля. – 1917. – 10, 21, 24, 29 червня; 6, 8, 21, 25 липня; 1 вересня.
24. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году. – М., 2003. – Т. 4.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 5.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 168.
27. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В-2-х т. – К.: Наукова думка, 1996–1997.
28. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень, 1921. – Кн. 1.
29. Яров С.В. Крестьянин как политик: Крестьянство Северо-Запада России в 1918 – 1919 гг.: политическое мышление и массовый протест. – С.Пб., 1999.
30. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – К., 2004. – Т. 1.
31. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2-х т. – М., 1997. – Т. 1.
32. Рибак І.К. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.). – К., 1999.
33. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визволення змагань (1917–20) // Український історик. – 1967. – № 3-4.

В.С. Лозовий

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО СПЛАТИ ПОДАТКІВ У ПЕРІОД ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)

У системі взаємин держави з селянством важливе місце належить оподаткуванню. Будівництво демократичного ладу в Росії після Лютневої революції вивело питання про оподаткування селянства на рівень державної політики, одним із завдань якої було забезпечення діяльності державних та суспільних інституцій в країні.

У даній статті виокремлено проблему ставлення селянства до виплати податків після Лютневої революції 1917р. Відтак мета публікації – прослідкувати взаємозв'язок хліборобських світоглядних стереотипів щодо функціонування фіскальної системи та постреволуційних суспільних процесів, з'ясувати чинники, які призвели до кризових явищ у податковій сфері. Об'єкт вивчення – податкові платежі селян за Тимчасового уряду, Центральної Ради, предмет – ставлення селян до сплати податків. Радянські історики висвітлювали зазначену проблему в контексті податкової політики радянської влади на селі в добу революції 1917–1920 рр. [1]. Однак тема ставлення селянства до функціонування податкової системи в період Тимчасового уряду та Центральної Ради поки що спеціально не досліджувалася.

У становій системі Російської імперії основний податковий тягар припадав на селян – найчисленнішої і найбільш безправної верстви населення. Сплата селянством податків та виконання повинностей забезпечувало життєдіяльність величезної державної машини. Досить часто загальний прибуток із селянського поля не міг дати суми, необхідної для сплати. Державні, земські та інші податки обтяжували селянські господарства, гальмуючи їхній розвиток, часом доводячи до банкрутства. Царська адміністрація досить жорстко стягувала з селян недоплати та заборгованості, змушуючи останніх продавати худобу та інше майно [2, 73]. Крім „прямих” податків, існували „непрямі”, які „з'їдали” значні кошти селянських бюджетів. Також хліборобів обурювала непропорційність та несправедливість обкладання податками селянських та поміщицьких земель. Моральна категорія „справедливості”, яка часто ототожнювалася з „рівністю” та „рівноправністю”, мала велике значення для селянської свідомості.

Значні кошти, зібрані з селян, в село фактично не поверталися. Селяни майже не бачили позитивних наслідків для себе від зібраних податків. Навпаки, вони вважали, що за їхній рахунок утримується влада, тобто величезний бюрократично-репресивний апарат, робота якого спрямована проти них. Навіть на місцях більшість зібраних податкових коштів йшла на утримання адміністративних органів. Так, у 1905р. не більше 15 % волосних податків відраховувалося на селянські громадські потреби, а всі інші – на оплату діяльності волосного управління [3, 23]. Причому послугами місцевої інфраструктури користувалися всі мешканці волості, а податки сплачували лише селяни. Однією з основних причин свого скрутного матеріального становища широкий загал селянства вважав великі розміри податків. Дослідники констатували, що „селянин звик все виводити з виплати

повинностей” [4, 658]. Тому зрозуміло, що на другому місці після вирішення земельного питання, у селян стояла вимога справедливого оподаткування. Податки асоціювалися у народу з визиском, несправедливістю, репресіями державного апарату.

Після Лютневої революції припинив існування царат, докорінно змінилася політико-адміністративна система країни. У Росії влада перейшла до рук Тимчасового уряду, в Україні національно-визвольний рух очолила Центральна Рада. Гасло „Земля і Воля!” заволоділо свідомістю селян. Для них революція була передусім вирішенням аграрного питання, адже хліборобу важливо мати таку кількість землі, щоб виробляти достатньо сільськогосподарської продукції для задоволення споживчих потреб сім’ї і щоб значна частка цієї продукції не була відчужена через податки. Поняття „воли”, у розумінні селян, мало не лише політичний, але й економічний вимір. Воно виражало прагнення позбавитися експлуатації поміщиків, гніту бюрократії, репресій поліції: „Це була воля до звільнення від усіх державних тяг та податків, зборів, воля від поліцейського режиму, який був апаратом економічної кабали селянства” [5, 186].

Майже відразу почалися політичні спекуляції на темі податків. Її намагалися використати контрреволюціонери для підбурення селян проти нового ладу. У березні 1917р. прихильник старого режиму, священник с. Немічена на Поділлі, знаючи ментальні стереотипи хліборобів, їхнє неприйняття фіскальної системи, казав: „Тепер вам дуже важко буде жити, з вас будуть брати більше податків” [6, 1]. Однак селяни не піддалися на цю пропаганду і на сході ухвалили вирок про усунення священника з села.

Лютий 1917 р. переглянув суспільні цінності широкого загалу, дав поштовх розвитку масової демократії. За умов свободи селяни обирали органи самоврядування – громадські комітети. У свідомості домінувала ідея народовладдя. Останнє селянам бачилося передусім як самоврядування сільських громад через сход. Про існування інших рівнів влади вони задумувалися мало. Селяни не розуміли навіщо збирати податки на утримання управлінського апарату, якщо „старий лад” розвалився і його представників усунуто. Вже у квітні 1917 р. починають надходити численні сигнали з регіонів про недостатність податкових сум. Старости сіл доповідали, що селяни гальмують сплату податків, пояснюючи це тим, що тепер, після революції, скасовані посади волосних старшин, писарів та інших посадовців, а тому „нікому і нізащо сплачувати” [7, 11]. У села відряджували членів волосних комітетів, інших органів влади, щоб пояснювати селянам питання, пов’язані зі сплатою податків.

Селяни, які раніш вважали, що навіть власний адміністративний апарат обходиться їм дорого, намагалися здешевити його утримання. Мощенський волосний сход Чернігівської губернії зменшив обсяг збирання коштів на платню службовцям волосного правління. Водночас ухвалено, що всі державні та мирські збори безумовно повинні виконуватися [8, 39].

У квітні 1917р. бачучи, що у податковій сфері нічого не змінилося, селяни, керовані здебільшого есерами, брали ініціативу в свої руки, щоб встановити соціальну справедливість. Так, сход с. Орловки Бердянського повіту Таврійської губернії одногосно

ухвалив постанову про скасування опосередкованих податків та запровадження прогресивного прибуткового податку [9, 30-31].

З метою отримання додаткових коштів для місцевих потреб та нівелювання поміщицьких податкових привілеїв, селянські комітети самі почали запроваджувати нові податки на місцях. Тимчасовий уряд, регіональні органи влади просили волосні комітети утриматися від накладання нових місцевих податків [10, 188]. Проте селяни були впевнені у справедливості, а отже й законності своїх дій. На засіданні Вовчанського повітового громадського комітету на Харківщині, заслухавши урядову телеграму про антизаконність обкладання волосними комітетами поміщицьких земель, ухвалено постанову: вважати таке оподаткування повністю законним і доцільним актом „в смислі справедливого розподілу” [11].

Серйозну колізію у податковій сфері спровокували взаємини „селяни-земства”. Ще за царату хлібороби негативно ставилися до цих самоврядувань через засилля у них поміщиків і стягнення з селян земських податків. Після революції окремі земства розгорнули бурхливу діяльність і відповідно збільшили видатки, що викликало обурення селян. На зборах Ярмолинського громадського комітету на Поділлі при обговоренні справи сплати податків констатовано, що села відмовляються від повітових земських податків через їхнє значне збільшення у порівнянні з попереднім роком. Присутнім на зборах пояснювали, що до збільшення платежів спричинила дорожнеча. Відтак збори винесли постанову: переглянути волосний кошторис і притягнути іншу частину власників (поміщиків, торгівців) до рівномірного оподаткування на волосні потреби. Згаданий комітет ухвалив „прислухатися до голосу громадян-селян” і щоб проекти кошторисів повітового земства представлялися волосним та сільським комітетам на затвердження і щоб населення довідалося, чим викликано збільшення повітових земських податків та про доцільність видатків [12, 11,41 зв.].

Селянські організації піднімали питання рівності прав та обов’язків різних станів, встановлення загального та прогресивного оподаткування. У „Земській платформі”, ухваленій Харківською повітовою Радою селянських депутатів до виборів у земські органи, ставилася вимога, щоб оподаткування поширювалося на всіх мешканців волосного земства рівномірно, щоб у кого більше землі, ті сплачували більше, а також платили податки „і від інших занять” [13]. Селяни Літинщини Подільської губернії запитували, чи належить до виборів у нові земства оподатковувати лише селянські господарства, чи також торгово-промислові підприємства та церковні землі. Майбутній перехід на баланс волосних земств шкід, лікарень, доріг тощо, а узв’язку з цим збільшення податків, „страшили” селян” [14]. У їхній свідомості земства та податки були взаємопов’язані, тому селяни виступали як проти перших, так і проти других, заявляючи, що земство „з нас тільки податки бере, а нам нічого не дає, то ж не треба і податки платити” [15]. Тобто, селяни висловлювалися проти функціонування самоврядувань, проти органів адміністративно-господарського регулювання місцевого життя, вважаючи їхню діяльність для себе

не корисною. Це був шлях до анархії, яка надалі поширилася Україною.

Уже в травні 1917 р. було зафіксовано „досить різке пониження” надходжень податкових коштів з селянських господарств. Владні структури зазначали, що це загрожує господарському життю країни, погано позначиться на новому порядку в Росії [16, 16]. Фельштинський волосний виконавчий комітет на Поділлі констатував, що багато селян ухиляється від сплати податків під приводом нібито „оголошених свобод від внесення коштів” [17, 36,45]. 13 сіл волості відмовилося вносити платежі. Спроби переконати селян, здійснені головою виконавчого комітету та представником Проскурівської Ради робітничих та солдатських депутатів, були марними.

Міністерство фінансів вказувало органам регіональної влади, що податків селяни сплачують менше ніж раніш, а грошей у них є багато, відтак потрібно правильно організувати збір коштів. Волосним виконавчим комітетам давалася вказівка нагадати населенню про його патріотичний обов’язок, щоб воно заплатило податки [10, 370]. Однак заклики до селянської свідомості мали незначні наслідки.

Липовецький повітовий комісар на Київщині наказував волосним управам якнайшвидше вжити заходів, щодо збору податків, оскільки, згідно положення Тимчасового уряду, це входить в коло їхніх обов’язків. За бездіяльність волосні адміністрації будуть притягуватися до відповідальності. Однак волосні управи, обрані селянами і повністю залежні від них, здебільшого не реагували. Відтак вимальовувалася невтішна картина. Податковий інспектор Липовецького повіту у серпні 1917 р. констатував у всіх 10 волостях своєї дільниці слабе надходження податків. З 12 сіл Конало-Попівської волості 10 сіл „не внесли ні копійки, ні державних поземельних, ні земських зборів” [16, 15,27-28]. Постійні нагадування податкових органів волосним управам залишалися без відповіді. Типовими були такі повідомлення газет: незважаючи на відозви та пояснення селяни Хотомлянської волості на Харківщині не внесли земських та державних податків.

Центральна Рада, яка боролася за державність України у формі автономії, також переймалася проблемою податків. Її діячі намагалися знайти формулу оподаткування, найбільш адекватну селянському світосприйняттю. На сесії Ради 27 червня 1917 р. відбулися дебати про оподаткування населення. Селянин Д. Пилипенко зауважив: „Коли сказати на селі, що кожна сім’ю обкласти, то це викличе велике незадоволення, коли брати податок з десятини, то всі охоче згодяться” [18]. Зазначалося, що термін „посімейний” нагадує селянам неприємний для них „подушний” податок, з котрим асоціювалася кріпачина.

У протиукраїнській агітації активно використовувався народний „антиподатковий” стереотип. На Волині селянам ловодили, нібито „українці”, прийшовши до влади, змусять їх платити податки „австріякам та євреям” [19].

Оскільки навесні-влітку 1917р. через вдалу пропаганду українських національних партій у свідомості народних мас Центральна Рада тісно пов’язувалася з автономією України, а автономія з вирішенням аграрної проблеми, селяни на своїх форумах висловлювали підтримку цьому органу і

навіть ухвалювали постанови „обкласти селян податком 10 копійок з десятини” [20]. Селянські делегати запитували українських діячів, чи не можна всі податки сплачувати Центральній Раді, що, з огляду на хліборобську ментальність, було значним проявом довіри.

Все ж рівень надходжень податкових коштів у державні та земські структури був дуже низьким. 22 серпня 1917 р. виконавчий комітет Кузьминської волості на Поділлі доповідав Проскурівському повітовому комітету, що громадяни 6 сіл волості категорично відмовилися вносити державні, земські, страхові та волосні мирські коштки, мотивуючи це тим, що тепер не повинно бути „ніяких стягнень платежів”, а по інших селах практикується лише добровільна сплата податків [21, 68,71,79]. На Вінниччині повіткомісар вимагав від волосних адміністрацій вжити енергійних заходів щодо стягнення податків. Він зауважував, що добрий урожай та добрі заробітки загально забезпечують платоспроможність населення. Відтак ненадходження податків пояснювалося недбалістю ставлення місцевих виконавчих органів до своїх обов’язків. Застерігалось, що у випадку подальшого ненадходження коштів закриються школи, лікарні, інші земські установи. Рекомендувалося обговорити це питання на засіданнях волосних виконавчих комітетів та звернутися з відозвою до населення. Однак селяни Вінниччини не реагували на заклики. Надалі по селах розсилалася вимога волосним управам вжити усіх заходів, щоб протягом 7 днів забезпечити надходження податків [22, 126,143].

У деяких регіонах влада робила спроби стягнути суму несплачених податків, вираховуючи її при виплатах селянам та землевласникам за зданий ними державі хліб [23, 3].

Зважаючи на загрозливе становище у фінансовій сфері 25 вересня 1917р. Генеральний Секретаріат розповсюдив циркуляр, у якому зазначив потребу вжиття дієвих заходів „до нормального внесення селянами земських та казенних податків” [16, 43,82-83]. У сільській місцевості поширювалися відозви та накази місцевих адміністративних структур, які у досить жорстких виразах вимагали „вжити самих суворих заходів до стягнення” податків. Однак селянство бачило неспроможність влади підкріпити свої „жорсткі” заяви реальною силою примусу, а тому ігнорувало їх.

Вінницька повітова земська управа 30 листопада 1917 р. ухвалила резолюцію, якою запропонувала волосним управам розпочати діяльність щодо найшвидшого стягнення податків із усіх класів населення. Однак, незважаючи на неодноразові звернення, селянство відмовлялося вносити платежі. Серед селян розповсюджувалися чутки, що „виплату податків припинено”, хоча владні структури пояснювали, що це не відповідає дійсності. Начальник Вінницької повітової міліції констатував, що становище з коштами критичне і наказував правоохоронцям при небажанні добровільної сплати, вживати заходів примусового стягнення, аж до продажу майна [24, 54].

Після утворення Української Народної Республіки перед урядом впритул постала проблема фінансового забезпечення діяльності адміністративних та господарських органів. 1 грудня 1917 р., реагуючи на гостру фінансову кризу, Генеральний Секретаріат

УНР опублікував відозву „Про внесення податків”. Закликалося не затримувати виплати податків у час, коли будеться державне життя та заводиться новий лад. Уряд намагався натиснути на найбільчійшу селянську проблему – аграрну. Наголошувалося, що той не може мати земельне господарство, хто не хоче виплачувати податки з землі на державні та земські потреби [25]. Відозву розповсюджували серед широкого загалу і пояснювали, що зараз стоїть велике завдання налагодження державного апарату, задоволення потреб держави та населення. Для цього потрібні гроші, тому слід вносити всі податки, які підуть на „потреби самого народу” [26, 4]. Волосні структури по декілька разів зверталися до населення з приводу сплати податків. 17 грудня Перші земські збори Яришівської волості на Поділлі ухвалили скликати сільські сходи і вказати селянству на наслідки невиконання податків [27, 9]. Іноді селяни на сходах заявляли, що через непевність становища не треба сплачувати податки: „Скінчиться війна, тоді будем платити” [28]. Хліборобам пояснювали, якщо вони не дадуть кошти, настане розруха, оскільки на ці гроші утримуються школи, лікарні, установи, отримують допомогу солдати тощо. Селянам давали зрозуміти, якщо не буде коштів, службовці покинуть роботу, зачиняться земські установи, котрі працюють для потреб народу. Пиківська волосна земська управа на Поділлі звернулася до селянства з відозвою: якщо до 1 березня 1918 р. не будуть внесені податки, вона припиняє відносини з тими селами, „які не бажають виконати свій громадянський обов’язок, не бажають закріпити здобуту свободу”. Зазначалося, що управа не буде захищати інтереси тих громадян, які гублять народну справу. Управа закликала селян внести податки, котрі використовуються лише на користь громадянства, а не на інші цілі, як думає багато селян і тому платити не бажає. Однак лише окремі села Пиківської волості ухвалювали на сходах вироки про зобов’язання внести всі кошти і життя заходів примусу до неплатників. Врешті тільки 4 села волості повністю сплатили податки [24, 1,4,6,48,49,56,57,65].

Таким чином, у період Тимчасового уряду та Центральної Ради у податковій системі спостерігаються кризові явища. Це можна пояснити загальною налаштованістю селян проти сплати податків, оскільки останні асоціювалися у них з несправедливістю, визиском та репресіями. Відтак стан свободи, волі, який селяни відчули після лютого 1917 р., пов’язувався ними з свободою від експлуатації та насильства, а отже від податків. За умов ослаблення влади і втрати нею сили примусу, це призвело до ігнорування селянством податкових виплат, що поставило під загрозу функціонування державних та суспільних інституцій.

1. Вайнштейн А.Л. *Обложение и платежи крестьянства в дореволюционное и революционное время.* – М, 1924; Залесский М.Я. *Налоговая политика Советского государства в деревне.* – М, 1940; Данилов В.П. *Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство.* – М, 1977; Соколов Н.Г. *Налоговая политика в деревне в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) // Исторические записки.* – М, 1986. – Т. 113.
2. *Судьбы российского крестьянства / За ред. Ю.Н. Афанасьева.* – М, 1996.
3. Михайлова В.И. *Рост классового самосознания украинского крестьянства в первой русской революции.* – Днепропетровск, 1983.

4. Веселовский Б. *История земства.* – С.Пб., 1911. – Т. 3.
5. Дубровский С.М. *Очерки русской революции.* – М, 1923. – Вып. 1: *Сельское хозяйство*
6. *Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 13
7. ЦДАВО України. – Ф. 1116 – Оп. 1. – Спр. 15.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1934. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2043. – Оп. 1. – Спр. 7.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 7.
11. *Харьковский вестник.* – 1917. – 29 июля (№ 11).
12. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 20.
13. *Харьковский вестник.* – 1917. – 30 июля (№ 12).
14. *Харьковский вестник.* – 1917. – 8 сентября (№ 43).
15. *Вестник Литинского уездного исполнительного комитета.* – 1917. – 19 мая (№ 2).
16. ЦДАВО України. – Ф. 1677. – Оп. 1. – Спр. 3.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 16.
18. *Вісти з Української Центральної Ради.* – 1917. – вересень (№ 15-16).
19. *Громадянин.* – 1917. – 23 вересня (Ч. 15-16).
20. *Вісти з Української Центральної Ради.* – 1917. – серпень (№ 14).
21. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 22.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 5.
23. *Державний архів Хмельницької області.* – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2858.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 24.
25. *Київські губернiальні вісти.* – 1917. – 7 грудня (№ 39)
26. ЦДАВО України. – Ф. 1646. – Оп. 1. – Спр. 15.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1539. – Оп. 1. – Спр. 4.
28. *Громадянин.* – 1917. – 28 грудня (Ч. 23-24).

Д. П. Красносілецький

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ КОМІТЕТ: ЕТИМОЛОГІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Проблема вивчення селянського повстанського руху в Україні сьогодні у всій своїй складності залишається малодослідженою в сучасній українській історіографії. Розкриття цього питання тісно пов’язано із діяльністю керівних органів антибільшовицького руху. Більшість дослідників уникали їх аналізу. Праці науковців О. Кучера [10, 10], В. Сідака [11], В. Плюща [15], М. Пономаренка [2], Ю. Кульчицького [4] та інших зводилися до фрагментарного висвітлення деяких аспектів діяльності Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Проаналізувати це явище спробували І. Срібняк [9] та П. Стегній [18]. Проте, їхні дослідження мали описовий характер, із залученням недостатньої кількості джерел, більшість з яких містила чимало суперечливих, заплутаних, сфальсифікованих фактів. Через це всебічного й ґрунтовного висвітлення окресленої теми у сучасній історичній науці не відбулося.

Автор статті ставить за мету з’ясувати етимологію та діяльність Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Об’єкт вивчення – Всеукраїнський центральний повстанський комітет, предмет – етимологія та діяльність.

Суперечливі відомості про Центральний повстанський комітет з’явилися ще в 1919 р. Зокрема, у газеті „Трудова громада” від 18 липня 1919 р. вказувалася його назва „Центральний повстанський Революційний комітет”, а від 26 липня того ж року – „Центральний повстанський комітет”. У політичних колах Києва ніхто не знав повної назви, а тим більше місцезнаходження цього органу [22, 109]. Насправді,

в 1919 р. уряд УНР створив два органи: спочатку Всеукраїнський революційний повстанський комітет, а згодом Центральний український повстанський комітет. Перший діяв у боротьбі з більшовиками, а другий – з білогвардійцями [22, 138]. Центральний український повстанський комітет (ЦУПК) було створено 23 вересня 1919 р. під керівництвом Петренка [22, 184]. Більшість його членів належала до партії есерів [22, 203]. На судовому засіданні 1921 р. вони зазначали, що ЦУПКом, зазнавши поразки в боротьбі з білогвардійцями в грудні 1919 р., припинив свою діяльність [22, 206].

У 1920 – 1921 рр., за сприяння екзильного уряду УНР, переважно в містах України виникла мережа підпільних повстанських комітетів. Вони намагалися координувати свою діяльність із таємними осередками білогвардійців, які очолював Б. Савінков, повстанськими організаціями німців-колоністів Одещини, представниками єврейських партій „Бунд”, „Поалей-Ціон” тощо [17, 145]. У зв'язку з цим більшовики, не володіючи вище зазначеними заявами есерів, стверджували, що в 1920 р. ЦУПКом (назва використовувалась й надалі) керував повстанськими комітетами [14, 239; 21, 18]. Сучасний дослідник М. Пономаренко стверджував, що влітку 1920 р. чекісти виявили поряд із Холодноярським повстанським комітетом Всеукраїнський центральний повстанський комітет і ліквідували їх [2, 492]. На нашу думку, тут допущено велику помилку, пов'язану із плутаниною між 1920 та 1921 роками, що було досить характерним явищем в документах того періоду. Ще радянський науковець О. Кучер зазначав, що ніякого повстанського керівництва в 1920 р. не було. Воно почало формуватися лише наприкінці 1920 р. [10, 29].

Наприкінці весни 1920 р. в Києві про ЦУПКом говорили як про щось міфічне [22, 201]. Поширеною була чутка, що есери створили власну центральну повстанську організацію [22, 401]. Останні в 1920 р. періодично проводили засідання, на яких за участю „Братства української державності” (БУД) та отамана Мордалевича обговорювались питання повстанського руху [19, 41]. Прямим доказом цього є діяльність політика, члена Всеукраїнської академії наук С. Єфремова (О. Ігнатенко-Кокодій). В 1920 р. він заснував таємну організацію „Братство української державності”, яку з перервами очолював до 1924 р. [5, 67]. Воно перебувало в постійному контакті з С. Петлюрою (згодом впливало на діяльність Всеукраїнського центрального повстанського комітету та Козачої ради) і керувало повстанським рухом [15, 18]. Під його зверхністю діяли Єлисаветградський та Полтавський повстанські комітети [6, 3], отамани Ангел, Орлик, Цвітковський, Дерещук та інші [7, 92]. При цьому використовувалися зв'язківці Гайовий, Лозовик тощо [7, 67]. Під час першого Зимового походу, внаслідок залишення червоноармійцями м. Києва, Братство під назвою „Громадський комітет” перейняло у нього владу, яку 7 травня 1920 р. урочисто передало командуванню польсько-українських військ [8, 4]. Далі за їхнього сприяння було створено превентивний уряд під керівництвом А. Ніковського [8, 5], який, повернувшись із Польщі до Києва, мав завдання за підтримки С. Єфремова створити центральний повстанський орган. Проте, ліквідація більшовиками його уряду в червні 1920 р. пригальмувала виконання

відповідного завдання [8, 88]. Незважаючи на це, С. Єфремов не забував про нього й брав активну участь у створенні та організації керівних органів повстанського руху в Україні [7, 101, 145 зв.].

У вересні 1920 р. міністр К. Левичський від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Федору Наконечному (Дністров) організувати мережу підпільних повстанських осередків [19, 102]. Наприкінці січня – на початку лютого 1921 р. у м. Києві ним було створено Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК) [9, 91; 10, 30; 19, 102; 1, 30]. На чолі Комітету стояло Правління з п'яти осіб. Головою ВЦПК став співробітник губнаросвіти, колишній полковник Іван Чепілко (очевидно псевдо Затятий, Волобуєв). Членами були: співробітник райспілки Спиридон Махія, співробітник народної освіти, студент Олександр Грудницький, співробітник губернського військомату Микола Комар і співробітник райспілки Іван Андрух (псевдо Авраменко, Абраменко) [9, 92; 18, 39, 41; 19, 102]. За даними більшовиків, поміж них було два есера, два еседека та один самостійник [22, 293]. За наказом Наконечного, члени Комітету роз'їхалися по губерніях й встановили зв'язок з деякими повстанськими комітетами. Ознайомившись із ситуацією ними було зроблено висновок про необхідність подальшої роботи у координації діяльності повстанських комітетів [19, 102]. Вже в лютому Центральний комітет повідомив про початок роботи Партизансько-повстанський штаб (ППШ, представницький орган екзильного уряду УНР) [9, 92; 24, 3]. Проте, перед ним постало чимало проблем і труднощів. Зокрема, й досі залишається невідомою позиція Партизанського штабу щодо звістки створення ВЦПК. Ймовірно, (оскільки ці органи створювались по суті одночасно) він висловився за нейтральне ставлення до Комітету. Приводом до цього була пересторога штабу в дотриманні конспіративності [12, 27]. Це означало невизнання існування ВЦПК, що автоматично призвело до політичних баталій навколо його створення та діяльності у м. Києві.

На черговій нараді українських політичних сил у березні 1921 р. (в Софіївському соборі) обговорювалося питання організаційних засад Комітету. Частина учасників вимагала його створення за партійним складом із еседеків та есерів. Проте, за наполяганням Чепілка та Наконечного, зборами вирішено формувати повстанський комітет на позапартійних засадах. Для визнання діяльності цього органу та отримання розпоряджень, за кордон відбув спочатку Андрух (там йому довгий час не довіряли), а згодом й Наконечний. Там обоє вступили в переговори з Ю. Тютюнником (голова ППШ). Врешті-решт Наконечний отримав мандат, який надавав право Комітету об'єднати всі повстанські сили Наддніпрянської України. Повернувшись до м. Києва, вони легітимізували Всеукраїнський центральний повстанський комітет [19, 102-103]. Київська газета „Пролетарська правда” за 30 серпня 1921 р. вказувала, що ВЦПК було створено 18 березня 1921 р. у Пролетарському саду, поблизу Софіївської площі [18, 40; 3, 8]. Ймовірно, тоді було схвалено новий склад Комітету: І. Чепілко (голова), Ф. Наконечний (уповноважений закордонних справ), С. Махія (уповноважений зв'язку та інформації внутрішніх справ), І. Андрух (референт у зовнішніх зв'язках і

представник ППШ у м. Київ), Данчевський (уповноважений зв'язку пошти та телеграфу) [1, 30; 3, 9; 18, 41]. На допомогу їм певні функції виконували секції або відділи, в яких працювали М. Суходольський (внутрішні справи), З. Коростюк (поштовий та телеграфний зв'язок), М. Комар (зв'язківець з повстанськими комітетами Київщини) [16, 2], Г. Чупринка (зв'язківець із таємними організаціями м. Києва) тощо [18, 41]. Тимчасово уповноваженим у військових справах було призначено О. Грудницького, який одночасно обійняв й посаду командувача Північним повстанським фронтом. Також ВЦПК виконував функції губерньського повстанського комітету [18, 41]. Для їхньої діяльності були визначені таємні квартири та дачі, більша частина яких знаходилась у м. Києві [3, 11]. Для конспіративності Комітет використовував паролі або ж за їхньої відсутності грошові знаки, підписані представниками закордонного керівництва. До речі, останні фінансували Всеукраїнський центральний повстанський комітет [3, 15].

Головною метою Комітету було звільнення України від більшовицького панування та відновлення влади уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання), ВЦПК мав перейняти функції тимчасового уряду до повернення із закордону до Києва легітимних органів влади УНР. У звіті Партизансько-повстанського штабу про діяльність Центрального комітету зазначалося: „... для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, а зв'язавши їх між собою, отримати могутню організацію, проникнути єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну УНР” [9, 91]. Головним завданням Комітету було створення мережі повстанських комітетів у губерніях, повітах, районах, волостях, селах, а також проведення мобілізації повстанських збройних сил [10, 30; 13, 43]. Проте, на практиці він відіграв роль координатора дорадчої, інформаційної, пропагандистської та частково організаційної роботи.

Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу у навчальних закладах, службових установах, військових частинах Червоної Армії, серед міського та сільського населення. Його відгалуження – повітові повстанські комітети – було створено в Уманському, Звенигородському та інших повітах, які, в свою чергу, об'єднувалися у волосні повстанські комітети [9, 92]. Та значне місце у діяльності Комітету посіла робота з об'єднання навколо себе мережі підпільних організацій, які діяли в Києві. Поміж них чільне місце відводиться „Українській військовій організації” (УВО). Так, наприкінці 1920 р. на Київщину для підпільної роботи приїхали сотники Січових Стрільців і члени УВО І. Андрух та М. Опока. Вони заснували у Києві Центральный повстанський комітет, який очолив І. Андрух [18, 40]. Проте, в силу вище зазначених політичних обставин врешті-решт цей комітет визнав зверхність ВЦПК, а сам І. Андрух посів у ньому керівну посаду. Згодом це було зроблено „Військовою організацією Січових Стрільців”, діяльність якої розповсюджувалася з Києва аж на Уманщину [9, 92]. Її очолював О. Думін (псевдо Антін Крезуб) та А. Решетуха [3, 27]. Окремим таємним осередком була

„Українська Військова Організація”, яка розташовувалась у військовій школі червоних старшин Києва. Її членами були Туринський-Кухта, Шостака, Бойко, Паньківський та ін. Діяла також і „Київська військова організація”, яку очолював полковник Ю. Гринь. Поміж її членів були також Шаповал, Дашковський, Філоненко та інші. Вище вказані організації визнали підпорядкування ВЦПК. Останній, в свою чергу, дбав про їх забезпеченість та масштабне зростання [16, 2]. Самостійно визнала керівництво Комітету таємна організація Київського суспільно-політичного інституту „На ґрунті національної самостійності України” [3, 11].

З членів підпільного „Комітету визволення України”, розташованого у Полтаві, визнали зверхність Комітету та готовність із ним співпрацювати Черкес (Чернаш), Криниця, Чупринка. Їх підтримали Уманська та Звенигородська повітові таємні організації, Канівський [16, 2], Холоднярський, Катеринославський, Одеський повстанські комітети, таємні повстанські осередки Херсонщини і Таврії, а також деякі отамани повстанських загонів Київщини [9, 92, 95].

Після цього Комітет розпочав керівну координаційну роботу у всеукраїнському повстанському русі. Через відсутність належного військового досвіду Грудницького було усунуто з посад [18, 41] і 12 квітня Всеукраїнський комітет доручив Ю. Мордалевичу об'єднати повстанські загонами в районі Київ – Козятин – Фастів. У посвідченні, виданому Ю. Мордалевичу, зазначалося: „Всім отаманам окремих загонів цього району наказується коритись Ю. Мордалевичу і безумовно виконувати всі оперативні завдання, ні в якому разі самочинно не робити виступів, що може пошкодити виробленому ВЦПК загальному планові”. 24 травня це рішення було затверджене С. Петлюрою, який одночасно призначив Ю. Мордалевича командувачем 2-ою Повстанською (Північною) групою [9, 92-93]. Посаду голови військової секції (відділу) Комітету в червні 1921 р. посів В. Галкін [4, 187]. 4 травня 1921 р. член екзильного уряду УНР Бондарчук видав наказ за № 11, у якому всім малочисельним загонам на території України необхідно було об'єднуватися в організовані відділи і діяти лише за директивами уряду УНР. Керуючись цим наказом, Центральный повстанський комітет видав розпорядження про перетворення партизанських загонів у регулярні частини з належною дисципліною та єдиним командуванням. Тим, хто знехтує виконанням цього наказу, загрожувало звинувачення у зрадництві. Всі повстанські загонами мали формуватися за територіальною ознакою у корпуси: 1-й Полтавський, 2-й Київський, 3-й Чернігівський, 4-й Городнянський, 5-й Подільський. Їхня структура була такою: сотня (100 осіб), курінь (4 сотні), полк (4 курені) й далі дивізія та корпус. При цьому планувалося, що сотників, курінних, полковників, командирів дивізій та корпусів, а також начальників штабів призначатиме сам Комітет [18, 42]. По суті вже в зародку це розпорядження було приречене на невдачу.

Дата повстання визначалася серединою травня 1921 р., але згодом її перенесли [16, 2] на 28 травня [3, 30], далі на 1 червня [15, 40] і нарешті на 15 червня. Ймовірно, таке перенесення дати повстання було пов'язане з бажанням Центрального комітету

переїхати з відомих причин до Холодного Яру, який повинен був стати центром повстання [18, 42]. Проте, воно так і не почалося, оскільки ВЦПК було ліквідовано чекістами [16, 2]. Прибувши з Польщі на Київщину, В. Галкін дізнався про це від отамана Орлика [18, 41].

У травні 1921 р. через зраду Грудницького більшовики організували напад на с. Андріївці, де відбувалася нарада отаманів Київщини. Їм вдалося захопити документи штабу Мордалевича, які містили повну інформацію про ВЦПК. До того ж вони взяли в полон начальника розвідувального відділу 2-ої Повстанської групи Козловського, який на допиті розповів про діяльність Комітету [18, 42; 9, 95; 24, 4]. Рятуючись від розправи, частина лідерів Комітету на чолі з І. Чепілко попрямувала в м. Ірпінь, встановивши зв'язок із отаманом Ганжою. Однак чекістам вдалося викрити повстанські організації [3, 10]. У перших днях червня вони розпочали арешт членів ВЦПК [18, 42; 9, 95; 24, 4]. Катеринославські чекісти 19 червня [3, 33] заарештували І. Чепілکا, його дружину (контррозвідницю) та молодшого брата (начальника штабу, який при спробі втекти в ліс був вбитий біля ст. Ірпінь колишнім членом Мелітопольського повстанського комітету, зрадником Івницьким-Карпенком), секретаря Наконечного, членів Комара і Гриня [18, 41]. Одночасно було ліквідовано Холодноярський повстанський комітет. У заарештованих було знайдено програму „Союз української державності” [14, 316]. Її автором був С. Єфремов [8, 67]. Ці документи викрили київські підпільні організації, що дало чекістам змогу легко заарештувати І. Андруха, Г. Чупринку [4, 188; 9, 96; 24, 4], К. Бендрика, М. Суходольського, а 30 червня С. Махину та інших [3, 35]. Всього, за офіційними даними, було заарештовано 163 особи. Однак ця цифра є дуже заниженою. Лише у Києві було взято під варту близько 1 500 осіб, а декілька тисяч осіб під нагляд [18, 43]. Після розслідування цієї справи 28 серпня 39 членів Всеукраїнського центрального повстанського комітету було засуджено до страти, а 25 – до багаторічного ув'язнення. Проте розстріляних було значно більше, за нашими підрахунками – 103 особи [4, 188; 9, 96; 24, 4; 18, 43]. Було ліквідовано „Київську військову організацію”, „Українську військову організацію” [16, 2]. Одночасно знищено Одеський, Катеринославський губернські повстанські комітети, таємні повстанські осередки Херсонщини та Таврії [9, 95].

Проте, Комітет продовжував діяти. Новим його головою став М. Опока [18, 40; 4, 188; 9, 96]. ВЦПК та центральну залізничну підпільну організацію в м. Києві було ліквідовано лише в липні 1921 р. [14, 327; 4, 193]. За цією справою до страти було засуджено близько 600 осіб. За даними Я. Гальчевського, провал організації відбувся через недотримання однією студенткою, членом Комітету, конспіративності перед своїм коханим, який виявився чекістом [20, 90]. У вилучених документах Всеукраїнського комітету існували імена отаманів та керівників повстанських організацій, що стало підставою до подальшого переслідування та арештів [20, 91]. Наприклад, у ніч з 2-го на 3-тє серпня 1921 р. розпочалися арешти в Уманському, а згодом у Звенигородському та інших повітах [9, 95]. Тоді ж було заарештовано В. Галкіна [18, 41].

Таким чином, полемізуючи з П. Стегнієм, маємо підстави критичніше оцінити досягнення ВЦПК. Діяльність та вплив Комітету стосувалися лише Наддніпрянської України. Більшість повстанських комітетів, таємних організацій, озброєних загонів виникали самостійно. З ними Комітету не вдалося встановити ніякого зв'язку. Відомості про них Центральний комітет отримував від ПППШ. Його ліквідація спричинила проведення чекістами цілого ряду успішних військових операцій із знищення повстанців.

1. Коваль Р. *Отаман святих і страшних*. – К.: Видавництво „Просвіта”, 2000.
2. Пономаренко М. *Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / За ред. Губського Б.В., Литвина В.М., Смоля В.А.* – К.: Українські пропілеї, 2002.
3. *Державний архів СБУ (далі ДА СБУ)*. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 74760. – Т. 8.
4. Кульчицький Ю. *Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 – 1926 рр.)*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000.
5. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 5.
6. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 3.
7. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 4.
8. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 2.
9. Срібняк І. *Обеззброєна, але не скорена (інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921–1924 рр.)*. – Київ-Філадельфія: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997.
10. Кучер О.О. *Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр.* – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971.
11. Сідак В.С. *Партизансько-Повстанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції. Нарис*. – К.: Інститут СБУ; Інститут історії України НАНУ, 1995.
12. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 73862.
13. Кучер О.О. *Участь ВУЧК–ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921 – 1923 рр. // Питання історії народів СРСР*. – 1970. – Вип. 9.
14. *На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов / За редакцией Бачинского П.П. и др.* – К.: Издательство Политической литературы Украины, 1971.
15. Плюц В. *Борьба за украинскую державу под советской властью (подпольные украинские организации в Украине в 1920–1940 роках, розгром української еліти й українського селянства)*. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973.
16. Капустянський А. *Викриття петлюрівської змови / Вісті ВУЦВК*. – 1921. – 27 серпня.
17. Шинкаренко Т. І. *Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав: Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02/ Київський університет ім. Т.Г. Шевченка*. – К., 1999.
18. Стегній П.А. *До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) // Грані*. – 2000. – № 2 (10).
19. Козельський Б.В. *Шлях зрадиництва та авантюри (Петлюрівське повстанство)*. – Харків: Державне видавництво України, 1927.
20. Гальчевський-Войнаровський Я. *Проти червоних окупантів: У 2 ч.* – Краків: „Українське видавництво”, 1941. – Ч. 1.
21. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 253.
22. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 115.
23. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 254.
24. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 4а.

С.В. Корновенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІСІЙ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ ІЗ РОЗРОБКИ ПРОЕКТІВ АГРАРНИХ РЕФОРМ

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. зумовило кардинальні зміни практично в усіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного, духовного життя населення держави. Осторонь від цих процесів не стояла й історична наука, яка отримала поштовх до якісно нового етапу свого розвитку. Насамперед йдеться про звернення істориків до справді наукового вивчення тих проблем, що не отримали ще належного фахового висвітлення, перебуваючи до недавнього часу у тенетах радянської ідеології та цензури. До таких є всі підстави зарахувати сторінки історії України початку ХХ ст., зокрема період Української революції 1917–1920 рр. Про актуальність цієї тематики свідчить хоча б те, що, за підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті роки в Україні за нею було захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій [1, 5]. Незважаючи на справді „революційний бум”, що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці, не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917–1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О. Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [2, 168–183].

Констатуючи серйозні досягнення українських істориків у вивченні національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., потрібно відзначити, що для створення узагальненої та об’єктивної їх історії необхідно приділяти увагу всім учасникам подій революції, у тому числі й Білому руху. У цьому контексті, на нашу думку, перспективним є вивчення діяльності земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень. Варто відзначити, що частково зазначені питання висвітлювалися радянською історіографією. Наприклад, побіжно про них писали Д. Кін, О. Іллерицька, Н. Думова [3; 4; 5]. Разом із тим у цих та інших роботах не повною мірою розкрито роботу земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень. У зв’язку із цим автор статті ставить за мету дослідити діяльність цих установ. Об’єкт вивчення – білогвардійські проекти вирішення земельного питання у 191–1920 рр. в Україні, предмет – робота земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень.

Розробка і прийняття основних напрямів аграрної політики А. Денікіна проходили у надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради (білогвардійський уряд). Врешті-решт 20 березня 1919 р. було узгоджено компромісний варіант – „Декларацію”, зміст якої визначав стратегічну мету земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля

державою для них необхідного насінневого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних. Крім того, окреслювалися розряди земель, що не підлягали відчуженню: козачі, надільні, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств [6, 111]. Тим самим лідери Білого руху підтвердили раніше оприлюднену власну позицію з приводу мети і шляхів проведення земельної реформи. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

Подальше опрацювання основних положень „Декларації” покладалося на земельну комісію. У цьому процесі можна умовно виділити два етапи: перший – робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцева; другий – діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилищева.

На першому етапі активну участь у роботі комісії брали представники великого землеволодіння. Та й сам її голова – В. Колокольцев – був правим земцем і прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних сил [7]. Перед комісією стояла складна дилема: проводити реформу відразу і рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В. Колокольцев обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходилася з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни у землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [8].

Не менш важливим було питання стосовно розмірів землі, що мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. Головнокомандувач ЗСПР наполягав на максимальному обмеженні великого поміщицького та казенного землеволодіння. Як було зазначено вище, голова земельної комісії догримувався протилежних поглядів.

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розробки основ земельної реформи, у липні 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила роботу. Її результати були відображені у „Земельному положенні”. За цим документом, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на „звільнених” білогвардійцями українських територіях у першу чергу вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни [9, 84–85].

Отже, запропонований земельною комісією В. Колокольцева проект аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настроїв,

ставив під загрозу існування стабільності в тилу Добровольчої армії, подальше її просування вглиб Росії, врешті-решт перемогу над більшовизмом. „Земельне положення”, розроблене комісією під головуванням В. Колокольцева, було відхилене Головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах [9, 85]. Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати роботи комісії було анульовано.

В ході обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання Особливої наради, А. Денікін зупинилися на О. Билимовичі та В. Чиліщеві як співголовах. Перший до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника управління землеробства, другий – начальника управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала другий період у розробці денікінської аграрної політики.

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Чиліщева завершила розробку оновленого „Земельного положення”. Згідно з документом, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками. Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 2,5 млн крб машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [10]. Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах упродовж двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах з високорозвиненою земле культурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але у будь-якому разі вона не могла перевищувати 400-500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродавалися у першу чергу тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбанної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [11, 84-85].

Зіставлення „Земельних положень” комісій В. Колокольцева і О. Билимовича – В. Чиліщева, дозволяє твердити, що останнє якісно відрізнялося від свого попередника щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств. Цей же проект вповні відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А. Денікін під час земельної реформи. Проект був підписаний Головнокомандувачем, а його реалізація передбачалася відразу після звільнення від більшовиків Москви.

Отже, А. Денікін, Особлива нарада наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення земельного питання. Проект, розроблений земельною комісією О. Билимовича – В. Чиліщева, спрямовувався на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами Білого руху як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося відійти від вузькокласових інтересів.

Не меншого значення вирішенню аграрного питання надавав П. Врангель. Наказом Головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена комісія з розробки аграрної реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П. Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава [12].

У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно можна виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Симферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання.

До складу Ялтинської комісії увійшли „люди справи”, які мали „знання та досвід” [13, 25]. Цим П. Врангель намагався, враховуючи попередню роботу комісії В. Колокольцева, О. Билимовича – В. Чиліщева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства у землі, дозволила б вирішити завдання, передбачені бароном. Головою комісії став Г. Глинка – колишній товариш міністра землеробства і начальника Переселенського управління. Крім нього у ній працювали: генерал Левашов – голова союзу землевласників Півдня Росії, за словами очевидців, опонент земельної реформи; граф С. Апраксін – екс-губернатор Таврії, а згодом голова правої ялтинської думи, також опонент реформи; В. Налбандов – кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння; П. Зубовський – людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вмiла захищати свою позицію; В. Шлейфер – колишній уповноважений по землеустрою у Таврії; К. Зайцев – вчений-економіст; В. Оболенський – голова губернської земської управи [14, 15]. Отже, як свідчить аналіз складу комісії, Головнокомандувачу не вдалося уникнути гірко досвіду А. Денікіна у підборі кадрів. Більшість її членів не змогла відійти від інтересів тих сил, які вони представляли. Вони категорично відхилили принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеживши сутність реформи сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників.

Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала у Сімферополі 21-25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П. Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г. Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками [15, 146]. Попри оновленість членства „особливої комісії”, між її учасниками єдність думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірковували приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Миколайович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [14, 17].

Рішення, прийняті комісією у Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцева, а тому не були затверджені П. Врангелем [16]. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї увійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, О. Аладьїн – екс-лідер трудовиків Першої думи, П. Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О. Аладьїн винесли на розгляд Головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г. Глинка за допомогою П. Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Сімферополі. 18 травня 1920 р. на нараді начальників управління під головуванням П. Врангеля, голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженим варіантом „Закону про землю”.

П. Врангель підписав проект „Закону про землю” разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, перехід за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: „Повідомлення уряду із земельного питання”, „Наказ про землю”, „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”, „Тимчасове Положення про земельні установи”.

Таким чином, є підстави твердити, що земельні комісії білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних нововведень у своїй діяльності керувалися не лише інтересами великих землевласників, а й враховували загальні соціально-економічні обставини, властиві сільському господарству України зазначеного періоду, та прагнення селянства. Їхня робота перебувала під безпосереднім контролем А. Денікіна, П. Врангеля. Вироблені ними проекти відображали

об’єктивні устремління селян володіти землею, навіть за викуп, спрямовувалися на покращення селянського добробуту.

1. Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядники: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.
2. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія за редакцією Л. Зашильняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004.
3. Кин Д. Деникинищина. – М.: Госиздат, 1927.
4. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М.: Наука, 1981.
5. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром. – М.: Наука, 1982.
6. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – В. И.). – 1994. – № 3.
7. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 29.08.1919. – № 4.
8. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. – 12.09.1919. – № 4.
9. Деникин А. Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 4.
10. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. – 17.09.1919. – № 1.
11. Центральный державный архив громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
12. Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25.05.1920. / Таврический голос (далі – Т.Г.). – 6.06.1920. – № 245.
13. Валентинов А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22-х т. – М., 1991. – Т. 5.
14. Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.-Л., 1928.
15. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
16. Гензель П. История земельного закона // Т. Г. – 7.06.1920. – № 246.

В. Г. Зарубін

„ДРУГЕ ВИДАННЯ” СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П.М. ВРАНГЕЛЕМ (1920 р.)

Серед різноманітної діяльності Правителя Півдня Росії, Головнокомандуючого Руської армії генерал-лейтенанта П.М. Врангеля особливе місце займає аграрна реформа, котру він – єдиний з вождів білого руху – вирішив здійснити, хоча й на відносно невеликій підконтрольній території, що перебуває нині в межах України.

Період правління П.М. Врангеля, здавалося б, вивчено досить докладно, як у роботах істориків радянського періоду, так і в сучасних. Крім того, за останні десятиліття дослідникам стали доступні численні мемуарні свідчення, закордонні публікації, є можливість вільно працювати в різноманітних архівах, друкувати свої вишукування. Однак аграрна історія окресленого періоду, на наш погляд, не знайшла всебічного відображення в наукових дослідженнях. Також дотепер існують різні точки зору на особу самого Правителя Півдня Росії та його найближчих сподвижників: від дуже зневажливого до піднесено панегіричного.

Автор статті ставить за мету об’єктивно оцінити аграрну реформу П.М. Врангеля, її результати. Об’єкт

вивчення – внутрішня політика П.М. Врангеля, предмет – спроба проведення аграрної реформи.

На нашу думку, П.М. Врангель не терпів ні лівих, ні надто правих, відкритих реакціонерів. Перші його відштовхували своєю балаканиною й перманентною критикою, інші – невмінням урахувати помилки минулого, пристосовуватися до дійсності та, у той же час, змінювати цю дійсність у напрямку дозрілих тенденцій.

Самого П.М. Врангеля-політика можна кваліфікувати як консервативного опортуніста (один із лідерів кримських кадетів князь В.О. Оболенський писав про „здоровий опортунізм” Врангеля [1, 381]), прагматика, реформатора столипінського типу. Його погляди уточнювалися в бесідах із близькими за духом людьми: П.М. Шатіловим, О.В. Кривошеїним, П.Б. Струве, в аналізі причин поразки А.І. Денікіна та О.В. Колчака. Однак П.М. Врангель неодноразово повторював, що готовий працювати з будь-ким, хоч із соціалістами, аби тільки вони робили діло. Йому не дарма приписували фразу: „Хоч із чортом, але проти більшовиків”.

Життєвий досвід, звичне коло спілкування диктували П.М. Врангелю монархічні пристрасті та й характер у нього був відповідний. Однак Врангель умів підкорити особисте інтересам цілого, як він їх розумів. „Мій особистий смак не має ніякого значення” [2, 219], – говорив він, усвідомлюючи себе не часткою, а „державною особою”, що розуміє, що відродити в Росії монархію немислимо. Дозволимо собі маленький полемічний випад. На підставі чого С.В. Карпенко робить висновок: „Врангель бився над тим, щоб... пожвавити труп російської буржуазно-поміщицької монархії” [3]. Ми такої підстави не бачимо. Захоплюватися абстракціями було не в характері барона.

Формуючи адміністрацію, П.М. Врангель постійно зіштовхувався з кадровою, як би ми казали, проблемою: еміграція не вірила в міцність його режиму. Страшнувало було залишати тепле, уже обжито місце та відправлятися в кримську невідомість, звідки можна було і не повернутися. Заклики до патріотизму вже не допомагали. Так що, можливо, не всі вищі врангелівські чиновники були адекватні своїм посадам.

20 травня (дати за старим стилем, що діяв на підконтрольній П.М. Врангелю території) після наполегливих умовлянь барона, у Севастополь прибув О.В. Кривошеїн (з 1896 р. – товариш начальника, в 1902–1905 рр. – виконуючий обов’язки начальника Переселенського управління Міністерства внутрішніх справ, прихильник збереження селянської общини, потім – найближчий співробітник П.А. Столипіна), який хотів спочатку розібратися в кримських реаліях, а тому утримувався від будь-яких обіцянок. Однак у розпал наступу Російської армії П.М. Врангеля проти червоних, нарешті, зважився на розпачливий, на думку багатьох, що цінували його (приміром, П.М. Мілюкова), крок, залишився в Криму, був 6 червня призначений помічником П.М. Врангеля й не покинув його до кінця кримської епопеї.

Особа О.В. Кривошеїна викликала серед сучасників суперечливе ставлення. Деяких, наприклад, Я.О. Слашова, дратувала його підприємницька жилка. Та й у Криму, обіймаючи другий після диктатора пост, О.В. Кривошеїн не міг утриматися від участі в акціонерних підприємствах, угод, які могли в часи загального нещастя видатися сумнівними з огляду на моральність. Однак у знанні справи, умінні об’єднувати навколо себе людей різних поглядів йому не могли відмовити навіть його недоброчинці.

П.М. Врангель буквально схилився перед О.В. Кривошеїним. „Людина видатного розуму, виняткової працездатності”, „видатний адміністратор”, „людина виняткової ерудиції, культурності й широкого кругозору”... Далі особливо важливо: „Належачи всією своєю попередньою службою до державних розумів старої школи, він, звичайно, не міг бути серед тих, хто готовий був прийняти революцію, але він ясно усвідомлював необхідність її врахувати. Він умів пристосуватися до нових умов роботи, що вимагає незвичайного імпульсу й не терпить шаблону” [2, 71].

Газети тих років періодично на своїх сторінках розміщували подяки О.В. Кривошеїну, підписані Правителем. Лазарету Корніловської ударної дивізії було присвоєно ім’я Олександра Васильовича Кривошеїна [4]. Це, звичайно, анекдотично, але звучить по-своєму символічно: адже О.В. Кривошеїн і був запрошений для того, щоб витягти важкохворого – „білу справу”.

Опонент О.В. Кривошеїна В.О. Оболенський по-іншому ставився до нього. Так, для нього О.В. Кривошеїн – щирий патріот, так, він – „людина великого розуму, яка краще багатьох розуміє всю глибину змін, що відбувалися в російському житті, і ясно представляє собі, що повернення до минулого немає. Але... він все-таки був вихованцем бюрократичного режиму. ...Довга бюрократична служба створила в ньому відомі звички й зв’язки з певним колом людей”. І якщо „по основних рисах психології” П.М. Врангель „залишався ротмістром Кавалергардського його величності полку”, то О.В. Кривошеїн – „таємним радником і міністром великої самодержавної Росії” [1, 381]. І той, і інший дали „реформ згори” піти не могли за будь-яких обставин.

П.М. Врангель був одним із вождів білого руху, хто, взявши владу, мав уже чітку програму дій на найближче майбутнє, причому програму розгорнуту, що охоплює всі сторони життя. Неперебачені й мало чим обумовлені експромти в денікінському дусі не були йому властиві.

В.О. Оболенський вважав, що в політиці П.М. Врангеля на початку травня відбувся різкий поворот. Якщо він дебютував відмовою від походу на Москву на користь зміцнення південноросійської державності, з рішення надати широку автономію народам і піти, за посередництва союзників, на перемир’я з більшовиками, то незабаром, переініціював курс, перейшов до грубої войовничості [1, 374-375]. На нашу думку, це не вповні так. Ретельно проаналізувавши всі декларації, програмні документи, заяви, накази й інтерв’ю П.М. Врангеля із квітня по жовтень, стає очевидним, що червоною ниткою проходять через них ті ж ідеї, що були сформульовані на початку правління. Звичайно, неминучим стали корективи й модифікації, але сутність, яка підтверджує, що диктатор залишився вірний обраній стратегії, залишилася колишньою. І, напевно, не його, точніше, не тільки його провина в тому, що досягти мети так і не вдалося.

Квінтесенцію внутрішньої політики П.М. Врангеля добре віддзеркалює його афоризм „хліб і порядок” (з наказу № 179) [5]. Розшифрувавши його, виявимо три кити, на яких ґрунтувалися надії режиму: земельні й земельна (передбачалася і міська) реформи й вільна торгівля.

8 квітня П.М. Врангель наказав почати розробку заходів щодо аграрного питання. У квітні (починаючи з 11-го числа) – травні 1920 р. інтенсивно працюють комісії під головуванням сенатора Г.В. Глинки, колишнього товариша міністра землеробства й начальника Переселенського управління. Зміст намірів П.М. Врангеля чітко окреслив О.В. Кривошеїн: „...Якщо ставка на колективний розум господарського

селянства виправдає себе, то ми зможемо з гордістю й задоволенням сказати, що закладено міцний фундамент майбутньої великої Росії” [6]. Владі потрібна була міцна опора, а таку вона бачила, подібно П.А. Столипіну, у міцному, що твердо стоїть на ногах, земельному власнику – селянині-фермері, а також хліб для армії.

Аграрні перетворення на зразок столипінських мали в Криму свій шанс. Так, відповідно до деяких підрахунків, після столипінського указу 9 листопада 1906 року 76 % общинників Криму виявили бажання одержати земельну ділянку в приватну власність [7, 142].

В особистому архіві П.М. Врангеля збереглася записка Г.В. Глинці, у якій Правитель пропонує основні положення реформи: землю на правах приватної власності передати тому, хто неї обробляє, крім торгівлі або експлуатації за допомогою оренди; площі (включаючи поміщицькі), що перевищують установлений розмір, відчужуються за певну плату на користь безземельних або малоземельних селян; висококультурні господарства зберігаються недоторканими [7, 144-145].

Насправді вийшло щось схоже, але інше. Досить радикальні пропозиції П.М. Врангеля наразилися на сильний опір великих земельних власників, що мали, до речі, більшість у комісіях. Незважаючи на це, 25 травня 1920 р. публікується наказ Головнокомандуючого „Про землю” і пакет документів із земельного питання [2, 435-454]. Його основний зміст зводився до того, що землі казенні й приватновласницькі, розміри яких не підлягають відчуженню (визначаються волосними земськими зборами), у першу чергу ті, що не обробляються або здаються в оренду, передаються через держапарат трудовим селянам за плату у розмірі 1/5 середнього врожаю з десятини щорічно протягом 25 років.

Документи були написані надзвичайно заплутаною бюрократичною мовою. Тому влітку виходить друком доступніша для селянського сприйняття брошура „Вся земля – народу у власність (загальнодоступний виклад земельного закону 25 травня 1920 року)”. Наведемо уривок з неї:

„Більшовики-комуністи й інші соціалісти говорять, що вони віддають землю народу, але, не визнаючи зовсім права власності на землю, вони вважають, що земля повинна належати або державі, або комунам, а окремі господарі можуть землею користуватися тільки тимчасово, з дозволу комісарів, комнезамов і комун; за їхніми законами й поняттями повсякчас кожного господаря можна позбавити землі й віддати його землю комуні або іншій особі. Новий Земельний Закон теж віддає землю народу, але не народу взагалі, а передає й закріплює її за кожним окремим господарям, до того ж у вічну, спадкову й непорушну власність. Тому у власність, що тільки селянин-власник, що твердо знає, що земля буде завжди належати йому, не пошкодує на неї праці, добре її обробить і поліпшить, чого не зробить ні орендар, ні наймач” [Цит. за: 7, 168-169].

Як же зустріло селянство цю другу столипінську реформу і як вона йшла? П.М. Врангель оптимістичний у своїх спогадах: „Дух нового закону був зрозумілий населенню” [2, 348]. Обстеження земель і визначення норм землеволодіння в більшості волостей закінчилися. Деякі заможні селяни зволіли відразу виплатити всю викупну суму поміщикам і стати повноправними власниками. Зіграли свою роль і активна пропаганда закону, і невдоволення більшовицької „продрозверсткою”.

Незабаром виявилися дві обставини. Перша. Незважаючи на заяву П.М. Врангеля: „Я сам поміщик і в мене першого прийде ділити землю!”, – усіякий

опір проведенню реформи чинили поміщики, агітуючи проти закону, вживаючи заходів щодо його саботування, зганяючи орендарів зі своїх земель і т.п. Друга. Вичікувальна позиція селянства. Селянський розум, оперуючи досвідом громадянської війни, відмовлявся вірити в солідність режиму „однієї губернії”, воліючи чекати результату воєнних дій. Реформа була доведена до кінця тільки в маєтку Акманай Філібера-Шатілова Мелітопольського повіту, де 22 селянина одержали у власність орендну землю. Втім, не було й серйозних протестів.

На початку липня 1920 р. завершила свою роботу комісія з розгляду законопроекту про волосне земство, що працювала під головуванням начальника цивільного керування С.Д. Тверського. Волосна реформа з’явилася закономірним „доважком” до земельної. У наказі від 15(28) липня П.М. Врангель зазначав: „Кому земля, тому й розпоряджатися земською справою, тому й відповідати за неї й за порядок її запровадження” [2, 454]. Відновлювалося скасоване денікінським урядом волосне земство. Виборче право одержали землевласники, духівництво, ослі орендарі й службовці. Мова йшла, таким чином, про формування переважно селянського самоврядування, але із застереженням: голова волосної управи виконує обов’язки волосного старшини й цій якості підпорядковується повітовому начальникові. Це і забезпечувало збереження бюрократичного контролю над земськими установами.

У вересні 1920 р. положення про волосне земство було доповнене положенням про земство повітове. Відповідно до останнього, повітові земські збори мали право висловити губернаторові свої міркування про подальшу долю губернського земства. „Якщо повіти визнають необхідним, губернська організація буде збережена, але вже як добровільний сполучник земств, у противному випадку вона може бути замінена обласною земською організацією або зовсім знищена” [8].

Це був курс на усунення земської опозиції. „...Вся сільська інтелігенція – учителі, лікарі, фельдшери... втрачали права участі у волосних земствах. (...) Фактично це було скасування старого земства, що існувало за рахунок „цензової” або „демократичної” інтелігенції, що мало свої традиції. Створювалося нове селянське самоврядування з переважним впливом волосних старшин, підпорядкованих адміністрації” [1, 389]. Ліквідувалося посередництво між владою й народом в особі інтелігенції. Народжувалася вертикаль: бюрократія – селянство, що немає проміжних щаблів. 20 вересня 1920 р. було створено перше волосне земство – Донузлавське. До кінця врангелевського правління їх було вже 68.

Таким чином, у проведених реформах позначилися всі суперечливості П.М. Врангеля-політика. Будучи прагматиком, він не міг не враховувати існуючих реалій, але при цьому не міг і переступити через власні переконання, не врахувати думки свого оточення.

1. Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин, Юденич, Врангель: Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991.
2. Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) – М., 1992. – Часть II.
3. Карпенко С. Врангель в Крыму: „левая политика правыми руками” // Свободная мысль. – 1993. – № 15.
4. Крымский вестник. – 1920. – № 6(19). 09.
5. Крымский вестник. – 1920. – № 13 (26). 10.
6. Крымский вестник. – 1920. – 27. 07 (3. 08).
7. Росс Н. Г. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
8. Крымский вестник. – 1920. – 24. 09 (7. 10).

Українська селянська кооперація

І.А.Фареній

КООПЕРАТИВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Історія української селянської кооперації досить докладно представлена в цілому ряді наукових праць [1]. При цьому домінуюча увага дослідників як минулого, так і сучасності прикута головним чином до організаційно-господарських показників роботи кооперативної мережі та впливу кооперативного руху на громадсько-політичне життя. Аспекти пов'язані з внутрішнім життям кооперативів: взаємовідносинами між їхніми членами, дисципліною та організованістю останніх, здатністю до вирішення питань діяльності своїх організацій тощо – зазвичай не знаходять відображення в науковій літературі. У той же час зазначені сюжети відображають найбільш значимі процеси кооперування населення та використання ним можливостей кооперації, оскільки саме від нього залежала внутрішня впорядкованість, організованість, зрештою й фінансово-господарська ефективність та життєздатність осередків кооперативної мережі. Представлена стаття має на меті розкрити характер внутрішнього життя селянських кооперативів початку ХХ ст. Об'єктом її є участь селян у діяльності своїх кооперативних товариств, а предметом – специфіка поведінки в них хліборобів.

Ключову роль у реалізації потенційних можливостей селян у кооперативній діяльності, а говорячи точніше, у вияві здатності до реальної роботи у кооперативних товариствах відігравали загальні збори їхніх членів. Характерною ознакою кооперативного життя була надзвичайно низька явка хліборобів на загальні збори своїх організацій. Наприклад, у Катеринославській губернії на початку ХХ ст. у 57 із 87 сільськогосподарських товариств на загальні збори з'являлося у середньому лише половина усіх членів [2, 11].

Пасивність селян у проведенні таких заходів часто паралізувала роботу кооперативних товариств. Така ситуація зумовила боротьбу з порушниками дисципліни. Зокрема, практикувався такий метод, як накладення штрафів. Наприклад, у споживчому товаристві села Тарасівка Ямпільського повіту на Поділлі стягували по 10 коп. за одні пропущені збори [3, 10]. У Полтавській губернії з метою залучення селян до активної роботи у своїх кооперативах вживалися заходи із притягнення їх до відповідальності за допомогою авторитету органів влади. Так, голова правління Голтвянського споживчого товариства погрожував пайовикам розправою над ними з боку мирового судді та земського начальства, якщо ті не будуть відвідувати загальні збори [4, 52].

Здебільшого споживацьке ставлення до кооперативу, бажання скористатися його послугами, а не брати безпосередню участь у налагодженні кооперативного життя і зумовлювало байдуже

ставлення до загальних зборів. Як зазначав у 1908 р. журнал „Хлібороб”: „... більшість селян дивиться на товариство, як на джерело звідки можна трішки допомогати своєму господарству, не турбуючись зовсім про те, щоб розвинути і поставити на належну висоту справи товариства”, що призводить до проведення загальних зборів „відзначених малолюдством” [5, 49].

Поряд із кооперативною свідомістю та дисципліною, на участь селян у діяльності своїх товариств не другорядну роль відіграв географічний фактор – віддаленість їхнього місця проживання від розташування кооперативу. Мережа кооперативних організацій, на жаль, не давала можливості кожному хліборобу залучитися до кооперативної роботи безпосередньо у своєму селі. У цьому випадку участь в організації діяльності кооперативного товариства ставала вкрай обтяжливою. Цікаві дані щодо залежності активності селян у роботі кооперативу від відстані до нього подають матеріали обстеження кредитних товариств у Волчанському повіті Харківської губернії. Місцевості, які розташовувалися не далі п'яти верст від місця керівних органів товариства, давали на загальних зборах у середньому близько 50 % учасників, населені пункти, що були на відстані 5-8 верст – близько 25 %, 8-10 верст – близько 20 % і віддалені більше, ніж на 10 верст – не більше 5 % [6, 15].

Серйозним випробуванням для селян була і сама участь у роботі загальних зборів. Терпиме ставлення та повага до ближніх, їхніх думок, вміння вислухати і зрозуміти позицію інших, здатність зосередитися і вникнути в зміст питань, що розглядаються, подолання сором'язливості і спроможність висвітлити свою точку зору перед громадою, проявити принциповість при вирішенні справ діяльності кооперативу, не піддатися моральному тиску з боку деструктивних елементів – ось далеко не повний перелік проблем, із якими доводилося стикатися кооперованим хліборобам у ході проведення зібрань членів кооперативних товариств.

Однією з характерних рис поведінки значної частини селян була їхня цілковита пасивність на зборах, повна відсутність спроб брати участь в обговоренні. У споживчому товаристві села Стадниця Вінницького повіту Подільської губернії, за словами очевидця, селяни-пайовики „на все згоджуються, що їм батюшка скаже. Що би батюшка не сказав на зібранню, то члени на все кажуть: „Согласні” [7, 11].

Така ситуація була далеко непоодиноким серед селянських кооперативів і зумовлювалася рядом об'єктивних причин. Передусім, новизна справи стримувала активність пайовиків у вирішенні питань роботи свого кооперативного товариства. За таких умов вони цілком поклалися на сумління, знання і вміння своїх керівників, погоджувалися підтримати кожне їхнє починання, відмовляючись від власної участі в його розробці. Крім цього, перешкодою

розкутій творчій атмосфері на зборах, яка б сприяла залученню селян до обговорення і самостійного прийняття рішень, часто ставали соціальні комплекси та упередження. Якщо правління кооперативного товариства складалося з представників інтелігенції, хліборобам в їхній присутності важко було насмілитися висловлювати свою думку, особливо коли інтелігенти припускалися нетактовного, зверхнього ставлення до селян. В одному із сіл Богодухівського повіту Харківської губернії члени сільськогосподарського товариства боялися виступати на зборах, бо „пани” завжди глузували з них, коли ті насмілювалися говорити. Після кожних загальних зборів ображені селяни казали: „Більше не піду до товариства” [8, 614-615].

У той же час за умов повної необмеженої свободи дій на зборах, при відсутності досвіду спілкування у ситуації, де треба вирішувати серйозні питання, селяни були здатні перетворити їх на повний безлад. Подібну картину спеціалісти участі селян у зборах своїх кооперативів передають дані про характер їхнього проведення у споживчих товариствах на Київщині. Тут подібні заходи часто відбувалися без обрання головуючого, протоколи, зазвичай, не велися, проекти рішень не голосувалися, а коли голосування проводилося, то нерідко без підрахунку голосів [9, 860].

Подібні особливості селянських кооперативних зібрань спостерігалися не лише на Київщині. Один із очевидців засідання членів Дунаївського кредитного товариства на Поділлі в 1910 р. зазначав: „На наших зібраннях, всі разом говорять, а ніхто нікого не чує. Якраз, як на п'яному весіллі” [10, 8].

У той же час успіхи оволодіння селянами навичками гуртової роботи також були досить помітним явищем суспільного життя. Під впливом кооперативного життя об'єктивно зростала власна відповідальність людей за своє становище, що підвищувало їхню самодисципліну, спонукало до самоорганізації. У 1910 р. журнал „Хлібороб” писав: „... де тільки товариство попрацювало 1-2 роки, люди робляться якимись розбитнішими” [11, 117]. Дещо згодом, у 1914 р., журнал „Вестник кустарной промышленности”, посилаючись на „південно-російські” джерела, констатував, що досвід селян у кооперативній діяльності швидко зростає. На загальних зборах починають з'являтися майже всі, не бояться брати участі в обговоренні та навіть пропонують свої проекти рішень, що раніше робилося виключно радою кооперативу або кимось із інтелігенції [12, 79-80]. Помітний перелом у характері активності кооперованого населення констатував у квітні 1915 р. і журнал „Южно-русский потребитель”, на сторінках якого з приводу річних зборів кредитних та ощадно-позичкових товариств в Ізюмському повіті Харківської губернії зазначалося: „Збори, незважаючи на передбачення, виявились досить багатолюдними. У деяких пунктах збиралося до 75 % всіх членів товариств і учасники жваво обговорювали ... питання” [13, 19].

Не зайвим буде зупинитися й на характеристиці загальних зборів у конкретних кооперативних товариствах, які дають приклади продуктивної роботи селян. Зокрема, велику активність хліборобів у бажанні взяти участь в обговоренні питань діяльності кооперативу демонстрували члени Узинського кредитного товариства у Васильківському повіті Київської губернії. У 1910 р. на загальні збори цього

товариства прибуло 800 чол. Оскільки приміщення, яке б змогло розмістити таку кількість людей, у селі не виявилось, то довелося їх проводити на вулиці, під відкритим небом [14, 117]. Серйозно ставилися до кооперативної роботи й члени кредитного товариства у селі Плоске Ровенського повіту на Волині. 26 лютого 1914 р. на загальні збори кооперативу „Незважаючи на страшне болото ... людей зібралось багатенько” і як зазначає очевидець: „Гарно було дивитися, як люди поспішали, як на свято яке, піші й на конях з околиць сіл” [15, 314].

На загальних зборах окремих кооперативів селяни виявляли максимум уваги і вдумливості, серйозно підходили до усіх питань, що розглядалися на засіданні. Про загальні збори у споживчому товаристві села Копіївка на Поділлі в 1914 р. сучасник писав: „На зібранні видно було, що ці люди хочуть щось знати, хочуть йти справжньою кооперативною стежкою. Що знають, та не криються один перед другим, а чого не знають, то питаються людей, як можна краще вести ту справу, за яку вони взялися” [16, 39].

Поряд із загальною зацікавленістю, селяни виявляли здатність чітко дотримуватися на засіданнях правильної організації – вміли себе вести і брати участь в усіх формах роботи зборів. Ось як зразково поводитися селяни на загальних зборах у споживчому товаристві села Ружичка Проскурівського повіту на Поділлі: „Сидять собі, тихо, мирно: говорять по черзі; як один говорить, то другі мовчать та слухають. Є 48 чоловік, а дружині як один” [17, 9].

На відміну від участі у загальних зборах, процес користування послугами кооперативу, яким би не був рівень кооперативної свідомості, мав більш-менш регулярний характер. При цьому виконання своїх зобов'язань перед кооперативним товариством за наданий кредит, продукцію тощо далеко не завжди було зразковим. Селянська кооперативне життя часто супроводжувалося неповерненням позик до кредитних кооперативів та несплатою боргів споживчим товариствам за взяті товари. За висновками практиків кооперативної роботи початку ХХ ст., крім звичайної недобросовісності, в основі цих явищ лежали традиції общинної свідомості та досвід користування послугами волосних кас. Відомий кооперативний діяч Б.Одер, аналізуючи становище кредитної кооперації у Полтавській губернії, в 1912 р. зазначав, що невчасні повернення позик „впливають із того погляду, котрий засвоїло собі населення на волосні каси. Населення вважає їх, так би мовити, своєю власністю і тому не особливо охоче намагається повернути взяті гроші” [18, 618]. Один із дописувачів журналу „Хлібороб” констатував поширення серед хліборобської людності думки, „що у сплаті процентів товариство ... відповідає круговою порукою” і тому деякі не повертають позики „сподіваючись, що вони будуть стягнуті з їх товаришів” [19, 33].

Подолання кооперованим селянством стереотипів мислення щодо своїх обов'язків йшло через застосування різних методів адміністративного, організаційного та морального впливу, які, вносячи нові відносини в селянське середовище, значно стимулювали особисту відповідальність хліборобів за свої вчинки. Найпоширенішим засобом уникнення проявів невиконання селянами своїх зобов'язань перед кооперативами було проведення різноманітних заходів організаційного порядку. Зокрема, у

споживчих товариствах для недопущення заборгованості покупців, крім судових санкцій до боржників, практиковалося припинення продажу товарів у кредит як таке.

Значно складніше вдавалося віднайти організаційні механізми унеможливлення невиконання членами фінансових зобов'язань у кредитній кооперації, адже надавати позики було її безпосередньою функцією. У кредитно-кооперативній сфері шлях до досягнення належної фінансової дисципліни лежав через правильну комплексну оцінку селянина-учасника кооперативного життя – його господарських можливостей і моральних якостей. Зокрема, в Андріївському ощадно-позичковому товаристві Таврійської губернії для правильного уявлення про кредитоспроможність пайовиків на кожного з них правління потайки вело справу, у яких фіксувалися основні характеристики господарського становища члена кооперативу. Зокрема, відображалися дані щодо величини земельних володінь і оброблюваних самостійно площ, кількість коней і великої рогатої худоби тощо. Фіксувалися відповідним чином і відомості про моральні якості пайовика. При вирішенні питання про надання тому чи іншому члену кооперативу позики правління керувалося зібраними про нього даними, при цьому часто зменшуючи величину замовленого кредиту, виходячи із реальних господарських можливостей селянина-позичальника. Слід зазначити, що більшості селян важко було визначити, яка саме сума їм потрібна для задоволення потреб. Це також позначалося на величині позики, що визначалася експертною оцінкою правління, зумовленою характером застосування позичених грошей. Селяни згодом дякували керівництву кооперативу за обмеження розміру кредиту, який не дав перевищити не тільки їхньої кредитоспроможності, а й необхідних витрат. „Спасибі, що більше і не дали, – казали хлібороби, – як раз хватило, бо нашому „треба“ нема кінця” [20, 25-26].

Серед заходів із наведення дисципліни у виконанні зобов'язань перед кооперативами зустрічалися й спроби суто морального впливу на порушників. Так, в одному із ощадно-позичкових товариств Поділля була заведена так звана „чорна дошка”. На неї записували прізвища тих, хто не повертав у визначений термін позику кооперативу. „Чорна дошка” стала дієвим засобом впливу на недобросовісних членів товариства, оскільки селяни-пайовики соромилися оприлюднення характеру своєї поведінки і дуже боялися потрапити на „дошку” [21, 19].

Помітним явищем сільського кооперативного життя були й спроби хліборобів будувати відносини з кооперативами на основі досвіду набутого у сфері приватно-економічної діяльності. Зокрема, важко було відмовитися селянам від думки, що при купівлі товару в споживчих товариствах не можна торгуватися, як це практикувалося під час придбання продукції у приватній торгівлі. Типову ситуацію в селянському споживчому кооперативі демонстрували події у селі Сокиряни Гайсинського повіту на Поділлі в 1910 р. У кооперативній крамниці жінки-селянки не могли нахвалитися товарами: і якісні вони були, і не дорогі, але після того як вже сплатили гроші кожна просила продавця: „Якби Ви ще трішечки досипали” [22, 9].

Подібні ситуації виникали і під час посередницьких операцій кредитних кооперативів. У

листопаді 1908 р. Боромлянське кредитне товариство Охтирського повіту розпочало реалізацію своїм членам коней. Процедура продажу виявилася для селян незрозумілою, оскільки торгівля йшла, як вони казали, „без грошей, без торгу і без могоричу”. Селянам спочатку важко було збагнути, що коні видаються кредитним кооперативом як позика [23, 7].

Однак такі суто організаційно-функціональні проблеми мало завдавали клопоту діяльності кооперації, у порівнянні з такою вадою, характерною для приватнокапіталістичного господарювання, як прагнення до великих прибутків. Журнал „Хлібороб” у 1910 р. зазначав, що однією з найсерйозніших перешкод розвитку кооперативного життя є „бажання членів споживчого товариства отримувати як можна більший дивіденд на свої паї”, бо „багато членів споживчого товариства розуміють справу як союз дрібних крамарів” [24, 9]. Ось яскравий приклад нестримного користоловства кооперованих селян. У селі Михайлівка Ольгопільського повіту вже через два тижні після початку роботи споживчого товариства, пайовики стали наполегливо ставити правління питання: „А скільки є зарібку? ... Давай зарібок, а ні, то заберем паї” [25, 10].

Щоправда, така ситуація, викликана складністю засвоєння селянами ідеї кооперації, лише іноді загрожувала кооперативу перетворенням у приватногосподарську організацію. Як правило, внаслідок незначних обсягів обігових коштів споживчих товариств, зростання дивідендів на паї швидко наближало кооперативи до банкрутства. Капіталістичні принципи діяльності дорого коштували горе-кооператорам і приносили додаткові організаційні проблеми. Реальний соціально-економічний статус хліборобів, як правило, з часом повертав до торговельно-постачальної роботи на кооперативних засадах, які відповідали матеріальним та організаційним можливостям селянства.

Отже, характер діяльності селян у кооперативах зумовлювався комплексом різноманітних впливів, з яких далеко не всі були пов'язані з кооперацією як такою. Звичайно, що рівень зацікавлення ідеями кооперації та оволодіння формами і методами кооперативної роботи мав вирішальне значення. Однак селянська маса природно за браком досвіду співпраці в кооперативах та консерватизму мислення активно застосовувала організаційно-господарський та морально-етичний інструментарій, набутий в інших сферах життєдіяльності. Традиції господарювання в общині, специфіка отримання фінансово-економічної допомоги з боку земств, навички поводження з приватними підприємцями – все це стало багажем кооперативної діяльності селянства. Використання його в практичній роботі селянських кооперативів відіграло вкрай негативну роль, ставило їх на межу ліквідації, однак, не носило свідомо деструктивного, зловмисного характеру. Українські хлібороби-гречкосії просто не в змозі були швидко оволодіти новою формою організації господарського життя, і застосували при її апробації той інструментарій економічної діяльності, який їм був відомий. У процесі участі в роботі кооперативів господарський світогляд селянства зазнавав значних змін: поступово стала окреслюватися принципова різниця між кооперацією, з одного боку, та общиною, приватнопідприємницькою діяльністю, земською допомогою з іншого. Кругова порука, характерна для общини,

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ КООПЕРАТИВНОГО ЖИТТЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

пріоритетність власного матеріального збагачення, властива приватному господарюванню, добродійність, що виявлялася окремими особами чи установами – явища, які в уявленні селян із часом стали не сумісними з кооперацією. Разом із тим, налагоджене кооперативне життя формувало в селянському середовищі нові якості, передусім розуміння персональної відповідальності за результати своєї господарської роботи, а також здатність до вирішення власних проблем на засадах колективної самодіяльності.

Не можна чітко уявити діяльність такої широкої і складної громадсько-економічної організації, як селянська кооперація України 20-х років, не врахувавши особливості її попереднього розвитку. Після 20-х років ХХ ст. усі публікації з історії кооперативного руху в Україні штучно відривали радянську кооперативну систему від досвіду кількох десятиріч плідної діяльності кооперативних товариств українського селянства в дожовтневий період.

Незважаючи на величезні політичні зміни, які принесла на село Жовтнева революція, не слід переоцінювати її вплив на соціальну та економічну сферу одноосібного селянського господарювання доколгоспного періоду, на сутність господарського механізму, умови його повсякденного функціонування. Значною мірою заснування формально нової радянської кооперативної системи на селі у 1921 році по суті було відновленням дореволюційної сільськогосподарської кооперації. Пройдений нею шлях, історичні умови, багатий організаційно-виробничий досвід ніяк не міг зникнути безслідно. На початку і в середині 1920-х років носіями цього досвіду були не лише селяни – рядові члени-пайовики кооперації, а й спеціалісти дореволюційних кооперативних організацій. Їхні знання, практичні навички, відпрацьовані методи роботи, нарешті звички й уподобання не могли не позначитися на характері й напрямках практичної діяльності всієї кооперативної системи, що активно і плідно діяла в аграрному секторі народного господарства України впродовж 1921-1929 років.

Також необхідно зазначити, що, відтворюючи історичну правду, потрібно нарешті відмовитися від хибної думки про те, що за умов сільської місцевості часів громадянської війни декрети та розпорядження центральних органів, у тому числі й щодо одержавлення кооперативної мережі, неухильно втілювалися в життя. Як багаті архівні матеріали, так і авторитетні спогади учасників подій свідчать, що це було далеко не так [1, 1; 2, 108; 3, 156-177]. Є достатньо ґрунтовні підстави стверджувати, що аж до реального впровадження нової економічної політики господарське життя українського села було досить складним поєднанням елементів воєнного комунізму і традиційних принципів, на яких базувалося дрібнотоварне селянське господарство. У відповідності з конкретною ситуацією, залежно від місцевості їхнє співвідношення могло змінюватися, але юридично неіснуюча кооперація фактично продовжувала існувати до переломного моменту відродження кооперативного життя в Україні, яким стало прийняття спільного декрету ВУЦВК та РНК УСРР від 26 жовтня 1921 року “Про сільськогосподарську кооперацію” [4].

Окремі сюжети, пов’язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації за умов нової економічної політики знайшли своє належне наукове висвітлення у роботах сучасних українських істориків [5]. Разом із тим, на наш погляд, детальнішого вивчення потребують особливості політичних та соціально-

1. Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: У 2-х ч. – Катеринослав, 1925; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: основні напрями діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1994; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997; Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; Столневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Херсон, 1995.
2. Труды съезда представителей с.х. о-в, кредитных кооперативов и земства Верхнеднепровского уезда 14-15 июня 1914 года. – Верхнеднепровск, 1915.
3. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 14.
4. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915.
5. Жмурченко Н. Юрченковское общество // Хлебороб. – 1908. – № 21.
6. Шевченко Ф. О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в 1913 г. – Волчанск, 1914.
7. Зосіма. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 37.
8. Дописи // Засів. – 1911. – № 39.
9. Оленін Р. Потребительные общества в Киевской губ. // Союз потребителей. – 1908. – № 43.
10. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 13.
11. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
12. Подъем кооперативного движения // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – № 10.
13. Гр-ч А Из кооперативных впечатлений // Южно-русский потребитель. – 1915. – № 4.
14. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
15. По Україні // Рілля. – 1914. – Число 10.
16. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – № 10-11.
17. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 12.
18. Одер Б. Кредитная кооперація в Полтавской губ. (на 1 января 1912 года) // Хуторянин. – 1913. – № 22-23.
19. Мезенцев В.И. Земельное дело и земельные законы // Хлебороб. – 1909. – № 5.
20. Тотоміанц В. Кредитная кооперація в России // Вестник кооперації. – 1910. – Кн. 3.
21. Кооперативна хроніка // Наша кооперація. – 1913. – № 5.
22. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 21.
23. Бромлянське кредитне товариство // Світова зірниця. – 1909. – № 3.
24. Прокопченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
25. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 27.

економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ ст., що і є метою цієї статті. Об'єкт дослідження – сільськогосподарська кооперація в УСРР у 1921-1928 рр., предмет – політичні та соціально-економічні особливості кооперативного життя в окреслений період.

Вже після перших кроків із ліквідації воєнного комунізму та переходу до вільного товарообігу, які було зроблено на Х з'їзді РКП(б) (березень 1921 року), почалося налагодження роботи різноманітних кооперативних товариств. Виконуючи рішення Х з'їзду партії, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 року направив усім партійним організаціям спеціального листа „Про кооперацію” [6, 226]. В середині червня Раднарком УСРР прийняв постанову про введення в Україні всіх положень декрету РНК РСФРР від 17 травня 1921 року „Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості” [7, 9].

Ці документи були значні. Вони містили цілий ряд важливих положень, які значно розширювали організаційно-господарські функції всіх видів сільськогосподарської кооперації. Їхнє прийняття відразу активізувало діяльність низових сільськогосподарських товариств, а певною мірою – й їхніх спілок. Так, наприклад, вже 22 травня 1921 року правління Звенигородської райкооператспілки на Київщині (сучасній Черкащині) скликало з'їзд представників кооперативних організацій повіту, на якому запропонувало розглянути питання фінансового стану, перереєстрації старих та організації нових сільськогосподарських товариств [8].

Ці обставини стали основою для повернення формально новим сільськогосподарським товариствам майна колишніх кредитних сільськогосподарських товариств. „Нові” товариства вносили у свої статuti право проводити кредитні операції й фактично здійснювали перевірені реаліями селянського життя кредитні функції. Те, що на практиці власне йшлося про юридичне відновлення колишніх товариств, переконливо свідчить той неспростовний факт, що всього через місяць після публікації декрету „Про сільськогосподарську кооперацію” в Україні вже зареєстрували свої статuti близько 2,5 тисяч товариств [9, 33].

Про зацікавленість селянства в найшвидшій відбудові системи сільськогосподарської кооперації яскраво свідчить те, що менше ніж за півтора місяці після опублікування декрету „Про сільськогосподарську кооперацію” розпочали господарську роботу 2416 сільськогосподарських товариств [9, 33].

На початок 1922 року була сформована і середня ланка сільськогосподарської кооперації – спілки сільськогосподарських товариств. На 1 січня 1922 року працювало вже 49 сільгоспспілок [10, 10]. Організаційне оформлення системи сільськогосподарської кооперації УСРР закінчилося скликанням I Всеукраїнського з'їзду (17-22 березня 1922 року), на якому було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” [11, 43]. Бурхливий розвиток системи сільськогосподарської кооперації продовжувався. На 1 новтня 1922 року нараховувалося вже 4517 товариств та 140 їх спілок [12, 27].

Прагнення селянства до участі в роботі сільськогосподарської кооперації, яка ставила перед

собою завдання сприяти розвитку селянських господарств, було очевидним. За цих умов важливу роль відіграло визначення найдоцільніших організаційних форм та напрямків господарської роботи. Економічна дійсність тієї пори об'єктивно вказувала на те, що первинне сільськогосподарське товариство повинне було мати універсальний характер. За умов господарського занепаду, викликаного імперіалістичною і громадянською війнами, посухою 1921 року допомоги потребували всі галузі сільськогосподарського виробництва. Посівні площі в Україні зменшилися з 19,3 млн. десятин в 1916 році до 14,4 млн. десятин в 1922 році [13, 106]. За цей час поголів'я коней зменшилося з 5,4 млн. до 4,1 млн. голів [14, 55]. Майже 34% селянських господарств не мали ніякого реманенту [15, 23].

Сільськогосподарське товариство повинне було сприяти вирішенню невідкладних господарських потреб селянства. Вони були прості, але різноманітні. У переліку гостродефіцитних товарів виробничого призначення, які в 1922-1923 роках сільськогосподарська кооперація поставляла селянству, переважав дрібний сільгоспінвентар і прості сільськогосподарські машини. Спеціалізація більшості селянських господарств була ще незначною. За цих обставин створювати спеціальні сільськогосподарські товариства, які б сприяли інтенсивному розвитку лише якоїсь однієї галузі господарства (молочного тваринництва, плодоовочівництва чи птахівництва), було недоцільно. Перед кожним селянином, як і перед сільським господарством у цілому, стояло насамперед одне найважливіше завдання – відновити до більш-менш задовільного стану всі його складові частини. Тому саме універсальне сільськогосподарське товариство могло найкращим чином задовольнити широке коло як виробничих, так і збутно-постачальних потреб селянства.

Широке поле діяльності універсальних товариств дозволяло їм створювати для господарств своїх членів сприятливі економічні умови. Відповідно до статуту, товариства постачали їм інвентар та сільськогосподарські машини, організовували агрокультурні заходи, племінну роботу, займались організацією прокатних пунктів і первинною переробкою сільськогосподарської продукції. Економічно міцніючі універсальні товариства розгортали і кредитне обслуговування своїх членів. Про доцільність саме такої форми організації низової моделі сільськогосподарських кооперативних осередків для умов відбудовного періоду переконливо свідчить те, що впродовж 1922-1923 років універсальні сільськогосподарські товариства були домінуючою організаційно-господарською формою кооперативної співпраці селянських господарств. На 1 січня 1924 року в Україні нараховувалося 3743 універсальних сільськогосподарських і лише 251 спеціальне (скотарське, молочне тощо) сільськогосподарське товариство [16, 33].

Проте спостерігалася й інша тенденція. Частина товариств, розпочавши роботу як універсальні сільськогосподарські, невдовзі почали зливатися із споживчими товариствами, створюючи „інтегралі”. За орієнтовними даними, на середину 1922 року в Україні нараховувалося близько 200 інтегральних товариств. Ця тенденція знайшла підтримку серед прихильників збереження „твердого пролетарського

курсу” щодо селянських організацій серед багатьох впливових партійних, радянських, господарських керівників.

З цього приводу розгорнулася гостра дискусія. Прихильники інтегралів намагалися сам факт їхньої організації представити як переконливий аргумент економічної доцільності такої тенденції. Проте дійсність стверджувала протилежне. Аналізуючи економічний стан багатьох сільськогосподарських товариств, які відновили або розпочали свою роботу, не можна не побачити їхньої фінансової слабкості. На кінець 1922 року середній баланс сільськогосподарського товариства дорівнював лише 2-3 тисячам карбованців. Навіть на 1 січня 1924 року 32% товариств мали баланс до 1 тисячі карбованців [17, 28; 18, 11]. Значна кількість товариств, не маючи на початку своєї діяльності достатніх капіталів, намагалася сформувати їх будь-якими засобами. З цією метою вони вдавалися до звичайної торгівлі побутовими товарами. Так, за матеріалами комісії робітничо-селянської інспекції (РСІ), яка обстежувала роботу Одеської філії “Сільського господаря” в кінці 1924 року, побутові товари займали в загальному обсязі його торговельних операцій 74%, а товари для селянських господарств виробничого призначення – лише 26 % [19, 109]. Аналогічними операціями займалися і економічно міцніші на той час споживчі товариства [20, 164]. Інтегрування виступало у цьому випадку логічним кроком на шляху розширення торгівельних операцій. Це призвело до того, що, як свідчать матеріали спеціального обстеження роботи Житомирської райспоживспілки в травні 1923 року, діяльність райспоживспілки зводилася в основному до торгівлі побутовим крамом [21]. Внаслідок цього виробничі потреби селянських господарств у роботі інтегральних товариств відтіснялися на задній план. Життя показало, що інтеграція гальмувала як організаційну розбудову мережі сільськогосподарської кооперації, так і господарську роботу всіх її ланок [22, 39].

Від існування на селі такого товариства селянські господарства нічого не вигравали. Навпаки, ті нечисельні матеріально-грошові ресурси, які могли бути мобілізовані й спрямовані на потреби їхнього виробничого розвитку, фактично вилучалися із сфери обігу виробничих коштів. Внаслідок великого врожаю 1922 року попит селянства на інвентар і сільськогосподарські машини зріс [23, 47]. Однак не лише бідняцькі, але й більшість середняцьких господарств не могли відразу сплатити готівкою за сільгоспмашину чи відповідний реманент. Вони гостро потребували кредиту. Держава почала надавати для цієї мети певні кошти. Проте потяг до нагромадження капіталу нерідко призводив до того, що всі грошові кошти, які райспоживспілки отримували з державних джерел для організації постачання селянства сільгоспмашинами, використовувалися (як свідчать дані Таганрозької райспоживспілки) на закупівлю дорогого жіночого взуття, швейоту, порцелянового посуду [24, 13]. Відбувалася не лише підміна головних завдань другорядними, але й зміна основної мети, для вирішення якої й була відновлена в радянський час мережа сільськогосподарської кооперації.

Тому восени 1923 року Всеукраїнською міжкооперативною комфракцією була опрацьована

спеціальна постанова “Про інтеграли”. У ній зазначалося, зокрема, що практика інтегрування призвела до негативних наслідків. Вона підірвала довіру до сталості кооперативних господарських форм, викликала занепокоєння долею паїв та внесків. У постанові вимагалось вжити рішучих заходів для негайного припинення ініційованої “ліваками” і використаної несумлінними ділками надуманої організаційної перебудови мережі сільськогосподарської кооперації [25, 24].

Розвинувши досить широку роботу в різних галузях сільського господарства, універсальна сільськогосподарська кооперація не могла з достатньою повнотою концентрувати увагу на найважливіших ділянках сільськогосподарського виробництва. З відновленням рівня його розвитку дедалі актуальнішими ставали питання нарощування товарної частини сільськогосподарської продукції. Діяльність же універсальної сільськогосподарської кооперації мала в основному збуто-постачальницьке спрямування. На Всеукраїнському з’їзді з питань сільськогосподарського кредиту Нарком землеробства УСРР І.Є. Клименко підкреслив, що за нових умов універсальна сільськогосподарська кооперація не може охопити й організувати процес подальшої раціоналізації сільськогосподарського виробництва та кооперативного збуту [26, 7].

У зв’язку з ліквідацією губерній, у квітні 1923 року було скасовано губернські союзи сільськогосподарської кооперації і одночасно проведено укрупнення райспілок із наближенням масштабів їхньої діяльності до адміністративних кордонів округ. На кінець 1923 року замість досить довільної системи дрібнорайонних, великорайонних (повітових) та губернських спілок на території кожної адміністративної округи було утворено 52 однотипних окресільгоспспілки [27, 17]. Винятком була лише Коростенська округа, де окружна сільгоспспілка не була створена.

Проведення цих змін не стало формальним прив’язуванням господарської роботи до адміністративних кордонів. Там, де для цього були достатні економічні підстави, зберігалися і дрібнорайонні сільгоспспілки. Нараховувалось 17 таких сільгоспспілок [27, 17]. Всі вони формувалися навколо населених пунктів, які традиційно склались як значні торгівельно-економічні центри сільського господарства.

Вже у 1923 році починають давати віддачу зусилля на відновлення сільського господарства України. Ряд послідовних кроків держави назустріч селянству, його самовіддана зацікавлена праця дозволили довести збір зернових до 82% довоєнного рівня [15, 134]. Внаслідок цього в роботі універсальної сільськогосподарської кооперації, поряд із постачанням, все помітніше місце починав займати і збут. Якщо в 1922 році нею було заготовлено лише 800 тис. пудів зерна, то в 1923 році – вже 25 млн. пудів [28, 49].

Разом з тим цілий ряд значних лишків м’ясного та молочного тваринництва, птахівництва, технічних культур не привертав до себе достатньої уваги універсальних сільськогосподарських товариств. Адже для їхньої реалізації потрібно було розгорнути широку мережу пунктів закупівлі та первинної переробки, вкласти значні кошти в спеціальне устаткування, створити мережу холодильників. Маючи широке поле

діяльності, універсальні сільськогосподарські товариства та їхні спілки йшли на це досить неохоче. Вони, як правило, включали вже наявні товарні лишки в свій обіг досить вибірково, за умови, що операції з ними не потребували більш-менш значних попередніх витрат.

На весну 1924 року універсальність сільськогосподарських товариств почала відчутно гальмувати процеси як подальшого виробничого розвитку селянських господарств, так і рівня їхньої кооперованості. Наростала об'єктивна потреба в такому типі сільськогосподарського товариства, яке могло б сконцентрувати свою увагу на якійсь окремій галузі господарства і тим самим сприяти швидкому піднесенню його ефективності в молочному чи м'ясному тваринництві, буряківництві, сортонасінництві, овочівництві. Однак створення таких товариств, здатних відчутно впливати на рівень продуктивності провідних галузей селянських господарств, потребувало досить значних попередніх витрат. Здійснити їх було практично неможливо без наявності добре функціонуючої, широко розгалуженої системи сільськогосподарського кредиту.

Для того, щоб належно поцінувати все значення тієї велетенської господарчої роботи, яка була пророблена кредитного сільськогосподарського кооперативу України, потрібне ясне розуміння того, в яких складних, а часом просто несприятливих політичних умовах доводилось їй працювати.

Аналізуючи партійно-урядові документи 1920-х років, навіть самої найсприятливішої для використання ринкових механізмів пори, 1924-1926 років, ніяк не можна забувати про наявність навіть в той час гострої “вилки” між офіційними партійно-урядовими постановами, деклараціями та догматичною, а виходячи з інтересів міцніючої адміністративної верхівки, відверто вульгарно-прагматичною канонізацією поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса на характер економіки соціалізму.

Партійними та урядовими інстанціями, покликаними забезпечити ефективне функціонування народного господарства, розвиткові товарно-грошових відносин приділялася підкреслено велика увага. Здавалось би, що в країні робилося все можливе для того, щоб забезпечити кооперації найкращі умови для поточної роботи та широкі й стабільні перспективи подальшого розвитку. Про необхідність сприяння розвитку кооперативного руху постійно нагадувалося в авторитетних партійно-урядових документах. Про це переконливо свідчить обсяг спеціальних збірників з цього питання [29].

Все це разом узятє не лише селянством і рядовими працівниками кооперативних організацій, але й низовими партійними і державними органами, сприймалося як справжній довготривалий курс розбудови радянського суспільства. Та в цей же самий час інтенсивно публікувалися роботи визначних економістів, багато з яких одночасно займали важливі урядові посади, які всіляко розвивали відверто застарілу марксистську тезу про повну несумісність товарно-грошових відносин і соціалізму. Наявність їх у тогочасній радянській економіці, як стверджували носії та популяризатори цієї точки зору, серед яких особливо відзначалися Є.Преображенський, Ю.Ларін та Є.Хмельницький, обумовлювалася

дрібнотоварними селянськими господарствами, які своєю “дрібнобуржуазною всепроникністю” “поки що привносять їх в загальнонаціональну економіку” [30].

Вже сам факт відродження у відбудовний період кооперативних організацій багатьма впливовими радянськими політиками того часу сприймався як тяжка поразка. На нього погоджувалися, “зціпивши зуби”, відверто змушено, реальною загрозою повної господарської катастрофи, а також під тиском авторитету В.І.Леніна. З цією позицією рахування і В.І.Ленін, постійно (в тому числі й у своєму останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року) стверджуючи, що нова економічна політика є факт тимчасовий. Аналізуючи тогочасний умонастрій партійно-політичного керівництва як щодо непу взагалі, так і до власне кооперації, ніяк не слід забувати, що останні статті В.І.Леніна, в яких перекреслювалося негативне ставлення до товарно-грошових відносин та визнавалася їхня прогресивна роль для соціально-економічного прогресу суспільства, були написані ним вже перед смертю, в час, коли настав момент істини і кайдани політичних розрахунків вже не тяжили над логікою буття.

Чи не найяскравішим показником не декларованого (нехай навіть на партійному з'їзді, чи в газеті “Правда”), а справжнього ставлення тогочасних небожителів кремлівського політичного олімпу до останніх робіт В.І.Леніна, висловлених у них далекоюсяжних положень щодо подальших політичних і економічних принципів організації радянського суспільства, є відомий сьогодні факт із коментарями верхівки ЦК РКП(б) до опублікованої 25 січня 1923 року в “Правде” статті “Як нам реорганізувати Рабкрін”. Не випадково, що напередодні друку публікації губкомом партії, було надіслано листа від імені політбюро та оргбюро в якому фактично повністю дезавулювався зміст згаданої статті В.І.Леніна. Вже це одне чітко розставляло все на свої місця. Тим самим окреслювалася не лише стратегічна, загальнополітична установка з боку політбюро, але й ясно вказувалося на повну підтримку цієї оцінки оперативним центром влади – оргбюро, а це означало безпосередню можливість швидкого прийняття добре зрозумілих, для ним же призначених партійних функціонерів, “організаційних” рішень.

Слід особливо підкреслити, що в цьому листі містилася чітка директивна оцінка не лише статті “Як нам реорганізувати Рабкрін”, але й усіх останніх робіт В.І.Леніна, в тому числі й такої принципової, як “Про кооперацію”. Адже згаданий лист політбюро та оргбюро характеризував їх лише як свого роду приватні роздуми тяжко хворої людини, до того ж давно відірваної від життя, інформував про них не голосно, а в такій імпонуючій всякій бюрократії довірчо-конфіденціальній формі.

Відверта спекуляція на ленінській відірваності від життя мала під собою досить тонкий психологічний розрахунок. Йшлося не про звичайне загравання з місцевим керівництвом фактом прилучення його до “високих таїнств” кремлівської політики, а про ефективне перетягування на свій бік. Будь-яка згадка про відірваність від реальних складнощів життя когонебудь з вищого керівництва завжди падала в провінції в благодатний ґрунт. Вона майже підсвідомо сприймалася місцевими носіями влади як об'єктивне

визнання їхньої виключної ролі в механізмі реалізації влади, тишила самолюбство, підігрівала думку про власну значимість – значимість особи, яка саме і несе на собі весь практичний тягар влади, в той час як визнані лідери лише користуються її смачними плодами.

Загальна атмосфера нігілістичного, зверхньонеприязного ставлення до використання товарно-грошових відносин, незважаючи на офіційне проголошення та успішний старт нової економічної політики, в досить широких колах вищого ешелону партійно-господарського керівництва формувала ірраціональне сприйняття дійсності навіть у тих державних діячів, які на фоні вищого партійно-господарського загалу відзначалися, здавалось би, усталено-прагматичним підходом до вирішення важливих економічних проблем. Так, навіть Г.Я.Сокольніков, якого як і М.К.Владимирського небезпідставно вважали одним із “батьків червінця”, що поєднував у собі ці обидві якості і блискуче провів грошову реформу 1922-1924 років, судячи з того, що ця думка з тими чи іншими акцентами, але в основі фактично незмінна, висловлювалася ним майже протягом всього періоду непу, цілком широко вважав, що використання товарно-грошових відносин – справа хоч і вкрай потрібна, але все ж тимчасова, вимушена обставинами. До них він насамперед відносив потребу налагодити взаємодію державного сектора економіки з приватнопідприємницьким, та їх обох – із численними селянськими господарствами, дрібними виробниками [31].

В принципі Г.Я.Сокольніков твердо дотримуватися думки, що з часом, у зв’язку з налагодженням чіткої роботи державного сектора економіки, розвитком кооперації можна буде через використання механізму безготівкових розрахунків Держбанку перейти і до системи безгрошових розрахунків.

Цілком зрозуміло, що така різка дисгармонія для вже достатньо навчених багатьма не кращими прикладами знаменитого “ленінського танго” радянських урядовців, господарників, фінансистів була досить насторожуюча. Адже коли широке використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним їхнім носієм, “інкубатором” є не передовий державний сектор економіки, а “відстала, безперспективна дрібнотоварна стихія”, то цілком зрозуміло, що активна діяльність у розвитку кооперативного руху в майбутньому лаврів явно не обіцяла.

Суспільно-політичні процеси становлення тоталітарної державності не могли не позначитися на умовах діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації. Показовою для розуміння обставин, в яких доводилося працювати її активним робітникам, була атмосфера, що склалася навколо з’їзду пайщиків Харківського, тобто на той час столичного, товариства сільськогосподарського кредиту [32, 39-41]. Склад з’їзду був демократичним і представницьким. Із загальної чисельності делегатів – 185 чол., 167 представляли кредитні сільськогосподарські товариства, ще 8 – спілки, та ще 4 – різні кооперативні центри, 6 делегатів – державні установи. Здавалось би, ніяких сумнівів у спрямованості роботи з’їзду не повинно було виникати. Однак “компетентні органи” стежили буквально за кожним словом делегатів. Предметом їхньої “цікавості” були розмови делегатів

у готелі, навіть зрозумілий обмін думок щодо органів управління, від складу, компетентності яких значною мірою залежав успіх роботи. Активна участь у роботі з’їзду досвідченого кооперативного працівника, агронома Бодяньського, завідуючого Ізюмською базою Укртрестсільмаша, у звіті інформатора відразу була доповнена вказівкою на його колишню належність до меншовиків та на те, від якого кредитного сільськогосподарського товариства його було обрано на з’їзд. Багатозначно вказувалося навіть на те, що Барвенківське кредитне сільськогосподарське товариство, яке обрало Бодяньського на з’їзд, розташовувалося за 45 верст від Ізюма. Детально аналізувалися виступи, бралися на замітку критичні настрої селян-делегатів. Автор огляду-інформації всляко підкреслював активність делегатів. Він, відзначаючи характер критики, акцентував увагу на тому, що критичний настрої делегатів обумовлений не гостротою господарських проблем, а ... політичними устремліннями “булих людей”, які, на його думку, “лізуть в усі щілини”, намагаючись поставити селянство під свій контроль [32, 39-41].

Резюме цього досить зловісного документа, який був направлений на адресу ЦК КП(б)У, було таким: “На лице попытка овладеть влиянием на крестьянина, очевидно, не на предмет игры в бирюльки” [32, 39-41].

Така негативна суспільно-політична ситуація не могла не породжувати невпевненості, зневіри в майбутньому сільськогосподарської кооперації. Цим і обумовлювалося пасивне, а часто і суто канцелярське ставлення до своєї роботи багатьох здібних, талановитих працівників. У кінцевому рахунку все це дуже негативно позначалося на роботі всіх ланок сільськогосподарської кооперації.

Як не гірко це визнавати, але песимістичні сподівання справдилися повністю. І навіть більше. У лиху годину сталінського терору практично всі більш-менш значні діячі кредитної сільськогосподарської кооперації, “найбільш куркульської із взагалі окуркуленої кооперації села”, зазнали найтяжчих переслідувань.

1. *Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України) – Ф.1. – Оп.20. – Спр.851.*
2. *ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.998.*
3. *Буденный С.М. Пройденный путь. Книга третья. – М., 1973.*
4. *// Вісті ВУЦВК. – 1921. – 18 листопада.*
5. *Паскаленко В.Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу // Український селянин. – 2003. – Вип.7.; Тищенко С.О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20-30-х рр. XX ст. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.; Костик Є.П. Кооперативне видавництво „Книгоспілка” та українське село у 1920-х рр. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.; Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу // Український селянин. – 2004. – Вип.8.*
6. *Решения партии и Правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. – Т.1. – М., 1967.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.27. – Оп.2. – Спр.155.*
8. *// Вісті Звенигородського Повіткому та Повітпарткому. – 1921. – 22 травня.*

9. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр. 66.
10. // Сільський господар. – 1925. – № 5/6.
11. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр.1.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1300.
13. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента. – Харків, 1923.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1741.
15. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.
16. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.5. – Спр.66.
17. // Сільський господар. – 1923. – № 15/16.
18. // Сільський господар. – 1924. – №8.
19. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.3. – Спр.828.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1051.
21. // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 22 серпня.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1665.
23. // Сільський господар. – 1922. – №1.
24. // Сільський господар. – 1923. – № 17/18.
25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1743.
26. Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР. – 1925. – № 3/4.
27. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.2. – Спр.60.
28. //Сільський господар. – 1926. – № 2.
29. Див., наприклад: *Партия о кооперации: постановления и резолюции ВКП(б).* - М.: Изд. Центр Кооп.совета, 1928.; *Новые законы о кооперации: Сист.сб.законов, постановлений, инструкций, примерных уставов и пр.* / Сост. А.М.Долматовский/ - М.:Право и жизнь, 1925.
30. Див.: *Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Вопросы экономики.* – 1988. – №9; *його ж. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства.* – Т.1. – Часть 1. – Изд. 2-е. – М., 1926.; *його ж. Закон ценности в советском хозяйстве // Вестник Коммунистической академии.* – 1926. – Кн. XIV.; *Кон А. О “новой экономике” Е.А.Преображенского.* – М., 1927.; *його ж. Прения по докладу Е.Преображенского “Закон ценности в сельском хозяйстве” // Вестник Коммунистической академии.* – 1925. – Кн. XV.
31. Див.: *Сокольников Г.Я. Государственный капитализм и финансовая политика.* - М., 1922.; *його ж. О коренных вопросах денежного обращения в “переходную” эпоху // Социалистическое хозяйство.* - М., 1925. - Кн.V.; *його ж. Финансовая политика революции.* - Т.2. - М., 1928.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2298.

С.М. Биченко

ПЕРЕРобКА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ДОБУ НЕПУ

Ретроспективне дослідження проблем гармонізації аграрної галузі національної економіки України, зокрема, особливостей її функціонування на складних етапах життя суспільства становить значний науковий інтерес, оскільки прямо виводить на практичні рекомендації щодо шляхів і способів подолання кризових явищ при забезпеченні потреб громадян у високоякісних продуктах харчування.

У роки руйнівного лихоліття 1917–1921 років саме ця галузь народного господарства України в силу різних причин, як-то: розташування в сільській місцевості, а отже доступність для нападів різних грабіжників та привабливість для військових частин як джерело поповнення продовольства, – зазнала особливо відчутного руйнування. З переходом до нової економічної політики та швидким відновленням

продуктивності сільського господарства робота саме цієї галузі єдиного аграрного комплексу стала відчутно гальмувати подальший розвиток добробуту українського селянства та забезпечення достатку різних видів продуктів харчування та технічної сировини для переробної промисловості.

Окреслена проблема певною мірою знайшла відображення в публікаціях таких дослідників, як А. Морозов [1], В. Марочко [2], І. Фареній [3] та інших авторів. Віддаючи належне їхньому науковому доробку, слід, однак, зазначити, що в своїх роботах вони торкалися лише окремих її аспектів. Так, зокрема, фактично поза належною увагою істориків опинилося коло питань, пов'язаних із висвітленням організації виробництва та переробки значних мас технічних культур, що мало особливо велике значення для селянства, зважаючи на їхню високу дохідність, яка в 2-5 разів (в залежності від виду культури) перевищувала прибутковість від вирощування зернових. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити ці маловідомі аспекти. Об'єкт вивчення – сільське господарство УСРР у 1921-1928 рр., предмет – переробка технічних культур сільського господарства в окреслений період.

Виходячи з великої зацікавленості найширших верств селянства у всебічному розвитку цієї справи, до неї активно залучалася сільськогосподарська кооперація. До 1917р. Україна мала два основних види товарної продукції сільського господарства. Для Степу та частково Лісостепу України це були лишки збіжжя, які в основному експортувалися, а для Лісостепу – цукровий буряк, який на чисельних цукроварнях перероблявся на цукор. За розміром площ цукрового буряка Україні належала першість в Європі. В Російській імперії Україна виробляла 84% цукрової продукції буряківництва [4, 66].

Криза 1917-1921 рр. призвела до катастрофічного падіння виробництва цукру: з 85 млн. пуд. у 1914/15 році до 2,6 млн. пуд. у 1921/22 році [4,67]. Таке різке зменшення було викликане насамперед нестачею сировини, тобто зменшенням площ посіву цукрового буряка. Відродити цукрову промисловість належало дрібному селянському господарству, адже основні постачальники цукрового буряка на цукроварні – поміщицькі й заводські господарства були зруйновані.

Декретом РНК УСРР від 4 січня 1922 р. за націоналізованими цукро заводами закріплювалося тільки 400 тис. дес. землі замість 2 млн. дес., які були закріплені за цукро заводами до революції. Однак ослаблені заводські господарства не могли обробити і цієї площі й змушені були віддавати її в оренду селянам як під посіви цукрових буряків, так і під зернові культури. До того ж селянство, розширивши власні наділи, прагнуло працювати на своїй землі, в своєму господарстві. Тому заводські господарства залишалися без значної кількості робочих рук. Це призводило до погіршення обробки посівів і зменшення врожайності. Крім того, в лютому 1922р. Цукротрест за браком коштів зупинив відбудову багатьох цукро заводів, порекомендувавши здати їх в оренду. Тому вже в березні цього ж року сільськогосподарська кооперація взяла в оренду 6 цукро заводів: Сидорівський і Рижавський Київської губернії, Глобинський в Кременчуцькій, Старосинявський і Тарасівський на Поділлі та Іванівський на Волині [5, 85].

Для дрібного селянського господарства цукрові буряки мали велике економічне значення, їхнє вирощування значно підвищувало його ринкові можливості, а отже й прибутковість. Тому сільськогосподарська кооперація одним із найголовніших своїх завдань ставила збільшення обсягів виробництва продукції буряківництва в районах Лісостепу, насамперед організацію вирощування цукрових буряків селянськими господарствами.

Перші кроки до кооперування площ під цукровим буряком було зроблено ще 27 лютого 1920 року, коли “Централ”, фактично Всеукраїнське об'єднання сільськогосподарських спілок, уклав генеральну угоду з Голоцукром щодо проведення організаційної роботи з кооперування площ, зайнятих цукровим буряком. Однак невдовзі ця робота була припинена внаслідок примусового злиття сільськогосподарської кооперації із споживчою, проведеного в контексті запровадження на початку 1920 року в Україні засад воєнного комунізму. Однак, починаючи з кінця 1922 р., відроджена українська сільськогосподарська кооперація в особі Всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” знову активно береться за буряківництво і вже на весні 1923 року об'єднує близько 23% бурякових посівів селянських господарств [4, 70].

Влітку 1923 року 35 бурякових союзів, що були утворені на Лівобережжі, об'єднували біля 400 бурякових товариств. Проте скрутне фінансове становище, відсутність кредитів і негативне ставлення керівництва цукрозаводів до співпраці з бурякосоюзами, які ефективно захищали інтереси кооперованого селянства, призвели до того, що частина бурякосоюзів самоліквідувалася. Однак універсальна сільськогосподарська кооперація, яка на той час була значно міцніша і організаційно, і господарчо, пережила цей період із меншими втратами. На початку 1924 року активно продовжували свою роботу і ряд спеціальних бурякосоюзів, тобто великорайонні об'єднання спеціальних буряківничих товариств. Серед них особливо енергійно працювали Глобинський, Колодицький, Миронівський і Кагарлицький бурякосоюзи [6, 32].

“Сільський господар”, який в 1924 році вже авторитетно репрезентував всю сільськогосподарську кооперацію України, дійшов згоди з Цукротрестом у справі організованої участі союзної системи сільськогосподарської кооперації у розвитку селянського буряківництва. Ними, тобто „Сільським господарем” і Цукротрестом, було розроблено типову угоду на контракцію цукрового буряку союзами і товариствами для цукрозаводів на 1923/24 господарський рік, визначено фіксовані розміри оплати заводами вартості цукрового буряку, поставленого селянами.

Тогочасна контракція являла собою досить великий комплекс виробничих і збуто-постачальницьких договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами.

На початку відбудовного періоду вона носила, однак, ще переважно торгівельний характер.

Контракція повинна була сприяти забезпеченню переробної промисловості стабільними поставками сировини і максимально виключити форс-мажорні обставини, які нерідко виникали при постачанні сільськогосподарської продукції. Господар, який укладав контракційну угоду, брав на себе цілком конкретні зобов'язання: в певні, визначені, строки, за домовленою ціною здати врожай обумовленої якості із законтракованої площі. Для цього він отримував належний грошовий кредит, який гарантував селянському господарству проведення основних виробничих процесів. Умови контракції узгоджувалися на місцях і на першому етапі роботи сільськогосподарської кооперації в них ще не приділялося достатньої уваги організації виробничої та агрокультурної роботи.

Сільськогосподарські кооперативні товариства, приступивши до контракції площ, зайнятих цукровими буряками, розширили масштаби і покращили якість цієї роботи. Коли в 1922 році було законтраковано 11% селянських посівів цукрового буряка або 13 тис. дес., то вже в 1924 році більше 120 тис. дес., що становило 43% селянських площ буряку [6, 209]. На кінець 1924 року контракцію площ цукрового буряка проводили вже 34 райсільгоспсоюзи та 1327 сільськогосподарських товариств, які обслуговували 81 цукровий завод. На 1925 рік було заплановано контракувати до 75% посівних площ буряка або понад 300 тис. дес. [4, 71].

Так, наприклад, Київський губсільгоспсоюз активно включився у контракцію селянських площ, зайнятих цукровими буряками. Заключивши контракційну угоду із більшістю селянських господарств зони діяльності Яготинського і Кагарлицького цукрозаводів, він повністю забезпечив їхні потреби на весь сезон цукроваріння.

Починаючи з 1924 року райсільгоспспілки, інакше „райсільгоспсоюзи” сільськогосподарських кооперативних товариств, виступають вже як основні організатори контракції. Це позитивно впливало на розширення обсягів виробництва цукросировини. Адже, коли до цього часу цукрові заводи просто диктували селянам свої умови, часто займаючись при цьому відвертим здирицтвом, то тепер райсільгоспспілки укладали конкретні попередні угоди з цукровими заводами щодо об'ємів і фінансових деталей контракції, отримували від них і розподіляли сільськогосподарським кооперативним товариствам грошові кошти. Райсільгоспспілки брали на себе також організацію постачання сільськогосподарським товариствам посівного матеріалу, сільгоспінвентаря, мінеральних добрив, надавали постійну агрономічну допомогу.

Селянин, в свою чергу, укладаючи договір про контракцію з сільськогосподарським товариством, зобов'язувався якісно обробляти землю, використовувати сортове насіння та мінеральні добрива, дотримуватися необхідних вимог агротехніки, що забезпечувало належну якість та обсяги продукції, що вирощувалася. Сільськогосподарські кооперативні товариства постачали йому отримане від райсільгоспсоюзів сортове насіння, сільськогосподарські машини, інвентар, міндобрива, організовували прокатні пункти складних машин і надавали агрономічні послуги.

Проводячи роботу з кооперування посівів цукрового буряку, сільськогосподарська кооперація

одночасно активно розширювала свою діяльність із забезпечення роботи цукрових заводів. Вже в 1924 році сільськогосподарська кооперація забезпечувала відбудову і експлуатацію 14 цукрозаводів, з яких 9 належало „Сільському господарю”, 3 – „Укрсільцукру”, по 1 цукрозаводу було у Іванківського і Пісківського сільськогосподарських товариств [4, 73].

Орендовані й відбудовані „Сільським господарем” цукрові заводи активно включилися в переробку цукрових буряків. Якщо в 1922/23 році кооперативні цукрозаводи виробили 258 тис. пуд. цукру, то в 1923/24 рр. на 8 цукрозаводах було вироблено вже 1082 тис. пуд. цукру, а в 1924/25 році виробництво цукру на них вже перевищило 2 млн. пуд. [8, 13].

З метою подальшого нарощення темпів розвитку селянського цукробуряківництва, кращому сприянню успіхів цієї роботи з боку сільськогосподарської кооперації, в середині 1924 року „Сільський господар” відокремив від себе відділ цукробуряківництва і на його основі утворив спеціальне Всеукраїнське пайове кооперативне товариство „Укрсільцукор”, яке взяло на себе всі функції з забезпечення діяльності цукрових заводів.

В його роботі вже на перших порах брали участь 84 спеціалізованих сільськогосподарських товариства, які активно вкладали кошти у ремонт і відбудову цукрових заводів. Слід зазначити, що починаючи з 1922 року, ця робота фактично велася сільгосптовариствами. Однак із утворенням „Укрсільцукру” вона значно прискорилося і на 1 жовтня 1927 року на відбудову цукрових заводів було інвестовано вже більше 10 млн. крб. [9, 82].

Відбудова і розширення потужностей цукрових заводів, наведення належного порядку в розрахунках із селянськими господарствами, – дедалі більше підвищувало економічну зацікавленість селянства. Адже селянське господарство, яке законтракувало площі під цукровими буряками, гарантовано отримувало 9-10 фунтів цукру, 5 фунтів малясу та 4 пуди жому за 1 берківець (200 кг) цукрових буряків. Це давало селянському господарству при пересічній площі засіву в 0,63 га в середньому 400 кг цукру, 200 кг малясу, 6-7 тонн жому. Для полегшення доступу до ведення цукробуряківництва слабкими безкінними селянськими господарствами, запроваджується ще й авансова доплата для організації підвезення цукрових буряків із віддалених господарств ще до початку збору врожаю [10, 4].

Сільськогосподарська кооперація отримувала від цукротресту для організації контрактації цукросировини 6 % вартості запланованої до здачі продукції. Ці кошти розподілялися наступним чином: низові товариства отримували 3 %, спілки бурякових сільськогосподарських товариств „райсільгоспсоюзи” 2,75 %, „Сільський господар”, пізніше „Бурякспілка” – 0,25 % [11, 105].

Покращуючи і надалі економічні умови контрактації, сільськогосподарська кооперація добилася того, що цукрові заводи стали швидше здійснювати авансування селянських господарств. Вже при організації посіву цукрових буряків селяни отримували 75% авансу [12, 13]. Коли на травень 1925 року сума авансу становила 25 крб./дес., то на середину літа – 30 крб. [13, 4; 14, 79].

У 1926 році в Україні вже достатньо ритмічно при належному завантаженні працювали 142 цукроварні

[11, 118]. Досягнуті успіхи привели, однак, до певного ослаблення уваги до зусиль із забезпечення надійної роботи цієї важливої галузі аграрного комплексу. Це, зокрема, вилилося у спробу зменшити розміри авансування законтракуваних площ. Таке погіршення умов контрактації цукрового буряка у 1926 році, яке до того ж супроводжувалося в 1925/26 році підвищенням цін на зернові культури при стабільності цін на цукровий буряк, привело до негайного різкого скорочення посівних площ під цією культурою [15, 12]. У зв'язку з цим „Сільському господарю” та „Укрсільбанку” довелося вживати екстрених фінансових заходів, за допомогою яких становище вдалося виправити. У подальшому площа законтракуваних селянських посівів цукрового буряка вже мала чітку тенденцію до зростання. В 1928 році законтракувані площі вже обіймали 100 % загальної кількості посівів. Відбудувавши за час свого існування 12 цукрозаводів, „Укрсільцукор” виробив більше 16 млн. пуд. цукру, поповнивши при цьому державний бюджет сплатою 50 млн. крб. акцизного збору [16, 82].

Дбаючи про подальший розвиток переробних потужностей, „Укрсільцукор” розпочав у червні 1928 року будівництво цукрозавода-велетня, який за 1 добу міг переробити 120 тис. центнерів цукрових буряків. Його планувалося звести у вдало вибраному місті – біля залізничної станції Веселий Поділ Кременчуцької округи. Природно-кліматичні умови тут були дуже сприятливі для інтенсивного розвитку цукробуряківництва. Вартість устаткування і будівель цього заводу становила більше 1,15 млн. крб. [17, 22].

„Укрсільцукор” займався також повним забезпеченням роботи цукрозаводів вугіллям і тарою. В 1928 році ним було поставлено з цією метою 130 тис. пуд. вугілля, а також декілька сотень тисяч лантухів для цукру, різних технічних матеріалів на суму 10 млн. [11, 67].

До 1913 року Україна посідала також провідне місце з виробництва хмелю. Цю культуру продукували в основному поміщицькі господарства Поділля, Волині та північної Київщини. На початку 1920-х років галузь перебувала у занепаді, а сільськогосподарські товариства і союзи за браком коштів не могли швидко її відродити. Достатньо активні зусилля в цьому напрямку розпочалися лише в середині 1923 року. Робота проводилася інтенсивно, і протягом 1923/24 господарського року було відновлено близько 300 дес. хмільників. За рахунок кредитів Держбанку, „Сільський господар” в цьому ж році заклав біля 200 га нових хмільників [4, 85]. Оскільки ціни на хміль дуже зросли, то вартість 1 пуд. хмелю піднялася з 140 крб. в 1923 році до 360 крб., тому селянські господарства були дуже зацікавлені у вирощуванні цієї високодоходної культури [4, 85].

Збільшенню виробництва продукції хмелю, без якої не могло зростати продукування пива сприяла контрактційна робота сільськогосподарських товариств, які передбачали в 1925 р. законтракувати 10 тис. пуд. хмелю. Проте вже на початок серпня було законтракувано 15 тис. пудів і планувалося ще 5 тис. пуд. Тобто, контрактацією було охоплено 80% товарного виробництва. В 1926 році було законтракувано понад 30 тис. пуд. хмелю [19, 69].

Широка робота розгорнулася також із забезпечення виробництва сировини для тютюнової

промисловості, адже головним продуцентом махорки в царській Росії була Україна. В 1914 році листя тютюну в Україні було зібрано 2960,3 тис. пудів [6, 144].

Основними центрами вирощування тютюну були Чернігівщина і північні повіти Полтавщини. Однак і тут у 1921/22 році через занепад переробної промисловості посіви тютюну починають різко зменшуватися, оскільки ціни на сировину були дуже низькими. Це в свою чергу загрожувало махорочній промисловості, яка могла залишитися без сировини. Оскільки практично всю продукцію скуповували великі оптовики, диктуючи селянам-виробникам грабіжницько-низькі ціни, а потім перепродували Махотресту тютюнову сировину за цінами, які забезпечували їм прибутки від 200 до 300 відсотків, то сільськогосподарські товариства поставили перед „Сільським господарем” питання про розширення та інтенсифікацію виробництва тютюнової сировини та забезпечення належних умов її збуту виробниками. Тому вже восени 1923 року „Сільський господар” уклав угоду з Махотрестом про закупівлю тютюнової сировини виключно через сільськогосподарські товариства і організацію швидкого розширення засіву тютюну селянами.

Кооперативна контракція посівів тютюну невдовзі за організаційного і матеріально-технічного сприяння райсільгоспсоюзів та сільськогосподарських товариств призвела до різкого збільшення посівних площ і повного забезпечення державних фабрик сировиною. Піднявши ціну на махорку, одночасно було підвищено закупівельну ціну й на тютюнову сировину до рівня, що забезпечував інтереси селянина з вирощування тютюну.

У 1924 році площа посіву махорки досягла 14 тис. десятин, валовий збір складав 1 млн. пуд. на суму 3 млн. крб. [4, 82]. Найбільші обсяги збуту тютюну-сирцю здійснювали такі райсільгоспсоюзи: Прилуцький — 300 тис. пудів, Роменський — 155 тис., Ніжинський — 120 тис., Конотопський — 100 тис., Золотоніський — 40 тис. і Лубенський — 20 тис. пуд. [4, 83].

У 1927 році тютюну-сирцю було зібрано вже 3,7 млн. пуд. Українську тютюнову сировину закуповували такі великі тютюнові фірми, як „Лафер” та „Шапшал” із Ленінграда, „Бакстрем” із Гельсінфорса [4, 83].

Вдало поєднуючи фінансову політику з добре поставленою організаційно-економічною роботою в галузі контракції, українська сільськогосподарська кооперація зуміла швидко налагодити відновлення обсягів виробництва харчової промисловості, цілого ряду цінних технічних культур. Це не лише забезпечило сировинну базу харчової та переробної промисловості, які в цей період забезпечували основну частину грошових надходжень від промисловості до державного бюджету, але і значно поліпшило матеріальне становище селянства, оскільки зробило доступним для сотень тисяч господарств стабільне джерело фінансових надходжень.

1. Морозов А. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. - Черкаси, 1993.
2. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). - К., 1995.
3. Фареній І. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. - Черкаси, 2003.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні.

- Харків, 1925.
5. Хроніка кооперативного життя // Сільський господар. - Харків, 1922. - № 2.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. - Харків, 1929.
7. Ровдянський В. Сільськогосподарська кооперація розбудовується // Радянське село. - 1924. - № 13.
8. Кооперативна хроніка // Сільський господар. - 1925. - № 11-12.
9. Щириця Г. Що і як ми будемо // Коопероване село. - 1927. - № 20.
10. Кооперована хроніка // Селянська правда. - 1924. - 24 лютого.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВОУ). - Ф. 290. - Оп. 4. - Спр. 19.
12. ЦДАВОУ. - Ф. 539. - Оп. 3. - Спр. 882.
13. Коопероване життя // Сільський господар. - 1925. - № 11-12.
14. Пащенко Л. Контракція допомагає селянину // Сільський господар. - 1925. - № 15-16.
15. Онуфрієв В. Контракція в сільському господарстві України. - Харків, 1929.
16. Цимбал Г. Як працює сіль цукор // Коопероване село. - 1927. - № 20.
17. Кооперативна хроніка // Кооперована громада. - 1929. - № 17 18.
18. Кооперативна хроніка // Кооперативна громада. - 1929. - № 19 20.
19. Слівченко В. Як розвивається хмелярство // Сільський господар. - 1926. - № 17-18.

О.М. Дулгерова

ПОШИРЕННЯ КООПЕРАТИВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ПРЕСИ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД НЕПУ

Кооперативна література відіграла значну роль у поширенні агрономічних знань серед селянства в період непу. З цією метою кооперація як закуповувала спеціальну літературу та передплачувала періодичні видання, так і налагоджувала свою власну видавничу справу. Вивчення досвіду її діяльності є актуальним з огляду на те, що сучасне українське село потребує заходів держави, спрямованих на покращення його культурно-освітнього рівня. Окремі аспекти цієї теми висвітлено вітчизняними істориками [1; 2]. Разом із тим мало вивченим залишається діяльність кооперації з забезпечення села друкованим словом. Мета статті — дослідити заходи кооперації у період непу із поширення літератури та преси в українському селі. Об'єкт вивчення — кооперація УСРР періоду непу, предмет — поширення нею книг, преси серед українських селян окресленого періоду.

Кульгосвітній підрозділ „Сільського Господаря” видавав двотижневик сільськогосподарської кредитної кооперації „Сільський Господар”. Тираж журналу постійно збільшувався — від 500 примірників у 1922 році до 3300 у 1927 році, що свідчить про його популярність серед селянства. Основними передплатниками були сільськогосподарські кредитні товариства.

Головним шляхом розповсюдження кооперативної літератури було створення союзів і товариствами книгозбірень. Справою книготоргівлі займалася переважно споживча кооперація. За даними Книгоспілки, її пайщиками, тобто організаціями, що брали активну участь у розповсюдженні книг, у 1925–1926 роках були лише 12 союзів і 30 товариств. Із них книгарні мали один сільськогосподарський союз і одне сільськогосподарське товариство. Лише 6 сільськогосподарських союзів закуповували книги у Книгоспілки на суму 6,8 тис. крб.

За браком коштів більшість товариств не мала власних книгозбірень. Так, за даними обстеження 1925 р., із 1807 сільськогосподарських товариств, про роботу яких були відомості, лише 74 мали бібліотеки. На одну бібліотеку в середньому припадало 64 книги. Однак якщо узяти усі товариства, то вийде, що одна бібліотека припадала на 24 товариства і лише 2,5 книги на товариство. Щодо союзів, то у 1925 році власні бібліотеки з 21 союзу мали лише 9. Бібліотечні фонди містили 22,25 тис. книг, але майже половина з цієї кількості – 10,3 тис. – перебувала у бібліотеці Вовчанського союзу [11; 23, 24]. Таким чином, на 1925 р. кооперативні товариства і союзи були досить слабо забезпечені спеціальною літературою.

У 1925–26 роках із 1602 товариств книгозбірні мали лише 372, або 23,2 %. Загалом у них було 38,7 тис. книг. Особливо незадовільно робота з поширення серед селянства кооперативної та іншої сільськогосподарської літератури була налагоджена на Поліссі. Тут книгозбірні мали лише 16 % товариств. Навіть на Лівобережжі, у регіоні, де ця робота була налагоджена найкраще, книгозбірні мали лише чверть товариств [4, 79].

Поруч із тим, що більшість товариств не мала книгозбірень, навіть у тих товариствах, де вони були створені, більшість членів ними не користувалася. Так, у 1928 році книгозбірні відвідували лише 8–9 % членів кооперативних товариств [9, 10].

Найкраще забезпечені спеціальною літературою були бібліотеки буряківничих товариств. Крім того, кількість книг у них постійно збільшувалася. Так, на початок 1928 року у 231 буряківничому товаристві налічувалося 7,2 тисяч книг, а вже на кінець року – у 462 товариств майже 25 тисяч примірників [8, 70].

У справі поширення серед селянства агрономічних знань кооперацією важливе місце відводилося селянській пресі. На неї покладалися у першу чергу завдання пропагандистського характеру: через сільськогосподарську газету чи журнал селяни мали перекопатися у прогресивності нових форм землекористування, нових методів у рільництві й тваринництві. Отримувачі агрономічні знання, селяни могли безболісно переходити до нових форм землевлаштування, запозичувати один в одного агрономічно-культурні заходи. Головне, що усе це повинно було позитивно позначитися на врожайності зернових і технічних культур та на поліпшенні селянського скотарства [3, 3].

Поширення сільськогосподарської преси було важливим ще й з огляду на недостатність на селі агрономічних кадрів. На пресу, що мала надходити у село щотижня, покладалося завдання допомогти селянинові порадою за відсутності агронома. Справді, не одна тисяча селян скористалася агрономічними порадами, надрукованими у газетах [3, 4].

У 1925 році з 1807 обстежених товариств, лише 172 передплачували журнали і 155 – газети. Тобто, один журнал припадав на 10 товариств і одна газета – на 12 [11, 23, 24].

Згідно з даними опитування кооперативних союзів у 1925–26 рр., пересічно на 1 союз передплачувалося 25 журналів і 18 газет [5, 80]. Разом із цим, товариства окремих союзів передплачували значну кількість періодичної преси. Наприклад, товариства Миколаївського союзу одержували 185 примірників газет, товариства Шевченківського союзу – 35 примірників газет і 100 примірників журналів, Полтавські товариства – відповідно 210 і 27 примірників. Найпопулярнішими кооперативними виданнями селянства були „Кооперативне життя”, „Сільський Господар”, „Нова громада” та інші. Також слід відзначити, що кооперативи передплачували не лише спеціальні місцеві видання, а й центральні, такі як „Правда”, „Экономическая жизнь”, „Український економіст”, „Вісті”, тощо [5, 80].

Особливо чітко передплатна кампанія була організована у бурякових товариствах. Зокрема, вони передплачували вдвічі більше газет і журналів, ніж сільськогосподарські та кредитні товариства. Це було наслідком ширшої організації товариствами передплат періодичних видань безпосередньо для своїх членів [9, 10].

Поруч із першістю в оформленні книгозбірок, буряківничі кооперативи вдало наладили передплату товариствами періодичної преси. Так, 1927 р. 400 товариств отримувало 2,3 тисячі примірників газет, 310 товариств –

440 примірників журналів. 1928 року 823 буряківничі товариства передплачували вже 16,7 тис. газет і 640 товариств – 1,85 тис. журналів [8, 69].

Найгірше справа поширення серед селянства сільськогосподарської преси була поставлена у кредитних товариствах. Так, 1927/28 р. 7 % товариств не передплачували газет і 15 % не передплачували журналів [8, 69].

Питання агропропаганди особливого значення набуло напередодні згорання непу й переходу до суцільної колективізації селянських господарств. Під час підготовки до весняної посівної кампанії НКЗС покладав на „Сільський Господар” завдання видати листівки про контракцію, листівки-інструкції з кожної контрактованої культури, які роздавалися селянам при укладанні угод. Також „Сільський Господар” видавав спеціальні брошури, присвячені контракції, а також плакати, що стосувалися окремих сільськогосподарських робіт [2, 54].

Пропагандистські завдання покладалися і на окремі союзи. Так, Укрбуряксоюз видав 14 назв листівок, 2 брошури та 8 плакатів. Плодосілка видавала листівки з контрактованих культур та плакати [2, 54, 55].

Більшовики вважали, що масова агрономізація населення може розвиватися через ліквідацію неписьменності та за допомогою агрокооперативної виробничої пропаганди. Перше завдання полягало у тому, щоб низкою заходів домогтися засвоєння бідняцько-середняцькою групою селянства тих технічних та організаційних заходів, застосування яких призвело б до піднесення виробничих сил сільського господарства на основі його усунювання. Перед агрокооперативною виробничою пропагандою ставилося завдання якнайшвидше виконати план соціалістичної реконструкції сільського господарства й розгорання індустріалізації у країні [7, 62, 63].

Звичайно, такі плани більшовицького уряду щодо ролі кооперації у подальшій розбудові селянських господарств вступали у суперечність із прагненнями самого кооперованого селянства. Із 1927 р. радянська влада вже чітко обрала курс на колективізацію сільського господарства і кооперація стала заручником обставин.

Передплачували журнал кооперативні союзи (629), колгоспи (566), установи й окремі громадяни (269) [6, 62]. Інший журнал „Сільського Господаря” – „Коопероване село” – був менш популярним серед селянства. У 1926–27 рр. існувало лише 3 тис. його постійних передплатників [10, 17]. Крім цього, видавався двохижневий журнал „Коопероване буряківництво”. Однак вийшло всього 5 номерів і через швіроку його випуск припинився [6, 62].

Окремими союзами видавалися брошури та книги на сільськогосподарську та кооперативну тематику. Наприклад, Роменським союзом видано посібник із боротьби зі шкідниками, Маріупольським союзом – брошуру „Из современных вопросов организации сельского хозяйства”, Кам'янечь-Подільським союзом – книжку „До селян Кам'яччини” [4, 81]. Загалом видавничі справи кооперації мала значні об'єми. Так, 1927 р. видано 9,6 тис. брошур та 7, 8 тис. книг [6, 62].

Отже, поширення кооперацією в українському селі книг та журналів сприяло покращенню агрокультурних знань селян, їхнього культурно-освітнього рівня.

1. Див.: Кукса Н.Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: Автореф. дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2005; Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2006.
2. Агропропаганда під час весняної засів кампанії // Український агроном. – 1929. – № 1.
3. В.Р. Селянська преса // Радянський Селянин. – 1925. – № 5-6.
4. Зарудний С. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації 1925–1926 рр. // Коопероване село. – 1927. – № 11-12.
5. Зарудний С. // Коопероване село. – 1927. – № 13.
6. Озурцов М. Культурно-освітня робота системи сільськогосподарської кредитної кооперації України // Коопероване село. – 1927. – № 4-5.
7. Петрушин Т. Способи агрономізації бідняцько-середняцьких мас села. – 1929. – № 12.
8. Річний звіт системи бібліотек за 1928 р.
9. Сільський Господар. – Звіт за 1927/28 рік.
10. Сільський Господар. – Відомості за 1926–1927 операційний рік.
11. Сільський Господар. – 1925. – 4.8.

В.М. Мойсієнко

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЧЛЕНСТВА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВАХ В УКРАЇНІ

Інститут членства у сільськогосподарських кооперативах до прийняття Закону СРСР “Про кооперацію в СРСР” вивчався переважно як інститут членства у колгоспах [1]. З ним правомірно пов’язувався правовий статус членів колгоспів [2]. Закон “Про кооперацію в СРСР”, по суті, вперше законодавчо закріпив положення про те, що у сільській місцевості можуть створюватися й інші (поза колгоспами) види кооперативів; дав їх досить розгорнутий перелік (ст. 33, п. 5). Це стало офіційною підставою для широкого аналізу інституту кооперативного членства. Саме в цей період з’являються наукові розробки питань кооперативної та індивідуальної трудової діяльності (А.І. Римарук), реалізації громадянами права на об’єднання в сільськогосподарські кооперативи (Н.І. Титова, В.І. Федорович [3]) тощо.

Інститут членства у колгоспах поступово трансформується в інститут членства в кооперативах, передусім у сільськогосподарських кооперативах різних типів і видів. Проте лише в умовах переходу до ринкової економіки кооперативи і членство в них набули широкого та багатогранного характеру.

Сільськогосподарський кооператив є організацією осіб, які добровільно об’єдналися на умовах членства для спільного ведення господарства. Членські відносини в кооперативі є одними з провідних і базових, “вони є першоосновою, навколо якої потенційно складаються і групуються усі інші відносини” [4, 53].

Правові засади членства у сільськогосподарських кооперативах встановлені Законом України “Про сільськогосподарську кооперацію” [5].

Вперше в Україні на законодавчому рівні дається визначення поняття “член сільськогосподарського кооперативу”, в якому можна виділити такі його ознаки – членом сільськогосподарського кооперативу може бути фізична або юридична особа, яка: 1) зробила вступний і пайовий внески у розмірах, визначених статутом кооперативу; 2) визнає принципи і цілі кооперативу; 3) дотримується вимог статуту кооперативу; 4) користується правом ухвального голосу в кооперативі.

Новелою кооперативного законодавства стало запровадження інституту асоційованого членства у сільськогосподарському кооперативі.

У Законі України “Про сільськогосподарську кооперацію”, крім визначення поняття “член кооперативу” та “асоційований член кооперативу”, визначався порядок вступу до кооперативу та припинення членства в ньому, права й обов’язки членів кооперативу. Вступ у члени кооперативу ґрунтувався на принципі добровільності, що юридично закріплено у п. 1 ст. 9 згаданого закону України. Принцип добровільності означає відсутність “всякого примусу при вступі в члени кооперативу: членом кооперативу може стати тільки той, хто заявить про це своє бажання” [6, 140].

Законом встановлено вимоги, яким повинні відповідати особи, що бажають організувати або стати членами вже діючого кооперативу. Ці умови можна поділити на об’єктивні (досягнення встановленого законом віку (для фізичних осіб), необхідного для вступу у члени кооперативу; здатність брати участь у здійсненні цілей і завдань кооперативу) та суб’єктивні (бажання брати участь у діяльності кооперативу, користування послугами, формування фондів кооперативу).

Чинне законодавство України чітко не встановило відмінності між членством фізичних та юридичних осіб у сільськогосподарських кооперативах. Проте

необхідно обов’язково враховувати, що однією з основних ознак виробничого сільськогосподарського кооперативу є обов’язкова трудова участь членів у його діяльності, тобто їхні трудові відносини з кооперативом, а обслуговуючого – обов’язкова участь членів у господарській діяльності кооперативу. Тому у Законі “Про сільськогосподарську кооперацію” треба вказати, що членами виробничого сільськогосподарського кооперативу можуть бути фізичні особи (тільки громадяни України, оскільки саме вони можуть бути суб’єктами права приватної власності на землю), а обслуговуючого кооперативу – фізичні особи та юридичні особи – сільськогосподарські товаровиробники, які беруть участь у його господарській діяльності. Обслуговуючі кооперативи є оптимальною формою кооперування селянських (фермерських) господарств, які є юридичними особами.

Волевиявлення громадянина оформляється письмово (шляхом подачі заяви про вступ до кооперативу) і особистою присутністю на загальних зборах членів кооперативу, які вирішують питання про його прийняття у члени кооперативу. З другого боку, має місце волевиявлення кооперативу – в особі загальних зборів приймається письмове рішення про прийняття громадянина у члени кооперативу. Таким чином, членство у кооперативі виникає як результат волевиявлення двох сторін – кооперативу та громадянина. Причому прийняття громадянина у члени кооперативу як юридичний факт має для кооперативу не менше значення, ніж для самого громадянина, адже таким шляхом формується склад кооперативу.

Закон “Про сільськогосподарську кооперацію”, встановлюючи основні вимоги до фізичних осіб-членів сільськогосподарського кооперативу (досягнення 16-річного віку, бажання брати участь у діяльності кооперативу), не встановлює жодних обмежень на вступ до сільськогосподарського кооперативу. Проте видається доцільним встановлення певних обмежень на вступ до конкретного сільськогосподарського кооперативу у Статуті самого кооперативу, тим більше, що законом не заборонено це робити. Такими додатковими умовами для вступу до сільськогосподарського кооперативу можуть бути: 1) рівень кваліфікації; 2) особисті якості громадян, яких приймаються в члени кооперативу; 3) обов’язкове користування послугами кооперативу; 4) віддаленість господарства особи, яка приймається в члени кооперативу тощо. Адже, наприклад, в деяких випадках цілком доцільно вводити обмеження певним районом діяльності кооперативу (село, місто, район), тобто приймати до кооперативу осіб, які проживають у певній місцевості. Доцільність такого обмеження полягає в тому, що навряд чи особа, яка проживає далеко від району його діяльності, зможе ефективно брати участь у діяльності кооперативу. Причому район діяльності сільськогосподарського кооперативу обов’язково повинен бути визначений у статуті. Особливо це доцільно робити у виробничих сільськогосподарських кооперативах.

Можуть вноситися до статутів сільськогосподарських кооперативів обмеження на вступ до кооперативу осіб лише певної професії. Якщо кооператив є спеціалізованим (наприклад, з агрохімічного чи зооветеринарного обслуговування фермерських господарств), то цілком логічно, що до нього можуть прийматися тільки певні фахівці (агрономи чи ветеринари). Звичайно, членами фахових кооперативів можуть бути представники й інших професій, наприклад, бухгалтери, проте їх кількість повинна бути доцільно обмежена.

У статутах виробничих кооперативів повинна передбачуватися можливість припинення на деякий час прийняття нових членів до кооперативу. Це було пов’язано, скажімо, з можливістю розширити виробництво. Адже, якщо обсяг виробництва не

зростає, недоцільно збільшувати кількість членів кооперативу.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” вказує, що фізичні або юридичні особи можуть бути членами кількох кооперативів, різних за напрямками діяльності. Жодного обмеження на членство у кількох кооперативах водночас законодавством не встановлено. Оскільки різні кооперативи, крім виробничих, обслуговують різні потреби товаровиробників, доцільно брати участь одночасно у господарській діяльності кількох з них.

Особливого значення набувають так звані фермерські кооперативи, членами яких є фермерські господарства. Багато функцій по обслуговуванню основного сільськогосподарського виробництва у фермерських господарствах можуть бути передані кооперативам – закупка насіння, постачання матеріально-технічних засобів, агрохімічне, зооветеринарне обслуговування, збут готової сільськогосподарської продукції і т.п. Це підтверджується досвідом організації сільського господарства у економічно розвинутих країнах, де фермер, як правило, перебуває водночас у кількох кооперативах.

Так, у США послугами кооперативів користується більшість (56 %) фермерів, причому, як дрібних, так і крупних. Багато фермерів перебувають у двох чи більше сільськогосподарських кооперативах. Кооперативи займаються збутом фермерської продукції, постачанням матеріально-технічних та фінансових ресурсів, надають фермерам багато послуг, здійснюють електрифікацію і телефонізацію у сільській місцевості, медичне й страхове обслуговування. На кооперативи припадає близько 28 % збуту продукції сільського господарства. Кооперативи забезпечують 26 % всіх надходжень ресурсів на ферми [7, 73].

У Швеції система сільськогосподарської кооперації охоплює практично все фермерство. Кожен сільський господар є водночас членом чотирьох – п'яти, а то й більше кооперативів. Звичайно, це збутові, переробні, постачальні й обслуговуючі кооперативи. За останні роки кількість фермерських господарств у Швеції скоротилась майже у 2 рази (із 190 до 99 тис). Загальна ж кількість членів у кооперативах не тільки не знизилася, а навпаки, збільшилася на 5,3 % [8, 91].

Членами кооперативу є його засновники, які стають членами кооперативу з моменту його державної реєстрації, а також особи, які вступають до вже діючого кооперативу. За чинним законодавством правом прийому до кооперативу наділені загальні збори його членів як вищий орган управління кооперативу, які, відповідно до ст. 14 Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію”, затверджують рішення правління про прийняття нових членів.

Фізична чи юридична особа (в особі представника) для вступу в кооператив повинна подати заяву (клопотання) до правління кооперативу. Рішення правління підлягає затвердженню загальними зборами. І лише з часу позитивного вирішення цього питання загальними зборами кандидат в члени кооперативу вважається прийнятим.

Обов'язковою умовою членства у виробничому сільськогосподарському кооперативі є участь у його діяльності особистою працею, оскільки кооператив є передусім об'єднанням осіб, а не капіталів. Тому членство у кооперативі не переходить до спадкоємців. Щоб стати членами кооперативу, особи повинні у встановленому порядку бути прийнятими у його члени.

Членство у сільськогосподарському кооперативі є підставою для набуття статутних прав та обов'язків. Слушною є думка В.Г.Чубукова про те, що правове становище членства не породжує автоматично всього обсягу статутних прав і обов'язків. Воно лише декларує, що на громадян, які є членами кооперативу, поширене кооперативне законодавство, а за настання певних юридичних фактів між даними громадянами

й кооперативом будуть складатися відносини, які відповідають цим фактам і приписам кооперативного права. Ці правові відносини прийнято називати внутрішнькооперативними з відповідним їх поділом на види (трудові, майнові, управлінські) залежно від об'єкта, з приводу якого вони складаються у кооперативі [9, 51].

Інститут членства визначає правовий статус членів сільськогосподарських кооперативів, комплекс їхніх прав та обов'язків.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” порівняно з колгоспним законодавством значно розширив обсяг прав членів кооперативів. Закон надає членам кооперативів додаткові права і покладає на них певні обов'язки, які витікають із специфіки кооперативної організації праці. Через те обсяг прав та обов'язків членів кооперативу значно ширший за змістом, ніж у інших громадян України. Крім того, члени сільськогосподарських виробничих кооперативів наділені додатковими правами та обов'язками, пов'язаними із специфікою сільськогосподарського виробництва (право на земельну частку в разі виходу із сільськогосподарського кооперативу для ведення селянського (фермерського) господарства, обов'язок ефективно використовувати та охороняти землю і т.п.).

Усі права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативів можна поділити на три групи: 1) конституційні права та обов'язки, які поширюються на всіх громадян України; 2) права та обов'язки, зумовлені специфікою кооперативної організації праці; 3) права та обов'язки, зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва (в основному – використанням земель сільськогосподарського призначення).

Статутні права та обов'язки членів кооперативу можна також класифікувати за об'єкту: членські, трудові, майнові, управлінські, земельні, їх також можна поділити на особисті та майнові права й обов'язки. Особистими є ті, які невіддільні від конкретного члена кооперативу, їх реалізація не може бути передана іншій особі. Особисті права і обов'язки впливають із самої природи кооперативу. До них належать право брати участь у діяльності кооперативу й управлінні його справами, обирати і бути обраним до органів управління кооперативу, ревізійної комісії, вносити пропозиції про поліпшення діяльності кооперативу, усунення недоліків у роботі його органів та службових осіб.

До майнових прав належать: право одержувати частку доходу на пай (додатковий пай); одержувати кооперативні виплати; користуватися майном кооперативу, пільгами і перевагами, передбаченими для його членів; право на одержання пайового внеску у випадках і порядку, передбаченими законодавством та статутом кооперативу і т.д.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” встановив поділ прав та обов'язків членів кооперативу на основні та додаткові. Основними є ті права та обов'язки членів кооперативу, які встановлені в Законі. До основних прав членів кооперативу Закон зараховує ті права, які впливають з основних принципів діяльності кооперативу, із самої кооперативної природи – право на участь в управлінні справами кооперативу; право голосу на загальних зборах кооперативу; право обирати й бути обраним в органи управління кооперативом; право користуватися послугами кооперативу; право на одержання кооперативних виплат; на одержання частки доходу на пай (додатковий пай); на одержання паю в разі виходу з кооперативу в порядку і термін, визначені статутом кооперативу. Основними обов'язками членів кооперативу є дотримання статуту та виконання рішень загальних зборів і правління кооперативу.

Додаткові права та обов'язки можуть бути передбачені статутом кооперативу. До них можна зарахувати в основному права та обов'язки, пов'язані із трудовою діяльністю у кооперативі.

Всі члени кооперативу – фізичні і юридичні особи – мають рівні права, незважаючи на кількість внесених паїв та величину майнового внеску. Принцип рівноправності членів проявляється також у тому, що всі члени кооперативу мають один голос на загальних зборах кооперативу.

Базове значення у сільськогосподарському кооперативі мають земельні права його членів, які за законодавством України значно розширені. В основному це пов'язано із паюванням земель. Право на земельний пай, на одержання земельної ділянки в натурі при виході з кооперативу, на вільне розпорядження одержаною земельною ділянкою раніше не були у законодавстві. Вказані та інші земельні права громадян, які є членами сільськогосподарського кооперативу, значно розширили їх правоздатність по створенню селянських (фермерських) господарств, кооперативів та інших форм господарювання на землі.

Рівність прав передбачає за собою і рівність обов'язків членів кооперативу. Як і права, обов'язки є особисті і майнові. До особистих належить обов'язок брати участь в управлінні справами кооперативу, додержувати статуту кооперативу і виконувати рішення загальних зборів та виборних органів управління й контролю кооперативу. Особисті обов'язки, як і особисті права, впливають із принципу самоуправління кооперативу і однакові для членів усіх сільськогосподарських кооперативів.

Рівними є і майнові обов'язки членів кооперативу. Насамперед член виробничого кооперативу зобов'язаний особистою працею брати участь у його діяльності, а члени обслуговуючих кооперативів зобов'язані виконувати зобов'язання, пов'язані з участю в операціях кооперативу. Цим кооператив відрізняється від господарських товариств, наприклад, від акціонерного товариства, члени якого можуть одержувати дивіденди на вкладені капітали, не беручи особистої участі у діяльності товариства. Член кооперативу нікому не вправі передоручати особисту участь у діяльності кооперативу.

До майнових обов'язків належать також обов'язок виконувати свої зобов'язання перед кооперативом, пов'язані з трудовою і майновою участю у його діяльності, бергетти і зміцнювати кооперативну власність, відповідати за зобов'язаннями кооперативу в межах пайового і майнового внеску.

Важливою новиною Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію” є допущення у кооперативах усіх видів асоційованого членства. Відповідно до п. 1 ст. 12 цього Закону, асоційованими членами можуть бути фізичні та юридичні особи, які визнають його статут та зробили пайовий внесок у створення й розвитку кооперативу. Асоційовані члени кооперативу мають право додаткового голосу, а також отримувати частку доходу на свій пай.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію”, вказуючи на можливість переоформлення членства у кооперативі на асоційоване членство, у порядку, визначеному статутом кооперативу, на відміну від аналогічного Закону Російської Федерації [10] від 8 грудня 1995 р., не уточнює, в яких випадках можливе таке переоформлення членства. Це може бути, звичайно, при виході члена кооперативу на пенсію, переході на виборну посаду поза кооперативом, у разі проходження строкової військової служби та в інших випадках, визначених статутом кооперативу.

Розміри пайових внесків асоційованих членів визначаються статутом кооперативу і можуть відрізнятися від розмірів пайових внесків членів кооперативу.

Важливою гарантією для асоційованих членів кооперативу є встановлення п. 5 ст. 12 Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію” становища, згідно з яким у разі ліквідації кооперативу його асоційовані члени мають першочергове право на отримання свого майнового внеску та відповідних часток доходу й повернення їм земельних ділянок в натурі (на місцевості).

Таким чином, асоційоване членство у кооперативі є взаємовигідним: кооператив, не збільшуючи кількості членів, має змогу залучати додаткові кошти; асоційовані члени отримують можливість користуватися послугами кооперативу за невисокими цінами, і будучи навіть членами кооперативу.

Припинення членства у сільськогосподарському кооперативі може бути в результаті добровільного виходу з кооперативу або виключення з його членів. І у першому, і у другому випадках припиняються членські відносини особи з кооперативом. Крім того, членські відносини у кооперативах припиняються при припиненні існування суб'єкта членських відносин. Це може бути смерть громадянина або ліквідація юридичної особи, яка була членом кооперативу, або ліквідація самого кооперативу.

Своєволевиявлення про вихід з членів кооперативу член кооперативу повинен засвідчити подачею заяви до правління кооперативу (або його голові). Якщо заяви немає, а має місце фактичне припинення членських відносин, наприклад, переїзд в іншу місцевість без подачі заяви про вихід із членів кооперативу, то у статуті також необхідно встановити строк, коли членські відносини з таким членом кооперативу, що фактично вибув, припиняються.

Членські відносини можуть бути припинені також шляхом виключення із членів кооперативу. Виключення повинно допускатися лише як крайній захід відповідно до умов, визначених статутом кооперативу. Прийняття рішення про виключення з членів кооперативу є виключно компетенцією загальних зборів (хоч, звичайно, що готується воно правлінням, і загальні збори по суті лише його затверджують чи ні). Закон “Про сільськогосподарську кооперацію” та інше сучасне законодавство України не визнають підстав, за яких члена кооперативу може бути виключено з нього. Такі підстави повинні бути передбачені у статуті кожного конкретного кооперативу. Доцільно було б також підстави для виключення із членів кооперативу передбачити у примірних статутах різних видів сільськогосподарських кооперативів.

Виключення з членів кооперативу може бути оскаржене до суду. Очевидно, до суду можна оскаржувати також і відмову у добровільному виході із членів кооперативу і непроведення у встановлені строки розрахунків.

1. Середя І.Е. Теоретические проблемы субъективных прав и обязанностей членов колхозов: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Харьков, 1974; Вовк Ю.А. Колхозное трудовое правоотношение. – М., 1972.
2. Харатишвили Г.Г. Уставные права и обязанности членов колхозов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1970; Никитши Е.Н. Права и обязанности членов колхоза. – М., 1975; Панкратов И.Ф. Права и обязанности колхозника. – М., 1981.
3. Рымарук А. Кооперация и индивидуальная трудовая деятельность. – К, 1990; Титова Н.И., Федорович В.И. Реализация прав граждан на объединение в сельскохозяйственные кооперативы // Развитие национальной государственности союзных республик на современном этапе: Тезисы республиканской науч.-практ. конференции. – К., 1990.
4. Шелестов В. До питання про умови і порядок прийняття громадян в члени колгоспу // Радянське право. – 1973. – № 5.
5. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
6. Мартос Б. Теорія кооперації. – Подєбради, 1924. – Ч. 1.
7. Осокин Н.Н. Зарубежная модель организации сельского хозяйства // Вестник Московского ун-та. – Серия право. – 1992. – № 5.
8. Мартынов В. Кооперативы и рыночная экономика (вариант Швеции) // МЭМО. – 1991. – № 8.
9. Закон колхозной жизни. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974.
10. Собрание Законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 50. – Ст. 4870.

Аграрний розвиток України в радянський період

О.В. Десятніков

ПЛАНІ І РЕАЛІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ У 1921 Р. БЕЗГРОШОВОГО ТОВАРООБМІНУ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ

Функціонування ринкової економіки, до побудови якої прагне сьогодні Українська держава, передбачає нерозривний взаємозв'язок між окремими галузями господарства. Від того, як цей зв'язок буде налагоджено, чи буде він взаємовигідним для усіх господарюючих суб'єктів, залежить подальший розвиток ринкових механізмів. Агропромисловий комплекс, що нині потребує підтримки з боку держави, вимагає збалансованого підходу у відносинах із промисловістю й торгівлею. Досвід схожих із сучасністю періодів вітчизняної історії, зокрема періоду непу, допомагає перш за все переконатися у негативних наслідках ігнорування державою об'єктивних економічних законів. Він також переконав довіти неприпустимість неухважного ставлення держави до інтересів селянства чи половинчатих заходів у вирішенні їхніх проблем.

Питання, пов'язані із фінансовим господарством радянської держави на початку непу, гостро обговорювалися на сторінках преси та спеціальних досліджень того періоду. Інтерес економістів, господарників і партійних діячів до проблеми грошового господарства зумовлювався насамперед поворотом економічного курсу більшовиків і пов'язаною із цим необхідністю формування подальшої стратегії побудови фінансової та торгівельної політики радянської держави, зокрема і щодо селянства. Слід зауважити, що у 1920-ті рр. ця проблема вивчалася дослідниками лише побіжно у контексті дослідження розвитку грошового обігу. Серед них виокремлюються праці Е. Варги [1], Ю. Ларіна [2], М. Рагольського [3], які аналізували обрану тему на основі власних спостережень і застосування широкого кола статистичних матеріалів. Особливо цінними є ґрунтовні праці Л. Юровського [4; 5], що подають цілісну картину фінансів радянської держави протягом 1920-х рр.

Надалі у радянській історіографії тема спроб налагодження товарообміну між містом і селом на початку непу вивчалася під кутом встановлення союзу міського пролетаріату і трудового селянства [6; 7; 8; 9]. При цьому історики робили висновки про необхідність і значення цього експерименту у справі побудови соціалістичного економічного устрою. Сучасною вітчизняною історичною наукою тема торгівельних і фінансових відносин між містом і селом у 1920-ті рр. вивчається головним чином як складова економічного курсу непу [10] чи як етап фінансової політики і грошової реформи 1922–1924 рр. [11].

Метою статті є вивчення теоретичних засад та практичного втілення більшовиками у 1921 р. системи товарообміну, зокрема її особливості на селі. Об'єкт вивчення – система безгрошового товарообміну між містом і селом у період непу, предмет – теоретичні основи цієї системи та її практична реалізація.

Впровадження восени 1921 р. нової економічної політики поставило питання про налагодження фінансової системи країни. Натомість неп не означав негайного переходу до грошових розрахунків. Спершу більшовики взяли курс на впровадження проміжної форми обміну без допомоги грошей і безгрошового визначення цін. Заміна продрозверстки продподатком сполучалася із свободою торгівлі, що відповідало інтересам селянства і стимулювало його збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції. На цій основі неминучим був розвиток на селі ринкових (капіталістичних) відносин. Однак за умов державної власності на об'єкти промисловості, залізничний і водний транспорт виникла можливість обмежити свободу торгівлі локальним ринком і протиставити їй товарообмін державних промислових товарів на селянську сільськогосподарську продукцію. У резолюції X з'їзду РКП(б), який ознаменував перехід до непу, мова про товарно-грошове господарство ще не йшла. Натомість вказувалося, що натуральний податок є тимчасовим засобом забезпечення армії, міських робітників і неземлеробського населення продовольством до того часу, доки відновлення транспорту і промисловості дозволить радянській владі отримувати продукти сільського господарства шляхом обміну на фабрично-заводські й кустарні продукти. Під обміном розумівся натуральний обмін товар на товар без будь-якої участі грошей. Це рішення підкріплювала і резолюція конференції РКП(б) у травні 1921 р., яка назвала товарообмін основним важелем нової економічної політики [5, 129]. Відразу після X з'їзду РКП(б) було поставлене завдання запровадити і максимально розвинути безгрошовий товарообмін.

Після заміни продрозверстки продподатком товарообмін мав стати головним джерелом державного постачання продовольством. Однак значення товарообміну у новій стратегії партії було значно ширшим його конкретної мети. Товарообмін, за задумом В.І. Леніна, мав стати, на противагу продрозверстці, стійкою формою економічного союзу між пролетаріатом і селянством [9, 253]. Товарообмін у трактуванні В.І. Леніна включав у себе риси соціалістичного продуктообміну – усі продукти державної промисловості, що обмінювалися на продовольство селян, вже не розглядалися як товари. Загалом під товарообміном розумівся обмін товарами не з кожним окремим селянином, а за посередництва споживчої кооперації, що передбачало повний державний контроль у цій сфері, названий боротьбою із анархією, мішечництвом і спекуляцією [9, 253]. Таким чином, фактично план впровадження товарообміну між селом і державною промисловістю був ні чим іншим як прагненням радянської влади контролювати сферу товарного обігу. Принагідно слід підкреслити, що у постанові X з'їзду РКП(б) вільний обіг товарів ставився у досить вузькі рамки, що обмежувалися так званим місцевим господарським оборотом [5, 128].

Для знищення купівельної спроможності грошей, накопичених за попередні роки заможними верствами населення, існувало три шляхи. Радикальний –

оголошення недійсними усіх паперових грошей царських урядів і уведення в обіг нових – зазнав невдачі через те, що радянська влада була не настільки сильною, щоб змусити у першу чергу селян відмовитися від своїх капіталів і змусити їх користуватися виключно новими грошима. Також впровадження такого методу захоплення сфери товарообігу в умовах 1917–1920 рр. неминуче зумовило б кризу постачання міст продовольством і відповідно кризу „пролетарської диктатури”, адже селянин менш гостро потребував виробів промисловості, ніж пролетаріат продуктів сільського господарства. Другий можливий шлях – радикальним знеціненням грошової одиниці знизити до мінімуму її купівельну спроможність. Однак радянська держава змушена була у період „воєнного комунізму” постійно випускати все нові партії паперових грошових знаків для покриття бюджетного дефіциту. Це знижувало цінність грошової маси, але породжувало катастрофічне падіння заробітної плати робітників, ускладнювало калькуляцію фінансових планів, спекуляцію і ріст цін на „чорному ринку”. Тому більшовиками було обрано третій і, як здавалося, правильний шлях – зробити так, щоб гроші відмерли природним шляхом. По мірі організації державного господарства гроші насамперед мали зникнути із обігу між усупільненими підприємствами: видобувна галузь забезпечує сировиною залізні дороги і металургійні заводи, ті, у свою чергу, – машинобудівні заводи і фабрики, а ті вже доставляють інвентар і машини землеробським господарствам, які віддають продукти свого виробництва [1, 124-125]. У період „воєнного комунізму” вживалися рішучі заходи з налагодження безгрошового господарства у містах. Однак на перешкоді безгрошових відносин у державному масштабі стало домінування на селі дрібнотоварного приватного господарства. Крім того, суспільне виробництво у містах не перебувало на такому рівні розвитку, щоб реалізація селянами своїх продуктів на ринках стала неможливою. Оціненій лінії розвитку протидіяв цілий ряд вкрай несприятливих обставин: неврожай 1921 р., гострий дефіцит промислових товарів, необхідних для обміну на сільськогосподарську продукцію, а також інфляція, що привела до знецінення рубля.

Натуральний обмін не між двома дрібними господарствами, які пропонують один одному свої випадкові надлишки, а між промисловістю і селянством цілої країни був справою надзвичайної складності. Організація натурального товарообміну проводилася у житті наступним чином. Основними її органами були Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод) і система споживчої кооперації. Між ними була укладена угода, згідно з якою вся заготівля для держави сільськогосподарських продуктів і сировини передавалася у розпорядження Центрального союзу споживчих товариств (Центросоюзу). Наркомпрод повинен був негайно передати у розпорядження Центросоюзу усі наявні у нього товарні фонди і на ділі передавати кооперації усі промислові товари, призначені для товарообміну. Це складало лише частину кооперативної роботи – виконання прямих державних доручень із придбання сільськогосподарських продуктів у обмін на промислові вироби. Понад це споживча кооперація ставала посередником і з реалізації інших фондів, до того ж важливого значення набував фонд, який утворювався у порядку так званого „натурпреміювання” робітників і службовців, тобто преміювання шляхом видачі їм частини ними ж вироблених предметів. За законом, відраховані вироби

передавалися заводоуправліннями місцевим кооперативним об'єднанням робітників. Кожен робітник міг отримати свою частку або виробами свого виробництва, або ж продуктами, отриманими в обмін на ці вироби.

Для початку роботи і для того, щоб вона могла бути і надалі поставлена із достатньою широтою, у розпорядження Робітничого кооперативного комітету (Робкому) при Центросоюзі державою був відпущений „авансовий обмінний фонд”. Він розписувався між установами споживаючих губерній відповідно чисельності у них робітників і службовців. Одночасно цей же фонд розписувався по виробляючим губерніям. При цьому виробляючі й споживаючі райони з операції обміну взаємно прикріплювалися один до одного. Передбачалося, що селянське населення у свою чергу буде утворювати обмінні фонди шляхом внесення натурою вступних і пайових вкладів у свої споживчі товариства [5, 130-131].

Для вироблення ціннісних співвідношень формувалася ціла система установ. У центрі створювалися еквівалентні комісії з представників Наркомпроду, Центросоюзу і Центрального статистичного управління (ЦСУ), а на місцях – з представників Губернського продовольчого комітету, Губернського союзу споживчих товариств і Губернського статистичного бюро. Центральна еквівалентна комісія, користуючись матеріалами губернських еквівалентних комісій, виробляла таблицю еквівалентних співвідношень між основними видами предметів товарного фонду й основними видами сільськогосподарських продуктів. На основі її висновку Наркомпрод встановлював середні погубернські еквіваленти. Кооперативні організації могли потім вносити зміни на місцях, але за умови, щоб у підсумку усіх операцій були отримані встановлені співвідношення. При встановленні еквівалентів бралися до уваги і довоєнні, і поточні ринкові ціни, а також особисті міркування службовців [5, 131].

Досвід довів, що встановити безліч ціннісних співвідношень було практично неможливо, адже мова йшла не про грошові ціни, а про встановлення вартісних співвідношень між усіма видами промислових і сільськогосподарських товарів. Труднощі полягали у тому, що, по-перше, навіть за другорядності питання якості товарів, кількість співвідношень була просто величезною, а, по-друге, для здійснення угоди обміну необхідною була зустріч продавця і покупця, спроможних прийняти умови один одного. До цього приєднувалася ще складність встановлення перших розцінок після періоду повної відсутності більш-менш стійких і об'єктивно фіксованих ціннісних співвідношень господарських благ [5, 131].

До складнощів рахівничого характеру додавалися проблеми, пов'язані з неможливістю знайти покупця, який потребував саме той товар, який мав продавець, і пропонував саме той продукт, який потрібен тому. Це надзвичайно ускладнювало торгівлю. Кооперативні організації вимушені були постійно проводити численні обміни, шукаючи потрібні у цей момент товари [5, 133].

Впровадження товарообміну супроводжували й труднощі, пов'язані із необхідністю обміну органами, які не мали комерційних навичок чи втратили їх. Це доповнювалося складністю визначити вартісні співвідношення, що відповідали б умовам ринку.

Основні еквіваленти встановлював Наркомпрод. Він виходив із того, що у порівнянні з довоєнними

умовами вартість фабричних виробів по відношенню до вартості сільськогосподарських продуктів зростає втричі. Так, для 1921 р. цей принцип виявився помилковим із огляду на неврожай і голод на селі. Як тільки з'ясувалися види на врожай, співвідношення різко змінилося і виявилось, що за дійсними ринковими цінами не фабрично-заводські вироби відносно подорожчали, а хліб коштує відносно більше, ніж до війни. Центросоюз став змінювати встановлені Наркопродом співвідношення для окремих регіонів, Губсоюзи – встановлені для усієї губернії співвідношення по окремих районах, але достатньої гнучкості за існуючої системи, звичайно, досягти не вдалося. До того ж було невідомо, яким чином оцінювати окремі товари. Хто брав за основу довоєнні ціни, хто діючі регіональні базарні ціни, хто керувався іншими міркуваннями. Як би там не було, фактом залишалось те, що у товарообмін проникали грошові обчислення [5, 133-134]. Так, Перша Всеукраїнська нарада ЦК КП(б)У у травні 1921 р. вирішила, що місцевим економічним органам УСРР потрібно надати більшу свободу у визначенні товарних еквівалентів при обміні. Таке рішення могло призвести до появи численних місцевих товарних еквівалентів, а у підсумку – до вакханалії у товарних операціях республіки. Тому циркуляром Наркомпроду УСРР і Вукоопспілки, виданим у кінці червня 1921 р., встановлювався єдиний еквівалент для товарообміну – до одного пуда пшениці, вартість якого приймався за 100 крб, причому грошовий вираз вартості пшениці на місцях зміни не підлягав [12, 160].

Еквіваленти були, однак, недостатньо наближеними до дійсних ринкових цін, занадто непорушними для того, щоб представляти ті величини, при якій попит міг прийти у відповідність із пропозицією. Товар розбирався у випадку його недооцінки і залишався нереалізованим, якщо виявлялося, що його переоцінили. Таким чином, кооперативний товарообмін виявився неспроможним конкурувати із товарним ринком за умов невідповідності попиту розподілення товарів по губерніям [5, 134].

Складністю ціноутворення товарообмін відлякував маси селянства, для яких головна незручність системи проявлялася при укладанні великих угод. Наприклад, корова в обмін на сіль коштувала десятки пудів, а у переведенні на мануфактуру сотні аршин, а у такій кількості ці товари селянинові не були потрібні, а тому він охочіше продавав за гроші [5, 133].

На запровадження товарообміну між містом і селом також негативно вплинув надзвичайно складний стан промисловості республіки. Обсяг промислового виробництва скоротився до 1/10 його довоєнного рівня [13, 6], а тому не могло й бути мови про повноцінне забезпечення селян товарами у потрібному асортименті і кількості. Основні фонди промисловості були настільки зруйновані і зношені, що у поєднанні із гострою нестачею енергоносіїв і сировини заводи і фабрики були просто не в змозі задовольнити селянський попит. Разом із тим неврожай 1921 р. важко позначився на постачанні міста продовольством. Наслідком цього стало відчутне падіння продуктивності праці у промисловості, відхід робітників у краще забезпечені продовольством райони країни. Так само продовольча криза позначилася на роботі видобувної галузі та транспорту. За цих умов попит на сільськогосподарські продукти різко зріс, відповідно зросли і ціни.

Разом із тим важливо підкреслити, що товарообмін носив певною мірою примусовий характер. Наприклад, сільськогосподарський реманент, сіль, мануфактуру селянин міг отримати лише у порядку товарообміну [9, 255]. Після впровадження непу селянство повернулося до традиційної вільної торгівлі, надаючи їй перевагу перед державними твердими цінами, які і у 1921 р. діяли стосовно як промислових, так і сільськогосподарських товарів. За таких умов товарообмін не міг отримати того масштабу, який би забезпечив відбудову народного господарства. Вже у кінці жовтня 1921 р. В.І. Ленін констатував, що ринок виявився сильнішим за товарообмін [9, 255].

Відміна продрозверстки і дозвіл вільної торгівлі автоматично означали збільшення продуктів сільського господарства на ринку та протидію росту цін на ринку, оскільки зникла „премія за ризик” незаконної торгівлі, що загрожувало конфіскаціями. Це стало причиною вирівнювання динаміки інфляції і росту цін. Вперше після 1918 р. ріст цін прийшов у відповідність із ростом паперово-грошової маси. Остання збільшилася з 745,2 млрд крб на 1 жовтня 1920 р. до 4534,4 млрд крб на 1 жовтня 1921 р., тобто у шість разів [9, 256]. Той факт, що рух цін у середньому, попри неврожай проходив у рамках росту інфляції, був сприятливим показником, однак дезорганізуючий вплив інфляції виявився у тому, що селянин надавав перевагу ринку перед товарообміном, де ціни на його продукцію зростали швидше, ніж ціни на промислові товари.

Таким чином, невдача впровадження товарообміну стала крахом ідеї більшовиків безпосереднього переходу без торгівлі до соціалістичного товарообміну. Надалі вони були змушені зробити ще один відступ назад від своєї ідеології – перейти до вільної купівлі-продажу і грошового обігу. Власне із цього часу – кінець 1921 р. – почалася та нова економічна політика, яка допускала ринкові відносини за умов державного регулювання.

Нові умови вимагали ліквідації інфляції і стабілізації грошового обігу у країні. Проблема стабілізації карбованця не могла не викликати полеміки. Зокрема, залишалися прибічники безгрошової економіки (Ю. Ларін, і О. Шмідт). Вони перебували у полоні теорії доби „воєнного комунізму”, згідно з якою продрозверстка і товарообмін є нормальною формою відносин між містом і селом. Тому продовжували повторювати стару тезу, ніби інфляція є процесом самозаперечення грошей і тому їхнє знецінення – явище позитивне. До цього віднині було добавлено ще один аргумент: чим більше гроші знеціняться, тим швидше селяни перейдуть до натурального, безгрошового обміну.

Селяни справді відмовлялися приймати „кольорові папірці” і на ринках йшов обмін борошна на грамофони, старі речі, каблучки, сіль тощо. Нічого спільного із соціалізмом чи товарообміном це не мало. По суті це було повернення до догрошових форм обміну, за яких певна споживна вартість (керосин і мануфактура) перетворювалися у розгорнуту форму вартості, стаючи вартісним еквівалентом. Головною дійовою особою при цьому обміні виступав селянин, який персоніфікував просте натуральне господарство. У цьому криється одна із причин невдачі із безгрошовим товарообміном при переході від капіталізму до соціалізму у селянській країні [9, 258-259].

Обіг почав стихійно повертатися до грошей. Починаючи вже з весни 1921 р. скрізь спостерігалось збільшення попиту селян на гроші. Особливо це було

помітно у голодуючих районах, де селяни, продаючи худобу, реманент і майно, і відправляючись у пошуках хліба, брали в оплату виключно гроші, оскільки нічого іншого у дорогу вони із собою узяти не могли. Голодуючі губернії не були винятком склали виключення. Як тільки з'явився ринок, на якому порівняно вільно можна було купувати, населення відразу стало надавати перевагу розрахункам у грошовій формі [5, 134].

У липні 1921 р. 2-е зібрання уповноважених Центросоюзу винесло резолюцію, у якій обережно говорилося про те, що необхідність надання економічним відносинам визначеності й сталості вимагає, хоча б у вигляді досліду, переходу від безпосереднього товарообміну до купівлі-продажу. 26 жовтня 1921 р. обов'язкові еквіваленти були відмінені [5, 135].

Таким чином, за півроку нововведення більшовиків – товарообмін – себе вичерпало. Головна причина цієї невдачі полягала у тому, що у сільському господарстві домінувало дрібне приватне землеволодіння. Селянство не сприйняло, більш того поставилося різко негативно до експериментів радянської влади. Зацікавлене в існуванні ринкових механізмів регулювання економічних процесів, воно не могло обійтися без існування повноцінного грошового обігу і вільної торгівлі.

1. Варга Е. *Проблеми економічної політики при пролетарській диктатурі*. – М., 1922.
2. Ларин Ю. *Итоги, пути, выводы новой экономической политики*. – М., 1923.
3. Рагольскій М.Н. *Денежное обращение в Советской России*. – Саратов, 1924.
4. Юровскій Л.Н. *Современные проблемы денежной политики*. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1926.
5. Юровскій Л.Н. *Денежная политика Советской власти (1917–1927)*. – М., 1928.
6. Бахтин М.И. *Союз рабочих и крестьян в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг.* – М., 1961.
7. Дмитриенко В.П. *Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924*. – М., 1971.
8. Сабуров Н.Н. *Борьба партии за установление экономической смычки рабочего класса с трудящимся крестьянством. 1921–1925 гг.* – М., 1975.
9. Далін С.А. *Инфляция в эпохи социальных революций*. – М., 1983.
10. Кульчицький С.В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)*. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
11. Пиріг О.А. *Неп: більшовицька політика імпровізації*. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
12. Лантух І.В. *Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.)*. – Харків, 2004.
13. Любач К.В. *Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки)*. – К., 1994.

Ю.Г. Раку

ЕКСПОРТ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В РОКИ НЕПУ

Економіка України на сучасному етапі свого розвитку перебуває в досить складному становищі, вона ще й досі має статус країни з перехідною економікою, тобто ми ніяк не можемо побудувати економіку ринкову. Для того, щоб це зробити

потрібно використати досвід інших країн. Однак найціннішим досвідом для України може бути лише власний, який враховує національні традиції та особливості, зокрема періоду непу.

Аналіз історіографії, присвяченої питанням нової економічної політики, переконує, що практично всі її аспекти висвітлено. Разом із тим перспективним, на наш погляд, залишається вивчення експорту сільськогосподарської продукції в окреслений період, що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення – нова економічна політика, предмет – експорт української сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство України в 1920–1921 рр. перебувало в кризовому стані. Різко скоротилося вирощування ринкових культур у порівнянні з 1913 роком: пшениці з 28,7 % до 25,9 %, ячменю з 24,8 % до 21,2 %, цукрового буряку, топтону, хмелю, баштаних культур з 4 % до 0,3 %. Натомість збільшилися посіви культур, що мали натурально-споживче значення в селянському господарстві – жита з 20,1 % до 21,25, вівса з 8,3 % до 9,6 %, гречки з 3,8 % до 4,8 %, проса з 2,4 % до 5,2 %. Загальна ж площа посівів в Україні в 1920 р. становила 16721 тис. десятин проти 19641,2 тис. десятин у 1913 р., тобто вона скоротилася на 15 % [1, 32].

Разом із цим, погіршилося і забезпечення селянських господарств реманентом. Так, у 1920 р. річна потреба селян у плугах, культиваторах, залізних бороднах була задоволена тільки на 3,5 % [2, 18]. Якість обробітку ґрунту через нестачу реманенту погіршилась. Негативним явищем була і висока зношеність реманенту, яка становила 50-70 % [3, 113]. Усі ці причини призвели до різкого падіння урожаїв. Так, урожайність таких культур, як озима пшениця, жито, яра пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо і кукурудза знизилася за 1914–1920 роки на 47,9 %-69 % [1, 3, 4].

У цей час занепадає і тваринництво. За роки Першої світової війни та громадянської воєн кількість коней у селянських господарствах зменшилась на 8,2 % [4, 53]. Зменшилось також поголів'я тонкорунних овець, вовна яких ішла на продаж, натомість селяни почали розводити грубошерстних овець для натуральних потреб свого господарства.

Усе перераховане вище призвело до різкого зменшення валових зборів сільськогосподарської продукції. Наприклад, валовий збір зернових в Україні в 1913 році становив 1334,6 млн пудів, у 1920 році він зменшився до 513,5 млн пудів, тобто становив 38,5 % від довоєнного рівня [1, 34].

Такі несприятливі умови було надзвичайно важко подолати, зростання виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося не досить швидко, тому експорт продукції зернового господарства в 1926 році становив лише 20,5 % від рівня 1913 року, продуктів технічних культур – 23,4 %, а продуктів тваринництва – 23,9 % довоєнного рівня [5, 88].

Радянським керівництвом було здійснено ряд заходів, спрямованих на стабілізацію стану сільського господарства та налагодження експорту сільськогосподарської продукції. Надзвичайно важливу роль у цьому відіграла сільськогосподарська кооперація. 17 березня 1922 року ВУЦВК ухвалив статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації [6, 2]. Після установчого з'їзду спілка здобула офіційну назву – Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної та культурно-промислової й промислово-кредитної кооперації („Сільський господар”) [7, 3].

Слід згадати також і про спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації, які займалися експортом незернової сільськогосподарської продукції. В серпні 1924 року розпочало свою діяльність Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва „Коопптах” [8, 51]. Вже невдовзі воно мало свої представництва не лише в Москві та Ленінграді, але і в Лондоні та Берліні [9, 18]. Восени 1924 року розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство „Добробут” [8, 51]. У 1925 році було створено Всеукраїнську спілку садовгородної, виноградо-виноробної та пасічної кооперації „Плодоспілка” [10, 47]. Також у жовтні 1924 року було створено Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство „Укрсільцукор” [11, 127], а влітку 1926 року розпочала свою діяльність „Бурякоспілка” [8, 51], яка займалася вирощуванням і збутом цукрових буряків. Отже, на середину 20-х рр. ХХ ст. в Україні існували спеціалізовані сільськогосподарські кооперативні системи – „Коопптах”, „Добробут”, „Плодоспілка”, „Укрсільцукор”, „Бурякоспілка” та „Насіннесоюз”, які займалися збутом та експортом сільськогосподарської продукції.

Характеризуючи розвиток сільськогосподарського експорту СРСР в цілому в порівнянні з довоєнним рівнем, можна навести такі дані. В 1921 році він становив усього 1,3 % від рівня 1913 року, в 1922 – 4,2 %, в 1923 – 14,7 %, в 1924 – 19,6 %, у 1925 – 21,7 %, а в 1926 році – 27,1 %. В той же час промисловий експорт у 1926 році становив уже 91,1 % довоєнного рівня [5, 88]. Отже, в Україні сільськогосподарський експорт відновлювався значно повільніше за промисловий, одночасно зменшувалася його частка в загальнодержавному експорті.

Незважаючи на всі труднощі, до яких додавалася недостатня увага до сільського господарства з боку держави, сільськогосподарський експорт все ж таки розвивався. Це можна довести на прикладі розвитку м'ясного експорту України. У 1924–25 роках дохід від експорту бекону становив 317 тис. крб, у 1925–26 роках – 1207 тис. крб, у 1926–27 роках – 2754 тис. крб, а в 1927–28 роках – 4485 тис. крб [12, 20–21]. За 9 місяців 1927–28 року експорт бекону становив близько 5 % загальноукраїнського експорту й понад 50 % всього м'ясного експорту країни [13, 13]. Якщо ж проаналізувати увесь м'ясний експорт України, то він особливо зріс у другій половині 20-х років ХХ ст. Продукції тваринництва у 1924–25 роках було вивезено за кордон на суму 1812,8 тис. крб, у 1925–26 роках – 3067,5 тис. крб, у 1926–27 роках – 4401,1 тис. крб, а в 1927–28 роках – на суму 8220,9 тис. крб [14, 47]. Птахівництво також почало швидко розвиватися починаючи з 1920 року і вже в 1923–24 роках вивіз продуктів птахівництва за кордон посідав перше місце після хлібного вивозу [15, 14].

Експортери продуктів, що швидко псуються, мусли застосовувати консервацію – використовували холодильники та вапнування – для безпечного транспортування своєї продукції та її тривалого зберігання. Роботу сільськогосподарської кооперації в галузі індустріалізації країни можна охарактеризувати такими даними. На 1927–28 рік працювали такі підприємства, що переробляли продукти для збуту: молочні заводи, беконні та ковбасні фабрики, сушарні, спирто-коньячні заводи, крупорушки, птахівничо-відгодівчі та різницькі пункти та ін. [16, 33].

Позитивним явищем для сільськогосподарського експорту України була організація державної хлібної інспекції та введення стандартів якості. Наприклад,

якість зерна, яке експортували з України, підвищилася навіть в порівнянні з довоєнним періодом. Зростає якість й інших експортних продуктів, що мало псувалися, але з якістю товарів, які псувалися швидко, все ще були проблеми через недостатнє забезпечення умов для їхнього зберігання.

Отже, в роки нової економічної політики було здійснено ряд заходів, спрямованих на відновлення сільського господарства та експорту його продукції. Ці заходи принесли позитивні зрушення, значно зріс об'єм експорту сільськогосподарської продукції, що було надзвичайно важливо для відбудови народного господарства країни, зокрема її промисловості.

1. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.*
2. *Отчёт Наркомзема УССР за 1920 г. – Харьков, 1921.*
3. *Советское крестьянство: краткий очерк истории. 1917–1970. – М., 1973.*
4. *Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчёт УЭС Совету труда и обороны. – Харьков, 1921.*
5. *Ковратъев Н.Д. Экспорт сельскохозяйственных товаров СССР (итоги и условия развития) // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 10.*
6. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 2.*
7. *Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації „Сільський господар”. – Харків, 1924.*
8. *Кооперация на Україні в 1925–26 році // Статистика України №148. – Харків, 1929.*
9. *ЦДАВО України. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 318.*
10. *3 життя „Сільського господаря” // Сільський господар. – 1925. – № 19–20.*
11. *„Сільський господар”: Відчит за четвертий операційний рік (1 жовтня 1924 р. – 1 січня 1926 р.). – Частина 2. – Харків, 1926.*
12. *Йоффе А. Беконна справа на Україні та заходи в справі підготовки беконної сировини // Українське скотарство. – 1929. – № 5.*
13. *Островський М. Беконна справа в першій половині 1927–28 рр // Українське скотарство. – 1928. – №12.*
14. *Грушевський О. М'ясний експорт України // Українське скотарство. – 1929. – № 8–9.*
15. *Панченко К. Птахівничка кооперація // Колгоспниця України. – 1926. – № 7.*
16. *Дробот В. Динаміка розвитку сільськогосподарської кооперації за останні три роки // Український агроном. – 1928. – № 4.*

О.О. Стадник

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ

Сучасний стан розвитку української історичної науки зумовлює посилений інтерес дослідників до вивчення регіональної історії. У цьому контексті цілком умотивованим, на наш погляд, є звернення до аналізу суспільно-політичних процесів у невідомому подільському селі. Зокрема, це дозволить доповнити знання із проблем суспільно-політичної активності українського селянства. Незважаючи на те, що ряд моментів цієї багатогранної теми вже знайшли своє належне наукове висвітлення у роботах сучасних українських істориків [1], залишаються малодослідженими питання, що стосуються існування та діяльності різних політичних партій у подільському селі, ролі радянських органів влади у

суспільно-політичному житті регіону, участі подільських селян у ньому. Тому автор статті ставить за мету розкрити ці сюжети. Об'єкт вивчення – непевське подільське село, предмет – особливості суспільно-політичних процесів у ньому.

Станом на червень 1920 р на Поділлі було лише 18 дійсних членів КП(б)У [2, 9]. На червень 1921 р. губернська парторганізація нараховувала вже 1868 дійсних членів та 561 кандидатів. Вони об'єднувались у 12 повітових парткомів, 19 районних та 19 волосних організацій КП(б)У і нараховували 114 осередків [2, 10]. В той час це була найчисельніша партія на Поділлі.

На початку 1920-х років на Поділлі, крім більшовицьких, діяли організації меншовиків, есерів, анархістів, Українська комуністична партія (УКП) та декілька єврейських партій і груп.

УКП організувалась на Поділлі в 1921 р. завдяки зусиллям прибулого з ЦК УКП С.Симона. Осередки УКП були створені майже у всіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський, при якому діяла молодіжна організація “Ком'юна” як альтернатива комсомолу. Укапісти, як і більшовики, виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти “куркуля”, закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями. Однак УКП критикувала КП(б)У за те, що її політика спрямована “обличчям до Москви, а задом до України” і домагалася створення немаріонеточного уряду УСРР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної Армії, а також за те, щоб український пролетаріат в Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього, укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. Також УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Промбюро і створення альтернативної Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою. Отже, УКП виступала за незалежну УСРР, яка мала б “братерські” стосунки з РРФСР як рівна з рівною. Це йшло в розріз з планами більшовиків, тому вони розпочали наступ на УКП, створюючи такі умови, за яких партія не могла існувати.

У 1921 р. на Поділлі нараховувалося близько 140 членів УКП [2, 9-13], весною 1922 р організація припинила існування [2, 35зв.]. Було створено Бюро з ліквідації УКП на Поділлі, яке реорганізувало її Вінницьку організацію. Після цього організації УКП у повітах проіснували лише до квітня 1922 р. Найбільша на Поділлі Брацлавська організація розкололась, а потім і розпалася. Частина укапістів вступила до КП(б)У. Найбільш активні члени партії С.Симон, І.Кукниченко, О.Вихрь, П.Бевз, А.Фарафонов виїхали з Поділля, залишилися тільки І.Рябокін та О.Яровий. Останній в серпні 1922 р. помер від тифу, а І.Рябокін після цього ніякої роботи вже не проводив [2, 16]. Таким чином, організація УКП на Поділлі була ліквідована.

Децю довше протримались інші партійні осередки, найбільшими з яких були сіоністські партії та групи. На 1923 рік вони нараховували в своїх лавах 526 чоловік, з них сіоністи-соціалісти (Ц.С.) – 250 чол., союз соціал-сіоністської молоді (С.С.С.М.) – 14чол., організація сіоністської молоді (О.С.М.) – 60чол., Гелюхуц – 150 чол., Маккабі – 22 чол., Скаути – 30 чол. Така кількість подібних організацій пояснюється тим, що єврейська партія Поалейціон розпалася на 3 угруповання: Цейреціон, Бенейціон та Альгомейнеціон [2, 171].

У Вінниці розміщувався районний комітет Ц.С. Головну увагу у своїй діяльності і роботі він зосереджував на оргпідприємств та на вдосконаленні роботи трудової організації Гехолуц та спортивних осередках молоді Маккабі і Скаутів. Гехолуц щомісяця видавала свій бюлетень, проводила щотижневі збори. При ній була створена артіль ковалів та гуртожиток, який використовувався для зборів. Свої філії організація мала у Вінниці, Тульчині, Літині, Брацлаві, Хмільнику, Кам'янці, Проскуріві, Каменівці та Вороновиці. Крім щотижневих влаштувались і загальні збори, на яких поширювались бюлетені, журнали, а також критикувалася політика більшовиків.

О.С.М. існувала лише в Кам'янецькій окрузі і здійснювала виключно виховну роботу серед молоді в національному дусі, активно залучаючи її до участі у профроботі, приділяла увагу загальній освіті та фізичному розвитку, що відповідало програмній меті партії.

Схожий характер мала організація С.С.С.М., яка діяла переважно у Вінницькій окрузі. Крім цих груп у 1923 р. на Поділлі перебувало 36 меншовиків, 21 правих есерів, 22 анархісти [3, 190]. Активної роботи вони не проводили.

Більшовики в цих організаціях вбачали загрозу своєму існуванню і особливо існуванню Комуністичного Союзу Молоді [4, 14-15]. Тому всі не більшовицькі партії та організації перебували на обліку в ДПУ, а через деякий час були повністю ліквідовані.

Запровадження НЕПу ставило перед органами радянської влади нові вимоги. Всіх селян закликали до перевиборів представницьких органів влади. “Товариші незаможні селяни! На 5 липня призначено губернський з'їзд Рад Поділля. Зараз по всіх повітах, волостях і селах відбуваються перевибори сільських рад та волосних і повітових виконкомів. Виконати завдання непу ми зможемо тоді, коли утворимо на місцях міцну владу” [5, 27].

На Поділлі до середини 1921 року діяли тимчасові органи влади – ревкоми. В період НЕПу вони були замінені Радами та їхніми виконками. Практика утворення рад робітничих і селянських депутатів в цей період показала, що туди обирались представники з різними політичними поглядами та прагненнями. Наявність у радах певного політичного плюралізму заважала більшовикам формувати тоталітарне суспільство. Особливо це стосувалося сільських рад, де “особливу активність проявляли заможні селяни, а це становило найбільшу загрозу для існуючого режиму” [6, 35]. Тому залучення селян до активної громадської діяльності в радах вимагало добору кандидатів за ознакою їх “революційності”, що забезпечувалось маніпулюванням нормами представництва, незаконним позбавленням виборчих прав, висуванням партійних кандидатур та суто волонтаристським відведенням небажаних кандидатів та виборах у ради.

Партійні та радянські працівники проголошували, що Ради – влада трудящих. Насправді ж широкі верстви населення були позбавлені політичних прав і свобод. Всі важливі справи за них вирішували представники партійних та радянських органів. Під час виборів у місцеві ради уповноважені райкомів намагалися за всяку ціну протягнути намічених райкомом осіб. Хлібороби в багатьох селах вимагали: “Дайте нам достойних голів сільрад – і непорозуміння між владою і народом відпадуть самі собою” [5, 28]. Селяни були готові підтримати новий уряд, але за умови, що він виконуватиме свої обіцянки. Проте антидемократичність нової влади, яка поступово

брала під контроль всі ділянки економічного і суспільно-політичного життя, призвела до того, що до керівництва приходили пройдисвіти, п'яниці [7, 37].

Бюрократизм на селі проявлявся не тільки в ставленні до різних товариств і громадських організацій, але і в питанні політпропаганди: численні збори, мітинги, кампанії проводились тільки на папері. Рішення і постанови обов'язково повинні були носити (і носили!) класовий підхід при вирішенні всіх питань. Так, в резолюції позачергових закритих зборів Терешпільського осередку КП(б)У Вінницької округи, датованої 1924 роком, зазначалось: "Троцькізм був до жовтня 1917 року контрреволюційною течією, таким він є і тепер. Тільки леннізм повинен жити, і він буде жити. Геть троцькізм! Ми вимагаємо від ЦК не зупинятись ні перед жодними заходами для збереження монолітності в наших рядах" [8, 320]. Вимагали перебудови профспілки і громадські організації. Тому VIII Подільська губернська конференція в липні 1922 року, визначаючи завдання профспілок в конкретних умовах Поділля, вимагала посилення керівництва партійних організацій профспілками, підвищення їх ролі та авторитету.

На Поділлі утворювались і так звані комнезами (далі-КНС). Як зазначалось в одній із інструкцій, комнезами – це важіль, за допомогою якого повинні були перевернуті всі соціальні взаємовідносини, міцно вкорінені в життя кожного селянина. Комнезами були єдиною офіційно дозволеною громадсько-політичною організацією на Поділлі. Вони створювались як органи диктатури пролетаріату та пролетаризованого селянства. "З введенням непу основне завдання комнезамів полягало в сприянні господарському зміцненні країни, вони повинні були вирішувати питання селянського землекористування, збору податку, ліквідації неписьменності" [9, 53].

Проте завдання, які стояли перед комітетами незможних селян зводились до наступного: зробити переділ земель та засобів виробництва заможного селянства, в результаті чого підсилити господарське значення маломісних прошарків села, тобто провести заходи "зрівняльної революції" на селі. Насправді мета роботи комнезамів була спрямована і на ліквідацію "політичного бандитизму". "Товариші незможники! На виконання наказу, даного верховним господарем Поділля – I Подільським губернським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вибраному ним губернському виконавчому комітету, організувати при губернській нараді по боротьбі з бандитизмом I-й кавалерійський добровільний полк незможного селянства" [5, 32].

КНС виконували колосальну роботу зі зміцнення позицій радянської влади на селі, тому у циркулярному листі ЦККП(б) від 24 жовтня 1921р. підкреслювалось, що зміцнення організацій незможних селян повинно стати головним політичним завданням сільських партійних осередків. Особливо підкреслювалась роль комітетів незможних селян і в зборі податку з метою згуртування бідноти і збереження за комнезамами провідної ролі на селі.

Статус та завдання комнезамів у податковій кампанії визначав циркулярний лист КП(б)У від 28 квітня 1921 року. У ньому підкреслювалось необхідність подальшого розвитку та зміцнення комнезамів [8, 115]. Збирання податку, як раніше продрозкладки, пропонувалося провести за активної участі КНС та безпосередньо через них. Комнезами таким чином проголошувалися державними збирачами податку.

Збереження КНС та залучення їх до продовольчої роботи свідчило не про кардинальні зміни в

економічній політиці більшовиків, а про тимчасовий відступ від втілення в життя комуністичної доктрини. Прагнути зберегти та зміцнити свої позиції партія не могла відмовитись від політики насильницького розшарування села і підтримки своєї опори – організованої бідноти. Незважаючи на те, що економічні потреби вимагали державного протекціонізму стосовно високопродуктивного виробника – заможного селянства, більшовики через свої доктринні настанови продовжували вбачати у ньому "класового ворога" і основну ставку робили на малопродуктивні сили села в особі незможного селянства.

Помітну роль в політичному житті Поділля 20-х років відігравала ВУЧК – ОДПУ. Подільська губчека була створена 20 березня 1919 р. на засіданні губревкому. Першим головою колегії Подільської ЧК став Г.Білдер. В січні 1920 р. його замінив Б.Потажевич. Після звільнення Вінниці від поляків головою було обрано В.Нікольського, з квітня 1921 р. Подільську губчека очолив А.Заковський.

6 лютого 1922 року ВЦВК прийняв декрет про ліквідацію ВЧК та її місцевих органів. При НКВС створювалося Державне політичне управління (далі-ДПУ). Подільський відділ ДПУ став гідним спадкоємцем губчека. Він проводив роботу в таких напрямках: 1) знищення антибільшовицького підпілля; 2) участь у боях із повстанськими загонами; 3) розлад повстанських загонів зсередини; 4) роззброєння жителів сіл. Ці організації відіграли головною роллю у боротьбі з повстанцями й головним чином завдяки їхнім зусиллям ця боротьба була успішною.

Невід'ємним атрибутом нової влади була міліція. На 1 липня 1922 року губернська міліція мала в своєму складі 172 чол. командного складу, 260 – адміністративно-господарського, 39 – політскладу, 11 – культпросвітпрацівників, 2 лектори, 6 вчителів та 1570 міліціонерів. На озброєнні в міліції було 18 кулеметів та 1757 гвинтівок. Зброї вистачало, за винятком револьверів, яких бракувало на 40% [10, 21]. Особовий склад міліції був ненадійним. Серед міліціонерів було багато випадкових людей та кар'єристів. Хабарництво та зловживання службовими посадами було частим явищем. До того ж, за умов розвинутого кримінального бандитизму, зло-чинності штаб міліції був замалий, і це зумовлювало малу ефективність її роботи. Активних операцій проти повстанського руху міліція майже не проводила.

Для боротьби з повстанцями на початку 1920-х років були створені особливі військово-партійні загопи – частини особливого призначення (ЧОП). Діяльність ЧОП велася в трьох напрямках: 1) попередження антирадянських виступів; 2) організували внутрішню і зовнішню оборону населених пунктів; 3) вели бойові дії проти повстанців. В Кам'янці особливий склад кадрів ЧОП інструктували: "Верховна воля всієї партії повинна бути здійснена через вас".

До вересня 1921 року в Україні було сформовано 2 дивізії, 5 бригад та 6 окремих полків особливого призначення, в тому числі й Подільський [11, 94]. Подільський полк ЧОП складався з 3 батальйонів. Перший батальйон був розташований у Вінниці, Літині, Гайсині та Ольгополі. Другий дислокувався у Жмеринці, Могилеві, Брацлаві та Ямполі. На кінець 1921 року 1-й батальйон нараховував 1032 чол. та 81 жінку, 2-й – 254 чол. та 19 жінок, 3-й – 539 чол. та 34 жінки [12, 1]. Молодий командний склад був неповний і не зовсім відповідав своєму призначенню. Відвідування занять бійцями складало спочатку 70%,

потім знизилось до 9-20%. В полку не вистачало 1300 гвинтівок, 17 коней, 16 підвід, 70 шинелей тощо [12, 11].

В березні 1922 року ЧОП в самостійну військову одиницю, за типом територіально-міліційних військ. На 1 вересня 1922 року ЧОП Поділля складалась з 65 чоловік командного складу, 31 – адмінгоспскладу та 115 бійців. Некомплект був 81 чоловік [13, 14]. За таких умов діяльність ЧОП на Поділлі була малоєфективною. Головною силою, яка боролася з повстанцями, була Червона Армія. Протягом першої половини 20-х років більшовики змушені були тримати на Поділлі значні військові формування. Тут були розташовані 1-й Київський кінний корпус, до складу якого входили 1 та 2 дивізії Червоного козацтва та Башкирський кінний корпус, 24-а Самарська залізниця та 12-а піхотна дивізія, 29-а бригада прикордонної охорони, 112 –й батальйон військ ВЧК тощо [14, 251]. Дислокація цих частин змінювалась, хоча деякі частини мали постійне місце розташування. Забезпечувались ці війська продовольством, фуражем та ін. за рахунок подільських селян. Часто такі побори не зараховувалися до розмірів продподатку, але мали великі розміри, адже лише 24-а Самарська залізниця дивізія нараховувала на жовтень 1921 року 10100 бійців [15, 19]. Дисципліна в цих військах була на низькому рівні. Взаємини червоноармійців та селян не були дружніми, червоноармійці вороже ставилися до селян, часто грабували їх, спалювали цілі села.

Так, у зведенні від комнезамів Старої та Нової Ободівки Ольгопільського повіту в Губвєнраду від 16.11.1921 року йшлося, що “загони й частини Червоної армії наводять на місцеве населення такий страх і паніку, що здається приїхали не захисники робітничо-селянських інтересів, а найзліші їх вороги. Багато червоноармійців, якщо не більшість, заходять в хати зі зброєю, під загрозою розстрілу й під виглядом пошуку зброї без ордеру риються в селянських сховищах, забирають все, що їм подобається, а скарги потерпілих командирам в більшості своїй ведуть до покарання тих, хто скаржився. Часто червоноармійці грабували і просто перехожих, як це було, коли червоні козаки зняли чоботи з стрижавських селян” [16, 320]. Після придушення повстання селян в Ямпільському повіті частини 104 полку, 35 бригад, 12 дивізій ввійшли в с. Петрашівку і почали займатися грабунками [16, 332].

В селі Татарка Ольгопільського повіту червоноармійці після невдалої погоні за повстанцями, повернувшись, почали грабувати хати селян, підпалюючи їх, в результаті чого 2/3 села згоріло [16, 354]. Також були спалені села Зарванці та Медвеже Вушко Вінницького повіту, Шура та Копівка Брацлавського повіту [16, 169]. Всім командирам і політпрацівникам наказувалося використовувати перебування військ у Подільській губернії для зміцнення радянської влади на місцях, співпрацюючи з місцевими радянськими і партійними органами, “що є необхідною умовою успіху військової боротьби з бандитизмом” [17, 38].

У наказі по Подільському губвідділу ставилось завдання виділити “летючі загони”, відповідно до вказівок інструкції по боротьбі з “бандитизмом”. Один з таких “летючих загонів” прибув до села Попова Гребля Чечельницької волості і зажадав від селян 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 підвід, 6-ти пудову свиню, 11-ти пудового бичка, призначивши термін для виконання вимоги всього 2 години. Це викликало у селян підозру, що це бандити, але під загрозою розправи вони виконали вимоги. На другий день вранці було зібрано схід села, але через невідкладні весняно-польові роботи не могли чекати

довго його початку і розійшлися. Незабаром приїхав загін, почали бити в дзвін тривогу, але люди були вже в полі. На дзвін прийшов колишній голова сільради Іван Савинецький і дехто з жителів села. За невиконання вимоги голову вивезли за село, де почали вимагати видати куркулів, а також бандитів і дезертирів, на що голова відповів, що таких у селі немає. Тоді командир загону послав частину своїх людей палити село, а у голови сільради під загрозою розстрілу було взято письмову розписку, що село Попова Гребля взагалі не хоче і не має наміру надалі виконувати розпорядження радянської влади. Загін почав знищувати село вогнем, причому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли. Нарешті виявилось, що було спалено 534 будинки з усіма господарськими спорудами, згоріло двоє дітей і одна літня людина, багато худоби і птиці. В результаті без житла залишилось 1840 жителів села, з них більшість були бідняками без хліба, одягу, худоби [10, 15]. І не дивно, що з цього села, за неперевіренними чутками місцевих жителів, пішло в повстанські загони 700 молодих хлопців [10, 16]. Звичайно, в таких умовах повного безправ'я, грабунків та принижень селяни брали в руки зброю.

Таким чином, в період нової економічної політики, незважаючи на певні зміни в соціально-економічному житті, суспільно-політичне становище подільського села майже не міняється. Набуває обервгів монополізація влади більшовицької партією, відбувається становлення всіх її політичних інститутів. Чільне місце в системі радянсько-більшовицьких органів керівництва займають Ради та їх виконкоми, створені на місцях. Проголосивши Ради владою трудящих, партійне керівництво на ділі порушує цей принцип, використовуючи суто класовий підхід, фактично контролюючи їх діяльність. Списки виборців перевіряються, позбавляються виборчих прав кандидатури, що будь-яким чином знаходяться в опозиції до більшовицької влади. Така виборча система, точніше, система виборчих порушень, давала змогу владі забезпечити у радах переважну кількість потрібних їм представників.

1. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Дис.... к. і. н. – Львів, 1993.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.; Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках.: Автореф. дис.... к. і. н.- Дніпропетровськ, 2000.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.212.
3. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.57.
4. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.492.
5. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.44.
6. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках: Сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
7. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця: Віноблдрукарня, 1987.
8. Поділля в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957.
9. З історії Радянської Вінниччини. Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1960.
10. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.59.
11. Кукель Е. Діяльність частин особливого призначення (ЧОП) на Україні (1920-1924 рр.) // Український історичний журнал.-1974.-№3.
12. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.511.
13. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.512.
14. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Станик В.Р. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Харьков, 1990.
15. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.517.
16. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.6.
17. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.56.

Ю.С. Степанчук

**ДІЯЛЬНІСТЬ РОБІТНИЧО-ШЕФСЬКИХ
ТОВАРИСТВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В 1920-х – НА ПОЧАТКУ 30-х РР. ХХ СТ.**

За сучасних умов структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою, виникає необхідність наукового дослідження досвіду діяльності громадських і політичних об'єднань, які існували в 1920-х – на початку 30-х років в УСРР. Це буде сприяти виявленню комплексу чинників, які впливають на формування суспільних настроїв, роль окремих соціальних верств в суспільному житті України на сучасному етапі.

Однією із форм громадських організацій в 1920-х роках були робітничо-шефські товариства. У різні історіографічні періоди до діяльності шефських товариств зверталися такі дослідники, як Г.Д. Діденко [1], В.М. Довгопол [2], А.П. Молчанова [3], Ц.А. Ямпольская [4], ін. Проте на сьогодні немає повного та об'єктивного дослідження, присвяченого цій темі. Певним винятком є фундаментальна праця М.А. Журби, у якій на фоні етнонаціональних та міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села (20–30-х рр. ХХ ст.) [5], вивчено принципи та форми діяльності шефських товариств у сільській місцевості.

Автор статті ставить за мету з'ясувати діяльність робітничо-шефських товариств в українському селі у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Об'єкт вивчення – робітничо-шефські товариства УСРР, предмет – їхня діяльність в українському селі окресленого періоду.

Робітничо-шефські товариства з'явилися в УСРР на початку 1920-х років і мали на меті домогтися залучення пролетаріату та населення міст до комуністичних перетворень в українському селі. Початок шефства відноситься до січня 1923 року, коли на сторінках „Правди” була опублікована стаття В. Леніна „Сторінки із щоденника”. У властивій для більшовицького лідера манері доводилися практичні переваги шефства робітників над жителями села [3, 201].

Перші товариства „Кульгзмички” виникли в 1924 р. у Харківській, Катеринославській, Київській, Донецькій та інших губерніях. У січні 1926 р. Всеукраїнська шефська нарада, яка відбулася в Харкові, затвердила статут Товариства кульгзмички міста із селом. „...Об'єднання шефських організацій, – зазначалося в постанові, – не повинно йти далі окружного чи губернського масштабу” [6, 715]. Партія шефські товариства вважала засобом масового політичного перевиховання селянства, інструментом соціально-економічних перетворень на селі. „Новий побут народжується у боротьбі зі старим побутом, – йшлося в одній із резолюцій. В цей бій, як в місті, так і в селі, вступили такі добровільні товариства, як Товариство боротьби з алкоголем, Товариство оздоровлення праці та побуту, Союз вояцьких безбожників, Товариство „Геть неписьменність!” [7, 29]. Не дуже переймаючись питаннями шляхів впровадження, доцільності чи результатів шефської діяльності, партійні осередки на місцях, сліпо виконуючи волю вищого партійного керівництва, почали проголошувати шефство над окремими районами та селами.

У Державному архіві Вінницької області зберігаються документи, які засвідчують досить позитивне ставлення самих селян до взятого над ними шефства. Це було, щонайменше, новизною номер

один навесні 1923 року. Спочатку селяни щиро вірили у можливість економічної співпраці із містом, сприймаючи його жителів як не зайву допомогу у весняно-польових роботах [8, 48]. Наприклад, на Чернігівщині фіксуються тенденції, коли із глухих сіл щоденно, з надією отримати допомогу, до шефів міста приходили ходоки. Проте оптимістичні сподівання на реальну підтримку згодом переросли у прикрі розчарування. Причиною стали подвійні стандарти у роботі шефських організацій на селі: більшовицькі агітатори та засоби масової інформації обіцяли практичну допомогу, а насправді – селяни залишалися наодинці зі всіма своїми сільськогосподарськими проблемами.

Невдовзі по всій Україні, починаючи від провінційних центрів і закінчуючи губернськими містами, були створені так звані шефські комісії. Це перша публічна форма більшовицької співпраці міста і села. Якщо у Києві в 1923 році нараховувалося 50 шефських комісій, то на початку 1924 року – близько 70. В Одесі у жовтні 1923 року працювало 35 комісій, які своєю роботою охопили 17 сільських районів [1, 145].

На цьому етапі першою турботою всіх шефських товариств, на думку компартійних лідерів, мала бути безперебійна доставка книжок та масових періодичних видань на село. Черговим завданням для шефів була ліквідація неграмотності та організація серед селянства гуртків політграмоти. Третє завдання вбачалося у проведенні відповідної агітації серед безпартійної сільської інтелігенції та організації роботи із зміцнення інших органів радянської влади [7, 32]. Отже, серед ряду політично-просвітницьких завдань немає жодного, яке б стосувалося матеріально-технічної допомоги селянам з боку шефів, на яку так сподівалося українське селянство.

Що ж до розуміння змісту шефської роботи безпосередніми її провідниками, то тут панував повний хаос. На перших порах шефської діяльності виробничі колективи керувалися власним розумінням справи опіки міста над селом. Гасло „Обличчям до села!” розцінювалося робітниками, здебільшого, як заклик до надання саме матеріальної допомоги підшефним селам. Іноді селянам везли різні предмети побуту, виробу свого підприємства. Наприклад, робітники однієї з одеських фабрик передали у підшефні села взуття та рулони сукна. В Чернігові підприємство шефів, створивши культфонд витратило його на купівлю сівалок, плугів та облаштування сільської пожежної команди [7, 33]. Інші колективи шефів, не вдаючись у тонкощі культурно-просвітницької роботи, на свій власний розсуд втручалися в адміністративно-господарське життя села. Намагаючись у всьому відігравати роль старших керівників-наставників, вони обмежували самостійність місцевих органів влади.

На „політично малограмотних” місцевих партійних та профспілкових керівників зчинився шквал критики. З боку високих компартійних чиновників зазначалося, „що характер шефства не повинен набувати простого матеріального благодійництва” [7, 33].

Восени 1924 року в складі Народи по роботі на селі при ЦК РКП(б) була організована спеціальна комісія по культшефству. Вона вивчила попередній досвід шефської роботи в країні і розробила новий проект основних її положень. 4 листопада 1924 року на засіданні Народи, на якій головував В. Молотов, запропонований комісією проект було затверджено [2, 322]. 23 листопада цього ж року ЦК публікує в „Правді” та розсилає як директиви ЦК РКП(б)

місцевим парторганізаціям „Основні положення культурно-шефської роботи”. У них не рекомендувалося, а вже вимагалось, щоб шефська робота не обмежувалася лише культурним чи політичним просвітництвом, а сприяла роботі місцевих рад, кооперативів, комнезамів, інших громадських та державних органів радянської влади. Також роз’яснювалося, що шефом має бути весь колектив робітників та службовців, а не партійний чи комсомольський осередок [3, 204].

Ці директиви суттєво гальмували основні напрями шефської роботи. Потрібно зазначити, що, у відповідності до конкретних суспільно-політичних умов, змінювалися й завдання та методи роботи громадських організацій. Згодом від тих же шефських товариств вимагали конкретної участі в проведенні хлібозаготівлі, колективізації, ліквідації заможного селянства, інших каральних заходах радянської влади в українському селі.

Адміністративні заходи із структуризації „добровільного” шефського руху не принесли бажаних результатів. Хоча перед від’їздом на село робітникам й читалися інструктивні доповіді, роздавалася відповідна література, проте, в силу своїх політичних здібностей, вони не могли донести у селянське середовище пролетарської ідеології. Чимало архівних джерел свідчить, що шефська культурно-освітня робота закінчувалася для шефів повним фіаско. [9]. Поширеними і звичайними стали факти неявки, невідповідності шефів-доповідачів, надходження старих газет, непридатної літератури. З іншого боку – глибока відраза і неприйняття незнайомого світогляду самим селянством, призводили до формального їхнього ставлення до роздумувано більшовиками культурної змички міста і села. До цього додалося і те, що інколи деякі сільські адміністрації не бажали співпрацювати з шефами. Газета „Коммунист” писала про промовистий випадок на Катеринославщині, коли голова та секретар однієї із сільрад не допомогли шефам зібрати селян, бо „були дуже зайняті грою у карти” [10].

Показовими для того часу є свідчення одного із учасників шефського руху в Кременчуці: „В минулому році наше шефство виражалося в несподіваних наскоках на село. У вихідний день брали із собою оркестр, драмкружок і виїздили на село. Сільської адміністрації, як правило, на місці не виявлялося, вона постійно кудись дівалася. Часто виїзди закінчувалися так: оркестр грав декілька разів „гопак” і ми їхали назад у місто” [11]. Приклад учасника однієї із шефських організацій Луганщини: „Наша копальня шефствувала над селом Троїцьким, що знаходиться у 25 верстах від міста. Зробили декілька виїздів із виставами, музикою, гучними доповідями і т.п. Потім ми рідко з’являлися на селі, іноді місяцями не бували. З’являється декілька чоловік, поговорять в сільраді і назад додому. Зимом шефська робота зовсім замерзла: то коней немає, то посилати нікого. Вирішили залишити це село і взяти інше, поближче. Взяти шефство над двома невеликими селами, за дві верстки від копальні. Усією роботою керувала шефкомісія із 56 чоловік. 50 числяться на папері, а 6 „ведуть” всю роботу. Прийняли гучну резолюцію з приводу шефства над селом. Дали десяток обіцянок селянам. Поступово відвідини села стали рідкіші. Селяни говорили, що вони заплатили б премію тому, хто доставить їм зниклого шефа. Наші матеріальні можливості дуже скудні, щоб проводити шефство на належному рівні. У селян багато потреб, але нам їх нічим задовольнити” [12].

На Вінниччині місцеві шефи, не переймаючись особливостями шефської роботи, після гучного в’їзду в село з музикою... проводили із селянами заняття фізкультурою [8, 71].

Про некомпетентність шефів, їхню необізнаність із специфікою селянського життя свідчать факти діяльності однієї із київських організацій: „В більшості своїй шефи незнайомі із роботою на селі, не вміють розібратися із ситуацією і роблять грубі помилки. Один шеф на нарікання селян відносно неврожаю та безробіття радив їм об’єднуватися навколо свого професійного союзу – робземлісу, мов, у єдності сила! Часто організації присилають на село комсомольців чи кандидатів партії. Такі представники не можуть дати відповіді на запитання селян. Але коли повертаються у місто, то у своїх звітах пишуть, що у селі відбувається страшний безлад: зловживання, пияцтво, привласнення громадського майна і т.п.” [9].

Чи знали більшовицькі лідери про справжній стан справ із культурно-шефською роботою на селі? Дані матеріалів XIII з’їзду РКП(б) підтверджують, що не лише знали, а й добре розуміли. Зокрема, у постанові „Про культурну роботу на селі” зазначалося, що „наша агітація та пропаганда не зачіпає село, селянам вона малозрозуміла” [13, 187]. Насправді владу мало цікавило те, що так зване культурне шефство міста над селом все далі заходило у глухий кут. Через шефські робітничі загони, під маркою просвітницької роботи, влада забезпечувала у такий спосіб постійний контроль і своє представництво практично у кожному селі. За безперервними пошуками нових форм шефської роботи стояло лише одне – якнайдовше утримати робітничі маси на селі. Наприклад, на згаданому вище з’їзді обговорювалися переваги та методи впровадження нового шефства, заснованого на принципах земляцтва. Пропонувалося також, щоб до сіл прикріплялися відразу по дві організації. Наприклад, промислове підприємство і вищий навчальний заклад чи військова частина і транспортне підприємство тощо. Така взаємодія передбачала взаємне виключення об’єктивних недоліків у роботі шефських осередків на селі. Це ще одна форма шефства – шефкомбінати. Згодом ЦК партії у своєму рішенні від 22 червня 1925 року відкрито задекларує головну мету шефства – всіляке сприяння переходу селян до колективної форми господарювання [3, 206].

Поряд із цим партія постійно направляла у села відповідно підготовлених, здебільшого партійних працівників. У 1925 році із міських та промислових центрів України на село було відіслано 3 тисячі чоловік. Це були пропагандисти, що закінчили університет ім. Артема, губернські радянські партійні школи чи, в гіршому випадку, курси перепідготовки. Серед посланців партії були навіть ті, які мали займатися ідеологічною роботою виключно із жіноцтвом [14].

Щоб підштовхнути робітників перейматися шефською роботою, у засобах масової інформації постійно подавалися відомості про низький культурно-освітній та політичний рівень українського селянства, ганьбилася його самотність, культура. Натомість возвеличувалася „пролетарська революційна свідомість”, необхідність її експортування до давно очікуваного на неї села. В одному із циркулярних листів йшлося: „Наше завдання знищити у самому побуті села такі свята як „Дожинки”, „Обжинки”, „Свято урожаю” та створити на селі нові революційні свята. Має бути свято підготовки до нового господарського року та свято сільськогосподарського продподатку. В завдання свята включити агітацію за прискорене внесення

продподатку. Надаючи велике значення цьому святу ЦК вказує на необхідність залучення до його проведення комнезамів, ЛКСМУ, шефські осередки” [15].

З другої половини 1920-х років роботою в справі шефства міста над селом керували окружні товариства „Кульзмички”. Останні, у свою чергу, виконували всі вказівки Центральної шефської комісії при ЦК КП(б)У. За її даними, на перше липня 1926 року лише в 15 округах республіки налічувалася 781 осередок, у яких перебувало понад 300 тис. членів шефського товариства. З цієї кількості робітники складали 57,8%, інші – 42,3%. Партійців у лавах організації нараховувалося 16%, комсомольців – 9,5%, позапартійних – 74,5%. Жінок серед членів організації нараховувалося 12% [16, 21]. Бюджет товариства, як зазначалося в оприлюднених даних, був досить бідним і складався із членських внесків та випадкових пожертвувань.

Із наближенням проголошення курсу на колективізацію, культурно-освітня допомога шефських товариств селу різко відходить на другий план. На перше місце виступає критикована раніше господарчо-виробнича і організаційна робота. У чергових завданнях шефської роботи ЦК вказував, що в подальшому така діяльність має оцінюватися не кількістю завезеної на село літератури, а кількістю організованих колективних господарств, кооперативів, машинних товариств тощо. Перший пункт проекту статуту Всеукраїнського товариства „Кульзмички” так формулює завдання шефської роботи: „Товариство ставить своєю метою зміцнювати та розвивати робітників і селян на основі політичної, культурної та організаційно-господарської допомоги селу” [17, 62].

Протягом 1926 і першої половини 1927 року лише робітниками Київського округу було організовано по підшефним селам 24 кооперативи, 4 машинних станції, відкрили або відремонтували 31 школу, 65 хат-читалень, створили 50 лікнепів та понад 50 ясел [2, 134]. Протягом 1928 року шефські товариства, поряд із іншими громадсько-політичними організаціями, беруть активну участь у формуванні колгоспної системи в Україні.

Отже, руками жителів міста почалося руйнування споконвічних господарських традицій українського села.

1. Диденко Г.Д. *Рабочий класс Украины в годы Восстановления народного хозяйства (1921–1925)*. – К., 1962.
2. Довгопол В.М. *Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації 1926–1929*. – Харків, 1971.
3. Молчанова А.П. *Из истории борьбы за укрепление союза рабочего класса и крестьянства (1924–1925)*. – М., 1956.
4. Ямпольская Ц.А. *Общественные организации и развитие советской социалистической государственности*. – М., 1965.
5. Журба М.А. *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30-х рр. ХХ ст.)*. – К., 2002.
6. *Об итогах совещания по шефству: Постановление ЦК ВКП(б) от 7 мая 1926 г. // Справочник партийного работника*. – Вып. 6. – Ч. 1. – М-Л., 1928.
7. *Итоги шефской работы на селе. (По материалам Орготдела Ц.К.) // Известия ЦК КП(б)У*. – 1923. – № 5-6.
8. *Державний архів Вінницької області*. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 1512.
9. *Меньше неряшливости, больше внимательности // Коммунист*. – 1925. – 3 июля.

10. *Наше шефство // Коммунист*. – 1925. – 29 июля.
11. *За шефской работой // Коммунист*. – 1925. – 21 июня.
12. *Шефствовать делом // Коммунист*. – 1925. – 24 июля.
13. *Комитети незможних селян України (1920–1933): Зб. документів і матеріалів / Ред. І.К. Рибалки*. – К., 1968.
14. *Сенько В. Укрепление села работниками // Коммунист*. – 1926. – 16 февраля.
15. *О празднике урожая. Циркулярное письмо. Всем губкомам КП(б)У // Коммунист*. – 1923. – 18 августа.
16. *Шефство над селом. // Известия ЦК КП(б)У*. – 1927. – № 5-6.
17. *Заячківський М. Підсумки пленуму центральної Шефської Комісії. // Агітатор*. – 1927. – № 1.

О.І.Ганжа

СЕЛЯНСЬКІ ХВИЛЮВАННЯ ТА ВИСТУПИ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Кінець 1927 р. – початок 1928 р. у радянському українському селі позначений відродженням сталінських надзвичайних заходів, спрямованих на злам непу. Це виявилось в проведенні насильницьких хлібозаготівель та непропорційному оподаткуванні. Хлібозаготівельна кампанія набирала обертів, точніше її заходи і форми, спільною ознакою яких залишалися важелі примусу.

Реакція селянства на ряд практичних заходів радянської влади, спрямованих „на подолання заготівельної кризи і приборкання спекулятивних апетитів куркульства” та збору (за висловом Й. Сталіна) „данини”, тобто його „військово-феодальної експлуатації” [4, 129], була негайна, відверта і відкрита. До арсеналу своєї відповіді селяни включили як ті методи, до яких вони зверталися в часи воєнного комунізму: терор, заклики до повстань, погрози, а то й вбивства, представників влади тощо, так і нові, викликані новими умовами: „волинки”, баб’ячі бунти, „італійські забастовки”. У вітчизняній історіографії практично відсутні дослідження, які б стосувалися задекларованої теми. Автор статті ставить за мету проаналізувати селянські хвилювання та виступи в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Об’єкт вивчення – економічна політика радянської влади в українському селі в окреслений період, предмет – форми селянського протесту проти неї.

Селянин, позбавлений права об’єднатися в селянську організацію, яка б захищала його інтереси, як міг, як підказувала йому господарська інтуїція, спробував повстати проти режиму, проти тих його чиновників, які з надзвичайним суб’єктивізмом виконували волю вищого партійно-державного керівництва на селі, обдираючи село до нитки насильницькими хлібозаготівлями, єдиним сільськогосподарським податком, самооподаткуванням, позикою для індустріалізації.

Першими виявами селянських хвилювань можна вважати спроби селян протистояти непомірно зростаючим обсягам хлібозаготівель, непропорційному оподаткуванню, самообкладанню, нав’язуванню позик тощо. Оскільки формально рішення про останні приймалися на зборах, то вони фактично стали першою ареною жорстокої боротьби між селянством і режимом: перші намагалися будь-що „відбитися” від нав’язуваного їм, а режим – будь-якими засобами змусити виконувати їх. Одним із

яскравих прикладів можна вважати події в с. Антонюки, що на Одещині. Після того, як селяни провалили резолюцію про самооподаткування, збори голова оголосив незаконними. Дізнавшись про це, селяни підняли гвалт: „Геть їх! Бий їх!“ Збуджений натовп увірвався до сільради і побив секретаря сільради. Підбурювачі викрикували: „Бери палиці, бий їх!“ [7, 196].

Усього, за неповними даними, тільки за перший місяць 1928 р. у вісьмох округах УСРР зафіксовано 24 факти зриву куркулями зборів і резолюцій по самообкладанню [7, 196]. Вже у 1928 р. на пленумі ЦК КП(б)У Бадасв змушений був визнати, що в республіці склався „єдиний фронт села проти нас“. На липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) цю тезу підтримав М. Бухарін, заявивши, що „ми мали перед собою відому хвилю масового невдоволення. Біля 150 різних виступів“ [7, 339].

Спочатку селянські хвилювання виявлялися в „волинках“ та „баб'ячих бунтах“. Хвиля останніх вже навесні 1928 р. прокотилася майже всіма округами республіки, набуваючи подекуди масового характеру. Так, у с.Мостовому Першомайського округу юрба селян із навколишніх сіл, переважно жінки, чисельністю до 200 чоловік, змусила уповноваженого районного комітету партії більшовиків та райвиконкому для „утихомирення селян“ роздати біля 200 пудів хліба [10, 10]. У с. Гвоздавка того ж округу жінки-селянки не дозволили вивезти заготовлене зерно. Аналогічні події мали місце ще в п'яти селах цього округу [11, 10 зв.-11]. „Баб'ячий бунт“ в с. Градениці на Одещині став провісником одного з найбільших відкритих виступів селян проти режиму. В с. Кам'янка Запорізького округу вже 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. Серед мітингуючих, як зазначалося в інформаційному зведенні ДПУ, було чути антирадянські гасла [12, 64]. Хвиля „бабських демонстрацій“ охопила всі райцентри Мелітопольського округу [12, 29]. В листопаді 1929 р. масові демонстрації з вимогами до місцевої влади відмовитися від насильницьких методів хлібозаготівель пройшли по селах Криворізького округу. Головну роль в цих подіях, як змушені були визнати у своїх зведеннях партійно-державні працівники, відігравали біднота і жінки, які діяли досить організовано. Підвищена активність останніх обумовлювалася тим, що жінкам потрібно було годувати родину, дітей, а також тим, що селяни розраховували, що ставлення до „баб-заводил“ з боку влади буде поблажливішим.

Ці виступи, як і всі інші, були придушені співробітниками ДПУ та міліції. Їхніх учасників заарештували.

Одночасно селами України знову прокоївся „червоний півень“ – підпал – улюблена зброя селянських заворушень усіх часів. Тільки за чотири місяці примусових хлібозаготівель 1929/30 р. в Україні було зареєстровано 78 підпалів. Значно поширився і „тероризм“ селян. Так, якщо за 11 місяців 1928 р. ДПУ зареєструвало 351 випадок „терору“ проти представників влади і активістів, то за аналогічний період 1929 р. ця цифра зросла майже в 4 рази [12, 45].

Селянин швидко зрозумів, якщо сьогодні репресії його не зачепили, то це ще не гарантія недоторканості. У зв'язку з цим селяни юрбою йшли захищати скривджених односельчан. Яскравим прикладом-підтвердженням цієї теми можуть слугувати події в с. Юр'івці Успенського району Луганської округи 15 вересня 1929 р. У цей день Прокопов – зав. райземвідділом, уповноважений з хлібозаготівель – спробував покарати 15 заможних селян, які, на його

думку, зволікали зі здачею державі хлібних надлишків. Коли цих „винуватців“ викликали до сільради, разом із ними прибуло ще 300 односельчан. „З натовпу вийшов селянин Штангеев Євгеній Іванович, який мав міцне господарство: 2 коняки, корову, 14 дес. засіяної землі і, як повідомлялося в спецзведенні, підготованому заступником голови ДПУ УСРР Карлсоном, для першого секретаря ЦК КП(б) С.В. Косіора, звернувся до Прокопова та селян: „Я отримав повідомлення на 200 пудів хліба. Звідки я їх візьму. Де це видано, щоб я сам себе грабував. Я ще не забув як користуватися шашкою і володіти конем. Ви передайте уряду, що коли ви нас пограбуєте, то в нашому селі буде банда, з якою прийдеться боротися. Не виступив Чан-Кай-Ші, так вперед його ми виступимо“.

Подальший діалог продовжувався у такому напрямі:

„Представник РВК: „Хлібозаготівельна кампанія проводиться по всьому СРСР“.

Штангеев: „Тим краще, що ви це робите повсюди“.

Натовп: „Гди, ми веземо свою кров, свої печінки, пам'ятайте“.. „Здаючи 100 пудів хліба даруємо державі 1000 крб грошей“.

Середняк Волга: „Хочете хліб у нас забрати, а погім зігнати у колективи. Ні, цього ніколи не буде“.

Від голови РВК Сердюка селяни також вимагали пояснень щодо підвищення розмірів хлібозаготівель. Коли Сердюк сів у лінейку, щоб поїхати в інше село, селянин Лісник В.І. (50 років) став кричати: „Тримайте їх. Бийте їх, щоб вони сюди не їздили і не грабували“. Хтось кричав: „Краще знищить нас кулеметами, нам буде легше переносити це, ніж грабїж хліба“ [13, 194].

Аналогічно події розгорталися і у сусідньому селі Юр'івка. Зауважимо, що невдоволення з приводу розмірів здачі хліба державі висловлювали не лише заможні, середньо заможні, а й незаможні селяни, біднота. За опублікованими джерелами в УСРР у липні-листопаді 1929 р., відбулося 142 виступи, у СРСР – 973 [7, 743].

За таких обставин селянське невдоволення, що постійно наростало наприкінці 1929 р. не могло не перерости у збройні виступи. Ще у жовтні ЕКУ ДПУ УСРР у своєму спецзведенні „Про дефекти хлібозаготівельної кампанії на Україні“, підготовленому для першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, повідомляв, що на Полтавщині, Кременчуччині, Херсонщині мають місце заклики до повстань [13, 205].

На жаль, змалювати повну картину того, що відбувалося в українському селі взимку 1929/30 р. до цього часу немає можливості, оскільки в розпорядженні вчених є лише уривчасті відомості, з яких складно скласти загальну картину селянських повстань.

Так, відомо, що озброєний загін селян чисельністю до 200 чоловік діяв в Антонінському районі Шепетівського округу. В Червоноповстанському районі на Одещині сформувалися повстанські загони, в яких одночасно брали участь і червоні, і антирадянські партизани часів громадянської війни. Повстання розпочалося з „баб'ячого бунту“ в с.Градениці. Вже через кілька днів хвилювання перекинулося на сусідні села – Троїцьке та Яські, а згодом і на села сусідніх районів – Зельці, Захар'ївка та Свердлово. Селяни розібрали худобу та посівний матеріал, що були у них забрані, побили та вигнали активістів, що проводили розкуркулення, і навіть змогли тимчасово установити свою владу селян району – Яські, Троїцьке, Градениці [6, 110-111]. Захищаючись від влади Рад, повсталі селяни

перекопали всі навколишні дороги, побудували навколо сіл барикади і засіки, озброїлися чим могли: вилами, косами, сокирами. Однак це повстання було швидко й жорстоко придушене.

Особливого розмаху селянські хвилювання набули на Поділлі. Вони становили найбільшу небезпеку для радянського режиму, оскільки серед селян прикордонної смуги існувала специфічна форма протесту проти насильницьких дій влади – перехід кордону. Перехідчики ставали джерелом правдивої інформації про події, що відбувалися на території УСРР, що було дуже небажано для більшовиків які ретельно створювали собі імідж виразника інтересів робітників і селян.

Усього наприкінці зими 1930 р. масовими селянськими хвилюваннями було охоплено 16 округів, серед них всі 11 прикордонних: Шепетівський, Бердичівський, Волинський, Коростенський, Тульчинський, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Вінницький, Одеський та Молдавська АСРР. Селяни виступали під гаслами: „Нам не потрібна радянська влада, яка грабує селян”, „Геть комуністів, які ведуть країну до погибелі”, „Замінити сільради старостами”. Наприклад, у с. Іршики Старокостянтинівського району селяни, виступили під гаслом: „Нам такої радянської влади не треба. Це не влада, а бандити, Вона нас пограбувала і забрала все” [14, 1-12]. Повстали розігнали сільради, озброїлися, виставили пікети, викопали навколо сіл траншеї, послали до сусідніх сіл за допомогою.

Найзапекліші сутички між селянами та урядовими військами відбулися в Тульчинському, Могилів-Подільському та Вінницькому округах. Тут селянськими заворушеннями була охоплена територія 343 сільрад, радянська влада була ліквідована в 73 селях, ДПУ зафіксувало 81 збройний виступ селян [9, 74]. У Шепетівській окрузі в зіткненнях із населенням було вбито 15 представників влади, поранено 32 та побито 280 чоловік. Повстали втратили вбитими та пораненими 49 чоловік, 104 чоловіка було побито та більше 2 тис. арештовано [9, 73]. Майже одночасно почалися хвилювання в Бердичівській окрузі, які владі вдалося приборкати тільки в квітні. На придушення повстання селян с. Михайлівка Дунаєвського району влада змушена була кинути полк кінноти й артилерію. Після „встановлення” порядку було заарештовано всіх чоловіків віком понад 15 років, з яких 300 осіб, а також 50 жінок було відправлено до концтаборів [1, 22].

У 1930 р. у Радянському Союзі було зареєстровано 13 754 випадків масових хвилювань та акцій протесту, третина з яких припадала на Україну [2, 25].

Придушення збройних селянських виступів взимку 1929–1930 р. зовсім не означало їхнього припинення. У березні 1930 р. відбувся виступ селян с. Чеколаковка, які побили актив, розігнали сільраду та обрали старосту. Всі спроби карального загону, що прибув до села, мирновилучити ініціаторів виступу не мали успіху. Більше того, натовп селян, що дуже швидко зібрався на площі для захисту односельців, намагався роззброїти загін. Це протистояння (конфлікт), зрозуміло, закінчився людськими жертвами [2, 394]. Подібні події відбувалися і в багатьох інших населених пунктах України.

У квітні 1930 р. у своєму звіті Бершадський райком змушений був визнати, що „хвилюваннями були охоплені всі села району”. У цьому листі були узагальнені головні вимоги селян: „Не треба СОЗу. Вислати з села комсомол, звільнити заарештованих кулаків та попів, відмінити податок в порядку експериментного обкладання, повернути кулакам

конфісковане майно та будинки, ліквідувати сільради та обрати старосту та писаря, надати виборчі права всім, хто їх не має, відмінити податок на церкву, не треба школи та багато вчителів, хай буде одна школа з одним вчителем, де би вчили закону божому, дати вільну торгівлю, позбавити виборчих прав комсомол, відмінити політику наступу на кулака, всі рівні” [2, 385]. „Порядок” у деяких селах (Баланівка, Фльорине, П'ятківка), доводилося встановлювати зброю.

Як свідчить доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР Карлсона до ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1930 р., ще восени відбувалися масові заворушення на ґрунті хлібозаготівель. У ній вказується, що з 5 по 15 жовтня відбулося 26 масових виступів, які охопили 22 населених пункти 20 районів. У них брало участь 3400 осіб [5]. Наприкінці 1931 – на початку 1932 р. органи держбезпеки знов констатували, що за кількістю масових виступів УСРР продовжує посідати перше місце – 923 масових виступи з 1630 по Союзу [8, 445]. За цей же час ДПУ було виявлено 118 „контрреволюційних організацій” загальною чисельністю 2,5 тис. чоловік.

Усього, за неповними даними, в селянських повстаннях і заворушеннях, взяло участь понад 40 тис. чол. Небезпечність ситуації, що склалася в українському селі, підтверджується тим, що навесні 1930 р. Україну спецслужби зараховували до групи „особливо уражених” регіонів за кількістю виступів [3, 371].

Навесні 1932 р. довготерплячий український народ був знесилений та виснажений. У січні-травні 1932 р. виступи селян мали здебільшого характер голодних заворушень, групових та масових зібрань біля сільрад із наполегливими вимогами надати їм продукти харчування. Такі „волинки” нерідко переростали в активні дії натовпу, самовільний розбір продовольчих та насінневих запасів у колгоспах. У довідці Таємно-політичного відділу ДПУ, в якій аналізувалися „негативні явища на селі”, підкреслювалося: „Кількісне зростання числа масових виступів супроводжується також збільшенням антирадянської активності виступаючих і організованістю виступів” [8, 440].

Навчена гірким досвідом 1930 р., більшість селян вже не бачила порятунку. Проте документи показують, що і за цих умов в Україні були осередки активних дій проти влади. Так звані „продовольчі затруднення”, що фактично свідчили про голод українського села, призвели до нового спалаху виявів селянської непокори. Таємно-політичний відділ ДПУ підготував аналітичну довідку щодо перебігу колективізації та кількості масових виступів селянства у січні-березні 1932 р. у порівнянні з попереднім кварталом. У січні 1932 р. в УСРР було зафіксовано 45 масових виступів, у лютому - 34, у березні - 145. Загалом у I кварталі відбулося 257 виступів, в яких брали участь 23 тис. 946 чол. (У жовтні-грудні 1931 р. було зареєстровано 240 масових виступів і 7 тис. 440 учасників) [8, 350].

Таким чином, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. українське селянство активно протидіяло становленню адміністративно-командних методів управління аграрним сектором економіки УСРР. Рух опору був зумовлений непомірним тягарем хлібозаготівель та оподаткування.

1. Вінниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.
2. Васильев В., Линн Виола. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930) : Сб. док. – Винница, 1997.
3. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003.

4. Документи свідетельствують. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932. / Под. ред. В.П. Данилова и Н.А. Ивницкого. – М.: Политиздат, 1989.
5. Зінченко А. Тех, хто не запишеться в СОЗ, заберем, вивезем на Чорне море, посадим в баржі і потопим // www.day.kiev.ua/2000/podrob/pod1/htm
6. Кульчицький С.В. Ціна „великого перелому”. – К., 1993.
7. Трагедія советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – М., 1999. – Т. 1: Май 1927 – Ноябрь 1929.
8. Трагедія советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – М., 2001. – Т. 3: Конец 1930–1933.
9. Свободная мысль. – 1992 – № 9.
10. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2648.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2643.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2751.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3195.

Г.Т. Капустян, А.А. Лабунець

ВИТОКИ „НАДЗВИЧАЙЩИНИ”

Головне спрямування офіційного курсу радянської влади стосовно аграрного сектору протягом 1920-х років залишалося несхитним – здійснити соціалістичні перетворення в суспільстві за рахунок вилучення матеріальних ресурсів із села. Однак селянин-трудівник не бажав покласти на вівтар соціалістичних перетворень власний статок. Поєднок між владою і селянином стосовно перспектив розвитку на користь першої в змозі була здолати командно-репресивна система управління, яка почала складатися з кінця 1920-х років. Суспільству насаджувалася ідея соціалізму, декларативно змодельована у позаправовому полі партійних документів. У непокірного села потрібно вилучити хліб, впровадивши систему надзвичайних заходів. Сталінські директиви початку 1928 року ознаменували початок „надзвичайщини” – один із трагедійних етапів в історії радянського і українського села зокрема.

Однак офіційній радянській історіографії було накладено „табу” на дослідження проблем, присвячених останнім рокам непу (1927–1929). Вибухом свободи думки і творчості у „післяхрущовський” час, викликом системі неосталінізму стала спроба істориків В. Данилова і С. Якубовської у 1965 році оприлюднити свою позицію щодо поширення „фігури замовчування” на важливі наукові проблеми у статті „О фигуре умолчания в исторической науке” на сторінках „Нового мира”. „В теорії і практиці соціалістичного будівництва, – зауважували автори, – важливе місце займає питання про зміст нової економічної політики, її хронологічні рамки і значення... Партійні з’їзди і конференції, пленуми ЦК за життя Леніна і після його смерті розглядали непу як політику, яка забезпечує розв’язання всіх основних завдань переходу від капіталізму до соціалізму. Проте з початком тридцятих років питання про непу все більше відсувалося в тінь. У першу чергу припинилось теоретичне осмислення практики застосування принципів нової економічної політики на завершувальному етапі соціалістичного будівництва. Сам Сталін обмежився лише тим, що проголосив у 1936 р. „кінець непу”...”

Завершальний етап нової економічної політики, її співвідношення з політикою і практикою

індустріалізації країни і колективізації сільського господарства все ще не знайшли висвітлення в нашій літературі. До цього часу і в конкретних, і в узагальнюючих працях зберігається дивна ситуація: всюди подається розгорнута характеристика переходу до непу, але відсутня жодна згадка про „вихід” із нього. Розвиток країни з 1927–1929 рр. висвітлюється поза новою економічною політикою” [1, 329-330].

Історія неопублікованої статті засвідчила: ряд важливих суспільству тем стали невідгідними для радянського політичного режиму. Резолюція О. Твардовського – головного редактора „Нового мира” на згаданій вище статті була такою: „Дуже потрібне висловлювання. Я за публікацію”. Наступні інстанції проходження статті (обов’язкові в умовах існування радянської цензури) мали діаметрально протилежні точки зору. **Головліт** публікацію загальмував і направив до **Держкомдруку**. Остаточний вердикт мав винести **ЦК КПРС**, куди направили рукопис із ретельним аналізом „відхиленя від ідейних стандартів”, „досягнень радянської історичної науки” тощо [2, 325]. І як наслідок: „Публікація в такому вигляді є недоцільною”, а з В.П. Даниловим проведена відповідна бесіда.

Пострадянський період відкрив нові можливості для історичної творчості, зникнув гриф „таємності” над величезним пластом історичних документів, розтаємничувались архівні фонди і справи. Ставали надбанням гласності резонансні історичні документи. (Варго зазначити, що і опальна стаття В.П. Данилова і С.І. Якубовської „О фигуре умолчания в исторической науке” була опублікована в „Археографическом ежегоднике” у 1994 р.) У другій половині 1990-х – на поч. 2000 рр. міжнародний колектив істориків, очолюваний проф. В.П. Даниловим здійснив науковий проєкт „Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг. Док-ты и мат-лы: В 5 т.” Наукову громадськість вразила кількість таємних директив вищого політичного керівництва країни, у яких визначалася „генеральна лінія” щодо суспільно-політичних і економічних процесів радянської держави. Історичні документи цього проєкту послугують основою багатьом історичним дослідженням з актуальних проблем радянської історії 1920–1930-х років.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати зміст головних положень сталінських директив від 5, 14 січня та 25 квітня 1928 року, які оформили „надзвичайщину”, утверджували принципово нові форми взаємин радянської держави з селянством і виключали ліберальні підходи щодо хлібозаготівель на селі, насаджували жорстку систему репресивних заходів до тих, хто не в змозі забезпечити виконання нереальних сталінських хлібозаготівельних планів. Об’єкт вивчення – соціально-економічна політика радянської влади в українському селі в останні роки непу, предмет – „надзвичайщина”.

Паралельно на фоні „боротьби за хліб” вище політичне керівництво країни розчищало собі дорогу, вільну від опозиціонерів, і зосереджувало владу в одноосібних сталінських руках. XV з’їзд ВКП(б) вперше в „чистому вигляді” змалював картину співвідношення сил у партійно-державному керівництві. На цьому з’їзді ряд відомих діячів партії і держави ще зберігали помірні позиції, характерні для періоду „неопу”. Однак різкі виголоси багатьох партійних і радянських керівників стосовно натиску на сільську буржуазію і форсованих змін соціальних відносин на селі отримали перевагу.

XV з’їзд ВКП(б) відобразив реальне співвідношення сил у вищих політичних колах країни,

які значно поляризувалися після організаційного розгрому ще до початку з'їзду „об'єднаної лівої опозиції” (прихильників жорстких заходів по відношенню до селянства). На з'їзді було виключено з рядів більшовицької партії Троцького, Зінов'єва та їхніх активних прибічників. Таким чином, дисбаланс політичних сил відкрив дорогу на злам непу сталіністам, які мріяли нашвидкоруч примусити селянина відмовитися від власного достатку, віддати хліб задарма соціалістичній державі.

Хлібозаготівельна криза кінця 1927 року – початку 1928 року і шляхи її подолання виявилися тією основою, на якій радянська влада шліфувала політику „надзвичайщини” стосовно села. З цього часу стає зрозумілим, що діалог „влада-селянин” завершився, наступав час владного, жорсткого монологу командного спрямування.

З блискавичною швидкістю 24 грудня 1927 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) приймаються постанови „Про хлібозаготівлі”, „Директива Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям”, „Про направлення відповідальних вповноважених на хлібозаготівлі” [3, 111-114]. Партійним організаціям докорялось: „... вами проявлена недостатня активність при проведенні хлібозаготівельної кампанії... ЦК пропонує вам... добитися рішучого перелому на хлібозаготівельному ринку”. Вимагалось застосувати всі заходи вилучення заборгованості з селян по с/г кредиту, страховим та іншим зборам” [3, 113].

Директивно стимулювався збут зерна селянином-виробником: „Щоб перекидання промтоварів на село привело саме до посилення заготівель хліба, ЦК пропонує вам рядом економічних і організаційних заходів добитися рішучого перелому на хлібному ринку в найближчий час”. Відповідальним уповноваженим з хлібозаготівель в Україну було направлено В. Молотова [3, 112-113].

Невідворотним постав повний провал заготівельної кампанії. 5 січня 1928 року за підписом Й. Сталіна було прийнято директиву ЦК ВКП(б) „Парторганізаціям про хлібозаготівлі”, яка константувала „воєнно-комуністичний „підхід творців директиви щодо виконання хлібозаготівель: „Селяни-комуністи, радянський і кооперативний актив не продали усіх своїх надлишків (курсив авт.), радгоспи і колгоспи також не увесь товарний хліб вивезли, до того ж є випадки продажу ними хліба приватникам”.

Однозначно жорстко вимагалось виконання плану кампанії: „ЦК зобов'язує вас добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях у тижневий термін від дня отримання цієї директиви, причому всілякі відмови і пояснення на свята і т.п. ЦК буде вважати грубим порушенням партійної дисципліни”. Директива вимагала прискорити сплату селянством державі різноманітних податків, розгорнути кампанію по розповсюдженні селянської позики та збору кооперативних паїв. Вона „в пух і прах” розносила за „вопіючі упущення” місцевих партійних і радянських працівників хлібних районів і визначала методи „роботи”, типові для епохи „воєнного комунізму”: жорсткі „покарання” і „репресивні заходи” під час збору недоїмок по всіх видах платежів, особливо стосовно до „куркулів і спекулянтів, які підривають сільськогосподарські ціни”. Сталінська директива ферментує основу програми майбутньої „надзвичайщини”, у напрямі до зламу непу на місяць під керівництвом партії та широкого застосування репресій на селі при виконанні важливої кампанії. Партійним організаціям пропонувалось „... прийняти до ... виконання річне і місячне завдання наркомторгу

на хлібозаготівлі... Всі поточні директиви наркомторгу виконувати беззаперечно... встановити особисту відповідальність керівників партійних, радянських і кооперативних організацій за виконання покладених на них завдань по заготівлях”. З цієї метою вимагалось мобілізувати партійні кадри, „включаючи членів бюро обкомів, окркомів і райкомів, а також президій виконкомів на предмет всілякого посилення хлібозаготівель і залишати їх на місяць до рішучого перелому”. Директива вимагала інформативного забезпечення надзвичайної хлібозаготівельної кампанії: „Організувати в пресі довготривалу кампанію по хлібозаготівлях, зосереджуючи увагу на рішучій і систематичній критиці неоліків хлібозаготівельної кампанії, особливо на конкретних фактах прорахунків в роботі закладів і осіб, винних у халатності, гальмуванні і зривах хлібозаготівель”. Наостанок сталінська директива застерігала, що передбачені завдання з хлібозаготівель належить виконувати „в тижневий термін”(1), бо в протиположному разі ЦК залишає за собою право заміни нинішніх керівників парторганізацій [3, 136-137].

Після сталінської директиви від 5 січня 1928 року надсилалися наступні, які забезпечували її втілення. 8 січня рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) вимагалось: „З огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом нарядів на вивіз хліба зобов'язати НКТорга т. Чернова: 1). За січень виконати повністю поверх січневого плану всю недовантаженість на грудень, листопад і жовтень; 2). В майбутньому не допускати ніякого недовантаження, виконуючи всі наряди НКТоргу СРСР, зобов'язуючи суворо стежити за цим РНК УСРР і ЦК КП(б)У”. І далі загрозливо: „Зобов'язати НКТорг СРСР на випадок навіть незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати Політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення” [3, 146].

14 січня в надзвичайно категоричній формі надсилається така директива Політбюро місцевим організаціям „Про посилення заходів по хлібозаготівлях”:

„Харків, ЦК КПУ, Кагановичу, Медведєву.
Копії: Свердловськ – Молотову, Швернику;
Новосибірськ – Догадову, Сирцову;
Ростов-на-Дону – Мікояну, Андрєєву;
Кзил-Орда – Голошкіну, Кубяку.

... Ми вважаємо, що в південних районах СРСР у нас залишається всього лише півтора-два місяці для хлібозаготівель, після чого настане бездоріжжя. Оскільки південні райони в основному вирішують у цьому році питання про хліб, необхідно використати з усім розмахом цей незначний період часу”. Директивні висновки свідчили про неспроможність її авторів глибоко проаналізувати критичність ситуації, яка склалась на хлібному ринку країни, вбачаючи причину такого у наявності неоліків у роботі керівництва партійних органів. З метою усунення такого стану наказувалось „натиснути зв'язче на наші парторганізації” для посилення їхньої роботи щодо хлібозаготівель, „ударити по скупщику і куркулеві, ... арештовувати спекулянтів, кулачків і інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, не боячись відштовхнути середняка. Останні фрази директиви нагадують прифронтову дійсність „хлібозаготівлі є фортеця, котру ми повинні захопити, чого б це не коштувало. І ми її візьмемо очевидно, якщо поведемо роботу по-більшовицьки, з більшовицьким натиском” [3, 147].

Показовою в плані успішного керівництва хлібозаготівлями була поїздка Й. Сталіна до Сибіру (18 січня – 4 лютого 1928 року). Цей вояж поглибив

драматизм ситуації на хлібному ринку і посилив трагізм ситуації у селі, яке переживало „надзвичайщину”. Підбивала підсумки сталінської поїздки резолюція наради керівників семи східних округ, яка відбулася в Красноярську 1 лютого 1928 року.

Концептуальну основу надзвичайних заходів формують сталінські директиви від 5, 14 січня та 25 квітня 1928 року з приводу примусових хлібозаготівель, які з цього часу стають головними об'єктами політики. Доповнюють їх висновки, зроблені під час поїздки вождя до Сибіру (січень, 1928 року), а також рішення Політбюро ЦК ВКП(б) із питань хлібозаготівельної роботи на селі.

„За сталінськими директивами від 5 і 14 січня, – вважав професор В.П. Данилов, – ця резолюція (наради у Красноярську – Г.К.) повинна бути віднесена до групи документів, які поклали початок, по-перше, переходу до політики розкуркулення і, по-друге, введення прямої наруги і насильства в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань згори – всього того, що отримало назву „перекручень” [4, 38].

Сталінському самовладддю в цій ситуації, здавалося, вжитих надзвичайних заходів було замало. Чергова директива Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 року „Про посилення хлібозаготівель” по суті ще більше підсилювала характер надзвичайних заходів, що мали місце в раніше прийнятих директивах 5 і 14 січня. Сталінське керівництво не влаштувало результати квітневих хлібозаготівель, під час яких посилювалися „демобілізаційні заходи”, коли повсюдно було помічено „відмову від заходів тиску на верхівку села ... , а партійне керівництво не дає цьому належної відсічі”. На травень-червень директивою намічалось „широке розгортання заготроботи”. Директива рясніла заходами, вимогами, спрямуваннями на зразок: „мобілізувати партсили”, „сувору карати”, „рішуче присікати”, „установити дійсну сувору відповідальність заготівельних апаратів”, „посилити натиск на куркульську частину”, „добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр”, „класовий характер заходів тиску” і т. д. Виносились заклики до громадськості (кооперативної і радянської) з метою прийняття рішень цих органів про колективну задачу хліба. Завершувалася директива вимогою блискавичного і беззаперечного підходу до виконання: „В 3-х денний термін телеграфуйте ЦК про прийняті заходи” [3, 261-262].

„Надзвичайщина”, що активно впроваджувалася на місцях, ламала не тільки долі окремих людей, але й деморалізувала суспільну свідомість, знищувала віковічні уявлення про загальнолюдські цінності. У не громадянському суспільстві, яке звикло жити не за правовими нормами, а за волею царя, генсека чи іншого чиновника, важко уявити можливий захист прав, честі та гідності людини. Разом із відновленням надзвичайних заходів втрачалася надія на побудову відкритого суспільства, іскорка якої ще тепліла в роки непу.

Таким чином, аналіз сталінських директив початку „надзвичайщини” дає вагомій підставі констатувати про складання командно-репресивної системи управління радянським суспільством, вивчення цього явища стоїть на часі перед дослідниками. Запорукою позитивного вирішення такого завдання є переконливі історичні документи, відкриті реаліями суспільно-політичного життя на пострадянському просторі.

1. В.П. Данилов, С.И. Якубовская. О фигуре умолчания в исторической науке // Археографический ежегодник

за 1992 год. – М.: Наука, 1994.

2. А.А.Курнос. Неопубликованная статья „О фигуре умолчания в исторической науке” В.П. Данилова и С.И. Якубовской (1965) // Археографический ежегодник за 1992 год. – М.: Наука, 1994.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 гг. Док-ты и мат-лы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1: Май 1927 г. – ноябрь 1929 г.
4. Данилов В.П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929.

Т.Ю. Козацька

САМООБКЛАДАННЯ В УСРР 1928–1932 РОКІВ: ГРОШОВА ПОВИННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Історична наука досліджує факти, події, явища, які відбулися, виявляючи у такий спосіб певні закономірності суспільного розвитку, відтак актуальність її досягнень чи конкретних розробок має все-таки опосередкований зв'язок із сучасними проблемами. Він трансформується через з'ясування та узагальнення історичного досвіду повсякденного життя соціуму, виокремлення його пріоритетів, винесення певних уроків. Минувшина є постійною величиною для науки, а її пізнання актуальним, тому що його результати збагачують історіографію.

Автор статті ставить за мету з'ясувати самообкладання українських селян УСРР у 1928–1932 рр. Об'єктом дослідження є соціально-економічна політика радянської держави в сільських районах України кінця 1920-х – першої третини 30-х рр., а предметом – одна із складових форм сільськогосподарського податку – система самообкладання селян та колгоспників. Якщо податок ще тоді визнали „обов'язковою повинністю населення”, а самообкладання „добровільною формою”, платежів [1, 15], то, безумовно, виникає необхідність їхнього співставлення для виявлення спільних або відмінних функціональних рис. Обрана тема залишається малоз'ясованою в історичній літературі, хоча історики досліджували „джерела соціалістичного нагромадження” та внутрішні резерви для здійснення індустріалізації [2]. Про самообкладання згадують в контексті причин голоду 1932–1933 рр. в Україні [3, 279-280], але не розривають його соціально-політичних функцій та фінансово-організаційного механізму.

Термін „самообкладання” з'являється наприкінці 1927 р. Так, 31 грудня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У визначило ставку самообкладання населення у 35 % від розміру єдиного сільськогосподарського податку [4, 137], а 28 грудня рекомендувало Раднаркому УСРР розглянути закон про самообкладання [5, 70-71]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У були присутні генсек ЦК КП(б)У Л.М. Каганович, голова уряду В.Я. Чубар, нарком фінансів М.М. Полоз, нарком НК Робсільнспенкції УСРР В.П. Затонський, тобто керівники ключових державно-політичних структур. Закон „Про самообкладання людності для задоволення її громадських потреб” уряд та ВУЦВК прийняли надвечір 2 січня 1928 р., а вночі телеграфом надіслали до окрвиконкомів. Наступного дня його опублікували

в газетах [3; 17, 1]. Саме тоді окрфінвідділи почали організувати роботу із запровадження урядової постанови про самообкладання: 6 січня була надіслана відповідна інформація, а 8 січня опублікована центральними газетами; 9 січня сільради одержали бланки для оподаткування; 11 січня встановили конкретні розміри і терміни виконання [6, 10]. Спочатку передбачалося стягнення двох третин суми самообкладання до 1 лютого, а до 15 лютого – решти, але визнали терміни „політично недоцільними”, тому що це „викличе незадоволення усіх і торкнеться селян-бідняків” [6, 13]. Згодом вирішили перекласти тягар на заможних селян, вилучивши у них 70 % суми „негайно і повністю” до 1 лютого [6, 11]. 6 січня 1928 р. Харківський окружний комітет КП(б)У ухвалив наступне рішення: „Запропонувати РІПК проводити саообкладання повністю в розмірі сільгосподатку, допускаючи в окремих місцях перевищення зазначеного проценту в належності від потреб села, можливості обкладання і бажанності самого населення. В заможних і куркульських селах при саообкладанні не обмежуватися 35 % обкладання. Найбільшу важкість самообкладання зосередити на групі більш забезпечених і особливо заможних і куркульських господарств” [6, 4]. Бідняцькі господарства фактично звільняли від самообкладання, тому що вони переважно не платили і сільгосподатку. ЦК КП(б)У інформував окружком про те, що загальна сума самообкладання не повинна зменшуватися по селах, у яких звільнено від подібних зобов’язань селян-бідняків, відтак вона має бути перекладена на „міцні групи даного села” [6, 4]. 20 січня 1928 р. інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс повідомляв партію стосовно нереальності виконання селянами самообкладання, позаяк його сума перевищувала на 25-30 % розмір сільськогосподарського податку, що може спровокувати „негативний політичний ефект” [6, 15]. Секретар ЦК КП(б)У Медведєв рекомендував наприкінці січня виявляти обережність, вилучаючи засоби під час „кампанії самообкладання”, а М. Полоз, на відомство якого покладалося безпосереднє завдання мобілізації селянських грошей, був іншої думки. „У разі невнесення належних сум в остаточний реченець, встановлений сільрадами, – наголошував він у січні 1928 р., – вони розпочинають примусове стягнення з майна неплатника арештом, описом та прилюдним продажем” [6, 17]. Він допускав факт „примусових засобів стягнення сум самообкладання”, тому що на 1 лютого було зібрано лише 21 % запланованої суми [6, 17].

Самообкладання, судячи з фінансового механізму його нарахування та методів стягнення, виявилось додатковим податком із явними ознаками надподатку, котрий мав риси державної повинності, тому що призначався державними органами для заможних груп селян. Застосування „примусових засобів” його стягнення, адміністративно-силового тиску, підтверджує його недобровільний, а репресивно-фіскальний, системний характер. Системність полягала в тому, що соціальний інститут самообкладання стосувався багатомільйонного сільського населення України, а стягненням переймалася адміністративна вертикаль державних органів влади.

Контрольними цифрами першого п’ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР передбачалося мобілізувати шляхом самообкладання селян 700 млн крб, тому Наркомфін УСРР рекомендував окрфінвідділам негайно „розпочати і завершити в період наявності у населення певних засобів” [8, 24]. У березні 1928 р. планували стягнути

80 % суми самообкладання, хоча станом на 10 лютого було зібрано 35,2 млнкрб, а надійшло 18,4 млнкрб, тобто 57 % [6, 28]. Виконання планів самообкладання „за приговорами” вирізнялося в округах. Так, Кам’янецька округа досягла 12,6 %, Тульчинська 7,1 %, Вінницька 88,9 %, Волинська 119,8%, степові округи від 28,7 до 84 % [17]. В абсолютних цифрах вилучення грошей у селян виявилось наступним (див. табл. 1):

Таблиця 1 [6, 28]

Стягнення самообкладання з сільського населення УСРР в 1928 р. (крб).

Райони	Сума за постановами загальних зборів	Фактичне надходження
Полісся	2 2435795	1120788
Правобережжя	751 7518312	246 2465390
Лівобережжя	835 8359941	443 4434938
Степ	899 8990475	512 5123233
Промислові райони	797 7971717	526 5262781
Разом	352 35276280	184 18407130

Вражає розходження сум „за приговорами” зборів селян і реальним виконання, яке свідчить про фіскальну сутність цього надподатку, а з іншого боку – про запровадження чергової форми грошової повинності селян.

Доказом примусового характеру самообкладання була негативна реакція на нього самих селян. На адресу партійно-державних органів надходили листи, у яких селяни, виказуючи невдоволення податками, підкреслювали одночасно таке: „Ще й самооблогу якусь видумали, усе вам мало” [6, 28]. Органи ДПУ на місцях відслідковували тоді політичні настрої. Зокрема, 27 лютого 1928 р. до спецзведення ДПУ потрапив вислів селян с. Левковка Ізюмської округи на Харківщині: „Ми хліб везем лише тому, що нам потрібно розплатитись з податками, а якщо б самообкладання, то не фунта не повезли б” [9, 1]. У с. Ново-Петрівка Сумської округи на загальних зборах селян самообкладання підтримали 12, проти виявилось 164 голоси [10, 3]. Фінвідділ Бердичівської округи підрахував, що селяни мали 3,3 млн крб вільних обігових коштів, відтак визначив самообкладання у 745500 крб, сільгосподаток 1,7 млн крб, тобто 40 % [22]. У зв’язку з цим селяни с. Блажівка заявили наступне: „Навіщо нам самообкладання. Достатньо і єдиного сіль-госп. податку” [10, 3]. Уповноважений Переяславського райпарткому, котрий займався агітаційною кампанією за самообкладання в с.Виповска, доповідав: „За самооподаткування не було ні одного голосу, проти всі присутні, яких було до 70 душ; треті збори – один за, всі проти; четверті збори – 45 присутніх – за пропозицію про самооподаткування не було ні жодного голосу, проти 37 і 8 не голосували” [6, 34]. Селяни сприймали самообкладання як додатковий податок.

Селянські листи, які протягом першої половини липня 1928 р. надходили до редакції газети „Радянське село”, зафіксували примусовий зміст механізму самообкладання, а не добровільну форму податку. Селяни відмовлялися сіяти, тому що з кожної десятини посіву мали платити податок, а від його загальної суми – самообкладання. „Остап Вишня писав, – зазначалося в одному з листів, – що раніше за крест’янина не безпокоїлись, оддав осінній податок і більш його ніхто не трогає, а тепер не забувають, як начнуть з осені господарок, як шкребнуть, то він бідний й сюди й туди, б’ється і вилазе – послідне продає, а то придуть та будуть описувати. Казали, що з вас брали податок, а тепер в десять раз більше беруть. Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев’яне,

а тепер наділи совецьке – желізне, запрягають так і самообкладанням” [11, 9]. У селах Христинівського району Уманської округи принцип добровільності самообкладання виявився фарсом, тому що „вони сами вперли цей податок, вилучаючи майно, реманент, одяг: „даеш без розговора” [11, 57]. 11 лютого 1928 р. селянин Т.Тишко з с.Мешаровка Теплицького району Уманщини писав другові М.Іщенку до Червоної армії: „У нас тепер йде самообкладання. Селяни, що мешкають на селі, будь то жид, будь то учитель, або селянин, які працюють на землі, 35 коп. з рубля, а які на чистому грошовому доході – по 15 коп. з рубля. Так що деяким селянам дуже важко і селяни цим дуже незадоволені. У мене податок був 10 крб, а самообкладання 9 крб50 коп.” [11, 58].

Листи надходили від селян різних округів та регіонів України, у них висловлювалося невдоволення подвійним оподаткуванням – продподатком і самообкладанням. В Олевському районі Коростенські округи селяни скаржилися на те, що „сплатили продподаток дуже важкий, а тепер видумали новий податок – по 35 коп. з рубля” [11, 58]. Скаржилися на обмежений термін внесення самообкладання, на його розміри стосовно загальної суми податку. Вони коливалися залежно від оподаткування селянського господарства, від його економічного стану. 5 січня 1928 р. В.Я. Чубар принципово погодився з тим, що „додаткове самообкладання можливе”, а Медведєв вважав чинним рішення загальних зборів села про самообкладання, якщо „з’явилася третина виробників” [6, 2]. Восени 1928 р. Наркомфін УСРР рекомендував не підвищувати ставку самообкладання більше 25 % від суми єдиного сільгосподатку, хоча Раднарком УСРР, погоджуючись з такою пропозицією, не заперечував збільшення до 50 %, якщо є „економічні можливості” [6, 80]. 6 листопада 1928 р., тобто з нагоди чергової річниці жовтневої революції, наркомфін видав інструкцію про самообкладання з дозволом про 50-відсоткову ставку, розгорнувши „ударну кампанію” його проведення [6, 80].

Механізм самообкладання виявився доволі простим. Райфінвідділи розподіляли суми виконання планових завдань мобілізації коштів населення по селах, а сільські ради скликали загальні збори селян, встановлюючи подвірні ставки і терміни стягнення. Інколи самообкладання використовували для стимулювання хлібозаготівель, а також для форсування колективізації та боротьби з „куркульськими елементами”. Недорід 1928 р. негативно позначився на фінансово-економічних можливостях селянських господарств, від так зростання ставки самооподаткування у 2 рази викликало опір селян. Так, селянин с. Петровське Ізюмської округи Ф.Л. Захаров зазначав у 1928 р.: „Громадяни, у нас цього року недорід, самообкладання ми платити неспроможні, а якщо і доведеться, то не більше 15 % з відерочкою до 1 травня” [12, 62]. У 1927/28 господарському році було використано 65,9 % суми самообкладання, а за 1928/29 господарський рік недостача становила 2 млн крб [8, 24].

Аналізуючи звіти окружних виконавчих комітетів, надісланих протягом першої половини 1929 р., автор дійшла висновку, що самообкладання, крім функцій масового вилучення селянських коштів, виявилось також засобом економічного виснаження так званих куркульських господарств. Так, 20 лютого 1929 р. Кременчуцький окрвиконком, підсумовуючи наслідки хлібозаготівель, констатував про

застосування „засобів примусу”, у тому числі „проведення самообкладання за попередніми постановами в межах даних йому контрольних цифр з тим, щоб основний тягар зазначених операцій поліг на кулацтво та заможне селянство взагалі” [12, 62]. У звіті дослівно підкреслювалося „проведення самооподаткування населення за класовим принципом” [12, 66]. Офіційні документи, а також листи селян, фіксують два терміни: „самообкладання” і „самооподаткування”, – які свідчили про додаткове стягнення податку з сільського населення, що займалося сільським господарством і сплачувало єдиний сільськогосподарський податок.

Основний тягар оподаткування, від так і самообкладання, припадав на заможні групи селянських господарств, тому що, дотримуючись класового принципу, бідне селянство, за рішеннями сільських рад, звільнялося від його сплати. Так, у березні 1929 р. 28,8 % господарств Запорізької округи було повністю звільнено від самообкладання, 12,3 % частково, але весь тягар перекладався на заможні господарства, яких налічувалося 10 % від загалу в окрузі [12, 74]. Сума самообкладання зросла по окремих господарствах з 20 до 200 %, а його виконання виявилось майже вичерпним, позаяк змінили „методи стягнення”, тобто 2 % вилучень відбувалося „шляхом застосування примусових заходів” [12, 75]. На Київщині самообкладання використовували під час хлібозаготівель. „Самообкладання, – зазначалося у звіті Київського окрвиконкому 19 березня 1929 р., – що було проведено в 1927 р. на 35-50 %, один з методів, що примусило заможне селянство викунити на ринок певну кількість хліба. Цього року самообкладання в розмірі 25 % сільськогосподарського податку проводиться на Київщині без особливого натиску” [12, 82]. Отже, судячи зі звітів окружних органів влади, примусові методи застосовувалися при стягненні самообкладання.

Положенням „Про єдиний сільськогосподарський податок”, ухваленим ЦВК СРСР 21 квітня, особливо статєю 28, було запроваджено індивідуальне оподаткування не за нормами, а на підставі даних податкових комісій про доходи одноосібних господарств [13, 212]. Ця вимога поширювалася на принципи самообкладання. Зокрема, 2 квітня 1929 р. Луганський окрвиконком зазначав, що класовий підхід було збережено при самообкладанні заможних селян у 1928/29 господарському році, позаяк його ставка залежала від прогресії оподаткування [12, 90]. Зазначалося також суттєве зростання самообкладання заможних груп селян. Воздвиженська сільська рада Железнянського району Донбасу, спираючись на закон про самообкладання, нарахувала селянинові Л.Д. Макаровському у червні 1929 р. 1600 крб стягнення [12, 97].

Основним органом влади, котрий займався встановленням відсоткових ставок самообкладання і термінів їхнього виконання селянами, були сільські ради. Діяли сільські облікові комісії, організовані з представників сільських рад, комітетів незаможних селян, активістів інших громадських організацій, які обстежували економічне становище селянських господарств, виносили ставки обкладання на загальні збори сіл. На Полтавщині самообкладання провели в усіх селищах протягом 1929 р. на суму 1137803 крб проти 1030964 крб у 1927/28 господарському році [14, 5]. Цікаво, що 453 крб надійшло у формі „трудової участі”, тобто це був відробіток шляхом примусової праці. Кількість рад, у яких селянами було прийнято

самообкладання, зростала, але сума надходжень була незначною (див. табл. 2):

Таблиця 2 [15, 58]

Динаміка самообкладання сільського населення УСРР (за грудень 1928 – червень 1929 р.).

Дата	Кількість сільрад з самообкладанням	Встановлена сума (тис. крб)	Фактично надійшло (тис. крб)
1.12.1928	1823	3484	70
15.12.1928	5351	16235	1,598
1.01.1929	7282	18655	4,882
1.02.1929	8249	20283	11,878
1.03.1929	8924	20563	15,926
1.04.1929	9236	20772	16,926
1.05.1929	9240	20772	17920
1.06.1929	9240	20772	18006

Надходження суми самообкладання зростало, але за рахунок селяни, тому що колгоспники сплатили 46,2 тис. крб, середняки – 14,4 млн крб, так звані куркулі – 3,1 млн крб, інші групи (кустарі, ремісники, торговці) – 180 тис. крб [15, 58]. Мобілізовані у такий спосіб кошти сільського населення розподілялися наступним чином: 67,2 % на потреби народної освіти, 5,4 % на охорону здоров'я, 7,3 % на дорожнє будівництво, 12,6 % на благоустрій, 4,8 % для поліпшення сільського господарства [15, 58].

7 серпня 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову „Положення про самообкладання населення на задоволення його громадських потреб”, а Наркомфін УСРР одразу видав інструкцію, згідно з якою пропозиції стосовно самообкладання висували окремі особи, сільські ради та КНС. Загальні збори сликкала сільська рада, оголосивши дату їхнього проведення за тиждень, а рішення було правочинним, якщо з'явилося 50 % громадян [8, 3]. До соціальних груп, які підлягали самообкладанню, належали селяни-колгоспники, службовці, кустарі, які займалися сільським господарством та сплачували податок. Сума самообкладання не повинна була перевищувати 30 % ставки єдиного сільськогосподарського податку [8, 4]. Громадяни, які не сплачували податків, не підлягали самообкладанню, як і міське населення. Кампанію вилучення коштів планували завершити до 15 грудня 1929 р. Загальна сума самообкладання по РСФСР становила 97,3 млн крб, у тому числі для РСФСР – 71,7 млн, а для УСРР – 20 млн крб, решта припадала на Білорусію та Узбекистан [16, 17]. Запровадження індивідуального оподаткування заможних селянських господарств, особливо після постанови РНК УСРР „Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське” від 13 серпня 1929 р., дозволило фінорганам та місцевим органам влади максимально вилучати кошти сільського населення шляхом його додаткового оподаткування. В Україні індивідуальним обкладанням було охоплено 2 % господарств, у тому числі 1,5 % на Поліссі, 1,4 %, на Правобережжі, 2,5 % на Лівобережжі та 2,4 % у Степу [16, 1-6]. Якщо взяти до уваги, що в УСРР тоді існувало 5,2 млн селянських господарств [17, 17], відтак самообкладанню за максимально високими нормами підлягало, щонайменше, 340 тис. селянських дворів.

Застосування репресивно-каральних методів та адміністративно-фінансового тиску до селян дало значне збільшення надходжень по лінії самообкладання, але продовжувало не відповідати плановим завданням. На селянських сходах у РСФСР, УСРР та БСРР ухвалили 141,1 млн крб самообкладання, з них в Росії 89,3, в Україні 48,2, в Білорусії 3,6 млн крб. Надійшло станом на 31 грудня 1929 р. 85,6 млн крб, у тому числі 47,6 млн із РСФСР, 37,3 млн із УСРР та 434 тис. крб із БСРР, тобто 60,5 % від встановленої суми

[18, 18]. 2 вересня 1929 р., за матеріалами фінорганів, у 37 округах (з 41 в УСРР) селянам нав'язали 35 млн крб самообкладання, що становило 88 % контрольного завдання, а до сільських кас здали 17,6 млн крб [8, 55]. Станом на 1 грудня було одержано 37,3 млн крб, тобто 77,3 % суми. На Поліссі показники становили 73,9 %, на Правобережжі – 75,7 %, на Лівобережжі – 78 % [8, 107], тобто недовиконання свідчило про фінансово-економічну неспроможність селянських господарств сплачувати одночасно податок та самообкладання, а також інші натурально-грошові повинності – хлібозаготівельні завдання, м'ясозаготівлі, штрафи.

Масова колективізація і політика розкуркулення звужували соціальну базу платників самообкладання, тому що значна частина селянських господарств потрапила до колгоспів, відтак селяни-одноосібники, які масово сплачували податки, одержували пільги або звільнялися від них. Колгоспи не підлягали самообкладанню, позаяк відраховували кошти до різних фондів соцкультпобуту. У зв'язку з цим основний податковий тягар лягав на селян-одноосібників, які не пішли у колгоспи.

Фінансові органи висловлювали незадоволення темпами та обсягами надходження коштів від населення. На 15 січня 1930 р. їх запевнили, що, згідно з даними сільських рад, мало надійти 48,5 млн крб, а реально вони одержали 43,2 млн крб, тобто 89,1 % [8, 107]. Необхідно зазначити, що від вересня 1929 р. ставка самообкладання становила 40-50 % від суми сільгосподатку [19, 4], але навіть така політика не давала бажаного фінансового ефекту. Основними регіонами, селяни яких максимально відраховували кошти за статтею самообкладання, були Правобережжя – 10 млн, Лівобережжя – 11, млн, Степ – 14,4 млн крб. Гіршими були показники гірничо-промислового району – 7,4 млн крб [57], тому що там переважало міське населення та робітники. Наприкінці 1929 – на початку 1930 р. сума самообкладання, яку одержали фіноргани, становила 40 млн крб, із них 39,8 млн сплатили селяни-одноосібники [18, 4]. 1 квітня 1930 р. начальник податкового управління наркомфіну УСРР О. Кушнір інформував наркомфін РСФСР про те, що сума надходжень по лінії податку, боргу попереднього року, стягнення штрафу і самообкладання становила 99,3 млн крб, із них так зване самооподаткування дало 45,9 млн крб [20, 281]. Якщо 1 грудня 1929 р. 10879 сільських рад встановили подвірні ставки самообкладання селян, то 1 січня 1930 р. – 10882, а 1 лютого 1930 р. – 10915 з 10921 в УСРР [8, 327]. Помісячно виконання селянами грошової повинності, якою для них стало самообкладання, виглядало наступним чином (див. табл. 3):

Таблиця 3 [8, 327]

Динаміка самообкладання сільського населення УСРР (1 жовтня 1929 р. – 1 березня 1930 р.)

Дата	Контрольні цифри сільрад (тис. крб)	Надходження коштів (тис. крб)	Питома вага (у %)
1.10.1929	47269	25804	52,5
1.12.1929	48257	37355	75,9
1.01.1930	48515	42225	85,8
1.02.1930	49164	44287	90
1.03.1930	49597	46090	94

Протягом півроку сільські ради, скликаючи загальні збори селян, не спромоглися суттєво збільшити суму самообкладання, але їм вдалося максимально наблизитися до планового завдання.

Відсоток встановленого самообкладання до сум сільгосподатку в округах дорівнював 40%, а в деяких навіть 65% [8, 328]. За соціально-економічними групами сума самообкладання, стягнена протягом першої половини 1929/30 сільськогосподарського року, розподілялася наступним чином: 330 тис. сплатили колгоспники, 34,3 млн – середняки, 14 млн – так звані куркульські господарства, 490 тис. крб – кустарі та інші платники податку [8, 328]. Самообкладання торкнулося і середняків, тому що політика розкуркулення фактично на весну 1930 р. ліквідувала цю заможну групу селян. Не випадково О. Кушнір рекомендував тоді підняти ставку самообкладання до 75% розміру податку [8, 328-329]. За доради ЦВК і РНК СРСР, переглянувши попереднє рішення, ухвалили 23 грудня 1930 р. постанову „Про обкладання куркульських господарств єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку” [12, 254], якою зобов’язав виявити всі „куркульські господарства” і максимально їх оподаткувати, але забороняв застосування цієї постанови стосовно середняків.

Виникла парадоксальна ситуація з оподаткуванням: уряд прагнув максимальної мобілізації селянських коштів, а з іншого боку – займався популізмом. Насправді відбувалося подвійне оподаткування селян. Збільшуючи суми сільськогосподарського податку, влада автоматично підвищувала відсоток самообкладання, тому що він залежав не лише від адміністративного фактору, а також від встановленого податку з двору. Фінансовим планом УСРР 1931 р. передбачалася „мобілізація коштів населення” в розмірі 1,2 млрд крб проти 850 млн крб 1930 р., у тому числі від сільського населення надходження мали скласти 750 млн крб проти 550 млн крб минулого року. Сільгосподаток збільшили з 84 млн до 125 млн крб, а самообкладання з 66 млн у 1930 р. до 95 млн крб 1931 р. [21, 40-48]. Виявляється, що сума самообкладання у 1931 р., яку фіноргани прагнули вилучити у населення, перевищували суму надходжень з усіх податків сільського населення 1929/30 господарського року. Грошові повинності українських селян виявилися так (див. табл. 4):

Таблиця 4 [21, 45]

Розміри грошових вилучень на одне господарство протягом податкового року (в крб)

Соціальна група	Всіх платежів		У тому числі обов’язкових	
	1930 р.	1931 р.	1930 р.	1931 р.
Колгоспники (з платежами колгоспів)	133	163	33	70
Колгоспники (без платежів колгоспів)	40	53	6	14
Бідняки	37	42	4	7
Середняки	113	145	52	95
Куркулі	1359	2205	1007	1915

Колгоспники і середняки, якщо скористатися даними М.Шафіра, сплачували приблизно однакові суми, хоча за обов’язковими платежами середняки платили значно більше, але основний тягар припадав на так званих куркулів. У реальних соціально-економічних відносинах, які склалися в українському колективізованому селі на осінь 1931 р., селяни сплачували значно більше, виконуючи одночасно натуральні та грошові повинності. Наприклад, селянин Є.Болько Шеметівської сільської ради Цебриківського району на Одещині мав внести 154 крб і 54 коп.

сільгосподатку та 154 крб і 65 коп. самообкладання, 32 крб держстраху. За невиконання державних зобов’язань його майно підлягало конфіскації і продажу на торгах [12, 361]. Селянинові тієї ж сільради Ф.Є.Штаха встановили 41 крб 75 коп. податку та самообкладання 41 крб 75 коп., тобто 100%. Він їх не зміг виконати, а тому його продали [12, 362]. Така ж доля спіткала і решту односельчан. На середину грудня 1931 р. сільгосподаток становив 115 млн крб, а в 1932 р. – 142 млн крб, самообкладання – відповідно 56,9 млн крб у 1931 р. та 86 млн крб у 1932 р. [22, 15]. Про добровільність, яку у 1932 р. продекларував І.Борисов у брошурі стосовно нового закону про самообкладання [1, 15], фіноргани не дбали, виконуючи контрольні цифри річного плану. Від самообкладання звільнялися колгоспи і радгоспи, пенсіонери, студенти, інваліди війни, але не священики, які жили в сільських районах. Селян позбавляли майна, житла, землі, розпродуючи на торгах, якщо вони не виконували державних завдань, тобто повинностей. „Прошу сільраду повернути мені хату, – скаржився М.М. Явдошенко з с. Черемушне на Харківщині, – мою усадьбу з постройками так як моє майно продано за невиконання грошового налогу” [12, 489]. Одночасне виконання селянами натуральних повинностей (хлібозаготівельного плану, твердого завдання м’ясозаготівель, поставок незернових культур) та грошових (сільськогосподарського податку, самообкладання, штрафів, позик індустріалізації) виснажило продвольчу базу сільського населення, зумовило трагічні наслідки голодомору 1932-1933 років.

Проаналізувавши офіційні документи партійно-державних органів влади в УСРР, архівні фонди наркоматів, ЦК КП(б)У, автор дішла висновку про запровадження в сільських районах України кінця 1920-х – першої третини 30-х рр. системи повинностей у вигляді єдиного сільськогосподарського податку та його функціональної і органічної частини – самообкладання. Доказом існування факту повинностей селян є примусовий характер встановлення розміру додаткового оподаткування і методи його виконання (репресії, кофіскація майна тощо). Терміни самооподаткування і самообкладання тотожні, вони віддзеркалюють організаційні форми грошової повинності українських селян. Від суми сільгосподатку залежала і ставка самообкладання, тобто надподатку, стягнення якого відбувалося за соціально-класовим принципом. Основний тягар оподаткування держава свідомо переклала на „заможно-куркульські елементи”, що означало встановлення системи їхнього визиску шляхом накладання грошової повинності.

1. Борисов И. Новый закон о самообложении на 1932 год / Под редакцией М. Вербицкого. – М., 1932.
2. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К.: Наук. думка, 1975; Резниція М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937): Очерк историографии проблемы. – К.: Вища школа, 1977.
3. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
4. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 135.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2509.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2756.
7. ЗУ УСРР. – 1928. – № 1.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 30. – Оп.

2. – Спр. 5283.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2779.
10. ЦДАГОУ. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2776.
11. ЦДАГОУ. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2756.
12. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
13. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1928. – № 24.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 3773.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5795.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5295.
17. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Харків, 1930.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5270.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 131.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5382.
21. Шафир М. Фінансовий план на 1931 р. // *Господарство України.* – 1931. – №11-12.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 4402. – Оп. 1. – Спр. 204.

С.М. Свистович

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК УСРР З ОХОРОНИ ПРАЦІ В 20-30-х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У сучасній історичній науці відбувається переоцінка соціально-економічних процесів, що мали місце в 1920–30-х рр. у Радянській Україні. Наразі актуальною є оцінка з нових, вільних від ідеологічних штампів, позицій і участі профспілок у соціально-економічному житті радянської України в 20–30-х рр. ХХ ст. На нашу думку, для молодшої української держави є актуальним пізнання радянського суспільства, процесів, що проходили в ньому, феномену індустріалізації і, нарешті, соціально-економічної політики радянської держави через вивчення історії профспілкового руху тоталітарного більшовицького суспільства.

Діяльність профспілок у радянській історичній науці не отримала належного висвітлення. Основна маса літератури – це популярні книги, брошури 20–30-х рр. ХХ ст., автори яких були керівниками профспілок, кореспондентами періодичних видань. Вони мали на меті не наукове дослідження діяльності профспілок, а їхню популяризацію серед населення. В подальшому публікацій, що стосувалися профспілкового руху в Україні, виходило вкрай мало. Зрідка друкувалися науково-популярні видання та окремі статті в науковій періодиці, але ґрунтовних наукових досліджень не проводилося. Хоча використання комуністичним режимом громадських об'єднань та профспілок у соціально-економічних перетвореннях в Українській СРР висвітлювалося сучасною українською історичною наукою, але участь останніх у формуванні законодавства з охорони праці, формування державної політики з безпеки виробництва не було предметом спеціального наукового дослідження. Тому метою статті є висвітлення участі профспілок Української СРР у здійсненні заходів із безпеки виробництва та праці робітників в 20–30-х рр. ХХ ст., їхньої ролі у відповідній політиці компартійних органів. Об'єкт вивчення профспілки УСРР 20–30-х рр. ХХ ст. предмет – їхня діяльність із охорони праці.

Діяльність профспілок з охорони праці в СРСР і, зокрема, в Українській СРР, мала свої особливості, що впливали із загальної специфіки радянських профспілок – „передавального пасу від партії до мас”. Передусім варто відзначити цілковиту залежність

профспілок від влади, що детермінувало і потребу у санкціонуванні державою діяльності профспілкових організацій з охорони праці. В той час, як профспілки в демократичних країнах самі визначали напрямки і зміст своєї діяльності з охорони праці, радянські профспілки мали проводити цю діяльність у контексті відповідної державної політики. Тоді як охорона праці є однією з найважливіших сфер діяльності профспілок у демократичному суспільстві, у радянському тоталітарному вона була другорядною: на першому місці для профспілок було забезпечення впливу правлячої партії на маси, їхнього контролю з боку радянської компартійної влади. Однак більшовицька еліта була зацікавлена у нормальному функціонуванні виробництва, що було неможливим без проведення комплексних заходів із охорони праці. Прикривалося це демагогічними заявами про повсякчасне піклування „пролетарської” партії про життя трудящих.

Функції охорони праці визначилися у діяльності профспілкових організацій під час переходу до нової економічної політики. Посилення уваги профспілок до проблем охорони праці можна розглядати як політику соціального партнерства, що була спрямована на соціальну стабілізацію.

Варто передусім розглянути повноваження профспілок у сфері соціального захисту робітників, трансформації цих повноважень, зміни у розмежуванні повноважень державних та профспілкових органів у сфері охорони праці. З 1921 р. до їхньої компетенції входили вже головні питання охорони праці. В цей час профспілки проводять і законодавчу діяльність, що стосувалася охорони праці, оскільки комісаріат праці в цей час займався лише обліком і розподілом робочої сили. Проте у 1922 р. влада позбавила профспілки законодавчих повноважень, перебравши цю діяльність на себе. Формально профспілки могли брати участь у розробці законодавства про працю, однак їхні функції були тепер суто дорадчими. Вплив профспілок на законотворчу діяльність держави передбачався шляхом відповідної ініціативи вищих профспілкових органів, через роботу профспілкових представників у державних законодавчих органах, шляхом обговорення проектів постанов з питань трудового законодавства серед профспілкових функціонерів та членів профспілок. Однак на практиці, через партійно-державний контроль, ухвалені законодавчі акти не забезпечували належної участі профспілок у законотворчій діяльності [13, 167]. Незабаром участь профспілок у виробленні трудового законодавства стала суто формальною, фактично вони були відсторонені від цієї діяльності, оскільки влада не могла допустити контролю над своєю законодавчою діяльністю.

Діяльність профспілок із охорони праці можна вважати продовженням державної політики. Компартійна влада дала профспілкам повноваження у соціальній сфері, в тому числі й з охорони праці, передусім для того, щоб звільнити себе від „невдячної рутинної роботи” [9, 95], однак, профспілки у своїй діяльності з цього напрямку керувалися не реальним задоволенням вимог робітників, а вказівками компартійних органів. Профспілкові організації в СРСР були лише знаряддям влади, тому не могли бути ініціаторами у справі охорони праці, їхня діяльність у цій сфері була жорстко регламентованою. Передусім варто відзначити такий аспект діяльності профспілок із охорони праці, як посилення на виробництві заходів із техніки безпеки, боротьбу із виробничим травматизмом. На радянських підприємствах був досить високий рівень виробничого травматизму.

Багато в чому це було зумовлено недотриманням робітниками правил техніки безпеки, їхнього необізнаністю із цими правилами. Адміністрація ж підприємств часто не вживала заходів щодо поліпшення техніки безпеки на виробництві. Так само мало дбали й про інструктування робітників і з приводу техніки безпеки. Виробничий травматизм посилювався із розгортанням процесу індустріалізації. Із села під час індустріалізації йшов на підприємства великий прилив робочої сили. Поява великої кількості робітників-новачків на виробництві, відповідно, зумовлювала й значне підвищення рівня виробничого травматизму, оскільки нових робітників часто не інструктували належним чином із приводу дотримання правил техніки безпеки. Серед цих вихідців із села був найбільший відсоток виробничих травм [5, 81], тому профспілки приділяли провідну увагу роботі з техніки безпеки саме з цими робітниками, пов'язуючи навчання вищезгаданих робітників правилами техніки безпеки із опануванням ними технічного мінімуму [24, 31].

До того ж на виробництві під час індустріалізації почала з'являтися нова, складніша техніка, що, зважаючи на слабкий рівень опанування цієї техніки значною кількістю робітників, теж посилювало рівень травматизму. Загалом в Українській СРР рівень виробничого травматизму був досить високим. Лідером за кількістю нещасних випадків була гірничо-промисловість. У 1925 р. на підприємствах цієї галузі Донбасу було зафіксовано 26862 нещасних випадки, з них смертельних – 126, в той час як загалом по СРСР серед гірників було 30376 нещасних випадків [1, 150]. Кількість нещасних випадків у гірничій промисловості порівняно з 1923 р. зросла майже на третину [2, 2]. Ця тенденція мала місце і у подальшому. Пуск у другій половині 1920-х рр. раніше законсервованих підприємств, що не відповідали вимогам техніки безпеки, спричинив підвищення виробничого травматизму. Намагаючись привести санітарно-технічні умови на цих підприємствах у відповідність із вимогами трудового законодавства, уряд запровадив практику спеціальних угод із охорони праці між правліннями трестів і губвідділами Наркомату праці. Участь профспілок у їхньому укладанні зводилася до дорадчих функцій. Водночас низові профспілкові організації залучалися до формування промфінпланів і визначення витратних статей з охорони праці [13, 188]. Однак профспілки, що декларувалися як „рівноправні партнери держави в усьому, що стосувалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили” [8], насправді значною мірою відсторонювалися владою від реальної діяльності щодо регулювання видатків на охорону праці. Роль профспілок у цих процесах значною мірою була лише формальною.

Для поліпшення ситуації профспілки вживали заходів щодо організації на всіх гірничих підприємствах пунктів першої медичної допомоги, постачання шахт медикаментами та санітарними засобами [26, 52, 63]. Діяльність профспілок щодо охорони праці на підприємствах гірничої промисловості мала і певні позитивні наслідки. У 1928 р. в Донбасі було лише 69 пунктів першої медичної допомоги, а на початку 1932 р. – вже 216, причому 80 із них були розташовані безпосередньо в шахтах. У 1933 р. на кожній шахті Донбасу була лазня (для прикладу, в 1913 р. лазні були лише на 10 шахтах) [24, 8].

Проте наявність виробничого травматизму наприкінці 1920-х рр. була характерним для всієї Української СРР, що значною мірою було пов'язано із необґрунтованим підвищенням норм виробітку [23,

49]. Завелика інтенсифікація праці робітників змушувала їх менше стежити за дотриманням правил техніки безпеки під час виробничого процесу. Загалом підвищення норм виробітку в цей час, за повідомленнями профспілкових функціонерів, погано позначилася на психологічному стані робітників, збільшувало соціальну напругу. Така ситуація, зокрема, була на заводі ім. Андре Марті в м. Миколаєві [28, 66]. Особливо ж зростання виробничого травматизму, згідно з відомостями Наркомату праці, припадає на 1928 р., що було пов'язано із різким підвищенням норм виробітку, не забезпеченим належними техніко-технологічними умовами [12, 185; 3, 148].

В неспроможності профспілок ефективно боротися із виробничим травматизмом переконують свідчення робітника Огнівцева, який у листі до Президії ВУРПС писав, що „жоден робітник, що залишився ще при обох невибитих очах, не бачив жодних результатів (причин розслідувань нещасних випадків. – авт.). Для нього ця справа темна як охолота піч паровоза” [28, 30]. Такі свідчення різко контрастують із бадьорими повідомленнями про стан охорони праці, що публікувалися в популярних брошурах „для широкого вжитку”.

Високий рівень виробничого травматизму вкрай несприятливо позначався на інтенсивності виробничого процесу. Саме тому господарські державні органи почали з ним боротися. Використання державою профспілок у боротьбі із виробничим травматизмом було найбільш доцільним, оскільки саме ці організації були безпосередньо пов'язані із виробництвом та робітничим колективом. Передусім профспілки почали роботу з розгортання на виробництві мережі курсів із техніки безпеки. Інструктаж із правил техніки безпеки став на підприємствах обов'язковим, профспілки стали безпосередніми організаторами цього процесу. Правила техніки безпеки широко пропагувалися виробничими профспілковими осередками. Їхня популяризація відбувалася через форми, характерні загалом для радянської пропаганди – організація на виробництві відповідних лекцій, доповідей, вивішування плакатів, організація пересувних виставок [11, 11]. У робітничих клубах профспілками організовувалися „кутки охорони праці”, при яких були невеликі бібліотеки із відповідними книгами та брошурами [24, 32]. Профспілка гірників організувала видання популярних брошур для робітників із правилами техніки безпеки [1, 154].

Для нових робітників організовувалися вступні курси з техніки безпеки. На листопад 1931 р. ними було охоплено в Українській СРР 30 тисяч чоловік [22, 48]. На шахті „Сталінський забій”, що визнавалася профспілковими працівниками „зразковою по стану охорони праці та техніки безпеки”, було організовано систематичне збирання робітничих пропозицій із питань техніки безпеки [24, 9], також відбувалося створення профспілками спеціальних преміальних фондів для „заохочення зразкової роботи по охороні праці й цінних раціоналізаторських пропозицій” [24, 274; 11, 22]. Однак такі прецеденти були досить рідкісними. Переважно ні профспілки, ні адміністрація підприємств не зважали на бажання робітників, самовільно виступаючи від їх імені.

Значною проблемою було нераціональне та нецільове витрачання коштів, виділених на техніку безпеки. За використанням коштів мали стежити фабзавкоми, вони були зобов'язані систематично перевіряти доцільність їхнього витрачання, однак, не завжди справлялися із своїми обов'язками [24, 19].

Загалом у першій половині 1920-х рр. в Українській СРР стан охорони праці був незадовільним, деякі зрушення почалися лише з 1925 р, хоча й вони були недостатніми. Під час індустріалізації інтенсифікація виробництва, не забезпечена необхідними технічними засобами, спричиняла порушення виробничою адміністрацією норм охорони праці

Важливим аспектом діяльності профспілок із охорони праці було забезпечення робітників спецодягом та приладдям для захисту від шкідливих речовин. Профспілкові організації вживали заходи щодо поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на підприємствах. З початку 1920-х рр. профспілки почали вводити у колективні угоди вимоги про перебудову підприємств відповідно до санітарно-технічних норм радянського законодавства із охорони праці. У колективних угодах 1927-28 рр. було визначено вже не тільки розміри асигнувань на техніку безпеки та промислову санітарію, а й конкретні терміни їх виконання [13, 172-173] Також у колективних угодах велика увага приділялася задоволенню елементарних санітарно-технічних вимог (забезпечення робітників на виробництві умивальниками, милом, рушниками, питною водою тощо).

Так, наприклад, проводилися заходи зі встановлення на виробництві душових (для профілактики шкірних захворювань), вбиралень, роздягалень, опалення цехів взимку, боротьба з пилом, шкідливими газами, високою температурою і вологістю на виробництві. Для робітників розроблялося і запроваджувалося спеціальне харчування, що мало знешкодити вплив на їхній організм шкідливих газів, пилу та парів кислот [11, 29; 30, 34-37, 38-39].

Профспілкові осередки мали стежити за дотриманням чистоти в цехах. У цьому їхня робота була дотичною із діяльністю Українського Червоного Хреста. Профспілки разом із цим добровільним товариством брали участь в організації на підприємствах санітарних постів, що стежили за санітарною ситуацією на виробництві. Також профспілковими осередками на підприємствах проводилися заходи з профілактики хвороб. Загалом на санітарію на виробництві профспілками витрачалось більше половини всіх коштів, спрямованих на охорону праці [11, 28]. У важкій промисловості ці процеси відбувалися не так інтенсивно, а часто адміністрації підприємств не дотримувалися навіть елементарних санітарно-гігієнічних норм. Особливо складною була ситуація у вугільній промисловості. Зокрема, шахтарі лише на 50 % були забезпечені питною водою і душовими кімнатами [13, 188].

До заходів із охорони праці робітників, що проводилися профспілками, можна віднести систематичне обговорення питань техніки безпеки на виробничих нарадах та на зібраннях інженерно-технічних секцій. В цих заходах мали обов'язково брати участь керівники цехів, виробничих ділянок, головні інженери підприємств. Це проходило в рамках загального курсу профспілок на „систематичну боротьбу за підвищення відповідальності керівного складу підприємств та цехів за стан техніки безпеки” [20, 5-6]. Із ініціативи профспілок було вжито заходів щодо запровадження на засіданнях профспілкових організацій та на загальних зборах робітників систематичних доповідей інспекторів із охорони праці [21, 8]. Вони стежили і за дотриманням адміністраціями підприємств „Кодексу законів про працю”, вживали заходів щодо ліквідації практики

відсутності оплачування простоїв, що виникали з вини підприємства [14, 99].

Одним із найважливіших заходів профспілкових організацій щодо охорони праці робітників можна вважати створення постійних та тимчасових комісій з охорони праці [19, 84] Варто відзначити, що часто їхня діяльність не була достатньо ефективною, носила безсистемний характер. Представники комісій з охорони праці були робітниками – висуванцями профспілок. На початку 1920-х рр. працівники вищезгаданих комісій не лише не мали спеціальної підготовки, але й у своїй більшості взагалі були малоосвіченими. Серед них поширювалося хабарництво, що можна було пояснити досить низькою зарплатою. Більшість працівників комісій з охорони праці були партійцями. Висуванці профспілок, які працювали в інспекції праці, мали особисту зацікавленість в охороні прав робітників. Це призвело до того, що в середині 1920-х рр. вони домоглися майже повного дотримання норм трудового законодавства (за винятком заборони проведення надурочних робіт) у великій промисловості України, де працювала основна маса робітників. Однак інспекторам не вдалося охопити наглядом дрібні підприємства [12, 216-217]. Через недостатню чисельність працівників інспекції праці контроль за діяльністю адміністрації підприємств у дрібній промисловості здійснювався профуповноваженими або профспілковими комісіями з охорони праці [13, 186-187].

Варто відзначити суперечливий характер діяльності профспілок із охорони праці. Захист робітників від свавілля адміністрації мав ряд суттєвих обмежень. Передусім мав місце лише захист від тих дій, що кваліфікувалися як „бюрократичні перекурчення” соціально-економічної політики радянської влади. Тобто, засуджуватися могли лише дії конкретної адміністрації підприємства, але не якісь соціально-економічні заходи загалом. Якщо перше схвалювалося, проголошувалося актом робітничої відсічі „бюрократам”, то друге вважалося антирадянською, „контрреволюційною” діяльністю.

Незважаючи на постійні запевнення профспілкового керівництва про те, що воно уважно ставиться до поліпшення побутових умов робітників, насправді профспілки не приділяли цьому питанню достатньої уваги. Згідно свідчень робітника металургійного заводу ім. Петровського в Єнакієвому П. Євдокуніна, „робітники живуть по 10-15 чоловік в одній кімнаті, сплять на підлозі й на нарах. Постійно брудні. Багато хто ночує на станції і на базарах, під лавками. Вранці встають і прямо йдуть на роботу” [29, 62]. Це свідчення про побут робітників у 1925 р. доводить безпідставність тверджень профспілкових функціонерів про невинне поліпшення робітничого побуту внаслідок діяльності профспілок. Офіційна пропаганда постійно наголошувала на тому, що з кожним роком матеріальне становище робітників дедалі поліпшується і пов'язувала це із розвитком виробництва [19, 91], та із систематичною діяльністю профспілок із поліпшення життя робітників. Однак насправді такі відомості були лише пропагандистським прийомом, реального покращення життя робітників не відбувалося. Вищезгаданий негатив у побутовому становищі робітників пояснювався багато в чому саме пасивним ставленням до цього профспілок, „неувагою до дрібниць робітничого побуту” [4, 2], але це зумовлювалося і реальною роллю профспілок, як знаряддя компартійного режиму.

Вкрай несприятливими в санітарному плані були умови життя в робітників цукрової промисловості, підприємства якої в першій половині 1920-х рр. перебували в основному у приватній власності [25, 39]. Їхні власники мало дбали про прийнятні для робітників умови праці, що було причиною великої кількості конфліктів із профспілками. Загалом профспілки приділяли значну увагу охороні праці на приватних підприємствах, що заохочувалося як профспілковим керівництвом, так і владою. Значною мірою діяльність профспілок із охорони праці найманих робітників на приватних підприємствах виступала в якості засобу тиску на приватного власника, в приватному секторі промисловості мала місце політизація соціально-захисної діяльності профспілкових організацій, часто соціальна та економічна доцільність у діяльності профспілок підминувалася „завданнями класової боротьби” [27, 95-97].

Одним із найважливіших аспектів діяльності профспілок із охорони праці була боротьба із понадурочними роботами, що їх часто практикувала адміністрація підприємств, як правило, безоплатними [6, 76]. Профспілки обстоювали ідею недопустимості систематичного характеру понадурочних робіт, допускаючи їх лише у разі необхідності терміново завершити якесь конкретне замовлення. Понадурочні роботи можна розглядати як суттєве джерело соціальної напруги на виробництві. Часто саме масове використання понадурочних робіт, що не оплачувалися, було причиною невдоволення робітників, трудових конфліктів із адміністрацією підприємств, що регулярно виливалося у страйки. Тому боротьба із надурочними роботами була досить актуальною. Часто такими систематичними роботами адміністрація підприємства намагалася перекрити свої хиби в організації виробництва, досягаючи запланованих показників за рахунок додаткового використання трудових ресурсів. Саме систематичні понадурочні роботи були однією з причин дуже високого рівня трудових конфліктів на підприємствах гірничої промисловості [17, 121].

Профспілкове керівництво стверджувало, що наприкінці 1920-х рр. чисельність понадурочних робіт почала знижуватися, однак, багато в чому боротьба із понадурочними роботами була просто декларативною [23, 48]. Адміністрація підприємств почала активно використовувати понаднормові роботи під час розгортання індустріалізації, прикриваючи це традиційною пропагандистською риторикою. Так звані „суботники”, що систематично вилучувалися як владними органами, так і громадськими організаціями, фактично були тими ж таки додатковими роботами, які не оплачувалися. Таке залучення людських ресурсів змальовувалося офіційною пропагандою як прояв „масового ентузіазму населення”, насправді ж здебільшого воно проходило в „добровільно-примусовому” порядку, як і більшість заходів, ініційованих радянською владою.

Влада повсякчас намагалася залучати до безоплатної праці – на „громадських засадах” – ресурси населення. Незважаючи на те, що на початку 1930-х рр. робітники на виробництві перейшли на 7-годинний робочий день, що було широко розпропаговано компартійними та профспілковими організаціями, менше вони працювати не стали. Адміністрації підприємств знаходили способи залучати робітників до надурочної безоплатної праці. Проти застосування понадурочних робіт, що були схвалені господарськими органами країни, профспілки виступати не могли. Критика

профспілковими органами будь-якого аспекту тієї політики стосовно робітників, що була санкціонована правлячою партією, могло трактуватися в тогочасних умовах як злочин, антидержавна та антипартійна діяльність, що обумовлювало подальші репресії. Тобто, критикувати стан охорони праці на виробництві профспілки могли лише у конкретних випадках, лише з санкції партійних органів, що постійно закликали до боротьби із „перекрученнями партійної лінії”, заперечуючи будь-яку думку про критику цієї „лінії” загалом.

З-поміж заходів, що проводилися профспілками у сфері охорони праці, варто також відзначити організацію тарифних відпусток, охорону праці молоді, встановлення пільг для вагітних робітниць [18, 36]. Для оздоровлення робітників без їхнього відриву від виробництва було створено так звані „нічні санаторії” – робітники після робочого дня могли у них лікуватися, посилено харчуватися [18, 37]. Профспілки загалом дбали про розширення мережі санаторіїв та медико-санітарних закладів для робітників, в чому їхня робота була дотичною із діяльністю Українського Червоного Хреста.

Діяльність профспілок у сфері охорони праці включала в себе і організацію юридичної консультації для робітників. Вони мали захищати робітників від свавілля адміністрації підприємств, допомагати робітникам відстоювати свої інтереси, захищати права робітників у суді [16, 50]. Юридична допомога надавалася робітникам із всіх питань трудового, кримінального та іншого права [15, 30]. Чисельність юридичних консультацій була явно недостатньою. Так, у 1925 р. ці консультації охопили 5 % гірників (було організовано 168 пунктів юридичної консультації для працівників гірничої промисловості) [1, 168, 170]. В 1927 р. ВЦРПС наказало проводити регулярні виїзди профспілкових юристів-консультантів безпосередньо на підприємства, встановити обов’язкові вечірні години роботи тощо [7, 227]. Для оптимізації процесу охорони праці профспілки встановлювали тісний зв’язок з Інспекцією праці [25, 40].

Оскільки профспілки у сфері охорони праці захищали інтереси передусім своїх членів, деякі заводські адміністрації намагалися скористатися цим на свою користь. Так, на початку 1920-х рр. в Сумській окрузі адміністрації цукрозаводів намагалися прийняти на роботу побільше тих робітників, що не були членами профспілок. Профспілкове керівництво вважало, що це робилося для того, щоб було легше експлуатувати вищезгаданих робітників [28, 53]. Випадки, коли профспілки не дбали про охорону праці робітників, що не були членами профспілок, були досить поширеними. Так, на київському машинобудівному заводі „Більшовик” у 1925 р. були матеріальні утиски тимчасових робітників – так званих „диких”, їм встановлювали низький тарифний розряд незалежно від кваліфікації. Вони не отримували, в відміну від інших робітників, трамвайних квитків, спецодягу, мила. Це свідчить про замкнутий, „цеховий” характер діяльності профспілок із охорони праці на виробництві. Цікаво, що таких робітників профспілки не бажали приймати до своїх лав, тобто не вважали за доцільне розширювати коло тих робітників, працю яких вони мали охороняти [30, 36].

У 1920-х рр. був поширеним і протекціонізм: на роботу приймалися завдяки родинним або дружнім зв’язкам, незважаючи на кваліфікацію, на те, що багато робітників були без роботи, про що, зокрема, свідчить лист робітників із Бердянська, адресований профспілковому керівництву. В цьому листі відзначалося, що на підприємствах міста „під

маскою незамінних робітників приймаються на службу особи, повністю чужі робітничому класові...” [29, 160]. Також до протекціонізму відносили і прийом на роботу передусім членів профспілок, що обумовлювало в 1920-х рр. нехтування інтересами досить значної частини робітників.

Варто відзначити, що профспілки намагалися залучити до діяльності з охорони праці й інженерно-технічних працівників через інженерно-технічні секції. Загалом увага інженерно-технічних працівників до стану техніки безпеки на підприємствах була недостатньою, хоча на окремих підприємствах інженерно-технічні секції профспілок досить активно боролися із виробничим травматизмом. Зокрема, інженерно-технічні працівники залучалися до організації гуртків із техніки безпеки, до проведення лекцій на відповідну тематику та видання плакатів. Також члени інженерно-технічних секцій залучалися до роботи комісій з охорони праці [10, 50-51].

З охорони праці профспілки використовували такі ж форми роботи, як і в інших сферах виробничої діяльності. Зокрема, виробничі профспілкові осередки організовували соцзмагання з охорони праці між підприємствами, цехами, бригадами [11, 12]. Загальне керівництво цим процесом було прерогативою Інспекції праці [24, 28].

Характеризуючи діяльність профспілок із охорони праці протягом 1920-30-х рр., варто відзначити, що вона була недостатньою. Зокрема, профспілкам не вдалося зменшити рівень виробничого травматизму, ліквідувати практику використання адміністраціями підприємств понадурочних робіт, істотно поліпшити санітарно-гігієнічну ситуацію на виробництві та побутові умови робітників. Суттєво обмежувало діяльність профспілок у сфері охорони праці те, що вона була повністю підпорядкована радянській компартійній системі. Протягом 1920-х рр. відбувається звуження сфери діяльності профспілок із охорони праці, зокрема, мав місце перехід всіх питань розробки трудового законодавства до компетенції державних органів. Профспілки виступали в цей час як знаряддя компартійної влади, внаслідок чого змушені були керуватися в своїй діяльності інтересами останньої, а не інтересами робітників, зокрема, і в сфері охорони праці.

1. V Всесоюзному Съезду. Отчет Центрального Комитета за 1924 и 1925 гг. – М., 1925.
2. Бюллетень V Всесоюзного съезда горнорабочих СССР. – М., 1926. – №1.
3. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років.: Дис... к.і.н. – К., 1996.
4. Доклад Президиума Х.Г.С.П.С. Пятому Губернскому съезду профессиональных союзов. – Харьков, 1924.
5. Дроб Г. Матеріально-побутове становище робітництва і робота профспілок. – Харків, 1930.
6. Звіт Лубенської округової ради професійних спілок до 2-5 округового з'їзду (за термін з 1.1. 26 року до 1.1. 27 року). – Лубни, 1927.
7. Из циркуляра ВЦСПС...3/III 1927 г. // Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства: Сборник официальных документов. (1919–1928). – Выпуск первый / Составил Л. Березанский. – М., 1928.
8. Кульчицький С.В. Реорганізація профспілок УСРР (1920–1924 рр.) // 90 років виникнення профспілкового руху в Україні. – К., 1996.
9. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.
10. Лебедев В. Очередные задачи инжтехсекций

- профсоюзов. – Харьков, 1930.
11. Мезенцев І., Радянський Б. Як ФЗМК організувати роботу в справі охорони праці. – Х., 1934.
12. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К., 2004.
13. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К., 1999.
14. Невельский Б. Вопросы профдвижения в решениях партсъездов и конференций. – Х., 1930.
15. Обзор профработы в Донбассе. Май 1923-октябрь 1924 г. К V-му губсъезду профсоюзов. – Артемовск, 1924.
16. Организованный рабочий Киевщины. Отчет Окружного совета профсоюзов I-му Окрсъезду. 28 января 1926 года. – К., 1926.
17. Отчет IV пленума центрального комитета союза горнорабочих СССР (с 4-го по 10-е ноября 1925 г.). – М., 1926.
18. Отчет о работе Сумского Окружного Бюро Профсоюзов за период с 1 ноября 1924 г. По 1-е января 1926 года. – Сумы, 1926.
19. Первая Окружная конференция низовых профячеек по Мариупольскому округу. (Сентябрь 1924 г.) – Мариуполь, 1924.
20. Постанови XI пленуму Дніпропетровської обласної ради профспілок. 11-12 листопада 1936 року. – Дніпропетровськ, 1936.
21. Постанови XII позачергового пленуму Дніпропетровської облпрофради. – Дніпропетровськ, 1937.
22. Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932.
23. Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Харьков, 1927.
24. Рязанцев М. Осипович М. Фабзавком отвечает за охрану труда. – М., 1933.
25. Семнадцать месяцев работы профсоюзов на Черниговщине. – Чернигов, 1924.
26. Союз горнорабочих СССР. От V до VI съезда союза. (Отчет ЦК за 1926 и 1927 гг.). – М., 1928.
27. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2112.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2122.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2119.

В.Ю. Васильєв

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КЕРІВНИЦТВА ВКП(Б) У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР (КІНЕЦЬ 1933–1934 РР.)

Протягом останніх років українські історики активно вивчали голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Певним підсумком досліджень стала колективна монографія „Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки” [1], а також нова книга С. Кульчицького [2]. Вчені не тільки здійснили комплексний аналіз голодомору як величезної трагедії людської цивілізації ХХ ст., але й запропонували інтелектуальні конструкції, що пояснюють суспільство геноцидний характер шгучного голоду в Україні [3].

Оприлюднене листування між генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.Сталіним та секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем [4], щоденники поїздок Л.Кагановича в Україну в 1933 р. [5] свідчать, що вони у 1932 – першій половині 1933 рр. жорстко здійснювали політичний курс, за допомогою широкомасштабних

репресій долали опір в українському суспільстві. Проте недостатньо висвітленими залишаються проблеми політичних реакцій вищого партійного керівництва СРСР на цю жахливу катастрофу наприкінці 1933 р. й у 1934 р. Автор ставить за мету проаналізувати особливості політики керівництва ВКП(б) у сільському господарстві України в цей період. Зрозуміло, що ця розвідка не претендує на повне розкриття теми, а зосереджується лише на кількох важливих сюжетах.

Одним із основних завдань радянського керівництва в 1933 р. було покращення функціонування системи управління, посилення контролю за ситуацією на місцях тощо. Для цього здійснювалися різноманітні адміністративні та репресивні заходи. На прохання секретаря ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У П. Постишева, в Україну було надіслано біля ста відповідальних партійно-радянських працівників із різних регіонів СРСР [6]. За їхньої підтримки, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Він особисто відповідав перед Й. Сталіним за відданість політичному курсу Кремля першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та інших керівників УСРР.

З метою подолання незадоволення та певного опору низових партійно-радянських працівників політичному курсу сталінського керівництва, в українській компартії було оголошено „чистку”. До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тисяч комуністів, серед яких 27 500 чоловік (23 %) було „вичищено” як „класово-ворожі елементи”. Упродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У направив до обкомів партії 233 нових працівника. На керівну районну роботу було відправлено 1340 чоловік, призначено 278 нових секретарів райкомів партії (70 %) та значну кількість нових голів райвиконкомів. Зросла чисельність відповідальних партійних працівників безпосередньо у колгоспах. Так, на 1 січня 1933 р. в колгоспах республіки нараховувалося 7908 секретарів партосередків та кандидатських груп, а на 1 листопада 1933 р. – 10 365 чоловік. Крім того, було призначено 6500 партійних організаторів колгоспів і 16 500 партторгів колгоспних бригад. В цілому з обласних та районних центрів було надіслано на роботу у колгоспних осередках 15 929 чоловік, з них 3592 – на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків та парторганами колгоспів [13; 8, 287].

Навесні 1933 р. в республіці почали діяти політвідділи МТС, що створювалися за рішенням січневого (1933 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Л. Каганович у Москві, а П. Постишев у Харкові особисто затверджували начальників політвідділів, які у більшості випадків були колишніми військовими політпрацівниками. Крім того, в МТС ввели посаду заступника начальника політвідділу по ГПУ. Головним напрямом діяльності політвідділів МТС та ГПУ УСРР стала „чистка” управлінських структур у галузі сільського господарства від „класово-ворожих елементів”.

Розмах репресивних заходів, запроваджених в Україні у 1933 р., вражає. У 649 політвідділах МТС і 203 політвідділах радгоспів перевірили особовий склад працівників. За даними 455 МТС, звільнили з роботи 8691 осіб або 26,1 % перевірених, тобто „політичній

перевірці” було піддано приблизно 33 300 осіб. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то перевірки охопили близько 47 тис. осіб. Серед звільнених опинилося 400 директорів МТС [9, 141, 455].

Масштабнішими були „чистки” у колгоспах. Результати щодо керівного складу 11 420 колгоспів, за даними 455 політвідділів, відображені у табл. 1 [9, 148]:

Таблиця 1 [9, 147]

Назва посади	Кількість перевірених	З них вичищено та знято з посад	% вичищених до загальної кількості перевірених
Голова колгоспу	11 420	6089	53,3
Завгосп	9651	4928	51,0
Члени правління колгоспів	34 092	6372	18,7
Бухгалтер, рахівник	14 244	3409	23,2
Комірник	11 221	4397	39,5
Конюх	61 774	12 359	20,0
Зав. товарної фермою	5 757	1830	31,6
Бригадир	33 213	8748	23,5
Рахівник у бригаді	21 867	3763	17,2
Всього	203 068	51 896	25,3

Як бачимо, більше 200 тис. осіб пройшли перевірку на лояльність владі та політичному курсу, що прирікав на смерть мільйони людей. Але це не усі, хто потрапив до лещат радянської політичної поліції. Крім управлінського апарату колгоспів, з них було „вичищено” 38 030 чоловік. Загальна кількість „вичищених” з колгоспів у районах діяльності 455 МТС становила 89 926 чоловік, тобто в середньому на кожен колгосп припадало 8 чоловік [9, 148]. З врахуванням того, що в Україні на той час було 24 191 колгосп, кількість „вичищених” з них могла становити близько 193 тисяч чоловік.

Одночасно у 443 радгоспах республіки перевірили благонадійність 95 517 осіб, з яких „вичистили” 14 680 (15,4 %). З посад було знято 60 % директорів радгоспів системи наркомату радгоспів та 42 % – наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6400 чоловік зняли з роботи, та 5820 шоферів, серед яких „вичистили” 765 осіб [9, 457-458, 463].

ЦК КП(б)У та обкоми партії ретельно вивчили людей у системі „Заготзерно” - працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних та обласних контор. Із 9215 перевірених, із роботи було знято 1041 чоловік, в тому числі 500 „активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торговців, 300 викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві, 241 непридатний працівник, 150 білогвардійських офіцерів”. На роботу до „Заготзерна” направили 850 „політично надійних працівників” та 200 комуністів – завідуючими зсипними пунктами [9, 465].

Суцільні політичні перевірки охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. осіб із посад зняли 4100 – „розтратників, активних петлюрівців та білогвардійців, куркулів та торговців”. Замість них на роботу направили більше 3 тис. чоловік [9, 467].

П. Постишев особисто контролював політичні перевірки керівного складу різних управлінських структур в Україні. Зокрема, він ініціював цей процес у Держплані України. З роботи зняли 98 осіб, направили туди 24 комуніста з вищою освітою. В Управлінні народного господарського обліку РНК УСРР зняли з роботи 151 „меншовика, есера та інших

класово-ворожих елементів”, направили 21 комуніста [9, 469-470].

Особливо прискіпливо ГПУ УСРР провело „чистку” наркомату землеробства (НКЗ), відповідальних працівників якого звинувачували у „підриві сільськогосподарського виробництва та створенні продовольчих труднощів”. Ще на початку 1933 р. в НКЗ викрили контрреволюційну організацію, а в червні 1933 р. 44 працівника зняли з роботи як „контрреволюційних націоналістичних елементів”. Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та управляючих обласними тракторними конторами. У серпні-вересні органи ГПУ розгромили Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, Президія якої оновилася на 80-90 % [9, 151; 10, 129]. Репресіям було піддано багато інших республіканських організацій та установ [11].

Масштаби репресій виявилися найбільшими на нижчих поверхах управлінських структур. П. Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У заявив, що з низових радянських установ „вичистили” близько 40 тис. працівників. До XII з’їзду КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) у республіці замінили 60 % голів райвиконкомів та 60 % голів сільрад [12, 421, 474]. Взагалі політичних перевірок та репресивних „чисток” зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії „класово ворожих елементів” [13].

У другій половині 1933 р., крім політичних перевірок та „чисток”, увага радянського керівництва зосередилася на черговій кампанії державних заготівель зерна, що розпочалася 1 липня 1933 р. Незважаючи на те, що з 1 серпня 1933 р. було відновлено централізоване постачання населення продовольством за всіма 4-ма списками [14], хліба у сільській місцевості України не вистачало.

5 і 7 жовтня 1933 р. С. Косіор надіслав Л. Кагановичу (Й.Сталін перебував у відпустці на півдні СРСР) листи, у яких відзначав, що врожай 1933 р. виявився більшим, аніж у 1930 р. Однак в окремих районах і колгоспах було скрутне продовольче становище, викликане стихійними лихами (дощі та градобій), а також поганою роботою місцевих керівників. Зрозуміло, що С. Косіор взагалі не згадував про жахливий голодомор 1932–1933 рр.

Він просив зменшити для України плани хлібопоставок й перенести недоздачу колгоспів державі (різниця між планом хлібоздачі та реальним надходженням зерна) на врожай 1934 р. 18 жовтня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) зменшило план хлібопоставок для України на 41 492 тонн [15, 183; 16].

Через тиждень Й. Сталін, який повертався з відпустки до Москви через територію України, прийняв у своєму вагоні С. Косіора та П. Постишева. Українські керівники доповіли про хід виконання загального плану хлібозаготівель у розмірі 6 127 384 тони. Вірогідно, отримавши згоду Й.Сталіна, 4 листопада 1933 р. секретарі ЦК КП(б)У звернулися до нього з листом, у якому зазначали, що на 1 листопада 1933 р. Україна здала державі 5 612 506 тонн зерна. Враховуючи другий рік голодомору в Україні, це була величезна цифра. Недаремно керівництво республіки просило Й.Сталіна про додаткове зменшення республіканського плану на 328 тис. тонн [15, 249].

11 листопада 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про план обов’язкових хлібопоставок України в 4 888 тис. тонн. Зменшення плану не свідчило, що Й. Сталіна та його оточення дуже переймалися голодомором в Україні. Надзвичайно сприятливі кліматичні умови 1933 р.

дозволили зібрати один із кращих врожаїв за всі 1930-ті рр. За оцінками наркомату землеробства та управління народно-господарського обліку при РНК СРСР, валовий збір зернових в Україні досяг 22 млн 264 тис. тонн [16], що було на 70 % більше, ніж в 1932 р. Загальний розмір усіх форм здачі хліба державі Україною склав 5 млн 890 тис. 900 тонн, тобто 26 % від валового збору. В українському селі залишили приблизно 16 млн 373 тис. тонн хліба. Для порівняння вкажемо, що загальний обсяг хлібозаготівель в Україні з урожаю 1931 р. становив 7 млн тонн або 41,3 % валового збору зернових, а з урожаєм 1932 р. – 4 млн 74 тис. тонн, тобто 46 % валового збору [8, 124].

Здається, що Й.Сталін зменшив вилучення хліба з українського села, щоб не допустити повторення широкомасштабного голоду в Україні, проте його позиція, як ми побачимо далі, була дуже суперечливою й потребує подальшого дослідження. Зауважимо, що у грудні 1933 – січні 1934 рр. керівництво СРСР через ГПУ УСРР та ЦК КП(б)У отримувало інформацію з Вінницької, Одеської, Чернігівської та інших областей республіки про голодування сільського населення, опухання, дистрофію, випадки канібалізму тощо [17, 4; 18, 233, 241]. Маючи відомості щодо ситуації в Україні, керівництво СРСР спробувало додатково закупити у колгоспів 492 тис. тонн збіжжя. З цієї кількості 49 тис. тонн намагалися спрямувати на хлібопостачання республіки [19, 54, 60], але здійснити намір не вдалося.

Наприкінці грудня 1933 р. С. Косіор й голова РНК УСРР В. Чубар звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) із клопотанням збільшити план хлібопостачання України у першому кварталі 1934 р. Однак 3 січня 1934 р. їхнє прохання відхилили, дозволивши використати з республіканського фонду 5 тис. тонн із обов’язковим поверненням [20, 25-26]. Як наслідок, наступного дня, 4 січня, політбюро ЦК КП(б)У відхилило прохання секретарів обкомів партії додатково відпустити хліб із республіканських запасів для надання допомоги голодуючому населенню. Обкоми та райкоми КП(б)У попереджалися, що „несуть сувору відповідальність за невчасне вживання заходів щодо ліквідації випадків продовольчих ускладнень, які є в окремих колгоспах, серед окремих колгоспників” [17, 4]. Подолати голод пропонувалося за рахунок продовження хлібозаготівель у селян, щоб потім спрямувати на допомогу голодуючим, та організації колгоспної торгівлі збіжжям.

На початку лютого 1934 р. С. Косіор знову звернувся до ЦК ВКП(б) з проханням збільшити відсоток відрухувань із хлібозакупівлі у колгоспів до республіканського фонду. 4 лютого політбюро ЦК ВКП(б) відмовило у проханні [18, 7]. Керівництво України опинилося у складній ситуації. Республіканський фонд у розмірі 16 400 тонн був надто малий для централізованого постачання мільйонів людей. Нові спроби заготовки зерно наштовхувалися на значний опір селян. 15 лютого 1934 р. у листі ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям „Про хід підготовки до весняної посівної кампанії” зазначалося, що „органи ГПУ України за короткий час заарештували за шкідницьку роботу 236 осіб – куркульських елементів. Ще 1730 чоловік були зняті з посад конюхів у колгоспах і також арештовані” [17, 88].

На початок весняної посівної кампанії ситуація з продовольством в Україні залишалася катастрофічною. За таких умов керівники республіки прагнули зменшити плани хлібопоставок. Восени 1933 р. плани озимої сівби не було виконано, але нові погектарні плани заготівель зерна були жорстко

„прив’язані” до планів сівби. 20 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли цікаву постанову, де зазначалося, що недосіяні в 1933 р. площі, не повинні увійти до планів весняної сівби [17, 103]. Водночас передбачалося, щоб колгоспи засіяли всю земельну площу. Отже, колгоспи, які засівали всі передбачені планами площі, могли негласно отримати додаткові запаси зерна. Це перша ознака, що керівництво України отримало можливість здійснити певну нормалізацію економічної політики у межах колгоспної системи. Зрозуміло, що без неофіційного узгодження з союзними інстанціями, робити такі речі не могли навіть Косіор й Постишев.

Другою ознакою стало рішення політбюро ЦК КП(б)У не доводити до колгоспників та одноосібників плани весняної сівби зернових культур на присадибних ділянках. Планувалося зробити це після закінчення сівби [17, 63]. Тут приховувалася певна двозначність. До цього моменту радянські вожді планували хлібозаготівлі, не враховуючи реальні настрої суспільства. Проте здається, що ситуація навчила обережності та хитрощам, мовляв, хто ж міг знати, скільки засіють на присадибних ділянках.

Третьою ознакою був лист С. Косіора до Й. Сталіна 20 лютого 1934 р., в якому він відверто писав про відсутність в Україні посівних фондів кукурудзи, льону, конопель, багаторічних трав. С. Косіор насмілювався заявити, що недосів великих площ у республіці може порушити правильну сівозміну, зменшити врожайність та утруднити виконання планів хлібопоставок з врожаю 1934 р. [21, 35].

Поворот радянського керівництва до нормалізації економічної політики продемонстрував XVII з’їзд ВКП(б) (26 січня – 10 лютого 1934 р.). У виступах українських керівників спостерігалось кілька характерних моментів. Усі акцентували увагу на тому, що лише незламність політичної лінії Й. Сталіна дозволила подолати кризу, викликану колективізацією в сільському господарстві України. Після обов’язкової політичної підтримки генерального секретаря ЦК ВКП(б), керівництво республіки зосередилося на конкретних проблемах сільського господарства. В. Чубар відверто засудив практику Наркомату землеробства СРСР щодо розширення посівних площ в Україні без урахування вимог агротехніки. С. Косіор і голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський говорили про необхідність дотримання правильних сівозмін, проведення землеустрою в колгоспах, своєчасного ремонту тракторів, підвищення якості насіння [22, 141, 200, 417].

Весняна сівба 1934 р. підтвердила, що поворот до певної нормалізації політики на селі дійсно відбувався. 20 лютого 1934 р., крім згаданого вище листа С. Косіора до Й. Сталіна, політбюро ЦК КП(б)У надіслало йому ще одного листа, в якому прохало виділити республіці продовольчу та насіннєву позику у 111 520 тонн [34]. 5 березня політбюро ЦК ВКП(б) підтримало це прохання, але розміри позик, виділених для радгоспів республіки, а також продовольчої допомоги колгоспам Київської області були набагато меншими [23, 34]. 15 березня керівники республіки роз’їхалися на місця, щоб контролювати сівбу. Лише П. Постишев залишився в Харкові, постійно доповідаючи Й. Сталіну і Л. Кагановичу про ситуацію в Україні. Кремлівські вожді уважно стежили за ходом сівби. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич вимушений був особисто завітати Й. Сталіну, поклястися йому своєю партійністю, що сівба в області проходить якісно [21, 51, 76, 92, 96].

Прагнення нормалізувати економічну політику в сільському господарстві супроводжувалося певним пом’якшенням відверто репресивних методів діяльності партійно-радянських органів. За пропозицією першого секретаря Донецького обкому С. Саркісова, Політбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1934 р. ухвалило рішення про зняття судимості з колгоспників, які „в даний момент чесно працюють в колгоспах”, але раніше були засуджені за невиконання планів сівби, засипки насіння, хлібозаготівель. Через кілька днів це рішення було узгоджено з ЦК ВКП(б). 16 квітня ВУЦВК УСРР видав (без публікації в пресі) відповідний закон [25, 4; 26, 81; 27, 29].

26 квітня 1934 р. політбюро ЦК(б)У ухвалило показове рішення щодо керівництва Ново-Бугзького району Одеської області. У березні 1934 р. місцеві керівники здійснили масові виселення селян із хат та реквізиції їхнього майна. За рішенням райкому партії, розкуркулених селян вивозили до спеціально створених „куркульських селищ”. Політбюро ЦК КП(б)У розцінило ці дії як грубе порушення інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., якою заборонялося проведення масових виселень селян. Районних начальників звільнили з посад й покарали по партійній лінії. Наприкінці червня 1934 р. відповідне рішення було затверджене політбюро ЦК ВКП(б) [28, 51; 29, 35].

Утім нормалізація політики на селі була досить умовною. Керівництво УСРР продовжувало „підхльостувати” колективізацію та ліквідацію індивідуального землекористування. Селяни, що вижили в голодоморі, масово вступали до колгоспів, сподіваючись отримати продовольчу допомогу від держави. За перше півріччя 1934 р. колгоспними стали 151 700 селянських господарств [30].

31 липня 1934 р. у республіці розпочалася нова кампанія хлібозаготівель, яка стала предметом основної уваги керівників республіки. План хлібопоставок, який затверджувало політбюро ЦК ВКП(б), став предметом серйозних дискусій. 17 липня присутньому на засіданні в Кремлі С. Косіору вдалося переконати Й. Сталіна та інших радянських вождів зменшити Україні план на 120 млн пудів (1 968 тис. тонн). У результаті загальна сума хлібопоставок в Україні з урожаю 1934 р. становила 3 956 434 тонни [31, 137-138, 151].

Українські посадовці відразу відчули небажання колгоспів й селян віддавати хліб державі. У відповідь політбюро ЦК КП(б)У вжило жорсткі заходи. Багато місцевих працівників просили українське керівництво дозволи їм зібрати у колгоспах натуральну оплату збіжжям за роботу МТС після виконання норм хлібопоставок. Зрозуміло, що люди прагнули залишити у колгоспах хоч трохи збіжжя. Однак ЦК КП(б)У пообіцяв притягати винних у такому „комбінаторстві” до відповідальності. Крім того, піддали критиці тих голови колгоспів, які не хотіли збирати хліб комбайнами і молотарками, й тим самим, сприяли приховуванню зерна. Через кілька днів політбюро ЦК КП(б)У у директиві місцевим партійно-радянським органам відзначило, що набули поширення факти здачі колгоспами, радгоспами, іншими організаціями землі в оренду. Місцеві керівники попереджалися, що винних притягнуть до суду. Прокуратурі республіки доручалося здійснювати найсуворіший нагляд за землекористуванням [32, 26-27, 37].

Ситуацію з виконанням хлібопоставок ускладнила посуха у першій половині 1934 р., що спіткала більшість областей України. 28 липня М. Хатаєвич надіслав Й. Сталіну, В. Молотову, Л. Кагановичу та С.

Косіору листа, в якому вказав серйозний недорід зернових в області. Він оцінював врожайність у 3-6 ц. з га. Називаючи себе та інших обласних керівників „капелюхами, які не знали дійсного становища справ”, М. Хатаєвич прохав надати додаткову допомогу й заявляв про готовність понести покарання. 7 серпня політбюро ЦК ВКП(б) зменшило план хлібопоставок для Дніпропетровської області на 65 600 тонн. Однак С. Косіора, голову РНК УСРР П. Любченка (В. Чубаря призначили заступником голови РНК СРСР), дніпропетровських керівників попередили, що план став остаточною й підлягає безумовному виконанню [32, 56, 68, 79; 33, 144-147, 149-150].

13 серпня П. Постишев і П. Любченко повідомили В. Молотова й Л. Кагановича (Й. Сталін знову був у відпустці), що у колгоспах Одеської, Харківської, Дніпропетровської областей не залишилося насіння для озимої сівби, відчувалася гостра нестача продовольства. Вони порівнювали ситуацію з посухою 1928 р., тому запропонували обласним працівникам не здавати насіння озимини, а виконати план пізніми зерновими культурами. У Кремлі висловили серйозне незадоволення. 22 серпня 1934 р. С. Косіор і П. Любченко надіслали директиву керівникам Дніпропетровської області, що передбачала суворі заходи до працівників районів, МТС, голів колгоспів, котрі „гальмують хлібоздачу і базикають про нові знижки”. Схожого за тональністю листа відправили до Сталінського обкому та Старобільського окружного партії. Вимагалось „застосувати самі жорсткі репресії до керівників районів та МТС, які зривають обмолот, не виконують зобов'язань перед державою зі здачі хліба” [34, 9-13].

24 серпня М. Хатаєвич надіслав радянському керівництву листа, в якому повідомляв про репресії проти місцевих працівників. Однак виконання плану хлібопоставок було під загрозою. „Мені доводилося за останній час своєї роботи пережити неврожайні роки на Середній Волзі, – писав Хатаєвич (до жовтня 1932 р. він працював першим секретарем Середньо-Волзького крайкому ВКП(б)). – Але там було набагато легше: по-перше, тому що правобережна частина отримувала в ці роки гарний врожай, за рахунок чого щастило пом'якшити становище у неврожайних лівобережних районах. А, по-друге, тому що недорід тоді там вважався визнаним, а у нас у Дніпропетровській області його досі не визнали” [34, 40-44].

Однак визнати факт поганого врожаю ніхто не бажав. 26 серпня ЦК КП(б)У ухвалив постанову про хід хлібопоставок у Дніпропетровській області, в якій говорилося про те, що багато керівників районів та МТС виявилися „зараженими, за суттю, антидержавними настроями, й самі розкладають колгоспників”. Вказувалося, що такі настрої призвели 1932 р. до „Оріхівської справи” (за вказівкою Й. Сталіна керівників Оріхівського району Дніпропетровської області засудили на 5-10 років концтаборів). Зазначалося, що місцеві працівники своєю поведінкою організують саботаж хлібоздачі державі, провокують ЦК КП(б)У на шлях застосування масових репресій. Поведінка місцевих працівників характеризувалася як „нуркульська позиція” [34, 67].

Принагідно зауважимо, що архівні матеріали свідчать про опір хлібозаготівлям у всіх областях України. Постійно інформували керівників республіки щодо спроб свідомого зниження врожайності уповноважений Комітету заготівель РНК СРСР в Україні І. Степанський та заступник Наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсон [35, 59-60, 65, 79, 107-108].

Ситуація зі збором врожаю та хлібоздачею в Україні серйозно стурбувала радянське керівництво. 31 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про направлення в Україну Л. Кагановича [36, 83]. 5-6 вересня він у супроводі С. Косіора приїхав у Вінницьку область, де відбулося дві наради з місцевими працівниками. Мова йшла про необхідність посилення темпів хлібопоставок та обов'язкове виконання планів.

Готовість радянського керівництва піти на жорсткі репресивні заходи щодо місцевих працівників продемонстрували на прикладі начальника політсектору обласного земельного управління Колтипіна. Наприкінці серпня 1934 р. він надіслав директиву до політвідділів МТС та колгоспів, зажадавши не займатися „рекордсменством” у здачі хліба державі. Л. Каганович роз'яснив вінницьким працівникам шкідливість й злочинність цієї директиви, а самого Колтипіна, за рішенням політбюро ЦК ВКП(б), було знято з роботи [36, 99; 37, 128-138; 38-37].

Після Вінниччини Л. Каганович поїхав до Тирасполлю, перевіряючи становище справ у Молдавії. 9 вересня він виступив на пленумі Одеської міськради, 11 вересня провів нараду у Кривому Розі Дніпропетровської області, 12 вересня виступив на нараді членів політбюро ЦК КП(б)У й секретарів обкомів партії з жорсткою вимогою виконати план хлібопоставок. У цей же день Л. Каганович повернувся до Москви [39, 128-157].

Під час поїздки Л. Каганович постійно інформував Й. Сталіна про ситуацію в Україні. Зокрема, він підтримував прохання українського керівництва про зниження планів хлібопоставок. Й. Сталін реагував розлюченими відповідями. 12 вересня він різко висловився проти „нових розмов українців про знижки”.

Наступного дня Й. Сталін відправив Л. Кагановичу лист, у якому критикував позицію самого Л. Кагановича, вважаючи її „тривожним сигналом тиску місцевих працівників на Москву, якому готові піддатися й такі люди, як т. Каганович”. Й. Сталін запропонував посилити тиск на перших секретарів обкомів партії, щоб виконати план хлібопоставок [40, 76; 41, 46].

Відчуваючи сильний опір хлібозаготівлям, 14 вересня політбюро ЦК КП(б)У прийняло директиву застосувати репресивні заходи до „найбільш злісних” одноосібників, які не здавали зерно державі. Передбачалося конфіскація їхніх земельних наділів, присадибних ділянок, майна, а також виселення за межі області [42, 115]. Ця директива спровокувала новий етап колективізації у республіці. З 1 липня до 1 жовтня 1934 р. до колгоспів вступило 121 700 селянських господарств, ще 51 800 господарств припинили своє існування. Селянські сім'ї розпродавали майно й втікали до міст та на новобудови [43, 55].

Через кілька днів після повернення Л. Кагановича з України до Москви, Й. Сталін надіслав йому розпорядження для українських керівників – повністю виконати плани хлібопоставок та хлібозакупівлі [42, 163]. Незабаром П. Постишева викликали до Москви. 7 жовтня у Кремлі він зустрівся з членами політбюро ЦК ВКП(б) й доповів їм про хід виконання планів [44, 90]. Безсумнівно, що кремлівські вожді висловили своє незадоволення, для чого, власне кажучи, П. Постишева й запросили.

Після цієї зустрічі політика керівництва КП(б)У на селі стала відверто жорсткою й репресивною. 17 жовтня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про висилку 500 сімейств одноосібників – „злісних нездатчиків хліба” за межі України [45, 240]. 20 жовтня

С. Косіор надіслав Л. Кагановичу листа, в якому зазначав: „У зв'язку з саботажем хлібоздачі, який у низці районів й сіл Вінницької, Чернігівської, Київської, Харківської областей організували куркульські елементи в одноосібному секторі, ми вимушені поставити питання про висилку за межі УСРР найбільш злісних нездатчиків хліба та організаторів саботажу. На цей час областями представлені списки осіб, які підлягають висилці. Ці списки ще раз будуть переглянуті у нас. Основна кількість припадає на прикордонні райони, де одноосібників більшість у селах, де на місцях організували відкритий та зухвалий саботаж хлібоздачі в одноосібному секторі. Цей саботаж необхідно у будь-якому випадку зламати. Звертаємося з проханням дозволити нам висилку за межі України 500 чоловік злісного куркульського елемента та організаторів саботажу разом із сім'ями” [46, 77].

Дозвіл отримали й провели наради у ЦК КП(б)У з питань організації нової депортації. Чергові два засідання політбюро ЦК КП(б)У (28 жовтня і 3 листопада) ініціювали нову хвилю репресій в Україні. За пропозицією П. Постишева, прийняли постанову „Про контрреволюційну роботу рештків націоналістів й троцькістів й про допомогу їм з боку гнилих та ліберальствующих елементів” (так в тексті – В.В.), у якій партпрацівників, викладачів ВНЗ та вчених звинуватили у пропаганді націоналістичної та троцькістської ідеологій. Крім того, партійних керівників звинуватили у захисті людей, які під час чистки партії (1933–1934 рр.) були виключені з її лав за соціальне походження, приналежність до інших політичних партій, опозиційну діяльність тощо.

За „прикриття дворушництва контрреволюціонера Наумова” було знято з посади голови Держплану УСРР Ю. Коцюбинського. Його виключили зі складу ЦК КП(б)У. Син популярного українського письменника М. Коцюбинського, відомий в минулому троцькіст став знаковою фігурою нової хвилі репресій. Водночас прийняли рішення ліквідувати апарат Української Радянської Енциклопедії (УРЕ), головним політичним редактором якої до самогубства був М. Скрипник. Через деякий час співробітників УРЕ зробили основними „націоналістичними фігурами у контрреволюційному українському підпіллі” [47, 53, 83-84, 87-88].

Репресивна тенденція в політичному житті України набирала обертів. Вбивство першого секретаря Ленінградського обкому партії С. Кірова 1 грудня 1934 р. Й. Сталін використав для подальшої ескалації політичних репресій. Як у Москві та Ленінграді, так на початку грудня у Києві провели масові арешти. 13-15 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР звинуватила 37 осіб, які в більшості своїй приїхали до СРСР з Польщі та Румунії, у підготовці терористичних актів (28 осіб засудили до розстрілу). Усі вони в минулому були помітними політиками або українськими інтелектуалами [48, 1].

У грудні 1934 – січні 1935 рр. арешти й розстріли в Україні набули широкомасштабного характеру. Підрахунки професора Мельнбурнського університету (Австралія) С. Віткрофта, люб'язно надані автору, показують, що на початку 1935 р. рівень розстрілів в українських в'язницях перевищив загальносоюзні показники.

Одночасно були прийняті рішення та відбувалася підготовка до проведення етнічних чисток у прикордонних районах України [45, 294, 316, 323; 49, 10; 50, 144, 157, 190]. Безсумнівно, що причинами депортації були зовнішньополітичні чинники: загроза

Другої світової війни та загострення міждержавних відносин СРСР із Німеччиною та Польщею. Проте відзначимо політичну напругу в Україні у другій половині 1934 р. під час хлібозаготівель та чергової хвилі колективізації, яка спонукала керівників КП(б)У до застосування репресій.

Повертаючись до ситуації в українському селі, слід зазначити, що план хлібозаготівель був виконаний Україною у листопаді 1934 р., але поставки збіжжя державі продовжувалися. Сумарний розмір хлібозаготівель в Україні досяг 5 млн тонн, що було на 1 млн тонн більше, ніж запланувало політбюро ЦК ВКП(б) у вже згаданому рішенні від 17 липня 1934 р. [51, 315]. Як наслідок, у жовтні – грудні Політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово приймало рішення про виділення різним областям України продовольчої допомоги. Це свідчило також, що не залишилося запасів збіжжя у республіканському фонді, яким розпоряджалося керівництво УСРР.

Наприкінці 1934 – на початку 1935 рр. у сільській місцевості України склалося вкрай скрутне становище з продовольством. Із більшості областей республіки надходили повідомлення про опухання населення від його нестачі. Були зафіксовані поодинокі випадки канібалізму. Для України в цілому був характерним приклад колгоспів Вінницької області, більшість з яких видали оплату за трудовень хлібом, абсолютно недостатнім для існування селянської родини. Не кращою була ситуація у містах. Після скасування карткової системи постачання продовольством наприкінці 1934 р., у перших числах січня 1935 р. в Україні відкрили магазини з вільного продажу хліба. Утім фонди збіжжя та борошна, що виділили Україні, були недостатніми. Біля магазинів збиралися величезні черги міських мешканців та селян, які негайно розкуповували хліб. Керівники УСРР постійно благали Й. Сталіна збільшити фонди продовольства [52, 21; 53, 53-54; 54, 52-53].

Отже, політика керівництва СРСР в українському селі наприкінці 1933 – у 1934 рр. прирвала селян на голодне існування. Уважний аналіз свідчить, що у першій половині 1934 р. відбулася дуже обмежена нормалізація економічної політики на селі, певне послаблення репресивних заходів управління. З початком нової хлібозаготівельної кампанії політика знову перетворилася на відверто терористичну.

Й. Сталін та його оточення дійсно пішли на зменшення планів хлібозаготівель в Україні в умовах гарного врожаю 1933 р. Проте в 1934 р. вони вилучили з українського села величезну кількість хліба. Якщо зібраний врожай складав, за офіційними даними, 10,2 млн тонн, а хлібозаготівлі – 5 млн тонн, то з українського села вилучили біля 50 % хліба [55, 308, 315]. Це більше, ніж в 1931–1932 рр. Становище в українському селі залишалось катастрофічним. Науковці ще мають дати пояснення, чому за таких умов демографічна статистика вказує на поступове зниження рівнів смертності від голоду, адже архівні документи свідчать, що в різних областях фіксували масове опухання селян від голоду, поодинокі випадки канібалізму.

Нині зрозуміло, що у 1934 р. та й у 1935 р. реальність українського села була зовсім не схожа на „заможне й щасливе життя” радянських колгоспників, на чому цинічно наголошував Й. Сталін і радянська пропаганда. Україна дуже важко виходила з голодомору 1932–1933 рр.

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.

2. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як

- геноцид. – К., 2005.
3. Ідею геноцидного характеру голодомору в Україні підтримують деякі іноземні вчені. Див.: Граціозі Анореа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. Проте у науковому середовищі існують альтернативні погляди. Наприклад, Р. Девіс та С. Виткрофт вважають, що голод спричинив комплекс чинників. Сталін та його оточення не намагалися навмисно та цілеспрямовано винищити українських селян або українців як націю. Див.: Davies R.W., Wheatcroft Stephen G. *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933.* – Hampshire, New York, 2004.
 4. Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001.
 5. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 6. У 1937 р. це ставили у вину П. Постишеву під час звинувачень його на пленумах ЦК КП(б)У.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422.
 8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436.
 9. ЦДАГО України. – Спр. 436.
 10. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
 11. Див.: Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). – К., Едмонтон, 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.). – К., 1991; Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003 та інші.
 12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 421; Спр. 436.
 13. Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 14. Див.: Осокіна Е.А. Цена „большого скачка”. Кризисы снабжения и потребления в годы первых пятилеток // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т. 1; Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. *Stalin, Stocks and the Famine of 1932–1933* // *Slavic Review.* – Fall 1995. – № 3.
 15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 16. Насправді, ця цифра була „біологічним” врожаєм, а не кількістю зібраного збіжжя.
 17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 338.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Вважаю, що американський дослідник М. Таугер достатньо обгрунтовано визначив валовий збір зернових в Україні в 8,7 млн тонн. Див.: Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 308, 315. Цей висновок підтверджується архівними матеріалами. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Принагідно зазначу, що в червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівник Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Сулківський заявив, що ні органи наркомату землеробства, ні Центральне управління народногосподарського обліку СРСР „не можуть сказати цілком визначено, який валовий збір зерна був у 1932 р., який урожай був у 1932 р.”. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 405. – Дані, які потім увійшли до статистичних збірників, були відверто фальсифікованими.
 19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 286.
 20. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 937.
 21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6508.
 22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – М., 1934.
 23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 24. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6484.
 27. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 943.
 28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 29. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 947.
 30. Докладніше колективізацію й ліквідацію індивідуальних селянських господарств у той момент див.: РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.; ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339; Оп. 20. – Спр. 6487; спр. 6518.
 31. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 340.
 33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6526.
 35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6519.
 36. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 951.
 37. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 38. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 7. – Спр. 5.
 39. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 40. РДАСПІ. – Ф. 81. – Спр. 100.
 41. РДАСПІ. – Ф. 81. – Спр. 101.
 42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6528.
 43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6518.
 44. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6530.
 45. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 46. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6532.
 47. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341.
 48. Sharoval I. *The Tragedic Fate of Iulian Bachynsky* // *Journal of Ukrainian Studies.* – Summer 1998. – № 1.
 49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12;
 50. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. Депортації польського та німецького населення з прикордонних районів України неодноразово висвітлювалися в історичній науці.
 51. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995.
 52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12.
 53. Васильєв В., Поджур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999.
 54. Кравченко П. Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Там само.
 55. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / Судьбы российского крестьянства. – М., 1996.

О.Г. Перехрест

ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Напередодні німецько-радянської війни українське село мало значний економічний і соціальний потенціал, завдяки чому справляло важливий вплив на всі сфери життя не лише України, а й СРСР. Питання, пов'язані з оцінкою та значенням цього потенціалу, одержали певне висвітлення у радянській та сучасній вітчизняній історіографії [1]. Однак до цього часу відсутні публікації, в яких би

економічне й соціальне становище українського села напередодні війни вивчалось комплексно, відображався реальний стан у цих сферах. У радянській історіографії з ідеологічних причин дані, що характеризували рівень економічного і соціального розвитку українського села в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр., подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях та позитивних показниках, замовчувалися недоліки й наявні проблеми сільського господарства та його матеріально-технічної бази, переоцінювалася його ефективність, не давалася справжня оцінка рівня розвитку соціальної сфери села та її спроможності забезпечити потреби сільського населення, замовчувалися негативні наслідки для селянства докорінних змін у його соціально-політичному статусі в умовах створеної у довоєнні роки колгоспної системи. Висвітлення цього питання на нових методологічних засадах необхідне для відтворення неупередженої історії українського села в означений період, а також кращого розуміння планів країно-учасниць війни щодо використання його потенціалу в своїх стратегічних цілях, дозволить повно і об'єктивно оцінити трагічні наслідки для нього війни та нацистської окупації. З огляду на викладене вище, автор публікації ставить за мету дати комплексну й реальну оцінку економічного і соціального потенціалу українського села напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Об'єкт вивчення – українське колгоспне село в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. предмет – його економічний та соціальний потенціал.

Сільське господарство України було одним із основних виробників зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР. Посівні площі, залучені в 1940 р. в усіх категоріях господарств під рослинницьку продукцію, становили 31 336 тис. га, у т. ч. зерновими культурами було зайнято 21 385 тис. га (68, 2%), технічними культурами – 2 699 тис. га (8, 6%), картоплею та овочево-баштанними культурами – 2 811 тис. га (9, 0%), кормовими культурами – 4 441 тис. га (14, 2%); площа чистих парів складала 8 873 тис. га [2, 198, 200]. У 1940 р. в УРСР валовий збір зернових культур досяг 26,42 млн т, у т. ч. пшениці – 8,4 млн т, цукрових буряків – 13 млн т, соняшнику – 946 тис. т, картоплі – 20,66 млн т, овочів – 5,48 млн т [3, 152 – 154]. У результаті Україна давала понад 21% виробництва пшениці в СРСР, третину ячменю, понад 50% кукурудзи, 74% цукру [4, 12].

Значними були ресурси тваринницької галузі сільського господарства республіки. В усіх категоріях господарств на 1 січня 1941 р. налічувалося 10,997 млн голів великої рогатої худоби, у т. ч. 5,965 млн корів, 9,186 млн свиней, 7,325 млн овець та кіз, 4,674 млн коней [3, 207]. Велика частина цієї худоби була зосереджена у громадському стаді колгоспів. У 1940 р. колгоспи, радгоспи й інші державні господарства та особисті підсобні господарства населення виробили м'яса і сала всіх видів (у забійній вазі) 1,127 млн т, молока – 7,114 млн т, вовни – 13,5 тис. т, 3,273 млрд штук яєць [2, 264]. У порівнянні з 1913 р. валова продукція сільського господарства УРСР у 1940 р. становила 157%, у т. ч. продукція землеробства – 165%, продукція тваринництва – 138% [2, 186].

На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу становили 6162 тис. т, що давало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни [5, 526].

Досить значними були й матеріально-технічні ресурси сільського господарства. Про їхні обсяги можна судити за поданими нижче показниками. Так,

у сільському господарстві УРСР на початку 1941 р. працювало 94,6 тис. тракторів [6], 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів і багато інших машин [2, 158]. Більшість цієї техніки зосереджувалася в МТС. Станом на 1 січня 1941 р. у республіці діяло 1 227 МТС [7, 346], у яких нарахувалося 74 473 трактори усіх типів. МТС також мали у своєму розпорядженні 27 194 комбайни, молотарок складних – 16 822, локомотивів – 2 263 нафтодвигунів – 4 273, плугів – 62 493, культиваторів – 49 547, сівалок зернових і бурякових – 41 028. Кожна МТС мала обладнану верстатами та механізмами майстерню поточного ремонту. Крім того, капітальний ремонт тракторів і двигунів проводили 22 ремонтні заводи та 102 МТМ капітального ремонту [8, 172], які володіли парком металоріжучих верстатів у кількості 2 501 шт., енергетичною базою (силові установки) загальною потужністю 5 200 квт. [8, 177].

Технічний парк усіх радгоспів УРСР напередодні війни нараховував 14,4 тис. тракторів, 5,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 3,7 тис. вантажних автомобілів [2, 185]. Зокрема, станом на 1 січня 1941 р. у 169 радгоспах системи Наркомату радгоспів УРСР налічувалося 4 483 трактори, 717 комбайнів, 7 960 плугів, 4 908 культиваторів, 4 286 сівалок [8, 95].

Трактори та інша сільськогосподарська техніка були також на балансі господарств допоміжних промислових і господарських галузей, які в системі Наркомзему УРСР обслуговували потреби сільського господарства, зокрема таких, як „Сортнасінеовоч”, „Держсортфонд”, „Укрсільелектро”, „Водобуд”, „Укрмеліоконтора”, „Сільгоспбудпроект”, „Племзаготконтора”, „Заготкін” та ін., в учгоспах сільськогосподарських навчальних закладів.

Ці багатства значною мірою визначали геополітичну міць СРСР, особливо у воєнні часи. Володіння ними дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж внаслідок ворожої окупації означала б не просто арифметичну втрату – це завдавало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і трапилось.

Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли і Й. Сталін, і А. Гітлер. При цьому, якщо для Й. Сталіна він був реальністю, то для А. Гітлера до певного часу – мрією. Цей фактор став одним із головних в тому, що його війна проти СРСР була й війною за УРСР.

У той же час досягнуті на початок 1940-х років результати розвитку сільського господарства та його матеріально-технічної бази, валові показники виробництва сільськогосподарської продукції не варто переоцінювати. Про дійсну ефективність сільського господарства республіки можна судити хоча б по тому, що у виробництві найважливіших видів сільськогосподарської продукції на душу населення в 1940 р. у порівнянні з 1913 р. суттєвих зрушень не відбулося. Так, у 1940 р. на душу населення в УРСР було вироблено зерна 636 кг, тоді як у 1913 р. – 658 кг, м'яса (у забійній вазі) відповідно – 27 кг і 32 кг, молока – 171 кг і 133 кг, яєць – 79 шт. і 85 шт., картоплі – 487 і 243 кг, плодів і ягід – 19 кг і 16 кг [3, 67]. Наявна матеріально-технічна база сільського господарства не вповні відповідала потребам його розвитку. Значна частина сільськогосподарських робіт виконувалася із застосуванням простих сільськогосподарських машин на живому тяглі та вручну. Це стримувало подальший розвиток не лише сільського господарства, а й всієї економіки України, не дозволяло на належному рівні задовольняти соціальні потреби населення.

Сільське населення становило більшу за чисельністю категорію громадян республіки. Станом на 1 січня 1940 р. кількість населення України оцінювалась у 41,3 млн осіб, в т. ч. міське – 14 млн осіб (34 %), сільське – 27,3 млн (66 %) [3, 9]. Згідно з переписом 1939 р., населення УРСР за соціальним складом розподілялося наступним чином: робітники і службовці становили 49,8 %, із них робітники – 33,7 %, колгоспне селянство і кооперовані кустарі – 48,7 % [9, 277].

У передвоєнні роки в східних областях республіки в основному було закінчено суцільну колективізацію. Станом на кінець 1940 р. у колгоспи на цих територіях було об'єднано 98 % селянських дворів [3, 49]. У західних областях колективізація тільки розпочиналася. До початку війни в цьому регіоні було створено, у багатьох випадках примусовими методами, 2 866 колгоспів, у яких нараховувалося 205 140 селянських дворів. Це становило лише 14,5 % всіх селянських господарств західних областей [10, 38-39]. Всього ж на кінець 1940 р. в Україні нараховувалося 28 374 колгоспи (сільгоспартілі), в яких об'єднувалося 3 990,4 тис. селянських дворів із посівною площею 22 137,3 тис. га, а також 929 радгоспів із посівною площею 2 309 тис. га [7, 346 – 347, 352]. У середньому на кожний колгосп припадало по 780 га посівів, а на кожний радгосп – по 2 485 га.

Створена у довоєнні роки колгоспна система по суті витворила нову модель кріпаччини, яка під купелом більшовицьких гасел насправді містила в собі потворне поєднання як економічного, так і позаекономічного примусу. Селяни не тільки стали заручниками адміністративно-командної й максимально одержавленої радянської економіки, а й втратили особисту свободу через спеціальний паспортний режим. Більшість селян, не маючи паспортів, не могла вільно переміщуватися в межах своєї країни і фактично була позбавлена права самостійно вибирати місце проживання та роботи, а сільська молодь – права вибирати майбутню професію і здобувати відповідну вищу освіту. Все це кардинальним чином вплинуло на ментальність селянства, породивши унікальний історичний феномен безправного „колгоспника”. Очевидними були й глибокі психологічні трансформації селянства у зв'язку з докорінною зміною його соціально-політичного статусу. Все це мало вкрай негативні наслідки для радянського соціуму, який на багато десятиліть визначили й специфічне обличчя українського села.

У передвоєнний період в українському селі відбулися значні позитивні зрушення у розвитку соціальної сфери, однак, в цілому її стан був явно недостатнім для забезпечення потреб сільського населення.

У 1930-ті роки були здійснені масштабні по тим часам заходи в справі електрифікації українського села. Із завершенням будівництва Дніпрогесу розпочалася електрифікація сіл Запорізької та Дніпропетровської областей. Струм для села давали розташовані в Україні 3 із 4 наявних в СРСР електричних машинно-тракторних станцій (2 – у Запорізькій області та 1 – у Київській) [11, 16]. У результаті в названих областях рівень електрифікації села був значно вищим у порівнянні з іншими регіонами. Електропостачання сіл здійснювалося й за рахунок малих ГЕС і теплових електростанцій. В 1930-ті роки в Україні було побудовано 3 205 сільських електростанцій загальною потужністю 61,5 тис. квт-годин. Село також споживало 24 тис. квт-годин електроенергії від державних електросистем і

промислових електростанцій [11, 16]. Однак цієї кількості електроенергії не вистачало навіть для виробничих потреб. Побутове споживання електроенергії селянами було незначним. Проведені в 1940 р. вибіркові обстеження 506 колгоспних сімей в Одеській області не виявили жодної електрифікованої оселі. Із 620 сімей селян Запорізької області електричне освітлення було у 12, з 540 сімей у селах Київської області – 6 [12, 59].

Помітне місце в житті села напередодні війни посідали радіо, пошта та телефон. У результаті інтенсивної радіофікації в 1940 р. у селах уже налічувалося понад 1 млн радіотрансляційних точок та понад 250 тис. радіоприймачів [13, 326]. Однак радіофікованими, як правило, були школа, клуб, сільрада або контора колгоспу. Радіо в селянських оселях було рідкістю. У 1940 р. із 3 990,4 тис. дворів колгоспників радіофікованими були лише 137,2 тис. (3,4 %) [7, 465]. Відставав від потреб жителів села і рівень поштового та телефонного зв'язку. Поштові філії знаходилися в районних центрах та великих селах, в решту сіл кореспонденція доставлялася з великим запізненням, часто не доходила до адресату. Нерідко в селах були відсутні поштові скриньки, виникали труднощі з придбанням конвертів та марок. До того ж, більшість сільських поштових філій знаходилась у малопристосованих приміщеннях і була погано обладнана. У 1940 р. телефонний зв'язок із райцентрами мали МТС, майже всі радгоспи, 74,1 % сільських рад та лише 16 % колгоспів [7, 465]. В основному це дозволяло районним владним структурам підтримувати зв'язок із більшістю сіл і забезпечувати оперативне централізоване керівництво, але для пересічного селянина телефонний зв'язок був недоступним.

Важливою складовою соціальної інфраструктури передвоєнного села були заклади охорони здоров'я. У 1940 р. у сільській місцевості медичні послуги населенню надавали 1179 стаціонарних лікарняних закладів із 32 658 лікарняними ліжками, 3470 амбулаторно-поліклінічних закладів, 6 268 фельдшерсько-акушерські пункти, 8 440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації, 1256 аптек [12, 65]. Однак цієї мережі закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським жителям, адже на одну сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані висококваліфікованими кадрами, зокрема, профільними спеціалістами. Кількість лікарів у сільських лікувальних закладах складала всього 4 тис., середніх медичних працівників – 32,9 тис., тоді як у міських лікувальних закладах працювало 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників [14, 53]. У 605 сільських дільничних лікарнях не було жодного лікаря [12, 66]. Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою сільських жителів були значно нижчими їхніх аналогів у місті. Так, у 1940 р. показник забезпеченості стаціонарною лікарською допомогою сільського населення становив 2,1 ліжко-місце на 1000 сільського населення (з урахуванням ліжок, які використовувалися сільським населенням у міських стаціонарах), у той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місць на 1000 міського населення [15, 25]. На одне ліжко-місце в сільських лікарнях витрачалося 3310 крб, а у міських 4480 крб, у т.ч. на медикаменти відповідно 805 крб і 1450 крб, на харчування – 152 крб

і 226 крб Слабкою залишалася матеріальна база сільських лікарень: у них не вистачало автоклавів, рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізико-терапевтичної та дезінфекційної апаратури, хірургічних інструментів, ліків та ін. Транспорт, переважно гужовим, у 1940 р. було забезпечено лише 987 сільські дільничні лікарні республіки [12, 66].

В останні передвоєнні роки в республіці багато було зроблено щодо поліпшення медичної допомоги породіллям. У 1940 р. у селах республіки вже було 3017 колгоспних пологових будинки на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було розгорнуто в інших сільських лікувальних закладах. Однак це дозволило охопити стаціонарною пологовою допомогою лише 49,5 % сільських породіль (у місті цей показник складав 87,5 %) [16, 92], інші продовжували народжувати вдома, без належної допомоги спеціалістів. До того ж, більшість сільських пологових будинків розташовувалася в простих сільських хатах, не мала необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

У 1940 р. у сільській місцевості працювало 54 135 підприємств роздрібною торгівлі державних і кооперативних організацій (у т. ч. 46 759 магазинів і 7 376 торгових палаток), що становило 58, 7 % від загальної кількості підприємств торгівлі в Україні [3, 430]. Однак рівень торгівельного обслуговування сільського населення залишався надто низьким. У 1940 р. із загального обсягу роздрібного товарообігу в республіці в 3 203 млн крб, на сільську торгівлю припадало всього 849 млн крб або 27 % [3, 400]. Характерними рисами діяльності сільських закладів торгівлі були постійний дефіцит багатьох промислових та продовольчих товарів, систематичні перебої в торгівлі товарами першої необхідності, низький рівень культури обслуговування. Багато сільських крамниць розташовувалося в малоприсосованих приміщеннях. Усе це створювало додаткові труднощі селянам у задоволенні життєвонеобхідних потреб. Для придбання необхідних товарів вони вимушені були здійснювати поїздки у міста або купляти товари у перекупників за значно вищими цінами.

Не отримала належного розвитку на селі й система громадського харчування. У 1940 р. у сільській місцевості працювало лише 5 913 підприємств громадського харчування (із 18 727, які працювали в республіці) з товарообігом 58 млн крб [3, 402, 430].

За умов колгоспного ладу і здійснення на практиці гасла Й. Сталіна „Жінка – вирішальна сила в колгоспі” погіршилося становище жінки-селянки, яка змушена була відтепер, окрім домашньої роботи, багато часу і сил віддавати колгоспному виробництву. На руках сільських трудівниць, робочий день яких фактично тривав від сходу сонця й до півночі, був догляд за присадибною ділянкою й обслуговування домашньої худоби, праця та щоденне приготування їжі в малоприсосованих умовах, періодичне випікання хліба. До речі, хлібозабезпечення залишалося однією з наболілих і невирішених проблем тогочасного села. У 1940 р. на селі діяло всього 1 935 малопотужних пекарень [12, 78], які, зрозуміло, не в змозі були забезпечити сільське населення хлібом громадської випічки, а тому селяни займалися хлібозабезпеченням самотужки.

Недостатньою для задоволення потреб сільського населення була і мережа підприємств побутового обслуговування. У 1940 р. у понад 52 тис. українських сіл діяло всього 79 майстерень із ремонту металевих виробів, 8205 майстерень – із ремонту взуття, 612 майстерень з ремонту та пошиття одягу, 21 хімчистка

та 80 фотоательє [12, 80]. Нечисленною була на селі й мережа пралень, перукарень, лазень. У таких умовах жителі сіл вимушені були займатися побутовим самообслуговуванням, самотужки шити і ремонтувати одяг, взуття, речі домашнього вжитку або здійснювати вимушені поїздки в місто для задоволення своїх побутових потреб.

У передвоєнні роки дещо покращилася ситуація із забезпеченням сільського господарства кадрами фахівців із спеціальною освітою. Станом на 1 січня 1941 р. в Україні вже нараховувалося 13, 8 тис. агрономів, зоотехніків і ветеринарних лікарів з вищою освітою, а також 20, 9 тис. агрономів, зоотехніків, ветфельдшерів і веттехніків з середньою спеціальною освітою [2, 387]. Однак значна частина цих фахівців працювала в апараті центральних, обласних та районних управлінь сільським господарством, у різних конторах та установах, пов'язаних із заготівлею та переробкою сільгосппродукції, а також виконувала розподільчі та контролюючі функції. Село, як і раніше, відчувало гостру потребу у кадрах спеціалістів. Низьким залишався і рівень кваліфікації керівників господарств. Так, у 1939 р. лише 7 432 голови колгоспів або 27, 1 % їхньої загальної кількості у республіці мали спеціальну сільськогосподарську підготовку, 4 728 або 17, 5 % “середню і неповну середню освіту [4, 24]. Такий стан із кадровим забезпеченням негативно позначився на організації та якості сільськогосподарського виробництва, не дозволяв впроваджувати нові прогресивні технології в рільництві та тваринництві, досягати високих результатів у галузі в цілому.

У передвоєнний період у республіці багато було зроблено щодо поліпшення стану сільської шкільної освіти. Проводилася робота і з запровадження в селах загального семирічного навчання (тоді як у містах у цей час – середнього), розширювалася і мережа сільських середніх шкіл. У 1940/41 н. р. в Україні налічувалось 26 317 сільських денних загальноосвітніх шкіл (14 329 початкових, 9 690 семирічних, 2 264 середніх і 34 “ для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалось 4 504,3 тис. учнів. Навчальний процес у сільських школах забезпечували 167,6 учителів [3, 450–451; 12, 83]. Це був беззаперечний успіх у справі модернізації соціальної інфраструктури села. Однак, попри всі зусилля, повною мірою вирішити проблему створення у сільській місцевості достатньої мережі шкіл не вдалося. Одна початкова школа припадала на 3,6 сіл, семирічна – на 5,4, середня – 23 села, то тисячам селянських дітей доводилося щодня пішки долати значну відстань, часто добираючись до школи по бездоріжжю в умовах весняної, осінньої та зимової негоди. Багато шкіл розташовувалося в малоприсосованих, тісних приміщеннях, які взимку погано опалювалися, мали примітивну матеріальну базу, не були забезпечені необхідними підручниками та навчальним обладнанням.

Болючою й невирішеною до кінця у передвоєнному селі залишалася проблема функціонування дошкільних дитячих закладів. У зв'язку із надмірно високим використанням жіночої праці у колгоспно-радгоспному виробництві й короткотерміновістю післяпологової відпустки породіль, необхідно було забезпечити догляд за немовлятами та малолітніми дітьми шляхом організації відповідної кількості ясел і садків. Їх на кінець 1940 р. у сільській місцевості на постійній основі функціонувало лише 958, у них під наглядом 2 тис. вихователів перебувало 25,4 тис. дітей [3, 455]. Ситуацію дещо покращували організацією сезонних

ясел, які функціонували 5-6 місяців на рік. Завдяки цьому в 1940 р. чисельність ясел досягла 29 418 і охоплювала 1 156 369 дітей [17, 513; 12, 85]. У розпал польових робіт практикувалось облаштування пересувних ясел для немовлят на спеціально обладнаних возах та фургонах, котрі виїжджали до місця роботи матерів-годувальниць. Умови перебування дітей у сезонних яслях у багатьох випадках були незадовільними через відсутність якісного харчування, розміщення в малоприспособлених приміщеннях, недостатнє облаштування м'яким та твердим інвентарем.

Важливе місце в соціальному житті села в зазначений період відігравали культурно-освітні заклади: клуби та бібліотеки. На кінець 1940 р. в Україні функціонувало 22 586 сільських клубних установ [2, 521] та 17 327 сільських бібліотек із книжково-журнальним фондом 12 021 тис. примірників [3, 471]. На базі сільських клубів працювало 3 884 кіноустановок, у т. ч. 1 747 стаціонарних і 2 137 пересувних, якими упродовж 1940 р. було обслужено 58 тис. глядачів [7, 639], 80 тис. гуртків художньої самодіяльності, в котрих займалося понад 300 тис. чоловік [13, 324 – 325]. Клуби та бібліотеки певною мірою виконували свої функції у справі організації і проведення дозвілля селян, зокрема молоді. Поряд із цим, вони в основному справно виконували відведену їм тодішньою тоталітарною системою роль “були центрами агітації за колгоспний лад, антирелігійної та антицерковної діяльності, пропаганди нової радянської обрядовості. Це знижувало їхню культурно-освітню роль, відштовхувало від них значну частину населення, яка не розірвала з церквою і негативно ставилася до антирелігійної агітації. Негативно позначалася на роботі та ролі сільських культурно-освітніх закладів їхня надзвичайно слабка матеріальна база. Більше половини з них розміщувалося у хатах розкуркулених селян, церквах, костельках, не були укомплектовані спеціалістами, не мали меблів, обладнання, інструментів. У зимовий період культурне життя на селі завмирало взагалі, адже клуби та бібліотеки забезпечувалися паливом, у кращому випадку, на 25 – 30 %. Крім того, в 3 372 селах республіки взагалі не було будь-яких культурно-освітніх закладів [12, 90].

Однією з найбільш болючих проблем у соціальній інфраструктурі села залишалася проблема житлового забезпечення населення. Сільські жителі в основному мали власне житло. Однак житлово-побутові умови селян, незважаючи на певні кількісні та якісні зрушення у роки передвоєнних п'ятирічок, залишалися на низькому рівні. Нові селянські оселі, побудовані в 1930-ті роки, складали незначну частку наявного житлового фонду. Житло пересічного селянина було не великим за площею, глинобитним, із солом'яною покрівлею, земляною або глиняною долівкою, з мінімальним набором саморобних меблів, освітлювалося, як правило, за допомогою каганця. Попри всілякі запевнення влади про підтримку нового житлового будівництва на селі, держава не надавала належної допомоги селянам при спорудженні житла, залишаючи їх наодинці зі своїми проблемами. Нестача коштів та якісних матеріалів змушувала селян будувати житло за застарілою технологією.

У цілому на низькому рівні був благоустрій сільських населених пунктів. Лише частина великих сіл, переважно районних, мали забруковані головні вулиці та тротуари, озеленені шляхи та вулиці, впорядковані парки та сквери, фізкультурні майданчики. У пересічних українських селах стан із

благоустроєм був набагато гіршим, вони мали неприхвально-вий вигляд, потерпали від бездоріжжя.

Таким чином, до початку німецько-радянської війни у розвитку соціальної інфраструктури українського села були досягнуті досить високі показники, деякі з них значно перевищували доколгоспний рівень. Проте в цілому вона ще не могла повністю задовольнити потреби сільського населення. На цей період ще більше поглибилося істотне відставання соціальної сфери села у порівнянні з соціальним розвитком міст.

1. Див: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: В 3-х т. – К., 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7; Історія Української ССР: В 10-ти т. – К., 1984. – Т. 8; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000; Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. – К., 2003. – Т. 4; Україна у Другій світовій війні (1939–1945); Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965; Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах економічних планів фашистської Німеччини на временно окупированной территории СССР. – М., 1970; Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана „Ольденбург“. О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – М., 1974; Немайтій В.М. В боротьбі за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). “Кам'янець-Подільський, 2000; Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геополітичних планах нацистської Німеччини // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 50.
2. Народне господарство Української РСР у 1973 році. Статистичний щорічник. – К., 1974.
3. Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.
4. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.
5. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.
6. Тут і далі показники техніки подано в фізичних одиницях.
7. Народне господарство Української РСР у 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 30. – Спр.62.
9. Уманский Л. А., Шаболдин С. С. Годы труда и побед, 1917–1987: Попул. справочник. – М., 1987.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 664.
11. Стессельбойм Ю.А. Развитие электрификации быта в сельских районах // Электрификации быта сельского населения. Тезисы докладов Всесоюзной научно-технической конференции. “ К., 1968.
12. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). “Кам'янець-Подільський, 2000.
13. Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. Іс.3 т. – К., 1965. – Т. 3.
14. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К., 1958.
15. Хорош І.Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: Автореф. дис... докт. мед. наук. – К., 1965.
16. Радянська медицина. – 1940. – № 10-11.
17. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів. У 3 т. – К., 1965. ? Т. 3.

О.М. Гончаренко

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У житті кожного соціуму право як система особливого виду соціальних норм відіграє функції впорядкування та врегулювання найважливіших суспільних відносин. Не став винятком і період нацистської окупації України. Насильницька зміна публічної політичної влади потребувала реорганізації й майнових правовідносин, які є не лише показником розвитку суспільства, а й визначають його віддалену перспективу. Незважаючи на доволі значний історіографічний доробок у вивченні політики нацистських окупантів щодо українського селянства, однією з малодосліджених проблем цього періоду історії України залишається аналіз майнових правовідносин. Цим і визначається актуальність дослідження, об'єктом якого цивільний правовий статус, предметом – майнові правовідносини сільського населення окупованої України. Мета статті – проаналізувати майнові правовідносини в українському селі періоду нацистської окупації, визначити на цій основі політико-правовий статус місцевого населення.

З початком окупації України нацистам та їхнім посібникам довелося вирішувати комплекс проблем, пов'язаних із визначенням цивільно-правового та майнового статусу населення. Військові дії та хаос перших днів окупації, евакуація частини населення, підприємств, радянських органів і установ сприяли появі певної кількості безгосподарного майна. Відділами районних та сільських управ це майно обліковувалось, охоронялося та перевозилося на склади [1, 160]. Цими діями окупаційна влада наводила елементарний порядок в країні. Разом із тим, потрібно було впорядкувати майнові правовідносини, що не могли припинитися навіть у такій тяжкій та неоднозначній для населення період.

Одним із поширених явищ окупаційного режиму стали постійні пограбування населення. В цьому виявлявся неповноцінний цивільно-правовий статус населення України. Грабунки належного громадянам особистого майна стали звичним соціально-побутовим явищем історії окупації. Відповідні дії здійснювались як працівниками місцевих органів влади, так і військовослужбовцями вермахту.

Як правило, німецькі органи управління не схвалювали та категорично забороняли грабівницькі дії місцевих колаборантів. Тому за вчинені пограбування працівники органів місцевого управління, зокрема начальники поліції, підлягали звільненню, а в окремих випадках і ув'язненню [2, 114]. За це ж каралися рядові поліцаї та працівники районних і сільських управ. Цим самим службовці німецьких органів управління прагнули показати місцевому населенню свою „справедливість” та готовність до захисту його майнових прав та інтересів. Проте припинити пограбування, в яких брали участь представники вермахту, не вдалося. Окремі офіцери прагнули зупинити це ганебне для армії явище. „Незважаючи на раніше видані розпорядження, деякі військовослужбовці вважають, що сам факт перебування на ворожій території дозволяє вільно відбирати продукти, тварин і т.п., що належать приватним особам. Подібні помилкові думки повинні бути негайно усунуті” – категорично зазначалося в

наказі „Про зміст дисципліни” по II армійському корпусу [3, 23]. Попри подібні накази, грабунки місцевого населення тривали. Причина цього полягала в тому, що німецькі військовослужбовці звільнялися від застосування правових санкцій за подібні дії. Так, згідно з указом „Про застосування військової підсудності в районі „Барбаросса” та про особливі заходи військ” від 13 травня 1941 р., дії військовослужбовців по відношенню до населення не підлягали покаранню, навіть якщо вони мали склад військового злочину або проступку [4, 5-7]. Тому обмежувальні дії окремих представників командування вермахту нічого змінити не могли. Так, лише у 53 районах Київської області, в яких проживало 2.319.289 чол. сільського населення (у містах – 394.696 чол.), окупанти привласнили особисте майно громадян на суму 6.371.589 крб [5, 16, 17, 31].

Працівники місцевих органів влади не мали права впливати на солдатів вермахту, а за найменшу критику цих дій вони підлягали покаранню. Колишній начальник Макарівської сільської поліції свідчив про причини свого арешту: „Я розповів населенню про те, що німці не мають права грабувати, вони за все повинні платити”. Після слідства, у листопаді 1941 р., він був переведений на аналогічну посаду в Бородянську районну поліцію [6, 19]. Отже, цивільний статус населення України мав обмежений характер. Жоден мешканець окупованої України не був застрахований від пограбувань.

З окупацією перших регіонів України військові адміністрації закликали місцеве населення до збереження спокою та підтримки порядку [7, 125]. У відозвах німецького командування вказувалось: „Українці, даю вам до відому, що німецьке військо від вас хоче. Ми хочемо, щоб кожен хазяїн мав корову, щоб кожний мав своє поле, свою картоплю, хліб, капусту, молоко, кури, свині, бджоли, щоб зимою не голодували. [...] Хай живе нова Україна із спокійними господарями, господинями, робітниками, в якій немає жодних жидів, комісарів, більшовиків і жодних партизан” [8, 72]. Проте гасла, у яких звучали ідеї відновлення приватної власності та ліквідації колгоспів не підкріплювалися відповідними практичними заходами. Вони так і лишилися пропагандистським трюком, примарність реалізації якого відчувалася вже з перших днів окупації. Перебудова життя суспільства на принципах приватної власності та основах ринкового господарства мала бути забезпечена правовою системою, у якій проголошені цінності отримали б свого завершення, цілісного виразу. Відсутність подібного вирішення майнових проблем є свідченням колоніальної, експансіоністської сутності нацистської окупації України. Усе інше виражало лише певні тактичні плани у економічній, соціальній та політичній сферах. Власне і німецькі службовці визнавали відсутність чіткості у діях окупаційної влади, констатувавши той факт, що їхня пропаганда не визнає більшовизму, націоналізму та капіталізму. „І нічого вартого вона не пропонує” – визнавалось у повідомленні служби безпеки м. Києва [9, 44]. Фактично гітлерівці залишили в незмінному стані систему майнових правовідносин, у якій був відсутнім повноцінний, наділений юридичними правами власник, що мав право на володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Реалізація проголошених ідей щодо відновлення приватної власності, індивідуального господарства лежала поза межами окупаційної доктрини.

Аналіз архівних джерел, зокрема, донесень про ситуацію на окупованій території, розповідей радянських військовослужбовців та учасників руху

опору, що вийшли з оточення, дозволяє виокремити характерну ознаку першого періоду окупації, згідно з якою в Україні відбувалась активізація антирадянських настроїв. Їхнє вістря спрямовувалося на основи колгоспного життя, колективну власність на засоби виробництва, усупільнені під час колективізації, приватну власність, конфісковану у тогочасних власників під час розкуркулення. Об'єктом уваги сільського населення стала земля, сільськогосподарський реманент, тварини. „Колгоспне питання цікавить кожного селянина і він чекає негайної їх ліквідації” – констатували автори донесень, додаючи: „У даний час це неможливо здійснити” [10, 73].

Незважаючи на пропагандистські гасла окупантів щодо ліквідації колгоспів, утворювалися громадські господарства, за допомогою яких відбувалась експлуатація виробничого та трудового потенціалу українського села. Об'єкти власності, відібрані у селянства в радянський період, залишалися у користуванні громадських господарств і поверненню не підлягали.

Надії колишніх розкуркулених селян на справедливе вирішення майнових проблем виявилися марними. Не йшла мова і про відшкодування збитків, заподіяних їхнім господарствам діями радянської влади. Тому такі аспекти майнових правовідносин, як право власника на приплід та доходи в окупаційний період взагалі не розглядалися. Це свідчить про те, що окупанти не збиралися кардинально вирішувати наболілі майнові проблеми українських селян.

В середині сільських громад відбувся перерозподіл об'єктів прав приватної власності, таких як речі, тварини, приплід. У частини колишніх радянських активістів та членів партії спеціальними розпорядженнями районних та сільських управ конфіскувалося життєво необхідне майно, зокрема, корови [11, 75], що підривало економічну спроможність підсобних господарств, унеможливило забезпечення селянських сімей продуктами харчування, засобами виживання, що за умов руйнації товарного ринку часто мало фатальні наслідки.

Окрему сторінку цивільно-правових засад життя населення сіл у перші дні окупації України становила доля врожаю 1941 р. Цілком очевидно, що не з мотивів соціальної справедливості та гуманності, а швидше через руйнацію хлібозаготівельної системи, реальної втрати продовольства, врожай 1941 р. був поділений поміж населенням сіл. Здебільшого, розподілу підлягало зерно. При цьому певна його частина була розподілена і серед тих громадян, що з початком окупації повернулися до села.

Розподіл майна не був хаотичним. Подібного окупаційна адміністрація допустити не могла. До роботи комісії із розподілу колгоспного зерна – врожаю 1941 р. – залучалися працівники районних управ. У їхній роботі брали участь і працівники місцевих сільських управ. Частину зерна отримали розкуркулені мешканці сіл, які до війни в господарствах не працювали [12, 13]. Пільги та привілеї надавалися дезертирам. Досить часто ці громадяни на зборах мешканців сіл у своїх виступах забороняли наділяти зерном сім'ї односельчан, що перебували в Червоній Армії [13, 205].

З окупацією в селах України розпочався певний перерозподіл власності. Як правило, його об'єктом була нерухома власність, зокрема будинки, відібрані у колишніх власників в період колективізації. „При приході німців появився актив з бувших розкуркулених або репресованих елементів. Почалося

повернення хат розкуркуленим, відшукування своїх меж і прав на садиби” [14, 79], – зазначається в одному з радянських післявоєнних джерел. У нових умовах люди вимагали від влади сприяння у поверненні конфіскованого радянським режимом майна. Характерно, але в переддень окупації про це ж попереджали і радянські партизани. Так, у одній з перших листівок, розповсюджених партизанським загоном ім. В.Леніна, що діяв на Київщині, вже 21 вересня 1941 р. місцеве населення повідомлялося: „Знищуйте також куркулів, які повернулись в свої села і намагаються відновити у наших районах капіталізм” [15, 259]. Аргументи щодо відновлення „капіталізму” та перерозподілу власності використовувалися і пропагандистськими органами Червоної армії: „Як вороння злітаються вслід за фашистською армією колишні поміщики, дворяни, високопоставлені чиновники. Вони виступають перед фашистами, мріючи отримати з рук німців землі, ліси та угіддя, відібрані у них радянською владою і віддані трудящим” [7, 102]. Отже, перерозподіл власності є очевидним фактом, що мав місце в перші місяці окупації. Однак радянські пропагандистські органи гіперболізували як загрозу „відновлення капіталізму”, так і обсяги майнового перерозподілу.

На зазначені процеси з перерозподілу власності в селах України безпосередньо впливала попередня політика радянського режиму щодо селянства. Так, відбираючи речі у сім'ї комуніста, місцевий сільський поліцей заявляв: „З людей нажито, на людей нехай і піде” [16, 36]. Мешканка с. Сошники Бориспільського району Київської області свідчила: „[Н] приходив до нас в будинок восени 1941 р. і, погрожуючи, заявляв: „Ви жидобільшовики, брали участь в розкуркуленні мого господарства, забрали моє майно яке зберіглось у Вас до цього часу. При цьому він вимагав віддати суконне рядно, яке він визнав своїм” [17, 147]. „Мене грабувала радянська влада, тепер буду грабувати я” – заявляв односельцем інший працівник сільської управи [18, 118].

Прагнення людей вирішити наболілі майнові проблеми ставали безпосередньою причиною вступу на службу до окупантів. Саме ці обставини найчастіше зустрічаються в матеріалах кримінальних справ місцевих колаборантів. Так, начальник Ставищенської районної поліції вступив на службу прагнучи повернути батьківський будинок, конфіскований при розкуркуленні [19, 20]. Аналогічні мотиви простежуються у матеріалах багатьох кримінальних справ: „[Н] походить із сім'ї куркуля. Як голова Кашперівської сільради в 1930 р. я брав безпосередню участь у розкуркуленні сім'ї [Н]. Майно, два їх будинки були конфісковані. В окупаційний період [Н] працював в поліції, і німецькою владою ці два будинки були йому повернуті” [20, 110].

Перерозподіл, що розпочався з перших днів окупації, стосувався і власності майна місцевого єврейського населення. Власність розстріляних євреїв та евакуйованих громадян оголошувалася власністю держави, а тому підлягала безумовній передачі комунгоспам районних управ, а в селах – сільським старостам [21, 32]. Незважаючи на суворі заборони влади, майно євреїв потрапляло до рук поліцаїв та працівників районних управ. Надлишки йшли на місцевий ринок або обмінювалися в селах на продукти харчування [22, 50]. Сільські поліцаї у період проведення акцій знищення залучалися до охорони конфіскованого майна. „Охоронці” привозили після цього до дому підводи майна [23, 129]. Таким чином вони використовували своє службове становище для задоволення власних матеріальних інтересів, хоч

належна їм заробітна плата за тогочасними мірками була не такою й низькою. Рядовий поліцай отримував 800 крб на місяць, а також продуктовий пайок, що складався з 10 кг муки, 2 кг м'яса, 4 кг круп, 0,5 кг тваринних і 1 кг рослинних жирів, 800 г цукру [24, 15]. Як бачимо, продовольче забезпечення працівників поліції перебувало на досить високому рівні.

Для вирішення майнових спорів створювалися мирові суди, які й розглядали цивільні справи, зокрема із повернення майна колишнім розкуркуленим, які претендували на свої будинки [25, 19]. Вони працювали у центрах окупаційних адміністративних утворень, у гебітскомісаріатах. Частина майнових спорів розглядалась і без проведення засідань у мирових судах працівниками цивільної адміністрації Рейхскомісаріату „Україна”. Так, колишній слідчий Фастівської районної поліції свідчив, що з листопада 1941 р. по червень 1943 р. провів близько 120 слідчих справ цивільного характеру з розподілу майна між сім'ями, аліментних платежів тощо. Частина слідчих справ стосувалась повернення майна раніше розкуркуленим громадянам [12, 15].

Майнові суперечки, що виникали між мешканцями сіл, вирішувалися і працівниками сільських управ. Так, як свідчив колишній розкуркулений, він восени 1941 р. повернувся до с. Пустоварівка Сквирського району, де зняв квартиру. Невдовзі, за дозволом старости села він зайняв свій будинок, у якому проживав до 1930 р., тобто до часу розкуркулення [26, 13]. Отже, розпорядження сільського старости вистачило для повернення конфіскованого радянською владою майна. Старости сільських управ отримали накази виявляти факти конфіскації приватної власності, проведеної радянськими органами [21, 380]. Цілком очевидно, що отримані матеріали використовувалися не лише в окупаційній пропаганді, а й у практичних заходах керівників органів місцевого управління.

Використання позасудових рішень при вирішенні майнових суперечок між мешканцями сіл було досить поширеним явищем. Так, до голови Іванківської райуправи генерального округу „Київ” 27 грудня 1941 р. звернулася мешканка с. Обуховичі зі скаргою на дії місцевих поліцаїв, які відбрали у неї швейну машинку. Свої дії вони мотивували тим, що ця річ належала розкуркуленому мешканцю села. Проте заявниця твердила, що купила її на ринку в м. Києві ще в 1940 р. Факт купівлі речі засвідчували 8 мешканців села, які й підписалися під заявою. Резолюція голови райуправи досить категорична: „Старості с. Обуховичі. Дати письмове пояснення через що забрана швейна машинка у громадянки [Н]” [27, 102]. Отже, використання позасудових, адміністративних методів у вирішенні майнових суперечок між мешканцями сіл стало поширеним явищем окупаційної дійсності. Обмежене використання судових процесів при вирішенні майнових спорів сприяло зловживанням місцевої адміністрації.

Таким чином, з окупацією України у сільських районах відбувається певний перерозподіл власності. Частина колишніх власників відновила свої майнові права, порушені радянською владою в довоєнний період. Об'єктом цих прав виступало переважно нерухоме майно, зокрема будинки. Земля сільськогосподарського призначення, виробничі приміщення та реманент, тварини і приплід, тяглова худоба, передані у свій час колгоспам, поверненню не підлягали, залишаючись у власності громадських господарств. Окремі факти наділення земельними ділянками осіб, що активно співпрацювали з режимом, є швидше тактичним кроком окупаційних

адміністрацій. За допомогою цих заходів певна частина населення спонуковувалася до колаборації.

У багатьох випадках позитивне вирішення майнових спорів та претензій колишніх власників перебувало у прямій залежності від готовності та згоди громадян до служби в окупаційних органах влади.

Головною метою окупантів стала економічна експлуатація мешканців сіл України, а не створення справедливого земельного порядку, пов'язаного з відновленням приватної власності та індивідуальних господарств.

Відновлення капіталізму у сільському господарстві окупованої України є гаслом, що застосовувалося нацистськими та радянськими пропагандистськими органами. Якщо радянська пропаганда застосовувала ідеї відновлення капіталізму та приватної власності для формування антинімецьких настроїв, то окупанти, навпаки, – проводили заходи, що унеможливлювали формування ринкових механізмів у сільськогосподарському виробництві, справедливе вирішення багатьох майнових проблем.

Головним завданням для окупантів було не впорядкування майнових правовідносин в українському селі, а експлуатація його виробничого та трудового потенціалу. Разом із тим, німецькі органи управління прагнули припинити майнові правопорушення зі сторони місцевих колаборантів.

Аналіз майнових правовідносин в українському селі початкового періоду нацистської окупації засвідчує наявність широкого спектру проблем, частина з яких сформувався ще в довоєнні часи і була пов'язана з соціальним експериментаторством радянського режиму в 20-30-х рр. ХХ ст. Це стало однією з визначальних обставин мотивації, передумов та причин колаборації частини сільського населення. Проте цивільний статус громадян, що перебували на окупованій території України, мав обмежений характер.

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2225. – Оп. 1. – Спр. 2.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 229.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 111.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3108.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 216.
6. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 39831. – Т. 5.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 198.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 110.
11. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73818-ФП.
12. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69777-ФП.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.
14. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 45.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 34.
16. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26279.
17. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57919. – Т. 2.
18. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56990.
19. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57727.
20. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 4.
21. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп. 1. – Спр. 9.
22. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75085-ФП.
23. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56588.
24. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 62901.
25. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72764-ФП.
26. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 71138-ФП.
27. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 58005.

О.О. Тітка

**ВНЕСОК МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ВІДРОДЖЕННЯ СЕЛА В 1943 – 1945 РР.**

В історичній літературі й донині залишається мало дослідженим питання щодо ролі місцевої промисловості України в соціально-економічному відродженні села у початковий період повоєнної відбудови. Це пояснюється насамперед тим, що загалом стан та функціонування місцевої промисловості в умовах післявоєнного відродження як на республіканському, так і на регіональному рівнях ще не одержав комплексного дослідження та висвітлення. З названих питань відсутні спеціальні публікації, а наявна в ряді колективних видань [1] інформація про роботу місцевої промисловості в означений період має фрагментарний характер і не відображає дійсний стан із виробництва галузю продукції для потреб села та її роль у вирішенні важливих тогочасних сільських економічних і соціальних проблем. Автор публікації ставить за мету проаналізувати роль місцевої промисловості України у соціально-економічному відродженні села в 1943 – 1945 рр. Об'єктом дослідження є повоєнне відродження українського села, предмет дослідження – внесок місцевої промисловості у відбудовних процесах на селі.

Як відомо, на час визволення території республіки українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду і зuboжіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та соціальна сфера, перестали функціонувати цілі галузі сільськогосподарського виробництва. Такі величезні збитки були результатом багатьох руйнівних явищ і наслідків війни. Їх спричинили багаточисельні й широкомасштабні бойові дії, що двічі вогняною лавою прокотилися по території республіки, евакуація на Схід ресурсів сільського господарства в 1941–1942 рр., різного роду мобілізації, поставки та вилучення для потреб фронту та військових частин із обох воюючих сторін, дії партизанів та формувань ОУН–УПА на окупованій ворогом території. Та найбільших збитків українському селу та його господарству завдали нацисти в період тимчасової окупації, особливо під час відступу з території України, коли цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до Німеччини все, що становило хоч якусь цінність, у першу чергу техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. На період відступу окупантів припадає абсолютна більшість зруйнованого і пограбованого вщент майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених у колгоспах та радгоспах 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 5092 автомобіля та багато тисяч інших сільськогосподарських машин та реманенту. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної збруї [2, 310]. У більшості сільських населених пунктів були спустошені особисті господарства селян, а застосування окупантами тактики „спаленої землі” призвело до втрати багатьма селянами індивідуального господарства взагалі. Одним із найтрагічніших наслідків окупації для українського села були збитки, завдані його соціальній сфері.

Окупанти перетворили на руїни понад 28 тис. сіл [3, 230], майже повністю зруйнували або знищили сільські мережі побутових, торгових, медичних, освітніх та культурних закладів. У селах України окупантами було зруйновано та знищено 1808 тис. селянських хат [4, 156], у результаті чого без даху над головою залишилися сотні тисяч селянських сімей і декілька мільйонів сільських жителів. При цьому у більшості випадків у вогні згоріли небагаті селянські пожитки, які були у злиднених селянських оселях: примітивні меблі, посуд, інвентар, постільні речі, невибагливий одяг і взуття, яких й до цього було обмаль, і невеликі запаси продовольства та інше, нажите роками важкою селянською працею [5, 258].

У справі подолання таких жахливих руйнівних наслідків війни та відродження повоєнного села важливу роль відіграла місцева промисловість України. Будучи майже вщент зруйнованою в період війни та окупації й значною мірою поступово відновлена в рамках загального відбудовного процесу ще в умовах війни, місцева промисловість вже на кінець 1945 р. поновила свою значну питому вагу в загальному балансі економіки республіки. Як і в довоєнний період, вона являла собою сукупність промислових підприємств, трестів, промислових комбінатів та інших організацій, підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) місцевим радам. Виробляючи продукцію виробничого призначення та товари широкого вжитку, а також здійснюючи обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття, підприємства галузі допомагали місцевим органам влади вирішувати в регіонах, зокрема у сільській місцевості, широке коло проблем в інтересах забезпечення потреб населення та місцевого господарства.

Якщо у 1941 р. у підпорядкуванні Наркомату місцевої промисловості УРСР перебувало 706 підприємств, з яких: 267 заводів республіканського та обласного підпорядкування й 439 міських та районних промкомбінатів [6, 4], то в результаті проведеної роботи з відбудови галузі вже до кінця 1944 р. було введено в дію 110 підприємств республіканського й обласного підпорядкування та 677 (відновлених та створених наново) районних і міських промислових комбінатів, у складі яких функціонували 6543 підприємства, майстерні, цехи та виробництва [7, 13; 6, 28].

Згідно зведеного плану, в 1944 р. місцева промисловість УРСР повинна була виробити продукції на суму 185,1 млн крб, у т.ч. на підприємствах республіканського значення – на суму 40,7 млн крб та обласного й районного значення – на суму 144,4 млн крб. Фактично за 1944 р. було вироблено продукції на суму 188,3 млн крб (або 101,7 % до річного плану) [8, 36–37], що становило 28,4 % річного довоєнного виробництва [9, 365]. Показово, що обсяги виробленої продукції щоквартально зростали: у I-му кварталі її було вироблено на суму 20,1 млн крб, у II-му – на 36,4 млн крб, у III-му – на 59,6 млн крб й у IV-му – на 72,2 млн крб [6, 9], або у 3,9 рази більше, проти першого кварталу. Це свідчило про успішне здійснення в 1944 р. широкого фронту відбудовних робіт в міру визволення території республіки від окупантів. Найкращих показників досягли Запорізький облмісцевпром, який виконав річний план 20 жовтня 1944 р. і додатково виробив понад план продукції широкого вжитку на 3,5 млн крб; Київський облмісцевпром, який виробив понад

річний план продукції на 3,4 млн крб; Сталінський облмісцевпром, який виробив понад річний план продукції на 5,2 млн крб [7, 16]. З перевиконанням річного плану випуску продукції завершили рік також Полтавський, Сумський, Кіровоградський та Херсонський облмісцевпроми [8, 38]. Після визволення від загарбників велику роботу з відновлення підприємств місцевої промисловості та виконання планів випуску продукції в кінці року провели також Львівський, Чернівецький, Тернопільський, Дрогобицький та Волинський облмісцевпроми [6, 10; 7, 16].

До кінця 1945 р. кількість відбудованих і введених у дію підприємств місцевої промисловості республіканського і обласного підпорядкування вже зросла до 182, а кількість відновлених і заново організованих районних та міських промкомбінатів до 700. Упродовж 1945 р. галузь щомісячно збільшувала випуск валової продукції. Якщо у I-му кварталі було вироблено продукції на суму 54,7 млн крб, то у IV-му кварталі її було вироблено на суму 80,4 млн крб, або більше проти I-го кварталу на 42,0 %. У 1945 р. було вироблено валової продукції на 288 млн крб, або на 52,9% більше, ніж у 1944 р. Загалом, з моменту початку відбудови і до кінця 1945 р. на підприємствах галузі вже було вироблено продукції на суму 495 млн крб [10, 5, 7].

Вагоме місце серед виробленої на підприємствах місцевої промисловості продукції займали техніка та товари сільськогосподарського призначення. Це, зокрема, сільськогосподарські машини й механізми та запасні частини до них, вози, упряж та інше обладнання й облаштування для гужового транспорту, сільськогосподарський інвентар. В асортименті вироблялися металеві матеріали, які широко використовувалися для виробничих та побутових потреб, як у колективних, так і особистих селянських господарствах. Місцева промисловість також забезпечувала потреби сільського населення в фарфорово-фаянсових, металевих та пластмасових товарах широкого вжитку, музичних інструментах, шкільних і канцелярських товарах і приладах та інших товарах. Для потреб села використовувалася більша частина видобутого на підприємствах галузі вугілля та торфу. Про асортимент та кількісні показники виробленої на підприємствах Народного комісаріату місцевої промисловості УРСР, яка більшою чи меншою мірою направлялася для вирішення нагальних потреб повоєнного села, свідчать дані наведені в поданій нижче табл. 1.

Таблиця 1 [7, 5; 10, 9-12, 14]

Виробництво головних виробів на підприємствах Народного Комісаріату місцевої промисловості УРСР

Найменування виробу	Одиниця вимірювання	Вироблено в 1940 р.	Вироблено в 1944 р.	Вироблено в 1945 р.	План на 1946 р.
Запасні частини до тракторів та сільськогосподарських машин	тис. крб	5449	2052,8	3790,8	3900
Верстати металообробні	шт.	-	894	813	770
Верстати деревообробні	шт.	-	15	107	655
Гідротурбіни	шт.	12	-	1	60
Преси	шт.	-	16	81	315
Віялки	шт.	1089	-	577	900
Котли „Стрелла”	м ³	4131	-	-	1000
Радіатори	тис. м.	2,8	-	0,4	18
Фітинги	т	470	-	5,7	100
Саморізки	шт.	11000	12	57	400
Бочки металеві	тис. шт.	105,6	0,865	5,0	10
Цистерни	шт.	2617	25	320	500
Ланцюги Галля	тис. пог. м.	105,8	9,4	28,8	70
Гвіздки	т	4157	693,7	633,8	1500
Сокири	тис. шт.	698	0,7	13,2	50
Скобельні вироби	тис. крб	4000	519,3	2166,8	4000
Посуд чавунний	т	137	6,9	9,8	100
Посуд оцинкований	т	968	5,6	24,5	150
Посуд емальований	т	502	10,7	53,2	300
Ліжка металеві	тис. шт.	183	19,7	24,4	65
Пічне литво	т	3213	599	736,5	2500
Ложки металеві	тис. шт.	1027,8	986,1	1279,5	1600
Виделки	тис. шт.	689,5	85,5	77,5	400
Репродуктори	тис. шт.	-	-	38,72	100
Електричні ліхтарі	тис. шт.	-	-	45,7	-
Електричні батареї	тис. шт.	-	-	638,7	-
Лопати металеві	тис. шт.	2288	121,9	217,2	400
Вози та ходи	тис. шт.	35,7	10,9	18,9	50
Фарби масляні та емалеві	т	9039	173,2	1382,5	2000
Фарби сухі	т	21231	1879,7	5178,4	8000
Білила цинкові сухі	т	1811	-	24,7	350
Набівки різні	т	1186	256,3	612,1	720
Мило господарське	т	-	272,6	274,2	400
Фарфорово-фаянсовий посуд	тис. шт.	77219	7714,4	10267	19700
Медичний фаянс	тис. шт.	175	-	10,5	60
Бочки дерев'яні	тис. б/ц	32,8	53	50,2	100
Гончарний посуд	тис. дкл.	267	363,3	501	1000
Олівці	млн шт.	80	1,9	3,4	20
Авторучки	тис. шт.	1063	20,2	131,1	250
Пера учнівські	тис. шт.	6995	7000	6833,3	12000
Гармоні та баяни	тис. шт.	30,5	0,016	1,1	5
Щипкові музичні інструменти	тис. шт.	477	0,5	3,6	12
Піаніно	шт.	3559	29	101	300
Цегла випалена	млн шт.	1,4	6,7	3,7	12
Черепиця	тис. шт.	219	690,8	293	1500
Ванно	тис. т	3,2	8,8	7,1	12
М'який шкіряний товар	тис. дцм	-	5392,7	4773,6	6500
Жорсткий шкіряний товар	т	-	94,9	52	90
Взуття	тис. пар	-	149,5	351,2	350
Валіжки	тис. пар	-	10	14,9	30
Упряж для тягла	тис. компл.	-	13,9	8,6	20
Кам'яне вугілля	тис. т	34,5	65,5	61,1	80
Торф	тис. т	46,9	45,5	38,1	60

Оцінюючи роботу галузі в означений період, зазначимо, що не всі підприємства, облмісцевпроми та трести Наркомату місцевої промисловості виконували покладені на них річні завдання щодо виробництва продукції, зокрема, щодо її асортименту. Так, у 1944 р. Наркомат місцевої промисловості загалом не спромігся виконати план із розгорнутого асортименту і був боржником щодо випуску товарів широкого вжитку. Зі 100 головних виробів групи товарів широкого вжитку, виробництво яких передбачалося освоїти впродовж 1944 р., місцева промисловість виконала план лише з 30 видів виробів. Зокрема, були виконані й перевиконані плани виробництва таких товарів, як пічне та інше литво, ланцюги для комбайнів, преси, сільськогосподарський інвентар, гончарні вироби та ін. Одночасно не були виконані плани з виробництва запасних частин до тракторів та сільськогосподарських машин, возів, металевих ліжок, цвяхів, сокир, замків, чавунного посуду, фарфорово-фаянсових виробів [6, 11-12]. Те ж саме простежується й в 1945 р. Невиконання планів вищезазначених товарів було пов'язане з несвоєчасним введенням у дію виробничих потужностей на ряді підприємств, відсутністю сировинних матеріалів та енергозабезпечення, а також недоліками в організації виробничого процесу.

Підводячи підсумки викладеному вище, зазначимо, що відбудова в 1943 – 1945 рр. місцевої промисловості мала позитивні наслідки для вирішення завдань відродження економіки та соціальної сфери визволених сіл України. І хоча ще відносно небагато продукції виробляла та постачала галузь селу, але вона була надзвичайно цінною в тогочасних складних умовах.

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3-х т. – К., 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.); История народного хозяйства Украинской РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1: Развитие социалистической экономики в период строительства и совершенствования развитого социализма (1938–1960 гг.); Строительство и развитие социалистической индустрии Украинской РСР (период строительства развитого социализма). – К., 1978; Денисенко П.І. Коммунистична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). – К., 1968; *Энциклопедия народного хозяйства Украинской РСР*. – К., 1969–1972. – Т. 1-4; *Экономика Советской Украины. 1945 – 1975*. – К., 1975; *История міст і сіл Украинської РСР: У 26-ти т.* – К., 1967–1976; Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К., 1965; *Нариси розвитку народного господарства Української РСР*. – К., 1949.; *Нестеренко О.О. Развитие промисловости на Україні: В 3-х ч.* – К., 1966. – Ч. 3.
2. *История українського селянства. Нариси в 2-х т.* – К., 2006. – Т. 2.
3. *История України / Під ред. В.А. Смолія.* – К., 1997.
4. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т.* – К., 1969. – Т. 3.
5. *Перехрест О.Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журн. видання Донецького національного університету, історичний факультет.* – 2005. – №1 (23).
6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 29.
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
8. *ЦДАВО України.* – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 53.
9. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в трёх томах.* – К., 1985. – Т. 3.
10. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.

К.Є. Горбуров

ЕКОНОМІЧНІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ

Репресивна в своїй основі організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою хлібозаготівельна кампанія 1946 року породила голод 1946–1947 років в Україні. Людські втрати понесли і південні області – Миколаївська, Одеська, Ізмаїльська і Херсонська. Встановити точну кількість громадян, що загинули в ті трагічні роки нелегко. Відомості про наслідки голоду протягом десятиліть радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю.

Принциповою складністю при комплексній оцінці наслідків демографічної катастрофи 40-х років ХХ ст. є відсутність надійних даних поточного звіту населення в період між переписами населення 1939 і 1959 років. Вирішити це завдання прагнули як історики, так і демографи, які, залучаючи архівні матеріали і дані природного руху населення за окремі періоди, намагалися відновити цифри втрат в результаті голоду і масових репресій шляхом прямої реконструкції зведень, яких не вистачало.

Найбільш вдалою спробою прямої реконструкції даних природного руху населення колишнього СРСР в цілому було дослідження, виконане співробітниками відділу демографії статистики Держкомстату СРСР в 1989–1990 роках. Після ретельного опрацювання архівних матеріалів, експертної оцінки даних перепису населення 1926, 1937, 1939 і 1959 років, вони використали метод демографічного моделювання і відновили дані про природний рух населення в 1920–1959 роках [1]. Це дозволило одержати певні оцінки чисельності населення СРСР за статтю і віком у період кризових явищ демографічної історії. Проте автори змушені були зробити ряд припущень, що все-таки ставлять під сумнів достовірність одержаних результатів. Порівняння одержаних розрахунковим шляхом вікових структур з фактичними даними розподілу чисельності за статтю і віком, зафіксованими переписами населення 1939 і 1959 років, дозволило по-новому оцінити розходження в чисельності відповідних вікових груп, які характеризують масштаби демографічних втрат, пов'язаних з голодом 1946–1947 років. Автор статті ставить за мету з'ясувати масштаби втрат в Україні від голоду 1946–1947 рр. Об'єкт вивчення – голод 1946–1947 рр., предмет – етнонаціональні, демографічні наслідки голоду.

Перше післявоєнне п'ятиріччя було ускладнене голодом 1947 року, який охопив ряд областей, зокрема, Миколаївську, Запорізьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську, Чернівецьку. Природний приріст населення в цих областях за 1947 рік виявився з мінусовим показником. Загалом цього року в згаданих областях померло 265,9 тисяч чоловік, а народилося 194,6 тисяч чоловік. Таким чином, кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тисячі [2, 77-78]. Найвища дитяча смертність у 1947 році була зафіксована в Ізмаїльській області – 319 чоловік на одну тисячу дітей до 1 року.

Як засвідчують щомісячні дані про кількість померлих, голод в Україні в 1947 році почався вже в січні, різко посилювався в лютому, свого максимуму досяг у березні і тривав аж до серпня включно. Смертність значно почала зменшуватися в серпні, а нормалізувалося становище в жовтні, коли М. Хрущов і Л. Каганович рапортували Й. Сталіну про „дострокове” виконання плану здачі хліба державі.

Найважливіший висновок з подій 1947 року полягає у тому, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи здійснити роком пізніше.

У 1947 році було отримано найменший природний приріст в Україні (не включаючи роки війни). Так народилося 713 тисяч осіб, померло – 628. Приріст склав всього 85 тисяч чоловік.

Голодне лихоліття, що випало на долю українського народу через рік після закінчення найжахливішої війни в історії людства, найбільш вразило дітей. Вони були найменш захищені, не брали участі в колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100-300 грамів хліба на працюючого. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами злітали вони до великих міст за порятунком, а виснажених немовлят приносили батьки.

Жахливим випробуванням для підлітків стала зима-весна 1947 року, коли вони гинули у містах і селах, тихо помирили, не дочекавшись допомоги. Автори

листів до республіканського керівництва називали велику кількість померлих і опухлих дітей. Централізованого виявленням дитячої смерті ніхто не займався. Архівні документи засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В південному регіоні України вони становили більшість. Селян довели до такого фізичного виснаження, що батьки забивали своїх дітей, аби прогодувати людським м'ясом інших, що залишились. Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, ставали жертвами людодів, від фізичної розправи над ними, від самогубств. Переважно помирали від голоду.

Масштаби трагедії, що винищувала людей, змусили уряд замислитися над остаточними наслідками голоду, особливо серед дітей. Керівництво республіки збільшило мережу притулків і дитячих будинків. На вулицях міст з'являлися десятки безпритульних дітей. Безпритульність в Україні була тоді масовим явищем, що свідчило про катастрофічні наслідки голоду. Діти значно швидше захворювали через тривале недоїдання і фізичне виснаження.

Таким чином, дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голоду, а відтак засвідчує його катастрофічні наслідки для українського народу, що позначився на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проник у підсвідомість цілого покоління, нагадуючи час від часу про себе жахливими картинками, які засвоїла психогенетична пам'ять сільських дітлахів 40-х років ХХ ст. Найбільш загрозливим було становище дітей ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку.

Голод 1946–1947 років, спричинений грабіжницькими хлібозаготівлями, здійсненими за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення не бажало підкорятися, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивезення зерна з України, все це своїм результатом мало вимірювання хліборобських сімей, сіл, хуторів.

Українська нація пережила черговий стрес, катастрофу, що випала на долі людей вже третім радянським голодом в першій половині двадцятого століття. Селян розстрілювали з веж охоронці-вартові колгоспних полів за колоски, вартові стояли біля бургтів, де знаходилося зерно. Чимало батьків, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умиртвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хлібороби-господарі. Як і під час голоду 1932–1933 років, з'явилося людожерство і труподство. Голод 1946–1947 років призвів не лише до фізичного знищення українців, він знівечив їх духовну основу, знівечував національну ідею, національну свідомість народу.

У дослідників не викликає сумніву, що першопричиною голоду стала деградація сільського господарства внаслідок злочинної аграрної політики ВКП(б), яка базувалася на хлібозаготівлях. Ця політика підірвала економіку сільського господарства, викликала недовіру селян до колгоспного ладу, тому вже взимку 1947 року виник масовий голод у Південній Україні.

Для його подолання уряд не вжив належних заходів, а продовжував хлібозаготівлі. Саботаж таким методом господарювання на селі виявився в низькопродуктивній праці колгоспників і байдужості до долі вирощеного ними, але призначеного державі хліба. Це ставило під загрозу виконання плану хлібозаготівель і щоб уникнути цього, держава прийняла ряд запобіжних заходів. Тоталітарна держава безжалісно пограбувала колгоспників і одноосібників під час хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 років,

залишивши їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вимирання.

Голод був наслідком спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичним методом. Проте грабіжницька хлібозаготівля 1946 року призвела до глибокої деградації сільського виробництва, яке дорого обійшлося українському народу.

Висока смертність, а також продовження стихійного впливу сільського населення позначилося на його кількості в південних областях республіки, що найбільше постраждали від посухи. Скоротилася й кількість селянських господарств. Так, у Херсонській області – на 1,8 тисячі, в Ізмаїльській – на 9 тисяч [3, 32].

Голод 1946–1947 років – наслідок злочинної партійно-державної політики щодо селянства, ігнорування життєвих інтересів людей з урахуванням попереднього досвіду за вже перевіреним в Україні сценарієм. Сталінська система, позбавляючи людей хліба, а тим самим здоров'я, і, зрештою, життя, накопичувала зерно для карткової системи на проведення грошової реформи, черговий раз демонструючи „переваги” соціалізму.

„Успішне виконання плану хлібозаготівель є результатом Вашої особисто, товаришу Сталін, батьківської турботи про колгоспи і колгоспників України. Запевнюю Вас, дорогий учитель, що колгоспники, колгоспниці і всі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук, для розквіту сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня життя трудящих, подальшого збільшення хлібних та сировинних ресурсів керованої Вами радянської соціалістичної держави, – підкреслив 4 жовтня 1947 року у листі-звіті Й. Сталіну – Л. Каганович” [4, 193].

Грабіжницька хлібозаготівля спричинила до дуже низької оплати, а часто і неоплати трудоднів колгоспників. Надмірні заготівлі позбавили колгоспи можливості видати хоча б мінімум хліба на прожиток. У середньому по Україні видача на 1 трудодень становила 257 грамів зерна й 64 копійки грошей. У багатьох колгоспах на вироблені трудодні не було видано нічого: ні грама хліба, ні копійки грошей.

Третій голод був організований перш за все сталінським керівництвом, яке нехтувало життям мільйонів українців заради імперських інтересів.

Особливо тяжкими були наслідки посухи для сільського населення, селянства. Все міське населення – робітники, службовці, їхні утриманці – отримували по карткам невеликі норми хліба. До цього слід додати, що міським жителям вдавалося додатково придбати продовольство в системі громадського харчування свого підприємства або на ринку. В цілому міське населення було мінімально забезпечено найнеобхіднішими продуктами. Інша справа – село, колгоспники. Ні один із названих для міського населення джерел забезпечення продовольством для колгоспників не був доступним. На трудодні у багатьох колгоспах хліб не видавався. Не справдилася надія і на особисте присадибне господарство. Подих посухи не обійшов стороною і городи, невеликі посіви присадибного господарства колгоспника. До цього ж це господарство обкладалося надмірними розмірами обов'язкових поставок державі тваринної продукції.

Тяжке продовольче положення в багатьох селах у 1946–1947 роках стало поштовхом до посилення міграції колгоспників, робітників радгоспів у місто, на роботу в промисловість, будівництво. Сільські жителі і перш за все колгоспники, за умов стихійного лиха, переконалися у своїй повній незахищеності. Економічно слабкий і навіть середній колгосп не міг допомогти колгоспнику в екстремальній ситуації, забезпечити продовольчий прожитковий мінімум, як

це робила держава для робітників, службовців, міського населення. Як тільки у жовтні 1946 року були зняті з державного забезпечення хлібом деякі категорії робітників, зайнятих в сільському господарстві, різко зріс їхній перехід у міста, де потреба в робочій силі в перші повоєнні роки була особливо велика. Однак відсутність у них паспортів обмежувало можливості для стихійної міграції. Проте різними шляхами вдалося оминати заборони і перешкоди і переходити на роботу в міста.

Величезну тривогу викликало залишення села демобілізованими учасниками Великої Вітчизняної війни, на яких як на силу, здатну допомогти у відродженні колгоспів, покладалися великі надії.

Наслідки посухи продовжували виявлятися і в наступні роки. Уповільнення темпів подолання наслідків війни в сільському господарстві сприяло відтоку населення із села. Зумовлена голодомором міграція і вмирання сільського населення України в другій половині 40-х років істотно вплинули на зменшення трудових ресурсів, особливо в колективних господарствах. За даними перепису 1959 року, чисельність сільського населення не досягла рівня попереднього голоду.

Продовольчі труднощі, численні хвороби, пов'язані з недоїданням, позначалися і на загальному морально-політичному настрої села, особливо у тих областях, що постраждали від посухи. Великі надії в народі покладалися на перший повоєнний рік. Очікувалося відміна карткової системи на продовольство, загальне покращення становища населення. Однак вони не виправдалися. Колгоспне селянство розуміло труднощі, пов'язані із посухою і наслідками війни. В той же час багато колгоспників не погоджувалося із заягитими адміністраторами, що намагалися за будь-яку ціну виконати плани хлібозаготівель, не замислюючись про завтрашній день, про майбутнє колгоспу. Партійні, радянські працівники пропагували, повідомляли про те, що колгоспники стали частіше задавати питання, на які складно було дати відповіді, наприклад такі: чому при великій нестачі хліба ми вивозимо його в інші країни, чому населення міст меншою мірою страждає від посухи. На пленумах обкомів, райкомів такі питання розцінювалися як прояв нездорових настроїв, результат недостатньої роботи з колгоспниками [5, 41].

У зв'язку з продовольчими труднощами і голодом зросла кількість злочинів, зокрема крадіжок колгоспного, державного і особистого майна громадян, розбійних нападів. Як і в 30-ті роки ХХ ст., ліквідація цих негативних явищ керівництвом країни бачилася у посиленні покарань, репресій. Сотні тисяч в'язнів, інвалідів і сиріт населяли ГУЛАГ, який став для багатьох з них „рятувальним” місцем від голоду. Однак, якщо голод вбивав людей фізично, то табір калічив морально. Правове закріпачення народу, що проводилося під час голоду під виглядом боротьби з „кримінальною” злочинністю, послужило не зміцненню, а розруці державності в повоєнні роки.

Таким чином, голод 1946–1947 рр. завдав українському селу значних економічних, етнонаціональних, демографічних, морально-психологічних втрат. Наслідки цього лиха глибоко закарбувалися в етнофонді українців.

1. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харкова Т.П. *Население Советского Союза в 1922 – 1991 гг.* – М., 1993.
2. *Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ).* – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 208.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 112; Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4296.
4. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки.* – К., 1995.
5. *Державний архів Миколаївської області.* – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 326.

О.М. Веселова

СПАСІННЯ ГОЛОДУЮЧИХ ЗІ СХІДНИХ РЕГІОНІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1946–1947 РР.)

Після закінчення Другої світової війни Україна у складі СРСР перебувала за „залізною завісою” під постійним політичним, ідеологічним, економічним репресивним пресингом сталінщини. ЦК КП(б)У і уряд УРСР слухняно виконували настанови ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, зовсім незважаючи на національні особливості населення і прагнення його до незалежності. Складною повоєнна ситуація була в усіх регіонах України, але з притаманними кожному характерними особливостями. Плануючи будь-що поповнити немалі на 1945 р. (10 млн т) мобілізаційні резерви на час нової світової війни, верхівка компартійно-державної влади СРСР на чолі з Й. Сталіним, вважаючи Україну своєю колонією, реставрувала в ній довоєнну систему й вилучала із села, попри післявоєнну руїну й неврожай, майже весь хліб та інші сільгосппродукти.

Огляд історіографії засвідчує, що повоєнний (1946–1947 рр.) голод в українському селі став предметом вивчення і українських, і зарубіжних дослідників [1]. Разом із тим, не всі аспекти цієї сторінки історії України вивчено повно. У першу чергу це стосується надання допомоги голодуючим західноукраїнським населенням. Автор статті ставить за мету з'ясувати надання допомоги голодуючим зі східних регіонів України західноукраїнським населенням. Об'єкт вивчення – повоєнний голод в Україні, предмет – порятунок голодуючих зі Східної України у Західній Україні.

У південних, центральних та східних областях УРСР після звільнення їх від гітлерівської окупації соціально-економічне становище було неймовірно скрутним. Шляхом насильницьких репресивно-конфіскаційних хлібозаготівель та непосильних податків (норми податків в УРСР були значно вищими, ніж в РРФСР), неоплати праці тощо в Україні було створено штучний голод, що зимою 1946–1947 рр., навесні і літом 1947 р. перетворився на голодомор. Однак голодуюче сільське населення замість допомоги отримувало додаткові державні завдання щодо зернопоставок, податків, позик... Голодувало в Україні 3 млн людей, в основному селян-колгоспників та одноосібників. Із 1 млн 154 тис. 198 дистрофіків – виснажених голодом людей (станом на 20 червня 1947 р. [1, 138] – Авт.) більшість становили жителі сільської місцевості.

Надмірно складною політична, соціальна й економічна ситуація склалася після війни у західному регіоні України. В приєднаних до України 1939–1940 рр. областях йшов штучний процес прискореної радянзації – прилаштування під сталінську модель соціалізму. Радянські порядки встановлювалися на Волині, Галичині, Буковині, Бессарабії шляхом масових репресій, депортацій, насильницького насадження колгоспів, упровадження комуністичної ідеології тощо. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано й депортовано до Сибіру без суду й слідства 10 % населення – вислано 312 тис. сімей, загалом 1 млн 173 тис. людей [2, 290]. Примусова суцільна колективізація супроводжувалася доносами, вилученням майна, висилкою сімей заможних селян, побиттям громадян, арештами без прокурорських санкцій, засудженням на 8–10 років таборів, терором.

Кліматичні ж умови в більшості областей Західної України сприяли врожайності зернових й картоплі.

Однак у різних районах сільськогосподарські культури вродили по-різному.

Приєднані райони Буковини та Бессарабії, як й Східну Україну, охопили, разом із терором, посуха і голод. У вкрай складній ситуації для населення цих регіонів радянська влада саме в них проводила форсовану колективізацію. Якщо в Західній Україні станом на 1 січня 1948 р. було колективізовано 5,4 % господарств, тобто процес колективізації йшов повільно, то на Чернівецьчині – 22,2 %, а на Ізмаїльщині (тепер – у складі Одеської області – Авт.) – 56,7 %. Голод значною мірою захопив і Станіславщину (нині Івано-Франківська область. – Авт.).

У західних областях на заваді колективізаторам стали підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА), що викликало посилення репресивно-каральних заходів влади щодо населення. Патріотизм радянська тоталітарна влада називала „українським націоналізмом”, або навіть – „націоналізмом” „українсько-німецьким”. Однак, незважаючи на комуністичну пропаганду, всеохоплюючу тотальну ідеологічну обробку населення, воно масово підтримувало ОУН-УПА в опорі комуністичній системі. 1947 р. на території 8 областей було зафіксовано 906 різноманітних збройних і політичних акцій УПА: бої з відділами МВС-МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян, знищення ворожих господарських пунктів, транспортних засобів тощо. За місяцями ці акції розподілялися таким чином: січень – 26, лютий – 22, березень – 36, квітень – 90, травень – 107, червень – 11, липень – 91, серпень – 129, вересень – 68, жовтень – 66, листопад – 89, грудень – 71 [3, 47].

Саме в цей складний і важкий для населення Західної України час голодуючі з Великої України, опинившись вже за подвійною „залізною завісою” – відгороджені й від закордону й від інших республік СРСР (загороджувальними загонами міліції) – бачили єдиний вихід для свого й своїх сімей порятунку від голодної смерті у виїзді до Західної України. У своїх спогадах письменник С. Пінчук зазначав, що „...на відміну від 1939–1941 рр., сталінському режимові не вдалося відновити кордони між Східної і Західною Україною по Збручу та Надслуччю. Який вже там кордон, коли вся Західна Україна була охоплена полум'ям антибільшовицької війни” [4, 158].

Попри непрості, а часом нестерпні умови життя, селяни – господарі Західної України, маючи землю у приватній власності, й ще майже без колгоспів виростили непоганий врожай і, як у більшості своїй люди набожні, співчутливо й милосердно ставилися до сотень тисяч голодуючих своїх земляків, зустрічали їх з добротою, чим могли, тим їм і допомагали. Третій радянський штучний голод-геноцид 1946–1947 рр. в Україні, за даними різних дослідників, забрав від 100 тис. до 2 млн 800 тис. безвинно уб'єнних людей [5, 76; 6, 85]. І жертв його могло би бути набагато більше, якби не поміч голодуючим населення Західної України.

Дослідникам й широкому загалу добре відомо, що голодомор 1946–1947 рр. радянською владою замовчувався, менш відомо, що утаємничувалася боротьба УПА проти радянської імперії, а ще суворіше – безкорислива братня поміч населення Західної України голодуючим українцям-„східнякам”, молдаванам, росіянам й людям інших національностей. „Ми тоді, обтяжені повсякденними турботами, всього цього не знали, тому що це всіляко владою приховувалось, було це державною таємницею. До нас лише доходили чутки про голод й

дистрофію серед селянства, про випадки людоїдства, про листи голодуючих властям, про те, що із Росії й України їздять по хліб у Західну Україну”, – згадував киянин В.Г.Садовський [7]. Інвалід війни С.Овчарук підкреслював, що „західняки” добре знали про злиденне життя своїх східних братів... [8].

Багато архівних документів, люди, які пережили голод, масово свідчать про справжню допомогу селян-„західняків” голодуючим. „Західна Україна виручила нас в 47-му, бо там колгоспів не було”; „На цей раз спасла Західна... Якби не Західна...”; „Ми всі у Західну їздили по хліб; беремо синьку, зеленку, зошитів накупляємо і їдемо вимінювати крупи, пшоно або за гроші купимо хліба”; „В 47-му...був голод. Їли лущайки... З лободи варили борщ... Їздила в Західну Україну, вимінювала хліб”; „Мені запам'яталося: я їздила в Остріг вимінювати хліб на мило... (мило я робила сама)... Горе заставило, голод заставив... Нічого не мило, як хліба немає”, – згадували Г.В. Самолук, Г.Ю. Філенко, Г.К. Бахуринська, М.Т. Левицька з Поділля [6, 88-89, 124-125, 141-142, 145]. „...Щоб якось у лиху годину пережити, то вся Східна Україна двинулась в Західну Україну міняти речі на зерно і картоплю... Всі поїзди товарні, що йшли на схід, були завантажені мішками з зерном і картоплею й обліплені людьми – в отакий спосіб люди Східної України рятувались від голодної смерті”, – згадував інвалід війни Г. Сорока з Київщини [9].

До Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей з надією на порятунок своїх рідних їхали гнані голодом виснажені люди з Ворошиловградщини, Дніпропетровщини, Житомирщини, Донеччини, Київщини, Одещини, Полтавщини, Миколаївщини, Сумщини, Херсонщини та інших регіонів України, Брянської, Калузької, інших областей РРФСР...

Борючись за вільну, незалежну Україну, ОУН-УПА роз'яснювали людям справжні причини виникнення й поширення голоду, сміливо протидіяли репресивним радянським порядком й закликали населення до активних дій, не дозволяти вивозити хліб з колгоспів, як це реально здійснювали самі. В листівці УПА 1947 р. „Брати-голодуючі!” говорилося: „Голодом сталінські душоуби здійснюють масове винищення українського народу. Тюрем, розстрілів, Сибіру є замало!” УПА стверджувала, що „хліб мусить залишитись в руках народу”. „Брати!” – закликала листівка. – Поки не знищимо сталінських розбійників, поки не проженемо большевицьких наїзників з України, доти не може бути в нас жодних сподіванок на краще. Сталінські обіцянки про те, що, переборовши післявоєнні труднощі, ми станемо краще жити – підла брехня. Подібними обіцянками нас обдурюють уже 30 років. Але протягом цього часу ми ще не жили людським життям. Зате ми вже голодували в 1922 р., в 1933 р. і оце втретє. Годі довше!

...Не для допомоги приїхав на Україну відомий уже нам кат Каганович (з березня по 25 грудня 1947 р. – секретар ЦК КП(б)У. – Авт.), і не для наради привіз він з собою нового Постишева – Патолічева. ...Нова хвиля дикого терору залила всю Україну! ...Смерть Сталіну і його кліщі - організаторам нового голоду на Україні! ...Геть сталінські колгоспи – знаряддя грабежу хліба і визиску селян!” [10, 58, 60, 61].

Намагаючись допомогти землякам зі Східної, Центральної й Південної України, борці за незалежну самостійну Українську державу у листівці „Брати з-над Дніпра” писали: „Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нещастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо.

Але знайте, що в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього урожаю. ... Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозволяйте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні – це бути чи не бути всього народу, цілої нації”.

Прибули на початку 1946 р. в села західних областей голодуючі купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти й, пробувши там деякий час, поверталися додому. Дехто з них наймався на роботу тимчасово або постійно. Не зменшився потік селян по хліб із Одеської, Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та ін. областей і влітку 1946 р. У червні органами транспортної міліції тільки Львівської обл. лише з поїздів було знято 62 тис. 400 осіб, а за останню декаду місяця – 97 тис. 633 людей [11, 45-46]. Особливо великий наплив голодуючих спостерігався в районах, що були розташовані поблизу залізниці. З метою „боротьби с незаконним перевезенням хліба селянами” на великих станціях залізниць оперативники загороджувальних загонів відбирали у людей продукти, все, що у них було. Секретар Львівського обкому партії І. Грушецький в інформації „Про наплив колгоспників зі схід-

них областей УРСР і РРФСР в райони Львівської області по сільськогосподарські продукти” в червні 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що по лінії КДБ була дана вказівка „заарештовувати і віддавати під суд осіб, які поширюють антирадянські і наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу” [11, 40-42].

Усупереч цьому, на початку липня 1946 р. провід ОУН дав вказівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. „Ховайте і бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік,” – закликала УПА в листівці „Громадяни України!”. В іншій закликала: „Геть колгоспну панщину!”, „Хай живе вільне користування землею!”, „Смерть сталінським грабникам!” „Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!” В листівці „Брати голодуючі!” керівництво УПА зазначало: „... Вмирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожньому рові чи товарному вагоні, або загинути, з'ївши перший випрошений шматок хліба. Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну? Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків. Гинемо від голоду тому, що не ми господарі на своїй землі, а зграя сталінських імперіалістів; тому, що багатства України належать не українському народові, а більшовицьким грабникам” [10, 44, 58-59].

Згодом в одному із звернень повстанці писали: „Пам'ятайте, що коли б у Західній Україні були колгоспи, то ви вмирали б від голоду... А так не тільки в Західній Україні не було голоду, а ще й скільки наших братів зі Східної України врятувалося від голодної смерті”.

УПА розповсюджувала серед селян відозви, в яких закликала допомагати продуктами голодуючим, які жадали роздобути бодай якийсь харч. „Західняки” доброзичливо, по-християнськи підтримували страждених. Архівні документи й багаточисленні спогади людей свідчать про це.

Шлях по хліб був небезпечним. Очевидці розповідають, що багато людей гинуло в дорозі, адже часто їхали на дахах вагонів, на приступях, падали і залишалися без рук, без ніг... Людей грабували й часто вбивали в поїздах злодії-грабіжники, про що свідчить багато очевидців трагедії. Так, В.А. Кошевич із Хмельниччини розповідав: „... В 1947 році в нас був сильний голод. Я їздив з братом в Західну Україну – це нас спасло. Коли ми під'їжджали до станції Здолбунів від станції Верба додому, то напала банда, з ешелона скидають хліб, в людей забирають і скидають мішки на ходу поїзда, а там вони підберуть... То брат з ракетниці дві ракети пустив, і ті, що обчищали ешелон, що скинули з п'ятдесят мішків, після ракет розбіглися. ... Довезли до Здолбунова, і в Здолбунові на станції все те міліція забрала і видала квитанції людям... Це начебто ми шпикулянти. Люди пухнуть з голоду та й ще шпикулянти. В Західній пуд муки – двісті рублів, а в нас пуд муки вартував тисячу рублів. Штири пуди разової муки конфіскували, а по пудові братові і мені залишили і ще... квитанцію залишили нам. То та банда, що перед Здолбуновим, і міліція в Здолбунові, чи не були то одні і ті ж, – думаю” [6, 579, 581].

Якщо населення Західної України всіляко допомагало голодуючим вижити, то провокатори з НКВС, що перевдягалися під вояків УПА й здійснювали злочини під їх виглядом, забирали у виснажених голодом „східняків” здобуті для сім'ї й дітей продукти. О.М. Ляховецький з с. Нігин на Хмельниччині, приміром, свідчить, що „... у 1947 році, коли ми їздили на Захід по хліб, то до мішечників вривалися з обрізами, і весь хліб і одяг скидали з поїзда – це були „бандерівці” з НКВД. Робили в 1947 році так, щоб наш народ вмирав, як і в тридцять третьому, „бандерівці” з НКВС так блокували поїзди з людьми, котрі їздили в Західну по хліб, що майже все виривали з рук...” [6, 195].

„Якби не галичани, то знов був би 1933 рік...” - оповідала Н.Г.Кармалюк з с. Кармелюкове на Вінниччині [12, 174]. „На жаль, багато хто вже забув своїх рятівників. Західна Україна в ті тяжкі часи прихистила багатьох українців, росіян, молдаван, білорусів, врятувавши їх від голодної погибелі...” – писав знаний дослідник голодоморів І.Г. Шульга [12, 170].

Українські повстанці у листівці „Українці!” відзначали: „Ділити нас, сіяти роздор між нами – це стара практика всіх поневолювачів наших. Не відстають в цьому і російсько-більшовицькі гнобителі. Горлаючи про „возз'єднання” усіх українських земель, в той час вони роблять усе, щоб поділити, порізнити українців західних і східних областей України. ... Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. ... Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх... Допомогайте собі взаємно, по-братньому” [6, 65-66]. І це була воістину братня допомога.

Однак можновладці заборонили використовувати цей шлях самозабезпечення населення УРСР продовольством, людяний надійний канал порятунку кинутих владою напризволяще голодуючих від смертельних лещат голоду. У доповідній записці сільгоспвідділу ЦК КП(б)У про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України від 21 серпня 1946 р. зазначалося: „Для боротьби с незаконним перевозом хлеба крестьянами по железным дорогам органы транспортной милиции УССР в связи с Постановлением Совета Министров Союза ССР от 31 июля 1946 г. №1703 организовали на крупных железнодорожных станциях Украины оперативные заслоны из работников транспортной милиции,

которые ведут борьбу с незаконной продажей и куплей зерна и муки на рынке” [11, 45-46].

„Сталінські кати, кровопивці заборонили голодуючим привозити хліб із Західної України. Вони наказали своїм енкаведівським опричникам відбирати від голодуючих мізерні кілограми випрошеної бараболі чи квасолі. Вони, нарешті, цілком закрили весною 1947 р. (саме в розпал голодомору. – Авт.) доступ в Західну Україну”, – писали українські повстанці у листівці „Брати голодуючі!” [6, 59].

Так, саме „бандерівці”, – підкреслював відомий історик В.І. Сергійчук, – як у нас зневажливо дехто називає українців із західного регіону, – подали допомогу східнякам” [12, 202].

Ясно й чітко бачимо, що в масштабах 1932–1933 рр. народна трагедія у повоєнній Україні не повторилася тільки тому, що рятівницею виступила Західна Україна, селяни-одноосібники плодами своєї праці поділилися зі своїми голодуючими братами з Великої України.

Таким чином, розправитися голодом-геноцидом з українським народом не дозволили імперській владі воїни УПА і селяни Західної України своєю широчеречною допомогою голодуючим братам-землякам. Західна Україна стала у повоєнні роки рятівницею, спасінням і українців, і людей інших національностей від голодної смерті. І це – незабутньо.

1. Юрчук В. Тоталітаризм і голод в Україні у 1946–1947 рр. // Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. – К.–Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1998; Хоменко В. 3 війни – в голод // Там само та інші роботи
2. Історія України: нове бачення: У 2 т. – К. – 1996. – Т. 2.
3. Киричук Юрій. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
4. Пінчук Степан. По той бік голоду // Голод 1946–1947 років в Україні: причини й наслідки. Міжнар.наук.конф., Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – 1998.
5. Білас І. Голокост на Україні в 1946–1947 роках. Особливості діяльності карального апарату // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен. – 1992.
6. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. – К.–Нью Йорк, 1999.
7. Свідчення В.Г. Садовського. – З архіву автора.
8. Народна газета. – 1997. – № 32.
9. Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні: Колекція документів.
10. Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів: –К.: 1999.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940.
12. Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. – К., 1993.

Н.В. Горло

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБУДОВИ СІЛ ТА ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА У ЗОНІ ВОДОСХОВИЩ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (50-70-ті рр. ХХ ст.)

Спорудження Дніпровського гідрокаскаду протягом 50–70-х рр. ХХ ст. супроводжувалося появою комплексу економічних, соціальних, екологічних та інших проблем, які на сучасному етапі вимагають детального вивчення та вирішення. Нині вони постають у центрі уваги представників різних

наук. За роки спорудження об’єктів гідрокаскаду було затоплено багато сіл, була проведена грандіозна кампанія переселення. Цей процес супроводжувався руйнуванням традиційних поселенських структур українського села. Зокрема, вказані питання з’ясував С.М. Тимченко, який назвав поселенську структуру одним із важливих елементів суспільного виробництва, бо від якості розселення залежать працездатність і продуктивність праці виробників, зростання суспільного багатства, сприятливі умови життєдіяльності всього населення [1, 140]. Однак історики, досліджуючи проблему переселення, залишають поза увагою зміни у поселенських структурах села, фіксуючи погляд на труднощах переселення. На думку П.П. Панченка і В.А. Шмарчук, умови переселення на Каховському водосховищі були дискримінаційними і економічно не вигідними для населення, а у густозаселеному регіоні руйнації піддавалися економічні та господарські зв’язки територій [2, 330]. С.С. Падалка звернув увагу на зменшення кількості сіл [3, 116]. Загалом невивченими залишилися питання про особливості нової забудови придніпровських сіл та основні вимоги, що висувалися до житлового будівництва. Певною мірою ці проблеми знайшли відображення тільки в історико-етнографічній розвідці Г.Ю. Стельмаха (1964 р.) [4] та статті архітектора В. Моравського (1974 р.) [5]. З огляду на це автор статті ставить за мету розкрити особливості забудови населених пунктів у різні періоди будівництва гідрокаскаду та підходи до житлового будівництва, що загалом доповнить картину переселення. Об’єкт вивчення – водосховище Дніпровського гідрокаскаду, предмет – основні підходи до забудови сіл та житлового будівництва.

Дані про кількість затоплених сіл є суперечливими. На думку В. Кредо, водосховища затопили більше 3 тис. сіл [6]. Потребувалося розширити старі села чи збудувати нові. Села у зоні дніпровських водосховищ можна розділити на три типи: 1) повністю нові; 2) реконструйовані з частковим виходом на вільні території; 3) села із забудовою в межах старих сіл [5, 18].

Першочерговими були роботи, що стосувалися планування зони впливу водосховищ, нових сіл або районів, у межах яких відбувалося доприселення. У зв’язку з цим важлива роль відводилася Управлінню у справах сільського і колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР, яке відповідало за розробку плану переселення, складання і внесення в натуру проектів планування сіл, підготовку кадрів колгоспного будівництва, організацію спецбудтрестів і контор [7, 36]. За його дорученням проєктний інститут „Діпросільбуд” Міністерства сільського господарства УРСР складав план-схему населених пунктів і розробляв кошторис будівництва. До виконання проєктних робіт були залучені облпроєкти.

За архітектурно-планувальною організацією виділяють три групи сіл: 1) перша половина 50-х років (Каховське водосховище); 2) друга половина 50-х років (Кременчуцьке і Дніпродзержинське водосховища); 3) 60 – початок 70-х років (Київське і Кіровоградське водосховища). Від першого до третього періоду характерне поступове збільшення щільності населення в селах за рахунок зменшення величини присадибних ділянок. Так, у селі Дудчани Херсонської області (Каховська ГЕС) щільність населення складала 10,5 чол./га, а розмір присадибних ділянок – 0,25-0,55 га; у селі Худяки Черкаської області (Кременчуцька ГЕС) щільність населення – 12,9 чол./га при розмірі присадибних ділянок 0,25 га; в селах Козаровичі, Трипілля Київської області (Київська ГЕС) щільність

населення у порівнянні з населенням зони Каховського водосховища зростає майже у 2,5 рази і склала 22,8-23,9 чол./га при розмірі присадибних ділянок 0,08-0,10 га. Внаслідок переселення ряд існуючих сіл, розташованих поза зоною затоплення, значно збільшився за рахунок переселенців. Кількість населення кожного незатопленого придніпровського села зростає з 100-1500 до 1500-6000 чоловік [5, 18].

У сільській місцевості місця під нові населені пункти вибирала комісія у складі голови землевлаштувальної експедиції, районного зоотехніка, санітарного інспектора, архітекторів проектних організацій, парторга колгоспу, голови колгоспу, завідувачих фермами, агронома [8, 87]. Проекти планування і забудови нових сіл розглядали і схвалювали на загальних зборах колгоспів, після чого їх затверджували райвиконкоми. Земельні ділянки під забудову виділялися з вільного фонду колгоспних земель. Проблема з наділенням землею виникла на Кременчуцькому водосховищі, де в окремих колгоспах вільних земель було мало, переселенцям давали лише по 0,25 га. Управління Справами Ради Міністрів УРСР роз'яснило, що наділяти землею треба в тих же обсягах, що і до переселення. Якщо вільного земельного фонду не було, то дозволялося виділяти площі з громадських земель колгоспу [9, 46, 47]. Однак значно зменшилися городи у переселенців на Київському водосховищі: 40-60 соток до затоплення і 8 соток – після [10].

У 60-х роках ХХ ст. будівництво проводилося під значним впливом теорії про ліквідацію відмінностей між містом і селом. У зв'язку з цим відбувалося скорочення земельних ділянок. У селі Леськи планувалося організувати територію як громадські двори, де приквартирні ділянки матимуть всього по 0,03 га. Відповідно, що будинки планувалися двоповерхові і вищі [4, 219]. У селі Домоткань Дніпропетровської області садиби були нарізані за рахунок скорочення існуючих. Планувалося, що ділянки виділять за межами забудови, а коли потреба у присадибних ділянках відпаде, їх засадять фруктовими деревами і озеленити [4, 217].

Велику увагу проектні організації приділяли покращенню архітектурно-планувальної структури прибережних сіл. Помітний поступовий перехід до більш раціонального використання природних умов місцевості. На Каховському водосховищі виявилось чимало недоліків у плануванні населених пунктів. Через брак досвіду були недостатньо вивчені процеси берегообвалення, тому деякі будинки спорудили в аварійній зоні, а згодом розпочалося їх руйнування. Села були розтягнуті і не компактні, що вимагало подовження інженерних комунікацій. Наприклад, село Золота Балка Херсонської області пролягло вздовж водосховища на 3,7 км [5, 20]. Приклади невдалого планування сіл навів О.П. Довженко: село Мала Каховка збудоване фактично без центру, витягнулося у три однакові вулиці, а у селі Покровське будинки збудували занадто близько один до одного, внаслідок чого присадибні ділянки виявилися витягнутими у довжину. Його неприємно вразила математично точна забудова, за якої будинки поставлені у ряд як по нитці, що надало їм відчуття казенщини: „Це „нововведення” – вистроювати нові будинки в струнку – йде, очевидно, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його найчастіше вузькими, кривими вулицями, вуличками, що виникли стихійно, без будь-якого видимого планування” [11, 14]. Він слушно наголосив, що у нових селах прямі широкі вулиці мають сполучатися з ламаними і неширокими провулками. Приклад раціонального

влаштування громадського центру спостерігаємо у селі Горностаївка, де його розмістили з виходом до Каховського водосховища [12, 25].

Проте й надалі в деяких селах без врахування місцевих природних умов (мальовничі схили, водойми) проектні організації застосовували квартальну систему планування. При цьому збереглася велика ширина вулиць, а поділ житлового сектора на дрібні квартали по 15 – 25 садіб ще більше подовжив вуличну мережу. У селі Худяки Черкаської області її довжина сягнула 29 км. З точки зору архітектури, неправильно були розташовані громадські споруди культурних центрів, які не об'єднувалися в один центр, а виявилися досить розсіяними та віддаленими від окраїн. У селі Леськи Черкаської області культурний центр взагалі не виділявся [5, 20]. Планування населених пунктів покращилося на Київському та Канівському водосховищах. Села вирізнялися компактністю і раціональним використанням природних умов. Так, село Козаровичі Київської області розташоване безпосередньо біля водосховища. Основою його композиції стала головна вулиця і бульвар, до яких примикали другорядні вулиці. Вважалося добрим архітектурним рішенням, якщо громадський центр був звернений до акваторії водосховища [5, 19].

Поява водосховищ викликала транспортні проблеми. Яри та балки, що утворювалися під час затоплення, розділяли села та ускладнювали сполучення. На Каховському водосховищі село Осокорівка Нововоронцовського району Херсонської області виявилось відрізане від „великої землі”, внаслідок чого 27 дітей не могли відвідувати школу. Взимку, за відсутності мосту, кілька чоловік намагалися перейти по льоду і втопилися [13, 29, 30]. В окремих селах об'їзди становили до 25 км, але спорудження переправ не було передбачене в кошторисі гідровузла [14, 10, 11].

Перенесення і будівництво на нових місцях житлових будинків та інших споруд здійснювалося силами переселенців. За відсутності механізованих робіт знести старий будинок було дуже важко. На це звернув увагу І. Кравець: „Переселенці витрачають багато зусиль, щоб знести старі будівлі і розрівняти місце на старих подвір'ях. Поки вони цього не зроблять, їм не видають компенсацію. І тут потрібна механізація” [15].

Однією з вимог було зведення будинків за типовими проектами, що забезпечувало уніфікацію будівництва. Діпросільбуд за період 1946–1952 рр. випустив 296 типових проектів тваринницьких, виробничих будівель, житлових будинків, культурно-побутових приміщень. З 1949 по 1952 роки розробили ще 88 проектів. У 50-х роках застосовували 161 проект, у тому числі 56 – тваринницьких ферм, 33 – виробничо-господарських будівель, 30 – житлових, 33 – культурно-побутових, 9 – адмінбудинків [16, 20]. Для пільгових категорій переселенців Діпросільбуд пропонував стандартні будинки розміром 6 x 8 м і 5 x 8 м [17, 160]. За дотриманням проектів здійснювався авторський нагляд, який полягав у контролі над будівництвом із метою покращення якості і зниження його вартості [17, 161].

Значним гальмом у процесі житлового будівництва було погане забезпечення будівельними матеріалами. У селі Нова Михайлівка Херсонської області (Каховська ГЕС) переселенці з сіл Михайлівка, Леонтіївка, Анастасівка збудували гарні кам'яні будинки під черепицею і шифером, провели електрику, радіо, а підлога у кімнатах була земляною. Переселенець І. Іващенко писав: „Уявляєте собі добре

обставлені кімнати з земляною підлогою? Переселенці у змозі настелити дерев'яну підлогу, але не можуть дістати матеріалів, бо в наше село їх завозять дуже мало” [18].

Відділи сільського і колгоспного будівництва організовували у колгоспах будівельні бригади. Іноді правління колгоспів не бажало організувати такі бригади, а виділяли 25-30 теслів, столярів, каменярів для допомоги переселенцям та давали їм право самим домовлятися про будівництво. Через це у Ірклівському, Золотоніському, Черкаському районах були випадки, коли за перший день будівництва переселенці платили 1 тис. крб, за другий – 1,5-2 тис., за третій – 2 тис. Як наслідок, у деяких колгоспників не вистачало грошей навіть на фундамент [19, 85, 86]. На Каховському водосховищі з боку будівельних відділів районних управлінь сільського господарства і заготівель технічна допомога будівельникам не надавалася, внаслідок чого мали місце випадки порушення технічних умов будівництва, наприклад, зовнішні стіни мали відхилення від вертикалі [20, 144].

Найбільш болючим питанням стало водопостачання, яке було покладене на Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. Проекти складав проектний інститут „Укрдіпрокомунбуд”. Невирішеність проблеми водопостачання ставила під загрозу переселення. Люди не хотіли переселятися у вже готові будинки, якщо до них не підвели воду. Начальник Каховської землевпорядної експедиції М. Башенков слушно зауважив, що „на підвізній воді будувати дуже важко” [21, 210].

Оскільки не існувало надійних методів прогнозування переробки берегів та рівня підтоплення, то нові населені пункти споруджували далеко від водосховища і на більш високих відмітках. На Каховському водосховищі мало місце будівництво у степу за 8-10 км без необхідних джерел водозабезпечення [2, 330]. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що без води залишалися мешканці придніпровських сіл. Депутат від Великоолександрівського виборчого округу № 366 О. Гончар писав, що у такому стані опинилися села Козацьке, Качкарівка Бериславського району, Дудчани Нововоронцовського району. Водопостачанням займалися кілька організацій, але роботи велися мляво. Автор зробив висновок: „Почувається, що справа знеосіблена, ніхто за неї як слід не відповідає” [22, 112]. На Кременчуцькому водосховищі воду привозили за 15-25 км. Зазначалося, що „колгоспи і колгоспники проявляють сумнів у можливості влаштування водопостачання в нових населених пунктах, що є дезорганізуючим фактором у ході переселення колгоспників на нові місця” [23, 15].

Нові населені пункти прагнули зробити впорядкованими та благоустроєними. На нараді начальників обласних управлінь сільського і колгоспного будівництва 23 вересня 1950 року заступник голови Ради Міністрів УРСР В.В. Мацкевич зауважив: „В зв'язку з Каховкою буде ряд селищ, залитих водою, так що треба серйозно подумати про те, як правильно створити крупні села. Зараз є такі можливості створити прототиби тих міст-сіл, через які можна заглянути в майбутнє, тому треба особливо подумати над цією проблемою” [24, 118]. З одного боку, заміна старих хат-мазанок просторими будинками викликала схвальні відгуки. Так, село Ленінське (Каховська ГЕС) було зовсім новим. Непідробним є захоплення сучасника: „Все тут нове – починаючи від назви і кінчаючи загальним видом

добре впорядкованого колгоспного містечка” [25]. Іншої думки дотримувався О.П. Довженко: „Перенести хати із зони затоплення під гору і накрити їх замість соломи і комишу шифером – це дуже багато, але це далеко не все... Чому ж багато нових жител колгоспників так одноманітні, архітектурно бідні та непоказні? Справа тут не тільки у вартості і будматеріалах. Ні, справа тут в іншому. Складається таке враження, що архітектурна громадськість не брала в їх створенні серйозної участі і колгоспники вирішують питання свого нового благоустрою так, як вміють, як вчили їх батьки і діди. Сільбуд обмежився надсиланням їм креслень і типових схем” [11, 15].

Окремі з сіл повинні були стати показовими. На Кременчуцькому водосховищі в Кіровоградській області було заплановане будівництво показового села на базі об'єднання колгоспів ім. Хрущова (с. Подорожне), ім. Чапаєва (м. Новогеоргіївськ), ім. 15-річчя ВЛКСМ (с. Пеньківка) [26, 67]. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 19 грудня 1964 р. „Про заходи по здійсненню планомірної перебудови сіл Української РСР” протягом 1965–1970 рр. було збудовано 15 експериментально-показових сіл. Тут перевірялися нові прийоми планування населених пунктів та розроблені архітекторами проекти будинків [27, 97, 98]. Серед експериментальних було село Циблі, яке зводили спеціально для переселенців з сіл Циблі, В'юнище та Козинці Переяслав-Хмельницького району Київської області (Канівська ГЕС). Планували збудувати 25 двоповерхових двоквартирних житлових будинків, 600 індивідуальних одноповерхових, для пільговиків – 40 одноповерхових двоквартирних будинків [28, 29, 30]. Однак якість робіт виявилася вкрай низькою, архітектурний вигляд будинків не відповідав усім вимогам [29, 205]. Для жителів с. Козаровичі (Київська ГЕС) запланували збудувати експериментально-показове село відповідно до вимог раціональної архітектури як селище міського типу з 2-4-поверховими будинками [30, 3].

У багатьох селах намагалися здійснити електрифікацію, радіофікацію, телефонізацію громадських споруд, заасфальтувати вулиці, проте хід робіт був незадовільним, тому переселенці виїжджали в інші райони України. На Канівському водосховищі з сіл В'юнище, Циблі і Козинці виїхало за межі району багато людей, незважаючи на те, що для них будували нове показове село. Місцеве керівництво зазначало: „В майбутньому забезпечити рентабельне господарство неможливо: техніка стоїть без механізаторів, а тваринництво – без тваринників” [28, 62].

Житлове будівництво для пільгових категорій теж супроводжувалося багатьма труднощами. Якість робіт, проведених будівельними трестами, була низькою. У нових будинках у Черкаській області протікали дахи, промокали стіни, відставала штукатурка. У будинках було холодно, бо покороблені двері не зачинялися, з вікон дуло. Місцеві органи влади, познайомившись з умовами життя, порадили переселенцям самим усувати недоліки [31, 31, 32].

Планування будинків для пільговиків покращилося у 60-х роках. Для переселенців на Київському водосховищі запроектували двоквартирні житлові будинки з однокімнатними та двокімнатними квартирами [32, 130]. Для переселенців на Канівському водосховищі по Київській області було заплановано збудувати 65 двоквартирних житлових будинків – в с. Циблі, с. Бабачиха Переяслав-Хмельницького району, с. Галавурів Бориспільського району, с. Трипілля Обухівського району [33, 242].

Отже, протягом періоду спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду внаслідок затоплення давніх сіл значною мірою були зруйновані традиційні поселенські структури українського села. Натомість з'явилися нові села, чітко розплановані, з уніфікованими будинками. Проте цей процес знаменувався втратою самобутності українського села. Будівництво на нових місцях мало багато недоліків, що значно утруднювало життя переселенців. Дана проблема потребує подальших досліджень, зокрема, особливостей господарського влаштування переселенців у південних областях України, пільгових категорій населення та ряд інших питань.

1. Тимченко С.М. *Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989: Монографія.* – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
2. Панченко П.П., Шмарчук В.А. *Аграрна історія України: Підручник. – 2-е вид., випр. і доп.* – К.: Товариство „Знання”, КОО, 2000.
3. Падалка С.С. *Українське село в контексті тоталітарної держави (60-80-ті рр. ХХ ст.).* – К., 2003.
4. Стельмах Г.Ю. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні: Історико-етнографічне дослідження.* – К.: Наукова думка, 1964.
5. Моравський В. *Формирование планировочной структуры сёл в зоне днепровских водохранилищ // Строительство и архитектура.* – 1974. – № 5.
6. Кредо В. *Дніпровський каскад ГЕС загрожуює Європі? // Зелений світ.* – 1996. – № 1 (січень).
7. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8893.
8. *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф. 4523. – Оп. 1. – Спр. 153.
9. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4465.
10. Ковальчук Л. *Киевское море: там, где сейчас лежит радиоактивный ил, прежде было 52 села // Сегодня.* – 2002. – № 65 (25 марта).
11. Довженко А. *Мы строим села будущего // Молодой колхозник.* – 1955. – № 2.
12. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО).* – Ф. Р-198. – Оп. 1. – Спр. 79.
13. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1884.
14. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3170.
15. Кравець И. *Что тормозит переселение из чаши Кременчугского моря // Колхозное село.* – 1958. – № 51 (11 марта).
16. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 4953.
17. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1885.
18. Иващенко И. *А как же быть с полом? // Колхозное село.* – 1958. – № 10 (14 января).
19. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1920.
20. *ДАХО.* – Ф. Р-1979. – Оп. 5. – Спр. 276.
21. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 79. – Спр. 244.
22. *ДАХО.* – Ф. Р-1979. – Оп. 6. – Спр. 259.
23. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1888.
24. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 101.
25. Барвінок І. *До нових берегів // Зоря.* – 1954. – 7 вересня (№ 179).
26. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1887.
27. Кривчик Г.Г. *Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.).* – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001.
28. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 1384.
29. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 1151.
30. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1859.
31. *ЦДАВО України.* – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7430.
32. *ДАКО.* – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 717.
33. *ДАКО.* – Ф. 880. – Оп. 12. – Спр. 2113.

О.В.Заболотна

ПРОБЛЕМА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІЦНЕННЯМ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СЕЛА (60-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У 60-х роках ХХ століття загострилася проблема кадрового забезпечення сільського господарства, пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази виробництва, активним використанням досягнень науки і техніки в розвитку аграрної сфери, посиленням вимог до організації та керівництва галуззю, переходом її на індустріальну основу, збільшенням відповідальності спеціалістів за стан справ у колгоспах і радгоспах. У зв'язку з цим владою постійно приділялася увага у підготовці спеціалістів для сільськогосподарського виробництва. Багато із них, ентузіастів своєї справи зробили значний внесок у зміцнення та модернізацію матеріально-технічної бази села в період, що досліджується.

Проблема кадрового забезпечення сільського господарства завжди викликала інтерес у дослідників. Так, загальні питання цієї теми знайшли своє відображення у працях О. Нікілева [1], П. Панченка [2], В. Горака [3], П. Овчаренка [4], О. Зернової [5]. Чимало важливих аспектів висвітлено у підручниках із історії Української РСР [6; 7], історії селянства Української РСР [8], історії радянського селянства і колгоспного будівництва в СРСР [9]. Незважаючи на значну кількість досліджень, що стосуються кадрового забезпечення сільського господарства в зв'язку із зміцненням матеріально-технічної бази села в 60-ті роки ХХ століття, багато із них з'ясовують ці питання крізь призму комуністичної ідеології, залишаючи без уваги сюжети вдосконалення професійно-кваліфікаційної структури кадрів. У середині 90-х років минулого століття з'явилися публікації під редакцією Б. Лановика [10; 11], у яких деякою мірою змінилися суб'єктивні уявлення минулого з цієї теми, хоча кадрове забезпечення продовжує вивчатися у загальному контексті розвитку аграрного виробництва, як і у праці П. Панченка, В. Шинкарука [12].

Актуальність обраної теми, на наш погляд, обумовлена необхідністю вивчення кадрового забезпечення сільського господарства в зв'язку із зміцненням його матеріально-технічної бази в 60-ті роки ХХ століття, що є важливим компонентом цілісності історії аграрного розвитку України. Автор статті ставить за мету з'ясувати вплив модернізації та зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва на зміну та вдосконалення професійно-кваліфікаційної структури кадрів у період, що досліджується. Об'єктом дослідження є кадрове забезпечення села в 60-ті роки ХХ ст., а предметом – професійно-кваліфікаційна структура кадрів цього періоду.

Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і вдосконаленням структури кадрів масових професій, ростом їхньої загальної і професійної підготовки [12, 256]. Збільшення виробництва та удосконалення техніки для сільського господарства вимагало підготовки кваліфікованих кадрів для її експлуатації. Господарства мали велику потребу в майстрах з ремонту і технічного обслуговування тракторів, сільськогосподарських машин, устаткування тваринницьких ферм і комплексів, водіях автомашин.

У постанові Ради Міністрів СРСР від 30 листопада 1961 року рекомендувалося колгоспам замість декількох вузьких спеціальностей (тракторист, комбайнер, машиніст) ввести єдину професію тракторист-машиніст I, II, III класу. Також було запроваджено єдине посвідчення на право керування тракторами й іншими сільськогосподарськими машинами та заборонено доступ до роботи осіб, які не мають такого посвідчення [13, 16]. Якщо раніше підготовка трактористів і комбайнерів проводилася на курсах при МТС, то, узв'язку з оснащенням аграрного сектору, новою, більш складною технікою виникла необхідність у перебудові цієї форми навчання, удосконалення її. На це було звернено увагу в Постанові від 10 березня 1966р. „Про підготовку механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах”. У ній йшлося про те, що виплата стипендій, безкоштовне харчування, обмундирування і спецодяг для учнів цих закладів, починаючи з 1967 року, будуть фінансуватися за рахунок державного бюджету.

Влітку 1966 р. розгорнулася компанія набору учнів у сільські профтехучилища України. В 1966–1970 рр. до них було прийнято 313 580 учнів при плані 308 680 чоловік [5, 179]. Особливо збільшилася кількість підготовлених трактористів і водіїв автомашин. У 1970 р. було підготовлено 98 тис. трактористів проти 89 тис. у 1965 р., водіїв автомашин відповідно 22 і 14 [12, 257]. Проте сільських професійно-технічних училищ (далі – СПТУ) наявна мережа СПТУ і система курсів не забезпечували повністю кадрами механізаторів колгоспи і радгоспи. Так, у 1968 р. на 18 районів Запорізької області діяло сім СПТУ, в яких щорічно навчалось близько 1700 чоловік, а потреби господарств у механізаторських кадрах перевищували кількість спеціалістів, які випускалися. У постановою уряду і надалі говорилося про потреби комплектування майстерень постійними кадрами робітників [14, 52].

У колгоспах і радгоспах працювало близько півмільйона молодих людей віком до 28 років, серед них – 119 тис. механізаторів, 92 тис. тваринників, 25 тис. спеціалістів сільського господарства. На селі з'явилися нові професії та спеціальності, чисельність яких загалом перевищувала 100. Серед них близько 50 спеціальностей індустріального типу: тракторист, комбайнер, шофер, механік, електромонтер, наладчик машинних агрегатів, майстер машинного доїння, слюсар, токар та інші. Збільшилася кількість спеціалістів тваринництва і землеробства, особливо меліораторів (машиністів насосних станцій, поливальників, машиністів дощувальних машин тощо). Незважаючи на те, що кількість механізаторських кадрів щорічно зростала, значна їхня частина залишала сільськогосподарське виробництво. Для запобігання відпливу спеціалістів у місто, зокрема кадрів механізаторів, вимагалось рішуче поліпшити їхнє матеріально-побутові умови праці й життя в колгоспах і радгоспах [11, 448].

Технічний прогрес потребував висококваліфікованих і технічно вправних фахівців, яких гостро не вистачало в українському селі. Для поліпшення ситуації з міст на роботу в колгоспах залучали досвідчених інженерів і техніків. В результаті на селі з'явилася нова соціальна група „сільськогосподарських технократів” [10, 354].

Велику роль у підвищенні рівня розвитку аграрного виробництва відіграли керівники господарств – голови колгоспів і директори радгоспів, серед яких кількість спеціалістів сільського господарства постійно збільшувалася. У 1965 році

серед голів колгоспів УРСР вищу освіту вже мали 25,6 %, середню спеціальну – 52,9 %. Вищими ці показники були в радгоспах [7, 132].

Спеціалісти стояли на чолі бригад та ферм в колгоспах, відділень та інших підрозділів у радгоспах. Кількість спеціалістів із вищою і середньою освітою серед колгоспних бригадирів в цей час становила близько 13,4 %, серед завідуючих фермами – майже 10 %. Трохи вищі ці показники були в радгоспах. Деякою мірою зросла також кваліфікація агрономів і зоотехніків, що було важливим для зміцнення матеріально-технічної бази села в 60-ті роки ХХ століття. Серед них з вищою освітою відповідно нараховувалося 27 % і 14 %, із середньою – 6,9 % і 79 %, інші пройшли підготовку на курсах, в однорічних сільськогосподарських школах. Роль спеціалістів аграрного сектору в зміцненні матеріально-технічної бази села іноді недооцінювалася, не виявлялася належна турбота про створення для них відповідних умов праці, повністю не використовувався їхній досвід та знання. З іншого боку і самі спеціалісти не завжди виявляли творчість та ініціативу, наполегливість, своєчасно аналізували господарську діяльність колгоспів та радгоспів.

Крім згаданих закладів, республіканське керівництво, за аналогією початку 1950-х рр., почало залучати до роботи в колгоспах спеціалістів, що працювали в організаціях і установах несільськогосподарської сфери і не за фахом. Спокуса була велика. Поза аграрним виробництвом перебувала половина з 145,6 тис. спеціалістів республіки, що мали диплом про сільськогосподарську освіту. Тому в 1962 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів України поставили завданням виявити таких фахівців і направити в колгоспне виробництво [1, 145]. Однак, як і десять років тому, це виявилось неефективним. Через небажання самих спеціалістів їхати до села, а також організацій, установ і відомств, відпускати їх. Протягом 1960–65 рр., коли ця акція проводилася, було направлено до колгоспів лише 2756 чол. або 3,8 %.

Орієнтація на вирішення проблем сільськогосподарського виробництва за рахунок інших галузей економіки не виправдовувала себе. Курс на формування керівної і управлінської ланки колгоспного виробництва за рахунок жителів міста, працівників несільськогосподарської сфери не виправив очікуваних результатів. Фактором, що значною мірою згладжував наслідки здійснюваної політики, стало широке залучення до колгоспного виробництва випускників навчальних закладів. Саме завдяки їхньому щорічному розподілу у значних масштабах безпосередньо в господарствах відбулося поступове насичення фахівцями. Незважаючи навіть на значну плінність, за 1962–1964 рр. до колгоспів і радгоспів було направлено 886 інженерів та 8111 техніків - механізаторів, а їхня кількість за цей час збільшилася відповідно всього на 1 % та 1076 чол., усіх керівних і технологічних ланок сільськогосподарських артілей [1, 146].

Переведення до колгоспів інженерної служби завершило структурну перебудову виробничої сфери аграрного сектору. Однак проблема кадрового забезпечення колгоспного виробництва продовжувала стояти гостро. Вихід із ситуації партійно-державне керівництво, залишаючись прихильником адміністративних методів її вирішення, вбачало в продовженні залучення представників промисловості, партійних радянських та господарських органів. Однак за непопулярності цих шляхів, воно мусило вже вдаватися до завуальованих прийомів упровадження [15, 172]. До арсеналу

випробуваних заходів було залучено таку форму, як патріотичні почини.

Завдяки забезпеченню відповідними кадрами сільського господарства в період, що досліджується, все ж відбулося певне зміцнення матеріально-технічної бази села. Поступово створювався той фундамент, на основі якого аграрне виробництво мало перетворитися у високо розвинений сектор економіки. Зросла при цьому роль людського фактора. Учні, інженерно-технічні працівники, інші спеціалісти, а також колгоспники, робітники радгоспів зробили значний вклад для модернізації матеріально-технічної бази села [4, 13]. У 60-ті роки ХХ століття посилилась відповідальність спеціалістів за раціональну організацію виробництва, впровадження прогресивних технологій. Їхня увага більше концентрувалася на практичному вирішенні невідкладних задач технічного прогресу [16, 72].

Отже, у зв'язку із зміцненням матеріально-технічної бази села в період, що досліджується, гостро постала проблема кадрового забезпечення сільського господарства. Незважаючи на гучні заклики керівництва, праця в колгоспах та радгоспах залишалася малопривабливою. Змінити таке становище партійно-адміністративне керівництво було неспроможне. Як наслідок, відтік професійних кадрів із села продовжувався, а спроби реформування матеріально-технічної бази аграрного виробництва зазнавали невдач. Гострога становища попередніх років у забезпеченні професійно-кваліфікаційної структури була знята, але принципового рішення проблеми знайдено не було.

1. Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (сер. 40-х – сер. 60-х рр. ХХ ст.): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004.
2. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980). – К.: Наукова думка, 1980.
3. Горак В. В. Досвід мас – на службі комунізму.

- Організаційна робота партій в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільському господарському виробництві міст ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС.* – К.: Видавництво Київ. університету, 1966.
4. Овчаренко П. Д. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті – перша половина 80-х років) // Український історичний журнал. – 1990. – № 8.
 5. Зернова О. Г. Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття // Український селянин. – 2002. – № 5.
 6. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – Т. 9. УССР в период построения развитого социалистического общества (1945- начало 60-х годов), 1945. – К.: Наукова думка, 1981.
 7. История Украинской ССР: В 10-ти томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 10: УССР в условиях развитого социализма (60-е начало 80-х годов).
 8. Історія селянства Української РСР: У 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від великого жовтня до наших днів.
 9. История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. – М.: АН СССР, 1963.
 10. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матусякевич, Р.М. Матейко; За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1995.
 11. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби та перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Навчальний посібник для вузів / Б.Д. Лановик, З.М. Матусякевич, Р.М. Матейко, О.Д. Зубалін, В.І. Гринчуцький, Я.С. Богусь, В.Л. Андрущенко, А.А. Родіонова, О.В. Богоніс; За заг. ред. Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994.
 12. Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во „Знання” КОО, 2000.
 13. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. Р2723. – Оп. 1. – Спр. 39.
 14. ДАЧО. – Ф. Р2552. – Оп. 2. – Спр. 3.
 15. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1977.
 16. Научно-технический прогресс в сельском хозяйстве Украинской ССР. – К.: Знання, 1977.

Сучасні проблеми соціального та економічного розвитку українського села

3.І. Гриценко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті вивчається складний перехід українського села від аграрної системи радянських часів до нової, яка характерна для демократичного суспільства з ринковою економікою. Початок цього процесу привів до значної культурної травми, яку відчули на собі як жителі міст, так і сіл у 90-х роках ХХ ст. Проявом її стала ностальгія за минулим, похмурий погляд на майбутнє. Розвал старої системи супроводжувався також виходом на поверхню раніше маскованої, нагромадженої за минуле десятиліття „негативної якості” суспільства і людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперезаності тощо, як компенсації за рабський послух. Саме такий послух, а не ідеалізм дисидентів чи працьовитість трудового люду, відзначає І. Дзюба, став формувальним (деформувальним) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн [1, 18]. Осмислення цього переломного періоду в житті українського селянства має важливе суспільно-політичне значення, адже історія вступила в період, коли багатство та цивілізованість народу визначається не стільки надрами, родючістю його земель або географічним положенням, скільки культурою його праці та культурою побуту.

У Радянській Україні було багато істориків, які спеціалізувалися на вивченні аграрної історії 60–80-х років ХХ ст. Ця сфера знань у тодішній системі гуманітарних наук була досить шанованою і розгалуженою. Досвід КНРС і СРСР у здійсненні аграрної політики розглядався як такий, що вирішив масштабне завдання „соціалістичного перетворення сільського господарства” „шляхом конфіскації земельної власності приватних землевласників і кооперування трудящого селянства на добровільних засадах” [2, 383]. У Радянській Україні всі теоретичні розробки з аграрної історії зводили до втілення в життя так званого „ленінського кооперативного плану”, який вимагав, щоб державна влада була у руках робітничого класу. Насправді аграрна політика радянського періоду історії України призвела до встановлення влади партійно-державної номенклатури в селі.

Розуміння суспільних процесів, що відбувалися у радянський період української історії, почало докорінно змінюватися з проголошенням України як суверенної держави, яка обрала шлях демократичного розвитку. Виникла потреба пояснити молодому поколінню суспільні процеси, що відбувалися в минулому, і як вони почали змінюватися у

пострадянський період. Тому першопроходцями у вивченні аграрної історії незалежної України стали історики, які писали підручники і посібники для студентів вищих навчальних закладів [3]. У цих працях, поряд із новим осмисленням радянського минулого та загальною характеристикою перших років незалежності, виділяються певні етапи нового історичного шляху української історії після 1991 р. Грунтовний аналіз утвердження незалежності України та перетворень у перше десятиліття почали робити відомі історики С.В. Кульчицький [4], В.М. Литвин [5].

Свій внесок у формування знань про сучасний розвиток села зробили представники різних напрямів гуманітарного знання, які звернулися до вивчення пострадянського періоду розвитку України. Зокрема, важливим є висновок про те, що трансформація в Україні проходила набагато повільніше, ніж в країнах Балтії або навіть у Росії [6, 82]. Привертає увагу, що стан глибокої кризи в українському суспільстві науковці визнали значною мірою штучним, пов’язаним з метою створення сприятливих умов для первинного накопичення капіталу [7, 116]. Дослідники писали також про відсутність соціально прийнятної моделі перетворень країни, про міжособну боротьбу та роль політичних діячів України на початку 90-х рр. ХХ ст. у провалі ринкових реформ [8]. Не пройшло повз увагу науковців і катастрофічне падіння життєвого рівня більшості населення. Причини такої ситуації пояснювали тим, що замість послідовного й цілеспрямованого творення нової системи господарювання, „вся енергія реформістської економічної думки й громадської уваги спрямовувалась на зміну форми власності: якнайскоріше і якнайбільше приватизувати засобів виробництва.” Тому руйнування старого господарського організму (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) значно випереджав, а то й „паралізував становлення української економіки як саморегулятивної системи виробничих зв’язків і матеріальних можливостей виробництва на основі економічної свободи” [9, 7].

Автор статті ставить за мету розкрити основні аспекти аграрної політики в Україні у 90-х рр. ХХ ст. Об’єкт вивчення – земельна реформа в незалежній Україні, предмет – заходи з реформування аграрного виробництва та характерні соціально-економічні наслідки переходу до нових форм господарювання на селі.

Для порівняння згадаємо, що аграрна політика 1960–80-х років радянської історії мала певну стратегію розвитку аграрного виробництва і формування сільського способу життя. Однією з головних цілей цієї стратегії було забезпечення потреб населення у високоякісних і різноманітних продуктах харчування, у промислових товарах, предметах культурно-побутового і господарського призначення, у послугах.

Не менш важливим було й завдання зміцнення радянського державного устрою, забезпечення спільності інтересів селянства з інтересами робітничого класу, інших соціальних груп населення. Виконати ці завдання, як засвідчив досвід СРСР та інших країн соціалізму, не вдалося. Державна власність на все виробництво сформувала відчуженість працівників від результатів їхньої праці й значно знизила зацікавленість у ефективній, ініціативній, творчій праці на спільному підприємстві. Кооперативна форма власності не стала формою спільної власності сільських працівників. Радянські колгоспи мало чим відрізнялися від державних підприємств, що працювали за умов командно-адміністративної системи. Більше того, колгоспний лад, як калька з російської патріархальної громади, ніколи не мав нічого спільного з ментальністю українського народу. Тобто, колгоспно-радгоспний лад був „економічною формою русифікації української нації, українського селянина,” проявом „російського економічного імперіалізму” [10, 9].

З проголошенням і розвитком України як суверенної держави почався новий етап у житті українського села. Розпочався перехід від директивної до ліберальної економіки в аграрній сфері. Вирішення цього завдання потребувало чітких теоретичних обґрунтувань та практичних рекомендацій, які не були сформовані вчасно, що зумовило складний шлях проб і помилок у реформуванні агропромислового виробництва і всього сільського укладу життя.

У перші роки існування сучасної української державності відсутність митних кордонів з Росією та глибока інтегрованість у простір СНД не дозволили країні бути повністю самостійною. Тому, коли в січні 1992 р. російський уряд Є. Гайдара зняв державний контроль над ціноутворенням і почав проводити „шокову терапію”, Кабінет Міністрів України на чолі з В. Фокінім вимушений був повторити цей крок. У республіці почалося різке скорочення виробництва, а уряд був нездатним до рішучих регулюючих дій, внаслідок чого почалася інфляція.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила нового прем'єр-міністра – Л. Кучму, який сформував коаліційний уряд. Була зроблена спроба стабілізувати ситуацію посиленням адміністративних методів управління з паралельною розбудовою ринкової інфраструктури. Однак втримати інфляцію не вдалося. Тільки в першому кварталі 1993 р. для підтримки агропромислового комплексу було надано майже 1 трлн крб пільгових кредитів і до 3 трлн крб державної фінансової допомоги [11, 595]. Восени 1993 р. інфляція щомісячно перевищувала 75 %, а в грудні – 90 %. Національний банк України неодноразово вдавався до кредитно-грошової емісії. Лише в 1993 р. вона в 25 разів перевищила рівень 1992 р. Така ситуація призвела до втрати українськими громадянами 116 млрд крб, які знаходилися на ощадних і страхових полісах. Знецінення курсу української грошової одиниці створило умови для розкрадання національних ресурсів [12, 251, 252].

З метою стримування зростання цін і інфляції наступний уряд Ю. Звягільського (27.09.1993 р. – 16.06.1994 р.) теж вдався до відновлення адміністративних методів. Це йому вдалося, але тільки за рахунок величезного зростання заборгованості

бюджетних виплат. Спад промислового і сільськогосподарського виробництва продовжувався.

Таким чином, стара система господарювання не витримала перших же випробувань ринковою економікою і колгоспно-радгоспна система почала руйнуватися. В аграрному виробництві, як і у всій економіці, створилася сприятлива атмосфера для формування тіньового сектора виробництва.

Вироблення аграрної політики в Україні відбувалося на тлі постійної боротьби прихильників ідеї реальної капіталізації аграрних відносин, розвитку ринкових відносин, які б забезпечили дійсну конкуренцію та диференціацію на селі, з прихильниками ідеї соціальної рівності та справедливості. Саме перевага політичних сил, які вміло прикривалися останніми ідеями, призвела до непослідовних дій та затримки ефективного реформування аграрного виробництва. Аграрна політика держави не була достатньо гнучкою, щоб здійснити новий стратегічний курс, який би забезпечив, щоб до землі, як казав П. Століпін, було „докладено праці найвищої якості, тобто праці вільної, а не примусової, адже лише за таких обставин „земля наша зможе витримати змагання з землею наших сусідів”.

Одним з найважливіших напрямів реформування аграрного виробництва стало проведення земельної реформи. З листопада 1994 р., після указу президента „Про негайні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва”, розпочалося роздержавлення землі з подальшим розподілом угідь колективних господарств між тими, хто її обробляє.

Однак після лібералізації цін основна маса населення України опинилася за межею бідності. З 1990-го по 1994-й рік частина заробітної плати у валовому національному доході зменшилася з 60 % до 25-30 %. Зубожіння населення призвело до скорочення його купівельної спроможності в 5 разів. Розпочався процес стрімкого розшарування на багатих і бідних як у місті, так і на селі. Намагаючись призупинити його, Президент Л. Кучма у жовтні 1994 р. відмовився від попередньої тези: „Стабілізація, і лише згодом реформування”, – проголосив нову соціально-економічну стратегію: „Прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації”. Були визначені основні напрями соціально-економічної політики: фінансова стабілізація; контрольована державою лібералізація цін; структурна перебудова виробництва на основі розширення приватного сектору; децентралізація управління економікою; лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків; соціальний захист населення, у тому числі передача через акції у приватне користування населення державного майна. Вирішити ці завдання було не просто. Вже у квітні 1995 р. у зверненні до Верховної Ради Президент визнав потребу корегування реформ. Невдовзі була розроблена Програма антикризових дій (1997 р.). У сфері аграрного виробництва пропонувався прискорений перехід аграрного сектора на шлях інтенсивного розвитку. Однак за тих соціально-економічних умов, що склалися на той час, завдання було нереальним.

В Україні відбулося різке скорочення населення. На 5 грудня 2001 р. у державі проживало 48415,5 тис.

чол., з них у сільській місцевості – 15877,5 тис. чол. Розподіл за віком постійного населення, що проживало у місті і у сільській місцевості на 1 січня 2001 р., свідчить, що у віці, молодшому за працездатний, у місті проживало 18,0 %, а у селі – 20,4 %; у працездатному віці – відповідно 61,2 % і 51,0 %, а у старшому за працездатний вік у місті – 20,8 %, у селі – 28,6 % [13, 11, 14]. Тобто, відсоток людей працездатного віку на селі (51 %) майже дорівнював кількості непрацездатних (49 %).

В українському селі відбулася докорінна зміна системи форм власності. Замість колишніх колгоспів і радгоспів, наприклад, у Харківській області у 2004 р. діяли 386 господарських товариств, 222 приватних підприємства, 1329 фермерських господарств, 47 виробничих кооперативів, 21 державне підприємство та 130 інших сільськогосподарських підприємств [14, 121]. Реформа зумовила значне збільшення кількості приватних власників в українському селі. На 1 січня 2005 р. в Україні правом на отримання земельних паїв скористалося 6,8 млн працівників і пенсіонерів колишніх колгоспів і радгоспів [10]. Однак вони не змогли стати основним виробником сільськогосподарської продукції, адже майже 2/3 власників земельних паїв були пенсійного або передпенсійного віку, середній розмір паю становив близько 4,0 га. Тому після ліквідації колгоспивно-радгоспної системи в Україні постало інше нагальне завдання – подолання розпорошеності земельної власності. Звертаючи увагу на це, відомий економіст А. Гальчинський нагадує підходи до аграрної реформи П. Століпіна, для якого ідеалом був „міцний особистий власник”. Тому у своїй промові на засіданні Державної Думи Росії 5 грудня 1906 р. П. Століпін казав, що „треба виробити такий земельний закон, який би служив розумним і сильним, а не п'яним і слабким” [10].

Це завдання особливо актуальне із огляду на економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств, наприклад, на Харківщині, де рівень рентабельності у господарських товариствах у 2004 р. дорівнював 7,3 %, на приватних підприємствах – 12,4 %, на державних підприємствах – 27,5 %, а от у виробничих кооперативах рівень рентабельності був -6,7 %. Всі форми господарювання були рентабельними у рослинництві, хоч із різними показниками, а у тваринництві всі господарчі суб'єкти виявилися нерентабельними, з мінусом. Господарські товариства мали показник -18,9%; приватні підприємства – -26,5; виробничі кооперативи – -21,5%; державні підприємства – -30,3% [14, 118]. Значною мірою такі показники є наслідком низького рівня технічного забезпечення трудівників села. Парк тракторів, зернозбиральних та кормозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах Харківщини відповідно скоротився з 26228 шт.; 4916 шт.; 2694 шт. (показник 1990 р.) до 12228 шт.; 2287 шт.; 945 шт. (показник 2004 р.) [14, 115].

Ефективність виробництва вплинула і на показники заробітної платні, яка у сільському господарстві була значно нижчою у ніж у промисловості. У Харківській області в цілому по регіону вона становила 230 грн, у промисловості – 262 грн, а у сільському господарстві – 156 грн (дані на 2000 р.) [15, 64].

Із проголошенням незалежності Української держави найбільш впливовою силою аграрних виробників були керівники колгоспів і радгоспів, які відіграли вирішальну роль у формуванні новітньої аграрної політики. Дуже часто ці лоббісти використовували суспільний сектор задля своїх особистих інтересів і зривали курс на приватизацію, що дозволило їм, використовуючи незаконні засоби, провести в аграрному секторі економіки більше „прихвизації” ніж приватизації. Державне майно, і колгоспно-радгоспне у тому числі, продавалося хаотично, що надавало шанс пов'язаним з політикою підприємцям збагачуватися сумнівним шляхом, використовуючи політичну владу. Зв'язок між підприємництвом і політикою був дуже тісний і корумпований. Він діяв швидше через особисті стосунки, ніж через групи інтересів. Як і в комуністичні часи, політика і економіка у перше десятиліття існування України продовжували формувати єдине поле дії. „Твердження, що все змінилося, є міфом: те, що робилося в інтересах соціалізму, зараз робиться (тими ж людьми) в інтересах ринкової економіки”, – зазначали західні політологи [16, 128].

Посткомуністичний розвиток України демонструє, що плюралізм не може існувати без розумно сильної і неупередженої держави. У перехідний період держава є корумпованою, тому що діловий інтерес залежить від неї. Коли виконавча влада сама по собі поділена між незалежними міністрами, які мають слабку координацію на виконання основних загальнонаціональних завдань, то на перше місце виступає завдання служіння самому собі і виникає корупція. Коли вирішення державних справ не відбувається шляхом політичного змагання, інтереси груп мають дуже мало спонуки формувати впливову політику. Замість цього з'являється грабіжницький і бандитський капіталізм, який буде існувати, доки держава не створить прозорі правила взаємодії бізнесу з бізнесом і з державою.

Корпоративізм, який веде до узгодження інтересів окремих суспільних груп, є необхідним елементом громадянського суспільства. Тому представники аграрної сфери виробництва потребують, як й інші групи населення, представлення своїх інтересів на державному рівні для вироблення динамічної і гнучкої політики. Для цього в Україні 1990-х років не було створене законодавче поле проведення корпоративної політики, не було законодавчо відрегульовано діяльність груп тиску, поняття лоббізм прямо асоціювалося з такими явищами, як „хабарництво”, „корупція”. Так зване українське „аграрне лоббі” в органах влади не слугувало інтересам працівників аграрної сфери економіки, жителів сільської місцевості, адже це можливе лише з розвитком громадянського суспільства і роз'єднанням політики, управлінсько-бюрократичного апарату і бізнесу.

Дослідження історії українського села та аграрної політики перших років незалежності потребує подальшого глибокого осмислення причин глибокої соціально-економічної кризи на селі та шляхів її подолання. На нашу думку, потрібна наукова оцінка політики держави в аграрній сфері, яка так і не знайшла оптимального шляху розвитку агропромислового комплексу. Чому шість розроблених за останні 14 років програм розвитку АПК не зробили аграрний бізнес в

Україні конкурентоспроможним на світовій арені і не привели до процвітання українського села?

1. Дзюба І.М. *Україна перед сфінксом майбутнього*. – К.: Видавничий Дім „КМ Академія”, 2001.
2. *Аграрная политика социалистических стран на современном этапе*. – М.: Политиздат, 1981.
3. *Історія України: Навчальний посібник / За ред. В.А. Смолія*. – К., 1997; *Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії: Навчальний посібник / П.П. Панченко, М.Р. Плюц, Л.А. Шевченко, та ін.* – К.: Либідь, 1997; *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навчальний посібник*. – К., 2002; *Політична історія ХХ століття: Навчальний посібник*. – Вид. 2-е, перероблене і доповнене / В.Ф. Салабай, Л.О. Панчук, Я.А. Титаренко та ін. – К., 2002. та ін.
4. Кульчицький С.В. *Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності // Історія України*. – 2002. – №18; *Кульчицький С.В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Український історичний журнал*. – 2001. – № 2, 3, 4.
5. Литвин В.М. *Самоствердження України: нелегкий поступ // Український історичний журнал*. – 2003. – № 1.
6. Полунєєв Ю., Загоруйко Ю. *Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність*. – 1994. – № 10.
7. Бурега В.В., Заблоцький В.П. *Суспільство в період транзиції: український контекст*. – Донецьк: ДонДАУ, 2001.
8. Бандурка О.М., Греченко В.А. *Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть*. – Харків: Видавництво університету внутрішніх справ, 2000.
9. Бадзьо Ю. *Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму*. – К.: Таксон, 1996.
10. Гальчинський А. *Земля і власність // Дзеркало тижня*. – 5 листопада 2005.
11. Бойко О.Д. *Історія України: Посібник*. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.
12. Гриценко З.І. (15 лекцій): *Навчальний посібник*. – Харків: Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, 2002.
13. *Абетка української політики: Довідник*. – Вип. 3. / Автор-упорядник: Микола Томенко (кер кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та інші. – К.: Смолоскип, 2000.
14. *Харківська область у 2004 році (Статистичний щорічник)*. – Харків: Держкомстат України, 2005.
15. *Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року (Стислий виклад)*. – Харків: Видавничий Дім „Інжеск”, 2003.
16. Hague R., Harrip M. & Breslin S. *Comparative Government and Politics: An Introduction*. – Macmillan Press LTD, 1998.

О. Ю. Манась

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ)

Після прийняття нового Земельного кодексу в 2001 р. (вступив у дію з 1 січня 2002 р.) [1] в українському селі швидше стали йти процеси приватизації, оренди землі, утворення власних селянських господарств тощо. У зв'язку з цим виникла

проблема виділення земельних ділянок громадянам та юридичним особам без узгодження з органами культурної спадщини. В сучасній літературі з пам'яткоохоронної проблематики практично не розглянуто особливості використання земель історико-культурного призначення, компетенцію органів культурної спадщини щодо відводу земельних ділянок. Деякі питання з цього приводу висвітлювались у наукових публікаціях [2; 3; 4]. Метою цієї статті є дослідження впливу пам'яткоохоронних засад на проведення земельної реформи в АР Крим. Об'єкт вивчення – аграрна реформа в сучасній Україні (в АР Крим), предмет – охорона культурної спадщини у контексті її проведення.

За адміністративно-територіальним устроєм АР Крим становить 20 регіонів, до складу яких входять близько 1050 селищ та сіл [5, 46-74]. Із них 13 населених пунктів (Гаспра, Коктебель, Корейз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Партеніт, Сімеїз, Форос, Чорноморське, Щebetівка) занесено до „Списку історичних місць України” [6, 193]. Серед об'єктів культурної спадщини, які розташовані в сільській місцевості, 68 входить до державних реєстрів як пам'ятки національного (загальнодержавного) значення [7, 29-37; 8, 210, 225-226].

Після проголошення незалежності України та проведення економічних реформ, постали проблеми, з якими раніше не доводилося зустрічатися. Наприклад, розпаювання земель не завжди узгоджувалося з органами охорони пам'яток. Це призвело до того, що території деяких поселень і курганів були передані для ведення сільськогосподарського виробництва [4, 140]. Так, під дачне будівництво були виділені ділянки на місці всесвітньо відомого кельтського поселення біля м. Мукачєво на Закарпатті, на найбільшому скіфському Ходосівському городищі під Києвом [9, 15]. Такі факти мали місце у різних регіонах держави.

Такий стан справ привів до того, що в Постанові Верховної Ради України від 27.12.2003 р. „Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами” окремим пунктом було визначено: „Посилити контроль за дотриманням законодавства у сфері охорони культурної спадщини при відведенні земель” [10, 6]. Спеціально уповноваженим органом охорони культурної спадщини АР Крим є Комітет з охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим.

В сучасному українському законодавстві узгодження відводів земельних ділянок фізичним та юридичним особам з органами охорони культурної спадщини передбачено ст. 118 (із внесенням змін після прийняття Закону України „Про охорону археологічної спадщини” в 2004 р.), ст. 123, ст. 151 Земельним кодексом України [1, 306, 334, 339], Законом України „Про охорону культурної спадщини” [11, 333], Законом України „Про охорону археологічної спадщини” [12], Законом України „Про внесення змін в Закон України „Про охорону культурної спадщини” [13, 114], а також Постановою Верховної Ради АР Крим від 18.09.2002 р. „Про регіональні правила забудови та використання територій в АР Крим”.

Згідно з п. 28 ст. 5, п. 10 ст. 6 Закону України „Про внесення змін в Закон України „Про охорону

культурної спадщини” та Наказу Міністерства культури і мистецтв України від 16.02.2005 р. № 86, до компетенції спеціально уповноваженого органу охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим належить погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача на території пам’яток та в їх охоронних зонах, на охоронних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць. Погодження відводів земельних ділянок, розташованих на територіях пам’яток національного значення, їх зонах охорони, в історичних ареалах міст та селищ, занесених до „Списку історичних місць України” та охоронних археологічних територіях перебуває у компетенції Державної служби охорони культурної спадщини (м. Київ) [13, 114].

Крім означених установ значну роль у процесі експертизи історико-культурної цінності землі і наданні дозволів на відведення земельних ділянок відіграє Інститут археології НАН України. До його функцій віднесено погодження програм і проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних змін, будівельних, меліоративних, дорожніх, земельних робіт на пам’ятках археології та в зонах їх охорони, на охоронних археологічних територіях, в історичних ареалах міст та селищ, занесених до „Списку історичних місць України”, за замовленням спеціально уповноваженого органу охорони культурної спадщини [12].

Сучасне земельне законодавство території пам’яток зараховує до категорії земель історико-культурного призначення, які належать до особливо цінних земель [1, 128-129, 396]. У зв’язку з цим виникає питання можливості їх використання. Статтею 30 Закону України „Про охорону культурної спадщини” передбачено заборону діяльності, яка утворює загрозу пам’яткам [13]. При узгодженні проектів відводів земельних ділянок, які надходять із сільських районів півострова, доводиться мати справу стикатися з проблемою наявності на земельних ділянках пам’яток археології, перш за все курганів. Сьогодні Комітетом з охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим налагоджено співробітництво з Кримською філією Інституту археології НАН України. Якщо на ділянці можливе розташування об’єктів культурної спадщини, замовнику необхідно отримати висновок фахівців-археологів на предмет наявності або відсутності пам’яток археології. У разі, коли підтверджується розташування пам’ятки (чи її охоронної зони) на ділянці, ці землі не передаються у власність замовнику. Такі території мають бути переведені з земель сільськогосподарського призначення до історико-культурної категорії [14, 250-251]. Про це державна установа письмово інформує місцеві органи влади. Оскільки за існуючим законодавством пам’ятки археології можуть перебувати тільки у державній власності [13], то охоронний договір на пам’ятку з Комітетом повинна укласти селищна або сільська рада.

Ще однією з проблем, яка виникає при узгодженні земельних ділянок, є недостатнє дослідження степових районів Криму на предмет наявності об’єктів історико-культурної спадщини. Сучасних археологічних розвідок потребують Джанкойський,

Красноперекопський, Радянський, Ніжньогірський, Чорноморський, Червоногвардійський, Роздольненський райони. Наприклад, тільки у ході обстеження Першотравневого району, яке проводило Кримське відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України (директор О.І. Айбабін), було зафіксовано 148 нових курганів. При наявності інформації про об’єкти культурної спадщини у місцевих органах влади відведення земельних ділянок із розташованими на них пам’ятками можна було б припинити вже на початковій стадії оформлення документів на землю.

Зупинимося на конкретних прикладах, проаналізуємо характер звернень у Комітет з охорони культурної спадщини фізичних та юридичних осіб у 2005 р. з метою узгодження проектів відведення земельних ділянок (за інформацією Комітету з охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим). За кількістю звернень на першому місці перебуває Ялтинська міськрада (без м. Ялта та м. Алушка). Разом із тим звертає увагу невелика кількість відводів площею 1 га та більше. Це пов’язано з тим, що в цьому регіоні ділянки виділяються переважно під індивідуальне житлове або гаражне будівництво, значно менше під будівництво багатоповерхових житлових будинків або рекреаційних комплексів. Слід врахувати й те, що для адміністративного району Великої Ялти існує історико-архітектурний опорний план, на підставі якого було розроблено та затверджено охоронне зонування цього регіону (від Форосу до Гурзуфа). Кожна зона має свої обмеження щодо забудови та використання. Однак історико-архітектурний опорний план розроблявся в 1988–1991 р., а юридично охоронні зони були затверджені тільки в 1995 р. [15, 7-8]. Через це виникла ситуація, коли „зона охоронного ландшафту” на момент затвердження охоронної зони представляла вже частково забудовану територію.

Значна кількість відводів з площами більше 1 га в Сакському, Чорноморському, Бахчисарайському районах пояснюється виділенням ділянок для ведення власних селянських господарств. Частково це є результатом виконання Указу Президента України від 28.06.1999 р. про надання земель депортованим громадянам та працівникам соціальної сфери [16, 142]. У Ленінському районі нові ділянки під індивідуальну житлову забудову через деякий час будуть вже розташовуватися безпосередньо на межі охоронних зон та територій античних поселень та некрополів. Це слід урахувати місцевим органам влади при наданні дозволів на попередній збір документів по відводу земельних ділянок. Відносно невелику кількість звернень із Радянського, Першотравневого та Червоноперекопського районів можна пояснити повільними темпами розвитку цих регіонів та меншою престижністю розташованих тут земельних ділянок. Ні для кого не є таємницею, що, незважаючи на заборону, частина ділянок в Україні відводиться юридичним та фізичним особам для їхнього подальшого продажу [17].

Отже, охорона культурної спадщини є невід’ємною складовою земельної реформи у державі. Відведення земельних ділянок повинно проходити за умов неухильного дотримання існуючого законодавства, враховуючи особливості використання земель історико-культурного

призначення. В АР Крим спеціально уповноваженим органом із охорони культурної спадщини є Комітет з охорони культурної спадщини Ради Міністрів АР Крим, до компетенції якого належить погодження відводів земельних ділянок, крім тих, що розташовані на пам'ятках національного значення та в їхніх охоронних зонах, в історичних ареалах населених місць, які занесені до „Списку історичних місць України” (компетенція Державної служби з охорони культурної спадщини (м. Київ). Важливим заходом щодо збереження об'єктів культурної спадщини є проведення сучасних обстежень сільських районів Криму з метою виявлення та паспортизації нових пам'яток.

1. Земельний кодекс України: Коментарій. – Харків: Одиссей, 2003.
2. Оленковський М.П. Чи спроможна Україна зберегти на своїй території всесвітню археологічну спадщину // Археологія. – 2004. – № 1.
3. Мінаєва Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини // Археологія. – 2004. – №2.
4. Горбик В.О., Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / Український історичний журнал. – 2004. – № 2.
5. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг.: Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999.
6. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Списку історичних населених місць України” // Правова охорона культурної спадщини: Зб. нормативних документів. – К.: Інтерграфік, 2004.
7. Державний Реєстр національного культурного

надбання (пам'ятки містобудування та архітектури України) // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 2/3.

8. Постанова Кабінету Міністрів України „Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до державного Реєстру нерухомих пам'яток України” // Правова охорона культурної спадщини: Зб. нормативних документів. – К.: Інтерграфік, 2004.
9. Заремба С. З. Пам'яткознавство України: Історія і сучасність // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1.
10. Постанова Верховної Ради України „Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами” // Відлуння віків. – К., 2004. – № 1.
11. Закон України „Об охроне культурного наследия” // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39.
12. Закон України „Об охроне археологического наследия” // Урядовий кур'єр. – 2004. – 29 квітня.
13. Закон України „О внесении изменений в Закон Украины „Об охроне культурного наследия” // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 5. – Ст. 114.
14. Филатов А. И. Разведки в урочище „Холодная Балка” // Археологические исследования в Крыму, 1993 г.: Сб. науч. тр. – Симферополь: Таврия, 1994.
15. Водзинский Е. Охранное зонирование Большой Ялты // Відлуння віків. – К., 2005. – № 3.
16. Артемова А. Из сложных ситуаций выходим сообща // Местная инициатива, ответственность власти – залог процветания регионов / Верховная Рада АР Крым. – Симферополь, 2003.
17. Манько В. Сколько будет стоить гектар через год / Зеркало недели. – 2005. – 24 декабря.

Рецензії

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У ВИРІ „ХРУЦОВСЬКИХ РЕФОРМ”: РОЗДУМИ ІСТОРИКА

Іван Романюк
„Українське село у 50-ті – першій
половині 60-х рр. ХХ ст.” – Вінниця:
Книга-Вега, 2005. – 256 с.

Поява нового дослідження, присвяченого історії України 50–60-х рр. ХХ ст., як правило, викликає значний інтерес як фахівців, так і всіх тих, хто цікавиться вітчизняним минулим. Пояснень кілька. З одного боку, оцінки та ставлення професійних істориків, громадськості до радянського історичного досвіду вказаного періоду залишаються не до кінця усталеними та дискусійними. З іншого боку, за умов відкриття нового масиву архівних джерел, які досі були недоступними, кожен з дослідників потенційно відчуває себе першовідкривачем, має простір для того, щоб на основі нововведеної джерельної інформації запропонувати нову, оригінальну, а головне історично достовірну реконструкцію подій та обставин недалекого минулого. Разом із тим назріла необхідність повернення до тем, які були надзвичайно популярними, можна сказати фундаментальними, в радянські часи з тим, щоб позбутися багатьох стереотипів та міфів, вивчити ці проблеми заново. Очевидно, саме такі завдання стояли перед кандидатом історичних наук, доцентом кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського І.М. Романюком.

Насамперед варто відзначити дві речі, які, безумовно, можна віднести до оригінальності цього дослідження: по-перше, в роботі охоплено всі сторони життя села та його мешканців у перші повоєнні десятиліття; по-друге, сільське буття органічно вписане в ширший загальноісторичний контекст. Праця цілком справедливо відтворює історію українського радянського села як опис та осмислення ланцюга проблем, що супроводжували життя сільських мешканців України у названий часовий проміжок. Тому влучним є авторське визначення періоду 50-х – першої половини 60-х рр. як років, „наповнених неймовірно тяжкою працею, багатма втратами і, звичайно, надією на краще життя”.

На основі ретельного вивчення документів автор дійшов висновку, що у державній політиці стосовно села чітко простежувалися два етапи: перший тривав до середини 1953 р. і характеризувався цілковитим ігноруванням реальних економічних законів, повним домінуванням створеної системи адміністративно-силового приневолення колгоспного селянства; другий – відзначався спробами аграрних реформ Г. Маленкова та М. Хрущова, спрямованими на деяку демократизацію управління колгоспами, встановлення більш справедливих взаємовідносин між колгоспами та державою.

Слушною є думка автора, що реформи 50-х рр. ХХ ст. принесли певне полегшення колгоспному селянству, оскільки стосувалися практично всіх аспектів аграрного виробництва та життя селянина.

Разом з тим їх здійснення супроводжувалося зайвою поспішністю, відсутністю системності й поступовості, волюнтаристськими заходами (реорганізація МТС тощо). Прийняті рішення часто реалізовувались -у деформованому вигляді, що помітно знижувало їх практичну віддачу. Цьому значною мірою сприяв глухий опір партійних структур, не зацікавлених у глибоких змінах суспільства. Наслідком стало помітне зниження темпів розвитку сільського господарства України. Помічені численні повтори, експерименти та реформи у практиці партійно-державного керівництва колгоспами спонукали дослідника зробити висновок про відсутність наукової, всебічно обгрунтованої, ретельно продуманої державної програми розвитку сільського господарства. Так, прове-дена прискореними темпами реорганізація МТС у РТС дорого коштувала колгоспам, значно підірвала їх економіку.

Автор виявив солідарність із колегами, істориками-аграрниками, в тому, що процес „розселяння українського села” швидко про-гресував впродовж 50–60-х рр. ХХ ст.: колгоспне селянство все більше уподібнювалося до поденних праців-ників, втрачаючи такі важливі риси, як хазяйновитість, працелюбність, са-мостійність, підприємливість. Оцінюючи спроби М. Хрущова реформувати сільське господарство, дослідник вказав на один важливий чинник, сутність якого особливо стає зрозумі-лою у наші дні. Завзятий опір змінам чинився з боку старих, сталінських структур Компартії та уряду, які блокували реальне здійс-нення реформ. Ці сили робили все можливе, щоб зміни мали лише формальний характер і не торкалися сутності сформованих від-носин між державою та колгоспами. Та й самі реформи не були спрямовані на корінну лому системи. Слушним є висновок автора, що не варто недооцінювати реформи 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст., адже вони зробили перший пролом у командно-адміністративній системі керівництва сільським господарством і колгоспами, хоча до її ліквідації було ще далеко. Разом із тим адміністративно-командний підхід держави до питань господарювання з особливою силою вразив сільськогосподарське виробництво. Галузь розглядалася винятково як сировинний прирідок індустрії, надійне джерело покриття витратків військово-промислового комплексу.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, у якому дослідник робить висновок, що засобом реалізації аграрної політики стала вмонтована державою в соціальні відносини адміністративно-командна модель управління, за якої управлінські реформації проводилися не в інтересах справи, а на догоду владі, щоб їй зручніше було керувати сферами суспільства. Забюрократи-зованими, чисельними, малоефективними були управлінські ланки сільського господарства. Такі органи самоврядування, як загальні збори і збори упо-вноважених, торпедувалися адміністративно-

командним механізмом, а колегіальному органу керівництва – правлінню колгоспу – насаджувалась єдиноначальність.

У 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. суттєвих змін зазнала соціально-сільська сфера українського села. Набрала незворотного характеру тенденція скорочення чисельності сільського населення. Небаченого розмаху набули міграційні процеси. Село швидкими темпами старіло, зменшувалася народжуваність. Його почали руйнувати метастази депопуляції, зростає масштаби неперспективності населених пунктів. Держава розглядала селянство як донора робочої сили в інші сфери матеріального виробництва, ініціювала організації сільських жителів, які за характером часто нагадували депортації. У сільськогосподарському виробництві не забезпечувались належні умови праці. Держава сама виявилася основним і найбільшим експлуататором трудівників. Праця на селі знецінювалася, втрачала свою привабливість. Девальювалися стимули та інтереси. Високим залишався рівень травматизму та інвалідності. Оплата праці трудівників сільськогосподарства була найнижчою серед усіх категорій трудівників. Самовіддана праця в громадському виробництві не стала реальним чинником матеріального забезпечення села. Ним залишалося лише особисте підсобне господарство селян. Воно мало характер фактично натурального. Селянство залишалося соціально найбільш незахищеною верствою радянського суспільства.

Вразливою виявилася політика держави стосовно соціально-культурних проблем села. Основними напрямками соціальних змін на селі держава вважала стирання відмінностей між селом і містом, селянами й робітниками, розумовою та фізичною працею. Процес зменшення чисельності жителів сіл, відтік їх до інших сфер матеріального виробництва розглядався як позитивний і пояснювався результатом індустріалізації галузі. У здійсненні культурно-масової роботи на селі великим упущенням держави було те, що вона мало уваги приділяла проблемі престижності сільської праці. Однак навіть якщо б такі зусилля й були, напевно чи вони могли б у тих історичних умовах принести довгоочікувані результати.

Ігнорування об'єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів привело сільське господарство до критичної межі. Антиселянська державна політика й екстенсивний шлях розвитку народного господарства країни підірвали економічні та соціальні підвалини села. На цьому шляху стало неможливим відвернути кризу села, яка знайшла свій вияв не лише в економічному запустінні й зuboжінні, зникненні тисяч сіл і хуторів, але й утраті моральних і культурних традицій селянського способу життя. Втрачалися віковічні моральні цінності та ідеали. Кризовий стан сільськогосподарського виробництва, сповзання села в соціальному й культурному відношенні на рівень злиденного існування створювали безвихідну ситуацію для його жителів. Незлічені факти самоуправства у ставленні до села вели до трагічних результатів.

Загальним підсумком розглянутих проблем є висновок автора, що українське село, існуюча в ньому система господарювання, соціально-культурна й освітня сфери страждали в 50–60-ті рр. ХХ ст. принциповими вадами. Спроби партійно-державного

керівництва виправити ситуацію, реформувати сільськогосподарське виробництво й колгоспне життя не дали та й не могли дати бажаного результату через їх обмеженість та половинчатість. Життя потребувало корінного реформування сільськогосподарського виробництва.

Дослідження І. Романюка стане в нагоді краєзнавцям, як фахівцям, так і аматорам, які досліджують історію окремих сільських поселень. Монографія подає не лише чималий масив фактів, але й правдивий загальноісторичний контекст, розкриваючи основні віхи державної політики стосовно селянства та вказуючи на визначальні тенденції формування та розвитку сільської сфери Радянської України впродовж означених років. Доречним у цьому контексті було б доповнення монографії не тільки іменним, але й, що важливо, географічним покажчиком.

Падалка С.С., Андрощук О.В.

Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси: „Ваш Дім”, 2005. – 372 с.

Відрядно, що палітра краєзнавчих досліджень Черкащини – унікального регіону на історичній карті України, з кожним роком стає дедалі різноманітнішою, розширюються її жанрово-тематичні і хронологічні межі. Дуже добре, що все більшу увагу дослідників історії рідного краю – науковців і аматорів, привертає невичерпна тема Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., яка зловісним буревієм прокотилася багатостраждальною українською землею, залишивши на ній руїни і згарища, кров і сльози наших співвітчизників.

Нині особливо гострим є усвідомлення, що усім нам, а особливо молоді, як ніколи раніше, потрібна правда і пам'ять про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. Про покоління тих людей, які чесно і до кінця виконали свій громадянський обов'язок, захищаючи рідну землю від загарбників, винесли на своїх плечах увесь тягар повоєнної відбудови, виростили дітей і внуків – громадян незалежної Української держави. Попри різні, нерідко полярні оцінки витоків війни, перебігу і значення її основних подій, незаперечним історичним фактом є те, що це була визвольна і справедлива війна, в якій український народ разом з іншими народами Радянського Союзу відстоював своє право на існування.

До видань черкаських авторів, які висвітлюють тему Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., належить і пропонована книга молодих науковців із Черкаського державного технологічного університету – відомого краєзнавця, кандидата історичних наук, доцента Валентина Миколайовича Лазуренка і викладача Юрія Миколайовича Вовкотруба. В ній зібрані документальні, біографічні і довідкові матеріали, нариси та спогади, які комплексно висвітлюють перебіг воєнних операцій, жакхливий окупаційний режим і геноцид фашистів проти мирного населення, розгортання партизанського і підпільного руху на території Черкащини. Особливу увагу автори приділяють нашим простим і щирим душею землякам,

чия мужність і жертовність у роки війни нерідко залишаються у тіні відомих історичних постатей і подій – тим людям, кому ми зобов'язані Перемогою, хто наближав її на полях битв і в небаченій за напругою праці.

З книги дізнаємося про роботу, що ведеться в області по вшануванню пам'яті тих, нерідко безвісних, воїнів, які полягли на черкаській землі, захищаючи її в 1941 р., й тих, які загинули, визволяючи наш край у 1943–1944 рр. Вічно житимуть у вдячній пам'яті нащадків черкащани, які загинули на фронтах війни і партизанського руху, чие життя обірвалося у катівнях фашистських концтаборів.

Радий нагоді висловити подяку авторам книги, які виконали значну за обсягом дослідницько-пошукову роботу, збираючи і опрацьовуючи матеріали про Черкащину періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Впевнений, що їх книга з вдячністю буде сприйнята широкою громадськістю нашого краю, виховуватиме у читачів повагу до власної історії і людей, які є її творцями. Це, розраховане на масову читачку аудиторію видання, поповнює творчий доробок краєзнавців Черкащини, які разом зі своїми земляками і усім українським народом відзначають 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., свято шанують подвиг старших поколінь, які її здобували.

В. Мельниченко

Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 364 с.

Українська історична наука на сучасному етапі розвитку потребує ґрунтовних історіографічних досліджень, особливо коли йдеться про фундаментальні методологічні та інституційні засади її становлення, повернення до національної історіографічної традиції та входження в європейський історіографічний простір. Ця обставина робить монографію С.І. Дровозюка, яка нещодавно побачила світ, справді актуальною і науково важливою, оскільки вона дозволяє осмислити важливу складову української історіографії – дослідження національно-культурного та духовного життя українського селянства у період переходу його від традиційних форм життєвого укладу до модерних у радянській оболонці.

Актуальність рецензованої праці полягає передусім у тому, що в ній уперше на основі міждисциплінарного, антропологічно орієнтованого підходу дається комплексний і коректний у науковому сенсі аналіз історіографії національно-культурного та духовного життя українського селянства у період 20-30-х рр. ХХ ст. На нашу думку, авторів вдалося запропонувати досить вдалий варіант відповіді на дослідницькі завдання, виявити сутність концептуальних теоретичних підходів до дослідної роботи у цій ділянці, розставити точні акценти в оцінках наукового здобутку вітчизняних істориків та окремих періодів наукового опрацювання вказаної теми, намітити та належним чином обґрунтувати перспективні напрямки подальших історіографічних досліджень.

Окремо варто наголосити на досить коректному використанні автором наукової термінології, у тому

числі й спеціально історіографічної (свідченням розуміння сутності предмета історіографії можуть слугувати вживані автором такі поняття: “історіографічний процес”, “історіографічний досвід”, “історіографічні джерела”, “історіографічна ситуація”, “історіографічний простір”, “історіографічний масив”, “історіографічний зріз знань”, “історіографічна практика”, “історіографічне осмислення”, “історіографічний аналіз” тощо. Проте, потребує окремого пояснення використання такого дискусійного означення як “історіографічна думка” (с.5, 28, 38 та ін.). Виходячи зі специфіки власного дослідження, автор залучає до історіографічного студіювання поняття “духовне життя”, “духовність”, “менталітет”, “ментальність”, “народна культура” та ін. Зрештою, запропонований понятійно-категоріальний апарат можна цілком сприймати, принаймні як робочі інструментальні дефініції. Важливо відзначити, що певна кількість понять запозичена автором із сучасної західної історіографії й є новаційною для вітчизняного наукового дискурсу.

Структура роботи цілком логічною і відповідає меті та вирішенню дослідницьких завдань. Монографія складається із вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), висновків та іменного покажчика.

У першому розділі “Методологія, історіографія та джерела дослідження”, що компонується з трьох підрозділів, в яких висвітлюються основні теоретико-методологічні засади наукового пошуку, визначено стан та провідні напрями дослідження теми, охарактеризовано й класифіковано комплекс історіографічних джерел.

Задекларовані автором пріоритетні методи дослідження, як показує текст монографії, є досить продуктивними і у більшості випадків дозволяли реалізувати поставлені дослідницькі завдання. Особливо плідною виявилася антропологічна методологія, яка пов'язує розвиток історичного знання з психоісторичними та ментальними підходами. Проте, у цій частині варто б було звернути увагу на методологічне оснащення соціальної історії (ментальності певної соціальної спільноти – селянства). Розуміння цього дозволило б і більш адекватно оцінити історичні селянознавчі дослідження. Серед власне історіографічних методів, автор цілком виправдано виокремлює історіографічний аналіз та синтез.

Цікаво побудований історіографічний огляд, який подається С.І. Дровозюком за проблемно-хронологічним принципом. Відповідно до нього, виділяється основний масив історичної наукової літератури. Автор аналізує концептуальні основи дослідження духовного життя українського селянства, які склалися у національний та радянській історіографічних парадигмах. Звертає увагу на принципові відмінності між ними, що мали передусім ідеологічний та методологічний характер. У полі уваги автора перебувають основні дискусійні сюжети у розвитку української історичної науки, пов'язані з предметом його дослідження. Зрештою, автор схиляється до цілком правомірного висновку, що духовно-ментальний напрям у сучасній історіографії має не лише західноєвропейське коріння, а й спирається на поважну вітчизняну традицію.

При характеристиці джерельної бази цілком обґрунтовано виділяються сім основних груп джерел (с.46-47), що мають різний рівень відтворення історіографічного процесу. Для автора пріоритетне значення у джерельному комплексі мають узагальнюючі дослідження – здебільшого колективні праці синтетичного характеру, які дозволяють виявити основні концептуальні засади розвитку історичного

знання щодо духовного життя українського селянства, з'ясувати методологічні доміканти істориків різних періодів. Крім того, до опрацювання залучений необхідний обсяг інших історіографічних джерел: монографії, дисертаційні дослідження, рецензії, навчальні видання, матеріали наукових форумів, історична публіцистика, джерела особистого історика. На завершення, автор декларує усвідомлення необхідності розширення джерельної бази, особливо в руслі осмислення наукової проблеми "історик – суспільство". Він також буде своє дослідження, реалізуючи тезу – отримати відповідний результат можливо лише за сукупністю найбільш представницьких джерел.

Другий розділ "Історіографія національно-культурного життя українського селянства", за задумом автора, очевидно, розглядається як центральний в осмисленні теми, оскільки саме тут досліджується висвітлення в українській історичній науці таких принципово важливих явищ для культурного та духовного життя селянства, як "культурна революція", політика українізації, функціонування народної культури в умовах тоталітаризму.

Найбільшим за обсягом та змістовним навантаженням виявився перший підрозділ, присвячений історіографічному осмисленню політики більшовицького режиму щодо "культурної революції" в українському селі. Автор аналізує позицію тодішнього державно-партійного керівництва УСРР, дискусію з приводу теорії "боротьби двох культур", яка безпосередньо стосувалася духовного життя українського селянства. Важливим спостереженням дослідника є те, що правляча верхівка як проімперська, так і націонал-комуністична тлумачила культуру не за гуманітарними чи естетичними ознаками, а з класових політичних позицій (с. 74). Чимало цікавого дає аналіз поведінки українських радянських істориків, коли вони не виявляли будь-якої активності у переосмисленні історико-культурних сюжетів, навіть коли подібні новації пропонували московські дослідники. В оцінці досягнень альтернативної течії – діаспорної, автор виявляє вповільнений об'єктивний підхід, вказуючи на методологічні переваги, але й констатує слабкість джерельної бази. Далі дослідник розглядає висвітлення "культурної революції" в окремих галузях: взаємовідносинах міста і села, "ліквідації неписьменності", шкільної освіти, ролі сільських вчителів, культурної роботи, формування "нового побуту" тощо. При цьому, він одразу пропонує цілу низку перспективних напрямків дослідження: вплив робітництва на культурний розвиток селянства, людський вимір освітнього процесу, участь селянства у роботі "Просвіт". Дослідження цих сюжетів пропонується базувати на психологічних та антропологічних засадах.

Роль селянства та його культурно-духовного середовища присутня в історичних студіях із проблеми реалізації політики українізації. Автор цілком справедливо вважає, що на нинішньому етапі дослідження вказаної теми настав час перейти до поглибленого вивчення проблеми "селянство та українізація" (с. 114). Проте, зміни етнонаціональної свідомості українського селянства не обмежувалися українізацією, а були зумовлені дією багатьох інших чинників, таких як особливості формування вітчизняної етнічності, соціальна обумовленість національного питання, вияви антисемітизму тощо. Всі вони знайшли відповідне відображення в українській історіографії та характеризують її загальний розвиток.

Проблема народної культури, що була предметом дослідження української етнологічної науки, становить окремий підрозділ монографії. Автор послідовно і повно аналізує досягнення та втрати українського народознавства, вказує на його крайню ідеологічну вразливість від ударів більшовицького режиму. Констатується, що ідейно-політичний тиск привів до деградації української етнологічної науки, перетворив її на інструмент політичних маніпуляцій. Відновлення евристичного потенціалу вітчизняної етнології спостерігається лише від 90-х рр. ХХ ст. Використання сучасних методологічних підходів дозволило українським етнологам адекватно відобразити сутність трансформації народної культури у 20-30-ті рр. У цілому слід позитивно оцінити досить вдалу спробу С.І. Дровозюка проаналізувати наукові здобутки як істориків, так й етнологів у розкритті теми селянської культури, оскільки в сучасній українській історіографії майже не спостерігається використання такого комплексного підходу.

Третій розділ "Духовне життя селянства в умовах соціально-економічних експериментів та репресій: важкий шлях до історичної правди" стосується видозмін суспільної свідомості українського селянства під впливом позакультурних чинників, передусім соціально-економічної та репресивної політики правлячого комуністичного режиму.

Найбільш складним і насиченим різноманітними сюжетними лініями виявився підрозділ, присвячений висвітленню змін селянської свідомості в умовах НЕПу. Тут автор аналізує історичні дослідження різних періодів, що стосуються культурно-духовних аспектів проблем: голоду 1921-1923 рр., селянського повстанського руху, впровадження нової економічної політики, земельних відносин, політичної та правової свідомості селянства, соціальних типів селянства, взаємовідносин села і міста, традиційної селянської моралі, соціальної психології селянства тощо.

Окремий підрозділ присвячено осмисленню в українській історіографії трансформації духовного світу селянства під впливом розкуркулення та суцільної колективізації. Тут також подано порівняльний аналіз праць радянських, діаспорних та сучасних істориків, визначено основні концептуальні та змістовні відмінності у висвітленні соціально-психологічних аспектів колективізації. Звертається увага на основні знакові праці. Серед них автор цілком обґрунтовано виділяє монографію В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова та С.В. Кульчицького „Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки”, яка фактично започаткувала сучасний етап у дослідженні теми, перехід на нові методологічні позиції. Автор звернув увагу і на появу новачинних студій "колективізація очима селян", що були реалізовані Центром досліджень усної історії та культури під керівництвом В. Нолла (с.218). У цій же площині слід розглядати дослідження проявів національної ідентифікації селянства через призму селянських антиколгоспних виступів (А. Зінченко, Л. Гриневич, І. Бугаєвич тощо), соціально-психологічних портретів "сільського активіста", "куркуля", "підкуркульника".

Морально-психологічним наслідком голодомору 1932-1933 рр. у працях істориків діаспори та сучасників присвячений третій підрозділ. При цьому автор адекватно відображає історіографічний процес, його основні етапи, особливості, концептуальні засади та фактологічне наповнення. Що дозволило дати виважену оцінку сучасній історіографічній ситуації, яка сполучає два взаємопов'язаних процеси: нагромадження фактологічного матеріалу про

голодомор та теоретичне осмислення його основних аспектів.

Четвертий розділ монографії “Висвітлення церковно-релігійного життя українського селянства” послідовно відтворює відображення у наукових працях різних аспектів антицерковної політики більшовиків і духовних процесів в українському селі, селянської складової у становленні УАПЦ, масового релігійного руху 1920-х рр. Слід привітати досить вдалу спробу автора розглянути ці історіографічні явища у загальному контексті заявленої теми. На нашу думку, ще дозволило більш адекватно й повно відобразити увесь історіографічний процес і виявити перспективні напрямки дослідження. Вдалим є детальний огляд історичних праць, опублікованих джерел, що дозволило автору простежити долю кількох історіографічних міфів радянських часів, які знайшли спростування у працях сучасних дослідників. Звернено увагу на нові перспективні напрями сучасної історіографії релігійного життя українського селянства: реакцію селянства на антицерковну політику влади, посилення есхатологічних настроїв селянства, селянський і протестантський рух, “безвірницький рух”, роль сільських священників у духовно-культурному житті селянства та інші.

Окремий підрозділ автор присвятив розгляду вже чисельної на нинішній час історіографії щодо національної церкви – УАПЦ та ролі селянства в автокефальному русі. Це дозволило С.І. Дровозюку констатувати, що ця участь селянства розглядалася здебільшого побічно і потребує наповнення конкретно-історичним змістом (с.305-306).

У підсумковій частині автор наводить аргументовані та змістовні висновки щодо проведеного дослідження. Він виявляє одну з важливих закономірностей історіографічного процесу – безпосередню залежність його змісту і спрямування від характеру політичного режиму. У цьому контексті шаблоною для українських радянських істориків вважалася схема, визначена російською історіографією, що гальмувало або ж взагалі виключало можливість розвитку власної самобутньої концепції культурно-духовного життя народу, передусім селянства, фундамент якої свого часу був закладений М.Максимовичем, М.Костомаровим, М. Драгомановим, М.Грушевським та іншими.

Можна повністю погодитися з висновком автора про збереження антропологічної орієнтації українського історико-гуманітарного знання у нетривалій період 20-х років ХХ ст. Якісно новий період у дослідженні теми виявляється лише з проголошенням незалежності України. В аналізі цієї частини історичної та етнологічної наукової літератури автор виявляє найбільше аналітики, ведучи мову про досягнення та слабкі сторони сучасної історіографії. Найбільш перспективним є констатація потреби змінити погляд на роль селянина у культурно-духовній сфері, з об'єкта державного впливу на самодостатнього суб'єкта.

В цілому С.І. Дровозюк виконав величезну науково-дослідну роботу, опрацював представницьку історіографічну джерельну базу, не оминув увагою більш-менш помітні праці дослідників різних аспектів національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х років ХХ ст. Слід привітати те, що автор виділяє перспективні напрями для майбутніх досліджень. Характерно, що авторські пропозиції мають не лише історіографічний характер, а й постійно звертаються до опрацювання джерел.

Зокрема, наголошується на потребі розширення джерельної бази щодо різних аспектів дослідження теми.

Іменний покажчик до монографії значно полегшує опрацювання тексту, насиченого об'ємним історіографічним матеріалом і, відповідно, великою кількістю прізвищ дослідників.

Позитивно оцінюючи монографію в цілому, хотілося б висловити декілька побажань та зауважень.

Автор цілком виправдано визначає вплив суспільно-політичних чинників на розвиток історичних студій з теми. Втім історіографічне дослідження значно б виграло при розгляді й суто методологічних аспектів. У цьому сенсі теоретико-методологічних дискурс виглядає як самодостатнє явище, а не лише похідне від тієї чи іншої ідеології. Цілком зрозуміла обмеженість радянської ідеології, проте потребує уваги і власне теоретико-методологічна основа досліджень радянських істориків. Крім того, слід виходити з того, що розвиток методології історичних досліджень має не циклічний, а висхідний характер.

Дещо несподіваним для дослідження такого рівня, на нашу думку, є відсутність матеріалів архівного збереження. Монографія значно збагатилася б від можливості проаналізувати історіографічні джерела, які ще не опубліковані: рукописи праць дослідників селянознавчої тематики, документальні матеріали про діяльність наукових установ, політику влади у дослідженні “селянського питання”, джерела особового походження (більшість щоденників та листів істориків так і залишаться не опублікованими) тощо.

Деякі висновки автора щодо рівня розвитку сучасної української історичної науки, на нашу думку, є дещо передчасними та занадто оптимістичними. Так, зокрема, важко погодитися з твердженням, що з 90-х рр. ХХ ст. “в українській історіографії впевнено утверджується історія ментальностей як самостійний напрям сучасного знання” (с.36). Поява кількох дослідників, які працюють у методологічному руслі школи Анналів ще не означає конституювання самостійного напрямку.

Українська історіографія селянознавчих праць у різний час мала і має кілька наукових шкіл та напрямів. Тому було б цікаво побачити, яка відмінність у дослідженні означених проблем між істориками-аграрниками, скажімо, дніпропетровської школи (Д.П. Пойди), харківської (В.В. Калініченка), черкаської (А.Г. Морозова) тощо.

Впадає в око й недостатня увага автора до археографічної діяльності у ділянці селянознавчих досліджень, яка також несе необхідну інформацію про загальний розвиток історіографії проблеми та якості джерельного забезпечення.

Висловлені зауваження та побажання не впливають на високу загальну оцінку рецензованої праці. Одержані результати та висновки є обґрунтованими й мають вартісне наукове значення, оскільки в сукупності вирішують суттєву наукову задачу, важливу для української історіографії – комплексно відтворюють дослідження національно-культурного та духовного життя українського селянства у переломний період 20-30-х рр. ХХ ст. в українській історичній науці за період 1920-2005 рр. Сподіваємося, що монографія не залишиться без уваги істориків та всіх тих, хто професійно цікавиться розвитком української історичної науки.

Віталій Масненко

НАШІ АВТОРИ

(станом на 16. 01. 2006 р.)

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ, заступник директора.

КОВАЛЕНКО Володимир Олександрович – здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МАЛИНОВСЬКИЙ Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Одеської національної юридичної академії.

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна – викладач Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ПРИСЯЖНИК Юрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

КОРИНЕНКО Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету.

ВЛАСЮК Ігор Миколайович – в. о. доцента кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

РОМАНЮК Іван Миронович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

РУДЬ Олег Миколайович – аспірант кафедри історії України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

МАРОЧКО Василь Іванович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30 рр. XX ст. Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України.

ТИХОНЕНКО Дмитро Григорович – доктор сільськогосподарських наук, професор, академік УЕАН, проректор з навчальної роботи ХНАУ ім. В.В. Докучаєва.

ГОРІН Микола Олександрович – доктор біологічних наук, професор кафедри ґрунтознавства ХНАУ ім. В.В. Докучаєва.

ОВСІНСЬКИЙ Юрій Володимирович – асистент кафедри археології, античності історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка.

ІГНАТЕНКО Владислав Володимирович – старший викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

БЕРЕСТОВИЙ Андрій Іванович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ЛЕГУН Юрій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного аграрного університету.

СОЛОВІОВА Вікторія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, проректор з наукової роботи Бердянського інституту підприємництва.

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

БОЄЧКО Владислав Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України

Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МІНЯЙЛО Світлана Анатоліївна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ЩЕТНИКОВ Василь Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Одеської національного університету ім. І. Мечнікова.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – аспірантка кафедри історії слов'янських народів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

СТЕШЕНКО Наталія Леонідівна – аспірантка кафедри «Історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін».

ЧУБІНА Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЛИТВИНОВА Тетяна Федорівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант, Дніпропетровський національний університет.

ВЕНГЕР Наталія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету, докторант.

ВАСИЛЕВИЧ Юлія Володимирівна – аспірантка Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили.

ХЛІВНЮК Олександр Віталійович – здобувач кафедри історії України і допоміжних історичних Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

МОСКАЛЬОВ Борис Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та політології Харківського державного технологічного університету сільського господарства.

МОСКАЛЬОВА Надія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Харківського державного технологічного університету сільського господарства.

НОВОСАД Наталія Миколаївна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, м. Київ.

КОРНСВ Андрій Юрійович – старший викладач кафедри історії та теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

ГАННИЦЬКИЙ Сергій Григорович – завідувач відділу історії краю XIV – поч. XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею, пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

ПОРТНОВА Тетяна Володимирівна – аспірантка, Дніпропетровський національний університет.

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

САВЧЕНКО Олександр Іванович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри культурології Запорізького національного університету.

ДРАЧ Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ШАМАРА Сергій Олександрович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КРИВОШЕЄВА Лідія Миколаївна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Гуманітарного університету "ЗІДМУ", м.Запоріжжя.

КОСТЮК Майя Володимирівна – викладач кафедри історії та філософії Уманського державного аграрного університету.

ЗАХАРЧЕНКО Марина Василівна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ТРИГУБ Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П.Могили.

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету.

КОСТИК Євгеній Петрович – викладач кафедри економічної теорії економічного факультету, завідувач лабораторією «Інформаційних систем» кафедри обліку та аудиту Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

БАБЕНКО Людмила Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

РИБАК Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

ЗАДУНАЙСЬКИЙ В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

ЯШАН Оксана Олексіївна – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ГОРДІЄНКО В'ячеслав Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії і філософії Уманського державного аграрного університету.

НІКІЛЄВ Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

ФЕДОРЕНКО Яніна Анатоліївна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЧМІЛЬОВА С.В. – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ХУДОЛЕЙ Оксана Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

СУШКО Наталія Валеріївна – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

НІКІТЕНКО Світлана Іванівна – здобувачка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

МОРОЗОВА Софія Анатоліївна – викладач кафедри загальної екології та природокористування Черкаського державного технологічного університету.

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

ЧОРНИЙ Олександр Васильович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова.

ЧЕРЕМІСІН Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії України Херсонського державного університету.

СОЛОВІЙОВА Олена Петрівна – старший лаборант кафедри всесвітньої історії історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ЯЧМЕНІХІН Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Шевченка.

БАРМАК Микола Валентинович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка.

ДОРОШЕНКО Вікторія Олександрівна – викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЛАВРІНЕНКО Назар Петрович – викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЛОХМАТОВА Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Запорізького національного університету.

ГУЛЯ Неля Іванівна – викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ЗАЄЦЬ Олена Василівна – аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

БОЙКО Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук і документознавства Східноєвропейського університету економіки і менеджменту.

ЕТКНА ІІ. – аспірантка, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Шевченка.

КРИСЬКОВ Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та філософії Тернопільського державного технічного університету ім. М. Пулюя.

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

ВОВКОТРУБ Юрій Миколайович – викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДОВЖУК Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

ШЕВЧЕНКО Андрій Михайлович – аспірант кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ДЕСЯТНИКОВ Іван Валерійович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри туризму Східноєвропейського університету економіки і менеджменту.

ВОВК Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Черкаського державного технологічного університету.

ШЕВЧЕНКО Ольга Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ЯКОВЧУК В.І. – кандидат технічних наук, доцент, Командно-інженерний інститут МЧС Білорусі.

ТРИГУБ Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, заслужений працівник народної освіти України.

ЖИТКОВ Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

ЛЮБОВЕЦЬ Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політології і етнонаціональних досліджень НАНУ.

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент в.о. завідувача кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету.

ЛОЗОВИЙ Віталій Станіславович – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету.

КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ Денис Павлович – аспірант Кам'янець-Подільського державного університету.

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ЗАРУБІН В'ячеслав Георгійович – магістр державного управління заступник голови-начальник інспекції Республіканського комітету з охорони культурної спадщини АР Крим.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

БИЧЕНКО Сергій Миколайович – здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна – здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри публічного права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ДЕСЯТНИКОВ Олександр Валерійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

РАКУ Юрій Григорович – здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

СТАДНИК Олена Олексіївна – старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГАНЖА Оксана Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна – доктор історичних наук, професор Кременчуцького державного політехнічного університету.

ЛАБУНЕЦЬ Андрій Андрійович – аспірант, Кременчуцький державний політехнічний університет.

КОЗАЦЬКА Тетяна Юріївна – викладач Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

СВИСТОВИЧ Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії слов'ян та українознавства Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

ВАСИЛЬЄВ В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент.

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – викладач кафедри загальної історії, методології та методик навчання Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ТІТКА Олена Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ГОРБУРОВ К.Є. – здобувач кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського.

ВЕСЕЛОВА Олександра Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

ГОРЛЮ Наталя Віталіївна – викладач кафедри політології факультету соціології та управління Запорізького національного університету.

ЗАБОЛОТНА Ольга Василівна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ГРИЦЕНКО Зоя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних та соціально-політичних дисциплін Харківського національного аграрного університету ім. В. Докучаєва.

МАНАСВ Олександр Юрійович – пошукач Центру пам'яткознавства НАН України, головний фахівець інспекції Комітету з охорони культурної спадщини Ради міністрів АР Крим.

ПАДАЛКА Сергій Семенович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 10

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – к. іст. н., доц. С. В. Корновенко

**Літературна редакція – к. філол. н., доц. Л. В. Шитик,
Коректор – О.М. Зеленько**

Комп'ютерна верстка і макетування – А. І. Берестовий

**Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова.
– Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького,
2006. – Вип. 10. – 383 с.**

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

Здано до набору 30.01.2006. Підписано до друку 07.02.2006.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 74,2. Тираж 500 прим.